

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ

НОВІТНЯ ДОБА

УДК 94(477+438)

Українсько-польські відносини. Новітня доба / [відп. ред. Микола Литвин]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2017. – 732 с.

Комплексно проаналізовано українсько-польські міждержавні та міжнаціональні відносини у ХХ–ХХІ ст. Особливу увагу приділено дискусійним проблемам у контексті геополітичних змін у Центрально-Східній Європі після Першої та Другої світових воєн, розпаду соціалістичного табору. Розкрито механізми функціонування стереотипів про українців, Україну та поляків, Польщу. Узагальнено досвід реформ у Польщі для сучасного українського етнодержавотворення.

Для науковців, педагогів, усіх зацікавлених новітньою історією України та Польщі.

Авторський колектив: Андрій Боляновський, Віталій Виздрик, Леонтій Войтович, Роман Голик, Тарас Горбачевський, Кирило Горбуров, Руслана Давидюк, Леонід Зашкільняк, Оксана Каліщук, Степан Качараба, Володимир Комар, Ярослав Кондрач, Микола Литвин, Ігор Любчик, Ігор Мрака, Пьотр Олеховський, Юлія Павлів, Олег Піх, Оксана Руда, Олександр Рубльов, Наталія Рубльова, Євген Самборський, Тетяна Слободян, Людмила Стрільчук, Віталій Стрільчук, Любомир Хахула, Марина Чебан, Роман Чмелик, Христина Чушак.

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Вступ. УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ СПІВЖИТТЯ КРИЗЬ ВІКИ: СТЕРЕОТИПИ І ПОШУКИ ІСТОРИЧНОЇ ПРАВДИ <i>(Леонтій Войтович)</i>	7
УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ: НАУКОВИЙ ТА СУСПІЛЬНИЙ ДИСКУРСИ	
Українсько-польські відносини у ХХ столітті: історіографічні проблеми <i>(Леонід Зашкільняк)</i>	29
Українсько-польські відносини в історичній пам'яті та суспільній думці <i>(Любомир Хахула, Оксана Калищук)</i>	46
МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ В УМОВАХ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ <i>(Микола Литвин)</i>	
Український та польський соціуми в роки Першої світової війни та вибуху Української революції	82
Західно-Українська Народна Республіка: особливості етнодержавотворення	101
Українсько-польська війна 1918–1919 років: етапи та геополітичні наслідки	112
Російсько-польсько-українська війна 1920 року	122
УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКА СПІВПРАЦЯ / ПРОТИСТОЯННЯ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД ХХ СТОЛІТТЯ	
Польське населення УССР 1921–1939 рр.: від “коренізації” до Великого Терору <i>(Олександр Рубльов, Наталія Рубльова)</i>	133
Від Ризького миру до “пакту Молотова – Ріббентропа”: до історії дипломатичних відносин УССР з Другою Річчюпосполитою <i>(Олександр Рубльов, Кирило Горбуров)</i>	177
Партійно-політичне протистояння на західних землях України у міжвоєнний період ХХ століття <i>(Микола Литвин)</i>	221
Східна Галичина і Західна Волинь у політиці прометеїзму міжвоєнної Польщі <i>(Володимир Комар)</i>	230
Політика восводи Г. Юзевського щодо державної асиміляції українців Волині <i>(Микола Кучерена)</i>	244
Польське осадництво як чинник денаціоналізації <i>(Віталій Виздрік)</i>	257
Українці в польській армії в 1921–1939 рр. (Ігор Мрака)	263
Українська військово-політична еміграція в Польщі <i>(Руслана Давидюк)</i>	275

Еміграційна політика Польщі та її реалізація на Західній Україні (<i>Степан Качараба</i>)	292
Національне питання в Польщі в 20–30 роках ХХ століття (<i>Оксана Руда</i>)	305
Освітні процеси в Галичині в контексті українсько-польських відносин (<i>Оксана Руда</i>)	337
Наука у міжвоєнній Польщі: до історії взаємин українських і польських учених (Олег Піх, Марина Чебан)	354
Міжконфесійні взаємини у Галичині міжвоєнного періоду (<i>Тарас Горбачевський</i>)	376
Ворожнеча і / як / чи толерантність?: дилеми культурної пам'яті галицьких українців та поляків у міжвоєнний час (<i>Роман Голик</i>) . . .	384

МІЖЕТНІЧНА КОНФРОНТАЦІЯ НА УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОМУ ПРИКОРДОННІ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

(*Андрій Боляновський*)

Історичний і етнічний аспекти українсько-польського прикордоння	407
Політичне підґрунтя конфлікту на порубіжжі	408
Міжнаціональні суперечності	408
Соціальні корені протистояння: боротьба за землю	409
Національний склад населення у роки німецько-радянської війни	410
“Головні актори трагедії”	411
Специфіка прикордоння у 1939–1941 роках	412
Співіснування у 1939–1941 роках	415
“По той бік зла”: українсько-польське прикордоння під окупацією нацистської Німеччини	416
Населення українсько-польського прикордоння після приєднання Галичини до Генеральної губернії	418
“Розділяй і володарюй”	419
Фактор сили: роль рухів опору національного підпілля і його збройних формувань у розпалюванні конфлікту	423
Дії українських і польських збройних формувань й ескалація міжнаціональної ворожнечі на прикордонні	426
Примноження ненависті	430

МІЖДЕРЖАВНІ ТА МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-х–80-ті РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ

Формування українсько-польського кордону: етнічний та політичний чинники (<i>Роман Чмелик</i>)	433
Депортаційні акції у Польщі та СРСР/УРСР в 1944–1951 рр.: суспільно-політичні передумови та етнокультурні наслідки (<i>Микола Литвин</i>)	447

Деполонізація західних областей України в 1944–1946 роках (Євген Самборський)	457
Польсько-українські відносини після Другої світової війни (1946–1959): міждержавний, регіональний, міжлюдський виміри (Пьотр Олеховський)	473
Україна у польській повоєнній незалежній думці (Христина Чушак)	480
Українці в ПНР, поляки в УРСР: особливості культурної і релігійної асиміляції та шляхи протидії (Любомир Хахула)	494
Лемки в умовах повоєнних суспільно-політичних трансформацій у Польщі (Ігор Любчик)	503
Українська тематика в польській опозиційній пресі 1976–1989 рр. (Христина Чушак)	509

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ І СТРАТЕГІЧНЕ ПАРТНЕРСТВО УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ В ПОСТКОМУНІСТИЧНИЙ ПЕРІОД

Налагодження політичних взаємин України і Республіки Польща (1991–2004) (Олег Піх)	521
Між партнерством і сусідством: міждержавні відносини України і Польщі у 2005–2015 роках (Олег Піх)	541
Регіональне і транскордонне співробітництво України та Республіки Польща (Людмила Стрільчук)	561
Адміністративно-територіальна реформа в Польщі: приклад системної трансформації для України (Олег Піх)	580
Виборча система до органів місцевого самоврядування в Україні та Республіці Польща: порівняльний аналіз (Тетяна Слободян)	593
Особливості президентських виборів в Україні та Польщі (Тетяна Слободян)	601
Російський провокативний вектор конфронтації відносин Польщі та України (2015–2017): політико-комунікативний вимір аналізу та прогнозування (Василь Гулай)	609
Військове співробітництво (Ярослав Кондрач)	622

СУЧАСНІ ВЗАЄМИНИ В ГУМАНІТАРНІЙ СФЕРІ

Регіональні особливості міжнаціональної співпраці: пам'ятко-охоронна діяльність (Любомир Хахула)	630
Юридичний статус та сучасні проблеми депортованих українців з прикордоння у 1944–1951 років (Юлія Павлів)	656
Соціокультурні особливості функціонування польської громади в незалежній Україні (Ярослав Кондрач, Микола Литвин)	667
Українські громадські організації в Польщі (Ярослав Кондрач, Любомир Хахула)	674
Співпраця України та Республіки Польща у сферах освіти та охорони здоров'я (Людмила Стрільчук)	686

Українсько-польське наукове співробітництво (<i>Микола Литвин</i>)	696
Українсько-польські взаємини у сфері культури (<i>Віталій Стрільчук, Людмила Стрільчук</i>)	712
Післямова. СУЧАСНІ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ: АКТУАЛІЗАЦІЯ НОВИХ “МОБІЛІЗАЦІЙНИХ” МАРКЕРІВ ІСТОРІЇ (<i>Микола Литвин</i>)	723

ВСТУП. УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ СПІВЖИТТЯ КРІЗЬ ВІКИ: СПРОБИ ПОДОЛАННЯ СТЕРЕОТИПІВ І ПОШУКИ ІСТОРИЧНОЇ ПРАВДИ

Історія прирекла український і польський народи на співжиття від самого початку їхнього формування¹, тісно переплівши їхні історичні долі. Через різні причини, передусім ідеологічні та політичні, в історичній науці це співжиття висвітлюється у спотвореному вигляді, відбиваючи етапи конфронтації і створюючи стереотипи сприйняття. Чи не найкраще відображений період кінця ХІХ – початку 1920-х рр. завдяки науковцям Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та Львівського національного університету імені Івана Франка, Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника². Всі інші періоди

¹ В історичній науці, на відміну від інших гуманітарних і точних наук, немає однозначної термінології. І навіть такі базові терміни, як *держава, середні віки, феодалізм* мало не кожен другий дослідник трактує по-своєму (Войтович Л. Середні віки в Україні: хронологія, проблеми періодизації / Л. Войтович // Український історичний журнал. – 2003. – № 4. – С. 134–139; *Його ж.* Феодалізм в українських землях: проблеми існування і періодизації / Л. Войтович // Істину встановлює суд історії. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. Наукові студії. – Київ, 2004. – Т. 2. – С. 385–394; *Його ж.* Проблеми історичної термінології: Київська Русь, середні віки, княжа доба, феодалізм, держава, віче / Л. Войтович // Історичні записки: зб. наук. праць. – Луганськ, 2007. – Вип. 15. – С. 13–32). Зрозуміло, що такими ж дискусійними залишаються визначення термінів *народ, нація* та *етнос*. Більшість сучасних дослідників сприймає вчення про формування політичних *націй* у ХVІІІ–ХХ ст. І справді, у *середні віки* та *ранньомодерну добу* носіями державності був не *народ*, а *панівна еліта*, яка часом належала навіть до іншого етносу, як це було на початках Русі (Войтович Л. Вічні дискусії навколо етноніма *Русь* / Л. Войтович // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2010. – Вип. 13. – С. 196–204; *Його ж.* Дискусія про ранню державу / Л. Войтович // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2011. – Вип. 4. – С. 7–16; *Його ж.* Чи була Русь державою? / Л. Войтович // *Theatrum Humanae Vitae*. Студії на пошану Наталії Яковенко. – Київ, 2012. – С. 95–107). У дослідженні ж українсько-польських взаємин ці чинники надзвичайно важливі. Частина польських колег, відносячи формування української нації до ХІХ ст. і забуваючи, що тоді ж формувалася і польська політична нація, стосунки між польськими і сусідніми галицькими та волинськими князівствами виносить за межі польсько-українських взаємин. Назва *руський* польською мовою звучить ідентично назві *російський*. Тому така позиція породжує нові стереотипи і спотворює історичну правду. Частина українських істориків її навіть сприймає, більшість же стидливо не помічає.

² Литвин М. Р. Українські січові стрільці / М. Р. Литвин, К. Є. Науменко. – Київ, 1992; *Їх же.* Історія ЗУНР / М. Р. Литвин, К. Є. Науменко. – Львів, 1995; Литвин М. Р. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. / М. Литвин. – Львів, 1998; *Його ж.* Український та польський істеблїшмент у період “Великої війни” та національно-демократичних революцій (1914–1918) / М. Литвин // Історіографічні дослідження в Україні. – Київ, 2003. – Вип. 13. – Ч. 1. – С. 155–172; *Його ж.* Соборність України та її супротивники (1918–1919) / М. Литвин // Україна соборна. – Київ, 2005. – Вип. 2. – С. 235–246; Патер І. Г. Союз визволення України: проблеми державності та соборності / І. Патер. – Львів, 2000; Західно-Українська Народна Республіка 1919–1923.

потребують вдумливого підходу, позбавленого надмірного патріотизму з обох сторін, та поступової відмови від стереотипів, сформованих в умовах ідеологічної боротьби. Адаже тенденція ухиляння від міжетнічних стосунків, яку практикують сучасні українські історики, веде в нікуди і тільки закріплює зашкарублі стереотипи.

Страсті за лендзянами і хорватами. Від періоду між двома світовими війнами, коли здоровий прагматизм німецького позитивізму в наукових дослідженнях змінився патріотичним піднесенням і бажанням довести “споконвічні” права на Галичину, бере початок проблема *лендзян і хорватів*. На диво, ця проблема після певного періоду забуття знову стала актуальною. Йдеться про локалізацію племені *лендзян*, від якого, як вважають, походять назви поляків у сусідніх народів (русів, угрів і литовців). Навіть доволі помірковані спроби великого славіста Генріка Ловмяньського (1898–1984) пересунути гіпотетичні межі племінного масиву *лендзян* до Бугу і Стиру на Волині³ сьогодні видаються замалими. Простежується чітке намагання перенести межі *лендзян* якщо не до Києва, то принаймні до верхів’їв Дністра і Стиру, а практично оголосити всю Західну Україну територією *лендзян*⁴. Для обґрунтування таких висновків використовують ономастичні матеріали (при цьому такі назви, як Белз, Белзець чи Тисмениця, однозначно відносять до західнослов’янських, тобто польських⁵), не звертаючи уваги на саму умовність поділу тогочасних слов’ян на східних і західних, та без застережень пропускають джерельні фрагменти й аргументи, які важко витлумачити в потрібному руслі. Паралельно з цим роблять спроби всіма можливими правдами і неправдами *пересунути* хорватський масив із Прикарпаття кудись на схід, за вятичів, у середовище фінських племен. Причини зрозумілі. Як визнав один із гарячих прихильників поширення теренів *лендзян* на всю Західну Україну Криштоф Фокт, поки визна-

Ілюстрована історія / [гол. ред. М. Кугутяк]. – Львів; Івано-Франківськ, 2008; Західно-Українська Народна Республіка 1919–1923. Історія. – Івано-Франківськ, 2001; Гудь Б. Українсько-польські конфлікти новітньої доби. Етносоціальний аспект / Б. Гудь. – Харків, 2011; *Райківський І. Я.* Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини XIX століття / І. Райківський. – Івано-Франківськ, 2012; Проект “Україна”. Австрійська Галичина. – Харків, 2016; *Чорновол І.* Нариси з історії Галичини / І. Чорновол. – Львів, 2017 та ін.

³ *Łowmiański H.* Początki Polski / H. Łowmiański. – Warszawa, 1970. – Т. 4. – С. 491–493.

⁴ *Parczewski M.* Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach. U źródeł rozpadu Słowiańszczyzny na odłamy wschodni i zachodni / M. Parczewski. – Kraków, 1991; *Ejusdem.* Badania nad kulturą wczesnosłowiańską / M. Parczewski // *Archeologia i prahistoria polska w ostatnim półwieczu* / [pod red. M. Kobusiewicza i S. Kurnatowskiego]. – Poznań, 2000. – С. 413–421; *Ejusdem.* Quellen zur slawischen Besiedlung im Karpatengebiet / M. Parczewski; hrsg. von M. Parczewski. – Kraków, 2001 – Bd. 1; *Ejusdem.* Problem Lędzian a kształtowanie się polsko-ruskiej rubieży etnicznej / M. Parczewski // *Civitas Schinesghe cum pertinentiis* / [red. W. Chudziak]. – Toruń, 2003. – С. 151–165; *Fokt K.* Chorwacja Północna – między rzeczywistością, hipotezą a legendą / K. Fokt // *Acta Archeologica Carpathica*. – Kraków, 2003. – Т. 38. – С. 135–155; *Ejusdem.* Zagadka plemion z nad Bugu, Sanu, Dniestru i Styru / K. Fokt // *Przegląd historyczny*. – Warszawa, 2004. – Т. 45. – С. 441–455; *Florek M.* Topografia plemienna Międzyrzecza Wieprza i Bugu na przełomie I i II tysiąclecia i zagadnienie “Grodów Czerwieńskich” w świetle źródeł pisanych i archeologicznych / M. Florek // *Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie. Skarby z przeszłości*. – Lublin, 2009. – С. 23–34.

⁵ *Nalepa J.* Prapolski bastion toponimiczny w Bramie Przemyskiej i Lędzianie / J. Nalepa // *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu*. – Rzeszów, 1996. – С. 47–64.

ють існування хорватського масиву в Прикарпатті, джерельна мотивація стосовно поширення *лендзян* на схід буде суперечливою⁶.

Локалізація хорватського масиву в Прикарпатті достатньо обґрунтована⁷.

Що ж стосується *лендзян*, то Г. Ловмянський спочатку локалізував їх у Сандомирсько-Люблінській землі⁸, пізніше спробував пересунути гіпотетичні межі цього племінного масиву до Бугу і Стиру на Волині⁹. Тадеуш Василевський (1933–2005) запропонував гіпотезу, за якою *лендзяни* – інша назва волинського масиву¹⁰. Ця гіпотеза перегукується з думкою відомого українського дослідника Ярослава Дашкевича (1926–2010). Останній, відкликаючись до низки джерел, зокрема єврейського історико-географічного трактату “Йосиппон” (IX – початок X ст.),

⁶ Fokt K. Zagadka plemion z nad Bugu, Sanu, Dniestru i Styru. – S.450.

⁷ Див.: Войтович Л. Слідами білих хорватів/ Л. Войтович // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1993. – № 5–6. – С. 2–10, 57; *Його ж.* “Білі хорвати” чи “карпатські хорвати” / Л. Войтович // Миколаївщина: зб. наук. праць. – Львів, 1998. – Т. 1. – С. 49–79; *Його ж.* Князівства карпатських хорватів/ Л. Войтович // Етногенез та рання історія слов’ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. – Львів, 2001. – С. 195–210; *Його ж.* Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя/ Л. Войтович // Українав Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Київ, 2004. – Вип. 4. – С. 105–132; *Його ж.* “Білі” хорватичи “карпатські” хорвати? Продовження дискусії/ Л. Войтович // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2004. – Вип. 8. – С. 38–45; *Його ж.* Карпатские хорваты / Л. Войтович // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2. История. – 2005. – Вып. 1. – С. 133–146; *Його ж.* Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э. Начальные этапы формирования государственности / Л. Войтович // *Rossica Antiqua*. 2006. Исследования и материалы. – Санкт-Петербург, 2006. – С. 6–39; *Його ж.* Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н. е.: найдавніші князівства / Л. Войтович // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2010. – Вип. 45. – С. 13–54; *Його ж.* Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э. Начальные этапы формирования государственности / Л. Войтович // Русин (Кишинев). – 2010. – № 3(21). – С. 5–49, 159–169; *Його ж.* Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н. е.: найдавніші князівства / Л. Войтович // Войтович Л. Галицько-волинські етюди. – Біла Церква, 2011. – С. 10–46; *Його ж.* Повертаючись до хорватів Костянтина Багрянородного / Л. Войтович // *Nartekes. Byzantina Ukrainensis*. – Харьков, 2013. – Т. 2. – С. 71–101; *Його ж.* Chrouatietaltera Chrowati / Leontij Vojtovyč // *Ukrajinski Karpati: etnogeneza – arheologija – etnologija* / [predio Jevgenij Paščenko]. – Zagreb, 2014. – S. 207–254; *Його ж.* Лендзяни: нові варіації на старі мотиви / Л. Войтович // Вісник Інституту археології. – Львів, 2015. – Вип. 10. – С. 126–137; Майоров А. В. Константин Багрянородный о происхождении и ранней истории хорватов: Великая Хорватия и белые хорваты / А. В. Майоров // *Rossica Antiqua*. 2006. Материалы и исследования. – Санкт-Петербург, 2006. – С. 40–73; *Его же.* Великая Хорватия: этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона / А. В. Майоров. – Санкт-Петербург, 2006; *Його ж.* Велика Хорватія, яку називають “Білою”: до питання про походження і значення хорватських етнічних назв / А. В. Майоров // Миколаївщина: зб. наук. статей. – Львів, 2006. – Т. 3. – С. 31–66; *Его же.* О происхождении этнонима *хорваты*: историко-этимологические заметки / А. В. Майоров // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2006–2007. – Вип. 15: Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаевича. – С. 55–61; *Его же.* “Великая Хорватия, называемая “Белой”...”: к вопросу о происхождении и значении хорватских этнических названий / А. В. Майоров // *Княжа доба*. – Львів, 2007. – Вип. 1. – С. 13–44; *Ejusdem.* Velika Hrvatska. Etnogeneza i rana povijest Slavena prikarpatskoga područja / A. V. Majorov. – Zagreb, 2012.

⁸ *Łowmiański H.* Lędzianie / H. Łowmiański // *Slavia Antiqua*. – Warszawa, 1953. – Т. 4. – С. 97–114.

⁹ *Ejusdem.* Początki Polski. – Warszawa, 1970. – Т. 4. – С. 491–493.

¹⁰ *Wasilewski T.* Dulebowie – Lędzianie – Chorwaci. Z zagadnień osadnictwa plemiennego i stosunków politycznych nad Bugiem, Sanem i Wisłą w X wieku / T. Wasilewski // *Przegląd Historyczny*. – 1976. – R. 67, nr 2. – S. 181–187.

доводив тотожність назв *лендзяни* та *лучани*¹¹. Таку саму тотожність допускав і відомий радянський лінгвіст Георгій Хабургаєв (1931–1991)¹². Російський дослідник Антон Горський вважає *лендзян* східними волинянами¹³. Олександр Головко з цього приводу писав про певну групу *лендзян*, які жили у верхів'ях західних приток Дніпра (вірогідно, на території сучасної Білорусі), але рівночасно не були яким-небудь значним етнічним формуванням і з часом повністю асимілювалися східнослов'янським населенням¹⁴. Відомі також версії локалізації лензян-лендичів як східних слов'ян у басейнах Случі, Горині та Стиру¹⁵.

Можна стверджувати, що в орбіту давньопольської держави Мешка I *лендзяни* ще не ввійшли¹⁶. Поки що у слов'янській археології не вироблено чітких крите-

¹¹ Дашкевич Я. Етнічні процеси на західноукраїнських землях IX–XI ст. До проблематики досліджень / Я. Дашкевич // Науковий вісник Українського університету. Научный вестник Украинского университета. – Москва, 2002. – Т. 2. – С. 13–15; *Його ж.* Українські землі в часах галицько-волинської держави (кінець X – середина XIV ст.) / Я. Дашкевич // Пам'ять століть (Київ). – 2002. – № 4. – С. 3–21; *Його ж.* Галицько-волинські землі на перехресті орієнтацій: Захід. Русь. Схід (кінець X – середина XIV ст.) / Я. Дашкевич // Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава. Статті й матеріали. – Львів, 2005. – С. 28–29.

¹² Хабургаєв Г. А. Этнонимия “Повести временных лет” в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза / Г. А. Хабургаєв. – Москва, 1979. – С. 186–187.

¹³ Горский А. А. Баварский Географ и этнополитическая структура восточного славянства / А. А. Горский // Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1997 г. – Москва, 1997. – С. 276–278.

¹⁴ Головко А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой половины XIII в. / А. Б. Головко. – Киев, 1988. – С. 9.

¹⁵ Конча С. LENZANINOI Константина Багрянородного в контексті проблеми ляхів-лендзян / С. Конча // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Українознавство. – Київ, 2007. – Вип. 10. – С. 4–7; *Його ж.* “Лендзяни” в контексті Київської Русі / С. Конча // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – Київ, 2007. – Т. 15. – С. 256–270; *Його ж.* “Лендзяни” та поляни / С. Конча // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Українознавство. – Київ, 2008. – Вип. 12. – С. 47–49.

¹⁶ Згідно з документом Dagomeiudex, за яким у 990–992 рр. польський князь Мешко I (Дагоме (Дагоберт) – хресне ім'я Мешка I). *Łowmiański H.* Imię chrzestne Mieszka / H. Łowmiański // Slaviooccidentalis. – Poznań, 1948. – Т. 19. – С. 203–308; *Rospond S.* Mileniowe badania onomasty. I. Dagome – tajemnicze imię lub imiona pierwszego władcy polskiego / S. Rospond // Język Polski. – 1960. – Т. 40. – № 1. – С. 17–27; *Щавелева Н. И.* Дагомеюдек / Н. И. Щавелева // Польские латиноязычные средневековые источники. Тексты, перевод, комментарий. – Москва, 1990. – С. 25–27) з дружиною Одою та двома синами передали свої володіння (Civitas Schinesghe) з чітко окресленими територіями під покровительство престолу св. Петра (документ зберігся у копіях XI–XII ст. і автентичність його не викликає сумнівів), ці землі до складу польської держави не входили. Детальніше про документ і кордони див.: *Fabre P.* LaPologneetleSaintSiège. Étudesd'histroiredédiés á G. Monod / P. Fabre. – Paris, 1896; *Пташник J.* Dagomeiudex / J. Ptašnik. – Kraków, 1911; *Zakrzewski S.* NajdawniejszabulladlaPolski. Spostrzeżenia nad dokumentem Dagomeiudex / S. Zakrzewski. – Lwów, 1921; *Koczy L.* Dagomeiudex, Schinesge i Ambaba / L. Koczy // Roczniki Historyczne. – Poznań, 1936. – Т. 12. – С. 1–26; *Kozłowska-Budkowa Z.* Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej / Z. Kozłowska-Budkowa. – Kraków, 1937. – Cz. 1. – Nr 2. – С. 2–3; *Labuda G.* Znaczenie prawno-polityczne dokumentu Dagomeiudex / G. Labuda // Nasza Przeszłość. – Kraków, 1948. – Т. 4. – С. 33–35; *Ejusdem.* Studia nad początkami państwa Polskiego. – Poznań, 1988. – Т. 2. – С. 240–263; *Kętrzyński S.* Dagomeiudex / S. Kętrzyński // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1950. – Т. 41. – С. 133–138; *Sułowski Z.* Geografia dokumentu Dagomeiudex / Z. Sułowski // Slavia Antiqua. – 1953. – Т. 4. – С. 232–248; *Kowalenko W.* Znowu o Dagomeiudex / W. Kowalenko // Roczniki Historyczne. – Poznań, 1958. – Т. 24. – С. 233–304; *Bogdanowicz P.* Geneza aktu dyplomatycznego

ріїв племінної локалізації, без чого, з огляду на стан інформативності джерел, всі побудови залишаються гіпотетичними. Надавати такого важливого значення цій локальній проблемі не варто. Як справедливо зазначав Я. Дашкевич, локалізацію *лендзян* польська історіографія активно використовувала для доведення законності претензій Польщі на цю пограничну територію під час відомих розмежувань середини 1940-х рр., що періодично знову повторюється, незважаючи на те, що подібних претензій уже немає. Тому відмовитися від стереотипу поширення *лендзян* на всю територію культури Луки Райковецької потрібно беззастережно.

Княжа доба. Рюриковичі і П'ясти. Обидва етноси пережили синхронно формування державності в умовах феодальної системи, з дробленням земель і князівств, спробами їхнього об'єднання й розпаду. Як звернув увагу Казимир Мисліньський, цей період став, попри певні епізоди протистоянь, радше періодом мирних союзів та сусідської співпраці, в межах якого і спроби Лева Даниловича оволодіти краківським престолом були цілком в дусі часу і впливали з тодішнього права успадкування¹⁷. Свідченням цих союзів залишаються тісні династичні шлюбні союзи між Рюриковичами та П'ястами¹⁸.

Певною мірою це і стало причиною майже повного взаєморозуміння у відстоюванні своїх поглядів на окремі проблеми в межах суто наукових дискусій між сучасними дослідниками політичної і військової історії як з польського боку (Януш Беняк¹⁹, Ян Тенговський²⁰, Даріуш Домбровський²¹,

zwanego Dagome iudex / P. Bogdanowicz // Roczniki Historyczne. – Poznań, 1959. – Т. 25. – С. 9–324; *Kurbisówna B.* Dagome iudex – studium krytyczne / B. Kurbisówna // Początki państwa Polskiego. Księga Tysiąclecia. – Poznań, 1962. – Т. 1. – С. 363–424; *Buczek K.* Zagadnienie wiarygodności regestu Dagome iudex / K. Buczek // Studia Źródłoznawcze. – Warszawa, 1965. – Т. 10. – С. 117–139; *Łowmiański H.* Początki Polski / H. Łowmiański. – Warszawa, 1973. – Т. 5. – С. 595–621.

¹⁷ *Myśliński K.* Polska a księstwo Halicko-Włodzimierskie na przełomie XIII i XIV wieku / K. Myśliński // Галицько-Волинська держава: передумови, виникнення, історія, культура, традиції. – Львів, 1993. – С. 7–9.

¹⁸ Див.: *Zylińska J.* Piastówny i żony Piastów / J. Żylińska. – Warszawa, 1975; *Щавелева Н. И.* Польки – жёны русских князей (XI – середина XIII вв.) / Н. И. Щавелева // Древнейшие государства на территории СССР. 1987 г. – Москва, 1989. – С. 50–58; *Войтович Л. В.* Династія П'ястів / Л. В. Войтович, О. П. Целуйко // Войтович Л. В., Целуйко О. П. Правдчачі династії Європи. – Біла Церква, 2008. – С. 329–346.

¹⁹ *Беняк Я.* Вигаснення галицько-волинської княжої династії / Я. Беняк // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. Історичні та культурологічні студії. – Львів, 2001. – Т. 3. – С. 79–85.

²⁰ *Tęgowski J.* Małżeństwo Lubarta Gedyminowicza, Przyczynek do genealogii dynastów halicko-poleńskich w XIV wieku / J. Tęgowski // Genealogia. – 1995. – Т. 6. – С. 17–26; *Ejusdem.* Pierwsze pokolenia Gedyminowiczów / J. Tęgowski. – Poznań; Wrocław, 1999. – 317 s.; *Ejusdem.* Kontakty rodzinne dynastów polskich i ruskich w średniowieczu / J. Tęgowski // Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie / [pod red. prof. T. Chynczewskiej-Hennel i prof. N. Jakowenko]. – Lublin, 2000. – С. 3–38; *Ejusdem.* Nowe źródła do kwestii datacji objęcia rządów na Rusi przez Władysława Opolczyka / J. Tęgowski // Średniowiecze polskie i powszechne. – Katowice, 2009. – Т. 1(5). – С. 130–137; *Його ж.* Обставини вступу князя Болеслава-Юрія Тройденовича на галицько-волинський престіл (Невідомі руські документи з XIV ст.) / Я. Тенговський // Записки НТШ. – Львів, 2010. – Т. 260, кн. 1. – С. 45–56; *Ejusdem.* Kilka słów o rodzinie Lubarta Giedymina / J. Tęgowski // Scientia nihil est quam veritatis imago. Studia ofiarowane Profesorowi Ryszardowi Szczygłowi w siedemdziesiąt rocznicę urodzin / [pod red. A. Sochackiej i P. Jusiaka]. – Lublin, 2014. – С. 588–601.

²¹ *Dąbrowski D.* Małżeństwa Daniela Romanowicza (aspekt genealogiczny i polityczny) / D. Dąbrowski // Venerabilibus, nobiles et honesti. Studia z dziejów społeczeństwa Polski średniowiecznej. Prace ofiarowane Profesorowi Januszowi Bieniakowi w siedemdziesiąt rocznicę urodzin i czterdziestopięćlecie

 Мариуш Бартицкий²²,

pracy naukowej. – Toruń, 1997. – S. 43–50; *Ejusdem*. Małżeństwa Wasylka Romanowicza. Problem mazowieckiego pochodzenia drugiej żony / D. Dąbrowski // Europa Środkowa i Wschodnia w polityce Piastów / [pod red. K. Zielińskiej-Melkowskiej]. – Toruń, 1997. – S. 221–233; *Ejusdem*. Czy istniało dwóch synów Daniela Romanowicz o imieniu Mściśław? Przyczynek do genealogii Romanowiczów, książąt halicko-wołyńskich / D. Dąbrowski // Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego. Nowa seria. – 1999. – T. 4(15). – S. 177–187; *Ejusdem*. Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza z sąsiadami zachodnimi w latach 1263–1299–1300 / D. Dąbrowski // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. Історичні та культурологічні студії. – Львів, 2001. – Т. 3. – С. 42–69; *Ejusdem*. Rodowód Romanowiczów w książąt halicko-wołyńskich / D. Dąbrowski. – Poznań; Wrocław, 2002. – 348 s.; *Ejusdem*. Czy Jan Długasz pisząc siódmą księgę “Annalium” korzystał z Kroniki halicko-wołyńskiej lub źródła jej pokrewnego? / D. Dąbrowski // Ruthenica. – Київ, 2004. – Т. 3. – С. 150–185; *Ejusdem*. Romanowyczi w gosczykach polskich / D. Dąbrowski // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Київ; Львів, 2004. – Т. 1. – С. 487–497; *Ejusdem*. Kronika halicko-wołyńska jako źródło do poznania genealogii – uwagi wstępnie / D. Dąbrowski // Ruthenica. – Київ, 2005. – Т. 4. – С. 54–61; *Ego же*. К истории древнерусской княжеской семьи в средневековье (отношения между взрослыми детьми и их родителями в роде Романовичей, галицко-волинской ветви Рюриковичей / Д. Домбровский // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2. История. – 2005. – Т. 3. – С. 3–19; *Ejusdem*. Два русские małżeństwa Leszka Białego. Karta z dziejów Rusi halicko-wołyńskiej i stosunków polsko-ruskich w początkach XIII wieku / D. Dąbrowski // Rosznik Historyczny. – 2006. – R. 72. – S. 67–93; *Його ж*. Руська (українська) середньовічна князівська родина (Рід Романовичів) / Д. Домбровский // Записки НТШ. – Львів, 2007. – Т. 252. – С. 376–409; *Ejusdem*. Genealogia Mściśława ołowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku) / D. Dąbrowski. – Kraków, 2008. – 817 s.; *Ego же*. К вопросу о датах рождения Даниила и Василия Романовичей (заметки к статье А. П. Толочка) / Д. Домбровский // Средневековая Русь. – 2009. – Т. 8. – С. 85–100; *Ejusdem*. Włodzimierz Dymitr Rurykowicz i jego stosunki z Danielem Romanowiczem. Kartka z dziejów politycznych Rusi w 1 poł. XIII wieku / D. Dąbrowski // Фортеця. Збірник заповідника “Тустань”. На пошану Михайла Рожка. – Львів, 2009. – Т. 1. – С. 68–89; *Ejusdem*. Miejsca pochówków Mściśławowiczów w XII i XIII w. / D. Dąbrowski // Inmemoriam honoremque Kasimiri I asiński. – Toruń, 2010. – S. 79–94; *Ejusdem*. Przyczyny i okoliczności rozpadu książęcych małżeństw na Rusi w XII i XIII wieku / D. Dąbrowski // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 2010. – R. 58. – Nr. 3–4. – S. 349–366; *Ejusdem*. Ożgonie Daniela Romanowicza i jego następstwach dla Rusi Halicko-Wołyńskiej / D. Dąbrowski // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. праць. – Львів, 2011. – Вип. 20: Actestantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. – С. 289–296; *Ejusdem*. Dzieje Chełmszczyzny w świetle informacji latorpisów (lata 1170–1218) / D. Dąbrowski // Rocznik Chełmski. – 2011. – Т. 15. – S. 69–84; *Ego же*. Формирование волинского государства Мстиславичей-Изяславичей и проблемы наследования в нем власти / Д. Домбровский // Восточная Европа в древности и средневековье. – 2011. – Т. 23. – С. 88–92; *Ejusdem*. Balans zysków i strat Rusi Halicko-Wołyńskiej w stosunkach z Czechami i Węgrami w XIII wieku / D. Dąbrowski // Zwycięzcy i przegrani w dziejach średniowiecznych i wczesnonowożytnych Czech i Polski / [pod red. W. Iwańczaka, D. Karczewskiego]. – Kraków, 2012. – S. 295–338; *Ejusdem*. Przystąpienie Mściśława ołowicza do walk o Halicz / D. Dąbrowski // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2012. – Вип. 6. – С. 119–139; *Ejusdem*. Daniel Romanowicz. Król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna / D. Dąbrowski. – Kraków, 2013. – 538 s.; *Ejusdem*. Książę w drodze. O mobilności Rurikowiczów w XIII w. na przykładzie Daniela Romanowicza. Klasyfikacja podróży / D. Dąbrowski // Slavia Orientalis. – 2015. – Т. 64, nr 1. – S. 7–34; *Ego же*. Genealogia Мстиславичей. Первые поколения (до начала XIV в.) / Д. Домбровский. – Санкт-Петербург, 2015. – 879 с.; *Ejusdem*. Król Rusi Daniel Romanowicz. O ruskiej rodzinie książęcej, społeczeństwie i kulturze / D. Dąbrowski. – Kraków, 2016. – 412 s.

²² Bartnicki M. Działalność dyplomatyczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264 / M. Bartnicki // Король Данило Романович і його місце в українській історії. – Львів, 2003. – С. 30–41; *Ejusdem*. Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264 / M. Bartnicki. – Lublin, 2005. – 251 s.; *Ejusdem*. Elita polityczna księstwa Halicko-Włodzimierskiego w XIII w. / M. Bartnicki // Ruthenica. – Київ, 2006. – Т. 5. – С. 106–117; *Ejusdem*. Elita księstwa

Віталій Нагірний²³, Андріан Юсупович²⁴), так і з українського (Ярослав Ісаєвич²⁵,

Krakowsko-Sandomierskiego wobec stosunków z księstwami ruskimi w XIII wieku / М. Bartnicki // Соціум. Альманах соціальної історії. – Київ, 2007. – Вип. 7. – С. 9–25; *Ejusdem*. Atrybuty władzy książąt ruskich XIII w. jako elementy prestiżu / М. Bartnicki // Тамсамо. – Київ, 2008. – Вип. 8. – С. 21–32; *Ejusdem*. Wizerunek “бесчестного князя” w kronice halicko-wołyńskiej / М. Bartnicki // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 20. – С. 93–100; *Ejusdem*. Sprawa insygniów koronacyjnych króla Daniela Romanowicza / М. Bartnicki // Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne. – Zamość, 2012. – Т. 5. – С. 37–47; *Ejusdem*. Władca i poddani w historiografii ruskiej XI–XIII wieku / М. Bartnicki. – Lublin, 2015. – 344 s.

²³ Нагірний В. Відносини між Галицьким князівством і Візантією в XII – на початку XIII ст. / В. Нагірний // Питання історії України: зб. наук. ст. – Чернівці, 2003. – Вип. 6. – С. 45–49; *Його ж.* До питання про датування першого походу галицько-волинського князя Романа Мстиславича проти половців / В. Нагірний // Вісник національного університету “Львівська політехніка”. – Львів, 2006. – Вип. 571: Держава та армія. – С. 85–88; *Його ж.* Русько-німецькі відносини на початку XIII століття: до історії так званого “саксонського походу Романа Мстиславича” у 1205 р. / В. Нагірний // Сторінки історії: зб. наук. праць. – Київ, 2006. – Вип. 23. – С. 3–14; *Його ж.* “Виправа князя Романа 1205 р.”: дискусії, конструкції, характер / В. Нагірний // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: історія, економіка, філософія. – Київ, 2008. – Т. 14. – С. 139–149; *Його ж.* “Да і Галич”: з історії відносин галицько-волинських князів із монголами у 1240-х рр. / В. Нагірний // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: зб. наук. праць. – Рівне, 2009. – Вип. 16. – С. 9–12; *Nagirnyj W.* Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198(1199)–1264 / W. Nagirnyj. – Kraków, 2011. – 362 s.

²⁴ *Jusupović A.* Przynależność polityczna Drohiczyn w XII pierwszej połowie XIII w. / A. Jusupović // Дрогичинь 1252. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 153–171; *Його ж.* Причинки до просопографії еліти Галицької і Володимирської земель (1205–1269). Проблеми індивідуалізації постатей / А. Юсупович // Записки НТШ. – Львів, 2010. – Т. 260, кн. 1. – С. 86–104; *Ejusdem*. Wpływ halickiego otoczenia książęcego na “władzę” w pierwszej połowie XIII w. na przykładzie Sudysława / A. Jusupović // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2011. – Вип. 5. – С. 145–163; *Ejusdem*. Mirosław-piastun i Mirosław halicki w przekazach kroniki halicko-wołyńskiej / A. Jusupović // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 20. – С. 769–783; *Ego же.* Галицькі “выгнанцы” или “выгонцы”? / А. Юсупович // *Rossica antiqua*. – Санкт-Петербург, 2012. – Т. 2(6). – С. 114–133; *Ejusdem*. “На двое будушу”: Баскаки в Галицьком князівстві? / А. Jusupović // *Colloguia Russica*. Ser. 1. – Kraków, 2012. – Т. 2. – С. 81–86; *Ejusdem*. Elity ziemi halickiej i wołyńskiej w czasach Romanowiczów (1205–1269). Studium prosopograficzne / A. Jusupović. – Kraków, 2013. – 352 s.; *Ego же.* “Богу же изволившу Даниил созда градъ Холмъ”. Когда и как Холм стал столичным градом / А. Юсупович // *Rossica antiqua*. – Санкт-Петербург, 2014. – Т. 1(9). – С. 44–62; *Його ж.* Чи пішов Володимир Великий на / чи до ляхів? Польсько-руські стосунки наприкінці X – початку XI ст. / А. Юсупович // Український історичний журнал. – Київ, 2015. – № 5. – С. 43–69; *Ego же.* Династія Романовичей глазами боярских элит. О чем не пишет княжеский панегирик / А. Юсупович // Письменность Галицько-Волинського князівства: историко-филологическое исследование. – Оломоуц, 2016. – С. 23–32.

²⁵ *Ісаєвич Я. Д.* Джерела про західні межі української етнічної території в період феодалізму / Я. Д. Ісаєвич // Український історичний журнал. – 1968. – № 12. – С. 78–84; *Його ж.* Загарбання земель Галицько-Волинського князівства іноземними державами / Я. Д. Ісаєвич // Торжество історичної справедливості. – Львів, 1968. – С. 74–81; *Його ж.* Територія і населення “Червенських градів” (X–XIII ст.) / Я. Д. Ісаєвич // Український історико-географічний збірник. – Київ, 1971. – Вип. 1. – С. 71–83; *Ego же.* “Грады Червенские” и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами (конец IX – начало XI в.) / Я. Д. Ісаєвич // Исследования по истории славянских и балканских народов. Эпоха средневековья. Киевская Русь и её славянские соседи. – Москва, 1972. – С. 107–124; *Ego же.* Культура Галицько-Волинської Русі / Я. Д. Ісаєвич // Вопросы истории. – 1973. – № 1. – С. 92–107; *Ego же.* Из истории культурных связей Галицько-Волинской Руси с западными славянами / Я. Д. Ісаєвич // Польша и Русь. Черты общности и своеобразия в историческом

Ярослав Дашкевич²⁶, Олег Купчинський²⁷, Микола Котляр²⁸,

- развитии Руси и Польши XII–XIV вв. – Москва, 1974. – С. 261–275; *Его же*. Древнепольская народность и её этническое самосознание / Я. Д. Исаевич // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья / Я. Д. Исаевич. – Москва, 1982. – С. 144–166; *Его же*. “Королевство Галиции и Володомиири” и “королевство Руси” / Я. Д. Исаевич // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1985 г. – Москва, 1987. – С. 62–63; *Его же*. Галицко-волинское княжество в конце XIII – начале XIV в. / Я. Д. Исаевич // Там же. Материалы и исследования 1987 г. – Москва, 1989. – С. 71–77; *Його жс*. Культура галицко-волинських земель доби середньовіччя / Я. Д. Исаевич // Галицко-волинська держава: Передумови виникнення, історія, культура, традиції / Я. Д. Исаевич. – Львів, 1993. – С. 3–5; *Його жс*. Галицко-Волинська держава / Я. Д. Исаевич // Історія України: нове бачення. – Київ, 1995. – Т. 1. – С. 95–112; *Його жс*. Галицко-Волинська держава / Я. Д. Исаевич. – Львів, 1999. – 40 с.; *Його жс*. Галицко-волинське князівство доби Данила Галицького на його нащадків / Я. Д. Исаевич // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя утворення Галицко-Волинської держави. – Львів, 2001. – С. 3–12; *Його жс*. Червенські Гради і Червона Русь: чи пов’язані ці топоніми? / Я. Д. Исаевич // До джерел. – Т. 1. – С. 721–726; *Його жс*. До історії титулатури володарів у Східній Європі / Я. Д. Исаевич // Княжа доба: історія та культура. – Львів, 2008. – Вип. 2. – С. 3–29; Бібліографію праць Я. Исаевича див.: Ярослав Исаевич. Бібліографічний покажчик / [упоряд. М. Боянівська]. – Львів, 1999. – 195 с.; Ярослав Исаевич. Бібліографія 1999–2005 / [упоряд.: Л. Горішня, Б. Пікулик]. – Львів, 2006. – 40 с.
- ²⁶ *Дашкевич Я.* Розселення вірменів на Україні у XI–XVIII ст. / Я. Дашкевич // Український історично-географічний збірник. – Київ, 1971. – Вип. 1. – С. 150–181; *Його жс*. Територія України на картах XIII–XVIII ст. / Я. Дашкевич // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. – Київ, 1981. – Вип. 7. – С. 88–93; *Его же*. Грамоты князя Льва Даниловича как исследовательская проблема / Я. Дашкевич // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. – Днепропетровск, 1985. – С. 133–139; *Його жс*. Русь і Вірменія. Конфесійні і культурні контакти IX – першої половини XIII ст. / Я. Дашкевич // Записки НТШ. – Львів, 1993. – Т. 225. – С. 167–184; *Його жс*. Данило Романович і єпископ Петро в освітленні караїмського джерела / Я. Дашкевич // Українські землі за часів короля Данила Галицького: церква і держава. – Львів, 2005. – С. 74–91; *Його жс*. Початки Галицької митрополії у світлі історичної полеміки / Я. Дашкевич // Галицька митрополія 1303–1807–2007: Статті і матеріали. – Львів, 2007. – С. 3–9. *Його жс*. Король Данило Романович / Я. Дашкевич // Ярослав Дашкевич. Постаті. – Львів, 2007. – С. 31–61; *Його жс*. Князь Лев Данилович / Я. Дашкевич // Там само. – С. 62–69; Бібліографію праць Я. Дашкевича див.: Ярослав Дашкевич. Біобібліографічний покажчик / [уклад. М. Кривенко]. – Львів, 2006. – 263 с.
- ²⁷ *Купчинський О. А.* Дослідження і публікації грамот Галицко-Волинського князівства у XVIII – першій половині XIX ст. / О. А. Купчинський // Київська Русь: культура, традиції. – Київ, 1982. – С. 129–149; *Його жс*. Найдавніші слов’янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень / О. А. Купчинський. – Київ, 1988; *Його жс*. Географічні назви Полісся / О. А. Купчинський. – Київ, 1988; *Його жс*. Із спостережень над розвитком документа та діяльністю князівської канцелярії Галицко-Волинських земель XIII – першої половини XIV століть / О. А. Купчинський // Записки НТШ. – Львів, 1996. – Т. 231. – С. 129–149; *Його жс*. Акти та документи Галицко-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти / О. А. Купчинський. – Львів, 2004. – 1282 с.; *Його жс*. Студії з історії української мови та ойконімії / О. А. Купчинський. – Львів, 2011. – 467 с.; *Його жс*. Прикладна архівістика та спеціальні історичні дисципліни / О. А. Купчинський. – Львів, 2011. – 755 с.; Бібліографію праць О. Купчинського див.: *Трегуб М.* Матеріали до бібліографії праць Олега Купчинського / М. Трегуб // До джерел. – Т. 1. – С. 17–58.
- ²⁸ *Котляр М. Ф.* Данило Галицький / М. Ф. Котляр. – Київ, 1979 [нові доповнені і перероблені видання: *Котляр Н. Ф.* Рожденный в кольчуге (Даниил Галицкий) / М. Ф. Котляр // Котляр Н. Ф., Смолий В. А. История в жизнеописаниях. – Киев, 1990. – С. 97–110; *Його жс*. Данило, король руський / М. Ф. Котляр // Котляр М. Ф. Полководці Давньої Русі. – Київ, 1991; *Його жс*. Данило Галицький / М. Ф. Котляр. – Київ, 2001; *Його жс*. Данило Галицький / М. Ф. Котляр. – Київ, 2002]; *Его же*. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волинской Руси

Леонтій Войтович²⁹, Олександр Головка³⁰,

Х–ХІІІ вв. / М. Ф. Котляр. – Київ, 1985; *Його жс.* Галицько-Волинська Русь / М. Ф. Котляр // Україна крізь віки. – Київ, 1998. – Т. 5; *Його жс.* Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / М. Ф. Котляр / [за ред. чл.-кор. НАН України М. Ф. Котляра]. – Київ, 2002; *Його жс.* Історія дипломатії Південно-Західної Русі / М. Ф. Котляр. – Київ, 2002; *Його жс.* Военне мистецтво Давньої Русі / М. Ф. Котляр. – Київ, 2011; *Котляр М. Ф.* Княжий двір Південної Русі Х–ХІІІ ст. / М. Ф. Котляр, В. М. Ричка. – Київ, 2008; Бібліографію праць М. Ф. Котляра див.: А се его сребро. Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України М. Ф. Котляра з нагоди його 70-річчя. – Київ, 2002. – С. 269–281.

²⁹ *Войтович Л.* Волинська земля князівських часів (Х–ХІІ ст.) / Л. Войтович // Проблеми історичної географії України. – Київ, 1991. – С. 10–22; *Його жс.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у ХІІ–ХVІ ст. / Л. Войтович. – Львів, 1996. – С. 48–61, 89–164, Табл. 4, 17–19, 29, 32–34, 39, 41, 49–50; *Його жс.* Родина князів Острозьких / Л. Войтович // Записки НТШ. – Львів, 1996. – Т. 231. – С. 355–367; *Його жс.* Етнотериторіальна підоснова формування удільних князівств Волинської землі / Л. Войтович // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – Т. 1: Пам'яті І. К. Свешнікова (1915–1995). – С. 286–294; *Його жс.* Князівські династії Східної Європи (кінець ІХ – початок ХVІ ст.). Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження / Л. Войтович. – Львів, 2000. – 649 с.; *Його жс.* Роман Мстиславич і утворення Галицько-Волинського князівства / Л. Войтович // Галичина і Волинь в добу середньовіччя. – Львів, 2001. – Вип. 3. – С. 13–30; *Його жс.* Юрій Львович та його політика / Л. Войтович // Там само. – С. 70–78; *Його жс.* Королівство Русі: реальність і міфи / Л. Войтович // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2003. – Вип. 7. – С. 63–71; *Його жс.* Де була столиця Лева Даниловича? (Джерелознавчий аспект проблеми) / Л. Войтович // До джерел. – Т. 1. – С. 712–720; *Його жс.* Штрихи до портрету князя Лева Даниловича / Л. Войтович // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до ХVІІІ ст.). – Київ, 2005. – Вип. 5. – С. 143–156; *Його жс.* Княжа доба на Русі: Портрети еліти / Л. Войтович. – Біла Церква, 2006. – 784 с.; *Його жс.* Кордони Галицько-Волинської держави: проблеми та дискусії / Л. Войтович // Записки НТШ. – Львів, 2006. – Т. 252. – С. 187–205; *Його жс.* Князь Лев Юрійович: Спроба портрета / Л. Войтович // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2006. – Вип. 10. – С. 127–131; *Його жс.* Галицько-Волинські етюди / Л. Войтович. – Біла Церква, 2011. – 480 с.; *Його жс.* Князь Лев Данилович / Л. Войтович. – Львів, 2012. – 181 с.; *Його жс.* Король Данило Романович / Л. Войтович, В. Александрович. – Біла Церква, 2013. – 240 с.; *Його жс.* Лев Данилович, князь галицько-волинський (бл. 1225 – бл. 1301) / Л. Войтович. – Львів, 2014. – 314 с.; *Його жс.* Галич в політичному житті Європи ХІ–ХІV століть / Л. Войтович. – Львів, 2015. – 478 с.; Бібліографію праць Л. Войтовича див.: *Козловський С.* Наукові праці Леонтія Войтовича // Войтович Л. В. Галицько-волинські етюди. – Біла Церква, 2011. – С. 431–447; Леонтій Войтович. Публікації 1975–2016 років / [упоряд. І. Паршин]. – Львів, 2016. – 105 с.

³⁰ *Головка О.Б.* Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. / О. Б. Головка. – Киев, 1988; *Його жс.* Князь Роман Мстиславич та його доба. Нариси з історії політичного життя Південної Русі ХІІ – початку ХІІІ століття / О. Б. Головка. – Київ, 2001; *Його жс.* Держава Романовичів та Золота Орда / О. Б. Головка // Український історичний журнал. – Київ, 2004. – № 6. – С. 3–16; *Його жс.* Формування державних утворень у Східній Європі в ІХ – першій половині ХІІІ ст. / О. Б. Головка // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця ХVІІІ ст.). – Київ, 2004. – Вип. 4. – С. 77–94; *Його жс.* Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя / О. Б. Головка. – Київ, 2006; *Його жс.* Галицький період діяльності князя Мстислава Мстиславича Удатного / О. Б. Головка // Україна в Центрально-Східній Європі. – Київ, 2007. – Вип. 7. – С. 71–93; *Його жс.* Останній похід князя Романа Мстиславича у джерелах та історичній думці / О. Б. Головка // Український історичний журнал. – Київ, 2009. – № 4. – С. 28–48; *Його жс.* Спільська угода 1214 р. угорського короля Андрія ІІ і краківського князя Лешка Бялого та її наслідки / О. Б. Головка // Україна в Центрально-Східній Європі. – Київ, 2013. – Вип. 12–13. – С. 128–147. Список праць О. Б. Головка див.: Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. – Кам'янець-Подільський, 2012. – Вип. 3. – С. 16–25; Олександр Головка. Біобібліографічний покажчик. – Львів, 2012. – С. 97–111.

Мирослав Волошук³¹, Ілля Паршин³²). Це стосується також історії релігії (Анжей Гіль³³,

³¹ *Волошук М.* Естергомський архієпископ в системі русько-угорських відносин кінця XII – першої третини XIII століть / М. Волошук // *Княжа доба: історія та культура.* – Львів, 2010. – Вип. 3. – С. 104–115; *Його ж.* До питання східнослов'янського походження Петра Петуні / М. Волошук // *Український історичний журнал.* – 2011. – № 3. – С. 20–33; *Його ж.* Руські переселенці в Угорщині XII–XIV ст.: обов'язки та соціальне становище / М. Волошук // *Там само.* – 2012. – № 4. – С. 21–34; *Його ж.* Проблема васальної залежності Дмитра Детька від угорського короля Людовика I / М. Волошук // *Княжа доба: історія і культура.* – Львів, 2012. – Вип. 6. – С. 269–279; *Його ж.* “Русь” в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції / М. Волошук. – Івано-Франківськ, 2014. – 496 с. [бібліографія праць М. Волошука: поз. 406–450].

³² *Паршин І.* Галицько-чеський союз у битві при Дюрнкруті 1278 року (на основі “*Hermannih Altahensis annales*”) / І. Паршин // *Вісник Прикарпатського університету. Історія.* – Івано-Франківськ, 2012. – Вип. 21. – С. 156–160; *Его же.* Битва при Дюрнкруті 26 августа 1278 г.: альянс Льва Даниловича і Пшемисла II Оттокара / І. Паршин // *Rossica Antiqua.* – Санкт-Петербург, 2012. – № 1(5). – С. 95–106; *Его же.* Король Юрій Львович на страницах западноевропейских хроник / І. Паршин // *Русин (Кишинев).* – 2012. – № 4(30). – С. 73–85; *Його ж.* Участь Данила Романовича у боротьбі за Австрійську спадщину Бабенбергів / І. Паршин // *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* – Дрогобич, 2012. – Вип. 16. – С. 40–48; *Його ж.* Участь Лева Даниловича у битві при Дюрнкруті 1278 року (на підставі латиною написаних джерел XV століття) / І. Паршин // *Княжа доба: історія і культура.* – Львів, 2012. – Вип. 6. – С. 187–193; *Його ж.* Князь Роман Данилович на сторінках західноєвропейських хронік XIII–XIV ст. / І. Паршин // *Записки НТШ.* – Львів, 2012. – Т. 264. – С. 357–367; *Його ж.* Leonreuthenorum на сторінках Anonymi Leobensis Chronicon / І. Паршин // *Średniowiecze Polskie i Powszechnie.* – Katowice, 2013. – Т. 5(9). – С. 86–94; *Його ж.* Галицькі війська у битві при Дюрнкурті 1278 року: факти і здогади / І. Паршин // *Вісник Львівського університету. Серія історична.* – Львів, 2013. – Вип. 48. – С. 45–60; *Його ж.* Чи було папське посольство до Галицько-Волинської держави на початку XIV століття? / І. Паршин // *Княжа доба: історія і культура.* – Львів, 2014. – Вип. 8. – С. 318–325; *Його ж.* Хроніка Іоанна з Вінтертура (Іоанна Вітодуранського) як джерело до історії Галицько-Волинської Русі першої половини XIV ст. / І. Паршин // *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* – Дрогобич, 2014. – Вип. 17–18. – С. 71–78; *Його ж.* Вектори політики князя Юрія-Болеслава Тройденевича до року 1333: між набутим та “успадкованим” / І. Паршин // *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.* – Луцьк, 2015. – № 5(306). – С. 4–10; *Його ж.* Наукова конференція “Король Данило Романович 1264–2014” / І. Паршин // *Український історичний журнал (Київ).* – 2015. – № 2(521). – С. 230–233; *Его же.* Об источниках одного сообщения о Галицко-Волынской Руси в “Польской истории” Яна Длугоша / І. Паршин // *Материалы XXVII Международной научной конференции “Вспомогательные исторические дисциплины и источниковедение: современные исследования и перспективы развития”.* – Москва, 2015. – С. 348–349; *Його ж.* Участь князя Данила Романовича в інтронізації угорського короля Бели IV / І. Паршин // *Княжа доба: історія і культура.* – Львів, 2015. – Вип. 9. – С. 23–34; *Його ж.* “Острозький епізод” Констанцького собору (1414–1418) / І. Паршин // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* – Тернопіль, 2016. – Вип. 1. – Ч. 1. – С. 9–13.

³³ *Gil A.* Prawosławna eparchia chełmska do 1596 roku / A. Gil. – Lublin; Chełm, 1999. – 260 s.

Ігор Сkochиляс³⁴, Іван Паславський³⁵), історії культури (Володимир Александрович³⁶)

- ³⁴ *Сkochиляс І.* Сучасний стан української історіографії та перспективи студіювання киевохристиянської традиції / І. Сkochиляс // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2004. – Вип. 8. – С. 401–412; *Його ж.* Джерела християнства у Прикарпатті до початку XI століття та генеза Галицької єпископії / І. Сkochиляс // Там само. – Дрогобич, 2008. – Т. 11–12. – С. 39–50; *Його ж.* Аспрокастрон-Білгород – кафедра Галицької митрополії у XIV ст. / І. Сkochиляс // *Ruthenica*. – Київ, 2009. – Т. 8. – С. 120–137; *Його ж.* Заснування Галицької єпархії в середині XII століття: спроба нової інтерпретації проблеми / І. Сkochиляс // *Studia z dziejów i tradycji metropolii kijowskiej XII–XIX wieku*. – Lublin, 2009. – S. 151–179; Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII століть: організаційна структура та правовий статус / І. Сkochиляс. – Львів, 2010. – 832 с.; *Його ж.* Галицька митрополія XIV – першої половини XV ст. / І. Сkochиляс // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2011. – Вип. 4. – С. 246–279; *Його ж.* Галич після Галича: Пониззя (Русо-Влахія) у XII–XIV століттях та утворення Молдавського князівства / І. Сkochиляс // Там само. – Львів, 2012. – Вип. 5. – С. 29–72; *Його ж.* Поліптихи владик Володимирської та Галицької єпархій княжої доби. Спроба реконструкції за “Рукописом Кишки” та сфрагістичними пам’ятками / І. Сkochиляс // Там само. – Львів, 2014. – Вип. 8. – С. 209–224.
- ³⁵ *Паславський І.* Наукові знання і філософські уявлення (XIII – перша половина XV ст. / І. Паславський // Історія української культури. – Київ, 2001. – Т. 2. – С. 334–350; *Його ж.* Папство і Україна / І. Паславський // Дзвіниця. Вісник Провінції оо. Василіян Найсвятішого Спасителя в Україні. – Львів, 2001. – № 6–11; *Його ж.* Коронація Данила Галицького в контексті політичних і церковних відносин XIII ст. / І. Паславський. – Львів, 2003. – 112 с.; *Його ж.* Філософська культура Галицько-Волинської держави: Пошуки морального ідеалу і формування політичної ідеології / І. Паславський // Українські землі часів Данила Галицького. Церква і держава. – Львів, 2005. – С. 21–26; *Його ж.* Галицька митрополія / І. Паславський. – Львів, 2007. – 126 с.; *Його ж.* Український епізод Першого Ліонського собору (1245 р.). Дослідження з історії європейської політики Романовичів / І. Паславський. – Львів, 2009; *Його ж.* Хто був ініціатором русько-римського зближення у 40-х роках XIII століття: Данило Романович чи Інокентій IV / І. Паславський // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2012. – Вип. 6. – С. 153–172; *Його ж.* До питання про початки єпископства в Перемишлі / І. Паславський // Записки НТШ. – Львів, 2013. – Т. 264. – С. 129–135; *Його ж.* Римська політика князя Данила Романовича в 30-х роках XIII століття / І. Паславський // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2013. – Вип. 7. – С. 167–174.
- ³⁶ *Александрович В.* Ікона Богородиці Одигітрії з Успенської церкви в Дорогобужі / В. Александрович // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. – Львів, 1993. – С. 113–115; *Його ж.* Джерела до історії монументального малярства та іконопису Волині XII–XVI століть / В. Александрович // Родовід. – Київ, 1994. – Ч. 8. – С. 20–25; *Його ж.* Перемиська ікона XIV ст. “Архангел Михаїл з діяннями” / В. Александрович // Перемиські дзвони. – 1994. – № 1. – С. 17–19; *Його ж.* Українське малярство XIII–XV ст. / В. Александрович. – Львів, 1995. – 200 с.; *Його ж.* Українське малярство в Перемишлі XIII – початку XVI ст.: головні проблеми історії / В. Александрович // Перемишль і Перемиська земля протягом віків. – Перемишль; Львів, 1996. – С. 38–52; *Його ж.* Ікони першої половини XIV ст. “Архангел Михаїл” та “Архангел Гавриїл” з церкви святої Параскеви у Далаві / В. Александрович // Записки НТШ. – Львів, 1998. – Т. 236. – С. 41–75; *Його ж.* Мистецтво Галицько-Волинської держави / В. Александрович. – Львів, 1999. – 132 с.; *Його ж.* Візантія і мистецька культура княжої України: моделі взаємовідносин / В. Александрович // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 55–72; *Його ж.* Архітектура і будівництво / В. Александрович // Історія української культури. – Київ, 2001. – Т. 2; Українська культура XIII – першої половини XVII ст. – С. 256–275; *Його ж.* Образотворче і декоративно-ужиткове мистецтво / В. Александрович // Там само. – С. 275–302; *Його ж.* Холмська ікона Богородиці / В. Александрович. – Львів, 2001. – 40 с.; *Його ж.* “Залишилась єдиною вітхою Холма”... Віднайдена ікона Богородиці Холмської / В. Александрович // *Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze. Studiaukrainica*. – Warszawa, 2001. – Т. 11–12. – S. 124–130; *Його ж.* Невикористаний аргумент для датування Успенського собору в Галичі / В. Александрович // Галичина та Волинь в добу середньовіччя. – С. 183–186; *Його ж.*

та археології (Анжей Буко³⁷, Стах Голуб³⁸, Томек Дзеньковські³⁹, Михайло Кучинко⁴⁰,

Найдавніші ікони Берестейщини (Зі студій над забутим регіоном української мистецької культури) / В. Александрович // Пам'ятки України: історія та культура. – Київ, 2002. – Ч. 3–4. – С. 142–146; *Його ж.* Мистецтво “галицького регіону”: співвідношення традиції та впливів до кінця XVIII століття / В. Александрович // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. Studia Ukrainica.* – Warszawa, 2003. – Т. 15–16. – S. 11–23; *Ejusdem.* Sztuka XIII-wiecznego Chełma. Zagadnicze problemy badawcze / V. Aleksandrowych // *Do piękna nad przyrodzonego. Sesja naukowa na temat rozwoju sztuki sakralnej od X do XX wieku na terenie dawnych diecezji chełmskich Kościoła rzymskokatolickiego, prawosławnego i grecko-katolickiego.* – Chełm, 2003. – Т. 1. – S. 52–59; *Його ж.* “Ехегі monumentum” чи “невежаписа”? Густі нотатки на полях польського огляду української літератури про нововідкриту Холмську чудотворну ікону Богородиці / В. Александрович // Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава. Статті і матеріали. – Львів, 2005. – С. 137–144; *Його ж.* Візантійські іконографічні взірці XI століття в українському малярстві XIII–XIV ст. / В. Александрович // Студії мистецтвознавчі. – Київ, 2006. – Ч. 1(13). – С. 38–49; *Його ж.* Покров Богородиці. Українська середньовічна іконографія / В. Александрович. – Львів, 2010. – 468 с.; *Його ж.* Король Данило Романович / В. Александрович, Л. Войтович. – Біла Церква, 2013. – 235 с.; *Його ж.* Дар Львова / В. Александрович. – Львів, 2014. – Вип. 1: Мистецтво XIII–XVI століть. – 194 с. Бібліографію праць В. Александровича див.: Володимир Александрович. Бібліографічний покажчик / [упоряд.: І. Гирич, В. Кравченко, Я. Федорук]. – Київ; Львів, 2006. – 55 с.; Володимир Александрович. Публікації 1981–2016 років. – Львів, 2016. – 73 с.

³⁷ *Buko A.* Ziemia chełmska w początkach państwa polskiego: problematyka badawcza / A. Buko // *Przez pradzieje i wczesne średniowiecze* / [pod red. J. Libery i A. Zakościelnej]. – Lublin, 2004. – S. 249–261; *Ejusdem.* Napograniczu kultur i ideologii: zespół wieżowy w Stolpiu na ziemi Chełmskiej / A. Buko // *Ruthenica.* – Київ, 2007. – Т. 6. – С. 189–206; *Ejusdem.* Stołpie. Tajemnice kamiennej wieży / A. Buko. – Warszawa, 2009; *Ego же.* Некоторые проблемы археологии и истории средневековых Холма и Столпы в свете новых исследований / А. Буко // *Записки Института истории материальной культуры РАН.* – 2009. – № 4. – С. 199–221; *Ejusdem.* Byzantine cultural enclave in Central Europe? An example of the mortared tower complex at Stolpie (south aeastern Poland) / A. Buko // *Rome, Constantinople and Newly-Converted and Historical Evidence.* – Kraków; Leipzig; Rzeszów; Warszawa, 2012. – Vol. 2. – P. 233–250.

³⁸ *Buko A.* Rezydencja książęca na “Wysokiej Górze” w Chełmie w świetle wyników badań archeologicznych z lat 2010–2012 / A. Buko, T. Dzieńkowski, S. Gołub // *Княжа доба: історія і культура.* – Львів, 2013. – Вип. 7. – С. 175–186.

³⁹ *Dzieńkowski T.* Rozwój przestrzenny Chełma w średniowieczu na podstawie badań archeologicznych / T. Dzieńkowski // *Rocznik Chełmski.* – Chełm, 2010. – Т. 14. – S. 7–28.

⁴⁰ *Кучинко М. М.* Південно-західні межі розселення східних слов'ян у IX–XIII ст. / М. М. Кучинко // *Український історичний журнал.* – 1973. – № 9. – С. 98–105; *Його ж.* Про племінну належність ранньосередньовічного населення Побужжя і Посяння / М. М. Кучинко // *Археологія.* – 1975. – Вип. 16. – С. 77–83; *Ego же.* Средневековые города Побужья в свете летописных и археологических источников / М. М. Кучинко // *Советское славяноведение.* – 1978. – № 4. – С. 22–30; *Ego же.* Раскопки у с. Городище на Волини // *Древнерусское государство и славяне* / М. М. Кучинко. – Минск, 1983. – С. 76–79; *Його ж.* Давньоруське поселення на Гнідавській гірці в Луцьку / М. М. Кучинко // *Археологія.* – 1984. – Вип. 48. – С. 100–105; *Його ж.* Про час спорудження і ранню історію Луцького замку / М. М. Кучинко // *Український історичний журнал.* – 1985. – № 10. – С. 144–148; *Його ж.* Археологічні пам'ятки Волині / М. М. Кучинко. – Луцьк, 1991; *Його ж.* Історико-культурний розвиток Західного Побужжя IX–XIV ст. / М. М. Кучинко. – Луцьк, 1993; *Його ж.* Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині (від палеоліту до середини XIV ст.) / М. М. Кучинко. – Луцьк, 1994; *Його ж.* Давньоруське городище Вал у Надстир'ї / М. М. Кучинко. – Луцьк, 1996; *Його ж.* Археологія Волині / М. М. Кучинко. – Луцьк, 2005. – 202 с.; *Його ж.* Корона Данила Галицького / М. М. Кучинко // *Україна в Центрально-Східній Європі* / М. М. Кучинко. – Київ, 2006. – Вип. 6. – С. 656–664; *Його ж.* Середньовічні міста Волинського Полісся як оборонні та адміністративні центри регіону / М. М. Кучинко // *Середньовічні та ранньомодерні оборонні споруди Волині* /

Віра Гупало⁴¹, Володимир Петегірич⁴²,

- М. М. Кучинко. – Кременець, 2006. – С. 7–16; *Його жс.* До питання про торгівлю та грошовий обіг на Волині у IX – першій половині XIV століття / М. Кучинко, Г. Охріменко, В. Савицький // Старий Луцьк. – Луцьк, 2008. – С. 106–119; *Його жс.* Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби / М. Кучинко, Г. Охріменко, В. Савицький. – Луцьк, 2008. – 328 с.; *Його жс.* Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя в X–XIV століття / М. Кучинко. – Луцьк, 2009. – 528 с.; *Його жс.* Місто і городище Луцької землі княжої доби у світлі археології / М. Кучинко // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 20. – С. 414–421; *Його жс.* Політична ситуація на Волині в часи Київської Русі та конфедерації князівств / М. Кучинко // Старий Луцьк. – Луцьк, 2011. – Вип. 7. – С. 243–247.
- ⁴¹ Гупало В. Особливості керамічної фактури XII ст. (за матеріалами літописного Звенигорода) / В. Гупало // Вісник державного інституту прикладного та декоративного мистецтва. – Львів, 1992. – Вип. 2. – С. 56–63; *Його жс.* Поховальний обряд на Волинському Поліссі (за матеріалами розкопок давньоруських курганных могильників XI–XIII ст.) / В. Гупало // Історія релігій в Україні. – Київ; Львів, 1992. – С. 24–26; *Його жс.* Wynikibadań archeologicznychwDzwiniogrodzie 1994 roku / В. Гупало, І. Свешніков // StowarzyszenieNaukoweArcheologówPolskich. Oddział wRzeszowie. – Rzeszów, 1994. – S. 175–182; *Його жс.* Uwagi na temat chronologii i obiektówna grodzie w Dzwiniogrodzie (Zvenygorod) koło Lwowa / В. Гупало, І. Свешніков // Sprawozdania Archeologiczne. – 1996. – T. 48. – S. 177–197; *Його жс.* Звенигородські сакралії / В. Гупало // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2002. – Вип. 8. – С. 158–169; *Його жс.* Берестянські курганні могильники кінця X–XII ст. / В. Гупало. – Львів, 2006. – 108 с.; *Його жс.* До питання про особливий тип гончарних мисок зі Звенигорода / В. Гупало // Wczesne średniowiecze w Karpatach Polskich. – Krosno, 2006. – S. 373–389; *Його жс.* Звенигород і Звенигородська земля у XI–XIII століттях (соціоісторична реконструкція) / В. Гупало. – Львів, 2014. – 532 с.
- ⁴² Петегірич В. Ремесло / В. Петегірич // Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды. – Киев, 1990. – С. 89–93; *Его жс.* Белз / В. Петегірич // Там же. – С. 127–129; *Его жс.* Дорогобуж / В. Петегірич // Там же. – С. 129–131; *Его жс.* Червен / В. Петегірич // Там же. – С. 131–133; *Его жс.* Вольнь / В. Петегірич // Там же. – С. 133–135; *Его жс.* Городница / В. Петегірич // Там же. – С. 142–143; *Его жс.* Муравица / В. Петегірич // Там же. – С. 143–144; *Его жс.* Данилов / В. Петегірич // Там же. – С. 144–145; *Его жс.* Перемель / В. Петегірич // Там же. – С. 146–147; *Его жс.* Могильники Вольни / В. Петегірич // Там же. – С. 155–158; *Его жс.* Предметы быта / В. Петегірич // Там же. – С. 158–163; *Его жс.* Оружие и снаряжение всадника / В. Петегірич // Там же. – С. 163–171; *Его жс.* Памятники эпиграфики и сфрагистики / В. Петегірич // Там же. – С. 171–174; *Його жс.* Давньоруські міста у верхів'ях Західного Бугу / В. Петегірич // Славяне: адзінство і мнагастайнасць. – Минск, 1990. – С. 55–57; *Його жс.* Найдавніші волинські міста / В. Петегірич // VI Международный конгресс славянской археологии, г. Прилеп, Югославия. 1990. – Москва, 1990. – С. 180–182; *Його жс.* Середньовічна археологія Львова: підсумки і перспективи / В. Петегірич // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. – Львів, 1993. – С. 41–43; *Його жс.* До історії Перемишля другої половини XII ст. / В. Петегірич // Еволюція розвитку слов'янських гравів VIII–XIV ст. у передгір'ях Карпат і Татр / В. Петегірич. – Львів, 1994. – С. 32–34; *Його жс.* Хрести-енколпіони Галицько-Волинської землі XI–XIII ст. / В. Петегірич // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій половині першого – на початку другого тисячоліття н. е. – Чернівці, 1994. – С. 38–40; *Ejusdem.* BelziBusk: próba rekonstrukcji truktury socjotopograficznej w X–XIV wieku / V. Petehyrych // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 1995. – Nr. 1. – S. 67–73; *Його жс.* Значення Перемишля в утвердженні християнства на південно-західних рубежах Київської Русі в XI–XIII ст. // Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackiew średniowieczu. – Rzeszów, 1996. – S. 125–132; *Його жс.* Християнські культурні вироби XI–XIII ст. з Перемиської землі / В. Петегірич // Перемишль і Перемиська земля протягом віків. – Перемишль; Львів, 1996. – С. 27–37; *Його жс.* Про знаряддя письма та кириличні написи на предметах XI–XIV століть з Галицької землі / В. Петегірич // Записки НТШ. – Львів, 1997. – Т. 233. – С. 206–214; *Его жс.* Два креста – энколпіона из с. Устье на Тернопольщине / В. Петегірич // Церковная археология. – Санкт-Петербург, 1998. – Вып. 4. – С. 252–255; *Його жс.* Рідкісний энколпіон

Юрій Лукомський⁴³, Василь Петрик⁴⁴,

- XII ст. з княжого Галича / В. Петегирич // Записки НТШ. – Львів, 1998. – Т. 235. – С. 619–622; *Його ж.* Початки Белза і Буська та формування їх соціально-топографічної структури / В. Петегирич // Галичина і Волинь в добу середньовіччя. – Львів, 2001. – Вип. 3. – С. 199–209; *Його ж.* Початки Буська / В. Петегирич // Минуле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть. – Луцьк, 2002. – С. 145–146; *Його ж.* Князь Роман Мстиславич і утворення Волинсько-Галицької держави / В. Петегирич // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ковель і ковельчани в історії України та Волині. – Луцьк, 2003. – Ч. 2. – С. 176–178; *Його ж.* Про час виникнення Белза / В. Петегирич // Белз і Белзька земля. – Белз, 2004. – Вип. 1. – С. 18–23; *Його ж.* Борисоглібський енколпій з Рівненщини / В. Петегирич // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2005. – Вип. 9. – С. 337–339; *Його ж.* Язичество та початки християнства у Белзькій та Червенській землях / В. Петегирич // Белз і Белзька земля. – Белз, 2006. – Вип. 2. – С. 13–17; *Його ж.* Белзька земля у дослідженнях Ярослава Пастернака / В. Петегирич // Там само. – С. 67–70; *Його ж.* Поселенські структури V/VI–X ст. Верхньої Надбужанщини як підоснова формування Белзької та Червенської земель / В. Петегирич // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2007. – Вип. 11. – С. 101–120; *Його ж.* Про розвиток ювелірного ремесла у Львові в часи Данила Романовича / В. Петегирич // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2007. – Вип. 1. – С. 233–242; *Його ж.* Археологічні джерела до найдавнішої історії Перемишля [рец. на]: Dzieje Przemysla. – Przemysł, 2004. – Т. 1 // Там само. – С. 331–333; *Його ж.* Княжий Любомль / В. Петегирич // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. – Острог, 2008. – Вип. 10. – С. 42–47; *Його ж.* Літописна Муравиця: історія вивчення, здобутки та невирішені питання / В. Петегирич // Млинів: історико-краєзнавче дослідження. – Млинів, 2008. – С. 15–17; *Його ж.* Дві рідкісні знахідки княжої доби з Сокаля на Львівщині / В. Петегирич // Наукові студії Історико-краєзнавчого музею м. Винники. – Львів, 2010. – Вип. 4. – С. 254–267.
- ⁴³ *Лукомський Ю.* Архітектурна спадщина давнього Галича / Ю. Лукомський. – Галич, 1991. – 40 с.; *Його ж.* Катедральні храми Галичини. Нариси з історії / Ю. Лукомський. – Львів, 1992. – 48 с.; *Його ж.* З історії дослідження Успенського собору в Галичі (Відкриття поховання галицького князя Ярослава Осмомисла) / Ю. Лукомський, М. Бандрівський, Р. Сулик // Записки НТШ. – Львів, 1993. – Т. 223. – С. 393–405; *Його ж.* До питання історико-архітектурної реконструкції княжого замку в Перемишлі / Ю. Лукомський // Перемишль і перемиська земля протягом віків; [під ред. С. Заброварного]. – Перемишль; Львів, 1996. – С. 16–26; *Його ж.* Проблеми вивчення та збереження пам’яток монументальної архітектури Галича / Ю. Лукомський // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів, 1997. – Вип. 6. – Ч. 1. – С. 135–147; *Його ж.* Білокам’яний храм на передмісті давнього Галича / Ю. Лукомський // Записки НТШ. – Львів, 1998. – Т. 235. – С. 594–607; *Його ж.* Невідомі церкви на подолі княжого Галича / Ю. Лукомський // Там само. – С. 559–593; *Його ж.* Рідкісний енколпій XII століття з княжого Галича / Ю. Лукомський, В. Петегирич // Там само. – С. 619–622; *Лукомський Ю.* Міста Галицького князівства XI–XIII ст. (Книга міст Галичини) / Ю. Лукомський, В. Петрик // Вісник національного університету “Львівська політехніка”. – Львів, 1999. – Вип. 379: Архітектура. – С. 43–52; *Його ж.* Різьблений камінь XII ст. з Галицького дитинця / Ю. Лукомський // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2000. – Вип. 4. – С. 323–331; *Його ж.* Воскресенська церква XII–XIII століть у Крилосі / Ю. Лукомський // Записки НТШ. – Львів, 2001. – Т. 241. – С. 275–298; *Лукомський Ю.* Нові матеріали до відтворення містобудівної структури Галичини XII–XIII ст. / Ю. Лукомський, В. Петрик // Галичина і Волинь у добу середньовіччя. – Львів, 2001. – Вип. 3. – С. 166–182; *Його ж.* Успенський собор давнього Галича (за результатами нових досліджень 1992–2000 років) / Ю. Лукомський // Записки НТШ. – Львів, 2002. – Т. 244. – С. 578–607; *Його ж.* Архітектурно-планувальна структура стального міста Галича / Ю. Лукомський // Галич в доісторії і середньовіччі. – Галич, 2003. – С. 92–100; *Його ж.* Успенський собор давнього Галича / Ю. Лукомський // Успенський собор Галича. Минуле, сучасне, майбутнє. – Галич, 2006. – С. 34–44; *Лукомський Ю.* Некрополь Успенського кафедрального собору / Ю. Лукомський, Б. Томенчук, О. Мельничук // Там само. – С. 45–50.
- ⁴⁴ *Петрик В.* Галицька архітектурна школа XII–XIII ст. на фоні тогочасної європейської архітектури / В. Петрик // Нові матеріали з дослідження пам’яток архітектури і

Віталій Ляска⁴⁵). Добрим прикладом слугують роботи спільної експедиції у Холмі⁴⁶.

Звичайно, і тут не вщухають гострі дискусії, зокрема щодо належності перемишльських ротонд, коли одна сторона⁴⁷ вперто не хоча помічати аргументацію

містобудування. – Львів, 1993. – № 1. – С. 76–79; *Його ж* Етапи розпланування адміністративно-релігійного центру на Крилоській горі в XI–XVIII ст. / В. Петрик // Вісник Національного ун-ту “Львівська політехніка”. – Львів, 2000. – Вип. 410: Архітектура. – С. 116–120; *Його ж*. Архітектура та планувальний уклад княжого двору на Перемишльському дитинці у X–XIV ст. / В. Петрик // Українська академія мистецтв. Дослідницькі та науково-методичні праці. – Київ, 2001. – Вип. 8. – С. 187–199; *Його ж*. Архітектурно-планувальна структура княжих дворів Галицької землі в XI–XIII ст. / В. Петрик // Вісник Львівського державного аграрного ун-ту. Архітектура і сільськогосподарське будівництво. – Львів, 2005. – Вип. 6. – С. 223–236.

⁴⁵ Ляска В. Розвиток поселенської структури равського Розточчя у IX–XIII ст. / В. Ляска // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2008. – Вип. 1. – С. 75–94; *Його ж*. [Рец. на]: *Słowianie Wschodni w dorzeczu Wieprza i Bugu: historia – kultura – religia* / [red. J. Libera]. – Łęczna, 2008. – 103 s. // Матеріали і дослідження з архелогії Прикарпаття і Волині. – Львів, 2010. – Вип. 14. – С. 505–510; Ляска В. Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie / В. Ляска, Я. Погоральський // Там само. – Львів, 2011. – Вип. 15. – С. 429–443; *Його ж*. Підгорайська волость: спроба історико-археологічної реконструкції територіальної організації Грядового Побужжя в княжу добу / В. Ляска // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2012. – Вип. 14–15. – С. 107–151; *Его же*. Всеволожская волость князя Владимира Васильовича (історико-археологічне дослідження) / В. Ляска // *Rossica antiqua*. – Санкт-Петербург, 2013. – № 1. – С. 3–54; *Його ж*. Districtus Podhorajensis: до проблеми територіальної організації Галицько-Волинського порубіжжя у XIII–XIV століттях / В. Ляска // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2013. – Вип. 7. – С. 109–136; *Його ж*. Між Прагою, Києвом та Гнезно. Zegiuane/Zuireani “Географа Баварського”: до проблеми етнопотестарних структур Волині у ранньому Середньовіччі / В. Ляска // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2014. – Вип. 8. – С. 9–72; *Його ж*. Лиса гора на Голих горах (причинок до топонімичного ландшафту галицько-волинського пограниччя в добу Романовичів) / В. Ляска // Там само. – Львів, 2015. – Вип. 9. – С. 217–226.

⁴⁶ Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie. Wyniki badań interdyscyplinarnych sezonu 2013–2014. – Chełm, 2016.

⁴⁷ *Žaki A.* Pierwsze zabytki budownictwa kamiennego w Przemyślu / *A. Žaki* // *Z otchłani wieków*. – Wrocław; Poznań, 1960. – R. 26, zes. 3. – S. 210–215; *Ejusdem.* Najstarsze relikty architektotoniczne na zamku w Przemyślu (doniesienie tymczasowe) / *A. Žaki* // Sprawozdania z posiedzeń komisji nukowych Oddziału PAN w Krakowie. Styczeń-czerwiec 1960. – Kraków, 1961. – S. 6–10; *Ejusdem.* Wczesnopiastowskie budowle Przemyśla i problem ich konserwacji / *A. Žaki* // *Ochrona zabytków*. – Warszawa, 1961. – R. 14, zes. 1–2 (52–53). – S. 38–49; *Ejusdem.* Wstępne badania archeologiczne w Przemyślu (Prace w latach 1956–1957) / *A. Žaki* // *Rocznik Przemyski*. – Przemyśl, 1962. – T. 9, zes. 2. – S. 345–351; *Ejusdem.* Preromańskie palatium i rotunda w Przemyślu / *A. Žaki* // *Z otchłani wieków*. – Wrocław; Poznań, 1962. – R. 28, zes. 2. – S. 128–131; *Ejusdem.* Najstarsza architektura monumentalna Malopolski w świetle ostatnich badań archeologicznych / *A. Žaki* // *Sprawozdania z posiedzeń komisji naukowych Oddziału PAN w Krakowie*. Lipiec-grudzień 1961. – Kraków, 1962. – S. 515–518; *Ejusdem.* Przemyśl w czasach Bolesława Chrobrego i Mieszka II / *A. Žaki* // *Rocznik Przemyski*. – Przemyśl, 2005. – T. 41, zes. 2. – S. 145–256; *Sosnowska E.* Rotunda i palatium na Wzgórzu Zamkowym w Przemyślu w świetle badań z lat 1982–1985 / *E. Sosnowska* // *Kwartalnik architektury i urbanistyki. Teoria i historia*. – Warszawa, 1992. – T. 37, zes. 1. – S. 55–61; *Ejusdem.* Przegląd badań archeologicznych na Wzgórzu Zamkowym w Przemyślu w latach 1956–1963 / *E. Sosnowska* // *Rocznik Przemyski*. – Przemyśl, 1994. – T. 29–30, zes. 1. – S. 24–42; *Ejusdem.* Przedromański zespół rotunda-palatium w Przemyślu / *E. Sosnowska* // *Dzieje Podkarpacia*. – Krosno, 2001. – T. 5. – S. 207–213; *Pianowski Z.* “Sedes Regni Principales”. Wawel i inne rezydencje piastowskie do połowy XIII wieku na tle europejskim / *Z. Pianowski*. – Kraków, 1994; *Ejusdem.* Królewska kaplica pałacowa na grodzie przemyskim w świetle najnowszych badań /

іншої⁴⁸, чи свідомої фальсифікації польським хроністом Яном Длугошем опису коронації Данила Романовича⁴⁹.

Але більш “твердим” стереотипом епохи *Королівства Русі* (1253–1387) залишається *Казимірівська легенда*, яку старанно переповідають львівські екскурсоводи і менш старанно тиражують путівники та довідники. Проте напад Казимира III на Львів у квітні 1340 р., після загибелі галицько-волинського князя Болеслава-Юрія Тройденівича (який не був польським сателітом і не заповідав свій престол польському королю⁵⁰), під час якого було вивезено коронаційні регалії галицько-волинських володарів, був просто епізодом у боротьбі за спадщину Романовичів між польським королем і князем Любартом-Дмитром Гедиміновичем⁵¹. Казимир III

Z. Pianowski// Rocznik Przemyski. – Przemysł, 2002. – Т. 38, zes. 2. – S. 91–99; *Ejusdem*. “Który Bolesław”? Problem początku architektury monumentalnej w Małopolsce / Z. Pianowski// Początki architektury monumentalnej w Polsce / [red. T. Janiak, D. Stryniak]. – Gniezno, 2004. – S. 257–281; *Ejusdem*. Przemysł jako “sedes regni” monarchii pierwszych Piastów / Z. Pianowski // Wczesne średniowiecze w Karpatach polskich / [red. J. Gancarski]. – Krosno, 2006. – S. 355–372; *Ejusdem*. Przedromański zespół sakralno-pałacowy na grodzie przemyskim w świetle badań z lat 2000–2006 / Z. Pianowski// Architektura romańska w Polsce. Nowe odkrycia i interpretacje / [red. T. Janiak]. – Gniezno, 2009. – S. 419–431; *Pianowski Z.* Rotunda św. Mikołaja w Przemysłu. Stan badań i interpretacji do roku 2000 / Z. Pianowski, M. Proksa // Dzieje Podkarpacia. – Krosno, 2001. – Т. 5: Początki chrześcijaństwa w Małopolsce / [red. J. Gancarski]. – S. 63–79; *Ejusdem*. Przedromańskie palatium i rotunda na Wzgórzu Zamkowym w Przemysłu / Z. Pianowski, M. Proksa. – Przemysł, 2003; *Rodzińska-Chorąży T.* Zespoły rezydencjonalne i kościoły centralne na ziemiach polskich do połowy XII wieku / T. Rodzińska-Chorąży. – Kraków, 2009. – S. 19.

⁴⁸ *Могитич І. Р.* З історії міжслов’янських зв’язків у сфері ранньосередньовічної архітектури (Галицько-Волинська Русь та західні слов’яни Х–ХІІІ ст.) / І. Р. Могитич // З історії міжслов’янських зв’язків. – Київ, 1983. – С. 22–25; *Його ж.* Нариси архітектури українських церков / І. Р. Могитич. – Львів, 1995. – С. 8; *Ауліх В. В.* До історії давньої галицької архітектури / В. В. Ауліх // Нові матеріали з археології Прикарпаття та Волині: Тези виступів на конференції, присвяченій 90-річчю від дня народження Маркіяна Юліановича Смішка. – Львів, 1992. – Вип. 2. – С. 82–83; *Лукомський Ю.* Княжий замок у Перемишлі / Ю. Лукомський, В. Петрик // Перемиські дзвони. – 1992. – № 10–12. – С. 2–6; *Іх же.* Перемиський замок за княжої доби / Ю. Лукомський, В. Петрик // Пам’ятки України: історія та культура. – Київ, 1995. – № 3. – С. 120–124; *Рожко М. Ф.* Центричні храми в історії розвитку галицької архітектурної школи Х–ХІІІ ст. / М. Ф. Рожко // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України. – Івано-Франківськ; Галич, 1998. – С. 135–138; *Діба Ю.* Українські храми-ротонди Х – першої половини ХІV століть / Ю. Діба. – Львів, 2005. – С. 75–78.

⁴⁹ *Semkowicz-Zarembina W.* Powstanie i dzieje autografu Annalium Jana Długosza / W. Semkowicz-Zarembina // Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego Polskiej Akademii Umiejętności. Seria P. – Kraków, 1952. – Т. 47. – S. 27–28; *Dąbrowski D.* Koronacja Daniela Romanowicza w relacjach Jana Długosza i jego szesnastowiecznych polskich kontynuatorów // Дорогочинь 1253: Матеріали Міжнародної наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича / D. Dąbrowski. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 64–75; *Войтович Л.* “Подвійна” коронація Данила Романовича: загадка легенди чи реальний факт / Л. Войтович // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2015. – Вип. 9. – С. 133–144; *Його ж.* Галич у політичному житті Європи ХІ–ХІV століть. – Львів, 2016. – С. 310–320.

⁵⁰ *Його ж.* Князь Юрій-Болеслав Тройденівич: ескіз портрету / В. Войтович // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2011. – Вип. 5. – С. 209–221.

⁵¹ *Його ж.* Польський король Казимир III і боротьба за спадщину Романовичів / В. Войтович // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2011. – Вип. 46. – С. 2–26; *Ejusdem*. Walka o spadek po Romanowiczach akrólpolski Kazimierz III Wielki / V. Vojtovych // Kazimierz Wielki i jego państwo. W siedemsetną rocznicę urodzin ostatniego Piasta na tronie polskim / [pod red. J. Maciejewskiego i T. Nowakowskiego]. – Bydgoszcz, 2011. – S. 47–66.

не будував львівської катедри⁵², Високого замку у Львові чи замку в Галичі. У процесі боротьби за спадщину Романовичів Казимиру III довелося звернутися до Угорщини, визнавши пріоритетне право угорських королів на цю спадщину⁵³.

Сарматизм. Креська унія 1385 р. вирішила долю Галицької землі. У 1387 р. патриціат Перемишля, Львова та Галича присягнув королеві Ядвізі та королю Владиславу Ягайлу. У 1392 р. за угодою в Острові цю анексію визнала Литва. Спочатку цими землями управляли польські урядовці в ранзі генеральних старост, продовжувалося карбування *руських грошей*, тобто тривала розумна казімирівська політика. У 1434 р. із цих земель утворили Руське воєводство⁵⁴, завершивши таким способом їхню анексію. Але планомірна спочатку шляхетська, а потім і міщанська колонізація цих земель представниками польського етносу почалася раніше, за князя Володислава Опольського⁵⁵.

Після Люблінської унії 1569 р. до коронних земель увійшли Волинське, Брацлавське та Київське воєводства, а згодом і відвойована Чернігівщина. Зміна європейської кон'юнктури і попит на сільськогосподарську продукцію привели до бурхливого розвитку села, активізованого прогресивним для того часу фільварковим виробництвом. Магдебурзьке право, яке запровадили ще руські князі, стимулювало розвиток міст, які відроджувалися з попелу без державних дотацій і тільки завдяки продуманій системі піли⁵⁶. Не тільки великі міста включали національні громади з їхніми складними взаємовідносинами (у Львові чотири громади: українська, польська, вірменська та єврейська, навколо яких гуртувалися й інші етноси: греки, німці, італійці⁵⁷). Національні громади були й у малих містах. Наприклад, у Роздолі – три (єврейська, польська, українська), у Миколаєві на Дністрі – дві (українська й польська) і т. д. Річ Посполита була державою з конституційно закріпленими

⁵² Козубська О. Латинська катедра у Львові: спроба нової інтерпретації відомих фактів / О. Козубська // Народознавчі зошити. – Львів, 2000. – № 1. – С. 252–261; *Її ж.* Катедральний костел фундації Казимира Великого: Львів чи Володимир? / О. Козубська // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині: наук. зб. – Луцьк, 2001. – Вип. 8. – С. 108–110; *Її ж.* Львівський кафедральний костел в історіографії / О. Козубська // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2001. – Вип. 5. – С. 140–152.

⁵³ Саме це право, збережене у вигляді титулу *королів Галиції і Лодомерії*, дало підстави спадкоємцям угорських королів Габсбургам претендувати на Галичину у 1772 р. за першого поділу Речі Посполитої.

⁵⁴ У цій назві відбита попередня назва: королівство Русі.

⁵⁵ Sperka J. Zarys migracji rycerstwa śląskiego na ziemie Rusi Koronnej w okresie panowania Władysława Jagiełły / J. Sperka // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2011. – Вип. 5. – С. 221–230; *Ejusdem.* Władysław, książę opolski, wieluński, kujawski, dobrzyński, pan Rusi, palatyn Węgier i namiestnik Polski (1326/1330 – 6 lub 18 maja 1401) / J. Sperka. – Kraków, 2012. – 508 s.; *Войтович Л.* Портрет князя Володислава Опольського на повний зріст [реп. на:] Sperka J. Władysław książę opolski, wieluński, kujawski, dobrzyński, pan Rusi, palatyn Węgier i namiestnik Polski (1326/1330 – 6 lub 18 maja 1401). – Kraków, 2013. – 508 s. // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2013. – Вип. 7. – С. 314–319.

⁵⁶ За картотекою автора, на середину XVII ст. у Руському воєводстві (Холмська, Перемишльська, Сяноцька, Львівська і Галицька землі) було 205 міст (*civitas*) і містечок (*opidum*), Бельському воєводстві – 52, Волинському воєводстві – 178, Подільському – 109, Брацлавському – 122, Київському – 292, Чернігівському – 68 (*Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль / Л. Войтович. – Львів, 2000. – С. 466).

⁵⁷ Капраль М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини) / М. Капраль. – Львів, 2003.

шляхетськими вольностями, що дало змогу окремим дослідникам її ідеалізувати⁵⁸. Після Люблінської унії волинські князі ввійшли у цей світ з традиціями удільного періоду, яких не змогли ліквідувати Віленський привілей 1492 р. та інші заходи уряду. По суті, Острозьке князівство Острозьких, Олицьке князівство Радзивіллів, дрібніші князівства Корецьких, Сангушків, Чорторійських, Четвертинських, Збарзьких і Вишневецьких зберегли свою окремішність аж до козацьких війн. Люблінська унія стимулювала на південному фронті самочинну козацьку корпорацію, засновниками якої стали дрібні воєнні стани Великого князівства Литовського, які не набули шляхетських привілеїв⁵⁹. Із цим козацтвом були пов'язані спільні походи в Дике поле, Молдову і Прибалтику, Хотинська війна та спільний похід на Москву 1618 р., оборона Правобережжя і похід під Відень 1683 р.⁶⁰

Уся ця територія була охоплена явищем *сарматизму*, яке обійняло зусібич культурне і щоденне життя – від одягу на східну турецько-татарську манеру, кухні і напоїв до етики, естетики та ідеології. Шляхта, рівно ж як і козацтво, вважали себе прямими нащадками *сарматів*, до сарматських ідеалів тягнулося міщанство і рядове посіпільство. Сарматські портрети, сарматська література стирала етнічні межі. Чи не тому спогади Яна Хризостома Пасека, військового товариша з хорогви Стефана Чарнецького, де він розповідає, як заснув, намотавши кінський повід на руку і поклавши голову на труп *товстого москаля*, чи ода Збігнева Морштина “Про коня, взятого шведами разом зі мною в полон під Краковом, 20 Junii, Anno 1656...” легко перегукуються з козацькими думами і піснями? Ідеалом цієї епохи був *homomilitans – людина-воївник*⁶¹: *шляхтич, козак чи цеховий ополченець*.

⁵⁸ Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. / Н. Яковенко. – Київ, 2002.

⁵⁹ Леп'явко С. А. Про природу станових привілеїв українського козацтва / С. А. Леп'явко // Проблеми української медієвістики. – Київ, 1990. – С. 89–98; *Його ж.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні / С. А. Леп'явко. – Чернігів, 1996; *Його ж.* Великий кордон як фактор формування українського козацтва (XVI ст.) / С. А. Леп'явко. – Запоріжжя, 2001; *Щербак В. О.* Формування козацького стану в Україні (друга половина XV – середина XVII ст.) / О. В. Щербак. – Київ, 1997; *Його ж.* Джерела формування українського козацтва / О. В. Щербак // Історія українського козацтва. – Київ, 2006. – Т. 1. – С. 65–72.

⁶⁰ *Wójcik Z.* Dzikie Pola w ogniu. O kazaczyźnie w Dawnej Rzeczypospolitej / Z. Wójcik. – Warszawa, 1960; *Ejusdem.* Jan III Sobieski / Z. Wójcik. – Warszawa, 1991; Документи російських архівів з історії України. – Львів, 1998. – Т. 1: Документи до історії запорозького козацтва 1613–1620 рр. / [упоряд. Л. Войтович, Л. Заборовський, Я. Ісаєвич, Ф. Сисин, А. Турилов, Б. Флоря]; *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. Українська держава у міжнародних відносинах 1648–1714 рр. / Т. Чухліб. – Київ, 2003; *Його ж.* Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. / Т. Чухліб. – Київ, 2010; *Його ж.* Відень 1683. Україна-Русь у битві за “золоте яблуко” Європи / Т. Чухліб. – Київ, 2013; *Крикун М.* Між війною і радою. Козацтво правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття / М. Крикун. – Київ, 2006; *Черкас Б. В.* Козацьке військо до середини XVII ст. / Б. В. Черкас // Історія українського козацтва. – Київ, 2006. – Т. 1. – С. 472–484; *Сас П.* Запорозжці у польсько-московській війні наприкінці Смути 1617–1618 рр. / П. Сас. – Біла Церква, 2010; *Його ж.* Хотинська війна 1621 року / П. Сас. – Біла Церква, 2012.

⁶¹ *Mańkowski T.* Genealogia sarmatyzmu / T. Mańkowski. – Warszawa, 1946; *Ulewisz T.* Sarmacja: Studium z problem atykisłowińskiej XV i XVI w. / T. Ulewisz. – Kraków, 1950; *Karpowicz M.* Sztuka o świeconego sarmatyzmu / M. Karpowicz. – Warszawa, 1970; *Tazbir J.* Rzeczypospolita i świat. Studia z dziejów kultury XVII wieku / J. Tazbir. – Warszawa, 1971; *Ejusdem.* Synkretyzm a kultura sarmacka / J. Tazbir // Teksty. – 1974. – Nr 4. – S. 42–58; *Maciejowski J.* Sarmatyzm jako

Утрачені можливості. І все це бурхливе поліетнічне суспільство спалахнуло у вирі козацьких війн, інспірованих бажанням одного етносу підпорядкувати інший. Українська церковна еліта, вловлюючи ці виклики, поспішила захистити себе унією, сподіваючись з допомогою Риму стримати апетити Варшави. Українська міська еліта шукала порятунку в церковних братствах і їхніх школах, засвоюючи латинь як об'єктивну необхідність. Козацька еліта як *homopolitans* взялася за шаблі. Козацькі війни зруйнували Річ Посполиту, втягнули в боротьбу за Україну Московське царство й Туреччину і вивели обидва етноси на межу виживання, а для українського етносу поставили питання відновлення державності⁶². Польська еліта упустила тричі можливість врегулювання проблем, що врятувало би Річ Посполиту: в 1590 р. під час “роздавання пустошів” у Придніпров’ї, коли формальне зрівняння козацтва із шляхтою було замінено створенням *кресових королєнат*; після

formacja kulturowa / J. Maciejowski // *Ibidem*. – S. 18–26; *Тананаєва Л. И.* Сарматский портрет. Из истории польского портрета эпохи барокко / Л. И. Тананаева. – Москва, 1979.

⁶² *Wójcik Z.* Traktat andrusowski 1667 roku i jego geneza / Z. Wójcik. – Warszawa, 1959; *Ejusdem.* Wojny kozackie w dawnej Polsce / Z. Wójcik. – Kraków, 1989; *Ejusdem.* Jan Kazimierz Waza / Z. Wójcik. – Wrocław, 1997; *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький / І. П. Крип'якевич. – Львів, 1990; *Мицик Ю.* Анализ архивных источников по истории Освободительной войны 1648–1654 гг. / Ю. Мицик. – Днепропетровск, 1988; *Його ж.* Гетьман Іван Виговський / Ю. Мицик. – Київ, 2004; *Його ж.* Чигирин – гетьманська столиця / Ю. Мицик. – Київ, 2008; *Степанков В. С.* Українська козацька республіка в середині XVII століття: особливості політичного устрою та соціально-економічних відносин / В. С. Степанков. – Хмельницький, 1990; *Його ж.* Деякі аспекти формування української держави в середині XVII ст. / В. С. Степанков // Проблеми української історичної медієвістики. – Київ, 1990. – С. 99–104; *Його ж.* Богдан Хмельницький і проблеми державності України / В. С. Степанков // Український історичний журнал. – 1991. – № 9. – С. 115–126; № 11. – С. 127–139; *Його ж.* Програма державного будівництва гетьмана України Петра Дорошенка / В. С. Степанков // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Київ, 1991. – С. 27–34; *Його ж.* Програма державного будівництва Богдана Хмельницького: проблеми її розробки та реалізації // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина / В. С. Степанков. – Київ, 1993. – Вип. 1. – С. 103–112; *Його ж.* Українська національна революція XVII ст.: причини, типологія, хронологічні межі (дискусійні нотатки) / В. С. Степанков // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. – Київ, 1998. – С. 28–45; *Його ж.* Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки / В. С. Степанков // Український історичний журнал. – 2003. – № 6. – С. 28–39; 2004. – № 1. – С. 20–28; *Його ж.* Петро Дорошенко: шлях до булави // Україна в центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.) / В. С. Степанков. – Київ, 2006. – Вип. 6. – С. 308–350; *Смолій В.* У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. / В. Смолій, В. Степанков. – Київ, 1992; *Їх же.* Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації / В. Смолій, В. Степанков. – Київ, 1997; *Їх же.* Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення / В. Смолій, В. Степанков. – Київ, 1999; *Їх же.* Богдан Хмельницький. Біографічний нарис / В. Смолій, В. Степанков. – Київ, 2002; *Їх же.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет / В. Смолій, В. Степанков. – Київ, 2009; *Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття / І. С. Стороженко. – Дніпропетровськ, 1996; *Його ж.* Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII століть: генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі / І. С. Стороженко. – Дніпродзержинськ, 2007; Переяславська рада 1654 року. Історіографія та дослідження. – Київ, 2003; *Брехуненко В.* Московська експансія і Переяславська рада 1654 року / В. Брехуненко. – Київ, 2005; Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги / [упоряд. В. Брехуненко, О. Заєць, Ю. Мицик, С. Потапенко, В. Щербак]. – Київ, 2016.

Хогинської війни 1621 р., коли обіцяні козакам реформи були фактично відкинені і, у 1658 р., коли не вистачило духу для реалізації Гадяцької угоди.

Усвідомлення помилок. Ностальгія. Усвідомлення помилок прийшло не відразу. Навіть після розділів Речі Посполитої, гайдамаччини і провалів Барської конфедерації та Визвольної війни під проводом Тадеуша Костюшка польська патріотична еміграція обманювала Наполеона, стверджуючи, що Україна заселена патріотичним польським населенням, яке одноставно підніметься на заклик відновлення Польської держави. Для міфічної *козацької* нації були залишені причорноморські степи⁶³. Вже після наполеонівських війн, після втрати надій на шкоре відродження у колах патріотичної польської молоді зародилося певне усвідомлення помилок і ностальгія. Її відбила “українська школа” у польській патріотичній поезії⁶⁴, що зверталася до українського фольклору та козацької історії й відродила легенду про козацького пророка Мусія Вернигору⁶⁵.

Пошуки співпраці. На жаль, цей короткий період усвідомлення помилок швидко минув. Нічого не навчили й провали польських повстань XIX ст., під час яких українське населення підтримувало російські та австрійські урядові війська. В умовах толерантної імперії Габсбургів відбувалися пошуки співпраці між елітами обох етносів⁶⁶. Однак польська сторона, як ближча до влади і краще

⁶³ Ададуров В. “Наполеоніда” на Сході Європи. Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних країн російської імперії на початку XIX століття / В. Ададуров. – Львів, 2007.

⁶⁴ Юзеф Ігнацій Коженювський (1797–1863), Антоній Мальчевський (1798–1826), Северин Гошинський (1801–1876), Тимко Падура (1801–1871), Богдан Залеський (1802–1886), Вінсент Поль (1802–1872), Маврицій Гославський (1802–1834), Міхал Чайковський (1804–1886), Юліуш Словацький (1809–1849) та інші.

⁶⁵ Ощипок Н. “Українська школа” в польській літературі / Н. Ощипок // Ощипок Н. Повернення із забуття. Михайло Мочульський у літературному процесі кінця XIX – початку XX століття. – Львів, 2015. – С. 138–162.

⁶⁶ Аркуша О. Г. Галицький сейм: виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. / О. Г. Аркуша. – Львів, 1996; *Її жс.* Український національно-політичний рух у Галичині наприкінці 80-х рр. XIX ст. / О. Г. Аркуша // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1997. – Вип. 3–4. – С. 119–140; *Її жс.* Вибори до галицького сейму 1901 року: до проблеми політичної модернізації українського суспільства Галичини // Вісник Львівського університету. Серія історична / О. Г. Аркуша. – Львів, 2003. – Вип. 38. – С. 171–218; *Її жс.* Польські націонал-демократи та українське питання в Галичині на початку XX століття / О. Г. Аркуша / Там само. – Львів, 2005. – Вип. 39–40. – С. 149–202; *Її жс.* Польсько-українські дискусії про національний характер Східної Галичини на початку XX ст. / О. Г. Аркуша / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2007. – Вип. 15. – С. 586–606; *Її жс.* Краківський консерватизм та проблеми українсько-польських взаємин у Галичині на початку XX століття / О. Г. Аркуша / Записки НТШ. – Львів, 2008. – Т. 256. – С. 282–315; *Ejusdem.* Polsko-ukraińskie dyskusje o charakterze narodowym Galicji Wschodniej na początku XX wieku // Formuły patriotyzmu w Europie Wschodniej Środkowej odnowożytności do współczesności. – Kraków, 2009. – S. 299–322; *Мудрий М.* Польські ліберал-демократи та українське питання в Галичині у 80-х рр. XIX ст. / М. Мудрий // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 32. – Львів, 1997. – С. 99–109; *Його жс.* Спроби українсько-польського порозуміння в Галичині (60–70-і роки XIX ст.) / М. Мудрий // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1997. – Вип. 3–4. – С. 58–118; *Його жс.* Галицька автономія у 70–80-х роках XIX століття: українське та польське бачення / М. Мудрий // Там само. – Львів, 2000. – Вип. 7. – С. 166–190; *Його жс.* Національно-політичні орієнтації в українському суспільстві Галичини австрійського періоду у висвітленні сучасної історіографії / М. Мудрий //

організована, навіть не допускала можливості існування українських державних структур, що власне й перешкоджало остаточному порозумінню. Поза увагою дослідників залишилися українсько-польські відносини в межах полків ІХ та Х корпусів австрійської армії, де за наявності більше 50% українського чи польського елементів спілкування велося, відповідно, польською чи українською мовами. Ці полки брали участь у всіх італійських походах ХІХ ст., а також кампаніях Першої світової війни на Сербському, Румунському та Італійському фронтах. У розпал боротьби за Львів у кінці 1918 р. прибулий з Італійського фронту ешелон з українськими вояками відмовився брати участь у боях проти поляків, покликаючись на військове братерство.

Визвольні змагання, які органічно вилилися у польсько-українську війну 1918–1919 рр., закінчилися на користь польської сторони⁶⁷. Попри те, що лідер відродженої Польщі маршал Юзеф Пілсудський уважав, що запорукою безпеки його держави мали би бути сильні, незалежні Литва, Білорусія й Україна, на практиці польська еліта не могла собі уявити свою державу без Львова та Галичини, а також Вільна і Гродна. А Волинь, яка в умовах Російської імперії жила іншим життям, відразу ж була піддана політиці *закріплення*, включаючи спровадження колоністів. Міжвоєнний період аж ніяк не був часом зближення чи хоча б налагодження діалогу. Переможці кували нове протистояння, підштовхуючи радикальні угруповання до рішучих дій.

Нові втрачені можливості переросли у роки Другої світової війни у волинську трагедію, масові депортації українців та поляків. Напевно, мав повну рацію Ярослав Дашкевич, що “головні причини польсько-українського збройного конфлікту полягали в ігноруванні польським еміграційним урядом в Лондоні та керівництвом Армії Крайової засадничого принципу українського народу на державну незалежність і соборність своїх земель, а також штучному розпалюванні керівниками фашистської Німеччини та Радянського Союзу польсько-українського протистояння на шкоду національним інтересам цих народів”⁶⁸. Причини ці, звичайно, не слугують виправданням наслідків, але без їхнього аналізу не можна адекватно відтворити історичне минуле.

Спогади про майбутнє. Український і польський народи приречені на співжиття. В умовах постійної російської загрози вони ще й приречені на

Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2002. – Вип. 37. – С. 465–500; *Його ж.* Угода між галицькими народовцями та русофілами 1882 року / М. Мудрий // Записки НТШ. – Львів, 2002. – Т. 243. – С. 653–685; *Його ж.* Ідея польсько-української унії та “русини польської нації” в етнополітичному дискурсі Галичини 1859–1869 років / М. Мудрий // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2005. – Вип. 39–40. – С. 83–148; *Його ж.* “Русини польської нації” (gente Rutheni, natione Poloni) в Галичині ХІХ ст. і поняття “вітчизни” / М. Мудрий // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2007. – Вип. 15. – С. 461–474; *Ejusdem.* Formacja gente Rutheni, natione Poloni w ХІХ – wiecznej Galicji a pojęcie ojczyzny // Formuły patriotyzmu w Europie Wschodniej i Środkowej od nowożytności do współczesności. – Kraków, 2009. – S. 285–298; *Чорновол І.* Польсько-українська угода 1890–1894 рр. / І. Чорновол. – Львів, 2000; *Його ж.* Українська фракція Галицького крайового сейму 1861–1901 рр. (нарис з історії українського парламентаризму) / І. Чорновол. – Львів, 2002.

⁶⁷ Окрім цит. праць М. Литвина, див.: *Павлишин О.* Євген Петрушевич (1863–1940). Ілюстрований біографічний нарис / О. Павлишин. – Львів, 2013.

⁶⁸ *Сливка Ю.* Політична історія України ХІХ – поч. ХХІ ст. / Ю. Сливка. – Львів, 2015. – С. 583.

військово-політичний союз. Зрештою, це протистояння триває з кінця XIV ст., і українсько-польські розриви завжди закінчувалися перемогою російської сторони. У польської та української еліт немає вибору: відкинувши політичну заангажованість, віддати науковцям на розбір усі темні сторінки відносин обох народів, а потім визнати взаємні провини та промахи на цьому шляху завдовжки більш ніж тисячу років в ім'я успішного майбутнього.

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ: НАУКОВИЙ ТА СУСПІЛЬНИЙ ДИСКУРСИ

Українсько-польські відносини у ХХ столітті: історіографічні проблеми

Українсько-польські відносини у ХХ ст. склалися дуже напружено. Це відбувалося не тільки внаслідок суперництва між національними рухами двох народів, що прагнули утвердитися як державні, а й в результаті тиску постійної присутності “третього” – їхніх сусідів, зокрема держав, які мали свої інтереси в просторі Центрально-Східної Європи, насамперед Росії та Німеччини.

Утворення незалежних України і Польщі, що сталося на зламі 80–90-х років ХХ ст. внаслідок розпаду СРСР і “соціалістичної системи”, створило в цих країнах нову суспільно-політичну атмосферу, поставивши в порядок денний завдання формування і поширення національно-державницької ідеології і свідомості їх громадян. Водночас в обох країнах склались сприятливі умови для вивчення і осмислення минулого та очищення його від нагромаджених за період комуністичного тоталітаризму ідеологем, догм і стереотипів. З другого боку, суспільні очікування, принаймні значної (в Польщі – переважної) частини громадськості були спрямовані на піднесення національно-патріотичних настроїв, кон’юнктуризацію історичного знання. В таких обставинах історія опинилась на роздоріжжі – реконструювати минуле заради розуміння попередньої еволюції, чи підносити старі образи заради політичної або моральної компенсації. Стосунки між українцями і поляками у ХХ ст. вирізнялись особливою напруженістю і конфліктністю передусім через суперництво двох народів за територію і відбудовану державність. У цьому суперництві українці зазнали більше поразок, ніж поляки, а долю обох народів здебільшого вирішували треті країни, насамперед – Росія і Німеччина. Тому конфліктність українсько-польських відносин у ХХ ст. викликає особливий інтерес та емоційну увагу з боку громадськості обох країн, а також фахових істориків. Оцінка і осмислення цих відносин досі викликають гострі, а часом конфліктні реакції з боку певних груп громадськості обох країн і, що найгірше, часом екстраполюються в сучасні політичні відносини між Україною і Польщею. Тому роль і відповідальність фахових істориків особливо зростає у науковому висвітленні цих питань.

Треба зауважити, що в ХХ ст. дослідники в галузі гуманітарних і соціальних наук дійшли висновку про те, що будь-яке знання, в тому числі й наукове, несе на собі відбиток мови, культури, соціального оточення, світоглядних орієнтацій та інших чинників, зумовлених часом і простором їх формування та поширення. За таких обставин історичне знання, як і будь-яке інше, представляє собою складне і суперечливе поєднання індивідуальних уявлень істориків і колективних уявлень соціальних спільнот конкретного часу і місця. Ці уявлення, що є суворо індивідуалізованими, мають властивість перетворюватися в малорухливі переконання

(стереотипи), котрі можуть приглушуватися і витіснитися новими або відроджуватися за певних сприятливих для них обставин. Тому можна сказати, що історик “творить” історію у відповідності зі своїм світоглядом, умовами творення (станом наукового знання) та індивідуальними переконаннями. Видатний французький історик Жак Ле Гофф з цього приводу зазначав: “Історики не можуть бути цілком об’єктивними. Історія за своєю природою народжує емоції. Історія, за виключенням безспірних фактів, ґрунтується передусім на інтерпретації і, до певної міри, допускає існування багатьох істин”¹.

Тож не дивно, що представники різних національних історіографій, незважаючи на велике прагнення бути “об’єктивними” і “незаангажованими” в своїх студіях відчувають свідому чи неусвідомлювану приналежність до певної культури, національності, методології, котрі накладають величезний відбиток на створювані ними історичні тексти. Пошук “об’єктивної історичної істини” за таких умов завжди виглядатиме “гонитвою за нічним метеликом”.

Проте це не означає відмови від спроб щораз нового погляду на відомі події минулого. Більше того, кожний такий погляд повинен поєднуватися з саморефлексією – усвідомленням дослідником фрагментарності і вибірковості власного бачення минулого і конвенціональності отриманого образу (можливості його сприйняття іншими). Ця конвенціональність може досягатися тільки за рахунок врахування позицій і світогляду “іншої” сторони чи сторін, а також опори на загальноприйняті гуманістичні цінності.

Після проголошення незалежності України в 1991 р. українська історіографія повернулася до старих романтичних концепцій початку XIX-XX ст., розглядаючи історію українців та української державності з найдавніших часів як процес закономірного і невідворотного розвитку до “фіналу” – незалежної Української держави. Така історія спрощує і спотворює історичний процес, “націоналізує” історичне знання на догоду політико-ідеологічним чинникам². Хоча таке знання “виховує” маси, але водночас і збіднює та деформує історичну свідомість, консервує історичні стереотипи, котрі виникли в інші епохи і за інших умов. Окремі заклики фахових істориків щодо хибності й неприпустимості політизованого погляду на минуле сприймаються українським загалом з великим опором, а то й із звинуваченнями у “національній зраді”³. Відомий французький історик П’єр Нора в нещодавній доповіді, прочитаній в Блуа (жовтень 2011 р.), констатував постійний наступ “політизації” історії, а всі спроби розірвати цей зв’язок історії і політики донині закінчувались здачею позицій істориками. Тому завдання останніх – підкреслює П. Нора, – змінити ситуацію і розірвати з політикою, “змінити самі основи професії”. Історик не повинен заглиблюватись в нетрі історичної тягlosti і бути її гарантом, натомість “як перекладач і експерт із соціального попиту, як бастион проти політичного і громадського тиску історик потрібний як ніколи” – підводить

¹ Цит. за: Дурачинский Э. Польская историография новейшей истории / Э. Дурачинский // Новая и новейшая история. – Москва, 2002. – № 3. – С. 30.

² Касьянов Г. Ще не вмерла українська історіографія / Г. Касьянов // Критика. – Київ, 2002. – Число 4. – С. 18–20.

³ Див. наприклад: Яковенко Н. Одна Клію, дві історії / Н. Яковенко // Критика. – Київ, 2002. – Число 12. – С. 12–14.

риску вчений⁴. Тож завдання істориків полягає в постійному “охлажденні” запалу політиків у їхніх спробах використати історичний матеріал з метою отримати певні дивіденди в сучасному політичному процесі.

На жаль, історія, як вся багатоманітність і невичерпність історичних фактів, завжди залишає можливість її інструментального використання у вузьких групових інтересах. Один зі знаних європейських дослідників історичної пам’яті Жорж Мінк нещодавно писав: “Європу наскрізь пронизують сліди давніх міждержавних і міжнаціональних конфліктів. Досвід показує, що їхня реактивація завжди можлива, попри різні форми їхнього розв’язання в минулому. Історія переносить себе у теперішність, відбувається мобілізація різних дівців (акторів – Л.З.), постраждалих груп населення або інших знедолених груп, про яких забули в післяконфліктних угодах або змусили мовчати. Виходячи з цієї реалії, різні зацікавлені групи, політичні партії чи держави створюють собі пам’ятеві ресурси і залучають до свого репертуару дій історизувальні стратегії для того, щоб “повернути в ужиток” образи “болісних” минувшин у своїх поточних політичних іграх”⁵.

Особливо негативно міфологізоване і “націоналізоване” історичне знання відбивається на вивченні взаємин між народами і державами. Українсько-польські стосунки у ХХ ст. дають яскравий приклад такого маніпулятивного використання історії, коли національно-державницька позиція історика виступає гальмом для одержання незаангажованих знань про минуле і усунення застарілих стереотипів.

У нинішніх обставинах, коли відбувається переосмислення багатьох питань і періодів історії української державності та нації, українсько-польські стосунки, в тому числі і ХХ ст., недоцільно розглядати через призму “одвічного протистояння” двох сусідніх народів. Адже міжлюдські взаємини у різні періоди не вичерпувалися ані конфронтацією, ані приязню: вони склалися таким багатоманітним чином, наскільки різноманітними і поширеними були уявлення людей і спільнот про себе та інших. Вивчення світу людських уявлень і соціальної поведінки на їх підставі й повинно складати сутність науково-історичного аналізу. Інший підхід неодмінно запроваджує історика в нетрі стереотипних уявлень і політичних “доцільностей”.

З утворенням незалежних України і Польщі обидві історіографії звернулися до занедбаної і забороненої в силу політичних обставин українсько-польської проблематики. 90-ті роки ХХ ст. характеризувалися справжнім “бумом” вказаної тематики. І в Україні, і в Польщі з’явилися друком сотні публікацій, присвячених українсько-польським взаєминам у ХХ ст., передусім проблемам конфліктних ситуацій, проводилися десятки наукових і громадських конференцій⁶. Їхнім стимулом було прагнення спокійно розібратися з нагромадженими “білими плямами” і поставити всі крапки над “і”.

⁴ Нора П. Історія як захист від політики / П. Нора. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/117-pier-nora-istoriia-iak-zakhyst-vid-polityky>

⁵ Мінк Ж. Вступ. Європа та її “болісні” минувшини: стратегії історизування та їх використання в Європі / Ж. Мінк // Європа та її болісні минувшини / [автори упорядники Жорж Мінк і Лора Неймайер у співпраці з Паскалем Боннаром]. – Київ, 2009. – С. 37.

⁶ Див.: Лисенко О.С. Українсько-польські стосунки періоду Другої світової війни. Бібліографічний показчик / Лисенко О. С., Марущенко О. В. – Київ; Івано-Франківськ, 2003; Див. також: Марущенко О. Волинська трагедія 1943 року в сучасній українській історіографії / О. Марущенко // Галичина. – Івано-Франківськ, 2004. – Вип. 9. – С. 112–126.

В історіографічній практиці останніх понад двадцяти років як в Україні, так і в Польщі проявилось дві цікаві тенденції. З одного боку, історики двох країн намагалися донести один до одного візію українсько-польських взаємин з позицій ліквідації “білих плям” у своєму власному минулому, тобто репрезентувати нові версії власної політичної історії, в якій проглядалися чіткі моменти “націоналізованого” минулого з рецидивами стереотипного мислення і пожвавлення старих упереджень і звинувачень. З другого боку, поступово почало і продовжує приходити усвідомлення того факту, що задля елементарної наукової об’єктивності писання історичних текстів необхідно не просто намагатися зрозуміти рації і аргументи іншої сторони, а потрібно в цілому пізнати і зрозуміти цю іншу сторону, усвідомити, що вона собою представляє. Ця друга тенденція тільки розпочалася і, можна сказати, що українська історіографія поки що дещо відстає від традиційно більш розбудованої, потужної і відкритої на зовнішній світ польської.

Далі на окремих прикладах спробуємо висвітлити ці дві тенденції в обох історіографіях. Зрозуміло, що в цьому нарисі не вдасться докладно і всебічно розглянути всю нагромаджену історичну літературу. Своє завдання автор бачить у акцентуванні уваги на головних проблемах взаємин двох сусідніх народів і спроб визначення завдань на майбутнє.

У центрі уваги української і польської історіографії після здобуття незалежності стали питання складних взаємин між українцями і поляками в добу державотворення, насамперед 1917–1923 рр., а тоді в роки Другої світової війни і перші післявоєнні роки. Уже в перших роботах, які з’явилися у безцензурному обігу в Україні і Польщі у 90-х роках ХХ ст., ці взаємини розглядалися крізь призму міжнаціонального конфлікту, який призвів до війни 1918–1919 рр. за Львів і Галичину і наступного напруження в цих стосунках як в міжвоєнній Польщі, так і в УРСР та на міжнародній арені.

Спочатку головна увага дослідників була привернута до стосунків у 1917–1923 рр., коли український і польський національні рухи увійшли в конфлікт на пограничних теренах Галичини, Волині, Холмщини, Підляшшя і Надсяння. Вивчення передумов і причин цього конфлікту мало відмінні цілі в середовищі українських й польських істориків і це відчутно проявилось в перших позацензурних публікаціях в обох країнах. Українські історики (Я. Дашкевич, С. Макарчук, Ю. Сливка, М. Кугутяк, М. Литвин, К. Науменко та багато інших) в своїх працях прагнули відновити фактичний матеріал і показати насамперед та майже виключно національно-визвольний характер змагань українців за національну державність на західноукраїнських землях. Водночас реальний соціальний, економічний і політичний стан багаточисельного населення українсько-польського пограниччя, міжнародні аспекти цих змагань, наміри і цілі польського державницького руху та інших сторін конфлікту залишалися за рамками дослідження. Майже в усіх роботах українських авторів, що з’явилися в 90-х роках ХХ ст. присутній політико-ідеологічний контекст і підтекст, намагання легітимізувати українську ідею і державність. Зрозуміло, що такий образ минулого був прямим привнесенням ідеологічного чинника в науково-історичні дослідження. Ми констатуємо цей факт не для того, щоб кинути якісь звинувачення авторам: їхня позиція цілком зрозуміла і до певної міри слушна. Необхідно було переламати усталені і поширені стереотипи щодо маргінальності

української ідеї, котрі посилено утверджувалися як російсько-радянською, так і попередньою польською історіографіями та державною пропагандою. Однак вільно чи невольно в українській історіографії підживлювався давній стереотип поляка – одвічного “загарбника” українських земель і ворога української незалежності.

Проте “агітаційний” період переоцінки минулого в українській історіографії не міг тривати вічно, особливо після того, як незалежна Україна широко відкрилася на світ і вчені змогли познайомитися із здобутками дослідників інших країн, працювати в зарубіжних архівах і бібліотеках. Не останню роль відіграв також той факт, що чимало зрілих і молодих українських істориків отримали можливість працювати або проходити стажування в наукових закладах Польщі на стипендії польських наукових установ, зокрема Варшавського, Люблінського, Ягеллонського університетів, Фонду Польської Науки Каса ім. Ю. Мянвського, Фонду Баторія тощо. Ще частина молодих українських науковців “перенавчалася” в університетах Канади і США, Великої Британії та Франції. Ознайомлення із новими сучасними методологіями і конкретними дослідженнями змусило українських істориків уважніше поставитися до роботи історика, де патріотична заангажованість не може замінити серйозного дослідження, більше того, компрометує українську історію перед обличчям світової наукової громадськості.

Тому з кінця 90-х років в Україні починають все більше з’являтися роботи більш аналітичного плану, в яких українсько-польські стосунки початку століття розглядаються з врахуванням ширшого, не тільки українського контексту (М. Литвин, О. Красівський, Б. Гудь і В. Голубко, Ю. Михальський та ін.). Низка дослідників починає опрацьовувати польську тематику в розрізі українсько-польських стосунків (Л. Алексієвець, О. Аркуша, Л. Зашкільняк, О. Зайцев, М. Мудрий, В. Комар, В. Крамар, О. Павлишин, І. Федик, І. Чорновол, та ін.). Проте загін українських дослідників цього періоду не є чисельним, а його наукова продукція – не така помітна на тлі української історіографії. Тому ціла низка тем залишається ще не опрацьованою. Це стосується насамперед реальних соціальних і культурних, а також і політичних взаємин між українським і польським населенням як під час українсько-польської війни, так і в міжвоєнній Польщі. Адже спектр цих взаємин не вичерпувався ворогуванням, він мав і цілком приязні людські виміри. Наведу тільки один приклад: львівський історик О. Павлишин нещодавно проаналізував стосунки між українцями і поляками під час українсько-польської війни 1918–1919 рр. і виявилось, що всупереч загальним уявленням про неподоланну ворожнечу між представниками двох націй Галичини, ці стосунки часто склалися цілком нормально і приязно. З другого боку, в українських роботах повністю замовчується т.зв. “темна” сторона війни з українського боку: українці теж часом негуманно поводитися з польським населенням, створювали концтабори для військовополонених, де умови, як зрозуміло, були далеко не санаторні⁷. Тобто, треба констатувати, що наукова робота не може

⁷ Див.: Павлишин О. Польське населення Східної Галичини під владою Західно-Української Республіки / О. Павлишин // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2005. – Випуск 39-40. – С. 203–252; *Його ж.* Українсько-польські переговори з гуманітарних питань під час військового конфлікту (кінець 1918 р. – перша половина 1919 р.) // *Od armii komputowej do narodowej. Dzieje militarne Polski i jej wschodnich sąsiadów od XVI do XX wieku* Pod red. M. Krotofila i A. Smolińskiego. – Toruń, 2005. – S. 167–180; *Його ж.* Львівщина в добу Західно-Української Народної Республіки (1918–1919). – Львів, 2008 та ін.

однобічно висвітлювати події і виводити один народ як “стерильний”, а другий як злочинний. Прояви і доброго і злого є серед кожного народу.

Зі зрозумілих причин польсько-українські стосунки активно досліджувались насамперед істориками західного регіону України. Можна стверджувати, що результатом цих досліджень за останні півтора десятиріччя з’явилося немало змістовних праць, котрі висвітлюють різні аспекти українсько-польських взаємин першої третини ХХ ст., передусім українсько-польської війни за Галичину і Львів, історії ЗУНР, стосунків українців і поляків в міжвоєнній Польщі тощо. Більшість з них розкрили картину як напружень в цих стосунках, так і спроб українсько-польських порозумінь (Б. Гудь, Л. Зашкільняк, С. Макарчук, Ю. Крамар, О. Красівський, М. Кучерепа, М. Литвин, О. Павлишин, І. Патер, І. Соляр, М. Швагуляк та ін.). Низка праць була присвячена стосункам радянської України і Польщі в цей період⁸. Особливої уваги заслуговують глибокі аналітичні нариси М. Швагуляка (1936–2013) про українсько-польські взаємини міжвоєнного періоду⁹. Багатий історичний матеріал містять студії львівського історика Б. Гудя, який присвятив свою увагу насамперед аналізу конфліктних ситуацій в українсько-польських відносинах нового і новітнього часу, які тягнулися від селянських бунтів проти польських землевласників у ХІХ ст.¹⁰ Відмінною рисою стало активне залучення до розгляду питань невідомого раніше документального матеріалу з архівосховищ України, Польщі, Росії та інших країн, котрі значно збагатили джерельну базу і розширили обрії наукової інтерпретації минулих подій. Захищено десятки кандидатських і докторських дисертацій.

Головний пізнавальний здобуток студій українських істориків у вивченні вказаної тематики полягає в поверненні українського національного руху на позиції суб’єкта історичного процесу, який, незважаючи на поразки, продовжував розвиватись по висхідній лінії, зустрічаючи при цьому сильний опір як з боку тоталітарного СРСР, так і Польщі. Все це призводило до постійних напружень в українсько-польських відносинах, виникнення локальних і регіональних конфліктів, побутування старих стереотипів, що гальмували зближення двох народів на засадах демократії. Цей доробок українських істориків підбито також в історіографічних студіях¹¹.

Події першого десятиріччя ХХІ століття засвідчили існування низки гострих історичних проблем українсько-польських відносин, зокрема у ХХ столітті, які продовжували чинити негативний вплив на свідомість українців і поляків. У 2007 р. за указом Президента України і ухвалою Президії НАН України в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України у Львові було створено Центр дослідження українсько-польських відносин, на який покладено завдання всебічно

⁸ Див. напр.: *Гетьманчук М. П.* Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр. / М. П. Гетьманчук. – Львів, 1998; *Гісем О. В.* Дипломатичні відносини між Польщею та УСРР у 1921–1923 рр. / О. В. Гісем. – Кам’янець-Подільський, 2012 та ін.

⁹ *Швагуляк М.* Історичні студії: Українці на роздоріжжі та крутих поворотах історії (друга половина ХІХ – перша половина ХХ ст.) / М. Швагуляк. – Львів, 2013.

¹⁰ *Гудь Б.* Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект / Б. Гудь. – Харків, 2011; *Його жс.* Українцы і Polacy na Naddnieprzu, Wołyniu i w Galicji Wschodniej w ХІХ і pierwszej połowie ХХ wieku. Zarys historii konfliktów społeczno-etnicznych. – Lwów; Warszawa, 2013.

¹¹ *Футала В.* Історія вивчення суспільно-політичного життя українців у міжвоєнній Польщі (1921–1939) / В. Футала. – Львів; Дрогобич, 2010. – 456 с.

і науково опрацьовувати історію взаємин двох сусідніх народів. У зв'язку з цим 2007 р. Центрі було відновлено видання періодичного наукового збірника “Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість”, в якому почали публікувати результати наукових досліджень з цієї тематики¹².

Польські історики ще за часів комуністичного режиму мали кращі можливості для роботи над питаннями становлення незалежної польської державності і, за невеликими виключеннями, друкували серйозні наукові праці, в яких висвітлювали реальний стан українсько-польських стосунків з врахуванням мотивів і дій протилежної сторони. Тому вже на початку 90-х років з'явилися друком солідні дослідницькі роботи А. Хойновського, М. Козловського, Т. Ольшанського, Б. Скардзінського, Л. Мрочки, А. Чубинського, Р. Тожецького, Є. Томашевського та інших, котрі могли слугувати взірцем наукового аналізу українсько-польських стосунків і відмови від одностороннього пропольського погляду на них. Зрозуміло, що незважаючи на наукову ґрунтовність, ці праці відбивали насамперед польський погляд на події цих стосунків, а інакше бути не могло: певні факти, події, явища залишалися поза об'ємом історичного аналізу, як малозначущі. Проте, вони враховували і презентували також рації українських політичних сил, визнавали національні інтереси українців, хоча тільки до того місця, коли починалася розмова про державну приналежність західноукраїнських земель. У цьому місці польські історики здебільшого, за малим виключенням, виявляли прихований або відкритий сентимент за “давньою територією польської культури і цивілізації”. Тривкість стереотипів “польських кресів” була, а часом і сьогодні продовжує бути вкоріненим елементом великодержавного мислення багатьох поляків на підсвідомому рівні.

Проте перші роки ХХІ ст. і нова розстановка сил в регіоні Центральної та Східної Європи, прихід нового покоління дослідників, як видається, змінює на краще ситуацію з подоланням давніх стереотипів як в польському суспільстві, так і серед істориків. З'явилися друком праці Р. Висоцького, Е. Коко, Г. Мазура, М. Клімецького, З. Карпуса, В. Менджецького, М. Новак, М. Кротофіля, Р. Потоцького, С. Стемпеня, А. Стемпніка та багатьох інших, в яких українсько-польські взаємини першої третини ХХ ст. презентовано як відносини рівних народів, з яких український був в упослідженому становищі у порівнянні з польським. Особливо важливо в цьому плані відзначити гданський історичний осередок, де завдяки працям Романа Вапінського та його учнів українці й український національний рух розглядаються як один з яскравих феноменів боротьби за самовизначення націй у ХХ ст.¹³ Не меншої уваги заслуговує і діяльність Інституту Центрально-Східної Європи в Любліні (Є. Клочовський), який проводив і проводить значну роботу з

¹² Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / [відп.ред. М. Литвин] / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2007 – 2014. – Вип. 2–7.

¹³ Ще за часів ПНР професор Гданського університету Роман Вапінський активно досліджував взаємини поляків з іншими народами впродовж нового і новітнього часу й піддавав критиці застарілі стереотипи великодержавного змісту, які міцно утримувались в їх свідомості до новітніх часів. Він закликав критично оцінити спадок політичної свідомості польських еліт і шукати шляхи її трансформації в сучасних умовах. Див.: *Wapiński R. Świadomość polityczna w Drugiej Rzeczypospolitej* / R. Wapiński. – Łódź, 1989; *Ejusdem, Polska na styku narodów i kultur. W kręgu przeobrażeń narodowościowych w XIX i XX wieku.* – Gdańsk, 2002 i in.

ознайомлення польського фахового середовища і громадськості з українською історією. Зокрема його зусиллями в Польщі було перекладено нариси історії України авторства українських істориків Я. Грицака і Н. Яковенко. Чого не можна сказати про Україну, де практично не було перекладено жодної роботи польських авторів з новітньої історії Польщі. Фактично односторонніми зусиллями Польщі до недавнього часу діяв і утримувався польською стороною Європейський колегіум польських і українських університетів в Любліні (2000–2011 рр.), покликаний готувати фахівців з провідних соціальних і гуманітарних наук для обох країн на рівні кращих світових стандартів. На жаль, в силу фінансових та інших труднощів він припинив свою роботу і був перетворений на Центр Східної Європи в Університеті ім. М. Кюрі-Склодовської в Любліні.

Значно складніше виглядає ситуація з Другою світовою війною і українсько-польськими стосунки цього періоду. Внаслідок повного табу, накладеного на цю тему в роки комуністичного режиму, більшість українців і поляків взагалі не була обізнана із складною ситуацією, що мала місце у стосунках між українським і польським визвольними рухами в 1939–1945 рр. Упродовж тривалого часу комуністична пропаганда насаджувала і поширювала стереотипи про “українських буржуазних націоналістів”, “посібників німецьких фашистів”, а також “польське профашистське підпілля” тощо. Після краху комуністичного режиму і навіть ще до його краху у т.зв. “другому обігу” з’явилися праці переважно польських учасників і свідків подій, в яких підносилося питання про масове винищення польського населення Галичини і Волині українськими націоналістами з ОУН і УПА в 1943–1944 рр. (Р. Шавловський, В. Семашко, Ч. Піотровський, В. Філяр та ін.) і потребу належним чином кваліфікувати ці дії. Потік наукової і публіцистичної літератури про “креси у вогні” буквально заповнив польський медіа-простір 1990-х років. За всім цим проглядалися ностальгійні почуття колишніх польських мешканців т.зв. “кресів”, але відновлення подієвої сторони проблеми проводилося під гаслом ліквідації “білих плям” польської історії.

В кінці кінців цією тематикою під впливом громадської думки змушений був зайнятися створений 2000 р. Інститут національної пам’яті. До честі працівників цього інституту треба сказати, що вони звернули увагу насамперед на документальний бік справи й розпочали збір та вивчення джерельної бази. Праці нового покоління польських істориків, що не були свідками подій, виявилися більш виваженими і обґрунтованими (Г. Мотика, Р. Внук, Г. Грицюк Т. Ольшанський, А.Л. Сова та ін.), висвітлювали події в їх широкому пов’язанні і хронологічній перспективі. Тому образ українсько-польського конфлікту на Волині, Галичині і пограниччі (Закарпатті) в їхніх працях вимальовувався як зіткнення двох національно-державних рацій – української і польської, де кожна зі сторін припускалася негуманних дій. Молоді дослідники у своїх студіях продовжували лінію врахування українських національних інтересів і прагнень, започатковану роботами Р. Тожецького, Т. Ольшанського, М. Ковалевського, М. Сівіцького¹⁴.

¹⁴ Див., зокрема: *Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy (1933–1945) / R. Torzecki.* – Warszawa, 1972; *EjUSD. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929.* – Kraków, 1989; *EjUSD. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej.* – Warszawa, 1993. Близькі до цього автора погляди на українсько-польські відносини висловлювали також інші польські історики, зокрема Т.А. Ольшанський, З. Ковалевський, А.Л. Сова та ін.

Хоча з другого боку, для всієї сучасної польської історіографії характерне виокремлення і наголошування на т.зв. “антипольській акції” ОУН і УПА без тісного її пов’язання із загальним ланцюгом подій міжнародних стосунків на окупованих теренах України і Польщі в роки Другої світової війни та надання їй громадсько-політичного звучання. Переломовою в ескалації напруження з цієї тематики, як видається, стала монографія не істориків, а професорів-правників і учасників польського руху опору Юзефа Туровського і Владислава Семашко (обидва належали до Товариства вояків 27 волинської дивізії Армія Крайової) “Злочини українських націоналістів щодо польського населення Волині в 1939–1945 рр.”, що з’явилась друком 1990 р.¹⁵

У 2000 р. у Варшаві вийшла двотомна книга Владислава і Еви Семашків під назвою “Геноцид польського населення Волині здійснений українськими націоналістами у 1939–1945 рр.”¹⁶. У ній автори зібрали переважно усні свідчення поляків, що втекли або були депортовані з Волині, згідно яких від рук українців загинуло понад 60 тис. поляків. З того часу постійно в полі зору дослідників і публіцистів число загиблих поляків “на кресах” зростало до 100 і навіть 500 тисяч, включаючи й інші пограничні землі. Водночас спроби порухувати докладне число жертв польського та українського населення від рук ОУН і УПА або польського руху опору на Волині були марними, оскільки на той час мали місце численні жертви серед поляків та українців, спричинені також діяльністю окупаційної влади, радянських партизан та кримінальних угруповань тощо. Українські історик С. Макарчук переконливо показав, що внаслідок всіх воєнних катаклізмів втрати польського населення Волині склали до 50 тис. осіб¹⁷. Приблизно такі ж дані подає і польський дослідник Г. Грицюк, відзначаючи трудність проведення докладного розрізнення жертв від рук українських націоналістів від тих, що стали жертвами інших озброєних формувань, а також окупантів¹⁸.

З того часу середовище польських комбатантів робило постійні акції активізації суспільної думки з метою засудження українського національного руху перед польською і світовою громадськістю, видаючи багато літератури, переважно публіцистичної. Значною мірою це пояснюється тиском громадської думки, насамперед т.зв. “кресовців”, комбатантів, а також низки істориків та громадських діячів, котрі впродовж останніх двох десятиліть намагаються дискредитувати український національний рух як в Польщі, так і на міжнародній арені, звинувачуючи українських націоналістів у “геноциді” польського населення, поширенні “фашистської ідеології” тощо (Е. Прус, В. Секерка, Р. Шавловський, Е. Семашко, Ч. Партач, К. Лада, Л. Кулінська та ін.). Достатньо навести слова Голови Головного правління Світового союзу воїнів АК Ч. Цивінського, який у вступі до книжки свого колеги А. Жупанського

¹⁵ *Turowski J., Siemaszko W. Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939–1945 / Środowisko Żołnierzy 27 Wołyńskiej Dywizji Armii Krajowej w Warszawie. – Warszawa, 1990.*

¹⁶ *Siemaszko W. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia, 1939–1945 / W. Siemaszko, E. Siemaszko. – Warszawa, 2000. – ТТ. 1–2. – 1439 s.*

¹⁷ *Makarczuk S. Straty ludności na Wołyniu w latach 1941–1947 / S. Makarczuk // Polska–Ukraina: trudne pytania. – Warszawa, 1999. –Т. 5. – S. 323.*

¹⁸ *Hryciuk G. Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948 / G. Hryciuk. – Toruń, 2005. – S. 276–282.*

пише: “Треба віддати честь цій пролитій польській крові. Мусимо пам’ятати, щоби це несправедливе мучеництво цивільного населення було засуджене і відзначене в історії як акт варварства”¹⁹. Виникає запитання: хто повинен віддавати честь пам’яті українських жертв конфлікту? Чи не краще схилити голову над могилами усіх жертв цієї малознаної міжетнічної війни, що була наслідком авантюрної політики керівників обох визвольних рухів? І що можуть зробити для цього історики?

В усьому цьому проглядають не тільки чисто емоційні моменти, пов’язані з прагненням моральної компенсації за заподіяні шкоди, але й політичні ідеї великодержавного шовінізму. Яскравим свідченням такої позиції стало урочисте відзначення у Польщі 65-ої річниці “Волинських подій”, яке пройшло в Польщі влітку 2008 р. Під час цих урочистостей звучали неприховані емоційні звинувачення українського підпілля у здійсненні цілеспрямованого “геноциду” польського народу, вимоги від української сторони офіційно на державному рівні засудити ОУН і УПА як “антигуманні” організації і припинити їх глорифікацію. Можна сказати, що голоси поміркованих польських істориків не були почуті або зігноровані. Натомість при державній підтримці у 2007–2008 рр. вийшли грубі томи документів (переважно спогадів свідків) про винищення поляків у “львівському, тернопільському і станіславівському воєводствах”, де число налічуваних за односторонніми спогадами учасників подій польських жертв перевищує 200 тис. осіб. Зрозуміло, що ці дані, як правило, не є перевіреними і вимагають серйозного критичного розбору. Але вони вже запущені в обіг і функціонують, формуючи стереотипний образ українця як “різуна” і “гайдамаки”.

Прагнучи відновити “історичну справедливість” щодо загиблих під час цієї акції поляків, частина польської громадськості та істориків, бажаючи чи не бажаючи того, компрометували українські визвольні прагнення і змагання за їх реалізацію під час останньої війни. Потрібно було звернутись до документів, проаналізувати складні і неоднозначні оцінки, що лунали не тільки в Польщі та Україні, а й сусідніх країнах. На науковій конференції, присвяченій українсько-польським стосункам в роки Другої світової війни, що відбулась ще 1994 р. у Подкові-Лесней під Варшавою, було вирішено організувати польсько-українські семінари фахових істориків під патронатом Союзу вояків АК і Об’єднання українців у Польщі при участі Академії національної оборони Польщі і Волинського державного університету ім. Л. Українки. Такі семінари з 1997 р. проходили у Варшаві й Луцьку і закінчились у 2002 р. на десятому; потім за ініціативою польської сторони вони були продовжені вже у Торуні і Львові; всього пройшло 13 семінарів, вийшло 11 томів видань, унікальних книжок, що містять багатий матеріал для тих, хто хоче познайомитись з лабораторією історичного дослідження і нагромадженим документальним матеріалом з теми.

Спроби фахових істориків України і Польщі впродовж понад десяти років розібратися зі складним вузлом українсько-польського протиборства під час Другої світової війни не принесли очікуваних “остаточних правд”, хоча й значно збагатили

¹⁹ *Żupański A.* Tragiczne wydarzenia za Bugiem i Sanem przed ponad sześćdziesięciu laty. Poznań: *werdykt historyków polskich i ukraińskich / A. Żupański.* – Warszawa, 2007. – S. 6.

сучасну історіографію²⁰. Однак вони мали один позитивний наслідок: і українські і польські історики прийшли до переконання й підтвердили його в спеціальних “протоколах узгоджень і розбіжностей”, які приймалися на кожному семінарі, а саме – що ОУН і УПА були українськими національно-визвольними формаціями, а не “бандами” і “колаборантами”, а також, що в 1943 р. мала місце “антипольська акція ОУН і УПА” на Волині, а потім і в Галичині, що передбачала “витіснення”, “усунення” з цих теренів польського цивільного населення і внаслідок якої були значні жертви серед цивільного польського та українського населення. Вже тоді у багатьох учасників семінарів склалось враження, що йдеться про “українсько-польський конфлікт” 1943–1944 рр. на “східних землях колишньої Речі Посполитої” або західноукраїнських в українській інтерпретації. Зрештою, ужитий термін був найбільш поширеним і в публіцистиці, хоча до нього додавали й про “трагедію польського цивільного населення під час цього конфлікту”, про жертви, яких могло би й не бути. Тоді ж прозвучало й визначення “збройного конфлікту” як “українсько-польської війни” з різноманітними додатками – “міжетнічної”, “міжнаціональної”, “громадянської”. Не всі історики поділяли такі визначення, але все ж головним підсумком 13-ти семінарів став образ політичного і воєнного конфлікту двох рівноправних сторін – польського руху опору і українського національно-визвольного руху. Здавалося, що в науковому плані було розставлено всі крапки над “і”.

Однак певні політичні сили в Польщі весь час проявляли невдоволення поширенням в Україні, як заявляли, “ідеалізації” ОУН і УПА. На адресу українських владних структур в 2002 і 2003 рр. надходили офіційні звернення від урядових кіл Польщі щодо необхідності “засудити” і не “популяризувати” діяльність ОУН і УПА під час Другої світової війни і в післявоєнний період. Тоді обидві сторони, незважаючи на певний опір деяких польських, а також окремих політичних середовищ в Україні, домовились про міждержавний акт примирення історичних пам’ятей двох сусідніх народів. У липні 2003 р. в містечку Павлівка (колишній Порицьк) відбулось урочисте вшанування жертв українсько-польського конфлікту на християнській zasadі “пробачаємо і просимо пробачення”, здійсненого на найвищому державному рівні президентами обох країн і відображеному в спільному документі “Про примирення в 60-ту річницю трагічних подій на Волині”²¹. Здавалося, що надалі ситуація буде розвиватися переважно в науковому річищі. Тим більше, що в “Спільній заяві Президентів України і Республіки Польщі “До порозуміння і єднання””, схваленій вищими урядовцями сусідніх країн 21 травня 1997 р., містилася взаємна згода про те, що “інтерпретацією нашої спільної історії, її непростих

²⁰ Про хід і результати регулярних семінарів українських і польських істориків, що відбувалися в 1997–2008 роках, див.: Polska–Ukraina: trudne pytania. – Warszawa, 1997–2009. – ТТ. 1–11 (Українська версія матеріалів семінарів: Україна–Польща: важкі питання. – Варшава; Луцьк, 1998–2006. – ТТ. – 1–10). Підсумовуючи пророблену роботу, польські історики видали окремий том: Polska–Ukraina: trudna odpowiedź. Dokumentacja spotkań historyków (1994–2001). Kronika wydarzeń na Wołyniu i w Galicji Wschodniej (1939–1945). – Warszawa, 2003. З’явилися друком також і перші обговорення українсько-польських наукових семінарів – *Гаврилюк О.* Українсько-польський діалог 1990-х років стосовно подолання взаємних національних стереотипів: здобутки і нереалізовані можливості // *Stereotypy narodowościowe na pograniczu* / [Pod red. W. Bonusiaka]. – Rzeszów, 2002. – С. 63–71.

²¹ Голос України. – 2003. – 15 липня.

періодів мають займатися фахівці, які в атмосфері відкритості ретельно вивчать події минулого й дадуть їм об'єктивні оцінки"²².

Але замість цього відбулась активізація польських комбатантських і кресових організацій, які готувались до збудження суспільної думки напередодні відзначення 65-ї річниці Волинських подій. Апогеєм відзначення сумного ювілею стала наукова конференція “Волинь 1943 – розрахунок” у Варшаві за участі вчених і представників польських комбатантських і кресових громадських організацій, відкриття меморіалу жертвам Волині у Варшаві і видання трьох великих збірників документів (а власне реляцій), щодо геноциду поляків у Львівській, Станіславській і Тернопільській областях (воєводствах). Однак наукової дискусії на цій конференції не відбулося. Спроби розмовляти з присутніми спокійною мовою науки виявились безрезультатними. Навіть виступи урядовців високого рангу не змогли знизити розпал українофобії, що проявився у виступах деяких учасників заходу. Нагнітання напруження досягло апогею, коли у своїй доповіді “Правова кваліфікація т.зв. антипольської акції” професор-правник Р. Шавловський кваліфікував антипольську акцію ОУН і УПА як “геноцид-атрох”, тобто особливо жорстокий геноцид, який за всіма показниками “перевищував гітлерівський і сталінський”²³.

Разом з тим, напередодні і після 2008 р. в польській публіцистиці, але також і в науковій літературі відбулося виокремлення і абсолютизація “антипольської акції” зі всього змісту українсько-польських відносин в роки війни. А головне – стався певний відкат – небажання визнати український національно-визвольний рух рівноправним суб'єктом тогочасних відносин, а значить і перенесення українсько-польського конфлікту в рамки внутрішньопольської або внутрішньорадянської справи (тоді українські повстанці і рух в цілому можна розглядати як “бунт” внутрішніх сепаратистських елементів, які співпрацювали з гітлерівцями).

Подальші дослідження польських істориків тривали в напрямі вивчення майже виключно польських жертв українсько-польського протистояння. Нагромаджено великий матеріал. Зі свого боку українські історики з певним запізненням почали проводити свої дослідження українсько-польського конфлікту на Волині і в Галичині. В Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у Львові було створено архів щодо українських опитувань свідків подій, подібні матеріали нагромаджено також у Східноєвропейському (колишньому Волинському) національному університеті ім. Л. Українки. Власне названі вище українсько-польські наукові семінари стимулювали початок джерелознавчих досліджень українських істориків про події на Волині і в Галичині. Перші результати таких досліджень, котрі значно поступаються польським, вже побачили світ – це документальні праці Ярослава Царука (“Трагедія волинських сіл 1943–1944 рр.”, Львів, 2003), Михайла Горного (“Трагедія українських сіл Холмщини 1943–1945”, Львів, 2007),

²² Урядовий кур'єр. –1997. – 24 травня.

²³ Достатньо познайомитись з матеріалами наукової конференції “У 65-ту річницю винищення польського населення українськими націоналістами на Східних Кресах”, щоб переконатись у збереженні емоційного напруження і однобічності в тлумаченні тогочасних подій деякими польськими істориками і публіцистами (Див.: Wołyń 1943 – rozliczenie. Materiały przeglądowej konferencji naukowej “W 65. Rocznicę eksterminacji ludności polskiej na Kresach Wschodnich dokonanej przez nacjonalistów ukraińskich”, Warszawa 10 lipca 2008. – Warszawa: Instytut Pamięci narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu, 2010. – 152 s.).

Івана Пушука (Пуська) (“Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років, Луцьк, 2008), збірка за редакцією Михайла Горного “Пом’яник українців Холмщини і Підляшшя за 1941–1947 роки”, Львів, 2008). Наведені в них матеріали по вибіркових теренах спростовують цифри жертв конфлікту, що подаються польською стороною. Але ці матеріали, що мають переважно характер спогадів свідків подій, теж не можуть служити переконливим аргументом у наукових дискусіях. Проте, вони показують, що дані жертв поляків, які подають польські історики, є явно завищені, а щодо українців – занижені²⁴.

Зібрані українськими дослідниками документальні матеріали, в тому числі з усної історії, хоча й не дають змоги визначити докладну кількість загиблих по обидві сторони, але створюють підстави для перегляду даних, наведених у польських виданнях. Український історик І. Пусько зібрав і опублікував понад десять книжок матеріалів усної історії про Волинські події, в яких по кожному населеному пункту переконливо показав, що польські жертви “антипольської акції” ОУН і УПА завищені в кілька разів, а українські так само в кілька разів занижені²⁵. Наведемо тільки один приклад: у недавню проведених порівняннях втрат населення в роки Другої світової війни по одному Володимир-Волинському району Волинської області з’ясувалися такі розбіжності – за підрахунками українських дослідників загинуло 1736 або 1347 українців, а за польською дослідницею Е. Семашко – 73 особи, поляків за українськими підрахунками загинуло 1157 або 483, а за польськими – 3329 (йдеться за весь період війни)²⁶. А. Боляновський на підставі українських, польських і німецьких документів показав, що втрати польського населення в українсько-польському конфлікті на Волині не можуть перевищувати 20 тисяч загиблих²⁷.

Останнім часом з’явилися нові документальні публікації, які засвідчують обопільний характер ворожих дій поляків та українців. Йдеться про двотомну публікацію документів ОУН і УПА про польсько-українські стосунки в роки Другої світової війни та післявоєнний період, підготовлену українським істориком Володимиром В’ятровичем. Опубліковані в ньому численні документи українського підпілля яскраво свідчать, що українсько-польський конфлікт досить рано, бо вже

²⁴ Пушук І. [Пусько І.] Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Ківерцівський район / Пушук І. [Пусько І.] . – Луцьк, 2008; Царук Я., Трагедія волинських сіл 1943–1944 рр. Українські і польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район / Я. Царук. – Львів, 2003; Ольховський І. Кривава Волинь. Книга перша. Українсько-польське протистояння на теренах Любомльського та Шацького районів у 1939-1945 роках. Київ, 2008 (т. 2. Київ 2011) та інші.

²⁵ Пусько І. Висвітлення українсько-польського протистояння 1938-1944 років на Волині на матеріалах усної історії // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Випуск 22: Українська повстанська армія в контексті національно-визвольної боротьби народів Центрально-Східної Європи. – Львів, 2012. – С. 536-546. Див. також 10 книжок матеріалів цього автора (виданих під псевдонімом І. Пушук) по кожному району сучасної Волинської області – остання книга: Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938-1944 років. Камінь-Каширський, Любешівський, Ратнівський і Старовижівський райони / Упорядкування і авторські коментарі І. Пушук, Я. Федорчук. – Луцьк, 2011. – 333 с.

²⁶ Див.: Українські жертви Волині 1038-1944 рр. у картах і таблицях. Володимир-Волинський район. Польсько-українське протистояння / Упорядники О. Голько, О. Тучак, Н. Халак. – Львів, 2014. – С. 77.

²⁷ Боляновський А. Проблема кількості польських жертв Волинської трагедії 1943 р. // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – Львів, 2013. – Вип. 6. – С. 129-143.

з 1941 р., переріс в справжню малу війну, яка проводилась з різною інтенсивністю за опанування теренів українсько-польського пограниччя. В одному з документів кінця 1941 р. говорилося: “З обсервації і виступів виникає, що польське підпілля спрямовує свою боротьбу проти німців і проти українців ... Є очевидним, що поляки поставили на опанування повним можливих місць ... і треба признати, що мають в тій боротьбі досить великі успіхи”²⁸. У 1942–1944 рр. донесення референтів ОУН з усіх земель, де проживали українці, нагадують донесення з театру воєнних дій.

В. В’ятрович опублікував також монографію, яку назвав “Друга польсько-українська війна 1942–1947”. У ній він докладно обґрунтував вжиту ним термінологію до розуміння і оцінки складних українсько-польських стосунків в роки великої війни. Наведені ним аргументи в сукупності з двотомником документів дають серйозні наукові підстави розглядати запропоновану версію “українсько-польської війни”²⁹. Не доводиться дивуватися, що і збірка документів і монографія українського історика викликала критичну реакцію польських істориків, звинувачення в односторонності висвітлення теми, політичній заангажованості і упередженості. Ці елементи безперечно присутні в монографії В. В’ятровича, який і не приховує своєї проукраїнської позиції. Але опубліковані ним документи значною мірою співпадають з такими ж німецькими, польськими, радянськими, і це значно розширює базу розгляду подій в цілому за рахунок візії української сторони, яка до цього практично не була замовчувалась і не була представлена в історіографії (якщо не рахувати раніших праць самих учасників подій, виданих в еміграції – П. Мірчука, В. Макара та ін.).

Нові публікації українських істориків, що з’явилися в першому і другому десятиріччях ХХІ ст., значно потужніше аргументовані малознаними і незнаними документами, подають глибшу картину українсько-польських відносин в роки Другої світової війни, окреслюють обставини та умови стосунків українського і польського рухів опору. Зокрема, І. Ільюшин в насиченій фактичним матеріалом монографії схиляється до думки, висловленої ще польським істориком Р. Тожецьким про обопільну відповідальність керівництв підпільних рухів за розгортання міжнародного конфлікту³⁰. Б. Гудь пропонує версію “селянських бунтів” українського населення Волині, Галичини і всього українсько-польського пограниччя, яке стихійно виступило проти польських мешканців українсько-польського пограниччя, як уособлення багатовікового гніту українців поляками³¹. В українській історіографії є й інші підходи до українсько-польського конфлікту в роки Другої світової війни.

Проте і надалі напруження навколо питань українсько-польського конфлікту не вщухає. Насамперед через активність комбатантських і кресових організацій. Їхні публікації постійно закликають до огульного засудження українського національно-визвольного руху як “фашистського”. Ніхто не прислухається до голосів істориків, котрі закликають залишити проблеми минулого науковцям. Вони все ще є елементом політичної боротьби як в Польщі, так і в Україні.

²⁸ *Боляновський А.* Проблема кількості польських жертв... – Т. 1. – С. 149.

²⁹ *В’ятрович В.* Друга польсько-українська війна 1942–1947. – Київ, 2012. – 366 с.

³⁰ *Ільюшин І.* Українська повстанська армія і Армія крайова: протистояння в Західній Україні 1939–1945 рр.). – Київ, 2009.

³¹ *Нуд В.* Українці і Полаци на Наддніпрянщині, Волині і в Галичці Wschodniej w XIX i pierwszej połowie XX wieku. Zarys historii konfliktów społeczno-etnicznych. – Lwów; Warszawa, 2013.

У липні 2009 р. Сейм Польської Республіки одногосно прийняв закон “У справі трагічної долі поляків на Східних кресах”, в якому йдеться про проведення силами ОУН і УПА масових вбивств поляків на Волині і в Галичині (“Східній Малопольщі”!), і цей факт повинен послужити “історичній пам’яті поляків” і “справі порозуміння між народами” – українцями і поляками. Здавалось би справа вичерпана. Однак у 2010 р. розпочалась нова хвиля звернень до вищих влад Польщі з вимогою продовження увіковічення жертв “геноциду”, вчиненого щодо поляків українськими націоналістами. Під тиском частини польської громадськості у 2013 р. Сенат Польської Республіки схвалив постанову “У 70-ту річницю Волинського злочину” (треба звернути увагу на термінологію!), в якій всупереч установленим і погодженим істориками двох країн цифрами польських жертв (до 50 тис.) уміщено явно перебільшені дані (100 тис.), а сама постанова починається з переказу даних нападу загону УПА на польську колонію Паросля 1 (нині у Володимирецькому районі Рівненської області), який нібито стався 9 лютого 1943 р., в той час як сьогодні встановлено, що участь українських націоналістів у цій акції представляється щонайменше сумнівною³². Односторонній політизований підхід до українсько-польського конфлікту на Волині спричинив появу у постанові кваліфікації дій українських повстанців проти польського населення, як “етнічної чистки з рисами геноциду”³³. Подібну заяву 12 липня 2013 р. ухвалив також Сейм Польської Республіки.

За всіма науковими дискусіями проглядається прагнення певних сил у Польщі за будь-яку ціну дискредитувати ідею України і українців як таких. Після 2003 р. і фактичного примирення українських і польських громадсько-політичних чинників продовжувалася хвиля нагнітання напруженості і постійного повернення до справи “людобуйства” (фактично “геноциду”) поляків на Волині у 1943–1944 рр. Не останню роль у цьому відігравали і певні польські медіа; завдяки ним та певним громадським організаціям “Волинська справа” постійно повертається на перші шпальти засобів масової інформації.

Наслідком цілеспрямованого роздмухування феномену “Волинської трагедії” в останні двадцять років є спотворене уявлення багатьох поляків про Україну та українців. Про це свідчить наймасштабніше соціологічне вивчення колективної пам’яті поляків, проведене у 2009 р. польським Музеєм Другої світової війни спільно із дослідницьким центром Pentor Research International. Згідно з опитуванням, серед трьох ворогів поляків під час Другої світової війни – німців, росіян та українців (!), на першому місці, якщо йдеться про родинні спогади, знаходяться українці, і тільки за ними – німці. Хоча польські жертви німецької окупації не йдуть у жодне порівняння з жертвами поляків від українців в часи українсько-польського між-етнічного конфлікту на Волині, в Галичині і польсько-українському пограниччі в 1942–1945 рр. Тільки три з багатьох народів, з якими контактували поляки під час війни, визнано ворожими, і серед них на першому місці виявились українці – так вважають 63,8% респондентів, далі йдуть німці – 62,6 % і росіяни – 57%.

³² Пусько І. Висвітлення українсько-польського протистояння 1938–1944 років на Волині на матеріалах усної історії. – С. 539–541.

³³ Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 20 czerwca 2013 r. “W 70. Rocznice Zbrodni Wołyńskiej”. – Режим доступу: <http://www.senat.gov.pl/prace/senat/uchwaly/>

Проте, варто звернути увагу на той факт, що про контакти з українцями згадують тільки 14 % опитаних, а більшість з тих на питання про те, чи зазнали вони або їх родини в роки війни якоїсь кривди від українців, позитивну відповідь дали тільки 10,7 % респондентів, а 74,2 % відповіли, що жодних кривд з боку українців їх старші родичі не зазнавали (!). Тоді виникає питання – звідки такий високий процент ворожості до українців? Звичайно, коли йдеться про спогади, які стосуються українців, більшість поляків має на увазі польсько-український конфлікт 1943–1944 років. Утім, на сьогодні пам'ять про ті трагічні події є радше пам'яттю, надбаною через медіа та старших родичів. Про це свідчать відповідні показники. Згідно них, “українсько-польський конфлікт” у рейтингу TOP-22 знакових подій польської історії часів Другої світової війни опинився у хвості – тільки на 17-му місці (!).

Коментуючи це дослідження, відомий польський історик Марцін Куля відзначав, що польська версія пам'яті про Другу світову війну надто “полоноцентрична”: у вже згаданому рейтингу найважливіших подій цієї війни тільки п'ять мають “закордонну” прописку і безпосередньо не пов'язані з діяльністю польських військових з'єднань. “У світлі результатів дослідження мислення респондентів має виразно полоноцентричний характер (про євроцентризм уже не йдеться!)” – паше він. І дійсно, на запитання щодо того, які народи зазнали найбільших страждань і жертв, більшість респондентів на першому місці назвали поляків, на другому – євреїв, на третьому – росіян. Далі народи слідують у наступному порядку: німці, цигани, японці. І тільки на сьомому місці респонденти називають українців. Очевидно, що це якраз той випадок, коли пам'ять про минуле дуже різниться від реальних фактів історії, враховуючи, що протягом Другої світової війни загинуло щонайменше 9 мільйонів мешканців України (втрати Польщі – 5 мільйонів 600 тисяч). Серед українців загинув кожний третій чоловік і кожна четверта жінка.

Тому не можна не погодитись із висновком експертів цього дослідження, що поляки у незмінний і дуже типовий спосіб боронять образ національної спільноти, прагнучі зберегти переконання, що належать до нації шляхетних жертв і героїв, у якій злочин був здатний скоїти тільки зрадник. колективна пам'ять Другої світової війни у багатьох вимірах то є пам'ять скалічена”, а навіть пам'ять хвора” – пише знаний польський соціолог Лех М. Ніяковський³⁴. Але за всім цим проглядається прагнення (добре відоме психологам) певною мірою знайти “компенсацію” за поразки і жертви поляків в роки Другої світової війни. Водночас, частина польських істориків і громадськості не визнає за українцями права на свою “історичну правду”, яка відповідає історичній пам'яті багатьох українців, а також називати своїм іменем знищення українського населення українсько-польського пограниччя в роки Другої світової війни, що мало місце під час “українсько-польського збройного конфлікту”.

Українські історики виявилися зовсім не готовими на рівних дискутувати на ці теми. Відомо, що самим українським історикам донині доводиться ліквідувати “білі плями” історії українського національно-визвольного руху в роки війни, долати усталені радянською пропагандою стереотипи щодо ОУН і УПА, вписувати українське підпілля в схему новітньої історії України. І це відбувається не так просто, як хотілося б. Немає потреби говорити про перешкоди на цьому шляху,

³⁴ Докладніше див.: *Зінченко О.* Що поляки насправді думають про українців у Другій світовій війні. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/reviews/2012/01/13/66369/>

вони відомі. Однак треба підкреслити, що, на жаль, і в українській історіографії ми часто спостерігаємо ненауковий, антиісторичний підхід до оцінки діяльності українського національно-визвольного руху, заперечення “антипольської акції”, перекладання всієї вини за конфлікти виключно на польську сторону, надмірну героїзацію діяльності ОУН і УПА в інтересах “політичної доцільності” і “масового виховання”. Така позиція, що ігнорує т.зв. “темні сторони” визвольного руху, є дуже небезпечною з позицій перспективи розвитку української державності і національної свідомості, оскільки вона дає і буде давати в майбутньому матеріал для компрометації українства перед світовою громадськістю, використання тінювих сторін боротьби українців за волю і державність антиукраїнськими силами.

Окремим блоком питань в проблематиці українсько-польських стосунків є тема депортацій українського і польського населення в 1944–1947 рр. і воєнно-політичної операції “Вісла” 1947 р. У цьому питанні відбулося найбільше зближення українських і польських істориків, напевно завдяки публікації значної кількості документальних матеріалів як в Україні, так і в Польщі, серйозним дослідженням знаних польських та українських істориків Є. Місила, П. Ебергарда, З. Конечного, Г. Грицюка, С. Макарчука, Ю. Макара та ін. І хоча ця тема ще далеко не закрита, але є підстави вважати, що відповіді на питання про причини і методи депортацій українців і поляків треба шукати у планах комуністичних правителів СРСР і Польщі, котрі розв’язували не стільки українсько-польські суперечності, скільки прагнули покласти край українському і польському рухові опору.

Отже, можна констатувати, що у дослідженні українсько-польських стосунків ХХ ст. найбільший суспільний резонанс викликали і продовжують викликати конфліктні події, пов’язані з українськими і польськими змаганнями за незалежність і державність. В науковому опрацюванні цих стосунків польські історики мають безсумнівно більший доробок, ніж українські. У Польщі діють потужні наукові осередки, що займаються українсько-польською проблематикою – варшавський, краківський, люблінський, торунський, гданський, вроцлавський, перемиський, жешувський. В Україні вказана проблематика не належить до провідних, хоча й розробляється у Львові, Луцьку, Рівному, Тернополі і частково Києві. Певні надії на покращення стану вивчення українсько-польської проблематики можна покладати на згадуваний вище Центр дослідження українсько-польських відносин, створений в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України в 2007 р. за рішенням Президії НАН України. Центр покликаний стати координуючим органом у дослідженні українсько-польської проблематики. Він розпочав випуск періодичного видання “Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість”, який з’являється друком регулярно (7 випусків до 2015 р.). У перспективі – підготовка тритомної синтетичної праці нарисів історії українсько-польських стосунків, які повинні змалювати широке тло взаємин українців і поляків з найдавніших часів до наших днів, щоб акцентувати увагу не тільки на тому, що роз’єднувало сусідні народи, але й єдило. Це торкається також ХХ ст., століття “екстремізму” за висловом видатного британського історика Е. Гобсбаума.

Проте, не політичний екстремізм чи конфліктність наповнюють широкий спектр міжлюдських взаємин українців і поляків, вони є лише однією зі сторін цих взаємин, але далеко не вичерпують їх. Історики покликані висвітлювати ці

взаємини у всій їх повноті, щоб не залишати нащадкам нових “білих плям” і долати догматичні уявлення про минуле, а формувати такі, що відповідають не вчорашньому, а майбутньому. Важливим завданням істориків залишається викриття і спростування усталених у попередні часи стереотипів у поглядах на українсько-польські відносини, які в сучасних умовах застаріли і не відповідають потребам спільного перебування двох сусідніх країн в об’єднаній Європі, а також активно використовуються ворожими до них міжнародними силами з метою вбити клин у стосунки України і Польщі.

Українсько-польські відносини в історичній пам’яті та суспільній думці

На відміну від історіографічної думки, яка намагалася неупереджено інтерпретувати дражливі сторінки новітніх українсько-польських взаємин, суспільно-політичні дебати про конфлікти/співпрацю між українцями та поляками в ХХ ст. характеризувалися вищим емоційним градусом і були чутливими до різних маніпулятивних технологій. Після розпаду СРСР для українців і поляків одним із фундаментів відроджених державностей стала історична пам’ять. Соціолог Анджей Шпоцінський виокремив три субдискурси в історичній пам’яті поляків після 1989 р., які головно різнилися підходом до минулого з позицій “жертва–кат” і, або вимагали показати правдиву історію з позицій польського терпіння, або ж піти німецьким слідом і зробити розрахунок з минулим³⁵.

1918 рік. В польській історичній пам’яті про ХХ ст. Україні та українцям відведене особливе місце, пов’язане з процесами відновлення державностей обох народів у 1918 р. Преса та популярні публікації головно акцентували увагу на українсько-польській війні 1918–1919 років.

В 1990-х рр. та на початку 2000-х рр. живою залишалася легенда і міфологія “оборони Львова” 1918 року. Причин цьому було декілька: більшість доступних для польського читача матеріалів про війну мали пропагандивно-полемічний характер; проблема польсько-українського конфлікту переважно трактувалася крізь призму емоцій, національної рації; після Другої світової війни тема польсько-українських відносин залишалась під табу; польські військові поховання з 1918–1920 років в Україні, зруйновані в радянський час, потребували реконструкції³⁶.

В останньому десятилітті ХХ століття у багатьох публікаціях щоденної регіональної преси конфлікт 1918–1919 рр. мав такий перебіг: 1 листопада 1918 р. українці “вдарили на Львів”, “здобули Львів”, почали “атакувати місто”³⁷.

На думку авторитетного історика Міхала Клімецького, вже напередодні листопадових подій 1918 р. поляки, без огляду на походження, освіту, політичні переконання, не мали сумніву, що Львів є так само польським містом, як Краків або Варшава. Ніхто не припускав, що хто-небудь наважиться “посягнути на так сильний

³⁵ Szpociński A. Wprowadzenie. Przeszłość w dyskusjach publicznych / A.Szpociński// Przeszłość w dyskusjach publicznym / [pod red. A. Szpocińskiego]. – Warszawa, 2013. – S. 16.

³⁶ Kozłowski M. Między Sanem a Zbruczem. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919 / M. Kozłowski. – Kraków, 1990. – S. 8.

³⁷ Berdychowska B. Wokół tego, co dzieli. Najnowsza historia polsko-ukraińska na łamach polskiej prasy / B. Berdychowska // Historycy Polscy i Ukraińcy wobec problemów XX wieku / [pod red. P. Kosiewskiego i G. Motyki]. – Kraków, 2000. – S. 200.

осередок польськості”³⁸. У тодішніх польських політичних колах право на Львів, Познань чи Вільно розуміли як щось природне і незаперечне. Натомість кожна спроба українців зробити місто частиною власної державності була нічим іншим, як агресією. В планах про територіальні межі майбутньої Польщі Львів розташовували далеко на захід від постульованого східного кордону, часто не згадуючи про його титул “міста на кресах”³⁹. Такий політичний дискурс, а також героїчна налаштованість мешканців міста додавали бойового запалу полякам у боротьбі з галицькими українцями. Українсько-польська війна за Львів і Східну Галичину була конфліктом, котрий, однак, не загрожував територіальній цілісності відродженої Польщі. Поляки “воювали також за історичну спадщину і доробок багатьох поколінь, котрі жили на кресах”⁴⁰. Описуючи перебіг війни, дослідник констатував: “Війна 1918–1919 років була війною, яка не виникала зі взаємної ненависті. Це була остання війна в стилі XIX ст., війна цивілізована, а не масовий злочин. Жорстокі війни, які вели проти цивільних, прийшли в Галичину у 1920 р. разом з більшовиками”⁴¹.

Оригінальними були міркування польського політика Яцека Куроня. Корінний львів’янин, “вихований на культурі львівських Орлят”⁴², пропонував розглянути “рації” української сторони. Я. Куронь вважав, що війна за Львів мусила б виникнути, адже “Львів, сміливо можна сказати, був серцем України, там, з огляду на австрійський лібералізм, виникали українські незалежницькі організації та науково-громадські інституції”⁴³. Цю тезу підтвердив професійний історик Ярослав Грицак: “ЗУНР була єдиною в історії України спробою будувати нормальну, а отже, демократичну державу, сильно відмінну від збунтованої і анархічної проби київської державності, чи УНР”⁴⁴. ЗУНР творили “солідні, цісарсько-королівські чиновники української національності, виховані українськими парламентаристами Крайового Сейму в автономній і самоврядній Галичині. Вони запроєктували державу, яка відповідала тодішнім європейським стандартам”⁴⁵.

Різнилися також й оцінки перебігу війни, її наслідків. Українець Володимир Мокрий писав, що в листопаді 1918 р. українці, опанувавши територію на схід від Сяну, включно зі Львовом, були “змушені віддати частину Львова полякам, бо останні організували його збройну оборону, чим започаткували польсько-українську війну”⁴⁶. Дев’ятимісячна війна, “сповнена особливої й безглуздої жорстокості, та

³⁸ Wojna dwóch patriotyzmów. Rozmowa Pawła Smoleńskiego z prof. Michałem Klimieckim / M. Klimiecki, P. Smoleński // *Gazeta Wyborcza*. – 1998. – № 256. – 31 października – 1 listopada.

³⁹ *Klimecki M.* Polsko-Ukraińska wojna o Lwów i Wschodnią Galicję 1918–1919 r. Aspekty polityczne i wojskowe / M. Klimecki. – Warszawa, 1997. – S. 8.

⁴⁰ *Klimecki M.* Walczono nie tylko o Lwów / M. Klimecki // *Rzeczpospolita*. – 1993. – № 265. – 13–14 listopada.

⁴¹ Wojna dwóch patriotyzmów. Rozmowa Pawła Smoleńskiego z prof. Michałem Klimieckim / M. Klimiecki, P. Smoleński // *Gazeta Wyborcza*. – 1998. – № 256. – 31 października – 1 listopada.

⁴² *Kuroń J.* Rozumiem protest Ukraińców. Notowała Iza Chruślińska / J. Kuroń, I. Chruślińska // *Gazeta Wyborcza*. – 2002. – № 119. – 23 maja.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ *Ukraińskie puzzle.* Z Jarosławem Hrycakiem rozmawia Paweł Smoleński / J. Hrycak, P. Smoleński // *Gazeta Wyborcza*. – 1998. – № 271. – 19 listopada.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ *Мокрий В.* Українців і поляків сьогодні, учора, завтра / В. Мокрий // *Зустрічі*. – 1990. – № 1–2. – С. 48.

знищення суверенної української держави польським військом, стали джерелом довгої ворожості галичан до поляків⁷⁴⁷.

Яцек Куронь зауважив, що у 1918 р. поряд з Польщею, Литвою, Чехословаччиною могла відродитися і незалежна Україна, проте поляки і українці не зуміли порозумітися, тому війна на прикордонні була неминучою, ставши жахливим провіщенням поразки 1939 року⁴⁸. Трактатування Я. Куронем війни 1918–1919 рр. мало проукраїнський характер. На думку політика, незалежної України не можливо було збудувати без Львова – символу самостійницьких прагнень. Полякам було легше, бо вони мали Краків. Війну за Львів, як і всю кампанію 1918–1919 років, Варшава виграла не лише через відчуття власного дому, але й завдяки тому, що з польського боку воювала вишколена у Франції союзна армія генерала Юзефа Галлера. Остання вела бої всупереч міжнародним умовам, адже, сформована на Заході для антибільшовицького спротиву, не мала права брати участі в українсько-польських боях⁴⁹. Аналізуючи війну, Я. Куронь називав її “братовбивчою”, “черговою війною в родині й черговим цвяхом в труну РП і України”.

Відмінними були оцінки поразки українців у боротьбі за Львів у кресов’яцьких публіцистів. Відданий культу “львівських Орлят” Кшиштоф Бульжакський стверджував, що “регулярна українська армія Січових Стрільців програла у Львові львівським дітям, львівським орлятам”⁵⁰. Приєднання Львова до Польщі не компенсувало втрати давніх східних земель, бо “після того, як поляки вибороли незалежність у 1918 році, давній польський східний рубіж перемістився на 400–900 км на захід, залишаючи новій більшовицькій Росії за Збручем близько 2 млн поляків, долі яких можна поспівчувати”⁵¹.

У кресовому дискурсі незаперечним видавався факт, що Східна Галичина – польський край. Іншої думки були автори із середовища католицького місячника “Вензь” (Więź). Історик Анджей Фрішке назвав Галичину землею, де співіснували три мови, релігії і культури: “Автохтонами тут були українці, поляки і євреї”⁵². Сільське населення – переважно українське, хоч і траплялися “польські острови”. В містах переважали поляки і євреї. Львів, маючи польський характер, залишався оточеним українськими селами. Як місто з великими історичними традиціями, столиця галицької автономії та важливий культурний центр, Львів викликав у поляків особливі сентименти. Сильні почуття Львів породжував також і в галицьких українців – як середньовічний руський град, а передусім “колиска українського національного відродження”. Суперечки за Львів неможливо було розв’язати так, аби задовольнити супротивників. Перемога однієї сторони дорівнювала відчуттю поразки в іншій. Тому польсько-український конфлікт за Львів “протягом кількох десятиліть залишався кривавою раною”⁵³.

Союз 1920 р. Не так часто на сторінках польської періодики зазначеного періоду можна було натрапити на публікації про Українську революцію 1917–1921 рр. на

⁴⁷ Мокрий В. Українців і поляків сьогодні, учора, завтра... – С. 49.

⁴⁸ *Kuron J.* Rozumiem protest Ukraińców.

⁴⁹ *Ibidem.*

⁵⁰ *Bulżacki K.* Nie wolno zmuszać do pokuty / K. Bulżacki // *Na Rubieży.* – 2003. – № 68. – S. 5.

⁵¹ *Od Redakcji* // *Na Rubieży.* – 1992. – № 1. – S. 1–2.

⁵² *Friszke A.* Ukraińskie tradycje polityczne / A. Friszke // *Więź.* – 1991. – № 11–12. – Listopad-grudzień. – S. 13.

⁵³ *Ibidem.* – S. 14.

Наддніпрянській Україні. Найчастіше згадували і коментували союзний акт 1920 р., який порівнювали з Гадяцькою угодою 1658 р., називаючи їх “винятковими прикладами рівноправного польсько-українського партнерства”⁵⁴. Оригінальністю думки вирізнявся Я. Куронь, вважаючи, що спільна війна проти більшовиків у 1920 р. закінчилася зрадою України Польщею. Тезу про невиконання Бельведером узятих на себе зобов’язань Я. Куронь, найімовірніше, почерпнув з публікацій польських опозиційних видань другого обігу⁵⁵. Це додатково свідчило про вплив концепцій опозиціонерів на трактування у колах польської еліти українсько-польських відносин.

На думку Я. Куроня, пакт Пілсудського–Петлюри, що передбачав відмову майбутньої української держави від Східної Галичини і Західної Волині, значно послабив зацікавленість галицьких українців у війні з більшовиками. Вже Ризький мир 1921 р. фактично перекреслив самостійницькі прагнення українців. Після підписання договору, Юзеф Пілсудський поїхав до Щипйорна, де були інтерновані петлюрівські війська, і проголосив: “Панове українці, я вас перепрошую”⁵⁶. Після березня 1921 р. Польща стала приреченою на “вороже радянське сусідство і постійні українські змови всередині держави”⁵⁷. Українці натомість – на антирадянський і антипольський спротив, що зробило з них “потенційних союзників імперської Німеччини”⁵⁸. Як вважав колишній пілсудчик Я. Карський, для України Ризький мир був тим, чим для Польщі стала Ялта 24 роки по тому⁵⁹.

Щоправда, деякі статті про спільний похід поляків та українців не були позбавлені ностальгійних нот. Коли у травні 1920 р. об’єднані сили вступили в Київ, то урочистий парад на Хрещатику приймав командував польських військ Едвард Смігли-Ридз. Після урочистостей генерал піднявся на вершину дніпрового схилу і, як описував польський журналіст Лешек Мочульський: “Недалеко від величезної липи, що росте і сьогодні, а посаджена митрополитом Могилою за короля Владислава IV вище пам’ятника святому Володимирі, генерал дивився на протилежний берег ріки. Звідти стільки разів від XIII століття надходило спустошення; коли падав Київ, воно сягало далеко – до Легниці і далі”⁶⁰. У цих словах відчувається сентиментальний образ “кресів” і Києва як крайнього бастиону польської культури та традиції.

Окремо слід згадати і про ставлення поляків до постаті Симона Петлюри. Навіть сучасні українці цього державного діяча УНР сприймають не завжди однозначно. Союз Пілсудського–Петлюри і польсько-українсько-більшовицька війна ще в міжвоєнний період стали причиною розколу серед українців, які мали різні погляди на належність західноукраїнських земель до відродженої Польської держави⁶¹. Більшість українського

⁵⁴ Осадчук Б. Модель вибачення / Б. Осадчук // Волинь: дві пам’яті. Збірник статей опублікованих у “Газеті виборчій” / [пер. з пол. В. Павлів, упоряд. М. Войцеховський]. – Київ; Варшава. – С. 43–53.

⁵⁵ Чушак Х. Немає вільної Польщі без вільної України. Україна та українці у політичній думці польської опозиції (1976–1989) / Х. Чушак. – Львів, 2011. – С. 134.

⁵⁶ Kuroń J. Rozumiem protest Ukraińców.

⁵⁷ Kuroń J. W pułapce historii / J. Kuroń // Gazeta Wyborcza. – 1997. – № 143. – 21–22 czerwca.

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ Pozostał mit // Gazeta Wyborcza. – 1995. – № 109. – 12 maja.

⁶⁰ Moczulski L. Sławianiesława / L. Moczulski // Gazeta Wyborcza. – 1993. – № 283. – 4–5 grudnia.

⁶¹ Литвин М. Війна в українській історії: російський чинник, західноукраїнський контекст / М. Литвин // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / [гол. редкол. М. Литвин, упоряд. і наук. ред. І. Соляр, відп. секретар М. Чебан]; НАН України, Інститут

політикуму Галичини не визнала “окупації” цих земель і намагалася чинити опір встановленню польської адміністрації⁶². Щодо поляків, то, наприклад, опозиціонери 1970-х – 1980-х рр. порівнювали Симона Петлюру з Юзефом Пілсудським. Були також спроби реабілітувати його ім’я серед міжнародної спільноти⁶³. Про маловідомість та непопулярність С. Петлюри серед сучасних поляків говорив вже в 1990-х роках редактор “Культури” Є. Гедройць, який продовжував популяризувати отамана армії УНР: Симон Петлюра “борючись за незалежність України, спричинився до польсько-українського порозуміння і був вбитий в Парижі агентом НКВС. СРСР зробив усе, щоби затерти про нього пам’ять в Україні”⁶⁴. Традицію вшановувати пам’ять С. Петлюри еміграційні діячі не переривали: “Протягом багатьох років лише “Культура” в річниці смерті Петлюри поклала квіти на його могилі на цвинтарі Монпарнас у Парижі. Я хочу діждатися тієї хвилини, коли це зробить посол РП від імені Президента і Уряду”⁶⁵.

В історичній пам’яті сучасних українців постає Ю. Пілсудського майже відсутня. В УРСР пропагували тезу, що в міжвоєнній “панській” Польщі перебування при владі Пілсудського дорівнювало “фашистській диктатурі”. Незацікавленість і несприйняття маршалка сучасними українцями позбавило їх інформації про те, що майбутній командувач вчився у Харківському університеті, був організатором стрілецького руху у Львові⁶⁶. Реставровану в часи незалежності меморіальну таблицю над входом до будинку номер 6 на вул. Героїв Майдану львів’яни також мало знають. Її демонструють переважно туристам із Польщі.

Друга світова війна. Особливо травматичною була польська пам’ять про Другу світову війну. Трагічне протистояння народів та цинічна комуністична пропаганда спричинилися до того, що в українцях поляки вбачали передусім кривдників. Тому в 1992 р. громадяни Польщі переважно вважали, що протягом усієї історії польсько-українських відносин вони зазнали від українців “більше зла, аніж добра”. Проте українці, на думку більшості населення, зазнали від поляків більше доброго, аніж злого⁶⁷.

У середині 1980-х рр. В. Мокрий (засновник Фондації св. Володимира, посол Сейму X-го скликання) писав, що “українськість”, як і 50 років тому, для багатьох поляків означала й далі “різати ляхів”, і вони здебільшого асоціювали її з діяльністю Української повстанської армії⁶⁸. Як би це прикро не звучало, але майже за 20 років інший дослідник констатував те саме: “Стереотип “різуна” залишається

українознавства ім. І. Крип’якевича. – Львів, 2015. – Вип. 27: Ювілейний збірник на пошану Юрія Сливки. – С. 83–86.

⁶² *Zaszkilniak L.* Stosunki ukraińsko-polskie w XX wieku w świadomości społecznej Ukraińców i Polaków / *L. Zaszkilniak* // *Przegląd Wschodni*. – 2011. – Tom XI. – Zeszyt 4 (44). – S. 810.

⁶³ *Чушак Х.* Немає вільної Польщі без вільної України. – С. 135; *Klimecki M.* Armia atamana Petlury / *M. Klimecki* // *Rzeczpospolita*. – 1994. – № 72. – 26–27 marca.

⁶⁴ *Kwiaty dla Petlury. Rozmowa z Jerzym Giedroyciem o Ukrainie* // *Polityka*. – 1998. – № 4. – 24 stycznia.

⁶⁵ *Ibidem*.

⁶⁶ *Hrycak J.* Nieobecny. Ukraińcy wobec Piłsudskiego / *J. Hrycak* // *Więź*. – 2010. – № 5–6. – Maj–Czerwiec. – S. 62–65; *Garlicki A.* Józef Piłsudski: 1867–1935 / *A. Garlicki*. – Warszawa, 1988. – S. 161.

⁶⁷ *Datner-Śpiewak H.* Polacy, Żydzi i inni / *H. Datner-Śpiewak, I. Krzemiński* // *Rzeczpospolita*. – 1992. – № 304. – 29 grudnia.

⁶⁸ *Мокрий В.* Українців і поляків сьогодні, учора, завтра. – С. 45.

історично неправильним і політично небезпечним”⁶⁹. У Польщі інформація про історію України під час Другої світової війни найчастіше зводилася до думки, що значна частина українського суспільства зробила ставку на гітлерівську Німеччину, а жертвами такої співпраці стали сотні тисяч поляків.

Тезу В. Мокрого підтверджує редакційна стаття, вміщена в першому номері часопису “*Na Rubieży*”, де коротко представлено перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни разом із визначенням винуватців цих подій: “Воєнна поразка Польської держави у вересні 1939 року призвела до поневолення нашого народу двома тоталітаризмами. Проте на Східних кресах ми мали не лише двох окупантів, а й два націоналізми: засліплений ненавистю до поляків і всього польського український націоналізм і подібний литовський. Для поляків, які походили з південно-східних кресів Другої Речі Посполитої, український націоналізм став синонімом геноциду, грабунку й пожежі. Це – історія нашого національного голокосту”⁷⁰. І далі ще радикальніше: “Крім т. зв. УПА, в винищувальних акціях також брали участь усі українські формації, які співпрацювали з гітлерівцями: поліційні, охоронні, військові. Всі вони допомагали окупанту шукати й ліквідувати залишки польських євреїв та циган, що шукали сховку в польських лісах і присілках”. УПА, на думку редакції, “здійснила збройну агресію на землі сучасної південно-східної Польщі й назвала цю територію “Закерзонською Україною”, запровадивши своєрідний упівський терор”⁷¹. Конфлікт українців із поляками кресов’яки назвали агресією, що мала на меті відірвати від Польщі її одвічні провінції: Підляську у Хелмську землі, Посяння аж до Нового Таргу.

Аналіз польської періодики та політичної думки дозволяє виокремити такі історичні сюжети з Другої світової війни, навколо яких формувалися уявлення поляків про українців і Україну: вбивства польських учених у липні 1941 р. у Львові; діяльність українського національного руху та його відносини з польським націоналістичним підпіллям; польсько-український конфлікт на Волині і в Галичині у 1943–1944 років; Варшавське повстання 1944 року та участь у ньому українців.

Емоційно насиченою темою було вбивство нацистами в липні 1941 р. польських учених у Львові, де українцям приписували співучасть в злочині. У 1995 р. в листі до “*Gazety Wyborczej*” дописувач наголошував: “Багато фактів вказує на те, що функціонери батальйону “Нахтігаль” допомогли німцям арештувати львівських професорів, яких німці розстріляли на Вулецьких пагорбах 5 липня 1941 року”⁷². На ймовірній причетності українців до вбивств львівських учених постійно наголошували “кресові” публіцисти на сторінках своїх часописів⁷³.

Насправді цей міф запущено радянськими спецслужбами після вбивства в Мюнхені Степана Бандери та викриття його вбивці, щоби скомпрометувати український націоналістичний рух. На думку Ярослава Дашкевича, аналогічну

⁶⁹ *Brusnyj A.* Współczesne stosunki polsko-ukraińskie pod ciężarem historii / A. Brusnyj // ABC: Adriatyk, Bałtyk, Morze Czarne. – 2003. – № 2 (10). – S. 67.

⁷⁰ Od Redakcji // *Na Rubieży*. – 1992. – № 1. – S. 1.

⁷¹ Ibidem. – S. 2.

⁷² *Pawłowski A.* Za czym podszeptem / A. Pawłowski // *Gazeta Wyborcza*. – 1995. – № 184. – 9 sierpnia.

⁷³ *Pawłowski A.* W sprawie Cmentarza Orłąt i nie tylko. Do Pana Jacka Kuronia / A. Pawłowski. – Режим доступу: <http://www.cracovia-leopolis.pl/index.php?pokaz=art&id=863> [дата звернення 16 липня 2015].

атмосферу штучно витворили після вбивства Симона Петлюри, звинуваченого по-смертно в організації єврейських погромів в Україні⁷⁴. Але фактичних підстав для таких звинувачень майже не було. Хоча ще в 1960 році Вищий народний суд НДР на показовому заочному процесі звинуватив поручника батальйону “Нахтігаль” Теодора Оберлендера, після війни – міністра в уряді Конрада Аденауера, у вбивстві польських учених, однак ці звинувачення відкинула прокуратура ФРН і виправдала його, стверджуючи, що злочини вчинило гестапо⁷⁵. Проте міф про участь українців у розстрілах львівських професорів міцно засів у польській свідомості. В. Мокрий писав, що бійці батальйону “Нахтігаль”, які співпрацювали з німцями і разом із ними ввійшли на територію Східної Галичини, в кількісному відношенні становили нечисленну групу порівняно з усім українським народом. Проте ця група справила великий вплив на формування стереотипу українця в очах поляків. Таким стало переконання значної частини польського суспільства й істориків у тому, що саме українці вбивали польських учених у Львові в липні 1941 р., а також допомагали німцям придушити Варшавське повстання⁷⁶.

Незважаючи на те, що польські й українські історики неодноразово спростовували причетність українців до вбивств учених, на початку XXI ст. знову почали звучати закиди в їхній бік. 2002 р. в Польщі зареєстровано “Союз нащадків львівських професорів, замордованих гестапо в липні 1941 року”. Одним із завдань організації стало: “Нагадувати громадськості у країні і за кордоном про цей злочин”⁷⁷. У 2005 р. Союз навіть написав листа президенту Вікторові Ющенку, в якому назвав вояків “Нахтігалю” виконавцями вбивства польських учених⁷⁸. На думку українських істориків Ярослава Ісаєвича та Кіма Науменка, спроби окремих громадських організацій відродити старий міф про причетність українців, вояків “Нахтігалю” чи членів ОУН, до вбивств польських науковців мали на меті просто дискредитувати український національний рух⁷⁹.

У 2006 р. польський Інститут національної пам’яті зупинив слідство у справі вбивства науковців. У монографії українського історика Андрія Боляновського на основі джерельних матеріалів спростовано причетність українців до львівських вбивств⁸⁰. Ці факти дають підстави говорити про можливість викорінення ганебного міфу, що перешкоджає польсько-українському порозумінню. Слід погодитися з дослідницею Олею Гнатюк в тому, що т. зв. “націоналістична” версія вбивства, згідно з якою співучасниками злочину були українські націоналісти, мала виразно пропагандистське забарвлення і була створена радянською пропагандою

⁷⁴ Дашкевич Я. Фальсифікація новітньої історії українського народу в сучасній Польщі (Товариства кресов’яків та їх діяльність) / Я. Дашкевич // Український час. – 1991. – № 1 (8). – С. 18.

⁷⁵ Kotarska E. Tekurowe tablice / E. Kotarska // Gazeta Wyborcza. – 1996. – № 209. – 7–8 września.

⁷⁶ Мокрий В. Українці і поляків сьогодні, учора, завтра. – С. 54.

⁷⁷ Ісаєвич Я. На шляху до правди. Убивство польських професорів у Львові (липень 1941 р.): кому вигідні фальсифікації / Я. Ісаєвич, К. Науменко // Екстракт 150. У двох частинах. Частина 1 / [за заг. ред. Л. Івшіної]. – Київ, 2009. – С. 663.

⁷⁸ Боляновський А. Убивство польських учених у Львові в липні 1941 року: факти, міфи, розслідування: монографія / А. Боляновський. – Львів, 2011. – С. 100.

⁷⁹ Ісаєвич Я. На шляху до правди. – С. 663.

⁸⁰ Боляновський А. Убивство польських учених у Львові в липні 1941 року: факти, міфи, розслідування. – 188 с.

(вперше озвучена Володимиром Беляєвим) задля дискредитації українського національного руху⁸¹.

Для польського суспільства кінця ХХ – початку ХХІ ст. символом участі українців у кривавій війні була, безперечно, УПА. Ставлення до неї було неоднозначним: або повне заперечення її визвольного та військового виміру, або спроби вписати її діяльність у межі українського національно-визвольного руху ХХ століття. Важливу справу для узгодження думок щодо ролі УПА в історії обох народів зробили вчені-учасники циклу наукових семінарів “Україна–Польща: важкі питання”, українські і польські історики Анджей Айненкель, Гжегож Грицюк, Леонід Зашкільняк, Ігор Льюшин, Ярослав Ісаєвич, Юрій Киричук, Міхал Клімецький, Станіслав Кульчицький, Микола Кучерепа, Микола Литвин, Гжегож Мотика, Іван Патриляк, Анджей Пачковський, Анджей Леон Сова, Володимир Трофимович, Владислав Філяр, які подали приклад важливості міжнаціонального діалогу з суперечливих проблем та поваги до права кожного народу вшановувати свої військові традиції (УПА/АК)⁸².

Проте для “кресових” товариств, насамперед членів Товариства увічнення пам’яті жертв злочинів українських націоналістів, УПА залишалася радикальним націоналістичним рухом або навіть бандою. Мета її діяльності полягала у винищенні євреїв і поляків, різанині поляків та ліквідації польської самооборони⁸³. Чималий вплив на радикалізацію УПА мала, на думку окремих польських правих громадських діячів, поезія Тараса Шевченка, зокрема уманські сюжети 1768 року із поеми “Гайдамаки”. Герої Шевченкових творів – Гонта, Залізняк – стали прикладом для новітніх гайдамаків, що “мордували власних дружин, матерів і сестер”⁸⁴. Тараса Шевченка звинувачували в тому, що він “прославляє уманську різанину 1768 року, коли зухвала голота – кожна друга назва буде фальшивою – вимордувала тисячі беззахисних поляків і євреїв”⁸⁵. Символічною постаттю для ОУН та УПА, за переконанням кресов’ян, був Степан Бандера, найчастіше представлений в образі “кривавого вождя”, що, звертаючись “до своїх підлеглих”, говорив про “необхідність терору, море крові”⁸⁶.

Окремої думки були кресов’яни про боротьбу УПА з нацистами, яку повністю заперечували. Поширений ще польським Рухом опору 1940-х рр. та радянською пропагандою образ “українця-колаборанта” перетворився на стереотипний шаблон “німецько-фашистського прислужника”⁸⁷. Згідно з таким дискурсом, німців українські націоналісти трактували як стратегічних союзників й уникали будь-яких сутичок із ними. Публіцист Яцек Вільчур переконував: навіть якщо і доходило до українсько-німецьких боїв, то це було лише випадковістю. Після таких зіткнень

⁸¹ Гнатюк О. Відвага і страх / [пер. з польської М. Боянівської]. – Київ, 2015. – С. 48.

⁸² Polska–Ukraina: trudna odpowiedź. Dokumentacja spotkań historyków (1994–2001). Kronika wydarzeń na Wołyniu i w Galicji Wschodniej 1939–1945. – Warszawa, 2003. – 184 s.

⁸³ Berdychowska B. Wokół tego, co dzieli. – S. 201.

⁸⁴ Цит. за: Литвин М. Про книгу Г. Команського і Щ. Секерки (Рецензія) / М. Литвин // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 13: Україна у Другій світовій війні: українсько-польські взаємини [відп. ред. Ю Сливка]; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича. – Львів, 2005. – С. 400.

⁸⁵ Ziemny A. Rzeczy ukraińskie / A. Ziemny. – Chotomów, 1991. – S. 81.

⁸⁶ Литвин М. Про книгу Г. Команського і Щ. Секерки.

⁸⁷ Zaszkiłniak L. Stosunki ukraińsko-polskie w XX wieku w świadomości społecznej Ukraińców i Polaków. – S. 811.

українські командири перепрошували німців⁸⁸. Інколи дописи “кресових” авторів вирізнялися певною непослідовністю, бо з розмовами про співпрацю УПА з німцями українським націоналістам приписували гасло “Поляки в землю, німці – до Берліна, по Жешув – Україна”⁸⁹. Їхня типова риторика зводилася до заперечення УПА як визвольної армії і приписування їй кримінальної чи злочинної діяльності.

Негативний стереотип повстанця УПА активно поширював Едвард Прус, переповідаючи різні легенди. За його словами, кожен “упівець перед складанням присяги мав вбити людину”⁹⁰. Повстанці нібито утримували спеціальні єврейські гетто, щоб рекрути “мали кого мордувати перед вступом в УПА”⁹¹. У книзі “Атаманія УПА” він саркастично та цинічно писав: “Треба крові – даймо море крові! Треба терору – зробімо його пекельним, – проголошувала ОУН”⁹².

Подібним елементом негативного стереотипу українця стали розповіді про те, як українські священники масово освячували повстанські ножі й сокири, з якими ті вирушали на польські села. “Кресові” публіцисти переказували розповідь Яніни П., котра нібито бачила українців, що йшли посвячувати сокири, коси і вила, якими пізніше вбивали поляків⁹³. У проаналізованій пресі й популярних статтях спростування цього факту польськими публіцистами чи істориками не знаходимо. Як виняток можна навести статтю публіциста Павла Смоленського, в якій заперечено таке узагальнення і зазначено, що випадок мав місце лише в одному селі під назвою Штунь⁹⁴.

Негативний стереотип УПА, що його пропагували “кресові” організації, часто підтримувала частина політикуму Польщі. На одному із засідань Сенату у квітні 1997 р. посол від Вроцлавського воєводства Марія Берни, декларуючи підтримку діяльності Товариства увічнення пам’яті жертв злочинів українських націоналістів, назвала воїнів УПА “дихаючими жаждою вбивства ордами, озброєними німецькою зброєю, а часто обрізами, ножами і вістрями”⁹⁵. Діяльність УПА була для сенаторки нічим іншим, як звірчачими вбивствами, підпалами польських сіл і навіть “вирубуванням та нищенням садів, посаджених польською рукою”⁹⁶.

Інший спосіб висвітлення ролі повстанців у відносинах між поляками й українцями в роки Другої світової війни знаходимо на сторінках ліберальної “Gazety Wyborczej”, а також у публікаціях польських істориків. У 1991 році, одразу після проголошення незалежності України, у статті під назвою “Сусідами залишимося назавжди” журналіст Адам Кшемінський писав: “Як існує польська вина перед українцями, а саме політика Польщі в міжвоєнний період, що полягала в дискримінації русинів, пацифікації українських сіл, необґрунтованій панськості та

⁸⁸ *Berdychowska B.* Wokół tego, co dzieli. – S. 202.

⁸⁹ *Korman A.* UPA – formacja zbrodnicza / A. Korman // *Na Rubieży.* – 1997. – № 2. – S. 1.

⁹⁰ *Hugo-Bader J.* Rycerz stepowej stancicy / J. Hugo-Bader // *Gazeta Wyborcza.* – 1996. – № 296. – 20 grudnia.

⁹¹ *Ibidem.*

⁹² *Smoleński P.* I pryjcie tretij deń / P. Smoleński // *Gazeta Wyborcza.* – 2000. – № 141. – 17–18 czerwca.

⁹³ *Jestal J.* O Ukrainie i polsko-ukraińskich dyskusjach w polskich i ukraińskich publikacjach ostatnich lat / J. Jestal // *Fraza.* – 1998. – № 21/22 (3/4). – S. 167.

⁹⁴ *Smoleński P.* I pryjcie tretij deń.

⁹⁵ Oświadczenie senator Marii Berny na 97. posiedzeniu Senatu w dniu 17 kwietnia 1997 r. // Sprawozdanie stenograficzne z 97. posiedzenia Senatu RP III kadencji w dniu 17 kwietnia 1997 r. – Режим доступу: <http://ww2.senat.pl/k3/dok/sten/097/097sten.htm> [дата звернення 11.04.2015].

⁹⁶ *Ibidem.*

гоноровитості поляків, існує й українська вина перед поляками, частиною якої була діяльність УПА та інших формацій під час Другої світової війни. Цієї вини не зменшує факт, що український тероризм був формою боротьби за незалежність і реакцією на багатолітнє приниження з нашого боку”⁹⁷.

До цієї теми на сторінках преси неодноразово звертався авторитетний польський історик Ришард Тожецький. Він вважав, що УПА воювала проти радянської армії, поляків та гітлерівців. Саме така послідовність представляла значимість противника. УПА уникала сутичок із регулярними арміями, атакувала пацифікаційні загони й адміністративні центри ворога. Проти німців повстанці воювали, щоб захистити себе та мирне населення, уникали сутичок із Вермахтом, трактуючи його союзником у боротьбі з радянським військом⁹⁸. Для Р. Тожецького УПА була “військовим формуванням, що боролосся за незалежність України”⁹⁹.

Для польської колективної пам’яті чи не найбільочішим актом вважався польсько-український конфлікт на Волині й у Галичині в 1943–1944 рр. Його передумови Р. Тожецький вбачав у тому, що провідники ОУН від початку війни намагалися через суспільний натиск деполонізувати Західну Україну: “З допомогою листівок закликали польське населення покинути ці землі, роздмухували антипольські настрої, спорадичними нападами і підпалами спричиняли громадську паніку. Такий тиск не приносив результату. Тоді українці застосували силу”¹⁰⁰. Як стверджував Ришард Тожецький, супротивні сили активізувалися на Волині, Поліссі, у Східній Галичині й Холмщині у 1943–1944 рр.: “Братовбивчі бої були жажливими. Вбивали людей, горіли польські села, рідше – українські. АК й УПА воювали між собою і з окупантами. Змагання українського, польського, німецького та російського націоналізмів повністю анархізували життя на Західній Україні”¹⁰¹.

Аналогічну оцінку подав В. Мокрий. На його думку, поразки на Східному фронті стали причиною прихильного ставлення гітлерівців до ОУН та УПА, які боролися проти радянських партизанів. Тому німецька адміністрація не ліквідовувала ворожих їй відділів українських націоналістів, “не припиняла також їхнього терору проти польської людності, що почав його, як вказують історики, незалежний і не підпорядкований політичним центрам ОУН та УПА загін «Бульби»”¹⁰². Ініціатором початку масових вбивств учений вважав Тараса Бульбу-Боровця, командувача “Поліської Січі”. Натомість варшавський дослідник Г. Мотика наголосив, що “історики не знайшли жодного доказу причетності загонів Тараса Бульби-Боровця до вбивств польського цивільного населення”, адже угруповання Боровця відмовилося підпорядковуватися бандерівцям¹⁰³.

⁹⁷ *Krzemiński A.* Sąsiadamy pozostaniemy zawsze / A. Krzemiński // *Gazeta Wyborcza*. – 1991. – № 219. – 19 września.

⁹⁸ *Torzecki R.* Stosunki polsko-ukraińskie na powojennych rozdrożach. Próba bilansu / R. Torzecki // *Dzieje Najnowsze. Rocznik XXVII*. – 1995. – № 4. – S. 95.

⁹⁹ Коріння трагедії. З проф. Ришардом Тожецьким розмовляє Іза Хруслінська / Р. Тожецький, І. Хруслінська // Волинь: дві пам’яті. Збірник статей опублікованих у “Газеті виборчій” / [пер. з пол. В. Павлів, упоряд. М. Войцеховський]. – Київ–Варшава, 2009. – С. 61.

¹⁰⁰ *Torzecki R.* Wisłazaczela się w Moskwie / R. Torzecki // *Gazeta Wyborcza*. – 1997. – № 116. – 20 maja.

¹⁰¹ *Ibidem*.

¹⁰² *Мокрий В.* Українців і поляків сьогодні, учора, завтра. – С. 55.

¹⁰³ *Motyka G.* Od Rzezi Wołyńskiej do Akcji “Wisła”. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947 / G. Motyka. – Warszawa, 2011. – S. 303.

Саме на значущості УПА для української національної свідомості неодноразово наголошували польські дослідники та журналісти на сторінках періодичних видань. Згідно з таким трактуванням, Польща мала б усвідомити, що “для слабкої національної парадигми України УПА відіграє не меншу роль, ніж АК у польській свідомості”¹⁰⁴. За образним висловом журналіста Мацея Стасінського, “для українців бої з поляками – це їхній шлях до власної держави, від Хмельницького до УПА, це їхня найдовша війна новітньої історії”¹⁰⁵. У репортажі Павела Косцінського на сторінках газети “Rzeczpospolita” стверджено, що ставлення до повстанців коливалося від позитивного на Заході України до негативного на Сході. Натомість повстанські комбатанти прагнули, щоб український народ визнав УПА армією, що воювала за незалежну Україну. Репортаж закінчувався словами: “Для колишніх партизанів сучасна Україна не є тією вимірною державою, за яку вони воювали”¹⁰⁶.

Конфлікти між обома народами в роки Другої світової війни поляки часто сприймали крізь призму кількості жертв протистояння. Від початку 1990-х років історики і публіцисти озвучували найрізноманітніші цифри. У 1992 році в часописі “Na Rubieży” Александер Корман назвав число від 500 до 800 тис. осіб, які загинули від рук українців¹⁰⁷. З часом ці цифри переглядали, і вже у 2000 році Владислав і Ева Семашки говорили про 50–60 тис. загиблих поляків¹⁰⁸. У науково-популярних статтях історик Гжегож Мотика вважав, що за 1943–1948 роки від рук українців загинуло 80–100 тис. осіб¹⁰⁹, натомість кількість українських жертв сягнула 15–20 тис¹¹⁰. В останній книзі, присвяченій польсько-українському конфліктові, дослідник повторив інформацію про польські жертви, проте кількість українських зменшив до 10–15 тис.¹¹¹. Однак тривалий час польські автори намагалися подати суспільству документально непідтверджене число втрат, тому деякі посли до Сейму знову говорили про 200 тис. “жертв українських злочинів”¹¹².

Волинь 1943-го і проблема примирення. Волинські події, трагічні за своєю сутністю й характером, які стали “обопільним вибухом накопиченої поколіннями взаємної агресивності, спровокованої соціальним катаклізмом – тотальною війною”¹¹³. Навіть після отримання незалежності волинська трагедія залишається

¹⁰⁴ *Brusnyj A.* Współczesne stosunki polsko-ukraińskie pod ciężarem historii. – S. 67.

¹⁰⁵ *Стасінський М.* Як поляк з українцем / М. Стасінський // Волинь: дві пам’яті. Збірник статей опублікованих у “Газеті виборчій” / [пер. з пол. В. Павлів, упоряд. М. Войцеховський]. – Київ–Варшава, 2009. – С. 220.

¹⁰⁶ *Kościński P.* Polacybyliwrogami / P. Kościński // Rzeczpospolita. – 2002. – № 227. – 28–29 września.

¹⁰⁷ Sprawozdanie z pierwszej sesji Ogólnopolskiego Seminarium Historii Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej // Na Rubieży. – 1992. – № 1. – S. 6.

¹⁰⁸ *Каліщук О.* Проблема українсько-польського протистояння на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни в історичній науці: демографічний зріз / О. Каліщук // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Збірник наукових праць. / [відп. ред. М. Литвин]. – Львів, 2010–2011. – Вип. 3–4. – С. 298.

¹⁰⁹ *Motyka G.* Motyka G. W kręgu “Łun w Bieszczadach”. Szkice z najnowszej historii polskich Bieszczad / G. Motyka. – Warszawa, 2009. – S. 13.

¹¹⁰ *Мотика Г.* Польська реакція на дії УПА: масштаб і перебіг каральних акцій / Г. Мотика // Незалежний культурологічний часопис “І”. – 2003. – Ч. 28. – С. 54.

¹¹¹ *Motyka G.* Od Rzezi Wołyńskiej do Akcji “Wisła”. – S. 447–448.

¹¹² *В’ятрович В.* Друга польсько-українська війна 1942–1947 / В. В’ятрович. – Київ, 2011. – С. 256.

¹¹³ *Карпець О.* Волинь–43: анатомія декструктивності / О. Карпець // День. – 2003. – 11 липня (№ 117). – С. 21.

важкою темою у міжнаціональному діалозі та викликає чи не найбільше контраверсій. Як висловився Гжегож Мотика “можна сказати, що поляків та українців ніщо не розділяє, окрім суперечки про один фрагмент історії – волинські злочини”¹¹⁴.

Франк Сисин свого часу підмітив, що якщо обидва суспільства готові до дискусії про події 1918–1919 рр., то не досягнули такого стану готовності для розмови про події Другої світової війни. При цьому, однією із причин такого стану він вважав пропаганду радянської історіографії із критикою УПА і АК, що створило атмосферу тотального захисту, віктимізації і глорифікації¹¹⁵. Ситуація донині змінилася не суттєво. Прикметним є як подаються волинські події українським школярам. Так, у одному підручнику для 11 класу написано: “Трагічно склалися відносини УПА з польськими озброєними загонами різних політичних спрямувань, що діяли в Західній Україні. УПА декларувала необхідність ліквідації другорядних фронтів, за винятком більшовицького і нацистського. Але досягти порозуміння з польськими національними силами не вдалося. Українці звинувачували в цьому поляків, котрі прагнули відновлення Польщі в довоєнних кордонах, поляки ж причиною ворожнечі вважали непоступливість українців. А жертвами цього політичного антагонізму було в основному мирне населення”¹¹⁶. В іншому виданні читаємо: “Українські повстанці змушені були воювати й на третій фронт – проти польської Армії Крайової (АК). Її керівники прагнули взяти під контроль землі, утрачені польською державою в 1939 р. До розпалювання ворожнечі в Західній Україні були причетні й керівники АК, і провід ОУН та УПА. Обидві сторони вважали себе захисниками державних інтересів на західноукраїнських землях”¹¹⁷. Тут варто зауважити промовисту деталь – автори серед тих, хто провокував ворожнечу не називають радянську сторону.

Не секрет, що польське суспільство розпочало дискусію про трагічні події на західних землях України у роки Другої світової війни значно раніше, ніж це відбулося в Україні. Перше, що варто нагадати – за часів ПНР в обмеженому ступені дозволялося писати не лише про комуністичні злочини (радянські чи польські), а й про протистояння між українцями та поляками на теренах, які після 1944 р. увійшли до складу СРСР. За часів ПНР таврували українське підпілля, яке діяло на т. зв. Закерзонні, описували звірства українців та деякі аспекти конфлікту часів Другої світової війни на Волині, а згодом і Галичині; хоча наукові дослідження на цю тему були поодинокими. Друге – після 1989 р., коли до влади прийшли демократичні сили і стали можливі публічні дебати на теми, які раніше перебували під забороною, міжнаціональні відносини опинилися в центрі суспільного інтересу. Литовсько-польський та українсько-польський конфлікти, єврейсько-польські та німецько-польські відносини у роки Другої світової війни стали предметом публічного обговорення.

¹¹⁴ Мотика Г. “Сьогодні можна сказати, що поляків та українців ніщо не розділяє, окрім суперечки про один фрагмент історії – волинські злочини” / Г. Мотика // Український тиждень. – 2017. – 17–23. 03 (№11). – С. 11–13.

¹¹⁵ Jastrzębowski J. Rozmowy o braciach / J. Jastrzębowski // Zeszyty Historyczne. – 1989. – Z. 88. – S. 30.

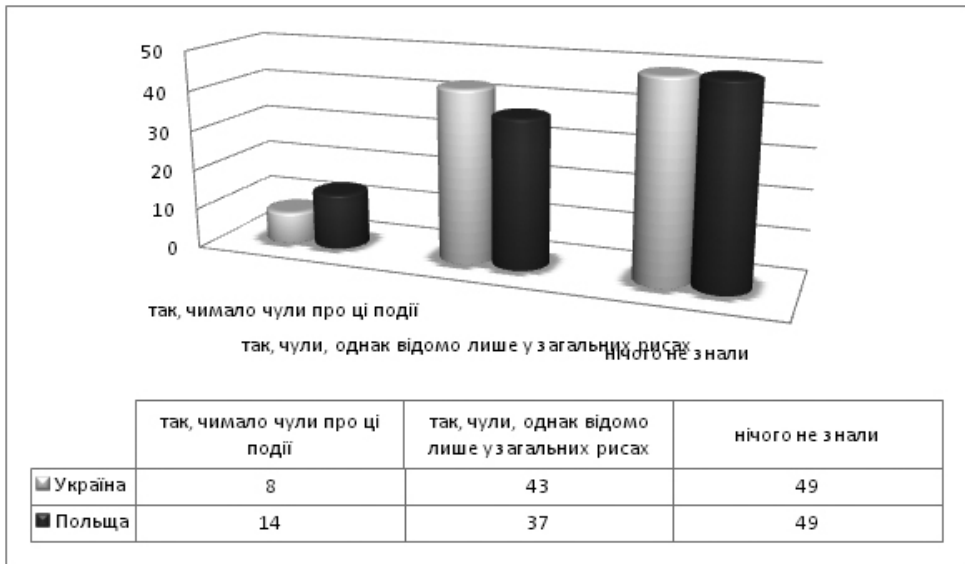
¹¹⁶ Турченко Ф. П., Панченко П. П., Тимченко С. М. Новітня історія України (1939–2001): підручн. Для 11 кл. середніх ЗОШ. – К., 2001. – С. 45.

¹¹⁷ Струкевич О. К, Романюк І. М., Дровозюк С. І. Історія України : Підручн. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. (рівень стандарту, академічний рівень). – К., 2011. – С. 49.

Принципово важливою слід вважати констатацію, що ініціатором суспільних дискусій щодо волинських подій стали саме ветеранські (комбатанські) організації АК та кресові середовища. Початок заангажованості цієї частини суспільства у дискусії, яка з часом ставала все гострішою, можна вважати поклало інтерв'ю Єжи Томашевського, опубліковане у познанському суспільно-політичному місячнику “Nurt” ще у квітні – травні 1984 р. Причиною збурення суспільного спокою стала висловлена поміж іншим теза про те, що “АК вирізувала на Кресах українців. Жінок, дітей і старих. І тут уже не можна говорити що це була самооборона”¹¹⁸. Як твердить Ева Семашко саме це підштовхнуло колишніх вояків АК активізувати збір даних щодо трагічних подій на Волині (перш за все у своєму середовищі). І саме це, на думку дослідників (наприклад, Георгія Касьянова¹¹⁹), задало конфронтаційну тональність, яку згодом підхопили праворадикальні українські організації і навіть частково українські та польські історики.

Хрестоматійним уже стало твердження, що волинські події стали у 2003 р. відкриттям для більшості українців (у тому числі і істориків, і політиків). Однак, якщо ми проаналізуємо результати соціологічних опитувань цього знакового у волинській дискусії року, то побачимо, що стартові показники не настільки суттєво відрізняються, як це могло б здатися. Майже половина опитаних українців і поляків 2003 р. заявили, що вони нічого не знають про волинську трагедію.

Діаграма¹²⁰

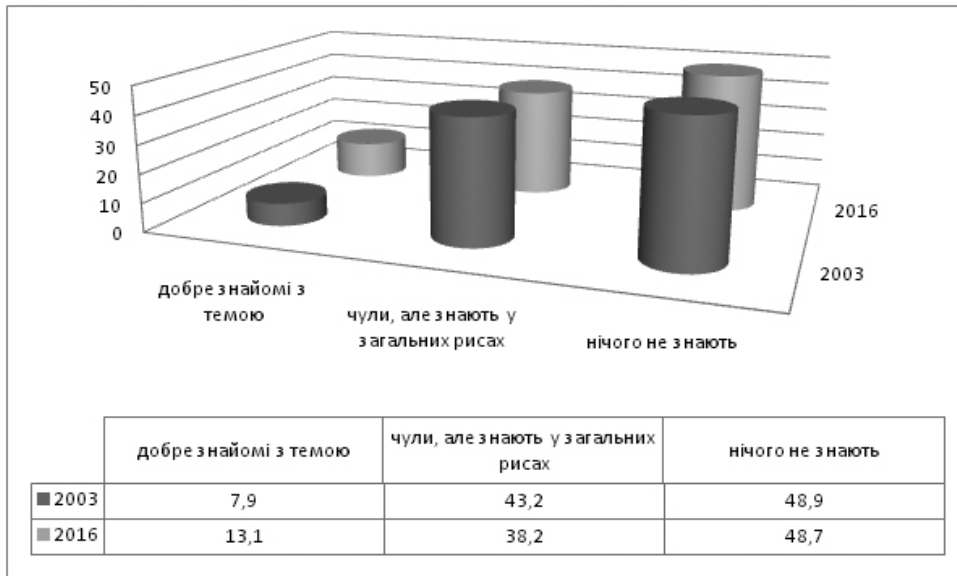
¹¹⁸ *Tomaszewski J. Mityifakty / J. Tomaszewski // Nurt. – 1984. – Nr 4. – S. 1, 4-6; Міфи і факти // Віднова. – 1985. – Ч. 3. – С. 124.*

¹¹⁹ *Касьянов Г. Как “общая” история разделяет: политика памяти в Украине, Польше, России в 1990-е – 2000-е годы / Г. Касьянов // Перекрестки : журнал исследований восточноевропейского пограничья. – Вильнюс, 2011. – № 3–4. – С. 162.*

¹²⁰ *На підставі: Rocznica zbrodni na Wołyniu – pamięć i pojednanie. Komunikat z badań. Warszawa, lipiec 2003 [Reżim elektroniczny] / opracował M. Strzeszewski. – Warunki dostępu : www.cbos.pl/SPISKOM.POL./2003/K_117_03.PDF та Дзеркало тижня. – 2003. – 24–30 травня. – С. 5.*

Інше питання, що події на західних землях України не стали частиною історичної свідомості українського суспільства, за винятком частини мешканців західних областей. Ще на початку волинської дискусії причинами відсутності українсько-польського протистояння часів Другої світової війни в історичній свідомості більшості українців Андрій Портнов назвав силу радянської ідеологічної кампанії та значно глибшу советизацію гуманітаристики в Україні порівняно з іншими країнами “совецького табору” (зокрема, й Польщі)¹²¹. Вони не стали домінантою історичної пам’яті та історичної політики, як це відбулося у Польщі. Під впливом мас-медіа, політиків, громадських діячів, впровадження цілеспрямованої історичної політики волинська трагедія стала ключовою подією в історичній свідомості поляків.

Навряд чи є підстави говорити і про ігнорування цієї делікатної теми українським суспільством. Результати соціологічних опитувань дозволяють нам говорити про інше – вони фіксують суттєве збільшення тих, хто добре знайомий з волинською темою.

Діаграма¹²²

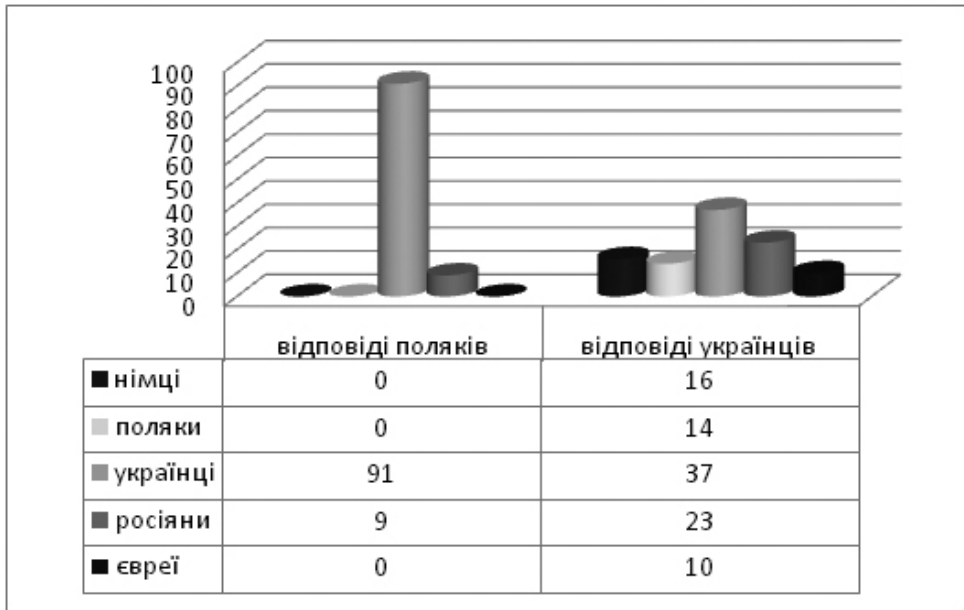
Якщо говорити про суспільну візію тих подій в Україні, то впадає у вічі нерозуміння, наскільки ця тема важлива для польської пам’яті про Друга світову війну¹²³. З іншого боку, у пам’яті та історичній свідомості поляків усталився кривавий образ конфлікту та бачення дій українських націоналістів як винятково, невмотивовано жорстоких, а тому – злочинних. І навіть якщо такі описи мають очевидно пропагандистський характер, вони добре виявляють тип дискурсу, який запанував у Польщі. Однозначність відповіді на питання щодо винуватців трагедії

¹²¹ Brusnyj A. Współczesne stosunki polsko-ukraińskie pod ciężarem historii. – S. 56.

¹²² На підставі: Дзеркало тижня. – 2003. – 24–30 травня. – С. 5.

¹²³ Портнов А. Українські інтерпретації Волинської різанини / А. Портнов // Ї: незалежний культурологічний часопис. – 2013. – Ч. 74. – С. 50.

часів Другої світової війни та трактування її як злочину українських націоналістів (а то й українців загалом) є небезпечною.

Проблема також у тому, що історична пам'ять поляків скорочується і коли вони говорять про Волинь, вони не хочуть говорити про те, що сталося у 1918–1919 рр., у 1938 р. тощо¹²⁴. Розуміння того, що поляки чинили кривди українцям, важко проникати до свідомості сусідів з-за Бугу. Я. Куронь слушно зазначав, що, обговорюючи причини протистояння, потрібно звертатися до підставового питання: двічі Польща не допустила незалежності України у 20 ст. (вперше – у результаті перемоги 1918 р. над ЗУНР; удруге – внаслідок Ризького мирного договору 1921 р.)¹²⁵.

У інтерпретації волинських подій не останнє місце зайняла відповідь на питання “хто почав першим”. З одного боку слід вважати спрощеним тлумачення деякими дослідниками головного сенсу таких конструкцій у лінійній логіці: не ми починали, а отже, головна відповідальність лежить не на нас¹²⁶. Адже, як твердять фахові історики, ми не маємо права виривати волинські події із контексту: не можна розглядати 1943 р. без 1917 р. й давніших подій, скажімо придушення волинськими селянами польського повстання 1863 р.¹²⁷

Українська сторона наголошує на тому, що джерела українсько-польського конфлікту під час Другої світової війни коріняться у спільному минулому та є наслідком

¹²⁴Режим доступу : <https://hromadske.ua/posts/volyn-asymetriia-pamiatei-8-istorykiv-pro-rishennia-polskoho-parlamentu>

¹²⁵*Kuroń J.* Trudna droga do pojednania : Rozmowa DIALOG-u z Jackiem Kuroniem na temat stosunków polsko-ukraińskich / z Jackiem Kuroniem rozmawiali Iza Chruślińska i Pior Tyma // Dialog. Deutsch-Polnische Magazin / Magazyn Polsko-Niemiecki. – 2003. – Nr 64. – S. 37.

¹²⁶*Portnow A.* Українські інтерпретації рzezi wołyńskiej / A. Portnow // Więź. – 2013. – Nr 2. – S. 160.

¹²⁷*Гудь Б.* Волинську трагедію не слід виривати з контексту / Б. Гудь ; розмовляв Богдан Гук // Наше слово. – 2013. – 28 квітня.

давніх обопільних упереджень, кривд та непорозумінь, які отримали промовисту назву “волинський вузол”¹²⁸. Свідомість українців переобтяжена почуттям кривди, завданої мешканцям “східних кресів” владою Другої Речіпосполитої. Для них самоочевидною є її відповідальність за волинські події саме з огляду на прорахунки національної політики. Позицію ж польського суспільства з цього питання доволі чітко окреслив голова Інституту національної пам’яті Л. Камінський: “Жодні помилки польської міжвоєнної політики не можуть виправдати волинського злочину”¹²⁹.

Особливо після рішення Сейму 2016 р. в Україні відверто заговорили про ті речі, за які до цього намагалися не нагадувати. Частіше почало лунає у волинському дискурсі, що “Україна – це польський аналог французького Алжиру чи британської Родезії-Зімбабве”¹³⁰; відповідно “те рішення Сейму – це нервовий крок колишнього колонізатора щодо втраченої колонії”¹³¹; що українська боротьба за свою державу є антиколоніальною, тобто – такою ж, як і боротьба Польщі за її незалежність від Німеччини, Австро-Угорщини та Росії. Тому й не заперечуючи зло, завдане українцями, важливим є твердження, що це була боротьба за незалежність, а поляків українці розглядали як окупантів, які прийшли на їхні етнічні території і змушували жити за законами чужої держави¹³². Політолог Остап Кривдик доволі рельєфно сформулював цю тенденцію в настроях: “Ми разом повинні пройти тяжку стежку. Польща має визнати своє імперське минуле і, аналогічно до Британії, Франції, Бельгії, Голландії, Іспанії, закінчити його, визнавши те, що Україна була колонією і мала право на боротьбу. Україна ж мусить чітко назвати тих діячів вивольного руху, хто чинив військові злочини, засудити їхні ідеї і практики, берегти пам’ять жертв їхніх злочинів”¹³³.

Поляки ж не допускають думки, що вони були загарбниками щодо України (такими ж, як Росія щодо Польщі). Саме тому не так часто можна натрапити на тлумачення подій на Волині як результату польського колоніалізму та ствердження потреби кроків для підтримки українців у їхньому прагненні до незалежності¹³⁴. Поширенішим радше є кресовий дискурс з його спробою показати, що це не завоювання, не насильство, а цивілізаційна місія (типова для постколоніалізму).

У цей же контекст слід вписати використання у “волинській” публіцистиці окреслення “українські етнічні землі”. Для українських авторів важливою виявилася констатація, що УПА не воювала під Варшавою, не прагнула загарбати польські

¹²⁸ Дашкевич Я. Волинський вузол / Я. Дашкевич // Універсум. – 2003. - № 5-6. – С. 17-21; Гон М. “Волинський вузол” / М. Гон // День. – 2004. – 4 червня. – С. 8.

¹²⁹ Камінський Л. “Жодні помилки польської міжвоєнної політики не можуть виправдати волинського злочину” / Л. Камінський // Високий замок. – 2013. – 23–29 травня (№ 74). – С. 10.

¹³⁰ Кривдик О. Екстимація війни [Електронний ресурс] / О. Кривдик. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/columns/2016/07/22/149154/>

¹³¹ Івасюк Л. Польський виклик [Електронний ресурс] / Л. Івасюк. – Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/polityka/polskyu-vyklyk> ; <http://viche-boruslava.org.ua/index.php/ukrainskyi-rid/14-natsiia/1227-lesya-ivasyuk-polskyu-vyklyk>.

¹³² Жулинський М. Моя Друга світова : роман-хроніка в голосах / М. Жулинський. – К. : Ярослав Вал, 2016. – С. 132.

¹³³ Кривдик О. Екстимація війни [Електронний ресурс] / О. Кривдик. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/columns/2016/07/22/149154/>.

¹³⁴ Kukiz P. Wołyń to rezultat polskiego kolonializmu / rozmowa z wokalistą i aktorem Pawłem Kukizem ; rozmawiał Filip Memches // Kwarta. – 2012. – Nr 2 (3). – S. 96–97.

етнічні землі. “На відміну від поляків, українці боролись на своїй, а не на чужій землі зі всіма окупантами”¹³⁵. О. Олексів сформулював цю тезу ще рельєфніше: “Волинська трагедія того періоду – то страшна кривава трагедія насамперед двох народів, українського й польського, коли двоє слов’янських народів, польський та український, різали одне одного. Але є в тій історичній драмі одне “але, й дуже пекуче. Усе ж, як не бери, не вбивали українці поляків масово десь у Польщі й не збиралися цього робити. Натомість поляки різали нас, українців, масово на нашій рідній землі”¹³⁶. Яскраво цю позицію увиразнив і Микола Сивіцький, який твердив, що кожна польсько-українська війна – повстання Хмельницького, Коліївщина і та остання – відбувалися не в Польщі, а лиш на окупованій Україні”¹³⁷.

У свідомості ж поляків головною причиною трагедії волинських сіл виступає прищеплений український інтегральний націоналізм, уперденість і негативні емоції до якого закорінені ще з 1930-х рр. Цю тенденцію добре ілюструють слова з проповіді ксьондза Ігнація Дека: “Знаємо, що у Другій Речіпосполитій мешкали на східних кресах поляки, українці, євреї. Упродовж багатьох років ці нації жили у згоді. Було багато шлюбів між поляками й українцями. Однак зродилася злочинна ідеологія з гаслом: “Україна для українців”. Українці мріяли про незалежність, про свою державу. Хтось підсунув їм думку, що першим кроком до самостійної України буде винищення поляків”¹³⁸. Таке тлумачення тогочасних реалій, зосередження уваги на ідеології інтегрального націоналізму слід тлумачити як спробу польських учасників уникнути конечності розрахунку за невдалу національну політику Другої Речіпосполитої”¹³⁹.

Загрозливою слід вважати тенденцію змалювання в суспільній свідомості “українських злочинів”, як страшніших за радянські та німецькі¹⁴⁰, закласти ідею трьох окупантів (комуністів, націонал-соціалістів та українських націоналістів). Особливо серед кресово-комбатанських та польських еміграційних організацій поширеною виявилася позиція, що антипольська акція ОУН і УПА є виявом скоєного в роки війни щодо поляків третього геноциду (після радянського і німецького). Промовистими у цьому контексті є порівняння волинських подій з Освенцімом

¹³⁵ Червоний В. Волинь 1943–44 рр. Жертви злочинів чи справедливої національно-визвольної боротьби? / В. Червоний // Слово і діло. – 2003. – 23 травня. – С. 7.

¹³⁶ Олексів О. Різали на нашій землі / О. Олексів // Поліський маяк. – 2003. – 23 травня. – С. 7.

¹³⁷ Сивіцький М. Польсько-український конфлікт 1943–1944 рр. / М. Сивіцький // Волинь, – Луцьк, 2003. – 23 травня. – С. 6.

¹³⁸ Deca I. Prawda fundamentem pojednania, wolności i pokoju: Homilia ks. bp. Ignacego Deca, ordynariusza świdnickiego, wygłoszona w kościele pw. Wniebowzięcia NMP w Kłodzku podczas Mszy św. połączonej z odsłonięciem i poświęceniem pamięci Polaków pomordowanych na Kresach Wschodnich przez ukraińskich nacjonalistów z OUN-UPA w latach 1939–1947 / I. Deca // Nasz Dziennik. – 2011. – 16–17 lipca (Nr 164). – S. 22.

¹³⁹ Мотика І. Від волинської різанини до операції “Вісла”. Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. / Автор. пер. з пол. А. Павлишина; післямова І. Льюшина. – К. : Дух і літера, 2013. – С. 290.

¹⁴⁰ Wiczorkiewicz P. Masakra wołyńska / P. Wiczorkiewicz // Wprost. – 2008. – Nr 35. – S. 72; Brodacki K. Strach przed prawdą / K. Brodacki // Niedziela Ogólnopolska. – 2003. – Nr 26; Reszczyński W. Wiktor Poliszczuk – poszukiwacz prawdy / W. Reszczyński // Nasz Dziennik. – 2008. – 20 listopada; Ziemkiewicz R. Wołyń – kłamstwo katyńskie III RP / Rafał A. Ziemkiewicz // Do Rzeczy : tygodnik Lisickiego. – 2016. – Nr 28. – S. 34–35; Maciejewski J. “Rozwiążemy sprawę polską tak jak Hitler żydowską” / J. Maciejewski // Gazeta Polska. – Warszawa, 2016. – 6 lipca. – S. 17.

чи Катинню¹⁴¹. Ба більше – зважаючи на те, що це народовбивство не лише було тотальним, а й супроводжувалося застосуванням найжорстокіших, садистських тортур, то деякі автори твердять, що воно було навіть вищим, порівняно з іншими геноцидами¹⁴². Як свого часу висловився з цього приводу Г. Мотика, знак рівності між членами ОУН і УПА та нацистами й комуністами (радянськими) створює враження, що поляки мали справу з чимось на зразок зовнішнього вторгнення і української окупації кресів¹⁴³.

Однією з найважливіших проблем, яку поставила перед українським суспільством “волинська” дискусія – питання моральної відповідальності за події, котрі відбувалися понад сімдесят років тому. На перший погляд тут все доволі просто і зрозуміло – будь-яке зло треба засуджувати, будь-який злочин підлягає осуду та немає виправдання. Однак, учасники волинської дебати розділилися. Одні намагалися шукати аргументи, щоб виправдати своїх предків. Час до часу лунало нагадування, що “не ми одні”, “не ми перші”, “наших також багато побили”. У цей же контекст варто вписується ствердження про місце подій як “української етнічної території”. Для українських авторів виявилось важливим, що УПА не воювала під Варшавою, не прагнула загарбати польські етнічні землі, як важливу слід вважати констатацію, що кожна польсько-українська війна – повстання Хмельницького, Коліївщина і та остання – відбувалися не в Польщі, а “окупованій Україні”¹⁴⁴. Інші ж, не намагаючись з’ясувати суть справи, охоче погоджувалися взяти на себе “важку ношу” і висловили готовність до каяття у всіх “гріхах”, які лишень будуть озвучені польською стороною. Одним з обґрунтувань такої позиції звучали євроінтеграційні прагнення: “Польща – наш єдиний шлях до Європи, не сміємо його втратити”.

Рефреном у багатьох і українських, і польських публікаціях тривалий час звучала теза про примирення між обома народами через формулу взаємного вибачення. При цьому часто-густо проводили аналогії із французько-німецьким чи німецько-польським історичним порозумінням. Цю формулу підтримала значна частина інтелектуалів та політиків України і Польщі.

Вочевидь, у появі та поширенні цієї тези в Україні та Польщі відіграла церква. Варто згадати насамперед звернення Папи Римського Івана Павла II та душпастирський лист ієрархії київсько-галицької митрополії Української греко-католицької церкви до братів і сестер сусідських народів українського і польського. Духовенство виразно вказало на шлях розв’язання спільних проблем. Однак, навіть духовенству, яке запропонувало формулу “Вибачаємо і просимо вибачення”, 2013 р. з великими зусиллями вдалося повторити – лише після довгих вагань керівник Єпископату Польщі Юзеф Міхалік та керівник УГКЦ Святослав Шевчук підписали спільну декларацію.

¹⁴¹ *Partacz Cz.* Efekt Lucyfera, czyli rzecz o wyjątkowo okrutnym mordowaniu Polaków wobec Banderowców / Czesław Partacz // Ludobójstwo OUN-UPA na Kresach Południowo-Wschodnich : Dawne Kresy Południowo-Wschodnie w optyce historycznej i społecznej. Seria – tom 7 / [red. tomu Witold Listowski] : Materiały z konf. popularno-nauk. “XI Wojewódzki Dzień Kultury Kresowej”, 7–8 czerwca 2015 r., Kędzierzyn-Koźle. – Kędzierzyn-Koźle; Żyrardów : P.P.P. Arsgraf, 2015. – S. 84.

¹⁴² *Szawłowski R.* Trzy tematy z dziedziny “genocydologii” / R. Szawłowski // Zbrodnie przeszłości. Opracowania i materiały prokuratorów IPN. T. 2. Ludobójstwo. – Warszawa, 2008. – S. 23.

¹⁴³ *Motyka G.* Od rzezi wołyńskiej do akcji “Wisła”: konflikt polsko-ukraiński 1943-1947 / G. Motyka. – Warszawa : Wydawnictwo literackie, 2011. – S. 465.

¹⁴⁴ *Сивіцький М.* Польсько-український конфлікт 1943–1944 / М. Сивіцький // Волинь. – 2003. – 23 травня (№21). – С. 6.

Нині можна твердити, що накладання формули польсько-німецького примирення на українсько-польські відносини не спрацювало. І цьому, ймовірно, є ціла низка причин. По-перше, коли розпочинався / відбувався процес польсько-німецького примирення, значна кількість і жертв, і катів були живими. Це знімало питання персональної відповідальності за ті чи ті дії та потребу поррахунків із власним сумлінням. Коли ж перед українським та польським суспільствами постало “волинське” питання, то цей прямиий зв’язок був відсутній і час до часу виникало запитання: “Чому я повинен відповідати за те, чого я не вчиняв?”. Друга, не менш важлива відмінність: ініціаторами пробачень в польсько-німецькому порозумінні були священники з обох сторін. Використовуючи свої впливи на суспільство, вони просували ці думки у свої пастви, таким способом формуючи відповідну суспільну опінію. Питання українсько-польського примирення порушили та використовують політики обох країн. Як зауважують аналітики, цією резолюцією було завершено етап спроб примирення за формулою “Прощаємо і просимо пробачення”. Замість цього було використано мотто “Не про помсту, лише про пам’ять кричать жертви” (“Nie o zemstę, lecz o pamięć wołają ofiary”). Певні вказівки на причини зміни позиції польського політикуму дає нам теза Міхала Дворчика про те, що проблемою сучасних українсько-польських відносин не є вибачення чи перепросини, а те, якими будуть через кілька років наслідки історичної політики, яку нині провадить Україна¹⁴⁵. По-третє, на відміну від німців, поляки не сприйняли українців як рівного співрозмовника.

Одним із каменів спотикання у волинській дискусії виявилось питання означення українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни. Серед різноманітних понять, які трапляються у публікаціях на цю тему, найгострішу реакцію викликає термін “геноцид”. Для більшості українців і публіцистів, і політиків, і науковців, які беруть участь у дискусіях (хоча і тут є винятки¹⁴⁶), він є неприйнятним (однак, саме цього чекають поляки). Не випадково таку гостру реакцію викликало рішення Сенату від 7 липня та Сейму від 22 липня 2016 р. у яких польські парламентарі визнали дії “українських націоналістів щодо громадян Другої Речіпосполитої 1943–1945 рр.” геноцидом. Вочевидь, однією із причин такої гострої реакції є серйозні правові наслідки, які тягне подібне визнання. Адже наведено у “Конвенції у справі запобігання та покарання злочинів геноциду” ООН від 9 грудня 1948 р. має юридичну силу, і західна наука, без огляду на поширене критичне налаштування до нього, є засадничо від нього залежною.

Слід розуміти, що згадана постанова стала логічним продовженням радикалізації позиції польської сторони, яка триває впродовж останніх років (щонайменше з 2009 р.), коли польський погляд на відродження історичної пам’яті в Україні, українських героїв та ключові сторінки історії, особливо ХХ ст., почали піддавати ревізії, а держава всіляко сприяла історичним дослідженням “злочинів українців” у потрібному для себе руслі. Попри різні погляди на історію та оцінки подій, українське та польське суспільства дійшли компромісу під час проведення заходів з приводу річниці влітку 2003 р., доказом чого стало ухвалення спільної

¹⁴⁵ Dworczyk M. Spór o pamięć / M. Dworczyk: rozmawia Wiesława Lewandowska // Niedziela Ogólnopolska. – 2016. – Nr 29. – S. 36–37.

¹⁴⁶ Див.: Грицак Я. Чому Волинські акції 1943 року такі були геноцидом, і що з цього впливає / Я. Грицак // Волинь 1943: сімдесята річниця злочину. – К., 2013. – С. 14–20.

українсько-польської парламентської заяви, а також старання обох сторін, спрямовані на вшанування пам'яті загиблих у волинській трагедії 1943 р. Зокрема у заяві сторони погодилися, що трагедію поляків, яких вбивали і виганяли з місць їхнього проживання збройні формування українців, супроводжували рівно ж страждання українського мирного населення – жертв польських збройних акцій¹⁴⁷. А отже, ці події стали трагедією обох народів.

Хоч і викликає контрверсії, однак у меншій мірі, означення волинських подій як “етнічних чисток”. Прикметними слід вважати спроби встановлення симетрії у використанні тих чи інших термінів. Прикладом цього може слугувати прийняття Тернопільською обласною радою відповідного рішення і звернення до Президента і Верховної Ради України з пропозицією вимагати від Польщі вибачень “за етнічні чистки українців” бійцями Армії крайової у роки війни і солдатами Війська Польського у повоєнний час.

Намагаючись відійти від цього суто політичного чинника, інші автори вказували на соціальні причини в розгортанні українсько-польського протистояння. Символічною у цьому сенсі є назва спеціального числа львівського культурологічного часопису “І” – “Волинь 1943: Боротьба за землю”. Обґрунтовуючи вибір редакція у передньому слові вказувала на накладання національно-конфесійного поділу та соціальної стратифікації. “Селянин не мислить себе без землі, яка важливіша для нього і за ідею в усіх її формах та проявах, і за інтеграційний Дмитра Донцова, творів якого він ніколи не читав, і за побудову самостійної держави ... За землю селянин часто готовий вести війну з ближнім, і деколи, на жаль, дійти до крайнощів. Так сталося на Волині 1943 року”¹⁴⁸.

Щодо характеру волинських подій було висловлено декілька позицій, вартих уваги. Більшість українських учасників волинської дискусії говорять про обопільні дії, здійснені Українською повстанською армією та польською Армією крайовою за участі батальйонів шудманшафту та радянських партизанів. Водночас, нині у Польщі існує доволі консолідоване сприйняття волинських подій. У сучасній історичній свідомості поляків волинські події – найтрагічніший пункт українсько-польської ворожнечі, жертвами якої стали чи не винятково поляки.

Важливим елементом сприйняття українсько-польських відносин новітньої доби є те, що ні українське суспільство, ні український політикум тривалий час не могли сформувати об'єктивної оцінки ОУН і УПА, визнавши їх як чинник національно-визвольного руху, що розставило б крапки над “і” у багатьох проблемах. Польська сторона не помічає, що за жаданням засудити “український злочин” (яке є, щонайменше, зрозумілим), наступним кроком стало прагнення засудити Українську повстанську армію загалом (логіка тут проста: УПА – то бандити, відповідно, ми поляки мали рацію в тій боротьбі), а значить і український національно-визвольний рух як такий. Свого часу польський фахівець Гжегож Мотика правильно спрогнозував наслідки вимог однозначного засудження УПА і визнання її керівників злочинцями: “Офіційне висунення такої вимоги на практиці означає припинення

¹⁴⁷ Про схвалення українсько-польської парламентської заяви у зв'язку з 60-ю річницею волинської трагедії : Постанова Верховної Ради України // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 7. – С. 224.

¹⁴⁸ Переднє слово // І : незалежний культурологічний часопис. – 2003. – Ч. 28. – С. 10.

практично будь-яких контактів. Не важко передбачити, що на боці Кліма Савура стануть навіть ті, хто до того був байдужим до цієї теми. І не тому, що симпатизують УПА, а з огляду на національну гідність”¹⁴⁹. Як таке засудження виглядає в українському дзеркалі ілюструють слова Леоніда Кравчука: “Роблячи це, нам варто замислитися – що ми залишимо своїм нащадкам? Ми їм скажемо, таким чином, що боротися проти окупації – це погано, що боротися за незалежність – це не є добре. І таких питань, які, власне, є фундаментом національного руху, багато”¹⁵⁰.

“Волинська” дискусія поставила перед українським та польським суспільствами проблему – зрозуміти наскільки відповідає історичній правді той ідеалізований образ УПА та АК відповідно, яким нині поширений. Своєрідним виявом бажання втримати витворений ідеалізований образ слід вважати тлумачення тих чи інших акцій як стихійних дій, “відплати” чи то за всі образи, приниження і насильство політичних режимів, чи то за понесені невинні жертви. Через складне обговорення прийшло розуміння, що УПА слід вшанувати за опір гітлерівцям, а ще більше – советам, а не за події 1943–1944 рр. При цьому все очевиднішою стає необхідність розділяти ці явища і водночас розуміти, що це є лише епізодом у боротьбі УПА, який не варто оминати, але й не варто надто демонізувати. Можна констатувати: якщо польське суспільство провело декомунізацію й гідно вшанувало Армію крайову, то українське не розпрощалося дорешти з радянським минулим і продовжує дискусію щодо необхідності пошанування вояків УПА¹⁵¹.

За влучним спостереженням Миколи Литвина, на жаль, українське суспільство майже не знає спроби співпраці Української повстанської армії й Армії крайової¹⁵². Наявність спільного ворога змусила українських та польських підпільників забути минулу ворожнечу, відкласти питання, які могли їх розділяти, і розпочати спочатку перемовини, а згодом спільну боротьбу. Бій УПА та WiN (WiN, Wolność i Niezawisłość) за Грубешів – найяскравіший приклад бойового побратимства, про який надзвичайно мало говорять на офіційному рівні та в ЗМІ¹⁵³. І це при тому, що час до часу учасники волинської дискусії наголошують на важливості уявлення про минуле українців і поляків на позитивних прикладах спільної боротьби та спільних перемог.

¹⁴⁹ *Motyka G.* Cień Kłyma Sawura. Polsko-ukraiński konflikt pamięci / G. Motyka. – Gdańsk, 2013. – S. 19.

¹⁵⁰ Волинь – 1943/1944: невідома трагедія: Національна гідність – це правда для себе і для своїх нащадків // День. – 2003. – 7 травня – С. 4.

¹⁵¹ *Калищук О.* Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни: науковий і суспільний дискурс / О. Калищук ; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2013. – С. 275.

¹⁵² *Литвин М.* Українсько-польські наукові зв'язки у гуманітарній сфері : за матеріалами наукової доповіді на засіданні Бюро Відділення історії, філософії та права НАН України 27 листопада 2014 року / М. Литвин // Вісн. НАН України. – 2015. – № 3. – С. 82.

¹⁵³ Про це див.: *Motyka G.* Atak na Hrubieszów /G. Motyka, R. Wnuk // Zeszyty Historyczne WiN-u. – 1996. – № 8. – S. 87–96; *Józwiak K.* Razem na czerwonych: Wspólna akcja AK i UPA / K. Józwiak // Uważam Rze. – 2013. – 27. V – 2. VI (Nr 21). – S. 54–56; *Rudy A.* Napad na Hrubieszów: Wolność i Niezawisłość i UPA razem? W połowie 1946 roku było to możliwe /A. Rudy // Tygodnik Zamojski. – 2013. – Nr 23. – Warunki dostępu : <http://www.tygodnikzamojski.pl/artukul/38617/napad-na-hrubieszow.html>; *Парнікоза І.* Грубешівська атака 1946 р. чи руйнування двобічного стереотипу [Електронний ресурс] / І. Парнікоза, К. Войцехівський. – Режим доступу : <http://h.ua/story/375535/>;

Українські учасники “волинської” дискусії не оминули своєю увагою позицію лондонського еміграційного (екзильного) уряду. При цьому одні покладали відповідальність на польський еміграційний уряд як такий, що намагався використати власний народ як інструмент своєї імперської політики¹⁵⁴; інші вказували на нездатність лондонського уряду налагодити українсько-польську співпрацю для боротьби з німцями (не в останню чергу через внутрішні незгоди)¹⁵⁵.

Так чи інакше у контексті волинської дискусії виникало питання “третьої сили” конфлікту (при чому ходить не лише сам українсько-польський конфлікт, а й його сучасну актуалізацію). Співпраця поляків з німецькою адміністрацією та радянською партизанкою виявилася не таким безсенсовним. “Поляки воліли піти на коляборацію з німцями і більшовиками, ніж шукати порозуміння з українцями, щоб по можливості боротися спільно проти німців і більшовиків”¹⁵⁶. Жодні пояснення польських учасників волинської дискусії, які твердили, що така співпраця була вимушеним кроком місцевих поляків, вочевидь, не можуть бути сприйняті.

Питання ролі німецької та радянської сторін у розгортанні українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни є не таким однозначним, як це видавалося на початку волинської дискусії. Відсутність достатніх документальних доказів стримає багатьох авторів від прямих звинувачень у розгортанні провокацій. Тим більше, що частина суспільства сприймає це як спробу перекинути власну відповідальність на “третю сторону”. Однак, навряд чи виправдані й настільки категоричні заперечення цього чинника, як твердження, що про участь Мокви виправдано говорити лише за умови, коли б керівники ОУН (б) виявилися б радянськими агентами¹⁵⁷. Зіставлення даних та пошук відповіді на ключове питання “кому це вигідно?” дає підстави припускати наявність радянського сліду та радянської провокації”. Знаковою у цьому сенсі слід вважати матеріал Мирослава Чеха під промовистою назвою “Як Москва відкрила браму до пекла на Волині”. Як зауважують аналітики, сьогодні, в період російсько-української гібридної війни, все робиться для того, щоб поляки усвідомили, що Україна – їхній щит і волинське питання експлуатують, щоб унеможливити процеси об’єднання України та Польщі в регіональний союз, втіленням якого є ідея Балто-Чорноморського альянсу (Міжмор’я)¹⁵⁸.

Обговорюючи питання функціонування волинських подій й суспільній свідомості та історичній пам’яті українців та поляків не можна оминати доволі виразного політичного контексту в “історичних поррахунках” обох народів та класичний приклад використання історії у політичних чи лобістських завданнях. При чому

¹⁵⁴ В’ятрович В. Вибачення за...? / В. В’ятрович // Розбудова держави. – 2003. – № 5–8. – С. 19.

¹⁵⁵ Гунчак Т. Втрачена можливість: поляки та українці під час Другої світової війни / Т. Гунчак // День. – 2003. – 29 березня (№ 57). – С. 7.

¹⁵⁶ Заява Проводу ОУН: З приводу польсько-українських подій на Волині 43–44 років // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння: дослідження, документи, спогади / голова ред. кол. Я. Ісаєвич; НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича. – Львів, 2003. – С. 757.

¹⁵⁷ Мотика Г. Наші – не завжди добрі / Г. Мотика // Ї: незалежний культурологічний часопис. – 2013. – Ч. 74. – С. 58.

¹⁵⁸ Куц Г. М. Політико-культурні аспекти формування колективної ідентичності в контексті сучасних польсько-українських відносин / Г. М. Куц // Сучасне суспільство. – 2016. – Вип. 2. (12). – С. 126.

якщо до певного моменту це стосувалося радше Польщі, то 2013 р. ця теза стала справедливою для обох країн.

Першим кроком на шляху до примирення зі складним українсько-польським минулим у політичній площині слід вважати спільну заяву президентів України Леоніда Кучми та Польщі Александра Квасневського “До порозуміння і єднання”. Щодо цього документу варто зробити декілька зауваг. Підписана президентами спільна заява від 21 травня 1997 р. істотно відрізнялася від тих міждержавних документів, які приймали на офіційному рівні Україна і Польща. “Це, що відмінне, що нове, а водночас і домінуюче у спільній заяві президентів, що необхідне для здійснення основної мети, – це спільне прагнення до остаточного подолання складної українсько-польської історичної спадщини заради того, щоб тіні минулого не затьмарювали сьогоднішніх дружніх і партнерських відносин між обома країнами і народами”. Це був перший документ, де згадували такі дражливі сторінки минулого як волинська трагедія та операція “Вісла”. Вперше на політичному рівні було озвучено думку про те, що примирення між двома народами лише за умов обговорення історичних проблем. З появою цього документу слід пов’язувати початок формування історичної політики. “Ми не повинні оминати трагічних випадків, таких як десятиліття війни в XVII і XVIII ст., прояви антиукраїнської політики польської влади в двадцятих і тридцятих роках, переслідувань польської людності в радянській Україні в період сталінських репресій. Не можна забувати про кров поляків, пролиту на Волині, особливо в 1942–1943 рр., про жорстокість українсько-польських конфліктів в перші повоєнні роки. Окремою драматичною картою в історії наших стосунків була операція “Вісла”¹⁵⁹.

Варто звернути увагу на менш наголошений момент – спільна заява президентів України і Польщі 21 травня 1997 р. не була легким компромісом для обох сторін. З одного боку, текст не містить жодного слова звинувачень, не містить згадок про ОУН і УПА. Водночас, уже в цій заяві були виписані традиційні концепції польської сторони щодо однобічного (спрямованого проти поляків) характеру волинських подій; підкреслювалося, що поляки переважно лише захищалися; звинувачення у однобокому трактуванні конфліктів минулого та їх замовчуванні українцями. Варто також нагадати, що у виступі у Верховній Раді України перед підписанням звернення, Александр Квасьневський дозволив більш категоричні твердження: “Прагнемо також знайти Ваше розуміння страждань польської людності під час трагічних подій на Волині, Східній Галичині і Поділлі під час війни. Кожне зло повинне бути назване злом, аби могло перемагти прагнення поєднання та приязнь між людьми та народами”¹⁶⁰.

Таким чином, починаючи від 1997 р. умовно можна говорити про зміни в історичній політиці польської влади щодо України. Питання минулого, перетворили у предмет міждержавного діалогу, а офіційні особи задекларували формування історичної пам’яті щодо спільного українсько-польського минулого. Це, у свою чергу, формувало державне замовлення на наукові дослідження. Тенденція втручання

¹⁵⁹ Спільна заява Президентів України і Республіки Польща “До порозуміння і єднання” // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. - № ½. – С. 5-7.

¹⁶⁰ Wystąpienie Prezydenta RP na forum Rady Najwyższej Ukrainy wygłoszone w Kijowie, 21 maja br. [Reżim elektroniczny]. – Warunki dostępu :<http://www.prezydent.pl/aleksandra-kwasniewskiego/aktualnosci/rok-2000-i-starsze/art,158,70,wizyta-panstwowa-na-ukrainie.html>

політиків і чиновників у інтерпретацію історичних подій лише посилювалася і ставала чи не визначальною і домінантною.

Якщо у 1990-х роках офіційна Варшава все ж уникала надмірної акцентації на українсько-польському протистоянні у роки Другої світової війни, багато говорила про акцію “Вісла”, то 2003 р. ситуація змінилася. Як влучно зауважив Г. Мотика, у шістдесятю річницю “волинських злочинів” польська громадськість одногослосно ствердила, що більше не можна зволікати з офіційним вшануванням пам’яті загиблих¹⁶¹.

Офіційною акцією, котра мала б символізувати акт українсько-польського примирення, стали заходи, що відбувалися 11 липня 2003 р. в с. Павлівка (кол. Порицьк, Іваничівський р-н Волинської обл.). Як написала Богуміла Бердиховська: “11 липня 2003 р. в Павлівці/Порицьку ... на території суверенної України, за згодою і в присутності її найвищої влади, поляки могли вшанувати і символічно поховати ... своїх співвітчизників, які ... загинули від руки українців. Біля польських могил поряд з солдатами незалежної Польщі в почесній варті стояли солдати незалежної України, а вінки з біло-червоними стрічками були поруч із вінками, скріпленими синьо-жовтими стрічками. Аби така урочистість могла відбутися ..., була потрібна величезна чутливість і відкритість з українського боку”¹⁶². Як пізніше згадував глава української держави спільна заява, з одного боку, стала певним символічним “жестом доброї волі”, а з іншого – заклала ідеологію та бачення шляхів примирення двох народів. Як вказував Леонід Кучма, процес примирення має стати двостороннім і супроводжуватися пошуком спільного, інакше роки нелегкої роботи над українсько-польським примиренням і взаєморозумінням можуть зійти нанівець¹⁶³. Під час урочистостей президенти України та Польщі відкрили монумент “Пам’ять – скорбота – єднання”, який став символом українсько-польського примирення.

Чинником, який заактивізував участь політиків у дискусії, стала спільна заява парламентів обох країн, запланована у рамках заходів відзначення 60-річчя “волинської” трагедії. У польському парламенті текст заяви, погоджений уповноваженими представниками обох сторін, викликав критику низки політичних угруповань як такий, що не відповідає “польській рації”. Під час парламентських слухань, крім компромісного варіанта, партії “Право і Справедливість” та “Ліга польських родин” запропонували ще один проект, який вводив до тексту рішення термін “геноцид”. З українського боку також розгорнулася бурхлива дискусія навколо цього питання. Більшість українських політичних середовищ були переконані, що текст є далеким від історичної об’єктивності. Представники Народного руху України (НРУ) та Конгресу українських націоналістів (КУН), партій “Реформи і порядок” та “Батьківщина, деяких інших ще до обговорення у парламенті спільної заяви кваліфікували заходи з метою вшанування лише жертв польського населення як недопустимі¹⁶⁴. Уже тоді найбільше контраверсій у тесті ухвали викликали

¹⁶¹ Мотика Г. Поляки і українці між Волинню й Віслою / Г. Мотика // Критика. – 2010. – Травень-червень. – С. 30.

¹⁶² Berdychowska B. Ukraińcy wobec Wołynia / B. Berdychowska // Zeszyty Historyczne. – Paryż, 2003. – № 146. – С. 102.

¹⁶³ Кучма Л. Без розуміння не може бути порозуміння / Л. Кучма ; розм. В. Данилюк // Волинська газета. – 2013. – 28 березня.

¹⁶⁴ Голос України. – 2003. – 16 травня. – С. 3.

з польської сторони – відсутність терміна “геноцид”, з української – недостатня увага українським жертвам. Так чи інакше, спільна заява парламентарями була прийнята і певний час здавалося, що волинське питання може стати предметом власне фахових зацікавлень істориків.

Спільне українсько-польське відзначення 60-ї річниці подій на Волині викликало у багатьох українців і поляків різні почуття. Якщо у польському суспільстві не виникло питання, чи потрібне офіційне відзначення роковин подій на Волині, то 40 % українських громадян такі заходи вважали непотрібними¹⁶⁵. В Україні писали про те, що для політичного і, ймовірно, історичного реваншу Польща обрала зручний час внутрішньополітичної слабкості української держави, її соціальної апатії.

Якщо від 1990-х і на початку 2000-х рр. українсько-польський діалог про болісну минувшину від 2008 р. відбувався в політичному кліматі, де розмови про необхідність взаємних поступок заради політичного примирення контрастували з небажанням іти на реальні компроміси; публічні ж заяви заангажованих інтелектуалів у цій ситуації радше посилювали, аніж пом’якшували поляриність думок. На фоні непорозумінь у міждержавних відносинах кресові організації посилювали свої позиції, а їх яскравим виразником став ксьондз Тадеуш Ісаковіч-Залеський. Вони говорять і пишуть про Україну лише з негативним відтінком, пояснюючи свою позицію необхідністю боротьби з українським націоналізмом, часто-густо ототожнюваним з фашизмом чи націонал-соціалізмом. Кресові лідери у своїх заявах і публікаціях постійно наголошували на необхідності засудження “звірств” українських націоналістів, а інколи й узагальнено – українців¹⁶⁶. Якщо до середини 2000-х рр. питання волинських злочинів переважно лежало у площині історичних досліджень та історичної пам’яті “кресових середовищ”, то з активним входженням на польську сцену політичної партії Право і Справедливість (PiS) це питання почало поволі переростати у політично активне. 2008 р. з польського боку пролунали потужні голоси про ревізію попередніх документів щодо українсько-польського конфлікту на західних землях України. Хоч урядовці Польщі намагалися у тій чи іншій формі злагодити ці тенденції, однак вони сприяли вшанування 65-х роковин волинської трагедії на високому рівні (були залучені канцелярія Президента Польщі, Інститут національної пам’яті). Павел Коваль (Paweł Kowal) так висловився щодо дилеми, яка тоді виникла у президента Леха Качиньського: “Моментом особливо важким для президента було відзначення річниці Волинського злочину у 2008 р., у якому, мабуть, під впливом радників він не брав участі особисто. ... Я пам’ятаю, що президент вагався ... У когось може виникнути враження, що на вітвар добрих відносин з Україною щось поклали, що не кажуть усього, що слід було б сказати”¹⁶⁷. Показовим є той резонанс, який викликала позиція Леха Качиньського, який не з’явився на траурних заходах, а у листі, який був зачитаний, не було згадок про УПА чи геноцид, а висловлені співчуття полякам та їх родинам, жертвам волинських подій 1943–1944 рр. Слід вважати, що, ймовірно, саме після шквалу критики, яка з’явилася не лише у правих виданнях, а й найвпливовіших

¹⁶⁵ Дзеркало тижня. – 2003. – 24–30 трав. – С. 5.

¹⁶⁶ *Смеречинський М.* Кресові наступають / М. Смеречинський // Український журнал. – 2008. – № 11. – С. 8.

¹⁶⁷ *Kowal P.* Między Majdanem a Smoleńskiem / P. Kowal ; rozmawiają Piotr Legutko, Dobrosław Rodziewicz. – Kraków, 2012. – 292 s..

газетах, 14 липня 2008 р. президент вдався до терміну “геноцид”¹⁶⁸. Дійшло до того, що члени загальнопольського комітету почали домагатися через польських євродепутатів внесення у порядок денний засідання Європарламенту питання про “визнання” “злочинів ОУН і УПА” та юридичної кваліфікації їхніх дій щодо польської людності, що проживала в роки Другої світової війни на Волині та в Східній Галичині, як “акту геноциду”¹⁶⁹.

15 липня 2009 р. депутати Сейму (нижньої палати парламенту) приймають ухвалу в якій стверджено, що ОУН і УПА здійснили “антипольську акцію – масові вбивства, які мали характер етнічної чистки з ознаками геноциду” (прийняття якої деякі автори вважають *de facto* і *de jure* денонсуванням документів 2003 р.)¹⁷⁰. Крім того, Сейм вшанував пам’ять бійців Армії крайової, які, окрім іншого, причетні й до вбивств тисяч цивільних українців. 2013 р. Сенат повторив означення волинських подій як “етнічних чисток з ознаками геноциду”. Щоправда з використанням ще “міцніших” епітетів – “груба акція фізичного знищення поляків, яку проводила бандерівська фракція ОУН і УПА”. Однак, тоді незважаючи на спроби польських націоналістів прямо звинуватити українців у організації геноциду, Сенат не став включати у документ звинувачення у геноциді, обмежившись згаданим опітчим формулюванням.

Ухвали Сейму і Сенату викликали в Україні переважно критичні оцінки й коментарі. Метафора “адвокат у прокурорській мантії” стала ледь не квінтесенцією обурення українських істориків, журналістів, політиків і т. д. У цьому контексті метафорично виглядає факт поновлення від вересня 2009 р. вроцлавським відділом Комісії з покарання злочинів проти польського народу слідства у справах “злочинів, скоєних українськими націоналістами 1939–1946 рр. на території колишніх Львівського, Станіславівського і Тернопільського воєводств”.

22 липня 2016 р. Сейм врешті-решт прийняв ухвалу, де волинські події були означені як “геноцид”. Попри всю неприйнятність для України і українців слід визнати, що це був логічним кроком для польських політиків. Адже саме такими є очікування консервативного електорату правлячої у Польщі партії “Право і справедливість”. Зasadничою і принциповою тезою, яка пояснює перебіг дискусії в польському Сеймі, є теза М. Дворчика, який представляв ухвалу, що “факт геноциду не підлягає дискусії”. Саме такий односторонній підхід видається найменш придатним для розгляду питань міждержавних та міжнаціональних відносин. Сприйняття як зради консультацій з українською стороною, “нащадками тих, хто мордував громадян Другої Речі Посполитої на кресах” (Войцех Бакунь), навряд чи сприятиме позитивному процесу. Це рішення викликало цілком очікувану реакцію в української сторони. Президент України Петро Порошенко висловив свій жаль з приводу ухвали польського Сейму. Що більше, незадовго перед тим, під час візиту у Варшаві, він вшанував пам’ять жертв волинської трагедії, схиливши коліна.

У контексті аналізу обговорення в польському парламенті волинського питання варте уваги й спостереження посла України у Польщі Андрія Дешиці про те, що

¹⁶⁸ Gmyz C. Lech Kaczyński: Rzeź Wołynia to ludobójstwo / Gmyz C. // Rzeczpospolita. – 2008. – 15 lipca.

¹⁶⁹ Myśl Polska. – 2008. – 20 stycznia (Nr 3).

¹⁷⁰ Грабовський С. Україна й Польща: час відкинути міфи / С. Грабовський // Український тиждень. – 2011. – 23 червня.

“частина польських політиків, приймаючи постанову щодо вшанування жертв Волині, так і не врахувала неодноразових звернень та пропозицій української сторони щодо спільної оцінки нашої спільної трагічної історії”¹⁷¹. Саме односторонність заяв та оцінок, відсутність діалогу на політичному, науковому / академічному, суспільному рівнях потрібно вважати визначальними для останніх років. Вказуючи на те, що рішення польського Сейму повністю ревізують п’ять принципових спільних документів, экс-президент України Леонід Кравчук висловив думку, що ці заяви були продиктовані емоціями, “або може якимись політичними вихилями, які виникли через якісь специфічні причини”¹⁷².

Тож, як це не дивно на перший погляд, це слід вважати і першим озвученням польських вимог польської сторони назвати волинські події злочином українських націоналістів. Ця риторика, характерна та розвинена в правоцентристських та консервативних середовищах, поступово ставала офіційною позицією.

З іншого боку, польські політики самі опинилися у заручниках витвореної у суспільстві, церкві та самими політиками думки, що УПА тільки тим і займалася, що вирівзувала поляків.

Ускладнювала й ускладнює ситуацію відсутність в Україні належної та продуманої історичної політики в українсько-польських відносинах¹⁷³. Після суспільної дискусії 2003 р. “волинська” тема практично зникла з громадського обговорення. А, як засвідчує досвід різноманітних історичних дискусій спочатку українці повинні вирішити волинську проблему для себе¹⁷⁴. Зрештою, значно важливіше вирішити волинську проблему для українців, ніж для поляків. Водночас, слід пам’ятати, що будь-яка спроба односторонньої позиції, обминання невігідних фактів, ствердження стовідсоткової рації власного бачення є безперспективним та шкідливим і для України, і для Польщі.

Варшавське повстання 1944 р. Негативним образом з часів ПНР був образ українців – учасників придушення Варшавського повстання 1944 р. Він також притаманний і публічному дискурсу демократичної Польщі. Найчастіше носіями таких переконань були люди, які пройшли повстання і щиро вірили, що в його придушенні з особливою жорстокістю брали участь українці. Інколи головним аргументом для цього були слова: “Не говорили по-німецьки, ми їх не розуміли, а значить це мусили бути українці” або: “Мали розкосі очі”¹⁷⁵. Не останню роль у поширенні такого стереотипу відіграла і підпільна польська преса. Зокрема в “Інформаційному бюлетені” АК (“Biuletyn Informacyjny”) 20 серпня 1944 р. безапеляційно стверджено:

¹⁷¹ Дешифрація про рішення Сейму Польщі щодо Волинської трагедії: одностороння політична оцінка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/1432003-deschitsya-pro-uhvalu-seymu-polschi-schodo-genotsidu-na-volini-odnostoronnya-politichna-otsinka.html>

¹⁷² Кравчук назвав заяви польського Сейму щодо “Волинської трагедії” “політичними вихилями” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://voi.com.ua/news/501557/>.

¹⁷³ Див.: *Korzeniewski B.* Wprowadzenie. Polityka historyczna – propozycja definicji i spory wokół jej zakresu w polskim i niemieckim dyskursie naukowym / *B. Korzeniewski* // *Narodowe i europejskie aspekty polityki historycznej: praca zbiorowa* / [pod red. B. Korzeniewskiego; [aut. Hans-Henning Nahn et al.]. – Poznań, 2008. – S. 10–12.

¹⁷⁴ *Сватко Я.* Спочатку українці мають вирішити волинську проблему для себе / Я. Сватко; розмовляв Тарас Базюк // *Шлях перемоги.* – 2013. – 13 лип. (№ 29). – С. 3.

¹⁷⁵ *Сосновська Д.* Стереотип України та українця в польській літературі / Д. Сосновська // *Незалежний культурологічний часопис “І”.* – 1997. – Ч. 10. – С. 95.

“Найдикішим зняряддям ворожого терору в Варшаві від першого дня повстання стали українці. Неможливо перечислити довгий список здійснених ними масових вбивств, гвалтів, грабежів і звірств, які вони здійснили. Головно їх руками німці спалюють цілі частини міста..., чекає їх ще суворий поррахунок і кара”¹⁷⁶.

У 1993 р. в листі до “Gazety Wyborczej” невідомий читач описував, як у перших днях серпня 1944 р. українці зайняли Саську Кемпу (Saska Kępa – частина Варшави): “Це були молоді люди, що добре говорили польською. Одягнуті в німецькі мундири СС, на рукавах носили чорні стрічки з написом “SS-Galizien””¹⁷⁷. За словами очевидця, “українці” нібито встановили цілодобову комендантську годину, а якщо когось бачили на вулиці чи у вікні, то відразу ж стріляли. Далі автор допису змалював прихід на Кемпу полку Вермахту зі сходу. До командира полку прийшла група мешканців зі скаргами на дивізію Ваффен СС “Галичина”. За наказом німців скликано польовий суд. Двох українців стратили, відкликали комендантську годину, закінчилися грабежі та стрілянина по беззахисних мешканцях. Варшав’янин закінчив розповідь несподівано: “Попри ненависть, яку ми відчували до німців, мешканці Саської Кемпи були дуже вдячними невідомому командирові Вермахту”¹⁷⁸. Цитований фрагмент ще раз засвідчує довготривалість пропагандистського стереотипу, що “німецькі злочини були дитячою забавкою порівняно з українськими”.

Поширене переконання про причетність дивізійників до розгрому повстання неодноразово спростовували польські та українські історики. У грудні 1992 року Р. Тожецький на телебаченні публічно сказав, що жодна формація німецької дивізії “Галичина” не брала участі у придушенні повстання, бо вона була розбита ще в липні 1944 року. під Бродами¹⁷⁹. А такі розмови про українців історик пояснював помилковою переконаністю учасників повстання, що “власівці” чи козаки РВА – це українські частини. Тому часто солдатів бригади РВА Броніслава Камінського, бригади СС Оскара Дірлевангера, а також підрозділів калмиків і донських козаків, які брали участь у кривавих злочинах, мешканці Варшави називали українцями¹⁸⁰.

УПА і АК: спільні дії. Не лише сторінки польсько-українського протистояння наповнювали інформаційний простір сучасної Польщі. З’являлися публікації, присвячені співпраці між поляками й українцями. Як відомо, спроби примирення між УПА та АК–ВіН існували під час Другої світової війни і закінчилися підписанням порозуміння в селі Руда Ружанецька (сьогодні Любачівський повіт Підкарпатського воєводства) у травні 1945 р. У польський публічний дискурс інформацію про ці події ввели Г. Мотика та Р. Внук – автори книги про зазначену співпрацю¹⁸¹. Щоб передати напружену атмосферу подій, історики навели спогади одного з учасників зустрічі: “Під час розмови ми взаємно придивлялися. Придивлялися один до

¹⁷⁶ Цит. за: Motyka G. Od Rzezi Wołyńskiej do Akcji “Wisła”. – S. 266.

¹⁷⁷ Ukraińcy w Powstaniu Warszawskim // Gazeta Wyborcza. – 1993. – № 16. – 20 stycznia.

¹⁷⁸ Ibidem.

¹⁷⁹ Torzecki R. Ukraińcy w powstaniu // R. Torzecki // Gazeta Wyborcza. – 1993. – № 23. – 28 stycznia.

¹⁸⁰ Motyka G. Od Rzezi Wołyńskiej do Akcji “Wisła”. – S. 267; Боляновський А. Українці, росіяни й поляки у Збройних силах Німеччини у 1939–1945 роках: порівняльний аналіз / А. Боляновський // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Збірник наукових праць. / [відп. ред. М. Литвин]; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича. – Львів, 2012. – Вип. 5. – С. 71–91.

¹⁸¹ Motyka G. Pany i rezuny: współpraca AK–WiN i UPA 1945–1947 / G. Motyka, R. Wnuk. – Warszawa, 1997. – 212 s.

одного ті, хто ще недавно воював між собою не на життя, а на смерть, хто віддавав накази для вбивства. Розмови проходили досить спокійно. Наші співрозмовники були людьми з достатнім рівнем, людьми досвідченими і відповідальними”¹⁸². Кінцевою метою кількох переговорів мало стати відродження двох демократичних держав. На думку авторів, вказані контакти апелювали до традицій порозуміння Пілсудського–Петлюри 1920 р.¹⁸³.

Хоча під час спорадичних перемовин точкою непорозуміння залишалося питання територіальної приналежності Львова та Перемишля, все таки на деякий час братовбивчі бої та непотрібні втрати по обидва боки було зупинено. Вважаємо, що образ спільної діяльності українців та поляків проти комуністичного режиму має шанси перетворитися в позитивний урок польсько-української історії ХХ ст.

Досить переконливо про спроби польсько-українського порозуміння розповідали учасники подій. Колишній воїн ВiН, командир групи, що виконувала смертні вироки, Пйотр Стохла згадував про співпрацю поляків з УПА так: “Ніхто цього не соромився. Це було необхідним”. Одного разу загін Пйотра Стохла, на прохання командира української сотні “Гриня”, виконав вирок над іншим українським командиром “Залізнякам”, ініціатором масакри в Лютовиськах (Lutowiskach): “Там було вибито ціле село, підпалили поляків і українців, які були в церкві”¹⁸⁴. Але така співпраця поєднувалася із протистоянням. Коли П. Стохла познайомився зі своєю першою дружиною Стенею, та була у глибокому смутку, бо минуло лише декілька тижнів з часу, як “бандерівці закопали живцем її батька”¹⁸⁵. Для неї Пйотр Стохла разом із товаришем спалили п’ять українських хат у сусідньому селі.

Співпраця на локальному рівні часто зводилася до допомоги через родинні зв’язки. Коли мешканку Любачева Гелену Олеарнік хотіли вивезти на роботи до Німеччини, кузинка-українка, яка працювала в німецькій адміністрації, попередила Гелену про наявність її прізвища у списках на вивезення. Потім українка кільканадцять днів переховувала Г. Олеарнік у себе вдома, допоки не виїхав транспорт до Німеччини і справа затихла¹⁸⁶.

Найкраще співпраця між ВiН та УПА склалася в Томашівському і Грубешівському повітах, вона була викликана наступом Червоної армії. Масштабною акцією українців та поляків у цьому регіоні став напад на Грубешів проти ночі на 28 липня 1946 р. У ній взяли участь 150 солдатів з АК–ВiН та 300 з УПА. Головними наслідками атаки стали звільнення арештованих із місцевої тюрми, знищення документів Комісії з переселення та розбиття поста Управління безпеки і НКВС¹⁸⁷. Проте лондонський уряд Польщі виступив проти продовження діалогу з УПА,

¹⁸² Motyka G. Weszli nasi, weszli oni / G. Motyka, R. Wnuk // Gazeta Wyborcza – 1994. – № 207. – 6 września.

¹⁸³ Ibidem.

¹⁸⁴ Stocha P. Biłem świat po pysku. Spisał Jarosław Gawlik / P. Stocha, J. Gawlik // Gazeta Wyborcza. – 1993. – № 132. – 8 czerwca.

¹⁸⁵ Ibidem.

¹⁸⁶ Bek W. Na rozstajach życia / W. Bek // Życie Przemyskie. – 1997. – № 33. – 13 sierpnia.

¹⁸⁷ Літопис Української повстанської армії. Том 36. Тактичний відтинок УПА 28 “Данилів”: Холмщина і Підляшшя (Документи і матеріали) / [ред. П. Потічний; упор. П. Потічний, С. Шпак, Є. Штендера]. – Торонто; Львів, 2003. – С. 449–482; В’ятрович В. Друга польсько-українська війна 1942–1947 / В. В’ятрович. – Київ, 2011. – С. 216–221; В’ятрович В. Історія з грифом “Секретно” / В. В’ятрович. – Львів, 2011. – С. 121–128.

тому в квітні 1946 р. командант Управління ВіН заборонив усі можливі контакти з українським підпіллям.

Польська рецепція акції “Вісла”. Закінчення Другої світової війни і перші повенні роки залишаються в історичній пам’яті обох народів символами масових депортацій та репресій. Для українців її апогеєм була, без сумніву, депортаційна акція “Вісла”, хід, причини та наслідки якої польське суспільство не до кінця визнавало. Роками в ПНР існувала т. зв. “залізна” версія перебігу операції: “28 березня 1947 року в околицях бещадського села Яблонки (Jabłonki), в засідці УПА загинув віце-міністр національної оборони, генерал Кароль Сверчевський. Це нібито стало краплею, яка переповнила польську “чашу гіркоти”. Через кільканадцять годин найвищі органи державної влади вирішили переселити з територій південно-східної Польщі польських громадян української національності. За місяць частини Війська Польського оточили українські села і розпочали операцію, яка тривала кільканадцять тижнів. Внаслідок цієї операції 150 тис. українців переселили на т. зв. “Повернені землі” (“Ziemie Odzyskane”), де вони отримали помієцькі господарства та почали нове гідне життя щонайменше в аналогічних, а часто в кращих умовах. Мовою пропаганди це звучало так: “Народна Польща подала руку тим, хто підтримував бандитів з УПА”¹⁸⁸. Згідно з офіційною версією, нічого злого, окрім смерті генерала К. Сверчевського, не трапилось.

Польська пам’ять про акцію “Вісла”, сформована комуністичною пропагандою, інтерпретувала операцію як слушну відповідь за злочини УПА під час війни чи після неї¹⁸⁹. Центральна та локальна преса публікувала звинувачення, спрямовані проти українського націоналістичного підпілля, у зв’язку з вбивством віце-міністра оборони К. Сверчевського. Газета “Życie Warszawy” повідомляла, що генерал загинув від руки українських фашистів, а точніше – членів дивізії Ваффен СС “Галичина” та бригади Камінського¹⁹⁰. Водночас у поляків сформувалася певна поблажливості до злочинів, вчинених їхніми співгромадянами. Як зазначав історик Ян Прокоп, у значної частини суспільства існувало переконання: якщо поляки навіть і били, то було в них щось людського. Такі поблажливі автостереотипи легко розвивалися після німецьких свідчень про масове виселення із західних земель Польщі: “Росіянин міг змилосердитися, натомість поляк топтав кусок хліба, аби не дати дитині”¹⁹¹.

На початку 1990-х рр. т. зв. “офіційну” версію підтримували “кресові” історики та публіцисти. Зокрема, Р. Шавловський писав, що “Віслу” було продиктовано “станом вищої державної необхідності (необхідність позбавлення УПА логістичної бази, яка функціонувала виключно завдяки підтримці місцевого населення,

¹⁸⁸ Nic, tylko wstyd. Rozmowa Pawła Smoleńskiego z Grzegorzem Motyką / G. Motyka P. Smoleński, // Gazeta Wyborcza. – 2002. – № 99. – 27–28 kwietnia.

¹⁸⁹ Prokop J. Głos w Dyskusji / J. Prokop // Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji “Wisła” 1947 roku / [pod red. W. Mokrego]. – Kraków, 1997. – S. 99.

¹⁹⁰ Kmita M. Propaganda antyukraińska i kształtowanie negatywnego stereotypu Ukraińca w czasach PRL / M. Kmita // Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji “Wisła” 1947 roku / [pod red. W. Mokrego]. – Kraków, 1997. – S. 60.

¹⁹¹ Цит. за: Prokop J. Głos w Dyskusji / J. Prokop // Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji “Wisła” 1947 roku / [pod red. W. Mokrego]. – Kraków, 1997. – S. 99.

що могло забезпечувати упівцям розквартирування, їжу та людський матеріал ще протягом багатьох років)”¹⁹².

Проте тиражована щоденна преса час від часу публікувала нові інтерпретації “Вісли” молодих істориків. Ґ. Мотика багато в чому не погоджувався зі створеною в ПНР легендою про “Віслу”. Він твердив, що смерть К. Свєрчевського не впливала на форму перебігу акції чи на рішення про її проведення. Ця смерть стала лише приводом пришвидшити термін операції, бо вона й так би відбулася¹⁹³. Інша теза, яку заперечив історик, це те, що вся українська громада в Польщі була однорідно націоналістичною, антипольською й антикомуністичною.

По-новому почали розглядати історики та журналісти вплив сталінської Москви на перебіг масових переселень, вважаючи, що координація і спосіб проведення злочинної акції “Вісла” мали усі ознаки радянського впливу: “Нею керували органи безпеки, за нею пильно слідувало НКВД”¹⁹⁴. Метою акції “Вісла”, незважаючи на пропаганду, була не лише ліквідація відділів УПА, але й “спроба асиміляції української національної меншини”¹⁹⁵. А її результатом стало те, що “150 тис. українців, розпорошених по “Повернених землях”, жили там, оточені ненавистю і міфом різну”¹⁹⁶.

До інформації про жорстокість депортаційної акції додавалися також і відомості про допомогу польського населення українцям в уникненні депортації. Такі дані дослідники знаходили у звітах УПА і поширювали серед широкого загалу, щоб актуалізувати всю складність відносин між народами: “Адміністрація фальсифікувала дані, рядові солдати, а часом і офіцери “викидали переселенців через двері, а назад впускали через вікна””¹⁹⁷.

Чергова інтерпретація акції “Вісла” полягала у представленні її як складового елемента польсько-українських конфліктів у ХХ ст. У такій оцінці можна знайти аргументи на підтримку концепції т. зв. “довгої війни” між українцями і поляками. Отже, “акція “Вісла” – це фінал драматичних польсько-українських конфліктів, якому передувала боротьба за Львів у листопаді 1918 р., війна 1918–1919 р., пацифікації польських сіл і містечок на Волині, Поділлі, Львівській землі, здійснені в 1943–1944 р. УПА, польською самообороною і відплатними акціями обох сторін”¹⁹⁸.

У демократичній Польщі справа акції “Вісла” набула також і суспільно-політичного звучання. Ще в травні 1990 р. на зустрічі українських і польських політиків в містечку Яблонна під Варшавою про акцію неодноразово згадували її учасники. Дух антиукраїнської кампанії відтворив український публіцист із Берліна Богдан

¹⁹² Szawłowski R. Przedmowa / R. Szawłowski / Siemaszko W. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. Tom I / W. Siemaszko, E. Siemaszko. – Warszawa, 2000. – S. 15.

¹⁹³ Nic, tylko wstyd. Rozmowa Pawła Smoleńskiego z Grzegorzem Motyką / G. Motyka, P. Smoleński // Gazeta Wyborcza. – 2002. – № 99. – 27–28 kwietnia.

¹⁹⁴ Torzecki R. Wisła zaczęła się w Moskwie / R. Torzecki // Gazeta Wyborcza. – 1997. – № 116. – 20 maja.

¹⁹⁵ Kosterkiewicz R. Szukanie prawdy / R. Kosterkiewicz // Życie Podkarpackie. – 2002. – № 17. – 22 kwietnia.

¹⁹⁶ Smolenski P. Miało być cicho i spokojnie / P. Smoleński // Gazeta Wyborcza. – 2000. – № 205. – 2–3 września.

¹⁹⁷ Nic, tylko wstyd. Rozmowa Pawła Smoleńskiego z Grzegorzem Motyką.

¹⁹⁸ Stańczyk T. Jeśli nie można ich zapomnieć... / T. Stańczyk // Rzeczpospolita. – 1993. – № 147. – 26–27 czerwca.

Осадчук, зазначивши, що меморіал Кароля Сверчевського в Яблонках, заснований ще під час воєнного стану з ініціативи генерала Войцеха Ярузельського, був місцем масових патріотичних акцій, дитячих екскурсій, де постійно демонстрували фільми про “українських фашистів з УПА”¹⁹⁹. Долати негативні стереотипи, пов’язані з акцією “Вісла”, на зустрічі закликав Я. Куронь: “Перший крок від стереотипу полягає не в тому, що на місце образу українця з ножем прийде стереотип українця-ангела. Перший крок – це розбити стереотип, тобто сказати, що все це дуже складне. З обох боків. Думаю, що це є той перший крок і лише потім можна йти далі”²⁰⁰.

Важливим етапом демократичної польської влади на шляху до подолання негативних польсько-українських стереотипів стала спеціальна ухвала Сенату РП від 3 серпня 1990 р., у якій засуджено депортаційну операцію “Вісла”. У документі зазначено, що “з огляду на присутність українського населення в Польщі, особливого значення набуває взаємопізнання, порозуміння та поєднання поляків з українцями”²⁰¹. Усю відповідальність за “болючі події, які відбувалися в повоєнний період на нашій спільній батьківщині”²⁰², сенатори поклали на комуністичну владу. Разом з тим, Сенат засудив акцію “Вісла”, як притаманний тоталітарним системам приклад застосування колективної відповідальності²⁰³. Цей жест насамперед позитивно сприйняли українці в Польщі, розцінивши ухвалу як політичну реабілітацію²⁰⁴. Але для деякої частини українців акція “Вісла” легітимізувалася як одна з історичних провин Польщі перед Україною²⁰⁵.

Натомість частина польського суспільства не могла сприймати проведення акції поза контекстом діяльності УПА. Додатковим підтвердженням цього стала реакція на ухвалу Сенату у вигляді редакційної статті в газеті “*Życie Przemyskie*”. Головний редактор видання Яцек Боженцький закидав Сенатові Польщі брак послідовності у прийнятті ухвал. На його думку, засуджуючи акцію “Вісла”, справедливо було й засудити причину масових переселень: “Коли, зрештою, слушно засуджується брутальність військової акції, метою якої було знищення відділів Української повстанської армії, то справедливість диктує однозначно засудити сферу діяльності УПА, пов’язану з масовими вбивствами мешканців польських сіл і міст”²⁰⁶. Редактор зазначив: “Важливість цього питання для мешканців південно-східних кресів Польщі Варшава не завжди розуміла, але слід пам’ятати, що в Перемишлі деякі справи по-іншому сприймаються, ніж у Варшаві, і до Варшави ніхто не виявляє територіальних претензій”²⁰⁷.

¹⁹⁹ Archiwum Akt Nowych. – Zespół 2346, Unia Wolności. – Sygn. 127. – Forum Polsko-Ukraińskie. – Teksty wystąpień na spotkaniu delegacji deputowanych Rady Najwyższej Ukraińskiej SRR członków Ludowego Ruchu Ukrainy na rzecz przebudowy z przedstawicielami Obywatelskiego Klubu Parlamentarnego”, Jabłonna 4–5 maja 1990 r. – S. 31.

²⁰⁰ Ibidem. – S. 25.

²⁰¹ Uchwała Senatu RP potępiająca akcję “Wisła”, 3 VIII 1990// Українці в Polsce 1989–1993. Kalendarium. Dokumenty. Informacje. / [oprac. i red. M. Cech]. – Warszawa, 1993. – S. 130.

²⁰² Ibidem.

²⁰³ Ibidem. – S. 131.

²⁰⁴ Czech M. Chrońnas od przyjaciół / M. Czech // Gazeta Wyborcza. – 1992. – № 222. – 21 września.

²⁰⁵ Nowak A. Historie politycznych tradycji: Pilsudski, Putin i inni / A. Nowak. – Kraków, 2007. – S. 377.

²⁰⁶ Borzęcki J. Szukajmy tego co łączy / J. Borzęcki // Życie Przemyskie. – 1991. – № 24. – 12 czerwca.

²⁰⁷ Ibidem.

Значного суспільного розголосу акція “Вісла” набула у 1997 р., через п’ятдесят років після трагічних подій. 5–6 квітня Конгрес ОУП прийняв послання “До польського народу”, в якому звернувся з пропозицією взаємного поєднання і вибачення: “Піддані важким історичним випробуванням, українці у Польщі добре розуміють страждання і біль невинних жертв останньої війни і повоєнного періоду. Особливо ми відчуваємо біль тих поляків, які зазнали кривди від українських рук. Шануємо пам’ять загиблих, а родинам тих, хто зазнав несправедливості, висловлюємо глибоке співчуття і людську солідарність. Приєднуємося до тих українських голосів, котрі говорять: “Пробачаємо і просимо вибачення””²⁰⁸. Наступного дня після Конгресу цей заклик на першій сторінці розмістила “Gazeta Wyborcza”, що вийшла тиражем 500 тис. примірників. Конгрес прийняв також відозви до Сейму, Президента і Прем’єра Польщі, де йшлося про вимогу засудити акцію “Вісла”, повернути депортованим втрачене майно, надати в’язням табору праці в Явожно тих прав, які отримали інші жертви сталінських репресій²⁰⁹.

На відозву ОУП відповів віце-маршалок Сейму, член партії СДЛ Марек Боровський. Він не бачив причин для засудження “Вісли” Сеймом: “Акція була наслідком, а не причиною певних подій – не так, як сталінська політика денационалізації, коли переселяли цілі невинні народи. Ці українці не були спокійним і тихим народом, тодішня влада мусила щось робити, реагувати”²¹⁰. До висловлювань Марєка Боровського додався голос сенатора від цієї ж партії Марії Берни. У згаданій промові в Сенаті вона сказала: “Не можливо відділити акцію “Вісла” від убивств, здійснених перед 1944 р. на Волині, а потім на східних землях. Я не хочу поширювати ненависті, але коли ми, поляки, повинні засудити акцію “Вісла”, а в Явожні збудувати пам’ятник нашим убивцям, я не можу мовчати”²¹¹.

У 50-ту річницю акції “Вісла” президенти Александер Квасневський та Леонід Кучма підписали Декларацію польсько-українського поєднання, яку публічно підтримали представники єпископату Польщі, частина політичних партій (зокрема Унія Свободи та Акція Виборча Солідарність) та учасники Конгресу ОУП. Але з різким спротивом цим намірам виступили політики від партії СДЛ.

Скорботним символом акції “Вісла” став табір Явожно, створений ще 1943 р. як філія нацистського концтабору Освенцім і перетворений після війни Міністерством громадської безпеки ПНР на табір праці. У 1947–1949 рр. там ув’язнювали німецьких полонених, партизанів АК і ВіН, а також українців. Під час операції “Вісла” до табору потрапляли “підозрілі” у зв’язках з націоналістичним підпіллям особи, часто без звинувачень і вироків. З Явожна українців переправляли в інші тюрми або примусово вивозили до Західної та Північної Польщі²¹². У результаті акції “Вісла” до табору праці в Явожно потрапив 2781 українець (загалом через табір перейшло

²⁰⁸ До польського народу. Послання Конгресу українців у Польщі // Волинь: дві пам’яті. Збірник статей опублікованих у “Газеті виборчій” / [пер. з пол. В. Павлів, упоряд. М. Войцеховський]. – Київ; Варшава, 2009. – С. 112.

²⁰⁹ Krzemień E. Naprawcieżło / E. Krzemień // Gazeta Wyborcza. – 1997. – № 81. – 7 kwietnia.

²¹⁰ Ibidem.

²¹¹ Zrani o na pamięć w brewpojednaniu // Gazeta Wyborcza. – 1997. – № 94. – 22 kwietnia.

²¹² Jaworzno 1943–56 // Gazeta Wyborcza. – 1998. – № 121. – 25 maja.

4–6 тис. осіб)²¹³. Остаточо табір ліквідували у 1956 р. Президент Александер Квасневський обіцяв українській громаді Польщі збудувати на місці табору пам'ятник.

Сенаторка Марія Берни неодноразово брала на себе публічні зобов'язання не допустити побудови пам'ятника в Явожні. Президента Александра Квасневського Марія Берни закликала доповнити групу своїх радників такими людьми, які “поважаючи українців, підтримали б необхідність відрізнити український народ від груп фашистських націоналістів”²¹⁴. Антиукраїнські заклики з трибуни польського Сенату нагнали на спротив української національної меншини. У травні 1997 року, під час візиту Александра Квасневського в Україну, від участі в офіційній делегації відмовився посол до Сейму Мирослав Чех. Його протест був пов'язаним із включенням до складу делегації як експерта з українських питань сенаторки Берни²¹⁵.

До незадоволених реабілітацією українських жертв акції “Вісла” долучились представники Світового союзу вояків АК, які в листі до А. Квасневського закидали польським медіа т. зв. “полоскання розуму” та сприяння відродженню українського націоналізму²¹⁶. Комбатанти АК звинуватили Головну комісію вивчення злочинів проти польського народу в приховуванні доказів українських злочинів. Однак представник Комісії відкинув закиди, заявивши, що до квітня 1997 р. розглянуто 30 слідчих справ щодо злочинів українських націоналістів і відплатних акцій поляків²¹⁷.

Не пройшла повз широку увагу і “Відозва польських інтелектуалів у справі акції “Вісла””, яку підписали відомі польські політики, науковці, письменники, громадські діячі (близько 190 осіб)*. У документі, зокрема, було зазначено, що “українське населення південно- і центрально-східних регіонів Польщі стало жертвою масових виселень і репресивних дій”²¹⁸. Акція була результатом діяльності сталінської системи та виразом тоталітарної ідеології і політики. Польська інтелектуальна та політична еліта однозначно засуджувала “Віслу” та висловлювала “співчуття всім, хто носить болючу пам'ять кривд своїх родин і спільнот”²¹⁹.

Як реакцію на “Відозву інтелектуалів” варто згадати лист керівника Крайової ради Громадсько-національного союзу (Unia Społeczno-Narodowa) Даніеля Мідера до Генрика Вуєца, посла Сейму та голови Польсько-українського форуму. У своєму листі Даніель Мідер наводив аргументи на користь “необхідності” проведення акції “Вісла”. З-поміж іншого, Даніель Мідер звертав увагу на кілька фактів докола операції. На його думку, масові переселення українців були результатом

²¹³ *Torzecki R. Wisła zaczęła się w Moskwie / R. Torzecki // Gazeta Wyborcza. – 1997. – № 116. – 20 maja.*

²¹⁴ *Oświadczenie senator Marii Berny na 97. posiedzeniu Senatu w dniu 17 kwietnia 1997 r.*

²¹⁵ *Павлишин А. Студії над генезою польсько-українських конфліктів / А Павлишин // Незалежний культурологічний часопис “І”. – 1997. – Ч. 10. – С. 115.*

²¹⁶ *Zranionapamięć wbrew pojednaniu // Gazeta Wyborcza. – 1997. – № 94. – 22 kwietnia.*

²¹⁷ *Kruszona T. Niczego nie ukrywamy / T. Kruszona // Gazeta Wyborcza. – 1997. – № 95. – 23 kwietnia.*

* Серед підписантів були: Лешек Бальцерович, Владислав Бартошевський, Богуміла Бердиховська, Анджей Фрішке, Єжи Гедройць, Єжи Клочковський, Тадеуш Мазовецький, Чеслав Мілош, Адам Міхнік, Здзіслав Найдер, Януш Онишкевич, Станіслав Стемпень, Ганна Сухоцька, Єжи Туровіч та інші.

²¹⁸ *Apel intelektualistów polskich w sprawie akcji “Wisła” // Biuletyn Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego. Badania Ukrainoznawcze. – 1997. – № 3 – S. 154.*

²¹⁹ *Ibidem.*

“діяльності збройного підпілля українських шовіністів з-під знаку УПА”²²⁰. Поляки, жертви діяльності ОУН і УПА, не були виселені з Волині й Покуття “українськими шовіністами”, але вбиті в нелюдський спосіб. Говорячи про передумови конфлікту між поляками і українцями, Д. Мідер згадував про політику Другої Речі Посполитої, яка “не завагалася перед виконанням місії передмур’я впливів ватиканської держави коштом культурно слабшого слов’янського сусіда”. Далі Д. Мідер констатував: “Акція Вісла була найменшим злом з усіх можливих. Переселяючи мешканців Бещад з курних хат на “Землі Одзискані”, влада дала їм умови життя і праці, про які переселеним і не снилося. Проведення такої акції з метою ліквідації збройної партизанки було правом і обов’язком кожної суверенної держави”²²¹.

23 травня 1998 р. в Явожні А. Квасневський і Л. Кучма урочисто відкрили пам’ятник жертвам табору. Президент Польщі звернувся до присутніх словами: “Немає такої ідеології, такої національної ідеї, яка б виправдовувала руйнування молодого життя, завдання болю невинним, застосування нелюдських методів виховання та колективної відповідальності. Ніхто і ніщо не може виправдати сталінізму, його злочинів і безправ’я”²²². Президент України Леонід Кучма назвав спорушення пам’ятника “кроком до руйнації стереотипів, які ділили наші народи”²²³.

У 55-ту річницю “Вісли” Інститут національної пам’яті провів конференцію в Красічині під Перемишлем. Науковий захід пройшов під патронатом Президента Польщі. У своєму зверненні до учасників, А. Квасневський назвав акцію “Вісла” ганебною та символом усієї підлості, заподіяної тодішньою комуністичною владою українській національній меншині в Польщі. На думку польського президента, переконання, що “Вісла” – безпосередній наслідок українських злочинів на Волині, було помилковим та етнічно недопустимим²²⁴. Висловивши співчуття усім, хто потерпів внаслідок операції, А. Квасневський наголосив на тому, що акція “Вісла” та “бездушні дії влади щодо українського населення мають бути однозначно засудженими”²²⁵.

Схожу оцінку акції дав Я. Куронь, виступаючи на семінарі, організованому Польсько-українським форумом, ОУП та Фондом Стефана Баторія у Варшаві. Політик назвав операцію “Вісла” 1947 р. етнічною чисткою, оскільки польська влада не ставила собі за мету пацифікувати український рух за незалежність, а здійснити “етнічну чистку цих теренів специфічним чином”²²⁶.

²²⁰ Archiwum Akt Nowych.– Zespół 2346, Unia Wolności/Unia Demokratyczna. – Sygn. 126. – Ukraina. – List Daniela Midera do Henryka Wujca, 28 września 1998 roku.

²²¹ Ibidem.

²²² Kwaśniewski A. Wystąpienie podczas uroczystości odsłonięcia pomnika ofiar obozu w Jaworznie, 23 maja 1998 roku / A. Kwaśniewski // Przemowienia, listy, wywiady Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Aleksandra Kwaśniewskiego. 1998 rok. Wybór. – Warszawa, 1999. – S. 153.

²²³ Krzyk J. Dwa krzyże / J. Krzyk, R. Imeliński // Gazeta Wyborcza. – 1998. – № 121. – 25 maja.

²²⁴ Kwaśniewski A. List do uczestników i organizatorów konferencji naukowej poświęconej akcji “Wisła”. Warszawa, 18 kwietnia 2002 roku / A. Kwaśniewski // Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej Aleksander Kwaśniewski. Przemowienia. Listy. Wywiady. Styczeń–czerwiec 2002 r. Wybór. – Warszawa, 2002. – S. 228.

²²⁵ Ibidem. – S. 229.

²²⁶ Куронь Я. Виступ на семінарі, організованому з нагоди 55-х роковин операції “Вісла” / Я. Куронь // Куронь Я. Поляки та українці: важкий діалог / Я. Куронь. – Київ, 2012. – С. 193.

Слід додати, що пам'ять про акцію “Вісла” продовжує розділяти польське суспільство і сьогодні. Свідченням цього були дебати 2007 та 2012 років щодо проекту ухвали про засудження акції “Вісла”, що його опрацювала Комісія національних і етнічних меншин Сейму РП²²⁷. Проект в основному повторював текст ухвали Сенату РП від 3 серпня 1990 р., засуджуючи “притаманний тоталітарним режимам принцип колективної відповідальності”. Проте деякі політики Польщі й надалі продовжують використовувати наявні у свідомості населення стереотипи для власних маніпуляцій. Незважаючи на напрацювання польських і українських істориків, багатотомні видання джерел, частина послів до Сейму (переважно представники ПiСу) під час обговорення проекту називала акцію “Вісла” “слухною відповіддю за злочини УПА” і вимагала засудити “геноцид польського народу на Волині в 1943 році”²²⁸.

Як показали події останніх років, українцям і полякам слід продовжувати будувати мости взаєморозуміння всупереч спокусам розуміння ХХ ст., наповненого двома світовими та десятками локальних війн, виключно в чорно-білих тонах.

²²⁷Projekt uchwały Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w sprawie akcji “Wisła”. Warszawa, 9 listopada 2012 roku. – Режим доступу: <http://orka.sejm.gov.pl/Druki7ka.nsf/0/79FD9CF338EFD1C1257ABD00369F55/%24File/904.pdf> [дата звернення 16.01.2013].

²²⁸Wojciechowski M. Akcja “Wisła” nadal dzieli / M. Wojciechowski // Gazeta Wyborcza. – 2007. – № 98. – 26 kwietnia; В’ятрович В. “Вісла”, яка ділить / В. В’ятрович. – Режим доступу: <http://tsn.ua/analitika/visla-yaka-dilit.html> [дата звернення 08.04.2015].

МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ В УМОВАХ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Український та польський соціуми в роки Першої світової війни та вибуху Української революції

Пам'ять про Першу світову війну та Українську революцію 1917–1921 рр. компартійна влада СРСР/УРСР намагалася витравити зі свідомості українців, прагнучи замінити її пафосом Великої жовтневої соціалістичної революції, літописом творення багатонаціонального Радянського Союзу. І це їй частково вдалося, про що свідчить “радянська” свідомість частини населення сходу і півдня України. Натомість влада Польської Народної Республіки (ПНР) не відкидала значення потуг польського національного руху, який намагався визволити співвітчизників із колоніальних тенет Пруссії/Німеччини, Австрії/Австро-Угорщини, Росії. Щоправда, при цьому гіперболізувала роль та місце лівих сил. Чи не тому посткомуністична Польща, на відміну від України, значно швидше і безболісно відновила національний наратив історії, відновила повноцінний хід історичного пізнання.

У даному нарисі зроблено спробу реконструювати національні рації українського і польського народів, які в умовах Першої світової війни зуміли відновити національно-державні організми. І лише складні геополітичні наслідки війни не дозволили українцям утримати національну державність і соборність етнічних земель. Водночас автор усвідомлює, що від “жодної історіографії не слід очікувати остаточної, універсальної або абсолютної правди. Не можна очікувати, що історіографія зреститує світ таким, яким він був, або хоч покаже події такими, якими вони були... Таким чином, образ того світу, який дає нам історіографія, то тільки мисленневий його образ”. У зв'язку з цим важливим є діалог науковців обох країн, оскільки “свідомість істини ... шліфується в діалозі”¹.

Вибух світової війни було зустрінuto з особливим ентузіазмом в Австро-Угорщині, Німеччині та Росії. Несподівана хвиля національного духу й шовіністичних настроїв захопила всі верстви тогочасних суспільств. Великий психоаналітик З. Фройд у серпневі дні 1914 р. написав: “Вперше за 30 років я почуваюсь австрійцем”². Видається, що під цією фразою могло би підписатися багато українців і поляків, насамперед вояків – усусусів і легіоністів, які словом і багнетом запо-

¹ *Вжосек В.* Історія–Культура–Метафора. Питання неklasичної історіографії. Про історичне мислення / В. Вжосек. – Київ, 2012. – С. 21–22.

² Цит. за ст.: *Исламов Т.* Австро-Венгрия в Первой мировой войне. Крах империи / Т. Исламов // Новая и новейшая история. – 2001. – № 5. – С. 26.

чаткували збройний чин за відродження власних національних держав³. І справді, Перша світова війна прискорила національну ідентифікацію східноєвропейських народів, визвольні рухи яких сприяли розпаду імперій Габсбургів і Романових, створенню незалежних держав.

Історія досліджуваної проблеми пройшла складний шлях у пошуках висвітлення суперечливих процесів того воєнного лихоліття. У цьому контексті в українській науці можна виділити кілька історіографічних етапів. Перший припадає на міжвоєнний час, коли світову війну 1914–1918 рр. автономно досліджували історики в радянській і Західній Україні. Для радянської історіографії визначальним був суто класовий підхід до оцінки суспільно-політичних явищ, а трактування передумов і наслідків війни підпорядковувалося, з одного боку, обґрунтуванню закономірностей соціалістичної революції, встановленню радянсько-більшовицької влади в Україні та збереженню цілісності багатонаціональної Російської держави (згодом СРСР), а з другого – намаганням довести нібито реакційний характер українського національно-визвольного руху та його керівництва, яке зображалося поплічником (союзником) міжнародного імперіалізму⁴.

Західноукраїнські автори, недавні учасники або очевидці тих драматичних подій, висвітлювали хроніку світової війни з позицій боротьби українців за державну незалежність і соборність, а також ставлення військово-політичних блоків до українсько-російського й українсько-польського протистояння. Особливу увагу приділено аналізу бойового шляху та культурно-освітній місії легіону Українських січових стрільців⁵. Багатою є література про передумови та характер українсько-польської війни 1918–1919 рр., де доведено, що Першолистопадове повстання 1918 р. у Львові не було нелегітимною акцією чи військовим заколотом проти поляків, а правно-політичною реакцією на заяву цесаря Карла від 16 жовтня про реорганізацію Австро-Угорщини у федеративну державу й ухвалу тимчасового парламенту Української Національної Ради щодо об'єднання українських земель Австро-Угорщини в Українську державу⁶.

У 1940–1970-ті роки радянська історіографія висвітлювала події 1914–1918 рр. виключно з позицій апологетики зовнішньої політики Росії як визволительки слов'янських народів, а дії західноєвропейських держав трактувались як імпер-

³ Див. кн.: *Литвин М.* Історія галицького стрілецтва / М. Литвин, К. Науменко. – Львів, 1990; *Dziesięciolecie odrodzenia polskiej siły zbrojnej. 1918–1928* / Pod red.: Н. Моścickiego, W. Dzwonkowskiego, T. Baiabana]. – Warszawa, 1928.

⁴ *Яворський М.* Проблеми української національно-демократичної революції у 1917 р., її історичні основи та її рухові сили / М. Яворський // Червоний шлях. – 1927. – № 2; *Крастынь Я.* Революционная борьба крестьян в годы империалистической войны (1914–1918) / Я. Крастынь. – Москва, 1932; *Чеботарьов Ю.* Селянський рух на Україні в 1917 році / Ю. Чеботарьов. – Київ, 1935.

⁵ *Левицький К.* Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918: у 3-х ч. / К. Левицький. – Львів, 1928–1930; *Його ж.* Історія політичної думки галицьких українців / К. Левицький. – Львів, 1926; *Українські Січові Стрільці. 1914–1920.* – Львів, 1935; *Думін О.* Історія легіону Українських Січових Стрільців. 1914–1918 / О. Думін. – Львів, 1936.

⁶ *Левицький К.* Великий Зрив: До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів / К. Левицький. – Львів, 1931; *Лозинський М.* Галичина в 1918–1920 / М. Лозинський. – Відень, 1922; *Омелянович-Павленко М.* Українсько-польська війна 1918–1919 / М. Омелянович-Павленко. – Прага, 1929; *Паліїв Д.* Листопадова революція / Д. Паліїв. – Львів, 1929.

ські, експансіоністські. Водночас діяльність національно-демократичних сил в Україні характеризувалась як контрреволюційна й антинародна⁷. Щоправда, знаходилися поодинокі історики (насамперед О. Карпенко), які намагалися довести, що жовтнево-листопадові події у Східній Галичині й Буковині були частиною національно-демократичної революції на теренах Австро-Угорщини⁸. Хоча офіційна радянська наука не “відмовляла” сусіднім полякам, чехам та угорцям у праві на державне самовираження й відокремлення від імперії.

У висвітленні планів Німеччини та Австро-Угорщини щодо України найперше звернено увагу на діяльність пангерманців і їхній вплив на урядову політику Берліна та Відня⁹. Генезу німецьких планів досліджував киянин І. Кулінич, стверджуючи, що захоплення українських земель почалося ще задовго до війни через економічну експансію на ці терени¹⁰. Діяльність українських громадсько-політичних структур радянські історики розглядали як складову частину експансіоністських планів європейських держав. І лише у поодиноких працях їх показано виразниками певних (“буржуазних”) кіл українського народу¹¹. Щоправда, значно об’єктивніше досліджувалися соціально-економічні й демографічні процеси¹².

У період незалежності України проблема Першої світової війни поступово стала об’єктом комплексного наукового дослідження. До перших надбань цієї доби можна зарахувати збірник наукових праць “Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи”, що вийшов у Чернівецькому національному університеті ім. Ю. Федьковича 2000 р. Відзначимо також монографії Івана Патера “Союз визволення України: Проблеми державності і соборності” (Львів, 1999), Степана Попика “Українці в Австрії: австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни” (Київ – Чернівці, 1999).

Польські національно-державні прагнення в XIX–XX ст. досить об’єктивно висвітлені в книзі Л. Зашкільняка і М. Крикуна “Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів” (Львів, 2002). Досліджено також генезу та наслідки польсько-українського конфлікту 1918–1919 рр.¹³ Геополітичний та український вимір війни подано в колективній праці київських істориків “Велика війна 1914–1918 рр. і Україна” (Кн. 1–2. Київ, 2014–2015).

⁷ Див.: *Емец В.* Советская историография происхождения первой мировой войны / В. Емец // Первая мировая война. – Москва, 1968. – С. 23–57; *История Первой мировой войны 1914–1918.* – Москва, 1975. – Т. 1–2.

⁸ *Карпенко О.* До питання про характер революційного руху в Східній Галичині в 1918 році / О. Карпенко // *З історії західноукраїнських земель.* – Київ, 1957. – Вип. 1. – С. 59–90.

⁹ *Нотович Ф.* Захватническая политика германского империализма на Востоке 1914–1918 гг. / Ф. Нотович. – Москва, 1947.

¹⁰ *Кулінич І.* Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму (1900–1914) / І. Кулінич. – Київ, 1963.

¹¹ Детальніше див.: *Торжество історичної справедливості* / [відп. ред. М. Олексюк]. – Львів, 1968. – 803 с.

¹² *Макарчук С.* Этносциальное развитие и межнациональные отношения на западноукраинских землях в период империализма / С. Макарчук. – Львов, 1981; *Дециньський Л.* Великий Жовтень на Волині / Л. Дециньський. – Львів, 1977. Конкретно-історичний матеріал з цієї проблеми є також у багатотомнику “Історія міст і сіл Української РСР”, виданому в 60-х – 80-х рр.

¹³ Детальніше див.: *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918–1919 рр. / М. Литвин. – Львів, 1998; *Макарчук С.* Українська республіка галичан / С. Макарчук. – Львів, 1997.

Після вибуху світової війни влітку 1914 р. українські землі опинилися в епіцентрі бойових дій армій супротивних держав, кожна з яких у стратегічних планах виношувала мету прилучення їх частини до своєї імперії. Німеччина прагнула відірвати від Романівської імперії європейську житницю – Наддніпрянщину; Австро-Угорщина намагалася розширити свої володіння завдяки Волині й Поділлям. Росія зазіхала на прикарпатські землі, зокрема нафтопромисел та лісові багатства. До речі, немало німецьких політиків допускало проголошення України як засіб ослабити Росію в геополітичному просторі Європи. Натякаючи на незалежність, кайзерівська Німеччина вбачала в Наддніпрянщині насамперед колонію, що стала би базою постачання продуктів і сировини. Англійські та французькі адмірали мріяли про чорноморські порти Одеси і Севастополя, курорти Криму. Отже, українське питання знову стало об'єктом міжнародної політики. “Бездержавні” українці змушені були битись у складі ворогуючих сторін: до російської армії було мобілізовано 4 млн наддніпрянців, а понад 300 тис. галичан, закарпатців та буковинців служило в цісарському війську¹⁴. Трагізм ситуації полягав ще й у тому, що на Південно-Західному російському фронті галичанам нерідко протистояли їхні етнічні побратими – наддніпрянські українці й козаки кубанських полків. У ході широкомасштабної Галицької битви (серпень – вересень 1914 р.) за участю півтора мільйона вояків уперше у світовій практиці масово використовувалися авіабомбометання, хімічна зброя, а також започатковано депортації місцевого населення, зокрема патріотично налаштованих учителів, правників, греко-католицьких священників у глиб Романівської імперії. На жаль, трагізм цього нового геополітичного становища не одразу зрозуміли навіть найсвітліші постаті українського народу.

За таких складних умов українські політики розпочали пошук найраціональнішої етнополітичної орієнтації. Один із лідерів Української революції 1917–1918 рр. соціал-демократ Володимир Винниченко (згодом відомий письменник і маляр) у роботі “Відродження нації” (Відень–Київ, 1920 р.) вичленив три тогочасні орієнтації українських політиків. До першої групи належали ті, кого війна застала на території Романівської імперії, хто вірив, що перемога Росії змусить царат послабити національний гніт і наблизить свободу для пригноблених українців та інших народів. Друга група політиків, насамперед у Галичині, орієнтувалася на перемогу Австро-Угорщини й Німеччини та перехід під їхній протекторат усєї України. Третю групу становили політики, які орієнтувалися на власні сили українства. І до цієї орієнтації В. Винниченко не зовсім обґрунтовано відносить лише “соціалістичні течії”.

Розгляньмо, як змагання за українську державність у 1914–1918 рр. перейшло із загальнотеоретичної в конкретно-політичну площину. Як відомо, представники різних народів Росії з трибуни Державної думи неодноразово заявляли про свою лояльність до уряду й нової війни. З початком війни українці не робили подібних заяв, і соціал-демократ Симон Петлюра (редактор російськомовного журналу “Украинская жизнь” у Москві) дійшов висновку, що імперський уряд цю мовчанку трактуватиме як вияв вічного українського сепаратизму, намагатиметься знищити рештки національно-культурного життя. З іншого боку, необхідно було нагадати російському та європейським суспільствам про існування 30-мільйонного українського народу, втягнутого в страшну імперіалістичну бойню. Власне, для цього С.

¹⁴ Історія України / [керівник авт. кол. Ю. Зайцев]. – 2-ге вид. – Львів, 1998. – С. 213–214.

Петлюра опублікував в “Украинской жизни” статтю-відозву “Війна і українці”. В ній зазначено, що, вибираючи між Росією та Австро-Угорщиною, наддніпрянські українці пристають на бік Росії. Висловлено також надію, що недовіра російських властей до українців мине, і їхні проблеми у майбутньому буде вирішено¹⁵.

Товариство українських поступовців (ТУП), створене 1908 р. на Наддніпрянщині, зайняло загалом помірковану позицію. Його Рада вважала, що українці повинні зберігати стосовно воюючих сторін нейтралітет, і тому засудила лояльний виступ С. Петлюри. Однак мародерство царського війська, а також репресії нової російської адміністрації в Галичині й Буковині змінили настрої тупівців, як, зрештою, й інших українських політичних сил. У декларації ТУП “Наша позиція” від грудня 1916 р. стверджено: “Ми ... стоїмо на основі автономного устрою тих держав, з якими нас поєднала була історична доля; державу ми розуміємо як вільну спільку рівноправних та рівноцінних націй, серед яких не повинно бути ні гнобителів, ні гноблених”. А шлях до “демократичної автономії України” мав пролягти через націоналізацію “всіх форм приватного й громадського життя: школи, суду, церкви, адміністрації і громадських установ, органів самоврядування”¹⁶. Автор цієї декларації Сергій Єфремов, один з лідерів ТУП, вимагав негайного припинення війни. Від імені ТУП він також звернувся з листом до президента США Вудро Вільсона, де підтримав президентську ноту від 18 грудня 1916 р. про принципи завершення війни, реалізацію права націй на самовизначення, висловивши надію, що майбутній мир принесе волю великим і малим націям¹⁷.

Окрему позицію зайняла закордонна група українських соціал-демократів, що гуртувалася навколо женецького місячника “Боротьба” на чолі з письменником-наддніпрянцем Левом Юркевичем (до війни в 1911–1914 рр. проживав у Франції та Львові)¹⁸. Женецька група критикувала як “русофілів” з “Украинской жизни”, так і “германофілів” у Галичині та Німеччині. Л. Юркевич критикував ленінську програму з національного питання, але в ставленні до війни його позиція була схожою з російськими більшовиками: гасло поразки імперіалістичних урядів у війні й заклик до революційної боротьби проти царизму. Він хоча й закликав “готуватися до рішучої боротьби з царськими порядками, за політичну волю, за вільну Україну”¹⁹, однак не вірив у проголошення незалежності України в умовах світової війни; реальнішою, на його думку, була боротьба за автономію України у межах демократичної Росії.

Деякі дослідники вважають, що національно-політичною ініціативою на той час володіли українці Галичини й Наддніпрянщини, які опинилися в еміграції. Власне, для консолідації національно-визвольних сил галицької політики в серпні 1914 р. організували міжпартійну (входили націонал-демократи, радикали та соціал-демократи) Головну українську раду (ГУР) й почали формувати у складі

¹⁵ Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії / Т. Гунчак. – Київ, 1993. – С. 63–64.

¹⁶ Брицький П. Ставлення українських політичних партій до Першої світової війни / П. Брицький // Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи. – Чернівці, 2001. – С. 131.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Довідник з історії України. – Київ, 2001. – С. 1112–1113.

¹⁹ Феденко П. Український рух у 20-му столітті / П. Феденко. – Лондон, 1959. – С. 99–100.

цісарського війська легіон Українських січових стрільців, а наддніпрянці створили Союз визволення України (СВУ)²⁰.

Вже на третій день війни, 3 серпня 1914 р., ГУР видала маніфест, де заявила: “Теперішня хвиля кличе український народ стати єдинокордоно проти царської імперії ... Перемога австро-угорської монархії буде нашою перемоогою”²¹. Подібну заяву видав Союз українських і сеймових послів з Буковини. Щоби підняти рівень представництва інтересів українства, у травні 1915 р. ГУР реорганізовано в Загальну українську раду (ЗУР) (голова Кость Левицький). До її складу ввійшло 25 делегатів від Галичини, 6 – від Буковини, 3 – від СВУ, як представників інтересів підросійських українців. “Нашою метою, – підкреслено в одній з відозв ЗУР, – є вільна, самостійна Українська держава”. Безпосереднім і нагальним її завданням стало гасло української національно-територіальної автономії в межах імперії Габсбургів²². Активізувалася також ідея організації українського університету у Львові.

Про австрофільські позиції заявив 21 серпня 1914 р. і митрополит Греко-католицької церкви Андрей Шептицький: “Ми з Божої волі злучені з Австрійською державою і династією Габсбургів, спільна також доля і недоля. Коли військо наше цісаря побідить – чекає нас краща і ліпша будучність. До крові будьте вірними цісарю”²³. У відповідь на це російська окупаційна адміністрація вислала митрополита до Суздальського монастиря. Депортовано до Росії й авторитетного голову Наукового товариства імені Шевченка у Львові Михайла Грушевського.

СВУ (перший голова Дмитро Донцов) було створено наддніпрянцями як позапартійну політичну репрезентацію національно-політичних і економічних інтересів українців у Росії. Реалізацію своїх національних змагань – державну самостійність і соборність України – Союз пов’язував з поразкою Росії у війні та поваленням царизму. Згідно із платформою СВУ, Україна мала бути конституційною монархією з демократичним ладом, однопалатною системою законодавства, громадянськими, мовними та релігійними свободами для всіх національностей і віросповідань, із самостійною українською церквою. В одному зі своїх раннях звернень “До громадської думки Європи” Союз доводив, що незалежна Україна могла б стати твердиною проти експансії Росії в Європу. Для досягнення цієї мети його діячі налагодили контакти з урядовими колами Берліна та Відня. Від них регулярно надходила матеріальна допомога, що вважалася державним боргом майбутньої Української держави. Союз розвинув видавничу діяльність різними мовами²⁴ і розіслав своїх представників до Італії, Швейцарії, Швеції, Норвегії, Болгарії, Туреччини, США, щоб звідти інформувати світ про важливість розв’язання українського питання. Вдалося також організувати окремі табори для 80 тис. полонених наддніпрянців у Німеччині (Раштат, Вецляр, Зальцведель) і Австрії (Фрайштадт), налагодити випуск табірної преси, відкрити освітні курси та аматорські гуртки. У часи російської

²⁰ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності / І. Патер. – Львів, 2000. – С. 73.

²¹ Діло. – 1914. – 3 серпня.

²² Новітня історія України (1900–2000). – Київ, 2000. – С. 137.

²³ Діло. – 1914. – 26 серпня.

²⁴ СВУ видав 25 брошур 10-ма мовами про Україну, а також сприяв виходу 2-х часописів: “Українські новини” німецькою мовою у Відні та “Український огляд” французькою в Лозанні. Всього видано понад 250 книжок і брошур.

окупації Львова СВУ діяв до літа 1918 р. у Відні, де опублікував низку відозв до болгар, румунів, турків, шведів, чехів, в яких викривав брехню московського панславізму. Пресовим органом СВУ став щотижневий “Вістник Союзу визволення України” (вийшло 226 чисел загальним накладом 5000 примірників). 2 травня 1917 р. СВУ передав свої правно-політичні повноваження Українській Центральній Раді як легітимному парламентові народу України (водночас продовжував репрезентувати українські справи за кордоном)²⁵.

З вибухом світової війни у Відні почали розуміти, що від позиції українського населення залежить східна політика держави, а можливо – й майбутнє монархії. Тому урядові експерти намагалися змодельювати бодай якийсь варіант творення української автономії. Її суть зводилася до того, щоб українське населення, як і польське, мало право скликати національний сейм і створювати комісії, які б займалися проблемами національної культури та шкільництва. Єдиною складною проблемою було, на думку експертів, підшукати столицю для української автономії, адже великих східногалицьких міст з переважно українським населенням практично не було. Як можливі варіанти української столиці експерти розглядали Чернівці й Тернопіль²⁶. Однак цей план національно-територіальної модернізації Австро-Угорщини не відповідав інтересам більшості польського політикуму, і його перспективи виявилися сумнівними.

Зрозумівши, що австрійський уряд тяжіє до декларацій, українські політики К. Левицький та М. Василько шукали підтримки в німецькому посольстві. Проте створення українського коронного краю в Галичині суперечило німецькій концепції розв’язання польського питання. Тому українські плани в особі Загальної української ради, як і австрійські обіцянки, залишилися тільки планами. Німецький тиск на австрійську політику був таким відчутним, що в 1916 р. офіційний Відень вимушено погодився на не вигідне для монархії вирішення польської проблеми.

23 жовтня 1916 р. маніфестом імператорів Франца Йосифа і Вільгельма II було проголошено “відновлення” польської держави на землях Конгресової Польщі, новосформоване королівство опинилося фактично під німецьким протекторатом. Галичина мала зайняти те саме правове становище, що й Королівство Польське в Німеччині. Відтак австрійським політикам довелося відмовитися від ідеї українського коронного краю. Зрозуміло, що в нових геополітичних реаліях, незважаючи на масові протести українців, зокрема, заяви Української парламентської репрезентації у Відні, ділити Галичину за етнічною ознакою цісар не збирався²⁷.

Втрата надії на міжнародну підтримку у відродженні Української держави переконала українських політиків у необхідності згрупувати власні сили. І це вони продемонстрували в ході Лютневої революції, у березні 1917 р., коли створили в Києві широкопредставницький революційний парламент – Українську Центральну Раду, котру очолив уродженець Холма, історик М. Грушевський. Наявні документальні джерела за літо 1917 р. свідчать, що українцям належало десь 75 % її мандатів, а решта – національним меншинам: росіяни мали понад 14 % усіх

²⁵ *Патер І.* Союз визволення України... – С. 136–306.

²⁶ *Попик С.* Українці в Австрії: австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни / С. Попик. – Київ; Чернівці, 1999. – С. 100–101.

²⁷ Там само. – С. 114–115; *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918–1920. – С. 20–23.

місць; євреї – 6 %; поляки – 2,5 %. Членами Центральної Ради в серпні 1917 р. було обрано 11 поляків: 3-х від Демократичного центру, 1-го від польських соціал-демократів, 7-х від Польської соціалістичної партії (лівиці). Не використали свою квоту польські соціал-демократи (PPS)²⁸.

Головним змістом політичної стратегії Центральної Ради стало домагання автономії у складі демократичної Росії. Її діячі соціалістичної орієнтації щиро вірили, що російська демократія і справді буде проводити демократичну політику щодо інших народів федерації. Проте перші політичні кроки російських демократів в особі Тимчасового уряду (а згодом і більшовицького уряду) засвідчили їх великодержавну шовіністичну політику щодо інших народів, у т. ч. українського. Проголошення 10 червня 1917 р. Центральною Радою автономії України стало кроком на шляху до повної політичної самостійності України. І лише Четвертий універсал Центральної Ради від 22 січня 1918 р. став втіленням прагнень українського самостійницького руху; в ньому було оголошено: “Від нині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною, суверенною державою українського народу”²⁹.

У січні 1918 р. ухвалено також закон про національно-персональну автономію, надану “великоруській, єврейській і польській націям”, затверджено міністрів УНР у польських і єврейських справах, надано фінансову допомогу польській гімназії в Києві³⁰. Як згадував у спогадах Генрик Юзевський, “Україна дала можливість дихати польському життю на повні груди, створила умови для громадської діяльності, розвитку освіти, культури, забезпечила національно-культурну автономію, згідно з прийнятою програмою”³¹. Міністерство польських справ УНР (80 осіб) очолив київський адвокат (згодом перший польський воєвода Волині) М. Міцкевич; департаментом освіти керував Станіслав Калиновський, який відкривав польські середні та початкові школи, затверджував їхні навчальні програми, допомагав роботі Вищого університетського колегіуму. Урядовцям дієво допомагало Польське товариство підтримки середніх шкіл з відділами у Києві, Бердичеві, Вінниці, Житомирі та інших містах. Зауважимо, що українська мова і література, історія України у польських навчальних закладах тоді не вивчалася³². Вказане міністерство було ліквідовано у червні 1918 р.

Як відомо, ще в лютому 1918 р. у Бересті підписано мир з Центральними державами, в результаті якого українська делегація домоглася скасування воєнної контрибуції, виведення австро-німецького війська після ратифікації договору, а також включила до УНР Холмщину. Однак не вдалося приєднати Галичину й Буковину, головно через спротив австрійців. Закон про новий адміністративно-територіальний поділ України від 6 березня 1918 р. поділив Україну на окремі землі. Центром

²⁸ Українська Центральна Рада: документи і матеріали. – Київ, 1996. – Т. 1. – С. 10–11, 233; Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów. – Przemysl, 1999. – Cz. 1: Lata 1917–1939. – Т. 2. – S. 7–27.

²⁹ Українська Центральна Рада. – Київ, 1996. – Т. 1. – С. 101–102; Т. 2. – Київ, 1997. – С. 102–104.

³⁰ Українська Центральна Рада. – Т. 2. – С. 72, 99–101, 259.

³¹ Jyzewski H. Zamiast pamientnika (2) / Henryk Jyzewski // Zeszyty Historyczne. – 1982. – № 60. – S. 108.

³² Зарецька Т. Польське населення УНР в добу Української Центральної Ради (1917–1918 рр.) / Т. Зарецька // Історіографічні дослідження в Україні / [гол. ред. В. Смолій]. – Київ, 2003. – Вип. 13: у 2 ч. – Ч. 1: Україна–Польща: історія і сучасність: зб. наук.праць і спогадів пам’яті П. М. Калениченка (1923–1983). – С. 178–184.

Підляшшя, на яке також претендували поляки, став Брест³³. Про українські корені Холмщини доповів 15 березня 1918 р. на засіданні Малої Ради М. Грушевський, зазначивши, що цей терен став інтегральною частиною Польщі лише в ХІХ ст.³⁴.

Останній рік війни актуалізував і державно-соборницькі прагнення західних українців. На українських землях Австро-Угорщини національно-демократичну революцію було започатковано створенням 18–19 жовтня 1918 р. парламентської Української Національної Ради та проголошенням Української держави на цих землях. Першолистопадове повстання у Львові та перейняття українцями влади у 40 східногалицьких повітах засвідчило правомірність самовизначення одного з найбільших народів Центральної Європи, відродження національної державності, а також рішуче прагнення галичан, буковинців та закарпатців об'єднатися в незалежній соборній Україні. Перемога українців не загрожувала польському народу-сусідові у відродженні його державності й загалом територіальній цілісності Другої Речі-посполитої, що була проголошена лише 11 листопада 1918 р. Водночас національно-політичні плани польського проводу передбачали – всупереч волі українців – інкорпорацію території від Сяну до Збруча та ліквідацію Західно-Української Народної Республіки. Українство, яке заручилося нейтралітетом євреїв, а нерідко й збройною підтримкою, рішуче стало на захист краю. Національно-демократична революція переросла у визвольну війну українців за суверенність і соборність. Влада ЗУНР намагалася створити умови для національно-культурного життя меншин, насамперед поляків і євреїв. Утім, українська влада не змогла стримати народну стихію, яка руйнувала пам'ятники польським діячам; були випадки інтернування польських урядовців і політиків, військовиків.

Загальнонаціональним інтересам була підпорядкована Злука УНР і ЗУНР у січні 1919 р., схвалена Українською Національною Радою, Директорією та народним вічем у Києві й затверджена Трудовим конгресом України представників усіх соціально-політичних прошарків республіки. Акт Злуки зміцнив воєнно-політичну потугу соборної держави та задекларував правно-політичні засади об'єднання українського народу.

На першому етапі українсько-польської війни переважали національно-територіальні домагання: галицькі українці прагнули відродити на власних етнічних землях національну державність, а поляки – повернути т. зв. “історичні землі” – “креси”. На другому – почалося воєнно-дипломатичне втручання Антанти та Росії, а війна вийшла за національно-територіальні рамки й перетворилася в арену геостратегічної боротьби великих держав у цьому регіоні Центрально-Східної Європи. На Паризькій конференції країни Антанти віддали перевагу Польщі як більш надійному партнерові у боротьбі проти більшовицької Росії. Охоплена полум'ям російської агресії Україна вважалася ненадійним союзником. Тому Антанта пожертвувала державною незалежністю та єдністю українців задля побудови “санітарного” антибільшовицького кордону.

Розгляньмо тепер національні орієнтири польського політикуму. Вибух Першої світової війни знову виніс на міжнародну арену й польську проблему, що хоч і не відігравала стратегічної ролі в планах супротивних блоків, але з нею повинні були

³³ *Зарецька Т.* Польське населення УНР... – С. 181–182.

³⁴ Там само. – С. 203–207.

рахуватися лідери держав, котрі мали у своєму складі польські етнорегіони. Жадаючи морально-політичної прихильності польського політикуму й бізнесу, уряди Німеччини й Австро-Угорщини у спільній заяві від 9 серпня 1914 р. запевнили, що їхні війська принесуть поневоленням царизмом полякам свободу, а Королівству Польському – незалежність. Хоча за сприятливих геополітичних умов імператор Франц Йосиф був не проти того, щоби передати Королівство Польське й до Австро-Угорщини.

Німецькі та угорські політичні та промислові кола насамперед цікавилися Балканами і Близьким Сходом. Щоправда, у Берліні теж планували невелику корекцію східного кордону, не прагнучи збільшувати чисельність поляків у своїй державі. Радикальні німецькі політики в особі президії Пангерманського союзу прагнули розчленувати Росію й оволодіти Польщею, Литвою, Білоруссю, Україною та прибалтійськими губерніями для поселення в них німецьких колоністів, а Берлін мав стати центром т. зв. “Середньої Європи”. Окремі угорські політики виступали не тільки за територіальні прирощення до імперії Габсбургів південнослов’янських земель, а й за сприятливих умов – Волині та Поділля, де були чималі польські земельні маєстності.

Офіційна Росія пообіцяла об’єднання трьох розшматованих частин Польщі під скіпетром Романових з наданням їй широкої автономії і, тим самим, послаблення Німеччини та Австро-Угорщини; інша, менша частина російського суспільства, вважала небезпечним посилення польського елементу імперії Романових. Союзні ВеликоБританія і Франція вбачали у польському питанні внутрішню справу багатонаціональної Російської імперії³⁵.

Як бачимо, учасники поділів Речіпосполитої – Росія, Німеччина та Австро-Угорщина – опинилися у протиборчих воєнно-політичних блоках (перша разом з Великобританією і Францією в Антанті, а дві наступні разом з Італією у блоці Центральних держав). І хоч “польська карта” в офіційних документах не завжди стояла в центрі світової геополітики, все ж відіграла важливе значення у процесі політичних дискусій та бойових дій у Центрально-Східній Європі. Зрозуміло, що свої прогнози щодо майбутнього нації польські політики насамперед пов’язували з перемогою однієї з конфліктуючих сторін і, залежно від передбачуваної розв’язки, будували власні державотворчі плани. При тому кожна партія (політичне угруповання) намагалася переконати співвітчизників по різні боки кордонів у правильності свого вибору.

Погоджуємося з думками польських історіографів, що напередодні і в перші роки війни польський політикум реально розглядав лише два завдання: або союз з Росією та об’єднання польських земель під царським скіпетром, або взаємодія з Австро-Угорщиною й відновлення польської державності під владою Габсбургів. Цікаво, що поділ на прихильників проросійської орієнтації та орієнтації на Центральні держави загалом збігався за партійно-політичним спрямуванням³⁶.

За перший варіант виступали насамперед ті політики, які після революційного 1905 р. стали депутатами Думи і разом з російськими партіями намагалися демократизувати політику Росії. Прихильники другого – критикували колоніальну політику

³⁵ Історія Центрально-Східної Європи / [ред. Л. Зашкільняк]. – Львів, 2001. – С. 362; *Зашкільняк Л.* Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів, 2002. – С. 432; Нариси з історії дипломатії України. – Київ, 2001. – С. 302–303.

³⁶ *Дыбковская А.* История Польши с древнейших времен до наших дней / А. Дыбковская, М. Жарын, Я. Жарын. – Варшава, 1995. – С. 216.

царизму щодо поневолених народів, а також протидію Росії будь-яким спробам змінити монархічну форму правління. Державно-політичні шанси поляків вони вбачали в тому, щоб у світовій бойні народів виступити самостійною збройною силою. Цей вибір зробили члени ППС – революційної фракції на чолі з Юзефом Пілсудським.

Ліві робітничі партії, що розгорнули антивоєнну пропаганду, гнівно засудили обидві орієнтації. Однак їх погрози, як слушно відзначають польські дослідники, йшли врозріз із прагненнями більшості польського суспільства³⁷.

Розгляньмо конкретніше плани й наслідки реалізації перших двох завдань. Концепції розв'язання польської та української проблем за підтримки Росії сформулював у працях “Думки сучасного поляка” (1903), “Німеччина, Росія та польська проблема” (1908) і виступах у Думі лідер націонал-демократів Роман Дмовський, голова Польського кола в II і III російській Державній Думі (1906–1912). Враховуючи геополітичну ситуацію напередодні світової війни, він вважав нереальною програму відновлення Речіпосполитої в кордонах 1772 р. При тому не заперечував проти розширення російських кордонів на заході, а відтак надання зібраним польським землям автономії в межах Росії, в котрій бачив протизагромадницькому гегемонізму³⁸. У 1908 р. Р. Дмовський заангажував колег-депутатів і партійців до неославістської акції, що мала на меті об'єднання слов'янських народів під патронатом царату. Діяльність лідера національних демократів Королівства Польського позитивно оцінили галицькі консерватори, клерикальні людовці на чолі із Станіславом Стояловським, демократи, а також Слов'янський клуб у Кракові – послідовник польського слов'янофільства XIX ст. Галицькі ендеки, редактор “Слова Польського” З. Василевський підтримали позицію Р. Дмовського; позапартійний Станіслав Гломбінський засудив залучення галицьких поляків до неославістського руху, мотивуючи своє переконання загрозою втратити вплив у політичних колах Австро-Угорщини. Неославістський рух також ігнорували польські людовці та соціал-демократи³⁹. Однак славістичні конгреси у Петрограді (1908), а особливо Софії (1910) засвідчили безперспективність неославістської ідеології, що еволюціонувала у бік панславізму російської версії. Завдяки діяльності московсько-пітерських панславістських товариств і комітетів напередодні Першої світової війни в російському суспільстві все більше утверджувалась ідея визвольної місії Росії для слов'янського світу.

Загалом неославізм не набув серед галицьких політичних кіл такого поширення, як серед інших народів Австро-Угорщини, оскільки прозахідна політична орієнтація та національно-культурне спрямування більшості польських і українських партій виключали слов'янську ідею з арсеналу політичних засобів боротьби за національні права. Українську громадськість краю в цьому русі представляли лише москвофіли, для яких слов'янська ідея була складовою частиною світогляду й політичних орієнтирів; їхній лідер Д. Марков навіть зробив спробу, однак невдалу,

³⁷ *Дыбковская А.* История Польши... – С. 216.

³⁸ *Wapinski R.* Roman Dmowski / R. Wapinski. – Lublin, 1989. – С. 175–179; Довідник з історії України. – Київ, 2001. – С. 213–214. Поштовхом до організаційного оформлення неославістського руху став фактично законопроект німецького уряду 1907 р. про відчуження західнопольських земель.

³⁹ *Мацевко І.* Польські національні демократи і неославізм (1907–1910) / І. Мацевко // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2000. – Вип. 35–36. – С. 212–227.

очолити неославістський рух в Австро-Угорщині. “Пропаганда за рублі” – так назвали галицькі українці дії москвофілів на користь Росії⁴⁰.

Польський політикум Галичини обмежився пасивною підтримкою участі співвітчизників Королівства Польського в неославістському русі. У порівнянні з Росією і Німеччиною, як стверджують українські дослідники, поляки в Австро-Угорщині мали умови для національно-культурного та соціально-політичного розвитку й не вважали за потрібне ризикувати цим становищем. Попри всю свою недосконалість парламентська традиція галицьких поляків, як і українців, дисциплінувала широкі верстви суспільства, привчаючи їх до життя в конституційній державі⁴¹.

Відзначмо й те, що неославістський рух мав негативні наслідки для можливого польсько-українського порозуміння: обговорення перспектив польсько-російської співпраці засвідчило заперечення ідеологами неославізму окремішності українського народу. Тому польські політики Галичини вбачали в неославізмі додатковий засіб боротьби проти українського руху, а місцеві москвофіли – можливість представити слов'янству галицьких українців як частину “єдиного російського народу”.

Утворений восени 1914 р. у Варшаві широкопредставницький Польський національний комітет на чолі з Р. Дмовським підтримав маніфест до поляків Верховного головнокомандувача російського війська великого князя Миколи Миколайовича від 14 серпня, котрий проголошував плани об'єднання всіх польських земель під скіпетром царя з наданням свободи віросповідання, мови та самоврядування, а також закликав відродити традиції Грюнвальда супроти німецької агресії⁴². Ще раніше, 8 серпня, на пленарному засіданні Державної думи представник Польського кола ендек В. Яронський зачитав декларацію, де проголошено тотожність інтересів польського народу з Росією в розпочатій “війні між слов'янським і німецьким світом”. Аналогічну позицію зайняли поляки на своїх губернських і повітових з'їздах, а також земських зібраннях Київщини, Поділля, Волині, Рівненщини, Острожчини⁴³. За сприянням ендеків створювалися громадські комітети для допомоги

⁴⁰ Москвофільство: документи і матеріали / [вступ. ст., комент. та довідка док. О. Сухого]. – Львів, 2001. – С. 25–57; *Мацевко І.* Слов'янська ідея в інтерпретації та політичній діяльності Дмитра Маркова / І. Мацевко // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка: зб. наук.праць. – Львів, 2000. – Вип. 3. – С. 97–103; *Макарчук С.* Галицьке москвофільство в кінці XIX – на початку XX ст. / С. Макарчук // Історичні дослідження. Вітчизняна історія: Республ. міжвід. зб. наук.праць. – Київ, 1990. – Вип. 16. – С. 101–107; *Його ж.* Москвофільство: витоки та еволюція ідеї (середина XIX – 1914 р.) / С. Макарчук // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1997. – Вип. 32. – С. 82–92; *Миллер А.* “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А. Миллер. – Санкт-Петербург, 2000.

⁴¹ Див.: *Аркуша О.* Парламентська традиція галицьких українців у другій половині XIX – на початку XX ст. / О. Аркуша // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – Вип. 6. – С. 68–83; *Чорновол І.* Польсько-українська угода 1890–1894 рр. / І. Чорновол. – Львів, 2000; *Його ж.* Українська фракція Галицького крайового сейму 1861–1901: Нарис з історії українського парламентаризму / І. Чорновол. – Львів, 2002.

⁴² Історія Центрально-Східної Європи. – С. 354. Польський національний комітет нараховував 27 членів: 14 ендеків, 6 реалістів і 7 безпартійних.

⁴³ *Лісевич І.* У затінку двоглавого орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. – на початку XX ст.) / І. Лісевич. – Київ, 1993. – С. 73. На думку київського дослідника, таку позицію зайняли лише представники “імущих класів”.

біженцям і сім'ям загиблих вояків, а також здійснювалися пропагандистські акції за майбутнє об'єднання польських земель у складі Росії.

Одним із пріоритетних завдань Польського національного комітету було формування у складі царської армії польських відділів для боротьби з німцями. Ініціаторами цієї акції виступали польські громадські діячі В. Горчинський і З. Баліцький, що очолив спеціальний комітет. А вже 10 січня 1915 р. командувач Південно-Західного фронту генерал М. Іванов з благословення великого князя Миколи Миколайовича видав наказ про сформування польського легіону в Пулавах. Зіткнувшись з організаційними труднощами та певними негачіями в солдатському середовищі та Галичині, Польський національний комітет полишив вербування. Було сформовано лише легіон силою батальйону (понад 900 осіб; під назвою “Легіон Пулавський”), який у березні 1915 р. скеровано з Підляшшя на протинімецький фронт⁴⁴. Восени того самого року реорганізований легіон було приєднано до польської стрілецької бригади.

І все ж результат діяльності проросійського табору загалом можна вважати негативним: царат блокував будь-яку реалізацію польських політичних планів, не став масовим і Легіон Пулавський, відчутною була контрпропаганда галицьких ендеків. Не додавали авторитету російській адміністрації страшні хвилі солдатсько-селянських погромів, що охопили майже всю Наддніпрянщину, особливо в 1916–1917 рр. Ідеться, зокрема, про бунти бідноти, нищення розкішних резиденцій польських поміщиків (наприклад, у палаці графів Сангушків-Потоцьких в Антонінах була власна електростанція, гараж на 9 автомобілів, оранжерея, каретний двір, кілька сотень верхових рисаків і півтисячі мисливських собак, тобто було за чим шкодувати)⁴⁵. Проросійські настрої охолодила й окупаційна політика царської адміністрації в Галичині, жорстокий штурм Перемиської фортеці, депортаційні акції нелояльних до режиму галичан і буковинців⁴⁶.

За перші місяці війни (до 1 січня 1915 р.) російська військова адміністрація, прикриваючись гаслом “порятунку єдиновірних братів”, змусила 300 тис. холмщаків (головно українців) переселитися в 37 внутрішніх губерній Російської імперії. Ця акція мала всі ознаки насильницької депортації⁴⁷.

Після вступу австро-німецького війська до Королівства Польського тут змінилася ще й пронимецька орієнтація консервативних сил.

Не секрет, що частина польського політикуму мала проавстрійську орієнтацію. Як відомо, поляки, вступаючи в модерну добу, не були зовсім “недержавною нацією”: вони мали політичні традиції самоврядування, партії та національну

⁴⁴ Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи. – Чернівці, 2000. – С. 159.

⁴⁵ Гудь Б. Українці – поляки: хто винен? У пошуку першопричини українсько-польських конфліктів першої половини ХХ століття / Б. Гудь. – Львів, 2000. – С. 82.

⁴⁶ Про функціонування каральної системи російського самодержавства в Україні в роки Першої світової війни див. кн.: Ярмиш О. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. / О. Ярмиш. – Харків, 2001.

⁴⁷ Горний М. Трагедія Холмщини та Підляшшя у Першій світовій війні / М. Горний // Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи. – С. 171–172; Корнилович М. Біженська трагедія Холмщини й Підляшшя / М. Корнилович // Над Бугом і Нарвою. – 2016. – № 1. – С. 15–20; Берест І. Перша світова війна на землях Східної Галичини і Західної Волині / І. Берест. – Львів, 2015. – С. 29–201.

правлячу еліту в імперії Габсбургів. За умовами австро-польського компромісу, що розширив права поляків у краї, намісник Галичини призначався з числа польської аристократії. В Галичині регулярно провадилися загальнопольські форуми, що мали знаменувати єдність розшматованої нації, ставилися пам'ятники повстанцям-військовикам і культурним діячам, урочисто відзначались їхні ювілеї, створювалися загальнопольські товариства журналістів, музикантів та ін.

Значна частина польських політиків-“угодовців”, депутатів Галицького сейму (Агенор Голуховський, Флоріан Земялковський та ін.) сподівалася перетворити автономну Галичину на “польський П'ємонт”, навколо якого мала відродитися в історичних кордонах Польська держава. Нова війна, на їхню думку, мала прискорити матеріалізацію цієї ідеї. Тим більше, що до 1914 р. було офіційно дозволено парамілітарні організації “Стрілецький союз”, “Стрілець”, “Польські стрілецькі дружини”, “Дружини Бартоша”, “Підгальські дружини”, яким цісарська армія надавала допомогу в організації вишколу та виховання. Діяльність львівського соціаліста Ю. Пілсудського, одного з лідерів “Стрільця” і “Стрілецького союзу” (створеного 1910 р.), розгорталась у порозумінні з австрійською розвідкою, що отримувала від нього конфіденційну інформацію про Росію. Майбутній маршал, який перебрався у перші дні війни до Кракова, планував з допомогою стрілецтва провести диверсійні акції в російському тилу й зніщувати повстання в Королівстві Польському. Однак цю ідею не було втілено у життя: місцеве населення з недовірою зустріло пілсудчиків, звинувативши їх у зв'язках з німцями. На вимогу цісарського командування Ю. Пілсудський у середині серпня призупинив тижневий рейд спеціальних загонів і, на пропозицію голови Польського кола в Державній раді (Відень) Юліуша Лео, вирішив приєднати свої формування до щойно створених польських легіонів у складі австро-угорської армії. Цісарське командування погодилося створити два польські легіони – Західний у Кракові і Східний у Львові по 8,5 тис. осіб у кожному (нагадаймо, що українцям дозволено лише один 2-тисячний легіон УСС). Загони Ю. Пілсудського реформували у 1-й полк, а в грудні 1914 р. на постої в Новому Санчі – у 1-шу Бригаду польських легіонів (2,4 тис. осіб), що одразу ж прийняла бойове хрещення під Тарновом (Ловчувек)⁴⁸. Загалом, бойовий шлях польських легіонів у Підгаллі, Карпатах та на Волині тривав три роки аж до липня 1917 р., коли вони на заклик Ю. Пілсудського відмовилися знову запрягти на вірність Німеччині та Австро-Угорщині. Особливий героїзм проявили польські легіоністи – 6-й полк піхоти і 1-й батальйон 1-го полку піхоти наприкінці вересня 1915 р. в болотисто-лісистих околицях волинського села Костюхнівка. Сучасники насамперед відзначали там хоробрість 19-річного поручника Леопольда Ліса-Кулі в ході російських багнетних штурмів. Не менш жорстокими були їхні жовтневі атаки під селами Кам'януха і Кукла. Наприкінці жовтня 1915 р. у прифронтових Маневичах було дислоковано польські полки II Бригади, які прибули потягом зі Львова (через Люблін і Ковель) на підмогу позицій XXI бригади австро-угорської армії. Під час листопадових боїв польські відділи проявили не лише героїзм, але

⁴⁸ *Klimecki M. Jowczywek 1914 / M. Klimecki. – Warszawa, 1993. – S. 34–64.*

втрапили до половини свого особового складу. Щоправда, 9 листопада після потужного артобстрілу Костюхнівку вдалося відбити у росіян⁴⁹.

Як уже зазначено, влітку 1915 р. Німеччина та Австро-Угорщина, захопивши землі Королівства Польського, поділили їх між собою. У відповідь Польське коло у Відні після захоплення Варшави звернулося до цесаря із закликом об'єднати Королівство Польське з Галичиною під своїм скіпетром, але після негативної реакції Берліна ця пропозиція залишилася без відповіді. Тоді частина аристократії та міщанства королівства виступила за “активізацію” польської орієнтації на Німеччину. А в грудні 1915 р. ППС-фракція і група людовців “Визволене” організували Центральний національний комітет, що виступив за створення Королівства Польського під протекторатом Німеччини, щоправда, без Галичини й Познанщини, але натомість із включенням частини правобережної України. Проте Берлін не відгукнувся на заклик пілсудчиків⁵⁰. На ту пору ендеки зайняли нейтральну позицію щодо німців, залишаючись вірними Росії. Лідер ендеків Р. Дмовський намагався навіть заручитися підтримкою керівників Антанти щодо реалізації планів автономізації Королівства Польського в складі Росії. Його підтримала польська еміграція.

Маніфест імператорів Німеччини й Австро-Угорщини від 5 листопада 1916 р. про створення в майбутньому самостійного Королівства Польського (а фактично конституційної монархії на чолі з королем німецької династії) польський загал зустрів з прохолодою, а російський цар виступив з гнівним протестом. Навесні 1917 р. більшість поляків Росії підтримала Лютневу демократичну революцію. Тоді й відбулися зміни політичних орієнтацій поляків: втратили позиції ендеки, зросли впливи ліберальних демократів і лівих сил, що виступали за кардинальні соціально-економічні реформи. Все більшої популярності серед політиків, а також військовиків польських корпусів (дислокувалися на Поділлі й Волині) набувала ідея польської незалежності. Всупереч багатьом політикам чимало польських міщан і селян з ентузіазмом зустріли падіння царату і відродження незалежності України, про що, зокрема писав видатний польський громадський діяч, киянин Г. Юзевський: “Я повернувся до Києва в червні 17 року й опинився в Києві українському, столиці української держави з власним українським урядом, парламентом, українським адміністративним апаратом. Зникло “«трехцветное знамя», на його місці панував блакитно-жовтий прапор ... Від цієї хвилини Україна стає державою. Ніхто й ніщо не можуть цього змінити”. У зв'язку з цим Перший польський з'їзд Русі за участю 36 громадських організацій (Рада Київської округи, Польський Львівський комітет допомоги, Осередок польських жінок, клуб “Огниво”, Товариство польських адвокатів та ін.) підтвердив у 1917 р. готовність поляків, “споконвічних мешканців цього краю”, підтримати українців у творенні незалежного життя. Обраний на з'їзді Польський виконавчий комітет польських організацій в Україні на чолі з Йоахимом Бартошевичем (знаний лікар, юрист, письменник, згодом депутат польського сейму) надіслав вітання зі словами солідарності з Українською Центральною Радою, його представники взяли участь в Українському національному конгресі у квітні цього

⁴⁹ *Ejusdem*. Legiony to ... Szkice z dziejów legionów polskich / M. Klimecki, K. Filipow. – Białystok, 1998. – S. 105–110; Legiony Polskie w I wojnie światowej // Encyklopedia Wojskowa. – Warszawa, 2007. – T. 1. – S. 512–513.

⁵⁰ *Зашикільняк Л.* Історія Польщі. – С. 434.

ж року. Цікаво, що тогочасний редактор польського часопису “DziennikKijowski” Йоахим Волошиновський (згодом перебрався на Волинь, обирався депутатом сейму і сенату Польщі) навчав української мови українських політиків і міністрів. Однак уже на Третньому з’їзді польських організацій (липень 1917 р.) стався розкол: одна група виступила за підпорядкування польському уряду, а інша – на чолі з С. Грабським пропонувала визнати зверхність Тимчасового уряду. Протестуючи проти цих ініціатив, частина учасників створила Польську демократичну централь на чолі з подільським поміщиком і письменником С. Стемповським; 20 її представників обрані депутатами Центральної Ради⁵¹.

Сміливості і сили польським політикам додавало й те, що у 1917 р. на фронті повним ходом йшла полонізація окремих частин IV, VI, VIII, IX, XI армій. Зокрема із окремих корпусів і дивізій VIII армії у січні 1918 р. сформовано Польський стрілецький і Польський кавалерійський полки, кінну батарею, Польський легкий артилерійський дивізіон, інші допоміжні підрозділи загальною чисельністю понад 1700 осіб. Загалом наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. на фронті сформовано три польські корпуси. Зокрема третій корпус творився на базі етапно-концентраційних пунктів у Рівному, Луцьку, Крем’янці, Жмеринці, Бердичеві та інших міст. Цю діяльність з українською владою координував Інспекторат польських збройних сил у Києві на чолі з поручником А. Піотровським. Особливо непокоїв польських військових і політиків пункт Третього універсалу Центральної Ради, який скасував право приватної власності на землю. Однак за кілька місяців до відродження незалежності Польщі головні польські формування на Наддніпрянщині були роззброєні, а чимало солдатів і офіцерів цих формувань невдовзі вступили до армії Другої Речіпосполитої⁵². Після відродження Польської держави Польський виконавчий комітет також перебрався до Варшави.

Революційні зміни 1917 р., падіння самодержавства – оплоту православ’я – римо-католицьке духовенство підросійських земель зустріло з надією та вдячністю до російської демократії. Тимчасовий уряд дозволив створення нових і відновлення ліквідованих царатом після польських повстань римо-католицьких єпархій і парафій. Однак селянські виступи, масові погроми зруйнували чимало володінь польської аристократії і шляхти, а отже, послабили фінансове підґрунтя костелів. Щоправда, до українських визвольних змагань ксьондзи Луцько-Житомирської дієцезії РКЦ (1918 р. – 846 тис. віруючих, з них 373 тис. у Волинській губернії) поставилися скептично, вбачаючи у них перешкоду відновленню польської державності “від моря до моря”. На відміну від Української Центральної Ради, уряд П. Скоропадського взяв на себе зобов’язання щодо фінансування й утримання всіх церков; планувалося також створити окремий керівний орган для чотирьох дієцезій РКЦ в Україні. Однак прихід до влади соціалістичної Директорії УНР, а згодом атеїстичної більшовицької адміністрації призупинили ці плани. Більшовицькі ревтрибунали розпочали арешти, конфіскацію церковного і особистого майна⁵³.

⁵¹ *Зарецька Т.* Польське населення УНР... – С. 178–208.

⁵² *Папакін А.* Війська польські. Польські військові формування колишньої російської армії в Україні (1917–1919) / А. Папакін. – Київ, 2015. – С. 37–46, 122–124.

⁵³ *Рубльова Н.* Українська революція і Костьол / Н. Рубльова // Історіографічні дослідження в Україні / [гол. ред. В. Смолій]. – Київ, 2003. – Вип. 13: у 2 ч. – Ч. 1: Україна–Польща: історія і сучасність: зб. наук.праць і спогадів пам’яті П. М. Калениченка (1923–1983). – С. 188–215.

Зауважимо і те, що більшовицька Рада народних комісарів, що прийшла до влади під час Жовтневого збройного перевороту, оголосила Декларацію прав народів Росії, проте реально погодилася лише на визнання незалежності Фінляндії та Польщі.

У першій половині 1918 р. після поразки німецьких військ у Франції та австро-угорських в Італії й на Балканах активізували діяльність польської лоялісти.

Варшавський уряд Яна Стечковського започаткував переговори з Берліном і Віднем про перехід влади до поляків. А вже 7 жовтня 1918 р. Регентська рада видала “Маніфест до польського народу”, де проголосила утворення незалежної Польської держави на всіх польських землях, створення коаліційного уряду (воєнним міністром заочно став в’язень Магдебурзької в’язниці Ю. Пілсудський). 19 жовтня Польська рада Цешинського князівства проголосила приєднання Цешинської Сілезії до відроджуваної Польської держави й погодилася з чехами на її поділ. Польські послы до австрійського парламенту зініціювали створення 28 жовтня в Кракові Польської ліквідаційної комісії на чолі з Вінцентієм Вітосом, що всупереч українцям прагнула перейняти владу від австрійської адміністрації в Галичині. Водночас вона не визнала Регентської влади й фактично діяла як регіональний галицький уряд. У ніч на 31 жовтня 1918 р. члени Польської військової організації та патріотичні сили під проводом полковника Б. Рої роззброїли австрійський гарнізон Кракова й оволоділи більшістю населених пунктів Західної Галичини. Переходові влади у Львові 1 листопада перешкодили українські військові формування, створені Українською Національною Радою, що проголосила відродження Української держави на українських етнічних землях Австро-Угорщини⁵⁴.

Отже, листопадові національно-демократичні революції 1918 р. в Австро-Угорщині та Німеччині знову актуалізували польську проблему. У Берліні прийшли до влади соціал-демократи, у Відні – австрійські соціалісти. Відтак під тиском поневолених народів розпалася поліетнічна імперія Габсбургів. 11 листопада Німеччина підписала перемир’я з Антантою, що передбачало виведення німецького війська з окупованих територій, але не стосувалося східних територій. Того ж дня Регентська рада передала військово-політичну владу щойно визволеному Ю. Пілсудському; його владу одразу ж визнав Люблінський тимчасовий народний уряд, а також ліві та центристські партії. Так 11 листопада відродилася незалежна Польська держава.

У перебігу Першої світової війни українські та польські соціалістичні, національно-демократичні партії і політичні угруповання не сформували єдиного політичного курсу в ставленні до “своїх” урядів і вибору союзників. Неузгоджена позиція українського політикуму щодо війни негативно впливала на вироблення стратегії і тактики не тільки в процесі воєнно-політичних пертурбацій, а й під час повалення монархічного режиму Романових, коли необхідно було очолити українську революційну стихію 1917 р. Така різновекторна політика, особливо на завершальному етапі, не відповідала настроям солдатських мас. Поширення антивоєнних ідей у війську ініціювало некеровані антивоєнні демонстрації на фронті, наслідком чого стали невинуваті численні жертви через покарання за

⁵⁴ Детальніше див.: *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918–1919 рр. / М. Литвин. – Львів, 1998.

законами воєнного часу⁵⁵. Не відчутною, на відміну від поляків, була й допомога української діаспори.

Як уже зазначалося, значно гарячішим був накал українсько-польських відносин у Східній Галичині. Влада проголошеної у листопаді 1918 р. Західно-Української Народної Республіки намагалася створити умови для національно-культурного життя поляків, однак не змогла стримати стихію, яка руйнувала польські пам'ятники; були випадки інтернування польських урядовців і політиків. Український політикум Галичини, еміграційний уряд ЗУНР у Відні особливо гостро критикували Угоду Пілсудського–Петлюри 1920 р., яка фактично “відступала” Варшаві територію Східної Галичини, Холмщини і Підляшшя, частину Полісся і Волині.

Укладання польсько-українського політичного договору і військової конвенції у Варшаві в квітні 1920 р., звільнення польсько-українським військом Києва у травні того ж року засвідчило бажання Варшави зміцнити антибільшовицькі сили, за рахунок спільних дій з Армією УНР відтягнути подалі на схід антибільшовицький фронт⁵⁶. Київська біднота і ліві сили зустріли польських легіоністів насторожено, знаючи, що зубожіле місто знову має годувати чуже військо; польські міщани, ліберальна інтелігенція та підприємці раділи відступу більшовиків, припиненню кривавих масакр і реквізицій. Польські землевласники боялися соціальних гасел УЦР, а тому бажали повернення до спокійного довоєнного життя, яке було в імперії Романових. Щоправда, частина польських громадських діячів не сприймала Київ як столицю УНР, оскільки зажеврїла перспектива повернення Наддніпрянщини до Польщі. До реалізації вказаних планів поляки прагнули також залучити місцевих росіян і євреїв.

Заміна більшовицької влади, з одного боку, спричинила новий виток інфляції, різке падіння курсу польської марки, ще більше розбалансування в останній місяць весни продуктового та фуражного ринків, а з іншого – дала надію на духовний розвій поляків і українців на звільненій території УНР. Накази нової київської влади почали друкуватися не російською, а лише українською і польською мовами. У місті відновлено випуск польськомовної газети “Dziennik Kijowski”, роботу чотирьох польських гімназій, якими зацікавився громадський Польський виконавчий комітет. Реанімовано працю двох польськомовних театрів – Польського та Інтимного, в репертуарі яких глядачі знову побачили класичні драми Александра Фредро, Габріелі Запольської, Міхала Балуцького, Станіслава Добжанського та ін. За їхнім прикладом Миський театр після довгої перерви (1907) знову поставив оперу “Галька” Станіслава Монюшки. На концерті української пісні 16 травня 1920 р. у залі Купецького зібрання (нині філармонія) були присутні не лише вояки 6-ої дивізії Армії УНР, але й командувач 3-ої польської армії Едвард Ридз-Смігли. Однак відступ об'єднаного війська 10–11 червня дещо підважив авторитет легіоністів, які 9 червня, напередодні більшовицького наступу, підірвали чотири дніпровські мости і колії Київського вокзалу, а задля недопущення фінансового хаосу передали

⁵⁵ Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи. – Чернівці, 2000. – С. 132; *Ярмиш О.* Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. / *О. Ярмиш.* – С. 178, 196, 228–230; Українська революція: 1917 – початок 1918 рр.: проблеми, пошуки, узагальнення. – Запоріжжя, 1998. – С. 75–114.

⁵⁶ *Красівський О.* Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. / *О. Красівський.* – Київ, 2008. – С. 210–254.

залишки коштів Міського відділу комунального господарства (в українських карбованцях і польських марках) радянському губфінвідділу⁵⁷.

Бої під Львовом і спільна оборона Замостя наприкінці серпня 1920 р. під командуванням командира 6-ої дивізії Армії УНР Марка Безручка, у ході якої союзники відбили наступ Кінармії С.Будьонного, засвідчив можливість і подальшу потребу об'єднання зусиль не лише збройних сил, але й урядів сусідніх держав. Однак згідно з Ризьким миром 1920 р., у ході якого Польща підписала угоду з більшовицькими республіками Росії та України територія уже “союзної” УНР відходила до УСРР, а новий польський кордон прокладено вздовж рік Десна, Случ, Збруч. Знесилена Армія УНР інтерновано в таборах Ланцута, Каліша, Щепйорно, Вадовиць, Александрова Куявського, Пікулич та ін. (на жаль, більшість таборових цвинтарів, насамперед Ланцута, потребують відновлення, але цьому не сприяє польська влада, кресові товариства). Вказаний договір Бельведеру з Кремлем не викликав спротиву польського соціуму, більшість якого не розумілася на східно-європейській політиці і, тим більше, підступності ленінсько-сталінського більшовизму. Відтак польський народ та його провідники із статусу союзників УНР де-юре і де-факто трансформувалися у ворогів відродження української державності, а, на думку українських праворадикалів Галичини, – в окупантів Галичини і Волині. Тоді ж втратила ґрунт і будь-яку реальну перспективу федеративна концепція державотворення Ю. Підсудського. Отже, два мільйони поляків імперії Романових зустріли вибух Російської та Української революцій насторожено і неоднозначно: великі землевласники і підприємці, колоністи не бажали революційних змін, зокрема переділу власності; біднота насамперед прагнула набуття землі, праці, миру, а вже потім – зміни прапорів; інтелігенція ліберального виховання була не проти українського національно-державного відродження; праві та консервативні середовища зайняли опозиційне становище до дій Української Центральної Ради, політики Української Народної Республіки⁵⁸.

Поляки Східної Галичини не підтримали український національно-визвольний рух, бажаючи відродження на цих землях аж до Збруча польської державності. Щоправда, польські середовища соціалістів зав'язали партнерські відносини з українськими соціал-демократами, натомість націонал-демократи (популярно “ендеки” або “вшехполяки”) взагалі не вірили в українське державотворення й прагнули залучити до своїх державницьких планів російських політиків, навіть галицьких москвофілів. Утім, більшість поляків по обидва береги Збруча жили буденними проблемами, а тому були аполітичними (видається, що таких багато, а, можливо, і більшість й нині – і в Польщі, і в Україні). Водночас слід взяти до уваги висновок Г. Юзевського про те, що “польське суспільство не було ворогом української державності загалом”, однак тогочасна “польська громада “особисто” не ангажувалася, не відчувала обов'язку разом із українцями будувати вільну і незалежну Україну”⁵⁹.

⁵⁷ Лісевич І. У відблиску польських багнетів. Життя Києва під час перебування в ньому польських військ (травень – червень 1920 р.) / І. Лісевич. – Київ, 2002. – С. 160–171.

⁵⁸ Див.: Кравців Б. Поляки на Україні / Б. Кравців, В. Кубійович, О. Оглоблин, І. Рудницький // Енциклопедія українознавства. – Львів, 1996. – Т. 6. – С. 2224–2226.

⁵⁹ Юзевський Г. Замість щоденника / Г. Юзевський. – Луцьк, 2017. – С. 98.

Загалом у 1-й чверті ХХ ст. українське і польське питання перетворилися на актуальну проблему міжнародного життя, а український та польський народи – з об'єктів на суб'єкти міжнародного права. Лише несприятлива зовнішньополітична ситуація, необхідність українців боротися кількома фронтами проти іноземних армій стали головними причинами втрати державної незалежності й територіальної цілісності України. На повоєнній Паризькій конференції країни Антанти віддали перевагу відродженій Польщі як надійнішому партнерові у боротьбі проти російсько-більшовицької експансії в Європу.

Західно-Українська Народна Республіка: особливості етнодержавотворення

Велика війна 1914–1918 рр. “зруйнувала значну частину традиційних основ європейського суспільства, надзвичайно зміцнила революційні сили як лівих, котрі вірили у те, що нове тисячоліття не настане без подальшого збройного конфлікту, внутрішнього і міжнародного, так і правих, котрі вбачали фатальне призначення людини у подальшому розпалюванні міжнаціонального зіткнення”⁶⁰. Власне крах імперій Романових і Габсбургів наприкінці світової війни активізував національно-державні сили поневолених народів Центрально-Східної Європи, зокрема українців, поляків, білорусів, чехів, румун та ін. Натомість імперські білогвардійські та більшовицькі сили Росії прагнули зберегти геополітичне поле довоєнної поліетнічної монархії. З цією метою наприкінці 1917 р. було розв’язано російсько-українську війну, а також підтримано проросійські сили регіональних маріонеткових утворень – Донецько-Криворізької Республіки, Республіки Таврида, Галицької соціалістичної радянської республіки⁶¹. Проголошення останньої влітку 1920 р. Кремль інспірував в ході провального червонокозачого походу на Львів – Замость – Варшаву задля нейтралізації пам’яті про Західно-Українську Народну Республіку (ЗУНР), ідей соборності українських земель. Її життєдіяльність не підтримали країни Антанти, з волі яких військо відродженої Польщі в листопаді 1918 р. – липні 1919 р. окупувало територію Східної Галичини, а згодом і Західної Волині; Румунія інкорпоровала Північну Буковину, а Угорщина і Чехословаччина – Закарпаття.

Проголошення державної незалежності Української Народної Республіки та поразка країн Троїстого союзу в *Першій світовій війні* активізували український національно-визвольний рух у Східній Галичині, Північній Буковині та на Закарпатті. 25 березня 1918 р. в залі Музичного інституту ім. Лисенка у Львові відбувся з’їзд 500 українських представників усіх галицьких партій, послів Галицького і Буковинського крайових сеймів, які привітали проголошення незалежної УНР та ухвалили резолюцію з вимогами: “З українських земель Галичини та Буковини утворити окремих державний організм; надати національним меншинам на цій території повне забезпечення їхньої національної автономії та політичної рівноправності; припинити насильницьку колонізацію Холмщини; злука всіх національних сил”. Вимоги об’єднати всі українські землі Австро-Угорської імперії в єдиний коронний край з окремим сеймом та адміністрацією, якомога швидше ратифікувати умови

⁶⁰ Говард М. Війна в європейській історії / М. Говард. – Київ, 2000. – С. 21.

⁶¹ Детальніше див.: Турченко Г. Проект “Новоросія” 1764–2014 рр. Ювілей на крові / Г. Турченко, Ф. Турченко. – Запоріжжя, 2014. – 116 с.

Берестейського мирного договору у лютому – вересні 1918 р. підтримали на масових мітингах і вічах *українці* Львова, Тернополя, Бережан, Заліщик, Самбора, Городка, Жовкви, Хирова, Сколе, Стрия, Сянока, Любачева, Яворова, Рави-Руської, Дрогобича, Станиславова та інших галицьких міст і сіл⁶². Почастішали й візити українських і польських політиків до цісаря Карла I з вимогою поліпшення свого етнополітичного і соціально-економічного становища⁶³. Польське коло, будучи парламентською репрезентацією поляків у Відні, прагнуло приєднання до відродженої Польщі не лише Галичини, але й Волині.

Унаслідок наростання національно-визвольного руху народів Австро-Угорщини 16 жовтня 1918 р. цісар оголосив про реорганізацію монархії на федеративних засадах, в якій кожен народ “творить свій власний державний організм”⁶⁴. З огляду на це, 18–19 жовтня 1918 р. у Львові (зала Народного дому) представницьке зібрання українських послів до австрійського парламенту, *Галицького та Буковинського сеймів*, єпископату Греко-католицької церкви, делегатів українських партій (так звана Конституанта) обрало тимчасовий парламент – *Українську Національну Раду* (далі УНРада) на чолі з адвокатом *Євгеном Петрушевичем*, який був одним із лідерів провідної політичної сили краю – *Української націонал-демократичної партії*⁶⁵. До неї, згідно зі Статутом, увійшли українські депутати обох палат австрійської Державної ради (парламенту і палати панів), крайових сеймів Галичини і Буковини та по три представники українських партій з цих земель. Окрім них до засідань ради допускалися делегати від українського студентства Галичини та журналісти. Функції Президії УНРади у перші дні виконувала Президія Української парламентської репрезентації на чолі з Є. Петрушевичем. 19 жовтня УНРада ухвалила рішення про створення трьох делегацій: Віденської (голова Є. Петрушевич); делегації для полегодження справ Галичини у Львові (Кость Левицький), Буковинської делегації – у Чернівцях (Омелян Попович)⁶⁶. Загалом в УНРаді працювали авторитетні фахівці, громадські діячі – митрополит Греко-католицької церкви Андрей Шептицький, адвокати Роман Перфецький і Володимир Загайкевич, публіцист *Льонгин Цегельський*, педагоги Антін Крушельницький і Федір Замора, письменники *Осип Назарук* і *Василь Стефаник*, вчені Іван Горбачевський, Станіслав Дністрянський і Степан Томашівський, журналіст *Василь Панейко*, фольклорист *Олександр Колесса*, кооператор і фінансист *Степан Баранта* ін. Загалом через цей

⁶² Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 146. – Оп. 4. – Спр. 7159. – Арк. 110–111, 121; Українське слово. – 1918. – 8, 10, 12–21, 23 березня; Діло. – 1918. – 5, 7–9, 13 березня.

⁶³ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Док. і мат. У 5-ти томах. – Івано-Франківськ, 2001. – Т. 1. – С. 128–129; *Литвин М.* Історія ЗУНР / М. Литвин, К. Науменко. – Львів, 1995. – С. 25; Українське слово. – 1918. – 29 вересня; Діло. – 1918. – 3, 6, 8, 10 жовтня.

⁶⁴ Діло. – 1918. – 19 жовтня.

⁶⁵ *Левицький К.* Великий зрив / К. Левицький. – Львів, 1931. – С. 113–116; *Литвин М.* Президент “Швейцарії Сходу” / М. Литвин // День. – 2008. – 7 листопада; Українське слово. – 1918. – 22 жовтня; Народна рада. – 1918. – 25 жовтня..

⁶⁶ *Павлишин О.* Українська Національна Рада ЗУНР–ЗОУНР: реконструкція особового складу (жовтень 1918 р. – серпень 1919) / О. Павлишин // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. – Львів, 1999. – Вип. 2. – С. 234–252.

орган за півроку пройшло дві сотні осіб⁶⁷. Водночас Українська Національна Рада проголосила на етнічних землях Австро-Угорської монархії Українську державу (декларована територія – бл. 75 тис. км², фактично – бл. 40 тис. км²; деклароване населення 6,5 млн, фактично – 4 млн осіб), закликавши до її творення національні меншини краю⁶⁸. Рада заявила про свій тимчасовий статус, вбачаючи своїм завданням організацію демократичних виборів до парламенту.

Український політикум взяв курс на легальне й мирне перейняття державної влади. Втім, владу довелося здобути Першолистопадним мирним повстанням, у ході якого українці взяли під контроль стратегічні об'єкти Львова (сейм, намісництво, ратушу, пошту, банки, телеграф, радіотелеграф) та більшості міст краю. Щоправда, чималий опір поляків українці зустріли у Новому Сончі, Сяноку, Ліску, Балигороді, Перемишлі, Бориславі, Рудках, Яворові, Ходорові⁶⁹. Пополудню 1 листопада австрійський намісник Галичини Кароль фон Гуйн передав владу своєму заступнику українцю Володимиру Децикевичу, а той, уже на підставі цісарського маніфесту від 16 жовтня 1918 р., Українській Національній Раді⁷⁰. 3 листопада склав повноваження австрійський військовий комендант міста Рудольф Пфєффер і передав військову владу українському коменданту міста Миколі Мариновичу⁷¹. Нову західноукраїнську владу щиро привітала громадськість Києва, Одеси та інших міст Наддніпрянщини⁷².

У програмному маніфесті Української Національної Ради від 5 листопада 1918 р. декларовано громадянські свободи – загальне виборче право, рівність усіх громадян незалежно від віри, мови, стану чи статі перед законом, 8-годинний робочий день, соціальний захист людей похилого віку та інвалідів, охорону праці та громадський спокій, проведення аграрної реформи. За ухвалою львівської делегації УНРади представники українських партій 9 листопада 1918 р. сформували коаліційний уряд – *Раду державних секретарів* (Державний секретаріат) Західно-Української Держави, який засідав у колишньому Галицькому намісництві. Його головою і міністром фінансів став Кость Левицький. Президентом Української Національної Ради, яка засідала в будинку Ставропігії, переобрано Євгена Петрушевича. 10 листопада УНРада доручила уряду “поробити потрібні заходи для з'єднання всіх українських земель одну державу”⁷³. Того ж недільного дня Рада держсекретарів вирішила надіслати своїх дипломатичних представників не лише до Києва, але й Берна, Берліна, Відня, Будапешта, Загреба і Праги, які мали

⁶⁷ Павлишин О. Львівщина в добу Західно-Української Народної Республіки (1918–1919) / О. Павлишин. – Львів, 2008. – С. 71–77.

⁶⁸ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Док. і мат. У 5-ти томах. – Т. 1. – С. 224 ; Литвин М. Історія ЗУНР / М. Литвин, К. Науменко. – С. 75–90; Діло. – 1918. – 20 жовтня .

⁶⁹ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Док. і мат. У 5-ти томах. – Т. 1. – С. 317, 320, 328, 349, 361, 410, 506, 544.

⁷⁰ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Док. і мат. У 5-ти томах. – Т. 1. – С. 246–247, 273; Історія Львова. У трьох томах. – Львів, 2007. – Т. 3. – С. 14.

⁷¹ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Док. і мат. У 5-ти томах. – Т. 1. – С. 260–261, 296, 350.

⁷² Українське слово. – 1918. – 22, 23 жовтня; 13 листопада.

⁷³ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Док. і мат. У 5-ти томах. – Т. 1. – С. 253, 266–268.

презентувати нову українську державу й нейтралізувати експансіоністські плани відродженої Польщі на міжнародній арені⁷⁴.

13 листопада 1918 р. УНРада затвердила Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії, уконституювала нову назву держави – Західно-Української Народної Республіки, затвердила її герб – золотого лева на синьому полі. Прийнято Закони УНРади “Про тимчасову адміністрацію областей ЗУНР” від 16 листопада і “Про тимчасову організацію судів і власти судейської” від 21 листопада, які залишили правочинність нормативних актів Австро-Угорщини (цивільного кодексу 1811 р., цивільно-процесуального кодексу 1895 р., кримінального кодексу 1852 р., кримінально-процесуального кодексу 1873 р.) в тому обсязі, які відповідали державності ЗУНР. Нова система судових органів складалася з повітових (130) і окружних судів (13), вищого суду (Найвищий державний суд планували створити окремих законом). Суддів призначав Державний секретаріат за призначенням Державного секретаріату судівництва (складався з особово-управлінського і законодавчого відділів). Повітовому комісару підпорядковувалися повітові військові команди, громадські комісари у містах і селах. Щоправда, поза їх компетенції залишилися суди, телеграф, пошта, залізниця, земельні володіння. Створено й нову жандармерію – цивільну, військову і транспортну⁷⁵. За європейським зразком сформовано регулярну Галицьку армію, до якої вступали не лише місцеві українці, але й німці, євреї, а також наддніпрянці, дуже рідко – поляки.

Законодавчо упорядковано й державну службу, на якій могли залишитися й лояльні до влади поляки. Державні урядовці поділялися на керівних (концертних) урядників і на виконавців (канцеляристів). Першими могли стати лише дипломовані правники до 40 років, які бездоганно володіли українською мовою і склали три державні іспити. Від канцелярських урядників вимагалася знання української, польської та німецької мов, досконале володіння діловодством. Існували й контрактні урядники – адвокати, судді й нотаріуси, які складали не політичний, а фаховий іспит. На службу не приймали боржників, злочинців чи ув’язнених. Хабарництво каралося великим грошовим штрафом, або ж арештом до шести місяців. Як свідчать документи, немало поляків залишилися в органах місцевої влади у Станиславові, Коломиї, Стрию, Тернополі, Підгайцях, Золочеві, Турці, Бориславі, Добромилі, Заліщиках, Яворові, селах Підзамочок і Дуліби Бучацького повіту. Для координації їх дій уряд планував створити спеціальний секретаріат для польської національної меншини⁷⁶. Українська влада толерувала діяльність місцевих Єврейських Національних Рад, місцевої єврейської і польської міліції⁷⁷. Дозволено “безцензурний”

⁷⁴ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Док. і мат. У 5-ти томах. – Т. 1. – С. 428.

⁷⁵ *Ортинський В.П.* Силкові структури Західно-Української Народної Республіки / В. П. Ортинський. – Львів, 2004. – С. 154–242.

⁷⁶ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Док. і мат. У 5-ти томах. – Т. 1. – С. 273, 307, 309, 315, 362, 374, 380, 432, 439.

⁷⁷ *Arhiwum Akt Nowych. Polska i Ukraina.* – Sygn 41. – К. 84–86; ДАЛО. – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 188. – Арк. 1–11; Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Док. і мат. У 5-ти томах. – Т. 1. – С. 234, 261, 326, 382, 445, 508.

випуск польських газет, зокрема “Głos prawdy” (Станіславів), “Gazeta Kołomyjska” (Коломия) та ін.⁷⁸

Водночас українській і польській владі не вдалося уникнути взаємних інтернувань чиновників, громадсько-політичних діячів, їхніх родин⁷⁹. Щоправда, умови утримання інтернованих (раціон харчування, лікарський нагляд, релігійні практики, утеплення бараків, користування літературою) регламентувалися спільною угодою від 1 лютого 1919 р., яка передбачала створення інспекційних комісій для відвідання спеціальних таборів і лікарень. Від української сторони до увійшли українські діячки – Дарія Старосольська, Олена Косевич, Софія Олеськів, а польську – делегация Червоного Хреста: художниця і громадська діячка Марія Дулемб’янка, Марія Оненська, графиня Теодозія Дідушицька. Полонених та інтернованих українців польська влада утримувала в таборах Домб’я, Вадовиць, Перемишля (Пікуличі, бл. 20 тис. осіб), Стшалкова, а арештованих поляків відправляли до таборів у Язлівці, Струсові, Тернополі (1,1 тис. осіб), Микулинцях, Бродах, Радехові, Золочеві, Коломиї (околиця Косачів; 3,4 тис. осіб) та ін. Для інтернованих поляків збирало пожертви населення Самбора, Дрогобича, Калуша, Станіславава, Косова, Ходорова, Городенки, а також польські та швейцарські місії Червоного Хреста. Цікаво, що уряд ЗУНР теж виділив кошти на виплату пенсій інтернованим полякам та українцям. Влада ЗУНР та Польщі регламентувалися також умови перетину лінії фронту, переселення родин, використання захисту адвокатів⁸⁰.

У період війни зазнали руйнувань пам’ятники Адаму Міцкевичу у Станіславові, Золочеві, Тернополі, Яну Собецькому – у Жовкві, а також пам’ятники і бюсти Тарасові Шевченку у багатьох населених пунктах краю. Були випадки обстрілу як костелів, так і церков.

Новій українській владі протистояла добре структурована польська опозиція. Її основу склали – Польський комітет народовий (ств. 1 листопада 1918 р. у Львові), Польська ліквідаційна комісія (прибула з Кракова до Львова 2 листопада), що мали при перейнятті влади координувати дії з новопризначеним Генеральним комісаром всієї Галичини Вітольдом Чарторийським, командувачами польських військ у Кракові і Львові графом Лямезаном де Саленом і генералом Станіславом Пухальським. Велика увага зверталася також на мобілізацію до польського війська членів польських парамілітарних структур краю – Польської військової організації, Польських кадр військових, товариств “Сокіл”, “Гвезда”, “Скала”, “Вольность” та ін.⁸¹

Не бажали втрачати влади й польські чиновники, які намагалися використати всі засоби тиску на українських політиків, державних діячів. Польські

⁷⁸ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Док. і мат. У 5-ти томах. – Т. 1. – С. 257, 259, 290.

⁷⁹ Там само. – С. 319, 465, 474, 477, 480, 481–483, 517, 532.

⁸⁰ ДАЛО. – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 3–5; Спр. 570 – Арк. 1–14; Оп. 2. – Спр. 1177 – Арк. 7–8; Спр. 1172. – Арк. 3–8; *Павлишин О.* Львівщина в добу Західно-Української Народної Республіки (1918–1919) / *О. Павлишин.* – Львів, 2008. – С. 138–142; *Чорненький Р.* Табір для інтернованих осіб у Косачеві в Коломиї в період польсько-української війни 1918–1919 рр. / *Р. Чорненький* // *Stanisławów i ziemia Stanisławowska w II Rzeczypospolitej : wojskowość–bezpieczeństwo–społeczeństwo–kultura.* – Warszawa; Stanisławów, 2017. – S. 21–32.

⁸¹ *Gella Jan.* Ruski miesiąc I XI– 22 XI / *Jan Gella.* – Lwów, 1919. – S. 5; Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Док. і мат. У 5-ти томах. – Т. 1. – С. 219, 247, 254; Українське слово. – 1918. – 27, 30 жовтня, 1 листопада.

представники Крайового відділу (виконавчого органу Галицького сейму) на чолі з маршалком С. Незабитовським уже ввечері 1 листопада 1918 р. прибули до Ставропігії, де на засіданні УНРади запропонували українцям “порозуміння” і недопущення “обопільно до проливу крові в місті”⁸².

На переговорах за участю заступника голови львівської делегації УНРади І. Кивелюка обговорено проблему “апровізації” міста, функціонування телефону, роботу чиновників у ратуші. Вночі українці відкинули пропозицію поляків щодо заміни на ратуші синьо-жовтого прапора на міську синьо-червоно хоругву⁸³. Вирішено також створити спільну українсько-польську комісію (по шість членів), яка мала зібратися у Крайовому відділі⁸⁴. На її засіданні польські делегати заявили, що не визнають “українську державну владу” і запропонували, “щоби для управи краю установити аж до мирового конгресу спільну польсько-українську владу”⁸⁵. Отже, для координації зусиль супротивників у гуманітарній сфері (зв’язок, міський транспорт, електропостачання, медична допомога) за участю української влади створено українсько-польську комісію не лише у Львові (2 листопада), але й – Перемишлі (1 листопада, по чотири українці і поляки) та Станиславові (2 листопада)⁸⁶. Утім, діяли вони недовго і не завжди узгоджено.

На жаль, польським командирам не вдалося зупинити “ревізії” в “українських домах” Львова⁸⁷. Закрито Святоюрський собор, де поляки розмістили спеціальні бійниці, ув’язнено та інтерновано окремих священиків⁸⁸. У Львові пограбовано українські кооперативи та фінансові установи, а в Перемишлі – помешкання єпископа Йосафата Коциловського, адвоката Володимира Загайкевича. За участю польських військовиків здійснено єврейський погром у Перемишлі (11–12 листопада) і Львові (22 листопада)⁸⁹.

Більшість поляків Львова та регіону негативно відреагувало на встановлення української влади. Польські офіцери австрійської армії створили збройні підрозділи, які розпочали у Львові вуличні бої проти українських сил. 6 листопада Начальна команда польських військ у Львові видала наказ про мобілізацію “тід оружжя” чоловіків 17–35 років⁹⁰. При цьому зафіксовано спроби “насильного побору” до війська українців і євреїв. Перші три тижні українсько-польської війни 1918–1919 рр. йшли зі змінним успіхом. Зокрема у час українських наступів польським військовикам та іноземним місіям вдалося нав’язати новій владі перемир’я (3–5, 18–21 листопада), позиційні бої, що дало можливість мобілізувати підсилення, приїзд частин із центральної Польщі. Лише після того, як із Перемишля, де 11 листопада придушено українську владу, 20 листопада до Львова залізницею прибула польська група “Одсеч” М. Токаржевського (1,5 тис. осіб), противникові вдалося перехопити ініціативу й змусити 22 листопада 1918 р. українські війська

⁸² Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Док. і мат. У 5-ти томах.. – Т. 1. – С. 256.

⁸³ Там само. – С. 258.

⁸⁴ Там само. – С. 257.

⁸⁵ Там само. – С. 259.

⁸⁶ Там само. – С. 239, 308, 326, 349–350, 356, 468–469.

⁸⁷ Там само. – С. 264.

⁸⁸ Там само. – С. 268.

⁸⁹ Там само. – С. 284, 474–475, 479.

⁹⁰ Там само. – С. 263, 273.

відступити з міста. УНРада і уряд ЗУНР виїхали до Тернополя, який став новою столицею держави. Українські сили, що вийшли зі Львова, розпочали облогу міста, встановивши 300-кілометрову лінію фронту⁹¹. Через декілька днів, 28 листопада 1918 р., Ю. Пілсудський у листі до генерала Т. Розвадовського повчав своїх військовиків та чиновників: “Військова окупація дозволяє тимчасово не розв’язувати політичних справ, які в даний момент ще не назріли для остаточного поладження. Вона не закриває ніяких шляхів і можливостей розв’язання польсько-українського питання відповідно до наших інтересів”⁹².

Щоправда, серед поляків були й такі, які, якщо не симпатизували, то принаймні толерували діяльність нової української влади. Зокрема львівський кореспондент “Діла” 7 листопада 1918 р. несподівано зауважив: “Львівські поляки прийняли dokonаний факт нашої державности в перших двох днях доволі спокійно з резигнацією, зрозумівши, що в цім пливе велика філя українського народу з цілого краю, якої не годен стримати львівський спольщений острів. Певно, що многих виховуваних віддавна у великопольських мріях панування над усією Україною, Литвою, Білоруссю і др. заболіла та подія, одначе польський загал відчував, що рахуватися з українським народом і шукати інших способів, щоб серед нього мирно їм прожити”⁹³. Аналогічний запис 9 листопада зробив заступник повітового комісара із Бережан Михайло Західний: “Старші поляки заявляють свою лояльність, молоді спершу зорганізували свою лоївку, але з огляду на поважну військову силу в повіті понехали оружно оборони”⁹⁴. Український комісар Кам’яно-Струмилівського повіту Л. Петрушевич 10 листопада занотував: “Населення народності польської по селах заховуєся спокійно, за те інтелігенція польська в Каменці про око заховуєся спокійно лиш зі страху перед нашими Січовими Стрільцями і машиновими крісами, тому мусить бути під строгим дозором”⁹⁵. Представник УНРади М. Стрільчик 15 листопада 1918 р. зауважив, що у Станіславівському повіті “поляки заховуються спокійно, лише молодіж та шумовиння заховуються провокуюче”⁹⁶. Подібний запис зробив у тому ж місяці представник УНРади у Рудківському повіті В. Доброльський: “Поляки заховуються спокійно”⁹⁷.

На початку січня 1919 р., після місячного перебування в Тернополі, центральні органи держави перебралися до Станіславова. У трьох сесіях Української Національної Ради (2–4 січня, 4–15 лютого, 25 березня, 3–15 квітня 1919 р.) взяло участь понад 130 делегатів, які створили десять комісій: земельну, військову, законодавчу, технічної відбудови, фінансову, шкільну, закордонних справ, суспільної опіки, комунікаційну, адміністративну. Тоді ж сформовано новий уряд на чолі з адвокатом Сидором Голубовичем.

4 січня 1919 р. закон “Про виділ Української національної ради” закріпив за радою функції, що “звичайно входять в обсяг повноважень президента держави”.

⁹¹ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. / М. Литвин. – Львів, 1998. – С. 91–100; Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Док. і мат. – Т. 1. – С. 239.

⁹² Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Док. і мат. – Т. 1. – С. 454.

⁹³ Ще з львівських переживань // Діло. – 1918. – 7 листопада.

⁹⁴ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Док. і мат. – Т. 1. – С. 373.

⁹⁵ Там само. – С. 405.

⁹⁶ Там само. – С. 441.

⁹⁷ Там само. – С. 466.

Поточну роботу Виділу перекладено на президію УНРади: президента Є. Петрушевича, чотирьох його заступників, двох секретарів і заступника секретаря⁹⁸.

За умов кількарічної воєнної розрухи, матеріальних втрат Галичини (близько 6 млрд корон) УНРада і уряд особливу увагу фокусували на організації понівеченого війною господарства та виведенню його з глибокої кризи. Відтак монополізовано продаж зерна, хлібопекарських виробів, картоплі, великої і малої рогатої худоби, свиней, шкіри, цукру, сірників, цигарок, спирту, вина, горілки і пива, поташу, пороху. Харчевий уряд намагався подолати голод. У квітні 1919 р. регламентовано розподіл м'яса, заборонено випікання хліба без установленого мінімуму (25%) сурогату, обмежено його продаж у промислових їдальнях (25 г). 4 квітня 1919 р. УНРада запровадила в обіг спільну з Наддніпрянщиною валюту – гривню (дорівнювала австрійській короні) і карбованець (дорівнював двом коронам). Однак нова валюта не змогла стримати інфляції в умовах війни, міжнародної ізоляції ЗУНР, напливу знеціненої корони з Чехії, Угорщини, Югославії. Відчувався брак дрібних національних грошей, тому повітова влада Бродів, Золочева, Тернополя, Збаража і Сокаля почала друкувати, нерідко на твердому обгортковому папері, міські бони (1, 2, 5, 10 гривень). Польське населення, як правило, не довіряло українській валюті. Відомо й те, що після приходу польських військ у Збаражі українські бони були знищені на повір'ї магістрату⁹⁹. Українська влада так і не зуміла взяти під контроль нафтовидобуток (більшість розробок належала іноземному капіталові), хоч і заборонила вивіз нафти-сирівця.

Після тривалих дискусій (трьох читань) 14 квітня 1919 р. УНРада нарешті ухвалила Земельний закон, який визначив основи аграрної реформи, зокрема ліквідацію великого землеволодіння (не лише поміщицького, але й монастирського). Після закінчення війни передбачалося поділити рілля між безземельними і малоземельними, демобілізованими вояками Галицької армії (від 30 до 100 моргів). Ліси мали перейти під оруду міністерства земельних справ. Господарів, у яких окультурені ґрунти стояли облогом, влада могла покарати шестимісячним арештом або штрафом 100–5000 корон. Новий аграрний закон розкритикували ліві сили і консерватори. Зокрема галицький консерватор Василь Кучабський вважав, що цей закон відвертає від ЗУНР галицьких поляків-землевласників і примігизував рівень життя¹⁰⁰.

Національним меншинам Українська Національна Рада гарантувала свободу усного і писемного спілкування з державними і громадськими структурами рідною мовою. Закон про вибори до сейму Західної області УНР від 15 квітня 1919 р. (ухвалений після третього читання) передбачав загальні, таємні і прямі вибори за національними куріями осіб, не молодших ніж 20 років, зокрема вибори 160 депутатів від українського (3,99 млн), 33 – від польського (0,8 млн), 27 – від єврейського (0,69

⁹⁸ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Док. і мат. – Івано-Франківськ, 2001. – Т. 2. – С. 151–152.

⁹⁹ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Ілюстрована історія. – Львів; Івано-Франківськ, 2008. – С. 192–212.

¹⁰⁰ Литвин М. Західноукраїнське село в період визвольних змагань / М. Литвин // Історія українського селянства. – Київ, 2006. – Т. 1. – С. 597–621; Павлишин О. Підготовка аграрної реформи в ЗУНР / О. Павлишин // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 6: Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції. – Львів, 2000. – С. 170–183.

млн) і 6 – від німецького (0,16 млн) населення краю, разом 226 обранців¹⁰¹. Право висувати кандидатів у депутати надавали партіям і групам виборців (не пізніше 10 днів до виборів) за спеціальними виборчими списками (від 200 осіб). Право вибору і виборності були позбавлені психічнохворі, зареєстровані кримінальні злочинці та повії. Жодних обмежень за соціальним походженням, релігійною та національною приналежністю не передбачалося. Члени виборчих комісій складали письмові присяги. Однак заплановані на листопад сеймові вибори не відбулися через потужний наступ у травні 1919 р. 80-тисячного польського війська.

1 лютого 1919 р. УНРада ухвалила Закон про запровадження української мови як державної в усіх установах. Згідно з законом від 8 квітня 1919 р. громадянство ЗУНР надавали особам із постійним місцем проживання (хоча б п'ять років); службу в державних установах і організаціях дозволяли лише після громадянської присяги. Особи-“чужинці” мали право від 26 травня 1919 р. покинути республіку. Зрозуміло, що в умовах війни та виживання втілювати в життя ці демократичні права було важко, тим більше, що цього бажали не всі політичні сили, які прямо чи опосередковано брали участь у роботі Національної ради і місцевих органів влади. Насамперед, ліворадикальний блок – напівлегальні члени Компартії Східної Галичини і легальні українські соціал-демократи.

Українська влада започаткувала реформу систему освіти. Закон УНРади про шкільництво від 13 лютого 1919 р. оголосив публічні школи державними, а вчителів – державними службовцями; за рішенням освітніх органів було дозволено засновувати приватні школи. Українська мова стала основною в усіх державних школах; за національними меншинами – *поляками* та *євреями* визнано “право на школу в рідній мові”. В школах з українською мовою навчання на прохання батьків дозволялося вивчати факультативно польську та німецьку мови (дві години в тиждень). Спеціальним законом націоналізовано українські приватні гімназії в Долині, Городенці, Копичинцях, Рогатині, Чорткові та Яворові, а також учительські жіночі семінарії у Львові, Станиславові, Самборі, Сокалі, Бережанах, Коломиї й Тернополі¹⁰². Не зважаючи на інфляцію, влада виплачувала грошові компенсації, зокрема дорожні вчителям, а також удовам і сиротам греко-католицьких священників. Зарплата нараховувалася їм священникам Римо-католицького костелу.

Українська Національна Рада на сесії 3 січня 1919 р. урочисто проголосила намір об'єднати ЗУНР і УНР “в одну одноцілу суверенну Народну республіку”, обрала делегацію (65 осіб) на чолі з віце-президентом УНРади Левом Бачинським, яка мала ратифікувати цю ухвалу. Актом злуки 22 січня 1919 р. у Києві ці плани було реалізовано¹⁰³. 23 січня Трудовий конгрес затвердив Універсал Директорії, й на цій підставі делегати УНРади ввійшли до складу парламенту УНР¹⁰⁴. До складу Директорії УНР обрано Є. Петрушевича, ЗУНР стала Західною областю Української Народної Республіки (ЗОУНР). Ратифікувати акти єднання мали Українські

¹⁰¹ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Док. і мат. – Т. 2. – С. 359–360, 407–414.

¹⁰² Шологон Л. Освітні процеси в Західно-Українській Народній Республіці (1918–1919 рр.) / Л. Шологон // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2009. – Вип. 18. – С. 240–248.

¹⁰³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 118. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 5.

¹⁰⁴ Вістник Української Народної Республіки. – 1919. – 7 лютого.

національні збори, які планували скликати згодом¹⁰⁵. Злуку УНР і ЗУНР привітали народні віча у Стрию, Калуші, Войниліві, Товмачі, Долині, Дрогобичі, Золочеві, Заліщиках, Самборі¹⁰⁶.

14–15 травня 1919 р. армія Ю. Галлера почали велику наступальну операцію, унаслідок якої корпуси Галицької армії відступили з околиць Львова на південь Тернопільщини, до Дністра. У середині червня 1919 р. Галицька армія здійснила контрнаступ – Чортківську офензиву, під час якої звільнено міста Чортків, Бучач, Тернопіль, Бережани, Золочів. Для оптимізації механізмів ухвалення рішень в екстремальних умовах війни Президія Відділу УНРади і уряд 9 червня 1919 р. передали надзвичайні повноваження Є. Петрушевичу, якого (“до відкликання”) оголошено диктатором ЗУНР¹⁰⁷. У січні 1920 р. у Відні сформовано Колегію уповноважених диктатора ЗУНР, яка поєднувала виконавчі й частково законодавчі функції керівництва республіки в складних умовах політичної еміграції. Окремі міжнародні протестаційні документи підписувалися від імені “послів Української національної ради” у Відні й Львові, або ж від Президента Української Національної ради Східної Галичини (ЗУНР, Галицької Республіки)¹⁰⁸.

З огляду на виникнення нової воєнно-політичної ситуації в Центрально-Східній Європі, насамперед через небезпеку експансії більшовицької Росії, поширення комуністичних режимів, західні держави схилилися до розв’язання українсько-польської суперечки за Галичину на користь Польщі. 25 червня 1919 р. Найвища рада Антанти санкціонувала право Варшави на тимчасову військову окупацію Східної Галичини “аж по ріку Збруч”¹⁰⁹. 2 липня це рішення опротестувала паризька делегація УНР: “Рішення Найвищої Ради не означає побіди Справедливості і Права. Український нарід Східної Галичини, який творить дуже поважну більшість на сій споконвічній українській землі, міг, безперечно, не тільки на основі Права і Справедливості, але також на основі принципів держав Антанти, проголосити після розпаду Австро-Угорщини свою незалежність і з’єднення з Українською Республікою, утвореною цілим українським народом. Польська Республіка, підносячи свої нічим неоправдані претензії до Східної Галичини і йдучи війною на Українську Республіку для зреалізування тих претензій, нарушила право українського народу”. Далі стверджено, що вказане рішення “в справі Східної Галичини нарушує територіальну суверенність Української Республіки, віддаючи часть її території під польську окупацію. Се рішення нарушує право самовизначення українського народу і санкціонує довершений факт польської окупації”¹¹⁰. Підготовлений Найвищою радою 8 грудня 1919 р. проект статусу Східної Галичини, котрий передбачав лише 25-річний мандат на адміністрування Польщі у краю, рівність польської і української мов, відмову від польської колонізації¹¹¹ опротестувала

¹⁰⁵ *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції / І. Мазепа. – Мюнхен, 1950. – Т. 1. – С. 87.

¹⁰⁶ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Док. і мат. Т. 3. Кн. 2. – Івано-Франківськ, 2005. – С. 6–50.

¹⁰⁷ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1928. Док. і мат. Т. 2. – С. 397.

¹⁰⁸ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Док. і мат. Т. 5. Кн. 2. – Івано-Франківськ, 2011. – С. 508, 524, 531, 556, 686, 694, 697, 701, 714.

¹⁰⁹ *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918–1920 / М. Лозинський. – Нью-Йорк, 1970. – С. 138–146.

¹¹⁰ Там само. – С. 143–145.

¹¹¹ Там само. – С. 153–167.

польська делегація і він не набув чинності (поляки вимагали права на довічне володіння Галичиною).

Намагаючись перешкодити інкорпорації українських земель до складу Другої Речіпосполитої, провідники ЗУНР домагалися від країн Антанти розв'язання східногалицької проблеми на засадах права націй на державне самовизначення. Натомість за підтримки керівництва більшовицьких республік Росії та України влітку 1920 р. створено Галревком (голова Володимир Затонський) і проголошено маріонеткову Галицьку соціалістичну радянську республіку, яку не визнала міжнародна спільнота; її двохмісячну політику радянзації розкритикував й еміграційний уряд ЗУНР¹¹².

Не менш підступною була політика Кремля і до Варшави, польського населення більшовицьких республік Росії та України, яким нав'язувався шлях радянзації/більшовизації відродженої Польщі. З цією метою 19 липня 1920 р. у Москві створено Польське бюро ЦК РКП(б), до якого ввійшли Ф. Дзержинський (голова), Ю. Мархлевський, Ф. Кон, Е. Прухняк, Ю. Уншлихт. У ході наступу червоноармійських військ Західного фронту більшість членів Польбюро прибуло до Білостоку, де воно реформовано в Тимчасовий ревком Польщі (Польревком). Голова Галревкому В. Затонський намагався з ним нав'язати телеграфний контакт, навіть відкрити представництво Польревкому у Тернополі, однак цьому завадили серпневі події на фронті, саморозпуск цих ревкомів¹¹³.

23 лютого 1921 р. паризька сесія Ради Ліги Націй підтвердила тимчасовий характер польської військової окупації Східної Галичини. У відповідь 30 квітня 1921 р. Є. Петрушевич запропонував Лізі націй проект "Основи державного устрою Галицької республіки", що передбачав відродження у краї незалежної соціально-правової держави, в якій вибори до парламенту (Державної ради) пропонувалося здійснити за трьома національними куріями, очолити республіку мав президент¹¹⁴. Утім, цей проект Ліга націй не підтримала. Не вдалося також консолідувати національно-державні плани проводу ЗУНР і УНР. А вже 14 березня 1923 р. Рада представників держав Антанти визнала Східну Галичину частиною Польської держави. Натомість польський уряд обіцяв забезпечити національним меншинам можливості національно-культурного розвитку і надати Східній Галичині автономію, але не виконав цієї обіцянки. Оголосивши протестаційну заяву, 15 березня 1923 р. екзильний уряд ЗУНР у Відні самоліквідувався, Є. Петрушевич виїхав до Берліна, де зблизився із середовищем гетьмана П. Скоропадського¹¹⁵.

Діяльність уряду і УНРади ЗУНР засвідчила, що провідники українських партій, недавні послы Галицького сейму непогано засвоїли досвід європейських

¹¹² *Литвин М.* ЗУНР і Галицька СРР у геостратегії більшовицької Росії / М. Литвин // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2009. – Вип. 18. – С. 101–118.

¹¹³ *Klimecki M.* Polskie biuro KC RKP(b) i Tymczasowy komitet rewolucyjny Polski. Sowietyzacja centralnych ziem Polski latem 1920 r. / М. Клімецькі // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2017. – Вип. 29. – С. 117–131; Костюшко І.І. Польское бюро ЦК РКП(б) 1920–1921 гг. / И.И.Костюшко. – Москва, 2005. – С. 29–32.

¹¹⁴ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Док. і мат. – Т. 5. – Кн. 2. – С. 647–662.

¹¹⁵ *Павлишин О.* Євген Петрушевич (1863–1940). Ілюстрований біографічний нарис / О. Павлишин. – Львів, 2013. – С. 30–39.

демократичних традицій й прагнули збудували республіку, яка б стала прикладом українського державного правопорядку¹¹⁶, толерантного вирішення за давнених між-національних суперечностей. На думку адмірала австрійського фронту, керівника санітарних справ ЗУНР Ярослава Окуневського, Президент УНРади Є. Петрушевич у “впорядкованій республіці” міг би стати “пречудовим президентом”, не гіршим від президента Чехословаччини Томаша Масарика¹¹⁷. Однак цьому завадила воєнна агресія на західні землі України у 1918–1920 рр. Польщі, Румунії та Росії. Досвід ЗУНР щодо формування революційного парламенту і коаліційного уряду, системи функціонування місцевої влади за участю потенційних опонентів, виваженого земельного реформування може стати в нагоді й сучасним політикам і управлінцям.

Українсько-польська війна 1918–1919 років: етапи та геополітичні наслідки

Відродження української державності, зміцнення української економіки на західних землях України не входило в плани більшості європейських політиків, зокрема й польських, які вважали Східну Галичину Малопольщею, своїми східними кресами, історичними землями Речі Посполитої. Натомість для правителів і підприємців Європи цей Прикарпатський край видавався новим Ельдорадо, Ельзасом і Лотарингією, де з тисяч свердловин-шахт великі світові інвестори продукували 4–5 % світової нафти. Десятки місцевих рафінерій виготовляли основні та супутні товари – якісний бензин, керосин, газолін, мастильні масла, асфальт, природний бітум, парафін, озокерит, свічки і навіть мило. Започатковано також цукроваріння, виготовлення тютюнових виробів. Розходилася Європою і дрогобицька сіль. На базі численних мінеральних вод (вуглекислих, карбонатних, сірчанних та сірководневих) формувалися курортні зони у Трускавці, Моршині, Сяноку, Микулинцях, Буркуті, Любені Великому, Немирові, Черче. Край був насичений залізничними шляхами, які, по суті, ставали важливими транзитними шляхами Центрально-Східної Європи. Був навіть розроблений план з’єднання каналами Дністра та Північного Бугу і створення у Львові морського порту. Зрозуміло, що це все створювало привабливість регіону для сусідніх, і не тільки, держав. Однак підґрунтям для промислового та сільськогосподарського розвитку була все-таки земля, за яку постійно тривала боротьба між народами й державами, землевласниками та зuboжілими селянами¹¹⁸.

Галичину в першій чверті ХХ ст. вважали П’ємонт не лише представники українських національно-державних сил, але й польського та єврейського визвольного руху. Українські політики й учені нерідко трактували її ядром української нації, а тому польська агресія проти ЗУНР означала набагато більше, ніж втрату провінції, – знищення підвалин, на яких після Першої світової війни могла будуватися Українська самостійна держава. Натомість ідеологи та політики польського ендецького напрямку (С. Грабський, Р. Дмовський, Є. Гертих та ін.), вибудовуючи плани щодо відродження національної держави, прагнули реалізувати політику

¹¹⁶ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: у 2-х т. – Т. 2 / І. Лисяк-Рудницький. – Київ, 1994. – С. 55–56.

¹¹⁷ Плекан Ю. Євген Петрушевич і Ярослав Окуневський: історія однієї “сильветки” / Ю. Плекан // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 18: Західно-Українська Народна Республіка: до 90-річчя утворення. – Львів, 2009. – С. 530–534.

¹¹⁸ Проект “Україна”. Австрійська Галичина / [автор-упор. М. Р. Литвин]. – Харків, 2016. – С. 318–361.

інкорпорації, колонізації та колонізації захоплених українських земель. Щоправда, діячі табору Ю. Пілсудського (Т. Голувко, Л. Василевський та ін.) не відкидали можливості асиміляції українців, хоча й не заперечували їхнього залучення до співпраці з Польською державою шляхом надання певних прав у межах автономії у Східній Галичині й ширшого самоврядування на Волині¹¹⁹.

У зв'язку з цим важко погодитися з польською думкою про те, що війна за Львів і т. зв. Малопольщу в 1918–1919 рр. була “домовою війною”, “війною з польськими орлятами”, “українським замахом” чи “війною двох патріотизмів”. Більшість українських дослідників трактують її визвольною війною українського народу проти намагань польських політичних кіл за підтримки Антанти розширити територіальні межі новоутвореної Другої Речі Посполитої за рахунок західноукраїнських земель і так заперечити право українців на державне самовизначення¹²⁰. Війна спричинила інкорпорацію Східної Галичини і Західної Волині до Другої Речі Посполитої. Боротьба проти іноземної агресії стала яскравим виявом прагнення населення ЗУНР реалізувати право на державну незалежність і соборність України.

Українсько-польська війна пройшла чотири етапи: перший – збройна боротьба за Львів 1–22 листопада 1918 р.; другий – утворення і стабілізація Галицького (Східного) фронту у грудні 1918 р. – січні 1919 р.; третій – боротьба за ініціативу в лютому – квітні 1919 р.; четвертий – відступ Галицької армії за Збруч у травні – липні 1919 р.

Напередодні Першолистопадового повстання Польський національний комітет у Парижі (голова – Р. Дмовський) висловив претензії не тільки на Познанщину і Західну Білорусь, але й на Малопольщу, тобто Східну Галичину. Створена 28 жовтня за його підтримки Польська ліквідаційна комісія оголосила себе представницьким органом польської держави на західноукраїнських землях, а 29 жовтня надіслала нотифікаційні листи до прем'єра Австрії, намісника Галичини та розпорядження до місцевих органів влади. Все це посилювало міжнаціональну напругу й прискорило розв'язання українсько-польської війни.

¹¹⁹ Детальніше див.: *Красівський О.* Галичина в першій чверті ХХ ст. Проблема українсько-польських стосунків / О. Красівський. – Львів, 2000. – 416 с.; *Лисенко В.* Галичина в концепції польської месіанської візії / В. Лисенко // Емінак. – 2017. – № 3. – С. 19–24; *Його ж.* Галичина в месіанській візії Ю. Пілсудського / В. Лисенко // Грані. – 2017. – Т. 20. – № 7. – С. 34–39.

¹²⁰ Польські та окремі українські автори називають її польсько-українською війною. Детальніше див.: *Лозинський М.* Галичина в роках 1918–1920 / М. Лозинський. – Відень, 1922; *Омелянович-Павленко М.* Українсько-польська війна 1918–1919 / М. Омелянович-Павленко. – Прага, 1929; *Крезуб А.* Нарис історії українсько-польської війни / А. Крезуб. – Львів, 1933; *Шанковський Л.* Українська Галицька армія / Л. Шанковський. – Вінніпег, 1974; *Литвин М.* Історія ЗУНР / М. Литвин, К. Науменко. – Львів, 1995; *Klimecki M.* Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Wschodnią Galicję 1918–1919 r.: Aspekty polityczne i wojskowe / М. Klimecki – Warszawa, 1997; *Макарчук С.* Українська республіка галичан / С. Макарчук. – Львів, 1997; *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918–1919 рр. / М. Литвин. – Львів, 1998; *Рубльов О.* Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. / О. Рубльов, О. Реєнт. – Київ, 1999; *Krotofil M.* Ukraińska Armia Halicka 1918–1920: Organizacja, uzbrojenie, wyposażenie i wartość bojowa sił zbrojnych Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej / М. Krotofil. – Toruń, 2002; *Карпинець І.* Галичина: військова історія: 1914–1921 / І. Карпинець. – Львів, 2005; *Ткачук П.* Сухопутні війська України доби революції 1917–1921 рр. / П. Ткачук. – Львів, 2009; *Дедик О.* Чортківська офензива / О. Дедик. – Ч. 1–2. – Львів, 2013–2016.

Як уже зазначалося, Українська національна рада майже без перешкод перейняла 1 листопада владу в більшості повітів Східної Галичини і частині Буковини. Лише в західних повітах і містах, де поляки становили велику частку населення, уникнути боротьби не вдалося. Завдяки перевазі польських військових сил було нейтралізовано заворушення українських військових підрозділів у Любліні й Ряшеві та ліквідовано спроби українців перебрати владу в Ярославі, Любачеві, Новому Санчі, Сяноку, Томашеві, Грубешові, а також Перемишлі. Значно довше українська влада протрималася на Лемківщині, де були проголошені т. зв. проукраїнські республіки – Вислоцька і Фльоринська.

Перший етап війни – листопадові бої у Львові – поділяється на такі періоди:

Початок бойових дій 1–4 листопада 1918 р. – обопільне нагромадження бойових сил, боротьба за оволодіння стратегічно важливими об'єктами у Львові та повітових містах, усталення лінії фронту;

5–18 листопада – участь у боях у Львові полку Українських січових стрільців та загонів добровольців із Винник (нині у складі м. Львова), Комарного, Щирця. 6 листопада частини УСС було поділено на 3 відтинки, згодом утворилося 5 відтинків, або груп. Кожна з них мала 3–5 підгруп, або міських залог;

18–22 листопада – втрата українцями столиці ЗУНР. Нав'язане поляками перемир'я (з 6.00 18 листопада до 6.00 20 листопада) сприяло передислокації до міста групи “Одсеч” (5,6 тис. бійців) й оволодінню Львовом. Більшість українських істориків вважає, що відступ українського війська не відповідав військово-стратегічному становищу супротивників у місті та був помилкою командарма Г. Стефаніва й Начальної команди ГА. Водночас польські військовики високого рангу трактують український відступ 21 листопада як добре організовану і своєчасну операцію, а дії легіоністів – як невдачу. Критична воєнно-стратегічна ситуація і співвідношення військових сил не дали можливості українцям утримати Львів. Командування намагалося зберегти львівське угруповання – ядро ГА, а також уряд і УНРаду ЗУНР від оточення. Напередодні відступу ГА зі Львова, 19 листопада, супротивники домовилися: не обстрілювати артилерією будівлі Червоного хреста, шпиталі, електростанцію, газівню, санітарних патрулів¹²¹.

Військове будівництво ЗУНР проходило у несприятливих міжнародних умовах, ускладнювалося фінансово-організаційними труднощами і демографічними обмеженнями. Українське керівництво, сподіваючись (принаймні на першому етапі війни) обійтися створенням військових формувань на добровільній основі, виявилось не готовим до затяжної війни. Лише у розпал війни, 13 листопада 1918 р., Державний секретаріат військових справ на чолі з Д. Вітовським (у лютому 1919 р. його змінив В. Курманович) видав розпорядження про створення регулярної армії та військово-територіальну організацію ЗУНР, що була розділена на 3 військові області (12 військових округів і 60 повітових команд): Львів (округи Львів, Перемишль,

¹²¹ Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie. – WBH X16. – К. 3–17; X15. – К.15; IX72. – К.400; I 124; X 15. – К. 3–16; XI6. – К 3–7; X158. – К.1–17; XI60. – К. 2, 25–27, 37, 42–43, 54–60; Biblioteka Jagiellońska. Odział starych druków i książek rzadkich. Zesp. Lwów. Listopad 1918. – К. 7–34; Archiwum Aktów Nowych w Warszawie. – Kolekcja opracowańi odpisów dokumentów. – Sygn. 45. – К. 6–58; Sygn. 46, apk. Sygn. 58. – К. 25–26; ДАЛЮ. – Ф. 257. – Оп. 2. – Спр.251. – Арк. 9; Спр. 593. – Арк. 2–9; Спр. 1723. – Арк. 2; Obrona Lwowa. – Warszawa, 1993. – N. 3. – S. 261–265, 297–306, 562–563.

Рава-Руська, Самбір); Станиславів (округи Станиславів, Стрий, Коломия, Чернівці); Тернопіль (округи Тернопіль, Золочів, Чортків, Бережани). Затверджено текст військової присяги й оголошено загальну мобілізацію чоловіків-українців віком 18–35 років. Представники національних меншин могли вступати до війська добровільно. Разом з начальником булави (генерал штабу) і референтами (артилерії, муніциї, зв'язку, розвідки, преси, харчів, санітарним, жандармерії, самохідним, обозним, поповнень) вони становили вищий командно-керівний орган – Начальну команду Галицької армії. Її структура й особовий склад забезпечували керівництво загальними операціями, а на першому етапі – управління бойовими групами, згодом – корпусами та бригадами¹²².

На першому етапі військового будівництва в розпорядження НКГА прибули добровольці з Української Народної Республіки: генерали – М. Омелянович-Павленко (10 грудня 1918 р. призначений головнокомандувачем ГА) і В. Гембачів, полковники Є. Мишківський, І. Омелянович-Павленко, М. Какурін, Б. Грубер, підполковник В. Фідлер, отаман А. Долуд. До командного складу зараховано також досвідчених фронтовиків австро-угорської армії – австрійців, угорців, чехів, німців. У січні – лютому 1919 р. проведено реорганізацію збройних сил ЗУНР (бл. 60 тис. осіб) у мобільну регулярну армію європейського зразка. Начальну команду поділено на два управління: оперативне й матеріально-технічне, яким підпорядковувалися відділи: зв'язку, артилерії, летунства, муніципний, автомобільний і залізничних шляхів, персональний, інтендантський, санітарний, судівництва, дучівництва, польової жандармерії, розвідки і контррозвідки. Сформовано 3 корпуси з 4-х стрілецьких бригад у кожному. До бригади входили 3–5 піхотних куренів, гарматний полк, сотні – кінна, технічна, зв'язку, відділи – розвідки, муніципний, інтендантський, санітарні формування.

Перший корпус ГА утримував північне крило фронту (Сокаль–Рава-Руська–Жовква–Яворів). У січні його очолив В. Курманович, а в лютому – О. Микитка. Другий корпус під командуванням М. Тарнавського облягав серпом Львів і тому називався осадним. В його складі діяла 1-ша бригада УСС на чолі із сотником З. Носковським. Штаб корпусу розміщувався у Бібрці. Третій корпус зі штабом у Стрию утворився на базі бойових груп “Щирець”, “Любінь Великий”, “Рудки”, “Хирів” та інших з південного крила фронту. Його війська стояли під мурами Львова, постійно загрожуючи комунікаціям противника – залізниці до Перемишля, а також обороняли нафтовий басейн і важливу магістраль Стрий – Мукачеве – Чоп, яка з'єднувала ЗУНР із Центральною Європою. Корпусом командували: Г. Коссак (січень – лютий 1919 р.), а згодом – В. Гембачів, А. Кравс.

Загалом у березні – квітні 1919 р. бойові дії на Східному фронті вели 40 – 60 тис. польських вояків. Хоча головним родом обох військ була піхота, у польській армії, на відміну від української, велику увагу приділяли й кінноті. Завдяки підтримці Франції, США поляки утримували на Східному фронті більше сотні легких танків і 60 бойових літаків, 24 бронепотяги. Відтак ГА довелося обстоювати

¹²² Микитюк Д. Організаційні структури Української Галицької Армії / Д. Микитюк // Українська Галицька Армія. – Вінніпег, 1958. – Т. 1. – С. 74–85; Шанковський Л. Піхота Української галицької Армії / Л. Шанковський // Там само. – С. 145–174; Бемко В. Державний секретаріат військових справ / В. Бемко // Там само. – С. 64–65.

незалежність у боротьбі з добре організованими збройними силами Польщі¹²³, і тому, незважаючи на поразку, її дев'ятимісячне протистояння є великим морально-політичним подвигом українства.

Другий етап війни: утворення й стабілізація фронту (грудень 1918 р. – січень 1919 р.) – сформовано його північний і південний напрями, проведено дві наступальні операції ГА на Львів¹²⁴.

Чимала заслуга в стабілізації правого (північного) крила фронту належала досвідченому полковникові В. Курмановичу, який за дорученням військового міністра Д. Вітовського об'єднав п'ять стрілецьких сотень і створив бойову групу “Північ”. До неї поступово приєдналися сокальська, угнівська, белзька, равська та яворівська підгрупи, завдяки яким відкинуто поляків від Жовкви, відновлено бої за Раву-Руську й утворено суцільну лінію фронту Белз – Угнів – Рава-Руська – Немирів – Краковець – Брюховичі – Дубляни.

Однак після захоплення поляками Львова, Перемишля і Хирова, залізничі Львів – Перемишль стратегічним центром українського опору на півдні стало Хирівське крило фронту, яке утримувала група “Хирів” А. Кравса, що змушувала супротивника тримати значні сили в Хиріві, Добромилі, Перемишлі, Судовій Вишні, Городку, перекриваючи можливість для великомасштабних операцій.

Перед відкриттям Паризької мирної конференції 18 січня 1919 р. за участю 27 країн президент УНРади Є. Петрушевич поставив завдання якнайшвидше визволити столицю ЗУНР. Указану вимогу підтримала й Директорія УНР. Однак 27–30 грудня 1918 р. – 11 січня 1919 р. у штурмах Львова взяв участь лише Осадний корпус ГА у складі груп “Схід”, “Старе Село”, “Щирець” (всього 4 тис. вояків). Цього виявилось замало для протидії регулярним польським частинам довкола Львова (близько 15 тис. вояків): забракло зброї, амуніції, теплого одягу. Після другого наступу підльвівський фронт встановився по лінії Брюховичі – Лиса Гора – Малехів – Ляшки Муровані – Солонка – Лисиничі – Чортова Скеля – Пасіки – Сихів – Козельники – Басівка¹²⁵.

Незважаючи на невдачу Галицької армії, поляки не почувалися безпечно. 27 січня 1919 р. шеф Генштабу Польського війська С. Шептицький запропонував військовій раді у Бельведері негайно розмежуватися з українцями навіть за ціну відмови від Львова або всього нафтового басейну. Але командант Головного командування польських військ у Східній Галичині “Схід” (21 тис. осіб) Т. Розвадовський наполіг на суто воєнному розв'язанні конфлікту¹²⁶.

¹²³ Детальніше див.: *Hupert W. Zajęcie Małopolski Wschodniej i Wołunia w roku 1919* / W. Hupert. – Lwów; Warszawa, 1928; *Klimecki M. Polsko-ukraińskawojna o Lwów i Wschodnia Galicję 1918–1919 r. Aspekty polityczne i wojskowe* / M. Klimecki. – Warszawa, 1997; *Krotofil M. Ukraińska Armia Halicka 1918–1920* / M. Krotofil. – Toruń, 2002.

¹²⁴ *Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр.* – С. 234–252.

¹²⁵ Центр хранения историко-документальных коллекций. – Ф. 472. – Оп. 2. – Д. 1. – Л. 17, 22–23, 27; *Sopotnicki J. Kampanja polsko-ukrańska* / J. Sopotnicki. – Lwów, 1921. – С. 83–85; *Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920)* / М. Омелянович-Павленко. – Київ, 2007. – С. 121–138.

¹²⁶ *Klimecki M. Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Wschodnia Galicję 1918–1919 r. Aspekty polityczne i wojskowe* / M. Klimecki. – Warszawa, 1997. – С. 175–183; *Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр.* – С. 242–243.

Галицький фронт дещо послабив, щоправда, ненадовго, січневий похід трьох бойових груп Галицької армії на Ужгород, Мукачеве і Ясіню – Сигіт із завданням опанувати важливими комунікаціями і допомогти керівництву Гуцульської республіки встановити українську владу. Саме тоді Всекарпатський конгрес Угорської Русі у Хусті (420 делегатів під головуванням М. Брашайка) схвалив дії ЗУНР і 21 січня 1919 р. висловився за об'єднання краю із Соборною Україною. Однак реалізувати хустські ухвали не вдалося через наступ румунського й угорського війська, політичний тиск Чехословаччини. Міжнародна ізоляція ЗУНР примусила Раду державних секретарів і НКГА погодитися на певні компроміси й територіальні втрати, внаслідок чого Закарпаття залишилося поза межами її впливу¹²⁷.

Дипломатичний фронт війни. Восени 1918 р. ЗУНР опинилася на перехресті геополітичних, ідеологічних, міжнаціональних та економічних інтересів великих держав світу, насамперед Антанти й США, які взяли на себе роль конструкторів післявоєнної карти Східної Європи. До відродження Польщі, Чехословаччини, Югославії та Румунії західні політики ставилися прихильно, а проблема УНР–ЗУНР викликала найгостріші дебати французького прем'єра К. Клемансо, президента США, Т.-В. Вільсона, глави Британського уряду Д. Ллойд-Джорджа.

Головну роль у східногалицькому конфлікті відіграла господаря Мирної конференції – Франція, яка в особі Варшави бачила союзника для противиаги Берліну та надійний бар'єр на шляху експансії російського більшовизму. Велика Британія була зацікавлена у подальшому видобутку прикарпатської нафти, США не виявляли зацікавлення до економічних аспектів східно-галицької проблеми та будували свою політику щодо ЗУНР, керуючись геостратегічними інтересами. Бельведер особливо дратувала діяльність англо-американських місій у листопаді – грудні 1919 р., які намагалися зрозуміти державотворчість ЗУНР і спростовували наклепи поляків щодо порозуміння галичан із більшовиками¹²⁸. У січні – березні 1919 р. Антанта під тиском Варшави скерувала у Східну Галичину міжсоюзну делегацію з мандатом Паризької конференції на чолі з французьким генералом Ю. Бартелемі, яка запропонувала встановити демаркаційну лінію вздовж ріки Західний Буг (притока Нарева, басейн Вісли), залишаючи за поляками Львів і нафтовий басейн. Однак такі умови були неприйнятними для галичан, зважаючи на успішний початок Вовчухівської операції 1919 р., блокування Львова і певну стабільність фронту¹²⁹.

І хоча делегація ЗУНР не була допущена до офіційних переговорів під час Паризької конференції, та все ж домоглася утворення у квітні 1919 р. в її межах

¹²⁷ Яшан В. Група “Сигот”. Похід з'єднань УГА на Закарпаття / В. Яшан // Українська Галицька Армія. – Вінніпег, 1966. – Т. 3. – С. 96–98; Молящий І. Моя виправа на Закарпаття / І. Молящий // Літопис Червоної Калини. – 1937. – Ч. 4. – С. 3–6; Шляхом Жовтня. – Ужгород, 1965. – Т. VI. – С. 167–168; Нариси історії Закарпаття. – Ужгород, 1995. – Т. 2. – С. 53–65; Ключурак С. До волі / С. Ключурак. – Ужгород, 2009. – С. 128–163; Цегельський Л. Від легенд до правди / Л. Цегельський. – Нью-Йорк, 1960. – С. 247–249.

¹²⁸ Нариси з історії дипломатії України. – Київ, 2001. – С. 346–375; Павлюк О. Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1920) / О. Павлюк. – Київ, 1996; Його жс. Зовнішня політика ЗУНР / О. Павлюк // Київська старовина. – 1997. – № 3–4. – С. 120–127; Żurawski P. Sprawa ukraińska na Konferencji pokojowej w Paryżu / P. Żurawski. – Warszawa, 1999. – S. 3–80; Кучик О. Українське питання в зовнішній політиці держав Антанти (1917–1920 рр.) / О. Кучик. – Львів, 2004. – С. 119–176.

¹²⁹ Лозинський М. Галичина в роках 1918–1920 / М. Лозинський. – Відень, 1922. – С. 75–89.

Міжсоюзної комісії Л. Боти із представників США, Великобританії, Франції, Італії для укладення перемир'я між Польщею і Україною, винесення східногалицької проблеми на міжнародну арену¹³⁰. Це дало змогу ЗУНР вийти з політичної ізоляції та зруйнувати пробільшовицький стереотип щодо галицьких українців. Від листопада 1918 р. до середини березня 1919 р. Раднарком більшовицької Росії дотримувався нейтралітету щодо українсько-польського протистояння, хоча проголошення ЗУНР не вписувалися в більшовицькі плани розгортання комуністичної революції. Внаслідок міжнародної ізоляції та кризового внутрішнього становища Кремль не мав можливості реально втручатися в національно-державні процеси Карпатського регіону й обмежився ідеологічною експансією, підтримкою Компартії Східної Галичини. Навесні 1919 р. – між весняним спалахом революцій в Угорщині та Баварії і планами Москви утворити єдиний фронт між радянською Росією і радянською Угорщиною – здійснювався дипломатичний тиск на ЗУНР (з метою пропуску Червоної армії на Закарпаття) та втручання у внутрішні справи через інспірацію антиурядового лівого руху. Від середини липня 1919 р. і до підписання Ризького миру 18 березня 1921 р. політика радянської Росії характеризувалася відверто ворожим ставленням до республіки галичан, яка так і не стала воротами світової комуністичної революції¹³¹.

Військово-політична співпраця ЗУНР із Чехословацькою республікою, що була втягнута у збройний конфлікт із Польщею за Тешинську Силезію та інші прикордонні терени, теж не налагодилася. Празькі консерватори (насамперед голова уряду К. Крамарж) мали профранцузьку орієнтацію, здавна підтримували російський царат і підозрювали українців у пронимецьких симпатіях. Ставлення чеської дипломатії до ЗУНР мало кон'юнктурний характер: її цікавили галицька нафта і родючі закарпатські землі. Тому виснажена війною з Польщею, вона домоглася від Антанті присудження більшості спірних теренів¹³².

Третій етап війни: боротьба за ініціативу (лютий – квітень 1919 р.) – проведено Вовчухівську операцію Галицької армії та березневий контрнаступ польського війська.

На початку лютого воєнна ініціатива почала переходити до ГА. Частково це було зумовлено новим вибухом польсько-чеського конфлікту. Відколи НКГА опрацювала план нового визволення Львова, представники С. Петлюри і деякі члени уряду ЗУНР вимагали взяти столицю лобовим ударом. Однак головнокомандувач Галицької армії М. Омелянович-Павленко запропонував завдати головного удару

¹³⁰ *Борщак І.* Відгомін УГА на Версальській конференції / І. Борщак // Українська Галицька Армія. – Вінніпег, 1960. – Т. 2. – С. 139; *Його ж.* Як була зорганізована Мирна конференція 1919 р. / І. Борщак // Україна на дипломатичному фронті. – Львів, 1938. С. 106–107; *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918–1920 / М. Лозинський. – Нью-Йорк, 1970. – С. 104–139.

¹³¹ Російський державний військовий архів. – Ф. 103. – Оп. 1. – Д. 24. – Л. 1–2; Д. 44. – Л. 3–4; Д. 48. – Л. 64; Д. 424. – Л. 45; Центр хранения историко-документальных коллекций. – Ф. 308. – Оп. 9. – Д. 518. – Л. 28; Оп. 17. – Д. 82. – Л. 93; Д. 156. – Л. 109; Ф. 308. – Оп. 9. – Д. 518. – Л. 28; Ф. 471. – Оп. 1. – Д. 82. – Л. 118–123; Государственный архив Российской Федерации. – Ф. 130 – Оп. 1. – Д. 56. – Л. 443; Оп. 3. – Д. 424. – Л. 454; *Корф А.* Галиция между двумя советскими республиками / А. Корф // Коммунистический Интернационал. – 1919. – № 1. – С. 129–130.

¹³² *Кірсенко М.* Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918–1920 років / М. Кірсенко. – Київ, 1997. – С. 103, 291; *Павлюк О.* Українсько-чеська конфедерація? (З історії взаємин України і ЧСР у 1917–1921 рр.) / О. Павлюк // Київська старовина. – 1919. – № 1. – С. 68–73.

в напрямку залізниці на ділянці Судова Вишня – Городок, блокувати Львів й атакувати його 15-тисячний гарнізон із заходу. Після штурму столиці Галицька армія мала здобути Перемишль і відновити кордон по Сяну (притока Вісли).

Операція, яку розробили полковник Є. Мишківський і М. Какурін і яка ввійшла в історію війни як Вовчухівська, розпочалася 17 лютого 1919 р. Польській розвідці вдалося вивідати напрямки головного удару. Тому супротивник встиг посилити свої залоги в Судовій Вишні й Городку. Першого дня бригади Першого і Другого корпусів ГА підійшли до залізниці й призупинили рух поїздів. Львівський гарнізон і польське населення міста охопила паніка. На оборону Львова було скеровано групу генерала В. Івашкевича (5 тис. вояків). І вже 19 лютого 1919 р. поляки, отямившись, контратакували й відбили Вовчухи (нині село Городоцького району Львівської обл.). 24 лютого фронт стабілізувався. Тоді ж підписано не вигідне для українців перемир'я, нав'язане Антантою¹³³.

Другий етап наступальної операції розпочався через два тижні. Бригади ГА під командуванням М. Омеляновича-Павленка знову вдовольнилися опануванням залізничного шляху, не використавши перемоги під Городком для походу на Перемишль. Більшість дослідників і мемуаристів стверджують, що цей сміливий маневр не тільки врятував би львівську операцію, але й міг би стати переможним у ході війни. Скориставшись тактичними помилками галичан, 13 березня супротивник відтіснив частини Першого корпусу за Янів і Яворів. Настрій поляків був піднесений ще й тому, що 19 березня, у день народження Ю. Пілсудського, гарнізон Львова поповнили два познанські полки (3,6 тис. вояків). Польське військо перехопило ініціативу на фронті. Польський історик М. Клімецький вважає, що відкинута тоді від Львова Галицька армія остаточно програла піврічну битву за повернення столиці ЗУНР. Унаслідок березнево-квітневих операцій поляки відкинули галицькі бригади з облаштованих рубежів оборони і створили зручний плацдарм для генерального наступу¹³⁴.

У той час Захід остаточно зробив ставку на Польщу як бар'єр проти наступу більшовизму в Європі. За сприяння Антанти 25 березня Варшаві вдалося укласти угоду з Австрією і Чехословаччиною про транзит транспортів із людьми й озброєнням із Франції та Італії. У цій трагічній ситуації провід ЗОУНР знову погодився на припинення бойових дій і на переговори за участю Найвищої Ради. Тимчасом поляки підготували потужний наступ на всьому п'ятсоткілометровому фронті.

Завершальний етап війни: відступ ГА за Збруч; Чортківська офензива (8–28 червня 1919 р.)¹³⁵. У першій половині 1919 р. за згодою Антанти та через агресію сусідніх держав західні землі України були розшматовані: Закарпаття включено до складу Чехословаччини, Північна Буковина – до Румунії, більша територія *Волині* – до складу УСРР. Тоді ж на Галицький і Холмсько-Волинський фронти була передислокована із Франції армія генерала Ю. Галлера, до складу якої ввійшли військовополонені із таборів Італії, Великої Британії, поляки-добровольці із США,

¹³³ Archiwum polityczne Ignacego Paderewskiego. – Wrocław, 1974. – Т. 2. – С. 46; *Klimecki M. Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Wschodnia Galicję 1918–1919 r. Aspekty polityczne i wojskowe.* – С. 180–184.

¹³⁴ *Klimecki M. Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Wschodnia Galicję 1918–1919 r. Aspekty polityczne i wojskowe.* – С. 185–219.

¹³⁵ Детальніше див.: *Дедик О. Чортківська офензива / О. Дедик.* – Ч. 1–2. – Львів, 2013–2016.

всього – понад 90 тис. осіб¹³⁶. Її командний склад – від командирів батальйонів і вище, за винятком командарма, – був укомплектований досвідченими французькими офіцерами й генералами. Все це дало Польщі змогу енергійно готувалася до генерального наступу. Внаслідок важкого соціально-економічного становища і несприятливих зовнішньополітичних обставин уряд і парламент ЗУНР не змогли вжити радикальних заходів для матеріально-технічного зміцнення фронтів. Щонайменше 40 тис. галицьких українців перебували в таборах Італії. У зв'язку з цим 13 травня 1919 р. Рада державних секретарів ухвалила постанову, на підставі якої 15 травня військове міністерство видало наказ окружним військовим командам переглянути списки чоловіків 1881–1900 років народження і придатних до служби рекрутувати до війська. Вирішено було мобілізувати також юнаків 1901 року народження. Але виконати ці постанови не вдалося через наступ польського війська.

Першого могутнього удару галлерівці завдали 14 травня по корпусу В. Курмановича на північному відтинку Галицького фронту і по Волинській групі Армії УНР, боєздатність якої була підірвана 29 квітня антидержавним заколотом, який спровокував командант групи В. Оскілко. Протягом дводенного наступу галлерівцям вдалося зайняти Волинь і створити загрозу тилам Галицької армії. Успіх поляків використала більшовицька Росія. Її Дванадцята армія розгорнула наступ на Крем'янець – Рівне. Залишки Наддніпрянської армії відступили на Тернопільщину¹³⁷. Галицькі частини чинили супротивникові завзятий опір, однак утримати оборонні рубежі не вдалося. Втрата Дрогобицько-Бориславського нафтового басейну завдала великого удару по економіці та міжнародному престижу ЗУНР.

Скерування армії Ю. Галлера проти українців і послаблення протибільшовицького фронту викликали невдоволення президента США Т.-В. Вільсона та британського прем'єра Д. Ллойд-Джорджа. Ю. Пілсудському треба було поставити Антанту перед фактом окупації Східної Галичини і Західної Волині для з'єднання з Румунією і утворення суцільного бар'єру проти більшовицького наступу на захід. Загострився збройний конфлікт між Польщею і Чехословаччиною. Ю. Пілсудський був змушений терміново передислокувати дві дивізії на чеський і німецький кордони. Це давало певні шанси НКГА стабілізувати фронт і переламати перебіг операції. Щоправда, 24 травня у війну проти ЗУНР вступила союзна Варшаві Румунія, захопивши 8-мою піхотною дивізією під командуванням Я. Задіка територію Покуття (Коломия, Снятин, Кути)¹³⁸.

Зосередивши потужні сили у напрямку Чорткова, бригади 2-го галицького корпусу 8 червня 1919 р. атакували противника і штурмом оволоділи містом – важливим стратегічним пунктом і вузлом залізничних комунікацій. Перша перемога в ході Чортківської офензиви піднесла бойовий наступальний дух Галицької армії. У наступ перейшли всі три її корпуси: 24 червня Перший корпус зайняв Броди і вийшов на залізничну лінію Броди – Львів; Другий корпус просувався у напрямку Львова й досяг Перемишля, бригади Третього корпусу в ході запеклих боїв вийшли в район Рогатина – Ходорова. Однак за два тижні Галицька армія вичерпала свої сили й можливості для продовження наступальної операції на Львів. Поповнити бригади й

¹³⁶ ЦХИДК. – Ф. 471. – Оп. 1. – Д. 90. – Л. 55, 72, 90.

¹³⁷ ЦХИДК. – Ф. 308. – Оп. 9. – Д. 17. – Л. 85–91; Ф. 471. – Оп. 1. – Д. 82. – Л. 132.

¹³⁸ ЦХИДК. – Ф. 308. – Оп. 1. – Д. 17. – Л. 96–97; Д. 524. – Л. 14, 16, 37.

корпуси не вдалося через відсутність зброї і боєприпасів. Не секрет, що внаслідок міжнародної ізоляції ЗУНР у травні – червні повністю припинилося їхнє надходження з Австрії та Чехословаччини. Втягнута в загальну боротьбу з більшовицькою Росією, УНР теж не змогла реально допомогти галичанам, бо сама опинилася в критичній ситуації. Польська армія була набагато краще озброєна новими зразками французької, англійської, німецької й американської зброї та бойової техніки. Стрільці й старшини ГА здебільшого задовольнялися малоефективною австрійською і, в кращому випадку, російською зброєю. Супротивнику сприяла наявність розвинутих комунікацій, яка давала змогу маневрувати панцерними потягами, автобронетехнікою, кіннотою (її у поляків було в кілька разів більше). Навіть за найсприятливіших умов сподіватися на успіх червневої операції ГА було б надто оптимістично¹³⁹.

Невтішними виявилися й новини з дипломатичного фронту війни. 18 червня 1919 р. Рада міністрів закордонних справ Паризької конференції прийняла ухвалу, якою дозволено збройним силам Польщі воєнні операції до Збруча; 25 червня її затвердила й передала ворожим сторонам Найвища рада, яка санкціонувала право Польщі на тимчасову військову операцію¹⁴⁰. У цей час Ю. Пілсудський суттєво посилив свої війська на Східному (Галицькому) фронті. 28 червня поляки перейшли у наступ і кардинально змінили хід Чортківської операції. Проте командуванню вдалося зберегти структуру ГА та 25–30 тис. стрільців і старшин¹⁴¹. За пропозицією Головного Отамана Армії УНР С. Петлюри Галицька армія і уряд ЗУНР 16–17 липня перейшли Збруч і розмістилися на території УНР (Нова Ушиця – Проскурів). Галицьке керівництво перебралося до Кам'янця-Подільського – ставки Головного отамана Армії УНР.

А вже 22 липня 1919 р. Коломийська і Львівська бригади ГА заступили шлях більшовицьким частинам на тимчасову столицю УНР. Плани радянського командування знешкодити об'єднані українські збройні сили в районі Кам'янця-Подільського було зірвано. Внаслідок липневих боїв, у яких взяв участь Другий корпус Галицької армії, вдалося створити вигідний плацдарм для наступу на Київ. Зауважимо й те, що Головний отаман Армії УНР ще з весни намагався втягнути Польщу у війну проти радянської Росії. Він інформував Ю. Пілсудського, що командування Дієвої армії УНР і ГА бажає миру з Польщею для спільної боротьби з більшовиками¹⁴². Водночас С. Петлюра пожалкував, що представники ГА зірвали переговори з поляками про перемир'я і висловив надію, що долю Галичини визначить не Варшава, а Париж. Утім, 23 серпня 1919 р. Є. Петрушевич таки погодився на створення польсько-українського мілітарного антибільшовицького союзу¹⁴³. Спільний похід польської та української армій на Київ засвідчив призупинення дев'ятимісячного збройного протистояння між поляками та українцями.

У зв'язку з міжнародною ізоляцією ЗУНР та неприхильним ставленням Антанти, держав-сусідів до незалежності та соборності України галицькі та наддніпрянські українці могли розраховувати тільки на власні сили. Рух за соборність

¹³⁹ *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – С. 234–252.

¹⁴⁰ Західно-Українська Народна Республіка. – Івано-Франківськ, 2009. – Т. 5. – Кн. 1. – С. 569–589.

¹⁴¹ *Макарушка Л.* Чортківська офензива / Л. Макарушка // Українська Галицька Армія. – Вінніпег, 1968. – Т. 4. – С. 5–63.

¹⁴² *Зарицька Т.* Юзеф Пілсудський і Україна / Т. Зарицька. – Київ, 2007. – С. 96–97.

¹⁴³ Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie. – Sygn. 380. 3–72. – К. 45; *Литвин М.* Історія ЗУНР / М. Литвин, К. Науменко. – Львів, 1998. – С. 219–346.

українських земель був важливим чинником зміцнення державотворчих сил у боротьбі за відродження незалежної України проти зовнішньої небезпеки. Акт злуки УНР і ЗУНР 1919 р. мав важливе зовнішньополітичне та військово-політичне значення, але очікуваного результату не було досягнуто. Несприятлива зовнішньополітична ситуація, необхідність українців боротися кількома фронтами проти Росії, Польщі, Румунії, Угорщини стали головними причинами поразки ЗУНР/ЗОУНР, втрати державної незалежності й територіальної цілісності України.

Російсько-польсько-українська війна 1920 року

Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин, яку сформували країни переможці в Першій світовій війні, не передбачала підтримки нових регіональних національно-державних організацій, оскільки ставка робилася на відродження національно-консолідованих держав – Польщу, Румунію, Угорщину й інші, які могли би протистояти воєнній та ідеологічній експансії більшовицької Росії у Центрально-Східну Європу. Натомість за підтримки російських більшовиків на постімперському просторі монархії Романових було ініційовано проголошення в 1918–1920 рр. маріонеткових утворень: Донецько-Криворізької Республіки, Республіки Таврида, Одеської і Миколаївської Радянських Республік, Галицької Соціалістичної Радянської Республіки. Вони мали протистояти державотворчій діяльності Української Народної Республіки (УНР) і Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР), які 1919 р. об'єдналися в соборну державу. Російські більшовики намагалися також нейтралізувати Білоруську Народну Республіку, Кубанську Народну Республіку, Курултай кримсько-татарського народу.

Розглянемо суспільно-політичні передумови та геополітичні наслідки російсько-польсько-української війни 1920 р. Ця війна означувалась також як радянсько-польська, польсько-більшовицька або польсько-українсько-більшовицька. Як відомо, у радянський час й назва мала ідеологічний підтекст: йшлося насамперед не про агресію більшовицької Росії в 1920 р., а експансію більшовизму. Тепер розуміємо, що на фронті воювали не лише більшовики, а власне Збройні сили Росії¹⁴⁴.

¹⁴⁴ Детальніше історіографію проблеми див.: Михайлова О. Польсько-український союз 1920 року: проблеми історіографії / О. Михайлова // Полтавська Петлюріана. – Полтава, 2003. – Число 5. – С. 12–27; Верстюк В. Союз Ю. Пілсудського – С. Петлюри 1920 р. в сучасній українській історіографії / В. Верстюк // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. – 2005. – Т. 41. – С. 61–65; Віднянський С. Українсько-польські відносини 1917–1926 рр.: сучасна історіографія проблеми / С. Віднянський, В. Калічник // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. – 2007. – № 1. – С. 44–51; Срібняк І. Українці про союз 1920 р.: Передумови та наслідки підписання Варшавської угоди між УНР і Польщею (вибрані аспекти історіографії проблеми) / І. Срібняк // Rzeczpospolita Obojga Narodów i jej tradycje. Studia i szkice. – Siedlce, 2004. – S. 333–334; Руккас А. Разом з польським військом: Армія Української Народної Республіки 1920 р. / А. Руккас. – Ніжин, 2013. – 480 с.; Achmatowicz A. Ukraińscy historycy o sojuszu polsko-ukraińskim w roku 1920 / A. Achmatowicz // Mazowieckie Studia Humanistyczne. – 1998. – № 2. – S. 189–206; Koko E. Polska historiografia po 1989 roku o relacjach polsko-ukraińskich w latach 1918–1939 / E. Koko // Historycy polskie i ukraińskie wobec problemów XX wieku. – Kraków, 2000. – S. 132–145; Legiec J. Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej w wojnie polsko-ukraińsko-bolszewickiej w 1920 r. / J. Legiec. – Toruń, 2002. – 207 s.; Szajdak S. Polsko-ukraiński sojusz polityczno-wojskowy w 1920 roku / S. Szajdak. – Warszawa, 2005. – 310 s.; Klimecki M. Galicyjska Socjalistyczna Republika Rad. Okupacja Małopolski (Galicii)

Серед польського політикуму напередодні й у час Першої світової війни популярною була концепція “Східної Європи” німця Пауля Рорбаха, співтворці та симпатика якої виступали за переділ Російської імперії і відновлення історичної Польщі, яка мала охоплювати Литву й значні території Білорусі та України. Польський чинник відіграв також важливу роль у розробці “остполітики” Райху, насамперед у ході офіційних переговорів між Берліном і Віднем¹⁴⁵. Натомість український політикум Галичини в особі міжпартійної Головної Української Ради (згодом Загальної Української Ради) і позапартійного Союзу визволення України (СВУ) звертав увагу міжнародної громадськості на українськість не лише Східної Галичини та Волині, але й Холмщини і Підляшшя¹⁴⁶ (Холм, Володимир, Галич, Львів у різні часи були столицями Галицько-Волинського князівства/королівства). СВУ, який створили 1914 р. у Львові наддніпрянські політемігранти, популяризував ідею державної самостійності України в часописах і книгах різними мовами: німецькою, англійською, шведською, румунською, польською, болгарською, турецькою; із турецьким урядом обговорювалася навіть ідея створення у Стамбулі спільного українсько-турецького корпусу, який мав протистояти російській експансії на українські землі та Балкани.

Після розпаду імперій Романових і Габсбургів у 1917–1918 рр. плани нової більшовицької Росії особливо не змінилися, удосконалилася лише тактика дій щодо польських, українських та білоруських теренів. Власне для нейтралізації потуг Української революції за сприяння проросійських сил проголошується Республіка Таврида, а згодом Донецько-Криворізька, досвід якої нині активно популяризує Кремль, донецькі сепаратисти, Київський філіал Інституту СНД¹⁴⁷. Російська комуністична партія (більшовиків) і особисто голова Раднаркому Росії В. Ленін інспірували також проголошення в липні 1920 р. Галицької Соціалістичної Радянської Республіки. Червоний прапор у Тернополі (тимчасовій столиці республіки) та 50 повітових містах Галичини піднято під час наступу червоноармійських військ Південно-Західного фронту на Прикарпаття¹⁴⁸. Комісаром того фронту, а фактично ідеологом нового більшовицького маршу в Європу, був амбітний Й. Сталін.

Агресія царської, а згодом більшовицької Росії на українській землі спонукала українські національно-державні сили шукати союзників у Берліні, Парижі, Лондоні, а також Варшаві, яка вкотре могла стати об’єктом збройної експансії Москви. Втім, геополітика відроджуваної Польщі не сповна узгоджувалася з державно-територіальними планами Західно-Української Народної Республіки, яку проголошено восени 1918 р.

Уряд і Національна Рада – парламент Західноукраїнської Народної Республіки, які діяли у Львові, Тернополі та Станиславові в 1918–1919 рр., не йшли на

Wschodniej przez Armię Czerwoną w 1920 roku / M. Klimecki. – Toruń, 2006. – 229 s.; *Wyszczeki L.* Kampania ukraińska 1920 roku / L. Wyszczeki. – Warszawa, 2009. – 373 s.

¹⁴⁵ *Федюшин О.* Украинская революция 1917–1918 / О. Федюшин. – Москва, 2007. – С. 27–41.

¹⁴⁶ *Патер І.* Союз визволення України: проблеми державності і соборності. – С. 73–187.

¹⁴⁷ *Корнилов В.* Донецько-Криворізька республіка. Расстрелянная мечта / В. Корнилов. – Харьков, 2011. – С. 4–401.

¹⁴⁸ *Литвин М.* ЗУНР і Галицька СРР у геостратегії більшовицької Росії / М. Литвин // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2009. – Вип. 18: Західно-Українська Народна Республіка: До 90-річчя утворення. – С. 101–118.

жодні територіальні поступки з владою відродженої Польщі, яку дієво підтримала Антанта. Як відомо, в ході Ходорівських переговорів навесні 1919 р. антантівська місія Ю. Бартелемі після консультацій з Варшавою запропонувала провідникам ЗУНР територіальний компроміс: залишити українцям столицю Станиславів, частину Прикарпаття і все Надзбруччя; до Польщі мав перейти Перемишль і Львів, Дрогобицько-Бориславський нафтовий басейн. Провідники ЗУНР відкинули цю пропозицію, погодившись лише на тимчасове перемир'я¹⁴⁹. Натомість голова Директорії УНР С. Петлюра, що прибув до Ходорова 27 лютого, наполягав на визнанні пропозиції Ю. Бартелемі при умові, що Антанта визнає УНР і надасть допомогу українцям у боротьбі з більшовиками¹⁵⁰. С. Петлюра мав намір, який збігався з планами Заходу, примирити українців із поляками, щоби спрямувати Галицьку армію проти більшовиків. Однак спроба Антанти та Польщі досягти миру за рахунок території ЗУНР і повернути обидві українські армії на схід провалилася. Все те дало підстави Антанті надіслати з Франції в Польщу армію Ю. Галлера (80 тис. вояків, із них 50 тис. бойового складу), яка у травні–липні 1919 р. відтіснила Галицьку армію (60 тис. осіб, із них 40 тис. бойового складу) під командуванням генерала М. Омеляновича-Павленка (з 21 травня О. Грекова) на Тернопільщину, до Збруча¹⁵¹.

На цей час емісари С. Петлюри вже вели офіційні й неофіційні таємні переговори з варшавськими чиновниками. Ще 22 лютого 1919 р. представники Міністерства закордонних справ УНР зустрілися в Одесі, що була під контролем військ Антанти, з польським дипломатом Б. Котилівським, з яким обговорили можливе укладання двосторонньої тимчасової угоди для боротьби з більшовиками¹⁵². Аналогічні переговори проведено з французьким представником місії Антанти.

Через Одесу, Будапешт, Загреб і Відень 20 травня добрався до Варшави спецпредставник Міністерства закордонних справ УНР Б. Курдиновський, який вже 24 травня підписав разом із польським прем'єром І. Падеревським двосторонню польськомовну декларацію, в якій заявлено відсутність територіальних претензій українського уряду на Східну Галичину і Західну Волинь, натомість задекларовано необхідність визнання Польщею незалежності України, підтримки її армії, забезпечення прав поляків на Україні й українців у Польщі. Заявлено необхідність підготовки спільної військової конвенції¹⁵³.

Наприкінці липня член Надзвичайної дипломатичної місії УНР полковник К. Павлюк повідомив керівництву республіки в Кам'янці, що Ю. Пілсудський запропонував українській владі співпрацю у боротьбі з "москалями"¹⁵⁴. На початку серпня Варшаву відвідала політична та військова місії УНР (керівники П. Пилипчук, П. Ліпко), які проводили переговори щодо координації міждержавних відносин.

¹⁴⁹ Державний архів Львівської області. – Ф. 257. – Оп. 2. – Спр. 1449. – Арк. 7–10.

¹⁵⁰ Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – С. 77.

¹⁵¹ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. / М. Литвин. – Львів, 1998. – С. 381–390; Klimecki M. Wojnacyrpkój. Polsko-ukraińskie negocjacje w latach 1918–1921 / M. Klimecki // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 r. i jego następstwa / [red. Z. Karpus]. – Toruń, 1997. – S. 51–58.

¹⁵² Dokumenty i materiały do historii stosunkow polsko-radzieckich. – Warszawa, 1963. – Т. 2. – S. 129–133.

¹⁵³ Archiwum Akt Nowych. Archiwum Ignacego Paderewskiego. – Sygn. 955. – К 45–46.

¹⁵⁴ Bruski J. J. Geneza sojuszu między Ukrainą a Polską (grudzień 1918 – kwiecień 1920) / J. J. Bruski // Arcana. – Kraków, 1998. – Cz. 2. – S. 84.

9 серпня 1919 р. С. Петлюра звернувся до Ю. Пілсудського з листом, в якому погодився перенести польсько-українські відносини з площини антагонізму і боротьби на ґрунт взаємного порозуміння й узгодженої боротьби перед спільним ворогом¹⁵⁵. Відтак 1 вересня між УНР і Польщею підписано угоду про перемир'я, в якій декларовано дружну нейтральність армій, визначено лінію розмежування на Волині (Корець–Олевськ–Мозер) та в Галичині (р. Збруч). І лише коли закінчилася дев'ятимісячна українсько-польська війна, польська армія за згодою уряду УНР у листопаді–грудні 1919 р. зайняла Кам'янець, район Мирополя–Любара, згодом Проскурова; тоді ж інтернувала близько 8 тис. хворих, поранених і деморалізованих вояків Армії УНР¹⁵⁶. Нарешті 2 грудня підписано декларацію Української дипломатичної місії у Варшаві про головні принципи відносин УНР із Польщею. Згідно з цим документом Наддніпрянська армія мала забезпечуватися матеріально-технічною допомогою, звільнялися українські військовополонені й інтерновані, дозволявся транзит до України через польську територію грошових знаків, озброєння й обладнання¹⁵⁷. Ю. Пілсудський давав також згоду на формування українських збройних сил, резерви для яких можна було віднайти в польських таборах для інтернованих – у Пікуличах під Перемишлем, Ланцуті, Бересті Литовському й ін.¹⁵⁸. Варшавська декларація спричинила протести не лише в середовищі галицьких, але й окремих наддніпрянських партій, що перебували в еміграції, насамперед у Відні¹⁵⁹. Англійські лейбористи теж закликали польських соціалістів та їх лідера віце-прем'єра І. Дашинського визнати самостійність Східногалицької Республіки¹⁶⁰.

Наприкінці зими 1920 р. стало зрозуміло, що більшовицька Москва вже розпочала підготовку стратегічної операції до масштабного удару на Мінськ і Варшаву. У середині березня польська розвідка перехопила радіодепешу, в якій було стверджено про намір Москви перекинути з Кавказу на Україну Першу кінну армію С. Будьонного. Це переконало Верховного головнокомандувача Ю. Пілсудського завдати превентивного удару на українському напрямку, оскільки білі війська П. Врангеля виглядали ненадійним союзником. Тому головну ставку зроблено на військово-політичний союз з УНР. 11 березня 1920 р. відновлено переговори з Надзвичайною дипломатичною місією УНР у Варшаві (28 осіб), яку очолив за сумісництвом міністр закордонних справ А. Лівіцький. Однак перші дні пройшли в суперечках, які стосувалися лінії майбутнього українсько-польського кордону на Волині¹⁶¹. У зв'язку з цим С. Петлюра в листі до прем'єра І. Мазепи 15 березня написав: “Польща має визнати нас, але, очевидно, за дорогу ціну; п'ять повітів

¹⁵⁵ *Wandycz P. Nieznane listy Petlury do Pilsudskiego / P. Wandycz // Zeszyty Historyczne. – 1965. – Zeszyt 8. – S. 182–183.*

¹⁵⁶ *Руккас А. Разом з польським військом... – С. 8–12.*

¹⁵⁷ *Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: док. і мат.: у 5 т. 8 кн. / [укладачі: О. Карпенко, К. Мицан]. – Івано-Франківськ, 2009. – Т. 5. – Кн. 1: Зовнішня політика і міжнародне становище. 1918–1919 рр. – С. 868–871.*

¹⁵⁸ *Колянчук О. Українська військова еміграція в Польщі. 1920–1939 / О. Колянчук. – Львів, 2000. – С. 55–134.*

¹⁵⁹ *Український прапор. – 1920. – 21 квітня.*

¹⁶⁰ *Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. – Т. 5. – Кн. 1. – С. 874; Т. 5. – Кн. 2: Зовнішня політика і міжнародне становище. 1920–1921 рр. – Івано-Франківськ, 2011. – С. 16–17.*

¹⁶¹ *ЦДАВО України. – Ф. 3581. – Оп. 3. – Спр. 52. – Арк. 171; Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 100. – Арк. 46.*

Волині хоче собі взяти: Ковельський, Луцький, Дубенський, Рівненський і частину Крем'янецького. Про це офіційно сьогодні не говорять, але завтра-позавтра можуть рішуче заявити. Що нашій місії пощастить одстояти – сказати не можна. В кожному разі без того чи іншого порозуміння з Польщею ми не можемо одновити нашої державної праці”¹⁶². Поляки погоджувалися допомогти військовими й іншими засобами відвоювати в більшовиків лише Правобережну Україну до Дніпра, що теж не влаштувало Директорію УНР. Вважалося, що Варшава не має юридичних прав на Лівобережжя, яке тривалий час перебувало у складі царської Росії. При цьому важливо було й не погіршити відносин з Антантою, яка після поразки А. Денікіна продовжувала відстоювати плани відродження “єдиної і неподільної” Росії, допомагаючи білому генералу П. Врангелю захопити не лише Крим, але й здійснити похід на більшовицьку Росію. Не сприяла переговорам і позиція галицьких політиків, які, на думку С. Петлюри, – “хворий відгук розпуки та дезорганізації”. У ті дні він зауважив військовому міністрові В. Сальському: “Ми повинні в ім’я державності не рахуватися з розпукою, а мати тверду державну волю і не піддаватися на провокацію, все одно чи остання походить з нервів політичних, чи зі свідомих і недобрих мотивів”¹⁶³.

Тогочасні українсько-польські переговори відбувалися в режимі секретності, про їх хід не знали навіть депутати Сейму, члени сеймової комісії із закордонних справ, більшість польських дипломатів. Лише 3 квітня поляки висунули проект польсько-української угоди, в якій Варшава не лише визнавала Директорію УНР, але й обіцяла їй допомогти визволити Правобережжя; за Польщею пропонувалося залишити Східну Галичину та 7 із 12 повітів Волинської губернії; польській національній громаді в Україні й українській національній громаді в Польщі гарантувалися рівні автономні права. До політичного договору мали додатися господарська та військова угоди. Попередні домовленості між лідерами Польщі й УНР стали відомі міжнародній спільноті, про них писали авторитетні часописи “Times” (Лондон), “Le Matin” (Париж)¹⁶⁴.

Довгоочікувана *політична угода між Польщею та УНР* була підписана проти ночі 22 квітня 1920 р. Варшава визнавала незалежність України, а Директорію – верховною владою УНР. Визначено польсько-українські кордони: за УНР визнавалася “передзаборова” територія Правобережжя в межах до 1772 р. Уряд УНР мав забезпечити національно-культурні права поляків, а уряд Польщі – українців; планувалось узгодити і “юридичне становище” польських землевласників на Наддніпрянщині¹⁶⁵. Водночас взято зобов’язання не укладати жодних міжнародних угод, спрямованих один проти одного. Частиною цієї угоди була військова конвенція від 24 квітня, згідно з якою українські та польські війська стали союзними в боротьбі проти експансії більшовицької Росії, яка неодноразово декларувала бажання запалити вогонь світової революції у Європі. У конвенції також відзначено спільне ведення бойових дій арміями під загальним польським командуванням, утворення української адміністрації на визволеній території, підконтрольній уряду ЗУНР, підпорядкування залізниці польському військовому командуванню. Водночас українці

¹⁶² Мазепа І. Україна в огні й бурі революції / І. Мазепа. – Київ, 2003. – С. 402.

¹⁶³ Петлюра С. Статті, листи, документи / С. Петлюра. – Нью-Йорк, 1956. – Т. 1. – С. 263–264.

¹⁶⁴ Українське слово. – 1920. – 13 червня.

¹⁶⁵ Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924): док. і мат. – Київ, 2010. – С. 396–397.

мали забезпечити польську армію продуктами, організувати евакуацію польських військ після закінчення бойових дій з території України¹⁶⁶.

Зауважимо і те, що об'єднання збройних сил було важливим не лише для України, але й для Польщі. Ю. Пілсудський зважився на цей крок, незважаючи на застереження Антанти, яка не вважала Україну самостійним чинником у боротьбі з більшовицькою Москвою.

Зрозуміло, що цю угоду, яка дозволяла полякам окупувати Східну Галичину і Західну Волинь, не схвалили українські політичні партії Галичини, а також еміграційний уряд ЗУНР у Відні, який постійно надсилав протестаційні заяви до Паризької конференції, міжнародної дипломатії, керівників країн Європи й Америки. Особливо критикували пункт таємної угоди про “відступлення” Польщі Східної Галичини, Холмщини, Підляшшя, частини Полісся і західних земель Волині, який, на думку делегації Української Національної Ради у Львові, був укладений проти волі західноукраїнської людності¹⁶⁷. Зауважимо й те, що вичікувальну позицію щодо угод зайняли Польський Сейм і лівоцентристські партії; натомість праві сили – ендеки – засудили цей союз та похід на Київ. І все ж треба визнати, що за тих складних умов у С. Петлюри реальної альтернативи не було. Власними силами визволити Україну, бодай на її частині, Наддніпрянська армія не могла. Не вдалось С. Петлюри підняти всенародне повстання. До того ж частина наддніпрянців із недовірою ставилася до нового польського походу у країну.

Отже, згідно з військово-політичним союзом від 22–24 квітня 1920 р. об'єднане українсько-польське військо 25 квітня вирушило на Правобережжя. До польських частин 6-ї армії генерала В. Івашкевича (в 1919 р. – командувач Галицького фронту) на Поділлі приєдналися 2-га і 3-тя стрілецькі дивізії Дієвої армії УНР під командуванням генерала М. Омеляновича-Павленка, яка нещодавно повернулася з партизанського рейду на північ. Якщо наприкінці квітня вона мала 479 старшин і 3 840 козаків, 81 кулемет і 12 гармат, то в червні нараховувала 3 300 старшин, 15 300 козаків, 4 500 коней, 48 гармат, 200 кулеметів¹⁶⁸. Друга стрілецька дивізія полковника О. Удовиченка, що діяла на південному фланзі армії (27 квітня вступила до Могилева-Подільського, 4 травня – Ямполя), в перші тижні була недоукомплектованою (450 багнетів, 190 шабель, 12 кулеметів, 4 гармати)¹⁶⁹.

Успіху Київської операції сприяло антирадянське повстання 2-ї і 3-ї бригад Червоної української галицької армії (близько 10 тис. вояків), які 24 квітня залишили фронт і пішли назустріч українським козакам О. Удовиченка. Щоправда, польські

¹⁶⁶ *Красівський О.* Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. / О. Красівський. – Київ, 2008. – С. 210–254; *Kumanięcki J.* Stosunki Rzeczypospolitej Polski z państwem radzieckim 1918–1943 / J. Kumanięcki. – Warszawa, 1991. – S. 57–59. *Borkowski J.* Rok 1920. Wojna polsko-radziecka we wspomnieniach i innych dokumentach / J. Borkowski. – Warszawa, 1990. – S. 136–140.

¹⁶⁷ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. – Т. 5. – Кн. 2. – С. 27–33.

¹⁶⁸ Польща та Україна в боротьбі за незалежність. 1918–1920 / [ред. Т. Кшонстка]. – Варшава, 2010. – С. 276.

¹⁶⁹ *Удовиченко О.* Третя Залізної дивізії / О. Удовиченко. – Нью-Йорк, 1982. – Т. 2. – С. 42–43; *Szandruk P.* Organizacja wojska ukraińskiego na Podolu z początkiem 1920 i wyprawa na Mogylów (26–28 kwietnia 1920 r.) / P. Szandruk // Bellona. – Warszawa, 1928. – Т. 29. – S. 215–218; *Ружкас А.* Разом з польським військом... – С. 57–65; *Какурин Н.* Гражданская война в России: Война с белополяками / Н. Какурин, В. Меликов. – Москва, 2002. – С. 149–150.

командири ізолювали їх і майже всіх відправили в табори полонених у Проскурів, Фрідріхівці, а згодом – на Північ Польщі, в табір інтернованих у Тухолі¹⁷⁰.

8 травня до Київської операції приєдналася 6-та стрілецька дивізія під командуванням полковника М. Безручка, яку сформовано в лютому 1920 р. у Бересті. На честь звільнення української столиці 9 травня козаки дивізії взяли участь в урочистостях на Хрещатику. Цей парад за участю французьких військових аташе приймав командувач 3-ї армії генерал Е. Ридз-Смігли. Поруч стояв М. Безручка, козаки якого напередодні розквартирувалися у будинку Костянтинівського військового училища на Печерську¹⁷¹. Українські вояки несли гарнізонну службу в місті, населення особливо прихильно зустрічало виступи дивізійно-духового оркестру на схилах Дніпра, в Купецькому саду. 16 травня козаки побували на концерті “Дніпросоюзу” в Купецькому зібранні (нині філармонія), де було виконано український і польський національні гімни. У ці дні в місті знову відкрилися клуби, кінозали, театри (серед них два польських); розпочато відновлення пам’ятника княгині Ользі. У травні 114 польських вояків, які загинули в боях за Київ, були поховані на Байковому цвинтарі¹⁷². Коли ж стало відомо про прорив Першої кінної армії С. Будьонного на Житомир, Ю. Пілсудський наказав Е. Ридз-Сміглу відступити з Києва до р. Тетерів. Відхід військ пройшов організовано 10–11 червня під прикриттям українських дивізій¹⁷³.

Радянська пропаганда тривалий час писала про “нечуване хижацтво” поляків у місті¹⁷⁴; однак ні водопровід, ні електростанцію, ні Володимирський собор вони не підривали, не грабували синагоги. Пошкодили лише окремі конструкції мостів через Дніпро. У місті залишено казну в карбованцях і польських злотих. Натомість вступ до Києва Червоної армії започаткував масові розстріли залізничників, міщан, спалах холери і тифу, різке подорожчання продуктів. Неугодних почали відправляти до радянських концтаборів¹⁷⁵.

12 травня, наступного дня після відходу з Києва, у Вінниці сформовано Командування етапів Війська польського в Україні на чолі з Я. Ромером. У цьому ж місті Ю. Пілсудський 17 травня зустрівся із С. Петлюрою та українською громадою й у виступі відзначив: “Польща, здобувши найбільший скарб на землі, тобто свободу, прагне відкинути все те, що свободі загрожує, якомога далі від своїх кордонів. І в блиску наших багнетів і наших шабель Ви не повинні вбачати нового нав’язування чужої волі. Прошу, аби Ви бачили в ньому відблиск Вашої свободи”¹⁷⁶.

¹⁷⁰ ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 284. – Арк. 6–7; *Литвин М.* Історія галицького стрілецьтва / М. Литвин, К. Науменко. – Львів, 1991. – С. 163–164; *Krotofil M.* *Ukraińska Armia Galicyjska 1918–1920* / M. Krotofil. – Toruń, 2002. – S. 158–159; *Tuchola 1914–1923. Obóz jenców i internowanych* / [opr. Z. Karpus, W. Reźmer]. – Toruń, 1997. – S. XXVI–XXVII.

¹⁷¹ *Самутин П.* Київ 1920 року / П. Самутин // Вісті комбатанта. – 1974. – № 1. – С. 24–25; *Руккас А.* Разом з польським військом... – С. 62–63.

¹⁷² *Лісевич І.У.* У відблиску польських багнетів. Життя Києва під час перебування у ньому польських військ (травень – червень 1920 р.) / І. Лісевич. – Київ, 2002. – С. 158–165; *Polacy w walce o niepodległość Ukrainy 1920* / [pod red. J. Kasprzyka]. – Warszawa, 1997. – S. 39–40.

¹⁷³ *Stępień S.* *Symon Petlura – życie i działalność* / S. Stępień // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. – Warszawa, 1996. – Zeszyt 3. – S. 50–51.

¹⁷⁴ *Троцький Л.* Как сражалась революция / Л. Троцкий. – Москва, 1924. – Т. 2, кн. 2. – С. 145; *Документы внешней политики СССР*. – Москва, 1958. – Т. 2. – С. 565–566.

¹⁷⁵ *Лісевич І.У.* У відблиску польських багнетів... – С. 188–198, 204–207.

¹⁷⁶ *Pilsudski J.* *Pisma zbiorowe* / J. Pilsudski. – Warszawa, 1937. – Т. 5. – С. 159.

Особливу небезпеку на фронті становила Перша кінна армія (близько 30 тис. багнетів і шабель, 8 бронепотягів). Зміцнилася за рахунок 25-ї Чапаєвської стрілецької дивізії (5 тис. багнетів) і Башкирської кінної бригади (400 багнетів і шабель) і XII армія. XIV армія підсилена 8-ю кінною дивізією Червоного козацтва В. Примакова (1,7 тис. шабель), яку перекинуто з Перекопу¹⁷⁷. Прорив наприкінці травня будьоннівцями лівого фронту 6-ї польської армії дозволив успішно просуватися вздовж залізниці на Коростень, Житомир, Бердичів¹⁷⁸. У ході боїв за залізничну станцію Ігнатпіль 19 червня відзначилася 6-та стрілецька дивізія (800 багнетів, 24 кулемети, 4 гармати), мужність якої оцінив Е. Ридз-Сміглі¹⁷⁹.

У липні Червоній армії вдалося захопити Мінськ (11 липня), Вільно (14 липня), Гродно (19 липня) і перейти в ширший наступ на Варшаву і Львів. У ході боїв 7 липня неподалік подільської станції Чорний Острів загинув начальник генштабу Дієвої армії УНР полковник Є. Мешковський, якого за день поховано в Тернополі. Командувач 6-ї польської армії генерал Я. Ромер на його похороні заявив, що Є. Мешковський був мозком Української армії та душою українського народу¹⁸⁰.

12 липня польські частини зайняли оборону вздовж р. Стир і Збруч, яку невдовзі було прорвано: 27 липня червоноармійці зайняли Вишівець, Збараж, Тернопіль; 27 липня – Хоростків; 28 липня – Борщів; 29 липня – Чортків; 3 серпня – Бучач; 15 серпня – Козлів; 19 серпня – Козову, Зборів, Підгайці, Поморяни, Монастириська; 20 серпня – Бережани. У цей час у районі Дністра (особливо 26–27 серпня під Більшівцями) успішно рейдувала Дієва армія УНР, значно знекровивши 123-тю і 124-ту червоноармійські бригади¹⁸¹. На території 20 із 52 повітів Східної Галичини за підтримки Кремля проголошено Галицьку Соціалістичну Радянську Республіку. Її центральним органом влади став Галревком на чолі з В. Затонським, який створено 8 липня у Харкові на спільному засіданні Галоргкому і Політбюро ЦК КП(б)У. Ідею його творення задовго до цього обговорювали на засіданнях Галбюро ЦК РКП(б), на зустрічах галицьких комуністів із В. Леніним. Лише 8 серпня більшість членів Галревкому прибули до тимчасової столиці – Тернополя¹⁸².

Нові органи влади – повітові, міські, містечкові й сільські ревкоми – за прикладом Радянської Росії та України започаткували націоналізацію земель Церкви і польських поміщиків, промислових об'єктів, гоніння громадсько-політичних та кооперативних діячів, проводили реквізицію майна заможних міщан, насамперед євреїв. Новостворені за участю бідноти комуни організували суботники і недільники для збору зерна, частина з якого йшла на потреби червоноармійської

¹⁷⁷ Руккас А. Разом з польським військом... – С. 73.

¹⁷⁸ Будьонный С. Пройденный путь / А. Будьонный. – Москва, 1965. – Кн. 2. – С. 125–127.

¹⁷⁹ Змієнко В. Роля нашої (6-ї Січової) Дивізії в українській державній справі та бої Дивізії / В. Змієнко // Вісті комбатанта. – 1974. – № 1. – С. 31–32.

¹⁸⁰ Прокопович Є. Життєпис генерала Є. Мешковського / Є. Прокопович // Героїчний бій під Чорним Островом. – Торонто, 1961. – С. 5; Капустянський М. Славетна дія під Чорним Островом / М. Капустянський // За честь, за славу, за народ! – Торонто, 1978. – С. 108–110.

¹⁸¹ Centralne Archiwum Wojskowe. – Sygn. 1.341, 1.45. – К. 2–7; Bitwa Lwowska i Zamojska 25 VII – 18 X 1920. Dokumenty operacyjne / [pod. red. M. Tarczyńskiego]. – Warszawa, 2009. – Część III (21 VIII – 4 IX 1920). – S. 601–602.

¹⁸² Российский государственный архив социально-политической истории. – Ф. 17. – Оп. 12. – Д. 681. – Л. 53; Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 172. – Арк. 1, 14; Під прапором Жовтня: док. і мат. – Львів, 1957. – Т. 1. – С. 344.

кінноти¹⁸³. Розпочато агітацію за виявлення добровольців до Червоної армії¹⁸⁴. Мобілізацію влада побоялася здійснювати. Однак внаслідок наступу польсько-українського війська 21 вересня Галревком виїхав із Тернополя до Вінниці, де 23 вересня самоліквідувався¹⁸⁵. За аналогічним російським сценарієм зроблено спробу створити Тимчасовий польський революційний комітет на чолі з Ю. Мархлевським і Ф. Дзержинським у Білостоці¹⁸⁶.

Вересневому наступу польсько-українських військ передували жорстокі бої під Замостям. Зокрема за 33 км до галицької столиці, в районі села і залізничної станції Задвір'я, 17–31 серпня польські частини прийняли жорстокий бій (лише 17 серпня – 6 атак 11-ї кавдивізії), у ході якого загинуло 318 вояків (більшість із них зарубані шаблями або загнули, закуті ланцюгами)¹⁸⁷. Кінній групі Якіра тоді так і не вдалося оточити з півночі та півдня з одночасною атакою зі сходу бойові групи 3-ї та 6-ї польських армій під Львовом¹⁸⁸. Після цієї поразки знесилена Перша кінна армія (8,5 тис. багнетів і шабель) і XII армія (7,6 багнетів і шабель) помарширували в бік Грубешова, Замостя, Любліна. Оборonoю фортеці Замость 29–31 серпня безпосередньо керував командир 6-ї стрілецької дивізії, полковник М. Безручко, в підпорядкуванні якого спершу було 700 багнетів і 150 шабель. Коли ж 28–29 серпня до міста прибули частини польської 10-ї піхотної дивізії (31-й піхотний полк, кавалерійські й артилерійські дивізіони), сили оборонців фортеці зросли до 3,2 тис. багнетів, 200 шабель, 40 кулеметів, 12 гармат. Їх дії підтримували три польські бронепотяги. У ході оборони особливо відзначився технічний курінь 6-ї дивізії, який збудував довкола міста три- та чотирирядну систему окопів із дротяною загорожею довжиною 18 км, в яких розміщувалися бойові ланки опору. Українським саперам допомагали копати траншеї 3,5 тис. мешканців. Все це дало змогу відбити кілька відчайдушних наступів кінноармійців. Загальні втрати захисників міста становили 250 вбитих і поранених. Втрати кінноармійців були значно більшими. Кількаденний бій під Замостям дозволив польському командуванню підтягнути свіжі частини й розпочати масштабний наступ у Галичині та на Волині¹⁸⁹.

Після Замостя піхоту і кінноту 6-ї польської армії Південного фронту на львівському напрямку прикривала 7-ма авіаційна ескадра винищувачів під командуванням капітана С. Бастера, що дислокувалася на Левандівському летовищі під Львовом. Щоправда, бойові польоти, зокрема вздовж залізниці Львів–Задвір'я–Тернопіль, могли здійснювати лише половина з 32 літаків¹⁹⁰.

Грізною зброєю на фронті стали польські бронепотяги: “Піонер” (район Миколаєва–Розвадова), “Стефан Баторій” (район Бібрки–Вибранівки), “Хоробрий”

¹⁸³ ЦДАВО України. – Ф. 2189. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 1–6; Спр. 39. – Оп. 1. – Арк. 3–7; *Klimecki M.* Galicyjska Socjalistyczna Republika Rad. – S. 115–159.

¹⁸⁴ Російський державний військовий архів. – Ф. 199. – Оп. 1. – Д. 48. – Л. 27.

¹⁸⁵ ЦДАВО України. – Ф. 2189. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 5.

¹⁸⁶ *Манусевич А.* Очерки по истории Польши / А. Манусевич. – Москва, 1952. – С. 295–296.

¹⁸⁷ *Polacy w walce o niepodległość Ukrainy 1920.* – S. 41–42; *Nicieja S.* Zadworze – polskie Termopile / S. Nicieja. – Kraków, 2000. – S. 3–7.

¹⁸⁸ Польща та Україна в боротьбі за незалежність. 1918–1920. – С. 187–192.

¹⁸⁹ *Руккас А.* Разом з польським військом... – С. 88–93; *Bitwa Lwowska i Zamojska 25 VII – 18 X 1920.* – S. 352–586; Польща та Україна в боротьбі за незалежність. 1918–1920. – С. 223–314.

¹⁹⁰ *Smoliński A.* Jazda Rzeczypospolitej Polskiej w okresie od 12 X 1918 r. do 25 IV 1920 r. / A. Smoliński. – Toruń, 2000. – S. 36–38.

(район Рави-Руської–Жовкви), “Ураган” (район Красног–Куткіра), які активно взаємодіяли зі штурмовими батальйонами піхоти (250–300 вояків) при обороні міст і містечок. Їхні дії підтримували бронемашини і бронепотяги Дієвої армії УНР: “Кармелюк” (район Галича, Єзуполя, Ходорова), “Запорожець” (район Мононастириськ), “Чорноморець” (район Ходорова)¹⁹¹.

Відзначимо й те, що українські науковці, викладаючи перебіг тогочасних подій, як правило, не згадують факт залишення фронту 25 серпня 1920 р. без згоди командування Дієвої армії УНР Військової групи генерал-четаря А. Кравса (фактично, частини 5-ї Херсонської дивізії), що дислокувалася в районі Дністра: неподалік с. Ясенів Пільний, Городниця, Незвисько на Городенківщині¹⁹². Частина галицьких старшин на заклик Є. Петрушевича хотіла відступити в Чехословаччину, однак чимало стрільців оцінило наказ А. Кравса як “нову зраду”. І все ж 26–27 серпня галицькі піхотні й кінні полки з обозами (200 возів) розпочали по дощовій дорозі відхід на південь: Стецеву, Белилую, Княже, Джурів, Гвіздець, Рожнів. Після невеликої перестрілки з польською залогою (200 осіб, із них 5 вбито) опівдні 27 серпня захоплено Косів, населення якого вітало стрільців за звільнення від “польського ярма”. 21–31 серпня під обстріли польського війська та прикордонників українські частини пройшли Жаб’є, Криворівню, Ворохту і в районі г. Стіг (1599 м) спустилися на Закарпаття – до берегів Білої Тиси, с. Луги, район Рахова. Перехід карпатських перевалів супроводжувався стихійними антипольськими виступами гуцулів. Після переговорів із чехословацькою владою і прикордонниками 3 вересня групу А. Кравса, в якій служили полковники А. Вольф та Г. Стефанів, сотник Р. Ярий, інтерновано. Роззброєні українські частини передали чехословацькій владі 7 млн грн і всю зброю: 620 крісів, 49 штиків, 164 шаблі, 62 револьвери, 30 скорострілів, майже 22 тис. патронів. Відтак особовий склад групи (7 булавних старшин, 210 старшин, 711 стрільців, 3 урядовці) разом з амуніцією (3 польові кухні, 42 вози, 2 брички, 645 коней) через Чоп – Кошице – Попрад – Брно 10 вересня прибув до табору інтернування у м. Ліберці, де перебували недавні військовополонені галичани з Італії. Кінні транспорти прибули пізніше. Як свідчить поручник Я. Пастернак, акцію інтернування підтримав диктатор ЗУНР Є. Петрушевич¹⁹³.

Усередині вересня українські загопи спільно з польськими вояками продовжили похід на схід, досягнувши 11 жовтня лінії р. Лозова, де фактично закінчилася бойова співпраця з польським військом. Причиною цього стало підписання в Ризі 12 жовтня договору з радянськими республіками Росії та України, згідно з яким Варшава відмовилася від союзу з УНР, а також зобов’язалася не утримувати на своїй території ворожих для більшовицької Росії військових формацій – Дієвої армії УНР та інтернованих частин білої Росії. Відтак, 11 листопада 1920 р. знесилені наддніпрянські дивізії форсували Збруч й опинилися на території Польщі, де

¹⁹¹ Bitwa Lwowska i Zamojska 25 VII – 18 X 1920. – S. 218, 227, 229, 251–252, 255, 604–606, 930.

¹⁹² Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. – Івано-Франківськ, 2008. – Т. 4: Збройні сили у боротьбі за свободу, незалежність, соборність. – С. 715–716; Bitwa Lwowska i Zamojska 25 VII – 18 X 1920. – S. 601–679.

¹⁹³ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. – Т. 4. – С. 722–723; Bitwa Lwowska i Zamojska 25 VII – 18 X 1920. – S. 601–679.

були інтерновані в таборах Ланцута, Каліша, Щейорно, Вадовиць, Олександрова Куявського, Пікулич та ін.¹⁹⁴.

З метою унормування польсько-українських відносин після підписання Ризького мирного договору від 18 березня 1921 р. керівництво УНР, зокрема Міністерство закордонних справ, розробило план “формальної ліквідації” до 1 травня на території Польщі Ради Республіки (65 послів), уряду (14 міністрів) та його структур (1,7 тис. службовців), таборів інтернованої армії УНР (3,5 тис. офіцерів, 11,5 тис. козаків). “Законспірована” праця урядовців і парламентарів переносилася до новоствореного Українського Центрального Комітету у Варшаві (голова А. Лукашевич). Українській еміграції рекомендовано видати червоні та білі картки перебування¹⁹⁵.

Як бачимо, польсько-український військово-політичний союз виявився короткотерміновим. Україна в цей час була в міжнародній ізоляції. Завадила також прагматична політика країн Заходу, насамперед Великої Британії, яка неодноразово радила Польщі укласти мир із більшовицькою Росією. Паризька мирна конференція пропонувала сусіднім країнам не вести війни з Росією. Американська дипломатія теж не схвалювала планів Ю. Пілсудського щодо спільної з Україною антибільшовицької кампанії 1920 р. Усе це кардинально послаблювало український національно-державний табір, особливо після заборони діяльності її екзильного уряду та Ради Республіки в Тарнові та Варшаві, ліквідації таборів інтернованої Армії УНР.

¹⁹⁴ Колянчук О. Українська військова еміграція в Польщі. 1920–1939. – С. 7–113.

¹⁹⁵ Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924). – С. 462, 465.
Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1930 / E. Wiszka. – Toruń, 2004. – S. 21–49.

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКА СПІВПРАЦЯ / ПРОТИСТОЯННЯ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД ХХ СТОЛІТТЯ

Польське населення УРСР 1921–1939 рр.: від “коренізації” до Великого Терору

Чисельність польського населення республіки за “найкоректнішим переписом” 1926 р. Питання чисельності поляків радянської України упродовж 1920–1930-х років, зокрема матеріали “найкоректнішого” загальносоюзного перепису 1926 р., належать до найбільш контрверсійних. Результати новітніх досліджень як вітчизняних, так і польських учених засвідчують: як царська, так і більшовицька адміністрація українських теренів імперії Романових, а згодом і ССРР були зацікавлені у применшенні чисельності місцевої польської людності. Серед кількох технологічних прийомів, які використовувалися з цією метою, було й використання питання “українців-католиків” задля фрагментаризації й відповідно – зменшення чисельності поляків України¹.

Проблема “українців-католиків” не залишалася поза увагою більшовицької влади. 1925 р. було створено спеціальну комісію НКВС УРСР, до якої ввійшли й представники інших зацікавлених відомств – ЦКНМ при ВУЦВК та трьох окрвиконкомів Поділля, де мешкала ця своєрідна категорія населення, – Кам’янець-Подільського, Могилів-Подільського й Проскурівського. Перед комісією Політбюро ЦК КП(б)У поставило наступне завдання: “Установление степени проведения в жизнь принципиальной линии по вопросу об украинцах-католиках на примере конкретных мероприятий, а также способов ликвидации недоразумений на этой почве”².

Згадані “непорозуміння”, як вважав партійний центр, полягали у відсутності єдиного підходу до цієї проблеми з боку місцевих органів влади. В основу визначення національності мешканців Поділля в різних районах покладено різні критерії: Ярмолинецький РВК поляками вважав лише уродженців Польщі; Бахматовецький РВК – тих, хто не володіє українською мовою; на протигагу вищеназваним Фельштинський РВК визначальною ознакою поряд з мовою вважав самосвідомість,

¹ Докладніше див., напр.: *Stroński H.* Ukraińcy-katolicy w latach dwudziestych / *H. Stroński* // *Więź* (Warszawa). – 1993. – № 8 (418). – S. 75–85; *Нестеренко В.* “Українці-католики” на Поділлі (до історії проблеми) / *В. А. Нестеренко* // *Pamiętnik Kijowski*. – Kijów, 2004. – Т. VII: Polacy na Podolu / *Pod red. H. Strońskiego*. – S. 173–180; *Тимова Н. В.* До проблеми “українців-католиків” на Поділлі у 1920–1930-х рр. / *Н. В. Тітова* // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей / Ін-т історії України НАН України; редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін.* – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип. 35 / Відп. за вип.. *Р. Ю. Подкур*. – С. 66–86; *Рубльов О.* “Українці-католики”: феномен польсько-українського порубіжжя XIX – XX ст. / *О. Рубльов* // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки / НАН України. Ін-т історії України; редкол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін.* – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – Вип. 20. – С. 77–96.

² ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 156. – Арк. 13.

розрізняючи ще й різні ступені національних рис у католицьких селах (Олешківці – село польське село; Юридика Фельштинська – польське, але більш українізоване; Кудринці – напівполяки, оскільки населення розмовляє вдома українською, але категорично вимагає школи з польською мовою навчання; Климківці – українці-католики, тому що удома спілкуються виключно українською і в більшості своїй задовольняються українською ж школою)³.

Комісія констатувала “велику плутанину на місцях в національних і релігійних поняттях”, навівши приклад з членом ВУЦВК Городинським, якого Купинський РВК охарактеризував так: “Член РВК тов. Городинський є національності української, але сам католик і гаразд владає католицькою (польською) мовою”⁴.

Подільський губвиконком ще до приїзду комісії НКВС інформував центр, що “большим и острым вопросом является вопрос о так называемых “украинцах-католиках”. В этом вопросе на местах царит еще до сих пор полная неразбериха. Оба понятия – принадлежность к религии и национальность – смешиваются, и в результате получается целый ряд казусов, мешающих проведению учета польского населения. Надо учесть также еще то, что в пограничной полосе польское население до сих пор опасается признания принадлежности к польской национальности – результат советско-польской войны”⁵.

Комісії НКВС теж довелося вказати у звіті, що “населення до цього часу боїться визнати себе польським”. Але вина за це знову ж таки перекладалася лише на місцеві органи влади, які буцімто не розуміли щойно виробленої “принципової лінії партії” стосовно польської нацменшини та українців-католиків.

Отже, значна частина польського населення через переслідування після польсько-більшовицької війни 1920 р. намагалася видати себе за українців, що цілком відповідало інтересам антипольськи налаштованих місцевих органів влади. Мовою комісії НКВС така політика характеризувалася як “замазывание наличия среди католиков польского населения”. Констатувалося, що на місцях зберігається тенденція до штучного зменшення чисельності поляків шляхом віднесення їх до українців: якщо 1924 р., згідно офіційних даних, у Вінковецькому районі нараховувалося 3716 поляків, то 1925 р. райвиконком вказав, що в районі немає жодного поляка. Керівництво Дунаєвського району офіційно зареєструвало поляками лише 190 місцевих мешканців, вказуючи, що той, хто народився в Україні, не може вважатися поляком. Селяни іронізували з подібної “аргументації”, запитуючи районне начальство: “Чи не вважати в такому разі конем людину, якщо вона народилася у стайні?”. Внаслідок зазначених підходів до питання про українців-католиків статистичні дані, зібрані різними організаціями, різко не співпадали. Так, ЦСУ УССР зазначало, що в Проскурівській окрузі 1924 р. мешкало близько 19 тис. поляків, а за даними окрбюро нацменшин їх нараховувалося 32 тис. Число усіх католиків в окрузі перевищувало 100 тис. У Кам’янець-Подільській окрузі поляків нараховувалося: за даними ЦСУ – 6 тис., окрстатбюро – 25,5 тис., окрбюро

³ Рубльова Н. С. Політика радянської влади щодо Римо-католицької церкви в Україні, 20–30-ті рр. XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Рубльова Наталія Степанівна; [Інститут історії України НАН України]. – К., 1999. – С. 98–99.

⁴ Там само. – С. 99.

⁵ ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 311.

нацменшин – понад 61 тис. У Могилів-Подільській окрузі теж виводилися різні дані: від 5-ти до майже 18 тис. ⁶.

Пояснення цим різючим розбіжностям слід шукати зовсім не у помилках при математичному обчисленні, а насамперед у різних політичних підходах. Намагання центру перекласти на низові структури відповідальність за ігнорування наявності польської нацменшини навіть на той момент виглядало аж надто непереконливо. Місцева більшовицька адміністрація лише продовжувала виконувати звичні з часів війни 1920 р. антипольські настанови партійно-радянського керівництва. Нову “принципову лінію партії” щодо нацменшин, поєднану з політикою “українізації” українців, на місцях сприйняли неоднозначно, оскільки й інструкції щодо їх запровадження містили багато суперечностей. Зокрема, поєднання гасел толерування польської нацменшини з закликами до боротьби з колонізацією українського населення збивали з пантелику місцеве керівництво, яке звикло до прямолінійності й не було готове до кон’юнктурного балансування на протилежних гранях національної політики.

Якщо раніше керівні кола загалом погоджувалися із отождненням понять “католик” і “поляк”, то інструкція ЦКНМ (серпень 1924 р.) засвідчувала докорінну зміну поглядів на цю проблему: “Проводя политику ополячivanja своїх прихожан, костел в своєкорыстных целях достиг упрочения представления о равнозначности понятий “католик” и “поляк”; со смешиванием этих понятий губкомиссиям придется поэтому неоднократно встречаться”. Цим самим було заявлено як про заперечення віросповідного критерію при визначенні національної приналежності громадян, так й про посилення жорсткості позиції влади щодо РКЦ. На католицьке духовенство покладалася вина не лише за колонізацію українців, але й гальмування процесів радянзації польської нацменшини ⁷.

Отже, спеціальна комісія НКВС УССР за участю заступника голови Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК й керівника “польської роботи” ЦКНМ Яна Саулевича ⁸, надіслана восени 1925 р. з Харкова на Поділля, ретельно перевірила стан роботи з “українцями-католиками” у Кам’янець-Подільській, Проскурівській, Могилів-Подільській округах й відзначила, що чимало членів райвиконкомів Подільського регіону плутали релігійні й національно-етнічні поняття, зараховуючи, приміром, усіх католиків до українців, повністю ігноруючи при цьому ступінь етнічної самосвідомості осіб з цієї етноконфесійної категорії ⁹.

⁶ Рубльова Н. С. Політика радянської влади щодо Римо-католицької церкви в Україні, 20–30-ті рр. XX ст.: дис. ... канд. іст. наук. – С. 100.

⁷ ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 173.

⁸ Докладніше про нього див.: Рубльов О. С. Ян Саулевич (1897–1937): біографія “хрещеного батька” Мархлевського району у контексті репресій 1930-х років // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей / НАН України. Інститут історії України; редкол.: П. Т. Тронько (голов. ред.) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. 34 / Відп. за вип. Р. Ю. Подкур. – С. 143–176; Рубльов О. С. Ян Саулевич (1897–1937): від заступника голови Центральної комісії нацменшин при ВУЦВК до “польського шпигуна” // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2008. – № 1/2 (30/31). – С. 348–414.

⁹ Державний архів Хмельницької обл. (далі – ДАХМО). – Ф. П-458. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 31; Рубльов О. С. Ян Саулевич (1897–1937): від заступника голови Центральної комісії нацменшин при ВУЦВК до “польського шпигуна” // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2008. – № 1/2 (30/31). – С. 375–376.

Заслухавши звіт комісії, 25 січня 1926 р. Польбюро ЦК КП(б)У визнало, що питання “українців-католиків” на Поділлі є надзвичайно складним, оскільки місцеві органи влади назагал безпідставно обвинувачують керівників польбюро у насильницькій полонізації українського населення. Фактично було дано дозвіл на організацію для “українців-католиків” нових польських шкіл¹⁰.

Питання про “українців-католиків” було одним з основних на 4-й Всеукраїнській конференції ЦК Польського бюро (червень 1926 р.). У звітній доповіді зауважувалося, що “українці-католики” – це асимільовані українці з низькою або розмитою самосвідомістю, які визначали власну етнічну приналежність за релігійною ознакою. Такою проголошувалася офіційна точка зору радянської адміністрації. Цікаво, що вона певною мірою збігалася з позицією царської влади. Радянським функціонерам пропонувалося позбутися адміністрування у роботі з “українцями-католиками”, наполегливо проводити роз’яснювальну роботу, спрямовану на відновлення їхньої самоідентифікації. Місцевим компартійним та радянським функціонерам й працівникам народної освіти директивно пропонувалося лише у виняткових випадках відкривати польські школи для дітей “українців-католиків”, а саме: коли цього наполегливо вимагатиме місцеве населення¹¹.

Чудово розуміючи недосконалість офіційної радянської статистики й зокрема свідомо заплутаний стан з обліком польської людності УССР та її національною самоідентифікацією, Я. Саулевич прагнув максимального уточнення показників чисельності поляків республіки. Відповідаючи у квітні 1926 р. на запит апарату Уповноваженого Наркомату закордонних справ ССРСР в УССР щодо “утворення польських районів та окремих адміністративних одиниць на території УССР”, аби уможливити точне інформування “нашого представника у Польщі про стан польської меншості на Україні та для припинення ріжних провокаційних чуток, які розповсюджуються у Польщі нашими ворогами”, він зауважував: “Усього польського населення в Україні, за даними ЦСУ за 1923 й 1924 р., 222877, або 0,8 % до всього населення УССР. Ця цифра значно применшує дійсну кількість поляків, оскільки отримана з матеріалів того ще недавнього часу, коли польське населення, особливо по селах, приховувало свою національну приналежність, або коли більшу його частину зараховували до так званих українців-католиків. За відомостями (не цілком точними) округових бюро нацменшин при ОВК, поляків нараховується 410368”¹².

Як відомо, грудневий (1926 р.) перепис населення ССРСР зафіксував в УССР 449553 особи польської національності. Попри те, що був це чи не найкоректніший перепис тоталітарної доби, однак і в ньому польська людність України була представлена не зовсім адекватно, що викликало численні нарікання¹³. 25 березня 1927 р. до всіх округових бюро національних меншин за підписом заступника

¹⁰ Рубльов О. Ян Саулевич (1897–1937): від заступника голови Центральної комісії нацменшин при ВУЦВК до “польського шпигуна” // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2008. – № 1/2 (30/31). – С. 376.

¹¹ ДАХмО. – Ф. П-458. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 31.

¹² Рубльов О. Ян Саулевич (1897–1937): від заступника голови Центральної комісії нацменшин при ВУЦВК до “польського шпигуна”. – С. 364.

¹³ Eberhardt P. Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku / P. Eberhardt. – Warszawa: Biblioteka “Obozu”, 1994. – S. 77.

голови ЦКНМ Я. Саулевича було надіслано обіжник такого змісту: “До польської газети “Серп” надходять кореспонденції, особливо з Поділля, зі скаргами на неправильності, що їх було допущено під час загального перепису людности (віднесення поляків до українців) ... З метою доведення до відому Президії ВУЦВКу задля виправлення всіх хиб перепису в справі визначення національності та рідної мови, ЦКНМ пропонує Вам, не переводячи окремої кампанії, зібрати факти таких неправильностей підчас перепису та надіслати їх до ЦКНМ. Одночасно ЦКНМ пропонує Вам взяти участь в переведенні місцевими ОкрСтатБюро обслідування випадків таких неправильностей”¹⁴.

Польські нацменпрацівники на Поділлі були найпершими серед тих, хто зафіксував некоректне обрахування поляків регіону. Так, 14 травня 1927 р. під час Вінницької округової наради членів партії – поляків голова Польбюро Вінницького ОПК А. Григорович наголосив: “Перепис населення у частині виявлення польнаселення заплутав загальну картину. Є багато населених пунктів з польським населенням, але, згідно з переписом, там не значиться жодного поляка. Судячи з результатів перепису в українському масштабі, у Вінницькій окрузі повинно бути щонайменше 50 – 55000 польнаселення, а перепис дає лише цифру 18000 замість 27000, що зазначена за даними перепису 1923 р. Повторного перепису робити не збираємося, але повинні поставити собі завданням виявлення польнаселення у повсякденній нашій роботі, оскільки виявлення бази є основою усієї нашої практичної роботи ...”¹⁵.

А. Григоровича підтримав й інший член Польбюро Єзіорський, який зауважив, що проведений перепис серйозно перешкоджає у роботі з польською людністю Поділля: “Проведений перепис, на жаль, не лише не допоміг нам ..., але, навпаки, заплутав, ускладнив питання, оскільки парторгани ... ставляться до даного перепису з належною довірою, з цього роблять відповідні висновки, у той час, коли по цілій низці пунктів, заселених досить значними компактними масами польнаселення, дані перепису зазначають нуль у графі польнаселення. У цьому я мав можливість переконатися особисто під час шеститижневого перебування на виборах Рад у Пиківському районі. Те саме підтверджують інші товариші по інших районах нашої округи З’ясовуються поступово, великої політичної ваги, ляпсуси, що їх припускаються у роботі низові органи. Наприклад, по м. Янову Пиківського району РВК й Сільрада нарахували ... не більше, ніж 17–20 польських родин, виявилось у результаті, що там ... є 56 родин польнаселення – 185 душ, в тому числі виборців – 123”. Той же промовець переповів присутнім думку місцевого польського населення, у якого склалося враження, що “правами користуються усі національності, але на рівноправ’я польнаселення права не має”¹⁶.

За наслідками верифікації результатів перепису були виявлені численні помилки й неточності в обліку людності у польських селах УССР: Кам’янецька округа: с. Млаки – перепис не зафіксував жодного поляка, ревізія виявила 73,58 % поляків; с. Ксаверівка – відповідно 1,3 % й 81,25 %; с. Калатури – 41,3 % й 62,82 %; с. Рехтова – 24,06 % й 40,82 %; с. Гута Яцковецька – 41,3 % й 71,1 %; с. Липини – 54,67 %

¹⁴ ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 156. – Арк. 17.

¹⁵ Державний архів Вінницької обл. (далі – ДАВО). – Ф. П-29. – Оп. 1. – Спр. 350. – Арк. 7.

¹⁶ Там само. – Арк. 8–8 зв.

й 65,14 %; с. Янчини – 60,72 % й 62,4 %; с. Завадівка – усі поляки записані українцями. *Вінницька округа*: с. Терешпіль й хутори – 5 господарств, у дійсності 116 польських господарств; та ін. У примітці ЦКНМ до цієї ревізії зауважувалося, що у розпорядженні Комісії “й інші скарги щодо неправильного обрахунку польського населення”¹⁷.

Принаймні через півтора роки після перепису 1926 р. у звіті Польбюро при Тульчинському окрпарткомі КП(б)У містилася вже традиційна скарга на заниження у переписі чисельності місцевої польської людності: “Загальна кількість польського населення по окрузі по загальній переписі лічиться 10 635, але є дійсно значно більше. Маються такі населені пункти, де лічиться 60–70 % поляків, а по переписі їх зовсім не лічиться...”¹⁸. Після верифікації результатів кількість польського населення у Тульчинській окрузі зросла на... 472 особи – до 11 107¹⁹.

Місцеві польбюро Поділля за наслідками перепису 1926 р. здійснили спробу (щоправда, безуспішну) перевірити сумлінність добровільних переписувачів з місцевого населення, які брали участь у статистичному обліку (в тому числі й за національністю) подолян. Так, наприклад, 16 травня 1927 р. Могилів-Подільське окрстатбюро інформувало округове Польбюро щодо “виникших деяких непорозумінь щодо п. 4 (національність – народність) особистої картки під час переведення перепису населення”, надсилаючи при цьому відповіді “реєстраторів с. с. Качківки та Поповець, як тлумачились ними ці поняття”. З свого боку, Окрстатбюро вважало, що зазначені тлумачення “цілком відповідають характеру інструкції ЦСУ України”²⁰.

У залучених “тлумаченнях” містилися наступні пояснення. Переписувач В. Козяровський (с. Попівці) 19 квітня 1927 р. стверджував: “На відношення Окрстатбюра в запитанні, коли переводився перепис населення 1926 р., де виникло непорозуміння пункту 4 (національність – народність) особистої картки, мною провадилось слідуючих міркувань, котрими суворо притримувався інструкції й остаточно уявляв з тлумачення реєстріровавшого його народність, наприклад: коли постійно живущий в області України громадянин, як корений обиватель, володіючий українською мовою, місцевою, таких я зазначував тільки українцями; населення, котре несе віру католицьку, з них дехто володів польською мовою, до польської національності не входило й рахувалось, як українцями.

Поляками ж (в польській нації) зазначались ті, котрі, крім несення католицької віри, по народності є поляки, наприклад: Люблінські, Варшавяк, Радомисль і т. ін., по народності стосувались до поляків...”²¹.

Його анонімний (принаймні у документі) колега з с. Качківки Ямпільського району був набагато стриманіший у власній інформації від 10 травня 1927 р.: “У відповідь на запитання Ваше про заповнення п. 4 особистої картки по Всесоюзному перепису населення, повідомляю, що п. 4 (національність – народність) особистої

¹⁷ *Костюшко И. И.* Польское национальное меньшинство в СССР (1920-е годы) / И. И. Костюшко; [РАН. Ин-т славяноведения; отв. ред. А. Ф. Носкова]. – М.: Ин-т славяноведения РАН, 2001. – С. 14.

¹⁸ ДАВО. – Ф. П-33. – Оп. 1. – Спр. 463. – Арк. 1.

¹⁹ Там само. – Арк. 35.

²⁰ Там само. – Ф. П-31. – Оп. 1. – Спр. 207. – Арк. 7.

²¹ Там само. – Арк. 9.

картки заповнювалось згідно відповідям громадян про приналежність до той чи іншої національності. Крім того, при заповненню цього пункту керувались інструкцією. Випадків таких, коли громадяне заявляли себе поляками, євреями та інше, а записувалось українцями, не було”²².

З цих відповідей зрозуміло (принаймні з першої з них), що переписувачі свідомо/підсвідомо коригували дані перепису на користь українців. У випадку наявності скарг населення й інформації зацікавлених осіб відбувалася перевірка й повторний перепис. За наслідками ревізії в УССР у 48 населених пунктах (де порушення під час перепису були особливо брутальними) чисельність поляків зросла на 60 %, а загалом по республіці – до 476 435 осіб²³. Водночас, за оцінкою сучасних польських учених, реальна ж кількість поляків в УССР станом на 1926 р. мала би бути значно вищою, коливаючись у межах 600 – 650 тис. осіб²⁴.

Як показали подальші події, у найближчі роки питання щодо “українців-католиків” на Поділлі так і не було остаточно розв’язано, хоча й втратило гостроту, притаманну періоду 1924–1926 рр. Після організації розгалуженої мережі польських рад, шкіл, культурно-освітніх закладів та установ хвиля скарг та прохань громадян поступово вщухла. Діти “українців-католиків” вивчали польську мову і літературу у радянських навчальних закладах, де їм прищеплювали відданість марксизму-ленінізму-сталінізму й піддавали потужній та систематичній безбожницькій обробці. Відтак значна частина нової генерації з родин “українців-католиків” Поділля зростала індиферентною до етноконфесійних традицій й самоідентифікації власних батьків. Це цілком влаштувало комуністичну владу.

Підсумовуючи, можемо стверджувати, що виявлені джерела дозволяють піддавати сумніву точність результатів “найкоректнішого” за часів СССР перепису 1926 р. щодо польської людності УССР. Усі офіційні результати перепису щодо поляків республіки не були ретельними. Виглядає цілком ймовірним припущення, що генеральна тенденція республіканської й місцевої влади у “польській ділянці” полягала у свідомому заниженні чисельності польської людності. Політична лінія й технічне забезпечення проведення перепису сприяли/заохочували до довільної інтерпретації під час визначення національної приналежності й нагадували звичні етноконфесійні маніпуляції часів Російської імперії. Певна хисткість національної ідентифікації окремих скупчень польської людності УССР, що виникала з динамічних етнічних перетворень й традиційних побоювань часів царату, лише зміцнених за більшовицької адміністрації, публічно виявляти власну національну (польську) приналежність, робить неможливим стовідсотково коректне з’ясування кількості поляків республіки станом на 1926 р. Але цифра, наближена до 600 тис.

²² ДАВО. – Ф. П-31. – Оп. 1. – Спр. 207. – Арк. 8.

²³ *Костошко И. И.* Польское национальное меньшинство в СССР (1920-е годы). – С. 15–16; *Eberhardt P.* Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku. – S. 78.

²⁴ *Iwanow M.* Polacy w Związku Radzieckim w latach 1921–1939 / M. Iwanow; [Acta Universitatis Wratislaviensis № 1177. Nauki Polityczne, t. XLVI]. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1990. – S. 72; *Kupczak J. M.* Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939 / J. M. Kupczak; [Acta Universitatis Wratislaviensis № 1656. Politologia, t. XII]. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. – S. 36.

осіб, видається нам більш вірогідною, аніж офіційні й відкориговані (лише по 48 населених пунктах) результати перепису²⁵.

Мархлевський польський національний район УССР 1925–1935 рр. Мархлевський (до 1926 р. – Довбишанський) польський національний район УССР був створений у загальному річизі політики “коренізації”/”українізації”²⁶ відповідно до постанови Малої Президії ВУЦВК від 21 липня 1925 р. з населених пунктів Новоград-Волинського, Баранівського, Пулинського, Чуднівського й Миропільського районів Житомирської округи з компактними масами польського населення. Територіально межував з Пулинським німецьким національним районом. Функціонування Мархлевського району розпочалося у вересні 1925 р.

Район розташовувався у далекій від залізничного сполучення місцевості – на південній окраїні українського Полісся, посеред нескінченних боліт, пісків й лісів, що займали майже 40 % території “польрайону”. Районний центр Довбиш, на початку 1926 р. на прохання “працюючого польського люду” перейменованний на Мархлевськ й неофіційно титулований “польською радянською столицею”, був невеликим поселенням навколо порцелянового заводу. Довбиш/Мархлевськ був практично рівновіддаленим (на відстань у 120 км) як від радянсько-польського кордону, так і від округового центру – Житомира. Відсутність дороги з твердим покриттям, яка з’єднувала б райцентр з Житомиром, суттєво перешкоджала прискореному розвитку “радянської Мархлевщини”. Тому її будівництво, яке тривало упродовж 1926–1933 рр., стало однією з найбільших й найважливіших інвестицій цієї польської національно-адміністративної одиниці²⁷.

Створення польського національного району в УССР викликало сплеск ентузіазму у польських комуністів у Советському Союзі, що, зрештою, було цілком зрозумілим. Адже вони отримували таким чином сурогатний замітник соціалістичної Польщі, боротьба за яку раніше принесла стільки невдач й розчарувань. Долучився до справи творення “радянської Мархлевщини” й особисто “залізний Фелікс” (Ф. Держинський), який 3 жовтня 1925 р. звернувся з листом до “працюючих мас” новоствореного району, що у ньому наголошував виняткове значення цієї польської радянської автономії²⁸.

²⁵ Див. також: *Горбуров К. Є.* До питання про чисельність польського населення УССР за переписом 1926 р. / К. Є. Горбуров // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вінниця, 2010. – Вип. 18: Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. – С. Григорчука. – С. 127–132.

²⁶ Див., напр.: *Чирко Б. В.* Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ ст.) / Богдан Володимирович Чирко. – К.: Асоціація “Україно”, 1995. – 215 с.; *Якубова Л. Д.* Етнічні меншості УССР у першій половині 20-х років ХХ ст. / Лариса Дмитрівна Якубова; [НАН України. Ін-т історії України; відп. ред. – С. В. Кульчицький]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – 188 с.; “Українізація” 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки / НАН України. Ін-т історії України; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: В. М. Даниленко (кер. авт. кол.), Я. В. Верменич (заст. кер. авт. кол.), П. М. Бондарчук. – Л. В. Гриневич, О. О. Ковальчук, В. В. Масненко, В. М. Чумак. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 392 с.; та ін.

²⁷ *Iwanow M.* Pierwszy naród ukarany: Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939. – Warszawa – Wrocław: Państwowe Wyd-wo Naukowe, 1991. – S. 120–121.

²⁸ ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 481. – Арк. 17.

На урочисте проголошення району, яке відбулося 27 березня 1926 р., прибули ледь не усі видатні польські комуністи, які працювали в СРСР, на чолі з Ф. Дзержинським. – Ф. Коном та Й. Уншліхтом. Урочистість перетворилася на бурхливу демонстрацію солідарності з “польським пролетаріатом, який бореться”. Окрім численних місцевих провідників радянської Полонії, які прибули на проголошення польського району, почесними членами його райвиконкому було обрано комуністичних послів Сейму II Речіпосполитої – А. Варського й С. Ланьцуцького²⁹.

Функціонування польського національного району мало яскраво виражений політичний зміст. Про це не раз говорив керівник польської секції й заступник голови ЦКНМ Я. Саулевич: “Розташований на пограниччі України, польський район є живим контрастом до капіталістичної політики поляків, є постійним нагадуванням утисків українців і білорусів у Польщі ... Організація району стала одним із чинників притягнення основних мас польського селянства до радянського будівництва, відданості їх спільній справі Батьківщини всіх працюючих – СРСР”³⁰.

27–30 квітня 1926 р. відбувся 1-й з’їзд рад району, в якому взяли участь 103 делегати та 500 гостей. На пропозицію Польбюро Агітпропвідділу (АПВ) ЦК ВКП(б) було вирішено назвати район іменем Ю. Мархлевського³¹, а райцентр Довбиш – Мархлевськом. З’їзд привітали від імені ЦК ВКП(б) й Компартії Польщі (КПП) Фелікс Кон, ЦК КП(б)У – Самуїл Лазоверт, Польбюро АПВ ЦК ВКП(б) – С. Дзержинська, Ради національностей ЦВК СРСР й уряду УССР – Болеслав Скарбек³², а також представники інших владних органів, установ та організацій. Надійшли привітання від Голови ВУЦВК Г. І. Петровського, РНК УССР, голови Селянського Інтернаціоналу Т. Домбала й Ф. Дзержинського. Новоутворений район отримав цінні подарунки: від московського видавництва “Трибуна” – два трактори з плугами, культурно-освітнього товариства “Праца” – радіоприймач, польського відділення Наркомпросу РСФСР – фотоскоп, удови Ю. Мархлевського – його портрет та дві платівки з промовами³³.

З доповідями на з’їзді виступили: Ф. Кон – про міжнародне становище, Б. Скарбек – діяльність уряду УССР, Сумцов – роботу Волинського окрвиконкому. Доповідачам було задано чимало питань, зокрема й незручних: “Чому радянська влада не дозволяє передплачувати газет з Польщі?”; “Кому належить земля, що її відібрано у середняків?”; “Чому землю не продають у власність?” та ін. В обговоренні доповідей промовці наголошували на нагальних проблемах району: недостатній кількості й важкому матеріальному становищі шкіл, жахливому стані

²⁹ Polsko-radzieckie stosunki kulturalne, 1918–1939: Dokumenty i materiały. – Warszawa, 1977. – S. 279.

³⁰ Цит. за: Якубова Л. Д. Національне адміністративно-територіальне будівництво в УСРР/УРСР 1924–1940: Польський національний район Мархлевський (до 1926 – Довбишанський) / Л. Д. Якубова // Енциклопедія історії України: У 10 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2010. – Т. 7: Мл – О. – С. 306–307.

³¹ Див.: Мархлевский, Юлиан Юзефович (1866–1925) // Деятели СССР и революционного движения России: Энциклопедический словарь Гранат. – Репринтное изд. – М.: Сов. Энциклопедия, 1989. – С. 534.

³² Про нього докладніше див.: Горбуров К. Болеслав Скарбек-Шацький (1888–1934) – маловідома біографія лідера “польської комуністичної роботи” в УСРР // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2012. – № 1 (38). – С. 181–207.

³³ Костошко И. И. Польское национальное меньшинство в СССР (1920-е годы). – С. 78.

доріг і мостів (столичний Мархлевськ був розташований у 13 верстах від шосе), відсутності медичної й агрономічної допомоги, бракові приміщень для райвиконкомом (тимчасово розташувався у будинку порцелянового заводу), сільрад, шкіл, шкільних підручників, особливо німецьких, малочисельності міліції (три співробітники на район), необхідності субсидій для розвитку району тощо. З'їзд обрав райвиконком (28 осіб), який очолив Є. Олдаковський. Серед членів першого складу Мархлевського РВК були Ф. Держинський, Ф. Кон та Й. Уншліхт. Почесними членами РВК, як вже зазначалося, були обрані А. Варський та С. Ланьцуський³⁴.

1927 р. відбувся 2-й з'їзд рад Мархлевського району, на якому були присутні Т. Домбаль, Б. Скарбек, С. Лазоверт.

На момент створення Довбишанський польський національний район складався з 25 сільрад, 96 населених пунктів, 7 557 господарств з загальною кількістю населення 40 577 осіб, що з них поляків нараховувалося 28 336 (69,83 %), українців – 8 098 (19,96 %), німців – 2 805 (6,91 %), євреїв – 1 319 (3,25 %); 18 осіб мешканців району репрезентували інші національності (0,05 %). Відповідно до національної структури людності, з 25 сільрад району 21 була польською, 2 – українськими, 2 – німецькими³⁵.

Польське населення району мало низку характерних особливостей. На противагу іншим теренам України й Білорусі, тут була нечисленною польська заробітчана еміграція, сформована у різні періоди. Вона переважала хіба що серед робітників двох невеликих склозаводів й Довбишанської порцелянової фабрики. Серед місцевих поляків майже не було представників шляхти загородової, цих традиційно найбільш послідовних й затятих носіїв й творців польських національних традицій на “далеких Кресах”. Згідно з даними Волинського губкому КП(б)У, поляки на теренах проєктованого національного польського району склалися переважно з однорідної автохтонної селянської маси, яка за різних обставин зазнала колонізації. Це були насамперед майже без винятку колишні уніати, яким у цьому віддаленому й відсталому закутку поліських боліт вдалося відбити форсований царською владою православний наступ й перетворити власні уніатські церкви на католицькі костьоли. Їхня колонізація відбулася головним чином у другій половині XIX ст., тобто за доби найгострішої русифікаційної політики³⁶.

Втім, “хрещений батько” національного польського району УССР – заступник голови Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК Я. Саулевич висловлював дещо відмінну від керівництва Волинського губкому КП(б)У точку зору щодо генези й стратифікації (дихотомія “пани – хлопи”) місцевої польської людності, фіксує наявність на території проєктованої польської автономії шляхетських колоній й ретельно переховуваних від стороннього (особливо владного) ока в окремих місцевих родин грамот про польське дворянське походження. За його словами, ця частина населення “спілкується доволі правильною польською мовою”, звертається поміж собою на “пан/пані” й у побуті демонструє культурну вищість (дотримання етикету, чистота й охайність у помешканнях)³⁷.

³⁴ Костошко І. І. Польское национальное меньшинство в СССР (1920-е годы). – С. 79.

³⁵ ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 38 зв.

³⁶ Iwanow N. Zapomniane ludobójstwo: Polacy w państwie Stalina. “Operacja polska” 1937–1938 / Nikolaј Iwanow. – Kraków: Znak Horyzont, 2014. – S. 73.

³⁷ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 824. – Арк. 381–382.

Мархлевський польський національний район на початку свого існування суттєво поступався сусіднім українським районам за рівнем економічного розвитку, не мав також й соціально-культурної бази. 9 січня 1927 р. голова Мархлевського РВК Є. Олдаковський, виступаючи на Першій Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин, окреслив коло проблем польського національного району, який він очолював. Йшлося насамперед про незадовільний стан культурно-освітньої роботи серед польської людності – незначне охоплення школою учнів-поляків, переваженість педагогів польських шкіл: якщо в українських школах на одного учителя припадало пересічно 50 учнів, то його польський колега у Мархлевському районі мав працювати з 160 учнями. Незадовільним було й фінансування з боку Наркомосу республіки освітньої сфери Мархлевщини. Нарікання з боку голови РВК викликали технічні труднощі у функціонуванні підлеглого йому апарату райвиконкому, який мав працювати паралельно двома мовами – польською й українською. Проблемою була й дотаційність району з боку республіканських урядових структур – доповідач пропонував розробити план формування місцевої економічної бази, аби розірвати замкнене коло дотаційних обмежень й забезпечити економічне піднесення бідної на ресурси місцевості³⁸.

Тому для створення на радянській Волині зразкового й заможного польського району центральна влада ССР й республіканська адміністрація на прискорений розвиток Мархлевщини спрямовували поважні кошти. Упродовж десятилітнього існування національного району державні дотації на його господарський та соціально-культурний розвиток становили від 80 до 90 % районного бюджету. 1929–1931 рр. цей бюджет щорічно подвоювався³⁹.

Завдяки системним фінансовим вливанням у Мархлевську було збудовано електростанцію, налагоджено телефонний зв'язок із Житомиром, Києвом й Харковом, здано в експлуатацію водогін. 1927 р. у районі завершено спорудження сучасної лікарні, кількох нових шкільних будинків, двох клубів; 1928 р. – районного суду й міліції. Хутірський Довбиш/Мархлевськ стрімко перетворювався на сучасний районний центр. 1930 р. у ньому урочисто відкрито “зразкову польську семирічку”. Також введено в експлуатацію поштово-телеграфне відділення, нову споруду райвиконкому й Мархлевського райкому КП(б)У. Одночасно у райцентрі провадилося будівництво аптеки, кінотеатру, ветеринарного пункту, а також чотирьох кількоповерхових житлових будинків для районних партійних функціонерів й службовців райвиконкому. Налагоджено регулярне автобусне сполучення з Житомиром⁴⁰. Упродовж 1930–1935 рр. у районі видавалася польськомовна газета “*Marchlewszczyzna Radziecka*” (“Радянська Мархлевщина”; з 7 лютого 1934 р. (з № 13) друкувалася під назвою “*Szturmowiec Pół*” (“Штурмовик ланів”) – орган райкому КП(б)У, райвиконкому й районного комітету незаможних селян. Наклад часопису коливався

³⁸ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 8–11 января 1927 г.: Стенографический отчет, резолюция, постановления и материалы. – Харьков: Издание ЦКНМ при ВУЦИК, 1927. – С. 93–96.

³⁹ ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 528. – Арк. 7; спр. 535. – Арк. 10.

⁴⁰ Там само. – Спр. 481. – Арк. 28; *Kupczak J. M. Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939 / Janusz M. Kupczak. – Wrocław, 1994. – S. 170.*

від 1 250 до 2 500 прим.⁴¹. 1926–1930 рр. Мархлевщина швидкими темпами перетворювалася на зразковий радянський національний польський район⁴².

Пріоритетний розвиток Мархлевщини був умотивований насамперед більшовицькими пропагандистськими потребами. Одна з найвідоміших акцій такого штибу, пов'язаних з досягненнями району у “соціалістичному будівництві”, відбулася влітку 1929 р. Вона мала стати відповіддю на недопущення делегації “радянської Полонії” на I-й Всесвітній з’їзд закордонних поляків, який відбувся у Варшаві⁴³. До польського району була спрямована делегація “людей праці” з Польщі. До складу делегації “польських робітників і селян” входив почесний член Мархлевського райвиконкому, комуністичний посол Сейму II Речіпосполитої Станіслав Ланьцувський⁴⁴. Своє враження від Мархлевщини він висловив у московській “Правді”: “Мархлевський польський район на Волині справив на нас велетенське, незабутнє враження. Цей цілковито забутий й відсталий за часів царату район нині може пишатися значними досягненнями у сфері як господарській, так і культурній. Ми бачили школи, клуби, світлиці, зразково обладнаний шпиталь та ін.”⁴⁵.

Піком інструментального використання Мархлевського польського національного району адміністрацією СССР/УССР з пропагандистською метою можна вважати 1930 р., коли відзначалося п’ятиріччя існування цієї національної адміністративно-територіальної одиниці. 28 серпня 1930 р. при ЦКНМ відбулася нарада у справі організації культпоходу до Мархлевського району з нагоди п’ятиріччя його існування. В ухвалі зібрання йшлося: “1. Враховуючи велике політичне громадське значіння п’ятирічного існування польського Мархлевського району, визнати за потрібне організувати культурний похід, присвячений п’ятирічному ювілею цього району. 2. Культпохід провести під такими гаслами: а) популяризації ленінської національної політики; б) виконання основних господарсько-політичних завдань партії та Радвлади (хлібозаготівля, осіння засівкампанія, колективізація, ліквідація куркульні як класи на базі суцільної колективізації); в) культурної революції (загальне навчання і ліквідація неписьменності) ...”⁴⁶. Культпохід розпочався 15 вересня й тривав місяць.

У центральній та республіканській пресі з’явилися принагідні ювілейні публікації. Зокрема дві майже ідентичні за змістом статті секретаря ВУЦВК Марка Сергійовича Василенка (1895–1937) у московському (“Революция и национальности”)

⁴¹ Докладніше див.: *Daszkiewicz J.* Prasa polska na Ukrainie radzieckiej: Zarys historyczno-bibliograficzny / *J. Daszkiewicz* // *Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego*. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1966. – Т. V, з. 2. – С. 99, 103, 106, 123, 133–134.

⁴² *Iwanow M.* Pierwszy naród Ukrainy: Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939. – С. 123.

⁴³ Див. Докладніше, напр.: *Sowiecka propaganda antypolska w związku z Warszawskim Kongresem Polaków z Zagranicy* // *Sprawy Narodowościowe*. – 1929. – Nr. 3/4. – С. 537–538; *Сременко Т. І.* Про участь польського населення України в підготовці до Першого Всесвітнього з’їзду зарубіжних поляків у 1929 р. / *Т. І. Сременко* // *Міжнародні зв’язки України: Наукові пошуки і знахідки: Міжвід. збірник наук. праць / АН України. Ін-т історії України; редкол.: С. В. Віднянський (відп. ред.) та ін.* – К.: Ін-т історії України АН України, 1993. – Вип. 4. – С. 113–122.

⁴⁴ Див. докладніше: *Łańcucki Stanisław* // *Posłowie i senatorowie Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939: Słownik biograficzny*. – Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2005. – Т. III: К – Ł / *Р. Мажевський; redakcja naukowa G. Mazur*. – С. 383–385.

⁴⁵ Правда. – 1929. – 17 септєбря.

⁴⁶ ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 500. – Арк. 13.

та харківському (“Радянська Україна”) часописах відповідно – “Один из многих: К пятилетнему юбилею Мархлевского польского района”⁴⁷ та “Польський національний район ім. Мархлевського”⁴⁸ – були традиційно ювілейними, але водночас у загальних рисах окреслювали ситуацію й певні здобутки п’ятирічного існування цього, “одного з багатьох” (28-ми на той час), національно-адміністративного району УССР.

У звичному ключі більшовицької пропагандистської риторики М. Василенко стверджував: “П’ять років існування Мархлевського району – це п’ять років настирливої боротьби пролетаріату і всіх трудящих за здійснення на ділі національної політики, за культурне і господарське піднесення трудящих мас селянства. Ці п’ять років довели, що польська трудяща людність буде тепер на території УСРР зовсім за нових, відмінних умов, рівняючи до часів панування царату, свою національну культуру і ніколи не забуде тогочасної варварської політики, коли дідицько-капіталістична влада жорстоко викорінювала навіть найменші спроби домогтися більш-менш вільних умов існування. Успіхи, які ми маємо в усіх галузях політичного, господарського і культурного будівництва, є наслідок глибокого розуміння бідняцько-середняцькими масами селянства тих завдань, що стоять перед ними, а також правильного розв’язання на практиці Ленінової національної політики.

Уся зовнішність району за ці п’ять років набрала зовсім іншого вигляду. Давнього, напівзруйнованого, що втопає в багні, задихається в тісноті містечка [Довбиш] не впізнати. Нове приміщення райвиконкому, лікарні, міліції, суду, клубу, школи-семирічки, десятки нових житлових приміщень, будівництво пішоходів, брукування вулиць, – все це піднесло містечко [Мархлевськ], що є тепер зразок майбутнього будівництва нових наших сіл”⁴⁹.

Автор відзначав успіхи “соціалістичного сектору” сільського господарства району, зафіксувавши на осінь 1930 р. 7 % колективізованих господарств (13 % орної землі) й наголосивши у дусі сталінського “Запаморочення від успіхів”: “За проведення колективізації, надто навесні 1930 р., були по окремих селах такі “спритні колективізатори”, що не хотіли вважати на специфічні особливості району і на всі сили “гналися” збільшити відсотки колективізації, ламаючи в окремих місцях ленінські принципи добровільності об’єднання селян у колгоспи ... Тільки завдяки втручанню вищих радянських і партійних організацій і директив ЦК ВКП(б) ті перекручування, що були в галузі колективізації, усунути”⁵⁰. Віддавалося у статті належне й промислому поступу Мархлевщини: “Наявність на терені району чималих покладів сировини, як каолін, різна глина, пісок, кварц, сприяє розвиткові шкляної, фаянсової та порцелянової промисловості. На терені району вже є 4 заводи: в Мар’яновці та Биковці – шкляні, Мархлевському – порцеляновий і в Кам’яних Бродах – фаянсовий, де працює понад 1 600 робітників. Крім великих покладів сировини, розвиткові промисловості сприяє наявність торфу, що цілком

⁴⁷ Василенко М. Один из многих: К пятилетнему юбилею Мархлевского польского района / М. – С. Василенко // Революция и национальности. – 1930. – № 4/5. – С. 38–47.

⁴⁸ Василенко М. Польський національний район ім. Мархлевського // Радянська Україна. – 1930. – № 8/9. – С. 54–62.

⁴⁹ Там само. – С. 55.

⁵⁰ Там само. – С. 57.

може забезпечити паливом чинні заводи на десятки років. Тепер на торф'яне паливо переведено майже цілком три заводи”⁵¹.

Наголосивши успіхи культурного будівництва у Мархлевському районі за радянської влади (антитезою слугувало ритуальне порівняння з добою царату – на цих теренах, мовляв, “було 14 костьолів і тільки 4 початкових школи”), М. Василенко констатував й суттєвий недолік у функціонуванні радянського апарату цієї польської національно-адміністративної одиниці – його “замалу колонізацію”: “В польських селах, незважаючи на те, що весь керівний склад робітників виключно поляки, більшість організацій роботу свою провадить тільки російською або українською мовами. Та й серед сільських рад мало таких, що цілком провадять роботу польською мовою. Такий стан потребує рішучих заходів до колонізації роботи радянських та громадських організацій, а цього можна досягти рішучіше висуваючи на керівну роботу колгоспників, наймитів, бідняків і середняків та підносячи політвиховну роботу серед мас”⁵².

Того ж року робота Мархлевського районного виконавчого комітету розглядалася Радою національностей ЦВК ССРСР. У телеграмі, надісланий нею керівництву району, зокрема, зазначалося: “Рада національностей ЦВК Союзу РСР палко вітає вас із п’ятирічним ювілеєм. Наявні великі успіхи у вашій роботі на господарському і культурному фронті показують велике значення ленінської національної політики радянської влади і її правильне проведення Українським урядом”⁵³.

Незважаючи на виняткові фінансові впливання у “радянську Мархлевщину”, ставлення польського населення регіону (та й УССР у цілому) до радянського режиму залишалося приховано нелояльним. До свіжої ще пам’яті про антипольську політику більшовиків під час війни 1920 р. долучилася примусова атеїзація населення й, зокрема, системні утиски Римо-католицької церкви та її духовенства (на території району усі костьоли й каплиці РКЦ були зачинені, нечисленні ксьондзи – репресовані). Форсована колективізація (попри усі вербальні маневри Кремля) й пов’язаний з нею злочинний Голодомор 1932–1933 рр. не додали симпатій владі. У свою чергу, украй повільні темпи колективізації аграрного сектору району, чому місцеве селянство чинило відвертий й латентний опір, давали підстави владі закидати полякам-хуторянам Мархлевщини нелояльне ставлення до “генеральної лінії партії”.

Впливали й складні, а іноді й неприховано ворожі взаємовідносини між ССРСР та II Річчюпосполитою: упродовж ледь не усіх 1930-х років Кремль вважав Польщу головним ймовірним противником, який ледь не щопівроку готувався здійснити агресію проти “батьківщини трудящих” й анексувати її “невід’ємну складову” – УССР. Міфічна “польська загроза” й віртуальна “польська агентура” усередині УССР/ССРСР набули в уяві Й. Сталіна маніакально-гіпертрофованого вигляду.

У відповідь на замовлення кремлівського господаря ГПУ-НКВД сфабрикували справу так званої “Польської Організації Військової” (“ПОВ”), запозичивши назву у реальної організації доби Першої світової війни, яка припинила своє існування

⁵¹ Василенко М. Польський національний район ім. Мархлевського... – С. 58.

⁵² Там само. – С. 61.

⁵³ Приветствие Совета национальностей к пятилетнему юбилею польского Мархлевского района УССР // Революция и национальности. – 1930. – № 6. – С. 136.

1921–1922 рр. Обвинувачення у приналежності до “ПОВ” з 1933 р. й до кінця десятиліття стають зручною матрицею, якою залюбки послуговувалася сталінська таємна поліція у репресіях проти польської людності ССРСР/УСРСР й, зокрема, населення й урядовців Мархлевського польського району⁵⁴.

Форсована примусова колективізація, розкуркулення й початок Голодомору 1932–1933 рр. спричинили таке явище, коли у західному прикордонні УСРСР, зокрема у польському Мархлевському й сусідньому з ним німецькому Пулинському районах, вже восени 1932 р. системного характеру набувають спроби селянства залишити місця свого постійного проживання й виїхати на Південь України, у Донбас або й за межі республіки у пошуках більш придатних для життя регіонів ССРСР. У січні 1933 р. заступник Голови ОГПУ В. А. Балицький констатував “масовий виїзд селян з села, головним чином Харківської, Одеської, Київської, частково Чернігівської областей”, що розпочався наприкінці грудня 1932 р. Лише по Київській області такий виїзд був зафіксований у 27 районах, 437 селах. За чекістськими даними, з Київщини виїхало 6 576 осіб (усього по вищезгаданих областях УСРСР втекло з села – 31 693 одинаки, 2 789 родин)⁵⁵. 22 січня 1933 р. була підписана директива ЦК ВКП(б) й РНК ССРСР щодо попередження масового виїзду голодуючих селян: “До ЦК ВКП й Раднаркому дійшли відомості, що на Кубані й Україні почався масовий виїзд селян “за хлібом” у ЦЧО, на Волгу, Московську обл., Західну обл., Білорусію. ЦК ВКП й Раднарком СРСР не сумніваються, що цей виїзд селян, як і виїзд з України минулого року, організований ворогами Радянської влади, есерами й агентами Польщі з метою агітації ... проти колгоспів й загалом проти Радянської влади. Минулого року партійні, радянські й чекістські органи України прогавили цю контрреволюційну витівку ворогів Радянської влади. Цього року не може бути допущено повторення минулорічної помилки”. ЦК КП(б)У, РНК УСРСР й репресивно-чекістський апарат республіки зобов’язувалися “не допускати масового виїзду селян з України до інших країв”⁵⁶. Для “попередження масового виїзду з України, Північного Кавказу й Білорусії” транспортні органи ОГПУ влаштовували на залізницях заслони й оперативно-пошукові групи, які виловлювали утікачів й повертали їх до місць постійного проживання⁵⁷.

⁵⁴ Рубльов О. С. “Имейте в виду, что Пилсудский не дремлет, и его агентура на Украине во много раз сильнее, чем думает Реденс или Косиор”: антипольські репресії більшовицького режиму в УСРСР, 1920–1930-ті роки // Справа “Польської Організації Військової” в Україні. 1920–1938 рр.: Збірник документів та матеріалів / НАН України. Інститут історії України; Головна редколегія науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією”. Відділ по розробці архівів ВУНК-ДПУ-НКВС-КДБ; упоряд.: С. А. Кокін, Р. Ю. Подкур, О. – С. Рубльов. – К.: Головна редколегія науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією”, 2011. – С. 11–12.

⁵⁵ Записка Г. Е. Прокофьева И. В. Сталину о проводимых мероприятиях по борьбе с массовыми выездами из Украины и СКК с приложением записок Е. Г. Евдокимова и В. А. Балицкого, 23 января 1933 г. // Лубянка. Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД: Архив Сталина: Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936 / Под ред. акад. А. Н. Яковлева; сост. В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова. – М.: Международный фонд “Демократия”, 2003. – С. 393–394.

⁵⁶ Директива ЦК ВКП(б) и СНК СССР о предотвращении массового выезда голодающих крестьян, 22 января 1933 г. // Лубянка. Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД. Январь 1922 – декабрь 1936. – С. 391.

⁵⁷ Докладная записка Г. Г. Ягоды И. В. Сталину и В. М. Молотову о пресечении массовых выездов из УСРСР, Северо-Кавказского края и БССР, 2 февраля 1933 г. // Лубянка. Сталин и

Втім, адміністративно-репресивні заходи не дали стовідсоткового результату, й сільське населення “зразкових” національних районів західного прикордоння УССР продовжувало залишати їхню територію. 29 березня 1934 р. заступник голови ГПУ УССР З. Б. Кацнельсон адресував секретарям ЦК КП(б)У С. В. Косіору й П. П. Поштишеву спеціальне повідомлення “Про масові виїзди на Південь німців-колоністів на Волині”. Воно починалося з констатації явища, яке набуло системного й масового характеру і серйозно дискредитувало владу: “За останній час серед німців-колоністів на Волині (Київська область) у Пулинському, Черняхівському й Мархлевському районах спостерігається потяг до переселення у південну частину України ... Внаслідок поширення провокаційних чуток, частина німців-колоністів разом з родинами і майном виїждить на станцію Житомир. На станції Житомир мав місце випадок, коли накопичилося понад 200 осіб, які придбали у касі залізничні квитки на право проїзду у потягах, що проходять ... Відмічений факт, коли переселенці намагалися затримати потяги, що проходять, стаючи на залізничну колію з вигуками “Ріжте наших дітей!” тощо. Вжитими заходами ця демонстрація була ліквідована ...”⁵⁸.

Спеціальна комісія ЦК КП(б)У для з’ясування причин “стихійного переселення” колгоспників й одноосібних господарств з Пулинського району констатувала (квітень 1934 р.): “З 1 серпня 1933 р. розпочалася масова втеча з району, головним чином до Таврії, Херсонщини ... З 1 серпня [1933 р.] по 15 березня 1934 р. втекло з загальної кількості понад 6 000 господарств – 826 господарств (537 одноосібних + 289 колгоспних), тобто близько 14 % усіх господарств. Загальна кількість тих, що виїхали з району, ще більша (1 045 господарств), бо частина виїхала внаслідок паспортизації.

Загалом потайки втекло з Пулинського району 18 % одноосібних й 12 % колгоспних господарств. Факти еміграції мали місце не лише у німецьких сільрадах (на які припадає найбільший відсоток), а й в українських й польських. Втеча набувала в окремих сільрадах катастрофічний характер ... Немає жодної сільради, де тією чи іншою мірою не мало місце втеча”⁵⁹. Аналогічною була ситуація й у сусідньому польському Мархлевському районі.

Ревізори від ЦК КП(б)У у своєму звіті остерігалися називати справжню причину масової еміграції німецького й польського населення з західного прикордоння УССР – національних німецького Пулинського й польського Мархлевського районів – форсовану колективізацію, brutальне “розкуркулення” й конфіскацію майна господарської частини села, штучний Голодомор 1932–1933 рр. Натомість у документації партійних органів звично використовувався традиційний евфемізм – “великий прорив у колгоспах”, містилися посилання на “надзвичайну засміченість колгоспів відверто куркульськими елементами”, “свідому фашистську діяльність гітлерівських, пілсудчиківських і петлюрівських елементів й агентів”, слабкість керівних партійних й радянських кадрів цих районів⁶⁰.

Починаючи з 1933 р. систематично лихоманило й польські та німецькі школи західного прикордоння УССР – систематичні перевірки педагогічного складу й вилучення “нелояльного елемента” серед учителів, а також вишукування

ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД. Янврь 1922 – декабрь 1936. – С. 398–399.

⁵⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 350. – Арк. 74–75.

⁵⁹ Там само. – Арк. 57.

⁶⁰ Там само. – Арк. 57–58.

“антирадянських проявів” серед учнів стали буденним явищем, що аж ніяк не сприяло належній якості навчання і так ускладненого перманентним дефіцитом учителів й навчально-підручничкової літератури.

Так, наприклад, у розлогій доповідній культпропвідділу ЦК КП(б)У “Про виконання постанови Політбюро [ЦК КП(б)У] від 13 грудня [1933 р.] та листопадового пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У [1933 р.] про кадри шкіл нацменшостей” за підписом його завідувача М. М. Кіллєра (16 лютого 1934 р.) знайшлося місце й для подання негативної оцінки навчально-виховного процесу в Адамівській польській школі Мархлевського району, де, мовляв, “виховна робота серед дітей ведеться дуже погано”, а саме: “Суспільствознавство викладається політично неписьменною вчительською на основі газетного матеріалу. Вчителька Камінська (суспільствознавство) не веде боротьби з класово ворожими висловлюваннями і думками окремих школярів. Так, наприклад, Камінська не реагувала на заяву декількох учнів про те, що “радвлада робить кепсько, що розкуркулює і висилає куркулів”, “не в Польщі голод та безробіття, а в СРСР, бо у нас люди з голоду вмирають”, і т. д.”⁶¹.

В аналогічній за назвою (“Про виконання постанови Політбюро від 13 грудня 1933 р. ...”) резолюції Оргбюро ЦК КП(б)У від 9 березня 1934 р. фактично визнавалася неспроможність республіканського компартійного керівництва забезпечити польську школу УССР кваліфікованим педагогічним складом. Дефіцит кадрів учителів польських шкіл вкотре мав покриватися за рахунок запрошення випускників ВНЗ Москви й Ленінграду (гіпотетичні позитивні якості яких апіорі нівелювалися неволодінням ними українською мовою): “Просити ЦК ВКП(б) відрядити на Україну для керівної роботи в школах нацмен, зокрема, для викладання курсів суспільствознавства, історії і літератури, із випуску Інституту ім. Герцена в Ленінграді 10 поляків ... та з Московського університету народів Заходу –10 поляків ...”⁶².

У тій же резолюції зафіксовано й інший шлях скорочення дефіциту польських педагогів в УССР – “соломонове рішення” про українізацію низки “штучно створених” польських шкіл, до яких, мовляв, примусово зарахували дітей українців-католиків⁶³: “Констатуючи невірний перевод за релігійною ознакою дітей українців-католиків на польську мову навчання в низці сел Вінницької і Київської областей, що може тільки грати на руку тим буржуазно-націоналістичним, фашистським елементам, які пролазять в ці школи і ведуть там розкладницьку роботу, доручити НКО, Вінницькому і Київському обкомам КП(б)У і облвиконкомом підготувати перехід восени 1934 р. шкіл і викладання в тих польських школах, де навчаються діти, рідною мовою яких є українська мова, на українську мову”⁶⁴.

Відтак німецьке й польське населення західного прикордоння УССР чимдалі більше розглядалося компартійним керівництвом республіки як нелояльне у своїй масі. Адекватною відповіддю на цей виклик тоталітарний режим вважав лише репресивні заходи – систематичні кампанії по “очищенню” прикордонної смуги від

⁶¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 352. – Арк. 68.

⁶² Там само. – Арк. 56.

⁶³ Докладніше див., напр.: Рубльов О. С. “Українці-католики”: феномен польсько-українського порубіжжя XIX – XX ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки / НАН України. Ін-т історії України; редкол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – Вип. 20. – С. 77–96.

⁶⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 352. – Арк. 57–58.

“контрреволюційного” й “антирадянського елементу”, яким, мовляв, були особливо “вражені” прикордонні національні райони, й, з іншого боку – доприселення або й заселення на місце депортованих поляків й німців перевірених й стовідсотково лояльних “колгоспників-ударників”, родин демобілізованих червоноармійців тощо (переважно українців і росіян). Такі заходи режиму, зрештою, розмивали навіть значною мірою формально-декоративний “національний” польський й німецький характер Мархлевського й Пулинського районів й невдовзі зумовили владну ліквідацію цих національних адміністративно-територіальних одиниць. Характерно, наприклад, що 9 квітня 1935 р. Секретаріат ЦК КП(б)У, розглянувши питання “Про школи в прикордонних районах”, дав доручення культпропвідділу ЦК “внести пропозиції про реорганізацію ряда німецьких та польських шкіл в прикордонних районах в українські з польськими та німецькими групами в зв’язку з змінами в складі населення (внаслідок заходів в прикордонних районах по виселенню та доприселенню)”⁶⁵.

Серед чинників, які вплинули на рішення Кремля щодо припинення існування “польського радянського П’ємонту”, слід також згадати чергове погіршення польсько-радянських міждержавних відносин, викликане підписанням у січні 1934 р. польсько-німецького пакту про ненапад⁶⁶. Конфронтаційного характеру практично синхронно набули й радянсько-німецькі відносини – після приходу до влади у Німеччині НСДАП. Зміни геополітичної ситуації вплинули й на внутрішню політику кремлівського режиму щодо польського й німецького населення СРСР та їхніх національно-адміністративних одиниць, насамперед розташованих у західному прикордонні Радянського Союзу.

7 грудня 1934 р. ЦК ВКП(б) адресував закритого листа республіканській партійній верхівці Києва й Мінська під назвою “Про ситуацію у польських районах України й Білорусі”. Йшлося відповідно про Мархлевський й Дзержинський (БСРР) національні райони. Республіканському керівництву “пропонувалося” припинити подальшу розбудову польської автономії у прикордонній смугі (що мала стати ареною бойових дій у випадку нового польсько-радянського конфлікту), вжити заходів щодо українізації й білорусизації території й апарату цих районів, який мав бути зміцнений “перевіреними кадрами”. Водночас органам НКВС “рекомендувалося” здійснити арешти й висилку “контрреволюційних елементів”. Під час редагування листа Й. Сталін зробив деякі правки в його тексті. У первісному варіанті НКВД СРСР давав вказівку засуджувати до розстрілу “запеклих керівників антирадянської роботи”. Втім, з огляду, з одного боку, на ймовірні дипломатичні ускладнення з Польщею й Німеччиною й вірогідність розгортання неконтрольованої компанії-щипи та перегинів республіканських й місцевих урядовців – з іншого, Й. Сталін викреслив цей пункт, замінивши його на “судити на загальних підставах без будь-якого послаблення”⁶⁷. Синхронно з Кремля до Києва надійшла аналогічна дирек-

⁶⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 383. – Арк. 1.

⁶⁶ *Gregorowicz S. Polsko-radzieckie stosunki polityczne w latach 1932–1935 / S. Gregorowicz. – Wrocław, 1982. –S. 159.*

⁶⁷ *Хаустов В. Сталин, НКВД и репрессии 1936–1938 гг. / В. Хаустов., Л. Самуэльсон. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2009. –С. 49–50; Iwanow N. Zapomniane ludobójstwo: Polacy w państwie Stalina. “Operacja polska” 1937–1938. – S. 247–248.*

тива щодо німецьких районів республіки (йшлося насамперед про прикордонний Пулинський німецький національний район).

9 грудня 1934 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання “Про німецькі райони” (на підставі шифрованої телеграми з ЦК ВКП(б) № 513/ш). На виконання директив Кремля щодо репресивних заходів у німецьких районах створювалася комісія на чолі з секретарем ЦК КП(б)У М. М. Поповим, до якої входили також П. П. Любченко, Й. Е. Якір й В. А. Балицький. Комісії із залученням секретарів обкомів тих областей, де були німецькі райони, доручалося “ретельно проглянути усі німецькі райони для визначення необхідних заходів, що впливають з телеграми ЦК ВКП(б), у кожному районі й сільраді”. Комісія упродовж тижня мала ретельно перевірити керівний склад цих районів, а також їхню шкільну мережу. Аналогічну роботу мала провести ця ж комісія й щодо польських районів і сільрад. Цим же рішенням обкоми партії зобов’язувалися надіслати до німецьких й польських районів керівних працівників обкомів для “роз’яснення населенню, що Радянська влада не стерпить якнайменших спроб антирадянської діяльності або агітації й не зупиниться перед тим, щоби відмовити у праві проживання в СРСР або вишле усіх осіб, які ставляться нелояльно до Радянської влади, у віддалені місцевості СРСР”⁶⁸.

20 грудня 1934 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення “Про переселення з прикордонних районів”, яким передбачався комплекс заходів зі “зміцнення прикордонної смуги”. Зокрема, райони й села з польським та німецьким населенням у першу чергу мали бути “очищені” від “неблагонадійного й антирадянського елементу” – планувалося “лінією НКВД” вислати на Північ близько 2 тис. господарств.

21 січня 1935 р. “хрещений батько” Мархлевського району, а на той момент заарештований й оскаржуваний у приналежності до “ПОВ” Я. Саулевич, дав розгорнуту відповідь на питання слідчого: “За чиєю ініціативою й коли було організовано як самостійний адміністративний район Мархлевський польський національний район?”. Відповідь ув’язненого була поєднанням правдивих відомостей реальної історії створення цієї польської адміністративно-територіальної одиниці й активної участі самого оскаржуваного у цій урядовій акції, яка вписувалася у загальне річище більшовицької “коренізації”, а відтак й “полонізації” асимільованого чи напівасимільованого польського етносу Правобережної України, з напівправдою й відвертою фальсифікацією у бажаному для слідства “контрреволюційному” забарвленні: “Ініціатива щодо організації Мархлевського польського національного району ... належить особисто мені й здійснена була мною за вказівками керівництва “ПОВ” ... Я виявив доволі широку зону польських й змішаних польсько-українських сіл у прилеглих один до одного населених пунктах Новоград-Волинського, Баранівського, Пулинського й Чуднівського районів.

Маючи за мету, за завданням керівництва “ПОВ”, створити широку базу для загарбницьких планів Польщі й для підготовки цього – проведення великої націоналістичної роботи щодо полонізації польського населення, я вирішив адміністративно об’єднати вищезазначені населені пункти в один адміністративний польський національний район, враховуючи, що, за відповідного насадження членів “ПОВ” на керівні посади управління районом, можна буде на усю широчінь проводити у життя завдання “ПОВ”. Склавши відповідний проект, я його запропонував

⁶⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 23. – Арк. 170–171.

керівництву “ПОВ” в особі Скарбека, Вишневецького, Полігура й Теодора ... Проект цей був докладно обговорений ... й схвалений.

Керівництво “ПОВ” доручило мені, як членові ЦК Нацмену при ВУЦВК, внести від свого імені цей проект на обговорення наради Польбюро ЦК КП(б)У, а вони, зі свого боку, наполягатимуть на затвердженні й ухваленні рішення Польбюро щодо створення польського національного району на Правобережжі України”⁶⁹.

8 червня 1935 р. Спецколегією Київського обласного суду Я. Саулевич був засуджений до десяти років таборів “віддалених місць ССРСР”⁷⁰. Надалі тривали “оперативно-чекістські заходи” щодо репресування й дискредитації чинної й вже колишньої компартійної номенклатури Мархлевського польського національного району, а відтак – й делегітимації цієї національно-адміністративної одиниці з її подальшою ліквідацією.

11 лютого 1935 р. у Москві ГУГБ НКВД ССРСР за обвинуваченням у приналежності до “ПОВ” був затриманий один із столичних кербудів Адам Якович Калиновський, колишній (1927–1928) секретар Мархлевського райкому КП(б)У.

17 лютого 1935 р. уповноважений Комісії партійного контролю при ЦК ВКП(б) по Київській області Рубенов підписав постанову “Про керівних працівників Мархлевського району”, яка звучала вироком очільникам цієї національної адміністративно-територіальної одиниці: “Розслідуванням партійного Контролю встановлено, що керівні працівники Мархлевського району – колишній секретар Райкому КП(б)У МАРЧЕВСЬКИЙ Б. Я., заст. секретаря Райкому ГЕЙНЕ С. Й. й голова Райвиконкому АДАМЧИК М. І., працюючи у прикордонному національному польському районі, втратили класову революційну пильність й на ділі були зняттям у руках класово ворожих елементів, які підривали господарство району”⁷¹. У документі наголошувалося “викривлення національної політики партії” з боку компартійного керівництва Мархлевського району, якому закидалася “куркульська політика” й провалення “усіх найважливіших господарсько-політичних кампаній”, “засміченість” району “контрреволюційним куркульським елементом”. Відтак керівна трійка національного польського району не лише позбувалася номенклатурних посад, а й партійних квитків. Тим же рішенням з посади директора Мархлевської МТС було знято Дорохова, а питання щодо партійності низки інших членів районної партійної організації мало з’ясувати розслідування КПК⁷².

Парадокс ситуації полягав у тому, що ще 4 січня 1935 р. той самий М. Адамчик на шпальтах московської “Трубуны Radzieckiej” рапортував про “остаточне подолання” у районі “опору куркулів й польських націонал-фашистів” й колективізування 59,3 % селянських господарств Мархлевщини⁷³.

⁶⁹ Цит. за: Рубльов О. С. Ян Саулевич (1897–1937): біографія “хрещеного батька” Мархлевського району у контексті репресій 1930-х років // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – Вип. 34. – С. 159–160.

⁷⁰ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України). – Ф. 6. – Спр. 67312-ФП. – Арк. 250–250 зв.

⁷¹ U pełnomocnika Komisji Kontroli Partyjnej przy KC WKP(b) na obwód Kijowski // Sierp (Kijów). – 1935. – 28 lutego. – Nr. 28. – S. 2; ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 71168-ФП. – Арк. 27.

⁷² Marchlewszczyzna musi być godna imienia Marchlewskiego // Sierp. – 1935. – Nr. 29. – S. 4.

⁷³ Iwanow N. Zapomniane ludobójstwo: Polacy w państwie Stalina. “Operacjapolska” 1937–1938. – S. 248.

У червневому номері 1935 р. московського журналу “Революция и национальности”, органу Ради національностей ЦВК Рад ССРСР, було вміщено статтю завідувача нацменвідділу ЦВК УССР (спадкоємця колишньої ЦКНМ) Д. Маца “На високом подьёме: О работе среди национальных меньшинств Украины” (“На високому піднесенні: Про роботу серед національних меншин України”) ⁷⁴. Своєю назвою й тональністю стаття доводила правильність курсу “ленінсько-сталінської національної політики” й не містила б, жодних виразних вказівок на загрозу існуванню Мархлевського польського й Пулинського німецького національних районів.

У статті стверджувалося (у контексті зростання районів інших нацменшин УССР), що у Мархлевському районі на 1 січня 1934 р. було 32 молочних ферми, 14 свинарських й 8 вівчарських, то на 1 березня 1935 р. кількість молочних ферм зросла до 48, свинарських – 16, вівчарських – 11. Якщо більшість районів національних меншин були аграрними з незначною промисловістю, то натомість ставився у приклад Мархлевський район, у якому на базі місцевої сировини дістала значного розвитку скляна, порцелянова й фаянсова промисловість, зосереджена на 4 заводах: “Заводи Мархлевщини, які до революції являли собою дрібні напівкустарні підприємства, за часи радянської влади докорінно реконструйовані, механізовані, електрифіковані, й випуск продукції цих заводів збільшився у декілька разів, хоча виробнича потужність заводів ще повністю не використовується” ⁷⁵.

У публікації Д. Маца у звичному пропагандистському стилі подавалися цифри зростання шкільної й культурно-освітньої мережі Мархлевщини. Наголошувалося, що бюджет польського району за сім років зріс удесятеро (1927 р. – 210 тис. руб., 1934 р. – 2 млн 184 тис. руб.), щоправда, не уточнюючи, якою за цей період була інфляція ⁷⁶. До негативних сигналів з життя Мархлевського району, наведених у статті, слід зарахувати низький відсоток колективізації по району (69 %) у порівнянні з майже стовідсотковими показниками по інших районах (щоправда, у німецькому Пулинському районі він був ще меншим – 61,3 %): “У ряді сіл Мархлевського й Пулинського районів колективізація перебуває на винятково низькому рівні” ⁷⁷. До недоліків було зараховано й плинність керівних працівників національних районів. Якщо в окремих з них голови сільрад у період між виборами змінювалися по 6–8 разів, то у Адамовецькій сільраді Мархлевського району лише 1934 р. змінилося 4 голови ⁷⁸. Очевидно, автор не з’ясував, що причиною такого явища були постійні виключення з партії й арешти низових керівників.

13 липня 1935 р. у Києві заарештовано відповідального секретаря Паливної комісії при РНК УССР Євгена Олдаковського – колишнього голову оргкомітету й першого голову райвиконкому Мархлевського польського національного району (1925–1927); 15 серпня у Тюмені, куди виїхав у пошуках роботи, затримано вищезгаданого Станіслава Клеєра-Гейне, колишнього заступника секретаря Мархлевського райкому КП(б)У; 17 серпня за ґратами опинився Станіслав Май – секретар парткому Польського педагогічного інституту у Києві, колишній завідувач польської секції

⁷⁴ Мац Д. На високом подьёме: О работе среди национальных меньшинств Украины / Д. Мац // Революция и национальности. – 1935. – № 6 (64). – Июнь. – С. 56–63.

⁷⁵ Там само. – С. 59.

⁷⁶ Там само. – С. 60–61.

⁷⁷ Там само. – С. 57, 59.

⁷⁸ Там само. – С. 63.

Волинської губнар освіти й інспектор польських шкіл Волинської окрнар освіти; 28 серпня арештували Болеслава Беганського – колишнього завідувача відділу народної освіти Мархлевського РВК. Ув'язнених УГБ НКВД УССР примусило давати свідчення у сфабрикованій “справі” так званого “Волинського центру “ПОВ””⁷⁹.

Спираючись на фальшиві інформації й репресивну “статистику” республіканського НКВД, 26 липня 1935 р. голова Київського облвиконкому М. С. Василенко й секретар Київського обкому КП(б)У М. М. Налімов адресували меморандум секретарям ЦК КП(б)У С. В. Косіору та П. П. Постишеву, в якому стверджували, що “Мархлевський національно-польський район Київської області є одним з найбільш засмічених прикордонних районів області антирадянським елементом”. У документі повідомлялося, що навесні поточного року (відповідно по ухвали ЦК КП(б)У) до східних районів УСРР з “радянської Мархлевщини” було переселено 1188 господарств “ненадійних елементів”; їх замінили 754 родини “перевічених колгоспників-ударників” з південних районів Київщини. Однак, як наголошували очільники столичної області, вжитих заходів виявилось недостатньо для “очищення” району від “антирадянських елементів”, адже, мовляв, спеціальна перевірка виявила значні залишки колишніх учасників банд, білих армій, польських легіонерів, колишніх контрабандистів, осіб, пов'язаних з викритими раніше “шпигунськими організаціями”, колишніх куркулів, “польських шовіністичних і націоналістичних елементів”. Відтак керівники області просили санкції ЦК КП(б)У на додаткове відселення з Мархлевського району до східних областей УССР 300 родин “ненадійних елементів”, а 50 господарств найнебезпечніших “антирадянщиків” пропонували заслати до віддалених місцевостей ССРСР⁸⁰.

31 липня 1935 р., менше ніж через тиждень після вищезгаданого меморандума Василенка – Налімова, сталінський намісник в УССР – другий секретар ЦК КП(б)У й одночасно перший секретар Київського обкому КП(б)У П. П. Постишев адресував майже ідентичну за змістом доповідну записку на ім'я Й. Сталіна. У першому абзаці документа, щоправда, містилися певні додаткові деталі – наголошувалося, що район не лише прикордонний, а й “вважається національним польським районом”, тобто піддавався сумніву національний характер цієї адміністративної одиниці: “Мархлевський (прикордонний) район Київської області, що вважається національним польським районом, був найбільш засміченим районом антирадянськими й контрреволюційними елементами”⁸¹. Далі містилося прохання санкціонувати заходи щодо “додаткового очищення” й “зміцнення” Мархлевського району, ідентичні меморандуму від 26 липня 1935 р.⁸². Прикметно, що принаймні на кінець липня 1935 р. про ліквідацію Мархлевського району не йшлося – у всякому разі на рівні ЦК КП(б)У.

⁷⁹ Докладніше див.: *Рубльов О. С.* Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки / *О. С. Рубльов, В. Ф. Репринцев* // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – № 1/2 (2/3). – С. 128–130, 140–141, 150.

⁸⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 396. – Арк. 166–167; *Рубльов О.* Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки. – С. 127–128.

⁸¹ Лубянка. Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД: Архив Сталина: Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936. – С. 682.

⁸² Там само.

8 серпня 1935 р. ув'язнений Є. Олдаковський, відповідаючи на запитання, чим керувалася “ПОВ” у своєму прагненні створити польський національний район, так умотивовував це бажання: “Керівництво “ПОВ” використало національну політику партії для створення зовні національного району у відповідності до партійних настанов, фактично ж наповнивши це націоналістичним змістом. “ПОВ” створенням польського національного району намагалася створити плацдарм для розгортання своєї націоналістичної роботи на Україні ... Мархлевський район розташований поблизу польського кордону й лежить на головній магістралі у напрямку Житомира й Києва.

Цілком зрозуміло, що на випадок воєнних ускладнень з Польщею район, маючи згуртовані націоналістичні кадри, мав відіграти певну роль”⁸³.

15 серпня 1935 р. з’явилося друком останнє число (№ 663) найстаршої, яка видавалася упродовж шести років, польської районної газети у Мархлевську – “Szturmowiec Pól”. 17 серпня 1935 р. Мархлевський райком КП(б)У ухвалив лаконічне рішення “Про зміну назви районної газети “Szturmowiec Pól” ” такого змісту: “Назву районної газети “Szturmowiec Pól” змінити на “За більшовицький наступ” ”⁸⁴. Деполонізація “районки” з одночасним переведенням її на друкування українською мовою побіжно засвідчувала, що республіканське компартійне керівництво (за згодою чи навіть безпосередньою вказівкою Кремля) вже вирішило долю цієї польської національно-адміністративної одиниці.

17 серпня 1935 р. члени Політбюро ЦК КП(б)У опитуванням (тобто без безпосереднього розгляду й обговорення) ухвалили постанову ЦК “Про Мархлевський і Пулинський райони”. Згідно з цим документом, польський Мархлевський й німецький Пулинський райони Київської області розформувалися “в зв’язку з економічною слабкістю”, “незручністю обслуговування МТС колгоспів, а також адміністративною черезполосицею”⁸⁵. Територія розформованих районів фрагментами (окремими сільрадами) передавалася Баранівському, Баришівському, Володимир-Волинському, Житомирському, Новоград-Волинському й Черняхівському районам, а також новоствореному Червоноармійському району з центром у Пуліні (перейменованому на Червоноармійське)⁸⁶. Мархлевську поверталася попередня назва – Довбиш. По суті ж члени республіканського Політбюро слухняно виконували вказівки Кремля щодо “очищення” західного прикордоння УСССР від “непевної” польської й німецької людності, а відповідне репресивне умотивування щодо необхідності “санації” цих територій від “контрреволюційних елементів” й потреби ліквідації національних районів у прикордонній смузі забезпечувало НКВД УСССР.

Рішення республіканського Політбюро звично було доведене до кремлівського керівництва – ініціатора “санації” західного прикордоння ССССР. 13 вересня 1935 р. Л. Каганович листовно інформував Й. Сталіна, який перебував у відпустці: “Українці прислали проект постанови щодо розформування Мархлевського й Пулинського районів (польського й німецького). Я пам’ятаю, що ви, схваливши це, все ж зазначили, здається, щоби це не виглядало розформуванням й щоби

⁸³ ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 278. – Арк. 21–21 зв.

⁸⁴ *Daszkiewicz J.* Prasa polska na Ukrainie radzieckiej: Zarys historyczno-bibliograficzny. – S. 106.

⁸⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 375. – Арк. 132.

⁸⁶ Там само. – Арк. 132–133.

найменування Мархлевського не скасовувати. Надсилаю вам цей проект й прошу повідомити, чи правильно я вас тоді зрозумів, щоби внести відповідні зміни до проекту ...”⁸⁷. Кремлівський диктатор погодився з проектом й не наполягав на збереженні найменування Мархлевського – тим більше, що вже колишній польський національно-адміністративний район втрачав свою територіальну цілісність й розчинявся у сусідніх “анаціональних” районах. Одначе вищезгадана фраза у листі Л. Кагановича до його кремлівського патрона від 13 вересня (“я пам’ятаю, що ви, схваливши це”) зайвий раз засвідчує причетність Й. Сталіна до планів ліквідації “радянської Мархлевщини”.

3 жовтня 1935 р. політичне рішення ЦК ВКП(б) – ЦК КП(б)У легалізували “у радянському порядку” – постановою з аналогічною назвою (“Про Мархлевський та Пулинський райони Київської області”) та ідентичним постанові ЦК КП(б)У від 17 серпня змістом ухвалила Президія ВУЦВК⁸⁸.

18 грудня 1935 р. начальник Особливого відділу Управління держбезпеки УССР і КВО М. Александровський підписав “Обвинувальний висновок” у сфабрикованій справі “Волинського центру “ПОВ””. Наступного дня фальсифікат затвердив нарком внутрішніх справ УССР В. А. Балицький. Енкаведисти сфабрикували обвинувачення не лише проти колишніх керівників польської національно-адміністративної одиниці, а й проти умотивування створення, побудови й функціонування Мархлевського району. Зокрема, за їхньою версією, як нібито “з’ясувала спеціальна комісія”, що обстежувала район, польське населення у ньому не перевищувало 12 % – 4 тис. осіб, в той час як, мовляв, “Волинський центр “ПОВ”” нараховував 26 тис. поляків на Мархлевщині⁸⁹.

Але не лише статистичні маніпуляції закидали енкаведисти колишній номенклатурі Мархлевщини – на переконання репресивного апарату, йшлося про системну й систематичну “контрреволюційну роботу” на теренах цього “штучного утворення”: “Мархлевський національний район був доведений до стану найбільш відсталого у політичному й економічному відношенні, найбільш враженого контрреволюційною активністю куркульських [далі закреслено – “терористичних і бандитських”. – К. Г., О. Р.] елементів й діяльністю закордонної розвідувальної й диверсійної агентури”⁹⁰. Природно-кліматичні особливості району й домінування у ньому хутірської системи розселення людності, що об’єктивно перешкоджало форсованій колективізації (яку ще 1930 р. таврував у вищезгаданій статті М. С. Василенко), також, на переконання “аналітиків” з НКВД УССР, виразно засвідчувало “результати контрреволюційної роботи “ПОВ” у цьому районі”: “Наприкінці 1932 р. район був колективізований лише на 14,9 %, 1933 р. – на 28 %, 1934 р. – на 47,6 %.

⁸⁷ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. / Сост. О. В. Хлевнюк, Р. У. Дэвис. – Л. П. Кошелева, Э. А. Рис. – Л. А. Роговая. – М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2001. – С. 565.

⁸⁸ Стронський Г. Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20–30-і роки / Г. Стронський. – Тернопіль, 1992. – С. 55–56; Iwanow N. Zapomniane ludobójstwo: Polacy w państwie Stalina. “Operacja polska” 1937–1938. – S. 249.

⁸⁹ ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 68505-ФП, т. 5. – Арк. 820.

⁹⁰ Там само. – Арк. 825.

Середньообласний відсоток колективізації за ці роки: 1932 р. – 67,5 %, 1933 р. – 72 %, 1934 р. – 81 %”⁹¹.

До штучно завищеної питомої ваги польського населення й “шкідницьких” незадовільних відсотків колективізації додавалася й систематична, мовляв, посилена “контрреволюційна активність” у Мархлевському районі. Тут співробітники УГБ НКВД УССР вдавалися до неконтрольованих статистичних маніпуляцій й жонгливання дutoю звітністю свого відомства: “У районі діяв ряд шпигунських груп, що нараховували до 100 осіб активних агентів розвідки; мали місце прямі прояви диверсійної групи, керованої закордонним агентом Пшегодським; нарешті, у районі у різний час сформовано 4 міцно збитих повстанських загони, що нараховували до 150 осіб. Внаслідок цих диверсійних, шпигунських й повстанських проявів з Мархлевського району мали місце декілька [закреслено первісно надруковане – “десятки”. – *К. Г., О. Р.*] випадків організованих групових уходів за кордон, не рахуючи попереджених групових озброєних проривів через кордон учасників повстанських загонів, які готувалися”⁹².

Прояви цієї “контрреволюційної активності”, звісно ж, своєчасно викривалися й ліквідовувалися органами ГПУ-НКВД. Останні у взаємодії з партійними органами та за їхніми вказівками систематично вдавалися й до інших методів “санації” прикордонного польського району: “Крайня засміченість усіх ланок радянського апарату у Мархлевському районі потребувала низки повторних чисток, унаслідок яких, почавши з 1932 р., з радянських установ і організацій району вичищено було 678 осіб контрреволюційного, націоналістичного й соціально чужого елементу. З них: 1932 р. – 121 особа, 1933 р. – 303 особи, 1934–1935 рр. – 254 особи. З тих же причин з 40 голів сільрад 1935 р. усунуто було 34 особи й з 80 голів колгоспів відкликано було 76 осіб. У зв’язку з особливою враженістю Мархлевського району, починаючи з 1930 р., з району було вислано й переселено 1 658 родин...”⁹³.

Сфабрикована “справа” “Волинського центру “ПОВ”” розглядалася 15–17 лютого 1936 р. Військовим трибуналом Київського військового округу. У вирокі щодо Є. Олдаковського, Б. Беганського, С. Мая й А. Калиновського (єдиного, хто не визнав себе винним) не йшлося про конкретні “контрреволюційні провини” кожного з фігурантів “справи”. Не було й речових доказів – “слідству” й “обвинуваченню” вистачило самообмови ув’язнених. Натомість фігурувала стисла історія реальної “ПОВ” (безвідносно до “справи”), вигадані “контрреволюційні наміри” засуджених на етапі створення національної адміністративно-територіальної одиниці й їхні віртуальні провини під час урядування у Мархлевському польському національному районі: “На підставі офіційних даних, поданих відповідальними партійними й радянськими працівниками керівникам партії й уряду, а фактично на підставі уміло сфабрикованих “пеовяцьких” даних й поданих “пеовячками”, які прикривалися партквитками, відповідальним становищем у партії й радах й проведенням Ленінської національної політики, уряд ухвалив організувати польський національний район й назвати його Мархлевським.

⁹¹ ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 68505-ФП, т. 5. – Арк. 825.

⁹² Там само. – Арк. 826.

⁹³ Там само. – Арк. 826–827.

Олдаковський був призначений головою організаційної комісії, а після створення району – головою Мархлевського райвиконкому, й тоді “Волинський центр “ПОВ”” перейшов до Мархлевська”⁹⁴. Далі у вироку наводився нібито конкретний “склад злочину” засуджених, найтяжчим складовими якого були, мовляв, маніпулювання питомою вагою польської людності району й гадане сподівання перетворити його на “прихильний плацдарм для фашистської Польщі”: “У дійсності у Мархлевському районі польське населення ледь досягало 12 %, й замість поданих “Волинським центром “ПОВ”” двадцяти шести тисяч поляків, останніх виявилось неповних чотири тисячі.

Домагаючись організації Мархлевського району, “ПОВ” виходила з наступних міркувань: наявність компактних мас поляків мала підтвердити “історичне” право Польщі на Правобережну Україну, Мархлевський район розташований на шляхах головного стратегічного напрямку на Київ, самостійний район має підпорядковуватися безпосередньо центру, де на відповідних місцях знаходилися “пеовяки”. Цей район має стати базою для роботи “ПОВ” по всій Україні, у ньому повинні готуватися кадри для роботи “ПОВ” в інших місцях України. Мархлевський район – суцільно хутірський, й за свідомої підтримки з боку “ПОВ” та її ставлеників, куркульської й заможної частини населення став сильним опором колективізації сільського господарства.

Протидія з боку “Волинського центру “ПОВ”” антирелігійній пропаганді, зачиненню костьолів, дієва підтримка ксьондзів, костьолів й нелегальних польських шкіл, легалізація релігійних гуртків (“терціари”, “кулка ружанцове”), створення повсюдно лише польських шкіл і польських сілрад, усілякі пільги тим, хто долучався до польського націоналізму, повинні були швидким темпом колонізувати район й утворити тут сприятливий плацдарм для фашистської Польщі, що над ним так активно працювали Олдаковський, Беганський, Май та інші члени “ПОВ” ...”⁹⁵.

“Справа” “Волинського центру “ПОВ”” була канонізована у цілком таємному “Орієнтуванню по польській роботі з додатком матеріалів у справі контрреволюційної організації, яка йменувала себе “Волинський Центр Польської Організації Військової (“ПОВ””, випродукованому Управлінням держбезпеки НКВД УССР й зі вступними “настановами” наркома внутрішніх справ УССР В. А. Балицького від 22 лютого 1936 р. розісланому “усім – начальникам обласних управлінь НКВД УССР, начальникам окружних відділів НКВД УССР, начальникам особливих відділів корпусів Київського й Харківського військових округів, начальникам прикордонних загонів НКВД УССР”⁹⁶.

У вступному слові до цього “Орієнтування” нарком внутрішніх справ УССР ще раз наголошував вже “хрестоматійні” для республіканських енкаведистів характеристики обставин організації й “контрреволюційного спрямування” Мархлевського національного району, які набували зловісно мілітарного забарвлення: “Українське керівництво “ПОВ” та його Волинський Центр опорним пунктом для

⁹⁴ ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 68505-ФП, т. 5. – Арк. 869.

⁹⁵ Там само.

⁹⁶ НКВД УССР. Управление государственной безопасности. Ориентировка по польской работе с приложением материалов по делу контрреволюционной организации, именованной “Волинский Центр Польской Организации Воевской” (“ПОВ”). – Киев, 1936. – 61 арк. // ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 278.

масового розгортання своєї діяльності обирають територію, що перетинає один з головних стратегічних напрямків – Ровно–Київ, де 1920 р. розгорталися основні операції на Південно-Західній ділянці фронту.

Після низки найгрубших підтасовок й фальсифікованого підрахунку населення їм (“пеовьякам”. – *К. Г., О.Р.*) вдається показати 68 % “польського” населення, внаслідок чого й організується польський національний район (Мархлевський).

1930–1932 рр., коли правлячі фашистські кола Польщі готувалися до війни проти Радянського Союзу, Волинський Центр “ПОВ” розвиває шалену активність щодо розкладу Мархлевського району й перетворення його на оплот контрреволюції.

Як наслідок – колективізація району майже повністю зривається (14,9 % наприкінці 1932 р.), відбувається низка волинок, що супроводжуються звирячими розправами з сільактивістами, організується масовий еміграційний рух, який супроводжується спробами збройного прориву через кордон, нарешті, створюється сприятлива й безкарна обстановка для роботи закордонних агентів, які десятками перекидаються до нас й проводять у цьому районі активну диверсійну й розвідвальну роботу”⁹⁷.

У цій же специфічній передмові очільник НКВД УССР доводив до відома підлеглих, що “у світлі матеріалів справи Волинського Центру “ПОВ”” спеціальні комісії здійснили перевірку національного складу мешканців низки населених пунктів Правобережжя України, внаслідок чого, мовляв, “документально встановлена полонізаторська робота “ПОВ””: “З’ясувалася цілковита штучність організації десятків національних сільрад й польських шкіл у пунктах, де населення цілком не знає польської мови”⁹⁸. Доведенням цієї специфічної інформації керівник НКВД УССР закликав своїх підлеглих до особливої пильності щодо “польської контрреволюційної діяльності” й одночасно адресував їм виразний сигнал про “штучність”, мовляв, політики “коренізації” серед польської людності республіки, а відтак і близьке припинення “польського експерименту”.

Своєрідною епітафією розформованому національному району став перший том статистичного довідника “Райони УСРР”, який був підготовлений Управлінням народногосподарського обліку УССР за редакцією О. М. Асаткіна. Книга здано до виробництва 9 квітня 1936 р. й видруковано тритисячним накладом 29 квітня того ж року. У виданні подано відомості про “Мархлевський район Новоград-Волинського округу Київської області”, щоправда, із застереженням, що за постановою ЦВК УССР Мархлевський район розформовано, а тому “відомості на 1/І 1936 р. по району не подано”⁹⁹. Зафіксовані у томі відомості про Мархлевський район подано станом на 1 січня – 15 квітня – 1 травня 1935 р.

Отже, у “Районах УСРР” зафіксована територія Мархлевського району – 88,9 тис. га (889 км²), в тому числі орної землі – 33 462 га, лісів – 24 903 га. Населення району на момент ліквідації складало 55 301 особу, з яких 3 431 мешкали у райцентрі – Мархлевську, від якого до найближчої залізничної станції (Новоград-Волинський Південно-Західної залізниці) було 48 км. У районі нараховувалося

⁹⁷ ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 278. – Арк. 2 зв. – 3.

⁹⁸ Там само. – Арк. 3.

⁹⁹ Райони УСРР / Управління народногосподарського обліку УСРР. – К.: В-во “Народне господарство та облік”, 1936. – Т. 1: Статистичний довідник; за ред. О. М. Асаткіна. – С. 198–199.

40 сільрад. Бюджет району на 1935 р. передбачав 3 млн 23 тис. руб., з яких на соціально-культурні заходи планувалося витратити 2 млн 130 тис. руб.¹⁰⁰. Промисловість польського району складалася з 9 підприємств різної підпорядкованості, на яких працювало 1 760 робітників; у ньому нараховувалося 79 торговельних точок, з них 77 магазинів й, зокрема, Мархлевський районний універмаг; діяло також 2 колгоспних базари. Працювало 89 шкіл (1 повна середня, 32 неповні середні й 56 початкових) з загальною кількістю учнів 7 053; функціонував також 1 технікум (77 студентів) й 2 робітфаки (145 слухачів); працювало 10 бібліотек й 25 клубів, 1 стаціонарний кінотеатр. Потреби охорони здоров'я населення забезпечували 1 поліклініка, 2 лікарні (на 60 ліжок), 5 амбулаторій, 1 диспансер, 3 фельдшерських пункти й 2 аптеки. Медичний персонал району складався з 8 лікарів й 30 працівників середнього медперсоналу¹⁰¹.

У другій половині 1930-х рр. радянська національна політика знову зазнала радикальних змін. Консолідація сталінського режиму характеризувалася велетенським зростанням ступеню централізації партійного й державного апарату. Це спричинило також значне обмеження прав національних меншин й навіть ліквідацію національно-адміністративних утворень окремих народів. Втім, навіть на цьому тлі державна політика щодо польського населення мала особливий характер. Польську автономію в Україні ліквідовано тоді, коли системи автономій інших меншин розвивалися доволі успішно й засадничо нічого нібито не передікало їм повторення долі поляків. Характерно, що тоді, коли доля Мархлевського польського національного району вже була вирішена, 17 липня 1935 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання “Про 10-річчя Коларівського [болгарського] району”, визнавши “необхідним відзначити 10-ліття Коларівського (національного) району Дніпропетровської області”. Району виділялося 30 тис. руб. з резервного фонду РНК УРСР, дарувалася легкова машина, а Президія ЦВК УРСР мала заслухати звітну доповідь Коларівського РВК¹⁰². У вересні 1936 р., через рік після ліквідації Мархлевщини, в УРСР все ще існували 24 національних райони (9 російських, 7 німецьких /8-й – Пулинський – був втрачений синхронно з Мархлевським/, 4 болгарських, 2 єврейських і 2 грецьких).

Свідчило це, безперечно, що зміна політики щодо поляків в СРСР попереджала зміну генеральної лінії ВКП(б) у національному питанні й, можливо, була передвісником такої зміни. Можна навіть висловити припущення, що владна невдача з колонізаційним експериментом стала однією з причин загальної зміни національної політики режиму. Було це безпосередньою реакцією на цілковиту поразку спроб прищеплення польській людності “соціалістичного” світогляду й створення на теренах УРСР/СРСР лояльного автономного польського суспільства, яке б функцінувало на засадах радянського тоталітарного режиму й було б викиком/антитезою “буржуазно-поміщицькій”, “фашистській Польщі”.

Лише напередодні розпаду Радянського Союзу було реабілітовано очільників так званого “Волинського центру “ПОВ” ” – Є. Олдаковського, Б. Беганського, А. Калиновського й С. Мая, партійних і радянських функціонерів Мархлевського

¹⁰⁰ Райони УРСР / Управління народногосподарського обліку УРСР... – С. 198.

¹⁰¹ Там само. – С. 199.

¹⁰² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 394. – Арк. 83.

польського району. Засуджені Військовим трибуналом КВО 15–17 лютого 1936 р. до страти (Є. Олдаковський, Б. Беганський, С. Май) й десятирічного покарання у таборах (А. Калиновський), усі вони після “пом’якшення” покарання Військовою колегією Верховного Суду ССРСР 7 квітня 1936 р. (розстріл замінено десятима роками таборів) були спрямовані до далекосхідних таборів ССРСР, де й загинули за нез’ясованих обставин¹⁰³. Їх реабілітовано за висновком Прокуратури ССРСР від 13 серпня 1991 р. на підставі ст. 1 Указу Президента ССРСР від 13 серпня 1990 р. “Про відновлення прав усіх жертв політичних репресій 20–50-х років”¹⁰⁴.

Тоді ж, дещо несподівано, було “реабілітовано” й Мархлевський польський національний район. У тому ж рішенні Прокуратури ССРСР стверджувалося: “Встановлено, що Мархлевський національний польський район організовувався за рішенням Республіканських й Союзних органів. Доказів того, що у районі провадилася націоналістична робота, крім загальних показів обвинувачуваних, немає”¹⁰⁵.

Польське населення УССР – об’єкт політичних репресій тоталітарного режиму. Політика більшовицької влади щодо польського етносу УССР у 1920-х – на початку 1930-х років мала двоїстий характер. З одного боку, комуністична адміністрація, переслідуючи насамперед пропагандистські цілі, всіляко заохочувала (аж до адміністративного тиску й звинувачень у нерозумінні нагальних завдань “ленінсько-сталінської національної політики”) розвиток національної культури й самоврядування польськогонаселення Наддніпрянської України. З іншого – те ж саме партійно-державне керівництво ССРСР та УССР прагнуло обмежити цей розвиток жорсткими рамками офіційної ідеології, витворити “польську пролетарську культуру” у штучних, інкубаційних умовах окремих національних районів, сільрад, мережі польських радянських середніх та вищих шкіл й наукових установ (у протиприродному відриві від національного “материка” – Польської держави), а у спонтанній ініціативі самого польського населення, яка не санкціонувалася згори, бачило “контрреволюцію”, “антирадянщину”, “підступи пілсудчини” та ін.

У доповіді Консула II Речіпосполитої у Києві С. Сошніцького (St. Sośnicki) до Посольства Польщі у Москві від 5 квітня 1934 р. слушно наголошувалося справжня мета більшовицької політики щодо польської людності ССРСР/УССР: “Przy ocenie polityki mniejszościowej rządu sowieckiego, w szczególności w odniesieniu do mniejszości polskiej, należy pamiętać, iż dość wysoka liczba szkół polskich bynajmniej nie świadczy o liberalizmie politycznym, gdyż programy, według których realizuje się nauka i wychowanie polskich dzieci, zawierają olbrzymi i bardzo starannie opracowany materiał, zmierzający do największego zohydzenia Rzeczypospolitej Polskiej, całej tak zw. “kapitalistycznej” kultury polskiej, jak również do całkowitego zniszczenia świadomości narodowej, według formuлки “wychowanie socjalistyczne w duchu międzynarodowym, podane w rodzimym języku poszczególnych narodowości”. Пlościowy rozwój szkolnictwa polskiego, rzecz naturalna, nie przyczynia się do zwiększenia stanu posiadania polskiego (z naszego punktu widzenia) na Ukrainie, lecz jest jedynie zwiększeniem strumieni, któremi po polsku wlewa się do świadomości dzieci polskich hasła narodowej obojętności oraz międzynarodowej proletarskiej jedności do

¹⁰³ ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 68505-ФП, т. 5. – Арк. 867–871.

¹⁰⁴ Там само. – Арк. 895–899.

¹⁰⁵ Там само. – Арк. 897 зв.

walki z kapitalistycznym światem. Akcja rozbudowy szkolnictwa polskiego może być traktowana jako akcja zmierzająca do maksymalnego zwiększenia liczby komunistów, władających językiem polskim, co z polskiego punktu widzenia bynajmniej nie może być traktowane jako zjawisko pozytywne”¹⁰⁶.

Тим не менше, у 20-ті роки репресії щодо поляків ССРСР і УССРСР не набули характеру масових акцій. До того ж, силові структури, заарештувавши того або іншого католицького священика чи рядового громадянина польської національності й звинувативши його, скажімо, у шпигунстві на користь Польщі (у переважній більшості випадків не маючи на це жодних підстав, хоча зрозуміло, що поодинокі випадки збирання розвідувальної інформації з боку польських спецслужб і окремих дипломатів мали місце в дійсності), діставали можливість – в разі потреби (досить часто саме вона й спричиняла арешт) – обміняти його у польських колег на членів КПП чи її автономної складової – КПЗУ, засуджених польськими судами за протидержавну діяльність. Так, 15 квітня 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши питання про обмін політ’язнів, доручило голові ГПУ УССРСР В. А. Балицькому “поставити в Москві питання про обмін засуджених у Польщі активних робітників КПЗУ на засуджених нами польських контрреволюціонерів”¹⁰⁷.

Традиційним об’єктом уваги репресивних структур було римо-католицьке духовенство, яке зазнавало постійних переслідувань влади і мало усталений статус тих самих “польських контрреволюціонерів”. Поставивши завдання ліквідації цієї конфесії, режим зробив ставку на підривні, провокативні й розкольніцькі методи¹⁰⁸. У січні – лютому 1930 р. ГПУ УССРСР кинуло за ґрати понад 30 ксьондзів Житомирської й Кам’янець-Подільської дієцезій РКЦ, серед них апостольського адміністратора Я. Свідерського, деканів Я. Левинського і Я. Ладиґа та ін. Більшість із них у травні – червні 1930 р. засуджено до ув’язнення у виправно-трудовах таборих.

Матеріали слідства, що стосувалися 31 обвинуваченого – 20 костьольних активістів та 11 душпастирів, було об’єднано у “Справу про польську контрреволюційну і шпигунську організацію на Правобережній Україні”. Її розглянула за зачиненими дверима надзвичайна сесія Верховного суду УССРСР 21–27 червня 1930 р. Судовий процес у Харкові завершився винесенням суворого вироку майже всім обвинуваченим¹⁰⁹.

Але відверте й масштабне переслідування кліру й віруючих РКЦ у підсоветській Україні розпочинається лише з 1930-х років і наприкінці десятиріччя спричинює цілковиту ліквідацію в УССРСР ієрархії цієї конфесії¹¹⁰.

¹⁰⁶Цит. за: Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów. Cz. 1: Lata 1917–1939 / Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu; pod red. S. Stepnia. – Przemyśl, 1998. – Т. I. – С. 268.

¹⁰⁷ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 6. – Арк. 230.

¹⁰⁸Див., напр.: Рубльова Н.Невідома ділянка “антирелігійного фронту”: Боротьба владних структур УСРСР проти Римсько-католицької церкви, 1920-ті роки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2 (6/7). – С. 228–243.

¹⁰⁹Рубльова Н.Ліквідація в Україні ієрархії Римо-католицької церкви (кінець 1917 – 1937 рр.) / Н. Рубльова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 323–324.

¹¹⁰Докладніше також див.: Влада і Костьол в радянській Україні, 1919–1937 рр.: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму: Документи / Передмова, упорядкування, додатки, покажчики Н. С. Рубльової // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2003. – № 2 (21). – С. 3–507; Rublowa N. Represje władz Ukrainy Radzieckiej wobec duchowieństwa

Об'єктом пильної уваги репресивних органів упродовж 1920-х років була й польська інтелігенція УССР. Влада вбачала у представниках інтелектуальної еліти польського етносу потенційних противників більшовицької адміністрації попри їх декларативну лояльність до режиму та вимушену обставинами советизацію/комунізацію. Аби відстежувати внутрішнє життя й настрої польської інтелігенції, впливати на неї у потрібному напрямі, ГПУ насаджувало у цьому середовищі таємну агентуру ("секретних співробітників" – "сексотів"), заохочувало внутрішні тертя, розпалювало ворожнечу у колективах, сповідуючи відомий принцип – "divide et impera".

Важливим об'єктом таємних спостережень була 11-а "трудова" польська школа у Києві, яка разом з Польським педагогічним технікумом розташовувалася у будинку по Рильському провулку № 10.

Інспірована київськими чекістами/енкаведистами, "Справа польських учителів" 1930–1931 рр. завершилася, на перший погляд, цілковитим фіаско працівників Київського оперативного сектору ГПУ УССР. Заарештовані педагоги (завдяки, очевидно, втручанню тоді ще впливових польських функціонерів-комуністів, зокрема Болеслава Скарбека) були звільнені й повернулися на попередні місця роботи (!)¹¹¹.

Однак, попри звільнення за браком доказів групи польських педагогів Києва, репресивні органи продовжували відстежувати їхні настрої, накопичувати на них "компромат", вичікуючи лише слушної нагоди. Чекати довелося недовго. Ситуація кардинально змінилася на початку 30-х років. Сталінський тоталітарний режим зміцнів, ліквідувавши будь-яку офіційну опозицію всередині країни, в тому числі ослабивши Голодомором 1932–1933 рр. наймасовішу антикомуністичну соціальну верству – селянство, яке зазнало мільйонних втрат. Рівночасно прихід до влади у Німеччині А. Гітлера маркував появу серйозної потенційної загрози експансіоністським планам Сталіна з боку іншого тоталітарного вождя/фюрера, так би мовити – колеги-суперника. Тому й не дивно, що практично синхронно – у 1933–1934 рр. – розгортаються й поступово набирають обертів репресії проти німецької меншини УССР.

Здавалось би, поляки у советській Україні на противагу німцям забезпечені від репресій та переслідувань з огляду на суттєве покращання советсько-польських взаємовідносин у цей період. Як відомо, 25 липня 1932 р. між ССРСР та Польщею було підписано договір про ненапад, згідно з яким обидві сторони зобов'язувалися взаємно утримуватися від будь-яких агресивних дій чи нападу одна на одну, як окремо, так і спільно з іншими державами¹¹².

Втім, у тоталітарній комуністичній державі політика зовнішня й політика внутрішня були незалежними одна від одної. Тимчасова "відлига" у стосунках з II Річчюполитою відбувалася синхронно із запровадженням жорсткішого курсу щодо польського етносу всередині ССРСР – тут розпочався "льодовиковий період". Пояснювалося це політичними мотивами: більшовицький режим, формально не

rzymskokatolickiego w okresie międzywojennym: Nowe dokumenty / N. Rublowa // Przegląd Wschodni. – Т. IX. – З. 2 (34). – 2004. – С. 431–451; та ін.

¹¹¹ Докладніше див.: *Ващенко І. М.* "Справа" польських педагогів Києва 1930–1931 рр. – маловідома сторінка антипольських репресій 1930-х рр. / І. Ващенко // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Сер.: Історія: Зб. наук. праць / За ред. П. – С. Григорчука. – Вінниця: ДП "ДКФ", 2004. – Вип. 8. – С. 299–303.

¹¹² Документи внешней политики СССР. – М., 1969. – Т. XV. – С. 436–439.

відкидаючи пропагандистських гасел 20-х років із закликами до “світової революції”, фактично вже відійшов від учорашнього, значною мірою декларативного, інтернаціоналізму з тим, аби перейти на прагматичні рейки побудови казарменого соціалізму “в одній країні”. На авансцену політичного життя стрімко виходить ледь підфарбований інтернаціоналістською риторикою імперський, великодержавницький російський шовінізм з його тяжінням до уніфікації/русифікації життя держави. Як наслідок – оголошено “націоналістичним збоченням” учорашню політику “коренізації” взагалі й “українізації” зокрема. Одночасно оманлива більшовицька тактика щодо поєднання “національної форми” з “соціалістичним змістом” все виразніше підмінюваласядовгостроковою стратегією сполучення російського/російськомовного за формою з імперським змістом.

11 серпня 1932 р. у листі до одного зі своїх найближчих поплічників – Л. Кагановича – Й. Сталін окреслив майбутню “польську операцію” в Україні, виразно педагогуючи тему “польського шпигунства” й численної “агентури Пилсудського” в УССР. Отже, у листі йшлося: “Если не возьмемся теперь же за выправление положения на Украине, Украину можем потерять. Имейте в виду, что Пилсудский не дремлет, и его агентура на Украине во много раз сильнее, чем думает Реденс или Косиор. Имейте также в виду, что в Украинской компартии (500 тысяч членов, хе-хе) обретаются не мало (да, не мало!) гнилых элементов, сознательных и бессознательных петлюровцев, наконец – прямых агентов Пилсудского. Как только дела станут хуже, эти элементы не замедлят открыть фронт внутри (и вне партии), *против* партии ...”¹¹³.

14 грудня 1932 р. з’явилася знакова постанова ЦК ВКП(б) і РНК ССРСР “Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області”. Та не про самі лише хлібозаготівлі йшлося у ній. Документ наголошував, що “замість правильного більшовицького проведення національної політики, у ряді районів України українізація проводилася механічно, без урахування конкретних особливостей кожного району, без старанного підбору більшовицьких українських кадрів, що полегшило буржуазно-націоналістичним елементам ... створення свого легального прикриття, своїх контрреволюційних осередків і організацій”. ЦК КП(б)У і Раднаркому України “пропонувалося” *“звернути увагу на правильне проведення українізації”*¹¹⁴.

Згадка у цій ухвалі про *“легальне прикриття контрреволюційних осередків і організацій”* дала зручне універсальне знаряддя советській таємній поліції, яким вона послуговувалася у найближчі роки при фабрикації численних “справ” українських, польських, німецьких, чеських та інших “контрреволюційних організацій”, які в якості такого “прикриття” використовували, мовляв, будь-що – від дитячих садочків до апарату ЦК КП(б)У. (Прикметна, наприклад, “характеристика” польських установ Києва, що міститься у меморандумі секретно-політичного відділу ГПУ УССР про розгортання “слідства” у справі “ПОВ” від 7 грудня 1933 р.: *“Основными легальными базами, на которые ПОВ в Киеве опиралась в своей работе по формированию новых кадров, были институты Польской Пролетарской Культуры и Педагогический. Они служили ширмой для ведения контрреволюционной работы в легальных условиях”*).

¹¹³ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. / Сост. О. В. Хлевнюк, Р. У. Дэвис. – Л. П. Кошелева, Э. А. Рис., Л. А. Роговая. – М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2001. – С. 274.

¹¹⁴ Голод 1932–1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів / Упоряд.: Р. Я. Пиріг (керівник) та ін. – К., 1990. – С. 292, 293.

Зрозуміло, що подібне формулювання було смертним вироком для цих інституцій, котрі до своєї формальної ліквідації восени 1935 р. упродовж цих двох років лише агонізували, перманентно послаблені енкаведистськими “кровопусканнями”¹¹⁵.

15 грудня 1932 р. Й. Сталін і В. Молотов надіслали телеграму до ЦК республіканських компартій, крайкомів і обкомів, голів РНК, край- та облвиконкомів з вимогою терміново припинити “українізацію” у районах РСФСР, Середньої Азії та Казахстану, де компактно проживало українське населення. Синхронно зупинилася “українізація” і в охопленій голодом УССР.

Самогубство 7 липня 1933 р. Миколи Скрипника – лідера “українізаційної” політики, який опікувався також національно-культурним будівництвом етнічних меншин України, – рельєфно відокремлює “великий перелом” у національній політиці сталінського режиму. Того ж 1933 р. відбуваються кардинальні зміни й у долі польського населення України.

У доповідній записці культпропу ЦК КП(б)У “Про роботу серед польських трудящих мас УСРР” (8 вересня 1933 р.) зазначалося: “Занепад роботи серед польських трудящих, брак більшовицької пильності за умов загостреної класової боротьби й зростання активності куркульських, клерикальних, націоналістичних елементів, агентів польського фашизму, посилювали вплив буржуазно-націоналістичних елементів на польських трудящих”.

За стандартними фразами про “класово-ворожі” й “шкідницькі” елементи виразно вимальовуються реальні труднощі, з якими стикалася комуністична влада у своїй національно-культурній політиці щодо польського (та й не лише польського) населення УССР.

Розглянувши 13 жовтня 1933 р. стан справ з “роботою серед польських трудящих мас УСРР”, оргбюро ЦК КП(б)У визнало його незадовільним, ухваливши у місячний термін “розробити та подати на затвердження Політбюро ЦК конкретні заходи для забезпечення рішучого перелому та посилення роботи серед польських трудящих України”. Відділам ЦК КП(б)У доручено “зміцнити склад польських робітників, які працюють на ланках культурного фронту (клубних робітників, вчителів та ін.)” та “на керівних посадах в колгоспах, сільрадах, райвиконкомах”¹¹⁶. Отже, увімкнули “зелене світло” кадровому перетрушуванню польських працівників. Назовні це подавалося як піклування про “зміцнення проводу національно-культурним будівництвом серед польських трудящих України”, необхідність викриття окремих “контрреволюційних” та “антирадянських” елементів.

Відповідаючи на замовлення кремлівського керівництва й на тлі драматичних подій Голодомору 1932–1933 рр., ГПУ – НКВД сфабрикували справу так званої “Польської Організації Військової” (“ПОВ”), запозичивши назву у реальної організації часів Першої світової війни, що припинила свою діяльність у 1921–1922 рр.¹¹⁷.

¹¹⁵ Рубльов О. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки / О. Рубльов // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – № 1/2 (2/3). – С. 135.

¹¹⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 301. – Арк. 3.

¹¹⁷ Докладніше див.: Józewski H. Zamiast pamiętnika / H. Józewski // Zeszyty historyczne (Paryż). – 1982. – Z. 59. – S. 3–44 (Cz. II. – KN. III [POW]); Nałęcz T. Polska Organizacja Wojskowa 1914–1918 / T. Nałęcz. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1984. – 257 s. З новітньої польської літератури див., напр.: Peplowski A. Wywiad Komendy Naczelnej POW-III na Ukrainie (1919–1920) / A. Peplowski // Przegląd Wschodni. – T. V, z. 2 (18). – Warszawa, 1998. – S. 299–335.

Мозаїчна картина “митців” з НКВД мала окремі реальні фрагменти. Решта ж – створення і діяльність “ПОВ” після польсько-більшовицької війни 1920 р. на терені ССРСР, насамперед в Україні, мета й плани так званих “пеовяків” – було вигадкою. Але для польського населення республіки ця “віртуальна реальність” обернулася жахливою дійсністю. Обвинувачення у приналежності до “Польської Організації Військової” відтоді й до кінця 1930-х років стають зручною матрицею, якою залюбки послуговувалася сталінська таємна поліція у репресіях проти польської людності ССРСР/УССР.

Винайденню/відновленню саме такої форми обвинувачення у “контрреволюційних злочинах” як приналежність до “ПОВ”, вірогідно, сприяла ветеранська громадськість й преса II Речіпосполитої з її акцентованою, хоча й зрозумілою, увагою до ювілейних урочистостей 1932–1933 рр. з нагоди пам’ятних дат в історії військових формацій (легіонів, “ПОВ”) відродженої в роки Першої світової війни Польської держави. Невеликі хронікальні замітки й ширші статті, численні спогади та інтерв’ю на цю тему (в тому числі й Ю. Пілсудського) займали почесне місце на шпальтах тодішньої польської преси¹¹⁸.

Під час нетривалої “відлиги” у советсько-польських відносинах до згаданих урочистостей у II Речіпосполитій несамохіть виявився причетним й сталінський режим – у вересні 1932 р. ССРСР передав Польщі для перепоховання прах капітана 2 полку польських легіонів Рудольфа Брандуса, загиблого у бою з німецьким військом під Каневом 1918 р.¹¹⁹ Як дружній жест советського режиму можна розглядати й останній міждержавний обмін політичними в’язнями 16 вересня 1932 р. на прикордонній станції Колосово. ССРСР передав тоді Польщі 40 в’язнів (разом з членами їхніх родин негостинну “батьківщину трудящих” залишили 91 особа). Прибульці стримано оповідали про численних поляків, які утримувалися у таборач і в’язницях комуністичного режиму.

Як бачимо, тимчасове й кон’юктурне дипломатичне зближення з II Річчюпосполитою “мирно” сусідило у ній з розгортанням масштабних репресивних заходів щодо польської людності ССРСР.

Якщо у Варшаві 22 липня 1933 р. сталінський посланець Яків Фірстенберг-Ганецький передавав польській стороні документи Ю. Пілсудського, а ад’ютант маршала того ж дня сідав у потяг до Москви, аби помандрувати далі до місць сибірського заслання свого патрона, то в іншому цивілізаційному вимірі – у підсоветській Україні – з червня – липня того ж року розгорталися арешти осіб, яким інкримінувалася приналежність до “контрреволюційної” підпільної “ПОВ”, створеної й спрямовуваної, мовляв, тим же Ю. Пілсудським, який у матеріалах

Новітній передрук мемуарної спадщини учасників автентичної “ПОВ” в Україні 1918–1920 рр. див.: Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów. Cz. 1: Lata 1917–1939 / Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu. – Przemyśl, 2004. – Т. IV / Pod red. S. Stępnia i O. Rublowa. – 231 s., а також передмову до цього видання: Stępień S. Przedmowa // Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów. – Т. IV. – S. 7–21.

¹¹⁸ Рубльов О. Шкіц до історії загибелі української “Полонії”, 1930-ті роки / О. Рубльов // Історіографічні дослідження в Україні / Ін-т історії України НАН України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К., 2003. – Вип. 13: У 2 ч.: Україна – Польща: історія і сучасність: Зб. наук. праць і спогадів пам’яті П. М. Калениченка (1923–1983). – Ч. 1. – С. 285.

¹¹⁹ Див.: Sprowadzenie z Rosji zwłok ś. p. kpt. Brandysa // Gazeta Polska. – 1932. – 15 września. – Nr. 256. – S. 4.

обвинувачення аж ніяк не виглядав особою, що її офіційна Москва вшанувала на міждержавному рівні, зокрема й як відомого борця з російським самодержавством. Через таємні військові курси при Виконкомі Комінтерну у Москві, що навчали слухачів – представників зарубіжних компартій – теорії й практиці збройних повстань, методиці розкладання “збройних сил буржуазії”, підривної справі, тактиці вуличних й партизанських боїв, упродовж 1931–1932 рр. пройшло 194 особи, в тому числі 56 поляків. Випускників повертали на батьківщину для диверсійної й терористичної діяльності. 27 лютого 1934 р. (саме тоді, коли розгорталися складні перипетії советсько-польських відносин по міждержавній й дипломатичній лініям) КПП отримала директиви Політсекретаріату ВККІ про роботу у війську, якими Москва через контрольований нею Комінтерн доручала польським комуністам активно готувати армію до боротьби за повалення державного ладу II Речіпосполитої, що принципово суперечило польсько-советським двостороннім домовленостям та угодам, яких було досягнуто на міждержавному рівні¹²⁰.

Очевидно, що сукупність вищенаведених чинників й нашттовхнула комуністичну таємну поліцію на думку повернутися на “польській ділянці” своєї репресивної діяльності до призабутих часів початку 1920-х років, коли ЧК – ГПУ жорстоко поборювало реальну “Польську Організацію Військову”, захопивши й переважно стративши згодом на Волині більше 100, а в самому лише Києві понад 200 “пеовяків”¹²¹.

Але на початку 1930-х років, за браком у советській Україні реальних членів “ПОВ”, ГПУ УССР використовувало вигадану приналежність до неї як зручну формулу обвинувачення. Нагадаємо, що під час групової “справи” 1930 р. римо-католицьке духовенство оскаржувалося лише у нечітко окресленому “*вихованні віруючих у польському патріотичному дусі*”; польським педагогам Києва 1930–1931 рр. інкримінувалося таке ж невиразне “*перешкоджання советизації школи, виховання учнів у польському шовіністичному дусі, в інтересах польської державності*”. Проте ані ксьондзам, ані польським учителям на той час не закидалася приналежність або співучасть у діяльності нелегально-фантомної “ПОВ”.

Очевидно, що з точки зору “зручності” використання в “оперативно-чекістській роботі”, лаконічна назва “ПОВ” мала значні переваги й, окрім того, й звучала як постріл. Відтак стандартне обвинувачення у приналежності до “Польської Організації Військової” стає ледь не єдиним річищем, по якому спрямовуються репресії тоталітарного режиму проти польської людності УССР.

Отже, у 1933–1934 рр. за причетність до “ПОВ” на Правобережній Україні лише Київське обласне управління ГПУ УССР заарештувало 114 осіб, з яких 70 дістали різні терміни ув’язнення або ж були страчені, а решта – 44 – звільнені за недоведеністю складу злочину (що, зрозуміло, не давало гарантій від репресій в подальшому). За іншими даними, до травня 1937 р. органами Управління державної безпеки НКВД УССР у “справі” “ПОВ” було ув’язнено 225 осіб (не рахуючи одинаків), з яких двох стратили, а 211 дістали різні терміни таборів та заслання.

¹²⁰ Коминтерн и идея мировой революции. – М., 1998. – С. 787, 809–812; *Нежинский Л. Н.* СССР и Польша в 1934–1935 гг.: упущенные возможности? / Л. Н. Нежинский // Советско-польские отношения в политических условиях Европы 30-х годов XX ст.: Сб. ст. – М., 2001. – С. 109–110.

¹²¹ *Mitzner P.* Widmo POW / P. Mitzner // Karta: Niezależne pismo historyczne (Warszawa). – 1993. – №. 11. – S. 22.

Втім, вважаємо, що ці дані істотно применшені і не відображають повної картини репресивних дій у “справі” “Польської Військової Організації”. Адже лише по “справі” так званої Подільської філії “ПОВ” загалом “проходило” 511 осіб, які були (лише) запідозрені у приналежності до організації, ув’язнені й отримали вироки¹²².

8 липня 1933 р. керівник ГПУ УССР В. Балицький надіслав секретареві ЦК ВКП(б) Й. Сталіну та заступнику голови ОГПУ Г. Ягоді меморандум щодо перших кроків його відомства з викриття “Польської Військової Організації”: *“Нами раскрыта и ликвидируется “Польская Военная Организация” (“ПОВ”), проводившая широкую шпионскую и контрреволюционную националистическую работу на Украине ... Созданная в свое время ПИЛСУДСКИМ и возрожденная им после майского переворота – “ПОВ” за последние годы развила большую активность в своей работе. Нами пока арестовано 22 участника организации ... По их показаниям, работой “ПОВ” руководит центр, который находился раньше в Киеве, затем в Минске, а сейчас в Москве.*

Центр имеет сектора: Сектор “А” – ведет националистическую и религиозную пропаганду, вредительскую и разложеческую работу в культурных учреждениях, связанных с польским населением, а также широкую вербовку в организацию.

Сектор “В” – занимался организацией политического, экономического и военного шпионажа, в особенности в пограничных районах.

Сектор “С” – прямого действия, в задачу которого входит организация диверсий, порча связи и транспорта и создание в пограничной полосе массовых эмиграционных настроений, с целью поддержания там напряженного состояния”.

Стверджувалося, що при центрі “ПОВ”, мовляв, діють “технічний відділ”, що відповідає за зв’язок з польськими консульствами та Генеральним штабом Польщі, переправи на кордоні, фінансування тощо; “Бюро інформації”, що забезпечує контроль і спостереження за нелегальною “Українською Військовою Організацією”, а також постачає за кордон відомості про ситуацію на селі УССР та настрої компартій Польщі й Західної України та ін. В. Балицький інформував Москву, що вже “викрито” осередки “ПОВ” у Житомирі, Бердичеві, Проскуріві, Білій Церкві, Кам’янець-Подільському, Шепетівці та в Мархлевському районі¹²³. Вочевидь очільник республіканської таємної поліції сумлінно виконував вказівки генсека ЦК ВКП(б) щодо “викорінення” в УССР тієї самої “агентури Пилсудського”, яка, мовляв, “не куняє”.

Схема “підривної діяльності” “ПОВ”, за “оперативно-чекістською” версією, була приблизно такою. Для обґрунтування непорушності тогочасних кордонів Польщі, доведення історичних прав на українські землі (йшлося про кордони Польщі 1772 р. – “дорозборової” Речі Посполитої) та створення потужної людської бази, спроможної взяти збройну участь під час майбутньої війни проти ССРР й діяти у тилу РСЧА, – “ПОВ” нібито розгорнула через свої осередки активну роботу щодо колонізації українського населення, штучного завищення кількості поляків в УССР, необґрунтованого створення польських адміністративних і культосвітніх інституцій, керівництво якими захоплювали члени організації. Стверджувалося, що

¹²² Рубльов О. Шкіц до історії загибелі української “Полонії”, 1930-ті роки. – С. 287–288.

¹²³ Там само. – С. 288.

найвизначніші “пеовяки” інфільтрувалися “з шкідницькою метою” до компартії, опанувавши ключові ділянки “польської партійної й советської роботи”.

Таким був стислий зміст “орієнтування” по “контрреволюційній польській роботі”, що у 30-х роках розсилався Управлінням держбезпеки НКВД УССР усім керівникам обласних управлінь, округових відділів НКВД, начальникам особливих відділів військових корпусів Київського та Харківського військових округів, командирам прикордонних загонів НКВД УССР. Отже, кожний з керівників цих підрозділів націлювався (“орієнтувався”) на посилені пошуки “пеовяків”, а знайшовши (за відсутності таких – вигадавши) їх, мав збагатити надіслану згори схему місцевим матеріалом. Відтак упродовж 30-х років у республіці сфабриковано декілька “справ” так званих “обласних центрів ПОВ”.

“Теоретична” частина згаданого “орієнтування” як інтродукція включалася до обвинувальних висновків у “справах” абсолютної більшості осіб, заарештованих за причетність до “ПОВ” у 1933–1934 рр. (з незначними відмінностями). Після цієї “теоретичної побудови” в обвинувальному висновку подавно відомості про конкретну “контрреволюційну, терористичну, шпигунську діяльність” певної особи, якій інкримінувалася приналежність до “ПОВ”.

Репресіям за вигадану приналежність до “ПОВ” піддавалися, насамперед активісти польської роботи в СССР/УССР, тобто партійні, советські, редакційно-видавничі, культосвітні працівники, заангажовані до проведення “коренізації” серед польського населення й будівництва “польської пролетарської культури”.

Одним із перших за приналежність до “Польської Організації Військової” був репресований активний діяч “коренізації” поляків в Україні Болеслав Скарбек, колишній керівник Польського бюро (Польбюро) ЦК КП(б)У, директор Інституту польської пролетарської культури при ВУАН у Києві ¹²⁴. Нарком освіти УССР

¹²⁴ Скарбек (Шацький) Болеслав Володиславович (B. Skarbek/Szacki) (1888–1934) – уродженець м. Кузнецька Саратовської губ. З родини лісничого шляхетського походження, предків якого вислали з Польщі за участь у повстанні Т. Косцюшка 1794 р. У 1906–1910 рр. – член ППС-фракції, згодом належав до ППС-лівіці. Навчався у Київському політехнічному інституті. Упродовж 1914–1916 рр. перебував в ув’язненні. Член ВКП(б) з 1917 р. Один з організаторів Польського соціалістичного об’єднання у Харкові (1917). 1917–1918 рр. – член Харківської Ради робітничих і солдатських депутатів, завідувачий культурно-освітнім відділом губернського Комісаріату в польських справах у Харкові (з січня 1918 р. діяв на правах “Крайового комісаріату в польських справах”). У 1919 р. член редколегії газет “KomunistaPolski”, “Głoskomunisty”, керівник польської секції Федерації іноземних комуністичних груп в Україні, редактор її газети “SztandarKomunizmu”, один із засновників київської групи Комуністичної робітничої партії Польщі. У вересні 1919 р. – січні 1921 р. – голова Закордонного бюро ЦК КП(б)У та керівник польського відділу Реввійськради Західного фронту. Згодом: зав. Польбюро АПВ ЦК КП(б)У, зав. польбюро Київського окружного КП(б)У, редактор газети “Пролетарська правда” (Київ), заст. редактора газет “Sierp” (Харків, 1926–1927) та “Trybunaradziecka” (Москва). З 1929 р. знову у Києві: редактор газети “Киевский пролетарий”, зав. відділом окружного КП(б)У, директор Інституту польської пролетарської культури при ВУАН. З жовтня 1932 р. – зав. культпропвідділом Чернігівського обкому КП(б)У. Заарештований 15 серпня 1933 р., 19 серпня визнав свою “приналежність” до “ПОВ”. Рішенням Колегії ОГПУ СССР від 9 березня 1934 р. засуджений до розстрілу. Страчений 3 червня того ж року. Реабілітований ухвалою Військової колегії Верховного Суду СССР від 27 лютого 1958 р.

Докладніше див.: Горбуров К. Болеслав Скарбек-Шацький (1888–1934) – маловідома біографія лідера “польської комуністичної роботи” в УССР / К. Горбуров // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2012. – № 1 (38). – С. 181–207.

В. Затонський повідомляв на листопадовому об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б) У 1933 р.: *“В деяких інститутах, як, приміром в Інституті польської культури, залишився незаарештований лише один комуніст. Весь склад інституту від директора до судомойки був підібраний цілковито “одностайно”. Серед них дехто мав партквиток в кишені, дехто не мав, але всі вони були членами контрреволюційної організації”*¹²⁵.

Починаючи з 1933 р. хвилі репресій щодо польської нацменшини УССР нарастають. Наприкінці 1933 р. – на початку 1934 р. було сфабриковано “справу” Вінницького (Подільського) обласного центру “ПОВ”, за якою засуджено 52 особи, переважно місцевих культосвітніх працівників. Скарга до “Головного прокурора ССРСР із спецсправ тов. Когана”, одного з засуджених – А. Григоровича¹²⁶ – дозволяє простежити, як фабрикувалася неіснуюча місцева організація “ПОВ”, зазирнути до “технологічного цеху” слідства.

Заарештований 4 листопада 1933 р., він спершу вперто відкидав висунуті проти нього обвинувачення, аргументовано доводив їх абсурдність. Тоді почався психологічний тиск на в'язня. Слідчий запропонував А. Григоровичу схему-конспект, за якою той мав розповідати про свою участь у Вінницькій “ПОВ”. Підключили й тих заарештованих, які вже співпрацювали зі слідством. Сусіди по камері миттєво подали товаришеві по недолі перелік Вінницького осередку організації й накреслили план, що, про кого і як слід писати у зізнаннях. Психологічна обробка тривала під акомпанемент нагадувань, що Григорович – член партії, отже людина політично свідомо, якій слід розуміти, що йдеться про допомогу у політичній акції, спрямованій проти Польщі, що це державна необхідність.

Після того, як А. Григорович під тиском слідства врешті-решт дійшов висновку, що фабрикація справи обласної “ПОВ” є *“політичною демонстрацією великої державної ваги”* й згодився давати потрібні свідчення, його звели з іншими в'язнями для узгодження зізнань. При цьому траплялися трагікомічні випадки. Так, суперечки виникли щодо часу утворення “осередку ПОВ” у Бердичеві. Тамтешній “провідник” стверджував, що ініціював це створення Григорович 1930 р. “Коли я почав заперечувати, – згадував останній, – що 1930 р. це ніяк не могло відбутися, почали торгуватися й зупинилися на 1932 р.” Інший підсудний – Я. Гольд¹²⁷ – “розвів

¹²⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 422. – Арк. 59 зв.

¹²⁶ Григорович Андрій Якович – нар. 1878 р. у с. Труси, Станиславівського повіту (Східна Галичина). Колишній член РСДРП (меншовиків), член РКП(б) з 1918 р. На момент арешту – інспектор у польських справах Вінницького обласного відділу народної освіти. 26 лютого 1934 р. Судовою трійкою при Колегії ГПУ УССР засуджений до п'яти років таборів. За обвинувальним висновком, очолював Подільську організацію ПОВ, організовував “повстанські і шпигунсько-розвідувальні кадри на Поділлі”, провадив шпигунську діяльність на користь Польщі, яку постачав військово-розвідувальним матеріалом. Згадану заяву з відмовою від своїх зізнань написав 20 квітня 1934 р. у Лук'янівській в'язниці Києва. У слідчій справі відсутні матеріали додаткової перевірки скарги А. Григоровича, проте відомо, що постановою Судової трійки при НКВД УССР від 13 жовтня 1935 р. вирок щодо нього було переглянуто й зменшено термін позбавлення волі – з п'яти до трьох років таборів.

¹²⁷ Гольд Яків Абрамович (1894–1937 ?) – уродженець с. Вовчинець, передмістя Станиславова (нині – Івано-Франківськ). До 1913 р. навчався у Станиславівській учительській семінарії. З 1914 р. в австрійському війську – прапорщик 8 ландверного (празького) стрілецького полку. 21 жовтня 1915 р. потрапив до російського полону, де перебував до кінця 1919 р. З січня 1920 р. – доброволець німецького інтернаціонального полку, в охороні спецкорпусу ВЧК у

таку теорію у своїх зізнаннях, що треба заарештувати майже всіх поголовно”. Як зазначав А. Григорович, “тоді нас посадили до однієї камери, де ми писали два дні поспіль. Коли я прочитав його свідчення, я сказав йому: “Слухай, Гольд, нащо ти брешеш, адже ти член партії?” Він мені сказав: “Невже ти такий дурень, не зрозумієш, у чому справа. Адже все це дипломатія, політичний вексель (!) Польщі...”¹²⁸

У цій атмосфері “творчої” співпраці відбувалося слідство й фабрикувалася справа Вінницького (Подільського) центру “ПОВ” наприкінці 1933 р. – на початку 1934 р.

Історія зберегла прізвище особи, яка спрямовувала слідство у справі цієї міфічної організації, “утворювала” її осередки по містах і містечках області, розсаджувала в’язнів по камерах так, щоб ті, хто не зізнався, були у товаристві осіб, які співпрацювали зі слідством. Та ж людина стежила за узгодженістю зізнань арештованих, турбувалася, щоб “пеовяки”, які, за сценарієм, мали бути знайомі не один рік і здійснити спільно чимало “контрреволюційних акцій”, врешті зустрілися й познайомилися (якщо не були до того часу знайомі) хоча б у кабінетах слідчих чи камерах ГПУ. Цим “режисером” був виконувач обов’язків начальника Секретно-політичного відділу (СПВ) Вінницького обласного ГПУ Соломон Брук¹²⁹.

Коли А. Григорович потрапив до кабінету керівника СПВ, то першими словами господаря були: “Якщо Ви заарештовані органами ГПУ, слід бути маленьким”. Це треба було розуміти так: Ви не у себе на роботі, а в ГПУ, отже, слухайте і виконуйте, що скажуть.

“Заявляю, що ніколи не перебував в організації ПОВ й осіб, які належать до такої, не знаю. Я був найпідступнішим чином спровокований, – наголошував А. Григорович. – Я підписував неправду. Я давав свідчення прокурору невірно. Я визнаю себе винним у тому, що я, як член партії, не мав мужності по-більшовицьки вдарити по всій цій брехні перед прокурором. Я не вмів себе відстояти й довести не лише ГПУ, але й партії, що я не контрреволюціонер, і що я вважаю найбільшою своєю помилкою, припущеною мною на 56-у році мого життя”. Завершувалася апеляція словами: “Несамохіть питається, що за правосуддя, невже органи ГПУ повірили всій цій неправді, й зараз усі поголовно нарікають, що ця система – вигадка ... Працівники ГПУ поставилися до цього по-бюрократичному, суто формально, не розбираючи, хто винний, хто невинний ... Партія про це не знає, а треба, щоб

Ярославлі. Восени 1920 р. на прохання Ф. Кона відкликаний у розпорядження ЦК ВКП(б) й скерований до ЦК КП(б)У для використання на “польській роботі”. З січня 1924 р. – зав. Польбюро Вінницького губвідділу народної освіти; у серпні 1925 р. – липні 1926 р. – в апараті НКО УССР (Харків). Згодом упродовж шести років працював у Проскуріві (інспектор культурно-освітніх установ Польбюро Проскурівського окрвідділу народної освіти, директор польської 7-річки). З липня 1932 р. – інспектор відділу праці Мархлевського РВК Київської обл. Арештований у Мархлевську 18 листопада 1933 р. 26 лютого 1934 р. Судовою трійкою при Колегії ГПУ УССР засуджений до трьох років таборів. Реабілітований.

¹²⁸ГДА СБ України. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 37955–ФП, т. 2. – Арк. 86–98.

¹²⁹Брук Соломон Соломонович (1896–1938) – уродженець м. Рудні, Смоленської обл. У 1933–1934 рр. – тво нач. СПВ Вінницького облвідділу ГПУ УССР, з лютого 1934 р. – нач. відділення СПВ ГПУ УССР. Згодом – помічник нач. 4-го відділу УГБ НКВД УССР. 11 липня 1937 р. арештований за участь у “троцькістській змові в органах НКВД”. Визнав себе винним, але згодом відмовився від цих свідчень. 8 лютого 1938 р. рішенням Прокурора та НКВД СССР засуджений до розстрілу.

партія знала. Такі методи роботи слідства дискредитують партію та органи ГПУ. Я прошу Вас розібрати мою справу, повернути мене до лав робітничого класу, з якого я вийшов, надати мені можливість продовжувати працювати разом з усіма трудящими ССРСР й вести остаточну класову боротьбу за побудову соціалізму. Я знемагаю у неволі вже шість місяців. Сил більше немає ...”¹³⁰.

Лук’янівська в’язниця, в якій 20 квітня 1934 р. склав вищезгадану заяву А. Григорович, стала місцем зустрічі засуджених “пеовяків”. Для багатьох із них саме тут настав момент істини, коли з’ясування подробиць кожної індивідуальної “справи” й мотивів подання неправдивих свідчень уможливило (принаймні частково) реконструкцію механізму фабрикації “справи” “Польської Військової Організації” в УСССР.

Після низки арештів 1933 р. й наступного року тривали арешти визначних і рядових “пеовяків”, тобто відомих керівників і звичайних собі функціонерів національно-культурної роботи серед польської людності УСССР. Так, 2 квітня 1934 р. за приналежність до “ПОВ” було ув’язнено і невдовзі засуджено колишнього співробітника Польбюро ЦК КП(б)У Йосипа Теодора¹³¹; 13 грудня того ж року за грабати опинився колишній заступник голови ЦКНМ при ВУЦВК, “хрещений батько” Мархлевського району Ян Саулевич.

Методи “слідчої роботи”, внаслідок яких було сфабриковано “справу” “ПОВ”, викривалися у низці заяв до державних і партійних органів, що надходили з таборів від засуджених “пеовяків”. Більшість звернень так і залишилися без відповіді. Але одній з таких заяв судилося інша доля.

3 лютого 1936 р. в’язень Біломорсько-Балтійського комбінату НКВД ССРСР Броніслав Берг в Управлінні ББК на станції Медвежа Гора написав звернення до Генерального секретаря ВККІ Г. Димитрова, яке починалося так: “Я – колишній член ВКП(б) і компартії Польщі ... Понад 5 років я сидів у в’язницях фашистської

¹³⁰ГДА СБ України. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 37955–ФП, т. 2. – Арк. 97.

¹³¹Теодор Йосип Борисович(1900–1937) – уродженець Варшави, за фахом журналіст. Служив у РСЧА (1920–1921), зокрема, був співробітником польської воєнної секції Політуправління командування військ України та Криму; секретарем українсько-російської делегації у змішаній Українсько-російсько-польській комісії у справах репатріації у Харкові (1921–1923). Член КП(б)У з 1923 р. Закінчив Харківський інститут народного господарства. 1924–1926 рр. – зав. Центральним польбюро НКО УСССР; 1926–1929 рр. – інструктор, заст. зав. Польбюро АПВ ЦК КП(б)У; 1929–1933 рр. – відп. редактор газети “Sierp”; з травня по листопад 1933 р. – інструктор з нацменроботи Культпропу ЦК КП(б)У. Із листопада 1933 р. до січня 1934 р. – головний редактор Державного видавництва дитячої літератури у Харкові. У лютому 1934 р. за “замовчування зв’язку з викритими пеовяками” виключений з КП(б)У. Під час слідства визнав себе активним учасником ПОВ з 1924 р., свідчив, що спотворював політику партії у питанні про колективізацію у Мархлевському районі і цим штучно підбурював польське населення проти радянської влади, а на видавничій роботі – гальмував публікацію й поширення радянської літератури і підручників польською мовою, натомість просував стару націоналістичну літературу. 21 травня 1934 р. Судовою трійкою при Колегії ГПУ УСССР приречений до п’яти років таборів. Рішенням Трійки при НКВД УСССР від 29 березня 1936 р. засланий до Казахстану на решту терміну відбуття покарання. Працював на малярійній станції в Алма-Аті. 7 серпня 1937 р. заарештований вдруге УГБ НКВД УСССР й етапований до Києва, “визнав”, що під час слідства 1934 р. приховав свою шпигунську роботу на користь Польщі. Постановою НКВД та Прокурора ССРСР від 1 жовтня 1937 р. “засуджений” до вищої міри покарання, страчений 4 жовтня. Реабілітований 16 травня 1958 р. Військовим трибуналом КВО.

Польщі за приналежність до КПП. Від 1927 р., тобто після приїзду до ССРСР, я працював переважно на керівних роботах у редакціях польських газет у Києві, Проскурові, Москві й маю низку добрих відзивів про мою роботу ЦК КП(б) України й Вінницького обкому партії. У теперішній час я перебуваю у Медвежегорському поправно-трудовому таборі, куди мене заслали на 5 років ... за нібито “контрреволюційну діяльність”, що її я проводив”¹³².

Одначе заявник звертався до Г. Димитрова не в особистій справі, а з “надзвичайно важливого питання”, яке стосувалося КПП: “Як Вам відомо, упродовж останніх двох років було заарештовано в Україні кількості комуністів та безпартійних поляків, в тому числі дуже багато політемігрантів з Польщі. Арештованих, в тому числі й мене, обвинувачують у приналежності до польської контрреволюційної організації “ПОВ” (так звана група Скарбека)”¹³³. Скаржник змальовував специфічні методи “слідства” у “справі” “ПОВ”, відомі йому з власного досвіду та від колег-в’язнів: “Т.”, туберкульозного, добу тримали у ванні з холодною водою, погрожували розстрілом; “Д.” допитували “конвеєрною” системою три доби поспіль, не виводячи з кабінету для прийому їжі, справляння фізіологічних потреб, не дозволяли спати та ін.; “П.” подав брехливі свідчення, що є членом Вінницької обласної “ПОВ”, й разом з іншими такими ж “пеовяками” підтвердив ці вигадки перед наркомом внутрішніх справ УССР В. Балицьким. Заявник із зрозумілих мотивів, аби не “підставляти” товаришів, не називав їхніх прізвищ, вживаючи натомість криптоніми.

“Тов. Дмитрієв (тобто Димитров. – Г.К., О. Р.), це далеко не все, що мені відомо по цій справі, але ж я знаю тільки частину цієї справи ..., – наголошував в’язень. – Це правда! ... Група слідчих НКВД УССР, використавши геройський мундир чекістів (sic!), шляхом використання неприпустимих методів допитів, штучно створила цю справу.

Які результати? Брутально порушена революційна законність, брутально викривлена ленінська національна політика, дискредитовані сотні кращих активістів, комуністів-поляків, підло обмануте керівництво КП(б) України, створено таку провокаційну справу, що дрейфусіада та азефщина залишилися далеко позаду”.

Б. Берг просив Г. Димитрова довести зміст його листа до відома Політбюро ЦК ВКП(б), наголосивши насамкінець: “Дорогий тов. Дмитрієв. Цю справу знають вже багато людей, й тому вона потребує швидшого реагування, аби вона не набула форми серйозної компрометації партійних і радянських органів”¹³⁴.

¹³² Берг Броніслав Адамович (він же – Зальцберг Вітольд Адамович) – нар. у Варшаві 1903 р. Член КПП й ВКП(б) (з 1921 р.). До ССРСР прибув як політемігрант 1927 р.; працював газетярем. Таємний огляд закордонної польськомовної преси за 1934 р., підготовлений МЗС II Речі Посполитої, так характеризував редаговану ним районну газету: “*Kolektywista Pogranicza*” – (Płoskirów). Wych. 15 razynamiesiąc.... Nakład – cirka 2.700 egz. Redaktor: BronislawBerg. Jednoznajlepiej redagowanych polskich pism rejonowych” (виділення наше. – Авт.) (Див.: Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów. Cz. 1 / Pod red. S. Stępnia. – Т. I. – S. 271). Заарештований 11 грудня 1934 р. у Новгородській обл.; 28 грудня 1935 р. Особливою нарадою при НКВД ССРСР “засуджений” до п’яти років таборів як “активний учасник контрреволюційної “Польської військової організації””. Винним себе не визнав, неодноразово звертався зі скаргами до партійних і советських органів ССРСР. Звільнений по відбуттю терміну покарання 11 грудня 1939 р. Реабілітований 1956 р.

¹³³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6828. – Арк. 2.

¹³⁴ Там само. – Арк. 4.

Г. Дмитров переадресував скаргу кандидатів у члени ВККІ, секретареві ЦК КП(б)У М. М. Попову, який звернувся за роз'ясненнями до відповідного відомства. Відповідь не забарилася. Підготував її 20 лютого 1936 р. начальник Особливого відділу УГБ НКВД УССР і КВО старший майор державної безпеки М. Александровський. Її головним змістом була турбота про заплямовану честь “геройського мундира чекістів”: *“1. Заява БЕРГА, неправдива й наклепницька, розрахована на провокування партійних інстанцій. Перебуваючи під слідством, БЕРГ писав аналогічні заяви. Ці заяви розбиралися Спец[іальною] Прокуратурою. БЕРГ допитувався і йому давалися очні ставки з іншими арештованими у присутності Прокурора. У даній заяві він бере на себе роль “захисника” усіх засуджених у 1933 р. контрреволюціонерів у справі “ПОВ”.*

2. Методи слідства, зазначені БЕРГОМ, ніколи не застосовувалися й не могли застосовуватися (sic!) ...

4. Народний Комісар Внутрішніх Справ України тов. БАЛИЦЬКИЙ ніколи арештованих по Вінницькій групі “ПОВ” не приймав і їх не бачив”.

Завершувалася відповідь-відписка категоричним резюме: *“У даному випадку ми, безумовно, маємо справу з непримиренним ворогом, який намагається будь-якими методами “врятувати становище” ”*¹³⁵.

9 грудня 1934 р. на підставі телеграми ЦК ВКП(б) ухвалено таємне рішення Політбюро ЦК КП(б)У щодо німецьких та польського районів України, яким започатковано широкомасштабні репресії проти цих нацменшин.

Під стахановським стягом (але у специфічно-негативному забарвленні) минув для польського етносу советської України й 1935-й рік (відповідний “вугільний” рекорд було встановлено у ніч з 30 на 31 серпня 1935 р.). Ударними темпами згорталася мережа культурно-освітніх установ, навчальних закладів, польськомовних друкованих органів, таємна поліція здійснювала широкомасштабні акції щодо викриття й ліквідації “контрреволюціонерів” і “шкідників”, які, мовляв, працювали на користь “сусідньої фашистської держави”. Вістря репресій, як і раніше, спрямовувалося проти партійно-радянської номенклатури, котра відповідала за “польську лінію” в роботі з національними меншинами, місцевих культосвітніх працівників. Але депортаційні акції охоплювали вже й чимраз ширші верстви позапартійної й несуетизованої польської людності УССР. Почасті ці заходи стали своєрідною складовою комуністичних урочистостей з нагоди 15-річчя “визволення” України від польського війська.

1935 р. було ліквідовано “радянську Мархлевщину” – польський національний район в Україні.

Восени 1935 р. було ухвалено ще кілька принципово важливих рішень Політбюро ЦК КП(б)У щодо поляків УССР. Так, *“у зв’язку із масовою засміченістю польськими націоналістами керівного складу національних польських сільрад”* було запропоновано Київському й Вінницькому обкомам КП(б)У спільно з органами НКВД здійснити “чистку” польських сільрад від націоналістів та інших антисоветських елементів. Під цим приводом у Вінницькій області 40 польських сільрад реорганізували в українські¹³⁶.

¹³⁵ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6828. – Арк. 5.

¹³⁶Там само. – Оп. 16. – Спр. 12. – Арк. 280, 325, 327.

Така ж доля спіткала того року й чимало польських шкіл. Оскільки, мовляв, “польські націоналісти штучно створили ряд польських шкіл у районах із переважачим українським населенням або населенням, яке розмовляє переважно українською мовою” (йшлося про райони Київської та Вінницької областей), Політбюро ЦК КП(б)У 20 вересня 1935 р. вирішило реорганізувати “штучно створені польські школи” й перевести їх на українську мову викладання і навчання. 27 жовтня того ж року були затверджені пропозиції Вінницького обкому щодо такої реорганізації 117 колишніх польських шкіл області¹³⁷.

1936 р. у Вінницькій області різко активізувалася кампанія щодо реорганізації польських шкіл в українські. В інформації начальника УНКВД по Вінницькій області Д. Соколінського секретарю Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявському від 11 листопада 1936 р. зазначалося: “Настоящей докладной запиской нами охвачено 13 районов – Бердичевский, Жмеринский, Махновский, Староконстантиновский, Казатинский, Черневецкий, Красиловский, Волковинецкий, Волочискский, Мур-Куриловецкий, Хмельницкий, Миньковецкий, Тывровский, в которых переведено на украинский язык преподавания 25 польских школ ...”. Д. Соколінський цитував окремі негативні висловлювання щодо дій влади з боку педагогів та батьків-поляків: “... Учительница польшколы с. Гуцуловки Черневецкого р[айо]на ЛЕЩИНСКАЯ, до открытия собрания, среди родителей учащихся высказывалась: “Нас учили десятки лет, а теперь одним росчерком пера польскую школу ликвидируют и, мы, учителя, остаемся на распутице, вынужденные чувствовать себя лишними людьми ... Учитель польшколы м. Казатин ГЕРАСЕВИЧ, в присутствии учителей той же школы РОМАШЕВСКОЙ и ДЕМБИЦКОЙ, заявил: “Я хорошо помню, что в 1931 г. БРУНО-ЯСЕНСКИЙ, ДОМБАЛЬ выступали с такой теорией: польской культуры развивать нельзя, т. к. нет компактной массы польского пролетариата. Так мы тогда в Киеве ходили на собрание разоблачать эти вредные теории, даже по этому поводу приезжали из ЦК, ну а теперь закрывают польшколы”. Когда ему на это возразили, и РОМАШЕВСКАЯ доказывала, что в Казатине нет компактной массы действительно польского населения, а школы должны остаться только там, где имеется компактная масса поляков, ГЕРАСЕВИЧ резко возразил: “Ничего подобного, в Ленинграде закрыли, в Киеве все польские учреждения закрыли, по всей Украине закрыли. Здесь кроется другое – не хотят иметь польских кадров”. После вынесенного решения родительским собранием о переводе польских школ на украинский язык преподавания – ученики этой школы, обращались с расспросами к ГЕРАСЕВИЧУ, который давал ответы им на польском языке. Когда дети спросили, почему он не говорит с ними на украинском, ГЕРАСЕВИЧ им заявил: “Школу закрыли, но мы поляками остаемся, на то и национальная политика. Я еще долго буду поляком” ...

ГАЕВСКИЙ, житель с. Гайдаки Волочискского р[айо]на, в прошлом секретарь сельсовета, состоял под судом за должностные преступления, будучи на собрании родителей учащихся, заявил: “Население не должно согласиться на реорганизацию польшколы, ибо это есть контрреволюция. Рабочий класс совершенно не знает, что делается. Если бы они знали, то никогда бы не согласились, это в корне противоречит Ленинской национальной политике”. КАЛЕНДАРЬ Николай Францевич, житель с. Снитково, единоличник, в прошлом активный костельник, директору польшколы

¹³⁷ЦДАГО України. – Оп. 16. – Спр. 12. – Арк. 278, 333.

заявил: “Мы этого дела так не оставим, поедем к Постышеву. Какая разница между царским правительством и соввластью: раньше закрывали польские школы и теперь закрывают”. ШЕЛЬВИНСКАЯ Розалия среди колхозников высказалась: “Хоть и закрыли польскую школу, а мои дети все равно польских книг не сдадут, пусть читают их, чтобы не забывать польского языка”. САДОВСКИЙ Иван – житель с. Вербовцы Мур. Куриловецкого р[айо]на: “Недаром закрывают польшколу, наверно, скоро будет война с Польшей. Хотя бы скорее, довольно мучиться 18 лет ...”¹³⁸.

Після спалаху репресивної активності 1933–1936 рр., здавалося б, репресії проти польського населення УСССР почали вщухати. Однак за 1935–1936 рр. насувалася доба Великої Терору 1937–1938 рр.

Для розуміння механізму репресій проти польської людності в Україні (як і в цілому по ССРСР) принципове значення має “*Оперативний наказ наркома внутрішніх справ ССРСР № 00485*” від 11 серпня 1937 р., підписаний Генеральним комісаром держбезпеки М. І. Єжовим і розісланий на місця для виконання. Наказ, а також долучений до нього закритий лист “Про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, пораженську й терористичну діяльність польської розвідки в ССРСР” (№ 59098 від 11 серпня 1937 р.) ініціювали масові репресії проти польського населення України¹³⁹.

Наказ зобов’язував місцеві органи держбезпеки упродовж 20 серпня – 20 листопада 1937 р. здійснити операцію щодо цілковитої ліквідації місцевих організацій “ПОВ”. Арешту підлягали: “*А) виявлені в процесі слідства й до цього часу не розшукані найактивніші члени ПОВ ...; б) всі військовополонені польської армії, які залишилися в ССРСР; в) перебіжчики із Польщі, незалежно від часу переходу їх в ССРСР; г) політемігранти та політобміняні з Польщі; д) колишні члени ППС та інших польських антирадянських політичних партій; е) найактивніша частина місцевих антирадянських націоналістичних елементів польських районів*”¹⁴⁰.

Наказ НКВД ССРСР № 00485 містив і такий пункт: “*Припинити звільнення із в’язниць і таборів засуджених за ознаками польського шпигунства, у яких закінчується термін ув’язнення. Про кожного із них подати матеріал для розгляду на Особливу нараду НКВД ССРСР*”¹⁴¹. Це означало новий термін позбавлення волі, а часто й розстріл.

Опубліковані статистичні дані про результати “польської операції” в УСССР дещо різняться. В оприлюднених у середині 1990-х рр. публікаціях вітчизняних авторів стверджувалося: упродовж 1937–1938 рр. в Україні органи НКВД по “*польській лінії*” заарештовали 56 516 осіб (з них 44 467 поляків). З загальної кількості ув’язнених 39 644 особи були розстріляні або ж отримали термін покарання у таборах ГУЛАГу. Загальна ж кількість заарештованих в Україні у цей час становила 267 579 осіб¹⁴².

¹³⁸ ДАВО. – Ф. П-136. – Оп. 6. – Спр. 591. – Арк. 1–10.

¹³⁹ Текст наказу та закритого листа див.: З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – № 1/2 (4/5). – С. 15–44.

¹⁴⁰ З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – № 1/2 (4/5). – С. 16.

¹⁴¹ Там само. – С. 17.

¹⁴² Див., напр.: Рубльов О. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки / О. Рубльов // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – № 1/2 (2/3). – С. 146.

Натомість московські дослідники Н. Петров та А. Рогінський подають наступну статистику – засуджено “двійкою” та “особливою трійкою 55 928 осіб, з них розстріляно 47 327 осіб. Всього по ССРСР – засуджено 139 835 осіб, страчено – 111 091 особу¹⁴³. Підрахунки за виявленими у Галузевому державному архіві СБ України протоколами “двійок” та “особливих трійок” показали наступні дані: засуджено 57 410 осіб, з них розстріляно – 46 792 особи, різні табірні терміни отримали 9 885 осіб, звільнено – 17 осіб, відправлено справи на дослідження стосовно 587 осіб, припинено справ через смерть арештованих громадян – 38¹⁴⁴.

Так званий списочний облік “антисоветського елементу” у державній безпеці ССРСР, що діяв упродовж 1930–1940-х рр., ґрунтувався на принципах колишньої партійної, соціальної приналежності, а також *національності* та ідейних переконань особи. Таємний наказ 1939 р. передбачав 18 категорій населення, що мало вноситися до спеціального обліку. Зокрема п’ять категорій розглядалися в якості “потенційної бази іноземних розвідок”: німці, *поляки*, японці, китайці, корейці та ін., які “виявляли націоналістичні настрої”¹⁴⁵.

Отже, урочисто проголошена РКП(б) – ВКП(б) – КП(б)У 1923 р. контрверсійна політика “коренізації” щодо польського населення УСССР (як і представників інших етносів республіки) протривала неповних десять років, завершившись крахом і системними репресіями, а також черговою хвилею деполонізації й асиміляції/русифікації.

Від Ризького миру до “пакту Молотова – Ріббентропа”: до історії дипломатичних відносин УСССР з Другою Річчюпосполитою

Відновлення та поживлення наукових і культурних зв’язків земель Західної й Східної України після неfortunного для українців завершення доби Визвольних змагань викликали гостру потребу в їхньому дипломатичному забезпеченні. Йшлося, зрозуміло, про контроль за такими транскордонними контактами з боку більшовицької адміністрації УСССР.

Ситуація, що склалася з утворенням ССРСР, внаслідок чого з 1 серпня 1923 р. ліквідовувалися республіканський наркомат закордонних справ та окремі дипломатичні представництва УСССР, негативно впливала на зв’язки двох Україн – “державної” й “недержавної”. Знайдений паліатив (встановлення посад окремих радників у повноважних представництвах ССРСР у Чехо-Словаччині, Німеччині, Польщі,

¹⁴³ Див.: *Pietrow N. Polska operacja NKWD / N. Pietrow // Karta. – 1993. – Nr. 11. – S. 24–43; Петров Н. “Польская операция” НКВД 1937–1938 гг. / Н. Петров, А. Рогинский // Репрессии против поляков и польских граждан. – М.: Звенья, 1997. – С. 41–43.*

¹⁴⁴ Див.: Великий терор: польська операція 1937–1938 / Галузевий держ. архів СБ України; Інститут національної пам’яті – Комісія з розслідування злочинів проти польського народу; НАН України. Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень; редкол.: Є. Беднарек, В. В’ятрович, С. Кокін та ін. – Варшава – К., 2010. – Ч. 1. – 1037 с.; Ч. 2. – С. 1038–1983. – (Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб, т. 8). – Електронний додаток до тому “Копії архівних матеріалів з фондів Галузевого державного архіву СБ України”.

¹⁴⁵ Див.: *Хаустов В. Н. Развитие советских органов государственной безопасности: 1917–1953 гг. / В. Н. Хаустов // Cahiersdumonderusse (Paris). – Vol. 42, № 2/4 (Lapolicе politiqueen Union sovietique, 1918–1953). – Avril–décembre 2001. – P. 369–370.*

Франції, які покликані були репрезентувати УССР), не давав можливості забезпечити повнотою державні інтереси України, далеко не завжди тотожні загальносоюзним пріоритетам. Насамперед це стосувалося II Речіпосполитої Польської. Зовнішньополітичні амбіції УССР (“нового П’ємонту українських земель”) ¹⁴⁶ вимагали окремого дипломатичного представництва у західноукраїнській столиці – Львові, на теренах, так би мовити, “старого П’ємонту”.

Консульство СССР у Львові: сполучна ланка поміж двома Українами чи російська більшовицька експозитура? Вже 1 вересня 1924 р. секретаріат ЦК КП(б)У заслухав питання щодо українських кандидатів для заміщення посад у консульствах у Львові та Кракові, ухваливши: “Доручити Оргрозподілу висунути кандидатури для консульств НКЗС СРСР у Львові й Кракові та подати до наступного засідання Секретаріату”. На засіданні 4 вересня було схвалено кандидатуру М. Л. Барана на консульську вакансію до Львова, для Кракова ж дипломатичного працівника ще мали підшукати ¹⁴⁷. Але невдовзі – 25 вересня 1924 р. – секретаріат ЦК КП(б)У (ймовірно, через неприйнятність кандидатури Михайла Барана для польської сторони) доручив секретареві ЦК О. В. Медведєву “з’ясувати кандидатуру т. Гаврилова до Львова” ¹⁴⁸. Вірогідно, що й кандидатура ще одного галицького комуніста – Мирослава Гаврилівца – не влаштувала або Варшаву, або Москву (чи одночасно обидві столиці). Тим часом й справа організації консульства у Львові ніяк не переходила у практичну площину.

Проект облаштування дипломатичного представництва СССР/УССР на теренах Східної Галичини обговорювався партійно-державним керівництвом республіки й 1925 р. Так, у листі Уповноваженого НКЗС СССР у Харкові О. Г. Шліхтера генеральному секретареві ЦК КП(б)У Л. М. Кагановичу від 19 листопада 1925 р. серед інших питань закордонної роботи УССР у черговий раз порушувалася проблема консульської вакансії у Львові та пропонувалося призначити на цю посаду такого вже досвідченого на той час українського советського дипломата, як Наум Михайлович Калюжний ¹⁴⁹.

4 лютого 1926 р. О. Г. Шліхтер, надсилаючи секретареві ЦК КП(б)У І. Є. Клименку протоколи засідань Комісії ЦК КП(б)У для справ закордонних, звертався до адресата з проханням внести на найближче засідання політбюро низку проблем закордонної роботи. До порядку денного засідання пропонувалося внести й питання “*Про територію, що її має обслуговувати консульство у Львові*” на підставі доповідної завідуючого консульською частиною Повпредства СССР у Варшаві М. М. Лебединця.

¹⁴⁶ Див., напр.: *Скрипник М.* УССР – П’ємонт українських трудящих мас: [З доповіді на XI Всеукраїнському з’їзді рад 1929 р.: “Стан та перспективи культурного будівництва на Україні”] / М. Скрипник // Скрипник М. Статті й промови з національного питання / Упоряд. І. Кошелівць. – Мюнхен: Сучасність, 1974. – С. 178–184.

¹⁴⁷ 26 вересня 1924 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило “соломонове” рішення з “краківського питання”: “Відмовитися від надсилання представника до Кракова, відмовивши натомість прийняти польського представника до Києва” (ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 1. – Арк. 122).

¹⁴⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 40. – Арк. 89 зв., 96, 140.

¹⁴⁹ Там само. – Оп. 16. – Спр. 2. – Арк. 72 зв.

У меморандумі Михайла Мусійовича Лебединця “Про консульства СРСР у Польщі” обґрунтовувалася потреба створення трьох советських консульств – Львівського, Варшавського й Лодзинського – й, зокрема зазначалося: “*Засалом у принцип було покладено: 1) неподільність воєводств й 2) бажання зосередити при даному консульстві національно-однорідні маси, що тяжіють до даного центру внаслідок економічних, політичних й національних умов. Тому, наприклад, Львівське консульство повинно, на думку Консульської частини, обіймати землі, заселені українцями*”¹⁵⁰.

5 березня 1926 р. Комісія ЦК КП(б)У для справ закордонних розглянула питання “Про персональні заміщення консульських вакансій у Польщі” та ухвалила (шляхом “телефонного порозуміння”): “В зв’язку з призначенням т. Лебединця радником Повпредства в Варшаві і в зв’язку з майбутнім відкриттям Консульства у Львові, прохати ЦК: затвердити на місце т. Лебединця – Зав. Консульською частиною Повпредства в Варшаві тов. Тура Івана; консулом до Львова – тов. Репу, тепер секретаря Консчастини в Варшаві” (виділення наше. – Авт.).

На закритому засіданні політбюро ЦК КП(б)У 29 травня 1926 р. Тиміш Іванович Репу був затверджений на посаду керівника Консульства СРСР/УСРСР у Львові. Щоправда, в інтервалі між 5 березня та 29 травня, а саме – 4 травня, Комісія ЦК КП(б)У для справ закордонних чергового разу розклала номенклатурний пасьянс, запропонувавши політбюро ЦК призначити львівським консулом ще одного ймовірного кандидата – С. М. Семка, тодішнього ректора Київського ІНО¹⁵¹. Очевидно, Семен Михайлович Семко-Козачук згоди не дав, й тоді повернулися до попередньої кандидатури Т. І. Репи.

А далі ситуація з новозатвердженим дипломатичним представником УСРСР у Львові набула детективно-анекдотичного характеру. 23 жовтня 1926 р. О. Г. Шліхтер листовно звернувся до політбюро ЦК КП(б)У, нарікаючи на серйозні ускладнення у роботі підпорядкованого йому відомства (як вже згадувалося, замість окремого наркомату закордонних справ у Харкові працювало так зване Управління Уповноваженого НКЗС СРСР в УСРСР¹⁵²). Пояснювалося це, на його думку, відсутністю

¹⁵⁰ ЦДАГО України. – Оп. 16. – Спр. 2. – Арк. 44.

¹⁵¹ Там само. – Арк. 218.

¹⁵² Наголошуючи на недоліках цього неповноцінного зовнішньополітичного відомства УСРСР та закидаючи йому, насамперед, недостатній захист інтересів українського населення Польщі, фейлетоніст “Діла” писав 1929 р.: “Що ж, коли Україна, змінивши краску прапора, в першу чергу поквипалась про міністра судівництва і рільництва..., а про міністра заграничних справ, серед інших, важніших справ, зовсім забула. Має тільки “головноуповаженого” і то тільки в Харкові, і то тільки лотиша Берзіна. Він носа поза Харків не показує, а хоч би й показав, то пчихне не по-нашому. А Літвінов... і всі інші – еви і ови – забагато заступають самостійних республік, щоб могли займатися меншостями поза Україною. Досить їм меншостей на Україні...” (Див.: *Галактіон Чіпка*. Обминаємо, значить... // Діло. – 1929. – 13 квітня. – Ч. 82. – С. 4).

¹⁵³ Антонович Берзін (1881–1938) у 1919–1920 рр. був секретарем Виконкому Комінтерну, у 1921–1925 рр. – заст. повпреда СРСР в Англії, з серпня 1925 р. – повпред СРСР в Австрії. З жовтня 1927 р. до травня 1929 р. працював Уповноваженим НКЗС СРСР при РНК УСРСР, змінивши на цій посаді свого попередника (1923–1927) Олександра Григоровича Шліхтера, який, власне, безпосередньо опікувався організацією Консульства СРСР у Львові. Поданий Р. Купчинським (Галактіоном Чіпкою) його шаржований образ, звичайно ж, далекий від справжнього обличчя цієї непересічної особистості. Хоча призначення його головою дипломатичної служби підсоветської України, зрозуміло, відповідало стратегічним цілям сталінської кадрової (й не лише кадрової) політики.

“офіційних норм взаємовідносин” між московським НКЗС та його харківським представництвом. Але справа полягала не лише у відсутності чіткого розмежування компетенції союзного та республіканського дипломатичних відомств – керівництво НКЗС СРСР відверто нехтувало інтересами УССР на міжнародній арені й відповідно ігнорувало свого харківського “уповноваженого”, до речі, члена Колегії НКЗС СРСР. “Будь-які призначення й зміни, що стосуються українських працівників за кордоном, відбуваються без попереднього погодження з Управлінням, більше того, воно навіть не повідомляється”, – наголошував О. Г. Шліхтер.

І далі, у цьому ж листі – для більшої виразності – наводився приклад із ситуацією, що склалася довкола організації консульства у Львові: “Кандидатура тов. Репи, якого висунуто на посаду консула у Львові, зустріла, як виявляється, заперечення з боку Польпра¹⁵³ ще два – три місяці тому, але відомості про цей факт дійшли до Управління лише два тижні тому, завдяки чому я був позбавлений можливості поставити своєчасно питання в Політбюро України про висування іншого кандидата, й як наслідок відкриття нашого консульства у Львові надмірно затягнулося, в той час, як польське консульство у Києві вже відкрито. Більше того, НКЗС, провадячи у цей же проміжок часу листування з Польпра щодо польського консульства у Києві, знову ж таки не ставив про це до відома Управління, й приїзд в Україну польського київського консула був для Управління цілковитою несподіванкою ... Все це значною мірою ускладнює роботу як тут, в Україні, так і особливо за кордоном”¹⁵⁴.

Ці ламентатії О. Г. Шліхтера датовані 23 жовтня, а 18 жовтня 1926 р. члени політбюро ухвалили: “Погодитись з пропозицією Уп[овноваженого] НКЗСправ про призначення тов. Кириченка Консулом у Львові”¹⁵⁵. Відтак шостий за чергою (М. Л. Баран, М. С. Гаврилів, Н. М. Калюжний, Т. І. Репа, С. М. Семко-Козачук)

Харківське партійно-державне керівництво у другій половині 1920-х рр. ще іноді чинило опір спробам Москви нав’язувати УССР керівників дипслужби. Так, 11 березня 1927 р. політбюро ЦК КП(б)У на закритому засіданні “рішуче заперечило” проти кандидатури “тов. Юрєнева на пост Уповнаркомзаксправ, що висувається НКЗС СРСР”. Натомість Харків пропонував на цю посаду Сергія Мазлаха (1878–1937), відомого українського націонал-комуніста, автора (спільно з В. Шахраєм) знаної книги “До хвилі: Що діється на Україні і з Україною?” (1919). Зрозуміло, що Кремль відкинув цю, потенційно небезпечну для себе, пропозицію, й 2 травня 1927 р. по інформації Л. М. Кагановича “Про Уповноваженого НКЗаксправ СРСР на Україні” політбюро ЦК КП(б)У силовано ухвалило: “Погодитись з постановою ЦК ВКП(б) про затвердження Упов. НКЗаксправ тов. Берзіна” (ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 121. – Арк. 38, 65).

¹⁵³“Польпра” (рос.) – “польское правительство” (“польський уряд”).

Серед яскравих прикмет першого більшовицького десятиліття в Україні – поряд з епідеміями, “червоним терором”, голодом й дефіцитом усього життєво необхідного – пошесть абрєвіатур як наслідок приходу до влади учорашніх суспільних маргіналів – назагал малописьменного й некультурного партійно-совєтського комуністичного чиновництва. Зачепила ця недуга й дипломатичну галузь ССРСР/УССР, де стрімко розмножилися й набули статусу громадянства численні скорочення на кшталт: “Польпра”, “Укрпра”, “повпредство”, “дипкур’єр”, “улеєнказєєс” (“УпНКЗС”) тощо. Маркуючи цю виразну ознаку часу, академік Сергій Єфремов 16 січ. 1924 р. занотував: “Як до скороченнів звикли люде, показує таке оповідання. Ніби в Києві біля якогось будинку стоїть провинціал і з непорозумінням питає: яка установа зветься ВХОД? А то був простісінський собі “вход” та й годі” (Див.: *Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929* / С. О. Єфремов. – К., 1997. – С. 57).

¹⁵⁴ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 3. – Арк. 54.

¹⁵⁵Там само. – Арк. 58.

претендент на консульську посаду у Східній Галичині – С. Т. Кириченко – став нарешті першим советським консулом у Львові.

Семен Трифонович Кириченко народився 1895 р. у с. Рашівка на Полтавщині (нині – Гадяцького району Полтавської обл.) у незаможній селянській родині, був найстаршим з восьми синів. Працював учителем у сільських школах, закінчив Полтавський учительський інститут (1915–1918) (тоді середній спеціальний навчальний заклад з трирічним терміном навчання, заснований 1914 р.; випускником його першого набору (1914–1917) був відомий педагог А. С. Макаренко). З 1919 р. працював у місцевій більшовицькій адміністрації, служив у червоному війську, очолював повітвиконком у Ромнах (1920–1921), був заступником завідуючого оргвідділом Полтавського губкому КП(б)У (1921), у Кременчуці керував губернським відділом народної освіти та агітпропом губкому КП(б)У (1921–1923). Згодом був секретарем окружного у Ромнах та агітпропом Полтавського губкому КП(б)У (1923–1924). У жовтні 1924 р. Кириченко перебрався до Харкова, де був призначений членом Колегії НКО УССР – завідуючим Головоцвуху (Упрсоцвиху). Відтоді працював під керівництвом тодішнього наркома освіти УССР – О. Я. Шумського. 23 грудня 1926 р. РНК УССР своїм рішенням увільнив С. Т. Кириченка від обов'язків по Наркомосу “з огляду на призначення його на іншу посаду”.

Людина скромних талантів і такої ж освіти, чиновник середньої ланки, Семен Трифонович не був політичною постаттю чи яскравою особистістю, не мав він й досвіду дипломатичної роботи. За цими критеріями Кириченко поступався своїм п'яти попередникам – вірогідним кандидатам на консульську посаду. Але саме ця невиразність, очевидно, й допомогла дипломатичній кар'єрі учорашнього сільського хлопця з Полтавщини. Місце його народження влаштувало польську сторону, адже Кириченко не був уродженцем західноукраїнських земель, отже, особою, заангажованою, пов'язаною з галицькими справами власною біографією, родинними зв'язками, й, на додачу, новоспечений дипломат не був переобтяжений знанням регіональної специфіки. Це дозволяло розраховувати на те, що він залишатиметься малопомітною постаттю, до того ж ізольованою від тамтешньої української громадськості.

До речі, подібною ж логікою керувалися й керманічі УССР, заперечуючи проти призначення до республіки дипломатів II Речіпосполитої – вихідців з польської спільноти Правобережної України. Так, наприклад, 18 січня 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У, заслухавши питання “Про польського консула у Харкові”, вирішило: “1. Звернутися до ЦК ВКП(б) з протестом з приводу прийняття НКЗС Союзу запропонованої польським урядом кандидатури Стебловського консулом у Харкові – без погодження НКЗС цього питання з Україною й навіть без будь-якого повідомлення про кандидатуру, яку висуває польський уряд. 2. Одночасно вважати за необхідне відзначити, що *новий польський консул Стебловський, як такий, що тривалий час мешкав в Україні й добре знає українську мову, – має великі зв'язки з українською інтелігенцією*” (виділення наше. – Авт.)¹⁵⁶ Попри протести УССР, Москва таки призначила Стебловського в якості Генерального консула II Речіпосполитої у Харкові¹⁵⁷.

¹⁵⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 6. – Арк. 275–275 зв.

¹⁵⁷ Адам Стебловський (Adam Stebłowski, 1896 – ?) – польський дипломат. Народився у маєтку Збруч Волочиського повіту. Закінчив гімназію в Острозі, вивчав філологію в університеті

Невдовзі після затвердження на посаді С. Т. Кириченко виїхав до Повпредства ССРСР у Варшаві – львівське консульство поки що існувало лише на папері, й остаточної згоди на його відкриття польська влада все ще не давала.

Внаслідок переговорів із польською стороною, що в них діяльну участь брав Ю. М. Коцюбинський (перший радник Повпредства ССРСР у Варшаві й керівник усієї української советської роботи у II Речіпосполитій 1927–1930 рр. – *“Юрко Варшавський”*, як позаочі називали його серед першої хвилі української еміграції)¹⁵⁸, було досягнуто угоди щодо відкриття у Львові Консульства ССРСР, яке фактично мало представляти інтереси підсоветської України (в УССР на той час вже діяли два польських консульства – у Києві й Генеральне консульство – у Харкові). “Польський уряд тривалий час протидівав відкриттю нашого консульства у Львові, – згадував Кириченко. – Коли мені з Юрієм Михайловичем (Коцюбинським. – *Авт.*) одного разу довелось нанести візит начальнику східного департаменту Міністерства закордонних справ Польщі Голувку, він, як ми відходили, порадив не дражнити польських великодержавників демонстрацією наших зв’язків з українцями”¹⁵⁹.

Тим часом 31 грудня 1926 р. члени секретаріату ЦК КП(б)У опитуванням ухвалили рішення *“Про штат для Львівського консульства”*: *“Підтримати домагання тов. Шліхтера, аби при призначенні співробітників для Львівського консульства підбиралися люди, що знають українську або польську мову. В разі потреби звернутись з цим до ЦК ВКП”*¹⁶⁰.

У зв’язку з цим варто зауважити, що на посаду віце-консула у Львові висувалася свого часу й кандидатура колишнього боротьбиста Івана Майстренка, який товаришував з заступником Уповноваженого НКЗС ССРСР в УССР О. Шліхтера – І. Куликом. Принаймні І. Майстренко згадує у своїх відомих мемуарах: *“Я дуже нудився тоді моєю працею в Вукоопспілці, і Кулик, ще коли я бував у нього як дипломатичного працівника, запропонував мені посаду віце-консула у Львові. Ця посада вважалася українською. Та за якийсь час прийшла відповідь з ПІУ (воно*

св. Володимира у Києві, закінчив Вищу військову школу (1922) і правничий ф-т Варшавського ун-ту, навчався у Варшавській школі політичних наук. Магістр права. У 1917–1918 рр. брав участь у створенні польських військових підрозділів у Росії. Служив у Війську Польському. У 1925–1928 рр. – військовий експерт польської делегації на міжнар. конференціях Ліги Націй, член постійної Дорадчої комісії з військових справ при Лізі Націй. З 1928 р. – дипломований майор запасу. У 1928–1933 рр. – радник Посольства II Речіпосполитою у Москві, генеральний консул Польщі у Харкові (8 грудня 1928 р. – 28 червня 1932 р.) і Тифлісі (до кінця жовтня 1933 р.), згодом член змішаної комісії у справах Верхньої Сілезії, радник МЗС Польщі, співробітник багатьох військових часописів. Після Другої світової війни в еміграції (див.: *Grajżul T. Poselstwo i konsulat Rzeczpospolitej Polskiej w Charkowie w latach 1921–1937 / T. Grajżul // Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku: Praca zbiorowa pod red. H. Strońskiego i G. Seroczyńskiego. – Olsztyn – Charków, 2010. – S. 221; Hołodomor 1932–1933: Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu / Wybór i opracowanie Jan Jacek Bruski. – Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2008. – S. 19–21, 24, 26–29, 31–32, 35, 37, 63, 66, 474, 660, 662–665, 669, 768).*

¹⁵⁸ Докладніше див.: *Чуприна М. С.* До питання про дипломатичну діяльність Ю. М. Коцюбинського в 1925–1930 рр. / М. С. Чуприна // Укр. іст. журн. – 1976. – № 12. – С. 89–95; *Ярошенко А. Д.* Юрій Михайлович Коцюбинський / А. Д. Ярошенко. – Киев, 1986. – С. 127–131.

¹⁵⁹ Цит. за: *Ярошенко А. Д.* Юрій Михайлович Коцюбинський. – С. 129–130.

¹⁶⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 83. – Арк. 12 зв.

перевіряло людей на дипломатичні посади), яке мою кандидатуру відвело. Це було мого щасття, бо усі дипломати, а особливо українці, були пізніше розстріляні”¹⁶¹.

12 березня 1927 р. “Діло” сповіщало львів’ян: “На припоручення тут більшовицького посольства виїхала до Львова делегація для закуппа каменниці, в якій поміщено би бюро більшовицького консульству у Львові. Консулят той мають утворити в найближчому часі на основі умови, заключеної між більшовицьким і польським урядом”. У серпні 1927 р. Консульство ССРСР у Львові розпочало свою діяльність.

Ю. Коцюбинський декілька разів відвідав Львів, щоб підшукати разом з С. Кириченком відповідне приміщення й організувати дипломатичне представництво. Спершу консульство розташовувалося у “Народному готелі”, а невдовзі перебралося до двоповерхової вілли на вулиці Набеляка (нині Котляревського), 27. Згодом советські представники у Львові вважали вибір цієї кам’яниці резиденцією невдалим. Так, наприклад, віце-консул А. Величко нарікав 1932 р.: “Будинок консульства розташований на розі трьох вулиць, а вхід один. Це значно полегшує відповідним зацікавленим поліцейським органам стежити як за офіційним, так і внутрішнім життям консульства”¹⁶².

Якщо спротив польських великодержавників урядовий Харків врешті-решт подолав, то важче було з великодержавниками російськими, які керували союзним НКЗС. Керівництву республіки й дипломатичному апарату УСССР доводилося весь час наражатися на опір керманців союзної дипломатії. У останньої, до речі, були в цьому відношенні давні традиції. Адже сумнівні “лаври” “батьків” проекту “автономізації” советських республік поділяють з Сталіним й Г. В. Чичерін та Л. Б. Красін, на чому, зокрема, акцентував увагу голова РНК УСССР Х. Г. Раковський під час свого виступу у квітні 1923 р. на засіданні національної секції XII з’їзду РКП(б)¹⁶³.

Скандальне ставлення осіб з Кузнецького мосту у Москві, де розташовувався НКЗС ССРСР, до організації львівського дипломатичного представництва, стало предметом розгляду на закритому засіданні політбюро ЦК КП(б)У 9 травня 1927 р. Тоді по доповіді заступника Уповноваженого НКЗС ССРСР при РНК УСССР І. Ю. Кулика “Про Львівське консульство” було ухвалено різке щодо Москви рішення: “а) Доручити Оргрозподілу терміново підшукати діловода-машиністку для Львівського консульства з відповідною кваліфікацією; б) Протестувати проти затримки НКЗС відкриття Консульства у Львові й наполягати на призначенні секретарем українського працівника. Кандидатуру підшукати Оргрозподілу; в) Запропонувати Раднаркому відпустити 2.000 дол. на облаштування Консульства у Львові”¹⁶⁴ (виділення наше. – Авт.). Москва надзвичайно обмежила штат консульства, який включав консула, віце-консула, секретаря і двох кур’єрів-охоронців.

¹⁶¹ Майстренко І. Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні / І. Майстренко. – Едмонтон, 1985. – С. 216.

¹⁶² Цит. за: Науменко К. Генеральне консульство СРСР у Львові / К. Науменко // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. – Львів, 2000. – Вип. 7: Збірник на пошану проф. Ю. Сливки. – С. 389.

¹⁶³ Из истории образования СССР: Стенограмма заседания секции XII съезда РКП(б) по национальному вопросу 25 апреля 1923 г. // Известия ЦК КПСС. – 1991. – № 3. – С. 171, 180.

¹⁶⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 123. – Арк. 83. Первісно навіть передбачалося виділити 5 тис. дол. на приміщення й 2 тис. – на облаштування консульства (Там само. – Арк. 74).

У віллі на Набеляка, 27 постійно мешкали консул з родиною, охоронці й челядь, решта співробітників селилися у приватних помешканнях¹⁶⁵.

Опір керівництва НКЗС ССРСР організації та гальмування ним діяльності Консульства ССРСР у Львові виразно прослідковується у листі С. Т. Кириченка до Л. М. Кагановича й В. П. Затонського (листопад 1927 р.).

Попри деструктивну щодо Львівського консульства позицію НКЗС ССРСР, більшість європейських країн добре усвідомлювали стратегічне значення східно-галицької столиці у тогочасних геополітичних комбінаціях. Наприкінці 1920-х років у Львові – важливому економічному та культурно-політичному центрі – функціонували 12 консульств: Австрії, Великобританії, Бельгії, Данії, Естонії, Іспанії, Латвії, Румунії, Угорщини, Фінляндії, Чехословаччини та Югославії¹⁶⁶. На 1937 р. кількість іноземних консульств у місті зросла до 16, а президент Львова Станіслав Островський у листі до МЗС у Варшаві від 29 травня того ж року наголошував, що львівські можливості у цьому відношенні далеко ще не вичерпані, а відтак просив керівництво польської дипломатії *“про здійснення відповідних кроків, що мають на меті збільшення кількості консульських урядів у Львові”*¹⁶⁷.

23 вересня 1927 р. до ЦКК КП(б)У надійшла скарга С. Т. Кириченка щодо “нетовариського ставлення” до нього тодішнього радника Повпредства ССРСР у Варшаві М. М. Лебединця: мовляв, по приїзді Кириченка до Польщі останній *“не утворив йому в українських колах відповідної обстановки, що нібито тим тов. Лебединець мав на меті підтримати лінію тов. Шумського, проти якого, по приїзді в Варшаву, тов. Кириченко виступав”*.

Справу розглядала партійна колегія ЦКК КП(б)У 15 вересня 1928 р. – вже після повернення обох зацікавлених осіб до УССР. Під час засідання партколегії ЦКК М. Лебединець відкинув висунуті проти нього обвинувачення, зауваживши, що “не сприяв дискредитації т. Кириченка в українських колах, що, навпаки, своїм нібито нетактичним підходом до оцінки тов. Шумського тов. Кириченко відсунув від себе українські кола та що тов. Кириченко взагалі в неприпустимому тоні інформував збори”. Що ж до поглядів колишнього наркома освіти УССР, то М. Лебединець заявив, що “поглядів Шумського він поділяє і зараз, але як дисциплінований член партії підлягає всім вирішенням, що винесені за цим питанням відповідними інстанціями”.

Партколегія ЦКК ухвалила: *“Вказати тов. Лебединцю на неправильне ставлення до тов. Кириченка під час його перебування в Варшаві. Також вказати тов. Лебединцю на неприпустимість його поглядів щодо оцінки позиції тов. Шумського та на формальне ставлення його до вирішення партії по нацпитанню”*.

Хоча вищенаведені листи-скарги С. Т. Кириченка відображали певні реалії як умов його праці, так і конфліктних взаємин з оточенням, одночасно його ламентатії виразно засвідчували й безпорадність автора, невідповідність його посаді. Вже 26 вересня 1927 р. на своєму закритому засіданні політбюро ЦК КП(б)У по доповіді І. Ю. Кулика ухвалило: *“Доручити Секретаріату терміново висунути нового кандидата на посаду консула у Львові. Наполягати перед*

¹⁶⁵ Див.: Науменко К. Генеральне консульство СРСР у Львові. – С. 389.

¹⁶⁶ Там само. – С. 387.

¹⁶⁷ Див.: Łossowski P. Dyplomacja polska, 1918–1939 / P. Łossowski. – Warszawa, 2001. –S. 229.

НКЗС на затвердженні т. Майстренка віце-консулом, якщо ж ця посада буде скасована, то – секретарем Консульства”. А через місяць – 26 жовтня – політбюро вже “не заперечувало принципово” проти “висунення т. Попова П. на посаду консула у Львів, доручивши Секретаріату ЦК попередньо погодити це питання особисто з т. Поповим”¹⁶⁸. “Висуванець” Павло Попов, очевидно, декларував самовідвід, й пошук кандидатури на дипломатичну роботу у Львові продовжили.

Пошуки наступника С. Т. Кириченка несамохіть прискорив сам львівський консул ССРСР, зробивши два вимушених, але – з кар’єрної точки зору – невважених кроки. По-перше, 12 грудня 1927 р. він звернувся з листом до харківського дипломатичного відомства, в якому інформував своє керівництво про скандальну ситуацію з невдалими спробами львівської української кінофірми “Соня-Фільм” налагодити зв’язок з ВУФКУ – Всеукраїнським управлінням у справах кінематографії та фотографії НКО УССР, аби домовитися з наддніпрянськими колегами про придбання кінокартин, спільне виготовлення сценаріїв та знімання фільмів. “Здійснення цієї мети надзвичайно важливе з політичних мотивів, оскільки досі жоден фільм ВУФКУ не демонструвався на території Західної України, – наголошував консул. – Взагалі про діяльність ВУФКУ тут мало знають. Між тим, чималим може похвалитися ВУФКУ (Звенигора, Микола Джеря, Тарас Трясило, Васирина, Тарас Шевченко)”.

Після неодноразових невдалих спроб встановити безпосередній зв’язок з Харковом, львівська кінокомпанія звернулася за посередництвом у цій справі до Торговельного представництва ССРСР у Варшаві. В експортному відділі Торгпредства представника фірми зустріли глузливо-некомпетентними репліками: “Я не розумію хохлацького язика”; “А що таке ВУФКУ?” тощо. Уповноважений збирався писати про це відкритого листа до української громадськості, але після розмови з першим секретарем Повпредства ССРСР у Польщі М. П. Аркадьєвим, який притлумив конфлікт, *передумав*. Оцінка Кириченком такої поведінки своїх варшавських колег була прямолінійною, але, очевидно, адекватною: “*Вважаю необхідним, попри саботаж чорнильниць з Торгпредства, аби цю справу було зрушено з мертвої точки. Вважаю політично ударним питання про зруйнування китайського муру між Україною Радянською й Західною у ділянці кіно*”¹⁶⁹.

29 грудня 1927 р. апарат Уповноваженого НКЗС ССРСР адресував копію повідомлення С. Т. Кириченка генеральному секретареві ЦК КП(б)У Л. М. Кагановичу й наркомату освіти УССРСР М. О. Скрипнику. У свою чергу, ЦК КП(б)У “звернув увагу” наркомату торгівлі УССРСР “на неприпустимість явищ, які відзначаються у листі тов. Кириченка”. І вже республіканський наркомат торгівлі 19 січня 1928 р. надіслав меморандум у цій справі до Торговельного представництва ССРСР у Польщі та союзного наркомторгу, наголосивши: “Поведінка працівників Торгпредства настільки ганебна, що аж ніяк не може бути толерована у жодній советській установі, а тим більше в організації, яка представляє наші інтереси за кордоном. У зв’язку з цим просимо Вас вжити найенергійніших заходів щодо розслідування інциденту, що

¹⁶⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 3. – Арк. 344.

¹⁶⁹ Там само. – Оп. 20. – Спр. 2708. – Арк. 40.

мав місце, й повідомити нам результати, про які ми повинні своєчасно сповістити ЦК КП(б)У”¹⁷⁰.

Відповідь на звернення наркомторгу УССР виконуючого обов’язки торгпреда ССРСР у П Речіпосполитій С. Копилова від 7 лютого 1928 р. була реакцією роздратованого советського функціонера від комерції, а не відповіддю по суті. Вже з самого початку безапеляційно стверджувалося: *“Инцидент с представителем галицийской кинофирмы “Соня-фильм”, который так расписал наш Львовский консул т. Кириченко, не соответствует действительности”*. Далі чиновник подавав власне бачення цієї події, зрозуміло, зі слів своїх підлеглих: “Дело было так: к нашим сотрудникам Экспортного отдела т. Цвиллингу и т. Моисееву обратился представитель “Соня-фильм” на украинском языке. Те, извиняясь, заявили, что, к сожалению, по-украински не говорят. Когда мне стало известно о происшедшем будто бы инциденте у нас в Торгпредстве, я вызвал представителя “Соня-фильм”, извинился и просил рассказать мне, как это было. Тот мне заявил, что *ничего такого особенного не было*” (виділення наше. – Авт.).

Результати власного службового розслідування С. Копилов вважав остаточними й такими, що вже не підлягали сумніву: “Я считаю абсолютно недопустимым такую одностороннюю информацию со стороны т. Кириченко, не дожидаясь выяснения дела с моей стороны в Торгпредстве. Я великолепно уясню себе политическое значение такого невежества, если бы это действительно случилось, и если бы этот факт подтвердился, я бы его, безусловно, не смазал, а соответствующе реагировал вплоть до увольнения таких сотрудников”¹⁷¹.

Зрозуміло, що згаданий лист С. Т. Кириченка від 12 грудня 1927 р. й спричинене ним листування харківських і московських урядовців мало своїм чи не єдиним наслідком наростання роздратування львівським консулом серед варшавських дипломатів ССРСР та їхнього московського керівництва¹⁷².

¹⁷⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2708. – Арк. 42.

¹⁷¹ Там само. – Арк. 41.

¹⁷² До більш вагомих наслідків згаданого листа С. Кириченка варто зарахувати той факт, що перший консул ССРСР у Львові таки посприяв справі “зруйнування китайського муру між Україною Радянською й Західною у ділянці кіно”. Вже після його від’їзду, наприкінці 1928 р. продукція ВУФКУ нарешті з’явилася на західноукраїнському кінематографічному ринку. “Від чотирьох днів іде у великій салі Народнього Дому фільма “Тарас Шевченко” при живому заінтересуванні цілого українського Львова. Це перша фільма з українського життя роботи ВУФКУ [...], що прийшла до нас з того боку Збруча – після кількох фільмів з життя жидівського населення, які глибшого вражіння не зробили”, – зауважував редактор “Діла” І. Німчук, наголошуючи, що “сама фільма виконана з мистецького боку бездоганно, деякі місця дуже гарно, а є немало образів, що можуть зворушити й найтвердшу людину”. Довівши до відома читачів окремі, на його думку, недоліки мистецького твору, внаслідок яких Шевченко “виходить в отсій фільмі скорше якимсь тупим бунтарем, як національним пророком і генієм України”, газетяр завершував статтю так: “Незважаючи на всі ті й інші хиби, фільма “Тарас Шевченко”, яку у нас з цензурних оглядів скорочено до 12 актів (на Україні є їх 16!), заслугує на те, аби її оглянув кожний українець. Наша замітка писана на те, аби представити на отьому прикладі, в яких ненормальних умовах розвивається на Радянській Україні кінове (і всяке інше) мистецтво, а не на те, аби здержувати кого-небудь від відвідування фільми ...” (Див.: *Німчук Ів.* “Тарас Шевченко”: Перша українська фільма ВУФКУ у Львові / Ів. Німчук // Діло. – 1928. – 1 груд. – Ч. 268. – С. 4; див. також: *Німчук Ів.* “Тарас Шевченко”: Ще про першу українську фільму ВУФКУ в Галичині / Ів. Німчук // Діло. – 1928. – 14 груд. – Ч. 278. – С. 2–3).

Другим нерозважливим кроком С. Т. Кириченка було його неfortunне інтерв'ю впливовому львівському щоденнику “Słowo Polskie”, котре він дав 5 січня 1928 р. і яке з'явилося 7 січня¹⁷³. Як згадував львів'янин Мар'ян Туровіч (1901–1989), у повоєнний час довголітній професор краківських високих шкіл: *“Pismem czytany w moim domu – jak we wszystkich lwowskich rodzinach mieszczańskich i inteligenckich – było ‘Słowo Polskie’. Z niego czerпалиśmy informację o aktualnościach, na nim wyrabialiśmy orientację o kulturze piśmienniczej, teatralnej, natomiast skąpiej o innych dziedzinach sztuki”*¹⁷⁴. Мемуарист мав на увазі насамперед Львів польський, але очевидно, що “Słowo Polskie” належало до щоденної лектури й української інтелігенції міста.

Польські газетярі не мали на меті “підставити” представника СССР/УССР, вивідавши у нього державні таємниці через поставлені йому провокаційні запитання. Йшлося про виконання звичайного журналістського обов'язку – інформувати свого читача про стан справ, новини у місті й світі¹⁷⁵. Тим більше, коли заходило про ситуацію за Збручем, у таємничого й потенційно небезпечного східного сусіда Польщі, який декларував на своїх обширах будівництво “царства свободи”, а перетворювався (вже був?) натомість на герметично замкнене суспільство, старанно ізольоване від цивілізованого світу.

Фактично консул С. Т. Кириченко потрапив у пастку, по-перше, внаслідок власної непрофесійності й відсутності у нього належного дипломатичного вишколу, а, по-друге, органічних вад більшовицької зовнішньої політики з її подвійними стандартами, коли декларувалося одне, а здійснювалося часто протилежне, й “нова советська федерація” з її “рівноправністю” й “урахуванням інтересів усіх суверенних республік” лише камуфлювала чергове видання російських імперських аспірацій. Отже, сказати правду Семен Трифонович не міг/не смів (а, можливо, й не доріс до розуміння реалій підсоветської дійсності), загортати ж неправду у блискучу обгортку більшовицьких пропагандистських загальників ще не навчився.

Так, наприклад, відповідаючи на питання, що спричинило організацію Консульства СССР у Львові та який план праці консула, Семен Кириченко повідомив: йому не доручено жодної “спеціальної місії”, як також і торговельної. Його завданням нібито є працювати винятково над розбудовою “суто культурних контактів польсько-советських”. Кириченко наголосив, що з радістю взявся за цю місію, оскільки є педагогом за освітою й покликанням, а СССР, мовляв, “дуже потребує польського наукового доробку, польських фахових досягнень у ділянці техніки й хімії”. Відтак Советський Союз, за Кириченком, гарантує працю на своїх підприємствах молодим спеціалістам з Польщі – електротехнікам, хімікам, гірничим інженерам, фахівцям металургії чи цукрової промисловості.

¹⁷³ P. Konsul Kiryzenko o sprawach polsko-sowieckich: Specjalny wywiad “Słowa Polskiego” // Słowo Polskie. – 1928. – 7 stycznia. – Nr 6. – S. 5.

¹⁷⁴ Tyrowicz M. Wspomnienia o życiu kulturalnym i obyczajowym Lwowa 1918–1939. / M. Tyrowicz. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1991. – S. 62.

¹⁷⁵ Підтверджує цю думку й той факт, що 9 січня 1928 р. тому ж львівському щоденнику дав інтерв'ю й румунський консул п. Траян Галлін, “młody, sympatyczny dyplomata”, який поділився з кореспондентом видання власним баченням стану румунсько-польських взаємин та своїх консульських завдань (Див.: Wywiad z konsulem rumuńskim we Lwowie p. T. J. Gallinem // SłowoPolskie. – 1928. – 11 stycznia. – Nr 10. – S. 5).

Дипломат вдався навіть до рекламного трюку (очевидно, з розряду нечесної реклами): іноземний інженер в ССРСР спроможний нібито заробляти більше ніж “весоюзний староста” М. Калінін, який отримує щомісяця лише 225 руб., а пересічний іноземний спеціаліст “легко” (“z łatwością”) заробляє за той самий час 200 доларів (близько 400 руб.), а на пристойне прожиття вистачить 150 руб. Львівське консульство ССРСР устами свого керівника обіцяло польським фахівцям, які б виявили бажання працювати у Советському Союзі, упродовж півтора місяця залагодити усі потрібні формальності з візою та укладенням контракту.

Вкрай необережно й двозначною була відповідь С. Т. Кириченка на запитання кореспондента – “Пан консул цікавиться, безперечно, нашою руською людністю?” (“Pan Konsul interesuje się niewątpliwie naszą ruską ludnością?”): “Не є вона насправду предметом мого спеціального (*sic!*) зацікавлення, але не можу не зауважити намагань малопольських ундистів нав’язати живий контакт з нашою Україною советською. “УНДО” має стосовно нас власну спеціальну концепцію. Хотіло би зв’язатися хоча б морально з советськими українцями, але з розрахунком на кінець советського “режиму” й на якесь нове утворення, в якому би кордони не розділювали Львова й Харкова”.

Здавалось би, вже сказано достатньо, і читач одержав право гідно пошанувати незбагненну “логіку” Кириченка: мовляв, “спеціально українцями Східної Галичини я не цікавлюся, але (*sic!*) УНДО цікавиться УССРСР та її мешканцями”. Та консул, очевидно, вирішив остаточно “підставитися” й доводив, що галицька українська демократія не користується підтримкою у советській Україні (хіба мізерною): “Тенденції “УНДО” мають навіть у нас зменьку прибічників: серед інтелігенції та найзаможнішого селянства, які разом становлять пару відсотків людності України. Але найширші маси населення або нічого про “УНДО” не знають, або слухають про нього дуже неохоче”¹⁷⁶.

Українська преса Східної Галичини, як і ширші кола українського громадянства, розцінила це інтерв’ю як щонайменше невдале. “Діло” у числі за 11 січня, переповівши зміст публікації “Слова Польського”, додало до цієї інформації редакційний коментар. Так, повідомлення Кириченка щодо “жменьки прибічників” УНДО в УССРСР (“пара відсотків людності”) супроводжувалося такою логічною реплікою: “Кілька відсотків населення України – це дуже велике число, а на всякий випадок більше, як кількість комуністів на Україні!”. Інформація ж консула про нібито нехиті підсоветських українців до повідомлень про УНДО викликала уїдливі коментарі, що слухають “дуже неохоче” – “очевидно тоді, коли про нього подає відомости комуністична преса”.

Завершувалася публікація “Діла” з приводу інтерв’ю С. Т. Кириченка ледь завуальованим глузуванням з невдахи-дипломата: “Як бачимо, то п. консуль спеціально не цікавиться українським населенням під Польщею, але спеціально цікавиться тільки одною політичною партією: Українським Нац[іонально]-Демокр[атичним] Об’єднанням. Не знаємо, наскільки вірно розмовець зі “Сл[ова] Польського” передав слова і думки п. Кіриченка, однак годиться з признанням піднести, що спеціально інтересуючись УНДОМ, він не брався поширювати казок комуністичної

¹⁷⁶ Див.: P. Konsul Kiryzenko o sprawach polsko-sowieckich // Słowo Polskie. – 1928. – 7 stycznia. – Nr 6. – S. 5.

преси ані про його мнимі інтервенційні намагання на боці західноєвропейської буржуазії, ані про зв'язок з фашизмом, ані про угодовість у відношенні до Польщі, ані про інші “шлягери” комуністичної агітації. З вдоволенням можна теж прийняти до відома відомін ідеології УНДО серед населення Радянської України”¹⁷⁷.

Нічого дивного, що вже у день оприлюднення інтерв'ю – 7 січня 1928 р. – Консульство ССРСР у Львові розіслало до редакцій міських газет таке повідомлення: *“Прошу Вельмишановну Редакцію вмістити нижчезазначене спростовання:*

Розмова з кореспондентом “Слова Польського”, надрукована в ч. 6 того часопису від 7-го січня 1928 р., мало відповідає дійсності, будучи поданою в тенденційнім освітленні. Прошу прийняти вирази глибокого поважання, С. Кириченко, Консул СРСР у Львові”.

Зрозуміло, що часопис, в якому посадова особа іноземної держави обвинуватила у некоректній передачі власних думок (а чутки про дезавування урядовцем своєї розмови з кореспондентом “Слова Польського” блискавично поширилися по місту), бажав залагодити конфлікт й з'ясувати, у чому полягає оця *“мала відповідність дійсності”* опублікованого консулового інтерв'ю. Кириченко “дипломатично” ухилився від зустрічі зі своїм інтерв'юером, вимовившись нагальним відрядження до Варшави. Однак це лише погіршило ситуацію, оскільки кореспондент львівського щоденника – Мар'ян Вествалевич), захищаючи свою професійну гідність, довів до відома читачів механіку цього інтерв'ю¹⁷⁸.

Коментуючи “комічний бік” цієї справи, львівський “Новий Час” наголошував: резигнація від цього інтерв'ю вже запізнилася й лише робить із заявника посміховище: *“Слово Польське”* з 11 цього місяця помістило відповідь на наведене спростування, де стверджує, що воно вповні безпідставне, бо... п. консуль сам читав перед надрукуванням зецерську відбитку свого інтерв'ю та на спілку з співробітником “Слова Польського” виправляв її та доповнював.

Очевидно нині “Слово Польське” на двох шпальтах покпиває з п. Кириченка. А. п. консуль вліз в халепу. Побачив і переконали його, що забагато сказав про тих, про яких не повинен був говорити. А крім цього й ця нещаслива згадка про польських інженерів й техніків, яка для пропаганди серед західніх Українців в користь “української” Радянщини не дуже вигідна... *Коротко, вийшов скандальчик, який може покінчитися для п. Кириченка цілком небажано – до відкликання включно”* (виділення наше. – Авт.).

Прогноз “Нового Часу” виявився слушним: 21 січня 1928 р. комплект матеріалів щодо неfortunного інтерв'ю С. Т. Кириченка був розмножений апаратом Уповноваженого НКЗС ССРСР у Харкові й до 23 січня розісланий для ознайомлення партійно-державній номенклатурі УССР. 28 січня 1928 р. політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши питання “Про консула у Львові”, нарешті ухвалило остаточне рішення: *“а) Звільнити т. Кириченка від обов'язків Консула у Львові; б) Висунути на посаду Консула у Львові т. Лапчинського. Доручити УпНКЗС погодити це питання*

¹⁷⁷ Польща і Радянська Україна // Діло. – 1928. – 11 січня. – Ч. 7. – С. 2.

¹⁷⁸ Див.: *Westwalewicz M. Jak robiłem wywiad z p. konsulem sowieckim / M. Westwalewicz // Słowo Polskie. – 1928. – 11 stycznia. – Nr 10. – S. 9.*

з НКЗС; в) *Не заперечувати проти виконання т. Коцюбинським обов'язків тво Консула у Львові*"¹⁷⁹.

17 квітня 1928 р. Юрій Коцюбинський повідомляв харківського Уповноваженого НКЗС Я. А. Берзіна: "Тов. Лапчинський досі ще у Варшаві, оскільки нікому підписати його екзекватури¹⁸⁰. Виїде до Львова він не раніше 22–24 квітня, після повернення Залеського¹⁸¹ з Італії".

Отже, у квітні 1928 р. Консульство ССРСР у Львові очолив *Георгій Федорович Лапчинський* (1887–1937), колишній секретар ВУЦВКу, якого 1920 р. за "федералістичний ухил" виключили з КП(б)У (поновлений 1926 р.). Таким чином, серед дипломатів УССР за кордоном поряд із "*Юрком Вариавським*" (Коцюбинським) з'явився й інший "Юрко" – "*Юрко Львівський*" (Лапчинський).

"Вже перші кроки нового консула на новій станиці свідчать, – наголошувало "Діло", – що п. Лапчинський корисно відрізняється від свого попередника п. Кіриченка, який проводив свою діяльність під стягом "splendid isolation", заховавшись в закамарках консульського будинку"¹⁸². Зрозуміло, що Георгій (Юрій) Лапчинський як комуніст з виразним українським національним обличчям, на протигагу своєму попереднику С. Т. Кириченку, користувався значно більшим авторитетом серед українського громадянства Східної Галичини.

У суботу, 2 червня 1928 р., новопризначений консул виступив із промовою перед представниками місцевої преси, яким з'ясував свої консульські завдання. Приємне враження на українців Львова справило те, що Лапчинський віддав явну перевагу представникам української преси, запросивши їх на 13-ту годину, а польським журналістам зустріч у представництві ССРСР була свідомо призначена значно пізніше – о 18-й годині. Ознайомивши присутніх з власним баченням проблем, які поставали перед консульством, Лапчинський наголосив: "Надаючи першорядне значіння особистим зв'язкам між тутешніми діячами та діячами Радянського Союзу, особливо Радянської України, я вживатиму всіх залежних від мене заходів, щоб полекшати такий зв'язок, зокрема, щоби дати можливість ученим, мистцям, економістам, кооператорам обох країн безпосередньо знайомитись з тими галузями життя, що їх цікавлять. І мені буде надзвичайно приємно безпосередньо зв'язатися з місцевими урядовими, громадськими та культурними діячами"¹⁸³.

5 червня Консульство ССРСР відвідав головний редактор "Діла" Василь Мудрий (1893–1966), який просив інформувати його про становище у підсоветській Укра-

¹⁷⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 6. – Арк. 186а.

¹⁸⁰ "Екзекватура" (від лат. exsequi – з'ясовувати, встановлювати, виконувати) – офіційний документ, який надається іноземному консулові державою перебування (назагал – її МЗС) після вручення йому консульського патенту, якщо немає заперечень щодо виконання консулом його функцій у відповідному консульському окрузі. Отже, екзекватура офіційно підтверджує визнання консула у цій ролі урядом держави перебування (Див.: *Юридична енциклопедія: В 6-ти т. / Редкол.: Ю. – С. Шемшученко (голова) та ін. – К., 1999. – Т. 2. – С. 322*).

¹⁸¹ Август Залеський (August Zaleski; 1883–1972) – міністр закордонних справ II Речіпосполитої у 1926–1932 рр.

¹⁸² Інавгураційний виступ: [Редакційна] // Діло. – 1928. – 7 черв. – Ч. 124. – С. 1.

¹⁸³ Див.: Консульські завдання: Промова новопризначеного консула СРСР п. Лапчинського перед журналістами // Діло. – 1928. – 4 червня. – Ч. 123. – С. 1–2; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2679. – Арк. 71.

їні. Розмова між ним та Ю. Лапчинським тривала майже три години¹⁸⁴. 7 червня 1928 р. редактований В. Мудрим щоденник вмістив редакційну статтю, яку було присвячено виступові консула ССРСР у Львові перед пресою. У ній зауважувалося, що увесь світ з великим напруженням стежить за ситуацією у Советському Союзі. Але особливе зацікавлення викликали події у ньому й, зокрема, в УРСР, у західних українців, які “знають дуже добре, що доля і майбутнє соборної української нації залежить від політичних здобутків й соціально-економічного підсилення та культурного розвитку українських мас там, на широких просторах Великої України”. Одночасно до відома читачів доводилося, що консульська округа представника ССРСР у Львові охоплює “шість адміністративних одиниць польського зразка, т. зв. воєвідств, а саме: львівське, станіславівське, тернопільське, волинське, краківське й люблінське, себто всю територію під Польщею, на якій живуть українці компактною масою (Сх. Галичина і Волинь) чи більшими етнографічними просторами “врізуються” в польську територію (Лемківщина, Холмщина і Підляша) – за винятком Полісся, яке теж у половині є українське”¹⁸⁵.

Територія консульської округи становила понад 140 тис. км² з понад 11 млн населення. Отже, як наголошувало “Діло”: “Радянський конзулят у Львові це не звичайний конзулят з обмеженими функціями, але по суті генеральний конзулят, якого завдання переступають межі пересічного консульського представництва. Обов’язки й завдання радянського конзуляту у Львові відповідають обов’язкам і завданням польського генерального конзуляту в Харкові, хоч перший з них іще не піднесений на ступінь генерального конзуляту”.

Відповідаючи на закиди Ю. Лапчинського щодо поширення у закордонній пресі “помилкових фантастичних чуток, вигадок, нісенітниць” про ССРСР, редакція провідного друкованого органу найбільшої української партії Східної Галичини – Українського національно-демократичного об’єднання (УНДО) – зауважувала: “Не перечимо, що і в нас могли з’явитись деколи не зовсім вірні інформації – просто тому, що ми не розпоряджаємо ширшим власним інформаційним апаратом. В більшості ми здані на ласку чужих інформацій й однобічної монопольної радянської преси”. Водночас “Діло” звертало увагу, що інформації про ситуацію й події на західноукраїнських теренах у советській пресі “рідко коли наближуються до примітивної об’єктивності, а їх освітлення заєдно є наскрізь невірне, однобічне, ексклюзивно-партійне і тенденційне”. Разом із тим, загалом позитивно характеризувався виступ Лапчинського перед місцевою львівською пресою, оскільки він не містив в собі “тих признаков сектантсько-партійної ексклюзивності, які є такими приметними для більших і менших радянських дипломатів”¹⁸⁶.

Власний авторитет Ю. Лапчинського, його обізнаність, наполегливість й послідовність у відстоюванні державних інтересів УРСР, налагодженні контактів із західноукраїнськими громадськими та культурними діячами, організаціями та установами попервах принесли непогані результати. Інша річ, що цей націонал-комуніст, як і інші дипломати ССРСР, був заручником советської системи, що стрімко набувала все виразніших тоталітарних рис (через якихось півроку після призна-

¹⁸⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2679. – Арк. 71.

¹⁸⁵ Інавгураційний виступ: [Редакційна] // Діло. – 1928. – 7 червня. – Ч. 124. – С. 1.

¹⁸⁶ Там само.

чення Лапчинського у Львів наступила доба “великого перелому”), а відтак різка зміна “генеральної лінії” звела нанівець багатообіцяючий початок його консульської діяльності.

Пізньої осені 1929 р. “Діло” інформувало читачів щодо протестаційних акцій львівської української молоді проти репресій щодо національної інтелігенції в УССР. Йшлося про масові арешти у “справі” “Спілки визволення України”. В епіцентрі таких маніфестацій перебувало Консульство СССР у Львові: “В четвер, 21 листопада около год. 17-ої, зібралася українська молодь на вул. Набеляка, де є радянський консулят, щоби задемонструвати проти переслідувань і арештувань українців на Радянській Україні. Демонстранти відспівали “Ще не вмерла Україна”. Рівночасно вибили шиби в партерових вікнах консуляту. Консуль Лапчинський вистрілив кілька разів у повітря”¹⁸⁷.

Серед протестаційних вимог західноукраїнської молоді, що їх ухвалило студентське віче того ж 21 листопада 1929 р., були й безпосередньо спрямовані проти присутності советського консульства у столиці Східної Галичини й адресовані українському громадянству заклики до його бойкотування, а саме: “*Західноукраїнське студентство ...: 1. Протестує якнайгостріше перед усім культурним світом проти російсько-жидівського терору на Східній Україні і пересилає дружній привіт катованим у льохах чека оборонцям українства. 2. Стверджує, що москвофільство і його нова форма – радянофільство – стоять на услугах тої самої російської імперіалістичної метрополії ... 4. Виступає проти консуляту СРСР у Львові, як проти експозитури московських імперіалістів, що під прибраним імям інтернаціональних комуністів проводять підступний розклад і деморалізацію нашої суспільности. 5. Забороняє московському конзулеви Лапчинському і його помічникам вступу до всіх українських інституцій за корупційну і денационалізаційну діяльність. 6. Взиває всіх академиків Української Академії наук зложити негайно на знак протесту свої наукові відзначення ...*”¹⁸⁸ (виділення наше. – Авт.).

Навесні наступного року Консульство СССР у Львові знову “відзначилося” – цього разу розісланим відомим українським громадянам Східної Галичини з приводу завершення у Харкові процесу “Спілки визволення України” інформаційним листом й реферативним додатком до нього.

Надрукований на бланку дипломатичного представництва й датований травнем 1930 р. текст звернення повідомляв: “У зв’язку з закінченням процесу так званого “Союзу Визволення України” Консулят СРСР у Львові пересилає вам для ознайомлення декілька найцікавіших витягів з промов, що виголосили наприкінці судової розправи декотрі підсудні, а також текст дуже характеристичної публічної заяви академіка Кримського про ставлення до “СВУ” української інтелігенції. Мимо того, що ці матеріяли свого часу публіковані в цілій радянській пресі (і передруковані в декотріх тутешніх часописах), здавалося б, повинні бути відомі і зах[ідно]українській публічній опінії, дійсність показує, що навіть найповажніший тутешній інтелігенції частенько цілковито бракує правдивих і повних відомостей про процес “СВУ” ... Матеріали, що на них спинюється оце Вашу увагу, яскраво

¹⁸⁷ Демонстрації проти арештувань на Україні. Вибили шиби в львівському радянському консуляті // Діло. – 1929. – 23 листопада. – Ч. 260. – С. 4.

¹⁸⁸ ЦДА України у м. Львові. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 9.

підтверджують факт, що ціле українське громадянство в Республіці – зокрема наддніпрянська інтелігенція – є цілком одностайні щодо негативної оцінки сумної пам'яті “СВУ” та ідей, що він намагався перевести в життя”.

У листі Консульства водночас наголошувалося на прикрій непоінформованості/дезінформованості західноукраїнської громадськості щодо харківського судилища й “автентичної”, мовляв, реакції на нього підсоветського громадянства, насамперед інтелігенції: *“На жаль, українська людність, що живе за межами своєї держави, не тільки не є досить повно і систематично про це поінформована, але навіть злонависно її дезорієнтують різні групи та діячі (на щастя, нечисленні проти загальної національної маси), ворожі до сучасної Української Держави, що за всяку ціну намагаються поглибити розрив межі двома частинами українського народу по цей і той бік Збруча”*.

Завершувався лист принагідним обґрунтуванням мотивів розсилання на приватні адреси цього своєрідного прес-релізу: *“Маючи за одне з головних своїх завдань, навпаки, пильнувати якнайтіснішого культурно-національного зв'язку між тими двома частинами, спираючися в цьому на реальну підтримку від цілого українського радянського громадянства, зокрема від широких верств наддніпрянської інтелігенції, Львівський Консулят, проте, очевидно, має дуже мало технічних і формальних способів систематично поборювати роз'єдначку роботу тих, хто є цілком позбавлений доброї волі і віри. Але в переконанні разом з академиком Кримським, що українська інтелігенція в цілому “має організм здоровий”, віриться, що й серед західної її галузі ніколи не забракне таких, які ніколи не підуть на цілковиту негацію всього, чим живе український трудовий нарід у своїй державі, і завжди будуть стреміти якнайкраще зрозуміти ту частину національної інтелігенції, що служить цьому народові, українським робітникам та селянам та разом з ними буде нове життя на Великій Радянській Україні”*.

Насамкінець висловлювалася впевненість, що *“до такого розуміння першим кроком є правдива і повна інформація, уділювати її Львівський Консулят є завжди й охоче готовий”*.

Зрозуміло, що обраний Ю. Лапчинським спосіб спілкування з українською громадськістю Галичини й ледь завуальоване нав'язування консулом адресатам листа погляду харківських урядовців на репресії проти національної інтелігенції й, зокрема, процес “Спілки визволення України” викликали обурення української преси регіону. Так, львівський “Новий Час” 19 травня 1930 р. вмістив велику статтю під назвою *“Як консуль Лапчинський полює на дурнів – відгуки процесу СВУ”*, в якій наводився й повний текст вищезгаданого листа Консульства СРСР. У публікації робився наголос на свідомому бажанні советського дипломата вплинути на позапартійну українську інтелігенцію й притягнути її на свій бік: *“Він хоче поінформувати неутральників про те, що підсудні заломилися, а деякі з них й оплювали усе, в ім'я чого вони боролися. Отже, тов. Лапчинський хоче показати нашим неутральникам дорогу: раз вони покалися, то й ви можете те саме зробити. Дорога отверта, а тов. консул прийме з отвертими руками. Тільки сміло”*.

“Новий Час” відверто глузував з задекларованого Ю. Лапчинським бажання подавати “правдиву і повну інформацію” про життя УССР: *“Але правдиві інформації”*

і інтенції консула СРСР шиті такими грубими нитками, що зловитися на них можуть тільки дурні. А тих ми завжди й охоче готові консульству СРСР відступити”.

Аналогічного змісту публікацію під заголовком “Львівський консулят СРСР “інформує”” вмістив 20 травня на своїх шпальтах й щоденник “Діло”. Католицька “Нова Зоря” 25 травня 1930 р. вмістила замітку “Лист совітського конзуля у Львові”, зробивши особливий наголос на нехтуванні представником СССР загальноприйнятими нормами дипломатичного етикету: *“Большевицький конзуль у Львові п. Лапчинський розіслав до визначних українських діячів, учених, учителів і інших людей, переважно здалека стоячих від політики, лист з інформаціями про відомий процес проти 45 українських культурних діячів, що відбувся недавно в Харкові. В тім листі твердить, що наша суспільність “зле” поінформована про той процес, а він поінформує її “добре”. Лист цей має виразний характер політичної агітації – річ небувала в поведенні чинника, якому прислугує право екстериторіяльності”* (виділення наше. – Авт.).

Інцидент з листом львівського консула СССР знайшов відгук й на шпальтах столичної преси II Речіпосполитої. Варшавська “Gazeta Polska” у принагідній публікації звертала увагу, що офіційні представники Москви у Польщі підживлюють український сепаратизм, який водночас у самому СССР жорстоко поборюється владою. Тим часом советський консул у Львові, на думку газети, *“систематично займається українською пропагандою”*, свідченням чого є звернення Ю. Лапчинського до українських діячів у Польщі з приводу завершення процесу “СВУ” у Харкові. Зацитувавши відповідне місце з листа Ю. Лапчинського, варшавський щоденник зауважував, що адресоване це звернення польським громадянам, а *“російський консул у Львові виступає у ролі українського агітатора, котрий заохочує українську людність у Польщі єднатися з “українською державою по другому боці Збруча”*. *Отже, під гаслом української держави воюють вже серед української людності в Польщі, поширюючи серед неї сепаратизм – але воюють з тим гаслом російські урядовці з Москви, які отримують засоби на свою діяльність й пропаганду”*.

Розмірковуючи, як таке могло статися, газета стверджувала, що це *“та сама московська пропаганда, яка лише послуговується іншими гаслами”*. Принагідно “Gazeta Polska” давала влучну оцінку квазідержавного статусу УССР та її *“закордонної політики”*, яка реально продукувалася московським Наркомінделом: *“Немає жодної української держави, бо не є державою советська Україна, котра не має ані власного війська, ані скарбу, ані закордонної політики, а є вона тільки провінцією, наділеною скромною культурно-національною автономією у межах більшовицької ідеології. Але то не перешкоджає урядовцям московського Наркомінделу провадити московську пропаганду під національними гаслами поза кордонами СССР*.

В Україні квіт української інтелігенції сидить у в’язницях, але у Львові російський консул говорить про єдність “західної України” з Великою Україною. Інші гасла, але ті самі цілі, котрим служили царські агенти у Східній Галичині – прилучення тієї провінції до російської держави.

Консул Лапчинський робить сьогодні ту саму роботу, яку робили раніше у тому самому Львові консули царського уряду. І кожний російський консул, кожного

московського уряду, який урядус у Львові, Луцьку, Вільно – робитиме ту саму роботу, лише залежно від ситуації змінюючи гасла й методи своєї праці”¹⁸⁹.

Наслідком небажаного для Кремля скандалу з травневим листом Ю. Лапчинського 1930 р. стали кадрові зміни у львівському Консульстві ССРСР. 22 липня 1930 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило таке рішення з питання *“Про консула у Львові”*: *“Висунути кандидатуру тов. Радченка. Внести на затвердження ЦК ВКП(б)”*¹⁹⁰. Невдовзі вакантну посаду консула обійняв *Григорій Радченко* (1890–1937?) – виходець з лівих українських соціал-демократів, член так званої групи-51, яка влилася до КП(б)У щойно 1920 р. й була цілковито знищена у часи сталінських репресій¹⁹¹. Г. Радченко перебував на посаді консула у Львові упродовж 1930–1933 рр.

Тим не менше, у перший (*“довеликопереломівський”*) рік своєї діяльності у Львові Ю. Лапчинський докладав чималих зусиль для налагодження конструктивного діалогу з українськими науковими й культурно-освітніми робітниками Східної Галичини. 28 серпня 1928 р. слідчий відділ міської команди державної поліції повідомляв львівське міське староство, що *“консул Латчинський прекрасно інформований про настрої серед українців та взагалі серед населення Східної Малопольщі (читай: Західної України. – Авт.) і посилено намагається зав’язувати товариські відносини з кожним, хто коли-небудь проявив хоча б тїнь симпатії до Радянської України”*¹⁹².

16 квітня 1928 р. Львівське консульство ССРСР інформувало Харківпро спроби налагодити зв’язок з місцевими науковими й культурними організаціями. Причому, якщо по лінії встановлення контактів із польськими інституціями не виникало проблем, оскільки *“польські організації, установи й окремі особи самі йдуть до Консульства й порушують різні питання, що їх цікавлять”*, то до відповідних українських установ, наголошувалося в документі, *“слід йти, вірніше ходити по декілька разів й таким шляхом нав’язувати контакт”*. Причину таких труднощів під час налагодження зв’язків з українською інтелігенцією Галичини працівники Консульства ССРСР у Львові бачили, зокрема, в тому, що *“західноукраїнська інтелігенція у значній частині перебуває в лавах УНДО й тому на наші аванси не завжди відповідає так, як би нам хотілося”*. Давався взнаки й уславлений бюрократизм советських установ та організацій. Львівське дипломатичне представництво звертало увагу партійно-державних керівників на ряд випадків, коли звернення галицьких культурних організацій до відповідних інституцій підсоветської України залишалися без відповіді взагалі або ж на неї доводилося чекати місяцями. Численні нарікання західноукраїнських науковців викликали труднощі книгообміну з ССРСР. Порівняння книгообміну НТШ з науковими установами царської Росії та їхніми більшовицькими спадкоємцями було не на користь останніх¹⁹³.

Особливо наполягали дипломатичні представники советської України у II Речіпосполитій на потребі регулярно запрошувати галицьких науковців, митців та громадських діячів для участі в роботі численних з’їздів та конференцій, ювілейних

¹⁸⁹ Див.: Narodowa Demokracja a Rosja: [Red.] // Gazeta Polska. – 1930. – 28 maja. – Nr 144. – S. 1.

¹⁹⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 185. – Арк. 18.

¹⁹¹ Науменко К. Генеральне консульство СРСР у Львові. – С. 395.

¹⁹² Див.: З історії революційного руху у Львові, 1917–1939: Док. і матеріали. – Львів, 1957. – С. 319.

¹⁹³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2679. – Арк. 56.

урочистостей в УССР. На перешкоді цьому ставала не лише польська влада, що прагнула мінімізувати науковий та культурний зв'язок двох частин України, а й советська бюрократична система.

16 квітня 1929 р. Ю. М. Коцюбинський у листі до заступника Уповноваженого НКЗС ССРСР в УССР І. Ю. Кулика укотре нагадував/скаржився: “У березні 1928 р., тобто тринадцять місяців тому, я порушував питання щодо екскурсій до ССРСР і, зокрема, до УССР. Українські студентські організації, спілка бібліотекарів, лікарів та низка інших організацій порушували й порушують питання щодо влаштування екскурсій до нас. Ми в цих екскурсіях зацікавлені, ми повинні сприяти розвитку таких екскурсій, ми повинні навіть надати деякі пільги для екскурсантів. (Хоча б частину тих пільг, які вони дістають під час подорожі до інших країн). Екскурсії можуть бути переважно влітку. Ви минулого року тягнули з відповіддю шість місяців, потім дали вельми ухильну відповідь, і справа з екскурсіями була зірвана, оскільки минув сезон. Я вважаю, що цього року слід питання щодо екскурсій вирішити позитивно. Дуже прошу обговорити з зацікавленими установами й дати цілком ясну й чітку відповідь”¹⁹⁴.

До бюрократичних відписок удавалися іноді навіть національно свідомі українські комуністи. Так, наприклад, 29 жовтня 1929 р. нарком освіти УССР М. Скрипник досить роздратовано (й водночас несподівано – незбагнено) відповідав на запитання секретаріату ЦК щодо виконання його відомством директиви політбюро ЦК КП(б)У про регулярне запрошення до республіки лояльної до більшовицького режиму західноукраїнської інтелігенції: “Постановою Політбюро з 26/V-28 р. ... було ухвалено: *“Наркомосові передбачити регулярні запрошення на ділові українські наукові з'їзди наукових діячів Західної України так радянофільтруючих, так і тих, що тримають себе по відношенню до Радянської України лояльно”*”.

На запитання про виконання цієї директиви я можу відповісти, що:

1) щодо складу осіб для приголошення з Західної України, – треба виявити таких осіб і проводити приголошення через Т[оварист]во Культурного зв'язку зі закордоном.

З травня місяця НКО не скликав наукових з'їздів, і тому до цього часу приголошення не мало місця. Для передбачення в дальнішому таких з'їздів приголошення матиме місце за списком, що його складе Т[оварист]во Культурного зв'язку.

2) Щодо коштів на приїзд учених Західної України, – Наркомос спеціально цього не передбачив в своїм кошторисі. Очевидячки, прийдеться провести це почасти за рахунок загальних коштів, відпущених на наукові з'їзди, почасти за рахунок коштів Т[оварист]ва Культурного зв'язку”¹⁹⁵.

Так, зокрема, неприпустима ситуація склалася довкола запрошення на гастролі до УССР відомого галицького композитора, піаніста й музикознавця, директора Вищого музичного інституту ім. М. Лисенка у Львові Василя Барвінського (1888–1963). “Історія з приїздом галицького композитора Барвінського на Україну тягнеться вже три з половиною роки, – повідомляв Коцюбинський урядовим колам Харкова 30 липня 1928 р. – Адже це – найповажніша сила в Галичині. Він советофільськи налаштований, просить надати йому можливість познайомитися з українськими

¹⁹⁴ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 124. – Арк. 46–47.

¹⁹⁵Там само. – Оп. 20. – Спр. 2708. – Арк. 51.

композиторами-музикантами. Він не прагне заробити на цій поїздки. Він прагне зав'язати знайомства й познайомити наших музикантів з новою галицькою музикою. Він поїхав би за власні кошти, якби їх мав. Концерти він хоче дати лише для того, аби окупити витрати по поїздки". "Ця поїздка, – наголошував Юрій Михайлович, – відтягується роками з осені на весну, а з весни – на осінь"¹⁹⁶.

Підсумовуючи свої враження від численних розпачливих зусиль дипломатичних представників УССР у Польщі налагодити науковий та культурно-мистецький зв'язок між установами й організаціями підсоветської України та їхніми галицькими колегами, Ю. Коцюбинський звертав увагу на те, що зростаючий бюрократизм, неприпустима тяганина, неакуратність інституцій УССР підривають довіру до них за кордоном. "Загалом слід сказати, що до нашої недбалості й невміння працювати тут (тобто в Західній Україні. – *Авт.*) не можуть пристосуватися, події не хочуть чекати, й ми завжди спізнюємося"¹⁹⁷, – підсумовував він власні роздуми із цього приводу.

До речі, оця "недбалість" й "невміння працювати" були притаманні не лише установам й організаціям УССР (почасти й її квазидипломатичній службі), які аж надто повільно зав'язували відносини зі Східною Галичиною. До певної міри ці риси були властиві всім закордонним зв'язкам Советського Союзу того часу. Принаймні, у листі Я. А. Берзіна до Ю. Коцюбинського від 9 травня 1928 р. є такі рядки: "Дорогий Юрію Михайловичу! Ваші скарги та зойки мені дуже зрозумілі, недаремно я особисто упродовж свого восьмирічного перебування за кордоном зі схожими скаргами штурмував Наркомзаксправ та інші установи. Не вдаючись до докладного висвітлення усіх причин, які гальмують нашу роботу, я хочу лише наголосити, що ми з тов. Куликом завжди старалися й стараємося прискорити вирішення назрілих питань й полегшити Вам та іншим закордонним товаришам виконання Вашого важкого завдання. На жаль, у дуже багатьох випадках ми безсилі зробити будь-що з належною швидкістю й у повному обсязі..."¹⁹⁸.

Завдяки настійливим вимогам дипломатів України й втручанню вищих урядових інстанцій УССР, насамперед наркома освіти М. О. Скрипника, у наукових та культурних зв'язках із Західною Україною все-таки сталися зміни на краще. Восени 1928 р. відбулися нарешті гастролі у підсоветській Україні композитора й піаніста В. Барвінського разом із віолончелістом Б. Бережницьким (1887–1964). 1927–1932 рр. диригентом в оперних театрах Харкова й Києва працював композитор і піаніст Антін Рудницький (1902–1975), уродженець Самбірщини. 1929 р. в УССР із тріумфом відбулися гастролі піаністки зі Львова Любки Колесси.

Починаючи з 1927 р. Наркомос України запрошував з-за кордону на гастролі або на штатні посади до театрів УССР уродженців західноукраїнських земель – відомих співаків-тенорів Ореста Руснака (1895–1960), який був на гастролях у Харківській опері у 1928 р., та Михайла Голинського (1895–1973), який 1927–1930 рр. (з перервою) працював штатним солістом в Одеському та Харківському оперних театрах.

¹⁹⁶ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2679. – Арк. 60.

¹⁹⁷Там само. – Арк. 62.

¹⁹⁸Див.: Рубльов О. С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.) / О. С. Рубльов. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 68.

Разом з тим, становище в УССР того ж М. Голинського, українця за національністю й самосвідомістю, громадянина II Речіпосполитої за паспортом, соліста Харківської опери – за ангажементам, було доволі складне. Перебуваючи в підсоветській Україні, він щоденно немовби складав іспит на принаймні подвійну лояльність. Якщо його не залишали поза увагою співробітники Генконсульства Польщі у Харкові, цілком слушно вважаючи співака підданим тієї держави, інтереси якої вони представляли, то й відповідні “зацікавлені особи” в УССР (керівники республіканського квазидипломатичного відомства й органів НКВД – ГПУ) тримали його в полі зору. Так, викладаючи перебіг вечірки у польському представництві у Харкові 27 грудня 1927 р. (відзначався день народження дружини Генконсула К. Скшинського), заступник Уповноваженого НКЗС І. Ю. Кулик згадав і присутнього на ній Голинського: *“Характерно, що артист опери Голинський, який нещодавно приїхав з Галичини, побачивши мене, став раптом виправдовуватися, що не міг не прийняти запрошення Скшинського, оскільки він, Голинський, досі все ще залишається польським підданим. Згодом він заговорив про пригноблення українців у Галичині настільки різко, що мені довелося перемінити тему бесіди. Голинського запросили, зрозуміло, для того, щоб він співав, і він готувався до цього. Проте, побачивши нас, Голинський відмовився співати, посілаючись на те, що піаніно занизько настроєне для його голосу й репертуару...”*¹⁹⁹.

Відвідини польських представництв у Харкові, Києві й Тифлісі галицькими митцями, які приїздили в УССР на гастролі або ж діставали ангажемент, та науковцями, обов’язкові для підданих II Речіпосполитої, які мусили коритися загальноприйнятим дипломатичним нормам, згодом – з ласки ГПУ УССР – набули зловісного забарвлення й трактувалися, як виконання *“шпигунських доручень”* на користь *“імперіалістичної Польщі”*.

Цілком зрозуміло, що українські дипломати були насамперед представниками СССР за кордоном, покликаними обслуговувати потреби російської комуністичної ідеології, й лише по-друге чи по-третє, наскільки дозволяли обставини й власна совість/національна самосвідомість, – українцями. Тому з доручення Кремля чи його харківських представників вони докладали значних зусиль у специфічній царині деструктивної роботи – по розкладу українських політичних партій в еміграції чи національних політичних об’єднань і товариств, а також їхніх друкованих органів на території Східної Галичини.

Так, у цитованому вище листі Ю. Коцюбинського від 30 липня 1928 р. згадується один з проєктів такої розкладницької роботи: *“Є можливість захопити у свої руки “Літературно-Науковий Вістник”. Є можливість створити щоденну, добре поставлену газету, яка заб’є усю ундівську пресу. Проводитися вона має вкрай обережно, вона повинна бути позапартійна, трохи галаслива, дуже жвава, така, що робить політику не статтями, а інформаціями. Усе це дуже важливо, усе може бути зроблено за умови, якщо Харків серйозно займеться постачанням матеріалу для газети і статей для журналу. Без упевненості в акуратності й своєчасному виконанні роботи Харковом за цю справу не можна братися”*²⁰⁰.

¹⁹⁹ Рубльов О. С. Сталінщина й доля... – С. 276.

²⁰⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2679. – Арк. 61.

Харківські урядовці підтримали ініціативу своїх закордонних представників щодо опанування “Літературно-науковим вісником” (у тандемі з Ю. Коцюбинським активно працював у цьому напрямі й львівський консул Г. Лапчинський). 18 січня 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило таємне рішення щодо “ЛНВ”: “1. Прийняти пропозицію щодо реорганізації Літературно-Наукового Вістника. 2. Доручити Секретаріату ЦК виділити товариша для роботи у редакції часопису й товариша для організації надсилання з України матеріалу до журналу”²⁰¹.

Телеграфний стиль советського дипломатичного листування та аналогічних закритих рішень політбюро ЦК КП(б)У суттєво доповнює та, власне, дозволяє зрозуміти епістолярна спадщина ще однієї зацікавленої особи – тодішнього редактора “Літературно-наукового вістника” Дмитра Донцова. У його листі до письменника й публіциста Юрія Липи (1900–1944) від 2 березня 1929 р. подаються цікаві залаштункові подробиці підривної акції, спрямованої проти очолюваного Д. Донцовим часопису: *“Справа з ЛНВ – перманентна криза. Утворилася спілка – редактори “Діла” Ф. Федорців, М. Рудницький і, крім того, А. Крушельницький і [І.] Свенціцький, за якими стоїть, фундуючи спілку, консул большевицький Лапчинський. Спілка зветься “Нові Шляхи”. Хоче вона (герольди її в Надзір[ній] Раді Видав[ничої] Спілки, що видає ЛНВ, – є проф. Раковський і “інженер” А. Гладішовський) перебрала ЛНВ. В разі невдачі видаватиме свій журнал “Нові Шляхи”, який вже складається. Лапчинський “гарантує” нашим “сміновіховцям” 2.000 передплатників, себто 6.000 зл[отих] п[ольських] в місяць, гонорари – 15 доларів від аркуша (ЛНВ “платить” по 5). На се пішла рибка велика й маленька. І хоч у ЛНВ – на думку приятелів Лапчинського – нема ні літератури, ні науки, – в першу голову ся кампанія заходилася зеднати для свого журналу неіснуючих літераторів з треклятого ЛНВ. Від декого (м[іж] и[ншим] від В. Пачовського) дісталивідправу, дехто – пішов, дехто (і то з “наших знаних”) приходив до мене, плакав, в груди бився і в симпатії довічній запевняв, але – просив скреслити його імя з числа співробітників: “надож жіть” і пр.”.*

Д. Донцов не передбачав райдужних перспектив для керованого ним видання, але – тим не менше – не мав наміру “складати зброю” й капітулювати перед нав’язуваними йому правилами гри: *“Коли ЛНВ[істни]ка не передадуть Лапчинському і К^о, то в кождім разі конкуренція з “Новими Шляхами” буде не легка. Не через те, що вони згуртують когось, а через високі гонорари. Тихо попирає акцію большевичків антибольшевицьке УНДО, яке воліє чорта від мене, закидаючи мені (устами немудрого Мудрого на останнім з’їзді партії) те, що закидали Сократові – “развращеніє молодежи”. Хоч і небезпечна ся спілка, але на разі цікути не тю, натомість, як завше, чай і каву (вина, на жаль, – ні). Від конкуренції могла б вратувати ЛНВ тільки матеріальна допомога солідна; на жаль, меценатів не знаю, і їх звичайно не буває для “котів, що ходять самі”, в запряжку ж я не надаюсь...”*²⁰².

У повоєнній (1948) розвідці про “Літературно-науковий вістник” Володимир Дорошенко подав низку цікавих фактів, що суттєво доповнюють картину

²⁰¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 6. – Арк. 274.

²⁰² Biblioteka Publiczna m. Starej Warszawy. Czytelnia Starych Druków i Rękopisów. Rps. Nr Akc 2469/II. Кореспонденція Юрія Липи. – К. 83–84.

залаштуноків дій представників УССР у Львові для усунення Д. Донцова від редагування часопису й підпорядкування собі цього впливового видання: “Львівський советський консул Лапчинський, що своєю зручною поведінкою зумів придбати багато прихильників серед української інтелігенції міста, робив через усяких посередників натиск на дирекцію Української Видавничої Спілки, щоб усунула д-ра Донцова й настановила іншого редактора, який повів би советофільський курс. Навіть посилав до мене віце-консула Грігорієва, який раз дуже конспіративно, ховаючися від людських очей, явився до мене, щоб намовити мене зайняти на засіданні дирекції прихильне до зміни становище. Очевидно, я рішуче відмовився ... Дуже муляло очі большевикам і співробітництво у ЛНВ покійного Василя Стефаніка, тим більше, що він, як і О. Кобилянська, діставав від Народного комісаріату УРСР досмертну пенсію. Стефанік прийняв цю пенсію під тією умовою, що вона є нагородою від українського народу за його дотеперішню літературну працю, а не якась заплата, і що він за жадну ціну не зречеться своїх політичних переконань ... І, дійсно, ніякі намови большевицьких чинників не змусили Стефаніка брати участь у советофільських органах на львівському ґрунті. Так само нічого не вдіяли намагання консуляту, щоб він відрікся від співробітництва в ЛНВ ... Але большевики, хоч як це їм було не до вподоби, не важилися піти на розрив із славним письменником”²⁰³.

Отже, від плану захоплення “Літературно-наукового вістника” й перетворення його на советофільський часопис харківська влада та її варшавські/львівські представники відмовилися. Натомість було задіяно інший варіант – протидії впливам “ЛНВ” через субсидійований Харковом, а відтак і відповідно зорієнтований місячник “Нові Шляхи” (1929–1932) під керівництвом Антона Володиславовича Крушельницького.

Так, у “Кошторисі закордонних витрат” ЦК КП(б)У на 1930/31 господарський рік (затверджений політбюро ЦК КП(б)У 27 вересня 1930 р.) річна субсидія у 600 американських доларів “Новим Шляхам” обґрунтовувалася так: “Єдиний товстий журнал у Західній Україні. “Нові Шляхи” у групі цієї преси (тобто советофільських видань. – *Авт.*) посідають важливе місце. Незважаючи на те, що “Нові Шляхи” зустрічає багнетами польська й українська преса – журнал цей встиг згрупувати навколо себе значні групи авторів як із молоді, так і з більш старших письменників.

[Журнал не є навіть советофільським] (ця фраза викреслена з первісного тексту документа. – *Авт.*). *Це дає можливість залучити до співробітництва ширші кола інтелігенції, відриваючи їх від співробітництва в антисоветських часописах, яким у першу чергу є “ЛНВ”. Крім того, протиставляючи “Нові Шляхи” “ЛНВ”, ми відриваємо у останнього певне коло читачів з т. зв. широких кіл інтелігенції”*²⁰⁴ (виділення наше. – *Авт.*).

Власне, саме у цьому “відриванні” західноукраїнської автури й читачів від “Літературно-наукового вістника” з його гостро критичними статтями на теми

²⁰³Дорошенко В. “Літературно-науковий вістник” / В. Дорошенко // “Літературно-науковий вістник”: Показчик змісту. Тт. 1–109 (1898–1932) / Уклад Б. Ясінський. – К.; Нью-Йорк, 2000. – С. 541.

²⁰⁴ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 7. – Арк. 184–185.

підсовєтської української дійсності (пера Д. Донцова і не лише його) та й від усього загалу “української націоналістичної преси” II Речіпосполитої й полягало надзавдання советофільських видань на кшталт місячника “Нові Шляхи”.

Наукові та культурні зв’язки Західної та Східної України, які наприкінці 20-х років, долаючи численні труднощі, зокрема й бюрократичні перепони, поволі почали налагоджуватися, вже на початку 30-х років були брутально перервані. Спричинили це: нагнітання комуністичним режимом ССРСР спецеїдського психозу, сфабриковані процеси проти інтелігенції, започатковані в Україні так званою “справою СВУ”, сталінська примусова колективізація, Голод-геноцид 1932–1933 рр. тощо. Наслідком цього було підозріле ставлення до будь-яких закордонних контактів, острах до них, з одного боку, з іншого ж – відразу до сталінської тоталітарної системи. Відтак відбувається взаємовідчуження інтелігенції обох частин України.

За цих умов різко звужується й формалізується сфера тих контактів між науковцями та митцями Західної України й УССРСР, які ще існували. Це, зокрема, стосується й діяльності Всеукраїнського товариства культурного зв’язку з закордоном, яке, ледве зіп’явшись на ноги, замість справи власне культурного обміну переключається на поширення неправдивої інформації про ССРСР, захист сталінського тоталітарного соціалізму взагалі та його республіканської іпостасі, зокрема. Формально започаткове 1926 р., ВУТОКЗ поволі розгортає свою роботу лише з 1928–1929 рр. й майже відразу збивається на манівці відвертого обслуговування ідеологічних потреб сталінського режиму.

З осені 1933 р. внаслідок вищезгаданих подій і фактичного припинення суспільно-політичних і культурних контактів між українським громадянством Східної Галичини та УССРСР діяльність Консульства ССРСР у Львові все більше формалізується, обмежується суто канцелярськими функціями та (очевидно) інформаційно-розвідувальною роботою.

У квітні 1934 р. консульство у Львові було підвищене до рангу Генерального консульства. 4 червня 1934 р. його керівником було призначено Петра Трохимовича Світнєва (1897–1937), колишнього (до 1930 р.) заступника завідувача оргвідділом ЦК КП(б)У, одного з помічників секретаря ЦК КП(б)У М. М. Попова. П. Світнєв упродовж 1931–1932 рр. був Генеральним консулом ССРСР у Мілані та Генуї.

Втім, його призначення на нову посаду співпало зі спадом дипломатичної активності Генерального консульства ССРСР у Львові. Советофільські настрої західноукраїнського населення зійшли нанівець. З іншого боку, тоталітарний режим ССРСР все ретельніше відгороджувався від Заходу “залізною завісою”, й львівське консульство ставало непотрібним. Починаючи від С. Кириченка, консули перманентно скаржилися на брак коштів. Щорічної суми у 11,5 тис. дол. США для нормального функціонування представництва не вистачало.

Масові репресії у підсовєтській Україні, в тому числі проти уродженців західних теренів національної території, спричинили численні звернення до Консульства ССРСР у Львові для з’ясування долі родичів в УССРСР. У будинок на вулиці Набеляка надходили сотні письмових запитів з теренів консульської округи. Упродовж 1938 р. тільки з Львівського воєводства 96 громадян відвідали консульство, аби дізнатися про долю своїх близьких за Збручем, репресованих органами НКВД. Зазвичай Москва ігнорувала ці запити або ж повідомляла про виїзд розшукуваних

“у невідомому напрямку”. Зрештою, не мали імунітету від репресій й самі дипломати й консульські працівники ССРСР. Зокрема, перебуваючи у відпустці у Харкові, 15 листопада 1936 р. був заарештований Генеральний консул ССРСР у Львові П. Світнєв, який невдовзі помер у в'язничній лікарні, не витримавши специфічних методів “слідства”²⁰⁵. Така ж доля спіткала і його попередника на консульській посаді у Львові – Г. Радченка, репресованого як “контрреволюціонера-націоналіста”.

У такому стані співробітники представництва зустріли вересень 1939 р., коли внаслідок приєднання східногалицьких територій до Советського Союзу Генеральне консульство ССРСР у Львові припинило свою діяльність.

Консульство, а згодом Генеральне консульство ССРСР у Львові функціонувало упродовж дванадцяти років. Воно безпосередньо підпорядковувалося Наркомату закордонних справ ССРСР й виконувало свої функції відповідно до загальної зовнішньополітичної лінії Москви, втручання ж у його діяльність квазіурядового Харкова було мінімальним. Одночасно консульство працювало на українських етнічних теренах II Речіпосполитої, й процеси, які відбувалися у Західній Україні та в УСРСР, так або інакше позначалися на його діяльності й у перші роки навіть надавали їй квазіукраїнського забарвлення. Назагал же Генеральне консульство ССРСР у Львові виступало як аванпост комуністичного тоталітарного режиму й покликане було створювати ілюзію більшовицького раю у підсоветській Україні та вносити незгоду у середовище українських національних партій та некомуністичної інтелігенції західноукраїнських теренів²⁰⁶.

У стані облоги: польські консульства в УСРСР 1920–1930-х рр. Після підписання Ризького миру 18 березня 1921 р. дипломатичні відносини з УСРСР Польща формально встановила 30 вересня 1921 р. Першим польським представником у Харкові – столиці підсоветської України – у ранзі *chargé d'affaires* став граф Францішек Пуласький²⁰⁷, за походженням дітич з Поділля, член польської делегації на Версальській мирній конференції. 6 жовтня 1921 р. у Здолбунові на Волині відбулася зустріч польського посольства з посольством УСРСР, яке прямувало до Варшави. 9 жовтня польські дипломати прибули до Харкова²⁰⁸.

²⁰⁵ Докладніше див.: Україна – Польща 1920–1939 рр.: 3 історії дипломатичних відносин УСРСР з Другою Річчю Посполитою: Документи і матеріали / НАН України. Інститут історії України; упорядкування, коментарі, вступна стаття: Н. С. Рубльова, О. С. Рубльов. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. – С. 496–503.

²⁰⁶ Див.: *Науменко К.* Генеральне консульство СРСР у Львові. – С. 400–402; *Данильченко О. П.* Створення і діяльність Консульства СРСР у Львові (1927–1933 рр.) / О. П. Данильченко., О. С. Рубльов // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К., 1998. – Вип. 1. – С. 92–95; *Rublow O.* Konsulat ZSRR we Lwowie w latach 1927–1939: przedstawicielstwo dyplomatyczne, łącznik międzydwoma Ukrainami czy bolszewicka ekspozytura? // *Studia Polsko-Ukraińskie / Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu; redaktor naczelny S. Stępień.* – Przemyśl, 2006. – Т. 1. – С. 191–224.

²⁰⁷ Пуласький Францішек (Pułaski Franciszek Jan; 1875–1956) – консервативний політик, дипломат, історик. 1919–1921 рр. – у Посольстві у Вашингтоні; 1921–1922 рр. – польський представник при Уряді УНР в еміграції. До 1927 р. – урядовець МЗС II Речіпосполитої. Від 1927 р. – директор Польської бібліотеки у Парижі. Від 1939 р. постійно мешкав у Варшаві (докладніше див.: *Szklarska-Lohmanowa A.* Pułaski Franciszek Jan // *Polski Słownik Biograficzny.* – Wrocław, 1986. – Т. XXIX. – С. 374–380).

²⁰⁸ *Grajżul T.* Poselstwo i konsulat Rzeczpospolitej Polskiej w Charkowie w latach 1921–1937 / T. Grajżul // *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku / Praca zbiorowa pod*

Втім, ще до прибуття до столиці УССР польського посольства на території республіки функціонували певні спеціалізовані місії II Речіпосполитої. Вже у червні 1921 р. розпочала діяльність у Харкові Змішана польсько-українсько-російська комісія у справах репатріації (функціонувала на підставі Угоди про репатріацію від 24 лютого 1921 р., підтверженої ст. IX Ризького мирного договору)²⁰⁹. Її польську частину – Польську делегацію у справах репатріації – очолював д-р Станіслав Стжемецький – Уповноважений по Україні, Криму й Кавказу. Крім харківського бюро, С. Стжемецькому підпорядковувалася створена у другій половині вересня Делегація у справах репатріації у Києві, очолювана знаним діячем місцевої Полонії – інженером А. Рошковським. Завданням цих місій було забезпечення повороту до краю польських військовополонених та інтернованих, а також (насамперед) біженців з території Царства Польського часів Першої світової війни. Справами опантів опікувалася київська Польська делегація у справах оптації на чолі з Уповноваженим М. Сорокою (створена на початку жовтня 1921 р.). Польська делегація у справах оптації на чолі з Т. Куницьким була створена в Одесі, вірогідно, у червні 1922 р.²¹⁰

Ф. Пуласький керував польським посольством формально до початку грудня 1922 р., оскільки вже на початку листопада 1921 р. (після вручення ввірчих грамот голові уряду УССР Х. Раковському) виїхав з Харкова до Варшави, відбув декілька зустрічей зі своїм українським колегою – повпредом О. Шумським²¹¹, згодом брав участь у роботі польської делегації на Генуезькій мирній конференції. На коротко повернувшись до столиці УССР на початку червня 1922 р., він наприкінці того ж місяця виїхав до Польщі вже остаточно (формальний привід – істотне скорочення

red. H. Strońskiego i G. Seroczyńskiego. – Olsztyn; Charków, 2010. – S. 214–215. В українській історіографії діяльність Посольства Польщі в УССР 1921–1923 рр. докладно висвітлена у розвідці О. Бетлій (див.: *Бетлій О. В.* Діяльність польського дипломатичного представництва в Україні (1921–1923 рр.) / О. В. Бетлій // Науковий вісник Дипломатичної Академії України. – К., 2003. – Вип. 8: Зовнішня політика та дипломатія: витоки, традиції, новації. – С. 467–486).

²⁰⁹ Див.: Угода про репатріацію, укладена між Росією та Україною, з одного боку, і Польщею – з другого, на виконання статті VII Договору про прелімінарні умови миру від 12 жовтня 1920 р., 24 лютого 1921 р. // Українська РСР на міжнародній арені: Збірник документів (1917–1923 рр.) / АН УРСР. Сектор держави і права; відп. ред. В. М. Корецький; упоряд.: К. С. Забігайло, М. К. Михайловський, І. С. Хміль. – К.: Наук. думка, 1966. – С. 251–265.

²¹⁰ *Bruski J. J.* Między prometeizmem a Realpolitik: II Rzeczpospolita wobec Ukrainy sowieckiej 1921–1926 / J. J. Bruski. – Kraków, 2010. – S. 89–90.

²¹¹ Докладніше про діяльність Повноважного представництва (Посольства) УССР у Варшаві та його керівника – О. Я. Шумського – див., напр.: *Єременко Т. І.* Політичні та дипломатичні відносини радянської України з Польською Республікою (1921–1923 рр.) / Т. І. Єременко // Укр. іст. журн. – 1998. – № 4. – С. 56–70; *Склярєнко Д. Є.* О. Я. Шумський – перший Повноважний представник УСРР у Польщі / Д. Є. Склярєнко // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей / НАН України. Інститут історії України; Головна редкол. “Реабілітовані історією”; редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К., 1999. – Вип. 9. – С. 275–288; *Гісем О. В.* Створення повноважного представництва (посольства) УСРР у Польщі в 1921 р. / О. В. Гісем // Міжнародні зв’язки України: наукові пошуки і знахідки / НАН України. Інститут історії України; редкол.: С. В. Віднянський (відп. ред.) та ін. – К., 2005. – Вип. 14. – С. 74–91; *Гісем О. В.* Дипломатичні відносини між Польщею та УСРР 1921–1923 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 “Всесвітня історія” / Гісем Олександр Володимирович [Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України]. – К., 2008. – С. 35–62 (розділ II “Обмін дипломатичними представництвами між УСРР і Польщею”) та ін.

видатків на утримання посольства у Харкові, по суті – вважаючи власне перебування у Харкові “зайвим”, виразом недовіри й остракізмом щодо своєї персони)²¹².

Після від’їзду Ф. Пуласького його обов’язки спершу виконував радник посольства Леон Беренсон, а після його від’їзду до Варшави наприкінці липня 1922 р. – обов’язки керівника посольства 10 серпня 1922 р. були покладені на тогочасного консула Польщі у Харкові Францішка Харвата²¹³. 30 березня 1923 р. він звернувся до міністра закордонних справ з проханням увільнити його від обов’язків посла в УССР й перевести на інше місце: “Півторарічна праця за тутешніх умов, надзвичайно тяжких зі службового погляду, особливо останній рік, відтоді, як виконую функції керівника, який відповідає й за посольство, й за Консульський відділ, а насамперед тутешнє ненормальне щоденне життя, що створює атмосферу важкої психічної депресії, вичерпали мене фізично й нервово до тієї міри, що перенесення до нормальніших умов праці й приватного життя є для мене konieczністю. Дозволяю собі висловити сподівання, що Міністерство захоче врахувати мої мотиви й відкликати мене у можливо найстисліший термін з Харкова, доручивши мені посаду в іншому місці”²¹⁴.

9 травня 1923 р. Ф. Харват виїхав з Харкова до Польщі у шеститижневу відпустку. Офіційно виконував функції *chargé d'affaires* до 26 серпня 1923 р. – часу заміщення цієї посади його наступником Марцелі Шарота, який був останнім польським послом в УССР, що виконував свої функції до 31 грудня 1923 р.²¹⁵. Формальна підстава для існування посольства перестала існувати з моментом вступу підсоветської України до так званого ССРСР, про що уряд Польщі був повідомлений нотою уряду УССР від 16 липня 1923 р. Польське посольство у Харкові провадило свою діяльність до кінця грудня 1923 р. й формально було ліквідоване 1 березня 1924 р.²¹⁶. Але вже від 1 січня 1924 р. воно функціонувало під зміненою назвою – як Представництво Польщі у Харкові. Тимчасовим його керівником був комерційний радник І. Ружицький. З моментом ліквідації посольства розпочало свою діяльність Генеральне консульство II Речіпосполитої у Харкові²¹⁷.

Згідно з досягнутим компромісом, керівник польського представництва у Харкові не був звичайним консульським урядовцем. Советська сторона гарантувала

²¹² *Bruski J. J.* Między prometeizmem a Realpolitik: II Rzeczpospolita wobec Ukrainy sowieckiej 1921–1926. – S. 88–89; *Grajżul T.* Poselstwo i konsulat Rzeczpospolitej Polskiej w Charkowie w latach 1921–1937. – S. 215.

²¹³ Харват Францішек (Charwat Franciszek; 1881–1941) – польський дипломат. На дипломатичній службі з 1918 р. 1925–1928 рр. – посол у Талліні; 1928–1936 рр. – Гельсінках; 1936–1938 рр. – Ризі; 1938–1939 рр. – Ковно. Згодом в еміграції.

²¹⁴ Цит. за: *Grajżul T.* Poselstwo i konsulat Rzeczpospolitej Polskiej w Charkowie w latach 1921–1937. – S. 216.

²¹⁵ Шарота Марцелі (Szarota Marcelli; 1876–1951) – польський газетяр і дипломат. Член ППС з 1900 р. 1914 р. вступив до Польських Легіонів. Після відновлення державності Польщі був посланцем МЗС у Хорватії й Словенії та радником і *chargé d'affaires* у Відні (1919–1921). Виконував функції урядового делегата II Речіпосполитої при Міжсоюзницькій комісії у Клайпеді (1921–1923). 1924 р., після перебування в УССР був звільнений з праці в МЗС. Переключився на журналістику, був головним редактором “*Gazety Lwowskiej*” (1927–1935).

²¹⁶ *Grajżul T.* Poselstwo i konsulat Rzeczpospolitej Polskiej w Charkowie w latach 1921–1937. – S. 216.

²¹⁷ *Bruski J. J.* Na Ukrainie Rakowskiego: Polskie placówki dyplomatyczne i konsularne na terenie USSR 1921–1924 / J. J. Bruski // *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI w.* – S. 148–149.

йому повний обсяг дипломатичних привілеїв, розглядаючи формально як співробітника Посольства II Речіпосполитої у Москві, відделегованого в Україну. На практиці усі чергові керівники польського Генерального консульства у столиці УССР мали звання радника посольства²¹⁸.

Генеральне консульство II Речіпосполитої у Харкові функціонувало з 1 березня 1924 р. й до 1 грудня 1937 р. 1 серпня 1934 р. його статус понизився до рівня звичайного консульства – у зв'язку з перенесенням республіканської столиці до Києва туди було переведено й Генеральне консульство Польщі.

Керівниками харківського Генконсульства (згодом Консульства) Польщі були: Міхал Свірський (1 березня – 31 вересня 1924 р.)²¹⁹; Константи Заремба-Скшинський (1 жовтня 1924 р. – 18 червня 1928 р.)²²⁰; Станіслав Орачевський (19 червня – 7 грудня 1928 р.); Адам Стебловський (8 грудня 1928 р. – 28 червня 1932 р.); Ян Каршо-Седлевський (1 грудня 1932 р. – 1 серпня 1934 р., а відтоді й до 1 жовтня 1937 р. – Генеральний консул у Києві)²²¹; Станіслав Сошніцький

²¹⁸ Див.: *Bruski J. J.* Między prometeizmem a Realpolitik: II Rzeczpospolita wobec Ukrainy sowieckiej 1921–1926. – S. 101.

²¹⁹ Свірський Міхал (Świrski Michał) – польський дипломат. В УССР перебував з жовтня 1921 р.; працював у Консульському відділі Посольства II Речіпосполитої у Харкові (на червень 1922 р. – секретар Консульства у ранзі віце-консула), Польській делегації для справ оптації у Києві (з травня 1923 р. – її керівник, з жовтня 1923 р. одночасно – Уповноважений Уряду II Речіпосполитої у справах оптації в Україні). 1 березня 1924 р. очолив Генеральне консульство Польщі у Харкові (екзекватура від 25 березня 1924 р.) у ранзі секретаря (згодом радника) посольства.

²²⁰ Заремба-Скшинський Константи (Zaremba-Skrzyński Konstanty; 1891–1978) – дипломат, суспільно-політичний діяч. Народився на Поділлі. Навчався у приватній гімназії у Києві, де брав участь у діяльності таємної “Polskiej Macierzy Szkolnej”. Закінчив юридичний факультет Університету св. Володимира у Києві (1916). Кар’єру в МЗС II Речіпосполитої розпочав 1919 р. 1921–1923 рр. – член, заступник голови, голова Змішаної російсько-українсько-польської комісії у справах репатріації у Варшаві (Варделпол). З жовтня 1923 р. – начальник Східного відділу МЗС. Після закінчення Академії міжнародного права у Гаазі (1924) був призначений Генеральним консулом у Харкові. У червні 1928 р. відкликаний до Варшави. Як політичний опонент санаційних урядів 15 січня 1929 р. звільнений з урядової служби. У роки Другої світової війни – учасник руху Опору. Арештовувався прифронтовим НКВД (1945), спецслужбами ПНР (1952–1955 рр. перебував в ув’язненні). 1961 р. вийшов на пенсію (докладніше див.: *Kaczmarek Z.* Skrzyński Konstanty / *Z. Kaczmarek* // *Polski Słownik Biograficzny*. – Warszawa; Kraków, 1997–1998. – Т. XXXVIII. – S. 463–465).

²²¹ Каршо-Седлевський Ян (Karszo-Siedlewski Jan; 1891–1955) – польський дипломат, старший брат підприємця й сенатора II Речіпосполитої (1935–1939) Тадеуша Каршо-Седлевського (1893–1939). На дипломатичній службі з 1919 р.: старший референт дипломатичного відділу МЗС; Генеральний консул II Речіпосполитої в Ополю (1920–1922); секретар посольства I класу у Белграді (1922–1924); радник посольства у Празі (1 грудня 1924 р. – 31 жовтня 1930 р.); радник посольства у Москві (1 жовтня 1931 р. – 1 травня 1932 р.); Генеральний консул II Речіпосполитої у Харкові та Києві (1932–1937) – з авансуванням до рангу радника амбасад. 1 грудня 1938 р. призначений Надзвичайним Послом й Повноважним Міністром в Ірані та Іраку з перебуванням у Тегерані й подальшим поширенням повноважень на Афганістан (на цій посаді перебував до 30 червня 1942 р.); згодом (до 28 лютого 1943 р.) керував Генеральним консульством II Речіпосполитої у Бейруті. Після повернення до Лондона, до 5 липня 1945 р. виконував обов’язки генерального секретаря МЗС. Залишився в еміграції, працював у Комітеті Вільної Європи та Бібліотеці Конгресу США. Помер 8 липня 1955 р. у Вашингтоні (див.: *Ktobył kimw Drugiej Rzeczypospolitej* / *Redakcja naukowa J. M. Majchrowski przy współpracy G. Mazura i K. Stepana*. – Warszawa: Polska oficyna wydawnicza “BGW”, 1994. – S. 99–100).

(2 серпня 1934 р. – 31 жовтня 1936 р.)²²² та Тадеуш Бжезінський (1 листопада 1936 р. – 16 грудня 1937 р.)²²³.

З ім'ям М. Свірського пов'язаний розлогий меморандум – “У справі організації й плану діяльності Консульства Речіпосполитої у Харкові” (17 березня 1924 р.)²²⁴.

Практично єдиний уцілілий свідок з колишнього апарату Управління Уповноваженого НКЗС ССРСР в УССР середини 1920-х років Надія Віталіївна Суровцова (1896–1985) пригадувала 1958–1959 рр. тогочасні особисті контакти з закордонними представниками у Харкові й, зокрема, виразну постать К. Заремби-Скшинського: “Отже, я працювала в НКІС. Там мені довелося познайомитися з чужоземцями, двома консулами, що перебували тоді в Харкові. Одним був наш сусіда по будинках, Скшинський, досить молодий, культурний, типовий поляк. Він стежив за українською літературою, наприклад, знав, що [І.] Кулик пише, читав його твори, був “у курсі” сучасного харківського культурного життя. Розмови з ним завжди були цікавими і без надто помітного того легкого розвідувального відтінку, який спостерігається або просто інтуїтивно відчувається в розмовах з людиною, причетною до дипломатії. А такою повинен був бути поляк-консул за тих часів, адже ще так недавно була польська війна, та й взагалі відносини радянські, а зокрема українські, з Польщею були до краю напружені. Я дуже уважно ставилася до своєї поведінки під час зустрічей з ним ... Часом, вертаючись додому, я зустрічала Скшинського, і ми разом йшли вулицею. Одного разу зустрілася в театрі, і цілий антракт походжали разом – його цікавили літературні теми, мені ж було ніяк одкараскатися від нього, хоч ходити з ним по фойє і було прикро. Але я була урядовцем НКІС і мусила лишатися ним і в позаслужбові години. Саме ця зустріч на прем'єрі “Вільгельма Телля” і “вилізла мені боком” згодом ...”²²⁵.

Властиво, цю зацікавленість К. Скшинського подіями суспільно-політичного й культурно-мистецького життя УССР підкреслював у своїх інформаціях до зовнішньополітичного відомства у Москві й заступник Уповноваженого НКЗС ССРСР у Харкові І. Ю. Кулик. Так, у його повідомленні члену Колегії НКЗС ССРСР Б. С. Стомонякову від 18 серпня 1927 р. йшлося про відвідини Дніпрельстану закордонними консулами – німецьким Граапом та польським К. Зарембою-Скшинським (5–6 серпня того ж року). В інформації виокремлювалася розмова з польським представником: “З бесід варто відзначити одну дуже цікаву з Скшинським. Мова йшла про нашу нещодавню літературну дискусію (під час якої група українських

²²² Сошницький Станіслав (SośnińskiStanisławAdam) – польський дипломат; від 1931 р. працював у центральному апараті МЗС ІІ Речіпосполитої; згодом – консул Польщі у Києві (липень 1933 р. – липень 1934 р.) та Харкові (1934– 1936).

²²³ Бжезінський Тадеуш (BrzezińskiTadeusz; 1896–1990)– польський дипломат, уродженець м. Золочева на Львівщині, батько З. Бжезінського. Університетську освіту здобув у Львові та Відні. Учасник польсько-української війни 1918– 1919 рр. за Львів і Східну Галичину; кампанії оборони Варшави під час польсько-більшовицької війни 1920 р. На польській консульській та дипломатичній службі з початку 1920-х рр.: консульства ІІ Речіпосполитої в Ессені (Німеччина), Ліллі (Франція), Ляйпцігу (Німеччина); Харкові (УССР; 1936– 1937); Монреалі (Канада). Залишився у Канаді після Другої світової війни, не побажавши повертатися до ПНР.

²²⁴ Див.: Projekt organizacji pracy Konsulatu Generalnego RP w Charkowie, przedstawiony przez kierownika placówki, Michała Świrskiego, 17 marca 1924, Charków // Bruski J. J. Między prometeizmem a Realpolitik. – S. 355–358.

²²⁵ Суровцова Н. Спогади / Упоряд. Л. Лук'янова / Н. Суровцова. – К., 1996. – С. 182.

письменників висунула гасло “орієнтації на психологічну Європу” на противагу Москві, що є, на їхню думку, “центром всесоюзного міщанства” й т. п.)²²⁶, про націоналістичний ухил тов. Шумського, про роль у всьому цьому тов. Максимовича (якого Скшинський вважав “ортодоксальним марксистом”). Скшинський виявив велику обізнаність, почерпнуту, по-моєму, не з особистого вивчення питання, а з донесень інформаторів. Про це свідчили деякі характерні формулювання, що не фігурували у надрукованих дискусійних матеріалах, але застосовувалися у вузьких групових дискусіях. Скшинський висловлював сумнів щодо того, чи нам вдасться опанувати тими стихійними процесами національного порядку, які, на його думку, намічаються у середовищі мас української молоді, яка не пережила свідомо революції. Цікавив його ступінь впливу на цю молодь й на широкі кола української інтелігенції тов. Шумського”²²⁷.

Неординарна постать польського Генерального консула привертала увагу не лише функціонерів з апарату Уповноваженого НКЗС ССРСР в УССР, а й республіканських енкаведистів/чекістів, а також поінформованого ними “політичного керівництва” підсоветської України. Принаймні, у “закритому” засіданні політбюро ЦК КП(б)У від 9 травня 1927 р., під час розгляду питання “Про польські справи”, була ухвалена директива – заборонити керівникам й працівникам державних та громадських установ та організацій приймати іноземних дипломатичних представників й налагоджувати з ними будь-які особисті контакти. Водночас ГПУ доручалося “терміново зібрати матеріали, що компрометують польського генконсула Зарембу-Скшинського”²²⁸.

Поряд з харківським Генеральним консульством, з 1926 р. функціонувало Консульство II Речіпосполитої у Києві. Першим й довголітнім (1926–1930) польським консулом у Києві був Мечислав Бабінський²²⁹. Його наступником на цій посаді став Генрик Янковський, який очолював консульство до кінця 1932 р. Черговим керівником консульства у Києві був Станіслав Адам Сошницький (липень 1933 р. – липень 1934 р.), якого заступив (вже у ранзі Генерального консула) у серпні 1934 р. Ян Каршо-Седлевський. Його наступником на цій посаді став з 1 жовтня 1937 р. Єжи Матусинський – останній Генеральний консул II Речіпосполитої в УССР, викрадений НКВД 1 жовтня 1939 р. (загинув за нез’ясованих обставин)²³⁰.

²²⁶ Докладніше див., напр.: *Шкандрій М.* Модерністи, марксисті і нація: Українська літературна дискусія 1920-х років / М. Шкандрій. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 384 с.

²²⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2484. – Арк. 14–15.

²²⁸ Див.: Україна – Польща 1920–1939 рр.: З історії дипломатичних відносин УССР з Другою Річчю Посполитою: Документи і матеріали. – С. 291–292.

²²⁹ Бабінський Мечислав (Babiński Mieczysław Z.; 1891–?) – польський дипломат. У 1918–1919, 1922–1924, 1935–1937 рр. – працівник центрального апарату МЗС II Речіпосполитої (зокрема, 1924 р. – референт відділу преси), радник МЗС. 1926–1930 рр. – консул Польщі у Києві; 1930–1935 рр. – польський консул у Динебурзі (Латвія, нині – Даугавпілс) й Данцигу (нині – Гданськ).

²³⁰ Див.: *Skóra W.* Porwanie kierownika polskiej placówki konsularnej w Kijowie Jerzego Matusińskiego przez władze radzieckie w 1939 r. // *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI w.* – S. 414–437; *Окіпнюк В.* Генеральне консульство II Речіпосполитої в Києві: трагічний епілог восени 1939 р. / В. Окіпнюк // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2013. – № 1–2 (40–41). – С. 193–215.

Будинок, у якому упродовж 1926–1939 рр. розташовувалося Консульство (згодом Генеральне консульство) II Речіпосполитої у Києві, знаходився на Печерську, у престижному районі Липки, на розі вулиць Карла Лібкнехта (у дореволюційний період – Левашовська, нині – Шовковична) та Кірова (нині – Михайла Грушевського). Його сучасна адреса – вул. М. Грушевського, 20.

До розташованої у центрі міста кам'яниці прилягали житлові будинки, призначені для військовослужбовців, у яких, зокрема, мешкали офіцери й службовці ГПУ/НКВД. Консульський будинок мав підвальні приміщення, цокольний поверх і перший поверх. На цокольному поверсі мешкав консул, який мав для власних потреб кабінет, їдальню, спальню й салон для прийомів. Поряд із цими приміщеннями розташовувалися три канцелярські й чотири житлові кімнати. На верхньому поверсі було обладнано два приміщення для заступника консула, три наступних для інших службовців й велика їдальня для усього персоналу. У підвальному приміщенні обладнано кухню, пральню, комору, три кімнати для допоміжного персоналу й фотокімнату. На кожному з поверхів була лише одна ванна й туалет.

Ділянку, на якій розташовувалося Консульство Польщі, оточував невеликий парк, огорожений високим, майже триметровим залізним парканом.

Низку надзвичайно змістовних й цікавих політично-інформаційних рапортів київських польських консулів М. Бабінського, Г. Янковського, віце-консула П. Курницького, консула С. Сошніцького, Генерального консула Є. Матусинського – від 2 березня, 10 жовтня, 9 і 28 листопада, 7, 11 та 14 грудня 1929 р., 8, 15 та 21 березня, 12 квітня й 22 жовтня 1930 р., 3 січня 1933 р., 5 квітня 1934 р., 3 та 12 червня, 12 жовтня 1938 р. – оприлюднив директор Південно-Східного Наукового Інституту у Пшемишлі д-р С. Степень у редактованій ним серії збірників документів “Поляки на Україні”²³¹.

Генеральні консули А. Стебловський і Я. Каршо-Седлевський, як і їхній київський колега Г. Янковський виконували свої функції у трагічний для підсоветської України час – добу Голодомору 1932–1933 рр. Їхні рапорти про ситуацію в УССР до Посольства Польщі у Москві та МЗС у Варшаві достатньо тверезо й адекватно відбивають тогочасний стан справ у республіці²³².

З 1 серпня 1934 р. київське Польське консульство отримало статус Генерального консульства, харківське натомість – стало звичайним консульством.

З самого початку існування іноземних дипломатичних представництв й ще численних на початку 1920-х рр. закордонних місій в УССР вони перебували під постійним жорстким наглядом більшовицької таємної поліції, яка намагалася не лише забезпечувати зовнішнє спостереження за діяльністю іноземців у підсоветській Україні, відстежувати їхнє пересування й контакти з місцевими мешканцями, а й інфільтрувати до іноземних представництв своїх агентів, будь-якою ціною

²³¹ Див.: Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów. Cz. 1: Lata 1917–1939 / Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu; pod red. S. Stępnia. – Przemyśl, 1998. – Т. I. – С. 162–168, 169–180, 180–185, 189–192, 260–262, 267–269, 291–292, 293–294; Przemyśl, 1999. – Т. II. – С. 141–159, 160–165, 167–171.

²³² Див.: Hołodomor 1932–1933: Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu / Wybór i opracowanie Jan Jacek Bruski. – Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2008. – 778 s.: il.

здобути внутрішніх інформаторів. Така поведінка чекістсько-енкаведистського апарату була прикметна для всієї території тоталітарного ССРСР.

Так, наприклад, на початку липня 1930 р., підсумовуючи результати власної діяльності на посаді наркома закордонних справ ССРСР, Г. В. Чичерін писав (ідеалізуючи, щоправда, першого керівника більшовицької таємної поліції): “За т. Дзержинського було краще, але згодом керівники ГПУ були тим нестерпні, що були нещирі, хитрували, завжди намагалися збрехати, обдурити нас, порушити обіцянки, приховати факти. Т[ов]. Литвинов брав участь у комісії з погоджень або боротьби з ГПУ, він знає, як у цієї гідри виростали усі відрубані голови – арешти іноземців без погодження з нами спричиняли мільйони міжнародних інцидентів ... ГПУ поводить ся з НКЗС, як з класовим ворогом. При цьому легковажність ГПУ перевершує усі ліміти ... Звідси повсякчасні скандали. Жажлива система постійних суцільних арештів усіх приватних знайомих інопосольства. Це загострює усі наші зовнішні зносини. Ще гірші постійні спроби примусити або підговорити служницю, швейцара, шофера посольства тощо під загрозою арешту зробитися інформаторами ГПУ ... Внутрішній нагляд ГПУ у НКЗС й повпредствах, шпигунство за мною, повпредами, співробітниками поставлений найнедоладнішим й варварським чином ...”²³³.

Менше ніж через рік після прибуття до Харкова польського посольства (21 червня 1922 р.) Іноземний відділ ГПУ УССР узагальнював свої спостереження щодо польських дипломатів: “Великий відсоток співробітників польського представництва набраний з колишніх співробітників польської контррозвідки (Дефензиви й Офензиви) ..., а також з колишніх учасників ПОВ, зареєстрованих в Особвідділі ще до прибуття Польського представництва на Україну ... За всіма даними, що є у нашому розпорядженні, діяльність Посольства має відверто шпигунсько-провокаційний характер. Посольство збирає усілякий інформаційний матеріал щодо фінансового, політичного та економічного становища як усієї України, так і окремих установ, заводів і фабрик. Цікавляться також нашою діяльністю в галузі народної освіти й у цьому відношенні зібрали досить значний матеріал, особливо щодо постановки справи у Польсекції Наркомосвіти ...”.

Пильна увага приділялася більшовицькою таємною поліцією советським підданам, які контактували з польськими представниками в УССР. У тому ж документі Іноземного відділу ГПУ УССР згадувалося: “Особою, яка привернула нашу увагу, є член РУДу (Російсько-української делегації Змішаної російсько-українсько-польської комісії у справах репатріації. – *Авт.*) й черговий секретар НКЗС гр. Рознер. Поляк з Галичини, комуніст. Рознер має тісний зв’язок з Уповноваженим Репатріаційної делегації Стржемецьким²³⁴. Нами з’ясовано, що зв’язок цей перейшов за межі офіційного знайомства в інтимну дружбу. Нами встановлено, що Рознер отримує від Репатріаційної делегації від Стржемецького гарні продовольчі пайки ... Останнього разу Рознер отримав 25 фунтів рису, [5] кіло шоколаду, мішочок борошна, значну кількість консервів тощо. Дружина Рознера перебуває

²³³ Источник. – 1995. – № 6. – С. 109–110; Большевикское руководство. Переписка. 1912–1927: Сборник документов / Сост.: А. В. Квашонкин, О. В. Хлевнюк. – Л. П. Кошелева. – Л. А. Роговая. – М.: РОССПЭН, 1996. – С. 300.

²³⁴ Так у тексті документа, що зайвий раз засвідчує рівень “освіченості” співробітників ГПУ. Слід – Стшемецький (Stanisław Strzemecki).

у приятельських стосунках з дружиною Стржемецького. Встановлено, що Рознер дуже часто відвідує приватну квартиру Стржемецького, просиджує за випивкою до пізньої ночі ... Справа Рознера провадиться посиленням темпом, щоби остаточно розшифрувати його провокаційну діяльність ...”²³⁵.

Цікавим було резюме того ж самого оперативно-чекістського повідомлення щодо діяльності польських місій в УССР станом на червень 1922 р.: “Головною метою роботи Польських представництв на Україні є шпигунство в усіх його видах й провокація з метою зриву усієї нашої роботи щодо налагодження як економічного добробуту, так і політичного спокою країни. Польські представництва переповнені спеціалістами з шпигунства, які провадять свою роботу досить тонким й дипломатичним шляхом. Для боротьби з цією діяльністю Польського Уряду необхідне найбільш ретельне й тонке виявлення усіх сторін секретної діяльності посольства. Лише будучи добре поінформованими щодо усіх деталей роботи, можна буде вживати заходів щодо знешкодження шпигунської діяльності Посольства шляхом швидкого й рішучого припинення усіх зв’язків Посольства й вилучення осіб, які допомагають Посольству у його шпигунській діяльності ... Слід створити довкола Посольства таку атмосферу, за якої уся робота його була б зведена нанівець ...”.

Ще категоричніший “Обвинувальний висновок у справі контрреволюційної “Української Військової Організації” (“УВО”)” 1933 р. авторства Секретно-політичного відділу ГПУ УССР: “Являясь агентурой польского и германского штабов, ставя своей задачей подготовку интервенции капиталистических государств, в частности, Польши и Германии против СССР, пользуясь постоянной в течение ряда лет материальной и всякой иной поддержкой со стороны этих государств, – УВО развернула на Украине большую шпионско-разведывательную работу в пользу иностранных разведок, главным образом *польской и немецкой*.”

Иностранные консульства на Советской Украине, оказывая содействие членам УВО в осуществлении связей с закордонным руководством организации, широко использовали разветвленную сеть УВО, давая задания разведывательного характера и требуя выполнения их ...”²³⁶.

Важливою ділянкою праці польських консулів в УССР було забезпечення опіки над підданими підсоветської України – поляками, зокрема їхнім релігійним життям, підставовою засадою збереження національної ідентичності – польськості яких була діяльність Римо-католицької церкви (РКЦ) та її нечисленного кліру, позбавленого більшовицькою владою звичної для себе костельної ієрархії²³⁷.

²³⁵ Див. також: Україна–Польща 1920–1939 pp.: З історії дипломатичних відносин УССР з Другою Річчю Посполитою: Документи і матеріали. – С. 455–456.

²³⁶ Обвинительное заключение по делу контрреволюционной “Украинской Военной Организации” (“УВО”) / ГПУ УССР. Секретно-политическийотдел. – Харьков, 1933. – С. 128.

²³⁷ Див., напр.: Z archiwaliów Ministerstwa Spraw Zagranicznych II Rzeczypospolitej: Po 50 latach kolekcja sovieticów wraca z Waszyngtonu: 3. Stan Kościoła Rzymskokatolickiego na Ukrainie w latach 1922–1927 / Oprac. J. Jaruzelski // Przegląd Wschodni. – Т. II. – З. 2 (6). – 1992/93. – С. 435–464; Влада і Костьол в радянській Україні, 1919–1937 pp.: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму: Документи / Передмова, упорядкування, додатки, покажчики Н. С. Рубльової // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2003. – № 2 (21). – 517 с.; Rosowski W. Polska dyplomacja w obronie Kościoła rzymskokatolickiego na Ukrainie Radzieckiej w latach 1921– 1939 / W. Rosowski // Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI w. – С. 274– 289; та ін.

Утім, не завжди контакти місцевих українських ксьондзів з польськими консулами в УССР були безхмарними. Так, наприклад, після написання відомої декларації лояльності групи подільських священнослужителів РКЦ до 10-річчя більшовицької перевороту (документ датований 5 листопада 1927 р., але через відмову багатьох ксьондзів підписувати сервільний маніфест він був оприлюднений у “Вістях ВУЦВК” лише 4 січня 1928 р.)²³⁸, кс. Й. Міодушевський у грудні 1927 р. отримав доручення від кс. Я. Свідерського відвезти пояснювальний щодо цієї декларації лист до київського Польського консульства. У документі наголошувалося, що ксьондзи не зрікаються католицької віри, ані власних обов’язків, але місцеві умови змушують їх “легалізуватися перед державною владою”. Звернення адресувалося у Польщу кс. А. Около-Кулакові, ревному захиснику РКЦ на Сході, якого закликалося не друкувати у польській пресі жодних коментарів з приводу цієї декларації й взагалі нічого не писати у закордонних часописах про українських ксьондзів.

Але з боку київського польського консула М. Бабинського кс. Й. Міодушевського очікував прохолодний прийом: “Бабинський цього разу прийняв мене надзвичайно нелюб’язно, й коли я пояснив йому мету своїх відвідин, він почав читати декларацію й, дочитавши до місця, де у декларації йшлося про те, що якщо до цих пір ксьондзи мали нелегальний зв’язок з Польщею через польконсульство, то тепер ми будемо підтримувати зв’язок з Римом через НКЗС, Бабинський, облишивши навіть рамки пристойності, з лайкою й відпльовуванням, надзвичайно різко сказав, що жодних доручень він приймати від мене не хоче, нехай ксьондзи, як пишуть у декларації, пересилають це через НКЗС, а йому, мовляв, нехай не морочать голову. Ніякої допомоги від ксьондзів йому не потрібно, нехай знають собі свої релігійні справи. Я намагався пояснити Бабинському, що ми тому хочемо переслати листа Около-Кулаку до Польщі, щоби окреслити наше важке становище у зв’язку з репресіями з боку влади й щоби він припинив писати у часописах про нас як про польські форпости, тому що це дає підставу владі нас розглядати як ворожий елемент. На це Бабинський різко заперечував, й завершилося тим, що я забрав декларацію разом з листом до Около-Кулака й пішов. Цей інцидент справив на мене надзвичайно тяжке враження...”²³⁹.

Процедура закриття костьолу скрізь виглядала однаково: спочатку обстеження технічного стану будівлі працівниками місцевого комунального господарства (завичай його знаходили “невідповідним” й “загрозливим” для відправлення у будівлі служби Божої) та фінансовою комісією, затим – пред’явлення релігійній громаді в ультимативній формі завищеного кошторису на ремонт й рахунків на сплату податків. Наступний етап – “психологічна” підготовка (коректніше – відвертий брутальний тиск) членів парафіяльної ради щодо голосування у потрібному владі

²³⁸ Див.: *Рубльова Н.* Невідома ділянка “антирелігійного фронту”: Боротьба владних структур УСРР проти Римсько-католицької церкви, 1920-і роки / Н. Рубльова // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2 (6/7). – С. 240–241; Декларація ксьондзів Поділля з нагоди 10-річчя Жовтневої революції, 5 листопада 1927 р. // *Влада і Костьол в радянській Україні, 1919–1937 рр.: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму: Документи.* – С. 172–176.

²³⁹ Протокол допиту обвинувачуваного кс. Й. Міодушевського, 28 січня 1930 р. // *ГДА СБ України.* – Ф. 6. – Спр. 68067, т. 10. – Арк. 93–94.

ключі. Від поріділої й заляканої внаслідок Голодомору 1932–1933 рр. та репресій, інфільтрованої агентами ГПУ релігійної громади, як правило, чекати сильного опору не доводилося.

Збої у владному сценарії траплялися найдзвичайно рідко й переважно хіба внаслідок втручання якихось сторонніх обставин чи сил. Саме так, наприклад, сталося на початку 1930-х років у Харкові, коли значну суму грошей (адміністрація звичай завищувала проектний кошторис) на ремонт костюлу надало італійське консульство, цим самим несподівано для влади порушивши запланований хід подій²⁴⁰.

Київському ксьондзові А.-М. Шенфельду у пошуках коштів на ремонт костюлу св. Олександра також довелося звертатися до чужоземних дипломатів й насамперед консула Польщі. Втім, останній так і не спромігся допомогти, весь час відбуваючись відмовками. Тоді, нехтуючи власною безпекою, енергійний душпастир листовно звернувся по допомогу до своїх польських колег, зокрема, до колишнього настоятеля костюлу св. Олександра прелата Т. Скальського (обмінного до Польщі восени 1932 р.)²⁴¹.

Допомога врешті-решт надійшла, й костюл відремонтували 1934 р. – коштом Генерального консульства II Речіпосполитої (статус генерального київське консульство здобуло того ж року після перенесення столиці УССР з Харкова до Києва). Керівник польського консульського представництва Я. Каршо-Седлевський, попри те, що особисто був протестантом (кальвіністом), не лише віднайшов доволі значну суму грошей (45 тис. руб.), а й зумів легалізувати цю акцію в очах місцевої більшовицької адміністрації. У відповідь на численні скарги ксьондзів, які потерпали від жорсткого переслідування тоталітарного режиму, досвідчений дипломат мав наготові філософсько-прагматичну сентенцію: “Цьому я навряд чи зможу допомогти, але, допоки я у Києві, костюл існуватиме. Нас релігія цікавить постільки, поскільки вона потрібна для політики”²⁴².

Генеральне консульство II Речіпосполитої у Києві за часів Великого Терору 1937–1938 рр. Друга половина 1930-х рр. стала серйозним випробуванням для персоналу іноземних консульських представництв, які все ще перебували на території СРСР/УССР. Один з керівників тогочасної польської розвідки полковник С. Маєр зауважував: “Сумною є доля співробітників МЗС, які, як можна сміливо стверджувати, були засуджені на важкі роботи у “штрафному таборі”, який іменувався Союзом Соціалістичних Советських Республік. З одного боку, від них очікували щораз кращих та всебічніших інформацій щодо краю їхнього

²⁴⁰ Рубльова Н. Антикостюльна кампанія в УССР: причини, інструментарій, перебіг (кінець 20-х – 30-ті рр.) / Н. Рубльова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1999. – № 1/2 (10/11). – С. 400.

²⁴¹ Див. докладніше: Рубльов О. Кс. прелат Теофіл Скальський як об’єкт таємного нагляду ГПУ УССР: Справа № 42 “Осіліх” // Superomniaveritas: Księga dedykowana Księdzu Profesorowi Tadeuszowi Śliwie w 90. rocznicę urodziny 50-lecie pracy naukowej / Red. ks. Józef Wołczański przy współpracy ks. Stanisława Nabywańca i bp. Adama Szala. – Lwów – Kraków: Wyd-wo bł. Jakuba Strzemię Archidiecezji Lwowskiej ob. łac., 2015. – S. 594–607.

²⁴² Рубльова Н. Антикостюльна кампанія в УССР: причини, інструментарій, перебіг (кінець 20-х – 30-ті рр.) / Н. Рубльова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1999. – № 1/2 (10/11). – С. 400–401.

“заслання”, а, з іншого боку – чигали на них щораз більш злостиві утискування, труднощі й провокації”²⁴³.

Владислав Міхневич, колишній референт Консульства/Генерального консульства Польщі у Києві (січень 1933 р. – 19 жовтня 1936 р.)²⁴⁴, пригадував атмосферу, що у ній працювали консульські установи на теренах ССРСР/УСРСР й, зокрема, київське консульство: “Консульства наші на советських обширах були дуже дивною інституцією, чимось посереднім поміж кляштором, в’язницею й божевільнею.

Були кляштором, бо усі [працівники] мушили мешкати під одним дахом, підлягаючи квазі-чернечим правилам, що виникали зі співжиття у винятковій тіснязі з подружжями, які займали окремі кімнати, користуючись однією ванною й кухнею. Разом працювали, разом їли чотири рази на добу, разом ходили на прогулянку до близького Купецького саду, спільно йшли до опери ... Були в’язницею, бо перебували під щільним наглядом чужого НКВД. Вже виходячи з дверей, нас брали на мушку й стежили безупинно. Скільки осіб прогулювалося, стільки ж приліплювалося до нас агентів. За автівкою консула їздила постійно автівка безпеки, а у кожного нашого відвідувача, по виході з консульства, перевіряли документи. Навпроти консульства, на першому поверсі, функціонував постійний спостережний пункт, з численним персоналом і удень і вночі, готовим до стрибка.

Консульства, на жаль, мали також багато спільного з божевільнею. Численний й двостатевий персонал, унаслідок докучливої тіснязі й ходіння одне одному по п’ятах, перебував у стані хронічного збудження й постійного подразнення на тлі цілком дріб’язкових нетактів чи мимовільних помилок. Дрібні на вигляд індивідуальні дивацтва набували велетенських розмірів під тиском нервів. Було це у ґрунті речі усе смішно, але дуже докучливо ...”²⁴⁵.

В аналогічній ситуації перебувало й Генеральне консульство Німеччини у Києві (1937 р. у Києві функціонували польське, німецьке, італійське й чехословацьке консульства)²⁴⁶. Генконсул Георг-Вільгельм Гросскопф (1884–1942),

²⁴³ *Kuśnierz R.* Funkcjonowanie polskich placówek dyplomatycznych w ZSRS w warunkach Wielkiego Terroru (1937–1938) // *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI w.* – S. 376.

²⁴⁴ Міхневич Владислав (Michniewicz Władysław, 29.04.1901–1995) – польський розвідник і дипломат. Уродженець Поділля. Закінчив гімназію в Умані, брав участь у “ПОВ”. 1920 р. відряджений до Варшави у розпорядження II відділу Генштабу Польщі; з 1 липня 1921 р. – підпоручик. Керував розвідувальним осередком у Москві (1922–1923). Згодом (до 1928 р.) служив у 44-му полку піхоти у Рівному. Закінчив Вищу військову школу (1928–1930), після чого був відряджений до командування 2-ї піхотної дивізії у Кельцях. З 1 січня 1931 р. – капітан. У січні 1933 р. повернувся до II відділу й був відряджений як референт-розвідник до Консульства Польщі у Києві, де перебував до 19 жовтня 1936 р. Згодом він пригадував цей час: “Під прибраним прізвиськом Міткевич обіймав з доручення II Відділу [Генштабу Польщі] посаду керівника військової розвідки на терені України з осідком у Києві [...]” В роки Другої світової війни служив у Карпатській бригаді у Сирії, Палестині й Єгипті, II корпусі в Італії (1943–1945) й 2-й Карпатській бригаді. Від 1947 р. мешкав в Аргентині, де й помер.

²⁴⁵ *Michniewicz Wł.* Moje spotkania z Ksawerym Pruszyńskim / *Wł. Michniewicz // Zeszyty historyczne.* – Paryż, 1992. – Z. 102. – S. 221–222.

²⁴⁶ Протокол допиту колишнього Уповноваженого НКЗС ССРСР при Уряді УССР А. М. Петровського щодо його контактів з іноземними консулами у Києві й “шпигунських зв’язків” з Генеральним консулом II Речі Посполитої Я. Каршо-Седлевським, 1 вересня 1937 р. // *Україна – Польща 1920–1939 рр.: 3 історії дипломатичних відносин УСРСР з Другою Річчю Посполитою: Документи і матеріали.* – С. 512.

який 13 років очолював німецьке консульство у Новосибірську, рішенням МЗС Німеччини у листопаді 1935 р. був переведений до Києва. Вже наприкінці 1935 р. він був присутнім на різдвяному прийнятті у місцевому Генконсульстві Польщі (товариські контакти польських і німецьких консульських співробітників у Києві були звичною річчю). Правозахисник Олександр Прокопенко, який з санкції влади надавав юрисконсультські послуги польським дипломатам, зафіксував появу на цій вечірці “нового німецького консула (високого зросту) й двох секретарів німецького консульства та їхніх дружин”. 7 лютого 1936 р. Г.-В. Гросскопф був присутнім на відкритті III сесії ЦВК УССР разом зі своїм польським колегою генконсулом Я. Каршо-Седлевським²⁴⁷. 24 серпня 1936 р. фюрер і рейхсканцлер Німеччини А. Гітлер підписав призначення Г.-В. Гросскопфа Генеральним консулом у столиці УССР, остаточно формалізувавши вже чинний статус німецького дипломата²⁴⁸.

На березень 1937 р. іноземні консульства у Києві залишилися практично без обслуговуючого персоналу – назагал советських підданих, більшість яких або була заарештована НКВД, або змушена була залишити службу під тиском того самого НКВД. Так, у лютому 1937 р. у Києві було заарештовано 10 осіб, так або інакше пов’язаних з Генеральним консульством Німеччини, що з них п’ятеро обслуговували квартиру консула. Раптово зникли охочі рубати дрова й топити грубки, лагодити електрику, прибирати й готувати їжу. Виявилось неможливим найняти автівку або візника, щоб відвести на вокзал речі німецьких підданих, які залишали непривітну “країну Советів”. Агенти НКВД (по дві – три особи) чергували безпосередньо у під’їздах будинків, де мешкали співробітники консульства. У їхніх квартирах постійно зникала електрика, відключалася вода, виходила з ладу каналізація, перманентно псувалися вхідні замки, зрізалися електричні дзвінки. Виходити до міста – на вулицю або до крамниць по необхідні покупки було небезпечним через щільний енкаведистський “супровід” й велику ймовірність наразитися на брутальні вихватки або й арешт²⁴⁹.

У більш вирашній ситуації перебувало Генеральне консульство Польщі, оскільки за вказівками МЗС з Варшави неухильно скорочувало чисельність допоміжних працівників – “громадян” ССРСР. Так, на момент відкриття Консульства Польщі у Києві (1926) серед його персоналу нараховувалося 5 советських підданих (кухарка, дві покоївки, прачка, сторож); аналогічним був цей показник й 1928 р. Натомість 1931 р. чисельність допоміжного персоналу з “місцевих” тимчасово збільшилася до 8 осіб (коштом трьох “помічників”). Але вже 1933 р. чисельність консульського персоналу скоротилася у порівнянні з 1931 р. удвічі – з 18 до 9 осіб. Серед них зберегла свої позиції з 1926 р. лише кухарка Ірина [Годуненко] – єдина піддана ССРСР серед консульського персоналу 1933 р. Втім, надалі, як засвідчують

²⁴⁷ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6827. – Арк. 1–2.

²⁴⁸Белковец Л. П. Немецкое консульство в Сибири в 1920–30-е годы / Л. П. Белковец, С. В. Белковец // Немцы России в контексте отечественной истории: общие проблемы и региональные особенности: Материалы международной научной конференции, Москва, 17–20 сентября 1998 г. – М.: Готика, 1999. – С. 314.

²⁴⁹Там само. – С. 318.

списки службовців й персоналу Генконсульства Польщі у Києві 1936 та 1938 рр., советських підданих серед його допоміжного персоналу вже взагалі не було ²⁵⁰.

Атмосфера Великого Терору 1937–1938 рр. була прикметна перманентним оприлюдненням офіційних повідомлень советської преси щодо виявлених “змов” й конкретних прізвищ їхніх учасників – “контрреволюціонерів”, “шпигунів” й “диверсантів”. Паралельно у неофіційному обігу циркулювали численні чутки, які назагал відповідали дійсності або ж були вигаданими (частково), про масові арешти й засудження партійно-советської номенклатури середнього й нижчого рангу, а то й “пересічних советських громадян”. У репресивний вир втягувалися й представники дипломатичного корпусу УССР (у листопаді 1936 р. за ґратами опинився Генеральний консул ССРСР у Львові Петро Світнев), а також окремі співробітники консульських представництв іноземних держав. Так, 11 липня 1937 р. на київському вокзалі була брутально затримана стенотипістка Генконсульства Німеччини у Києві, німецька громадянка Ерна Герндт. Інкримінувалося їй “шпигунство”, організація “шпигунської мережі” й підготовка “бактеріологічної диверсії” на випадок війни Німеччини з ССРСР.

Генеральний консул II Речіпосполитої у Києві Ян Каршо-Седлевський у рапорті до Варшави від 5 серпня 1937 р. принагідно характеризував атмосферу, яка панувала у Генеральному консульстві Німеччини у Києві після арешту Ерни Герндт. За словами польського дипломата, численні інтервенції Генерального консульства Німеччини у Києві, московського Посольства Німеччини перед апаратом Уповноваженого НКЗС ССРСР при квазіуряді УССР та всевладним НКВД УССР не принесли позитивних наслідків. Німецьким дипломатам було відмовлено у передачі бранці харчів, білизни й грошей. На запитання Генерального консула Німеччини у Києві Г. Гросскопфа, у чому полягає провина ув’язненої, надійшла відповідь УпНКЗС, що, мовляв, “слідство” протриває ще два місяці й до його завершення обвинувачення не будуть оприлюднюватися, тобто наголос робився на “таємниці слідства”. На вимогу Генконсула зустрітися з очільником республіканського НКВД Ізраїлем Леплевським знову була отримана “етикетальна” відмова – мовляв, керівний енкаведист так переобтяжений обов’язками, що не зможе найближчим часом приділити увагу дипломатові ²⁵¹.

Відтак, за словами Яна Каршо-Седлевського: “Сам консул Гросскопф перебуває у стані цілковитої душевної депресії й взагалі не виходить, ані не виїздить з дому. Викликаний дружиною, яка перебувала у Берліні, аби виїхав по неї до Варшави, боїться виїхати за кордон ССРСР, тому що твердить, що, попри отримання зворотної советської візи, місцева влада може його не впустити назад до Києва. Особисто не виключаю можливості, що факт арешту п. Герндт, яка нераз друкувала на машинці рапорти консула й провадила архів, пов’язаний з прагненням більшовиків безпосередньо вплутати консула Гросскопфа у шпигунську аферу й

²⁵⁰ Див.: *Kruszyński M. Ambasada RP w Moskwie 1921– 1939 / M. Kruszyński. – Warszawa, 2010. – S. 329– 332.*

²⁵¹ *Kuśnierz R. Funkcjonowanie polskich placówek dyplomatycznych w ZSRS w warunkach Wielkiego Terroru (1937– 1938) / R. Kuśnierz // Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI w. – S. 381.*

змусити його, як найкращого німецького знавця советського терену, до залишення території ССРСР”²⁵².

30 жовтня 1937 р. співробітник київського Генконсульства Польщі Станіслав Навроцький інформував II відділ польського Генштабу щодо ситуації довкола Генерального консульства Німеччини. Від німецьких колег він, зокрема, дізнався, що звільнена Е. Герндт 20 жовтня 1937 р. залишила через Шепетівку негостинну “країну Советів”. Під час утримання під вартою її шантажували тим, що німецьке Генконсульство у Києві, мовляв, вже ліквідовано, а відтак її долею нікому опікуватися, тому єдиний для неї вихід – прийняти советське підданство²⁵³.

Аналогічна ситуація склалася й довкола Генерального консульства Польщі у Києві. Щоправда, на відміну від німецьких колег, керівництво й персонал Генконсульства II Речіпосполитої мешкали не у місті, а у самому будинку дипломатичного представництва. Утім, до характерних для попередніх років проблем “советського повсякдення” (дефіцит харчів, важкі умови побуту, складні взаємини з місцевою адміністрацією, перманентне стеження таємної поліції за діяльністю консульських працівників й їхніми контактами з “місцевими”) 1937–1939 рр. апарату польського Генконсульства довелося на додачу мати справу з відмовою поштового відомства УССР у передплаті на регіональну (районну) пресу, ускладнилося придбання залізничних квитків, почастишало вибиття шибок у приміщенні дипустанови “невідомими хуліганами”, брутальнішою, аж до хамської, стала поведінка філерів, допоміжний персонал змушений був здійснювати “експедиції до міста” винятково у супроводі консула або віце-консула, що принаймні гарантувало хоча б якусь недоторканість. На додачу, звичним явищем стало блокування/барикадування виїзду з воріт Генконсульства Польщі легковиком або й вантажівкою, які, за словами советських урядовців, “раптово ламалися” саме у цьому місці й ремонт яких (відтранспортування) потребували багатогодинної праці.

5 серпня 1937 р. керівник Генконсульства у зв’язку з вищенаведеним адресував до МЗС у Варшаві меморандум “Ізолювання іноземних дипломатичних представництв на терені советської України”²⁵⁴.

Польська сторона змушена була вдатися до симетричних дій у відповідь – так званої реторсії. 16 липня 1938 р. Амбасада Польщі у Москві була поінформована щодо реторсійної акції МЗС у порозумінні з керівництвом служби безпеки, що мала розпочатися 18 липня й бути спрямованою проти советських дипломатів у Польщі. Акція мала полягати у затримуванні й з’ясуванні даних усіх осіб, які відвідували будинки советських представництв у Варшаві й Львові, за винятком (щоправда, не завжди) членів дипломатичного корпусу; організації бригад спостереження, які мали у відкритий (до брутального) спосіб “супроводжувати”/“охороняти” советських урядовців – аналогічно методам НКВД; відлякуванні польських громадян від виконання будь-яких функцій у представництвах ССРСР; перлюструванні кореспонденції, недоставленні преси, за винятком варшавської й львівської та ін.²⁵⁵.

²⁵² *Kuśnierz R.* Funkcjonowanie polskich placówek dyplomatycznych... – S. 381.

²⁵³ *Ibid.* – S. 382.

²⁵⁴ *Ibid.* – S. 378.

²⁵⁵ *Ibid.* – S. 388.

18 липня 1938 р. повірений у справах ССРСР у Польщі, радник Повпредства П. Лістопад з'явився у варшавському МЗС з оскарженням дій польської сторони. Скаржника прийняв нещодавній генконсул в УСРСР Я. Каршо-Седлевський, який після “київського фронту” якийсь час працював у центральному апараті МЗС (до виїзду за призначенням до Афганістану наприкінці 1938 р.). У звичній манері советських урядовців Я. Каршо-Седлевський “висловив співчуття” П. Лістопаду щодо “деяких незручностей”, завданих советським дипломатам “незграбними діями” рідних спецслужб, які, мовляв, чинять обгрунтовано, але на власний розсуд, і це, нібито, “жодним чином не пов’язано з польсько-советськими відносинами”. На запитання співрозмовника, чи не є це реторсією з польського боку, Я. Каршо-Седлевський “дипломатично” заперечив – польські дипломати в ССРСР/УСРСР щонайменше шість останніх років працюють у надзвичайно важких умовах постійних переслідувань. Отже, не відбулося жодних змін у їхньому становищі, які б могли викликати реторсію з боку Польського Уряду ²⁵⁶.

17 серпня 1938 р. Посольство ССРСР у Польщі звернулося з протестом до МЗС II Речіпосполитої, висловивши у ньому низку скарг, що були “дзеркальним відбиттям” “звичних умов праці” польських дипломатів у “країні Советів”: “Начиная с 18 июля текущего года польские полицейские власти продолжают создавать недопустимый режим по отношению к посольству, торговому представительству Союза ССР в Польше и консульству ССРСР во Львове, а также и к личному составу этих учреждений.

Посетители при выходе из посольства арестовываются и препровождаются в комиссариат полиции. В связи с такими действиями полиции прекратилась доставка в бюро печати посольства польских газет, а также прекращён доступ лицам, приглашаемым для хозяйственных работ в посольство, и лицам, доставлявшим от разных фирм покупки сотрудникам, в том числе портным и портнихам.

В результате подобного действия полиции варшавский корреспондентский пункт – Телеграфное агентство Советского Союза – лишён возможности получать бюллетени Польского телеграфного агентства.

По отношению к сотрудникам упомянутых советских учреждений со стороны полиции продолжают насильственные действия и издевательства. При выходе сотрудников из этих учреждений повторяются неоднократные требования со стороны полиции предъявления документов. Во время следования сотрудников по улице их сопровождают агенты полиции. Вместе с ними агенты заходят в магазины и записывают всё то, что они приобретают. Эти сопровождения агентов приняли форму конвоирования” ²⁵⁷.

У тій самій советській ноті оскаржувалися й аналогічні дії польської поліції стосовно дипломатичного складу Посольства ССРСР. Зокрема згадувався й кадровий розвідник (представник Головного розвідувального РККА) Анатолій Якович Клімов (02.09.1898 – 19.02.1970), який працював під прикриттям посади Генконсула ССРСР у Львові (лютий 1937 р. – лютий 1939 р.): “4 августа [1938 г.], когда господин Климов, консул Союза ССР во Львове, вышел из поезда, агенты

²⁵⁶ *Kuśnierz R.* Funkcjonowanie polskich placówek dyplomatycznych... – S. 388– 389.

²⁵⁷ Документы и материалы по истории советско-польских отношений / Редкол.: И. А. Хренов (отв. ред.), Т. Цесляк (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1969. – Т. VI: 1933– 1938 гг. – С. 357– 358.

полиции остановили его посредине платформы и на виду у публики стали медленно списывать с легитимации сведения. Несмотря на заявление г-на Чебышева, что г-н Климов является советским консулом, полицейские власти не обратили [на это] никакого внимания ...”²⁵⁸.

Реторсійну акцію польська сторона зупинила 21 серпня 1938 р. – після досягнення тимчасового порозуміння з НКЗС ССРСР²⁵⁹.

Під час Великого Терору сталінський репресивний апарат піддав (серед інших репресивних категорій населення) жорсткій “чистці” так звані “консульські зв’язки” – мешканців ССРСР/УСРСР як советських, так і іноземних підданих (насамперед громадян II Речіпосполитої й Німеччини), які мали той або інший контакт з іноземними дипломатами, насамперед співробітниками відповідних консульських установ. Зрештою, це не було жодною новацією – фактично лише на значно жорсткіший рівень була виведена усталена практика тоталітарного режиму другої половини 1920-х років.

У перебігу “польської операції” НКВД ССРСР, ініційованої оперативним наказом № 00485 наркома внутрішніх справ М. Єжова від 11 серпня 1937 р., нищівного удару зазнав й апарат Уповноваженого НКЗС ССРСР в УСРСР, серед керівників якого були Адольф Петровський та Михайло Юшкевич²⁶⁰. Так, в інформації республіканського НКВД своєму московському керівництву від 21 вересня 1937 р., зокрема, йшлося: “В Києве в аппарате НКВД вскрыта шпионская группа. Уполномоченный НКВД на Украине ПЕТРОВСКИЙ, быв[ший] член КПП, прибывший в ССРСР в порядке персонального обмена, был завербован поляками в 1921 г. ... Работая в системе НКВД, он проводил большую шпионскую работу в интересах Польши. ПЕТРОВСКИЙ систематически сообщал полякам весьма важные данные по вопросам международной политики Союза. В Києве он был связан с польским консулом КАРШО-СЕДЛЕВСКИМ.

КАРШО-СЕДЛЕВСКИЙ использовывал ПЕТРОВСКОГО для связи с быв[шим] Пред[седателем] СНК УСРСР ЛЮБЧЕНКО и направления деятельности Украинской Националистической организации в интересах Польши. В НКВД, кроме ПЕТРОВСКОГО, работали польские агенты ЮШКЕВИЧ и БРЕДЕНКО. ЮШКЕВИЧ – зам[еститель] УполНКВД – завербован поляками в 1919 г. при оккупации Белоруссии. БРЕДЕНКО – секретарь УполНКВД – завербован польской разведкой в 1932 г. – во время пребывания в Турции на работе по линии НКВД ...”²⁶¹.

12 жовтня 1938 р. Генеральний консул Польщі у Києві Єжи Матусинський відправив чергове інформаційне повідомлення до МЗС у Варшаві. У ньому поль-

²⁵⁸ Документы и материалы по истории советско-польских отношений... – С. 358.

²⁵⁹ *Kuśnierz R.* Funkcjonowanie polskich placówek dyplomatycznych w ZSRS w warunkach Wielkiego Teroru (1937–1938). – S. 399–400.

²⁶⁰ *Рубльов О.* Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки / *О. Рубльов, В. Репринцев* // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – № 1/2 (2/3). – С. 145, 156.

²⁶¹ Повідомлення наркома внутрішніх справ УРСР І. Ледлевського наркому внутрішніх справ СРСР М. Єжову щодо проведення “польської операції”, 21 вересня 1937 р. // Великий терор: польська операція 1937–1938 / ГДА СБ України; Інститут національної пам’яті – Комісія з переслідування злочинів проти польського народу; Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України; редкол.: Є. Беднарек, В. В’ятрович, С. Кокін та ін. – Варшава; Київ, 2010. – Ч. 1. – С. 564–566. – (Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ ст.: Невідомі документи з архівів спеціальних служб, т. 8).

ський дипломат зафіксував два чергових прояви поступу русифікації України. У першому випадку йшлося про відкриття російського театру у місті Слов'янську у Донецькому басейні (сумнозвісному місті з 2014 р.), в іншому – ліквідацію Польського театру у Києві.

Ліквідація польського театрального колективу, за характеристикою Є. Матусинського, відбулася без жодного зовнішнього розголосу. У певний момент, наприкінці весняного сезону, припинилися його вистави, а восени театр вже не відновлював роботи. Дітлахи, яких консульські співробітники запитали, чому театр не працює, дістали відповідь, що “у театрі викрито якесь гніздо ос” – звичний для того часу евфемізм на означення “чистки” у тій або іншій установі ²⁶².

Сучасник, тодішній київський старшокласник, зафіксував ці сталінські етнічні “зачистки” на ще підсвідомому рівні як певні зовнішні лише ознаки ще невідрефлектованих змін: першими раптово зникли з міського життя ... китайці, за ними прийшла черга деполонізації: *“Так само непомітно виселили, а значною мірою просто пересаждали за обвинуваченням у шпигунстві, київських поляків. Просто раптом зникли з тумб і стендів афіші польського театру”* ²⁶³

Ліквідація Державного польського театру у Києві (ДПТ) була ініційована владою. За вказівкою останньої (очевидно, Київського міськкому КП(б)У), 4 березня 1938 р. відбулися загальні збори працівників ДПТ із визначенням “згори” порядком денним й рішенням про ліквідацію національного творчого колективу, який, мовляв, за сім років існування “не виправдав себе по обслуговуванню трудящого польського населення як національний театр”. Констатувалося, що театр, мовляв, “непопулярний”, кваліфікація акторського складу не відповідає вимогам, які стоять перед “советським національним театром”. Стверджувалося, що до складу Державного польського театру посилено інфільтрувалися “вороги народу”, які іноді “використовували марку театру для своїх контрреволюційних цілей”. Утім, завдяки наполегливій праці керівництва ДПТ щодо поліпшення його особового складу й пильності “славних органів НКВД” театр переважно позбувся “класових ворогів”.

В той же час, позбувшись “контрреволюційного елементу” в акторському складі, дирекції не вдалося заповнити вакансії, які утворилися унаслідок цього, висококваліфікованими акторами – поляками. Актори ж інших національностей, які володіли польською мовою, категорично відмовлялися працювати у ДПТ. Відтак вистави у напівпорожньому залі не лише розхолоджували колектив, а й позбавляли його перспектив творчого зростання. У зв'язку з цим зібрання просило Управління у справах мистецтв при РНК УССР ліквідувати ДПТ, гарантувавши водночас його акторському складу працевлаштування відповідно до кваліфікації. 5 березня 1938 р. був підписаний наказ Управління у справах мистецтв про ліквідацію творчого колективу ²⁶⁴.

²⁶²Raport Konsulatu Generalnego Rzeczypospolitej Polskiej skierowany do Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Warszawie dotyczący przejawów rusyfikacji Ukrainy, 12 października 1938 r., Kijów // Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów. Cz. 1: Lata 1917–1939 / Pod red. S. Stępnia. – Przemysł, 1998. – T. I. –S. 294.

²⁶³Коржавин Н. В соблазнах кровавой эпохи / Наум Коржавин // Новый мир. – 1992. – № 7. – С. 192.

²⁶⁴ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 477. – Арк. 209– 212.

14 квітня 1938 р. рішення “Про польський театр” ухвалило Політбюро ЦК КП(б)У. У його постанові, складеній заднім числом, йшлося: “1. Зважаючи на те, що Державний польський театр в м. Києві має обмежену базу польського глядача, дає вистави низької ідейно-художньої якості й протягом семирічного існування як національний театр себе не виправдав, – погодитись з постановою загальних зборів колективу польського театру про ліквідацію театру.

2. Запропонувати Управлінню в справах мистецтв при РНК УРСР (т. Гришко) видати наказ про ліквідацію польського театру в м. Києві ²⁶⁵.

3. Доручити РНК УРСР внести пропозицію про використання приміщення польського театру” ²⁶⁶.

Утім, Генконсул Польщі у Києві не вбачав трагедії у зникненні з київських афіш ДПТ. На переконання Є. Матусинського, ліквідація Польського театру у Києві, принаймні у тому вигляді, в якому він існував останніми роками, не мала значення: “Ставився там справді польський репертуар (останнім часом “Мазепа” Словацького, “Дами і гусари” Фредра, “Мораль пані Дульської” Запольської), одначе у вигляді так спотвореному й виконанні настільки жакливому (актори переважно євреї, мова й акцент неможливі), що ті вистави були власне пародією. Глядачів збиралося мало, польської мови у глядацькому залі не було чути” ²⁶⁷.

17 вересня 1939 р. органи НКВД УССР заблокували працівників Генконсульства II Речіпосполитої у приміщенні установи. Трохи згодом блокаду було пом’якшено – вихід у місто був дозволений для закупівлі продуктів харчування. Серед мешканців садиби на вул. К. Лібкнехта, 1 запанував неспокій, викликаний переживаннями за долю Батьківщини й очікуванням ймовірного зовнішнього вторгнення й арештів персоналу установи. Заступник наркома внутрішніх справ УССР М. Горлинський повідомляв очільнику НКВД СССР Л. Берії 19 вересня 1939 р.: “Польський консул у м. Києві Матусинський останніми днями вкрай розстроєний, проявляє побоювання бути заарештованим і зі сльозами на очах ділиться про останні події в Польщі” ²⁶⁸.

Проти ночі 1 жовтня 1939 р. Є. Матусинський за вказівкою з Москви був викрадений НКВД УССР й вивезений на Луб’янку, де, ймовірно, й загинув (вбитий восени 1941 р. під час втечі урядових установ й перед ймовірною загрозою здобуття вермахтом столиці СССР) ²⁶⁹.

²⁶⁵Зайве підтвердження того, що ухвала Політбюро ЦК КП(б)У щодо ліквідації Державного польського театру у Києві виносилася заднім числом – як вже зазначалося, відповідний наказ Управління у справах мистецтв при РНК УССР був виданий 5 березня 1938 р.

²⁶⁶ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 477. – Арк. 208.

^{Див.} докладніше: *Likwidacja teatru polskiego w Kijowie (1926–1938) w aktach GPU i NKWD / Opracowała Maria Wosiek // Pamiętnik teatralny: Kwartalnik poświęcony historii i krytyce teatru. – Warszawa, 1995. – Rok XLIV. – Zeszyt 1–2 (173–174). – S. 195–226.*

²⁶⁷Raport Konsulatu Generalnego Rzeczypospolitej Polskiej skierowany do Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Warszawie dotyczący przejawów rusyfikacji Ukrainy, 12 października 1938 r., Kijów // *Polacy na Ukrainie. – T. I. – S. 294.*

²⁶⁸Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр.: Документи ГДА СБ України / Упоряд. В. Даниленко, С. Кокін. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2009. – С. 1013.

²⁶⁹Докладніше про цей останній період функціонування дипломатичних установ II Речіпосполитої в СССР/УССР див., напр.: *Nowinowski S. Zakończenie działalności ambasady i konsulatów RP w Związku Sowieckim jesienią 1939 r. // Zeszyty historyczne. – 2008. – Z. 164. – S. 3–60; Skóra W.*

Прикре становище персоналу Генерального консульства Польщі у Києві під час Великого Терору 1937–1938 рр., що перебувало у жорсткій вимушеній ізоляції від “совєтського повсякдення” й під перманентним контролем таємної поліції тоталітарної держави, стало справді розпачливим 1 вересня 1939 р. – з початком Другої світової війни й гітлерівської агресії проти Польщі, але особливо нестерпним – з 17 вересня 1939 р., коли розпочалася “визвольна агресія” нацистського союзника – тоталітарного ССРСР.

Партійно-політичне протистояння на західних землях України у міжвоєнний період

“Найбільшою раною на тілі Польщі була Східна Галичина”, – заявив відомий польський громадсько-політичний діяч М. Бобжинський, який до Першої світової війни був галицьким намісником у Львові²⁷⁰. З цією тезою солідаризується перший голова уряду ЗУНР, голова Союзу українських адвокатів Кость Левицький²⁷¹.

Як відомо, трагедія міжвоєнної доби і Другої світової війни українсько-польського пограниччя була закладена ще в ході формування Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних договорів 1919–1923 рр., яка не досягла геополітичної рівноваги між переможцями і переможеними, а регламентувала повоєнний устрій на експансіоністських засадах без урахування інтересів більшості народів і ново-посталих держав, що стало платформою для нових міждержавних і міжетнічних конфліктів у Центрально-Східній Європі. Саме тому не вдалося відстояти державність Західно-Української Народної Республіки, зрештою, соборність Української Народної Республіки у Лізі націй, на конференціях у Женеві (1920), Ризі (1920–1921), Генуї (1922)²⁷². Отже, уперте заперечення країн Антанти, офіційною

Porwanie kierownika polskiej placówki konsularnej w Kijowie Jerzego Matusińskiego przez władze radzieckie w 1939 r. / W. Skóra // Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI w. – S. 414–437; *Рубльов О.* Іноземні дипломатичні представництва в умовах “Великого Терору” в Україні / О. С. Рубльов, Н. С. Рубльова // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації: До 75-річчя “Великого Терору” в СРСР: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 15 березня 2012 р. / НАН України. Ін-т історії України; Головна редкол. “Реабілітовані історією”; Національна спілка краєзнавців України; редкол.: В. А. Смолій, В. М. Литвин (співголови) та ін.; упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – С. 393–407; *Окіпнюк В.* Генеральне консульство П Речіпосполитої в Києві: трагічний епілог восени 1939 р. / В. Окіпнюк // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2013. – № 1-2 (40-41). – С. 193–215; *Рубльов О. С.* Генеральне консульство Другої Речіпосполитої в Києві за доби Великого Терору (1937–1938) / О. С. Рубльов, Н. С. Рубльова // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича; [голова редкол. Іван Патер, упоряд. Любомир Хахула]. – Львів, 2017. – Вип. 29: Primumagere: Ювілейний збірник на пошану професора Миколи Литвина. – С. 361–373.

²⁷⁰ Wskrzeszenie Państwa Polskiego. Szkic historyczny.– Kraków, 1925. – Tom II. 1919–1923. – S. 29–30.

²⁷¹ *Левицький К.* Великий зрив / К. Левицький. – Івано-Франківськ, 2018. – С. 121.

²⁷² *Завада І.* Ризький договір і Україна. Історичний нарис / І. Завада. – Київ: “Просвіта”, 2000. – 204 с.; *Pisuliński J.* Nie tylko Petlura. Kwesta Ukrainka w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923 / J. Pisuliński. – Wrocław, 2004. – 446 s.; *Литвин Н.* Створення і зовнішньополітична діяльність Колегії Уповноважених Диктатора Західно-Української Народної Республіки (1920–1923) // Гілея. – Київ, 2012. – Вип. 58. – С. 630–635; її ж. Діяльність дипломатії Західно-Української Народної Республіки у країнах Західної Європи (1920–1923) / Н. Литвин //

Варшавою, польським політикумом права українців Східної Галичини і Волині на державно-соборне самовизначення і стало головною причиною всіх новітніх українсько-польських протистоянь – від війни 1918–1919 рр. до визвольного руху українців 20–40-х рр., у ході яких гинули як поляки (управлінці, політики, осадники), так і українці (військові та цивільні).

Основним напрямом національної політики Другої Речіпосполитої стало посилення польської етнокультурної та політичної присутності в Галичині та на Волині, забезпечення територіальної цілісності відродженої держави з кордоном по Збручу. Зокрема уряд В.Грабського (1923–1925) розпочав жорстке впровадження ендецької концепції про однаціональну державу, політику асиміляції українського населення, яке становило більшість у регіоні. З цією метою Варшава намагалася нейтралізувати діяльність на міжнародній арені еміграційного уряду ЗУНР, організувала жорсткі репресії проти націоналістичних сил, а також прагнула перевести на рейки угодовства легальні українські політичні сили, насамперед Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО; ств. 1925 р., на базі Української національно-трудової партії), лідери якого неодноразово обиралися до польського сейму, навіть були його віце-маршалками (львівський журналіст В. Мудрий, адвокат із Перемишля В. Загайкевич). УНДО, що прагнуло стати партією європейського демократичного типу, намагалася здобути для українців Другої Речіпосполитої максимум політичних, соціально-економічних та культурно-освітніх прав. Не забуваючи стратегічної мети – здобуття незалежності України та соборності її земель, об'єднання насамперед прагнуло здобути національно-територіальної автономії Західної України в межах Польської держави. Партійці намагалися, зокрема й через Українську парламентську репрезентацію захистити діяльність українських шкіл, культурно-освітніх і кооперативних організацій, православних церков на Волині, Лемківщині, Поліссі, Холмщині і Підляшші, виступали проти парцеляції земель на користь військових осадників і колоністів, за надання матеріальної допомоги зубожілому українському селянству, критикували владу за недотримання Конституції Польщі, штучне створення і підтримку пропольських українських політичних партій та москвофільських структур, утравквістичних шкіл, тиск на національно свідоме греко-католицьке духовенство, проведення брутальних пацифікацій. Великі європейські держави – Великобританія, Франція, Німеччина, Італія цікавили націонал-демократів лише як засіб нейтралізації українського питання, дипломатичного тиску на Польщу та СРСР²⁷³. При цьому нерідко підтримувалися політично різномірні групи у партії, які орієнтувалися, зокрема у другій половині 20-х років, на переговорний процес із офіційною Варшавою (В.Бачинський), або ж на радянську Україну (О.Марітчак, Г.Микитей, Л.Петрушевич).

Українська радикальна партія (із 1926 р. – Українська соціалістично-радикальна партія) пропагувала політику “орієнтації на власні сили”, вважала приєднання Західної України до Польщі нелегітимним, критикувала польський окупаційний

Філософія та політологія в контексті сучасної культури. – Дніпропетровськ, 2012. – Вип. 4. – С. 115–121.

²⁷³ *Соляр І.* Зовнішні орієнтації національно-державницьких партій Західної України (1923–1939) / І. Соляр. – Львів, 2011. – С. 59–104, 157–186, 324; *Черкавський О.* Чого хоче Українське національно-демократичне об'єднання? Коротке пояснення програми УНДО / О. Черкавський. – Перемишль, 1928. – С. 7–32

режим, виступала за нагальне проведення реформ в економічній та національно-культурній сфері, хоча не відмовлялася в участі у парламентських виборах 1928 р. Насамперед пропонувала провести земельну реформу й надати більше прав українській кооперації, відновити діяльність парамілітарних “Лугів” і “Соколів”. Особливо гостро критикувала автономістичну платформу націонал-демократів й виступала за самовизначення народів, боротьбу за соціальне і національне визволення народу, самостійну соборну Українську державу з республіканською формою правління. Задля реалізації цієї мети УРП вважала необхідним творення спільного фронту боротьби українських соціалістичних партій²⁷⁴.

Українська соціал-демократична партія (УСДП) певний час підтримувала зв'язки з польськими соціалістами, з якими об'єднували гасла боротьби проти соціалізму, фашизму і комунізму. Втім, на відміну від УСДП, яка виступала за незалежність України, ППС відстоювала територіальну автономію українських земель у складі Польщі. На початку 1920-х рр. УСДП фактично перетворилася в легальну прибудову Комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ; від 1923 р. – Комуністична партія Західної України), яка використовувала легальні засоби, насамперед партійні тижневики і одноденки для поширення комуністичних ідей²⁷⁵. Щоправда, на початку 1930-х рр., коли на Наддніпрянщині згорнуто нову економічну політику та українізацію, започатковано політичні репресії та голодомор, партія уже не розглядала доцільності возз'єднання Західної України з УРСР. УСДП продовжувала виступати за розвиток українського профспілкового руху, засуджувала як саботажні акції Української військової організації, так і терор “пацифікаційних відділів” влади, яка застосовувала принцип колективної відповідальності щодо цивільного населення²⁷⁶.

Українська католицька народна партія, яка заснована 1930 р. (голова І. Волянський, а неофіційно – Станиславівський єпископ Г. Хомишин; з 1932 р. – УНО), вимагала національно-територіальної автономії українських земель у складі Польщі. 1930 р. на протигагу цій структурі митрополит Андрей Шептицький створив Український католицький союз (голова В. Дашкевич), який намагався консолідувати українське суспільство на національно-християнських засадах для відбудови власної держави. Загалом християнсько-суспільний рух не зумів розгорнути широкої партійної мережі²⁷⁷.

Значно слабшим було політичне життя на Волині, Підляшші, Поліссі та Холмщині, де діяли структури партій доби Української Народної Республіки – Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП), Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР), Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ) та

²⁷⁴ *Соляр І.* Зовнішні орієнтації національно-державницьких партій Західної України (1923–1939). – С. 105–127.

²⁷⁵ КПЗУ з 1925 р. формально перебувала у складі Польщі, а фактично була складовою КП(б)У. Див.: *Cimek H.* Komunistyczna partia Polski. 1918–1938 / *H. Cimek., L. Kieszczyński.* – Warszawa, 1988. – 480 s.

²⁷⁶ Там само. – С. 209–236; *Райківський І.* Українська соціал-демократична партія (1928–1939 рр.) І. Райківський. – Івано-Франківськ, 1995. – С. 13–55; *Макух І.* На народній службі. Спогади / І. Макух. – Київ, 2001. – С. 287, 356–363.

²⁷⁷ *Гусак Р.* Політичне життя в західноукраїнських землях (1921–1939 рр.): автореф дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Р. Гусак. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – С. 3.

ін., які декларували необхідність відродження незалежної соборної Української держави. Щоправда, там діяли також і політичні об'єднання, котрі прагнули до польсько-української співпраці в межах Польської республіки, соборності православної церкви у Польщі. Насамперед – Волинське українське об'єднання (ВУО), яке було організовано за участю соратників С. Петлюри – П. Певним, С. Тимошенком та С. Скрипником²⁷⁸.

Складні історичні обставини (політична та ідейна криза, пов'язана з поразкою Української революції) сприяли формуванню українського інтегрального націоналізму як ідеології і політичної практики недержавної нації. Репрезентантами праворадикальної течії виступили насамперед Українська військова організація (ств. 1920 р.), Організація українських націоналістів (ств. 1929 р.), Фронт національної єдності (ств. 1933 р.), а також створені за підтримки Д. Донцова та інших політиків періодичні видання – “Заграда” (1923–1924), “Літературно-науковий вісник” (1922–1932), “Вісник” (1933–1939) та ін. Головним теоретико-інформаційним органом ОУН став празький часопис “Розбудова нації” (1928–1934)²⁷⁹.

Найвищим типом людської організації творці ОУН проголосили націю як внутрішню органічну, цілісну спільноту, а природною формою самоствердження нації, найвищим шаблоном її розвитку – державу. Цієї мети можна було досягти шляхом організації національної революції. Начальний командант УВО Є. Коновалець та його прихильники задумували ОУН як структуру, що діятиме переважно легальними засобами. Однак розвиток ОУН пішов іншим шляхом, на який його спонукало молоде покоління, насамперед колишні члени Союзу української націоналістичної молоді (ств. 1926 р.). Зокрема за участю молодих членів організації, інколи без відома Проводу ОУН, проведено серію саботажів та терористичних актів: жертвами замахів стали відомий польський політик, теоретик соціалізму Т. Голувко (1931), міністр внутрішніх справ Б. Перацький (1934) та ін. Лише з липня по листопад 1930 р. за участю праворадикалів проведено 191 акт саботажу, з яких 172 акції супроводжувалися знищенням приватного майна, зокрема маєтків польських генералів і урядовців; невдовзі акції поширилися на колоністів, руйнування інфраструктури та комунікацій. Вказані протестаційні акції мали на меті дезорганізацію державних структур, здійснення тиску на польське населення, а також здобуття засобів для подальшої конспіративної діяльності. У відповідь влада організувала за участю парамілітарних структур “пацифікацію”, яка охопила 750 сіл 16 повітів Львівського, Станіславівського та Тернопільського воєводств²⁸⁰. Бойова діяльність найбільше активізувалася в 1933–1934 рр., коли крайовим провідником ОУН на західноукраїнських землях був С. Бандера. Напередодні Другої світової війни підпільна мережа організації об'єднувала до 8–9 тис. дійсних членів²⁸¹.

²⁷⁸ Гусак Р. Політичне життя в західноукраїнських землях... – С. 10.

²⁷⁹ Касьянов Г. До питання про ідеологію Організації українських націоналістів (ОУН). Аналітичний огляд. / Г. Касьянов. – Київ, 2003. – С. 12–16; *Wysocki R. W kręgu integralnego nacjonalizmu. Czynnny nacjonalizm Dmytra Doncowa na tle myśli nowoczesnych Romana Dmowskiego. Studium porównawcze* / R. Wysocki. – Lublin, 2014. – 544 s.

²⁸⁰ Гусак Р. Політичне життя в західноукраїнських землях (1921–1939 рр.). – С. 8.

²⁸¹ Детальніше див.: *Зайцев О. Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті роки): генеза, еволюція, порівняльний аналіз: автореф дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. іст.*

Постійно розгоралося і “полум’я польського націоналізму”. У зв’язку з цим англійський історик Н. Дейвіс констатував, що політичні погляди керівних кіл Польщі були “безсоромно націоналістичні. “Польськість” стала критерієм респектабельності. Всі панівні партії конституційної доби – Польська соціалістична партія, Польський селянський рух і націонал-демократи – поділяли турботу про національну єдність, що згодом за доби санації набула найвищого пріоритету. На практиці така політика лишала дуже мало простору для інтересів меншин і тих політичних груп, чи то консервативних, чи то революційних, на яких не справляла враження мода на націоналізм”²⁸². Важливим політичним інструментом влади також залишалася армія, яка після смерті Ю. Пілсудського 1935 р. стала домінантною політичною силою²⁸³. На цей час праві політики держави гуртувалися в рамках Табору національного єднання, який був заснований на принципах військової дисципліни, шовіністичних гасел і не прагнув задовольняти конкретні вимоги національних меншин²⁸⁴. На Волині це реалізовувалося в ідеї “ревіндикації душ”, насильницькому наверненні до римо-католицизму, особливо у прикордонних повітах.

Певний час серед проурядового табору проукраїнську позицію репрезентували Л. Василевський та Т. Голувко, які популяризували свої погляди у часописах “Droga” (1922–1937 pp.), “Nowy Kurier Polski” (1926–1929 pp., з 1927 р. – під назвою “Епока” та “Głos Prawdy” (1921–1929). Зокрема вони пропонували переглянути мовний закон 1924 р. та запровадити “українське шкільництво”, навіть створити у Львові державний Український університет, перевести з Чехословаччини на Волинь Українську сільськогосподарську академію, приймати українців на державну службу нарівні з поляками. Визначальну роль у польсько-українському зближенні відіграв ілюстрований місячник (згодом тижневик) “Biuletyn Polsko-Ukraiński” (1932–1938; редактор В. Бончковський)²⁸⁵.

Українсько-польське протистояння особливо спостерігалось у площині самоврядування, яке неодноразово реформувалося в бік “одержавлення”. Польська адміністрація Східної Галичини і Західної Волині міжвоєнної доби успадкувала форми місцевого управління і самоврядування, засновані на принципах національного законодавства Австро-Угорщини, Німеччини та Росії. Конституція Польщі від 17 березня 1921 р. встановлювала єдину центральну владу й не передбачала для українських етнічних земель автономно-територіального устрою. Для вгамування радикальних суспільно-політичних настроїв та заспокоєння міжнародної громадськості Сейм Польщі 26 вересня 1922 р. ухвалив спеціальний закон, який передбачав не пізніше, ніж через два роки запровадити самоврядний статус трьох південно-східних воєводств – Львівського, Тернопільського та Станіславського. Однак, положення цього закону так і не були введені в дію. Отже, територіальне самоврядування краю включало воєводства, повітові, міські та сільські гміни (громади). Довоєнні сільські та міські громадські ради розпущено влітку 1919 р. Низовою ланкою самоврядування стала громадська рада, яка складалася з радних

наук / О. Зайцев. – Львів, 2014. – С. 18–19; його ж. Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті роки): Нариси інтелектуальної історії / О. Зайцев. – Київ, 2013. – 488 с.

²⁸² Дейвіс Норман. Боже ігрище. Історія Польщі / Норман Дейвіс. – Київ, 2008. – С. 747.

²⁸³ Там само. – С. 748.

²⁸⁴ Там само. – С. 761; Польша. Нарис історії. – Варшава, 2015. – С. 235–237.

²⁸⁵ Гусак Р. Політичне життя в західноукраїнських землях (1921–1939 pp.). – С. 8–9.

та їх заступників (від 12 до 48 осіб). Рада обиралася сільською громадою на шість років. Перші вибори солтисів і підсолтисів у сільських громадах, після узгодження їх кандидатур згідно з побажанням старости, відбулися наприкінці 1934 – на початку 1935 рр. Ухвалу про затвердження на посаді солтиса приймав повітовий староста на підставі донесень поліції²⁸⁶.

23 березня 1933 р. польський сейм ухвалив закон “Про часткову зміну устрою територіального самоврядування”, який запровадив збірну громаду – волость, яка об’єднувала кілька, а іноді і більше десятка сільських громад (понад 10 тис. населення). Як правило, влада творила малі за кількістю населення волості з перевагою польського населення і великі – з перевагою українського. Подібні збірні громади вже існували на Волині. Зокрема, на близько 1300 членів волосних рад у межах трьох воєводств українці спромоглися обрати 1935 р. лише 458 радних, більшість з яких прямо або опосередковано симпатизувала провладним політикам²⁸⁷. Волосна рада обирала війта та його заступника, яких влада перевіряла на політичну лояльність; без затвердження старости їхній вибір вважався недійсним. Кожна з волостей, незалежно від кількості населення, обирала двох представників до повітової ради, що створювало сприятливі умови для переваги у них поляків. Це підтвердили перші від часу відновлення незалежності Польщі вибори до повітових рад 1935 р. Того ж року відбулися вибори до воєводських рад, куди повітові й міські ради обирали по одному члену²⁸⁸.

Отже, адміністративна влада, зокрема в особі повітових старостів, намагалася підпорядкувати контроль над органами самоврядування та забезпечити перевагу поляків на всіх щаблях їх організаційної структури. Тогочасні політико-правові умови нерідко провокували серед українців міжпартійні суперечки, що не сприяло творенню єдиних виборчих блоків. Натомість урядові структури підступно ініціювали нібито компромісні українсько-польські списки, що нерідко призводило до виборів без вибору. Загалом становлення польської адміністрації у регіоні ще більше ускладнювало українсько-польські відносини, фактично підтримуючи політику ендеків щодо національної асиміляції місцевого населення.

Українці дискримінувалися на ринку праці. Польські роботодавці регулярно порушували нормативно-правові акти, які регулювали соціальне забезпечення робітників, особливо молоді й жінок. Працівник-українець відчував труднощі у працевлаштуванні у зв’язку з національною приналежністю, тому питома вага українців у суспільно важливих і добре оплачуваних сферах – залізниці, військовій, важкій, поліграфічній промисловості, державних установах була невисокою. Українці відчували перешкоди влади й щодо реєстрації профспілкових і фахових

²⁸⁶ Іваник М.М. Система органів місцевого самоврядування в Галичині у 1919–1939 рр. Історико-правовий аспект / М.М.Іваник, К. К. Кондратюк . – Львів, 2007. – С. 29–223; Гладичук С. Встановлення польської адміністрації в Західній Волині у 1919–1921 роках: державно-правові та суспільно-політичні аспекти: автореф дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / С. Гладичук. – Львів, 2018. – С. 12–16.

²⁸⁷ Там само. – С. 174.

²⁸⁸ Державний архів Тернопільської області. – Ф. 11. – Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 19; Ф. 137. – Оп. 1. – Спр. 106. – Арк. 4; *Maly rocznik statystyczny*. – Warszawa: Nakladem G.U.S., 1935. – S. 8.

товариств. Окремі профспілкові структури, як от студентський “Профорус” (з 1926 р.), діяли у підпіллі²⁸⁹.

Зрозуміло, що дискримінаційна політика влади постійно радикалізувала знедолених, які активно поповнювали не лише праворадикальні, але й ліворадикальні політичні партії, що намагалися послабити державну владу силовими і, як правило, протиправними акціями – мітингами, страйками, фізичним терором, саботажем супроти керівників держави, регіональних чиновників, польських політиків. У зв’язку з цим владні силові структури намагалися ліквідувати підозрілих, насамперед у приналежності до УВО та ОУН. Лише на Волині в 1930–1934 рр. було засуджено близько 120 членів і симпатиків УВО та ОУН, зокрема й на терміни від 5 років і вище. Відтак 1935 р., після смерті Ю. Пілсудського, Бельведер взяв курс на силове розв’язання українського питання. Це викликало ще більший спротив українських націоналістів, які прагнули зміцнити свою мережу: того ж 1935 р. створено Крайову Екзекутиву ОУН на північно-західних українських землях, яка посилила експансію ідеології українського націоналізму у п’яти оунівських округах – Рівненському, Луцькому, Володимирсько-Ковельському, Холмському, Поліському (вони могли об’єднувати 1939 р. до 4 тис. осіб). Найчисельнішими лави націоналістів були на півдні Волині та в Костопільському повіті. З метою нейтралізації їх дій польська влада у 1936–1937 рр. заарештувала на Костопільщині 87 осіб на чолі з повітовим провідником Г. Рибаким; тоді ж знекровлено частину провідників Горохівського, Володимирського і Ковельського повітів. Нарешті, у листопаді 1938 р. – серпні 1939 р. на Волині затримано 754 члени і симпатики ОУН, особливо багато в Луцькому, Горохівському, Здолбунівському та Дубнівському повітах. Репресивну складову польської внутрішньої політики посилила ліквідація інституту присяжних судів законом від 9 квітня 1938 р. Власне на підставі подань адміністративних органів націоналістів відправляли й до концтабору у Березі Картузькій²⁹⁰. Особливо пекельним для них було перебування у камерах спільно з комуністами, членами КПЗУ.

Під прес репресій влади потрапляли й культурно-освітні та молодіжні організації. Як відомо, наймасовіше культурно-освітнє товариство “Просвіта” намагалося не лише підтримати українське приватне шкільництво і книгодрукування, але й боролось за українізацію (“розмосковнення”) Православної церкви на Волині, відзначало річниці Листопадового Чину 1918 р. у Львові, проголошення самостійності УНР. Прагнучи призупинити політизацію товариства на Волині місцева влада на початку 1928 р. ліквідувала його найбільші осередки у Рівному, Дубно,

²⁸⁹ Мазурок О. Господарсько-фінансова діяльність професійної організації українського студентства на західноукраїнських землях упродовж 1921–1926 рр. / О. Мазурок // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2014. – Вип. 39. – С. 105.

²⁹⁰ Дарованець О. Боротьба Організації Українських Націоналістів проти асимілізаційно-репресивної політики польської влади щодо українців Волині (1929–1939) / О. Дарованець // Український визвольний рух. – Львів, 2003. – Зб. 2. – С. 53–73; його ж. Репресивна акція польської влади щодо Організації Українських Націоналістів на Волині в листопаді 1938 р. – вересні 1939 р. // О. Дарованець // Український визвольний рух. – Львів, 2004. – Зб. 3. – С. 102–144; його ж. Політика польської влади щодо Української Військової Організації та Організації Українських Націоналістів на Волині (1927–1939). Автореферат дис. на здобуття наук. ст. канд. іст. наук // О. Дарованець. – Львів, 2007. – С. 11–13.

Ковелі, а 1935 р. – у Луцьку. На місці “Просвіти” воєвода Г. Юзевський намагався розбудувати за державні кошти значно лояльнішу “Просвітянську хату”²⁹¹.

На початку 30-х років, коли в державно-політичному житті все більшу роль почали відігравати військові, на Волині, Холмщині та Підляшші активізовано політику “ревіндикації” – брутального навернення православних українців, насамперед у прикордонних повітах, до римо-католицизму. Відтак наприкінці 30-х років у цьому регіоні було знищено майже 200 православних церков і каплиць, 150 передано римо-католикам²⁹². При цьому палилися не лише будівлі, але й унікальні іконостаси та стародруки, що були створені кількома поколіннями українців. Зрозуміло, що це викликало не лише сльози, але й спротив холмщаків упродовж наступних років. Водночас влада сприяла розбудові мережі римо-католицьких храмів. Лише в Луцькій дієцезії у міжвоєнний період було створено 104 нові парафії²⁹³. У цей період до регіону переселилося, як свідчить В. Менжецький, не менше ста тисяч поляків – урядовців, військовиків, поліцаїв, поштарів, медиків, робітників залізниці²⁹⁴. Щонайменше 3500 господарств заснували в 20-і роки польські офіцери-осадники із центральних регіонів Польщі²⁹⁵. Зрозуміло, що такий наплив поляків до міст і сіл викликав чимале невдоволення місцевих українців – зuboжілих селян, безробітної інтелігенції.

Влада і шовіністично налаштовані польські політики намагалися не допустити проведення парамілітарними товариствами “Січ”, “Сокіл”, “Луг”, “Пласт” патріотичних Фестин, свят Героїв визвольних змагань, зеленосвяточних походів до могил вояків Легіону УСС і УГА. Нерідко такі походи переростали в конфронтації з опонентами, руйнування стрілецьких могил на Маківці у Карпатах, Лисоні під Бережанами, Пікуличах під Перемишлем та ін. Через нестачу коштів і непослупливість влади товариству “Сокіл” так і не вдалося викупити земельну площу

²⁹¹ Зуляк І. Особливості функціонування “Просвіти” на Волині у міжвоєнний період / І. Зуляк // Науковий вісник Чернівецького університету. Зб. наук. т. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці, 2004. – Вип. 229–230. – С. 52–58; Філіпович М. Українсько-польські відносини на прикладі діяльності Луцької повітової “Просвіти” в 20–30-х роках ХХ ст. / М. Філіпович // Україна у ХХ столітті: Уроки, проблеми, перспективи. – Київ, 2001. – С. 168–177; Добровичська В. Діяльність рівненського товариства “Просвіта” у 1917–1918 рр. / В. Добровичська // Волинь і Волинське зарубіжжя. – Луцьк, 1994. – С. 156–159.

²⁹² Гусак Р. Політичне життя в західноукраїнських землях (1921–1939 рр.). – С. 14; Купріянович Г. Акція руйнування православних церков на Холмщині і Південному Підляшші в 1938 р. / Г. Купріянович. – Холм, 2009. – 383 с.

²⁹³ Popek Ł. Diecezja łucka w okresie międzywojennym i podczas wojny światowej (1918–1944) / Ł. Popek // Polacy i Kościół rzymskokatolicki na Wołyniu w latach 1918–1997. – Lublin, 1999. – S. 23–46.

²⁹⁴ Mędrzecki W. Polacy na Wołyniu w okresie międzywojennym (1918–1939) / W. Mędrzecki // Polacy i Kościół rzymskokatolicki na Wołyniu w latach 1918–1997. – Lublin, 1999. – S. 13–22.

²⁹⁵ Див.: Проект “Україна”. Галичина та Волинь у складі міжвоєнної Польщі / авт.-упор. М. Литвин. – Харків, 2017. – С. 437–438; Виздрік В. Галицьке село: соціально-економічне життя та суспільно-політичні процеси (1919–1939) / В. Виздрік. – Львів, 2015. – 394 с.; Васюта І. К. Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз’єднання / І. К. Васюта. – Львів, 1978. – 194 с.; Сливка Ю.Ю. Селянство західноукраїнських земель міжвоєнного періоду / Ю. Ю. Сливка, Т. О. Панфілова // Історія українського селянства. – Київ, 2006. – Т.2. – С. 225–262.

“Українського городу” у Львові, де проводилися численні культурно-освітні та спортивні акції галицьких українців, зокрема Запорізькі ігрища.

Зауважимо і те, що з другої половини 20-х років польська влада провадила щодо українських теренів відмінну національну та мовну політику, спрямовану на поглиблення регіональних відмінностей та асиміляцію українського населення. Цій меті слугували політика регіоналізму (застосування різних методів для вирішення українських проблем у різних регіонах – Галичині, Холмщині, на Волині, Підляшші і Поліссі), підтримка русофільських тенденцій на протигагу українофільським і, навпаки, надання переваги полонофільським угрупованням, штучне формування прихильної до Польщі національної свідомості серед бойків, лемків, гуцулів, поліщуків.

Влада спрямовувала чималі зусилля на полонізацію українців Галичини та Волині, намагаючись через систему освіти реалізувати політику національної асиміляції (проголошену ендеками) чи державної асиміляції (підтримувану режимом “санації”). Зокрема, шкільний закон від 31 липня 1924 р., розроблений міністром віровизнань та освіти Станіславом Ґрабським, гарантував перевагу польській мові як державній за одночасного визнання часткових мовних прав меншин – шляхом запровадження утраквістичних шкіл. Навчати українською мовою в школі дозволялося за умови, що громада меншини становить не менше як 25% населення. Відповідно до закону запроваджувалися шкільні плебісцити щодо мови навчання, однак їх наслідки наперед планувалися шкільними та політичними органами, а самі вони проводилися в умовах терору та підкупів. Саме через це плебісцити призвели до масового переведення українських шкіл на польські або двомовні.

Відповідно до закону від 11 березня 1932 р. українське середнє державне шкільництво було перетворено на утраквістичне. Якщо в 1921–1922 рр. існувало 15 державних українських і 2 утраквістичні гімназії, то в 1937–1938 рр. державних гімназій залишилося лише п’ять, кількість утраквістичних не змінилася. Водночас реформа 1932 р. передбачала заміну вчителів непольських національностей, яких вважали націоналістами та ворогами польського патріотизму, поляками, на яких покладали завдання прищеплювати учням польський національний дух. Після реформи мовою навчання педагогів стала польська. Українська залишилася мовою навчання в приватних учительських семінаріях і на курсах. Запровадження “numerus clauses”, відсоткова норма вступу до вищих навчальних закладів представників непольських національностей, надання при вступі переваги молоді, яка служила в польській армії чи закінчила польськомовну школу, значно обмежило доступ українцям до вишів. Створені українцями на початку 20-х років Таємний український університет у Львові, Висока політехнічна школа через переслідування з боку польської влади, заборону службовцям державних установ працювати в цих закладах, дискримінацію випускників призвели до припинення їхньої діяльності²⁹⁶.

Недоліком польського мовного законодавства стала заборона державним установам вживати терміни “українець”, “український” та заміна їх на “русин”, “руський”, “русинський”, що постійно нагнітало протестні настрої серед національно свідомих українців.

²⁹⁶ Детальніше див.: Руда О. Мультикультурний простір Галичини / О. Руда // Проект “Україна”. Галичина та Волинь у складі міжвоєнної Польщі. – Харків, 2017. – С. 363–408.

Як бачимо, українсько-польський конфлікт середини ХХ ст. своїм корінням сягає ще нових часів, а рельєфно – міжвоєнного періоду. Зрозуміло, що нинішня Українська держава немає жодного відношення до цієї трагедії, а навпаки – представники центральної влади, інтелектуали країни неодноразово засуджували прояви взаємної ненависті й насилля, насамперед праворадикалів. Тому слід погодитися з українськими вченими та публіцистами в тому, що Холмсько-Волинська трагедія 1938–1943 рр. сталася за відсутності української державності й проходила на міжнародному ґрунті. Загалом населення західноукраїнського регіону стало заручниками геополітичної гри великих країн, що насамперед вирішували власні етнополітичні плани²⁹⁷.

Східна Галичина і Західна Волинь у політиці прометеїзму міжвоєнної Польщі

Розглянемо політику нормалізації польсько-українських відносин 1935 р. в Східній Галичині та Волинський експеримент 1928–1938 рр. у контексті реалізації концепції прометеїзму міжвоєнної Польщі²⁹⁸.

Польська концепція прометеїзму зародилася в період підписання Ризького договору 1921 р., коли вже очевидно була поразка федераційної програми прихильників Ю. Пілсудського (пілсудчиків). Творці прометеїзму вважали, що з утворенням Союзу радянських соціалістичних республік (СРСР) суть російського імперіалізму не змінилася. Вони сподівалися, що національно-визвольні рухи стануть причиною його неминучого краху і всіляко підтримували сепаратистські відцентрові тенденції в республіках. Перемога над СРСР видавалася можливою за умови об'єднання Польщі у федерацію з іншими неросійськими народами, унаслідок чого територіально обмежена Росія переставала би бути грізним і небезпечним сусідом. Відмежування від більшовицької Росії буфером напівзалежних держав означало перетворення її, раз і назавжди, у другорядну країну. У зв'язку з цим прометеїзм мав стати засобом реалізації гасла “Польща від моря до моря” й мав антирадянський і антиросійський характер²⁹⁹.

Порівняно з федераційною програмою концепція прометеїзму передбачала залучення до орбіти польських впливів значно більше народів. Серед них передусім українці, народи Південного Кавказу (грузини, азербайджанці, вірмени); народи Північного Кавказу; кримські й поволзькі татари; народи Середньої Азії; козаки; народи західної Фінляндії: карели та інгерманландські фіни³⁰⁰. Так звані прометеївські народи мали утворити об'єднаний антирадянський фронт на чолі з Польщею.

Ключова роль у боротьбі з Росією й утворенні системи федераційних договорів відводилася Україні. Цю тезу переконливо аргументував один із керівників прометеївського руху, талановитий редактор і публіцист В. Бончковський: “Грузія, Азербайджан, Північний Кавказ, Туркестан, Україна та інші, утворюючи так званий

²⁹⁷ *Бойко В.* ... Ще раз – про Волинську трагедію / В. Бойко // День. – 2016. – 16 червня.

²⁹⁸ Див: *Комар В. Л.* Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.) : наукова монографія / В. Л. Комар. – Івано-Франківськ: Вид-во “Місто НВ”, 2011. – 360 с.

²⁹⁹ *Charszkiewicz E.* Przebudowa Wschodu Europy. Materiały do polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego w latach 1893–1921 / E. Charszkiewicz // Niepodległość. – Londyn, 1955. – Т.5. – S.136.

³⁰⁰ Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), Oddział II Sztabu Głównego (Od. IISz. Gł.). – Sygn. I.303.4.5561. – К. 8 (Stosunki Polsko-Prometeuszowskie. Referat polityczny, obrazujący genezę sprawy, założenia ideologiczne i formy organizacyjne współdziałania Polsko-Prometeuszowskiego).

прометеївський фронт, представляють собою потужну силу, що може змінити політичне обличчя Східної Європи. Однак ключем до розв'язання проблеми і основним елементом цілого фронту, який може радикально трансформувати стан сил є Україна³⁰¹. З цього приводу в доповідній записці Відділу II Головного штабу (ГШ) зазначалося, що верховне командування Війська польського серйозно оцінювало лише потенціал України, а решта “були декораціями і тактичними додатками для врегулювання українського питання”³⁰².

Об'єднаною метою для поляків та українців у руслі політики прометеїзму була оборона Польської держави в умовах загрози з боку Радянського Союзу й співпраця у побудові незалежної України над Дніпром³⁰³. Тому вважалося, що лише прометеївський фронт народів може змінити ситуацію у Східній Європі на користь Польщі, якій відводилася роль координатора національно-визвольних рухів поневолених народів СРСР. Українське питання розглядалося насамперед як засіб нейтралізації “імперіалістичної політики Москви”³⁰⁴.

Виважена національна політика Польщі, яка спиралася на концепції прометеїзму, мала перекопати українців у необхідності польсько-української співпраці. У перспективі йшлося про переорієнтацію вектора українського націоналізму з антипольського на антирадянський напрям і забезпечення Польщі надійного тилу в майбутній війні з СРСР³⁰⁵.

Східну Галичину пілсудчики, як і ендеки, вважали споконвічною польською землею. На відміну від останніх, ідеологи прометеїзму визнавали, що тут проживає українське населення, але заперечували його право на самовизначення. На противагу ендецькій політиці національної асиміляції пілсудчики запропонували політику державної асиміляції українців, “щоб при умові збереження власної національності у меншин формувалося свідоме почуття приналежності до польської державності”³⁰⁶. Поступки уряду мали так з'єднати західноукраїнські землі з Польщею, щоб навіть у разі створення “незалежної України над Дніпром це не викликало б зміни її східних кордонів”³⁰⁷.

Суперечливість політики Ю. Пілсудського й пілсудчиків в українському питанні була очевидною хоча б у тому, що вони не помічали органічної єдності між Галичиною і Наддніпрянською Україною, яка до того ж уже була зафіксована і юридично в Акті Злуки від 22 січня 1919 р. Вони нібито підтримували незалежність

³⁰¹ *Bączkowski W.* Na marginesie prób tworzenia polskiej racji stanu w kwestii ukraińskiej / *W. Bączkowski // Biuletyn Polsko-Ukraiński.* – 1932. – №1. – S.11.

³⁰² *Lewandowski J.* “Prometeizm” – koncepcja polityki wschodniej piłsudczyzny (Część 1) / *J. Lewandowski // Biuletyn Wojskowej Akademii Politycznej (seria historyczna).* (Warszawa). – 1958. – № 2. – S.130.

³⁰³ Российский государственный военный архив (РГВА). – Ф.308/к. – Оп.1. – Д. 40. – Л. 6 (Dyspozycja referatu ozagadnieniu prometeuszowskim. Referat opracowuje Szef Ekspozytury 2 na Konferencje u Szefa Oddziału II Sztabu Głównego w dniu 19.11.1937 r.).

³⁰⁴ CAW, Od. II Sz. Gł. – Sygn. I.303.4.5577. – K.3 (Biuletyn Polsko-Ukraiński); *Bączkowski W.* Problem problemów Polskich / *W. Bączkowski // Biuletyn Polsko-Ukraiński.* – 1938. – № 9. – 27 lutego. – S.101.

³⁰⁵ *Hołówko T.* Kwestia narodowościowa w Polsce / *T. Hołówko.* – Warszawa, 1927. – S.27.

³⁰⁶ *Paprocki S.* Kwestia ukraińska / *S. Paprocki.* – Londyn, 1949. – S.10.

³⁰⁷ *Hołówko T.* Minimalny program polityki polskiej we wschodniej Galicji i na tzw. “kresach” / *T. Hołówko. // Doga.* – 1924. – №10. – S.539.

України, яка б стала бар'єром на шляху російської експансії, але, як і більшість поляків, вважали Східну Галичину невід'ємною частиною II Речі Посполитої. З цього приводу пілсудчик Л. Василевський писав: “Що буде, якщо у зовнішній політиці Польща з ентузіазмом буде відстоювати незалежну Україну аж до Кавказу, а у внутрішній буде керуватися моральністю загарбника?”. Він закликав звертати увагу на повсякденні проблеми українців Галичини: “Чому молодий українець, який закінчив державну гімназію, мусить шукати місця роботи в Чехословаччині? Чому на Волині майже немає українських шкіл, а лише утравкістичні, якщо там абсолютна перевага української людності? Чому український вчитель може навчати польських дітей на Помор'ї або Келецькому воєводстві, а не в Галичині? Чому в православній церкві на Волині практикується російська україножерча політика?”³⁰⁸.

Вважаючи українську проблему ключовою ланкою в реалізації своїх планів, теоретики і практики прометеїзму розглядали її у двох аспектах – зовнішньому та внутрішньому, тобто в міжнародній і національній політиці держави. Перший з них передбачав перетворення Польщі в одну з наймогутніших європейських держав і був спрямований проти СРСР. У внутрішній політиці Польщі прометеїсти ключову роль відводили українському питанню.

Відомо, що за даними перепису 1931 р., за різними підрахунками, у Польщі налічувалося від 4,5 млн до 5,9 млн українців, або приблизно 15% населення держави. Як відомо, цей перепис проводився за мовною та релігійною ознаками. Серед громадян, котрі назвали рідною мовою українську, було лише 3 млн 221 тис. 971 особа. З них 1 млн 676 тис. 763 особи були греко-католиками (найбільше їх проживало в Східній Галичині) і 1 млн 501 тис. 308 осіб – православними (переважно жителі Західної Волині)³⁰⁹.

Здійснення прометеївських планів пілсудчиків передбачало перетворення західноукраїнських земель на “П'ємонт” національно-визвольних змагань всіх українців і його подальше використання в інтересах Польської держави³¹⁰. Насамперед це стосувалося Східної Галичини і Західної Волині. Вибираючи методи реалізації, керівники Польщі виходили з історичних і регіональних особливостей цих територій.

У Галичині, на відміну від Волині, розвивався потужний український національно-визвольний рух, який мав міцні традиції ще з часів Австро-Угорщини. Представлений різними політичними партіями, він став реальною силою в організації українського народу. Серед партій легального спрямування найвпливовішою було Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО). Як партія парламентського типу воно скоріше нагадувало рух і поширювало свій вплив на всю Західну Україну через мережу культурно-освітніх та економічних українських інституцій (“Просвіта”, Ревізійний союз українських кооперативів (РСУК), Центросоюз та ін.).

Українська проблема гостро виявилася у Східній Галичині, а саме в Станиславівському, Тернопільському та Львівському воєводствах. Українці-галичани вважали себе приниженими поразкою у війні з поляками 1918–1919 рр., і на

³⁰⁸ Wasilewski L. O drogi porozumienia / L. Wasilewski // *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. – 1932. – №2. – S. 4.

³⁰⁹ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 grudnia 1931 r. Polska*. – Warszawa, 1938. – S.15.

³¹⁰ *Lewandowski J. Kwestia ukraińska w II Rzeczypospolitej / J. Lewandowski // Aneks*. – Londyn, 1982. – Nr 28. – S. 112.

них покладали всю відповідальність за втрату національної держави – Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР). Політика польської влади в 1919 – 1926 рр., спрямована на національну асиміляцію українців, лише зміцнила антипольські настрої. Кульмінацією взаємного протистояння стала сумнозвісна паціфікація українського населення Галичини, яка тривала від 29 вересня до 16 жовтня 1930 р. Під приводом боротьби з саботажними виступами Української військової організації (УВО) і Організації українських націоналістів (ОУН) військо і поліція нищили українські культурно-просвітні заклади, відбувалося побиття селян, засмуджено 909 українців, у тому числі п'ять депутатів Сейму республіки³¹¹.

Парадоксально, але розпорядження щодо проведення “паціфікації” віддав особисто Ю. Пілсудський, котрий на той час виконував обов’язки прем’єр-міністра Польщі. Його дії польські історики пояснюють намаганням навести лад у “непокійній” Галичині³¹². Застосування владою принципу колективної відповідальності нечувано загостило міжнаціональні відносини в Галичині, налагодження яких стало одним із першочергових завдань другого уряду В. Славека. Він, як незмінний лідер “групи полковників”, виступав палким прихильником реалізації політики прометеїзму на сході Європи³¹³.

Польський уряд, намагаючись порозумітись з УНДО, вирішив переламати негативне ставлення галичан до польської держави. Задля цього було укладено формальні угоди, зокрема 1931 і 1935 рр., остання з яких відома в історіографії під назвою нормалізації польсько-українських взаємин. Але одного бажання частини урядовців і представників однієї, хоча й впливової української партії було замало для унормування взаємин, які постійно загострювалися внаслідок цілеспрямованої асиміляційної політики Бельведеру.

Переламати негативне ставлення українців до Польської держави було вирішено за допомогою порозуміння з найвпливовішою західноукраїнською партією – УНДО³¹⁴. Декларуючи політику боротьби з українським комуністичним рухом, з одного боку, і з націоналістичним рухом у Західній Україні, з другого, прометеївські кола шляхом співпраці з УНДО намагалися здобути прихильність українців Галичини до Польської держави. Платформою для взаємного порозуміння мало стати визнання польського кордону вздовж р. Збруч в обмін на визволення України від більшовицької влади.

Палким прихильником польсько-українського порозуміння виступав один з керівників прометеївського руху Тадеуш Голувко. Його вбивство членами ОУН у Трускавці 29 серпня 1931 р. шокуюче вплинуло на польське і українське суспільство і призупинило переговори між УНДО та санаційним урядом³¹⁵. Згодом керівництво

³¹¹ AAN, MSZ. – Sygn. 2254. – К.15.

³¹² *Chojnowski A.* Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939 / A. Chojnowski. – Wrocław, 1979. – S.158.

³¹³ *Kulesza W.* Koncepcje idejno-polityczne obozu rządzącego w Polsce w latach 1926–1935 / W. Kulesza. – Wrocław, 1985. – S. 116.

³¹⁴ Див.: *Соляр І.* Українське національно-демократичне об’єднання: перший період діяльності (1925–1928) І. Соляр. – Львів, 1995. – 71 с.; *його ж.* Консолідаційні процеси національно-державницьких сил Західної України (1923–1928) / І. Соляр. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2010. – 150 с.

³¹⁵ Archiwum Akt Nowych (AAN), Ministerstwo Spraw Zagranicznych (MSZ). – Sygn. 5315, mf. B21577. – K 217 (Zabójstwo ś. p. Tadeusza Hołówko. Poszukiwanie inicjatorów i sprawców

ОУН взяло на себе відповідальність за цей атентат. Проте, як свідчать архіви й дослідження сучасних вчених, замах було заплановано закордонним апаратом НКВС, якому вдалося використати виконавців атестату – членів ОУН В. Біласа й Д. Данилишина³¹⁶. Так сталінські спецслужби намагалися паралізувати діяльність прометеїстів щодо налагодження польсько-української співпраці в антирадянському напрямі.

Після трагічної загибелі Т. Голувка залишилася нереалізованою його ідея про створення спільного польсько-українського часопису як платформи майбутнього порозуміння. Прометеївський журнал “*Biuletyn Polsko-Ukraiński*” (“Бюлетень польсько-український” (БПУ)) було створено в 1932 р. Його редактором став В. Бончковський, а працівниками редакції – відомі українці: письменник Б. Лепкий, поет Є. Маланюк та публіцист І. Кедрин-Рудницький. Поява на шпальтах маловідомого видання прізвищ видатних українців мала сприяти налагодженню конструктивного польсько-українського діалогу.

Перед редакцією БПУ керівництво ГШ поставило завдання: 1) друкувати статті антирадянського змісту й викривати антинародну політику комуністичного керівництва в Україні; 2) поширювати агітацію серед українських емігрантів про спільну мету польського уряду і Державного центру Української народної республіки щодо Радянської України; 3) об’єднувати навколо БПУ українців і поляків, які поділяли концепцію прометеїзму³¹⁷.

У вересні 1932 р. вийшов друком польською мовою перший номер БПУ, в якому В. Бончковський констатував, що “на маргінесі творення польської рації стану в українському питанні став викристалізовуватися напрямок зближення польського і українського народів”³¹⁸. 8 червня 1933 р. відбулося перше засідання “Польсько-українського товариства”, заснованого за ініціативою незмінного редактора БПУ В. Бончковського. Метою товариства було залучення до співпраці представників обох національностей, на яких би зміг опертися у своїй діяльності БПУ. Головою товариства було обрано С. Стемповського³¹⁹.

“Польсько-українське товариство”, незважаючи на періодичні зібрання, існувало лише формально і в політичному житті Польщі було майже непомітним. Натомість окремі його діячі провадили активну роботу на ниві польсько-українського порозуміння. Особливо це стосувалося редактора і співробітників БПУ. Починаючи з 1933 р., на шпальтах бюлетеня регулярно друкувалися статті В. Бончковського, в яких пропагувалася ідея нормалізації відносин між польським і українським народами³²⁰.

Навколо БПУ об’єдналася група польських і українських діячів, котрі відіграли важливу роль у досягненні на переломі 1934–1935 рр. порозуміння між міністром

zbrodni Truskawieckiej na podstawie wiadomości prasowych. 15.IV.1932 r.). Там само. – Sygn. 5317, mf. B 21579. – К.31 (Spoleczeństwo ukraińskie wobec morderstwa Ministra Pierackiego); САW, Od. II Sz. Gł. – Sygn. I.303.4.5549. – К. 1 (Zabójstwo ś.p. Tadeusza Hołówki. Poszukiwanie inicjatorów i sprawców zbrodni Truskawieckiej na podstawie wiadomości prasowych).

³¹⁶ *Wysocki R.* Komuniści versus nacjonałiści. Konfrontacja i walka o wpływy pomiędzy Komunistyczną Partią Zachodniej Ukrainy a Organizacją Ukraińskich Nacjonalistów w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1929–1938 / R. Wysocki // *Rocznik Chełmski*. – 2007. – Т.11. – S. 188–189.

³¹⁷ РГВА. – Ф.461. – Оп. 1. – Д. 1. – Л. 172 (Wydawnictwo “*Biuletyn Polsko-Ukraiński*”).

³¹⁸ САW, Od. II Sz. Gł. – Sygn. I.303.4.5577. – К. 1–2 (*Biuletyn Polsko-Ukraiński*).

³¹⁹ Там само. – Sygn. I.303.4.5561. – К.105zw., 109, 112 (Stowarzyszenie Polsko-Ukraińskie. 21.II.1934 r.).

³²⁰ Там само. – К. 15 (*Biuletyn Polsko-Ukraiński*).

внутрішніх справ М. Зиндрам-Косцялковським і головою УНДО В. Мудрим³²¹. До цієї діяльності активно долучилися співробітники бюлетеня граф С. Лось, А. Бохенський, а з українського боку І. Кедрин-Рудницький³²².

Документи свідчать, що В. Бончковський брав активну участь у налагодженні політичних контактів між лідерами УНДО і урядом Польщі з 1933 р. За дорученням начальника Експозитури № 2 відділу ГШ Збройних сил Польщі, що тасмно керував всім прометеївським рухом, капітана Е. Харашкевича і при підтримці вдови Т. Голувка він домагався аудієнції у міністра М. Зиндрам-Косцялковського³²³.

Втілення цих ідей стало можливим у зв'язку з черговою ротацією уряду Польщі. Президент І. Мосціцький 29 березня 1935 р. призначив прем'єр-міністром голову Безпартійного блоку співпраці з урядом (ББСУ) полковника В. Славека, міністром військових справ – Ю. Пілсудського, внутрішніх справ – М. Зиндрам-Косцялковського, міністром закордонних справ – Ю. Бека, міністром релігійних визнань і освіти став В. Єнджеєвич³²⁴. Вже втретє очоливши уряд Польщі (29 березня 1935 р. – 12 жовтня 1935 р.), В. Славек залишався прихильником прометеївської ідеології. Підтримавши ініціативу Міністерства внутрішніх справ (МВС), він вирішив продовжити започаткований у 1931 р. польсько-український діалог.

Несподівано для багатьох у керівництві УНДО відбулися кадрові зміни. Незмінний голова партії Д. Левицький попросив відставки³²⁵. Лідери ОУН оцінили її як вияв внутрішніх інтриг в УНДО, ініціаторами яких були О. Луцький і В. Целевич³²⁶. На місце Д. Левицького було запропоновано редактора “Діла” В. Мудрого, який, за влучною характеристикою польського історика, був “політично гнучкішим”³²⁷. Він ще в 1931 р. висловив згоду на співпрацю з урядом Польщі шляхом “задоволення найважливіших українських постулатів”³²⁸, що збіглося з прометеївськими основами національної політики щодо українців. В. Мудрий фактично підтримав ідею державної асиміляції українців. Тобто вихід з польсько-українських суперечностей він бачив в узгодженні інтересів Польщі з українськими національними інтересами й прагненні ефективної співпраці³²⁹. Зовнішніми ознаками готовності українців до компромісу з владою була нейтральна позиція Української парламентської репрезентації (УПР) під час голосування за проект нової конституції Польщі

³²¹ *Lewandowski J.* “Prometeizm” – koncepcja polityki wschodniej piśsudczyzny (Część 1) / *J. Lewandowski* // *Biuletyn WAP (seria historyczna)*. – Warszawa, 1958. – № 2. – S. 136.

³²² *CAW, Od. II Sz. Gł. – Sygn. I.303.4.5577, Teczka: Biuletyn Polsko-Ukraiński.* – K. 5 (E. Charaszkiwicz. Organizacja i praca Biuletynu Polsko-Ukraińskiego. 8.III.1935 r.).

³²³ Там само. – *Sygn. I.303.4.5577, Teczka 3: Biuletyn Polsko-Ukraiński.* – K. 22 (Przyjęcie red. W. Wączkowskiego przez Ministra Spraw Wewnętrznych 9.III.1935 r.).

³²⁴ *Новий польський уряд // Діло.* – 1935. – 30 березня. – Ч. 83. – С. 3.

³²⁵ *Biblioteka Narodowa w Warszawie (BN), Rękopisy Ukraińskie (RU), Ukraińskie Narodowo Demokratyczne Objednania, mf. 75616, k. 275 (Засідання ЦК УНДО. 13 квітня 1935 р.).*

³²⁶ *CAW, Od. II Sz. Gł. – Sygn. I.303.4.5505. – K. 324 (H. Suchenek-Suchocki Naczelnik WN MSW. Komunikat Informacyjny № 23. Warszawa, 29.VII.1935 r.).*

³²⁷ *Torzecki R.* *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy (1933–1945)* / *R. Torzecki.* – Warszawa, 1972. – S. 14.

³²⁸ *AAN, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (MSW).* – *Sygn. 1049.* – K. 35.

³²⁹ Там само. – *Sygn. 5321.* – K. 118a–118b (Prof. Dr Olgierd Górka – sekretarz generalny I. W. Pro memoria. Instytut Wschodni do WW MSZ na ręce W Dyrektora T. Kobyłańskiego 20.II.1939 р.).

(29 квітня 1935 р.), що уможливило її прийняття. Так поступово вимальовувалося коло прихильників нормалізації в українському суспільстві.

У травні – червні 1935 р. на кількох неформальних зустрічах представників УНДО з урядовцями було досягнуто порозуміння, відоме як нормалізація польсько-українських відносин в Галичині. Усна домовленість була досягнута між керівництвом УНДО (В. Мудрий, В. Целевич, О. Луцький) і польським міністром М. Зиндрам-Косцялковським. Базою для нормалізації стала антирадянська платформа. Причиною цієї угоди, з одного боку, було схвалення в Польщі нової виборчої ординації, яка унеможливлювала обрання до польського парламенту українських послів і сенаторів, з другого – погіршення міжнародного стану української справи, спричинене радянськими репресіями в УСРР. Нормалізація стосувалася лише Галичини. Проти неї виступили інші українські політичні партії. У результаті нормалізації уряд запропонував окремі поступки для українців у економічній і культурній сферах. Укладення угоди відкривало можливість кандидатам з УНДО бути обраними до парламенту. Натомість Українська парламентська репрезентація голосувала за бюджет й військові законопроекти Польщі³³⁰.

Однак нормалізаційна акція поступово втрачала сенс через відсутність координації політики між окремими гілками влади. На переконання В. Бончковського, необхідно було ґрунтовно перебудувати засади внутрішньої політики Польщі й спрямувати українську суспільно-політичну думку в русло порозуміння з Варшавою³³¹. На той час УНДО переживало внутрішню кризу, низові організації перебували в опозиції до польської адміністрації, і лише частина керівників, пов'язаних депутатськими мандатами, підтримували невизначений напрямок порозуміння з польською стороною³³². Невиконання польським урядом зобов'язань і посилення антиукраїнського тиску призвели до кризи й створення опозиції в УНДО (Д. Левицький, К. Левицький, І. Кедрин-Рудницький, С. Баран). Наслідком цього стало проголошення у грудні 1938 р. головою УНДО В. Мудрим нормалізації недійсною³³³.

Зовсім іншою була ситуація в Західній Волині, де протягом 1928 – 1938 рр. польська влада провела експеримент з державної асиміляції українців. Ним, за дорученням Ю. Пілсудського, незмінно керував волинський воєвода Генрик Юзевський.

Дискусійним залишається питання участі Г. Юзевського у польському прометеївському русі. Чи був його Волинський експеримент елементом цієї політики, адже в архівах прямих доказів збереглося дуже мало? Окремі відомості бачимо в працях польських істориків прометеїзму. Так, Ю. Левандовський уперше в історичній науці охарактеризував спробу нормалізації польсько-українських відносин у Галичині 1935 р. і Волинський експеримент як елементи політики прометеїзму Польщі³³⁴. До й після

³³⁰ Державний архів Івано-Франківської області (ДАІФО). – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1305. – Арк.76.

³³¹ SAW, Od. IISz. Gł. – Sygn. I.303.4.5561. – К. 60–61 (Stosunki Polsko-Prometeuszowskie. Referat polityczny, obrazujący genezę sprawy, założenia ideologiczne i formy organizacyjne współdziałania Polsko-Prometeuszowskiego. 1939 r.).

³³² РГВА. – Ф.461/к. – Оп.2. – Д.41. – Л.89 (Obecna sytuacja i działalność głównych ugrupowań politycznych ukraińskich).

³³³ Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Т. 1. – С.563–565.

³³⁴ Lewandowski J. "Prometeizm" – koncepcja polityki wschodniej piłsudczyzny (Część 1) / J. Lewandowski // Biuletyn Wojskowej Akademii Politycznej (seria historyczna). – Warszawa, 1958. – № 2. – S.137.

цього подібні твердження не знайдено у працях істориків. Це відбулося, певно, оскільки не вдалося віднайти переконливих аргументів на користь прометеївського “сліду” в політиці нормалізації. Однак його припущення виявилось слухним. Згодом С. Мікуліч стверджував, що Г. Юзевський брав участь у зустрічах керівників прометеївської акції під керівництвом Т. Голувка з нагоди проведення українських радіотрансляцій на варшавському радіо, що свідчило про його заангажованість у прометеївському русі³³⁵. У політичній біографії Г. Юзевського Ян Кенсік, зокрема, зазначив, що оригінальність його політичних концепцій полягала передусім у спробах поєднання принципів політики державної асиміляції з “ідеологією 1920 р.” та федеративно-прометеївською програмою³³⁶. Я. Кенсік, повторюючи припущення Ю. Левандовського, підкреслював участь Г. Юзевського в прометеївській акції, хоча й скаржився на брак джерел, які би прямо підтверджували цей факт. Однак прізвище Г. Юзевського під псевдонімом Henkiewicz він знаходив у списках керівників прометеївського руху, що містилися в справах Центрального військового архіву в Рембертові³³⁷. Немає жодних сумнівів, що Г. Юзевський реалізовував на Волині концепцію прометеїзму, хоча ніколи не користувався цією термінологією. Будучи неперевершеним конспіратором, він не залишав жодних слідів своєї участі в таємних операціях. Так само, як його ідейний натхненник – Ю. Пілсудський, Г. Юзевський був людиною справи і уникав популістських жестів, які би могли йому зашкодити. Цілком погоджуємося з Я. Кенсіком, що Т. Голувко і Г. Юзевський розглядали проблему створення “українського П’ємонту на Волині” крізь призму реалізації східної політики Польщі³³⁸.

Для розуміння суті волинської політики вважаємо за доцільно стисло охарактеризувати політичний портрет самого Г. Юзевського (1892–1981) – непересічної особистості, талановитого математика, актора, художника, піаніста, державного діяча міжвоєнної Польщі, соратника Ю. Пілсудського. Доля Г. Юзевського від народження і протягом тривалого періоду була тісно пов’язана з Україною. Відомо, що він народився у Києві 1892 р. в сім’ї польського інженера – вихідця з Галичини. У 1909–1914 рр. Г. Юзевський навчався на фізико-математичному відділенні Київського університету Св. Володимира. У роки Першої світової війни молодий Генрик організував на території України осередок Польської організації військової (ПОВ), створеної з метою вчинення диверсій у тилах російської армії, яка відіграла важливу роль у відновленні незалежності Польщі. У квітні 1920 р., за порадою Ю. Пілсудського, Г. Юзевський був призначений віце-міністром внутрішніх справ уряду УНР³³⁹. Після підписання 7 жовтня 1921 р. у Варшаві протоколу “Карахан – Домбський”, який, зокрема, передбачав депортацію з Польщі найбільш одіозних діячів української еміграції, С. Петлюра переховувався в приватному помешканні Г. Юзевського³⁴⁰. Після відставки Ю. Пілсудського у 1922 р.

³³⁵ *Mikulicz S.* Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej / S. Mikulicz. – Warszawa, 1971. – S.115.

³³⁶ *Kęsik J.* Zaufany Komendanta. Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego 1892–1981 / J. Kęsik. – Wrocław, 1995. – S.89.

³³⁷ Там само.

³³⁸ Там само. – S.90.

³³⁹ *Kęsik J.* Zaufany Komendanta... – S.34.

³⁴⁰ *Bruski J.* Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukrainiejskiej Republiki Ludowej na wychodźtwie (1919–1924) / J. Bruski. – Kraków, 2004. – S. 266–268; *Józewski H.* Życie konspirowane / H. Józewski // Karta. –1991. – № 5. – S.54.

Г. Юзевський оселяється на Волині як військовий осадник. Він брав безпосередню участь у підготовці травневого перевороту 1926 р. і приходу до влади режиму “санації”. У 1927 р. Г. Юзевський очолив кабінет міністрів в уряді Польщі, а в травні 1928 р. – Волинську воєводську адміністрацію. Проведення “Волинського експерименту” санкціонував Начальник держави Ю. Пілсудський³⁴¹.

Концептуальні засади волинської політики були оголошені Г. Юзевським на з’їзді послів і сенаторів Безпартійного блоку Волині, що відбувся 20 серпня 1928 р. у Луцьку. У своєму виступі воєвода звернув увагу на те, що “не бачить протиріччя між концепцією незалежної України і приналежністю польської Волині до Речі Посполитої”³⁴². Програма Г. Юзевського полягала у створенні анклаву польсько-українського співжиття на Волині. На його думку, це відповідало інтересам як Польської держави, так і українського населення.

Конкретні напрямки втілення політичного експерименту були представлені Г. Юзевським у вигляді “Волинської програми” на конференції “кресових воєвод”, яка відбулася 2–3 грудня 1929 р. у Луцьку. В загальних рисах його погляди збігалися з концепцією державної асиміляції, яку пропонувалось розцінювати як “творчий процес взаємного проникнення польської і української культури”³⁴³. Методи реалізації програми обіймали комплекс заходів у галузі освіти, самоврядування, адміністрації, громадського життя і кооперації. Воєвода, зокрема, виступав прихильником широкого використання українців на службових посадах, а також за визнання рівних прав для громадян всіх національностей. Він пропонував виділити державні інвестиції для покращення економічного становища населення Волині. У його планах передбачалося також замінити утравкістичні (двомовні) школи іншими типами навчальних закладів, які більше відповідали б регіональним особливостям краю. Згідно із задумами воєводи організації, створені на базі польсько-української співпраці, заслуговували на підтримку уряду Польщі, проте провідна роль у формуванні співжиття двох слов’янських народів відводилося панівній польській нації.

Відповідно до “Волинської програми” плани Г. Юзевського не передбачали формування українського національно-визвольного руху. Йшлося передусім про забезпечення інтересів Польської держави, що полягали насамперед в інтегруванні Волині до Польщі. Для цього вважалося доцільним відокремити Волинське воєводство від впливів українського націоналізму з Галичини і комуністичної агітації з боку СРСР. Це, у свою чергу, мало нейтралізувати національно-визвольний рух українців Волині.

Згідно з даними урядової статистики за 1931 р., на Волині поляки становили від 10,3% у Крем’янецькому до 26,2% населення у Володимирському повітах. Домінуючою верствою на волинському селі були українські селяни – у середньому 77,1%³⁴⁴. В умовах абсолютної переваги українського населення “єдиним можливим засобом утримання цих земель від сепаратистських тенденцій”, – на думку

³⁴¹ *Gazeta Polska*. – 1930. – 5 czerw.

³⁴² *Przegląd Wołyński*. – 1928. – 5 sierp.

³⁴³ *Madajczyk Cz. Materiały w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym / Cz. Madajczyk // Dzieje Najnowsze*. – 1972. – Z.3. – S. 161–169.

³⁴⁴ *Drugi powszechny spis ludności z dnia 9 grudnia 1931 r. Województwo Wołyńskie*. – Warszawa, 1938. – S. 22.

Г. Юзевського, – “була державна асиміляція, що опиралась на давні вікові традиції польсько-українського співжиття на Волині”³⁴⁵.

У червні 1930 р., повернувшись на Волинь після вимушеного відкликання до центрального апарату влади, Г. Юзевський розпочав утілення “Волинської програми”. Перші його кроки спрямовувалися на зміцнення “Сокальського кордону”, штучно створеного польською владою ідеологічного бар’єру між Галичиною й Волиню. Це відобразилося насамперед у персональній політиці воєводи. Загрозою для Волині Г. Юзевський вважав сусідство Східної Галичини, де “панували австрійські традиції і войовничі польський і український націоналізми”³⁴⁶. Тому він вважав неприпустимим запрошувати на посади осіб з цього регіону. З українського середовища воєвода добирав кадри з колишніх соратників С. Петлюри в уряді УНР, серед них – П. Певного, С. Тимошенка, С. Скрипника³⁴⁷.

Зусилля воєводи зосереджувалися на двох головних напрямках. По-перше, ліквідовувалися українські угруповання на Волині, які не визнавали Польської держави. Так, у 1928–1930 рр. у Луцьку відбулося кілька гучних процесів проти діячів Комуністичної партії Західної України, в результаті ця партія до 1933 р. не виявляла політичної активності³⁴⁸. Згідно з донесеннями воєводського уряду близько 85% українських кооперативів Волині перебували під контролем “Сельробу”. Це створювало перешкоди на шляху реалізації волинського експерименту. Прикриваючись піклуванням про здоров’я і життя населення Волині, адміністративна влада з 1 жовтня 1932 р. заборонила діяльність 124 українських кооперативів³⁴⁹. Це стосувалося також господарських осередків, які знаходилися під впливом українських політичних партій Галичини. З подібних мотивів у 1928–1929 рр. було закрито близько 150 відділів “Просвіта”³⁵⁰.

Другим напрямом стало створення на базі польсько-української співпраці нових форм суспільно-політичного життя на Волині. З цією метою наприкінці червня 1931 р. було засновано Волинське українське об’єднання (ВУО). На той час це була чи не єдина українська партія, що визнавала належність українських земель до Польщі³⁵¹. Організована з ініціативи Г. Юзевського, вона мала відігравати провідну роль у реалізації його задумів.

У руслі проведення політики польсько-українського порозуміння в 1932 р. на базі зліквідованих “Просвіт” повстали “Просвітнянські хати”. Їм відводилася роль речників ідеології, закладеної у “Волинській програмі”. Аналогічною була ситуація в економічній сфері. Виникли спільні польсько-українські кооперативи “Гурт”³⁵², підпорядковані державній адміністрації Волині. Отже, перші кроки вті-

³⁴⁵ Józewski H. *Życie konspirowane* / H. Józewski // Karta. – Warszawa, 1991. – Nr 5. – S. 56.

³⁴⁶ Там само.

³⁴⁷ Кучерепа М. Волинське українське об’єднання (1931–1939 рр.) / М. Кучерепа, Р. Давидюк: Монографія. Луцьк : Надстир’я, 2001. – С. 38–39.

³⁴⁸ Olszański T.-A. *Historia Ukrainy XX w.* / T.-A. Olszański. – Warszawa, 1995. – S. 110.

³⁴⁹ AAN, MSW. – Sygn. 1054. – K. 2

³⁵⁰ Kęsik J. “Kordon Sokalski”. *Problemy pogranicza galicyjsko-wołyńskiego w latach 1921–1939* / J. Kęsik // *Studia z dziejów prowincji Galicyjskiej*. – Wrocław, 1993. – S. 150.

³⁵¹ *Gazeta Polska*. – 1931. – 30 czerw.

³⁵² *Biuletyn Polsko-Ukraiński (BP-U)*. – 1934. – 25 list. – S. 44.

лення політичного експерименту на Волині підтвердили наміри реалізації концепції прометеїзму на сході Польщі.

На початку 1935 р. розпочався другий етап ліквідації українських кооперативів у Волинському воєводстві. Від подібної акції 1932 р. він відрізнявся тим, що проводився на підставі закону про кооперацію з 1934 р. Обмеживши діяльність РСУК територією Східної Галичини, правлячі кола “санації” домогалися підпорядкування українських економічних установ з Краківського, Люблінського, Поліського і Волинського воєводств Польському кооперативному союзові в м. Варшаві³⁵³. Отже, українська кооперація на Волині формально перестала існувати.

Незважаючи на очевидний успіх вжитих заходів, частину своїх функцій кооперація зберегла і фактично залишалась українською. Перейшовши у підпорядкування польської влади, кооперативи й надалі були бастионами українського політичного руху, бо персонал цих закладів практично не змінився. Розчарування Г. Юзевського з цього приводу відобразилися в його звіті МВС: “Кооперативи, котрі раніше належали до РСУК, а тепер до Польського союзу кооперативів, залишилися осередками політичної агресії зі Східної Малополющі”³⁵⁴. Таким чином, політичної мети при реалізації економічної політики на Волині не було досягнуто.

Паралельно з руйнуванням українського кооперативного руху проводилися заходи щодо створення подібних підприємств на засадах “польсько-української співпраці”. Наприкінці 1935 р. на Волині, як згадувалося, функціонувало вже близько 100 кооперативів “Гурт”. Вони повністю підпорядковувалися місцевій воєводській адміністрації і користувалися позичками державного фонду. Незважаючи на протекціоністські заходи уряду, борги спільного польсько-українського підприємства на початок 1936 р. дорівнювали 366 тис. злотих³⁵⁵. Політичні прагнення воєводи не завжди збігалися з об’єктивним характером економічних законів. Саме в цьому полягала основна причина невдалої економічної діяльності “Гурту”. Таким чином, Г. Юзевському не вдалося створити надійний ґрунт для реалізації політики “польсько-української співпраці” на Волині.

Шляхи опанування волинських сіл українськими партіями Галичини пролягали не лише через мережу організованої кооперації, а й через розбудову громадських організацій. Г. Юзевський уважно стежив за виявами незалежного українського життя на Волині й не дозволяв до заснування філій галицьких організацій. У результаті адміністративних утисків там перестали легально діяти такі товариства, як “Сільський господар”, “Рідна школа”, “Союз українок” та інші. Особлива увага приділялася культурно-освітньому товариству “Просвіта”. За даними воєводської адміністрації, у 1935 р. просвітницькою діяльністю на Волині займалося 478 осередків цього товариства³⁵⁶. Більшість з них знаходилася під впливом УНДО, УСРП та інших партій Галичини. Їхня агітаційна робота спрямовувалася на відродження національної свідомості волинян. Це суперечило засадам “Волинської програми”, мета якої полягала у формуванні лояльних громадян Польської держави. Проте виховання національно-свідомих українців не входило до задумів воєводи. Тому

³⁵³ Pawluczuk Z. *Українська spółdzielczość w Polsce do 1939 roku* / Z. Pawluczuk // *Przegląd Wschodni*. – Warszawa, 1992/93. – Z. 4(8). – Т. II. – S. 871.

³⁵⁴ AAN, Urząd wojewódzki w Łucku – Sygn. 979/26. – K. 16.

³⁵⁵ *Kęsik J. Zaufany Komendanta...* – S. 116.

³⁵⁶ AAN, MSW, Mf. 1800/1. – K. 12.

для успішної реалізації власних концепцій він вважав необхідним ліквідувати ці національно-культурні інституції. Закриття читалень “Просвіта” на Волині збіглося з наступом на кооперацію. Внаслідок цілеспрямованої діяльності воєводського уряду на початок 1935 р. тут залишилося тільки сім читалень товариства “Просвіта”³⁵⁷. Боротьбу польської адміністрації з українськими культурно-освітніми установами рішуче засудили галицькі депутати до парламенту, а також прометеївський часопис – “Бюлетень польсько-український”³⁵⁸.

На місці зліквідованих “Просвіт” створювались організації подібного типу, але на основі “польсько-української співпраці”. Вони виступали речниками ідеології, закладеної у “Волинській програмі”. Новоствореними організаціями опікувалося ВУО, а політичний контроль здійснювала воєводська адміністрація. Польсько-українські організації отримали назви: “Просвітянських хат” – на селі, а в містах Луцьк, Ковель, Володимир, які мали понад 25 тис. жителів, – “Рідні хати”. У 1935 р. на Волині функціонувало близько 80-ти “Просвітянських хат”, які підпорядковувались ВУО. Особливо інтенсивно опановувалися місцевості, де перестали існувати осередки “Сільського господаря”.

Наслідки політики в цій сфері болочче вдарили по українській просвітницькій праці, а також не могли задовольняти самого Г. Юзевського. “Рідні хати” не здобули належної популярності. Їх не сприйняли місцеві поляки й ігнорувало українське населення. Розчарування й апатію, що охопили українців, використовували для посилення своїх позицій члени КПЗУ. Значна частина національно свідомої української молоді за допомогою преси, книг та приватного листування намагалася не переривати контакти з галицькими товариствами, проте в цьому плані поставали серйозні перешкоди. Реалізуючи концепцію Сокальського кордону, польська влада не допускала українські газети на Волинь. Наражаючись на переслідування й арешти, волиняни ходили пішки за 30 км до сусідніх галицьких міст і постачали на Волинь українські часописи³⁵⁹. Наведені дані свідчать, що Г. Юзевському не вдалося повністю реалізувати заходи в ідеологічній сфері, а також відокремити Волинь від політичних впливів Галичини.

Необмежені можливості для ідеологічного тиску на українське суспільство відкривало опанування воєводою релігійним рухом православних Волині. Варто нагадати, що більшість українського населення дотримувалася православного обряду, але серед представників вищого духовенства домінували росіяни. Втручання Г. Юзевського у справи православ’я ставили, на наш погляд, щонайменше два завдання: по-перше, відмежувати православних Польщі від захіхань Московської метрополії; по-друге, запровадити українську мову в церковних богослужіннях замість старослов’янської. Цим нейтралізувались проросійські впливи у релігійній сфері, а задоволення мінімальних потреб українських громадян щодо вживання рідної мови справляло враження нібито проукраїнської політики влади. Саме завдяки Г. Юзевському ініціатива в релігійній сфері поступово перейшла від церковного до світського елемента. Здобувши за допомогою ВУО провідні позиції у релігійних організаціях Волині – товаристві ім. Петра Могили і “Братстві Чесного Хреста” в

³⁵⁷ AAN, MSW, Mf. 1800/1. – К. 12.

³⁵⁸ Biuletyn Polsko-Ukraiński. –1935. – 20 kwiet.

³⁵⁹ Макух І. На народній службі / І. Макух. – Дітройт, 1958. – С. 406.

Луцьку, він впливав на формування релігійної політики³⁶⁰. Так, під тиском адміністративної влади єпархіальне зібрання від 29 січня 1935 р. постановило проводити виголошення проповідей в церквах, навчання релігії у школах, а також заняття на місіонерських курсах українською мовою³⁶¹. Проте це рішення наštтовхнулося на відвертий спротив з боку російських священників і не було втілене в життя³⁶².

Особлива увага в реалізації волинського експерименту приділялась освітній політиці. Г. Юзевський розумів, що період навчання в школі є визначальним для формування свідомості майбутнього громадянина. Стан шкільництва у Волинському воєводстві, на погляд Г. Юзевського, був катастрофічним. У 1933–1934 навчальному році тут функціонували 1782 загальноосвітні школи, у тому числі 545 польських, 637 польських з українською мовою навчання, 539 утравквістичних і лише 11 українських³⁶³. Слід нагадати, що це відбувалося в краї, де 77% населення становили українці, а 14% – поляки. Тобто лише 0,02% українських дітей навчалися в національних школах. Це свідчило про цілковите ігнорування владою освітніх потреб українців.

Подібний вигляд мала ситуація з працевлаштуванням українських вчителів. У 1933–1934 навчальному році в середніх школах Волинського воєводства викладало 2637 вчителів польської національності, 447 українців і 220 інших національностей³⁶⁴. У такій ситуації Г. Юзевський був переконаний, що недостатнє забезпечення освітніх потреб українців спричинить новий наступ приватного шкільного товариства з Галичини, насамперед “Рідної школи”. Щоб попередити можливу експансію, воєвода сам розпочав нібито “українізацію” волинського шкільництва. Польські школи з українською мовою навчання, на його думку, найбільше до цього підходили. Тут виховання українців у пропольському державницькому дусі поєднувались з реалізацією мінімальних національних прагнень – вивченням рідної мови. Кількість таких загальноосвітніх шкіл за період керівництва Г. Юзевським Волинським воєводством із 1930 року по 1934 рік зросла у півтора рази.

У 1930-х роках відбувалася подальша централізація державного апарату та органів самоврядування в Польській державі. Не оминув цей процес і волинського воєводства. Відомо, що новий закон про самоврядування, схвалений польським сеймом 28 березня 1933 р., передавав владу на місцях старостам та воєводам і звів роль самоуправних органів до дорадчих функцій. Ліквідовувалися також гмінні збори, а їхні повноваження покладено на державну адміністрацію. Органи місцевого самоврядування, так звані гмінні ради, мали формуватися на основі ступінчастих і відкритих виборів, проте в результаті чітко спланованої виборчої тактики і зловживань адміністративної влади більшість місць у повітових і гмінних радах здобули поляки. Домінуючу роль серед працюючого персоналу органів самоуправління відігравали поляки³⁶⁵.

У результаті листопадових 1934 р. виборів понад 300 місць в урядах і радах гмін та повітів здобули військові осадники³⁶⁶. Органи самоврядування, які

³⁶⁰ *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. – 1935. – 20 sierp. – S. 84.

³⁶¹ AAN, Urząd wojewódzki w Łucku. – Sygn. 979/26. – K. 19.

³⁶² Там само. – MSZ. – Sygn. 2870. – K. 90.

³⁶³ Там само. – MSW, Mf. 1800. – K. 31.

³⁶⁴ *Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich* / M. Siwicki. – Warszawa, 1992. – Т. I. – S. 188.

³⁶⁵ *Wołyń*. – 1935. – 3 marca.

³⁶⁶ AAN, Urząd wojewódzki w Łucku. – Sygn. 979/26. – K. 46.

складалися переважно з поляків, українці сприймали як чужу окупаційну владу. Г. Юзевський вважав такий стан речей неприйнятним і виступав проти надання посад тим польським урядовцям, які відмовлялися від співпраці з українцями³⁶⁷. Реакція воєводи була не виявом українофільських тенденцій, а лише адекватним сприйняттям реалій національних відносин на Волині. Він передбачав, що результати виборів у органи самоврядування спричинять небажані для польської влади наслідки, бо відмежування українців від участі в місцевих урядах змусить їх до формування підпільних осередків ОУН чи КПЗУ. Наведені факти дають підстави стверджувати, що національний склад органів самоврядування не сприяв реалізації політики “польсько-української співпраці”.

Розцінюючи політику Г. Юзевського як антиукраїнську, їй намагалися протидіяти галицькі партії та угруповання. В авангарді боротьби виступала нелегальна ОУН. За донесеннями Волинської воєводської адміністрації, з 1935 р. розпочався зріст протестаційної акції ОУН на Волині, а в 1936 р. тут вже було зафіксовано 720 членів цієї організації³⁶⁸. Їхньою агітацією було охоплено 10 повітів воєводства, у тому числі 171 населений пункт. Діяльність ОУН безпосередньо спрямовувалася проти польської влади та представників угодовського ВУО й втілювалася в індивідуальному терорі.

Українці Волині загалом не сприймали “українізацію” Г. Юзевського і нерідко бойкотували створені ним організації. Селяни не розуміли, чому під гаслами ідей польсько-української співпраці ліквідувалася мережа РСУК і читальні “Просвіти” на Волині. Відчуваючи нещирість у діях воєводи, вони визнавали, що ця політика “брехлива й облудна”³⁶⁹.

Успіхи волинського експерименту залежали від реакції польського суспільства Волині. Якщо не брати до уваги малочисельну групу польських поміщиків, то воно складалося із селян, які осіли тут у різні періоди колонізації: від часів шляхетської Речі Посполитої аж до Першої світової війни і значно численніших колоністів. До привілейованої верстви населення відносилися військові колоністи (осадники), що оселились у Волинському воєводстві після 1920 р. Переважна їх більшість категорично не погоджувалась на співпрацю з українцями і бойкотувала будь-які організації, створені на засадах польсько-українського порозуміння³⁷⁰.

Солідарно з ними виступали польські селяни. Вони не розуміли суті заходів воєводи й обурювались у зв'язку із виселенням з Волині поляків, котрі демонстрували незгоду з політикою польсько-української співпраці³⁷¹. Для них ендецькі теорії із запереченням існування української нації були зрозумілішими, ніж концепція порозуміння Г. Юзевського.

Негативне ставлення до політичного експерименту воєводи демонстрували польські громадські структури. На чолі відвертої опозиції стали: “Польська шкільна

³⁶⁷ Józewski H. Zamiast pamiętnika / H. Józewski // Zeszyty Historyczne. – Paryż, 1982. – Т. 60. – S. 150.

³⁶⁸ ААН, Urząd wojewódzki w Łucku – Sygn. 979/85. – К. 9.

³⁶⁹ САВ. – Sygn. 1772/89/65. – К. 41.

³⁷⁰ Там само.

³⁷¹ Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1938. – Nr 19. – S. 198.

матиця”, молодіжні організації католицької церкви, а також створені на Волині у 1935 р. осередки партій національно-демократичного спрямування³⁷².

Незважаючи на те, що Г. Юзевський залишався на посаді Волинського воєводи до квітня 1938 р., вже на початку 1937 р. стало зрозуміло, що його політика зазнала поразки. Наприкінці 1930-х рр. концепції Г. Юзевського дедалі більше розходилися з напрямом розвитку суспільно-політичних відносин у польській державі загалом та на Волині зокрема. Польське населення, не розуміючи справжніх намірів воєводи, розцінювало його дії як прояв українофільських тенденцій. Дедалі більше схиляючись до ендецьких методів вирішення українського питання, воно стало основною перешкодою на шляху втілення “Волинської програми”.

Як бачимо, національна політика польських урядів на зазначених землях протягом всього міжвоєнного періоду спрямовувалася на насильницьку асиміляцію українців. Винятком був короткий період 1930-х років, коли Західна Україна опинилася в орбіті польського прометеїзму. Частина правлячого табору Польщі, зокрема соратники Ю. Пілсудського, намагалася реалізувати концепцію прометеїзму у внутрішній політиці Польщі. Здійснення прометеївських планів пілсудчиків передбачало державну асиміляцію українців в інтересах Польської держави. Насамперед ішлося про переорієнтацію вектору українського націоналізму з анти-польського на антирадянський напрям.

Вибираючи методи реалізації цих планів, Бельведер виходив з історичних і регіональних особливостей Східної Галичини та Західної Волині. Державна асиміляція галицьких українців мала відбуватись у контексті нормалізаційної угоди з УНДО. На Волині шляхом забезпечення мінімальних потреб українців воєвода Г. Юзевський намагався усунути деструктивний елемент конфлікту між двома народами і виховати лояльних громадян держави. Однак декларативні заяви про нормалізацію польсько-українське порозуміння не відповідали реальності. Фактично під прикриттям політики “польсько-української співпраці” на Волині, зокрема, проводилися заходи з денационалізації місцевих українців і створення перехідного етапу до їх національної асиміляції. Галичани, поза окремими поступками й політичними жєстами влади, майже не відчували на собі результатів нормалізації й полегшення політичного й соціально-економічного становища. Зважаючи на застосування подвійних стандартів у національній політиці в Західній Україні, спроби державної асиміляції українців як складової концепції прометеїзму у Польщі, були приречені на невдачу.

Політика воєводи Г. Юзевського щодо державної асиміляції українців Волині

У міжвоєнній Польщі крім поляків проживали представники білоруської, російської, литовської, єврейської, чеської, німецької та інших національностей. Другу за чисельністю національну групу в Польщі становили українці, які проживали в Західній Волині, Поліссі, Підляшші, Східній Галичині, Холмщині. Загалом західно-українські землі, що перебували у складі Другої Речі Посполитої, становили значну

³⁷² *Kozyra W. Administracja wojewódzka wobec mniejszości ukraińskiej na Lubelszczyźnie w latach 1919–1939 / W. Kozyra // Pogranicze. Studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich wXX wieku. – Lublin, 1992. – S. 29.*

територію – більше 100 тис. км², тобто третину тодішньої Польської держави³⁷³. Згідно з офіційними даними перепису 1931 р., громадян української національності проживало в Польщі 4442 тис.³⁷⁴ або 15–16 % усього населення.

Українська проблема була досить ваговою в політиці офіційної Варшави, оскільки відносини між українцями і польською державою протягом усього міжвоєнного десятиріччя були досить непростими. Щодо її розв'язання в польському політичному таборі було багато підходів. Ендеки, які були при владі до травневого перевороту 1926 р., прагнули створити однонаціональну державу, намагалися якнайшвидше асимілювати представників непольських меншин. Реалізація цього завдання не виключала й насильницькі методи.

Другий напрямок представляли пілсудчики – прибічники Юзефа Пілсудського, які добре розуміли необхідність вирішення української проблеми в Речі Посполитій. Не полишаючи головної мети – колонізації українців, у національній політиці вони намагалися використовувати гнучкішу тактику.

Польські соціалісти пропагували ідею надання територіальної автономії Східній Галичині, а іншим західноукраїнським землям – територіальне самоврядування. Радикальний підхід щодо вирішення української проблеми пропонували комуністи. Експлуатуючи “право націй на самовизначення”, вони виступали за приєднання західноукраїнських земель у складі Польщі до Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Офіційна Варшава, розробляючи політичну лінію щодо українців, намагалася поглибити регіональні особливості і розчленувати на окремі частини єдиний український народ. Зважаючи на відмінності в рівні національної свідомості та політичної культури українців Волині і Галичини, урядові кола хотіли їх поглибити і запобігти згуртуванню українців у єдину політичну силу.

Як відомо, Західна Волинь увійшла до складу Польщі за Ризьким мирним договором 1921 р. Тут було утворене Волинське воєводство, яке за територією посіло друге місце в державі³⁷⁵. Особливістю його адміністративного поділу було те, що повіти значно різнилися як за територією, так і чисельністю населення, про що свідчить таблиця 1³⁷⁶.

³⁷³Зокрема, територія тодішніх Волинського воєводства становила 35,7 тис. км², Львівського – 28,4, Станіславського – 16,9, Тернопільського – 16,5 тис. км². Крім цього, українці проживали у східних повітах Люблінського, південних повітах Поліського воєводства. Див: *Mały rocznik statystyczny*. – Warszawa, 1939. – S. 12–14. Для порівняння: територія таких нинішніх держав, як Австрія становить 84 тис. км², Болгарія – 111 тис., Данія – 44 тис., Ірландія – 70 тис., Ісландія – 103 тис., Нідерланди – 41 тис., Португалія – 92 тис., Швейцарія – 41 тис., Угорщина – 93 тис.

³⁷⁴*Żarnowski J. Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939 / J. Żarnowski*. – Warszawa, 1973. – S. 374.

³⁷⁵*Drugi Powszechny Spis Ludności z dnia 7 grudnia 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie*. – Warszawa, 1938. – T. 70. – S. 2.

³⁷⁶Складено на основі: *Mały rocznik statystyczny*. – Warszawa, 1939. – S. 13.

Таблиця 1.

Територія і населення повітів Волинського воєводства у 1931 р.

№	Повіти	Територія (кв.км)	Населення	
			Загалом (тис. осіб)	на 1 кв. км
1.	Володимирський	2208	150,4	68
2.	Горохівський	1757	122,1	69
3.	Дубнівський	3275	226,7	69
4.	Здолбунівський	1349	118,3	88
5.	Ковельський	5682	255,1	45
6.	Костопільський	3496	159,6	46
7.	Крем'янецький	2790	243,0	87
8.	Луцький	4767	290,8	61
9.	Любомльський	2054	85,5	42
10.	Рівненський	2898	252,8	87
11.	Сарненський	5478	181,3	33
	У цілому по воєводству	35754	2085,6	58

Як бачимо, найменш заселеними були північні повіти: Сарненський, Любомльський, Ковельський, Костопільський. Водночас деякі з них були найбільшими за територією. Керувати такими великими адміністративними одиницями, зважаючи на незадовільний стан транспортного і телефонного зв'язку, було надзвичайно важко.

Ситуація ускладнювалась тим, що воєводство було багатонаціональним. Нині складно точно визначити кількість жителів воєводства тієї чи іншої національності. Це пов'язано з тим, що переписи населення 1921 і 1931 рр. не були досконалими, а то й сфальсифікованими. Проте як перший, так і другий переписи показали, що на Волині абсолютну більшість становили православні українці (табл. 2 і 3).

Таблиця 2.

Населення Волинського воєводства за релігійною приналежністю і національністю у 1921 р. (в тисячах)³⁷⁷

Населення	Національність							Загалом
	Українці	Поляки	Росіяни	Євреї	Німці	Чехи	Інші	
Православні	975,5	62,4	9,2	0,03	0,06	18,3	1,3	1066,8
Римо-католики	3,7	157,3	0,06	–	0,2	4,9	0,1	166,6

³⁷⁷Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. T.23. Tab.XI.

Греко-католики	0,4	0,2	0,05	–	–	–	–	0,61
Протестанти	1,6	9,1	0,05	0,01	23,8	1,8	0,3	36,7
Іудеї	1,7	11,3	0,08	151,7	–	0,02	–	164,8
Інші	0,02	0,06	0,01	0,01	–	–	0,06	0,16
Всього	982,9	240,66	9,41	151,75	24,06	25,02	1,76	1435,7

Таблиця 3.

Населення Волинського воєводства за релігійною приналежністю і рідною мовою у 1931 р. (в тис.)³⁷⁸

Релігійна приналежність	Рідна мова								Загалом
	Укр.	Пол.	Білорус.	Рос.	Чеська	Нім.	Євр.	Інша	
Православні	1388,0	20,2	2,2	22,9	21,6	–	–	1,1	1455,9
Римо-католики	2,0	317,7	0,6	0,2	7,3	0,2	–	0,3	327,9
Греко-католики	9,7	1,2	0,1	0,1	–	–	–	–	11,1
Протестанти	5,2	4,6	–	0,1	1,3	42,1	–	0,1	53,4
Іудеї	0,1	2,0	–	–	–	–	205,5	0,3	207,9
Інші	21,8	1,0	–	0,1	0,8	4,5	–	1,0	29,3
Всього	1426,9	346,6	2,4	23,4	31,0	46,9	205,5	2,8	2085,6

Порівнюючи дані таблиць, бачимо, що у 1921 р. понад 62 тис. поляків визнали себе православними, тоді як у 1931 р. – 20 тис. Значно зросла чисельність православних українців (на 412,5 тис.).

У міжвоєнний період переважна більшість українців проживала в селі, де невирішеними залишалася низка політичних, економічних, соціальних проблем. До травневого перевороту польська влада зробила дуже мало для їх розв'язання.

Нові підходи до вирішення цих актуальних питань пов'язані з іменем волинського воєводи Генрика Юзевського,³⁷⁹ який розробив т. зв. “волинську політику”, або

³⁷⁸ Складено на основі: Drugi Powszechny Spis Ludnosci z dnia 9 grudnia 1931 r... Wojewydztwo Wołyńskie. Т. 70. – С. 2.

³⁷⁹ Генрик Юзевський народився 6 серпня 1892 р. в Києві. У 1914 р. закінчив Київський університет. Член польських підпільних молодіжних організацій та Польської військової організації. У 1920–1921 рр. – заступник міністра внутрішніх справ в уряді Симона Петлюри. 30 червня 1928 р. призначений волинським воєводою. З грудня 1929 по червень 1930 рр. – Міністр внутрішніх справ Польщі. На початку червня 1930 р. знову волинський воєвода. Прихильник польсько-української співпраці. У квітні 1938 р. зайняв посаду воєводи у Лодзі. В роки Другої

ж “волинський експеримент”. Сучасники, політики, історики по-різному оцінюють його діяльність. Для одних він “могилищик польськості на кресах”, зрадник Польщі чи навіть український гетьман. Для інших навпаки – кат українського народу, українофоб³⁸⁰. Посаду волинського воєводи він прийняв, як сам неодноразово підкреслював у спогадах, “з наказу коменданта” – Юзефа Пілсудського 30 червня 1928 р.³⁸¹. На Волині новий воєвода застав непросту ситуацію. Особливо ускладнювали внутрішнє становище Волині національний і релігійний фактори. Відносини між місцевою адміністрацією, яка складалася майже виключно з поляків, і українським населенням Волині залишалися напруженими. Рівень професійності польської адміністрації на Волині був досить низьким. Місцевий апарат пов’язував з корупцією. Все це спричинило незадоволення мешканців тодішньою владою воєводства. Олії у вогонь постійно підливав конфлікт між місцевою адміністрацією і військовим керівництвом.

Г. Юзевський розумів, що політика його попередників викликала ненависть і обурення українців, створювала підґрунтя для антипольської опозиції. Тому новий адміністратор вирішив радикально змінити політичний курс. Г. Юзевський добре знав Волинь, де сподівався найповніше себе реалізувати. У спогадах він занотував: “Їдучи до Луцька, я знав з чим зустрінусь на Волині... Вже у перші дні вималювався той стан, з яким я буду мати справу протягом десяти років мого керівництва. Маю на увазі форму і зміст польсько-українського співжиття. Йдеться про пошук “волинського скарбу” – спільного “ми”, яке складалося із клубка непорозумінь,

світової війни боролися в рядах підпільних організацій з нацистськими окупантами. Після війни залишився у підпіллі для боротьби з комуністичним режимом. Заарештований спецорганами ПНР у 1953 р. Засуджений на довічне ув’язнення. У 1956 р. термін ув’язнення зменшено до 12 років. У цьому ж році через хворобу відпущений на волю. В подальшому від політичної діяльності відійшов і займався малярством. Помер у Варшаві 23 квітня 1981 р.

³⁸⁰ Кучерепа М. Національна політика Другої Речіпосполитої щодо українців (1919–1939 рр.) / М. Кучерепа // Україна – Польща: важкі питання: матеріали II міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках” (Варшава, 22–24 травня 1997). – Варшава, 1998. – Т. 1–2; *Його ж.* Українська проблема в політиці Другої Речі Посполитої і в концепціях та діях українських політичних сил у міжвоєнний період / М. Кучерепа // Україна – Польща: важкі питання: матеріали XI міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни” (Варшава, 26–28 квітня 2005 року). – Варшава, 2006. – Т. 10; *Його ж.* Волинський воєвода Ян Генрик Юзевський / М. Кучерепа // “Роде наш красний...”. Волинь у долях краян і людських документах / М. Кучерепа. – Луцьк: В-во Волинського держуніверситету “Вежа”, 1996. – Т. 2; *Його ж.* Волинь у міжвоєнний період (1921–1939) / М. Кучерепа, В. Дмитрук, В. Прокопчук. – Луцьк, 1994; *Його ж.* Православ’я на Волині (1921–1939 рр.) / М. Кучерепа // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету ВДУ. – Луцьк, 1998. – Вип. 3; *Його ж.* Волинське українське об’єднання (1931–1939 рр.) / М. Кучерепа, Р. Давидюк. – Луцьк, 2001; *Айненкель А.* Українське питання в політиці Другої Речі Посполитої та концепціях і заходах українських політичних сил у міжвоєнний період (1918–1939) / А. Айненкель // Україна – Польща: важкі питання. Матеріали XI міжнародного семінару істориків... – Т. 10; *Chojnowski A.* Koncepcje polityki narodowościowej rządu polskich w latach 1921–1939 / A. Chojnowski. – Wrocław, 1979; *Iwanicki M.* Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918–1939 / M. Iwanicki. – Siedlce, 1975; *Kęsik J.* Województwo Wołyńskie 1921–1939 w świetle liczb i faktów / J. Kęsik // Przegląd Wschodni. – 1987. – Т. 4. Zeszyt 1(13); *Ejusdem.* Zaufany Komendanta. Biografia polityczna Jana Henryka Jyzewskiego 1892–1981 / J. Kęsik. – Wrocław, 1995; *Mędrzecki W.* Województwo Wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych / W. Mędrzecki. – Wrocław, 1988 та інші.

³⁸¹ Pożegnanie p. Ministra Jyzewskiego // Gazeta Polska. – 1930. – 5 czerwca.

людських суперечок, злої волі. Потрібно було усунути тягар польсько-українських битв, подолати тупість окремих голів, усунути старі докори”³⁸².

Із першими задумами майбутньої політичної лінії Г. Юзевський ознайомив 20 серпня 1928 р. волинських послів і сенаторів³⁸³. Більше року знадобилося воєводи для деталізації програми. На відміну від інших фахівців з української проблеми, Г. Юзевський враховував не лише внутрішній, а й зовнішній фактори: “Моїми ворогами і ворогами Волині були комуністи. Мав клопоти з радянською Москвою. Вона не спускала очей з Волині. Не перебирала вона засобами – чинила постійні диверсії. Москва, маючи свою “модель” України, інших не визнавала”³⁸⁴. Ворогами він уважав також український націоналізм Східної Галичини і польське ендецьке Сторонництво народове³⁸⁵.

У Луцьку на нараді керівників східних воєводств Польщі 2 грудня 1929 р. Г. Юзевський виступив із великою доповіддю, присвяченою волинським справам. Так народилася нова “волинська політика” чи т. зв. “волинський експеримент”. Його мета – виробити у волинян почуття належності до польської держави, виховати відданих громадян Речі Посполитої шляхом державної асиміляції неполяків. Асиміляція Волині, згідно з програмою, мала відбуватися одночасно у всіх галузях політичного, громадського, національного, релігійного, освітнього, самоврядного і економічного життя. Наміри воєводи були такі:

- все суспільно-політичне і економічне життя краю спрямувати в русло польсько-української співпраці;
- створити для українців самодостатні форми суспільно-політичного життя, зберігаючи і зміцнюючи т. зв. “сокальський кордон”, не допустити на Волинь войовничого українського націоналізму із Східної Галичини;
- підтримувати і зміцнювати у всіх галузях польське життя на Волині;
- створити окрему регіональну групу послів і сенаторів змішаного національного складу, яка б проводила суспільно-політичну роботу і спрямовувала всю продержавну працю у площину польсько-українського співжиття;
- сформувати превенційну систему щодо нелегальних організацій шляхом створення польських, українських і змішаних товариств;
- створити на Волині окремі організаційні рамки для Православної Церкви з метою протидії акціям митрополита Діонісія, спрямованих на поглиблення ненависті між українським і польським суспільствами на Волині;
- усунути антидержавні елементи із шкільництва, довести його до чинника польської культури, а також залучити до громадської і освітньої роботи широкі маси вчителства для того, щоб нівелювати вплив українського націоналізму Східної Галичини;

³⁸² Jyzewski H. Zamiast pamiętnika / Henryk Jyzewski // Zeszyty Historyczne (Paryż). – 1982. – № 60. – S. 138.

³⁸³ Zjazd senatorów i posłów BB // Przegląd Wołyński. – 1928. – 26 sierpnia.

³⁸⁴ Jyzewski H. Zamiast pamiętnika... – S. 138.

³⁸⁵ Там само.

– створити територіальне самоврядування як спільний інструмент польсько-української співпраці із вилученням у його діяльності всіх політичних моментів³⁸⁶.

На перший погляд, особливо в теоретичному аспекті зору, програма воєводи виглядала досить привабливою. Проте впровадити її в життя було важко, а то й неможливо. Її не сприйняла більшість польських і українських політичних діячів. У польській пресі з'явилися статті, автори яких піддали нищівній критиці “волинський експеримент” воєводи. Зокрема, анонімний публіцист “Gazety Warszawskiej” писав: “З усієї промови видно лише одне: турботу не про лад, порядок, добробут Волині (ці проблеми для нього другорядні), а лише про розбудову української держави”³⁸⁷. Докоряли Юзевському і українські політики із Сельробу, КПЗУ, УНДО, ОУН та інших політичних партій і організацій. Зокрема, члени Українського парламентського клубу відмовилися брати участь в урочистостях, присвячених 10-річчю Польської держави, заявивши, що вони незломно стоять на позиції права на самовизначення української нації на всіх етнографічних землях³⁸⁸.

Як бачимо, із початку реалізації задумів на Г. Юзевського чекали великі перешкоди. Реалізувати задумане він намагався адміністративними методами. Адміністрація Г. Юзевського вдалася до непопулярних заходів. Нових переслідвань і утисків зазнавали українські національні кооперативи, культурно-освітні товариства, політичні партії з галицьким родоводом. Заборонами і репресіями воєводська адміністрація стримувала розвиток “Просвіт”, повела наступ на українське шкільництво. Все це робилося для того, щоб відгородити Волинь “сокальським кордоном” від впливів націоналістичної Галичини. Одночасно воєвода шукав собі опору в середовищі поміркованих українських і польських політичних діячів. Він запросив на Волинь кількох соратників отамана С. Петлюри, більшість з яких стали керівниками Волинського українського об'єднання (ВУО), створеного у 1931 р. з ініціативи Г. Юзевського. Ця політична партія заявила про свою лояльність до польської держави і готовність до співпраці з польською адміністрацією. У містах почали створюватися “Рідні хати” – клуби української інтелігенції, а в селах – “Просвіт'янські хати”, українські народні хори. Протенові утворення не зуміли замінити розігнані “Просвіти”. Значна частина волинських українців до ВУО ставилася з прохолодою, вважаючи його керівництво “хрунями”, запродавцями. А політичні сили, вороже наставлені до Польщі, вирішили із середини розкласти цей витвір воєводи. Зокрема, ОУН рекомендувала своїм членам вступати до ВУО та його громадських прибудівок і проводити в них свою роботу³⁸⁹. У підсумку можна погодитися із висновком керівника розвідки Корпусу охорони прикордоння (КОП) майором Скіндером про те, що “ВУО не лише не виконало покладених на нього надій, а навпаки, позбавлене підтримки і довіри мас, воно поволі стало доменою впливів ОУН”³⁹⁰.

³⁸⁶ Polityka Wołyńska Henryka Jyzewskiego w świetle nieznanych źródeł z lat 1935–1936 // Przegląd Wschodni. – T. 4. – Z. 1(13). – S. 184–185.

³⁸⁷ Niezwykły występ wojewody // Gazeta Warszawska. – 1928. – 12 września.

³⁸⁸ Sprawy Narodowościowe. – 1928. – № 5. – S. 538.

³⁸⁹ Archiwum Akt Nowych (AAN). Urząd Wojewódzki Wołyński (UWW). – 979/41. – K. 8.

³⁹⁰ Przegląd Wschodni. – T. 4. – Z. 1(13). – S. 190.

Істотним елементом тактики в реалізації “волинського експерименту” були зусилля, спрямовані на пожвавлення економічного життя. Г. Юзевський розумів, що підвищення ефективності сільського господарства, рівня життя людей може досить швидко призвести до послаблення соціальних конфліктів і національного протистояння. Справді, на тлі усєї Польщі край вирізнявся змінами у структурі сільськогосподарського виробництва і земельної власності. Згідно з даними воєводського управління за 1919–1936 рр., на Волині було розparcelьовано більше 400 тис. га землі³⁹¹. Цю землю за допомогою державних позик придбали волинські селяни. “Політику зміни структури сільського господарства” активно використовували у власних цілях противники Г. Юзевського. Вони стали звинувачувати його в нищенні “польського стану посідання на східних кресах”.

Як зазначалося, важливим чинником у “волинській політиці” була програма українізації Православної Церкви на Волині, яка мала відбуватися еволюційним шляхом. Було передбачено проведення реформ, спрямованих на повернення до традицій соборності, зміни російського національного складу єпископату та надання йому українського національного характеру. Воєвода неодноразово звертався до центральних влади, щоб вирішити назрілі потреби православ’я. Він навіть підготував проект документа, накладеного в основу грамоти президента Речі Посполитої про скликання Помісного собору Православної Церкви в Польщі, виданої 30 травня 1930 р.³⁹²

Важливим кроком на шляху українізації церкви на Волині стала маніфестація в Почаївській лаврі, організована послами Української парламентарної репрезентації з благословення воєводи. Вона пройшла під українськими національними гаслами³⁹³. Після маніфестації відбулося посольське віче за участю майже 12 тис. осіб, на якому була прийнята резолюція, що чітко зафіксувала бажання відросійщення церкви³⁹⁴. Під впливом ситуації, що склалася, 2 березня 1934 р. митрополит Діонісій зрікся кафедри, а волинським єпископом був призначений українець Олексій Громадський. Новий єпископ відразу висловився за українізацію Волинської єпархії. До 1 листопада 1935 р, на Волині у 124 церквах богослужіння вже відправлялося українською мовою, у 40 – українська служба Божа чергувалася із церковнослов’янською, в 99 – українською мовою читалися Євангеліє, Апостол, деякі молитви³⁹⁵. Проте невдовзі релігійні справи набули характеру політичного. До них, крім ВУО, активно почали втручатися ОУН, УНДО. Не стояли осторонь і польські політики, військові, римсько-католицький костел.

У своєму експерименті Г. Юзевський важливе місце відводив освітній політиці. Він вважав, що справа шкільництва і добору вчительського корпусу є першорядною державною справою³⁹⁶. Свій висновок він будував за такою схемою. Згідно зі статистичними даними, на Волині проживало 16 % поляків і 77 % українців³⁹⁷. Отже,

³⁹¹ *Kęsik J. Zaufany Komendanta.* – S. 117.

³⁹² *Monitor Polski.* – 1930. – IV. – № 126; *Przegląd Wołyński.* – 1930. – 8 czerwca.

³⁹³ *Jyzewski H. Zamiast pamiętnika...* – S. 65–71.

³⁹⁴ *Wiadomości Ukraińskie.* – 1933. – 14 września.

³⁹⁵ *Biuletyn Polsko-Ukraiński (BP-U).* – 1939. – 1 III. – № 9. – S. 91.

³⁹⁶ *Державний архів Волинської області (далі – ДАВО).* – 25/4: *Wołyń, czerwiec 1937.* – Łuck. – S. 33.

³⁹⁷ Там само.

у школах переважали українці. А процес формування психіки української дитини в школі мав стати вирішальним моментом у розумінні ставлення українського населення до Польщі і всього польського. Щодо дітей поляків, то завданням школи був розвиток духовних начал на основі правдивої історії і польської культури. Тому відносини між українськими і польськими дітьми в школі у результаті мали вплинути на подальшу долю польської держави. Продовжуючи свої роздуми, політик писав: “Система і організація державного шкільництва на Волині мусить давати найбільші гарантії в задоволенні природних потреб людності. Шкільна система, яка постійно спричиняє напруженість і незадоволення українців, в наших умовах призведе до стихійного процесу зародження українського приватного шкільництва, найбільш ймовірно, що із Східної Галичини... В сучасних умовах найпекучішими проблемами є: 1) підбір відповідних кадрів вчителів, що є справою досить важкою, 2) достатня кількість штатних одиниць, і 3) достатня кількість шкільних приміщень”³⁹⁸.

На практиці це мало вигляд цілком інакше. Ендецький уряд взяв курс на ліквідацію національних шкіл і утворення т. зв. двомовних (утраквістичних). Цей курс намагався дуже обережно зберегти і Г. Юзевський. Проте більше йому імпонували польські школи, де українська мова вивчалася як предмет. За часи його управління українських початкових шкіл залишилося лише 4³⁹⁹. Тоді ж чехи мали 13 своїх національних шкіл, росіяни – 5, євреї – 57, а німці – аж 66⁴⁰⁰.

Безперечно, така ситуація в освітній політиці не могла задовільняти українців. Волинь стала тереном постійної боротьби за українську школу. Особливо загострилася ситуація у 1932 р., коли у воєводстві проводився плебісцит про мову навчання і тип школи. Офіційна влада чинили всілякі перешкоди під час його проведення. Зокрема, вийти відмовлялися посвідчувати підписи на заявах, зволікали із проведенням цих плебісцитів, а там, де вони вже відбулися, їхні результати визнавалися недійсними. 1932 р. планувалося провести голосування у 742 школах, однак воно відбулося лише у 120 школах, а його результати визнано лише у 63 випадках⁴⁰¹.

Шкільний плебісцит активізував діяльність на Волині Організації українських націоналістів, Комуністичної партії Західної України та інших політичних партій. Його перебіг активно висвітлювала як українська, так і польська преса. Зокрема, львівське “Діло” 2, 9, 10, 25 грудня 1932 р. подавало інформацію про те, що у багатьох школах невідомі особи повибивали шибки, а по селах порозкидали листівки⁴⁰². Одна з них закликала населення: Не поодиначці, а цілими громадами, гмінами підніматися на боротьбу проти ополячення і окатоличення і боротися за українську школу за державний кошт, проти польських шкіл і вчителів колонізаторів”⁴⁰³.

Намагаючись принадити українських дітей до пізнання польської культури, воєвода запросив на Волинь вчителів з інших регіонів Польщі. Так, із 1927 по 1933 рік чисельність вчителів-поляків у волинських школах зросла із 1535 до

³⁹⁸ ДАВО. – 25/4: Wołyń, czerwiec 1937. – Łuck. – S. 33.

³⁹⁹ ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9-а. – Спр. 1076. – Арк. 29.

⁴⁰⁰ Там само.

⁴⁰¹ ДАВО. – 25/4: Wołyń, czerwiec 1937. – Łuck. – S. 34.

⁴⁰² Діло. – 1932. – 2, 9, 10, 25 грудня.

⁴⁰³ ДАВО. – Ф. 191. – Оп. 1. – Спр. 223. – Арк. 124; *Заболотний І.* Нескорена Волинь. Нарис з історії революційного руху на Волині. 1917–1939 / І. Заболотний. – Львів, 1964. – С. 149.

2637⁴⁰⁴. Водночас кількість вчителів-українців постійно зменшувалася. У 1933 р. їх залишилося лише 447⁴⁰⁵. Польські націоналісти, особливо Сторонництво народове, критикували Юзевського за те, що він не дбає про польське шкільництво на Волині, за те, що нібито українізує школи і за те, що українці у шкільництві мають привілеї⁴⁰⁶. Зокрема, начальник розвідцентру № 8 Корпусу охорони прикордоння майор Старк повідомляв своєму керівництву, що “польське початкове шкільництво на Волині переживає велику кризу у своєму розвитку... Багато польських шкіл переоформленні на утравістичні, а насправді на руські (українські – М. К.). Це викликає скарги і нарікання населення, а інколи доходить до інцидентів, які з одного боку відзеркалюють психіку польської людності, яка стоїть на ґрунті права і шкільних властей, а з іншого – тих, які не дотримуються законів і трактують польських селян і осадників як громадян другої категорії”⁴⁰⁷. Отже, Г. Юзевський опинився між двох вогнів. Тверезо мислячі польські діячі підказували воеводі шляхи виходу із такої складної ситуації. Зокрема, відомий журналіст і публіцист доктор Антоні Вечоркевіч писав: “На землях із змішаним польсько-українським населенням метою нашої політики є, безсумнівно, створення основ найбільш гармонійного співжиття обох народів. Очевидно, що першим кроком до цієї мети є культурне взаємозближення, взаємопізнання. Але як відбудеться таке зближення, коли, наприклад, людність польського села чи сіл розкидана між українськими, ухвалює собі чисто польські школи. Таку позицію поляків можна зрозуміти довголітньою тугою за навчанням рідної мови. В одному селі виховуються громадяни, які не розмовляють, не пишуть, а теоретично і не розуміють української мови, а у сусідньому селі громадяни, які погано розмовляють і погано пишуть по-польськи (бо хто знає наслідки навчання у сільських початкових школах, той не буде мати ілюзій в тому, що школа, де польська мова трактується як один з предметів, могла б навчати дітей польської мови, які вдома розмовляють іншою). Якщо ж задумана таким чином шкільна система, що має стати мостом культурного порозуміння між майбутніми громадянами Речі Посполитої польської і української національностей, то кожний, хто хоче дивитися на дійсність не через туман принципалізму, повинен визнати, що цей міст крихкий і слабкий, який на Волині зустрічається часто, міст на якому можна досить швидко скрутити шию... Шкільна справа на Волині є однією із найдратливіших і найшкідливіших фікцій. Ми повинні собі чітко, виразно і щиро сказати, що утримання на Волині декількох типів, якщо ж йдеться про мову навчання у початкових школах із нерозлучними від цього шкільними плебісцитами, то для будови чесного і щирого польсько-українського співжиття є шкідливою справою”⁴⁰⁸. Зрештою, це пізніше зрозумів і Юзевський, який у 1937 р. писав: “Якщо в цих умовах польське вчителство не буде мати достатньої педагогічної кваліфікації, достатнього розуміння справи і своєї ролі, що впливає із справжнього розуміння ідеї Речі Посполитої Польської, ситуація у початковому шкільництві з часом може стати чимсь дуже грізним і трагічним у справі з’єднання Волині з

⁴⁰⁴ Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich / M. Siwicki . – Warszawa, 1992. – Т. 1. – С. 188.

⁴⁰⁵ Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich / M. Siwicki . – Warszawa, 1992. – Т. 1. – С. 188.

⁴⁰⁶ ДАВО. – 25/4: Wołyń, czerwiec 1937. – Łuck. – S. 34.

⁴⁰⁷ ААН. – УВВ. – 979/65. – С. 25.

⁴⁰⁸ Wiczorkowicz A. Szkodliwa fikcja. W sprawie szkół na Wołyniu / A. Wiczorkowicz // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1934. – 21. I. – № 3 (38). – С. 2.

Річчю Посполитою, привязанності українців до Польщі. І тому справа початкового шкільництва на Волині буде вимагати з боку держави опіки і виняткових зусиль, а з боку польського суспільства – здорового розсудку і розуміння стану справ”⁴⁰⁹.

На жаль, ані одного, ані другого не бракувало. У Волинському воєводстві у 1937/1938 навчальному році із 2087 шкіл польських було 1459, утраквістичних – 520 і лише 8 – українських, в яких навчалося 1200 учнів. Третина дітей шкільного віку взагалі не відвідувала школу. Така політика давала досить сумні наслідки – масову неписьменність. У 1931 р. на Волині 47,8 % населення не вміло ні писати, ні читати⁴¹⁰.

Поряд із згаданими справами, Юзевський багато уваги приділяв вдосконаленню адміністративного апарату. Насамперед він турбувався про сільське управління, оскільки “гміна, ця найближча до людей влада, повинна визнаватися ними своєю владою, а це значить – бути мешканцям близькою, такою, що живе з ними, з них і з їх волі створеною... Гмінна влада кваліфікована людністю як влада чужа, і з рисами окупаційної влади є державною катастрофою на зміщаному терені”⁴¹¹. Органи місцевого самоуправління, замислене воєводою як поле спільної польсько-української співпраці, такими не стали. У виконавчих органах територіального самоуправління головну роль відігравали поляки. Так, із 103 війтів 19 – були українцями, а 81 – поляками⁴¹².

Реалізуючи свою програму, Г. Юзевський постійно натрапляв на перешкоди. Клопіт він мав із комуністами та націоналістами, вплив яких постійно зростав. Так, у 1931 р. на Волині було організовано низку антикомуністичних процесів. 14 травня в Рівному засуджено на довічне ув’язнення 33 члени КПЗУ, 13 червня в Ковелі – 41. У Луцьку 27 червня відбувся процес над 47 членами КПЗУ з Горохівського повіту. 1 грудня у Ковелі засуджено ще 77 комуністів⁴¹³. Проте паралізувати комуністичний рух не вдалося. У 1932 р. у північних повітах Волині набрав широкого розмаху комуністичний партизанський рух. За короткий час лише у Ковельському повіті у партизанські загони вступила майже тисяча бійців, на озброєнні яких було 80 гвинтівок і 450 револьверів⁴¹⁴. Для придушення цього руху на Волині зосередилися численні військові загони. Тільки у Ковельському повіті було сконцентровано 8 тис. поліцейських, чотири ескадрони кінноти, три піхотних полки, чотири танкетки і чотири військових літаки⁴¹⁵. Каральні експедиції руйнували та палили села, катували і розстрілювали селян, сотні людей кидали в тюрми. Лише в другій половині 1932 р. на Ковельщині було арештовано 800 осіб⁴¹⁶.

Значно активізували свою діяльність на Волині українські націоналісти. Г. Юзевський відзначав, що боротьба з українським націоналізмом має вестись безпощадно, з використанням усіх можливих форм та методів. З року в рік зростала

⁴⁰⁹ ДАВО. – 25/4: Wołyń, czerwiec 1937. – Łuck. – S. 34.

⁴¹⁰ Сливка Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української біржуазії (1922–1939) / Ю.Сливка. – Львів, 1985. – С. 177.

⁴¹¹ AAN, UWW, 979/83. Sprawozdanie wojewody wołyńskiego Henryka Jyzewskiego z sytuacji na Wołyniu, wrzesień 1933. – K. 9.

⁴¹² ДАВО. – 25/4: Wołyń, czerwiec 1937. – Łuck. – S. 24.

⁴¹³ Там само. – Ф. 191. – Оп. 1. – Спр. 95. – Арк. 206–208.

⁴¹⁴ ЦДАГО України. – Ф. 6. – Оп. 2. – Спр. 170. – Арк. 13.

⁴¹⁵ Там само. – Арк. 13, 94.

⁴¹⁶ Заболотний І. Нескорена Волинь... – С. 142.

кількість проведених ОУН акцій. У 1933 р. оунівці взялися до організації замаху на волинського воєводу. Виконати вирок ексекютива ОУН доручила учневі української гімназії Олександрю Куцу. Проте після декількох невдалих спроб замаху поліція його заарештувала. А суд виніс суворий вирок – шість років тюремного ув'язнення із позбавленням громадянських прав на десять років⁴¹⁷.

Не вдалося воєводі запобігти природному процесові поглиблення зв'язків волинян із галичанами. “Сокальський кордон” не відбувся. Та якщо з українцями воєвода знав як діяти, то грізніша небезпека чекала на нього з польської сторони.

Як відомо, після смерті Ю. Пілсудського в політичному житті Польщі все більшу роль почали відігравати військові, які дотримуватися програми “зміцнення польськості на кресах”. Конфлікт між волинським воєводою і Міністерством військових справ розгорівся з новою силою. Противники Г. Юзевського, не маючи можливості позбавитися воєводи, розробили тактику поступової компрометації волинської політики. Більшість поляків на Волині йшла за військом і його політикою. Все частішали заклики до “рятування польськості на Волині”. Заснований опонентами Г. Юзевського у січні 1937 р. тижневик “*Kurjer Wołyński*” розпочав гострі нападки на воєводу. У Варшаву посипалися доноси на Г. Юзевського. В одному із них колишній президент Луцька, підполковник Мечислав Венжик ще у грудні 1936 р. писав міністрові військових справ: “На основі власних спостережень, а також думок працівників прокуратури, суду, війська, організації “Стшельци”, Союзу Землевласників і багатьох громадян я глибоко переконаний, що політика воєводи Г. Юзевського роз'єднує польське суспільство, зовсім ігнорує потреби євреїв і догоджає українцям. Поляки зневажені, а гасло “Ріж ляхів!” стає на Волині все популярнішим. Воєвода не володіє ситуацією і навіть не орієнтується у теренах, які внаслідок його помилкової політики щораз більше стають ворожими і чужими Польщі”⁴¹⁸.

Військових підтримало Міністерство справедливості (юстиції), яке вимагало негайного усунення Юзевського, а прем'єр-міністри відкрито заявляли, що “обурені офіцери застрілять такого зрадника”⁴¹⁹. Ситуацію ускладнював відомий анти-українськими акціями Корпус охорони прикордоння (КОП). Восени 1937 р. копівці розпочали кампанію насильницького перехрещування православних у католиків, т. зв. конверсійний рух. Це здійснено дуже брутальними репресивними методами. Зокрема, українців потрясли ганебні події в с. Гриньки Кременецького повіту. Підступним шляхом копівці примусили майже всіх жителів цього села перейти в римо-католицьку віру. Справа набрала великого розголосу. Посол від Волині до Сейму Степан Скрипник подав у цій справі депутатський запит. Проти втручання військових у релігійні справи протестувало багато волинян. Відома громадська діячка, письменниця Марія Домбровська у щоденнику занотувала: “Бідна Волинь. Залишаться в ній лише Гриньки ... і військо у ролі польських хрестоносців, які на-

⁴¹⁷ ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 3578. – Арк. 1–8. Протокол судового засідання Луцького окружного суду у справі члена ОУН О. Куца, 22.I.1939 р.

⁴¹⁸ Centralne Archiwum Wojskowe (CAW). Gabinet Ministra Spraw Wojskowych. I.300.1.412. Pismo em. ppołk. Mieczysława Więzyka do Ministra Spraw Wojskowych w sprawie Henryka Jyzewskiego, 3 grudnia 1936 r.

⁴¹⁹ *Pobyg-Malinowski W. Najnowsza Historia polityczna Polski 1864–1945 / W. Pobyg-Malinowski. – Gdańsk, 1990. – T. 2. – S. 826.*

вертають православних в католицизм. Морально – відроза, політично – клінічне божевілля, гріх, за які дорого заплатить Польща”⁴²⁰.

Потрібно зауважити, що першим кроком військових у справі колонізації східних кресів стало відправлення Служби Божої і виголошення проповідей польською мовою 11 листопада 1935 р. у 10 найбільших гарнізонах, розміщених на сході Польщі. Наступним кроком, який свідчив про заангажування військових діячів до національної проблеми, став виступ 2 липня 1936 р. Міністра військових справ на зустрічі із командувачами округів та корпусів. Міністр генерал Т. Каспшицький тоді сказав: “Шануючи всі віросповідання, держава, однак, повинна підпорядкувати їх польській рації стану, потребам і інтересам нашої держави ... Необхідно піддати віруючих окремих визнань асиміляційним впливам польської культури в прдержавному дусі., а там, де це можливе, особливо в середовищі слов’янських меншин, процес ополячення в галузі релігійно-церковного життя оточити виразною і рішучою опікою”⁴²¹. По суті, ця промова стала для командувачів округів директивою для проведення політики дискримінації української меншини у війську.

Черговим заходом відкритого наступу військових на права українців була промова цього ж генерала на відкритті звітнього з’їзду Комісії наукових досліджень Східних Земель. Міністр військових справ тоді звернув увагу на необхідність польської експансії на Схід⁴²².

Незадоволення поляків політикою Г. Юзевського найпоплідовніше виклав галицький поміщик Станіслав Красіцький у брошурі “Політика воєводи Юзевського на Волині у світлі цифр і фактів”, виданій у Стратині в 1937 р.⁴²³. Не сприймаючи “волинського експерименту” Г. Юзевського, автор піддав критиці політику воєводи, спрямовану на польсько-українське порозуміння на Волині. С. Красіцький звинувачував воєводу в тому, що він зменшив “стан польського посідання” на Волині. А тому він пропонував тодішньому маршалові Польщі Е. Ридз-Смігли негайно усунути Г. Юзевського із займаної посади і рекомендував “на Волині нічого не робити, а лише колонізувати, колонізувати, і ще раз колонізувати”⁴²⁴.

Навіть у такій ситуації воєвода не сидів, склавши руки. Незважаючи на послаблення своїх позицій, він продовжував діяти. До того ж у Варшаві багато впливових політиків його підтримували. Намагаючись перехопити ініціативу, він подав до Міністерства військових справ скаргу на КОП, в якій детально описав учинені ним зловживання. Політик звинуватив військових у тероризуванні місцевого православного населення. Натомість розвідка КОП повідомляла центрові: “Воєвода Юзевський вирішив оголосити відкриту війну керівництву КОП з метою запобігти у майбутньому подібної, на думку воєводи, деструктивної політики”⁴²⁵.

Проте зупинити перебіг подій воєвода не зумів. 10 березня 1938 р. прем’єр-міністр Ф. Славой-Складковський дозволив КОПу й надалі проводити “конвер-

⁴²⁰ *Dąbrowska M. Dzienniki / M. Dąbrowska. – Warszawa, 1988. – T. 2. – S. 257–258.*

⁴²¹ *Stawecki P. Następcy Komendanta. Wojsko a polityka wewnątrzna Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1935–1939 / P. Stawecki. – Warszawa, 1969. – S. 172.*

⁴²² *Polska Zbrojna. – 1936. – 22 września.*

⁴²³ *Krasicki S. Polityka wojewody Jyzewskiego na Wołyniu w świetle cyfr i faktów / S. Krasicki. – Stratyn, 1937.*

⁴²⁴ Там само. – S. 101.

⁴²⁵ *Kęsik J. Zaufany Komendanta. – S. 148.*

сійний рух”. Після рапорту Міністрові військових справ, який подав командувач округу генерал Мечислав Сморовінський, волинського воєводу в квітні 1938 р. звільнено із посади.

Діяльність Г. Юзевського на Волині широко обговорювалася на сторінках тогочасної як польської, так і української преси. Всі погоджувались, що йому не вдалося реалізувати плани польсько-українського порозуміння. Досить критично оцінювала наслідки роботи воєводи ендецька преса⁴²⁶. Виваженіше поставилася до “волинського експерименту” редакція “Бюлетеня польсько-українського”. Його головний редактор Владислав Бончевський в одній із статей писав, що, критикуючи програму Юзевського, “необхідно з усією суворістю застерегти всіх неграмотних політиків, здебільшого тих, які оперують погано зрозумілим патріотизмом, від приниження і відкидання його (Юзевського – *М. К.*) головних політичних думок і бити по брудних лапах творців і сіячів ясновельможної і всевладної політики, яка ганьбить його ім’я. Потрібно все зробити, щоб відхід воєводи Юзевського і наслідки змін, що у зв’язку з цим насуваються на Волині, не спричинили найменшої шкоди незнищальним справам, тим, які будуть постійно повертатись, доки існує Польща і Росія...”⁴²⁷.

Незважаючи на розбіжності, українська преса давала також виважені оцінки. Відомий український діяч Степан Баран стверджував, що волинська програма Г. Юзевського наближалась до передвоєнної галицької концепції “спільного даху”⁴²⁸. Загалом, українські діячі не передбачали позитивного розвитку політичних відносин у Волинському воєводстві після відставки Г. Юзевського. Нова програма зміцнення “польського стану посідання” на східних кресах була набагато гіршою від “волинського експерименту”.

Отже, проект Г. Юзевського зазнав краху. Політика польсько-українського співжиття на Волині не відбулася. Цьому зашкодили польські та українські праворадикальні політичні сили, які своїми діями компроментували “волинський експеримент” воєводи. Фактично це стало підґрунтям польсько-української різни на Волині в роки Другої світової війни.

Польське осадництво як чинник денаціоналізації

Реформування аграрного устрою Польської держави, започатковане в 1919 р., було покликане потребою реорганізувати систему землеволодіння і землекористування, створення на цій основі умов для капіталістичного розвитку сільського господарства. Виконання закону про земельну реформу давало змогу польському урядові проводити планомірну осадницьку колонізацію українських земель. Власне, колонізаторський характер реформи визначив головну особливість її реалізації у Східній Галичині. Осадницька колонізація була частиною великодержавної політики польської влади, що декларувалась як здійснення історичного обов’язку культурної і цивілізаторської місії на Сході⁴²⁹. Зауважмо, що вже в 1921 р. Львівське крайове управління підготувало доповідь про необхідність планомірного

⁴²⁶ *Wapiński R.* Endencia wobec kwestii ukraińskiej i białoruskiej / *R. Wapiński.* – Poznań, 1994.

⁴²⁷ *W.B. Henryk Jyzewski* – wojewoda Wołyński //BP-U. – 1938. – 24 kwietnia.

⁴²⁸ Діло. – 1938. – 10 квітня.

⁴²⁹ *Сливка Ю.* Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939) / *Ю. Сливка.* – К. : Наук. думка, 1985. – С. 119.

насадження господарств польських колоністів на західноукраїнських землях. Цей директивний документ звертав увагу польських чиновників на те, що земельна реформа на місцях дасть позитивний результат лише в тому разі, якщо новостворені осадницькі господарства будуть складатися суто з польського сільського населенням. Документ передбачав проведення сільськогосподарської колонізації таким чином, щоб осадники, не асимілюючись з українським населенням, могли паралізувати їхній національно-визвольний рух. “Нові осадниці, – наголошено в документі, – ми будемо засновувати тільки там, де є відповідне середовище і умови для їх створення та зміцнення, щоб мати повну гарантію в тому, що польські колонії, засновані на цих землях, існуватимуть і розвиватимуться впродовж багатьох століть, щоб ніколи не послабили їх національні почуття. Крім того, засновуючи колонії, ми одержимо якщо не кількісну перевагу, то, по меншій мірі, такий великий процент польського населення у цілих групах повітів, з’єднаних територіально між собою, що незрівнянно зросте їх протидія національній масі на просторах краю. Коротко кажучи, колонізація щодо підбору найбільш відповідних територій повинна бути проведена планою і з великим передбаченням”⁴³⁰.

Під час воєнної кампанії 1920 р. Ю. Пілсудський виступив із пропозицією, щоб “земля на Сході перейшла у власність тих, хто зробив її польською”⁴³¹. Одним із завдань колонізації було також насадження вздовж польсько-радянського кордону господарств військових осадників. Під час парцеляції великих землевласницьких маєтків інтереси корінного українського селянства ігнорували, а перевагу надавали польським колоністам.

Для контролю над аграрною колонізацією був утворений Земельний національний суд, який пильнував за тим, аби під час парцеляційного процесу земля переходила до володінь польських власників. Відповідно до розпорядження Ради міністрів Польщі від 1 вересня 1919 р., заборонено вільний обіг землі, а дозвіл на її продаж та купівлю давала крайова комісія з обігу землі, що знаходилася у Львові. Бюрократична система управління земельною реформою давала змогу детально контролювати процес аграрного осадництва. На подання земельних комісій повітів та окружних земельних управлінь Головне земельне управління у Варшаві дозволило проводити парцеляцію приватним особам (землевласникам), парцеляційним товариствам і банкам. Ці фінансові установи через “вербувальні пункти” здійснювали колонізаційну процедуру, поселяючи на розпарцельованих землях краю польських селян, які прибували сюди з різних регіонів країни.

Надаючи політичної ваги сільськогосподарській колонізації західноукраїнських земель, як одному з головних засобів колонізації та асиміляції українського населення, польські владні структури сприяли цивільному й військовому осадництву, заохочували, пропагували та фінансово підтримували його. Реалізуючи аграрну осадницьку політику, польський сейм ухвалив низку законів, а саме:

- про утворення колонізаційного фонду, якому уряд виділив 70 млн марок (19 грудня 1919 р.);
- про тарифні пільги колоністам на залізницях (4 січня 1920 р.);

⁴³⁰ *Васюта І.* Галицько-Волинське село між світовими війнами / І. Васюта. – Львів : Каменяр, 2010. – С. 186–187.

⁴³¹ ДАЛО. – Ф.1. – Оп.10. – Спр.1412. – Арк. 24–25.

- про тимчасові фонди для фінансування земельної реформи (16 липня 1920 р.), на що було виділено 0,5 млрд марок;
- про встановлення пільгових цін на переїзд колоністів, які прибули у Східну Галичину залізницею (січень 1920 р.)⁴³².

Окрім цього, у Східній Галичині уряд використав Крайову управу відбудови, яку створила ще австрійська влада з метою відродити зруйновані Першою світовою війною господарства та підтримати цивільних і військових осадників. Саме через цю установу колоністи одержали сільськогосподарські знаряддя праці, робочу худобу, насіння, добрива тощо⁴³³.

Планомірно здійснювана сільськогосподарська колонізація південно-східних і східних околиць Польщі набула великих масштабів. До 30 червня 1920 р. у 30 повітах Східної Галичини було розпарцельовано 69 тис. га землі 143 маєтків великих землевласників та поселено 11 937 сімей польських колоністів⁴³⁴. Цивільні колоністи придбали земельні ділянки у 145 населених пунктах Галичини.

Зокрема у Бродівському повіті Тернопільського воєводства колонізовано села Рожнів, Ясенів, Корсів, Ремнів, Шнирів, Королівка, Нижня Кадлубиска, Клекотів, Новачина, Бережанському – Августівка, Ценів, Конюхи, Вербівчик, Каплинці, Криве, Кальне, Юзефівка⁴³⁵; у Борщівському та Буцацькому повітах виникають господарства польських осадників на розпарцельованих землях сіл Слов'ятин, Мельницю, Трибухівці, Рібчиці, Помірці, Озеряни, Монастириська. Також у Тернопільському воєводстві осадники придбали земельні наділи в селах Гусятинського, Золочівського, Зборівського, Збарзького, Підгаєцького, Перемишлянського, Кам'яно-Струмилівського, Радохівського, Скалатського, Тернопільського і Чортківського повітів.

У Львівському і Станіславському воєводствах кількість осадників була порівняно меншою, їхні господарства постали в Бібрському, Городоцькому, Жовківському, Калуському, Львівському, Радохівському і Рудківському повітах. У Коломийському повіті на користь колоністів було розпарцельовано 14 фільварків. Господарства осадники започаткували також у Станіславському, Тлумацькому, Чесанівському, Товмачському і Яворівському повітах⁴³⁶.

Після прийняття закону про проведення земельної реформи (липень 1920 р.) і до ліквідації Крайової управи відбудови (вересень 1921 р.) утворення польських колоній на землях 300 фільварків контролювали або фінансували львівське Товариство аграрно-осадницьке і Галицький поміщицький кредитний банк. Інші 170 фільварків, що проводили парцеляцію частини своїх земель, перебували під контролем Союзу поміщиків, Банку союзу поміщиків, Акціонерного товариства захисту землі, Поміщицького банку для кресів – Акціонерного товариства в Ланцуті, Польсько-го парцеляційного бюро у Львові, Подільського союзу поміщиків і Дисконтного

⁴³² ЦДІАЛ України. – Ф.408. – Оп.1. – Спр.174. – Арк.27.

⁴³³ Петрушевич Є. Польська колонізація Східної Галичини / Є.Петрушевич. – Відень, 1921. – С. 10.

⁴³⁴ ДАЛО. – Ф.1. – Оп.52. – Спр.2856. – Арк.19–20.

⁴³⁵ Смолей В. Польське цивільне і військове аграрне осадництво у Західній Україні: історико-правовий контекст (1919–1939 рр.) / В.Смолей. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2003. – С. 34.

⁴³⁶ Там само. – С. 34–35; ЦДІАЛ України. – Ф.408. – Оп.1. – Спр.174. – Арк. 29–32.

банку у Львові⁴³⁷. Ці акціонерні товариства та банки, як і землевласники, які здобули авторизацію (право на самостійну реалізацію земельної реформи), проводили колонізаційну парцеляцію, поселяючи на землях Східної Галичини польських селян.

Колонізаційний процес набув інтенсивності після радянсько-польської війни. Уже на 30 вересня 1921 р. у власність польських осадників, які прибули у Східну Галичину з етнічних польських земель, перейшло понад 160 тис. га земельних угідь, а кількість розпарцельованих маєтків-фільварків збільшилася із 143 до 470⁴³⁸. Колонізацію проводили у 36 східногалицьких повітах, найактивніше – у Бережанському, Бродівському, Бучацькому, Збаразькому, Зборівському, Золочівському, Кам'янка-Бузькому, Підгаєцькому, Радехівському, Рогатинському, Скалатському, Сокальському та Тернопільському, де порівняно з іншими місцевостями землі були найкращими. Більшість цих повітів розташована вздовж польського-радянського кордону, тому швидке зростання чисельності польського населення в регіоні було пов'язане не тільки із наявністю земельних угідь найкращої якості та їх дешевизною, а й зі стратегічним значенням. Адже колонізаційна політика уряду, окрім економічних мотивів, мала на меті створити т.зв. “польський етнічний бар'єр проти радянської загрози”, а також паралізувати розвиток визвольного руху українців.

Серед колоністів було чимало й таких, які ніколи не займалися землеробством і не мали наміру самостійно господарювати. Однак, одержуючи державну допомогу, вони використовували колонізацію як засіб легкої наживи на спекулятивних земельних операціях. У земельних спекулянтів українські селяни змогли придбати тоді не більше як 10 тис. га угідь розпарцельованої в 1919–1921 рр. землі фільварків⁴³⁹.

Поряд із цивільною колонізацією на принципово іншій фінансово-економічній основі створювалися господарства фермерського типу військових осадників. Для практичного здійснення військово-колонізаційної політики в північно-східних воєводствах 17 грудня 1920 р. польський сейм ухвалив т.зв. “кресові закони”: про перехід у державну власність землі в деяких повітах Польщі і про надання землі солдатам польського війська. За цими законами у власність держави переходили всі колишні державні землеволодіння царської Росії, Селянського банку, майоратські маєтки і громадські фундації. До державного фонду входили і т.зв. “безгосподарні” землі приватних власників, зокрема й селян, які під час Першої світової війни і революції цілими селами і волостями були змушені залишити свій рідний край. Біженців, які не повернулися до квітня 1921 р. на місце свого попереднього проживання, позбавляли права на одержання колишнього наділу⁴⁴⁰.

Отже, у північно-східних воєводствах Польщі в державну власність перейшло 366 700 га землі. Ці землі, за винятком лісових масивів та угідь, виділених для громадського користування, були призначені для військових осадників та цивільних колоністів; невелику кількість землі передано для сусідської парцеляції, щоб забезпечити землею місцевих малоземельних селян і сільськогосподарських робітників. За “кресовими законами” інваліди та заслужені учасники радянсько-польської війни

⁴³⁷ Павликовський Ю. Земельна справа у Східній Галичині (короткий історичний і економічний огляд земельного питання та сучасний його стан) / Ю.Павликовський. – Львів, 1922. – С. 16.

⁴³⁸ Там само. – С. 17.

⁴³⁹ Там само. – С.18.

⁴⁴⁰ Історія України / [за ред. Г. Д. Темка, Л. – С. Тупчієнка]. – К. : Видавничий дім “Академія”, 2001. – С. 305.

могли безкоштовно отримати з державного фонду до 45 га землі. Для створення фермерських господарств осадникам безкоштовно давали будівельний матеріал, робочу худобу і сільськогосподарський інвентар. Усі інші учасники війни могли придбати землю з цього ж фонду фактично за безцінь. Розмір оплати визначався вартістю 30–100 кг жита за 1 га в рік із внесенням її протягом 30 років, починаючи від п'ятого року після придбання. Зі 100 тис. охочих безкоштовно отримали земельні ділянки в північно-східних воєводствах Міністерство військових справ Польщі до початку 1923 р. відібрало 29 597 претендентів⁴⁴¹.

На кінець 1922 р. у східних воєводствах виділено 111,8 тис. га земельної площі для 8 732 військових осадників. На постійне проживання прибуло 5 557 осадницьких сімей, решта ж швидко покинула осади або передала їх орендарям. Вони одержали ділянки найкращої землі здебільшого понад 20 га на господарство. Польська влада надавала їм великі суми державних субсидій і дешевих кредитів, звільнюючи від будь-яких податків і поборів. Здійсненню сільськогосподарської колонізації західноукраїнських земель була підпорядкована і кредитна діяльність Державного сільськогосподарського банку Польщі, який надавав кредити колоністам на їхнє прохання. За даними Центрального союзу військових осадників, до початку 1923р. вони отримали, окрім безкоштовних земельних ділянок та інвентарю, державну допомогу в розмірі 2 022 тис. доларів⁴⁴² для створення господарств фермерського типу.

Уряд, дбаючи про економічно-фінансове забезпечення сільськогосподарського цивільного й військового осадництва в чотирьох воєводствах краю на державному рівні, а на місцях – воєводські та повітові органи, вживав практично всі можливі заходи, у яких були задіяні державні та приватні фінансові структури, а згодом – організації, створені осадниками.

За підрахунками львівського історика І. Васюти, упродовж 1919–1935 рр. з обігового фонду земельної реформи Державний сільськогосподарський банк надав 21 241 позик цивільному колоністові Львівського, Станіславського, Тернопільського і Волинського воєводств на суму 46 млн 213 тис. злотих. Отже, на одне господарство осадника в середньому припадало 2 176 злотих⁴⁴³.

Упродовж усього міжвоєнного періоду, окрім військових осадників, господарства яких створювалися зі спеціального державного земельного фонду у східних воєводствах, систематично проводилася сільська цивільна колонізація. Цивільних колоністів вербували переважно з-поміж польських селян, і вони набували землю на загально правових підставах, що загострювало проблему аграрного перенаселення українських селян, зокрема в південно-східних воєводствах.

У грудні 1925 р. прийнято новий закон щодо земельної реформи. Уряд Ю. Пілсудського, ідучи на поступки українському селянству, надав більше можливостей для купівлі землі на парцеляційному ринку, проте не обмежував процесу насадження польського цивільного осадництва. Однак переселення колоністів із Польщі у Східну Галичину почало стихійно зменшуватися через зріст цін на землю після проведення грошової реформи 1924 р. Цим же законом “Про виконання земельної реформи” уряд мав намір урегулювати і фінансові кредити. Було передбачено фінансову допомогу

⁴⁴¹ ДАЛО. – Ф.1. – Оп.10. – Спр.1412. – Арк.25.

⁴⁴² Там само. – Арк.25–26.

⁴⁴³ Держархів Івано-Франківської обл. – Ф.2. – Оп.9. – Спр.654. – Арк.11.

сільськогосподарським виробникам у вигляді довготермінових кредитів під низький відсоток, для малоземельних та безземельних господарств виплати за землю розтягувалися на 41 рік, а кредитна ставка не могла перевищувати 6% річних⁴⁴⁴. Щодо осадницьких господарств, що були боржниками Державного сільськогосподарського банку, то ними мали опікуватися окружні земельні управління.

На відміну від військових колоністів, яких забезпечували землею, інвентарем і житлом коштом держави, цивільні купляли земельні ділянки за ринковими цінами під час проведення парцеляції. Зазначмо, що до середини 20-х рр., коли ціни на землю були набагато нижчими, ніж у наступні роки, польська аграрна колонізація на землях Західної України проводилася найактивніше. У цей час не тільки державна, а й приватна парцеляція була підпорядкована колонізації, а польське населення серед покупців землі становило 75–80%. Такому стану справ сприяла позиція польських землевласників, які вважали, що «польська земля повинна перейти в польські руки»⁴⁴⁵.

Загалом упродовж 1919–1929 рр. у чотирьох воєводствах Західної України створено понад 77 тис. господарств польських селян, які заволоділи понад 600 тис. га землі⁴⁴⁶.

Напередодні Другої світової війни в березні 1939 р. опубліковано постанову Ради міністрів Польщі, яка передбачала додаткове переселення на західноукраїнські землі значної кількості польських осадників. На виконання нової колонізаційної програми з парцеляційного фонду Західної України було виділено 80% земельної площі⁴⁴⁷; на Тернопільське воєводство — 100 тис. га приватновласницьких угідь для поселення 12 тис. сімей польських колоністів, яких планували розмістити у стратегічно важливих місцях — уздовж радянсько-польського кордону⁴⁴⁸. Земельні ділянки продавали колоністам за цінами, утричі нижчими за ринкові. Окрім цього, варшавський уряд виділив на придбання землі колоністами та на будівництво житлових і господарських приміщень 3 млн 600 тис. злотих, а Міністерство землеробства й аграрних реформ додатково надало через Державний сільськогосподарський банк ще 680 тис. злотих⁴⁴⁹. Однак нова програма так і не була реалізована через вибух Другої світової війни.

Земельна реформа і пов'язана з нею осадницька колонізація Польщі у Східній Галичині були підпорядковані основній меті – розв'язати проблему аграрного перенаселення на власне польській території й посилити економічний та політичний впливи на західноукраїнських землях. Одним із методів цієї політики слугувала саме колонізація. Осадники формували підґрунтя для денационалізації інкорпорованих територій, посилення оборони східного кордону Речі Посполитої. Полі-

⁴⁴⁴Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1926. – №1. – Poz.1. – S. 16.

⁴⁴⁵ДАЛО. – Ф.1. – Оп.13. – Спр.859. – Арк.37.

⁴⁴⁶Баран З. До питання про аграрну політику урядів міжвоєнної Польщі стосовно Західної України / З. Баран // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львівський державний університет ім. І. Франка, 1998. – Вип. 33. – С. 148.

⁴⁴⁷Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich / M. Siwicki. – Warszawa: Nakl. Autora, 1992. – Т. 1. – С. 311.

⁴⁴⁸Держархів Тернопільської обл. – Ф.231. – Оп.6. – Спр.2860. – Арк.33.

⁴⁴⁹Сливка Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939). – С. 164–165.

тика осадницької колонізації спричинила загострення земельної проблеми серед українців, що своєю чергою викликало загострення міжнаціональних відносин.

Українці в польській армії в 1921–1939 рр.

Поразка Австро-Угорщини і Німеччини у Першій світовій війні, крах Російської імперії ознаменували зміну геополітичної карти Європи. Ці зміни зачепили й українські землі, які вкотре були розділені та опинилися у складі різних держав. Після підписання Ризького договору й ухвалення рішення Радою послів Антанти частина українських територій увійшла до складу Речі Посполитої, уряди якої прагнули якнайшвидше їх інтегрувати. При цьому важливе значення в інтеграційних процесах мала відіграти армія.

З цією метою на землі, де переважало українське населення, поступово поширено дію законів про військовий обов'язок. Вперше офіційний призов українців до війська відбувся у 1921 р. на Волині й Поліссі. Незважаючи на антипольські настрої місцевих українців⁴⁵⁰, агітацію, неточності у списках призовників, більшість юнаків потрапили до лав армії.

Перший аналіз чисельного та національного складу армії здійснено навесні 1922 р. Студії проведено Рефератом у національних справах II відділу Генерального штабу і представлено документом під назвою “Чужі національності у Польській армії” (“*Obce narodowości w Wojsku Polskim*”) від 17 червня 1922 р. Згідно з документом, національний склад польської армії станом на 1 квітня 1922 р. був таким (див. табл. 1.):

Таблиця 1

Національний склад армії відповідно до родів військ⁴⁵¹ (станом на 1 квітня 1922 р.)

Рід військ	Поляки	Українці	Білоруси	Євреї	Русини	Росіяни	Німці	Чехи	Всього нац. меншин
Піхота	69542	6497	5513	5151	1126	900	836	98	20122
кількість	71,1%	9,34%	7,92%	7,4%	1,61%	1,29%	1,2%	0,14%	28,9%
%									
Кавалерія	17928	2482	3889	809	307	624	111	39	8267
кількість	53,89%	13,84%	21,69%	4,51%	1,76%	3,49%	0,65%	0,22%	46,1%
%									

⁴⁵⁰ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (Далі – ААН). – Sygn. 55 Towarzystwo Strazy Kresowej w Warszawie, sygn. 325, Raport Kierownika Okręgu Wołyńskiego od 1/III. do 1/VI. 1921 r. – K.18.

⁴⁵¹ Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego (Далі – САВ), zesp. I.371.5/A Samodzielny Referat Informacyjny (Далі – SRI) Dowództwa Okręgu Korpusu (Далі – ДОК) nr V (Kraków). – Sygn. 190 (Obce narodowości w wojsku polskim, 17 czerwca 1922 r.).

Артилерія кількість %	20103 73,51%	2412 11,99%	1093 5,4%	758 3,7%	258 1,2%	488 2,4%	275 1,3%	32 0,5%	5326 26,49%
Инж. і сапери кількість %	7170 71,79%	334 4,66%	457 6,37%	286 3,99%	442 6,16%	139 1,93%	342 4,76%	25 0,34%	2025 28,24%
Авіація кількість %	5990 87,4%	184 3,07%	408 6,81%	114 1,9%	4 0,06%	15 0,25%	28 0,46%	3 0,05%	756 12,62%
Зв'язок кількість %	2751 86,37%	20 0,73%	181 6,57%	113 4,1%	16 0,57%	11 0,4%	31 1,12%	4 0,14%	376 13,66%
Залізн. і автом. кількість %	6984 90,4%	77 1,1%	170 2,43%	215 3,06%	90 1,28%	50 0,71%	65 0,95%	4 0,05%	671 9,6%
Табори кількість %	5024 68,64%	318 6,32%	497 9,89%	579 11,52%	94 1,86%	25 0,5%	54 1,07%	9 0,17%	1576 31,36%
Жандармерія кількість %	3019 97,85%	8 0,26%	4 0,13%	38 1,25%	11 0,36%	2 0,06%	3 0,09%	- -	66 2%
Санітарні кількість %	6135 86,24%	37 0,6%	274 4,46%	464 7,56%	100 1,62%	34 0,55%	53 0,86%	6 0,09%	968 15,77%
Господарські кількість %	2796 76,54%	28 1%	35 1,24%	438 15,56%	49 1,75%	65 2,39%	37 1,34%	4 0,14%	656 23,46%

Збільшення в армії осіб непольської національності пов'язане з проведенням першого загального призову у Східній Галичині у грудні 1922–січні 1923 р. Незважаючи на антипольську агітацію уряду Є. Петрушевича, місцевих громадсько-політичних діячів й інші об'єктивні/суб'єктивні чинники, більшість призовників з'явилися до повітових команд поповнення і були відправлені до війська⁴⁵². Відтак, до українців з колишньої Російської імперії долучилися галичани, іменовані в армії “русинами”. Зауважимо, що у війську новобранців-українців з 1923 р. ділили на “українців” і “русинів”. “Українцями” вважали вихідців з територій колишньої Російської імперії. “Русинами” ж іменували новобранців зі Східної Галичини –

⁴⁵²ДАЛО. – Ф. 1. – Оп. 4. – Спр.298. – Арк. 44–52, 60.

колишніх громадян Австро-Угорщини⁴⁵³. У міжвоєнний період це викликало низку критичних зауважень з боку науковців і політиків. Відомий польський публіцист, етнограф Леон Василевський доводив, що доцільно використовувати тільки термін “українець”/“українська”, а вживання терміна “русини” є недоречним і тільки вносить плутатину⁴⁵⁴.

Після проведення призову у Східній Галичині Національний реферат II відділу Генерального штабу вдруге проаналізував національний склад армії, політичні настрої військовослужбовців. Результатом роботи стала доповідна записка “Чужі національності у польській армії” (“*Obce narodowości w Armii Polskiej*”) від 18 жовтня 1923 р. Так, станом на 1 травня 1923 р. чисельність армії становила 255 581 особу, з яких 33,9% – представники національних меншин. Згідно з документом, в армії служили 24517 “русинів” (9,59% загальної кількості особового складу) і 18744 “українці” (7,33% від загальної чисельності армії)⁴⁵⁵, тобто майже половина з усіх представників національних меншин. Українці переважно проходили службу у піхотних, кавалерійських та артилерійських частинах, в інших родах військ їхній відсоток був мізерним. Це підтверджує розподіл “українців”/“русинів” за родом військ (див. табл. 2):

Таблиця 2

Національний склад польської армії (станом на 1 травня 1923 р.)⁴⁵⁶

Рід військ	Поляки	Русини	Білоруси	Українці	Євреї	Росіяни	Німці	Литовці	Чехи	Інші	Разом
Піхота											
кількість	88130	10980	13532	9793	9326	1201	1624	92	117	42	134837
%	65,36	8,14	10,04	7,27	6,91	0,89	1,2	0,07	0,09	0,03	
Кавалерія											
кількість	22326	5674	3755	2621	907	391	318	101	35	3	36131
%	61,79	15,71	10,39	7,25	2,51	1,08	0,88	0,28	0,1	0,01	
Артилерія											
кількість	24337	4379	4088	5020	1282	741	462	55	59	11	40434
%	60,19	10,83	10,11	12,42	3,17	1,83	1,14	0,14	0,14	0,03	

⁴⁵³ Krotofil M. Ukraińcy w Wojsku Polskim w okresie międzywojennym / M. Krotofil // Mniejszości narodowe i wyznaniowe w Siłach Zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939, pod redakcją Zbigniewa Karpusia, Waldemara Rezmera. – Toruń, 2001. – S. 128.

⁴⁵⁴ Wasilewski L. Ruski, rusiński czy ukraiński? / L. Wasilewski // Sprawy narodowościowe. – 1927. – № 4. – S. 388–392.

⁴⁵⁵ CAW, zesp. I.303.4 Oddział II Sztabu Głównego (Generalnego) 1921–1939. – Sygn. 2676 (Komunikat informacyjny “Obce narodowości w Armii Polskiej”, 18. X. 1923 r.).

⁴⁵⁶ Ibid.

Інж. і саперні кількість %	10660 74,43	1362 9,51	963 6,72	504 3,52	533 3,72	159 1,11	103 0,72	31 0,22	6 0,04	1 0,01	14322
Авіація кількість %	4338 83,60	185 3,56	386 7,44	163 3,14	72 1,39	5 0,1	21 0,4	- -	17 0,33	2 0,04	5189
Господарські кількість %	1745 81,35	4 0,18	219 10,21	44 2,05	113 5,27	- -	18 0,84	1 0,05	- -	1 0,05	2145
Санітарні кількість %	3505 67,72	523 10,1	467 9,02	233 4,5	348 6,72	74 1,43	20 0,39	3 0,06	2 0,04	1 0,02	5176
Служба призову кількість %	1769 94,44	27 1,44	22 1,18	10 0,53	20 1,07	17 0,91	8 0,43	- -	- -	- -	1872
Жандармерія кількість %	2428 94,81	16 0,62	40 1,56	35 1,37	20 0,78	13 0,51	7 0,27	- -	2 0,08	- -	2561
Табори кількість %	2286 54,09	704 16,66	620 14,67	214 5,06	247 5,85	99 2,34	54 1,28	2 0,05	- -	- -	4226
Зв'язок кількість %	3614 84,20	255 5,94	184 4,29	95 2,21	112 2,61	8 0,18	18 0,42	2 0,05	2 0,05	2 0,05	4292
Залізничні кількість %	2691 85,00	392 10,17	6 0,19	12 0,38	98 3,09	13 0,41	22 0,70	1 0,03	1 0,03	- -	3166
Флот кількість %	1117 90,81	86 6,99	12 0,98	- -	4 0,33	10 0,81	1 0,08	- -	- -	- -	1230
Разом кількість %	168945 66,10	24517 9,59	24294 9,51	18744 7,33	13052 5,12	2731 1,07	2676 1,05	288 0,11	241 0,1	63 0,02	255581

Результати дослідження засвідчили, що в деяких частинах відсоток представників національних меншин, зокрема українців, суттєво перевищував поляків. Найбільші диспропорції виявились в окрузі корпусу (О.К.) І (Варшава). Так, наприклад, станом на 1 травня 1923 р. у 13 полку піхоти служило 350 поляків, що становило 30,13%, а “русинів” – 470 (40,45%), у 33 полку піхоти (1491 особа)

поляків було 457 (30,65%), “русинів” – 575 (38,56%), “українців” – 127 (8,52%). Аналогічна ситуація склалася і в 15, 32, 72 полках піхоти, 11 полку уланів. Загалом у піхотних частинах округу корпусу поляки становили лише 42,33% особового складу, а представники національних меншин – 57,67%. Подібною була ситуація і в інших округах. Скажімо, в О.К. II (Люблін) в 21 полку уланів з 923 рядових поляки становили 247 осіб (26,76%), “русини” – 370 (40,08%), “українці” – 150 (16,25%). Схожу ситуацію простежуємо в 3 полку польової артилерії: з 998 осіб поляки становили 357 (36,06%), “русини” – 200 (20,2%), “українці” – 392 (39,59%). Аналогічна диспропорція у 2 полку шволежерів в О.К. V (Краків), де з 1283 рядових поляки становили 471 (36,71%), “русини” – 775 (60,41%), або ж у 23 полку польової артилерії, у якому на 860 рядових було 148 поляків (17,7%), а “українців” – 525 (61,04%)⁴⁵⁷.

Подібних прикладів можна навести по декілька у кожному О.К. Ці диспропорції, на думку командування, негативно впливали не тільки на боєздатність частин, а й погіршували моральний стан решти військовослужбовців. Йшлося насамперед про “русинів”, які, будучи більш національно свідомими, на думку командирів, негативно впливали на “українців”. У зв’язку з цим автори документа стверджували: “Неприпустимо, аби новобранця-українця розподіляли до тих частин, які знаходяться на Волині, і щоб до тих самих частин розподіляли русинів із Східної Малопольщі. Спостереження II відділу показують, що рекрут-українець, розподілений до частин, розміщених в західних О.К. і окремо від русинів, є позитивним матеріалом. Натомість бачимо інше явище, коли той самий новобранець служить разом з русином, національна і політична свідомість якого є вищою, тоді він опиняється під впливом агітації, чітко спрямованої якщо вже не проти існування польської держави, то проти сучасних її кордонів. У підсумку бачимо зростання дезертирства і небажання служити”⁴⁵⁸.

Як наслідок, з 1923 р. впроваджено систему так званих “роздільників”, яка проіснувала до початку Другої світової війни. Вона передбачала попередній розподіл призовників за округами і родами військ напередодні проведення кожного призову. Відтак, протягом усього міжвоєнного періоду “українці”/“русини” проходили службу переважно у піхотних і кавалерійських частинах та в артилерії. Впродовж 20-х – першої половини 30-х років йшло вдосконалення системи роздільників при одночасному встановленні квот для представників національних меншин в окремих частинах. Наприклад, в інструкції про проведення призову юнаків 1916 року народження від 11 серпня 1937 р. було встановлено максимально допустимі відсотки представників національних меншин в полках усіх родів військ. Якщо зважити на те, що українці служили переважно у піхоті, кавалерії та артилерії, то інструкція передбачала такий розподіл призовників (див. табл. 3):

⁴⁵⁷ CAW, zesp. I.303.4 Oddział II Sztabu Głównego (Generalnego) 1921–1939. – Sygn. 2676 (Komunikat informacyjny “Obce narodowości w Armii Polskiej”, 18. X. 1923 r.).

⁴⁵⁸ Ibid.

План розділу призовників поляків і національних меншин 1916 р.н.⁴⁵⁹

Рід військ	Національний склад				
	Поляки	Русини, білоруси і ін.	Євреї	Німці	Всього % нац. меншин
Піхота					
43, 44, 45, 78, 84, 86, III/50 ПП*	90%	5%	5%	-	10%
48, 49, 79, 80, 83 ПП	80%	10%	10%	-	20%
1, 5, 6, 24, 54, 77, 85 ПП	75%	15%	10%	-	25%
51, 52 ПП	70%	20%	10%	-	30%
інші ПП	66%	24%	10%	-	34%
Корпус охорони прикордоння (К.О.П.)	80%	5%**	-	15%	20%
Допоміжні частини	50%	40%	10%	-	50%
Кавалерія					
12, 19, 21, 23, 26, 27 ПУ***	90%	5%	5%	-	10%
6, 9, 22, 14 ПУ 6 ПСК**** 4, 6 ЕП*****	80%	15%	5%	-	20%
Решта полків і ЕП	65%	28%	7%	-	35%
Кавалерія К.О.П.	75%	5%	-	20%	25%
Допоміжні частини	50%	43%	7%	-	50%
Легка артилерія					
11, 13, 19, 20 ПЛА*****	75%	20%	5%	-	25%
1, 12, 29, 30 ПЛА	65%	25%	10%	-	25%
Інші ПЛА	63%	27%	10%	-	37%
Артилерія К.О.П.	75%	5%	5%	15%	25%
Кінна артилерія					
2 і 9 батальйони кінної артилерії (БКА)	80%	15%	5%	-	20%
інші БКА	65%	28%	7%	-	35%
Важка артилерія	65%	28%	7%	-	35%
Зенітна артилерія	85%	10%	5%	-	15%
Артилерійська розвідка	90%	10%	-	-	10%
Механізована артилерія	80%	15%	5%	-	20%
Крупнокаліберна артилерія	80%	15%	5%	-	20%

⁴⁵⁹ Ibid. I.300.28 (Departament Piechoty Ministerstwa Spraw Wojskowych), sygn. 102 (Wytyczne do wcielania poborowych bez cenzusu R.1916).

* полк піхоти

** за винятком русинів (українців) зі Східної Галичини

*** полк уланів

**** полк стрільців кінних

***** ескадрон піонерів (спеціалізувалися на будівництві мостів, переправ)

***** полк легкої артилерії

Через об'єктивні причини визначити кількість українців, які відслужили у польській армії в 1921–1939 рр., можна тільки приблизно. Наприклад, польський дослідник Вальдемар Резмер стверджує, що обов'язкову військовою службу пройшли 400–410 тис. українців⁴⁶⁰, натомість український дослідник Андрій Руккас вважає, що в 1921–1938 рр. армійський вишкіл пройшло 420–430 тис. осіб⁴⁶¹. Як впливає з даних, що є в розпорядженні сучасних дослідників, щорічно кількість українців-новобранців коливалася у межах 10–12% від загальної чисельності армії (див. табл. 4).

Таблиця 4

Кількість українців у польській армії у 1923–1938 рр.⁴⁶²

Рік	Поляки		Національні меншини		Українці	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
1923	168945	66,12	86606	33,88	43261	16,9
1924	139898	77,23	40043	22,25	20024	11,12
1925	185725	79,58	47722	20,42	21086	9,03
1926	150397	79,44	38731	20,56	17115	9,1
1927	153072	72,32	56604	27,68	25834	12,2
1930	240257	79,55	61761	20,45	31636	10,47
1931	156263	81,62	35210	18,38	?	?
1936	156116	76,39	48257	23,61	22955	11,23
1937	154310	75,23	50818	24,77	24319	11,86
1938	117422	74,81	39546	25,19	15729	10,02

Важливою проблемою польського війська у міжвоєнний період стало дезертирство. Його сплеск припав на 1923–1924 рр., коли українці становили значну частку від загалу втікачів. Більшість дезертирів-українців були вихідцями зі Східної Галичини. Аналізуючи “Повідомлення про стан дезертирства...” з О.К. V (Краків) за перші місяці 1923 р., можна констатувати, що найпоширенішими причинами дезертирства були: небажання служити у польському війську, агітація напередодні і під час призову, складні/нужденні матеріально-побутові умови в частинах, хвороба рідних або ж самих військовослужбовців, туга за рідним домом і батьками тощо⁴⁶³. Мізерне забезпечення і родинні клопоти змушували залишати військову частину багатьох рядових, незалежно від національності.

⁴⁶⁰ Резмер В. Позиція і участь українців у німецько-польській кампанії 1939 р. [Електронний ресурс] / В. Резмер. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n28texts/rezmer.htm>

⁴⁶¹ Руккас А. Вояки-українці в польській армії (1921–1939 рр.) / А. Руккас // Військово-історичний альманах. – 2002. – № 1. – С. 21.

⁴⁶² Kowalski T. Mniejszości narodowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej (1918–1939) / T. Kowalski. – Toruń, 1997. – S.118–119.

⁴⁶³ САВ, зesp. I.371.5/A. – Sygn. 204 (Meldunek o stanie dezercji za miesiąc marzec 1923 r. Z podaniem przyczyn dezercji, wnioski i opinie Dowódcztw; Meldunek o stanie dezercji za miesiąc kwiecień 1923 r. z podaniem przyczyn dezercji, wnioski i opinie Dowódcztw).

Однією з ключових причин небажання (!) служити у польському війську, за словами командування, були “надто свіжі спогади з недавніх польсько-українських боїв і зумовлена цим взаємна неприязнь”⁴⁶⁴. Потрапляючи до військової частини, “русини”/“українці” часто відчували зверхнє, неприязнє, а інколи й відверто вороже ставлення до себе з боку підофіцерів, офіцерів, які часто застосовували образливі слова на кшталт “гайдамака” до вихідців з Галичини, інколи доходило до рукоприкладства⁴⁶⁵.

Такі випадки були частими, проте не систематичними у всіх частинах. Прикладом доброї організації освітньо-виховної роботи та належного ставлення командування до підлеглих став 4 полк підхалянських стрільців 1 гірської дивізії в Цешині. Командування цієї частини запровадило в “Щоденних наказах” рубрику “Історичні спогади”, у якій наводило приклади спільної польсько-української боротьби проти росіян. Це нововведення виявилось дієвим. Як наслідок, рівень дезертирства у березні 1923 р. порівняно з іншими був мінімальний⁴⁶⁶.

З 1925 р. дезертирство з-поміж українців різко зменшилося, а в наступні роки його відсоток був доволі малим⁴⁶⁷. Це, зокрема, підтверджує рапорт з О.К. VII (Познань) за перше півріччя 1928 р., у якому констатовано, що “Переважну більшість дезертирів становлять поляки, що є цілком зрозумілим, оскільки вони у відсотковому відношенні є найбільш представлені у всіх відділах. Дезертирів поляків було 35 або ж 79%. Русинів дезертирувало 7 або ж 16% від загальної кількості дезертирів. Характерною рисою є той факт, що попри видиме збільшення розагітованості руського елемента, число дезертирів цієї національності не збільшилося, а навпаки відсотково впало, тобто з 20% у попередній період до 16% загальної кількості дезертирів”⁴⁶⁸. Тенденцію зменшення дезертирства у тому ж О.К. VII (Познань) бачимо наступного року. Так, згідно з рапортом О.К. VII (Познань), за перше півріччя 1929 р. дезертирувало 4 особи зі Східної Галичини, що дорівнювало 10% від загальної кількості⁴⁶⁹. Тенденції зменшення дезертирства простежуємо і в інших О.К.⁴⁷⁰. Однією з головних причин раптового зменшення втеч з армії став “Закон про загальну військову повинність” від 23 травня 1924 р., який передбачав кримінальну відповідальність за ухилення від призову (стаття 87), втечу з країни (стаття 89), самоушкодження (стаття 91), тілесні ушкодження іншої особи за її ж згодою (стаття 93), агітацію до дезертирства, допомогу дезертирові (стаття 96) і ін⁴⁷¹.

⁴⁶⁴Ibid. (Meldunek o stanie dezercji za miesiąc kwiecień 1923 r. z podaniem przyczyn dezercji, wnioski i opinie Dowództw).

⁴⁶⁵Ibid. – Sygn. 394 (Komunikat informacyjny, Kraków 28 lipca 1928 r.).

⁴⁶⁶Ibid., zesp. I.371.5/A. – Sygn. 394 (Sprawa dezercji żołnierzy narodowości ruskiej i walka z akcją wywrotową w garnizonie cieszyńskim. 23 marca 1923 r.).

⁴⁶⁷Ibid., zesp. I.371.5/A. – Sygn. 394 (Komunikat informacyjny (Kraków 28 lipca 1928 r.”; Ibid., zesp. I.371.5/A. – Sygn. 394).

⁴⁶⁸Ibid., zesp. I.371.7/A(SRI DOK nr VII Poznań). –Sygn. 26 (Raport wojskowo-narodowościowy i raport o stanie i przyczynach dezercji za czas od 1.V. do 31.X.1928 r.).

⁴⁶⁹Ibid. (Raport wojskowo-narodowościowy i raport o stanie i przyczynach dezercji, 11 lipca 1929 r.).

⁴⁷⁰Ibid., zesp. I.371.6/A (SRI DOK nr VI Lwów). – Sygn. 136 (Raport wojskowo-narodowościowy /w myśl rozkazu D.O.K. VI. Sam. Ref. Inf. L.130 / tj. / Inf. / N/32/. z dn. 8. kwietnia 1932 r.); Ibid, I.371. 2/A (SRI DOK nr II Lublin). – Sygn. 88 (Raport wojskowo-narodowościowy za czas od dn. 20.XI.27. do dn. 20.V.28 r.).

⁴⁷¹“Ustawa z dnia 23 maja 1924 r. o powszechnym obowiązku służby wojskowej”, Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1924, 18 lipca.

Протидія пропаганді політичних ідей в армії стала важливим напрямом роботи командирів частин. У випадку українців – з кінця 1920-х і в наступні роки командування О.К. повідомляли про новобранців, підозрюваних у належності до УВО або інших політичних організацій/партій. Наприклад, у звіті О.К. VII (Познань) за друге півріччя 1931 р. вказано, що “під наглядом перебуває 252 військові руської національності – переважно русини, підозрювані у належності до УВО, члени “Лугу”, “Сокола”, “Сельробу”, українські патріоти”⁴⁷². Попри підозри, новобранці у війську абсолютно не політикували⁴⁷³ й уникали будь-яких розмов на політичні теми⁴⁷⁴. З огляду на це, командування як корпусів, так і окремих частин констатувало, що “національно свідомі русини як елемент, здатний до ворожої агітації, не становить небезпеки через сильне розпорошення по різних відділах. Водночас українців, можливо, за винятком поодиноких епізодів, не підозрювали у симпатіях і пропагуванні комуністичних ідей. Першість тут належала білорусам, полякам та євреям”⁴⁷⁵.

Зростання у війську представників національних меншин актуалізувало необхідність проведення освітньо-виховної роботи, аби якнайбільше інтегрувати новобранців, виховати в них почуття обов’язку обороняти країну, у якій вони живуть, зменшити вплив непольських політичних партій/організацій. У межах армії основні принципи і напрямки цієї роботи визначав Освітньо-науковий військовий інститут (з 1935 р. Науково-видавничий військовий інститут). Проведення освітньо-виховної роботи відбувалося за єдиною універсальною програмою, яка передбачала: 1) навчання грамоти (читати і писати), 2) громадянське виховання, 3) фізичну підготовку.

Найважливішим вважали громадянське виховання. Відтак, військовослужбовці під час служби повинні були отримати певні знання про державу, її політичну організацію, устрій, принципи функціонування державних і місцевих органів влади. Поряд з цим програма передбачала знайомство з географією, культурою Польщі,

⁴⁷² CAW, zesp. I.371.7/A. – Sygn. 26 (Raport wojskowo-narodowościowy, 22 grudnia 1931 r.).

⁴⁷³ Ibid. (Raport wojskowo-narodowościowy, 22 grudnia 1931 r.), “Raport wojskowo-narodowościowy, 6. czerwca 1928).

⁴⁷⁴ Ibid, zesp. I.371.6/A. – Sygn. 136 (Raport wojskowo-narodowościowy, 8 kwietnia 1931 r.); Ibid, zesp. I.371.2/A. – Sygn. 90 (Raport wojskowo-narodowościowy DOK II za czas od 20.V. do 20.XI.1929”). Попри аполітичність у війську, траплялися випадки, коли під час відпусток вдома військовослужбовці брали участь у громадсько-політичному житті. Місцева поліція одразу ж повідомляла про це в К.О.К. Так, наприклад, рядовий 68 полку піхоти у м. Вжесьня (К.О.К. VII (Познань), Шешкевич Леонід час відпустки контактував з членами українських організацій, брав участь у зборах “Пласту” (Ibid. Zesp. I.371.7/A. – Sygn. 26 (Raport wojskowo-narodowościowy, 11 stycznia 1930 r.).

⁴⁷⁵ Ibid, zesp. I.371.5/A, sygn. 394 (Komunikat informacyjny, Kraków 28 lipca 1928 r.); CAW, zesp. I.371.7/A. – Sygn.26 (Raport wojskowo-narodowościowy i raport o stanie i przyczynach dezercji, 7 czerwca 1930 r.).

“Євреї під маскою лояльності, крім дуже нечисельних випадків, рішуче вороже налаштовані до держави і як елемент продажний є посередниками у пропагуванні комунізму в Польщі. Усі командири відділів, де євреї становлять чисельну групу, скаржаться, що вони є деструктивним елементом у війську, елементом, на який ніколи не можна розраховувати, а свої уміння і гендлярську спритність використовують більш у негативному, аніж у позитивному сенсі” – таку характеристику рядових-євреїв дано у звіті Командування О.К. II (Люблін) за друге півріччя 1930 р. (Ibid., zesp. I.371.2/A. – Sygn. 90 (Raport wojskowo-narodowościowy D.O.K. Przyczasodnia 21.V.dodnia 20.XI.1930 r.).

національним складом держави. Важлива роль у громадянському вихованні належала історії⁴⁷⁶.

Крім загальної програми, розпочато роботу над створенням основних підходів виховної роботи з представниками національних меншин, зокрема й українцями. Перші спроби виробити положення/тези лекцій для українців, що походили з теренів колишньої Австро-Угорщини, були в О.К. V (Краків) вже навесні 1923 р. Наголос на галичанах був не випадковий, оскільки вони вважали Польщу винуватцем втрати суверенітету ЗУНР, критично, а часто й вороже, трактували політику урядів з Варшави. В “Інструкціях до популярних лекцій з військовослужбовцями зі східних кордонів Речіпосполитої” від 15 березня 1923 р. командувач О.К. V (Краків) генерал дивізії Юзеф Чікель представив власні міркування і пропозиції щодо проведення виховних заходів з “русинами”. У виховних бесідах він пропонував наголошувати, що з часів Київської Русі польські королі Болеслав Хоробрий та Болеслав Великий не раз на прохання руських князів йшли на Русь, аби “навести там порядок”. Казимир III не захопив, а успадкував руські території, спустошені їй занедбані, оборонив їх від татар і забезпечив їхнє процвітання. Водночас перші паростки ненависті між обома народами посіяла Московська держава, яка брехнею, порожніми обіцянками налаштовувала українців проти Польщі. Врешті-решт “довела до того, що козаки під проводом Хмельницького, об’єднавшись з турками і татарами, повстали проти Польщі, завдавши їй багато ран, піддалися Москві. А та, отримавши у свої руки козаків, показала їм, на що здатна. Знищила козацькі вольності...”. Тут же автор наголошує, що власне рука Москви і надалі підбурювала українців проти поляків, врешті довела до трьох поділів Польщі. Водночас вважав, що в конфлікті русинів і поляків у Східній Галичині винен уряд Австрії, який у 1848 р., “боячись аби до революції не долучилися русини, перекупив русинських лідерів і через них кинув серед руського населення гасло національної окремішності, розпалював серед русинів ненависть до поляків, яких представляв гнобителями руської національності. Підбурювані тодішнім намісником, перекуплені руські агітатори домагалися від Австрії поділу Галичини на польську і руську частини”⁴⁷⁷. Схоже, що III відділ Генерального штабу загалом погодився зі змістом документа, і з деякими зауваженнями і корективами запропонував розіслати до інших О.К. У майбутньому виховна робота щодо українців мала ґрунтуватися на популяризації моментів приязного співіснування обох народів в одній державі, спільної боротьби проти зовнішніх ворогів.

У звітах про результати освітньо-виховної роботи командири відзначали позитивний, але водночас короткотерміновий її вплив на рядових-українців. Причиною

⁴⁷⁶ *Kęsik J.* Praca oświatowo-wychowawcza wśród mniejszości narodowych w Wojsku Polskim 1918–1939 / *J. Kęsik* // *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w Siłach Zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939...* – S. 213, 219.

⁴⁷⁷ САВ. зesp. I.303.2 (Wiceminister Spraw Wojskowych 1919–1921). – Sygn. 206 (Wytyczne do pogadanek z żołnierzami ze wschodnich granic Rzeczypospolitej). Для порівняння у цьому ж документі при проведенні аналогічних бесід з німцями рекомендувалося “не зачіпати історичної тематики, особливо дражливих моментів двосторонніх відносин, оскільки це нічого не дасть. Шанувати почуття їхньої національної гідності, бо німець завжди залишиться німцем, найбільше можемо йому наголосити, які обов’язки лежать на ньому як на шанованому, почесному і культурному громадянину Польщі”.

цьому були діяльність різних політичних партій та організацій, під вплив яких потрапляли юнаки вдома після повернення з армії. “Лише в середовищі політично збайдужілому або державно засимільованому вплив армії не тільки може залишатися тривалим, а й позитивно впливати на оточення”, – стверджувало командування О.К. VI (Львів) у звіті про виховну роботу в окрузі⁴⁷⁸.

Крім виховання, армія взяла на себе амбітне завдання ліквідувати безграмотність серед новобранців. 14 березня 1922 р. Міністерство військових справ видало інструкцію “Про обов’язкове навчання у польській армії”. Вміщена у ній програма передбачала чотириступеневе навчання (по 250 годин) з вивчення польської мови, математики, геометрії, історії Польщі, географії, природознавства та науки про Польщу. У 1930 р. видано чергову інструкцію, яка регулювала всю освітньо-виховну роботу в армії.

Проведення освітньої роботи серед новобранців було вкрай необхідним, оскільки рівень безграмотності серед них був доволі високим, особливо з так званих “східних кресів”. Українці не були винятком. Свідченням значного рівня безграмотності серед громадян держави є статистичні дані про кількість анальфabetів серед новобранців О.К. II (Люблін), представлені у “Військово-національних рапортах” за січень 1927 – травень 1929 рр. (див. табл. 4)

Таблиця 4

Кількість анальфabetів в О.К.ІІ (Люблін) (1 січня 1927 – 20 травня 1929 рр.)⁴⁷⁹

Звітний період	01.01.1927– 20.05.1927		20.05.1927– 20.11.1927		20.11.1927– 20.05.1928		20.05.1928– 20.11.1928		20.11.1928– 20.05.1929	
	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%
Національність	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%
Поляки	10664	10%	12249	12%	12663	8%	14537	11%	12862	13%
Русини	514	43%	996	41%	2047	27%	1712	25%	1905	26%
Українці	1889	18%	1293	21%	–	–	–	–	–	–
Німці	386	13%	348	19%	384	27%	362	12%	391	14%
Білоруси	598	29%	140	–	147	42%	79	38%	74	32%
Євреї	1085	29%	803	33%	736	22%	513	18%	523	15%
Росіяни	–	–	162	–	–	–	–	–	–	–
Інші	41	–	63	–	99	–	97	–	45	–

⁴⁷⁸ CAW, zesp. I.303.4 (Oddział II Sztabu Głównego (Generalnego) 1921–1939). – Sygn. 2511 (Raport wojskowo-polityczny za okres listopad 1927 – kwiecień 1928).

⁴⁷⁹ Ibid., zesp. I.371 2/A Samodzielny Referat Informacyjny Dowództwa Okręgu Korpusu nr II Lublin, sygn. 88 (Raport Wojskowo-Narodowościowy D.O.K.II za czas od 1.I. do 20.V.1927 r.; Raport Wojskowo-Narodowościowy D.O.K.II za czas od 20.V. do 20.XI.1927 r.; Raport Wojskowo-Narodowościowy D.O.K.II za czas od dn. 20.XI.27 r. do dn.20.V.1928 r.; Raport Wojskowo-Narodowościowy D.O.K.II za czas od 20.I. do 20.XI.1928 r.); Ibid. – Sygn.90 (Raport Wojskowo-Narodowościowy D.O.K.II za czas od 20.XI.28 do 20.V.1929 r.).

За звітами командування корпусів, українці були активними учасниками навчального процесу. У рапортах командування О.К. відзначало, що “русини” охоче і легко навчаються писати і читати польською мовою, а “українцям” її вивчення йде набагато важче. Все ж поступ був відчутним. Попри численні труднощі, протягом 1921–1939 рр. за приблизними підрахунками 450–500 тис. військовослужбовців здали іспит, який підтвердив їхні уміння читати і писати по-польськи⁴⁸⁰. Без сумніву, значний відсоток серед них становили представники національних меншин, втім і українці.

Важливе місце у житті рекрутів посідала релігія. Для задоволення релігійних потреб у польській армії діяли спеціальні військові капелани. 12 серпня 1921 р. наказом міністра військових справ було створено Відділ некатолицьких віросповідань, яким керував сам міністр. 22 травня 1922 р. видано розпорядження, яким затверджено “Організацію душпастирської служби некатолицьких віросповідань”. 1 червня 1927 р. Відділ некатолицьких віросповідань перейменовано на Бюро некатолицьких віросповідань, яке в наступні роки ще кілька разів реорганізовувало. У війську була створена структура військових капеланів. Усе православне духовенство очолював протопресвітер, він же був головним православним капеланом. Крім нього, згідно з штатним розписом, були посади деканів, старших капеланів і капеланів. Штат капеланів не був сталим і залежав від кількості військовослужбовців православного віросповідання. Так, у 1927 р. у війську всього було 15 капеланів: 1 протопресвітер, 3 декани, 2 старші капелани і 9 капеланів. У середньому на одного капелана припадало 1800 військовослужбовців. Якщо ж у гарнізоні не було капелана, то командування частин налагоджувало контакти з священиком, який проводив богослужіння для цивільних осіб. До того ж храму організовано привидили і рядових військовослужбовців⁴⁸¹.

Окремо у війську було організовано греко-католицьке духовенство. З приходом до війська вихідців зі Східної Галичини Міністерство військових справ щорічно почало публікувати у збірниках наказів перелік релігійних свят для представників греко-католицького обряду.

Святкові дні греко-католиків у 1923 р.⁴⁸²

7 січня	Різдво
8 січня	Другий день Різдва
9 січня	Св. Степана
14 січня	Новий рік, св. Василя
19 січня	Йордан
12 лютого	Трьох Святителів
15 лютого	Стрітіння Господнього

⁴⁸⁰*Odziemkowski J.* Armia i społeczeństwo II Rzeczypospolitej / *J. Odziemkowski.* – Warszawa, 1996. – S. 50.

⁴⁸¹Дет. див.: *Grzybowski J.* W służbie Rzeczypospolitej. Duszpasterstwo wojskowe wyznania prawosławnego w Wojsku Polskim w latach 1919–1949 / *J. Grzybowski.* – Warszawa, 2016. – S. 55–62.

⁴⁸²*Dziennik Rozkazów.* – 1923. – № 10 (Poz 124. Wykaz dni świątecznych obrządku grecko-katolickiego). – S. 165–166.

6 квітня	Великодня п'ятниця
7 квітня	Благовіщення Пресвятої Богородиці
8 квітня	Великдень
9 квітня	Великодній понеділок
10 квітня	Великодній вівторок
17 травня	Вознесіння Господнє
27 травня	Зіслання Св. Духа (Зелені свята)
28 травня	Св. Трійці
24 липня	Івана Хрестителя
29 липня	Св. Петра і Павла
19 серпня	Преображення Господнє
28 серпня	Успіння Пресвятої Богородиці
21 вересня	Різдво Пресвятої Богородиці
27 вересня	Воздвиження Христа Господнього

Згідно з наказом, командування частини зобов'язане було організовано направляти новобранців на богослужіння до костелів або греко-католицьких храмів⁴⁸³. Поступово для організації діяльності греко-католицького духовенства у війську, розпорядженням польового єпископа у 1928 р. створено п'ять греко-католицьких парафій: Св. Йосифа у Варшаві (охоплювала О.К. I (Варшава) і О.К. III (Гродно)), Св. Василя в Кракові (О.К. V (Краків) і О.К. X (Перемишль)), Св. Миколая у Львові (О.К. II (Люблін), О.К. VI (Львів) і О.К. IX (Брест)), Благовіщення Діви Марії в Лодзі (О.К. IV (Лодзь)), Св. Стефана в Познані (О.К. VII (Познань) і О.К. VIII (Торунь)). Шоста парафія була створена у 1931 р. в Ярославі⁴⁸⁴. Відтак, протягом міжвоєнного періоду військово-політичне керівництво Польщі дбало про забезпечення релігійних потреб військовослужбовців загалом некатолицьких віросповідань, а в лавах польської армії не було зафіксовано значних конфліктів на релігійному ґрунті.

Протягом міжвоєнного періоду, незважаючи на різні суб'єктивні/об'єктивні чинники, українці поступово сформували позитивний образ і створили собі добру репутацію в очах офіцерів. Водночас служба в армії сприяла підвищенню освітнього і культурного рівня багатьох рекрутів.

Українська військово-політична еміграція в Польщі

Поразка Української революції та соціальні зміни призвели до численної еміграції політичних діячів різних таборів і великої кількості військових, які не могли погодитися з існуванням у рідному краї більшовицького устрою і, запобігаючи переслідуванням, шукали притулку на чужині. Еміграція йшла на захід і, в силу об'єктивних та суб'єктивних обставин, значна її хвиля спрямовувалася до Польщі. Основною причиною було те, що ця держава вважалася союзником,

⁴⁸³Dziennik Rozkazów. – 1923. – № 10 (Poz 124. Wykaz dni świątecznych obrządku greckokatolickiego). – S. 165–166.

⁴⁸⁴Odziemkowski J. Służba duszpasterska wojska polskiego / J. Odziemkowski. – Warszawa, 1998. – S. 80.

додавались географічний (емігранти сподівалися на швидке повернення, тому обирали територіально ближчу країну), етнокультурний (близька за культурою слов'янська держава), мовний (близькість мови) та інші чинники⁴⁸⁵.

Емігрантське середовище складалося з різних суспільних прошарків з усіх куточків України, відмінними були їх культурне життя, матеріальне становище, освітній рівень, політичні вподобання. О. Шульгин писав: “На еміграцію вийшов і уряд УНР, і значна частина державного апарату, і десятки тисяч нашого війська. В еміграції опинилися і найбільш кваліфіковані наші інтелігентські сили і прості козаки”⁴⁸⁶. Однак, незалежно від соціального стану чи ідеологічних поглядів, ці люди вийшли на еміграцію через політичні причини, а їх основним завданням було збереження власного національного відчуття, своєї культури, вільного життя.

Українська еміграційна колонія в Другій Речі Посполитій почала гуртуватися з 1919 р., значно збільшившись після переходу за Збруч у 1920 р. армії та урядових інституцій УНР⁴⁸⁷. Кількісний вимір української еміграції залишається відкритим, дискусійним питанням. Симон Петлюра стверджував, що “в одній тільки Польщі нашої еміграції з Великої України не менше ніж 35 тис.”⁴⁸⁸. За словами керівника Українського центрального комітету (УЦК) у Варшаві Андрія Лукашевича еміграція нараховувала до 30 тис. людей⁴⁸⁹. Газета “Діло” писала: “Завдяки національному лихоліттю маємо поважну еміграцію. Не хутко матимемо статистику, скільки українців живе на чужині. Знаємо лише, що ніколи їх не було там більше як нині”⁴⁹⁰. Микола Лівіцький стверджував, що “на чужину, до двох сусідніх з Україною держав, Польщі і Румунії (9/10 до Польщі), вийшло сорок чи п’ятдесят тисяч військових і цивільних. Докладної статистики ніхто не робив”⁴⁹¹.

Певні пояснення такої ситуації намагався зробити член УЦК В. Приходько на нараді представників української еміграції 24–25 вересня 1927 р.: “На підставі даних реєстрації, проведеної польською владою, загальна кількість української еміграції складала у 1920 р. 43 000. По приблизному підрахунку можна припустити, що на 1927 р. в Польщі мусить залишитися до 15 000 українських емігрантів. На жаль, до цієї цифри треба ставитися з застереженням. З огляду на відсутність повних даних навіть у МВС, яке, проводячи реєстрацію у 1924 р., байдуже поставилося до стислого відокремлення української еміграції від російської”⁴⁹².

⁴⁸⁵ *Троцинський В. П.* Міжвоснна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / Володимир Троцинський / НАН України. Інститут соціології: відповід. ред. В. Б. Євтух. – Київ: Інтел, 1994. – С. 17–18.

⁴⁸⁶ *Шульгин Ол.* Завдання еміграції / Олександр Шульгин // Тризуб. – 1930. – 9 березня. – Ч. 10. – С. 2.

⁴⁸⁷ *Лукашевич А.* Українська еміграція в Польщі / Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). – Ф. 3327. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 112.

⁴⁸⁸ *Сучасна українська еміграція та її завдання / Симон Петлюра.* Статті, листи, документи. – Нью-Йорк: Видано Українською Вільною Академією наук у США, 1956. – С. 300.

⁴⁸⁹ *Лукашевич А.* Українська еміграція в Польщі... – Арк. 112.

⁴⁹⁰ *Пасивність нашої еміграції // Діло.* – 1924. – 2 квітня. – Ч. 73. – С. 1.

⁴⁹¹ *Лівіцький М.* ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками / Микола Лівіцький. – Мюнхен; Філадельфія: Вид-во Українське Інформаційне Бюро, 1984. – С. 10.

⁴⁹² *Правне становище української політичної еміграції в Польщі. Доповідь члена УЦК В. Приходька на Нараді представників української еміграції 24-25 вересня 1927 р. // Вісті Українського Центрального Комітету в Польщі (Вісті УЦК).* – 1927. – Ч. 18–19. – Листопад–грудень. – С. 49.

До вищеназваної цифри – 43 тис. на 1920 р. – схиляється один із перших сучасних дослідників еміграції В. Трощинський⁴⁹³. Польський дослідник Я. Бруський пише, що у листопаді – грудні 1920 р. кордон Речі Посполитої перейшло близько 40–45 тис. українських вихідців, основу яких становили відділи армії УНР⁴⁹⁴. Цифру 35 тис. українців на кінець 1920 р. називає польський дослідник О. Вішка, наголошуючи що близько 90 % української еміграції в Польщі склали особи, пов'язані з Українською Народною Республікою, її державними структурами і армією⁴⁹⁵.

Політичну еміграцію з Наддніпрянської України дослідники поділяють на дві основні групи. До першої належали військові, до другої – цивільні представники еміграції: колишні урядовці, співробітники державних, громадських установ періоду УНР (Української Народної Республіки) та Української Держави (УД). Серед емігрантів було чимало людей різних професій: викладачі університетів, гімназій, семінарій, адвокати, артисти, інженери, селяни, робітники тощо. Багато хто перебував з родинами, жінками і дітьми різного віку – немовлятами, дошкільнятами і школярами⁴⁹⁶. В цілому освітній і культурний рівень української еміграції не був високим: “Українська еміграція в переважній своїй більшості не посідала знання чужих мов, мала мінімальне знання про культурне й політичне життя Заходу, виявляла незначну ступінь політичної підготовки”⁴⁹⁷ – відзначав В. Садовський.

Еміграційний потік поєднувався з широким рухом біженців, що призводило до неминучості процесу сепарації. Відтак, частина повернулася в Радянську Україну, інші зайнялися влаштуванням власного добробуту, розірвавши всякі зв'язки з емігрантським загалом. Чи не найбільшою проблемою була роз'єднаність і розпорошеність еміграції, що врешті було віддзеркаленням ситуації з революційних часів.

Через ідеологічні розбіжності еміграція поділялася на різні течії. Солідаризуємося з упорядниками збірника “Українська політична еміграція 1919–1945. Документи і матеріали”, які виділяють ліберально-демократичну, соціалістичну, монархічну, націоналістичну та радянськo-фільську течію, відносячи до останньої емігрантів, які повернулися в УСРР⁴⁹⁸. На території Польщі діяли представники різних ідеологічних напрямів, але домінуючим був ліберально-демократичний (національно-демократичний), що консолідувався навколо Державного центру (ДЦ) УНР в екзилі, очолюваного спочатку Симоном Петлюрою, а після його смерті – Андрієм Ливицьким.

На початках більшість емігрантів зосереджувалася навколо офіційного центру в Тарнові (тут знаходився уряд УНР, парламент Рада Республіки), характеризувалася

⁴⁹³ *Трощинський В. П.* Міжвоєнна українська еміграція... – С. 20.

⁴⁹⁴ *Bruski J.* Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukrainiejskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie / Jan Jacek Bruski. – Kraków, ARCANA, 2000. – S. 239.

⁴⁹⁵ *Wisza E.* Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939 / Emilian Wisza. – Toruń: MADO, 2004. – S. 9.

⁴⁹⁶ Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДАІЛ України). – Ф. 462. – Оп. 1. – Спр. 187. – Арк. 47.

⁴⁹⁷ *Садовський В.* До десятилітнього білянсу (1919–1929) / В. Садовський // Календар-альманах “Дніпро” на рік 1929. Річник VI. – Львів: Накладом Українського товариства допомоги емігрантам з Великої України, 1928. – С. 9.

⁴⁹⁸ *Кентій А.* “Антибільшовицька позиція об'єднує всю українську еміграцію” / Анатолій Кентій, Володимир Лозицький // Українська політична еміграція 1919–1945. Документи і матеріали / Редакційна колегія : Ю. А. Левенець, В. А. Смолій та інші. Упоряд.: В. С. Лозицький (керівник), О. В. Бажан, С. І. Власенко, А. В. Кентій. – К.: Парламентське вид-во, 2008. – С. 10.

організованістю, отримувала засоби для існування частково з урядових джерел, частково від благодійних організацій. У загальному масиві української політичної еміграції помітну частину склали військові армії УНР, які впродовж кількох років перебували у спеціальних таборах на становищі інтернованих та військовополонених. За підрахунками О. Колянчука, лише за період з листопада 1920 р. до 20 січня 1921 р. у Польщі було інтерновано понад 20 тис. вояків армії УНР⁴⁹⁹. Після реорганізації, на кінець 1921 р., залишилося п'ять таборів: Вадовиці, Александров-Куявський, Каліш, Ченстохова, Стшалків⁵⁰⁰. Спочатку обози перебували під владою військових, у подальшому були передані Змішаній комісії у справах репатріації, а з квітня 1922 р. – Міністерству внутрішніх справ (МВС) Польщі⁵⁰¹. Крім цих таборів, у 1920–1921 рр. для полонених вояків Української галицької армії (УГА) існував табір у Тухолі⁵⁰².

Побутові умови в таборах інтернованих були дуже складні: не вистачало ліків, взуття, білизни, їжі, засобів гігієни⁵⁰³. “Уявіть собі цілком обдертих, навіть у багатьох випадках без шинелі чи пальто, босих людей, що спацерують по такому холоді і дощі. Годуються мізерним таборним козацьким пайком без всякого поліпшення” – зазначалося на сторінках “Вістей УЦК”⁵⁰⁴. Наприкінці 1921 р. інтерновані отримали право працевлаштування поза таборами, це дещо покращило їх економічне становище. На березень 1922 р. у таборах знаходилося 2 978 офіцерів, 5 340 рядових і близько 1 000 жінок і дітей. Внаслідок звільнення з таборів і розселення колишніх військових по території Польщі і за її межами, повернення частини до Радянської України, кількісний стан інтернованих зменшувався. У кінці 1922 р. їх число складало біля 4.000, а на кінець 1923 р., у фазі ліквідації обозів, там лишалось близько 900 осіб⁵⁰⁵.

Незважаючи на побутові, матеріальні складності, у таборах була налагоджена культурно-освітня робота, спрямована на національно-патріотичне виховання інтернованих, діяли освітні заклади, літературно-мистецькі товариства, видавництва, театральні колективи, хори, зокрема Драматичне товариство ім. В. Садовського, хор під керівництвом Д. Котка, школа національного танку В. Авраменка тощо. Активно працювали по захисту української мови письменники, які утримувалися у тих же таборах, Євген Маланюк, Микола Вороний, Юрій Дараган, викладачі Кам'янець-Подільського державного університету. Кульмінацією культурно-

⁴⁹⁹ Колянчук О. Увічнення нескорених. Українські військові меморіали 20–30-х рр. ХХ ст. у Польщі / Олександр Колянчук. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. – С. 16–17.

⁵⁰⁰ Karpus Z. Pobyt żołnierze Ukraińskiej Republiki Ludowej w obozach internowania w Polsce w latach 1920–1924 / Zbigniew Karpus // Europa Orientalis: Polskai jej sąsiedzi od średniowiecza do współczesności. Studia i materiały ofiarowane profesorowi S. Alexandrowiczowi w 65 rocznicę urodzin. – Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1996. – S. 457–458.

⁵⁰¹ Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.). – Ф.33. – Оп. 4. – Спр. 21. – Арк. 10.

⁵⁰² Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома війнами. Частина перша / Симон Наріжний. – Прага, 1942. – С. 33.

⁵⁰³ Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена. Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921–1923 рр.) / Ігор Срібняк. – Київ; Філадельфія, 1997. – С. 41.

⁵⁰⁴ Вісті УЦК. –1923. – Ч. 2. – 1 листопада. – С. 13.

⁵⁰⁵ Держархів Рівненської обл. – Ф. 33. – Оп. 4. – Спр. 21. – Арк. 10.

освітньої роботи стало заснування у червні 1921 р. у таборі Ланцута Українського народного університету, ректором якого було обрано професора Василя Біднова⁵⁰⁶.

Цивільними, становище яких було ще складнішим, ніж інтернованих військових, опікувалося Центральне Бюро біженців (ЦББ) у Тарнові, утворене у грудні 1920 р. під керівництвом віце-міністра Івана Паливоди і затверджене урядом Польщі 2 січня 1921 р.⁵⁰⁷, та Ченстохові на чолі з Антоном Стрижевським⁵⁰⁸. Філії Бюро виникли також у Львові, Тернополі і Гусятині⁵⁰⁹. Їхнім завданням було надання матеріальної, юридичної підтримки, забезпечення роботою, допомога в реєстрації. Хоча Бюро частково отримувало допомогу від польської держави та міжнародних організацій, проблем і труднощів у чужій країні було дуже багато⁵¹⁰.

Наступницею ЦББ стало Українське товариство допомоги емігрантам з України та їх родинам у Польщі з центром у Варшаві, організація гуманітарного характеру, зареєстрована МВС Польщі 9 серпня 1921 р.⁵¹¹. Товариство сформувало філії у Львові та Каліші. Львівська філія була заснована наприкінці 1921 р., а з наступного року і до початку Другої світової війни діяла як самостійна установа під назвою “Українське товариство допомоги емігрантам з Великої України і їх родинам у Львові”. На 1925 р. товариство нараховувало 223 члени, видавало календар-альманах “Дніпро”⁵¹².

Українське товариство допомоги емігрантам з України та їх родинам у Каліші займалося допомогою хворим, інвалідам, видавало кошти на дорогу тим, хто їхав на навчання, утримувало дитячий садок, школу, бібліотеку, Дом українського емігранта, займалося впорядкуванням могил, влаштувало лекції, надавало юридичну підтримку тощо⁵¹³. При товаристві працювало видавництво “Чорномор”⁵¹⁴.

У Каліші, після ліквідації у 1924 р. системи таборів, збереглася “Українська Станиця”, що мала характер трудової колонії, завданням якої було надання матеріальної допомоги, харчування найбільш нужденних українських емігрантів (близько 600 людей). Станиця перебувала під опікою Міністерства праці і суспільної опіки, яке надавало субсидії за посередництвом УЦК⁵¹⁵. На території Станиці діяла православна церква св. Покрови, Група військових інвалідів, Союз українок, бібліотека, хор, театр. Особливу роль відігравала Українська гімназія ім. Тараса Шевченка (1923–1937), хоча видані нею документи не визнавалися польською освітньою

⁵⁰⁶ Детал.: *Портнов А. В.* Наука у вигнанні: Наукова і освітня діяльність української еміграції у міжвоєнній Польщі (1919–1930) / Андрій Портнов. – Харків, ХІФТ, 2008. – С. 94–95.

⁵⁰⁷ *Wiszka E.* Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939... – S. 30.

⁵⁰⁸ Держархів Рівненської обл. – Ф. 2771. – Оп. 2. – Спр. 1101. – Арк. 15, 47, 65.

⁵⁰⁹ *Піскун В.* Політичний вибір української еміграції (20–ті роки ХХ ст.) / Валентина Піскун – Київ: “МП Леся”, 2006. – С. 157.

⁵¹⁰ *Павленко М.* Становище українських біженців у Польщі: їх підтримка польською владою, українством і міжнародною спільнотою (1921–1923) / Микола Павленко // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Збірник наукових праць Інституту історії України НАН України. – Київ, 2000. – Вип. 9. – С. 91–93.

⁵¹¹ ЦДІАЛ України. – Ф. 804. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1–5.

⁵¹² Там само. – Спр. 3. – Арк. 1–2.

⁵¹³ Державний архів Волинської області (Держархів Волинської обл.). – Ф. 60. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1–5.

⁵¹⁴ ЦДІАЛ України. – Ф. 819. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1–4.

⁵¹⁵ Держархів Рівненської обл. – Ф. 33. – Оп. 4. – Спр. 21. – Арк. 10.

владою. Натомість, шестикласна загальна школа ім. Симона Петлюри, що відкрилася у Станиці в 1935 р., була офіційно зареєстрована Кураторією освіти у Познані. Викладання проводилося українською мовою, програма відповідала польським стандартам з додаванням курсів української мови, історії і географії України⁵¹⁶.

У Станиці з 1925 р. працювало “Українське воєнно-історичне товариство” на чолі з Миколою Юнаківим, а після його смерті у 1931 р. – Марком Безручком. Діячі товариства збирали матеріали і вивчали історію визвольних змагань, досліджували боротьбу українців за незалежність, дбали про впорядкування пам’ятників та могил військових УНР⁵¹⁷. Товариство фінансувалося з емігрантських джерел, започаткувало видання воєнно-історичного часопису “За державність”, налагодило контакти з львівським видавництвом “Червона Калина” та історико-філософською секцією Наукового Товариства ім. Т. Шевченка на чолі з Іваном Крип’якевичем⁵¹⁸.

Утворене на чолі з Олександром Загородським “Об’єднання українських інвалідів” на початку 1926 р. нараховувало 320 членів, з них 180 мешкало у Каліші, останні по інших містах Польщі⁵¹⁹.

На початках українські політичні емігранти мріяли про швидке повернення на батьківщину, пов’язували свої надії з походом в УСРР, де навесні 1921 р. розгорнувся широкий повстанський рух. Для цього у Тарнові був утворений на чолі з генералом Юрком Тютюнником Партизансько-Повстанський штаб, який у червні 1921 р. перевели до Львова. Однак, невдача загального повстання в УСРР та несприятлива міжнародна політична кон’юнктура знищила надії емігрантів на швидке повернення⁵²⁰.

Після Другого Зимового походу емігранти почали роз’їжджатися з таборів інтернованих. Одним вдавалося знайти роботу на західноукраїнських землях, другі шукали праці в етнічній Польщі, багато знайшли притулок у Чехословаччині, виїхали на роботу у Францію чи інші країни⁵²¹. Тисячі емігрантів, які за своїм фахом, освітою могли б принести користь суспільству, змушені були працювати чорноробами, влаштовувалися будь-де, аби заробити на прожиття. Симон Петлюра писав: “Деяка частина емігрантів знайшла собі заробіток у чужих країнах відповідно фаху своєму і заробляє не так уже злиденно, але більшість у дуже скрутному становищі перебуває, почасти через те, що не може через незнання чужих мов, до місцевих обставин приспособитись, а почасти через перепродукцію на різних ділянках знання і праці місцевих сил”⁵²².

Поширення повстанського руху в УСРР активізувало уенерівську розвідку, яка у співпраці з відділом II Генерального штабу (ГШ) Польщі створила поблизу радянсько-польського кордону п’ять контрольно-розвідувальних пунктів

⁵¹⁶ Karpus Z. Stanica Ukrainśra w Kaliszu: Centrum ukraińskiego życia społeczno-wojskowego na emigracji w Polsce w latach 1924–1939 / Zbigniew Karpus // Naprzelomiestuleci. Naród-Kościół-Państw XIX i XX wieku: Księga Jubileu szowadedykowana profesorowi R. Benderowi. – Lublin, 1997. – S. 410–412.

⁵¹⁷ Кисіль З. Р. Українське воєнно-історичне товариство (1920–1939) / Зоряна Кисіль // УІЖ. – 2001. – № 2. – С. 100–112.

⁵¹⁸ Портнов А. В. Наука у вигнанні... – С. 104–105.

⁵¹⁹ Держархів Рівненської обл. – Ф. 33. – Оп. 4. – Спр. 21. – Арк. 10.

⁵²⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3366. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 49 зв.

⁵²¹ Лівцицький М. ДЦ УНР в екзилі... – С. 18.

⁵²² Сучасна українська еміграція... – С. 301.

(Тернопіль, Кременець, Корець, Рівне, Сарни) із 14 підпунктами⁵²³. Після поразки Другого Зимового походу спецслужби уряду УНР перейшли до тактики створення підпільних організацій на радянській території, але ДПУ УСРР швидко викрило ці осередки. Дослідники В. Сідак і Т. Вронська доводять, що робота уенерівської спецслужби у звуженому обсязі тривала до 1926 р., та розширилася після повернення до влади Ю. Пілсудського⁵²⁴.

1 лютого 1927 р. на території Польщі розпочав роботу Генеральний штаб Міністерства військових справ УНР. При цьому відділ II ГШ Польщі залишав за собою право остаточного вирішення кадрових призначень штабу УНР⁵²⁵. До польської армії увійшло близько ста контрактних українських старшин, окремі з них закінчили академію ГШ, зокрема П. Шандрук, А. Валійський, М. Палієнко, П. Дяченко та інші⁵²⁶.

Після травневого перевороту перед спецслужбою УНР ставилося завдання воєнно-розвідувального характеру, планувалося вивчення політичної й економічної обстановки, проведення пропагандистсько-інформаційної роботи серед населення УСРР⁵²⁷. Мережею контрольно-розвідувальних пунктів у прикордонні опікувався полковник Іван Литвиненко, відомий під прізвищем Івана Даниловича Морозенка⁵²⁸. Однак, радянські органи держбезпеки проводили досить успішну роботу по виявленню агентів уенерівської спецслужби, проникали у їхні структури. 1 січня 1936 р. діяльність II відділу Генштабу військового міністерства уряду УНР була припинена⁵²⁹.

Впродовж всього міжвоєнного періоду українська політична еміграція була подразником для більшовиків – “сіллю в оці совітської влади”⁵³⁰, тому для боротьби з нею використовувалися найрізноманітніші методи. Спочатку, з метою розколу еміграційного середовища, нейтралізації його впливу, ВУЦВК 30 листопада 1921 р. оголосив постанову про “повну особисту амністію перебуваючим за кордоном робітникам і селянам УСРР, що брали участь, як рядові в лавах армії С. Петлюри, П. Скоропадського, А. Денікіна, П. Врангеля, С. Булак-Булаховича та інших ворогів робітничо-селянської влади”⁵³¹, а 17 березня 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову “Про амністію солдатам врангелівських і петлюрівських армій”⁵³².

⁵²³ Вронська Т. В. Діяльність польської розвідки на теренах УСРР у 20-і роки ХХ ст. / Тамара Вронська // *Україніка Polonica*. – Вип. 2. – Київ; Житомир, 2008. – С. 88.

⁵²⁴ Сідак В. С. Спецслужба держави без території: люди, події, факти / Володимир Сідак, Тамара Вронська. – Київ : Темпора, 2003. – С. 28.

⁵²⁵ Комар В. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.) / Володимир Комар. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. – С. 197–198.

⁵²⁶ Ливіцький М. ДЦ УНР в екзилі... – С. 24–25.

⁵²⁷ Жив'юк А. Діяльність контрольно-розвідувального пункту військової спецслужби Державного центру УНР в екзилі у Рівному на Волині (20–30-і роки ХХ ст.) / Андрій Жив'юк // *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наукові записки РДГУ*. – Вип. 14. – Рівне: РДГУ, 2008. – С. 109–114.

⁵²⁸ Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). – Ф. 5. – Спр. 10418. – Арк. 129–130.

⁵²⁹ Комар В. Концепція прометеїзму... – С. 208.

⁵³⁰ ЦДІАЛ України. – Ф. 580. – Оп. 1. – Спр. 86. – Арк. 1.

⁵³¹ Єременко Т. І. Політичні та дипломатичні відносини Радянської України з Польською Республікою (1921–1923 рр.) / Таїсія Єременко // *УІЖ*. – 1998. – № 4. – С. 62.

⁵³² Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 616. – Арк. 186.

Спеціальна комісія ЦК КП(б)У на чолі з М. Фрунзе 26 квітня 1922 р. створила окремих таємний фонд, куди щомісяця лише управління Наркомату зовнішньої торгівлі УСРР мало перераховувати по мільярду карбованців⁵³³. Більшовики намагалися поглибити суперечності між різними ідейними течіями української еміграції, заохочували до повернення в УСРР авторитетних емігрантських діячів. С. Петлюра наголошував, що більшовики “роблять все, щоб розкласти, перетягти на свій бік, знищити її (українську еміграцію – Р.Д.) – на це йдуть гроші, над цим працюють численні агенти”⁵³⁴. Розкладницька робота більшовиків давала свої результати. На 15 листопада 1923 р., за радянськими даними, число вояків армії УНР, що повернулися в УСРР, складало біля 3 тис., 20–25 % з них були старшинами⁵³⁵. Розуміючи негативні наслідки “поворотництва”, що було потужним дезорганізуючим фактором, очільники еміграції кваліфікували їх як зрадників, намагалися ізолювати⁵³⁶. С. Петлюра закликав до роз’яснювальної роботи, “остаточної компрометації большевицьких експериментів... Мусимо їхні пляни в цій справі на чисту воду виводити і за всяку ціну розбивати”⁵³⁷.

Одночасно більшовики активізували роботу у радянсько-польському прикордонні, утворили Закордонний відділ ЦК КП(б)У (“Закордог”)⁵³⁸. У першій половині 1920-х рр. радянська сторона здійснювала у прикордонні так звану “активну розвідку”, яка полягала у перекиданні на територію Польщі спеціально підготовлених диверсійних груп.

Додатковим фактором хвилювання більшовицького режиму стало поновлення політики польсько-української співпраці після травневого перевороту 1926 р.⁵³⁹. Як писав Іван Кедрин: “Москва могла лякатися, що Пилсудський змагатиме до відновлення в якійсь формі польсько-українського союзу з 1920 р.”⁵⁴⁰.

Одним з напрямів роботи ДПУ була підготовка і проведення терористичних актів проти діячів УНР: 9 січня 1926 р. Комінтерн прийняв постанову про доцільність політичних вбивств⁵⁴¹. Найбільш резонансним стало вбивство Симона Петлюри 25 травня 1926 р. у Парижі. Менше ніж за місяць, 19 червня, у с. Городок Рівненського повіту був вбитий колишній командуючий Північної групи військ УНР Володимир Оскілко, який на той час очолював регіональну Українську народну партію, виступав за порозуміння з польською владою. Про зв’язок цих двох

⁵³³ Сергійчук В. Українські державники: Симон Петлюра / Володимир Сергійчук. – Вид. друге, доповнене. – Київ: ПП Сергійчук М. І., 2009. – С. 479.

⁵³⁴ Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і Петлюріана / Сергій Литвин – Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. – С. 404.

⁵³⁵ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії УНР (1917–1921) / Ярослав Тинченко. – Київ: Темпора, 2011. – Т. 2. – С. 97.

⁵³⁶ Єременко Т. І. Політичні та дипломатичні відносини... – С. 63.

⁵³⁷ Сучасна українська еміграція... – С. 323.

⁵³⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 139. – Арк. 1–1 зв.

⁵³⁹ Иванов Ю. В. Реакция в Москве на переворот Ю. Пилсудского в Польше в мае 1926 года. По материалам архива внешней политики РФ / Юрий Иванов // Новая и новейшая история. – 2006. – № 1. – С. 40.

⁵⁴⁰ Кедрин І. Життя – Події – Люди. Спомини і коментарі / Іван Кедрин. – Нью-Йорк : Червона Калина, 1976. – С. 208.

⁵⁴¹ Кульчицький Ю. Симон Петлюра і погроми / Юрій Кульчицький // Симон Петлюра. Збірник науково-студійної конференції в Парижі (травень 1976 р.): статті, замітки, матеріали / Ред. В. Косик. – Мюнхен; Париж, 1980. – С. 138.

вбивств і їх керованість з одного центру припускав посол Польщі в СРСР⁵⁴². Як стало відомо нині, одним з організаторів вбивства В. Оскілка був працівник іноземного відділку контррозвідувального підрозділу ДПУ УСРР Зиновій Луньов (Мінц), про що засвідчує запис у його нагородному листі: “Будучи вповноваженим контррозвідувального відділу ДПУ УСРР, успішно провів ліквідацію значного петлюрівського отамана Оскілка”⁵⁴³.

Процес над вбивцею С. Петлюри Самуїлом Шварцбардом перетворився на широкомасштабну пропагандистську акцію дискредитації українського національного руху, негативно позначився на становищі еміграції, посилив напругу в її середовищі. З іншого боку, ім’я Петлюри стало символом боротьби за Українську державу, а “мертвий Петлюра був для більшовиків страшнішим, ніж живий”⁵⁴⁴, адже, як стверджував ідеолог ОУН Дмитро Андрієвський, “волі народу не можна вбити кулею револьверу”⁵⁴⁵.

Після вбивства Головного отамана виникло Товариство ім. С. Петлюри на чолі з В. Сальським. З часом філії цього товариства розпочали роботу щонайменше у 22 місцевостях Польщі⁵⁴⁶. Завданням новоутвореної організації було висловлення власного ставлення до вбивства отамана, засвідчення поваги до його боротьби та вшанування пам’яті. Емігрант Микола Маслов на допиті в НКВС 27 жовтня 1939 р. говорив, що антирадянська робота проводилася у Польщі через поширення друкованої продукції та усну пропаганду, до останнього він відніс щорічні відзначення річниці смерті Петлюри⁵⁴⁷.

В цілому більшовикам не вдалося досягти мети по розкладанню української політичної еміграції. Більшість емігрантів, незважаючи на розбіжності, займали антирадянську позицію. “Боротьба проти чужої окупантської влади, проти большевицького уряду, який є по своїй істоті російський – основа української еміграції” – наголошував Олександр Лотоцький⁵⁴⁸. Цю думку підтверджувала Софія Русова: “Багато вояків, урядовців викинуто за кордон силою обставин, поворот на батьківщину для них надто небезпечний, крім того, багатьом він уявляється як зрада своєму народові, бо зв’язаний з визнанням чужого уряду окупантів”⁵⁴⁹.

На сторінках преси, у публічних виступах емігранти різко критикували радянську дійсність. Особливо рельєфно це виявилось у реакції на Голодомор 1932–1933 рр. в УСРР. Будучи переважно вихідцями з Наддніпрянщини, території, враженої голодомором, емігранти болісно реагували на трагічні події, намагалися у силу своїх можливостей допомогти землякам. З огляду на це, вони активно

⁵⁴² Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), zespół 322. – Sygn. 5315, mf. B. 21517. – К. 42.

⁵⁴³ Золотарьов В. Жертва “беріївської відлиги”: сторінки біографії капітана державної безпеки Григорія Аркадійовича Кловганта-Гришина / Вадим Золотарьов //3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КДБ. – 2014. – № 2. – С. 438–439.

⁵⁴⁴ Ковальський М. Симон Петлюра / М. Ковальський //Говорить Радіо Визволення. Збірка матеріалів української редакції. Книжка 2. – Мюнхен: Заходом української редакції Радіо Визволення, 1957. – С. 43.

⁵⁴⁵ Після смерті Петлюри //Діло. – 1926. – Ч. 185. – 22 серпня. – С. 3.

⁵⁴⁶ Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce... – С. 93–95.

⁵⁴⁷ Держархів Рівненської обл. – Ф. Р-2771. – Оп. 2. – Спр. 4253. – Арк. 27.

⁵⁴⁸ Шляхи української державности //Українська нива. – 1927. – Ч. 4. – 28 січня. – С. 1.

⁵⁴⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3889. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 1а.

включилися у проведення всенародних протестаційних, збіркових акцій у зв'язку з цією страшною трагедією⁵⁵⁰.

Після підписання Ризького договору діяльність ДЦ УНР та його структур вважалася нелегальною, тому з квітня 1921 р. всіма справами української еміграції в Польщі відав УЦК у Варшаві, засновниками якого були А. Ніковський, П. Пилипчук, А. Лукашевич. З кінця 1923 р. незмінним очільником комітету став М. Ковальський⁵⁵¹. Під впливом УЦК, який отримував фінансову підтримку від польської влади, діяли різні організації, зокрема “Жіноча підсекція”, яка пізніше отримала назву “Жіноча громада”, а з 1927 р. “Союз українок-емігранток в Польщі”. Жінки-емігрантки займалися господарсько-благодійною, культурно-освітньою роботою. Вони організували у Варшаві у 1932 р. річні курси сестер-жалібниць, опікувалися вихованням дітей, будівництвом бурси для дівчат у Перемишлі, організували літературні вечори, у яких активну участь брала Н. Ливицька-Холодна, діяла драматична секція під керівництвом Н. Дорошенко⁵⁵². У Львові у 1933 р. виникла філія варшавського “Союзу українок-емігранток”.

УЦК клопотався за українських студентів, звертаючись з проханнями про матеріальну допомогу до влади⁵⁵³. На 1921 р. на території Польщі було понад 1000 українських студентів, зокрема у Варшаві, Кракові, Познані⁵⁵⁴. Іван Огієнко налагодив контакти з керівництвом Варшавського і Краківського університетів щодо прийому на навчання емігрантів з Наддніпрянської України із закінченою середньою освітою, опікувався організацією для них житла, безкоштовних обідів⁵⁵⁵. Переведенням таборового студентства до академічних осередків з метою відновлення університетського навчання та підготовки до майбутньої праці на користь державизаймалася Українська студентська громада у Варшаві, утворена у березні 1921 р. на чолі з Тимошем Олексіюком⁵⁵⁶. У травні 1929 р. у Варшаві виникла українська корпорація студентів-емігрантів “Запороже”, що підпорядковувалася Міністерству військових справ УНР. Однак, і тут не обійшлося без суперечностей, зокрема існували протиріччя з студентською корпорацією “Чорноморе”, яка діяла в університетських центрах Познані, Кракова, Львова і об'єднувала переважно

⁵⁵⁰ Детал.: Папуга Я. Західна Україна і Голодомор 1932–1933 років: Морально-політична і матеріальна допомога постраждалим / Ярослав Папуга – Львів : Видавництво “Астролябія”, 2008. – 248 с. ; Давидюк Р. “Почутися одним нерозривним зі своїми братами і сестрами Великої України”. Відлуння Голодомору 1932–1933 років на Рівненщині / Руслана Давидюк, Андрій Жив'юк. – Рівне : ВАТ “Рівненська друкарня”, 2008. – 91 с.

⁵⁵¹ Кедрин І. Життя – Події – Люди... – С. 211.

⁵⁵² Наріжний С. Українська еміграція... – С. 294–295.

⁵⁵³ Дуднік О. Українська студентська молодь у політичному житті Польщі в міжвоєнний період / Олександр Дуднік // Україна ХХ ст. : культура, ідеологія, політика. – Київ, 2002. – Вип. 6. – С. 265.

⁵⁵⁴ ЦДАВО України. – Ф. 3570. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 1.

⁵⁵⁵ Рябченко О. Л. Проблеми соціальної адаптації студентів з Наддніпрянщини в країнах Центрально-Східної Європи у 1920-ті роки / О. Л. Рябченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2013. – Вип. XXXV. – С. 124.

⁵⁵⁶ Сергійчук В. Роль підляшанина Тимоша Олексіюка в організації допомоги українським студентам в еміграції на початку 20-х років ХХ століття / Володимир Сергійчук, Владислав Роговий // Українці Холмщини і Підляшшя : історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків: зб. наук. праць / упоряд. М. М. Кучерепа, Н. Г. Сташенко. – Луцьк: “Вежа”, 2008. – С. 322–323.

студентів-галичан⁵⁵⁷. Досягненням було відкриття у 1929 р. “Українського студентського дому” з інтернатом, читальною та бібліотекою⁵⁵⁸. Гірші, ніж у інших країнах, умови життя, недостатня та нерегулярна державна допомога спонукали студентів та інші категорії емігрантів до переїзду з Польщі в сусідні країни Європи, насамперед до Чехословаччини та Німеччини.

З діяльністю УЦК пов’язувалися перші спроби самоорганізації українських емігрантів, скликання з’їздів, утворення розгалуженої системи відділів по всій Польщі. Аналізуючи діяльність філій УЦК, яких було близько ста, польський дослідник О. Вішка, поділив їх на три категорії: великі – понад 150 членів; середні – 51–150 членів; малі – 10–50 членів, групи – менше 10 членів. Великі відділи існували у великих містах, переважно на території центральної та західної Польщі, у Варшаві, Каліші, де зосереджувалася значна частина емігрантів⁵⁵⁹. Значно меншими за чисельністю були осередки УЦК на західноукраїнських землях, де польська влада забороняла поселення емігрантів, намагалася обмежити їхні контакти з місцевим населенням.

Низку постанов і правил з метою консолідації еміграції ухвалив І з’їзд української еміграції, що проходив 15–18 серпня 1923 р. у Варшаві. Обговорювалося питання національного самооподаткування з метою забезпечення економічної бази для перебування емігрантів у Польщі. Зауважимо, що ця проблема залишалася актуальною упродовж всього міжвоєнного періоду, а УЦК визнавав, що “число емігрантів, які сплачують національний податок таке невелике, що їх по пучках перелічити можна”⁵⁶⁰.

Складності внутрішньополітичної ситуації, суперечності у середовищі унерівської еміграції, викриття радянських агентів у секретаріаті УЦК зтягнули скликання ІІ з’їзду, який вдалося провести у Варшаві лише 29–31 грудня 1928 р. Делегати затвердили новий статут “Українського Центрального Комітету в Польщі”, статут “Громадського Суду Товариства Українського Центрального Комітету”⁵⁶¹.

ІІІ еміграційний з’їзд працював з 28 вересня по 1 жовтня 1934 р. у присутності 59 делегатів, що репрезентували 41 еміграційний осередок⁵⁶². ІV еміграційний з’їзд був скликаний 31 жовтня – 2 листопада 1937 р. Окрім низки організаційних питань, делегати цього останнього з’їзду підтримали постанову уряду УНР від 14 жовтня 1937 р. про визнання збереженого клейнода гетьмана Івана Мазепи “знаком гідності Голови Української держави” і закликали емігрантів провести збірку на ланцюг до клейноду, який виготовили у золотарській майстерні Швейцарії. Жертвували на ланцюг як окремі особи (серед інших, полковник Роман Дашкевич – 20 зл.), так і відділи УЦК (зокрема, Ковельська філія внесла 27,10 зл.)⁵⁶³. 24 серпня 1992 р. клейнод та ланцюг до нього були передані митрополитом Мстиславом (Степан Скрипник) від президента УНР в екзилі М. Плав’юка президенту України Л. Кравчуку⁵⁶⁴.

⁵⁵⁷ *Портнов А. В.* Наука у вигнанні... – С. 142–143.

⁵⁵⁸ *Наріжний С.* Українська еміграція... – С. 76.

⁵⁵⁹ *Wiszka E.* Emigracja ukraińska w Polsce... – С. 120.

⁵⁶⁰ До обов’язку! // *Вісті УЦК.* – 1923. – Ч. 2. – 1 листопада. – С. 3.

⁵⁶¹ ЦДІАЛ України. – Ф. 580. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 44.

⁵⁶² Варшавянин. Третій делегатський з’їзд української еміграції у Польщі // *Тризуб.* – 1934. – Ч. 39. – 28 жовтня. – С. 4–6.

⁵⁶³ *Датки* // *Тризуб.* – 1938. – Ч. 8. – 20 лютого. – С. 23.

⁵⁶⁴ *Боряк Г.* Клейнод Гетьмана Івана Мазепи / Г. Боряк, В. Бузало, М. Дмитрієнко, Н. Ковтанюк, В. Репринцев // *Військово-історичний альманах.* – 2005. – Ч. 1. – С. 108–117.

Певні пом'якшення у житті еміграції відбулися після травневого перевороту та активізації політики “прометеїзму”. У цей час в рамках “волинського експерименту” воєводи Генрика Юзевського та з ініціативи наддніпрянських емігрантів Петра Певного, Сергія Тимошенка, Степана Скрипника, Миколи Маслово у Луцьку в червні 1931 р. виникла регіональна партія Волинське українське об'єднання (ВУО)⁵⁶⁵. Утворення цієї проурядової організації призвело до подальшої диференціації еміграції та загострення внутрішніх суперечностей. Іван Кедрин писав, що Петро Певний був “прикрою проблемою для президента Андрія Лівницького і його оточення з екзильного уряду УНР... Андрій Миколайович вживав різних заходів, щоби відмовити Певного від такого тісного зв'язку з польською адміністрацією на Волині, в який заплутався Певний”⁵⁶⁶. Однак, засновники ВУО підтримували всі ініціативи воєводи Г. Юзевського, навіть ті, що приносили шкоду західноукраїнській громаді, зокрема, політику регіоналізму, ідею “сокальського кордону”. Втім, з іншого боку, мали вони і здобутки, зокрема очолили боротьбу за українізацію Православної церкви в Польщі, працювали у Луцькій та Кременецькій філіях з перекладів Св. Письма та богослужбових книг на українську мову, сприяли утворенню Товариства ім. митрополита Петра Могили тощо. До цієї роботи долучилося багато емігрантів, зокрема капелан армії УНР протопресвітер Павло Пашевський, Іван Власовський, Михайло Тележинський, Іван Губа, Євген Богуславський та інші.

З огляду на проросійське налаштування православної ієрархії у міжвоєнній Польщі гостро постало питання підготовки кадрів священослужителів. Вирішити це був покликаний Студіум православного богослов'я Варшавського університету, відкритий 8 лютого 1925 р. У закладі працювали відомі українські науковці-емігранти: Іван Огієнко, Олександр Лотоцький, Василь Біднов, В'ячеслав Заїкин, Павло Зайцев. У 1927 р. на Студіумі почалося викладання української й білоруської мов. Проводилася наукові дослідження, провідною темою яких була церковна історія, дискутувалися шляхи розвитку української церкви⁵⁶⁷.

Велика колонія емігрантів, зокрема урядовці українських установ, кращі наукові сили концентрувалися у Варшаві. За їх участі було відкрито у 1930 р. Український науковий інститут (УНІ), який очолювали Олександр Лотоцький, згодом Андрій Яковлів. До роботи долучилися Іван Огієнко, Василь Біднов, Дмитро Дорошенко та ін. В УНІ діяли відділення: українського економічного і суспільного життя; політичної історії України, історії української культури та її сучасного стану (мова, література); історії церкви, проводилися виклади польською та українською мовами, організовувалися українознавчі курси і публікації. Досягненням роботи інституту стало видання понад 77 томів різних публікацій (у тому числі 54 томів праць). Серед них повне зібрання творів Тараса Шевченка у 16 томах (вийшло 13), “Історія України”, Т. 1 Д. Дорошенка; “Зимовий похід 1920 року” О. Доценка, “Автокефалія” О. Лотоцький та ін.⁵⁶⁸.

Серед організацій у Варшаві, що об'єднували українських політичних емігрантів назвемо “Товариство вояків Армії УНР”, “Український національний хор ім.

⁵⁶⁵ Детал.: Кучерепа М. Волинське українське об'єднання (1931–1939 рр.): Монографія / Микола Кучерепа, Руслана Давидюк. – Луцьк: Надстир'я, 2001. – 420 с.

⁵⁶⁶ Кедрин І. Життя – Події – Люди... – С. 128.

⁵⁶⁷ Портнов А. В. Наука у вигнанні... – С. 127–153.

⁵⁶⁸ Детал.: Портнов А. В. Наука у вигнанні... – С. 162–182.

М. Лисенка”, Товариство “Українська школа на еміграції”, “Правниче товариство”, Мистецький гурток “Спокій”, “Міжорганізаційний комітет допомоги українським безробітним емігрантам”, “Український еміграційний комітет допомоги голодній Україні” та ін. Зокрема, основними завданнями “Спілки інженерів та техніків українців-емігрантів в Речі Посполитій Польській” було об’єднання інженерів та техніків української еміграції на основі професійних та наукових інтересів; допомога у фахово-наукових студіях; поширення та популяризація технічних та економічних знань, намагання покращити умови праці й побуту своїх членів. Спілка організовувала курси, лекції, вистави, екскурсії, проводила товариські сходи, з’їзди, опікувалася видавництвом, створила касу взаємодопомоги та позичкову структуру⁵⁶⁹.

З містами Варшава та Краків була пов’язана діяльність українського вченого, емігранта Івана Фещенка-Чопівського, який на початку 1922 р. працював старшим асистентом кафедри металознавства Варшавської політехніки. Згодом переїхав до Кракова, отримавши запрошення ректора Гірничої академії організувати у цьому закладі металургійний напрямок. У 1927 р. захистив докторську дисертацію, з 1931 р. був професором кафедри металографії та загальної металургії Краківської гірничо-металургійної академії, на матеріалах власних досліджень видав три томи фундаментальної праці “Металознавство”. І. Фещенко-Чопівський був членом науково-технічних товариств у Німеччині, Англії та США, членом-кореспондентом Польської академії наук, нагороджений Золотим хрестом за заслуги⁵⁷⁰.

У 1922 р. на запрошення ректора Ягеллонського університету до Кракова переїхав у минулому керівник державної картографогеодезичної служби УНР Микола Коваль-Медзвецький, розпочавши роботу в астрономічній обсерваторії навчального закладу. З 1925 р. він працював у Варшавському бюро мір і ваг, проводив астрономічні спостереження у Варшаві, Гдині⁵⁷¹. Інженер Євген Плющ, у минулому директор залізниць УНР, на еміграції працював на будівництві залізничних шляхів, виробив спеціальну методику будівництва залізничних насипів на глибоких болотах, побудови мостів через річки, тунелів, став автором винаходів з бетонування у воді, водопостачання на малих станціях тощо⁵⁷². Є. Плющу приєвтив екслібрис Ніл Хасевич, увічнивши його професію інженера.

Перебував у еміграції в Польщі, оселившись спочатку у Львові, архітектор Сергій Тимошенко, автор багатьох проектів, зокрема, храмів у Клепарові та Левандівці, монастиря Студитів у с. Зарваниця та ін.⁵⁷³. У 1924 р. він переїхав до Чехословаччини, працював доцентом, деканом, ректором Української господарської академії у Подєбрадах. У 1930 р. влаштувався інженером будівництва у Луцьку, спроектував низку цивільних споруд та церков, займався політичною діяльністю, був сенатором, очільником ВУО⁵⁷⁴.

⁵⁶⁹ Держархів Волинської обл. – Ф. 199. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 253.

⁵⁷⁰ Див. : *Фещенко-Чопівський І.* Хроніка мого життя. Спогади міністра Центральної Ради та Директорії / Іван Фещенко-Чопівський. – Житомир: КВО “Газета “Житомирський вісник”, 1992. – 122 с.

⁵⁷¹ *Сосса Р.* Микола Коваль-Медзвецький / Ростислав Сосса // Світогляд. – 2011. – № 4. – С. 53–55.

⁵⁷² *Наріжний С.* Українська еміграція... – С. 264.

⁵⁷³ Держархів Волинської обл. – Ф. 60. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 116.

⁵⁷⁴ *Детал. : Давидюк Р.* Сергій Тимошенко // Давидюк Р. П. З поляками за Україну: Наддніпряньська еміграція в суспільно-політичному житті міжвоєнної Волині. – Рівне: ПП ДМ, 2014. – С. 145–157.

Частина емігрантів працювала лікарями, вчителями, адвокатами, кооператорами. У Львові працював бібліограф Володимир Дорошенко, який редагував альманах “Дніпро”, на Волині творили композитори Созонт Кальмуцький, Михайло Тележинський. Організаторами кооперативного життя на західноукраїнських землях були Андрій Жук, Михайло Корчинський, Євген Архипенко, Михайло Пересада-Суходольський, Сергій Бачинський, Платон Доманицький, Олександр Ковалевський, Олександр Калужний, Дмитро Барченко та ін. З письменників-емігрантів у Львові короткий час жили Микола Вороний, Клим Поліщук (обидва виїхали до УСРР, де були репресовані), займалися активною творчою і просвітницькою роботою Галина Журба (Домбровська), Роман Бжеський та інші. Серед письменників був міністр здоров’я Модест Левицький, який з 1927 р. працював лікарем і одночасно вчителем української мови Луцької української приватної гімназії, організував там музей народної творчості і мистецтва, гурток гри на бандурі⁵⁷⁵. Ветеринарним лікарем у Рівному трудився член УЦР Костянтин Вротновський-Сивошапка⁵⁷⁶, у Винниках біля Львова відкрив амбулаторію Іван Липа, у Костополі допомагали хворим подружжя лікарів Ганни і Петра Рошинських⁵⁷⁷.

Працюючи на західноукраїнських землях, політичні емігранти відчували тиск, переслідування з боку польської влади, яка із застереженням ставилася до їхньої появи. Так, на початку 20-х рр. за межі Польщі було виселено Аркадія Животка, Миколу Литвицького, Марка Трепета, Якова Грабова, Василя Біднова та ін.⁵⁷⁸. Прикладом обмеження прав емігрантів було позбавлення посольських мандатів у 1923 р. Василя Комаревича та Миколу Пирогова під приводом відсутності у них громадянства⁵⁷⁹.

Ускладнювала життя українських політемігрантів у Польщі невизначеність їхнього юридичного статусу⁵⁸⁰. На початках польське законодавство поділяло емігрантів на дві групи: ті, які прибули у Польщу до 12 жовтня 1920 р. та ті, хто прибув пізніше. У залежності від цього запроваджувалися два види особистих документів – червоні карти азилю та білі карти побуту. Білі карти потрібно було продовжувалися кожні три місяці, дійсні вони були до 1 березня 1923 р., після чого емігранти мали залишити Польщу. Червоні карти отримували ті, що мали право політичного притулку, могли вільно пересуватися країною, за винятком “східних воєводств”. Звільнені з таборів військові отримували переважно білі карти. Якщо вдавалося довести, що особа є політичним емігрантом, то існувала можливість заміни карти побуту на карти азилю. Головна проблема полягала у тому, що МВС кваліфікувало емігрантів не по мотивах, які спричинили еміграцію, а по даті приїзду до Польщі⁵⁸¹. У січні 1924 р. польський уряд спробував стандартизувати документи

⁵⁷⁵ *Дорошенко Вол.* Пам’яті Модеста Левицького / Володимир Дорошенко // Діло. – 1932. – Ч. 138. – 25 червня. – С. 3–4.

⁵⁷⁶ Вротновський-Сивошапка // Українська нива. – 1929. – Ч. 16. – 8 квітня. – С. 1.

⁵⁷⁷ *Рудик Л.* Ганна Рошинська / Лілія Рудик // Літопис Волині. – 1953. – № 1. – Вінніпег, 1953. – С. 58–59.

⁵⁷⁸ Вигнанці з Волині // Діло. – 1922. – Ч. 18. – 21 вересня. – С. 5; “Мудрі політики” // Діло. – 1923. – Ч. 182. – 16 листопада. – С. 2.

⁵⁷⁹ За права українського народу // Діло. – 1923. – Ч. 50. – 7 червня. – С. 1–2.

⁵⁸⁰ Організаційні здобутки української еміграції в Польщі (серпень 1923 р. – червень 1925 р.) // Вісті УЦК. – 1925. – Ч. 4. – Серпень. – С. 32.

⁵⁸¹ Правне становище української політичної еміграції... – С. 50; *Wiszka E.* Emigracja ukraińska w Polsce... – S. 49.

іноземців. Всі українські політичні емігранти, незалежно від того коли вони прибули у Польщу, отримували карту азилу на один рік.

Уніфікувати документи політичних біженців у всій Європі мало запровадження “нансенівських” паспортів. У Польщі видача цих документів почалася 1 липня 1925 р., а з 16 листопада 1929 р. після вилучення карт біженців МВС зобов’язувало емігрантів отримувати такі паспорти. Впродовж довгого часу емігранти добивалися права вписувати у паспорти національність “українець”, і лише на початку 30-х рр. Ліга націй дозволила на власний розсуд особи записувати національність⁵⁸².

Важливістю позначалося питання взаємовідносин українців з іншими еміграційними спільнотами. Вагомим фактором стало те, що Варшавський клуб “Прометей” об’єднував емігрантів з України, Грузії, Азербайджану, Кубані, Криму, Кавказу, Туркестану⁵⁸³. Натомість, взаємини з російською еміграцією характеризувалися протистоянням. А. Лівичський заявляв, що “політична еміграція має боротися проти “всього Москви – червоної, білої чи чорної”⁵⁸⁴. З такими думками солідаризувався О. Лотоцький, зауважуючи, що українську еміграцію відрізняють від російської національно-державницькі засади, а на еміграції “немає жодного московського угруповання, яке щиро та відверто визнавало право на існування вільної України”⁵⁸⁵.

Водночас, надзвичайно складними для українського еміграційного середовища були внутрішні суперечності. Основним політичним та ідейним суперником ДЦ УНР на еміграції був гетьманський рух. І. Кедрин писав: “Були дві форми державності, зроджені українською революцією – республіканська й монархічна. Існують два (головні) табори наддніпрянської політичної еміграції: унерівський і гетьманський. Обидва вони смертельно ворогують”⁵⁸⁶. Офіційне оформлення монархізму як політичної течії серед української еміграції пов’язане з діяльністю В’ячеслава Липинського. Консервативні сили об’єднувалися навколо гетьмана Павла Скоропадського, який разом з прихильниками у грудні 1918 р. емігрував до Німеччини.

У міжвоєнний період невелика група українських монархістів у Польщі консолідувалася в “Об’єднання Хліборобів з України” у Варшаві, президентом якої був генерал Адам Монтрезор⁵⁸⁷. Український монархічний рух в еміграції не був цілісним, характеризувався внутрішньою боротьбою між різними організаціями, які орієнтувалися на Павла Скоропадського, Василя Вишиваного, Івана Полтавця-Острияниці. Останній у січні 1923 р. утворив у Мюнхені Українське національне козацьке товариство (УНАКОТО), що базувалося на принципах авторитаризму. Зусиллями колишнього офіцера армії УНР Івана Волошина у кінці 1924 р. був сформований Волинський (II) Кіш УНАКОТО⁵⁸⁸. Польська поліція давала таку оцінку цій організації: “УНАКОТО є нелояльною організацією до Польщі, керується директивами з Німеччини, незважаючи на те, що окремі її діячі співпрацюють з поліцією з

⁵⁸² Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce... – S. 79.

⁵⁸³ Комар В. Концепція прометеїзму... – С.144.

⁵⁸⁴ Державний український центр //Українська нива. – 1928. – Ч. 109. – 24 січня. – С. 3.

⁵⁸⁵ Шляхи української державности //Українська нива. – 1927. – Ч. 4. – 28 січня. – С. 1.

⁵⁸⁶ Кедрин І. Опльовування революції / Іван Кедрин //Розбудова нації. – 1928. – Ч. 7–8. – Липень–серпень. – С. 289.

⁵⁸⁷ Держархів Рівненської обл. – Ф. 33. – Оп. 4. – Спр. 21. – Арк. 10.

⁵⁸⁸ Держархів Волинської обл. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1081. – Арк. 1; Ф. 36. – Оп. 13-а. – Спр. 117. – Арк. 2, 36.

матеріальних причин”⁵⁸⁹. Володимир Косик не виключав того, що І. Волошин міг бути “агентом польської контррозвідки”⁵⁹⁰. Розбудова П Коша на Волині мала багато перепон та трудностей, пов’язаних з внутрішніми причинами, плинністю кадрів, поганою дисципліною. У лютому 1935 р. Іван Полтавець-Остряниця заявив про розпуск УНАКОТО та створення нової організації – Українського національного козачого руху (УНАКОР)⁵⁹¹. З УНАКОРОм, на відміну від його попередниці, представники української еміграції на Волині фактично не співпрацювали, хоча ним також опікувався Іван Волошин, який з травня 1934 р. перебував у Німеччині⁵⁹².

У середині 1920-х рр. на території Чехословаччини і Австрії з’являються структури українських націоналістів: Група української національної молоді (ГУНМ), Легія українських націоналістів (ЛУН). Процес консолідації націоналістичних сил завершився Першим конгресом українських націоналістів у Відні 1929 р., а до Проводу ОУН увійшли емігранти, більшість з яких були вихідцями з Наддніпрянської України (М. Сціборський, Д. Андрієвський, М. Капустянський, П. Кожевников). Однак на території Польщі основу націоналістичного табору складала представники молодшого покоління, переважно уродженці західноукраїнських земель, або діти емігрантів.

ДЦ УНР через своїх представників постійно стежив за діяльністю ОУН і намагався протидіяти їхнім акціям⁵⁹³. Націоналісти у свою чергу вбачали у ДЦ УНР основного супротивника, звинувачували його у полонофільстві. Члени ПУН у Берліні прийшли до висновку про необхідність боротьби проти уенерівського табору, але розділилися у питанні щодо методів її реалізації. О. Зайцев пише про формування двох течій у ставленні до уенерівців: М. Сціборський та В. Мартинець наполягали на категоричному засудженні, а Д. Андрієвський вважав, що не можна нехтувати переговорами, бо “УНР – це теж українці”⁵⁹⁴.

Водночас, до формування націоналістичної ідеології долучився емігрант Дмитро Донцов, який проживав у Львові, був редактором “Літературно-наукового вісника” (1922–1932), часопису “Заграва” (1923–1924), “Вісника” (1933–1939), написав низку праць, зокрема, “Юнацтво і Пласт”, “Патріотизм”, “Націоналізм”. У виданнях, редагованих Д. Донцовим, працювали Самійло Підгірський, Ігор Лоський, Роман Бжеський. М. Лівницький писав, що за ініціативи О. Доценка уряд УНР певний час давав субсидії на видавничу діяльність Д. Донцова, керуючись міркуваннями підтримки його антиросійської позиції⁵⁹⁵. Популяризуючи ідеї “чинного націоналізму” серед західноукраїнської громадськості, що мали великий вплив на

⁵⁸⁹ Держархів Волинської обл. – Ф. 46. – Оп. 9-а. – Спр. 105. – Арк. 14 зв.

⁵⁹⁰ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Володимир Косик. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – С. 55.

⁵⁹¹ Держархів Волинської обл. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 7182. – Арк. 8; Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 1155. – Арк. 2–4.

⁵⁹² Там само. – Ф. 216. – Оп. 3. – Спр. 1978. – Арк. 207.

⁵⁹³ Кентій А. “Антибільшовицька позиція об’єднує всю українську еміграцію”... – С. 21.

⁵⁹⁴ Зайцев О. Ставлення ОУН до спроб українсько-польського порозуміння (1929–1934) / Олександр Зайцев // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / [відп. ред. Микола Литвин]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича. – Львів, 2012. – Вип. 5: Ювілейний збірник на пошану Олександра Колячука. – С. 59.

⁵⁹⁵ Лівницький М. ДЦ УНР в екзилі... – С. 62.

молоде покоління, Д. Донцов не погодився вступити до ОУН⁵⁹⁶. Ймовірно не хотів наражатися на небезпеку, адже ще у 1924 р. польська влада планувала видворити його з країни, а відвернуло це лише порозуміння МВС та польської розвідки⁵⁹⁷.

Важливою складовою діяльності української політичної еміграції у Польщі була публікація періодичних видань: у 1930 р. один емігрантський часопис припадав на тисячу емігрантів. Ці видання носили переважно антирадянський характер, частина з них виявляла лояльне ставлення до польської влади, отримуючи від неї фінансову підтримку⁵⁹⁸.

У роботі еміграції потужною була мистецька складова. Зокрема, за участі наддніпрянських емігрантів у Львові у 1922–1927 рр. діяв “Гурток діячів українського мистецтва” (ГДУМ), що об’єднував художників, літераторів, архітекторів на чолі з Петром Холодним. Колишній міністр освіти УНР ще у Тарнові організував малярську майстерню, у Львові малював, реставрував ікони, розписував стіни, проектував вітражі. До ГДУМ належав Юрій Магалецький, уродженець Поділля, художник при штабі армії УНР, який написав серію портретів діячів УНР, у Львові розписував церкви й каплиці, писав ікони, редагував альманах “Дніпро”. Павло Ковжун з Житомирщини займався книжковою графікою, малярством, театральною декорацією, був редактором і автором мистецтвознавчих праць, сатирично-гумористичного журналу “Гедзь”⁵⁹⁹.

Українські політичні емігранти активізували театральне життя, адже частина з них отримала мистецький досвід ще у таборах інтернованих. У 20-х рр. ставив вистави у м. Сарни генерал-хорунжий флоту УНР Володимир Савченко-Більський, організацією драматичних гуртків поблизу Рівного займався Андрій Дубиновський (колишній ад’ютант В. Оскілка), який до того керував театром у таборі Каліша⁶⁰⁰. Універсальною мобільною формою театральної практики еміграції були мандрівні групи. У 1920 р. виник театр під керівництвом Теодори Руденко у Ковелі⁶⁰¹, який, реорганізувавшись у подальшому в “Український наддніпрянський театр”, проводив вистави на території Польщі. Концертував наддніпрянський бандурист і популяризатор української народної історичної пісні Данило Щербина, гастролював “Український наддніпрянський театр” Ольги Міткевич, театральні трупи Миколи Коморовського, Григорія Березовського, Івана Когутяка, Опанаса Карабіневича, Миколи Орла-Степняка та інших. У театральній комісії Львівської “Просвіти” працював Олександр Загаров, який був директором Української драматичної шко-

⁵⁹⁶ Баган О. Поміж містикою і політикою (Дмитро Донцов на тлі української політичної історії першої половини ХХ ст.) / Олег Баган // Донцов Д. Твори. Геополітичні та ідеологічні праці. – Львів: Кальварія, 2001. – Том 1. – С. 49–50.

⁵⁹⁷ Зайцев О. Доктрина Дмитра Донцова та її вплив на націоналістичний рух 1920–1940-х років / Олександр Зайцев // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / [відп. ред. Микола Литвин]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича. – Львів, 2014. – Вип. 24. – С. 31.

⁵⁹⁸ Детал.: Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920–1930): історико-бібліографічне дослідження / Омелян Вішка. – Львів: Науково дослідний центр періодики, 2002. – С. 121.

⁵⁹⁹ Голубець М. Павло Ковжун / М. Голубець // Діло. – 1939. – Ч. 111. – 17 травня. – С. 3.

⁶⁰⁰ ГДА СБУ, м. Рівне. – Ф. П. – Спр. 5219. – Арк. 43.

⁶⁰¹ 10-а річниця існування Українського Театру під проводом Теодори Руденкової в Польщі // Українська нива. – 1932. – Ч. 18–19. – 30 квітня. – С. 8.

ли, заснованої 1922 р. при Музичному інституті ім. М. Лисенка⁶⁰². Під орудою наддніпрянця Миколи Певного з 1928 р. діяв Волинський український театр⁶⁰³, підтримку йому надавало Волинське українське театральне товариство, очільником якого був емігрант Микола Маслов⁶⁰⁴.

Таким чином, утворена як явище після поразки революції, українська політична еміграція в Польщі характеризувалася значною чисельністю, активністю, переважно поділяла ліберально-демократичні погляди (національно-демократичні). Незважаючи на труднощі і проблеми, інтернування у таборах, невизначеність юридичного статусу, важку фізичну працю, емігранти змогли самоорганізуватися, утворивши низку організацій і товариств. Вчені, артисти, кооператори, вчителі, лікарі, військові та інші здійснили значний внесок у розвиток різних сфер життя тодішнього суспільства. Ускладнювали роботу внутрішні протиріччя, однак більшість емігрантів перебували на антибільшовицьких позиціях та боролися за відновлення Української держави.

Еміграційна політика Польщі та її реалізація на Західній Україні

Серед соціально-економічних проблем у міжвоєнній Польщі важливе місце посідала еміграція, якою було охоплено майже 2 млн поляків, українців, євреїв, німців та інших народів⁶⁰⁵. Особливо значних масштабів еміграційний рух набрав на Західній Україні, яка давала понад 50 відсотків усіх переселенців Польської держави. Такі значні показники стали результатом величезного аграрного перенаселення в регіоні (на середину 20-х років кількість селян становила 1,5 млн осіб)⁶⁰⁶ та активної еміграційної політики уряду. Не випадково його діяльність у цьому напрямі вже тривалий час є предметом уваги дослідників. Значних успіхів у її вивченні досягнули польські вчені С. Дзевульський, Г. Заленцький, А. Зарихта, Е. Колодзей, М. Панкевіч, А. Речинська, М. Шавлеский, А. Яжина, Г. Яновська⁶⁰⁷. З українських істориків відзначимо С. Макарчука, Ю. Макара, А. Шваба,

⁶⁰² *Наріжний С.* Українська еміграція... – С. 311, 313.

⁶⁰³ *Степанюк С.* Діяльність Волинського українського театру (1928–1939) / Софія Степанюк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 17: Українсько-польсько-білоруське сусідство: XX століття / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; голова редколегії Ярослав Ісаєвич, упорядники Микола Литвин, Василь Футала. – Львів, 2008. – С. 320–326.

⁶⁰⁴ Держархів Волинської обл. – Ф. 200. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 53; Волинське Українське Театральне Товариство // Українська нива. – 1932. – Ч. 1–2. – 7 січня. – С. 1.

⁶⁰⁵ *Żarnowski J.* Społeczeństwo Polski międzywojennej / *J. Żarnowski.* – Warszawa, 1969. – S.52.

⁶⁰⁶ *Landau Z.* Zarys historii gospodarczej Polski. 1918–1939 / *Z. Landau J., Tomaszewski.* – Warszawa, 2000. – S.38.

⁶⁰⁷ *Dziewulski S.* Kwestja emigracji / *S. Dziewulski* // *Ekonomista.* 1925. – Т. 1. – S. 15–44; *Zalęcki G.* Polska polityka kolonialna i kolonizacyjna / *G. Zalęcki.* – Warszawa, 1925; *Zarychta A.* Emigracja Polska 1918–1931 i jej znaczenie dla państwa / *A. Zarychta.* – Warszawa, 1933; *Kołodziej E.* Wychodźstwo zarobkowe z Polski 1918–1939 / *E. Kołodziej.* – Warszawa, 1982; *Pankiewicz M.* Problem emigracji w Polsce / *M. Pankiewicz.* – Warszawa, 1935; *Reczyńska A.* Emigracja z Polski do Kanady w okresie międzywojennym / *A. Reczyńska.* – Wrocław, 1986; *Szawleski M.* Polityka emigracyjna / *M. Szawleski.* – Warszawa, 1926; *Kwestia emigracji w Polsce.* – Warszawa, 1927; *Jarzyna A.* Polityka emigracyjna / *A. Jarzyna.* – Lwów, 1933; *Janowska H.* Polska emigracja zarobkowa we Francji (1919–1939) / *H. Janowska.* – Warszawa, 1964.

В. Трошинського⁶⁰⁸. Проте вони торкалися цієї проблеми принагідно, в контексті загальних праць з історії західноукраїнських земель. Загалом дослідники переконливо довели, що впродовж 20–30-х років уряд Польщі намагався максимально впливати на еміграційні процеси, оскільки вважав еміграцію “своєрідним клапаном безпеки”⁶⁰⁹. Саме в ній влада вбачала реальний засіб зменшення надлишку робочих рук у краї, активізації морських портів і розвитку власного пасажирського флоту, поживлення торгівлі з закордоном, поліпшення фінансового становища населення, уникнення загострення соціальних конфліктів.

Однак поза увагою дослідників залишилася еміграційна політика Польщі в регіонах, зокрема на Західній Україні, де вона стала складовою частиною української політики Варшави. А між тим, власне через еміграцію уряд прагнув змінити національну структуру регіону на користь поляків, прискорити процес вивільнення земель для військового та цивільного осадництва і, нарешті, сприяти відпливу з країни фізично здорового і політично активних українців та євреїв.

З метою реалізації цих завдань у Західній Україні було створено цілу мережу установ у справах міграцій. У грудні 1920 р. у Львові почав діяти Етап Еміграційного управління* (Etap Urzędu Emigracyjnego), який згодом перейменовано на Комісаріат (Komisarjat Urzędu Emigracyjnego)⁶¹⁰. Він на певний час став єдиною установою, що здійснювала контроль над еміграційним рухом у регіоні. Проте його потенційні можливості були обмеженими, і невдовзі він виявився неспроможним контролювати постійно зростаючий еміграційний потік. За таких обставин розпорядженням Ради міністрів від 20 червня 1921 р. у Луцьку і Бресті⁶¹¹ утворено Управління посередництва праці та опіки над емігрантами, а в грудні 1922 р. – у Львові та Дрогобичі⁶¹². До їхньої компетенції входило також надання допомоги емігрантам при виїзді з краю, обмін грошей, оформлення виїзних документів, ведення статистики еміграції та рееміграції⁶¹³.

Проте вказані управління не змогли належно контролювати еміграційний процес на західноукраїнських землях, звідки, починаючи з 1922 р., рекрутувалося майже 50 відсотків усіх польських емігрантів⁶¹⁴. У зв’язку з цим Еміграційне управління (ЕУ) у січні 1923 р. прийняло рішення про відкриття у Львові свого представництва (Ekspozytura Urzędu Emigracyjnego)⁶¹⁵, яке стало першою і

⁶⁰⁸ *Макарчук С.* Етносоціальне розвиток і національні відносини на західноукраїнських землях в період імперіалізму / С. Макарчук. – Львів, 1983; *Макарчук Ю.* Передумови еміграції з Волині в 1920–1930 рр. Ю. Макар, А. Шваб // Питання історії нового і новітнього часу. – Чернівці, 1995. – Вип. 4. – Ч. 1. – С. 57–65; *Трошинський В.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / В. Трошинський. – Київ, 1994.

⁶⁰⁹ *Głabiński S.* Emigracja i jej rola w gospodarstwie narodowym / S. Głabiński. – Warszawa, 1931. – S.10.

⁶¹⁰ ЦДДА України у Львові. – Ф.422 (Експозитура Еміграційного управління у Львові). – Оп.1. – Спр.12. – Арк.8.

* Еміграційне управління – відділ при польському міністерстві праці і суспільної опіки, утворений у квітні 1920 р., який видав справи еміграції та рееміграції.

⁶¹¹ *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* (далі – Dz.U.RP). – Warszawa, 1921. – №.60. – Poz. 378.

⁶¹² *Dziennik urzędowy województwa Lwowskiego*. – Lwów, 1922. – 15 grudnia.

⁶¹³ *Janowska H.* Emigracja z Polski w latach 1918–1939 / H. Janowska // *Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych* (XVIII–XX w.). – Warszawa, 1984. – S. 347.

⁶¹⁴ *Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej*. – Warszawa, 1927. – S.95.

⁶¹⁵ ЦДДА України у Львові. – Ф.422. – Оп.1. – Спр.1064. – Арк.1.

тривалий час єдиною такого роду установою в Польщі. В його завдання входило: 1) з'ясувати, чи особа, що має намір емігрувати, може бути визнана емігрантом, і видавати посвідчення на закордонні паспорти; 2) контролювати діяльність мореплавних товариств; 3) викривати злочини, пов'язані з нелегальною агітацією і вербуванням емігрантів; 4) надавати інформацію про імміграційні приписи і господарські умови країн імміграції; 5) стежити за наймом робітників для роботи за кордоном⁶¹⁶. В штат Львівської експозитури входило 14 осіб (лише поляки), і її першим керівником, за сумісництвом, був директор воєводського управління посередництва праці П. Дуркач, який обіймав цю посаду до 1927 р.⁶¹⁷. Після його переведення на роботу в ЕУ у Варшаві представництво очолив В. Вишинський⁶¹⁸. Юрисдикція цієї установи поширювалася на Львівське, Станіславівське і Тернопільське воєводства⁶¹⁹. Що стосується Волинського та Поліського воєводств, то контроль за еміграцією в них здійснювало безпосередньо ЕУ через управління посередництва праці та опіки над емігрантами⁶²⁰.

У 1928 р., згідно з розпорядженням міністра праці і суспільної опіки, засновано Експозитуру ЕУ в Бресті, яка контролювала еміграційний рух у Поліському та Волинському воєводствах⁶²¹. Її відкриття фактично завершило процес творення еміграційного апарату на Західній Україні. За своєю розгалуженістю і кількісним складом він не мав аналогів у Польщі, а представництва ЕУ, окрім вище названих, діяли тільки у Варшаві, Кракові та Білостоку⁶²². Все це свідчило про підвищений інтерес урядових кіл до еміграції з Західної України.

Правовим актом, який унормував діяльність еміграційної адміністрації на Західній Україні, стало розпорядження президента Польщі “Про еміграцію” від 11 жовтня 1927 р.⁶²³, що мало характер еміграційного закону. Загалом більшість дослідників характеризує його позитивно. На думку польської дослідниці Г. Яновської, цей документ “узаasadнив старі приписи, не змінюючи ані структури, ані форм і методів діяльності існуючих еміграційних інституцій”⁶²⁴. Разом з тим, у ньому знайшов відображення указ президента Польщі Станіслава Войцеховського від 14 грудня 1925 р. “Про винятковість польських портів для еміграції”⁶²⁵. Згідно з ним, перевезення емігрантів мореплавними компаніями могло здійснюватися тільки через порти Гданськ і Гдиню, оскільки в цьому випадку кошти, які витрачали емігранти, очікуючи на пароплави, залишалися в Польщі. Це було надзвичайно не вигідно для емігруючих, особливо з Галичини та Волині, бо звідси подорож у країни Америки тривала на десять днів довше, ніж з інших європейських портів⁶²⁶.

⁶¹⁶ *Iwanowski S.* Prawo o emigracji w Polsce / *S. Iwanowski, K. Mamrot.* – Warszawa, 1929. – S.43–44.

⁶¹⁷ ЦДДА України у Львові. – Ф.422. – Оп.1. – Спр.1094. – Арк.1; Спр.1064. – Арк.1.

⁶¹⁸ Там само. – Спр.1098. – Арк. 30.

⁶¹⁹ *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej.* – 1928. – №.92. – Poz. 805.

⁶²⁰ *Praca i opieka społeczna (Warszawa).* – 1923. – Styczeń – marzec.

⁶²¹ *Biuletyn Urzędu Emigracyjnego w Sprawach Migracji i Osadnictwa (Warszawa).* – 1928. – 15 listopada.

⁶²² *Kołodziej E.* Wychodźstwo zarobkowe z Polski 1918–1939 / *E. Kołodziej.* – Warszawa, 1982. – S. 115.

⁶²³ *DzU RP.* – 1927. – №.89. – Poz.799.

⁶²⁴ *Janowska H.* Emigracja z Polski w latach 1918–1939. – S.348.

⁶²⁵ *DzU RP.* – 1925. – №.129. – Poz.916.

⁶²⁶ Діло (Львів). – 1925. – 25 червня.

Останньою ланкою, яка завершила піраміду еміграційної адміністрації на Західній Україні, стало створення цілого ряду громадських організацій, що займалися опікою над емігрантами. Серед них найвпливовішими були утворені в 1927 р. у Львові Польське еміграційне товариство⁶²⁷ та товариство “Польська опіка над співвітчизниками за кордоном”⁶²⁸. Вони фінансувалися ЕУ, мали численні відділення в регіоні, видавали спільно газету “Emigrant Polski”, утримували інформаційні бюро та юридичні консультації⁶²⁹. Через ці організації Львівська експозитура ЕУ намагалася максимально регулювати процес еміграції поляків.

Загалом польська влада не чинила перешкод діяльності утвореного в 1925 р. Товариства опіки над українськими емігрантами⁶³⁰, але завжди прагнула спрямовувати його роботу в бажаному для себе напрямі. Воно, як і львівське відділення Єврейського центрального еміграційного товариства “Teae”, здебільшого фінансувалося за залишковим принципом⁶³¹.

1928 р. Львівська експозитура ЕУ ініціювала створення Комітету будівництва Еміграційного Дому у Львові, який очолив ректор Львівського університету Юзеф Семірадський⁶³². Комітет на своєму засіданні від 15 лютого 1928 р. заснував Міжтовариську раду громадських організацій опіки над емігрантами⁶³³ (з 1931 р. – Союз громадських організацій опіки над емігрантами), до складу якого ввійшли всі зазначені товариства. Створення названої інституції давало змогу місцевим урядовим чиновникам посилити контроль за діяльністю усіх громадських установ, що працювали у сфері еміграції на Західній Україні. Разом з тим, Міжтовариська рада зуміла довести до логічного завершення будівництво Еміграційного Дому, який освячено 14 червня 1930 р.⁶³⁴ Згодом він почав відігравати важливу роль як осередок опіки над емігрантами. Однак польська влада ввела у ньому свої особливі приписи, які стосувалися передовсім мови діловодства. З цього приводу в одному з листів Львівської експозитури до адміністрації Дому вказувалося: „Згідно з інструкцією офіційних властей і стосовно до умов праці на терені Еміграційного Дому у Львові, мовою управління має бути державна мова”⁶³⁵.

З листопада 1930 р. в Еміграційному Домі розташовувалися всі еміграційні товариства, Експозитура ЕУ та відділення Еміграційного синдикату. Останній був заснований у січні 1930 р. як кооператив з обмеженою відповідальністю з основним капіталом 858 тис. злотих. З цієї суми 600 тис. злотих становила частка Державного

⁶²⁷ ЦДІА України у Львові. – Ф. 800 (Польське еміграційне товариство у Львові). – Оп.1. – Спр. 27. – Арк. 11.

⁶²⁸ Emigrant Polski (Lwów). – 1928. – Styczeń.

⁶²⁹ Качараба С. Польське еміграційне товариство у Львові (1927–1939) / С. Качараба // Вісник Львів. ун-ту. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 479–485.

⁶³⁰ ЦДІА України у Львові. – Ф.430 (Товариство опіки над українськими емігрантами). – Оп.1. – Спр. – Арк.52.

⁶³¹ Там само. – Спр.11. – Арк.4–5.

⁶³² Там само. – Ф.422. – Оп.1. – Спр.1030. – Арк.1.

⁶³³ Там само. – Ф.854 (Союз громадських організацій опіки над емігрантами). – Оп.1. – Спр.2. – Арк.1.

⁶³⁴ Качараба С. Еміграційний Дім у Львові / С. Качараба // Львів: місто-суспільство-культура. – Львів, 1999. – С.515.

⁶³⁵ ЦДІА України у Львові. – Ф.422. – Оп.1. – Спр. 1046. – Арк.1.

скарбу і 258 тис. злотих – 20 концесіонованих у Польщі мореплавних товариств⁶³⁶. Головним завданням Еміграційного синдикату була “допомога емігрантам перед виїздом і в часі подорожі: надання відповідних інформацій, сприяння при отриманні необхідних документів, посередництво у придбанні залізничних і корабельних квитків, допомога під час отримання кредитів, поладження всіх формальностей на батьківщині і 33закордоном тощо.

Від початку свого існування ця інституція, виконуючи урядові настанови, розгорнула широкомасштабну діяльність на Західній Україні. До осені 1930 р. тут відкрито 33 його відділення й агентури. Тільки в Волинському воєводстві вони були у Луцьку, Ковелі, Рівному, Любомлі, Володимирі, Горохові, Костополі, Корці, Здолбунові, Дубно, Крем’янці⁶³⁷. Характерно, що в жодному з них, як і в управлінні Синдикату, українці не були представлені⁶³⁸. Це означало, що еміграція з західноукраїнських земель перебувала під повним контролем поляків.

Поступово Синдикат зумів цілковито опанувати еміграційний рух на всій території держави. За таких обставин 21 червня 1932 р. президент Польщі І. Мосціцький видав указ про ліквідацію ЕУ та всіх його Експозитур⁶³⁹. Замість Львівської експозитури утворено Еміграційний інспекторат при воєводському управлінні, який очолив В. Вишинський⁶⁴⁰. Однак ця установа існувала майже формально. У 1933 р. розпорядженням президента ліквідовано усі Державні управління посередництва праці, а їхні повноваження передано Фонду безробіття і загальним адміністративним органам⁶⁴¹. Після цього єдиним органом у справах еміграції залишився Еміграційний синдикат.

Загалом створений на Західній Україні еміграційний апарат став дієвим інструментом реалізації еміграційної політики Бельведеру в регіоні. Умовно її можна поділити на два періоди: 1) 1919–1928 рр.; 2) 1929–1939 рр., кожен з яких мав свої особливості. В ході першого періоду урядові кола прагнули переконати громадськість, що “еміграція є злом неминучим”⁶⁴² і часто-густо маскували свої наміри під гаслом опіки над емігрантами, впродовж другого – їхня політика щодо емігруючих груп мала відверто наступальний характер і повністю відповідала вимогам національної політики режиму “санації” на західноукраїнських землях. Однак незмінним для всього міжвоєнного двадцятиліття було прагнення уряду через еміграцію непольських елементів домогтися зміцнення становища поляків, що могло значно прискорити інтеграцію Західної України до складу Польщі.

Варшава особливу роль відводила заокеанській еміграції українців, євреїв, німців та інших народів. Водночас влада намагалася протидіяти їхній рееміграції. Вже у 1920 р. уряд вжив заходів для опанування міграційних рухів на західноукраїнському терені. Як свідчать документи, у травні вказаного року міністерство праці і суспільної опіки в листі до цивільного управління Волині вимагало

⁶³⁶ ЦДІА України у Львові. – Ф.799 (Окружний відділ Варшавського Еміграційного синдикату у Львові). – Оп. 1. – Спр.1. – Арк. 2–3.

⁶³⁷ ЦДІА України у Львові. – Ф.799. – Оп.1. – Спр.6. – Арк. 8.

⁶³⁸ Там само. – Ф.430. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.32.

⁶³⁹ Там само. – Спр.10. – Арк. 5.

⁶⁴⁰ ЦДІА України у Львові. – Ф.430. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.22.

⁶⁴¹ DzU RP. – 1933. – №.84. – Poz. 621.

⁶⁴² *Kolodziej E.* Wychodźstwo zarobkowe z Polski 1918–1939. – S.78.

всестороннього сприяння масовому еміграційному рухові єврейського населення. Тоді ж усі повітові команди поліції Львівського поліцейського округу отримали вказівку інформувати уряд про масштаби рееміграції в Східній Галичині. При цьому особлива увага зверталася на реемігрантів з Америки “русинської національності”, яких рекомендовано взяти під таємний нагляд⁶⁴³. У березні 1921 р. міністерство внутрішніх справ Польщі поставило перед Еміграційним управлінням у Варшаві вимогу надання щомісячних інформацій про масштаби рееміграції на Західній Україні. У розпорядженні з цього приводу відзначалося: “З огляду на актуальність і значення цієї справи в інформаціях необхідно вказати національність, віровизнання і місцевість, куди направляються реемігранти”⁶⁴⁴. У відповідь на цей лист директор ЕУ видав указ, яким зобов’язав комісарів управління встановити суворий контроль над українцями, що прибувають на еміграційні етапи як з польськими паспортами, так і з паспортами інших держав.

Від контролю міграційних рухів на західноукраїнських землях польська влада швидко перейшла до відвертого заохочення українців та євреїв переселятися за океан. Про це йшлося в листі голови військової призовної комісії Поліського воеводства до воєводи С. Довнарівича. У ньому перелічено категорії осіб, яким заборонено еміграцію, але “що стосується громадян іудейського віровизнання, що прагнуть на постійно переселитися в Америку, Сирію чи Палестину, то їм виїзду не утруднювати”⁶⁴⁵. Однак найбільше значення для зростання еміграційного потоку на Західній Україні мало розпорядження ЕУ, видане у червні 1921 р. Згідно з ним, мореплавним компаніям дозволялося відкрити свої представництва у 20 містах Польщі, в тому числі у восьми західноукраїнських містах: Львові, Станиславові, Тернополі, Рівному, Бресті та ін.⁶⁴⁶. Їхні чиновники досить швидко залучили до вербування емігрантів значну кількість субагентів, які за винагороду вели агітаційну роботу серед населення, заохочуючи до виїзду в США, Канаду та країни Латинської Америки. При цьому слід зауважити, що законодавчо еміграційна агітація в Польщі була забороненою, але на теренах Західної України ця заборона була зведена до рівня паперової фікції⁶⁴⁷. З цього приводу депутат польського сейму Яків Войтюк відзначав: “По усій Західній Україні розгулюють сотні еміграційних агентів, що мають всесторонню підтримку польського уряду і прагнуть вивезти робітників і селян із загарбаних Польщею українських земель”⁶⁴⁸. Ці слова підтверджують звернення В. Вишинського до старости в Тереховлі. У ньому вказувалося, що прийняті староством заходи проти агітації “не повинні мати впливу на загальну еміграційну політику, оскільки немає підстав для утруднення постійної еміграції, особливо зі Східної Малопольщі”⁶⁴⁹.

⁶⁴³ ДАЛО. – Ф.108 (Львівське повітове управління державної поліції) – Оп. 1. – Спр. 753. – Арк. 4.

⁶⁴⁴ ЦДІА України у Львові. – Ф.422. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.1.

⁶⁴⁵ Брестський обласний державний архів. Республіка Білорусь (далі – БОГА). – Ф.2001 (Пинское поветовое староство). – Оп. 4. – Д. 248. – Л.71.

⁶⁴⁶ ЦДІА України у Львові. – Ф.802 (Державне управління посередництва праці у Львові). – Оп.1. – Спр.15. – Арк.1–2.

⁶⁴⁷ Wychodźca (Warszawa). – 1925. – 8 listopada.

⁶⁴⁸ Діло. – 1925. – 25 червня.

⁶⁴⁹ ЦДІА України у Львові. – Ф.422. – Оп.1. – Спр.2947. – Арк.42.

Діяльність агентів у Галичині, на Волині та Поліссі була результативною: згідно зі статистичними даними, у 1923 р. з Польщі емігрувало в заокеанські країни 127 421 особа, майже 50 відсотків з яких були вихідцями з західноукраїнських воєводств⁶⁵⁰. Така ситуація повністю задовільняла польські урядові кола. Проте на подальшу еміграційну політику в регіоні значний вплив мав прийнятий у США в 1924 р. “Закон Джонсона”. Згідно з ним, “річний контингент іммігрантів для кожної країни становив 2 відсотки від загальної кількості осіб даної національності, що перебували в Сполучених Штатах за переписом 1890 р.”⁶⁵¹. Це означало, що кожного року в країну могло бути допущено 164 667 осіб. Квота, визначена для Польщі, становила лише 5982 особи⁶⁵². Подібні обмежувальні заходи щодо імміграції були вжиті також урядом Канади⁶⁵³. За таких обставин польські урядові кола почали відверто підтримувати еміграцію євреїв у Палестину, протегуючи створення на Західній Україні різних сіоністських організацій і товариств⁶⁵⁴. Крім цього, з мовчазної згоди властей агенти мореплавних товариств розпочали серед населення краю агітацію за виїзд в Аргентину, Бразилію, Парагвай, Мексику, на Кубу, де емігранти потрапляли до рук злочинних елементів. З цього приводу в документах ЕУ вказувалося: “На мексиканському узбережжі діють озброєні злочинні угруповання, які нападають на емігрантів у віддалених місцевостях з метою грабунку, а щоб приховати сліди злочинів вбивають їх і кидають у море”⁶⁵⁵. У скрутному становищі опинилися емігранти на Кубі. Сюди у 1924 р. переселилося з Польщі 2481 особа, серед яких тільки 10 відсотків поляки, а решта євреї та українці з західноукраїнських воєводств⁶⁵⁶. Їхнє становище викликало занепокоєння громадськості і стало предметом обговорення в сеймі. У промові з цього приводу депутат Я. Войтюк звернув увагу уряду на необхідність вжити негайних заходів для повернення польських громадян із вказаного регіону. Подібні думки висловлювали й інші депутати. Врешті уряд спромігся виділити 5 тис. злотих як допомогу емігрантам на Кубі й відрядив туди з інспекційною метою польського консула в Нью-Йорку С. Звольського⁶⁵⁷. Однак подібні заходи не могли суттєво вплинути на ситуацію. Агентура мореплавних компаній, користаючи з бездіяльності польських властей, почала діяти на Західній Україні, як у власній вотчині, що привело до вибуху в 1926 р. “аргентинської гарячки”. У цьому році в Аргентину переселилося з Тернопільського воєводства 2322 особи, Львівського – 1747 осіб, Станіславівського – 1184 особи⁶⁵⁸. Крім цього, величезних масштабів у 1926 р. набрало переселення в Канаду. Сюди емігрувало з західноукраїнських воєводств 11 146 осіб⁶⁵⁹.

⁶⁵⁰ Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1927. – S.95.

⁶⁵¹ Баграмов Л. Иммигранты в США / Л. Баграмов. – Москва, 1957. – С.40.

⁶⁵² Brożek A. Polonia amerykańska (1854–1939) / A. Brożek. – Warszawa, 1977. – S.32.

⁶⁵³ Reczyńska A. Emigracja z Polski do Kanady w okresie międzywojennym / A. Reczyńska. – Wrocław, 1986. – S.162.

⁶⁵⁴ БОГА. – Ф.2026 (Лунинецкая поветовая комендатура государственной полиции). – Оп.1. – Д. 2351. – Л. 6.

⁶⁵⁵ ЦДІА України у Львові. – Ф. 422. – Оп.1. – Спр.422. – Арк.2.

⁶⁵⁶ Kula M. Emigracja polska na Kubie w okresie międzywojennym / M. Kula // Przegląd Polonijny (Wrocław; Warszawa). – 1975. – Z. 2. – S. 73.

⁶⁵⁷ Kula M. Emigracja polska na Kubie w okresie międzywojennym. – S.74.

⁶⁵⁸ Przegląd Emigracyjny (Warszawa). – 1927. – Z.1. – S.26.

⁶⁵⁹ Statystyka Pracy (Warszawa). – 1927. – Z.1. – S.102.

Еміграційне напруження на Західній Україні досягнуло свого апогею у 1928 р., коли до заокеанських країн з п'яти воєводств регіону переселилося 39 048 осіб (з усієї Польщі – 64581 особа)⁶⁶⁰. Але правлячі кола Варшави не мали й гадки перешкоджати цьому. У листопаді 1928 р. в міністерстві праці та суспільної опіки Польщі відбулася конференція, на якій було прийнято рішення “сприяти еміграції непольських елементів з Тернопільського воєводства, з прикордонних з Румунією повітів Станиславівського, з центральних і східних повітів Львівського воєводства, а також з південно-східних, східних повітів Волині і Лунинецького повіту на Поліссі”⁶⁶¹. Для реалізації цих планів передбачалася фінансова допомога емігрантам з боку Державного сільськогосподарського банку. Крім цього, дозволялося вербування емігрантів приватним спілкам, передовсім Колонізаційному товариству, яке в лютому 1929 р. отримало від уряду бразильського штату Еспіріту Санто концесію на 50 тис. гектарів землі, де було засновано колонію “Білий орел” (“Orzeł Biały”)⁶⁶². Товариство зобов’язалося поселити у ній протягом восьми років 1800 родин. Одночасно у Варшаві створено кооператив “Польська колонія”, якому дозволялось організувати переселення в Перу⁶⁶³. Така політика польських властей викликала справедливе обурення західноукраїнської громадськості. З цього приводу відомий галицький політик, депутат сейму С. Баран писав: “Польський уряд спрямовує українську еміграцію до Бразилії, щоб нас у краї ослабити. Триває агітація за переселення в штат Еспіріто Санто (Бразилія) і навіть в Перу. Є це тропічні регіони, зовсім непридатні для наших поселенців”⁶⁶⁴. Однак Варшава на подібні зауваження не реагувала.

Із приходом до влади в Польщі у квітні 1929 р. “уряду полковників” на чолі з К. Світальським розпочалися радикальні зміни в еміграційній політиці “режиму санації”⁶⁶⁵. Новий міністр праці і суспільної опіки А. Пристор і директор ЕУ Б. Наконечніков у своїх заявах обіцяли “енергійно впливати на збільшення кількості емігруючих з краю”⁶⁶⁶, причому за рахунок євреїв і “слов’янських меншин” зі Східних Кресів. Землі, залишені українцями та білорусами, призначались для польських осадників з центральної Польщі⁶⁶⁷. З метою реалізації вказаних настанов ЕУ у 1929 р. надало дозвіл на ведення еміграційного промислу на Західній Україні майже усім концесіонованим у Польщі мореплавним компаніям. В одному тільки Волинському воєводстві відкрито їхніх 24 відділення⁶⁶⁸. Агенти компаній розгорнули на західноукраїнських землях небувалу агітацію за еміграцію в країни Латинської Америки, стверджуючи при цьому, що тільки в Перу “має бути переселено 50 тис. родин”⁶⁶⁹. Це призвело до стрімкого зростання кількості емігрую-

⁶⁶⁰ Statystyka Pracy. – 1932. – Z.1. – S.103.

⁶⁶¹ Kołodziej E. Wychodźstwo zarobkowe z Polski 1918–1939. – S.125.

⁶⁶² Polesie (Brześć nad Bugiem). – 1931. – 17 maja.

⁶⁶³ Lepecki M. Wschodnie Peru czyli Montanja / M. Lepecki // Kwartalnik Instytutu Naukowego do Badań Emigracji i Kolonizacji (далі – KINBEK) (Warszawa). – 1929. – T. I. – S. 26.

⁶⁶⁴ Діло. – 1929. – 26 березня.

* В кабінеті полковника К.Світальського із 14 міністрів шість були вищими офіцерами.

⁶⁶⁵ Landau Z., Tomaszewski J. Zarys historii gospodarczej Polski. – S. 336.

⁶⁶⁶ Kołodziej E. Wychodźstwo zarobkowe z Polski 1918–1939. – S.132.

⁶⁶⁷ Gazeta Warszawska (Warszawa). – 1930. – 3 kwietnia.

⁶⁶⁸ БОГА. – Ф.1. – Оп.4. – Д.1336. – Л. 120.

⁶⁶⁹ Wychodźca. – 1929. – 14 kwietnia.

чих з окремих регіонів Західної України. Так, у 1929 р. з Волинського воєводства переселилося за океан 9945 осіб⁶⁷⁰, з Тернопільського – 9509 осіб⁶⁷¹.

За таких умов влада здійснила спробу взяти еміграцію під свій повний контроль. У січні 1930 р. утворено Еміграційний синдикат, джерелом прибутків якого мав стати продаж корабельних квитків, тому ця установа була зацікавлена в інтенсифікації переселення. У лютому 1930 р. уряд скупив більшість акцій данського мореплавного товариства “Східно-Азіатська компанія” й утворив першу польську корабельну лінію “Gdynia – Ameryka”⁶⁷². У зверненні ЕУ з цього приводу відзначалося: “Експозитури ЕУ і Державні управління посередництва праці зобов’язані надавати допомогу тим емігрантам, що мають намір подорожувати пароплавами польської лінії і захищати її інтереси”⁶⁷³. На практиці це означало, що агенура компанії “Gdynia – Ameryka”, як, зрештою, й інших мореплавних товариств, отримала право на визиск населення під покровительством властей. З огляду на світову економічну кризу й низьку економічну кон’юнктуру в заокеанських країнах, захоочення західноукраїнських селян до еміграції мало відверто злочинний характер. На це звернув увагу у виступі під час обговорення бюджету на 1930–1931 рр. український депутат польського сейму Д. Паліїв. Він, зокрема зазначив: “Те, що відбувається зараз в еміграції, не можна назвати інакше, ніж торгівлею живим товаром. Тисячі агентів нишпорять, мов гієни, на Волині, Поліссі та Галичині, вмовляючи українське населення емігрувати в Перу. Закон забороняє будь-яку агітацію на користь еміграції. Але ж дотепер ми ще не чули, щоби хоча одна людина була покарана за таку діяльність”⁶⁷⁴.

1931 р. світова економічна криза досягла найвищої позначки. В США на кожну тисячу працюючих було 75 осіб безробітних, в Канаді – 41 особа⁶⁷⁵. За таких обставин надзвичайно зросла рееміграція. У вказаному році з Польщі емігрувало в заокеанські країни 11 770 осіб, а повернулося –7233 особи⁶⁷⁶. Така ситуація явно не відповідала інтересам польського уряду, і він почав застосовувати щодо реемігрантів-українців та євреїв положення закону від 20 січня 1920 р. Згідно з ним, польське громадянство могла отримати особа, яка щонайменше 10 років постійно проживала в кордонах Польської держави⁶⁷⁷. Такі приписи мали відверто дискримінаційний характер і викликали осуд української та єврейської громадськості⁶⁷⁸.

В умовах зростаючого безробіття країни Америки почали вживати рішучих заходів з метою обмеження або навіть зупинення імміграції. У 1931 р. уряд Канади повністю припинив імміграцію до країни⁶⁷⁹, Аргентина, Бразилія і Перу підвищили

⁶⁷⁰ Statystyka Pracy. – 1931. – Z.1. – S.102–103.

⁶⁷¹ Тернопільський обласний державний архів (далі –ТОДА). Ф.3 (Тернопільське повітове староство) – Оп.5. – Спр.792. – Арк.35.

⁶⁷² ЦДА України у Львові. – Ф. 422. – Оп.1. – Спр. 50. – Арк. 4.

⁶⁷³ БОГА. – Ф.1. – Оп. 4. – Д. 1335. – Л. 75 об.

⁶⁷⁴ ЦДА України у Львові. – Ф.344 (Українське національно-демократичне об’єднання), оп.1. – Спр. 519. Арк.1.

⁶⁷⁵ Statystyka Pracy. –1931. – Z.1. – S. 368.

⁶⁷⁶ Ibid. – 1934. – Z.1. – S. 38.

⁶⁷⁷ DzU RP. – 1920. – №. 7. – Poz. 44.

⁶⁷⁸ Діло. – 1932. – 22 червня.

⁶⁷⁹ Український емігрант. – 1931. – 15 травня.

плату за імміграційні візи та вступний податок⁶⁸⁰. Об’єктивно це призвело до різкого скорочення еміграційного потоку і зниження прибутків Еміграційного синдикату. Прагнучи компенсувати втрати, його агенти вдавалися до відверто злочинського ошукування населення. “На Волині, – писала газета “Український емігрант”, – відкрито новий спосіб обману, який полягав у рекрутації селян до японської армії. Зголошений підписував декларацію і давав від 10 до 30 дол., в залежності від того, у якому роді військ хотів служити. Кілька десятків селян повірили обманцям і подалися до Гданська, де розміщувалася японська військова місія”⁶⁸¹. В іншому випадку у місті Луниці Польського воєводства агент З. Чекановський отримав від селян по 40 дол. за полагодження усіх формальностей, пов’язаних з виїздом, але “документів не виробив і зник в невідомому напрямку”⁶⁸². У 1931 р. зловживання агентів мореплавних товариств на Волині та Поліссі були настільки значними, що директор ЕУ Б. Наконечніков дав вказівку керівникові Брестської експозитури ЕУ перевірити діяльність усіх бюро інформацій та відділів Польського еміграційного товариства⁶⁸³.

Ніким не обмежувана злочинна діяльність агентури на Західній Україні давала свої результати. Навіть у 1932 р., коли еміграційна кон’юнктура в Польщі знизилася до мінімуму, із західноукраїнських воєводств за океан переселилося 3653 особи, або 43 відсотки усієї польської еміграції⁶⁸⁴. Однак владні структури прагнули до подальшого нарощення цих показників. З огляду на це міністерство закордонних справ (МЗС) у січні 1933 р. наказало Міжміністерській еміграційній комісії* (МЕК) з’ясувати наступні питання: 1) в який спосіб належить використати еміграцію національних меншин для зміцнення становища поляків (*polskiego stanu posiadania*); 2) на які терени необхідно спрямувати переселення слов’янських меншин; 3) які заходи треба вжити для популяризації ідеї еміграції серед національних меншин⁶⁸⁵. Це свідчило про неабияку зацікавленість урядових кіл Варшави до вказаних проблем. З метою їх вирішення вжито всіх можливих засобів. Як свідчать архівні матеріали, агенти Еміграційного синдикату у 1933–1934 рр. буквально засипали галицькі воєводства рекламними оголошеннями з викладом умов переселення в Аргентину, Бразилію, Перу, Парагвай. В окремих місцевостях вони поширювали чутки про можливість еміграції в Манчжурію, Ліберію, Марокко, на Кіпр. “Охочих до виїзду негайно записують за плату від 2 до 5 дол.” – писала газета “Діло”⁶⁸⁶. На Поліссі у 1934 р. проведено широкомасштабну рекрутацію євреїв для переселення в Аргентину. З метою збільшення еміграції до Південної Америки МЗС у 1935 р. через підставних осіб заснувало осадницькі акціонерні спілки в Аргентині і Бразилії. Крім цього, у Варшаві утворено акціонерну спілку “Міжнародне осадницьке товариство” (МТО) з акційним капіталом 500 тис. злотих, з яких 50 відсотків мав

⁶⁸⁰ *Fogelson S. Wędrówki międzynarodowe na tle kryzysu gospodarczego / S. Fogelson // Statystyka Pracy. – 1935. – Z.1. – S.23.*

⁶⁸¹ Український емігрант. – 1932. – 31 травня.

⁶⁸² БОГА. – Ф.2082 (Пинский отдел Емиграционного синдиката). – Оп. 1. – Д 130. – Л. 22.

⁶⁸³ Там само. – Ф.377 (Эмиграционный синдикат. г. Брест). – Оп. 1. – Д. 5. – Л. 95.

⁶⁸⁴ *Statystyka Pracy. – 1933. – Z.1. – S.43.*

* У 1930 р. утворено Міжміністерську комісію у справах еміграції. З 1932 р. вона діяла під назвою Міжміністерська еміграційна комісія, яку очолював міністр закордонних справ.

⁶⁸⁵ *Janowska H. Emigracja z Polski w latach 1918–1939. – S 363.*

⁶⁸⁶ Діло. – 1935. – 24 березня.

покрити Державний сільськогосподарський банк і 50 відсотків – МЗС⁶⁸⁷. Однак найбільших зусиль для посилення еміграції національних меншин на даному етапі доклдала заснована у 1924 р. Морська і Колоніальна Ліга (МКЛ)⁶⁸⁸. З її ініціативи і за підтримкою МЗС у 1937 р. Союзу громадських організацій опіки над емігрантами у Львові надано напівофіційний статус. На першій конференції цієї проурядової структури зазначалося: “Благо Польської держави вимагає, щоб заохочувати еміграцію, з одного боку, єврейського населення, “руського” і українського – з другого, а польського – тільки в необхідних масштабах і під контролем властей”⁶⁸⁹. За таких обставин МЗС у 1937 р. розробило перший таємний план еміграційної політики, який мав “запевнити польському елементові кількісну й економічну перевагу в Польщі”⁶⁹⁰. З огляду на це запропоновано домагатися посилення еміграції білорусів і українців до Бразилії, Аргентини та інших країн Південної Америки. Єврейське населення планувалося скеровувати переважно до Палестини. На проведення цієї акції передбачалося виділити 21 млн злотих⁶⁹¹. Все це буквально означало, що агентура мореплавних товариств отримала від польських властей благословення на ведення еміграційного промислу в Західній Україні. Щоб досягнути бажаних показників, агенти поширювали найнеймовірніші чутки про країни імміграції. На Поліссі вони стверджували, що “маршал Юзеф Пілсудський ще за життя купив землю в Бразилії, щоб створити емігрантам рай у теплому краї”⁶⁹². У Волинському воєводстві агентура Еміграційного синдикату розпалила справжню “парагвайську гарячку”. При цьому бажаним емігрувати повідомлялося, що в “Парагваї вони отримують 45 гектарів землі, безплатне харчування та лікарську допомогу впродовж трьох місяців”⁶⁹³. В умовах земельного голоду подібні обіцянки відігравали визначальну роль. Не випадково у 1937 р. з Волині в Парагвай емігрувало 3174 особи, що становило 60 відсотків усієї польської еміграції у цю країну⁶⁹⁴. Загалом у вказаному році з західноукраїнських воєводств виїхало за океан 14 435 осіб, що становило 61 відсоток усіх переселенців з Польщі. Серед емігрантів переважали українці віком 20–39 років⁶⁹⁵. Висловлюючи занепокоєння постійним зростанням переселення, тогочасні українські газети вказували: “Еміграційний психоз й еміграційна гарячка, штучно підтримувана брехливими агентами, затемнює здоровий глузд. Овечий гін опановує чимраз ширші кола нашого хліборобського населення. І так як стадо баранів без думки летить за передніми шарами у пропасть, подібно і наші люди за намовою і порадою якихось пройдисвітів чи власних продажних агентів їдуть в незнане й на непевне, стають іграшкою в руках спекулянтів”.

У 1938 р. латиноамериканські країни, передовсім Бразилія і Аргентина, почали вживати заходів для обмеження імміграційного потоку з Європи, зокрема з Польщі.

⁶⁸⁷ *Kołodziej E.* Wychodźstwo zarobkowe z Polski 1918–1939. – S.205.

⁶⁸⁸ *Stendig S.* Polska a Palestyna / S. Stendig. – Warszawa, 1935. – S. 13–15.

⁶⁸⁹ ДАЛО. – Ф.1 (Львівське воєводське управління). – Оп. 34. – Спр. 3293. – Арк. 4–5.

⁶⁹⁰ *Kołodziej E.* Wychodźstwo zarobkowe z Polski 1918–1939. – S. 204.

⁶⁹¹ *Ibid.*

⁶⁹² БОГА. – Ф.2082. – Оп.1. – Д. 6. – Л.100; *Kołodziej E.* Dzieje Polonii w zarysie 1918–1939 / E. Kołodziej. – Warszawa, 1991. – S. 262–263.

⁶⁹³ Там само. – Ф.377. – Оп.1. – Д. 2. – Л. 2.

⁶⁹⁴ *Statystyka Pracy.* – 1938. – R.XVIII. – S. 25.

⁶⁹⁵ *Praca i opieka społeczna.* – 1937. – Z.IV. – S. 415.

У зв'язку з цим “Praca i Opieka Społeczna” писала: “Країни імміграції прагнуть запевнити собі у потрібній кількості здоровий сільськогосподарський елемент, що володіє значними матеріальними засобами. Як наслідок постійна еміграція стає дуже коштовною і вимагає значних грошових сум. Емігрувати може не безземельний і малоземельний, але селянин, що посідає певний капітал, котрий і в Польщі добре собі радить”⁶⁹⁶. Подібні застереження не вплинули на позицію в еміграційному питанні “санацийних” політиків. Більше того, у лютому 1939 р. голова МЕК, державний секретар МЗС М. Арцішевський стверджував, що, “незважаючи на негативну кон’юнктуру, необхідно і надалі розвивати заморську еміграцію, особливо еміграцію національних меншин”⁶⁹⁷. З огляду на це МЕК у 1939 р. виділила кредит у сумі 170 тис. злотих для продовження осадницької акції в Аргентині, Парагваї і Бразилії. Однак початок Другої світової війни перешкодив реалізації цих планів.

В еміграційній політиці польської влади важливе місце посідала континентальна еміграція, яка за своїми масштабами не поступалася переселенню в океанські країни. Найбільша кількість польських сезонних робітників у міжвоєнне двадцятиліття виїжджала у Францію, умови заробітчанства в якій регулювала польсько-французька конвенція від 3 вересня 1919 р.⁶⁹⁸. Згідно з нею, Французька місія в Польщі встановлювала контингент робітників на кожний рік, а польський уряд визначав воєводства, де мала проводитися їх індивідуальна та колективна рекрутація. Прагнучи не допустити до сезонної еміграції українців та євреїв, ЕУ у більшості випадків на західноукраїнські воєводства не виділяло контингенту або ж він був мізерним. Так, у квітні 1924 р. Французька місія повідомила про рекрутацію в серпні 4090 польських робітників для робіт у промисловості і на шахтах. З цієї кількості Волинське воєводство отримало контракт на 60 осіб У зв’язку з такою ситуацією одна з газет писала: “Польське міністерство праці одноосібно визначає кількість робітників і околиці, з яких можна виїжджати на заробітки. При цьому не враховується, що найбільший голод праці є на українських землях і встановлює для деяких повітів до смішного малу квоту і то лишень у Львівському воєводстві. Населення Станиславівського, Тернопільського, Волинського і Поліського воєводств зовсім позбавлене права на заробіткову еміграцію”⁶⁹⁹. Така позиція урядових кіл призвела до того, що у 1922 р. із трьох воєводств т.зв. Східної Малопольщі до Франції емігрувало 121 особа⁷⁰⁰, тоді як з усієї Польщі 29 840 осіб⁷⁰¹. Ситуація залишалася майже без змін і в наступні роки. Не випадково в період 1919–1939 р. з усіх польських заробітчан у Франції українці, євреї та німці становили лише 2 відсотки⁷⁰².

Поруч з Францією важливе місце у континентальній еміграції з Польщі посідала Німеччина. В період з 1919 по 1925 р. еміграція в цю країну мала нелегальний характер. У січні 1926 р. між урядами обох держав укладено тимчасову угоду, а 24

⁶⁹⁶Praca i opieka społeczna. –1938. – Z. IY. – S. 418-419.

⁶⁹⁷Kołodziej E. Wychodźstwo zarobkowe z Polski 1918–1939. – S.210.

⁶⁹⁸DzU RP. – 1920. – №.41. – Poz. 246.

⁶⁹⁹Громадський голос (Львів). – 1926. – 13 березня.

⁷⁰⁰ЦДІА України у Львові. – Ф. 802. – Оп.1. – Спр. 207. – Арк.1.

⁷⁰¹Jurkiewicz S. Polski ruch migracyjny, jego organizacja i zamierzenia na najbliższą przyszłość / S. Jurkiewicz. – Warszawa, 1929. – S. 6.

⁷⁰²Janowska H. Polska emigracja zarobkowa we Francji 1918–1939 / H. Janowska. – Warszawa, 1964. – S.102.

листопада 1927 р. – конвенцію у справах сільськогосподарських робітників⁷⁰³. У цих документах польська сторона застергла за собою право визначати повіти, в яких могла проходити рекрутація заробітчан⁷⁰⁴, що мало вкрай негативні наслідки для Західної України. Так, у 1926 р. у Польщі передбачалося рекрутувати 60 тис. осіб⁷⁰⁵, з яких на західноукраїнські воєводства виділено 2 тис. осіб (Яворівський, Рава-Руський, Жовківський повіти)⁷⁰⁶. У 1928 р., з огляду на небувалу повінь на Підкарпатті, до участі в еміграції у Німеччину допущено населення шести повітів Станіславівського воєводства: Долинський, Стрийський, Калуський, Станіславівський, Тлумацький, Жидачівський, звідки передбачалося рекрутувати 2600 осіб⁷⁰⁷. Загалом у зазначеному році на сезонних роботах у Німеччині перебувало 85 375 польських громадян⁷⁰⁸, серед яких тільки 2302 українці і 87 євреїв. Що стосується воєводств, то з Поліського на заробітках було 2 особи, з Волинського – 11 осіб⁷⁰⁹. Аналізуючи ці показники, С. Баран в одному з дописів до газети “Діло” вказував, що їхнє порівняння “дає нам повну картину польської еміграційної політики відносно нашого народу. Така ситуація викликала серйозне занепокоєння української громадськості. У зв’язку з цим Д. Паліїв, виступаючи на одній із сесій польського сейму, відзначав: “У Польщі є край, з якого взагалі заборонено емігрувати і в Німеччину, і в Францію. Це – Волинь. І не тому, що там благополуччя і немає бажаних поїхати на заробітки. Волинь розглядається як виключно державна лабораторія для еміграційного експерименту в Перу і Бразилію”⁷¹⁰. До цього слід додати, що польська влада не тільки чинила перешкоди континентальній еміграції українців, євреїв та німців із Західної України, а й позбавляла їх будь-якої опіки в країнах імміграції. Про це красномовно свідчить лист селянина І. Фірмана з Жидачівського повіту до редакції газети “Свобода”. Перебуваючи в нелюдських умовах на еміграції у Франції, він звернувся за допомогою до польського консульства в Парижі, але “тут довідались, що він українець, і кричали йому “здихай, як хочеш” і викидали за двері”⁷¹¹.

Після 1931 р. континентальна еміграція з Польщі, з огляду на величезне безробіття в країнах імміграції, була зведена до мінімуму. Найнижчого показника вона досягнула у 1935 р., коли у Францію виїхало лише 1400 осіб⁷¹². Її незначне поживлення розпочалося у 1937 р. і тривало до 1939 р. На цьому етапі, окрім традиційних Франції та Німеччини, мала місце еміграція в Латвію. З огляду на негативну кон’юнктуру на європейському ринку праці “санаційні” правителі Польщі приділяли сезонній еміграції незначну увагу.

Загалом еміграційна політика Польщі на Західній Україні мала сприяти зміцненню становища поляків у регіоні. Для досягнення поставленої мети було створено розгалужений еміграційний апарат, підконтрольний на відповідних етапах

⁷⁰³ Iwanowski S. Prawo o emigracji w Polsce. – S.302–328.

⁷⁰⁴ Ibid. – S.320.

⁷⁰⁵ Wychodźca. – 1925. – 8 listopada.

⁷⁰⁶ ДАЛО. – Ф.7. – Оп. 3. – Спр. 87. – Арк. 24 зв.

⁷⁰⁷ Український емігрант. – 1928. – 12 травня.

⁷⁰⁸ Statystyka Pracy. – 1932. – Z. 1. – S.102.

⁷⁰⁹ Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. – 1930. – S.32.

⁷¹⁰ ЦДІА України у Львові. – Ф.344. – Оп. 1. – Спр. 519. – Арк. 1.

⁷¹¹ Свобода. (Львів). – 1927. – 2 січня.

⁷¹² Śladkowski W. Polacy we Francji / W. Śladkowski. – Lublin, 1985. – S.144.

міністерству праці і суспільної опіки та міністерству закордонних справ. Останнє у 30-х роках санкціонувало появу ряду проектів заохочення заокеанської еміграції українців, євреїв, німців та інших народів. Водночас польська влада чинила перешкоди сезонній еміграції населення західноукраїнських воєводств у Францію, Німеччину та інші європейські країни. Відверто антиукраїнського та антиєврейського характеру еміграційна політика Варшави на Західній Україні набрала в період світової економічної кризи, коли емігранти завідомо були приречені на поневір'яння і визиск.

Національне питання в Польщі в 20–30 роках ХХ століття

Національне питання належало до найважливіших внутрішніх проблем незалежної Польщі. Друга Річпосполита від початку свого існування, як і більшість з тогочасних новостворених у східноєвропейському регіоні держав, взяла курс на формування мононаціональної держави. Політиці Польщі були властиві поєднання, з одного боку, прагнення мінімізувати лінгвістичну строкатість населення, з іншого, – курс на асиміляцію більшості національних меншин. Поліетнічність поляки помилково сприймали як загрозу своєму національному суверенітету. Більшість політиків і польська громадськість були переконані, що незалежна Польща може існувати лише як держава польського народу. Наслідком цього й став курс на асиміляцію меншин. Найжорсткішу колонізаційну політику держава провадила щодо тих етнічних груп, які могли зашкодити її внутрішній безпеці та цілісності, такими, вважали українців, білорусів, литовців. Для цього використовувалися різні методи: фальсифікація історичного минулого, відомостей про національний склад приєднаних територій, зокрема, Галичини, та навіть насильство⁷¹³.

На початках існування Другої Річпосполитої проблеми національних меншин вирішувалися лише з урахуванням їх значення на міжнародній арені. У своїй національній політиці польські правлячі кола, з одного боку, намагалися інтегрувати меншини та зміцнити унітарність держави, а з іншого, – змушені були протистояти самостійницьким прагненням як тих етнічних груп, які компактно заселяли цілі регіони, зокрема, українцям, білорусам, литовцям, німцям, так і тим, які не мали компактних місць проживання, – євреям, чехам і росіянам. Відмінності між меншинами в економічному, суспільно-політичному та культурному розвитку, національній свідомості гальмували інтеграційні процеси в державі, а їх політичні рухи дестабілізували суспільство, спричиняли втручання у внутрішні справи закордонних чинників⁷¹⁴.

⁷¹³ *Chojnowski A.* Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939 / *Andrzej Chojnowski.* – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1979. – S. 21; *Гон М. М.* Формування політичної нації в Польській Республіці (1918–1939) [Електронний ресурс] / М. М. Гон. – Режим доступу: <http://www.kyumu.edu.ua/vmv/v/07/gon.htm> (11.03.2015)

⁷¹⁴ *Красівський О.* Концепції польського політикуму щодо українського питання (початок 20-х років ХХ ст.) / Орест Красівський // Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2001. – № 5–6. – С. 284; *Tomaszewski J.* Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1939 / Jerzy Tomaszewski. – Warszawa: Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, 1985. – S. 182.

Проблемами меншин у Польській державі займалися міністерство внутрішніх справ і створений при ньому національний відділ, міністерство закордонних справ, міністерство військових справ і міністерство віросповідань та освіти, меншою мірою – міністерство юстиції, міністерство фінансів та аграрних реформ. На місцях їх розпорядження виконували воеводи та старости. Поряд з органами державної адміністрації існували дорадчі установи: у 1924 р., за часів правління уряду В. Грабського, були створені Комісія чотирьох (Г. Лоевенгеж, С. Тугутт, Е. Старчевський, С. Грабський), і секція політичного комітету Ради міністрів у справах східних воєводств і національних меншин; у 1934 р. – Комісія наукових досліджень східних земель. Ці органи розробляли для уряду пропозиції щодо вирішення національного питання, реалізації політики держави на східних теренах. Наукове обґрунтування цих заходів забезпечував Інститут досліджень національних справ. У 1935 р. з ініціативи Ради міністрів було створено Комітет з національних справ, який готував для уряду пропозиції та висновки, координував політику щодо меншин⁷¹⁵.

У державній політиці Другої Речіпосполитої щодо непольського населення польський дослідник А. Хойновський виокремив три періоди: 1) період 1919–1926 рр. характеризувався політичною нестабільністю, зокрема, частою зміною урядів, сильним міжнародним впливом на вирішення питань меншин, незгодженістю засад у вирішенні цих проблем; 2) 1926–1935 рр. – національна політика провадилася під гаслом “державної асиміляції”; 3) після 1935 р., польська влада намагалася реалізувати концепцію “державної асиміляції” шляхом зміцнення польськості на східних теренах. Загалом через економічну слабкість держави, а також націоналістичні настрої в польському суспільстві Польща не змогла задовольнити навіть найменших вимог етнічних груп. Як наслідок національні антагонізми стали визначальним чинником внутрішніх конфліктів держави, її слабкості⁷¹⁶.

Політика Польщі щодо непольського населення залежала від багатьох чинників, зокрема, від чисельності етнічних груп, ролі, яку вони виконували в політичному чи економічному житті держави. На спрямованість цієї політики суттєво впливало ставлення політичних партій до проблем тих чи інших етнічних чи релігійних груп. Основні напрями національної політики формували дві базові політичні концепції: одну представляла Національно-демократична партія, другу – Ю. Пілсудський та його прихильники. Інші політичні партії, хоч і пропонували різні шляхи вирішення цієї проблеми, зокрема, надання меншинам культурної чи територіальної автономії, вирішального впливу на державну політику не мали.

У формуванні програми ендеків щодо непольського населення важливу роль відіграли Р. Дмовський та Я. Поплавський, які вважали, що вирішувати національні питання повинен польський народ як розпорядник господарських надбань краю та єдиний спадкоємець етнокультурних цінностей. Згідно з їх концепцією національної політики держави, єдиною державною мовою могла бути польська, а єдиною державною школою – школа з польською мовою навчання, свої освітні заклади національні меншини могли засновувати лише власним коштом. Гарантію

⁷¹⁵ *Chałupczak H.* Mniejszości narodowe w Polsce: 1918–1995 / H. Chałupczak, T. Browarek. – Lublin: Wydaw. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1998. – S. 264.

⁷¹⁶ *Chojnowski A.* Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939 / A. Chojnowski. – S. 5–6, 27.

громадянського рівноправ'я давала повна лояльність меншин до держави. Політики та теоретики ендеції намагалися усунути все, що не відповідало їхньому ідеалові державної єдності як у політичній, так і в ідейній площинах, прагнули позбавити усі національні меншини права вільного національного та культурного розвитку, зокрема, колонізувати українців і білорусів, ізолювати євреїв від польської спільноти, послабити економічні та політичні позиції німецької меншини з перспективою реполонізації теренів їх проживання. Однак укладаючи свою програму, ендеки припустилися декількох суттєвих помилок: по-перше, переоцінили асиміляційну привабливість і силу польської культури; по-друге, недооцінили потужність політичних і культурних рухів слов'янських народів держави, зокрема, зростання національної свідомості непольського населення⁷¹⁷.

Їх політичні опоненти, з табору пілсудчиків⁷¹⁸ репрезентували федеративну концепцію, в основу якої поклали “ягеллонський міф” (його суть зводилася до ідеалізації часів правління Ягеллонської династії (1385–1572), апологетичного трактування польсько-литовської унії тощо). Вони були переконані, що відродити давню Річпосполиту можна було на фундаменті федеративного устрою та за умови забезпечення меншинам сприятливих умов для національного, культурного та економічного розвитку. Виокремлена з широкої федеративної програми концепція “прометеїзму” передбачала необхідність переконання національних меншин у перевагах тривалого співіснування з Польською державою. На противагу ендецькій політиці денационалізації пілсудчики висунули постулат об'єднання непольського населення з державою шляхом забезпечення меншинам відповідних умов для економічно-культурного та національного розвитку, які відповідали б їх потребам й ослабили б тяжіння населення східних теренів, зокрема, українців і білорусів, до об'єднання з радянськими республіками⁷¹⁹.

Як ендеки, так і табір “санації” втілювали ідею відмінного трактування меншин у різних районах держави та заклали її в підвалини регіональної політики, що реалізовувалася з урахуванням принципів індивідуалізації (індивідуальна політика щодо кожної меншини); регіоналізації (застосування відмінних методів національної політики в різних історико-етнічних областях, зокрема, Західної України (Сокальський кордон)); селективності (визначалася зовнішньополітичною ситуацією в Європі (протистояння з Німеччиною та радянською Росією)); специфічними національно-суспільними ознаками етнічних груп, різноманітними регіональними, мовними, соціально-економічними, релігійними та іншими особливостями цих меншин, ступенем розвитку їхньої національної свідомості, чисельністю, територіальним розселенням, соціальною структурою, релігією, сепаратистськими

⁷¹⁷ *Papierzyńska-Turek M.* Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926 / *M. Papierzyńska-Turek.* – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1979. – S. 45; *Paprocka W.* Ludność białoruska a polska polityka mniejszościowa w okresie międzywojennym / Wanda Paprocka // *Etnografia Polska.* – 1995. – T. 39. – Zesz. 1–2. – S. 6–7; *Tomaszewski J.* Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1939. – S. 182.

⁷¹⁸ *Paruch W.* Podstawy i uzasadnienie tożsamości politycznej obozu piłsudczykowskiego (1926–1939) / Waldemar Paruch // *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K. Politologia.* – Lublin, 1997. – Vol. 4. – S. 28–33.

⁷¹⁹ *Papierzyńska-Turek M.* Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926 / *M. Papierzyńska-Turek.* – S. 47–48.

настроями чи лояльністю до держави⁷²⁰. Так, якщо українці та білоруси боролися за національне визволення, то німецька меншина прагнула зберегти своє привілейоване економічне та політичне становище на теренах компактного проживання, натомість польсько-єврейський конфлікт зосереджувався в економічній, культурній та психологічній сферах. Водночас національні конфлікти спалахували на тлі суспільного протистояння, зокрема у східних теренах, де польська влада, відстоюючи інтереси польських землевласників, гальмувала аграрну реформу.

Від початку існування Польської держави і до травневого перевороту 1926 р. основні засади національної політики кілька разів змінювалися. До листопада 1922 р., часу виборів до сейму і сенату, проблеми національної політики перебували на другому плані, а на перший план виступили проблеми ведення військових дій і ліквідації їх економічних наслідків. Питання меншин розглядалося з урахуванням його міжнародного значення та проблеми кордонів. Польські урядовці намагалися через політику доконаних фактів, не дочекавшись остаточного рішення Ради послів союзних держав, ігноруючи протести та бойкот місцевого населення, інтегрувати Галичину, принаймні з правно-адміністративного погляду⁷²¹.

Усі політичні та економічні зміни в Галичині спрямовувалися на зміцнення “польськості”. Полонізація краю врешті-решт завершилася тим, що українське питання “або зовсім перестало б існувати, або ж не поставало у такій гострій формі”⁷²². Відразу після захоплення цієї території у 1919 р. польські правлячі кола, намагаючись контролювати усі прояви громадсько-політичного життя галичан, взяли за ліквідацію автономних самоврядних інституцій. Насамперед було скасовано автономний статус краю та відповідні інституції. На підставі спеціального розпорядження Ради міністрів Польщі від 7 березня 1919 р. було призначено генерального делегата уряду для Галичини, який очолив усі самоврядні крайові і повітові органи. Законом від 30 січня 1920 р. було створено тимчасовий відділ самоврядування у Львові до часу запровадження воєводського самоврядування, який перебрав на себе функції крайового сейму та крайового відділу, скасованих цим законом⁷²³. Попри занепокоєння польської громадськості, яка побоювалася негативних наслідків запроваджених змін, своїх рішень уряд не змінив. Лише польсько-радянська війна дещо призупинила темпи інтеграції Галичини до складу держави.

Складовою програми, яка вплинула на соціальну структуру та національні відносини в Галичині, стала аграрна політика польського уряду. Відповідно до ухвали “Основи земельної реформи”, прийнятої польським сеймом 10 липня 1919 р., на східних теренах мали бути створені господарства польських колоністів-осадників,

⁷²⁰ *Mauersberg S.* Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939 / S. Mauersberg. – Wrocław; Warszawa; Kraków: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1968. – S. 198; *Комар В.* “Українське питання” в політиці урядів Польщі (1926–1939 рр.) / В. Комар // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 2001. – № 5. – С. 122.

⁷²¹ *Chojnowski A.* Konsepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939 / A. Chojnowski. – S. 29.

⁷²² *Красівський О.* Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. / Орест Красівський. – К.: ІНІЕНД, 2008. – С. 310.

⁷²³ *Іваник М.* Тимчасовий відділ самоврядування у Львові в структурі органів місцевого самоврядування Галичини (1920–1928 рр.) / Микола Іваник // Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1920–1939): матеріали міжнародної наукової конференції, Дрогобич, 8–9 жовтня 2004 р. / [упорядн. В. Футала]. – Дрогобич: Коло, 2005. – С. 75.

які в майбутньому стали б політичною і соціальною опорою польської влади на цих землях⁷²⁴. Забезпечити зміцнення польської складової на сході країни як основи цілісності держави та стабільності кордонів, були покликані закони від 15 липня 1920 р. “Про виконання аграрної реформи”⁷²⁵, від 17 грудня 1920 р. “Про перехід у державну власність землі в деяких повітах Речіпосполитої”⁷²⁶ та від 17 грудня 1920 р. “Про надання землі солдатам польської армії”⁷²⁷. Очікувалося, що після колонізації, зокрема, Волині та Галичини, польськими цивільними та військовими осадниками, польське населення на східних теренах збільшиться на 30%. Зокрема, у рапорті “Товариства східних кресів” йшлося про те, що “при опрацюванні плану осадництва східних кресів насамперед слід враховувати національні особливості, оскільки без зміцнення польськості вони не залишаться надовго в Польщі”⁷²⁸. Польський прем’єр-міністр В. Вітос вважав, що земельна реформа розширить кордони Польщі, зміцнить польські володіння і посилить польську спроможність у боротьбі за землю як основу національної території. Однак ця політика не мала очікуваних наслідків, ані політичних, ані економічних. Основними причинами її невдачі стали фінансові труднощі; відхід 1923 р. від активної політичної діяльності ініціатора військового осадництва Ю. Пілсудського; загострення міжнародних протистоянь на цих землях, спричинених, з одного боку, перерозподілом земель, а з іншого, – державною освітньою політикою, яку українці сприйняли як спробу скасування національного шкільництва. Пожвавлення колонізаційної політики після травневого перевороту 1926 р. також не принесло очікуваних результатів, насамперед через економічні труднощі⁷²⁹.

Черговими кроками, спрямованими на інтеграцію Галичини до складу Другої Речіпосполитої, стали такі: 1) перепис населення 1921 р., основним завданням якого було “засвідчити перевагу польського елемента в Галичині”, з метою аргументації правомірності приєднання цих теренів до Польщі (щоб отримати потрібний результат, українців примушували до участі в переписі під страхом арешту, а також ув’язнювали тих, хто закликав його бойкотувати (в основному це греко-католицькі священники, вчителі та молодь)⁷³⁰, а поляків і євреїв примушували голосувати за-

⁷²⁴ Roszkowski W. Najnowsza historia Polski 1914–1993. T. 1: 1914–1945 / Andrzej Albert [pseud.]. – Warszawa: “Świat Książki”, 1995. – S. 111.

⁷²⁵ Ustawa z dnia 15 lipca 1920 r. O wykonaniu reformy rolnej //Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (далі – Dz. U.)– 1920. – Nr 70. – Poz. 462. – S. 1229–1237.

⁷²⁶ Ustawa z dnia 17 grudnia 1920 r. o przejęciu na własność Państwa ziemi w niektórych powiatach Rzeczypospolitej Polskiej //Dz. U. – 1921. – Nr 4. – Poz. 17. – S. 38–39.

⁷²⁷ Ustawa z dnia 17 grudnia 1920 r. O nadaniu ziemi żołnierzom Wojska Polskiego //Dz. U. – 1921. – Nr. 4. – Poz. 18. – S. 40–41.

⁷²⁸ Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. – С. 311.

⁷²⁹ Пандяк І. Зміни в національному складі сільського населення Східної Галичини в результаті польської колонізації 1920–1939 рр. / Ігор Пандяк //Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21–22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 257–258; Głowacka L. Osadnictwo wojskowe na Wołyniu w latach 1921–1939 w świetle dokumentów Centralnego Archiwum Wojskowego [Електронне видання] / Lidia Głowacka, Andrzej Czesław Żak. – S. 145. – Режим доступу: http://archiwumcaw.wp.mil.pl/biuletyn/b28/b28_6.pdf (5.03.2015).

⁷³⁰ ДАІФО. – Ф. 2 (Станіславське воєводське управління, м. Станіславів). – Оп. 1 (Президіальний відділ. Підвідділ преси та громадської безпеки). – Спр. 31 (Донесення воєводського управління

мість українців)⁷³¹; 2) запровадження військової повинності для усього населення Галичини на підставі заяви міністра військових справ до Президії Ради міністрів від 12 липня 1921 р. про реєстрацію на території Галичини громадян Польської держави 1885–1902 р. н. та видання 27 листопада 1922 р. наказу про призов на військову службу чоловічого населення Галичини 1900–1901 р. н.⁷³²; 3) скасування 1 вересня 1921 р. інституту намісництва, на підставі розпорядження Ради міністрів від 17 травня 1921 р., та запровадження уніфікованого поділу на воєводства, створення, відповідно до закону від 3 грудня 1920 р., на території Галичини чотирьох воєводств: Краківського, Львівського, Станіславського та Тернопільського, з приєднанням до Львівського західних повітів, де переважало польське населення⁷³³, та, відповідно до закону від 4 лютого 1921 р.⁷³⁴, трьох східних воєводств: Волинського, Поліського, Новгородського⁷³⁵; 4) офіційна заміна назви “Галичина” на “Східна Малопольща”⁷³⁶; 5) звільнення з державних установ службовців-українців за відмову від присяги на вірність Польській державі⁷³⁷; 6) вибори у листопаді 1922 р. до сейму та сенату, покликани продемонструвати перевагу поляків у краї (усвідомлюючи це, українські політики закликали населення бойкотувати вибори⁷³⁸); 7) затвердження Радою міністрів від 23 листопада 1922 р. кредиту для “національної роботи на кресах” і матеріальне відшкодування потерпілим від українських збройних виступів під час виборчої кампанії 1922 р. До цього слід додати запровадження в Галичині, відповідно

Міністерству внутрішніх справ про бойкот перепису населення, який проводили українці Станіславщини). – Арк. 4, 12.

⁷³¹ По виборах до польського сейму // Громадський голос. – 1922. – Ч. 4. – 11 падолиста.

⁷³² Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. – С. 314.

⁷³³ Ustawa z dnia 3 grudnia 1920 r. o tymczasowej organizacji władz administracyjnych II instancji (województw) na obszarze b. Królestwa Galicji i Lodomerji z W. Ks. Krakowskiem oraz na wchodzących w skład Rzeczypospolitej Polskiej obszarach Spisza i Orawy // Dz. U. – 1920. – Nr 117. – Poz. 768. – S. 2064–2066.

⁷³⁴ Ustawa z dnia 4 lutego 1921 r. o unormowaniu stanu prawno-politycznego na ziemiach, przyłączonych do obszaru Rzeczypospolitej na podstawie umowy o preliminaryjnym pokoju i rozejmie podpisanej w Rydze dnia 12 października 1920 r. // Dz. U. – 1921. – Nr 16. – Poz. 93. – S. 216–217.

⁷³⁵ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 17 maja 1921 r. w przedmiocie wykonania art. 3 ustawy z dnia 3 grudnia 1920 r. o tymczasowej organizacji władz administracyjnych II instancji (województw) na obszarze b. Królestwa Galicji i Lodomerji z W. Ks. Krakowskiem oraz na wchodzących w skład Rzeczypospolitej Polskiej obszarach Spisza i Orawy // Dz. U. – 1921. – Nr 46. – Poz. 282. – S. 680–681.

⁷³⁶ Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. – С. 315.

⁷³⁷ ДАЛЮ. – Ф. 271 (Дирекція поліції у Львові). – Оп. 1. – Спр. 296 (Донесення державних установ про звільнення з роботи українців, що відмовилися прийняти присягу на вірність Польській державі (список службовців в'язниці)). – Арк. 1.

⁷³⁸ ЦДІАУ у Львові. – Ф. 581 (Колекція документів про діяльність урядів і армії Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки). – Оп. 1. – Спр. 140 (Звернення та відозви УНРади, Української соціал-демократичної партії Галичини та Буковини та інших організацій в Східній Галичині до українського населення з закликом бойкотувати вибори в польський сейм, засудженням визнання державами Антанти Східної Галичини за Польщею та ін.). – Арк. 6–7; ДАІФО. – Ф. 2 (Станіславське воєводське управління, м. Станіславів). – Оп. 1 (Президіальний відділ. Підвідділ преси та громадської безпеки). – Спр. 76 (Донесення повітових староств про ставлення деяких буржуазних українських партій до виборів до сейму та сенату). – Арк. 1.

до розпорядження уряду від 18 грудня 1922 р., надзвичайних судів⁷³⁹ з фактичним переходом влади до рук командувача військом та урядових комісарів і, як наслідок, масові арешти українських громадсько-політичних діячів і греко-католицьких священників, а також осіб, запідозрених у сприянні ЗУНР та УГА, обшуки приміщень громадсько-культурних товариств, редакцій газет з подальшою заборонаю їх діяльності (“Громадський голос”, “Діло”, “Українська думка”, “Свобода”, “Земля і воля”, “Воля”)⁷⁴⁰. Усі ці заходи викликали масові протести серед українців, і, як наслідок, пожвавлення антидержавної діяльності створеної 1921 р. Української військової організації (УВО), поширення революційних настроїв і партизанських рухів, зокрема на Волині, які підтримувалися комуністичними партіями.

На початку 20-х років про порозуміння українців східної частини Галичини з тогочасною польською владою навіть не могло бути й мови. У своїй більшості вони були зорієнтовані на еміграційний уряд ЗУНР Є. Петрушевича, який сподівався заручитися підтримкою країн Антанти для утворення Галицької Республіки. Натомість українські національно-демократичні діячі Волині, Холмщини та Полісся, які не поділяли оптимізму галичан щодо створення самостійної Галицької Республіки та не бажали приєднання до радянської України, виступили з ініціативою щодо переговорів з польськими політиками. Зокрема, були налагоджені контакти з представниками польських лівих партій у сеймі: Польської соціалістичної партії (ППС), Польської селянської партії (ПСЛ) і Національної робітничої партії (НІР)⁷⁴¹. 6 червня 1920 р. відбулася дводенна нарада польських послів на чолі з І. Дашинським та української делегації на чолі з А. Васинчуком. Представники української громадськості подали “Меморіал”, який послужив підставою для обговорення. Документ, у якому були викладені умови мирного співіснування українців і поляків в одній державі, складався зі вступу, загальних положень, і розділів, присвячених питанням адміністрації, шкільництва, релігії, відбудови краю, самоврядування, кооперації, рільництва, реєміграції, допомоги жертвам війни. Основними завданнями були визначені забезпечення рівноправності українського та польського народів у всіх сферах суспільно-політичного, культурно-релігійного та економічного життя; надання територіальної автономії; запровадження української мови в освітній сфері та адміністрації, припинення колонізації; призначення українських радників в уряді та міністерствах тощо. Польські послы загалом погодилися з висунутими вимогами, які згодом мали бути схвалені парламентом⁷⁴². Однак ця нарада, як і наступні переговори, зокрема, ті, що відбулися восени 1920 р., а їх результатом мало стати

⁷³⁹ ДАЛО. – Ф. 1 (Львівське Воеводське управління). – Оп. 52 (Суспільно-політичний відділ). – Спр. 70 (Донесення вийтів гмін повітовим старостам у Городку Ягеллонському, Сяноку і Мостиськах про оголошення населенню рішення польського буржуазно-фашистського уряду про введення надзвичайних судів для осіб, запідозрених у революційній діяльності). – Арк. 3–9.

⁷⁴⁰ Новіцька Ю. Й. Національна політика Другої Речі Посполитої / Ю. Й. Новіцька // *Intermarum: історія, політика, культура. Матеріали міжнародної наукової конференції “В єдності сила. Україна–Польща: спільні шляхи до свободи”*. – Житомир, 2014. – С. 234.

⁷⁴¹ *Зашкільняк Л.* Спроби українсько-польського порозуміння в міжвоєнній Польщі (1920–1939 рр.) / Леонід Зашкільняк // *Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1920–1939): матеріали міжнародної наукової конференції, Дрогобич, 8–9 жовтня 2004 р.* / [упорядк. В. Футала]. – Дрогобич: Коло, 2005. – С. 35.

⁷⁴² *Z dotychczasowych prób rozwiązania problemu polsko-ukraińskiego* // *Biuletyn Polsko-Ukraiński* (далі – ВПУ). – 1938. – R. 7. – Nr. 2(241). – S 10–11.

подання урядом В. Вітоса до сейму рішення про створення українського університету; чи переговори 1922–1923 рр., ініційовані урядом Ю. Новака, а проведені за участі графа Я. С. Лося та міністра закордонних справ Польщі К. Скорунта з представниками уряду ЗУНР, відповідно до рішень яких українці могли отримати територіальну автономію та відкрити власний університет взамін за визнання польського державного суверенітету, не увінчалися успіхом з двох причин. Насамперед, зміна політичної ситуації в державі, яка позначилася відходом від урядових позицій політиків, наближених до Ю. Пілсудського, та переходом влади до рук ендеків, унеможливила реалізацію цих домовленостей. Крім того, українські політики вимагали одночасного врегулювання усього комплексу проблем статусу Східної Галичини та Волині, а також безпідставно очікували позитивного вирішення українського питання на міжнародній арені, відмовляючись задовольнитися поступками з польського боку. На думку сучасника тих подій І. Кедрина, це було тактичним прорахунком і політичною помилкою українських політиків⁷⁴³.

Відмовивши українцям у їхніх вимогах, польська влада натомість пішла на певні поступки німецькій меншині, яка проживала у Верхній Сілезії, а її права гарантувала Женевська конвенція 1922 р. На цій території німецьке населення домінувало у всіх сферах суспільно-політичного та економічного життя, а також вирізнялося високою національною свідомістю⁷⁴⁴. Однак щодо німецької меншини у східних воєводствах польський уряд провадив дещо відмінну політику, вона була подібна до тієї, яка провадилася щодо українців і білорусів. Так, новостворені польські органи влади в Галичині відразу розпочали наступ на права німців. Зокрема, місцева влада перейменовувала німецькі колонії (за вживання попередніх назв притягували до адміністративної відповідальності), не визнавала права цих поселень на існування, щоб зменшити їх кількість, прилучали їх до українських міст чи сіл, провадила політику денационалізації. Зауважмо, що лише 1938 р. міністерство внутрішніх справ розпорядилося не перешкоджати німецькому населенню вживати попередні назви поселень з огляду на те, що поляки в Німеччині користуються відповідним правом⁷⁴⁵.

Зауважмо, що така польська політика була близькою до тієї, яку провадила Румунія щодо національних меншин. Так, починаючи з 30-х років ХХ ст. правляча в державі Націонал-цараністська партія розгорнула активну румунізацію під гаслом “Румунія для румунів”. Українські назви населених пунктів змінювали на румунські, а 1936 р. з’явився урядовий циркуляр, який забороняв вживати історичні назви населених пунктів в офіційних документах і у пресі. Румунізувалися українські прізвища, та й сама назва “українці” була заборонена. Суттєво відрізнялася від цієї

⁷⁴³ Зашикільняк Л. Спроби українсько-польського порозуміння в міжвоєнній Польщі (1920–1939 рр.). – С. 36–37.

⁷⁴⁴ Детальніше про це див.: *Orzechowski M. Wojciech Korfanty. Biografia polityczna / M. Orzechowski.* – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1975. – 441 s.

⁷⁴⁵ ДАІФО. – Ф. 2 (Станіславське воєводське управління, м. Станіславів). – Оп. 1 (Президіальний відділ. Підвідділ преси та громадської безпеки). – Спр. 1564 (Листування з Міністерством внутрішніх справ і з повітовими староствами про діяльність на території воєводства німецько-фашистських організацій). – Арк. 2; *Сіреджук П.* Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини Східної Галичини (20–30-ті роки ХХ ст.) / П. Сіреджук. – Тернопіль: Економічна думка, 2008. – С. 139–145.

політики щодо національних меншин, зокрема, українців, політика, яку провадила Чехо-Словацька Республіка. Так, Закарпаття в її складі пройшло шлях значного національно-культурного піднесення та економічного розвитку, від початку окупації чехословацька влада намагалася піднести рівень освіти та культури закарпатських українців. Якщо польська влада запроваджувала закони, що обмежували вживання мов національних меншин, зокрема української, то в Закарпатті, навпаки, вільно функціонували три мови: українська, російська та русинська. Найтолерантніше влада ставилася до українців, але не лише до місцевих, а й до політичних емігрантів з Наддніпрянської України та з окупованих Польщею українських теренів⁷⁴⁶.

Певні зміни у польській національній політиці окреслилися з приходом у березні 1923 р. до влади уряду генерала В. Сікорського. Свою позицію щодо національних меншин В. Сікорський висловив у двох актах. Першим став підтриманий урядом 26 березня 1923 р. проект відозви до населення “східних кресів”, у якій він підтвердив готовність дотримуватися прав національних меншин, гарантованих їм Конституцією 1921 р., і на їх підставі гарантував можливість всебічного культурного та економічного розвитку, усунення перешкод для культивування національної окремішності в проблемах віровизнання, освіти тощо; захист інтересів українців і білорусів у процесі проведення аграрної реформи. Другий акт – це таємний реферат прем’єра щодо урядової політики на “східних кресах”, поданий на обговорення Політичного комітету Ради міністрів Польщі 7 квітня 1923 р., а згодом розісланий усім зацікавленим у цій справі воєводам. Саме на цьому засіданні були схвалені основні директиви національної політики уряду, які майже без змін реалізувалися упродовж міжвоєнного періоду. Це був перший офіційний постулат “державної асиміляції”, близький за “духом” польським соціалістам, консерваторам, а також табору Ю. Пілсудського⁷⁴⁷.

Визнаючи важливе значення східних земель для розвитку Польщі, В. Сікорський висунув концепцію стабілізації відносин на “східних кресах” шляхом здобуття прихильності населення цих теренів задля тривалого їх об’єднання з Польщею. Однак про надання автономії цим територіям у документі не йшлося, оскільки для тогочасних польських політиків найважливішою проблемою залишалася зовнішня безпека держави, а в цьому контексті територіальна автономія розглядалася як чинник, що може підважити цілісність держави. У документі лише було зазначено, що “надання ширших конституційних свобод буде розглянуте урядом у відповідний час”⁷⁴⁸. Натомість порушувалося земельне питання, зокрема, надання землі військовим поселенцям, а також наголошувалося, що діяльність непольських освітніх закладів не може перешкоджати розвитку польського шкільництва⁷⁴⁹.

⁷⁴⁶ Терлюк І. Я. Західні українські землі в період міжвоєнної окупації: короткий нарис історії держави і права / І. Я. Терлюк, П. М. Лепісевич, С. В. Кольбенко. – Львів: Ліга-Прес, 2007. – С. 39, 63–65.

⁷⁴⁷ Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929 / R. Torzecki. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1989. – S. 21, 25; Feliński M. [pseud.][Różycki Rajmund]. Ukraińcy w Polsce odrodzonej / M. Feliński. – Warszawa: Drukarnia P. K. O., 1931. – S. 31, 101–105.

⁷⁴⁸ O Niepodległą i Granice: w 7 t. –Т. 5: Protokoły Komitetu Politycznego Rady Ministrów 1921–1926 / [pod red. M. Jabłonowskiego, W. Janowskiego]. – Warszawa; Pułtusk: Akademia Humanistyczna im. A. Gieysztorą, 2004. – S. 147–152.

⁷⁴⁹ Syrnyk M. Ukraińcy w Polsce 1918–1939: oświata i szkolnictwo / M. Syrnyk. – Wrocław: Krynica Design Studio, 1996. –S. 34.

Демонструючи прихильність до непольського населення, уряд В. Сікорського взяв курс на ослаблення блоку національних меншин шляхом розпалювання внутрішніх суперечностей. Передбачалося оточити опікою та підтримувати матеріально схильні до налагодження порозуміння з польською владою угруповання та ізолювати їх від націоналістичних опозиційних сил. Наприклад, польська влада була схильна підтримувати єпископа ГКЦ Г. Хомишина та його прихильників, оскільки він був більш схильний до порозуміння з поляками, аніж митрополит А. Шептицький. Водночас передбачався поділ Львівського архієпископства на три єпархії: Львівську, Тернопільську та Станіславську, – задля збільшення впливу римо-католицької церкви на цих теренах, а також щоб забезпечити кращий нагляд над так званими латинниками (зокрема, в Тернопільському воєводстві). Ці зміни мали на меті активізувати поширення польськості на цих землях.

В. Сікорський вважав, що для успішної реалізації висунутої ним концепції регіоналізації необхідно використовувати усі релігійні, культурні та суспільні відмінності населення східних теренів, а також політичні традиції тих держав, до складу яких раніше входили ці території. В. Сікорський чи не першим сформулював концепцію політики щодо Волині, яку згодом розвинули інші діячі, зокрема Г. Юзевський. В. Сікорський вважав, що зруйнована Першою світовою та польсько-російською війнами Волинь насамперед висуватиме вимоги не культурного чи національного характеру, а економічні. Саме він рекомендував підтримати недовір'я волинян до галичан, з одного боку, та ігнорування галичанами волинян, – з іншого. Щодо Холмщини польська влада мала намір провадити відмінну політику, аніж на інших заселених українцями теренах. Згодом шляхом релігійної ревіндикації уряд намагалися сформувати в місцевого населення польську національну свідомість⁷⁵⁰. Були зроблені певні кроки на шляху до прискорення процесу скасування земельної та промислової власності німецької меншини. Загалом програма В. Сікорського стосувалася таких важливих проблем, як інтеграція східних теренів, стабілізація умов життя та державна асиміляція усього непольського населення. Однак швидка зміна урядів, відсутність відповідних політичних умов стали на заваді втіленню цього проекту в життя, його реалізацію продовжили політичні наступники⁷⁵¹.

Детальніше засади національної політики окреслив коаліційний уряд В. Вітоса, що прийшов до влади наприкінці травня 1923 р. Однак сформований з представників ПСЛ “Пяст” та ендеків уряд, зайняв однозначно націоналістичну позицію у вирішенні проблеми непольського населення. Почала втілюватися в життя інкорпоративна концепція націонал-демократів, в основу якої була покладена ідея мононаціональної держави, з єдиною державною мовою, єдиною державною школою, наголосом на історичній відповідальності народу за долю власної держави. Концепція передбачала обмеження прав тих меншин, які не відчували духовного зв'язку з польською культурою чи потрапили під зовнішні політичні впливи. Лише повна лояльність до держави могла гарантувати громадянам рівноправ'я.

Реалізація цієї політики розпочалася підписанням 17 травня 1923 р. Ляницького пакту між представниками ендеків і ПСЛ “Пяст” (назва походить від маєтку

⁷⁵⁰ Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. – S. 25–26.

⁷⁵¹ Krasuski J. Stosunki polsko-niemieckie 1919–1925 / Jerzy Krasuski. – Poznań: Instytut Zachodni, 1962. – S. 263–282.

Лянцкорона під Краковом, де нібито була укладена угода; насправді вона була підписана у Варшаві). Пакт передбачав створення коаліційного уряду цих двох політичних сил для провадження політики на ідейних засадах національної демократії, нормалізацію відносин з СРСР, обмеження соціальних програм, усунення впливів Ю. Пілсудського в армії, проведення курсу на полонізацію меншин, насамперед слов'янських⁷⁵².

Пакт обмежував права меншин у сферах освіти, економіки та права, зміцнював позиції польського населення в усіх сферах державного життя та вплив католицької церкви. Уряд також намагався збільшити перевагу польського народу в органах місцевого самоврядування на сході держави, не перешкодив репресивній діяльності місцевої адміністрації, спрямованій проти культурно-освітніх та економічних товариств етнічних груп, поширював польськість за допомогою колонізаційної політики та аграрної реформи, запровадив зведені суди на теренах колишньої Російської імперії (за винятком етнічно польських земель), обмежив розвиток німецькомовного шкільництва (намагався скасувати на теренах Познанського та Поморського воєводств державні німецькі школи, в яких було менше 30 учнів), заборонив державним установам вживати терміни “українець”, “український” та замінити його на “русин”, “руський”, “русинський”. Українські учительські семінарії у Львові та Перемишлі були перетворені на утравістичні⁷⁵³.

Було прийнято рішення підтримувати ті єврейські ортодоксальні організації, які виявляли лояльність до держави, а також максимально заохочували еміграцію євреїв (як і українців та німців, натомість поляки могли емігрувати лише за гострої необхідності і під контролем влади⁷⁵⁴), протегуючи діяльність єврейських еміграційних товариств і розгорнувши широку пропаганду. Таку політику продовжили наступні уряди аж до 1929 р. Відтоді і аж до ліквідації Другої Речіпосполитої державна політика щодо євреїв набула відверто наступального характеру. Радикально впливаючи на зменшення чисельності євреїв у Польщі, гальмуючи рееміграцію, спричинену світовою економічною кризою, уряди намагалися усунути євреїв з провідних ролей у дрібному промислі та торгівлі⁷⁵⁵.

Низка позитивних рішень уряду В. Вітоса, зокрема, про надання державної допомоги родинам українців, які загинули під час проведення виборів 1922 р., про призначення дотацій на продукти харчування для гуцулів тощо, не змінили настроїв непольського населення. Попри бажання В. Вітоса запобігти розгортанню революційних рухів на сході держави, здійснені коаліційним урядом заходи не сприяли залагодженню ситуації, зокрема посилювали занепад польської адміністрації та анархію на

⁷⁵² *Зашкільняк Л.* Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – С. 465–466.

⁷⁵³ *Ступарик Б.* Польсько-українські відносини в освітній сфері у міжвоєнну добу / Богдан Ступарик // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21–22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 174.

⁷⁵⁴ ДАЛО. – Ф. 1 (Львівське Воєводське управління). – Оп. 34 (Відділ праці та опіки). – Спр. 3293 (Справа про діяльність товариства польських емігрантів). – Арк. 3–4, 8–10.

⁷⁵⁵ *Качараба С.* Еміграційна політика польського уряду щодо євреїв у 1919–1939 рр. / С. Качараба // Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1920–1939): матеріали міжнародної наукової конференції, Дрогобич, 8–9 жовтня 2004 р. / [упорядн. В. Футала]. – Дрогобич: Коло, 2005. – С. 64–69.

Волині. Отже, політика уряду, який перебував під впливом ендеків, лише загострила національні антагонізми та поглибила суспільно-економічну кризу в державі⁷⁵⁶.

Уряд В. Грабського, який прийшов до влади 19 грудня 1923 р., у своїй політиці щодо національних меншин опирався на висновки Комісії експертів (до її складу входили сенатор С. Кашніц, львівський правник Г. Лоевенгеж та волинянин Є. Старчевський), вже згаданої Комісії чотирьох і Секції Політичного комітету Ради міністрів з питань східних воєводств і національних меншин, покликаної проектувати та узгоджувати конкретні ухвали та розпорядження. Остання виконувала також дорадчі функції⁷⁵⁷. Саме цей уряд почав провадити активну державну національну політику. Виходячи із завдання гарантування безпеки “східних кресів”, він зосередився на забезпеченні інтегральності держави шляхом часткових поступок національним меншинам, які стали вимушеними кроками через невдалі спроби вирішення проблем, пов’язаних з непольським слов’янським населенням (зокрема, у середовищі українців і білорусів, унаслідок погіршення економічної ситуації на сході та зловживань з боку місцевої влади, посилення антидержавні та революційні настрої, розвинувся партизанський рух, також активізувалися німецькі націоналісти), з допомогою поліційно-військових засобів. Однак так звані поступки з боку уряду, який прагнув вирішити проблему національних меншин в дусі державної асиміляції (проявилися в прийнятті сеймом 31 липня 1924 р. законопроектів, що гарантували перевагу польській мові як державній за одночасного визнання часткових мовних прав меншин – шляхом запровадження утраквістичних шкіл)⁷⁵⁸, хоч і свідчили про певні зрушення в урядовому таборі (відхід від традиційних націоналістичних позицій правих сил, які не визнавали існування білоруського та українського народів і виступали за мононаціональну державу, до визнання деяких прав національних меншин), однак не змогли повною мірою задовольнити вимог непольського населення. Це було пов’язано з тим, що закони про мову врядування та організацію шкільництва реалізувалися однобічно і слугували інструментом колонізації. Запровадження утраквізму в шкільництві та обмеження мовних прав викликали ще більший спротив непольського населення.

Щоб придушити невдоволення національних меншин, уряд вдався до заходів, спрямованих на зміцнення польської державності на сході. Так, було організовано Корпус охорони прикордоння (з часом міг протистояти інфільтрації, однак проблеми внутрішніх заворушень не вирішив), збільшено участь військових в адміністрації на місцях, запроваджено одноосібне керівництво антипартизанською акцією, продовжено осадництво тощо. Також робилися спроби обмежити політичний вплив непольського населення шляхом скорочення кількості секретаріатів і представництв парламентських клубів національних меншин.

Усвідомивши, що вирішити проблеми національних меншин силоміць не вдасться, В. Грабський погодився на певні поступки. Так, була здійснена спроба налагодити взаємини з Православною церквою. Уряд підтримав запровадження

⁷⁵⁶ Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. – S. 87–88.

⁷⁵⁷ Syrnyk M. Ukraińcy w Polsce 1918–1939: oświata i szkolnictwo. – S. 34.

⁷⁵⁸ Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa // Dz. U. – 1924. – Nr. 79. – Poz. 766. – S. 1212–1214; Ustawozdania 31 lipca 1924 r. O języku państwowym i języku kuzurzędowaniarządowychchisamorządowych władz z administracyjnych // Dz. U. – 1924. – Nr. 73. – Poz. 724. – S. 1094–1095.

автокефалії, а також спеціальною ухвалою 24 травня 1924 р. призупинив ревіндикацію святинь, яка була постійним вогнищем конфліктів православних з католиками та державою. Однак попри зусилля прем'єра досягнути порозуміння так і не вдалося. Провина за це покладалася на релігійний департамент, який намагався цілковито підпорядкувати державі Православну церкву. Лише в питанні гальмування унійної акції на сході держава мимоволі стала союзником православ'я, оскільки, по-перше, в її інтересах було залагодити будь-які релігійні суперечки, аби уникнути зовнішнього втручання; по-друге, призупинення поширення унії греко-католиками сповільнювало зміцнення українських сил і налагодження відносин між українцями Галичини та інших теренів. Відносини між католицизмом та православ'ям були унормовані лише 1938 р.⁷⁵⁹

Уряд також взяв курс на поширення угодовських тенденцій в українському політикумі, а також на зміцнення польських позицій на сході держави. Урядовці вважали, що воєводське самоврядування слід запровадити на всій території Польщі, а східні терени не варто розглядати як окрему територію. Питання заснування українського вищого навчального закладу також не було вирішене⁷⁶⁰. Співробітник міністерства закордонних справ Польщі граф Я. С. Лось намагався переконати міністра освіти С. Грабського в необхідності заснування низки українських вищих навчальних закладів, а також відкриття українських факультетів у польських освітніх закладах, задля підготовки кваліфікованих національних кадрів. Восени 1924 р. була створена комісія з організації українського університету при Ягеллонському університеті в Кракові, до якої з українського боку увійшов Р. Смаль-Стоцький. Однак позитивно вирішити це питання через втручання як українських політиків і громадських діячів, зокрема, членів УВО, які погрожували силовими розправами українським професорам за співпрацю у створенні українського університету⁷⁶¹, так і польської кресової громадськості, не вдалося.

Перебуваючи на посаді прем'єра, В. Грабський провадив політику так, щоб урівноважити вимоги, з одного боку, правих сил, зокрема ендеків, які домагалися національної асиміляції меншин, з другого – зосереджених навколо В. Вітоса лядовців, які вимагали прискорення політики осадництва всупереч інтересам, зокрема, українців, а з третього – лівих партій, які відстоювали надання національним меншинам автономії. Саме В. Грабський разом з міністром освіти С. Грабським були головними винуватцями руйнування національного шкільництва меншин (через зловживання місцевої влади, зокрема, під час плебісцитів). В. Грабському, як і його наступникам А. Скжинському, який намагався провадити політику державної асиміляції слов'янських меншин, чи В. Вітосу, який відстоював зміцнення польськості на східних теренах шляхом поширення осадництва, чим наближався до поглядів

⁷⁵⁹ *Torzecki R.* Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. – S. 98–103.

⁷⁶⁰ *Chojnowski A.* Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. – S. 33–44; *Комар В.* Політика Польщі щодо українців Галичини (1919–1939 pp.): основні напрямки та етапи / Володимир Комар // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 2001. – № 5–6. – С. 290–291.

⁷⁶¹ Про це йдеться у листі керівника відділу національностей МЗС Польщі Г. Сухенек-Сухоцького до графа Я. С. Лося: *Archiwum Państwowe w Lublinie (APL).* – Łoś. – V-I. – Т. 1. – К. 173–176.

ендеків і християнських демократів, так і не вдалося врегулювати відносин між державною та непольським населенням, конфлікти не згасали⁷⁶².

У 1923–1925 рр., коли значну кількісну перевагу в урядових колах здобули прихильники ендеків, спроби представників лівих і центристських партій домогтися поступок національним меншинам, зокрема, у справі реалізації закону від 26 вересня 1922 р. про воєводське самоврядування, не увінчалися успіхом через протидію з боку самих же ендеків і членів інших правих партій. Однак уже тоді провідні політичні кола Польської держави усвідомлювали неминучість відмови від політики “національної асиміляції” непольського населення, і її заміни політикою “державної асиміляції”, яка передбачала певні поступки національним меншинам⁷⁶³.

Загальним невдоволенням політичним і економічним становищем в країні скористався Ю. Пілсудський, щоб повернутися до влади. Травневий переворот 1926 р. започаткував новий період в історії Другої Речіпосполитої, утвердивши у східній політиці Польщі домінування концепції “прометеїзму” (передбачала створення залежних від Польщі буферних держав, зокрема, України та Білорусії). Представники національних меншин, насамперед, німецьких та єврейських, меншою мірою – білоруських та українських, очікували ґрунтовних змін у національній політиці держави. Зокрема, українці сподівалися від нового режиму надання територіальної автономії Східній Галичині та Волині. Однак очікування були марними⁷⁶⁴. У національній політиці пілсудчики використовували більш гнучку порівняно з ендеками тактику, зокрема, обіцяючи підтримувати інтереси національних меншин за умови їх лояльного ставлення до держави. Усвідомлюючи значущість національного питання, зокрема, українського, від якого залежала доля польської держави, вони намагалися створити належні умови для культурної та господарської діяльності українців. Однак, як і їхні попередники, пілсудчики не полишали основної мети – колонізації етнічних груп, вважаючи, що найважливішими завданнями є перетворення представників меншин на лояльних громадян держави, гарантування польській мові статусу урядової мови та зміцнення польськості на тих теренах, які мали важливе стратегічне значення⁷⁶⁵.

Офіційною доктриною “санаційного” табору з національного питання була державна асиміляція непольського населення шляхом задоволення його економічних і культурних потреб, а також удосконалення діяльності місцевої адміністрації та впорядкування справ місцевого самоврядування за одночасного подолання антидержавних настроїв інструментами східної політики “прометеїзму”. Однак сформуванню цілісної концепції реалізації цієї політики не вдалося (виняток становили політика “сильної руки” сілезького воєводи М. Гражинського та політика

⁷⁶² *Torzecki R.* Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. – S. 107–110.

⁷⁶³ *Зашикільняк Л.* Спроби українсько-польського порозуміння в міжвоєнній Польщі (1920–1939 рр.). – С. 38.

⁷⁶⁴ *Зашикільняк Л.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – С. 471.

⁷⁶⁵ *Кучерепа М.* Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919–1939 рр.) / Микола Кучерепа // Україна-Польща: важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках”, Варшава, 22–24 травня 1997. – Варшава: Світовий союз воїнів Армії Крайової, Об’єднання українців у Польщі, 1998. – С. 12.

“польсько-української співпраці” на Волині Г. Юзевського⁷⁶⁶, яка призвела до радикалізації українського політичного життя). Більшість політиків висловлювалися проти налагодження навіть формального політичного порозуміння з партіями національних меншин⁷⁶⁷. Основним законом, що регулював права національних меншин, залишилася Конституція 1921 р. Зауважмо, що державний апарат міжвоєнної Польщі не був об’єднаний єдиною ідеологією, службовці різного рівня мали різні політичні погляди і керувалися ними при виконанні своїх обов’язків. Найбільш виразно це проявилось в діяльності місцевих органів влади, які, хоч і дотримувалися доктрини “державної асиміляції”, однак, у супереч статтям Конституції 1921 р., продовжували колонізацію національних меншин⁷⁶⁸.

Уряд К. Бартеля, який прийшов до влади 1926 р. (упродовж 1926–1930 рр. посаду прем’єр-міністра К. Бартель обіймав п’ять разів), у своїх офіційних заявах декларував захист прав громадян непольської національності, наголошував на необхідності залагодження національних і релігійних суперечок, формування гармонійних умов співіснування представників різних національностей та культур, дотримання статей Конституції 1921 р. і міжнародних договорів щодо забезпечення прав національних меншин, перегляд шкільного закону 1924 р. К. Бартель також пообіцяв зняти з посад некомпетентних і корумпованих чиновників, а також тих, хто вчиняв протиправні дії проти представників національних меншин. У своєму виступі в сеймі він пообіцяв закрити кримінальні справи про злочини, вчинені до 1 квітня 1923 р. з політичних, національних чи релігійних міркувань. Міністр внутрішніх справ К. Млодзяновський на засіданні Ради міністрів 18 серпня 1926 р. представив проект директив про ставлення державних органів до національних меншин. Але документ за змістом майже не відрізнявся від директиви 1923 р. Винятком становили пункти про залучення представників національних меншин “які зарекомендували себе в позитивній, творчій праці” до участі в урядових і адміністративних структурах

⁷⁶⁶ Суть “волинської політики” розробленої Г. Юзевським полягала в залученні українців до польського державного життя, через розширення їхньої участі у державних законодавчих органах, в місцевих адміністраціях, органах самоуправління, кооперативних спілках тощо. Покладаючи вину за польсько-українське протистояння, з одного боку, на польський шовінізм, з іншого – націоналізм і комунізм, на думку Г. Юзевського принесені з Галичини, передбачалося зміцнення “сокальського кордону” через який заборонялося перевозити українську друковану продукцію, також мали бути ліквідовані політичні партії та громадські організації пов’язані з Галичиною, натомість створюватися спільні польсько-українські організації, які б діяли під наглядом адміністрації. Таким чином планувалося сформувати у населенні Волині почуття приналежності до Польщі, шляхом державної асиміляції перетворити їх на лояльних громадян. Детальніше про це див.: *Кучерена М.* Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919–1939 рр.). – С. 20–21; *Крамар Ю.* “Сокальський кордон” у контексті польсько-українських відносин у міжвоєнний період / *Юрій Крамар* // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21–22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 260–262.

⁷⁶⁷ *Комар В. Л.* Українське питання в національній політиці Польщі (1935–1939 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.02 “Всесвітня історія” / В. Л. Комар; Чернівецький державний університет ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 1998. – С. 14.

⁷⁶⁸ *Макар Ю.* Українське питання в міжвоєнній Польщі / *Юрій Макар* // Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча. Чернівці, 22–24 вересня 1998 р. – Чернівці: Рута, 2000. – С. 166.

як радників представників непольського населення. Фактично в основу державної національної політики замість ідеї національної асиміляції, яку К. Млодзяновський назвав фікцією, було покладено ідею державної асиміляції, з наданням національним меншинам певних культурно-національних прав. У документах наголошувалося на тому, що необхідно визначити реальні економічні, культурні та соціальні потреби національних меншин, виокремити серед них ті, які можна задовольнити насамперед і таким чином створити умови для державної асиміляції, яка може послужити основою для асиміляції культурної, а згодом – і національної⁷⁶⁹.

Оцінюючи структуру та характер українського суспільства, К. Млодзяновський відзначив різочі відмінності між українцями Галичини та Волині. Якщо перші, завдяки мовним і релігійним відмінностям, на його думку, мали численну та національно активну інтелігенцію, усвідомлювали свою національну ідентичність, то другі, навпаки, нечисленну інтелігенцію та низький рівень національної свідомості, менші потреби в освітній сфері. Українці Волині, виховані під російськими впливами та з відмінним від галичан віровизнанням, на думку урядовця, не становили суспільної цілісності з українцями Галичини. Водночас поза увагою залишилися такі важливі проблеми, як відродження української національної культури, яка, сягаючи традицій давньої Русі, слугувала підґрунтям для уніфікаційних витоків на усіх теренах України. Також недооцінювалася впливовість і потужність українських політичних лідерів, не було простежено феномену розвитку українського націоналізму не лише в Галичині, а й на теренах Волині й всієї України. Усе це негативно позначалося на вирішенні національного питання, зокрема на формуванні нової політики щодо Волині, яку реалізував Г. Юзевський (передбачала участь у державному управлінні представників національних меншин, розвиток самоврядування, вирішення культурних та освітніх проблем, надання державної підтримки лояльним до неї організаціям і товариствам, натомість переслідування та заборону опозиційних угруповань тощо), і посилило негативне ставлення українців до Польської держави⁷⁷⁰.

Декларуючи перехід до ідеї державної асиміляції, Ю. Пілсудський діяв дуже обережно. Він погодився лише на ті поступки меншинам, які не підважували основ унітарної держави, бо вважав, що національні непольського населення достатньо захищені Конституцією 1921 р. Щоб реалізувати програму державної асиміляції, треба було насамперед владнати проблему мирного співіснування з меншинами. Щоб уникнути подальшого загострення міжнаціональних відносин, було вирішено, не змінюючи докорінно дотеперішньої національної політики, змінити лише методи. Прийнята 1926 р. урядова програма, попри відсутність конкретики, залишалася чинною в сфері національної політики впродовж наступного десятиліття⁷⁷¹.

За час прем'єрства К. Бартеля у польській національній політиці окреслилися два основні напрями: східний і західний. Стан речей на заході, у Верхній Сілезії,

⁷⁶⁹ *Madajczyk Cz.* Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich poprzewrocie majowym / Czesław Madajczyk // *Dzieje Najnowsze*. – 1972. – R. 4. – Zesz. 3. – S. 140–147.

⁷⁷⁰ *Шульга С.* Чеська громада Волині в політиці польських урядів 1920–1930-х років [Електронний ресурс] / С. Шульга. – Режим доступу: http://www.kby.kiev.ua/komitet/conference/Shulga_2t.pdf. (17.07.2015). – С. 83.

⁷⁷¹ *Зашильняк Л.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – С. 471; *Madajczyk Cz.* Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich poprzewrocie majowym. – S. 138.

де продовжувала переважати в культурній, освітній, економічній та політичній сферах німецька меншина, взявся змінити М. Гражинський, призначений сілезьким воєводою наприкінці серпня 1926 р. Основною метою його політичної програми було утвердження польськості на цих теренах (по можливості – скасування автономії) за одночасного скасування привілейованого становища німецького населення регіону шляхом зміцнення авторитету державної адміністрації, охорони польських робітників від дискримінації на німецьких промислових підприємствах, поліпшення побутових умов поляків, реформування аграрного сектора, головно зменшення площі німецьких землеволодінь⁷⁷².

Другим важливим напрямом національної політики був східний. У 1926–1927 рр. завдання підготувати для уряду К. Бартеля пропозиції щодо врегулювання деяких аспектів національного питання було покладено на Комісію експертів, до якої увійшли Т. Голувко, Г. Лоевенгеж та Л. Василевський. Розроблені членами комісії пропозиції передбачали реформування державної адміністрації (персональні зміни із залученням українських і білоруських урядовців, працевлаштування в адміністрації та судочинстві осіб, які володіли мовами національних меншин, удосконалення місцевого самоврядування) та шкільництва, а також регулювання релігійного питання (проти дія штучному гальмуванню процесів українізації та білорусизації Православної церкви). В освітній сфері першорядними були визначені заходи з ліквідації утраквізму в початкових навчальних закладах; допущення українців і білорусів до учительських семінарій, з вимогою вивчення у них польської мови, історії та літератури; визнання за українськими та білоруськими гімназіями прав державних шкіл і надання їм урядової фінансової допомоги; запровадження вивчення мов національних меншин у польських школах на східних теренах⁷⁷³. Ці зміни мали впроваджуватися одночасно з аграрною реформою. Щоб поліпшити становище єврейського населення, комісія запропонувала переглянути закони, які мають характер економічних санкцій (наприклад, про закриття крамниць у неділю)⁷⁷⁴. Зауважмо, що ці закони таки були скасовані.

Це була так звана програма-мінімум, яка зводилася до задоволення економічних вимог меншин і надання їм культурної автономії і політику уряду вона суттєво не змінила. Єдиним вагомим досягненням комісії стало проведення 1927 р. у східних воєводствах місцевих виборів, у ході яких був створений спільний виборчий блок українських, польських і єврейських політичних сил. Решта урядових кроків були половинчастими: права державних отримали лише деякі гімназії національних меншин, вивчення української та білоруської мов було запроваджено у польських навчальних закладах на сході, в 1930 р. був скасований щорічний плебісцит тощо.

Локальні експерименти у сфері національної політики щодо східних воєводств (Г. Юзевського у Волинському воєводстві, П. Дуніна-Борковського у Львівському воєводстві), які зводилися до надання культурної автономії національним меншинам, зокрема, українцям, а також налагодження польсько-українських відносин, після

⁷⁷² Krasuski J. Stosunki polsko-niemieckie 1926–1932 / Jerzy Krasuski. – Poznań: Wydawnictwo Instytutu Zachodniego, 1964. – 329 s.

⁷⁷³ Hołowko T. Metody i drogi sanacji stosunków we Wschodniej Galicji i województwach wschodnich / T. Hołowko // Droga. – 1926. – Nr 6–7. – S. 50–53.

⁷⁷⁴ Zagadnienie odpoczynku niedzielnego na kwietniowej sesji Komisji Rzecznawców // Sprawy Narodowościowe. – 1927. – R. 1. – Nr 2. – S. 150–156.

відставки К. Бартеля втратили урядову підтримку. Це стосувалося також ініціатив Комісії експертів, ідей державної децентралізації, як наприклад, програма С. Сроковського, що передбачала надання широкої національної автономії, зокрема, українцям і білорусам, пропозицій Комісії публічної адміністрації, які залишилися не реалізованими, зокрема, через тяжіння політичного табору до авторитарного правління⁷⁷⁵.

Як показав час, після травневого перевороту польський уряд не запропонував жодної конкретної програми вирішення проблем національних меншин, усі його заходи лише гальмували радикальні зміни в економічній та освітній сферах, ускладнювали досягнення формального політичного порозуміння з непольським населенням. У своїй програмі щодо національних меншин уряд К. Бартеля намагався узгодити несумісні за суттю завдання: здобути прихильність українців і водночас забезпечити домінування польської мови у всіх сферах політичного життя, провадити політику з урахуванням особливостей того чи іншого етнічного регіону, тим самим створюючи штучні бар'єри між ними, культивувати осадництво всупереч протестам українців. Члени цього уряду, як і їхні попередники, спиралися на хибні концепції регіональної політики⁷⁷⁶.

Навіть часткові поступки меншинам, такі як усунення з усіх щаблів адміністративної драбини та з важливих державних посад (міністерств, воєводських управлінь і староств) осіб, які провадили активну колонізаційну політику, а також призначення в серпні 1927 р. львівським воєводою П. Дуніна-Борковського та в липні 1928 р. Г. Юзевського на посаду волинського воєводи, не лише не змінили негативних настроїв у середовищі національних меншин, а й викликали гостру критику з боку польських націоналістів⁷⁷⁷. Критичного ставлення поляків не змінила навіть репресивна політика волинського воєводи, спрямована на придушення українського національного руху, що у 30-х роках проявилася як реакція на зростання національної свідомості волинян. У своєму звіті від вересня 1933 р. Г. Юзевський писав, про необхідність безпощадної боротьби з українським націоналізмом, із застосуванням усіх можливих форм і методів⁷⁷⁸.

Дискусія щодо вирішення української проблеми, яка розгорнулася на шпальтах часопису “Дорога” (“Droga”), продемонструвала неготовність значної частини польського суспільства до компромісів з українцями⁷⁷⁹. Натомість політика санаційного уряду, як писав І. Кедрин, “була рідким в історії зразком повної відсутності почуття реалізму і простого здорового глузду”, уряд не виявив рішучості у вирішенні українсько-польської проблеми, що спричинило відсторонення українців від участі у державному житті, їх радикалізацію і поширення терору⁷⁸⁰.

⁷⁷⁵ *Chojnowski A.* Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. – S. 83–86, 90.

⁷⁷⁶ *Torzecki R.* Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. – S. 147–149.

⁷⁷⁷ *Torzecki R.* Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. – S. 147–149, 156.

⁷⁷⁸ *Кучепена М.* Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919–1939 рр.). – С. 21.

⁷⁷⁹ *Hołowko T.* Metody i drogi sanacji stosunków we Wschodniej Galicji i województwach wschodnich. – S. 46–55.

⁷⁸⁰ *Кедрин І.* Життя-події-люди. Спомини і коментарі / Іван Кедрин. – Нью-Йорк: Видавничка Кооператива “Червона Калина”, 1976. – С. 136.

Наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. половинчасті кроки польських урядовців у вирішенні національної проблеми лише підсилювали антипольські настрої, зокрема, серед українців і білорусів. Ситуація ще більше загострилася після виборів 1928 р., коли стало зрозуміло, що політиці “дрібних кроків” прийшов кінець, а кардинальних реформ у національному питанні очікувати марно. Це сприяло популяризації радикальних елементів серед національних меншин, на яку урядовці відповідали політикою сили. Намагаючись хоч якось поліпшити відносини з національними меншинами, міністр віросповідань та освіти Г. Добруцькі вдався до деяких незначних поступок національним меншинам, наприклад, запровадив обов’язкове вивчення української чи білоруської мов у польських школах на сході держави, зрівняв у правах з польськими деякі гімназії національних меншин, однак ступінь дискримінації українського і білоруського шкільництва від цього не зменшився⁷⁸¹.

Реакцією уряду Ю. Пілсудського на хвилю пожеж у польських господарствах Галичини у вересні-жовтні 1930 р., до яких виявилися причетними члени Організації українських націоналістів (ОУН), стала так звана акція з умиротворення українців, відома під назвою “пацифікація”. Спеціальні загони армії та поліції оточували українські села, проводили там обшуки, арешти активістів культурно-освітніх організацій, нищили майно товариств. Ця акція негативно позначилася й на українському шкільництві, оскільки значну частину національно свідомих учителів з Львівського шкільного округу було переведено в північні, західні та центральні воеводства. За допомогою сили режимові санації вдалося лише ослабити український національний рух, протести продовжилися, в тому числі за участі ОУН⁷⁸².

Невдалі спроби силового розв’язання національного питання, особливо щодо представників меншин з високим рівнем національної свідомості, зокрема, українців, а також втрата престижу на міжнародній арені, в тому числі активізація українських і німецьких акцій на форумі Ліги Націй, спонукали польський уряд до пошуку інших методів провадження політики, спрямованої на колонізацію. Так, для послаблення внутрішньої згуртованості меншин використовувалися їх внутрішня соціальна структура, поділ на етнічні та політичні групи, залучення антагоністичних сил, сепаратистські налаштованих груп. Щодо українців цій меті слугували політика регіоналізму (застосування різних методів для вирішення українських проблем у різних регіонах – Галичині, Холмщині, на Волині, Підляшші і Поліссі), підтримка русофільських тенденцій на противагу українофільським і, навпаки, надання переваги полонофільським угрупованням, штучне формування прихильної до Польщі національної свідомості серед бойків, лемків, гуцулів, поліщуків, які, на думку поляків, не мали чітко визначеної національної приналежності, використання Римо-

⁷⁸¹ *Chojnowski A.* Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. – S. 132–135.

⁷⁸² *Швагуляк М.* “Пацифікація”. Польська репресивна акція у Галичині 1930 року і українська суспільність / Михайло Швагуляк / *Швагуляк М.* Историчні студії: Українці на роздоріжжях та крутих поворотах історії (др. пол. ХІХ – пер. пол. ХХ ст.). – Львів: Тріада плюс, 2013. – С. 461–509; *Ajnenkiel A.* Polityka Polski w stosunku do Ukraińców w okresie międzywojennym. Wybrane problemy / *A. Ajnenkiel*// Polska-Ukraina: trudne pytania. Materiały II międzynarodowego seminarium historycznego “Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1918–1947” Warszawa, 22–24 maja 1997. T. 1–2 / [pod red. Romualda Niedzielko]. – Warszawa: KARTA, 1998. – S. 24.

католицької церкви для денационалізації непольського населення; використання релігійних відмінностей, зокрема, греко-католицизму та православ'я⁷⁸³.

Уже з 1930 р., від часу перебування при владі уряду полковника В. Славека, одного з найближчих соратників Ю. Пілсудського та прихильника прометеїзму, який тричі обіймав посаду прем'єра, востаннє 1935 р., чітко окреслився відхід від політики “малих кроків”, що характеризувався наступом урядових кіл на національні права меншин. Політика наступу на права непольського населення, а також польських опозиційних сил знайшла продовження за прем'єрства А. Пристора. Зокрема, схвалений у березні 1932 р. закон про зібрання, надавав адміністрації широкі права контролю за громадськими організаціями. У серпні того ж року міністр юстиції отримав право переведення та усунення суддів; трохи згодом було обмежено свободу адвокатури. У 1933 р. схвалено закон про самоврядування, який також розширив повноваження адміністрації у формуванні місцевих представницьких органів. Однак найбільший спротив викликала освітня реформа 1932 р., здійснена міністром освіти та віровизнань Я. Єнджеєвичем. Реформа системи шкільної освіти передбачала посилення втручання держави у навчально-виховний процес, а два закони про вищу школу посилювали вплив урядових кіл на наукове та творче середовища, зокрема, обмежили автономію вищих начальних закладів, розширили повноваження міністра освіти та віровизнань щодо затвердження ректорів, створення та ліквідації кафедр, затвердження професорсько-викладацького складу⁷⁸⁴.

Виступаючи у сеймі 18 січня 1934 р. Я. Єнджеєвич визнав помилковість політики своїх попередників в освітній сфері, однак у невіршені освітнього питання звинуватив не лише попередні польські уряди, а й українців, зокрема тактику політичних сил: саботажі, шкільні страйки, нищення державних символів тощо. Його обіцянка переглянути урядову політику не була реалізована⁷⁸⁵. Посилився наступ на культурно-освітню сферу білоруського населення, що проявилось закриттям гімназій, репресіями проти гімназистів, утравкізацією учительських семінарій тощо. Частково така політика була спричинена ззовні, зокрема наступом на національні права в СРСР, а також спадом активності білоруської інтелігенції та втратою білоруськими партіями політичних позицій внаслідок репресій⁷⁸⁶.

Після смерті Ю. Пілсудського у середовищі пілсудчиків окреслився поділ на прихильників жорсткого курсу (“група полковників”) і ліберальних політиків, які схилялися до порозуміння з опозиційними партіями, в тому числі з меншинами. Шукати порозуміння з національними меншинами пілсудчиків змусив бойкот опозиційними партіями (єндеки, соціалісти, людовці) виборів до парламенту, призначених на вересень 1935 р. Переговори з УНДО тривали ще з 1931 р., оскільки деякі польські політичні сили розглядали політику порозуміння і співпраці як можливий спосіб вирішення національної проблеми. Неприхильне ставлення консервативно налаштованих українських діячів до революційних засобів національних змагань,

⁷⁸³ *Mauersberg S.* Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. – S. 198.

⁷⁸⁴ *Зашильняк Л.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – С. 477.

⁷⁸⁵ *Pan premier J. Jędrzejewicz w sprawie szkolnictwa ukraińskiego //BPU.* – 1934. – R. 3. – Nr 4(39). – S. 9.

⁷⁸⁶ *Chojnowski A.* Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. – S. 162–163.

зокрема, до діяльності ОУН, яка своїми діями могла призвести до ескалації конфлікту, схилили їх до налагодження порозуміння з польською громадськістю. Зокрема, з ідеями перегляду дотеперішніх концепцій і практики національної політики виступили вчені Наукового товариства ім. Шевченка С. Томашівський, І. Кривецький, І. Крип'якевич. Особливий погляд на українсько-польські відносини у Галичині мав історик С. Томашівський. Формувати концепцію автономії українських теренів у складі Другої Речіпосполитої він почав ще в роки служби у зовнішньополітичному відомстві Західноукраїнської Народної Республіки (1919–1921) і в українських дипломатичних представництвах за кордоном (Швейцарії, Франції, Англії)⁷⁸⁷.

На протипагу українським політикам, які прагнули досягти повної державної самостійності Галичини за підтримки держав Антанти та продовжували курс на конфронтацію з Польщею, С. Томашівський, називаючи такі політичні плани нереалістичними, вважав за доцільне зосередитися на боротьбі за автономію західноукраїнських земель⁷⁸⁸. Важливе значення для налагодження порозуміння мав його виступ на засіданні Інституту дослідження національних справ у квітні 1929 р. У своїй доповіді він закликав розпочати українсько-польський діалог з метою налагодити мирне співіснування обох націй в межах однієї держави⁷⁸⁹. Хоча цей виступ і викликав хвилю обурення серед українських політичних і громадських кіл, однак згодом, після так званої паціфікації, їх погляди змінилися, а вже в лютому 1931 р. представники УНДО погодилися на переговори щодо залагодження українсько-польського конфлікту. Українські політики погодилися на співпрацю також з огляду на репресії та голодомор у радянській Україні в першій половині 30-х років, що ставило перед ними проблему збереження національного середовища в Польщі⁷⁹⁰.

Участь у перемовинах, які завершилися 29 травня 1935 р. угодою з 18 пунктів, що отримала назву “нормалізації” польсько-українських відносин, брали українські та польські консерватори. Домовленостей було досягнуто під час зустрічі міністра внутрішніх справ М. Зиндрам-Косцялковського з делегацією представників УНДО. Досягти порозуміння не завадили навіть терористичні акції ОУН, зокрема, вбивства 29 серпня 1931 р. польського політика Т. Голувка та 15 червня 1934 р. міністра закордонних справ Б. Перацького. Важливу роль у досягненні порозуміння відіграв граф Я. С. Лось, який, налагодивши контакти з обома сторонами, доносив до польської влади вимоги як української сторони, так і власні думки щодо врегулювання конфлікту. Зокрема, він запропонував польській владі провадити на теренах на схід від Бугу і Сяну політику “національного паралелізму та паритету”, покликану сприяти українському національному розвитку. Загалом така політика була прийнятною як

⁷⁸⁷ Детальніше про це див.: *Томашівський С.* Десять літ українського питання в Польщі / С. Томашівський. – Львів, 1929. – С. 17–21.

⁷⁸⁸ *Кондратюк К.* Західноукраїнський консерватизм у міжвоєнний період / Костянтин Кондратюк // Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1920–1939): матеріали міжнародної наукової конференції, Дрогобич, 8–9 жовтня 2004 р. / [упорядн. В. Футала]. – Дрогобич: Коло, 2005. – С. 53; *Швагуляк М.* Степан Томашівський про досвід визвольних державницьких змагань українців / Михайло Швагуляк // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2009. – Вип. 44. – С. 419–420.

⁷⁸⁹ *Томашівський С.* Десять літ українського питання в Польщі / С. Томашівський. – Львів, 1929. – С. 17–21.

⁷⁹⁰ *Запшкільняк Л.* Спроби українсько-польського порозуміння в міжвоєнній Польщі (1920–1939 рр.). – С. 41–42.

для поляків, так і для українців⁷⁹¹. Важливе значення у зближенні позицій польської та української сторін також відіграв часопис “Бюлетень польсько-український” (*Biuletyn Polsko-Ukraiński*) (1932–1938), заснований під контролем експозитури другого відділу польського Генерального штабу, хоча редакція видання всіляко намагалася замаскувати свої зв’язки з органами державної влади⁷⁹². Видання надало можливість обмінюватися думками щодо українсько-польських відносин, поширювало інформацію про взаємини між обома народами. З одного боку, це мало сприяти кращому розумінню поляками історії, культури та політичних прагнень українців; а з іншого – допомогти подолати негативне ставлення українців до поляків і Польської держави, схилити їх до співпраці. Активними дописувачами часопису були як польські вчені та політичні діячі Л. Васілевський, Я. С. Лось, П. Дунін-Борковський, С. Папроцький, так і українські І. Кедрин-Рудницький, Д. Дорошенко, Р. Смаль-Стоцький, М. Кордуба, В. Кубійович, Б. Лепкий та ін.⁷⁹³

Загалом угода задовольняла основні політичні, економічні та освітні потреби українців у Польській державі. Відповідно до досягнутих домовленостей, польські політики пообіцяли збереження української національної освіти, фінансову підтримку для культурних, кооперативних і громадських організацій, розширення сфери вживання української мови в судах й адміністрації Галичини, створення українського університету, звільнення політв’язнів, гарантовані місця у майбутньому парламенті та місцевих виборах. Зі свого боку українці погоджувалися визнати Польську державу та взяти участь у виборах. Ця угода поділила українське суспільство на два протилежні табори: частина населення, прихильники УНДО, підтримали порозуміння з владою, інша залишилася на непримиренних позиціях щодо урядовців (ОУН). Цей поділ яскраво проявився на виборах, у яких взяли участь 50% українців. Такий самий розкол стався серед білорусів. Натомість німці та євреї висловилися за участь у виборах. Внутрішні суперечності національних меншин забезпечили успіх правлячого табору⁷⁹⁴.

Концепція порозуміння владних структур з партійними лідерами УНДО, яка визріла в таборі польських консерваторів і мала на меті змінити негативне ставлення українців до Польщі шляхом задоволення їхніх мінімальних соціально-економічних і культурно-освітніх потреб (наприклад, 1936 р. була відкрита кафедра української мови у Львівському університеті, у Варшавському університеті читали лекції з україністики), не увінчалася успіхом. Створений 1935 р. Комітет з національних питань, до складу якого ввійшли прем’єр-міністр, а також міністри внутрішніх справ, закордонних справ, військових справ, віровизнань та освіти, аграрної політики, також не вніс кардинальних змін у вирішення національної проблеми, далі продовжувалася політика зміцнення польськості на східних теренах. Спроби політичних сил

⁷⁹¹ *Зашкільняк Л. О.* Українсько-польське порозуміння 1935 р. (за матеріалами архіву Я. С. Лося) / Л. О. Зашкільняк // Проблеми слов’янознавства. – Львів, 1996. – Вип. 48. – С. 62–72; APL. – Łoś. – V-I. – Т. 1. – К. 284–296.

⁷⁹² *Піх О.* Українсько-польські наукові відносини в міжвоєнний період / Олег Піх // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 23 / [гол. редкол. М. Литвин]. – Львів, 2013. – С. 511.

⁷⁹³ *Walkowiak A.* “Biuletyn Polsko-Ukraiński” 1932–1938 jako głos w kwestii ukraińskiej / A. Walkowiak // Sprawy Wschodnie. – 2005. – Nr 2–3(9–10). – S. 105–106.

⁷⁹⁴ *Зашкільняк Л.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – С. 481.

лібералізувати національну політику, діяльність Інституту досліджень національних питань, який досліджував суспільно-політичне, економічне та культурне життя національних меншин, вирішального впливу на розв'язання національної проблеми, зокрема, щодо українців, не мали. Державна програма асиміляції українців, яка 1935–1937 рр. спиралася на різні концепції щодо населення Галичини (у цьому руслі провадилася політика “нормалізації” польсько-українських відносин) та Волині (політичний експеримент воеводи Г. Юзевського), а також політика “прометеїзму”, складовою якої вона була, залишилися нереалізованими. Основними причинами цього були посилення тоталітарних тенденцій у правлячому таборі (окреслилася двоїстість політичних позицій урядового табору: урядовці, зосереджені навколо президента І. Мосьціцького, продовжували політику державної асиміляції, тоді як військові кола, перейшовши на позиції національного табору, активізували політику денационалізації меншин), поширення радикальних настроїв у польському та українському суспільствах, а також загострення міжнародної ситуації, що вимагало зміцнення оборони держави та консолідації суспільства перед загрозою війни⁷⁹⁵.

Посилення впливу військових у політичному житті Польщі з другої половини 30-х років проявилось передусім у політичному курсі держави щодо національних меншин, зокрема, у спробах перетворення західноукраїнських теренів в етнічно польську провінцію шляхом реалізації політики “зміцнення польськості”. Остаточно урядовці відмовилися від доктрини державної асиміляції та взяли курс на створення мононаціональної Польщі, обґрунтовуючи його засадами безпеки та територіальної цілісності держави, після еволюції державного устрою в напрямі тоталітаризму, яка врешті-решт завершилася створенням проурядової партії – Табору національної єдності 1937 р. Прихильники авторитарних методів правління, згуртовані навколо генерального інспектора Збройних сил Е. Ридз-Смігли вдалися до репресивно-адміністративних методів у національній політиці⁷⁹⁶. Політика зміцнення східного кордону, яка провадилася під тиском військових, передбачала примусову колонізацію українців, переселення частини патріотично налаштованого українського населення у центральні райони держави, реполонізацію так званої шляхти загородової (ґрунтувалася на псевдотеоріях про відсутність в українського народу шляхетських традицій), здійснення так званої акції ревіндикації (навращення на католицтво нібито “зросійщених” православних українців, нищення українських храмів, зокрема, на Холмщині, Поліссі та Підляшші), підпорядкування Православної церкви державному контролю, підтримка регіоналізмів – гуцульського, лемківського, – з метою протиставлення їх українському національному рухові із подальшою їх національною асиміляцією, колонізація шкільництва національних меншин, підпорядкування органів місцевого самоврядування державним структурам, “паціфікація” Тернопільщини 1938 р. (реакція на терористично-саботажні акції ОУН)

⁷⁹⁵ *Комар В. Л.* Українське питання в національній політиці Польщі (1935–1939 рр.). – С. 8–11; *Зашкільняк Л.* Спроби українсько-польського порозуміння в міжвоєнній Польщі: сподівання і реалії / Леонід Зашкільняк // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21–22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 159.

⁷⁹⁶ Дітальніше про це див.: *Jablonowski M.* Następca Komendanta – Edward Śmigły-Rydz: materiały do biografii / Marek Jablonowski, Piotr Stawewski. – Pułtusk: Wyższa Szkoła Humanistyczna, 1998. – 333 s.

тощо. На Волині новий воєвода А. Гауке-Новак, що у квітні 1938 р. змінив на цій посаді Г. Юзевського, був звільнений із займаної посади, взяв курс на реалізацію політики військових. З його ініціативи була розроблена і затверджена в лютому 1939 р. міністром внутрішніх справ таємна нова “політична програма державної політики Польщі на Волині”, спрямована на подальшу колонізацію і полонізацію краю. Ознайомитися з нею мали право лише поляки – працівники державної адміністрації, послы та сенатори, політичні діячі. Програма утверджувала “виключність” польської культури, вимагала замінити терміни “українець”, “український” термінами “русин”, “руський”, а також вживати слова “православний”, “поліщук”, “волиняк” тощо, які не мали нічого спільного з національністю⁷⁹⁷. Документ був схвалений 19 лютого 1939 р. на зборах польської парламентарної групи Волині, що відбулися в Луцьку. Також були прийняті закони, які дозволяли польській владі на місцях вдаватися до репресій проти громадських діячів національних меншин. Міністерство внутрішніх справ Польщі надіслало низовим правоохоронним органам і місцевим органам самоврядування таємні вказівки від 27 жовтня 1936 р. і 8 листопада 1937 р. про заборону осередкам політичних партій і товариств проводити публічні святкування та урочистості⁷⁹⁸. Закон “Про громадянство” від 31 березня 1938 р. надав право позбавляти польського громадянства не лояльних до польської держави осіб на підставі так званої втрати зв’язку з польською державністю⁷⁹⁹.

Погіршення польсько-німецьких відносин і загроза спалаху збройного конфлікту, підтримка з боку Німеччини самостійницьких прагнень українців поживали польську політику зміцнення польськості на східних теренах, що яскраво продемонструвала тяжіння правлячої партії до концепції, близької до плану націонал-демократів з полонізації краю⁸⁰⁰. Антипольські настрої ширилися й у середовищі єврейської меншини, викликані посиленням антисемітизму та практикою економічного бойкоту євреїв, правомірність якої ще в травні 1936 р. визнав прем’єр-міністр Польщі Ф. Славой-Складковський. Зміна національної політики позначилася на становищі білорусів. Фактично було ліквідовано білоруські національні школи, суттєво обмежено сферу культурного життя. На тлі такої політики помітно загострилися українсько-польські відносини, в українському середовищі зросли впливи ОУН.

Посиленню націоналістичних настроїв у середовищі військових сприяло переосмислення результатів дотеперішньої національної політики. Ідея “державної асиміляції”, покладена в основу політики “санациї”, не заспокоїла національні меншини. Неefективно виявилася і зовнішньополітична програма пілсудчиків, відома як доктрина “польського прометеїзму”, розрахована на ймовірний розпад Радянського Союзу і виникнення на пострадянському просторі, за активної участі Польщі, федерації незалежних національних держав. Однак стабілізація радянського ладу позбавила

⁷⁹⁷ *Кучерена М.* Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919–1939 рр.). – С. 27–28.

⁷⁹⁸ ДАІФО. – Ф. 2 (Станіславське воєводське управління, м. Станіславів). – Оп. 1 (Президіальний відділ. Підвідділ преси та громадської безпеки). – Спр. 1564 (Листування з Міністерством внутрішніх справ і з повітовими староствами про діяльність на території воєводства німецько-фашистських організацій). – Арк. 140–146.

⁷⁹⁹ *Сіреджук П.* Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини Східної Галичини (20–30-ті роки ХХ ст.). – С. 138, 146.

⁸⁰⁰ *Chojnowski A.* Концепcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. – S. 237.

ці сподівання реального підгрунтя. Саме тому більшість політиків і військових вважали ідею терпимого ставлення до національних меншин безперспективною⁸⁰¹.

Загострення українсько-польських відносин на сході на тлі створення Карпатської України в Чехословаччині та зовнішньополітичних дій фашистської Німеччини, посилення ревізійністських настроїв серед німецьких громад західних воєводств зумовили перетворення політики “зміцнення польськості” в офіційну доктрину правлячих сил, реалізації якої завадила Друга світова війна⁸⁰².

Отже, за роки існування Другої Речіпосполитої польські урядові кола не виробили конкретної програми вирішення національного питання. Прагнучи побудувати унітарну та моноетнічну державу, Польща відмовляла національним меншинам, зокрема українцям, не лише в праві на самовизначення, а в територіальній та культурній автономії. Непослідовна та непродумана національна політика була спрямована на полонізацію, асиміляцію та окатоличення українського населення, що зумовило радикалізацію українських політичних сил. Поразка цієї політики була зумовлена декількома причинами, зокрема, соціальною, економічною та територіальною структурою тогочасної держави, а також недалекоглядністю владних кіл, які недооцінили важливість національної проблеми.

Лемківське питання в політиці Польщі

З початком 1920-х рр. для лемків розпочався новий період боротьби за утвердження та збереження української національної ідентичності. Територія Лемківщини, відповідно до Сен-Жерменського договору, була розділена. Її галицька частина відійшла до Польщі, а закарпатська – до Чехословаччини. Розвиток національно-культурного руху серед лемків і далі перебував у центрі уваги політики Польщі. На Лемківщині, як і загалом у Галичині, Польща проводила політику національної асиміляції, внаслідок якої національно-культурне та політичне життя лемків піддавалося полонізації.

Після визвольних змагань 1918–1920 рр. серед лемків спостерігалось зростання антиокупаційних настроїв, які проявлялися у дезертирстві та ухилянні від військової служби. Цей рух масово охопив цілу Лемківщину. Зокрема у Горлицькому повіті від військової служби на початку квітня 1920 р. ухилилося щонайменше 113 осіб, а в Сяноцькому із 185 лемків тільки 30 погодилися служити у війську⁸⁰³. В окремих громадах Ясельського повіту лемки ухилялися від сплати податків, а частина вчителів відмовлялася складати державну присягу на вірність Польщі. Натомість

⁸⁰¹ Швагуляк М. Військові плани “зміцнення польського характеру” східних воєводств держави (березень 1938 р.) / Михайло Швагуляк // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1999. – Т. 238. – С. 563–564.

⁸⁰² Кучерена М. Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919–1939 рр.). – С. 14–15; Комар В. Українське питання в політиці Польщі (1935–1939 рр.) / Володимир Комар // Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис. – 1998. – № 1(2). – С. 104–102; Федорчак П. Українська проблема в національній політиці Польщі напередодні Другої світової війни / Петро Федорчак, Володимир Комар // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21–22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 167–169.

⁸⁰³ Horbal B. Działalność polityczna Lemków na Lemkowszczyźnie 1918 – 1921 / B. Horbal. – Wrocław, 1995. – S. 84 – 85.

проводирі українського руху в Ясельському повіті не зреклися своїх національних переконань і надалі виношували намір від'єднати Лемківщину від Польщі⁸⁰⁴.

Антиокупаційні настрої на Лемківщині простежувались і під час виборів до сейму та сенату 1922 р. У Грибівському повіті було аж 7 громад, де відсоток голосуючих дорівнював нулю, частина сіл мала від 0,5 до 1–2% голосуючих⁸⁰⁵.

Загалом антиокупаційна налаштованість лемків проявлялась впродовж усього третього десятиліття ХХ ст. Під час святкування десятиліття незалежності Другої Речі Посполитої у листопаді 1928 р. староста Новосончівського повіту повідомляв про нехтування частиною громад святкувань, а населення було надзвичайно пасивне і “не проявило почуття радості з приводу того важливого моменту”⁸⁰⁶.

Під пильним наглядом польської влади у 1920-х рр. перебувало і українське шкільництво. Особлива роль в українському національно-культурному поступі на Лемківщині належала Греко-католицькій церкві. У березні 1929 р. польська влада стверджувала, що “місцева українська інтелігенція на Лемківщині, в більшості священники і вчителі, виявляє сильну активність у прищепленні ідей українізму серед людної”⁸⁰⁷.

Водночас з другої половини 1920-х років серед лемків спостерігається активізація православно-москвофільської агітації. Однак, як стверджували самі представники польської влади, перехід лемків на православ'я відбувався більше на тлі політичному, аніж релігійному⁸⁰⁸. Якщо на початковому етапі польські чиновники підтримували православ'я серед лемків, то в подальшому їхня тактика змінилась. Вже на середину 1930-х рр. польська влада констатувала: з огляду на небезпеку русифікації Лемківщини через православну церкву, яка до цього часу користувалась доброзичливо-нейтральним ставленням з боку влади, яка повинна повернутися до політики поступової ліквідації православ'я якнайшвидше, оскільки територія Лемківщини входить до сфери інтересів Чехословаччини і радянської Росії⁸⁰⁹.

Із середини 1920-х рр. на Лемківщині спостерігалось пожвавлення партійно-політичного життя, що було пов'язано із об'єднанням націонал-демократичних сил у Східній Галичині. На вересень 1925 р., як повідомляють документи, “людність руська у Сяноцькому повіті є під впливами УНДО”⁸¹⁰. Водночас громадсько-політичні впливи УНДО з кожним роком міцніли здебільшого у східних лемківських повітах. У повітах, які знаходились далі на захід, політизація українського національного руху була загальмована в результаті москвофільських впливів, політичні інтереси яких віддзеркалювала Руська народна організація (РНО), яка 1928 р. перейменована на Руську селянську організацію (РСО). У цьому ж році серед членів партії відбувся розкол, внаслідок чого полонофільська група утворила Руську аграрну організацію (РАО). Якщо РСО підкреслювала свою проросійськість, то РАО мала більш локальний характер, намагаючись ідеологічно підтримувати на практиці ідеї лемківського сепаратизму. Загалом дві партії тісно співпрацювали та своєю

⁸⁰⁴ Archiwum Panstwowe w Pzemyслу (далі APP), Zespol 790. – Sygn. 18. – К.25.

⁸⁰⁵ Archiwum Panstwowe w Krakowie (АРК), Zespol Star. Pow. w Grubowie II. – Sygn.11.

⁸⁰⁶ АРК, Zespol UWKr. – Sygn.351. – К.23 zwrot.

⁸⁰⁷ АРК., Zespol. UWKr. – Sygn 351. – К.49.

⁸⁰⁸ АРК, Zespol.UWKr. – Sygn. 327. –К.27.

⁸⁰⁹ Archiwum Akt Nowych u Warczawie (далі ААН), Zespol. MSW. – Sygn.1058. – К.79.

⁸¹⁰ ДАЛО. – Ф.121. – Оп.1. – Спр.62. – Арк.177.

діяльністю перешкоджали утвердженню українських національних симпатій серед лемків.

На кінець 1920-х рр. у Ліському⁸¹¹ та Сяноцькому повітах⁸¹² спостерігалися впливи УВО. У червні 1929 р. влада Ліського повіту склали список осіб, яких підозрювали у належності до УВО, що змусило представників польської влади визнати: серед цієї частини лемків “освідомлення народне раптово набуло націоналістичного напрямку”⁸¹³. Загалом політика польської влади і любювання нею різних ідейно-політичних течій з виразним антиукраїнським характером сприяло розмиванню лемківської культури.

З початку 1930-х рр. польський уряд розпочав політику державної асиміляції, яка концентрувалась на нав’язуванні ідеї про етнічну окремішність лемків від українців. Починаючи з 1930 р., з метою не допустити наростання українських національних тенденцій серед лемків влада розпочала кампанії звільнення та переселення національно свідомих вчителів. Було усунено майже все свідоме українське вчителство з Новосончівського, Горлицького та Грибівського повітів⁸¹⁴. Як свідчать документи, з Ясельського повіту влада виселила подружжя вчителів Й. та Є. Жвіриків та П. Янишевського тільки за те, що вони працювали “на честь України серед лемків”⁸¹⁵. Переселення вчителів з Лемківщини відбувалося не тільки за їхню тривалу національну діяльність, а й за поодинокі вияви патріотизму: як повідомляла польська газета, “за вішання українського прапора у шкільному класі”⁸¹⁶. У зв’язку з цим на нараді польських інспекторів у Новому Сончі в 1933 р. одним із головних завдань було не залишити до 1935 р. на Лемківщині жодного українського вчителя.

У 1930-ті рр. діяльність товариства “Рідної школи” на Лемківщині активізувалась. Щоправда, незначною була мережа її осередків, не вистачало і просвітянських кадрів. Зрозуміло, що влада намагалася обмежити діяльність “Рідної школи” і сприймала товариство як “шовіністично-національний осередок”⁸¹⁷.

Метою і завданням державної акції на Лемківщині було відмежувати лемків від будь-яких впливів з-зовні, піддати їх впливу польської культури, що в кінцевому підсумку призвело б до їх національної асиміляції⁸¹⁸. Якщо останнє завдання передбачалось на кілька поколінь вперед, то перших два мали реалізовуватись в усіх напрямках суспільного та господарського життя негайно. Таким чином влада намагалася національно дезорієнтувати лемків, а їх етнографізм як домінуючу свідомість передбачалось використати для асиміляторського впливу.

1932 р. адміністративна влада скасували на Лемківщині громадські печатки з українськими написами й завела польські. У 1934 р. Лемківщину було відділено від судової апеляції у Львові та приєднано до Кракова, позбавивши таким чином

⁸¹¹ ДАЛО. – Ф.121. – Оп.3. – Спр.489. – Арк.29–33.

⁸¹² ДАЛО. – Ф.121. – Оп.3. – Спр.489. – Арк.92а.

⁸¹³ ДАЛО. – Ф.121. – Оп.2. – Спр.148. – Арк.26.

⁸¹⁴ АРК, Zespol. UWKr. – Sygn.275. – К.31 zwrot; Останні могікани на Лемківщині // Рідна школа. – 1932. – 15 жовтня

⁸¹⁵ АРК, Zespol.790. – Sygn.19. – К. 219.

⁸¹⁶ W sprawie prenesienia Uczytyli // Lemko. – 1930. – czerwin.

⁸¹⁷ Рідна школа в 1937–1938 рр. Звідомлення Головної Управи Р.Ш. за час від 1 вересня до 31 серпня 1938 р. // Рідна школа. – 1938. – 20 грудня.

⁸¹⁸ ААН, Zespol. MSW. – Sygn.1058. – К.76; ДАІФО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1303. – Арк.12.

лемків можливості використовувати українську мову у судочинстві. 1934 р. при науково-дослідній комісії Східних земель був створений Лемківський відділ, який під керівництвом проф. І. Смоленського почав дослідження Лемківщини. Зокрема лемківські говірки вивчав З. Штібер, демографію – професор Є. Смоленський, етногеографію – С. Лецицький, господарське становище – В. Орміцький, геоморфологію – М. Клімашевський, етнографію – Р. Райнфус. Завданням комісії було довести регіональну специфіку Лемківщини, що мало обґрунтувати “політику регіоналізму”. В цьому контексті особливе значення надавалось праці В. Вільгорського, написаній при Науково-дослідному інституті Східної Європи у 1933 р., в якій автор закликав владу до полонізації лемків, одночасно пропонуючи заходи для ефективного здійснення цієї політики, серед яких:

- відділити лемків від Перемишльської єпархії і створити окрему єпархію, яка б охороняла їх від української пропаганди. На початковому етапі необхідно підтримувати православ'я;
- політику шкільництва проводити так, щоб кадровий склад вчителів формувати тільки “з лемків і поляків”;
- створити лемківський тижневик, присвячений господарським справам;
- підтримка з боку влади лемківських культурно-освітніх товариств (*тобто тих, які стояли на позиції окремішності лемків від українців, пропагуючи таким чином ідею лемківського сепаратизму –І.Л.*);
- два східні повіти Лемківщини – Кросненський і Сяноцький – приєднати до Краківського воєводства, щоб зосередити політику щодо цього краю в одному адміністративному центрі ⁸¹⁹.

Наголосимо, що майже всі пункти, подані автором, за винятком останнього були реалізовані польською владою щодо лемків вже в найближчий час після виходу книжки.

Особлива роль в утвердженні національної культури серед лемків належала Греко-католицькій церкві, діяльність якої залишалась під пильним наглядом влади. Вже у лютому 1934 р. з ініціативи останньої було створено Апостольську Адміністрацію для Лемківщини (ААЛ), яка мала нейтралізувати впливи греко-католицького духовенства на розвиток українського національного руху серед лемків. Є. Гертих з цього приводу зауважував: “Для польського інтересу утворення єпископства принесе ряд корисних змін... Лемківщина замкнеться у власних границях” ⁸²⁰. Отже, що створення ААЛ було черговою спробою державної влади відірвати лемків від української національної спільноти та асимілювати їх. Власне більшість населення розуміла, що реалізація цього плану суперечить українським національним інтересам. Газета “Діло” ще за рік до створення ААЛ писала, що не окремого єпископа потрібно лемкам, а ідейних, щиро відданих народові священиків та освідомлюючої культурно-освітньої праці ⁸²¹.

Створення окремого єпископства викликало численні протести з боку значної частини лемків, а громади Сяноцького повіту навіть висилали своїх делегатів

⁸¹⁹ ААН, Zespol. MSZ. – Sygn.5219. – K.17.

⁸²⁰ Prach B. Apostolska Administracja Lemkowszczyzny / B. Prach // Lemkowie w historii i kulturze Karpat. Cz.I. / pod red. Jerzego Czajkowskiego. – Rzeszów, 1992. – S. 300.

⁸²¹ Невже 4-те греко-католицьке єпископство в Галичині? // Діло. – 1933. – 26 лютого.

до єпископа Й. Коциловського з проханням не приєднувати їх до новоутвореного єпископства.

Польська влада намагалася послабити культурно-освітні акції греко-католицького духовенства. У 1935 р. ординаріат ААЛ видав розпорядження про заборону виконувати в церкві пісню “Боже великий, єдиний, нам Україну храни”, яка, як стверджувалось у розпорядженні, є своєрідним українським гімном. Її виконання вважалось недозволеним маніфестом у святому місці⁸²².

Щоб нейтралізувати вплив духовенства на розгортання українського національного руху серед лемків, влада у 1933 р. розпочала переселення греко-католицьких священників⁸²³. У серпні 1935 р. був складений список, до якого ввійшли 16 найактивніших священників, яких переводили до Перемишльської єпархії, а звідти таку ж кількість польської влади загалюмувати український національний рух у середовищі лемків дали певні результати. В 1937 р. воєводський комітет для справ Лемківщини констатував, що після переселення найактивніших священників український рух в краї значно ослаб.

Щоб обмежити національно-культурні працю греко-католицьких священників 1937 р. у Краківському воєводстві влада прийняла рішення “запобігти навчанню молодих греко-католицьких священників для ААЛ у націоналістичних осередках, якими є семінарії Львова та Перемишля”. Тому Краківський воєвода звернувся до Міністерства віросповідань і освіти з пропозицією: священників для ААЛ виховувати в інших містах, зокрема в римо-католицькій семінарії у Тарнові. Однак, як зауважував у своєму листі від 20 серпня 1938 р. Апостольський Адміністратор Я. Медвецький, “на цей проект вчення алюмнів в Тарнові не можна погодитись, бо воюючий українізм посилюється за всяку ціну”, що може викликати незадоволення серед населення Лемківщини (як приклад до латинізації та полонізації лемків)⁸²⁵. Зазначимо, що цю справу польській владі так і не вдалось зреалізувати. Краківський воєвода у своєму листі від 1 жовтня 1938 р. до Міністерства віросповідань і освіти писав, що “найкращими кандидатами на греко-католицьких священників на Лемківщині були б поляки – греко-католики, які рекрутуються переважно з посеред шляхти загородової, однак їх пошуки не дали результату”⁸²⁶.

У цьому контексті влада намагалася розширити на Лемківщині мережу римо-католицьких парафій. Зокрема відкрито римо-католицькі парафії у громадах Жегестів Новосончівського повіту, Скальники Ясельського повіту, Команчі Сяноцького повіту та ректорати у Висові, Ізбах, Гладішові та Снітниці Горлицького повіту, Лабові та Верхомлі Великій Новосончівського повіту, Цісні Ліського повіту⁸²⁷.

Полонізаційні акції проводило Товариство школи людової (ТШЛ), яке 1930 р. на засіданні у Горлицях прийняло нову освітню програму для населення Лемківщини⁸²⁸.

⁸²² ААН, Zespol. MSW. – Sygn.963. – К.266.

⁸²³ ДАЛО. – Ф.121. – Оп.1. – Стр.102. – Арк.83; АПК, Zespol.UWKr. – Sygn.285. – К.77; АПК, Zespol. UWKr. – Sygn.352. – К.82.

⁸²⁴ ААР, Zespol 157. – Sygn.3 – К. 18.

⁸²⁵ ААН, Zespol. MWR і ОР. – Sygn.625. – К.44; ААН, Zespol. MSW. – Sygn.1080. – К.7, 16,

⁸²⁶ Там само – К.31.

⁸²⁷ ААН, Zespol. MSW. – Sygn.1058. – К.59.

⁸²⁸ ААР, Zespol. 791. – Sygn.3. – К. 240.

За ініціативою воєводського комітету у справах Лемківщини наприкінці 1937 р. видано календар “Лемко” на 1938 р. (4500 прим.), які розіслано по лемківських повітах⁸²⁹. Ця акція мала на меті поширити серед лемків сепаратистські настрої, які активно пропагувала влада.

У контексті державної політики особлива увага приділялась туристичній діяльності на Лемківщині “з уваги на її велике значення для пропаганди польськості серед лемків”⁸³⁰. У багатьох місцевостях існували літні табори польської молоді, яка проводила серед місцевого населення цикли лекцій “Мандрівка по Польщі”, урочистості під назвою “Свято гір” та ін.

Однак у цілому можна стверджувати, що незважаючи на ідеологічний і політичний тиск, польська політика регіоналізму відносно лемків була малоуспішною і загалом не дала очікуваного результату. Представники польської влади визнавали, що в суспільно-політичному житті на Лемківщині спостерігається брак інтелігенції, яка мала б почуття окремішності лемків від українців та старорусинів. Тому ставилось завдання виховати з місцевого населення на Лемківщині інтелігенцію, яка б у майбутньому утверджувала серед лемків польську культуру. Краківський воєвода у листі прохав: “Вважати за необхідне на кошт Держави неможливим дітям поляків з Лемківщини і дітям лемків у польських інтернатах, гімназіях і вищих навчальних закладах цілковите утримання з метою виховання їх лояльними польськими громадянами і обсадження ними вчительських та священничих посад”⁸³¹.

В контексті політики державної асиміляції особлива увага приділялась школі, яка за свідченням влади “значною мірою могла причинитись до виховання молоді у дусі, потрібнім для Польщі”⁸³². Починаючи з 1930-х рр. влада почала тотальний наступ на школу, маючи на меті позбавити її українського національного характеру. У зв’язку з цим у вересні 1933 р. в школах Ясельського, Горлицького та Новосончівського повітів було впроваджено так званий “лемківський буквар”⁸³³, який мав дезорієнтувати лемків, нав’язати їм лемківську ідентичність, а відтак – їх полонізувати. Впровадження лемківського діалекту в навчання фактично перекривало лемкам доступ до подальшої освіти. Водночас влада намагалась заборонити школярам Новосончівського повіту вітатися словами “Слава Ісусу Христу” та замінила вивіски на сільських школах з двомовних на польські.

Проти полонізації шкільництва виступала громадськість Лемківщини. Зокрема, селяни Морохова звернулися до Міністерства освіти із запитом: чому їх дітей навчають у школі з лемківського букваря, а не з українського⁸³⁴. У грудні 1933 р. в Горлицькому повіті під керівництвом вчителя С. Батюка і о. Романа Горчинського відбувалися численні акції проти лемківського шкільного букваря⁸³⁵. 1934 р. по всій Лемківщині тривала акція збору підписів проти впровадження цього букваря.

⁸²⁹ AAN, Zespol. MSW. – Sygn.1058. – K.57.

⁸³⁰ AAN, Zespol. MSW. – Sygn.1058. – K.60.

⁸³¹ Там само. – К. 13–14.

⁸³² Там само. – К. 9.

⁸³³ Експеримент з “лемківським” букварем // Рідна школа. – 1933. – 1 листопада; Дивоглядний буквар. З чого лемки мусять учитися // Діло. – 1933. – 20 вересня.

⁸³⁴ Свідомі громадяни проти “Лемківського букваря” // Наш Лемко. – 1935. – 1 грудня.

⁸³⁵ APK, Zespol. UWKr. – Sygn.44 a. – K.425.

До протесаного руху долучалися школярі, які вимагали заміни лемківських підручників⁸³⁶, а також відмовлялися вивчати та співати польські пісні⁸³⁷.

Проблеми Лемківщини добре усвідомлювали громадсько-політичні діячі Галичини. На початку 1936 р. за їхньою участю була складена “Вимога українського населення Західної України про припинення колонізації українських земель”, у якій відзначалося: на Лемківщини влада проводить специфічну політику, підтримуючи москвофільський рух, схиляється до творення окремого лемківського народу. Тому вплив на владну політику у цьому терені є важливою справою, без вирішення якої не може бути мови про нормалізацію польсько-українських відносин. При цьому висувалися вимоги:

- скасувати так званий лемківський елемент, лемківські підручники і повернути до шкіл український навчальний елемент;
- повернути до шкіл вчителів української національності;
- не ставити жодних перешкод в діяльності українських освітніх, національних і спортивних товариств⁸³⁸.

На початку 1930-х років на Лемківщині проведено численні заходи з ініціативи місцевих просвітянських читалень, пов’язані із трагічними подіями на Великій Україні під назвою “Жалоба України”⁸³⁹. У читальнях “Просвіти” відбувалися зібрання, на яких критикувалася політика Кремля в радянській Україні⁸⁴⁰, а в селі Загутинь Сяноцького повіту на засіданні читальні “Просвіти” селяни присягнули на вірність Україні⁸⁴¹.

Однак влада намагалася запобігти подібним заходам. Так, молодіжне сходження на гору Яворина в червні 1936 р., у якому взяли участь понад 200 хлопців та дівчат з Новосончівського та Горлицького повітів, закінчилось судовим процесом, в результаті якого було покарано близько сотні осіб. Всі його учасники, як зауважила поліція, були завзятими українцям⁸⁴².

Водночас польська влада намагалася нейтралізувати діяльність національно свідомих діячів, які сприяли етноконсолідаційним процесам серед лемків та загалом мінімізувати прояви української національної свідомості в регіоні. Ці спроби проявлялись через переселення активістів в інші повіти, заборону їхнього проживання на певній території, накладання штрафів та навіть ув’язнення. Характерно, що серед покараних були як священники, вчителі, так і пересічні громадяни. Зокрема о. Йосафата Кабаровського із села Зиндранова Кросненського повіту за активну проукраїнську діяльність було переведено в іншу парохію⁸⁴³, І. Геряка з Бандрової за пересилання літератури ОУН з Чехословаччини було виселено з громади і заборонено 10 років перебувати у всіх прикордонних повітах⁸⁴⁴, на о. Михайла

⁸³⁶ Державний архів Івано-Франківської області (далі ДАІФО). – Ф.228. – Оп.1. – Спр.80. – Арк.123 зворот.

⁸³⁷ ДАЛО. – Ф.121. – Оп.1. – Спр.115. – Арк. 20.

⁸³⁸ ДАІФО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1303. – Арк.12.

⁸³⁹ АРК, Zespol. UWKг. – Sygn.44a. – К.353.

⁸⁴⁰ АРК, Zespol. UWKг. – Sygn.370. – К.170.

⁸⁴¹ ДАІФО. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.88. – Арк.1.

⁸⁴² Лемки – Українці перед окр. Судом у Новому Сончі (З судової зали) // Наш Лемко. – 1936. – 1 грудня.

⁸⁴³ ДАІФО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1526. – Арк. 29.

⁸⁴⁴ Новинки // Наш Лемко. – 1938. – 15 вересня.

Гайдука у 1935 р. наклали штраф за пропагування серед дітей українського журналу “Дзвіночок”⁸⁴⁵, о. Дмитра Ступака у 1928 р. засудили до 5 днів ув’язнення за влаштування зборів щодо шкільного плебісциту⁸⁴⁶, селянина В. Островського у 1931 р. заарештували за зберігання україномовної літератури⁸⁴⁷.

Наприкінці 1930-х рр. під впливом національно-визвольних змагань закарпатських українців, проголошення Закарпатської України ще більше зміцнилися проукраїнські погляди серед лемківського населення, яке все більше об’єднувалося навколо ідеї відродження самостійної Української держави. Піднесення національного руху серед лемків спостерігалось спочатку у вигляді антипольських патріотичних плакатів, які писались вручну й масово розвішувались, особливо на будинках сільських шкіл. Найпоширенішими були плакати з написами “Українці – рятуйтеся з під окупації польської...”, “Україна – Наша Самостійна Держава, най живе 1000 років”; в окремих селах вішали тризуби⁸⁴⁸.

Польській поліції доводилося констатувати: русини, які мешкають у лемківських громадах, дедалі частіше порушують в розмовах українські політичні справи, а деякі з них висловлюють переконання, що скоро на “терені Східної Малопольщі повстане українська держава”⁸⁴⁹. У листопаді 1938 р. в лемківських громадах Кросненського повіту громадські активісти переконували населення, що в недалекому майбутньому відродиться Українська держава. Вони закликали лемків до національної самоорганізації у зв’язку із “хвилею визволення”.

Створення в Хусті “Карпатської Січі” мобілізувало лемківську молодь, яка масово почала переходити чехословацький кордон і вливатись у лави захисників Карпатської України. Відділи польської поліції регулярно звітували, що у Сяноцькому та Лиському повітах, особливо у прикордонних громадах, посилюється зацікавлення молоді справами Підкарпатської Русі та переходом кордону з Польщі до Словаччини з метою вступу до українського легіону⁸⁵⁰. На основі щоденних звітів Львівського воєводського управління з кінця листопада 1938 р. і до першої половини березня 1939 р. з Лиського, Сяноцького та частково Кросненського повітів встановлено, що з метою вступу до українського легіону перейти кордон на Закарпатську Україну намагалися близько 270 лемків, 40 з яких затримано⁸⁵¹. Безумовно, ця цифра є неточною, оскільки перехід кордону був нелегальним.

Загалом українським рухом в основному були охоплені східні і частково центральні повіти галицької Лемківщини. Польська поліція всіляко намагалася зупинити вербування, організувала обшуки у помешканнях місцевої української інтелігенції, де виявляла агітаційні листівки або націоналістичну літературу, забороняла організувати великі зібрання молоді⁸⁵².

⁸⁴⁵ За поширювання “Дзвіночка” // Наш Лемко. – 1935. – 1 серпня.

⁸⁴⁶ Дописи // Діло. – 1928. – 31 травня.

⁸⁴⁷ Дописи // Діло. – 1931. – 29 січня.

⁸⁴⁸ ДАІФО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1526. – Арк.219 зворот; ДАІФО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1534. – Арк.21, 145; ДАІФО. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.91. – Арк.115

⁸⁴⁹ ДАЛО. – Ф.121. – Оп.1. – Спр.343. – Арк.3.

⁸⁵⁰ ДАІФО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1575. – Арк.45; ДАІФО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1576. – Арк.84.

⁸⁵¹ Любчик І. Д. Етнополітичні процеси на Лемківщині наприкінці XIX – 30-х рр. XX ст.: проблема національної самосвідомості / І. Любчик. – Івано-Франківськ: Тіповіт, 2009. – С.170.

⁸⁵² ДАІФО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1534. – Арк.148; ДАІФО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1575. – Арк.23, 25, 35.

Навіть після придушення угорськими окупантами Карпатської України у у Сяноцькому та Лиському повітах і надалі спостерігалось масове розповсюдження плакатів патріотичного та антипольського змісту. Показовою є відозва, розповсюджена в Одрехові Сяноцького повіту з гаслами “Наша дума, наша слава не вмере, не загине, зрозумійте, будьте людьми, Слава Україні!”, а також відозви у громаді Лещовате Лиського повіту у квітні 1939 р.: “Народе мій рідний, воскресла Україна і щезла ненадовго. Воскресне в 1939 році. Тримаймося, народе, поки терні не розрослися. Ще не вмерла Україна”⁸⁵³.

Виявом української національної свідомості лемків стало спорудження в окремих громадах символічних могил “Борцям за волю України”, на яких прикріплювались паперові стрічки в українських національних кольорах. Незважаючи на руйнування цих могил польською поліцією, лемки неодноразово їх відновлювали⁸⁵⁴. Це свідчило про ріст національної свідомості серед лемків, їх бажання зі зброєю в руках боротися проти окупантів рідних теренів.

Освітні процеси в Галичині в контексті українсько-польських відносин

У міжвоєнний період етнічні українські землі опинилися у складі різних держав: Східна Галичина, Західна Волинь, Західне Полісся, Холмщина та Підляшшя – відійшли до Польщі, Закарпаття – до Чехо-Словацької Республіки, Буковина – до Румунії, а більша частина України, де встановилася радянсько-більшовицька влада – до СРСР.

Під юрисдикцію Польської держави етнічні українські землі потрапили всупереч волі місцевого населення. Так, за рішенням Ради представників держав-переможниць від 21 листопада 1919 р. Галичину було включено до складу Польщі терміном на 25 років, а згідно з Ризьким мирним договором (18 березня 1921 р.) увійшли Холмщина, Підляшшя, Західна Волинь і Західне Полісся та Галичина. Остаточне рішення про визнання східного кордону Другої Речіпосполитої Рада послів Ліги Націй ухвалила 15 березня 1923 р., погодившись із входженням до складу Польщі Галичини (з обов’язковим запровадженням автономного устрою), Волині, Західної Білорусі і Віленщини. Ці кордони залишалися незмінними до 1939 р.

Підтвердження польського права на етнічні українські території загострило польсько-українські відносини і викликало хвилю протестів серед українців, частка яких у державі становила 15,7% від усього населення, а місцями їх автохтонного розселення були Львівське, Станіславське, Тернопільське, Волинське, Поліське, Любельське, Краківське воєводства, також вони розпорошено жили в інших регіонах. Найскладнішою у національному плані була ситуація у Галичині та на Волині, де на початку 20-х років ХХ ст. українці становили майже 74% і близько 60% населення відповідно⁸⁵⁵. З одного боку, українці були обурені тим, що внаслідок повоєнного міждержавного розмежування східної частини Європи стали національною

⁸⁵³ ДАІФО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1575. – Арк.185, 219.

⁸⁵⁴ ДАІФО. – Ф. 2. – Оп.1. – Спр. 1575. – Арк. 223, 232.

⁸⁵⁵ Чорній П. І. Етнічні групи Галичини міжвоєнного періоду (1919–1939 рр.): демографічні та етнокультурні процеси: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.05 “Етнологія” / П. І. Чорній; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича, Інститут народознавства. – Львів, 2011. – С. 10.

меншиною, а з іншого – розчаровані невдачами в боротьбі за свою державу. Невдоволення українців посилював наступ Польщі на їхні національні права. Польська влада взяла курс на усунення українців від впливу на перебіг подій як у Галичині, так і в країні загалом. Неодноразові звернення українських політичних партій до держав Антанті щодо усунення польської окупації на етнічних українських теренах, і повернення ЗУНР відповідно до вимог українців, так і залишилися поза їхньою увагою⁸⁵⁶. Українці втратили навіть ті можливості політичного впливу на відносини в державі, які мали за часів Австро-Угорської монархії (через автономні інституції на чолі з Галицьким сеймом і власних представників у парламенті)⁸⁵⁷.

Вільний розвиток освіти, культури та релігійного життя національних меншин у тогочасній Польській державі гарантували як міжнародні угоди, так і внутрішні закони та розпорядження. Відповідно до так званого Малого Версальського трактату, ратифікованого сеймом 31 липня 1919 р., польський уряд в односторонньому порядку зобов'язався забезпечити меншинам усю повноту політичних і громадянських прав (ст. 1, 2, 7–9). Зокрема, ст. 2 і 7 гарантували рівність усім громадянам незалежно від народження, мови, раси чи релігії, свободу віросповідання, рівний доступ до державної служби, а також право займатися будь-якою професією, право вільно користуватися національною мовою в приватній сфері, торгівлі, пресі, зібраннях тощо, однак про використання цих мов у державних установах чи органах місцевої адміністрації не йшлося. Зокрема, згідно зі ст. 8, яка регулювала ставлення держави до непольського населення, польська сторона зобов'язувалася надати представникам національних меншин рівні права на заснування та утримання власним коштом добровільних, релігійних і громадських організацій, шкіл та інших виховних закладів, право на вільне вживання у них рідної мови. А в ст. 9 йшлося про те, що в містах і селах, заселених представниками національних меншин, польський уряд відповідними розпорядженнями мав забезпечити отримання початкової освіти рідною мовою з обов'язковим вивченням польської мови. Кошти на утримання таких навчальних закладів мали надходити з місцевого бюджету⁸⁵⁸. Відповідні представництва Ліги Націй мали право контролювати виконання Польщею взятих на себе зобов'язань (ст. 12), однак уже в вересні 1934 р. Польська держава в односторонньому порядку призупинила чинність цієї статті договору.

Забезпечувати права національних меншин на своїх теренах зобов'язалися також 18 березня 1921 р. підписанти Ризького мирного договору, яким фактично було санкціоновано розподіл українських і білоруських земель між Польщею і Радянською Росією. Відповідно до ст. 7 цього договору, українці, подібно до росіян і білорусів, отримали право, у межах внутрішнього законодавства, розвивати рідну мову та

⁸⁵⁶ЦДДАУ у Львові). – Ф. 581 (Колекція документів про діяльність урядів і армій Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки). – Оп. 1. – Спр. 95 (Статут, протоколи засідань, резолюції, постанови та інші документи Закордонної групи Української Народної трудової (націонал-демократичної) партії у Відні). – Арк. 6–9.

⁸⁵⁷*Ajnenkiel A. Polityka Polski w stosunku do Ukraińców w okresie międzywojennym. Wybrane problemy / A. Ajnenkiel // Polska-Ukraina: trudne pytania. Materiały II międzynarodowego seminarium historycznego “Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1918–1947” Warszawa, 22–24 maja 1997. T. 1–2 / pod red. R. Niedzielko. – Warszawa: KARTA, 1998. – S. 16.*

⁸⁵⁸Traktat między Głównymi Mocarstwami Sprzymierzonymi i Stowarzyszonymi a Polską, podpisany w Wersalu dnia 28 czerwca 1919 roku // *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* (dalej – Dz. U.). – 1920. – Nr 110. – Poz. 728. – S. 1937–1939.

культуру, створювати з цією метою товариства та союзи, засновувати національні школи, безперешкодно провадити богослужіння та організовувати церковне життя⁸⁵⁹.

Взаємини Польської держави і національних меншин регулювали також внутрішні закони та розпорядження. Конституція 1921 р., спираючись на норми міжнародного права, підтверджувала правовий статус національних меншин. Так, ст. 95 та 96 гарантували рівність перед законом усіх громадян, а також право на цілковиту охорону життя та свободу незалежно від походження, мови, релігії тощо. Ст. 109 гарантувала право збереження власної національності, розвитку мови та національних особливостей, а ст. 110 повторювала ст. 8 Версальського договору стосовно заснування й утримання різноманітних організацій та освітніх закладів. Свобода віросповідання, відносини між церквою та віруючими, з одного боку, і державою – з іншого, окреслення меж свободи совісті, запровадження поділу релігійних організацій на визнані та невизнані державою, право церковних і релігійних організацій національних меншин послуговуватися власними статутами та приписами, обов'язкове навчання катехизму в початкових школах та інші права національних меншин регламентували ст. 111, 113, 115, 116, 120 Конституції⁸⁶⁰. Однак скористатися задекларованими правами і свободами населення могло лише за умови, що вони не суперечитимуть політичному порядку та не перешкоджатимуть виконанню ними громадянських обов'язків⁸⁶¹.

Окреслені права були підтвержені і в Конституції, ухваленій 23 квітня 1935 р. Зокрема, ст. 81 залишала чинними ст. 99 та 109–118 Конституції 1921 р.⁸⁶². Базовим принципом нового закону залишився принцип лояльності громадян до держави. Отже, регламентоване нормативно-правовою базою Польської держави правове становище непольського населення певною мірою уможливило соціально-економічний, культурний та політичний розвиток.

Своїм основним завданням на приєднаних українських теренах поляки вважали повернення довоєнного стану в шкільництві, яке зазнало значних змін після створення на західноукраїнських землях ЗУНР, яка зосередила увагу на становленні національної школи, яку вважала важливим чинником формування національної свідомості (урядовою та державною мовою у всіх державних школах знову стала українська, польська мова чи мови інших національних меншин залишилися факультативним предметом у середніх навчальних закладах, місце польського директора посідав українець тощо).

Однак навіть за часів ЗУНР українізації шкільництва активно протистояло польське населення. У Станіславові одночасно з урядом ЗУНР діяв Польський повітовий комітет, при якому з січня до червня 1919 р. функціонувала шкільна комісія. Вже на початку січня 1919 р. вона видала директиву, в якій закликала не посилати польських

⁸⁵⁹ Документи внешней политики СССР: в 24 т. – Т. 3: 1 июля 1920 г. – 18 марта 1921 г. / [под ред. Г. А. Белова, Е. – С. Гармаша, С. М. Майорова и др.]. – М.: Госполитиздат., 1959. – С. 626–627.

⁸⁶⁰ Ustawa z dnia 17 marca 1921 roku – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej //Dz. U. – 1921. – Nr 44. – Poz. 267. – S. 653.

⁸⁶¹ Wróblewska U. Polityka oświatowa państwa polskiego wobec mniejszości narodowych, grup etnicznych i wyznaniowych zamieszkujących Kresy Wschodnie w II RP / U. Wróblewska // Nauka. – 2011. – Nr 2. – S. 110.

⁸⁶² Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 roku //Dz. U. – 1935. – Nr 30. – Poz. 227. – S. 497–508.

дітей до шкіл, викладацький склад яких присягнув на вірність ЗУНР. Також комісія докладала чималих зусиль для відновлення українізованих польських навчальних закладів, але здебільшого безрезультатно. 17 червня 1919 р. вона видала постанову, якою на теренах, вільних від військових дій, мали відновити роботу початкові школи з польською мовою навчання, одночасно були скасовані всі нововведення українського уряду (запровадження української мови як мови навчання та кадрові заміни).

Лише після повернення польської влади на українські терени в липні 1919 р. внаслідок поразки ЗУНР в українсько-польській війні відновила свою діяльність крайова шкільна рада (далі – КШР). Спеціальні обмеження проти українського шкільництва не запроваджувалися, завдяки чому українцям вдалося відновити народні школи з українською мовою навчання, а також майже всі державні гімназії, які діяли до 1918 р. Польські урядовці були переконані в тому, що за повоєнної нестабільності забезпечити належні умови для мирного співіснування народностей галицьких теренів допоможе відкриття непольських навчальних закладів. Однак згодом усі навчальні заклади Польщі, в тому числі Галичини, мали бути “польськими за духом і мовою”⁸⁶³.

Щоб постати в очах світової громадськості демократичною державою з належними умовами для розвитку національних меншин, польська влада 1919 р. при чоловічій і жіночій учительських семінаріях у Львові створила державні семінарійні курси з українською мовою навчання, які 1922 р. одержали статус самостійних навчальних закладів. Однак уже 1923 р. єдина україномовна чоловіча семінарія у Львові була ліквідована (це відбувалося в умовах, коли надзвичайно гостро постала проблема підготовки вчителів: у 1923 р. лише 60% учителів мали фахову освіту, а на початку 30-х років – 80%), а жіноча українська учительська семінарія незабаром стала двомовною (польською мовою тут викладали історію, географію, педагогічні предмети)⁸⁶⁴.

По завершенні українсько-польської та польсько-російської війн ставлення до непольського шкільництва кардинально змінилося. Реалізуючи колонізаційну ідею щодо українців, польська влада розробила й активно втілювала асиміляторську політику в освітній сфері. Через систему освіти держава намагалася реалізувати політику національної асиміляції (проголошену ендеками) чи державної асиміляції (підтримувану режимом “санації”), навіть усупереч узятим на себе міжнародним зобов’язанням щодо ставлення до національних меншин. Національна політика Польської держави була неоднорідною і різнилася залежно від регіону. Найжорсткішу колонізаційну політику поляки провадили щодо тих етнічних груп, які, на їх думку, могли зашкодити внутрішній безпеці та цілісності держави. Зокрема, йдеться про українців Галичини.

⁸⁶³ *Sanojca K.* Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym południowo-wschodnich województw Drugiej Rzeczypospolitej / Karol Sanojca. – Kraków: Historia Iagellonica, 2013. – S. 69.

⁸⁶⁴ *Ступарик Б.* Польсько-українські відносини в освітній сфері у міжвоєнну добу / Богдан Ступарик // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21–22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 173; *Гетьманчук М. П.* Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.): Монографія / М. П. Гетьманчук. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2008. – С. 241.

Зауважмо, що освітніми проблемами в Галичині продовжувала відати КШР, яка до 1921 р. залишалася владою II інстанції в сфері шкільництва. На підставі її розпоряджень українська мова усувалася з шкільної програми. Переслідувань зазнали ті українські вчителі, які присягли на вірність ЗУНР, частину з них звільнили з роботи. Також, відповідно до “Закону про вищі школи Польщі від 13 липня 1920 р.”⁸⁶⁵ єдиною мовою викладання у всіх навчальних закладах запроваджувалася польська. Як наслідок Львівський університет втратив статус двомовного, тут були закриті всі кафедри з українською мовою викладання. Також законом вводився “*numerus clausus*” – відсоткова норма вступу до вищих навчальних закладів представників непольських національностей – з метою зменшення навантаження навчальних аудиторій. Водночас при вступі перевага надавалася молоді, яка служила в польській армії чи закінчила польськомовну школу⁸⁶⁶. Відповідно до цього, станом на 1922/23 н. р. відсоток українців на всіх факультетах Львівського університету становив – 3,9%, це при тому, що в 1914 р. тут навчалось 25,5% українських студентів. Загалом, же у 30-х роках норма прийому українських студентів у цей вуз становила не більше 15%. Це ж стосувалося й інших вищих навчальних закладів.

Активні кроки на шляху організації нових польських освітніх інституцій почали здійснюватися з 1921 р. Так, на підставі розпорядження міністра віросповідань та освіти від 8 лютого 1921 р. було уніфіковано шкільну структуру та змінено устрій шкільних влад: КШР припинила свою діяльність, натомість було створено Львівський шкільний округ з центром у Львові, до якого увійшли Львівське, Станіславське, Тернопільське, а до 18 вересня 1921 р. – ще й Краківське воєводства⁸⁶⁷. Загалом землі заселені українцями потрапили до складу п’яти з восьми шкільних округів. Окрім Львівського та Краківського шкільних округів, слід відзначити Волинський, Люблінський та Брестський⁸⁶⁸. Офіційною мовою в роботі Кураторій була польська. Централізацію шкільництва було здійснено так, що громадський чинник усувався від впливу на освітню адміністрацію, а запровадження польської мови як викладової, за одночасного обмеження вивчення української мови та заміна українських учителів польськими сприяли колонізації⁸⁶⁹.

Попри те що 26 вересня 1922 р. сейм ухвалив закон про принципи загального воєводського самоврядування, зокрема, Львівського, Тернопільського і Станіславського воєводств⁸⁷⁰, який передбачав поділ шкільної адміністрації на польську та українську з окремими шкільними радами, інспекторами та вчителями, при кураторії не було створено жодного відділу, який би опікувався українським

⁸⁶⁵Ustawa z dnia 13 lipca 1920 r. O szkołach akademickich //Dz.U. – 1920. – Nr 72. – Poz. 494. – S. 1277–1294.

⁸⁶⁶Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1923. – Warszawa, 1924. – R. 2. – Cz. 3. – S. 278.

⁸⁶⁷Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 8 lutego 1921 r. wydane w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych w przedmiocie tymczasowego ustroju władz szkolnych na obszarze b. Galicji //Dz. U. – 1921. – Nr 16. – Poz. 97. – S. 222–226.

⁸⁶⁸Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego o okręgach szkolnych // Dz. U. – 1932. – Nr 63. – Poz. 589. – S. 1241.

⁸⁶⁹Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу / Мирослав Семчишин. – 2-е вид. – К.: Фенікс, 1993. – С. 487.

⁸⁷⁰Ustawa z dnia 26 września 1922 r. o zasadach powszechnego samorządu wojewódzkiego, a w szczególności województwa lwowskiego, tarnopolskiego i stanisławowskiego //Dz. U. – 1922. – Nr 90. – Poz. 829. – S. 1553–1555.

шкільництвом. Це було пов'язане з тим, що, по-перше, ухвалений сеймом закон мав формальний характер, а по-друге, галицька шкільна адміністрація поставила собі за мету створення цілісної системи освіти на усіх землях, що увійшли до складу Польщі. Від початків діяльності основним їх завданням було подолання відмінностей в освітній сфері, організаційне та програмне злиття галицького шкільництва з шкільництвом решти польських земель, гармонізація українсько-польських відносин. Саме на кураторів, візитаторів і шкільних інспекторів була покладена відповідальність за розв'язання національних проблем, зокрема, у Галичині та на Волині. Куратор мав широкі повноваження. Так, до його компетенції належали адміністрування виховними та освітніми установами, загальноосвітніми школами, розгляд постанов і розпоряджень підпорядкованих йому щаблів адміністрації, формування та реалізація бюджету шкільного округу, кадрова політика тощо. Попри широкі повноваження куратор як урядовець зобов'язаний був виконувати директиви керівних органів, що стосувалися головно педагогічних (навчальних програм, підручників) і господарських питань. Однак куратор мав широкі впливу на реалізацію державної освітньої політики, оскільки безпосередня підпорядкованість Міністерству віросповідань та освіти та незалежність від інших органів державної адміністрації зрівнювали його в правах з воєводою, що, своєю чергою, висунуло його на першу лінію польсько-українського конфлікту в Галичині⁸⁷¹.

В обов'язки візитаторів входило здійснення контролю та опіки над школами, безпосередньо підпорядкованими кураторії, над шкільними інспекторами та органами шкільного самоврядування. До їх компетенції також належало оцінювання роботи вчителів. Візитатори стежили й за шкільним життям, зокрема, за діяльністю учнівських організацій, організацією дозвілля, фізичним і моральним вихованням, за дотриманням школою законів і розпоряджень. Зауважмо, що від звітів, які візитатори подавали в кураторію, залежали долі навчальних закладів і їх працівників. Саме тому якість праці шкільної адміністрації та обґрунтованість рішень, які вони ухвалювали, значною мірою залежали від професіоналізму візитаторів. Вони також впливали на відносини між польським та українським населенням. Враховуючи це, куратор С. Собінський ще 1921 р. радив візитаторам у звітах відверто та об'єктивно висвітлювати стан речей⁸⁷². Однак у 20-х роках ХХ ст. більшість керівних посад у кураторії займали особи, близькі до табору ендеків, у яких представники непольського населення Галичини, зокрема українці, вбачали противників розширення освітніх прав національних меншин. Зі зміною національної політики наприкінці 20-х – на початку 30-х років, відбулися кадрові зміни й у кураторії. На зміну прихильникам ендеків прийшли нові урядовці, які підтримували концепцію польсько-українського порозуміння. В окреслений період серед візитаторів з'явилися не лише прибічники налагодження відносин між поляками та українцями, а їх лави поповнилися урядовцями української національності. Зауважмо, що українці серед візитаторів були представлені й раніше. Пригадаймо громадського діяча, шкільного інспектора з 1909 р. у КШР, доктора філософії Івана Копача, який перебував на

⁸⁷¹ *Sanojca K.* Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym południowo-wschodnich województw Drugiej Rzeczypospolitej. – S. 72–73.

⁸⁷² ЦДІАУ у Львові. – Ф. 179 (Кураторія Львівського шкільного округу). – Оп. 1. – Спр. 313 (Проект положення про функції Кураторії). – Арк. 13.

посаді візитатора до 1930 р., саме завдяки йому когорта українських діячів була працевлаштована в освітній сфері. Чимало з них згодом зробили кар'єру, посівши місця директорів гімназій чи вищих урядовців кураторії, а також активно сприяли розвитку українського шкільництва⁸⁷³.

Поряд із візитаторами на освітню політику істотно впливали шкільні інспектори, – урядовці шкільної адміністрації з адміністративно-педагогічними функціями. Вони керували інспекторатами (на терені Львівського шкільного округу їх було 23), що охоплювали один або кілька повітів. Основним завданням інспекторів, які підпорядковувалися безпосередньо куратору, був нагляд за функціонуванням загальноосвітнього шкільництва, закладів дошкільного виховання і позакласної освіти. До їх компетенції також входило призначення, переведення на інше місце праці та звільнення учителів, керівників шкіл і дошкільних закладів.

Діяльність шкільних інспекторів значною мірою впливала на відносини між представниками різних національностей. Українці Галичини навіть звинувачували кураторію в зумисному нищенні національного шкільництва. Куратор С. Собінський наголошував на тому, що “серед надзвичайно важких національно-політичних відносин у східній Малопольщі пани інспектори, тим паче, мають слугувати прикладом врівноваженості, розважливості, неупередженості у своїх публічних виступах, у такий спосіб викликаючи довіру до польської державності”⁸⁷⁴. Однак на практиці інспектори не завжди дотримувалися цих порад. Навпаки, непоодинокими були випадки безпідставного звинувачення українських учителів в антидержавній діяльності, штучному збільшенні кількості шкіл з польською мовою навчання за рахунок українських тощо. Негативне ставлення українців до місцевої шкільної адміністрації викликало й те, що на посадах шкільних інспекторів українці перебували лише в п’яти повітах (станом на 1921 р.), і тих польська громадськість часто звинувачувала в антидержавній діяльності.

Отже, кураторам, візитаторам та шкільним інспекторам не лише не вдалося нормалізувати польсько-українські відносини, а навпаки, своїми діями вони часто призводили до їх загострення.

Негативний вплив на взаємини між поляками та українцями також мала не продумана освітня політика центральної влади. Хоча у 20-х роках ХХ ст. ця політика не була однозначно спрямована проти шкільництва національних меншин, зокрема українців, а була радше непослідовною, основним завданням якої стало недопущення переважання непольської складової на східних теренах, то після прийняття сеймом шкільного закону від 31 липня 1924 р. і проведення освітньої реформи 1932 р. активно розпочалася полонізація культурно-освітньої сфери непольського населення.

Значний вплив на польсько-українські відносини в освітній сфері мало й те, що в 20-х роках ХХ ст. у Радянській Україні, де був проголошений курс на українізацію, відбувся сплеск українського культурного процесу. Національне відродження у цей час охопило різні аспекти життя населення, позначившись на освіті, науці,

⁸⁷³ *Sanojca K.* Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym południowo-wschodnich województw w Drugiej Rzeczypospolitej. – S. 79–84.

⁸⁷⁴ ЦДІАУ у Львові. – Ф. 179 (Кураторія Львівського шкільного округу). – Оп. 1. – Спр. 14 (Обіжники Кураторії Львівського шкільного округу за січень–лютий 1922 р.). – Арк. 15.

літературі, мистецтві. З проведенням українізації розширювалася мережа шкіл з українською мовою навчання. Так, наприкінці 1920-х років 97% українських дітей навчалися рідною мовою. Водночас були створені належні умови для навчання у школах дітей національних меншин рідною мовою. Зокрема, у 1925/26 н. р. діяло 1214 російських шкіл, 625 – німецьких, 457 – єврейських, 337 – польських, 74 – болгарських, 31 – татарська, 17 – чеських, 5 – вірменських, 3 – ассирійських, 1 – шведська⁸⁷⁵. Саме поляки, як одна з найчисленніших етнічних груп УРСР, опинилися в орбіті “коренізації”. Сталінське керівництво, керуючись власними розрахунками, спочатку сприяло культурно-освітньому розвитку польської національної меншини. Так, були утворені спеціальні органи, покликані залучити польське населення до соціалістичних перетворень, сприяти створенню умов для часткового задоволення культурно-національних і соціальних потреб, зокрема Польське бюро ЦК КП(б)У, польський відділ Центральної комісії у справах національних меншин при ВУЦВК, польське бюро Ради нацменшостей Наркомату освіти. Особливо сильним цей крок мав виглядати на фоні українсько-польського конфлікту в Західній Україні. Кількість польських шкіл зросла зі 150 у 1921 р. до понад 370 у 1930 р.⁸⁷⁶

Однак поляки стали жертвою політичних маніпуляцій в контексті політики “коренізації”. З одного боку, відкривалися польські школи (організовувалися на зразок загальноосвітньої радянської школи, навчання велося польською мовою, вивчалися українська та російська мови, історія Польщі), видавалися польською мовою газети, книги, журнали, розгорнулася цільова підготовка кадрів, а з іншого боку, матеріальний стан більшості шкіл був незадовільний, відчувався брак кваліфікованих педагогічних кадрів, діяльність культурно-освітніх і наукових установ грубо адмініструвалася, з шкіл виганяли колишніх учителів, з програм і підручників були вилучені патріотичні твори польської класики, закривали костюли, арештовували ксьондзів і діячів культури, загальнодержавного характеру набрала антипольська пропаганда. З середини 1930-х років режим перейшов від заохочування національно-культурного відродження до його згортання та нищення пам’яток культури. На чільне місце в культурно-освітній роботі було поставлено боротьбу проти костюлу, яка супроводжувалася атеїзацією культурно-освітньої сфери і побуту. Провідники і активісти польського культурницького руху були звинувачені у націонал-ухильництві, буржуазному націоналізмі, в співробітництві з німецькими і польськими фашистами, їхніми спецслужбами, а відтак репресовані. Втрати поляків від репресій виявилися суттєвими, що призвело до фактичного згасання польської культури та значного занепаду освіти в УРСР і втрати зв’язку зі своєю етнічною батьківщиною⁸⁷⁷. Отже, з 30-х років становище польської освіти в

⁸⁷⁵ Єременко Т. І. Польська національна меншина в Україні в 20 – 30-ті рр. ХХ ст. / Т. І. Єременко. – Київ: Інститут історії України НАН України, 1994. – С. 31.

⁸⁷⁶ Головащеч С. Ю. Становлення і розвиток шкільної освітньої сфери польської національної меншини на Україні в 20-ті роки ХХ ст. [Електронний ресурс] / С. Ю. Головащеч. – Режим доступу: <http://www.golovashech.in.ua/stanovlennya-i-rozvitok-shkilnoyi-osvi/> (12.10.2015); Фесенко В. В. Шкільна освіта польської національної меншини в УРСР у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. [Електронний ресурс] / В. В. Фесенко // Література та культура Полісся. – 2013. – Вип. 72. – С. 295-303. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ltkp_2013_72_31.pdf (12.10.2015)

⁸⁷⁷ Загоруйко В. В. Етнокультурні аспекти українсько-польських відносин у міжвоєнний період (1921–1939 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.02

Радянській Україні до певної міри було подібним до ситуації, що склалася в українському шкільництві Польщі, де урядові освітні закони 30-х років були спрямовані на посилення колонізації національних меншин, в першу чергу, українців.

Законопроектом, який суттєво змінив польську систему освіти та значно ускладнив українсько-польські відносини, став спеціальний шкільний закон від 31 липня 1924 р.⁸⁷⁸, 7 січня 1925 р.⁸⁷⁹ доповнений розпорядженням міністра віросповідань та освіти, що спрямовувався, насамперед, проти тих національних меншин (українців, білорусів, литовців та ін.), які, як вважалося, могли становити загрозу безпеці та цілісності Польщі. Прийнятий за підтримки ендеків усупереч протестам парламентської групи національних меншин і Польської соціалістичної партії, закон передбачав перетворення шкіл на окреслених теренах (Львівському, Тернопільському, Станіславському, Поліському, Волинському, Новоградському, Віленському, Гроденському та Волковиському повітах Бялостоцького воєводства) на двомовні шляхом об'єднання в одній місцевості, зокрема у Галичині, українських і польських шкіл в утравквістичні, і надання їм державної підтримки, натомість утримання національних шкіл покладалося на громади.

Навчати мовою національної меншини в школі дозволялося за умови, що громада меншини становить не менше як 25% населення (на цій підставі права навчатися рідною мовою в Краківському, Брестському та Люблінському шкільних округах були позбавлені учні-українці як державних, так і більшості приватних шкіл) і що батьки не менше ніж 40 учнів подали про це відповідні прохання-декларації. Але якщо в школі було 20 учнів-поляків, вона ставала двомовною: вже з першого класу вводилися читання та письмо польською мовою, а українською викладалися лише природознавство, малювання, ручна праця та фізкультура⁸⁸⁰. Водночас в одномовних школах з непольською мовою навчання деякі предмети, зокрема, історія та географія, вивчали польською мовою. Відповідно до ст. 4 закону, учні всіх державних і приватних одно-, дво-, трикласних шкіл з непольською мовою навчання обов'язково вивчали державну мову на такому рівні, щоб згодом мати змогу навчатися в польських або утравквістичних середніх навчальних закладах. У чотири-, п'яти-, шести- та семикласних державних і приватних школах з непольською мовою навчання передбачалося не лише вивчення польської мови, а й навчання державною мовою польської історії та відомостей про тогочасну

“Всесвітня історія” / В. В. Загоруйко; Донецький національний університет. – Донецьк, 2009. – С. 9, 16; *Калакура О. Я.* Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д. політ. наук: спец. 23.00.05 “Етнополітологія та етнодержавознавство” / О. Я. Калакура; Національна академія наук України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса. – Київ, 2008. – С. 17–19.

⁸⁷⁸ Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. Zawierające niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa// Dz. U. – 1924. – Nr 79. – Poz. 766. – S. 1212–1214.

⁸⁷⁹ Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 7 stycznia 1925 r. wydane w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych i Ministrem Rolnictwa i Dóbr Państwowych w sprawie wykonania ustawy z dnia 31 lipca 1924 r. zawierającej niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa// Dz. U. – 1925. – Nr 3. – Poz. 33. – S. 26–30.

⁸⁸⁰ *Гетьманчук М. П.* Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1939 pp.): Монографія. – С. 241.

Польщу⁸⁸¹. Польське мовне законодавство щодо шкільництва, представники національних меншин оцінювали вкрай критично.

Створити середні навчальні заклади з українською чи білоруською мовами навчання, можна було, лише якщо з вимогою про це звернуться батьки 150 учнів, які відвідують польськомовні школи відповідного типу в одному повіті або місті. На підставі ст. 6 прийнятого закону кураторія Львівського шкільного округу була зобов'язана поступово об'єднувати українські гімназії у Львові, Перемишлі та Тернополі з польськими, перетворюючи їх на утраквістичні. Однак організовані виступи українців змусили міністра віросповідань та освіти С. Грабського скасувати розпорядження про об'єднання середніх шкіл.

Щоб навчання у державних професійних школах велося двома мовами, – державною та мовою національної меншини, – цього мали вимагати батьки учнів непольської національності, які становлять 40% усіх учнів школи. Відповідно до закону, мову навчання мали визначати шкільні плебісцити, однак відбувалися вони за умов терору та підкупів, а їх результати наперед планували шкільні управи та політичні органи⁸⁸². Внаслідок маніпуляцій з результатами плебісцитів 1925 і 1932 рр. багато українських шкіл були переведені на польську мову або стали двомовними. Лише 1939 р. через наростання невдоволення українського населення шкільна влада відмовилася від проведення плебісцитів.

Прихильники цього закону вбачали у ньому шанс залагодження національної проблеми, зокрема, шляхом ліквідації шкідливого поділу учнів. Серед явних позитивів закону називали: полегшення у виборі школи батькам особливо мішаних сімей, безперешкодне вживання мов нацменшин в освітніх закладах, покращення якості навчання шляхом ліквідації шкіл найнижчого рівня (з одним учителем), і нарешті володіння державною мовою надавало нацменшинам шанс кар'єрного росту. Попри позитивні оцінки, цей закон викликав значну критику, як з боку ендеків, які прагнули повної асиміляції слов'янського населення держави, за надмірні поступки, так і з боку прихильників надання Галичині широкої автономії, які вбачали в ньому ущемлення прав непольського населення. Українці, подібно до литовців і білорусів, які вимагали запровадження національної школи, сприйняли цей закон як спробу ліквідації непольських освітніх закладів і повної асиміляції місцевого населення. Також критику у них викликало те, що відповідно до закону мали бути перетворені на двомовні учительські семінарії національних меншин. Підтвердженням цього стало розпорядження міністра віросповідань та освіти від 7 січня 1925 р., яке уточнювало основні положення закону 1924 р., де було зазначено, що у приватних непольських учительських семінаріях запроваджувалося обов'язкове вивчення історії, географії, науки про сучасну Польщу, а також польської мови та літератури, державною мовою⁸⁸³. Попри активні виступи непольського населення, домогтися скасування основних пунктів шкільного закону їм до 1939 р. так і не вдалося.

⁸⁸¹ Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa // Dz. U. – 1924. – Nr 79. – Poz. 766. – S. 1213.

⁸⁸² Chałupczak H. Mniejszości narodowe w Polsce: 1918–1995/ H. Chałupczak, T. Browarek. – Lublin: Wydaw. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1998. – S. 46.

⁸⁸³ Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym południowo-wschodnich województw Drugiej Rzeczypospolitej. – S. 34–36.

До загострення українсько-польських відносин призвели також зловживання польської влади в ході проведення плебісцитів щодо мови навчання передбачених законом. Як наслідок, українські школи масово переводилися на польські або двомовні. Мережа польськомовного шкільництва збільшилася з 1590 у 1911/12 н. р. до 2127 у 1937/38 н. р.⁸⁸⁴. Кількість навчальних закладів національних меншин значно скоротилася. З 2426 українських шкіл Галичини у 1921/22 н. р. залишилося 352 у 1937/38 н. р. Загалом з 2996 українських шкіл з усіх теренів Польщі у 1922/23 н. р. залишилося 461 у 1937/38 н. р. У процентному відношенні кількість українських шкіл у Львівському шкільному окрузі становила у 1921–1922 рр. – 51,7%, у 1929–1930 рр. – 15,1%, а в 1937–1938 рр. – 6,9% від загальної кількості народних шкіл. У Волинському шкільному окрузі ситуація з українським шкільництвом була наступною: у 1920 р. відсоток українських шкіл становив 35,4%, у 1922/23 н. р. – 38,4% і 7,8% – польсько-українських, а в 1930 р. залишилося лише 0,42% шкіл з українською мовою навчання. Запроваджено утравквістичні (двомовні) навчальні заклади, які провадили курс на асиміляцію, оскільки навчання тут велось польською мовою, а вчителями здебільшого були поляки. Якщо на початку 20-х років утравквістичних шкіл взагалі не було, то вже в 1927/28 н. р. їх налічувалося 1635, у 1937/38 н. р. – 2485⁸⁸⁵. Переважна більшість українських початкових навчальних закладів належали до шкіл I ступеня (одно- та двокласні).

Загалом у Галичині шкіл найнижчого ступеня було найбільше – 67% з усіх, II ступеня – 19,5%. Найменше було шкіл III ступеня – 13,5%⁸⁸⁶. Відповідно до статистики, у 30-х роках ХХ ст. зі ста українських дітей українські народні школи відвідувало близько 7%, утравквістичні – 45% та польські – 48% (українську мову вивчали як окремих предмет)⁸⁸⁷.

Подібна тенденція із ліквідації українських державних гімназій спостерігалася по всій Польщі, зокрема, якщо в 1921–1922 рр. тут існувало 15 державних українських і 2 утравквістичні гімназії, то в 1937–1938 рр. державних гімназій залишилося лише 5, кількість утравквістичних не змінилася⁸⁸⁸. Українські гімназії фактично було перетворено на утравквістичні, оскільки в них запроваджувалося навчання історії, географії та науки про Польщу (з 4-го класу), гімнастику – польською мовою, а вчителі з цих предметів мали бути поляками за національністю. На українську і польську мови в українських гімназіях припадала однакова кількість годин у всіх класах. Краща ситуація склалася з українськими приватними середніми школами, кількість яких у міжвоєнний період значно зросла: з 11 шкіл цього типу (Чортків, Дрогобич, Городенка, Яворів, Коломия, Львів (жіноча), Перемишль, Рогатин, Станіславів (УПТ),

⁸⁸⁴Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу. – С. 487–488.

⁸⁸⁵Syrnyk M. *Ukraincy w Polsce 1918–1939: Oświata i szkolnictwo* / M. Syrnyk. – Wrocław: Krynica Design Studio, 1996. – S. 55.

⁸⁸⁶Герасимович І. Українські землі під Польщею / І. Герасимович, В. Кубійович, В. Мудрий, В. Островський, І. Сидорук, М. Терлецький, О. Терлецький //Енциклопедія українознавства: перевидання в Україні. – Київ, 1995. – С. 944.

⁸⁸⁷Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу. – С. 488.

⁸⁸⁸Syrnyk M. *Ukraincy w Polsce 1918–1939: Oświata i szkolnictwo*. – S. 64.

Тернопіль, Золочів) у 1923 р.⁸⁸⁹ до 19 гімназій у 1937/38 н. р.⁸⁹⁰. Вчителі українських народних шкіл мали змогу отримати відповідну освіту в 4 державних утравквістичних вчительських семінаріях і 4 приватних з українською мовою викладання.

Ініціаторами створення українських приватних шкіл і закладів позашкільного виховання молоді переважно виступали члени українських товариств “Рідна школа”, “Просвіта”, “Учительська громада”, “Взаємна поміч українського учительства”, “Товариства українських наукових викладів ім. Петра Могили” та ін. Так, у 1923/24 н. р. від керівництвом УПТ (а з 1926 р. – товариство “Рідна школа”) діяли 32 українські приватні школи, а в 1939 р. їх було 33. Тут навчалася майже половина від загальної кількості українських дітей, які здобували середню освіту в україномовних школах (у 1935 р. у середніх школах, як державних, так і приватних, навчалосся 5300 українців, з яких 4300 з українською мовою навчання, і лише 500 в утравквістичних). Однак навіть у цих нечисленних приватних школах польська влада всіляко намагалася обмежити навчання учнів за українськими підручниками та пильно стежила за дотриманням програми навчання польської мови, польської історії та географії⁸⁹¹.

Попри розвинену мережу польського вищого шкільництва за статистикою українських студентів у вищих навчальних закладах було близько 3000, або 6% усіх студентів Польщі. З них право і суспільні науки вивчали близько 650 студентів, теологію – близько 700, філософію – понад 500, технічні науки – 400, медицину – 200, технічні науки – понад 200, на інші науки – близько 300⁸⁹². Такий малий відсоток українських студентів був наслідком дискримінаційної освітньої політики Польщі щодо національних меншин. Широко розгорнулася еміграція українських студентів у закордонні учбові заклади. Усвідомлюючи необхідність відкриття українських вищих навчальних закладів, українські вчені та освітні діячі, усіма засобами, в тому числі й з трибуни сейму, намагалися вирішити це складне питання⁸⁹³.

Тривалі переговори щодо відкриття українського вищого навчального закладу, на яких українську сторону представляли голова НТШ К. Студинський та Р. Смаль-Стоцький (викладач Празького університету), не увінчалися успіхом. Польська влада всіляко перешкоджала відкриттю українського університету в Галичині. Сейм та уряд, з метою не допустити відкриття у Львові українського університету (вважалося, що це викличе спротив польської громадськості та спровокує

⁸⁸⁹ЦДІАУ у Львові. – Ф. 179 (Кураторія Львівського шкільного округу). – Оп. 1. – Спр. 27 (Розпорядження Міністерства віросповідань і освіти, обіжники Кураторії Львівського шкільного округу про заборону вживання української мови в діловодстві українських шкіл, 1923 р.). – Арк. 19.

⁸⁹⁰Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу. – С. 489.

⁸⁹¹Сурнык М. Українцы в Polsce 1918–1939: Oświata i szkolnictwo. – S. 68.

⁸⁹²Герасимович І. Українські землі під Польщею. – С. 947.

⁸⁹³ЦДІАУ у Львові. – Ф. 581 (Колекція документів про діяльність урядів і армій Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки). – Оп. 1. – Спр. 119 (Листи Народного комітету Трудової партії у Львові президенту Євгену Петрушевичу та українським установам в краю про діяльність партії, реорганізацію УНРади у Львові, стан партійної преси, організацію українського вищого шкільництва та ін.). – Арк. 5–6.

польсько-українські сутички)⁸⁹⁴, розробляли різні проекти: відкрити україномовний університет у Станіславові⁸⁹⁵, перенести Український університет з Праги на польські землі, запровадити курси для українських студентів при Варшавському університеті, створити “Інститут Руський” з декількома українськими кафедрами чи то при Львівському, чи то при Ягеллонському університетах⁸⁹⁶. Однак жоден з цих проектів не був реалізований.

Позбавлена можливості здобувати повною мірою освіту у вищих навчальних закладах Галичини українська спільнота започаткувала створення університетських курсів, покликаних замінити скасовані українські кафедри. Однак легальні курси засновані Товариством українських наукових викладів ім. П. Могили та Ставропільським братством настановилися на заборону. Як наслідок, у 1921–1925 рр. діяв нелегально на громадських засадах Таємний український університет у Львові (діяли такі факультети – медичний, філософський, юридичний, мистецтва), а з 1922 до 1925 р. Висока політехнічна школа (початково мала три відділи (факультети): загальний, машинний (машинобудівний) і лісничий (лісничо-агрономічний); згодом з’явилися хімічний і мистецький). Станом на 1921/22 н. р. в університеті навчалось 1370 студентів, а в школі 112 осіб⁸⁹⁷. Однак постійні переслідування з боку польської влади, заборона службовцям державних установ працювати в цих закладах, дискримінація випускників, недостатня матеріальна база та брак коштів призвели до припинення їхньої діяльності. Лише створена з ініціативи митрополита А. Шептицького греко-католицька Теологічна академія у Львові (діяли теологічний та філософський відділи), яка проіснувала з 1928 до 1944 р. (з вересня 1939 р. упродовж двох років періодично заняття проводив лише Й. Сліпий), надала українському студентству можливість здобувати освіту.

Політика “санаційного” уряду в справі шкільництва, який прийшов до влади внаслідок перевороту 1926 р., також не нормалізувала українсько-польських відносин. Намагання уряду реалізувати через систему освіти державну асиміляцію проявилися в освітній реформі 1932 р.⁸⁹⁸. Відповідно до закону від 11 березня 1932 р. “Про устрій шкільництва”, була уніфікована структурно-організаційна система шкільництва – від садочків до вищих навчальних закладів⁸⁹⁹. Уся діяльність навчальних закладів була підпорядкована головній меті – прищепленню вихованцям

⁸⁹⁴ Archiwum Państwowe w Lublinie (далі – APL). – Zespół 80 (Archiwum Łosiów z Niemiec). – Sygnatura robocza V-1 (Artykuły i listy Jana Stanisława Łosia dotyczące sprawy ukraińskiej w Polsce). – K. 30–34.

⁸⁹⁵ ЦДІАУ у Львові. – Ф. 581 (Колекція документів про діяльність урядів і армій Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки). – Оп. 1. – Спр. 142 (Статті, замітки, повідомлення про стан української преси та шкільництва в Східній Галичині, репресії польських влад, зустріч А. Шептицького з прем’єр-міністром Франції Бріаном та ін.). – Арк. 20–21.

⁸⁹⁶ APL. – Zespół 80 (Archiwum Łosiów z Niemiec). – III (Akta powstałe w wyniku wykonywanych funkcji publicznych i działalności naukowej). – Sygnatura robocza 452 (Korespondencja księdza prałata Tutyasa Wojnarowskiego za Stanisławem Łosiem). – K. 27–31.

⁸⁹⁷ Syrnok M. Ukraińcy w Polsce 1918–1939: Oświata i szkolnictwo. – S. 107.

⁸⁹⁸ Алексієвцев Л. М. Реформа шкільної освіти і розбудова вищої школи Польщі у міжвоєнний період (1918–1939 рр.) / Л. М. Алексієвцев // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – 2003. – Вип. 1. – С. 209.

⁸⁹⁹ Ustawa z dnia 11 marca 1932 r. o ustroju szkolnictwa // Dz. U. – 1932. – Nr 38. – Poz. 389. – S. 639–645.

державницької ідеології (для цього, наприклад, запроваджувалося урочисте відзначення польських державних свят та ін.). Згодом він був доповнений законами “Про приватні школи, навчальні та виховні заклади”⁹⁰⁰ (контроль за приватними навчальними закладами передався міністру віросповідань та освіти: саме він вирішував питання про відкриття та закриття шкіл, склад учителів, призначення директора, стежив за реалізацією шкільних програм і вихованням молоді у дусі лояльності щодо держави; непольські державні середні навчальні заклади перетворювалися на утравкістичні) та “Про академічні школи”⁹⁰¹ (істотно обмежив їх автономію, підпорядкувавши Міністерству віросповідань та освіти).

З допомогою цієї реформи передбачалося запровадження до навчальної програми ідеологічно-політичного змісту, який відповідав потребам панівного табору, а також встановлення державного контролю над системою освіти. Водночас вказувалося на необхідність зближення польської молоді з культурними надбаннями національних меншин, оскільки вони складають спільну культуру Польщі. Метою добору навчального матеріалу під цим кутом було викликання інтересу та пошани в польських учнів до історії та культури національних меншин, розуміння і готовності мирного співіснування в межах однієї держави. Натомість молодь національних меншин через пізнання історії Польщі та пов’язаного з нею минулого власного народу мала ознайомитися з польською культурою та виробити повагу до неї, сформувати почуття державної приналежності та громадянської відповідальності перед Польщею.

Проти доктрини державного виховання загалом, та закону 1932 р. зокрема, активно виступили не лише українці, а й німці, євреї, білоруси, які вважали їх ще однією спробою уніфікації та ігнорування поліетнічної структури Другої Речі-посполитої. Неабияку критику з боку українців викликали запроваджені законом 1932 р. нововведення. Так, організаційною та програмною основою шкільної структури стала обов’язкова загальна семирічна школа трьох ступенів. На цій основі ґрунтувалася загальноосвітня середня школа. Вона була двоступеневою і включала чотирирічну гімназію та дворічний ліцей. Запровадження семирічної школи трьох ступенів стало слабким місцем реформи та виявом дискримінації дітей, які проживали в селах (переважно українців). Оскільки, на практиці школи третього ступеня із семикласною програмою створювалися переважно в містах. Закінчували їх не всі учні, бо після шостого класу дозволялося вступати до гімназії. Школа другого ступеня складалася з п’яти однорічних класів, шостий був дворічним. У селах діяли лише семирічні школи першого ступеня, які послуговувалися чотирикласними навчальними програмами (перший і другий класи – однорічні, третій – дворічний, четвертий – трирічний). Ці школи були безперспективними, оскільки не давали своїм випускникам права вступу до гімназій⁹⁰².

Хоча закон 1932 р. безпосередньо не стосувався шкільництва непольського населення, однак статті щодо приватних навчальних закладів мали певний вплив на відносини Польщі з національними меншинами. З організаційного та програм-

⁹⁰⁰Ustawa o prywatnych szkołach oraz zakładach naukowych i wychowawczych //Dz. U. – 1932. – Nr 33. – Poz. 343. – S. 545–546.

⁹⁰¹Ustawa z dnia 15 marca 1933 r. o szkołach akademickich //Dz. U. – 1933. – Nr 29. – Poz. 247. – S. 594–603.

⁹⁰²Василюк А. В. Реформи шкільної освіти в Польщі: історія й сучасність: Монографія / А. В. Василюк. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2007. – С. 84–87.

ного поглядів приватні школи зберігали повну самостійність, однак контроль за їх діяльністю повністю передавався в руки держави. Критики цих статей, зокрема, українці, наголошували, що він суперечить положенням Конституції 1921 р., обмежує права релігійних общин і національних меншин на розвиток власного шкільництва, а також є значним кроком на шляху до ліквідації їх мовної та культурної окремішності⁹⁰³.

Дискримінаційним також був поділ середньої школи на два ступені, що обмежував дітей з сіл і непольської національності, зокрема, українців, на продовження освіти. Побоювання серед українців викликали також положення про запровадження ліцеїв, які на їхню думку могли стати претекстом до зменшення кількості існуючих середніх шкіл, які зазвичай, були єдиним шансом розвитку освіти рідною мовою, а запровадження вступних іспитів до ліцеїв обмежить кількість учнів національних меншин, тим самим закривши їм шлях до вищих навчальних закладів. Підтвердженням цих побоювань стало фактичне зникнення середнього державного непольського шкільництва. Потреби української громади у середній освіті задовольняли приватні навчальні заклади. Державні українські середні школи Галичини – шість заснованих до Першої світової війни гімназій та паралельні класи з українською мовою викладання в Стрию і Бережанах, були перетворені на утраквістичні. На Волині, Холмщині та Поліссі українських державних середніх навчальних закладів взагалі не було. Щодо ліцеїв, то єдиним державним ліцеєм відкритим на українських землях у 1935/36 н. р. був Державний рільничий ліцей з українською мовою викладання в Черниці (Бродівського району)⁹⁰⁴.

До 1932 р. українське фахове шкільництво мало приватний характер. Заснуванням та утриманням шкіл цього типу займалися різноманітні організації, в тому числі економічні та релігійні. Натомість 19 існуючих шкіл цього типу в Львівському шкільному окрузі були виключно польськими, серед яких 4 торговельні, 3 технічні та 12 ремісничі. Станом на 1 січня 1922 р. у цих школах навчалося 2740 учнів, з яких 376 українців та 2364 поляків. Щодо доповнювальних промислових шкіл, то всі 45 навчальних закладів у Львівському шкільному окрузі були польськими⁹⁰⁵. Натомість у 1932/33 н. р. по всій Польщі діяло вже 9 українських фахових шкіл (6 у Львові, по 1 в Станіславові, Перемишлі та Яворові), де навчалося бл. 600 учнів, це 1,5% від загальної кількості українців, які відвідували школи такого типу, 4 українсько-польських (навчання велося здебільшого українською мовою) та 166 польсько-українських (більшість предметів викладали польською). У 1935/36 н. р. на південно-східних теренах Польщі відкрилося 116 польсько-українських фахових курсів (з них 6 приватних) та 6 українсько-польських курсів. Загалом до початку Другої світової війни в Галичині діяло 18 українських

⁹⁰³ *Osiński Z.* Szkolnictwo prywatne w koncepcjach Janusza Jędrzejewicza [Електронний ресурс] / Zbigniew Osiński. – S. 1. – Режим доступу: http://www.academia.edu/2315745/Skolnictwo_prywatne_w_koncepcjach_Janusza_J%C4%99drzejewicza (12.10.2015)

⁹⁰⁴ *Грицюк Ф.* Політика польської влади щодо українського шкільництва у міжвоєнний період / Федір Грицюк // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21–22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 205.

⁹⁰⁵ *Федорович К.* Українські школи в Галичині у світлі законів і практики / К. Федорович. – Львів, 1924. – С. 43–44.

професійних шкіл. Вагомий внесок у відкритті фахових шкіл належав товариству “Рідна школа”⁹⁰⁶.

Найвагомішими наслідками реформи 1932 р. для українців стали збільшення кількості національних фахових шкіл і зміна організаційної структури фахового шкільництва, а також зрівняння загальноосвітнього та фахового шкільництва й запровадження доповнювальної освіти (тривала до виповнення учнями 18 років) у формі низки курсів з підвищення кваліфікації⁹⁰⁷.

Значну критику в українців викликали також положення закону 1932 р., які продовжили заміну вчителів непольських національностей (зокрема, українських педагогів, яких вважали націоналістами та ворогами польського патріотизму і звинувачували в антидержавній діяльності, переводили в західні та центральні польські терени або звільняли з роботи, що мало негативний вплив на виховання молоді в національному дусі⁹⁰⁸) польськими. Як зазначав міністр віросповідань та освіти Я. Єнджеєвич це було зроблено, з одного боку, аби усунути з вчительських посад політично заангажованих і негативно налаштованих до держави педагогів, а з другого боку, оскільки, на його думку, посада вчителя була надзвичайно важливою для функціонування держави та суспільства, заповнити школи педагогами, які б прищеплювали учням польський національний дух⁹⁰⁹.

До 1932 р. українські вчителі Галичини здобували освіту в двох утравіс-тичних учительських семінаріях і чотирьох коєдукаційних курсах з українською мовою викладання від “Рідної школи” та чотирьох семінаріях С. С. Василянок, то після реформи мовою навчання педагогів стала польська⁹¹⁰. З 1934/35 н. р. єдиним закладом з українською мовою викладання була вчительська семінарія, якою опікувалися сестри чину св. Василя Великого, в ній навчалися майбутні вихователі дошкільних закладів. Загалом у Польщі в 1937/38 н. р. з 15 педагогічних шкіл (12 державних і 3 приватних) залишилася лише 1 приватна українська⁹¹¹. З одного боку, українці були позбавлені права відкривати власні педагогічні ліцеї, а з другого – їм був утруднений вступ до польських навчальних закладів відповідного типу. Так, станом на 1938 р., з 670 учнів, які здобували педагогічну освіту в Галичині лише 100 були греко-католиками⁹¹². Щоб стати вчителем середньої школи, треба було також закінчити університет з однорічним педагогічним курсом і пройти практику у середній школі. У 1935 р. у Західній Україні із загальної кількості

⁹⁰⁶ *Ступарик Б. М.* Шкільництво Галичини (1772–1939) / Б. М. Ступарик. – Івано-Франківськ, 1994. – С. 125.

⁹⁰⁷ *Trzebiatowski K.* Szkolnictwo powszechne w Polsce w latach 1918–1932 / Klemens Trzebiatowski. – Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1970. – S. 25.

⁹⁰⁸ Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. 2 (Станіславське воєводське управління, м. Станіславів). – Оп. 1 (Президіальний відділ. Підвідділ преси та громадської безпеки). – Спр. 763 (Листування з Міністерством внутрішніх справ і з повітовими староствами про протест українських депутатів проти зняття з роботи і виселення українських вчителів на західну територію Польщі). – Арк. 4–6, 9–15.

⁹⁰⁹ Mowa p. ministra oświaty Janusza Jędrzejewicza wygłoszona na zjeździe Związku Nauczycielstwa Polskiego // *Gazeta Polska*. – 1932. – Nr 180. – S. 3.

⁹¹⁰ *Ступарик Б. М.* Шкільництво Галичини (1772–1939). – С. 135.

⁹¹¹ *Герасимович І.* Українські землі під Польщею. – С. 945.

⁹¹² *Ступарик Б. М.* Шкільництво Галичини (1772–1939). – С. 136.

учителів українців було лише 21,67%, німців – 0,03%, євреїв – 0,6%, натомість поляків – 77,7%. Фактично на одного вчителя-українця припадало близько 3 школи, що унеможливило забезпечення нормального навчального процесу в українських школах⁹¹³. Відсутність кваліфікованих педагогів, полонізація шкільництва, унеможливлювала створення національної української школи.

Невдалим виявився для розвитку українського шкільництва й “волинський експеримент”. Політика воєводи Г. Юзевського в освітній сфері викликала масові протести населення. Наступ місцевої адміністрації на розвиток українського шкільництва призвів до того, що відповідно до звіту Г. Юзевського в 1932–1933 н. р. тут залишилося 4 українські школи, натомість діяло 66 німецьких національних навчальних закладів, 57 єврейських, 13 чеських і 5 російських. Лише активна участь українських політичних партій, зокрема, ОУН, стали на заваді полонізації усіх національних шкіл.

Критичні оцінки національно-освітньої політики польської влади лунали як з українського, так і з польського боків. Зокрема, український публіцист І. Кедрин закидав польській санацийній владі лише позірний відхід від політики асиміляції. Зазначав, що частина польського суспільства на південно-східних теренах під впливом націоналістичної пропаганди вірить у небезпеку домінування українців. Він критикував утраквізацію шкільництва як інструмент їх фактичної полонізації. Стверджував, що тогочасний польський націоналізм не мав жодної конструктивної програми національної політики⁹¹⁴. Польський урядовець міністерства віросповідань та освіти В. Галецький (W. Gałęcki) заявляв, що Друга Річсполита не випрацювала цілісної політики щодо національних меншин на східних теренах. Саме тому часто напрямок цієї політики, намічений окремими воєводами, суперечив державним інтересам⁹¹⁵. Водночас чимало поляків наголошували на загостренні відносин між польським народом і національними меншинами, зумовлені освітньою політикою. Зокрема, про це стверджував у листі до воєводи керівник Львівської кураторії, який наголошував, що зростання молоді в атмосфері постійної мовної боротьби, завдасть великої моральної кривди і не сприятиме належному громадянському вихованню⁹¹⁶. А львівський воєвода П. Гараліх ще в січні 1927 р. у листі до міністра внутрішніх справ зазначав, що вимога про внесення декларацій щодо мови викладання, яка використовувалася як зброя до політичної агітації, навпаки зумовила розбрат між українським і польським населенням⁹¹⁷.

⁹¹³ *Гетьманчук М. П.* Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1939 pp.): Монографія. – С. 243.

⁹¹⁴ *Kedryn I.* Drogi i bezdrożamyśli politycznej / I. Kedryn // *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. – 1937. – Nr 2. – S. 392–393, 416.

⁹¹⁵ *Sanojca K.* Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym południowo-wschodnich województw Drugiej Rzeczypospolitej. – S. 29.

⁹¹⁶ ДАІФО. – Ф. 2 (Станіславське воєводське управління, м. Станіславів). – Оп. 1 (Президіальний відділ. Підвідділ преси та громадської безпеки). – Спр. 369 (Листування з повітовими старостами про проведену агітацію греко-католицьким духовенством та Українським педагогічним товариством з метою запровадження української мови викладання у початкових школах). – Арк. 110–113.

⁹¹⁷ ДАІФО. – Ф. 2 (Станіславське воєводське управління, м. Станіславів). – Оп. 1 (Президіальний відділ. Підвідділ преси та громадської безпеки). – Спр. 369 (Листування з повітовими старостами про проведену агітацію греко-католицьким духовенством та Українським педагогічним товариством з метою запровадження української мови викладання у початкових школах). – Арк. 117–118.

Отже, усвідомлюючи, що школа є головним чинником національного виховання, українці спрямували усі сили на боротьбу за те, щоб навчальні заклади стали національними за формою та за змістом. Розуміючи це, польська влада розгорнула політику колонізації, яка головно була спрямована на культурно-освітню сферу та провадилася під гаслами захисту державних інтересів Польської держави. Ігноруючи взяті на себе міжнародні зобов'язання та внутрішні постанови, які гарантували вільний розвиток освіти національних меншин, Польща зосередилася на розбудові мережі польського шкільництва за рахунок освітніх закладів непольського населення краю, унеможлививши навчання дітей рідною мовою. Результати цієї політики в галузі освіти негативно позначилися на загальному стані освіти українців, призвели до скорочення кількості початкових і середніх освітніх закладів, ускладнили навчання українських студентів у вищих навчальних закладах. Така освітня політика держави лише загострила українсько-польські відносини. Однак вона мала протилежні від очікуваних (об'єднання усіх громадян з державою) наслідки. Серед українців прагнення до здобуття освіти рідною мовою лише міцніло, як і невдоволення діями польських урядовців. Попри загострення українсько-польських відносин, українцям вдалося зберегти свою самобутність значною мірою завдяки діяльності приватних національних народних шкіл.

Наука у міжвоєнній Польщі: до історії взаємин українських і польських учених

Після розпаду Австро-Угорщини та поразки українців у війні 1918–1919 рр. Східна Галичина і Волинь були анексовані відновленою Польською державою. Це негативно позначилося на українському культурно-освітньому й науковому житті, яке польська влада прагнула усіляко обмежити. Чимало знаних українських вчених, в тому числі Дмитро Антонович, Леонід Білецький, Іван Горбачевський, Станіслав Дністрянський, Дмитро Дорошенко, Олександр Колесса, Степан Рудницький, Володимир Старосольський, Степан Смаль-Стоцький, Андрій Яковлів, Сергій Шелухін після закінчення Першої світової війни були змушені працювати у еміграції, зокрема у Чехословаччині, де за підтримки уряду створено українські вищі школи.

Політична конфронтація обох народів у міжвоєнний період не сприяла науковій співпраці українських і польських дослідників. Українські вчені, особливо гуманітарії, не могли відкрито проводити науково-дослідну роботу, через значні обмеження у діяльності їхніх громадських організацій та наукових товариств. Натомість умови для професійної реалізації польських вчених та розвитку національної науки були цілком сприятливі. Державні органи надавали фінансову та організаційну підтримку у формуванні системи раціональної організації наукових досліджень. Для цього при Міністерстві віросповідань та освіти у 1921 р. створено Департамент науки і вищого шкільництва в обов'язки якого входила організація та підтримка польських наукових інституцій, дослідницьких організацій, бібліотек і видавництв як на території держави так і закордоном. Натомість Відділ вищих шкіл цього ж департаменту займався законодавчими справами, наглядом за виконанням директив і приписів, підбором професорів та допоміжних наукових працівників, а також опікувався студентством⁹¹⁸.

⁹¹⁸ *Jaczewski B. Organizacja i finansowanie nauki polskiej w okresie międzywojennym / B. Jaczewski. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1971. – S. 36.*

Перспективи і напрями розвитку, а також фінансування наукової сфери розглядалися на Першому з'їзді польської науки, що відбувся 7–10 квітня 1920 р. у Варшаві. На ньому обговорено представлений Міністерством віросповідань та освіти урядовий проект закону щодо академічних шкіл. Ухвалений 13 липня 1920 р. закон визначав засади функціонування всіх вищих навчальних закладів, які підпорядковувалися Міністерству та закріплював їх поділ на академічні (мали право надавати наукові ступені та користувалися автономією) та неакадемічні (не мали цих прав)⁹¹⁹. Цим законом також встановлювалася перевага колегіальних органів (сенату, віділових рад) над владними повноваженнями окремих виборних посад (ректора, декана). Зокрема посади ректора і декана були радше представницькими і не надавали широких повноважень для втручання у наукові справи⁹²⁰. Професори натомість мали значну організаційну свободу, насамперед щодо напрямів та методів наукової діяльності, а також оцінювали роботу ректора і декана у відповідних контролюючих чи наглядових органах⁹²¹. Кандидатури на посади надзвичайних та звичайних професорів подавала рада відповідного виділу, підтримувалися на загальних зборах і подавалися на затвердження міністрові. Звільнити професора можна було лише на підставі 2/3 голосів загальних зборів викладачів або ж рішенням сенату у випадку порушення дисциплінарного провадження. Зрештою отримання наукових ступенів теж вимагало ухвали віділової ради, прийняття рішення університетським сенатом і наступним затвердженням у міністерстві⁹²². Таким чином, вагомий статус професора був важливим чинником незалежності вищих навчальних закладів.

Новий закон про вищі навчальні заклади, прийнятий 15 березня 1933 р. зміцнював роль та вплив Міністра віросповідань та освіти і суттєво обмежував автономні права академічних установ⁹²³. Насамперед це стосувалося компетенції органів університетського самоврядування. Найсуперечливішою статтею нового закону був пункт, за яким повноваження створювати чи ліквідувати кафедри, відділи та виділи надавалися Міністру віросповідань та освіти. Одночасно ускладнювався вибір ректора. На відміну від попередньої редакції закону, його затверджував Президент Другої Речіпосполитої за поданням міністра. Навіть більше, уряд міг звільняти ректора фактично на власний розсуд, “якщо видаватиметься, що він не справляється з обов’язками”⁹²⁴. Відбулися зміни і при призначенні викладацького складу, розширювалися повноваження міністра, нововведенням стало запровадження особової справи, куди вносилися всі персональні дані про вченого та його наукову діяльність⁹²⁵. Члени наукових товариств, віділові ради та з’їзд ректорів протестували проти прийняття цього антидемократичного закону, оскільки, на їх

⁹¹⁹Syrnyk M. *Ukraińcy w Polsce 1918–1939: Oświata i szkolnictwo* / M. Syrnyk. – Wrocław: Krynica Design Studio, 1996. – S. 19.

⁹²⁰Ustawa z dnia 13 lipca 1920 r. o szkołach akademickich // *Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego*. – Warszawa, 1920. – Rok 3. – Nr 20 (40). – Poz. 134. – Art. 11–40.

⁹²¹Jaczeński B. *Polityka naukowa państwa polskiego w latach 1918–1939* / B. Jaczeński. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1978. – S. 83.

⁹²²Ustawa z dnia 13 lipca 1920 r. o szkołach akademickich. – Art. 41–61.

⁹²³Ustawa z dnia 15 marca 1933 r. o szkołach akademickich // *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. – 1933. – Nr 29. – Poz. 247.

⁹²⁴Jaczeński B. *Polityka naukowa państwa polskiego w latach 1918–1939*. – S. 171.

⁹²⁵Ustawa z dnia 13 lipca 1920 r. o szkołach akademickich. – Art. 28–37.

думку, він не вирішував практичних цілей розвитку науки, а лише підпорядковував її виконавчій владі⁹²⁶. Зрештою цей закон все ж набрав чинності.

Однією з основних перешкод розвитку наукових досліджень в 1918–1939 рр. були фінансові труднощі, а також відсутність необхідного обладнання, що головним чином стосувалося математичних, природничих та технічних наук. На першому етапі (1918–1924) брак матеріальних ресурсів був пов'язаний з післявоєнною руйнуванням та інфляцією в країні, однак починаючи з 1925 р. ситуація поступово покращувалася, результатом чого була інтенсифікація наукових досліджень в країні. Важливу роль тут відіграли Фонд національної культури та Каса ім. Мяновського, які координували загальнодержавну фінансову допомогу науковим установам. У кризові 1929–1933 рр. дотації на науку скоротилися приблизно на 35 % і повернулися до попереднього рівня лише у 1936 р.⁹²⁷

Незважаючи на певні труднощі у міжвоєнний період у Другій Речіпосполитій відбувся прогрес у розвитку вищої школи. Станом на кінець 1918 р. серед вищих навчальних закладів діяли чотири університети у Кракові, Львові, Варшаві та Любліні, а також дві політехніки у Львові та Варшаві. У травні 1919 р. розпочав роботу університет у Познані, а в червні цього ж року Університет Стефана Баторія у Вільно. Відкриття нових вищих навчальних закладів уможливило доступ більшій кількості населення до вищої освіти. У 1922/23 році функціонувало уже 17 академічних установ, у 1932/1933 – 24, а 1937/38 – 32. У них працювало понад 4 тис. наукових працівників і навчалось майже 50 тис. студентів (зокрема, найбільшою популярністю користувалося право – понад 20 % з усіх дисциплін, технічні науки – 15 %, гуманітарні – 15 %, економіка і політологічні науки – 14 %, медицина – 11 % тощо)⁹²⁸.

Вище шкільництво в Галичині було представлено переважно львівськими навчальними закладами, а кількість учених, що у них працювали, поступалася лише варшавському осередку. Продовжували діяти Львівський університет, Політехнічна школа, Ветеринарна академія, Рільнична академія в Дублянах та інші. Із 31 жовтня 1918 р. підпорядкування усіх вищих навчальних закладів перейшло від австрійської влади до польського уряду, що одразу ж змінив назву Львівського університету з імені Франца Йосипа на Університет Яна Казимира. У перші роки існування університет складався з чотирьох факультетів: юридичного, філософського, медичного і теологічного. Згодом за розпорядженням Міністерства віросповідань та освіти від 31 жовтня 1924 р. філософський факультет розділи на гуманістичний і математично-природничий. Одним із нововведень стало запровадження польської мови як єдиної й обов'язкової у викладанні та навчанні, ліквідовувались усі україномовні кафедри. У результаті кадрових змін українських й австрійських викладачів звільнили, а їхні посади віддали полякам⁹²⁹, що створило

⁹²⁶W obronie wolności szkół akademickich. Głosy: X. J. Archutowskiego, Oswałda Balzera, Al. Brücknera.– Kraków, 1933. – 234 s.

⁹²⁷Jaczeński B. Polityka naukowa państwa polskiego w latach 1918–1939. – S. 6.

⁹²⁸Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1920/22. – Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1923. – R. 1. – Cz. 2. – S. 278.

⁹²⁹Лаврецький Р. Модернізація історичної освіти у Львівському університеті на тлі освітніх реформ міжвоєнної Польщі / Р. Лаврецький, П. Юрейко //Наукові зошити історичного факультету. Львівський національний університет імені Івана Франка. Збірник наукових

сприятливу атмосферу для розвитку виключно національної польської освіти та науки. Натомість українські професори змушені були шукати інших можливостей для працевлаштування, часто не за фахом що негативно відображалося на їх науковій діяльності. Нова адміністрація університету часто використовувала право на обмеження в зарахуванні студентів, насамперед осіб непольської національності, які до того ж не служили в польській армії. З особливою недовірою ставилися до тих українців, що воювали в лавах УГА, їх навчання взагалі вважалося “небажаним” і “шкідливим”⁹³⁰.

До початку 30-х років серед викладачів університету не було жодного професора чи доцента українця. Лише в 1933 р. право викладати східно- і південнослов'янську літературу, палеографію та дипломатику отримав відомий етнограф та музеєзнавець Іларіон Свенціцький. У 1928 р. на численні прохання українців у університеті відкрито кафедру руської (української) філології, яку до 1939 р. очолював польський філолог Ян Янів. Наукові інтереси цього знаного вченого охоплювали фонетику, морфологію і лексику українських діалектів, зв'язки української та польської мов. Завдяки діяльності цього видатного вченого чимало його студентів стали відомими українознавцями та славістами. У 1927–1939 рр. професор очолював спеціальний українстичний семінар, тематика якого не виходила за межі його наукових інтересів – описової фонетики української мови, початків давньоукраїнських мовних пам'яток, церковнослов'янської писемності тощо. Відзначимо, що асистентом Я. Яніва був український мовознавець Йосиф Шемлей. На основі цього семінару на початку 1930 р. в Академічному домі у Львові засновано Гурток українців, до якого належало близько 40 осіб, зокрема Богдан-Ігор Антонич, Володимир Барагура, Ольга Волощук, Іван Керницький, Катерина Матейко, Богдан Романенчук, Ярослав Рудницький, Мирослав Семчишин, Йосиф Шемлей та ін. Зауважимо, що Ян Янів переїхавши після війни до Кракова продовжував вести подібний семінар у Ягеллонському університеті, щоправда вже східнослов'янських мов, на якому сформувалися такі відомі польські славісти та україністи як Веслав Вітковський, Януш Рігер, Пшемислав Зволінський та ін.⁹³¹. Важливо зазначити, що львівський період для багатьох учених був часом збирання матеріалів, які побачили світ уже після Другої світової війни, а інколи і через багато років після смерті самих дослідників. Це стосується й “Гуцульського словника” Я. Яніва, який опрацював і видав у 2001 р. його учень Я. Рігер. Серед інших вчених-діалектологів, що відіграли важливу роль у становленні польської україністики в Університеті Яна Казимира, відзначимо праці Т. Лера-Сплавінського (“З малоруської фонетики”),

праць. – Львів, 2013. – Вип. 14. – С. 263–272; Юрейко П. Структура навчально-наукових підрозділів медієвістичного спрямування на філософському (гуманітарному) факультеті Львівського університету міжвоєнного періоду (1918–1939) / П. Юрейко // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2013. – Вип. 48. – С. 129–151.

⁹³⁰ Соляр І. Освіта / І. Соляр // Історія Львова. У трьох томах / [редкол. Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій]. – Львів: Центр Європи, 2007. – Т. 3. – С. 83–85.

⁹³¹ Купчинський О. Ян Янів (Janów) – польський дослідник української літератури та мови (З додатком бібліографії важливіших праць з українознавства) / О. Купчинський // Записки НТШ. – Львів, 2003. – Т. ССXLVI: Праці Філологічної секції. – С. 523–540.

К. Дейни (“Подільсько-волинське мовне пограниччя”), Я. Яніва (“Малоруська говірка с. Мошківці і Сівки Наддністрянської на тлі навколишніх сіл”)⁹³².

Під тиском громадськості Міністерство віросповідань та освіти Другої Речіпосполитої рішенням від березня 1936 р. зобов’язувало раду гуманістичного факультету розглянути питання про відкриття в університеті кафедри історії української літератури, однак ректорат зволікав і цю кафедру до початку Другої світової війни відкрити так і не вдалося.

Одним з найпотужніших осередків наукової філософії в Європі у міжвоєнний період залишалася філософська школа у Львові, засновником якої був видатний польський вчений Казімеж Твардовський. До неї належали як знані польські вчені К. Айдукевич, З. Завірський, Т. Котарбінський, С. Лесневський, Я. Лукасевич, В. Таркевич, А. Тарський так і щонайменше вісім українських філософів Галичини першої третини ХХ ст., а саме С. Балей, М. Зарицький, Я. Кузьмів, О. Кульчицький, Г. Костельник, І. Мірчук, С. Олексюк та Я. Ярема. Членами Польського філософського товариства у Львові, офіційної інституції школи Казімежа Твардовського, були С. Балей, Я. Кузьмів, О. Кульчицький і С. Олексюк. Вони брали активну участь у його засіданнях у 1910–1939 рр., зокрема виступили з доповідями на 18 засіданнях психологічної та епістемологічної секцій. Друкувалися українські філософи, поряд з польськими, на сторінках друкованого органу школи К. Твардовського – часописі “Ruch Filozoficzny”⁹³³.

На філософічному (з 1925 р. гуманістичному) факультеті Університету Яна Казимира у міжвоєнний період остаточно сформувалися наукові школи польських істориків Людвіга Фінкеля, Францішека Буяка, Станіслава Закшевського та ін. В історіографії, в якій утвердився плуралізм оцінок минулого неоромантичні тенденції поступилися місцем утвердженню незаангажованого погляду на минуле. Частина істориків зосереджувала увагу на державно-правових інститутах та їх ролі у змінах устрою (О. Бальцер, М. Бобжинський, Б. Дембінський, З. Войцеховський). Історію польської культури вивчали С. Чарновський, Я. Птасьнік, Я. Рутковський та ін. Польські історики у 1925 р. об’єднавшись у Польське історичне товариство, регулярно раз на п’ять років проводили всепольські з’їзди істориків⁹³⁴. На жаль, серед викладачів факультету у міжвоєнний період не було українців. Серед українських студентів-істориків, що здобули ступінь доктора філософії у 20–30-і роках ХХ ст. відзначимо учнів соціально-економічної школи Францішека Буяка – Романа Зубика (1930), Іллю Витановича (1930), Костянтина Гладилевича (1931); медієвіста Станіслава Закшевського – Миколу Андрусяка (1931), Федора Срібного (1921); дослідника давньої історії Костянтина Хілінського – Микиту Думку (1931) та дослідника історії нового часу Адама Шельонговського – Івана Карпинця (1932).

⁹³²Вакульчук С. Українські діалекти у дослідженнях польських лінгвістів (першої половини ХХ ст.) / С. Вакульчук // Мовні і концептуальні картини світу. – Вип. 34. – Київ, 2011. – С. 377–387.

⁹³³Іваник С. Участь українських філософів у науковій діяльності Польського філософського товариства в 1910–1939 рр. / С. Іваник // Вісник НУ “Львівська політехніка”. Серія “Філософські науки”. – Львів, 2010. – № 661. – С. 119–126.

⁹³⁴Зашкільняк Л. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів, 2002. – С. 499–500.

Відзначимо, що відсоток українців, яким вдалося отримати науковий ступінь був незначним, з 149 осіб – лише 7⁹³⁵.

Як відомо, у міжвоєнний період світового визнання досягла львівська математична школа, представники якої зробили значний внесок у розвиток математики і логіки. Її лідерами були один із засновників функціонального аналізу і лінійних пристроїв Стефан Банах і спеціаліст з теорії подібностей Гуго Штейнгауз. До грона школи належали також Є. Жилінський, С. Рузевич, К. Куратовський, А. Ломницький, В. Стожек, Г. Ауербах, С. Качмаж, С. Мазур, В. Нікліборц, В. Орліч та ін. С. Банах збирав математиків, приймав учнів та гостей, що приїжджали для консультацій, у будинку кав'ярні Шкоцька, де мав у закутку невеликий кабінет. Серед інших часто там бував і один із фундаторів української математичної науки Мирон Зарицький, наукові інтереси якого охоплювали теорію множин, теорію функцій дійсної змінної, логіку та історію математики. За працю “Деякі основні поняття аналізу положення з точки зору алгебри логіки” йому присуджено вчений ступінь доктора філософії (1930). Завдяки співпраці з Г. Штейнгаузом, С. Банахом, В. Стожеком, С. Мазуром його прийняли до Львівського відділу Польського математичного товариства та Німецького математичного товариства. Відомий М. Зарицький і тим, що переклав на українську мову працю С. Банаха “Курс функціонального аналізу”, яку використовують і сучасні вчені⁹³⁶.

Діяв в Університеті Яна Казимира науковий семінар Інституту теоретичної фізики рівень якого був досить високим, адже його учасниками були знані в Європі польські фізики-теоретики Войцех Рубінович, Стефан Щеньовський, Станіслав Лорія та ін., а також молоді українські вчені Василь Міліянчук і Зенон Храпливий. У 1935 р. В. Міліянчук виїздив у серію відряджень до Інституту фізики Варшавського університету, Інституту фізики університету в Вільнюсі та Інституту фізики в Лейпцигу. У 1937–1939 рр. вчений був асистентом професора Войцеха Рубіновича в Університеті Яна Казимира. З. Храпливий відомий як учений, що вивчав проблеми квантової теорії поля, теорії нелінійної електродинаміки та теорії спектрів водню та гелію. У 1938 р. видав перший український гімназійний підручник “Нарис фізики” з українсько-польським словником фізичної термінології.

В міжвоєнний період у Львові розвивалася також і географія, яку вивчали на математично-природничому факультеті університету. У 1930-х роках загальну географію, економічну географію Польщі тут викладав Август Ціргоффер, основни геоморфології – Юліан Чижевський, антропогеографію – картограф Юзеф Вонсовіч. Потужною була школа видатного польського кліматолога, картографа Євгеніуша Ромера, що керував Інститутом географії при університеті. Під редакцією вченого у 1918–1938 рр. вийшло 19 томів фахового наукового видання “Prace

⁹³⁵ *Pisulińska J.* Doktoraty historyczne na Uniwersytecie Jana Kazimierza 1918–1939 / *J. Pisulińska // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX wieku / [pod red. J. Maternickiego, L. Zaskilniaka]. – Rzeszów, 2004. – Т. 1. – S. 233–249.*

⁹³⁶ *Осадца О.* Засновник української математичної культури / *О. Осадца // Вони мислили Україною. Науковий збірник урочистої академії, присвяченої 120-річчю від дня народження видатного вченого, математика, педагога професора Мирона Зарицького та світлій пам'яті чільних подвижників національно-визвольної боротьби в лавах ОУН-УПА подружжя Катерини Зарицької та Михайла Сороки / [за ред. А. Гудими]. – Тернопіль, 2009. – С. 17–20.*

geograficzne”⁹³⁷. У науковому доробку польських вчених міжвоєнного періоду переважали геоморфологічні дослідження, натомість українські науковці започаткували нові напрями в антропогеографії України: геоурбаністику (Григорій Величко, Володимир Кубійович, Олена Степанів) та військову географію (Степан Рудницький). Історичну географію України та демогеографію розвивав історик Мирон Кордуба, дослідженнями в галузі палеогеоморфології, стратиграфії плейстоцену відзначився географ, геолог і археолог Юрій Полянський. Найвагоміші результати досліджень відображені у монографіях вчених – С. Рудницького “Основи географії України” (1926), В. Кубійовича “Географія українських й сумежних земель” (1938, 1943), “Атлас України й сумежних країв” (1937) та ін. Понад 40 українських вчених-географів гуртувалися у Географічній комісії НТШ, що запрацювала у 1931 р. Очолював її доцент Ягеллонського університету Володимир Кубійович. У 1935 р. її члени заснували та почали видавати збірник “Праці географічної комісії НТШ”⁹³⁸.

На чотирьох кафедрах математично-природничого факультету Університету Яна Казимира працювали зоологи – Я. Гіршлер, Б. Фулінський, Г. Полюшинський, анатом – К. Кветневський, ботанік С. Кульчинський. Серед українських вчених відзначимо відомого ботаніка, природознавця, одного з творців української наукової термінології та автора перших в Галичині природознавчих шкільних підручників українською мовою Миколу Мельника. Вчений був співупорядником “Атласу України і суміжних країв” та автором розділу “Рослинність” у “Географії українських та сумежних земель” за редакцією В. Кубійовича. У 20-30-их роках він редагував “Фізикогеографічний збірник” Математично-природописно-лікарської секції НТШ.

Фактично позбавлені можливості викладати та проводити наукові дослідження у вищих навчальних закладах Львова українські вчені змушені були шукати професійної реалізації у гімназіях та школах Галичини. Відзначимо також, що у 1921–1922 н. р. із 5158 студентів Університету Яна Казимира лише 111 осіб були українцями. За таких умов актуальним завданням для українства Галичини й наділі залишалось питання відкриття українського університету, що набуло широкого громадсько-політичного розголосу та займало чільне місце у програмах різних політичних партій, вимогах української молоді та інтелігенції. Ще восени 1920 р. в українських студентських організаціях львівські професори-українці почали проводити систематичні університетські курси на які записалося доволі багато студентів. У липні наступного року під час загальноукраїнського з’їзду студентів

⁹³⁷ *Harasimiuk K. A. Geografia społeczno-ekonomiczna na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie w latach 1919–1939 / K. A. Harasimiuk // Львівська суспільно-географічна школа: історія, теорія, українознавчі студії: матеріали Всеукраїнської наукової конференції з участю закордонних учених, присвяченої 70-річчю кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів, 19–20 листопада 2015 р.) / [відп. ред.: проф. О. Шаблій]. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. – С. 51–53.*

⁹³⁸ *Шаблій О. Львівська суспільно-географічна школа: дискусійні питання зародження та становлення і сучасні проблеми розвитку / О. Шаблій // Львівська суспільно-географічна школа: історія, теорія, українознавчі студії: матеріали Всеукраїнської наукової конференції з участю закордонних учених, присвяченої 70-річчю кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів, 19–20 листопада 2015 р.) / [відп. ред.: проф. О. Шаблій]. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. – С. 25–27.*

вирішено організувати Український таємний університет у Львові у складі трьох факультетів: філософського, юридичного та медичного. Його ректором обрали відомого літературознавця, члена НТШ Василя Щурата. Фінансувався університет на кошти зібрані по всій Галичині, а також від діаспори з США, зокрема, Української робітничої громади Нью-Йорка. У листопаді 1921 р. розпочався запис студентів на навчання й водночас урядові репресії проти них – арешти під час занять, що відбувалися на приватних квартирах. Проте попри утиски навчання не припинилося, у 1922 р. діяло 58 кафедр, зокрема на філософському факультеті – 26, на юридичному – 22, на медичному – 10, а також 8 на технічних студіях. Становище українців у краї значно погіршилося після визнання 14 березня 1923 р. Радою послів Антанти прав Польщі на Східну Галичину: відновилися масові арешти, які, зрештою, призвели до того, що навчання в Українському таємному університеті у 1924–1925 рр. було призупинено на необмежений час. Хоч йому й не вдалося довго проіснувати, однак український університет все ж був важливим кроком до реалізації ідеї автономного національно-культурного життя у Польській державі. У ньому відомі вчені готували собі гідну заміну, що в майбутньому відіграла вагомую роль в розвитку вітчизняної науки⁹³⁹.

Одночасно із заснуванням світського вищого навчального закладу у Львові інтелігенція мала задум створити також і теологічний. Так, після невдачі зі створенням державного українського університету митрополит Андрей Шептицький 1928 р. заснував у мурах духовної семінарії приватний – Богословську академію, яка повинна була стати основою майбутнього університету. Її ректор Йосип Сліпий прагнув, щоб вона не поступалася європейським навчальним закладам, та намагався комплектувати викладацький склад богословського, а згодом й філософічного факультетів найкращими науковими силами краю, тому запросив до педагогічного колективу відомих світських і церковних істориків, в тому числі, Володимира Залозецького, Миколу Чубатого, Івана Крип'якевича, Ярослава Пастернака, Юрія Полянського, Костянтина Чеховича та ін. За період існування з 1928–1939 рр. академія значно розрослася – відкрито нові факультети, кафедри, збільшився викладацький склад, розвинуто видавничу справу, сформовано бібліотеку та музей⁹⁴⁰. Однак болуче для українців освітнє питання його існування не вирішувало. Переговори і пошуки компромісу з поміркованими представниками польського уряду щодо створення українського університету в кінцевому результаті завершилися провалом. Польська влада, зважаючи на внутрішньополітичну боротьбу та суспільні настрої, виявилась не готовою до реальних рішень по створенню вищої української школи⁹⁴¹. Потреба науково-культурного функціонування української

⁹³⁹ *Зашкільняк Л.* Українська історіографія у міжвоєнній Польщі: шляхи легітимації національної історії / Л. Зашкільняк // *Україна на історіографічній мапі міжвоєнної Європи: матеріали міжнародної наукової конференції* (Мюнхен, Німеччина, 1–3 липня 2012 р.). – Київ, 2014. – С. 150–152.

⁹⁴⁰ *Глинка Л.* Богословське наукове товариство у Львові в першій десятилітті свого існування (1923–1933) / Л. Глинка, К. Чехович. – Львів, 1934. – 93 с.; *Ленцик В.* Д-р Іван Крип'якевич як професор Богословської академії у Львові / В. Ленцик // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. – Львів, 2001. – Т. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 569–571.

⁹⁴¹ *Портнов А.* Наука у вигнанні: Наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919–1939) / А. Портнов. – Харків, 2008. – С. 110–112.

спільноти вимагала інституційного оформлення вищих навчальних закладів, створення умов для наукової праці чималої прошарку української інтелігенції. Як уже зазначалося, українські професори не були допущені до викладання у Львівському університеті, а тому змушені були шукати інше місце праці, зокрема у навчальних закладах та установах Варшави і Кракова.

З середини 20-х років ХХ ст. польський уряд, йдучи на певні поступки українцям, намагався вибудувати національну політику, зокрема в контексті протидії радянським впливам. Ідеологію “прометеїзму” як підґрунтя східної політики Польщі розробляв Східний інститут, створений 1925 р. у Варшаві, та Інститут дослідження національних справ, де працювали польські історики, соціологи, економісти та представники емігрантських середовищ. У складі Східного інституту діяла українська секція, слухачі якої відвідували курси лекцій відомих українських вчених та громадсько-політичних діячів, зокрема Олександра Лотоцького (про українську політичну думку), Мирона Кордуби (з історії України), Богдана Лепкого (з української літератури), Романа Смаль-Стоцького (з української мови)⁹⁴².

Водночас українська наука поступово утверджувалася також і у стінах Варшавського університету, який став одним з осередків академічного життя українців у Польщі. У різний час у ньому працювали такі відомі вчені, як Іван Огієнко, Мирон Кордуба, Роман Смаль-Стоцький, Дмитро Дорошенко, Олександр Лотоцький, Степан Балей, Василь Біднов, Павло Зайцев, В’ячеслав Заїкін та ін.⁹⁴³

Вперше до викладання у Варшавському університеті українські науковці були допущені після створення 8 лютого 1925 р. Студіум православного богослов’я. Заклад виник на перетині різних релігійних і політичних інтересів. З одного боку, православні церковні очільники хотіли зберегти проросійський вимір установи, з іншого – уряд розраховував на колонізацію молодих священників. Попри те, що на початковому етапі діяльності студіум був достатньо інтернаціональним за викладацьким складом, починаючи з 1926 р. поступово простежується тенденція його українізації як серед викладачів, так і слухачів факультету⁹⁴⁴. Ще одним відділом Варшавського університету, де також працювали українські вчені, був гуманітарний факультет, утворений 1 вересня 1927 р. після реорганізації філософського.

Важливим елементом українсько-польської співпраці в міжвоєнний період, що, на думку польської влади, свідчив про значні поступки польської сторони у вирішенні українського питання, зокрема у науково-освітній галузі, було створення 7 лютого 1930 р. на підставі розпорядження Ради міністрів Польщі Українського наукового інституту (УНІ) у Варшаві, який очолив громадсько-політичний діяч та науковець Олександр Лотоцький⁹⁴⁵.

⁹⁴² *Кульчицька Т.* Мирон Кордуба у польських історичних та суспільно-політичних періодичних виданнях (1895–1939) // *Т. Кульчицька* // *Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника*. – Львів, 2007. – Вип. 15. – С. 132.

⁹⁴³ *Uniwersytet Warszawski w latach 1915/1916–1934/1935* / [oprac. T. Manteuffel]. – Warszawa, 1936. – S. 84–85, 175, 186, 198.

⁹⁴⁴ *Портнов А.* Студіум православного богослов’я Варшавського університету (1925–1939) // *А. Портнов* // *Український археографічний щорічник*. – 2006. – Вип. 10–11. – С. 388–393.

⁹⁴⁵ *Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Rzeczypospolitej Polskiej*. – Warszawa, 1930. – R. 13. – Nr 3(223). – Poz. 28. – S. 64–66.

Програмні цілі новоутвореної інституції визначено затвердженням 13 березня 1930 р. статутом і полягали вони в розробці досліджень у галузі господарства, культури й історії українського народу та підготовці кадрів для наукової праці. Також науковці інституту мали змогу проводити відчити в різних академічних установах і товариствах, засновувати курси української мови у Варшаві та інших містах Польщі, видавати розвідки, документи чи переклади українською мовою наукових і літературних праць. У ньому діяли три відділи: українського господарського і громадського життя; української політичної історії та історії культури; історії Церкви⁹⁴⁶. Після реорганізації в 1932 р. у складі відділів були створені кафедри: теорії права і духовних течій, філології, історії літератури, економічних наук. Лояльний до польської влади УНІ майже повністю фінансувався з бюджету Міністерства релігії та народної освіти (близько 80 тис. злотих на рік), і лише частково на кошти від видавничої діяльності і пожертв⁹⁴⁷.

Отже, створюючи УНІ та водночас уникаючи кардинальних кроків щодо формування українського університету – однієї з найгостріших тогочасних проблем, польська влада прагнула, з одного боку, зняти певну напругу в цьому питанні та заручитися більшою лояльністю українського середовища, а з іншого – протидіяти радянському впливу на українців, про що свідчить одна з цілей новоутвореної структури – “підтримка тих галузей української науки, для яких відсутні умови вільного розвитку в Радянській Україні”⁹⁴⁸.

Відтак, незважаючи на те, що праця у Варшавському університеті та УНІ уможливила українським вченим проведення наукових досліджень, такі заходи польської влади свідчили про намагання загальмувати відкриття української вищої школи. На цьому неодноразово наголошували українські науковці, зокрема М. Кордуба, який висловлювався на сторінках преси щодо важливих проблем як для польського, так і українського суспільства. Вчений акцентував на тому, що питання організації українського університету – найактуальніше для українсько-польських відносин, і його якнайшвидше вирішення могло б посприяти порозумінню між обома народами. На думку історика, створення УНІ у Варшаві не вирішило проблеми, бо ця інституція не мала ні власного професорського складу, ні студентів, не проводила лекційних і семінарських занять, а могла лише видавати наукові дослідження українською мовою⁹⁴⁹.

Важливе значення при створенні УНІ мало також те, що польський уряд намагався перевести на територію Польщі з сусідньої Чехословаччини українські наукові осередки, оскільки, на переконання влади, українська молодь, яка здобувала там освіту, потрапляла під вплив ОУН і після повернення відігравала роль

⁹⁴⁶ Ibidem. – R. 13. – Nr 4(224). – Poz. 54. – S. 105–107.

⁹⁴⁷ *Stępień S.* Ukraińskie życie naukowe w Drugiej Rzeczypospolitej / S. Stępień // Polska-Ukraina [pod red.: B. Berdychowskiej, O. Hnatiuk]. – Lublin, 2007. – S. 194.

⁹⁴⁸ *Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Rzeczypospolitej Polskiej.* – Poz. 28. – S. 64–66.

⁹⁴⁹ *Korduba M.* W sprawie uniwersytetu ukraińskiego we Lwowie / M. Korduba // BPU. – 1933 – Nr 2(4). – S. 4–8; *EjUSD.* Kilka dat z dziejów dążeń społeczeństwa ukraińskiego do uzyskania własnego uniwersytetu // BPU. – 1934. – R. 3. – Nr 4. – S. 1–4.

дестабілізуючого чинника⁹⁵⁰. Так, до столиці Польської держави переїхало кілька помітних постатей української наукової еміграції: з Праги – Р. Смаль-Стоцький, О. Лотоцький, В. Біднов, із Берліна – Б. Лепкий і Д. Дорошенко, які одержали посади у Варшавському університеті, а згодом в УНІ.

Наукову діяльність УНІ проводив у межах роботи тематичних комісій і семінарів. Це були: економічний семінар, правнична комісія, комісія історії літератури, комісія перекладу Святого Письма та богослужбових книг українською мовою, комісія дослідження українського руху, комісія з дослідження українсько-польських проблем. В рамках останньої відбувалася тісна співпраця українських і польських учених. Створюючи цю комісію, УНІ звернувся до української і польської інтелігенції із закликом взяти активну участь у її роботі. Зокрема наголошувалося, що незважаючи на політичні перипетії останніх десятиліть та напругу, яка неодноразово виникала у відносинах Польщі та України, вони “мають у своїй історії впродовж століть багато спільних сторінок, дослідження яких має важливе значення для майбутнього обох народів, яким долею судилося бути сусідами. Завданням часу стає потреба дати відповідь на назрілі проблеми, що їх висунула історія у наших відносинах. Об’єктивні наукові дослідження політичних, літературних, культурних та економічних взаємовідносин дозволять визначити суттєві та вторинні складові проблеми, а також уникнути старих помилок”⁹⁵¹.

На заклики відгукнулося понад 50 відомих українських і польських вчених, редакторів, політичних і військових діячів, зокрема з українського боку О. Лотоцький, В. Біднов, М. Кордуба, Р. Смаль-Стоцький, Б. Лепкий, П. Зайцев та з польського М. Гандельсман, О. Галецький, В. Бончковський, Г. Пашкевич, Л. Василевський. На установчому засіданні 27 листопада 1933 р. затвердили очільників комісії – керівником обрали М. Гандельсмана, заступниками – С. Шобера й О. Лотоцького, секретарем – Р. Смаль-Стоцького. Комісія працювала у двох секціях: історичну очолював О. Галецький (заступник – М. Кордуба), мовознавчо-філологічну – С. Слонський (заступник – Р. Смаль-Стоцький). Розглядалася можливість у подальшому створення також інших секцій, зокрема економічної. Кожна проводила 3–4 засідання на рік, однак найактивніше працювала саме історична⁹⁵².

Під час формування комісії з дослідження українсько-польських проблем українська сторона будувала далекосяжні плани щодо її функціонування. Зокрема секретар Р. Смаль-Стоцький відзначав доцільність якнайширшого залучення до роботи в секціях студентства, а запропоновані й обговорені на засіданнях дослідницькі теми мали би брати до уваги при проведенні наукових конференцій та виборі тем докторських дисертацій в університеті⁹⁵³. Очевидно, такий широкий підхід до роботи комісії дозволив би значно підсилити її вплив, а головне – можна було би винести українську проблематику на широкий загал, поза ті межі, в яких її намагалася позиціонувати офіційна польська влада, тобто – вузькому колу зацікавлених інтелектуалів. Однак задуми не вдалося втілити. Комісія обговорювала

⁹⁵⁰Портнов А. Наука у вигнанні: Наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919–1939). – С. 110.

⁹⁵¹Bulletin de la Commission pour l’Étude des Problèmes Polono-Ukrainiens. – Varsovie, 1935. – Nr 1. – P. 4.

⁹⁵²Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939 / E. Wiszka. – Toruń, 2005. – S. 257–260.

⁹⁵³Bulletin de la Commission pour l’Étude des Problèmes Polono-Ukrainiens. – P. 7.

переважно праці своїх членів, лише іноді до її роботи залучали студентів, які виступали з рефератами.

Водночас підтримано пропозицію того ж Р. Смаль-Стоцького: дослідження, обговорені на засіданнях, які комісія вважатиме готовими до друку, публікувати у спеціальній серії праць УНІ⁹⁵⁴. Так, одним із результатів її діяльності стала підготовка до друку і видання праці Л. Василевського “Українська справа як міжнародне питання” (опублікована польською мовою в 1934 р. як 28 том Праць УНІ). Відзначимо, що Л. Василевський був одним із небагатьох польських політиків і публіцистів, який залишався відкритим до розуміння української позиції.

Попри обмежені здобутки, вагоме значення у діяльності комісії мало те, що, крім українських вчених, до її складу увійшли надзвичайно авторитетні польські дослідники та публіцисти. Наприклад, очолював її один із найповажніших на той час польських істориків, дослідник методології історії, європейського середньовіччя і польсько-українських відносин, професор Варшавського університету Марцелій Гандельсман, активно співпрацювали відомий публіцист Володимир Бончковський та один із провідних діячів Польської соціалістичної партії Леон Василевський, що мав репутацію “першого українофіла” в міжвоєнній Польщі. Членами комісії були й інші видатні постаті, а, отже, вона здобула визнання в науковому середовищі.

Комісія з дослідження польсько-українських проблем з метою інформаційного висвітлення діяльності у 1935–1938 рр. друкувала франкомовне науково-інформаційне видання “Bulletin de la Commission pour l’Étude des Problèmes Polono-Ukrainiens” (Бюлетень Комісії з дослідження польсько-українських проблем) (редактор Р. Смаль-Стоцький). На його сторінках французькою мовою публікували резюме наукових нарисів і досліджень, виголошених на засіданнях та результати їх обговорення. Однак, комісія з дослідження українсько-польських проблем все ж не мала значного впливу на вирішення наявних історіографічних чи літературно-філологічних питань. Її функціонування, зведене до обговорення окремих праць членів, не виправдало сподівань українських вчених щодо впровадження наукових досліджень, що стосувалися українсько-польської проблематики, в ширший науковий та інтелектуальний дискурс. Проте надзвичайно важливим був сам факт її створення. Чи не вперше для спільного вирішення конкретних проблем на паритетних засадах відбулося об’єднання українських і польських науковців.

Зближувати позиції польської та української сторін мав також часопис “Wiuletyn Polsko-Ukraiński” (“ВРУ”) (1932–1938), головним редактором якого призначено публіциста В. Бончковського. За задумом засновників, чи скоріш в офіційному трактуванні його появи, “ВРУ” мав бути спільною справою представників обох народів, місцем обміну думками щодо українсько-польських відносин і у доступний спосіб поширював об’єктивну та всебічну інформацію про польсько-українські відносини, що допомогло б полякам краще пізнати історію, культуру та політичні прагнення українського народу. Водночас видання мало подолати негативне ставлення українців до поляків і Польської держави, схилити їх до співпраці. Намагаючись створити враження незаангажованості та відкритості часопису, редакція дотримувалася достатньо ліберальної політики, що контрастувало з рештою видань, які виходили на

⁹⁵⁴ Bulletin de la Commission pour l’Étude des Problèmes Polono-Ukrainiens. – P. 7.

території Польщі⁹⁵⁵. Так, на його сторінках мали змогу публікуватися українські та польські автори: представники різних ідеологічних і політичних поглядів, які іноді могли не збігатися з редакційною лінією часопису. Активними дописувачами “ВРУ” з польського боку були Л. Василевський, П. Дунін-Борковський, С. Папроцький, В. Бончковський, а з українського – М. Андрусак, І. Кедрин-Рудницький, Д. Дорошенко, П. Шандрук, П. Зайцев, Р. Смаль-Стоцький, М. Кордуба, В. Кубійович, В. Дорошенко й ін.⁹⁵⁶. Один із найактивніших дописувачів “ВРУ” І. Кедрин-Рудницький у спогадах зазначав: “Звичайно, писати у польських часописах не було легко – не тільки з уваги на питання доступу туди, як ще більше – на спосіб писання. Писати так, як український громадянин, зокрема український журналіст, звик писати в українській газеті для українського читача – було неможливо, бо і цензура була б скреслила і, з погляду доцільності, психологічний підхід до польського читача мусив бути інший. Трудність була в тому, що український автор не міг вирікатися ані свого українського “я”, ані теж тієї української тематики, яка його боліла та яку польська сторона примітивізувала, чи просто не визнавала”⁹⁵⁷.

Однак “ВРУ” не був часописом суто публіцистично-політичним, редакція дбала також про те, щоб у кожному номері друкували матеріали з української історії та культури, переклади української поезії та прози, художні репродукції, біографії та портрети відомих людей. В окремих рубриках подавали інформацію про життя української меншини в Польщі та інших європейських країнах, аналізували ситуацію в радянській Україні. Регулярно друкували огляди преси, що виходила в Польщі, зокрема української, а також закордонної. На сторінках “ВРУ” з’являлися й статті та огляди про діяльність українських наукових і культурних товариств та інституцій (Українського наукового інституту в Берліні, УНІ, НТШ, Національного музею у Львові, “Просвіти”, “Народного дому” та ін.).

Отже, в міжвоєнний період у Польщі однією з основних проблем було українське питання. Його важливою складовою в науково-освітній царині – створення українського університету, що сприяло б культурному розвитку та формуванню наукового потенціалу українців. Затягуючи, зважаючи на внутрішньополітичні чинники, зі створенням української вищої школи, польська влада водночас змушена була шукати компромісні варіанти співпраці з представниками української еліти.

У цій діяльності польський уряд опирався на ту частину польських інтелектуалів, які так чи так виступали за налагодження діалогу з українцями. Залучаючи

⁹⁵⁵ *Walkowiak A.* “Biuletyn Polsko-Ukraiński” 1932–1938 jako głos w kwestii ukraińskiej / *A. Walkowiak* // *Sprawy Wschodnie*. – 2005. – Nr 2–3(9–10). – S. 103–115; *Бурдега Т.* “Biuletyn Polsko-Ukraiński” 1932–1938 як відображення спроби українсько-польського порозуміння / *Т. Бурдега, С. Кость* // *Вісник Львівського університету. Серія журналістика*. – Львів, 2011. – Вип. 35. – С. 126–137; *Піх О.* Українсько-польські наукові відносини в міжвоєнний період / *О. Піх* // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. – Львів, 2013. – Вип. 23. – С. 509–516; *Осадчий В.* Концепція історії України на сторінках “Польсько-українського бюлетеня” / *В. Осадчий, О. Польова* // *Київські полоністичні студії*. – Київ, 2011. – Т. 18. – С. 52–57.

⁹⁵⁶ *Піх О.* Мирон Кордуба – історик і бібліограф / *О. Піх* // *Бібліографія історії українсько-польських відносин: суспільно-політичні та економічні процеси (За матеріалами картотеки Мирона Кордуби)* / [упоряд. *О. Піх, О. Руда*]. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2009. – С. 15–16.

⁹⁵⁷ *Кедрин І.* Життя–події–люди: Спомини і коментарі / *І. Кедрин*. – Нью-Йорк, 1976. – С. 136.

українських науковців до викладання у Варшавському університеті, створюючи наукові інституції, спонукаючи до контактів представників українських і польських інтелектуальних кіл у діяльності ліберально-публіцистичних часописів та наукових комісій, польська влада прагнула продемонструвати свою демократичність, при цьому не вирішуючи, по суті, важливіх українських проблем. Однак така політика все ж мала певні позитивні наслідки для українських науковців, створивши сприятливі умови науково-дослідної праці загалом, яких вони часто були позбавлені на еміграції. Період праці у Варшавському університеті та УНІ став особливо плідним для багатьох українських учених. Водночас співпраця з польським академічним та інтелектуальним середовищем уможливила подальший розвиток українсько-польських відносин та можливість певного порозуміння в царині науки.

Іншим польським містом, де шукали місце праці українські науковці та осередком навчання українських студентів у міжвоєнний період був Краків. Відзначимо, що на початку ХХ ст. Краків був граничним вузлом між заходом і сходом Європи, що позитивно позначилося на перетворення його у потужний польський науковий та культурно-освітній центр. У 20–30-х роках тут була доволі чисельна українська громада, основу якої становили студенти Ягеллонського університету, Вищої торгівельної школи, Академії мистецтв, Гірничій Академії. Український студентський рух у Кракові активізувався в середині 1920-х років, особливо після ліквідації Українського таємного університету у Львові і кількарічного бойкотування українцями польських вищих шкіл. У 1924–1925 навчальному році в Ягеллонському університеті студіювало 218 українців, наступного року їх кількість зросла до 339 осіб і становила 7 % від загальної кількості студентів. Найбільше – 164 особи – навчалися на філософському факультеті, 96 – на правничому, 62 – на медичному. У навчальних закладах міста, переважно у Ягеллонському університеті, в різні роки працювали філолог Іван Зелінський, географ Володимир Кубійович, дослідник української мови та літератури Богдан Лепкий та історик Степан Томашівський.

Відомий польський вчений Казимир Нітш у міжвоєнний період сформував діалектологічну школу, де систематично вивчали українські діалекти. Завдяки зусиллям цього вченого у Польщі здійснено перехід від етнографічного методу збору діалектологічного матеріалу до його опису методом лінгвогеографії, тобто вивчення найважливіших мовних явищ і представлення їх на картах, розроблено єдину схему аналізу говорів. К. Нітш також виступив ініціатором створення при Ягеллонському університеті семінару зі слов'янської філології, на базі якого у 1925 р. створено кафедри слов'янського мовознавства, української літератури (Богдан Лепкий) і східних мов (Іван Зілінський).

Знаковим представником тогочасної когорти діалектологів був Іван Зілінський, який на запрошення Яна Розвадовського та Казимира Нітша з 1926 р. почав викладати в Ягеллонському університеті. Серед його наукових зацікавлень переважало вивчення фонетики. Вчений відзначився ґрунтовною монографією “Opis fonetyczny języka ukraińskiego” (“Фонетичний опис української мови”)⁹⁵⁸ на

⁹⁵⁸ *Литвин М.* Українське культурно-освітнє життя в Кракові (кінець ХІХ – перша третина ХХ століття) / М. Литвин // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* – Львів, 2008. – Вип. 16: Ювілейний збірник на пошану Івана Патера. – С. 246–247; *Вакульчук С.* Українські діалекти у дослідженнях польських лінгвістів (першої половини ХХ ст.) / С. Вакульчук // *Мовні і концептуальні картини світу.* – Вип. 34. – Київ, 2011. – С. 377–387;

підставі якої у 1931 р. захистив докторат і отримав вчене звання доцента, згодом титул і посаду надзвичайного професора. У 1930-х рр. І. Зілинський був членом Мовознавчої комісії Польської академії знань, звичайним членом Польського мовознавчого товариства, Діалектологічної комісії Української академії наук в Києві, членом НТШ у Львові, Австрійського товариства експериментальної фонетики у Відні та Інтернаціонального товариства експериментальної фонетики у Лондоні⁹⁵⁹.

Відомого українського поета, прозаїка та літературознавця Богдана Лепкого у 1927 р. призначено керівником кафедри літератури Ягеллонського університету, де він викладав історію української літератури українсько-польських літературних відносин періоду романтизму, особливу увагу звертав на діяльність Т. Шевченка та Ю. Словацького.

Поряд з відомими польськими вченими Казімежом Моравським, Людвігом Пьотровічем, Романом Гродецьким, Владиславом Семковічем та ін. у 20-х рр. ХХ ст. у Кракові довелося працювати також істориком Степану Томашівському. Відомо, що у 1926 р. він звертався до представників професорської корпорації Філософського факультету Ягеллонського університету з проханням допустити його до викладацької роботи на посаді приват-доцента, оскільки не бачив можливості “в існуючих обставинах [...] підняти наново академічну працю у Львові”. Учений прагнув перенести львівську габілітацію та здобути перед війною *veniam legendi* (право на викладання в університеті) до Кракова, тому підтримав пропозицію колег написати невелике дослідження польською мовою як підставу для нової габілітації. 18 лютого 1927 р. члени Ради факультету односторонньо проголосували за допущення С. Томашівського до габілітації за темою “Руський епізод Ліонського собору 1245 р.”. Фактичними опонентами у нього були знані польські історики Владислав Конопчинський та Владислав Семковіч, які у своїх відгуках високо оцінили науковий доробок українського колеги. Захист габілітаційної праці відкрив С. Томашівському можливість викладати українську історію в Ягеллонському університеті на посаді приват-доцента. У перший рік своєї праці вчений читав лекційні курси та проводив семінарські заняття з історії Київської, Галицько-Волинської та Литовсько-Польської доби українського минулого⁹⁶⁰.

Металург Іван Фещенко-Чопівський у 1922 р. запрошений до Кракова в Гірничо-металургійну академію, де заснував й очолив кафедру металографії та загальної металургії. У 1927 р. вчений захистив докторат “Про цементацию бором і берилієм заліза, нікелю і кобальту та деяких спеціальних сталей”, а невдовзі у 1931 р. дисертацію “Бляхи парових котлів” на ступінь габілітованого доктора наук. У 1933 р. його обрали член-кореспондентом Польської академії технічних наук. Він опублікував понад 135 наукових праць українською, російською, польською,

Зубченко В. Лінгвоукраїніка 1920-х – початку 1930-х рр. в Польщі / В. Зубченко // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах. – Київ, 2013. – Вип. 28. – С. 9–20.

⁹⁵⁹*Новіцька Ю.* Науково-педагогічна діяльність Івана Зілинського в Кракові за часів Другої Речіпосполитої / Ю. Новіцька // Дні науки історичного факультету: Матеріали III Міжнародної наукової конференції молодих учених, присвяченої 65-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній. – 2010. – Вип. 3. – С. 116–118.

⁹⁶⁰*Тельвак В.* Краківська доба життя та діяльності Степана Томашівського у світлі документів Архіву Ягеллонського університету / В. Тельвак // Архіви України. – Київ, 2009. – Вип. 1–2 (263). – С. 138–149.

німецькою, англійською та французькою мовами переважно з термічної, хіміко-термічної обробки, легування сталей.

Картограф і геодезист, генерал-поручник Армії УНР Микола Коваль-Медзевський у 1922 р. прийняв пропозицію ректора очолити астрономічну обсерваторну станцію Ягеллонського університету. Невдовзі, у 1925 р. він переїхав до Варшави, де влаштувався до місцевого бюро мір і ваг, вів гравіметричні спостереження у Гдині, Картузах, Варшаві. У цей час польською мовою з'явилися його наукові праці “Визначення прискорення сили тяжіння в Гдині, Картузах і Варшаві в 1926 р.” (Варшава, 1928) та “Геодезичний компаратор Головного управління мір” (Варшава, 1929)⁹⁶¹.

З 1928 р. викладати географію Східної Європи на філософському факультеті Ягеллонського університету почав Володимир Кубійович. У міжвоєнний період діяла також географічна секція при Українській студентській громаді у Кракові, яка всебічно вивчала географічні дисципліни під керівництвом В. Кубійовича. На лекції до вченого ходили не лише географи, а й українські студенти з інших факультетів. У 1930 р. за ініціативою вченого було видано “Науковий збірник Географічної секції при Українській студентській громаді в Кракові”. Його поява викликала негативну реакцію польських істориків, зокрема протест професора Є. Смоленського, який очолював Географічний інститут філософського факультету. Він гостро критикував цей збірник у географічному журналі “Wiadomości geograficzne”. Зрештою, це призвело до того, що В. Кубійовича відсторонили від керівництва Краківським відділом Географічного товариства і від викладання в університеті. Від 1934 р. у польській пресі велось цілеспрямоване цькування вченого. Зокрема, у 1938 р. у газеті “Polska zbrojnia” Тадеуш Ягмін опублікував статтю “Біля джерел антипольської пропаганди”, де наголошував, що наукові праці В. Кубійовича є антипольськими, тому він не може бути доцентом польського університету. Згідно з наказом від 16 липня 1939 р. Міністерство віросповідань та освіти Другої Речіпосполитої заборонило вченому викладати в університеті⁹⁶².

Поряд з вищими навчальними закладами розвиток науки тісно пов'язаний з діяльністю наукових товариств. У них сформувалося особливе інтелектуальне середовище, що в подальшому впливало на розвиток польської і української науки. Цьому сприяло те, що вони формально не залежали від державного фінансування й не залучалися до виконання урядових програм наукових досліджень, оскільки вирішальне значення при укладанні планів наукової роботи товариств мали дослідницькі зацікавлення їх членів. Завдяки цьому керівництво товариств мало змогу залучати до дослідницької роботи найкращі наукові сили краю та підняти престиж і значення товариств у розвитку наукових досліджень і науки загалом⁹⁶³.

У 1928 р., з метою надання фінансової підтримки та формування теоретичних основ діяльності наукових інституцій, створено Фонд національної культури та Наукознавче коло при Касі ім. Мянвського⁹⁶⁴. У 30-х рр. ХХ ст. для координації

⁹⁶¹ *Socsa P.* Микола Коваль-Медзевський / *P. Socsa* // Світогляд. – 2011. – № 4. – С. 53–55.

⁹⁶² *Новіцька Ю.* Науково-педагогічна і громадсько-політична діяльність Володимира Кубійовича в Другій Речіпосполитій / *Ю. Новіцька* // Вісник КНЛУ. Серія: Історія, економіка, філософія. – Київ, 2014. – Вип. 19. – С. 118–125.

⁹⁶³ *Jaczeński B.* Organizacja i finansowanie nauki polskiej w okresie międzywojennym. – S. 216.

⁹⁶⁴ *Jaczeński B.* Polityka naukowa państwa polskiego w latach 1918–1939. – S. 131–134, 161–162.

наукового процесу представниками основних наукових товариств та організацій створено Комітет порозуміння (1931), а згодом Раду точних та прикладних наук (1936), що розглядали становище в польській науці та відповідали за опрацювання конкретних завдань на майбутнє (зокрема, відкриття кафедр у вузах чи формування нових науково-дослідних інститутів, а також створення для них кадрового потенціалу)⁹⁶⁵.

Головними польськими науковими центрами у міжвоєнний період були: Варшава (Варшавський університет, Варшавська політехніка, Варшавське наукове товариство, Національний геологічний інститут, Національний метеорологічний інститут, Академії технічних і лікарських наук та ін.), Вільно (Віленський університет), Познань (Товариство приятелів наук, Познанський університет), Краків (Польська академія знань, Ягелонський університет, Польське математичне товариство, Гірнична академія, Польське геологічне товариство) і Львів (Львівський університет, Львівська політехніка, Ветеринарна академія, Академічне наукове товариство, Польське історичне товариство, Економічне товариство та ін.). Функціонували також єврейські та німецькі науково-освітні осередки. Так, у 1936 р. у Львові відкрили Єврейський народний університет ім. Альберта Ейнштейна. Керівництво університету, яке складалося з відомих вчених та громадських діячів, ставило перед собою завдання ознайомлювати єврейське населення з останніми досягненнями в галузі науки і техніки, новинками культури, зокрема, єврейської⁹⁶⁶. Німецька громада Галичини у березні 1921 р. заснувала громадський Німецький народний університет у колонії Дорнфельд біля Львова⁹⁶⁷.

Поряд з тим у Львові, в міжвоєнний період продовжувало діяти Наукове товариство імені Шевченка (НТШ) – фактично перша неофіційна українська академія наук. Післявоєнне відродження товариства, статут якого розроблено за зразком Академії знань у Кракові, проходило в умовах адміністративно-політичних утисків та економічної дискримінації з боку польської влади, що призвело до спаду у дослідницькій і видавничій діяльності. Не так регулярно як до світової війни продовжували виходити “Записки НТШ” та інші видання (“Збірник історично-філософської секції НТШ”, “Студії з поля суспільних наук і статистики”, “Збірник фізіографічної комісії НТШ”, “Збірник математично-природописної-лікарської секції НТШ”, “Збірник філологічної секції НТШ”, “Етнографічний збірник”, “Збірник правничої комісії НТШ”, “Хроніка НТШ” тощо). Водночас серйозним досягненням було напрацювання нових напрямів досліджень та створення нових структурних одиниць: при Філологічній секції НТШ засновано комісії української мови, літератури, слов’янознавства, шевченкознавства; при Історично-філософській поставили комісії старої і нової історії України, джерелознавча, правнича, соціологічна,

⁹⁶⁵ *Jaczeński B.* Polityka naukowa państwa polskiego w latach 1918–1939. – S. 163–165.

⁹⁶⁶ *Орач Б.* Єврейська освіта у Львові до початку II світової війни / Б. Орач // Збірник матеріалів Наукових конференцій “Збереження єврейської історико-культурної спадщини, як частки української та світової культури: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти” (12–14 листопада 2007, Львів) та “Україно-єврейські взаємини: культурологічні, історичні, соціологічні аспекти”, присвячена 90-й річниці проголошення ЗУНР (27–28 жовтня 2008, Львів) / [під ред. Я. Д. Шашкевича]. – Львів, 2010 – Ч. 2. – С. 165.

⁹⁶⁷ *Сіреджук П.* Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини Східної Галичини (20–30-ті роки ХХ ст.): Автореферат на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю: 07.00.01 – історія України / П. Сіреджук. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 24.

економіки і статистики; при секції Математично-природничо-лікарській засновано географічну, фізіографічну, лікарську, технічно-наукову і агрономічну комісії⁹⁶⁸.

Виділ товариства розумів, що для подальшого розвитку наукової діяльності необхідна залучитися належною підтримкою польського уряду, тому 28 травня 1935 р. відрядив до Варшави на зустріч із прем'єр-міністром, міністром освіти і віросповідань та міністром внутрішніх справ делегацію у складі голови Івана Раковського, інженерів Юліана Мудрака та Євгена Храпливого. Вони проінформували урядовців про діяльність та досягнення НТШ, повідомили про його нагальні потреби, просили державної фінансової допомоги, а також виступили з пропозицією заснування державного наукового Інституту українознавства й українського університету. І. Раковський згадував: “всі згадані достойники польського правління обіцяли піддержувати наукову діяльність товариства та запевнювали, що будуть старатися заспокоїти всі згадані потреби нашої науки. Так само обіцяли заопікуватися товариством Ю. Єнджевич, дотогочасний міністр освіти та його дружина Цезарія, відома дослідниця на полі слов'янознавства, яка була дійсним членом Філологічної секції НТШ”⁹⁶⁹. Відзначимо, що подружжя Єнджевичів виконало свою обіцянку та домоглося виділення Міністерством освіти та віросповідань субвенції на видання трьох томів “Записок НТШ” (т. 153–155)⁹⁷⁰. Результатом переговорів делегації НТШ з польськими урядовцями також стало виділення матеріальної допомоги у розмірі 12 тис. злотих щорічно⁹⁷¹. Хоч ця дотація дещо покращила ситуацію, проте товариству бракувало щонайменше 1 тис. злотих щомісяця. Вимоги заснування Інституту українознавства й українського університету так і залишилися не виконаними.

Позиції польських влади та вчених щодо місця українства в сфері науки не була однозначною: одні – не визнавали за українцями права на власну науку і тим більше наукове партнерство, інші – ставилися прихильно. Одним із проявів співпраці між науковцями було обрання їх членами авторитетних наукових товариств. Так, за заслуги у дослідженні актуальних проблем українсько-польського пограниччя у міжвоєнний період дійсними членами НТШ обрано 10 польських вчених – філологів Цезарію Єнджевич, Яна Лося, Казимира Мошинського, Казимира Нітша, Генріка Улашина, Станіслава Шобера; історика Людвіга Кубалю, етнографа Пшемислава Домбковського; природознавців Мар'яна Ломницького, Августа Штекля⁹⁷².

Поряд із тим деякі українські вчені співпрацювали із польськими науковими товариствами, зокрема Польським історичним товариством. Так, до Першої світової війни його членами були знані дослідники Михайло Грушевський, Іван Франко, Олександр Барвінський, Олександр Колесса, Кирило Студинський,

⁹⁶⁸ *Купчинський О.* Передмова / *О. Купчинський* // Енциклопедія “Наукове товариство ім. Шевченка”. – Київ; Львів, 2012. – Т. 1: А–Біб. – С. 15.

⁹⁶⁹ *Раковський І.* Спомини про Наукове товариство ім. Шевченка у Львові / *І. Раковський* // Український історик. – 1979. – № 1–4. – С. 92–93.

⁹⁷⁰ *Романів О.* Польські вчені в Науковому товаристві ім. Шевченка / *О. Романів* // Варшавські українознавчі записки. – Варшава, 1998. – Т. 6–7. – С. 205–206.

⁹⁷¹ *Савенко Т.* Міжнародна наукова діяльність членів НТШ у міжвоєнний період / *Т. Савенко* // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія. – Тернопіль, 2014. – Вип. 1. – Ч. 3. – С. 40–45.

⁹⁷² *Романів О.* Польські вчені в Науковому товаристві ім. Шевченка. – С. 205–209.

Антоній Петрушевич, у міжвоєнний період у списках членів та співпрацівників друкованого органу товариства, часопису “Kwartalnik Historyczny”, зустрічаємо імена Мирона Кордуби, Іларіона Свенціцького, Миколи Андрусяка, Степана Томашівського⁹⁷³. До керівництва заснованого у 1932 р. Львівського доісторичного товариства, одного з відділень Польського доісторичного товариства у Познані, поряд із польськими вченими Тадеушем Сулімірським, Леоном Козловським, Казимиром Мичковським належали й українські археологи Ярослав Пастернак та Маркіян Смішко⁹⁷⁴. Сходознавець-тюрколог Євген Завалинський був єдиним українцем-членом (1939) Польського сходознавчого товариства, заснованого у 1923 р. у Львові. У міжвоєнний період головою товариства та редактором його друкованого органу “Rocznik Orientalistyczny” був відомий вчений Владислав Котвич, дійсними членами – Анджей Гавронський, Зигмунт Смогожевський, Мойсей Шорр та ін.⁹⁷⁵. Діяча УНР, металурга Івана Фещенка-Чопівського обрано членом-кореспондентом Польської академії наук (1933), дійсним членом наукових металургійних товариств Англії, США, Німеччини. Відзначимо, що відносини між НТШ і польськими науковими товариствами і установами обмежувалися лише обміном видань.

У міжвоєнне двадцятиліття члени наукових товариств краю шукали нові форми і методи науково-дослідної роботи, зокрема репрезентували свої здобутки на міжнародних конференціях, симпозіумах, наукових з'їздах. Варто відзначити, що офіційно українські делегації вважалися представниками тих держав, громадянами яких були. Важливою для налагодження співпраці між українськими, польськими та європейськими науковими інституціями та діячами була участь у Міжнародних конгресах істориків. Як відомо, у 7-му конгресі, що проходив 21–27 серпня 1933 р. у Варшаві, брало участь понад дві тисячі учасників, серед них зі Львова Микола Чубатий, Йосафат Скрутень, Ярослав Пастернак, Роман Зубик, Іларіон Свенціцький, з Праги Дмитро Дорошенко та Вадим Щербаківський, з Варшави Мирон Кордуба та Олександр Лотоцький, зі Скоп'є Олекса Елачин. За підсумками конференції з ініціативи та під редакцією М. Кордуби НТШ видало збірник доповідей українських учасників. Їх участь відображена також і в публікаціях Організаційного комітету: тексти доповідей – у матеріалах конгресу, інформація про обговорення – в звітах про засідання, а короткий виклад – у збірниках резюме. На наступному 8-му конгресі,

⁹⁷³ *Лазурко Л.* Співпраця українських учених з Польським історичним товариством (львівський період) / Л. Лазурко // *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX wieku* / [pod red. J. Maternickiego, L. Zaszkiłniaka]. – Rzeszów, 2007. – Т. 5. – С. 251–252; *Лазурко Л.* Часопис “Kwartalnik Historyczny” і розвиток польської історіографії останньої чверті XIX – першої половини XX століття / Л. Лазурко. – Дрогобич, 2010. – С. 180–181.

⁹⁷⁴ *Масик Р.* Діяльність Львівського доісторичного товариства (1932–1939) / Р. Масик // *Схід. Аналітично-інформаційний журнал*. – Донецьк, 2009. – № 5(96). – С. 58–61.

⁹⁷⁵ *Фелонюк А.* Євген Завалинський – призабутий тюрколог (З історії українського сходознавчого осередку Львова 1930-х – початку 1940-х років) / А. Фелонюк // *Український археографічний щорічник*. – Київ, 2010. – Вип. 15. – С. 298–323; *Козицький А.* Львівські сходознавці першої третини XX століття / А. Козицький // *Вісник Львівського університету. Серія історична*. – Львів, 2010. – Вип. 45. – С. 389–410; *Dzieskan Marek M.* Polskie Towarzystwo Orientalistyczne 1922–2013 i jego dorobek naukowy i popularyzatorski / M. Dzieskan Marek // *Towarzystwa Naukowe w Polsce: dziedzictwo, kultura, nauka, trwanie* / [red.nauk. Z. Kruszewski]. – Warszawa, 2013. – Т. 1. – С. 64–80.

що відбувся через п'ять років у Цюріху серед 99 вчених з Польщі українську історичну науку представляв лише один Мирон Кордуба (“Домінуюче становище Галицько-Волинської держави на сході Європи в другій половині XIII ст.”), ще один українець Євген Перфецький (“Ставлення польської анналістики до німецького і руського літописання в середніх віках”) входив до складу делегації з Чехословаччини. Варто відзначити, що українські науковці у складі делегації з СРСР участі у них не брали. Конгрес проходив у період загострення міжнародних відносин, історики були під враженням повідомлень про переслідування в Італії і, особливо, в Німеччині, та про вчених, яких тоталітарні режими вважали своїми ворогами⁹⁷⁶.

Знаковою подією у науковому житті було також створення з ініціативи відомих польських істориків Оскара Галецького та Марцелія Гандельсмана у 1927 р. Федерації історичних товариств Східної Європи, з метою пропагування ідеї Східної Європи як великого історично-культурного регіону. До складу Федерації входили, крім польських, чеських та угорських, три українські наукові інституції: НТШ і Національний музей у Львові та створений згодом УНІ у Варшаві. Участь у її заходах брали також представники з Німеччини, Болгарії, Румунії, Прибалтики, Югославії та інших країн. Друкованим органом Федерації був “Bulletin d’information des sciences historiques en Europe Orientale”, де публікували огляди історіографії різних країн регіону. У ньому, зокрема, опубліковано огляд розвитку історичної літератури радянської України за 1917–1931 рр. М. Кордуби⁹⁷⁷.

Федерація щороку проводила наукові конференції, на яких учені з університетських кафедр, наукових товариств, архівів, музеїв виступали з результатами наукових досліджень та обговорювали актуальні теми. Зазначимо, що тричі репрезентував українську науку на конференції М. Кордуба у Варшаві (1927), Празі (1932) та Цюріху (1938). Представляли досягнення також І. Огієнко, Р. Смаль-Стоцький (Варшава, 1927) та М. Чубатий, І. Свенціцький (Варшава, 1933)⁹⁷⁸. Відзначимо, що І. Крип’якевича від української делегації обрано до редакційної комісії слов’янських старожитностей, а М. Кордубу до президії словникової комісії й управи, створених на конференції Федерації історичних товариств Східної Європи.

Незважаючи на скрутне фінансове становище НТШ, проблеми з виготовлення закордонних паспортів та отриманням віз, пошуки коштів на далекі закордонні подорожі поодинокі українські вчені разом з польськими колегами у 20–30-і роки брали участь Конгресах слов’янських географів і етнографів, З’їздах музеологів Польщі, Міжнародних конгресах візантологів, З’їздах бібліотекарів і архівістів, Міжнародних конгресах історії мистецтва, З’їздах слов’янських філологів та ін. наукових заходах. Їздили на наукові конгреси не лише гуманітарії. Так у роботі I-го польського математичного з’їзду, що відбувся у Львові 7–10 вересня 1927 р. брав участь Мирон Зарицький, який виступив із доповіддю “Когеренції та адгеренції

⁹⁷⁶ Ісаєвич Я. Міжнародні конгреси істориків і обговорення на них проблем українознавства та участь учених з України / Я. Ісаєвич // Енциклопедія історії України. – Київ, 2009. – Т. 6. – С. 714–726.

⁹⁷⁷ Піх О. Науково-освітня діяльність Мирона Кордуби у Варшаві (1928–1940) / О. Піх // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – Львів, 2012. – Вип. 5. – С. 184–191; *Korduba M. La littérature historique soviétique-ukrainienne. Compte-rendu 1917–1931 / M. Korduba // Bulletin d’Information des sciences historiques en Europe Orientale. – Vol. 7–8.*

⁹⁷⁸ Піх О. Науково-освітня діяльність Мирона Кордуби у Варшаві (1928–1940). – С. 184–191.

Кантора”. Відзначимо, що на з’їзді виголошено близько 100 доповідей, працювало 8 секцій: математичної логіки і основ математики; алгебри і теорії чисел; теорії множин і теорії функцій дійсної змінної; аналізу; геометрії; прикладної математики; механіки, математичної фізики та астрономії; дидактики, історії та філософії математики. Виступали також відомі польські вчені Максиміліан Губер, Гуго Штайнгауз, Стефан Банах та ін., а також відомі науковці А. Андерсен з Копенгагена, Н. Барі, М. Лузін і Д. Меньшов з Москви, В. Главати з Праги, Д. ф-Нейман з Будапешту, П. Саргеску з Румунії та ін. Систематично брав участь у міжнародних наукових форумах відомий український металург І. Феценко-Чопівський, зокрема очолював польські наукові делегації на міжнародних металургійних конгресах у Бельгії, Франції, Німеччині. Вчений здобув авторитет і мав тісні особисті контакти з провідними металознавцями З. Чохральським, Е. Бейном, Г. Шательє, Г. Карпентьєром, Л. Жілеттом, У. Евансом та ін., відвідував найкращі металознавчі лабораторії в Стокгольмі, Берліні, Дюссельдорфі, Лондоні, Парижі та інші осередки металургійної і металознавчої справи Західної Європи⁹⁷⁹.

Попри спільну участь у міжнародних наукових форумах вчені практично не брали участі в заходах організованих іншою стороною. Зокрема українці ігнорували Загальні з’їзди польських істориків, що відбувалися раз на п’ять років у найбільших містах Польщі – Познані (1925), Варшаві (1930), Вільно (1935). 30 травня 1925 р. польський медієвіст Станіслав Закшевський писав до голови НТШ Кирила Студинського з проханням надати йому список українських вчених, яким би він міг надіслати запрошення на IV з’їзд польських істориків в Познані. Він також наголошував, що “за те, щоб реферати були друковані мовою авторів”⁹⁸⁰. Однак, українські вчені запрошення не прийняли, про що свідчать протоколи цього і наступних з’їздів⁹⁸¹. Польські вчені, в свою чергу, не брали участі в наукових заходах, організованих НТШ.

Не обходилося на наукових з’їздах й без конфліктів. Так, під загрозою зриву був II з’їзд всеслов’янських географів і етнографів, що проходив 2–12 червня 1927 р. Господарі конгресу, польські вчені, до оргкомітету на чолі з Євгеніушом Ромером запросили також і членів НТШ Філарета Колессу, Івана Зілінського, Івана Раковського. Однак участь українців була лише формальною, “видно було, що польські вчені хочуть бути виключними господарями конгресу, надаючи йому специфічну польську закраску”, – згадував дописувач “Діла”⁹⁸².

Напередодні з’їзду оргкомітет підготував та видав програму – “Przewodnik kongresowy”, де друкували реферати доповідей для ознайомлення наукової громадськості. Погляди на листопадові події у Львові польського історика та архівіста Олександра Чоловського, представлені у його рефераті, викликали обурення українських учених, бо вони “незгідні з дійсністю і не відповідні у виданні, призначеному для людей науки, є важкою обидою нашого українського народу у його визвольних

⁹⁷⁹ Романів О. Польські вчені в Науковому товаристві ім. Шевченка. – С. 209.

⁹⁸⁰ У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941) / [упоряд. О. Гайова, У. Єдлінська, Г. Сварник]. – Київ: Наукова думка, 1993. – С. 458.

⁹⁸¹ Pamiętnik IV powszechnego zjazdu historyków polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925 r. Protokoły. – Lwów, 1927. – 254 s.; Pamiętnik V powszechnego zjazdu historyków polskich w Warszawie 28 listopada – 4 grudnia 1930 r. Protokoły. – Lwów, 1931. – 412 s.

⁹⁸² Славянське наукове єднання // Діло. – 1927. – 17 червня.

змаганнях”⁹⁸³. Тому Відділ НТШ вирішив відкликати своїх делегатів з оргкомітету та ставив під питання участь українських вчених у з’їзді та висунув низку умов для ліквідації конфлікту. По-перше, привселюдне вибачення на інавгураційному засіданні конгресу, по-друге, текст заяви-вибачення мав бути видрукований та розданий всім учасникам і внесений в протокол, по-третє, щоб у програмі конгресу вилучили сторінку з некоректним висловлюванням польського вченого. Лише за таких умов члени НТШ погоджувалися брати участь у конференції. Оргкомітет прийняв усі вимоги, 5 червня на інавгураційному засіданні у Варшаві Є. Ромер “серед найбільшої тишини і напруження зложив вимагану українцями заяву”. Він зазначив, що в ході підготовки з’їзду виникло непорозуміння – “через недогляд у конференційній книзі найшовся уступ, яким українці почувалися слушно ображені”⁹⁸⁴. У підсумку, делегація на чолі з І. Раковським все ж таки взяла участь у конгресі, свої наукові відкриття представили О. Колесса, Ф. Колесса, Д. Дорошенко, В. Щербаківський, Ю. Полянський, Л. Биковський В. Кубійович⁹⁸⁵.

Неоднозначно ставилися до співпраці та “заграванні” з польськими вченими і самі українські науковці. Одним з прикладом цього можуть бути закиди у львівській пресі щодо участі Іларіона Свенціцького у VII Міжнародному конгресі історичних наук у Варшаві у 1933 р. та його виступі на ньому польською мовою. Як відомо, офіційною мовою міжнародних наукових форумів була французька, нею виголошувалося більшість доповідей, друкували реферати, видавали конференційні збірники. Поряд з тим допускалися на нарадах і національні мови членів. На сторінках “Мети”, “Нової Зорі”, “Вісника” Р. Зубик та М. Кордуба закидали І. Свенціцькому, що той “місто в своїй рідній мові, відчитав свій доклад по польськи”⁹⁸⁶ та назвав себе “gente ruthenus, natione polonus”. У гумористичному журналі “Комар” було опубліковано образливу карикатуру на нього⁹⁸⁷. На засіданні Філологічної секції НТШ колеги засудили такі висловлювання вченого. Натомість сам директор Національного музею у Львові так пояснював ситуацію: для конгресового збірника необхідно було вказати національну приналежність, “подав я *Ukrainion de la Pologne*”. На що одержав письмений запит з Секретаріату конгресу, чи я походжу з Радянщини чи з Польщі на що я відповів по німецьки, що з роду і по мові я з української народности, а державній приналежності – громадянин Польщі (*Polnischer staatsbürger*)”⁹⁸⁸. Щодо виступу польською мовою зазначив: “що після моєї завваги в українській мові, що не бажаю вносити в комісію складену в дану хвилину з 5 поляків і по одному – чеха, мадярина, румуна, руського – ніякого політично мовного замішання говорив я рівно ж по-польськи”⁹⁸⁹.

⁹⁸³ Славянське наукове єднання // Діло. – 1927. – 17 червня.

⁹⁸⁴ Там само.

⁹⁸⁵ Р. П. Славянське наукове єднання / Р. П. // Діло. – 1927. – 18 червня.

⁹⁸⁶ Р. З. Міжнародний конгрес історичних наук і Конференція Федерації словянських істориків / Р. З. // Мета. – Львів, 1933. – 10 вересня.

⁹⁸⁷ Комар. – Львів, 1933. – 1 жовтня.

⁹⁸⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 309 (Наукове товариство імені Шевченка). – Оп. 1. – Спр. 94 (Звіт директора Національного музею у Львові І. Свенціцького про роботу VII Міжнародного конгресу істориків у Варшаві і XIII Міжнародного конгресу мистецтвознавців в Стокгольмі). – Арк. 4.

⁹⁸⁹ Там само. – Арк. 1 зв.

Участь у міжнародних з'їздах та конференціях сприяли обміну думками, репрезентували наукові досягнення на міжнародному рівні. Важливим здобутком участі українських вчених у міжнародних наукових форумах було нав'язування дружніх контактів з дослідниками з цілої Європи, зацікавлення їх національною історією та українськими справами, що безперечно мало значний вплив на подальший розвиток національної науки.

Отже, на розвиток науки і наукові контакти між польськими і українськими вченими у міжвоєнний період не могла не позначитися політична ситуація та національно-державницькі прагнення представників обох народів. Українські й польські вчені знаходилися в нерівних умовах, тому взаємини, а тим більше співпраця між ними були проблематичними, адже суспільство сприймало її неоднозначно, часто як національну зраду. Тому українська наука здебільшого розвивалася автономно від польської. Поодинокі контакти і співпраця відбувалися переважно на особистісному рівні, а спроби їх налагодження часто зводилися нанівець. Взаємини на рівні наукових установ, через загострення міжнаціональних відносин, теж були мінімальними, тому науковці все більше замикалися у своїх національних середовищах.

Міжконфесійні взаємини у Галичині міжвоєнного періоду

Важливий вплив на формування міжетнічних взаємин поляків та українців у Галичині мали і міжконфесійні та міжцерковні зв'язки. Спробу осмислити співжиття двох народів, українського та польського, на основі позицій Греко-католицької церкви (ГКЦ) щодо Римо-католицької церкви (РКЦ) та світської влади, у Другій Речі Посполитій зробив Генрик Ігнацій Любенський, який, зокрема, доводив неперспективність асиміляції греко-католиків, адже, на його думку це призводило лише до зворотної реакції, збільшення православного впливу у середовищі ГКЦ. Також автор висловив помилкову думку про особливі націоналістичні впливи в ГКЦ на відміну від РКЦ⁹⁹⁰.

Окремі українські дослідники, описуючи розвиток Католицької акції (КА) у Другій Речі Посполитій, водночас акцентують увагу на українському греко-католицькому русі, пов'язаному з акцією, що виникла, на думку вчених, паралельно з діяльністю РКЦ та викликала неабияке занепокоєння польської адміністрації. При цьому звертається увага на приналежність ГКЦ до світового католицизму, зокрема спорадичну співпрацю РКЦ та ГКЦ у міжвоєнний період⁹⁹¹.

Деякі відомості про історію українсько-польських взаємин на основі відносин двох Церков, ГКЦ та РКЦ, на території Галичини подав Орест Красівський⁹⁹². Аналогічно, лише деякі статистичні дані про склад населення та РКЦ подали Кароль

⁹⁹⁰ *Lubiński H.* Kościół Grecko-Katolicki w województwach południowo-wschodnich / H. Lubiński. – Warszawa, 1935.

⁹⁹¹ *Behen O.* Akcja Katolicka i ukraińskie organizacje katolickie w Małopolsce Wschodniej w okresie międzywojennym / Oleh Behen. – Lublin : Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, 2009. – 258 s.

⁹⁹² *Красівський О.* Українсько-польські взаємини в 1917 – 1923 pp. / О. Красівський. – Київ, 2008. – 540 с.

Грунберг та Болеслав Шпренгель. Зокрема, про населення міста, ускладнення міжцерковних українсько-польських відносин напередодні Другої Світової війни⁹⁹³.

Українські історики А. Колодний та П. Яроцький розглядали діяльність РКЦ виключно як засіб проведення польською адміністрацією колонізаційної політики на теренах Східної Галичини⁹⁹⁴. Криштоф Красовський представив інформацію, що стосується українсько-польських взаємин на основі часткової співпраці ГКЦ у рамках Католицького єпископату Польщі⁹⁹⁵.

Впродовж міжвоєнного періоду на території Галичини проживали вірні католицьких, православних, протестантських та юдейських громад. Найбільшу кількість прихожан об'єднували католицькі, що входили до трьох церков: Греко-католицької, Римо-католицької та Вірмено-католицької. Протестантські впливи були порівняно незначними.

Згадуючи про правове становище православної громади в Другій Речі Посполитій, слід відзначити, що співпраця з польським урядом та визнання Православної церкви розпочалася 1922 р. у формі розпорядження Міністерства релігійних визнань та громадської освіти, як “Тимчасові приписи про взаємини уряду з Православною церквою в Польщі”. Одразу ж на спеціально скликаному соборі православних єпископів у Варшаві складено ухвалу про автокефалію Церкви⁹⁹⁶. Противниками автокефалії виявилися деякі єпископи, що залишилися вірними московському патріархату. Крім того, російський еміграційний собор в Карловці (Сербія) засудив створення автокефалії в Польщі. Остаточний розв'язок внесла дата 13 січня 1925 р., коли після дозволу константинопольського патріарха завершився процес створення автокефальної церкви в Польщі⁹⁹⁷. У Львові міжвоєнного періоду діяла одна православна церква св. Георгія, парафіянами якої були переважно втікачі з Наддніпрянської України. Питання православних громад українців загострилося у 1930-их рр. коли на Східних теренах тогочасної Польщі – етнічних українських землях Холмщини, Волині, Підляшшя влада закривала православні храми, переслідували духовенство, при цьому використовуючи офіційну аргументацію, ніби-то ці церкви раніше належали греко-католикам. Митрополит Андрей Шептицький офіційно заявив, що ГКЦ не претендує на майно православних на цих теренах, а також висловив підтримку православним громадам та закликав зберігати свою конфесійну приналежність та обряди.⁹⁹⁸ З іншої сторони РКЦ за підтримки влади всіляко намагалася обмежити впливи ГКЦ лише Галичиною та створивши „нову унію” замінити православних та греко-католицьких священників на парафіях латинськими (біритуалістами), що підлягали би польським католицьким єпископам. Ця

⁹⁹³ *Grünberg K.* Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko-ukraińskie w X–XX wieku / K. Grünberg, B. Sprengel. – Warszawa, 2005. – 832 с.

⁹⁹⁴ *Історія релігії в Україні* / [ред. А. Колодний та П. Яроцький]. – Київ, 1999. – 735 с.

⁹⁹⁵ *Krasowski K.* Episkopat Katolicki w II Rzeczypospolitej / K. Krasowski. – Warszawa; Poznań, 1992. – 283 с.

⁹⁹⁶ *Woliński J.* Polska i Kościół Prawosławny Zarys Historyczny / J. Woliński. – Lwów : Wydawnictwo zakładu narodowego im. Ossolinskich, 1936. – S. 138.

⁹⁹⁷ *Ibidem.* – S. 141.

⁹⁹⁸ *Дудар В.* Особливості державно-церковних відносин у Другій Речі Посполитій у контексті діяльності УГКЦ у 20-30-х роках ХХ століття В. Дудар // *Spheres of culture Journal of Philological, Historical, Social and Media Communication, Political Science and Cultural Studies* / [editor-in-chief. Nabytovych]. – Lublin, 2015. – Volume X. – S. 281–286.

невдала практика завершилася 1930 р. коли польською адміністрацією дозволено призначити єпископа для опіки греко-католиками на Волині⁹⁹⁹.

Протестантські рухи репрезентували нечисленні громади лютеранів, кальвіністів, баптистів, адвентистів, серед яких найбільше було німецьких колоністів, менше поляків та українців. Згідно з офіційною державною статистикою у Польщі в 1931 р. проживало 3800 адвентистів сьомого дня. Найбільша їх община в Галичині діяла у Львові на чолі з П. Недобою. Всі протестантські громади поширювали свої вчення переважно в сільській місцевості і не мали вагомого впливу у Львові¹⁰⁰⁰.

Вірменська католицька церква, очільники якої стояли на пропольських позиціях, об'єднувала кілька тисяч вірян, після конкордату 1925 р. отримала юридичний статус¹⁰⁰¹. Львівська архидієцезія Вірмено-католицької церкви об'єднувала 3 деканати (Львівський, Станіславівський, Кутський), що склалися з 8 парафій, які включали 9 церков та 19 каплиць¹⁰⁰². В міжнаціональних відносинах у Галичині ця Церква виконуючи роль посередника підтримувала польську сторону, а її лідери відстоювали приналежність Галицьких земель Польщі. Зокрема архієпископ Юзеф Теодорович на засіданні польського Сейму 4 квітня 1919 р. закликав відстояти Сх. Галичину як землю, що з XIV століття належить Польщі, при цьому „надавши русинам національну автономію без порушення цілості польської держави”¹⁰⁰³. Після Першої світової війни за рахунок емігрантів у Галичині збільшилась кількість представників Вірменської апостольської церкви¹⁰⁰⁴.

Центральну роль в українсько-польських відносинах на рівні конфесійного плану відіграли взаємини РКЦ та ГКЦ. Одним із спірних питань стала зміна кордонів Львівської архидієцезії та митрополії РКЦ, що розглядали одразу після відновлення Польщі. Через ряд факторів, у тому числі позиції Ватикану та особисто львівських архієпископів, архидієцезія залишилась цілісною, без поділу, як це передбачали деякі плани. Не останню роль у цьому питанні відіграв митрополит ГКЦ А. Шептицький, згідно з аргументацією якого Ватикан відкинув протегований польським єпископатом проект відкриття римо-католицької дієцезії у Станіславі (як компроміс територіального обмеження компетенції Галицької митрополії)¹⁰⁰⁵.

В основній своїй масі польське населення Галичини міжвоєнного періоду залишались вірними РКЦ, а українське ГКЦ. Чисельність римо-католиків дещо зросла, однак існувало чимало різних факторів цього зростання, в тому числі і перехід у римо-католицизм представників інших національностей. Щоб збагнути впливи РКЦ на загальний стан духовності та взаємодію з іншими конфесіями, слід розглянути чисельність та зміну кількості вірних. Ці дані ілюструють переписи

⁹⁹⁹ Дудар В. Особливості державно-церковних відносин... – С. 281–286.

¹⁰⁰⁰ Жукалюк Н. История Церкви христиан Адвентистов седьмого дня в Украине / Н. Жукалюк, В. Любашенко. – Киев : „Джерело життя”, 2003. – С. 51.

¹⁰⁰¹ Історія Львова. У трьох томах / [редкол. Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій.]. Львів: Центр Європи, 2007. – Том 3. – С. 76.

¹⁰⁰² Гаюк І. Вірменська церква в Україні / Ірина Гаюк. – Львів: ”Логос”, 2002. – С. 113.

¹⁰⁰³ Tydzień pamięci o ormiańskim arcybiskupie i polskim patriocie Józefie Teodorowiczu / [pod redakcją Moniki Agopsowicz i Tomasza Krzyżowskiego]. – Warszawa; Kraków, 2013. – С. 11.

¹⁰⁰⁴ Смірнов Ю. Вірмени / Ю. Смірнов // Енциклопедія Львова. Том 1. / [за ред. Андрія Козицького та Ігоря Підкови]. – Львів: Літопис, 2007. – С. 392.

¹⁰⁰⁵ Пилипів І. Греко-Католицька Церква в суспільно-політичному житті Галичини (1918 – 1939) / І. Пилипів. – Тернопіль, 2011. – С. 321.

населення, які польська влада в міжвоєнний період проводила тричі: у 1921, 1926 (локальний) та 1931 рр. При цьому етнічний склад населення і далі продовжувала визначати здебільшого категорія “віровизнання”, незважаючи на введення критерію національності. Демографічний розвиток „столиці Галичини” Львова, затриманий Першою світовою війною, засвідчив, що загальне число мешканців Львова у 1921 р. становило близько 220 тис. осіб. Згідно з переписом питома вага поляків у повоєнному Львові дещо знизилась. Водночас, чимало дослідників вважають цей перепис недостовірним, оскільки частина українського населення, побоюючись репресій з боку польської влади, вважала за краще записатись поляками і відповідно – римо-католиками¹⁰⁰⁶. Власне вказаний перепис дуже часто відносив греко-католиків і православних до польського населення. Зокрема, в деяких регіонах Галичини чисельність “поляків” у 4,5 раза перевищувала кількість римо-католиків¹⁰⁰⁷.

Якщо на початку ХХ ст. кількість греко-католиків, що змінювали віровизнання, була невелика (частіше у римо-католицьку віру переходило населення юдейського віровизнання), то внаслідок поразки в українсько-польській війні до 1922 р. лише у Львові віровизнання змінили понад 4 тис. українців.

Польський католицький єпископат об’єднував чотири Церкви: РКЦ, ГКЦ, Вірмено-католицьку та Східно візантійську (Візантійсько-слов’янську)¹⁰⁰⁸. Зазвичай єпископами у дієцезіях призначали вихідців з тих же регіонів. Однак, якщо розглядати соціальне походження, то найменше єпископів, вихідців з Галичини, походило з соціального стану робітників. І, загалом, єпископів, вихідців з Галичини, було найменше, а найбільше – з колишньої Пруської частини. Конференції єпископів, що проходили в Польщі, не мали юридичного статусу (до часу II Ватиканського Собору), однак з боку Ватикану заборони не існувало. У Польщі такі зібрання називалися “З’їзд польських єпископів”, а від 1930 р. – “Пленарна конференція польського єпископату”. Ватикан розглядав такі Собори як засіб до автономної розбудови місцевої національної Церкви, однак реальних важелів впливу на зміну ситуації не мав¹⁰⁰⁹. У 1925 р. архієпископові Варшавському підтверджено титул Примааса Королівства Польського, а Гнезненському – надано титул Примааса Польщі¹⁰¹⁰. До 1927 р. конференції єпископату проходили як пленарні засідання, а виконавчим органом був комітет єпископів, що складався з Примааса, секретаря з’їзду та трьох ординарів (згідно з конференцією 1919 р. в Гнезно). З 1920 р. до комітету входили Примаас, польські кардинали, архієпископи-ординарії, єпископ Краківський, секретар з’їзду та два єпископи, яких обирали безпосередньо на конференції. Архієпископ Юзеф Більчевський входив в цей комітет у 1920–1923 рр. В 1925 р. Комітет єпископів перетворився в Комітет митрополитів, що засідав три – чотири рази на рік¹⁰¹¹. При єпископаті діяв ряд комісій, зокрема: літургична, добродійних

¹⁰⁰⁶ Лозинський Р. Етнічний склад населення Львова / Р. Лозинський. – Львів, 2005. – С. 168.

¹⁰⁰⁷ Макарчук С. Етносоциальное развитие и национальные отношения на западно-украинских землях в период империализма / С. Макарчук. – Львов, 1983. – С. 124.

¹⁰⁰⁸ Kościół Katolicki w Polsce 1918 – 1990: Rocznik Statystyczny / [Redakcja naukowa L. Adamczuk]. – Warszawa, 1991. – S. 40.

¹⁰⁰⁹ Krasowski K. Episkopat Katolicki w II Rzeczypospolitej / K. Krasowski. – Warszawa; Poznań, 1992. – S. 33–34.

¹⁰¹⁰ Ibidem. – S. 43.

¹⁰¹¹ Ibidem. – S. 45.

справ, опікунських закладів, шкільна, суспільна, преси (остання в свою чергу поділялася на підкомісії – преси, радіо, кіно) та інші. Львівський архієпископ Болеслав Твардовський у 1928–1938 рр. очолював літургічну комісію, в 1931 р. – комісію з майнових справ для опрацювань ухвал Пленарного Синоду та входив до інших¹⁰¹².

У суспільстві, де домінувала католицька думка, РКЦ сподівалася, що католицизм зможе вийти за рамки родини та парафії і піднятися на політичний рівень. Однак, розвиток суспільної думки та конкретно вибори до Сейму 1928 р. засвідчили послаблення впливів РКЦ на політичні процеси в країні, коли більшу частину мандатів здобули партії, прихильники яких стояли на позиціях послаблення ролі в суспільстві не тільки Католицької церкви, але і релігії загалом¹⁰¹³.

Становище РКЦ у Другій Речі Посполитій визначали Конституція та Конкордат 1925 р., що надавали Церкві досить широкі права та повноваження в межах внутрішньої автономії, лиш би це не суперечило державним законам. Однак, таке привілейоване становище було недостатнім для реального впливу у державній політиці, на який розраховувала РКЦ.

Взаємовідносини між РКЦ та ГКЦ прямо залежали від міжнаціональних відносин поляків та українців. Польська католицька Церква відверто вороже поставилася до створення ЗУНР восени 1918 р. і розцінювала прагнення українців до національної держави як прояви сепаратизму та загарбання "східних кресів". Тому католицька ієрархія всіляко обстоювала входження цих земель до Другої Речі Посполитої та захищала латинський обряд. Львівський архієпископ Ю. Більчевський, відомий своїми патріотичними заявами, усю відповідальність за українсько-польську війну 1918–1919 рр. покладав на українців, а ГКЦ вважав носієм незалежницьких настроїв та підбурювачем українського населення¹⁰¹⁴. Проблему "східних кресів" він оцінював виключно як внутрішньопольську і в питанні приналежності Східної Галичини не враховував міжнародних факторів¹⁰¹⁵.

Цікавим є той факт, що в час російської окупації 1914 р. у 59 парафіях Галичини саме латинські священники замінили греко-католицьких для українців¹⁰¹⁶. Такою вимушеною заміною РКЦ намагалася скористатися передовсім для поширення своїх впливів. У ході українсько-польської війни Ю. Більчевський неодноразово зауважував підступність українських військ та те, що українці недотримують міжнародних норм, в той же час закриваючи очі на порушення правил честі польськими військами. У своєму повідомленні для Міністерства закордонних справ 1920 р. на тему польсько-українських взаємин в "Східній Малопольщі" очільник львівських римо-католиків загалом констатує, що ненависть українців до поляків у Галичині в значній мірі породжена роботою національно свідомо налаштованих греко-католицьких свяще-

¹⁰¹² Krasowski K. Episkopat Katolicki w II Rzeczypospolitej... – S. 48–49.

¹⁰¹³ Prałat T. Kościół Katolicki a rząd Marsz. Piłsudskiego / T. C. Prałat. – Poznań, 1938. – S. 2.

¹⁰¹⁴ Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917 – 1923 рр. / О. Красівський. – Київ, 2008. – С. 394.

¹⁰¹⁵ Горбачевський Т. Римо-католицька громада у Львові в міжвоєнний період (1921–1939) / Тарас Горбачевський // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Ювілейний збірник на пошану Олександра Колячука. – Львів, 2012. – С. 46.

¹⁰¹⁶ Nieznana korespondencja Arcybiskupów Metropolitów Lwowskich Józefa Bilczewskiego z Andrzejem Szeptyckim w czasie wojny Polsko-Ukraińskiej 1918 – 1919 / [opracowanie J. Wołczański]. – Lwow ; Kraków, 1997. – S. 34.

ників, які незважаючи на приналежність до єдиної Церкви, ненавидять усе латинське і передають свій негатив у ставленні до польського народу¹⁰¹⁷.

Важливий критерій призначення єпископа в структурі РКЦ становила його національність. У воєнних протистояннях ГКЦ закріпила за собою статус національної Церкви для українців, а РКЦ – для поляків. Це загострювало антагонізм та конфлікти між двома народами. Тому на початку 1920-х рр. греко-католицькі єпископи нерідко ухилялися від співпраці з єпископами латинськими. Прихильником українсько-польського порозуміння з боку ГКЦ став єпископ Григорій Хомишин, що стосовно цього вів переговори з власної ініціативи із Станіславським воєводою. Для реалізації ідеї порозуміння єпископ пропонував дві умови: польська сторона повинна припинити подавати в пресі провокативні публікації, а українці в свою чергу відмовлялися від негайного впровадження суверенної держави. Такими заявами Г. Хомишин викликав відверте роздратування української громадськості, натомість польська влада розглядала кандидатуру Г. Хомишина як заміну ненадійного митрополита А. Шептицького¹⁰¹⁸.

На засіданні єпископів в Кракові у червні 1921 р. ухвалено провести спільний з'їзд з представниками ГКЦ з метою обговорення спірних моментів та приводів до конфліктів. Функції посередника мав взяти на себе архієпископ Ю. Більчевський. З боку греко-католиків готовність до подібних перемовин задекларував Станіславський єпископ Г. Хомишин, вагався Перемишльський єпископ Йосафат Коциловський. Ю. Більчевський з цього приводу писав: якщо запрошення надійде від нього або іншого польського єпископа, то відповідь буде негативна. Найкраще, якби в цій справі ініціатива виходила від нунція або навіть краще Ватикану. Далі римо-католицький архієпископ стверджував, що ніби-то ненависть українського клиру стосовно Польщі дійшла до межі. На завершення Ю. Більчевський додавав, що необхідно почекати, аби клир втратив надії на власну державу, дочекається відповідної хвили, коли остаточно будуть визначені східні кордони Польщі¹⁰¹⁹. Зрештою висновки Львівського архієпископа підтвердились.

У 1922 р. на з'їзді польських єпископів у Ченстохові знову розглядалося питання припинення ворожнечі між римо-католицькою та греко-католицькою верхівкою, як складових єдиної Христової Церкви. Доповідачі, розуміючи всю складність ситуації, радили з найкращим вирішенням почекати до остаточного з'ясування приналежності Галичини. “Польський католицький єпископат разом з урядом вважав, що Галичина є невід’ємною складовою частиною Польщі, і будь-які змагання за національну незалежність сприймалися ним як антидержавні дії” – вважає сучасний дослідник українсько-польських відносин О. Красівський¹⁰²⁰. Пошук консенсусу, до якого прагнули обидві Церкви, продиктовувала необхідність спільних дій під верховенством Апостольського престолу. Якщо для ГКЦ вичікування дозволяло

¹⁰¹⁷ Nieznana korespondencja Arcybiskupów Metropolítów Lwowskich... – S. 165.

¹⁰¹⁸ Єгрешій О. Єпископ Григорій Хомишин і питання українсько-польського порозуміння 1904–1939 / О. Єгрешій. – Івано-Франківськ : „Плай”, 2001. – С. 14–15.

¹⁰¹⁹ Krasowski K. Episkopat Katolicki w II Rzeczypospolitej / K. Krasowski. – Warszawa ; Poznań, 1992. – S. 45.

¹⁰²⁰ Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917 – 1923 рр. / О. Красівський. – Київ, 2008. – С. 402.

зберігати певну самостійність, то РКЦ у зближенні бачила ліквідацію цієї автономії греко-католиків.

Після 1923 р., внаслідок негативного для галицьких українців рішення Ради послів Антанти і закріплення Галичини у складі Польщі, греко-католицькі єпископи поступово входять до лона Католицького єпископату Польщі, беруть спільну участь у засіданнях та конференціях з латинськими єпископами. Перше спільне засідання за участю греко-католицького єпископа, а ним став Г. Хомишин, відбулося на з'їзді в Ченстохові у липні 1924 р. На Пленарному синоді в Ченстохові в 1936 р. поруч з латинськими засідали всі греко-католицькі єпископи. На початку 1930-их рр. ініціативи єпископа Г. Хомишина налагоджувати конструктивну співпрацю українців з польською владою підтримували чи не всі представники вищого римо-католицького духовенства, в тому числі архієпископ Краківський Сапега та Тарнівський єпископ Валендо¹⁰²¹. Хоча на пленарні конференції Примає запрошував усіх єпископів, греко-католицьке духовенство на спільних засіданнях регулярно представляв лише один з унійних владик – в 1930-х рр. найчастіше єпископ Й. Коциловський – а решта переважно пояснювали свою відсутність хворобою і делегували суффраганів. Після 1937 р., внаслідок загострення українсько-польських відносин, греко-католицькі єпископи уникали участі в спільних крайових з'їздах¹⁰²².

Польські єпископи латинського обряду керувалися державними інтересами і пропагували польський характер Східної Галичини. У цій ситуації греко-католицьке духовенство постало перед складним вибором: лояльність до держави, яку не вважали своєю, або продовжувати солідаризуватися з власним народом, пастирями якого були. Існував навіть план виокремлення греко-католицьких архієпархій зі структури Католицької церкви Польщі й створення окремої “області”, підпорядкованої безпосередньо Ватикану на чолі з митрополитом-примасом. Реалізація такого плану, на думку А. Шептицького, стала би першим кроком у бік політичної автономії Галичини¹⁰²³. Домогтися виконання цього плану та підтримки з боку Ватикану не вдалося. Натомість, в рамках католицького єпископату Польщі в 1928 р. створено Унійну комісію під керівництвом архієпископа А. Шептицького, яка мала на меті посилити співпрацю між ГКЦ та РКЦ. До комісії також увійшли і римо-католицькі священники з Львівської митрополії.

Перебуваючи в структурі Католицької церкви, ГКЦ теж включилася до організації Католицької акції (КА), спрямованої на тіснішу співпрацю з вірними. З ініціативи Католицького єпископату Польщі наглядовим органом у проведенні акції ГКЦ став Генеральний інститут КА в Галицькій митрополії¹⁰²⁴. У жовтні 1930 р. утворений Український католицький союз (УКС), котрий став першою організацією греко-католиків, що діяла в рамках КА. Це стало жестом солідарності зі світовим католицьким рухом в лоні Вселенської церкви. Поширення структур

¹⁰²¹ *Єгрешій О.* Єпископ Григорій Хомишин і питання українсько-польського порозуміння 1904–1939 / *О. Єгрешій.* – Івано-Франківськ : „Плай”, 2001. – С. 37.

¹⁰²² *Krasowski K.* Episkopat Katolicki w II Rzeczypospolitej / *K.Krasowski.* – Warszawa; Poznań, 1992. – S. 45.

¹⁰²³ *Ibidem.* – S. 179.

¹⁰²⁴ *Behen O.* Akcja Katolicka i ukraińskie organizacje katolickie w Małopolsce Wschodniej w okresie międzywojennym / *Oleh Behen.* – Lublin : Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, 2009. – S. 98.

УКС викликало занепокоєння цивільної влади, що застерігала постановня структур цієї організації, як фактору додаткового релігійного протистояння¹⁰²⁵. Зрештою, це довів Міжнародний конкурс католицької преси, що проходив у 1935 р., в якому Генеральний інститут КА категорично відмовився виставляти спільну делегацію разом з поляками, мотивуючи це, в першу чергу, тим, що українці не є римо-католиками¹⁰²⁶. У проведенні КА ГКЦ часто конкурувала з РКЦ. Наймасовішим заходом першої стало проведення акції “Українська молодь Христові”. Польська преса в коментуванні урочистостей 6–7 травня 1933 р., виділила цю акцію як повнунесподіванку для поляків, адже урочистості пройшли вдало, в цивілізований спосіб, що доводило високий рівень української самосвідомості¹⁰²⁷. Католицький рух набув масового характеру, його особливістю була легальність перед польською владою. Однак частина українців вважала КА не чим іншим, як кроком назустріч до консолідації з РКЦ¹⁰²⁸. Хоча, більш ймовірно, Генеральний інститут КА, як бачимо, вів тут однозначну політику поширення свого впливу на молодь через створення та підтримку нових католицьких організацій, нерідко за зразком діючих польських, за усіх можливостей наголошуючи, що проводить свою акцію на українській землі.

Акцію пацифікації польські єпископи публічно не засудили, що дозволило греко-католицьким церковникам звинуватити останніх у потуранні брутальній політиці влади. Деякі історики вважають, що “влада намагалася інтенсифікувати національну асиміляцію, діючи методами преференціювання інтересів католицької Церкви, використовуючи релігію і Церкву як інструмент інтеграції некатолицького населення з польською державністю”¹⁰²⁹. Позиція римо-католицького духовенства виглядала неоднозначно: підкреслюючи польськість Галичини, воно фактично сприяло пацифікації. Продовжувалася конкуренція за нових прихожан. Особливо багато нових парафій утворилося одразу після війни з напливом польських колоністів. Поширенню ворожості сприяв перехід у римо-католицизм частини греко-католиків. Це породжувало нездорову конкуренцію за мішані сім’ї і цілу кампанію “викрадення душ”¹⁰³⁰, яка і не припинялася ще з XIX ст. Обидві Церкви через національні конфлікти втратили можливість бачити спільні риси, що мали би їх об’єднувати на тих засадах, які вони пропагували. Проведення національно-державної політики у Другій Речі Посполитій щодо українців відбилося на відносинах обох Церков. З наближенням Другої світової війни взаємини між ГКЦ та РКЦ у Львові не покращали, а, навпаки, переростали у взаємні звинувачення. Перед вибухом війни архієпископ Б. Твардовський послабив контакти з митрополитом А. Шептицьким з приводу того, що митрополит нав’язував останнім тісніші контакти з німецьким єпископатом, проти чого протестували і Б. Твардовський, і вірмено-католицький очільник Й. Теодорович¹⁰³¹. Ситуація навколо взаємин обох

¹⁰²⁵ Behen O. Akcja Katolicka i ukraińskie organizacje katolickie... – S. 75–90.

¹⁰²⁶ Ibidem. – S. 110–111.

¹⁰²⁷ Ibidem. – S. 148.

¹⁰²⁸ Ibidem. – S. 217.

¹⁰²⁹ Історія релігії в Україні / [ред. А. Колодний та П. Яроцький]. – Київ, 1999. – С. 290.

¹⁰³⁰ Krasowski K. Episkopat Katolicki w II Rzeczypospolitej / K. Krasowski. – Warszawa; Poznań, 1992. – S. 180.

¹⁰³¹ Grünberg K. Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko-ukraińskie w X–XX wieku / K. Grünberg, B. Sprengel. – Warszawa, 2005. – S. 446.

церков у Львові в міжвоєнний період залишалася “вороже-нейтральною”, коли обидві стали на захист інтересів власних народів, що перебували в стані конфлікту, їм довелося менше зважати на інтереси Христової Церкви та Ватикану і більше ставати знаряддям політичних впливів, підтримуючи державницькі інтереси власних націй.

Отже, міжцерковні взаємини ГКЦ та РКЦ не завжди будувалися на принципах християнського віровчення та настанов Ватикану, а залежали від політики Бельведеру у регіонах. Моменти політичного порозуміння сприяли міжцерковному діалогу, а загострення міжнаціональних відносин послаблювало співпрацю служителів і мирян обох Церков. В свою чергу ГКЦ зуміла вдало пристосуватися до умов окупаційної влади та, зберігши власну самобутність, консолідувати значну частину українського суспільства.

Ворожнеча і / як / чи толерантність?: дилеми культурної пам’яті галицьких українців та поляків у міжвоєнний час

Міфи протистояння: “орлятко”, “Перший Листопад” і “Оборона Львова та земель південно-східних”. Травма війни 1918–1919 рр. висіла над свідомістю мешканців краю майже два десятиліття. У суспільній свідомості поляків події 1918–1919 рр. стали тріумфом, в ментальності українців перемога “польського Львова” означала поразку. Якщо впродовж листопада 1918 р. поляки говорили про “українську інвазію” у Львові, то видана у 1919 р. українська “Кривава книга” мала засвідчувати жахіття “польського вторгнення” в Східну Галичину. Такими були, очевидно, реальні уявлення та настрої, тексти, що їх відображали.

У 1931 р. Олекса Кузьма назвав боротьбу за Львів “війною двох народів у буквальному значінні”¹⁰³². Для модерної історіографії протистояння 1918–1919 рр. – зіткнення польського та українського націоналізмів, для яких Львів відграв роль об’єднуючого центру, П’ємонту. Саме тому місто стало полем вуличних боїв і також ж безпощадної ідеологічної боротьби¹⁰³³.

Ранок 1 листопада 1918 р. викликав в уяві львівських поляків та українців дві несумісні картини. Українці перебрали владу у Львові, вважаючи це історичною закономірністю: давнє княже місто знову опиняється у руках своїх творців, точніше їхніх нащадків. Вони були переконані у власній правоті, проте усвідомлювали, що чисельна перевага у самому місті не на їхньому боці. Опанування в ніч із 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. тих львівських будівель, які українці вважали символами влади (зокрема міської ратуші) було символічним актом “українізації” міста. Для представників українського Львова цей момент став тріумфальним. У міжвоєнний період його спеціально виділяли, прагнули зробити невід’ємним атрибутом історичної пам’яті галицьких українців. У спогадах Олекси Кузьми “Перший Листопад стає днем всезагальної радості та захоплення : “Навіть загал українців був заскочений цією величезною зміною, що викликувала переворот в їхніх думках і

¹⁰³² Кузьма О. Листопадіві дні 1918 р. / О. Кузьма. – Львів, 2003. – С. 307.

¹⁰³³ Дет.див.: Голик Р. Lwów проти Львова: боротьба за місто 1918–1919 років в уявленнях українців та поляків Галичини міжвоєнного періоду / Р. Голик // Львів: місто – суспільство – культура: зб. наук. праць. Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск. – Львів, 2012. – Т. 8. – Ч. 1: Влада і суспільство / [за ред. О. Аркуші, М. Мудрого]. – С. 421–453.

заповідала нові, далекосяглі в наслідках події”¹⁰³⁴. Радість від появи синьо-жовтого прапора на ратуші та українських солдат біля неї – ці елементи стали невід’ємними складовими української мемуаристики та художнього літератури впродовж усього міжвоєнного двадцятиріччя. “Вона не вірить своїм очам! На ратуші синьо-жовтий прапор! ... Марійка забула, що вказівка годинника от-от добігає осьмої години, стоїть і дивиться. Як вкопана. Це ж наші, наші, повторяє собі в думці, а думки розбігаються безладно”, – такий образ “першого листопада” у Львові типовий не лише для міжвоєнної української «жіночої прози»¹⁰³⁵. О. Кузьма змальовував реакцію української спільноти на ранішні події 1 листопада 1918 р. як повсюдну ейфорію: “Українці зворушені, захоплені і на radoцax мало не падають в обійми”¹⁰³⁶. Водночас Іван Крип’якевич на сторінках “Історичних проходів по Львові” згадував, зокрема й те, що “у листопадові дні Ринок був обставлений українськими стійками. У передсінку ратуші стояли машинні кріси”¹⁰³⁷. Присутність військових “стійок” і “крісів” у центрі міста була для українців знаком, що заняті ними будівлі “деполонізовані”. Місто “набуло бойового вигляду”, а це автоматично виключало мир, – заявляв згодом Ян Гелля¹⁰³⁸.

У цьому ж дусі львівські поляки прочитували й інші дії української сторони. Вивіщення синьо-жовтого прапора на ратуші вони тлумачили як виклик, “символ окупації” міста, яке вважали своїм. Це викликало неприязнь до суперників, “прапори яких розвівалися не лише на урядових ... будівлях, але й на ратуші, польську автономію якої пошанували навіть росіяни”, – зауважував Мечислав Орлович¹⁰³⁹. Польські мемуаристи зображали атмосферу 1 листопада 1918 р. емоційним шоком, пригніченням, навіть загальною депресією¹⁰⁴⁰. Львів став для них містом, де “багнети руського солдата” брутально втручаються у хід міського життя¹⁰⁴¹. Українці ж сприймали завмирання життя у столиці Галичини як польський саботаж: “На вид нашого прапору проходжі поляки зацікавлені, а першим протестом з їх боку було залишення трамваєвих возів на Ринку, які так і простояли цілий день”, – згадував згодом Микола Пачовський¹⁰⁴².

Ще різкішу реакцію у поляків викликали обшуки, яким представники нової влади піддавали перехожих. У спогадах українців ця процедура виглядала вмотивованою і витриманою у рамках належної поведінки з мирним населенням. Нарешті, у воєнній пропаганді польської сторони виник ще один аргумент: українські солдати порушують нейтральний статус сакральних приміщень, проводячи обшуки навіть у костелах¹⁰⁴³. Українські мемуаристи бачили в своїх вояках національних героїв – “людей з казки”, які “уважно пильнують спокою в місті”, “гордо сповняють

¹⁰³⁴ Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. – С. 69.

¹⁰³⁵ Н. Н. Перший листопад / Н. Н. //Нова хата (Львів). – 1936. – Ч.21. – С. 2.

¹⁰³⁶ Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. – С.71.

¹⁰³⁷ Крип’якевич І. Історичні проходи по Львові / І. Крип’якевич. – Львів, 1991. – С. 33.

¹⁰³⁸ Gella J. Ruski miesiąc 1/XI-22 /XI 1918. Ilustrowany opis walk listopadowych we Lwowie / J. Gella. – Lwów, 1919. – S.11.

¹⁰³⁹ Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Lwowie / M. Orłowicz.– Lwów,1919. – S.30.

¹⁰⁴⁰ Gella J. Ruski miesiąc.– S.10.

¹⁰⁴¹ Там само.

¹⁰⁴² Пачовський М. Вивіщення прапору (Опис очевидця) / М. Пачовський //Наш Львів. Ювілейний збірник 1252–1952. – Нью Йорк, 1953. – С.150.

¹⁰⁴³ Gella J. Ruski miesiąc. – S.14, 15.

свою службу”, втілюють “традиційну українську великодушність”; “широ служать національній справі” та стають ідеалом для решти громадян”¹⁰⁴⁴. Натомість в уяві польських мешканців українські вояки уособлювали ворожість і небезпеку. У польській военній пропаганді українську владу Львова ототожнювали з військовою диктатурою, австрійським солдафонством, що тотально придушує права громадян¹⁰⁴⁵. У цьому ж емоційному ключі польська спільнота реагувала й на перші спроби комунікації нової влади з населенням міста, зокрема відозв Української Національної Ради “До населення міста Львова!” та “До українського народу!”. Для кожної з національних спільнот міста цей текст мав зовсім інший смисл. Їх автори апелювали до національної свідомості галицьких українців, закликаючи їх стати на захист власної. Для львівських поляків такі образи були чужим. Для них важливішими стали накази української влади, які запроваджували у Львові “стан облоги”¹⁰⁴⁶. Прокламації представників польського збройного опору мали слугувати противагою до дій та відозв українців. Метою більшості польських прокламацій було розповсюдження образу “святої війни” за Львів – “одвічний плацдарм польськості на східних землях Речі Посполитої”¹⁰⁴⁷.

Після мовчання з польського та узагальнених натяків з українського боку кожна зі сторін перейшла на відкриту мову війни. Українська влада міста звернулася до своїх вояків, закликаючи “твердо стояти в бою”, захищаючи свій народ і дітей та “боротися як льви”, щоб не потрапити “у тяжку неволю”¹⁰⁴⁸. Натомість в прокламації, поданій він імені польської молоді того ж таки 2 листопада 1918 р., декларовані протилежні уявлення про місто, що формували образ руського(українського) ворога, від якого слід оборонятися¹⁰⁴⁹. Натомість українці презентували львівських поляків як партизан, які виступають проти законної влади.

Польська спільнота Львова мала інші ідеали. Українських січових стрільців, яких сприймали негативно, зображали “гайдамаками” та “січовниками” (!), “українськими запорожцями”, які “хочуть його [Львів] на столицю України”. Саме так реагували на українців “оборонці Львова” в “Igraszkach lwowskich” – повісті Яна Зигми з 1932 р.¹⁰⁵⁰. У Я. Геллі події 1918 р. асоціювалися з нападом руських вельмож княжої доби або наїздом ватаг-орд з Дикого поля та військ Хмельницького (“Хмельниччина на ... конях, в крикливих одежах з картин Рєпніна”¹⁰⁵¹. У повісті того ж Я. Зигми “звільнення” й “оборона” Львова 1918–1919 рр. були ще й символічно прив’язані до Грюндвальдської битви. “Уже ми їм – [українцям] Грюнвальд справили в листопаді підчас роззброєння!” – стверджує один з оборонців Львова 1919 р. зі “знаковим” для польського читача іменем Владислава Ягелла¹⁰⁵². Натомість для польських авторів важливим джерелом історичних асоціацій став роман Генрика Сенкевича “Вогнем і мечем”, зокрема його концепція Хмельниччини. Так,

¹⁰⁴⁴ Кузьма О. Листопадові дні. – С. 71.

¹⁰⁴⁵ Wasilewski S. Niezapisany stan służby / S. Wasilewski. – Wrocław, 1957. – S. 174.

¹⁰⁴⁶ Gella J. Ruski miesiąc. – S.18–19.

¹⁰⁴⁷ Там само. – С. 68.

¹⁰⁴⁸ Кузьма О. Листопадові дні. – С.79– 80.

¹⁰⁴⁹ Gella J. Ruski miesiąc. – S.32.

¹⁰⁵⁰ Zygm J. Igraszki lwowskie / J. Zygm. – Katowice, 1932. – S. 55.

¹⁰⁵¹ Там само. – С. 3.

¹⁰⁵² Там само. – С. 25.

бої за львівський залізничний вокзал один з авторів трактував за аналогією до битви під Збаражем як символу “козацької підступності” та гайдамацької жорстокості. “Гайдамацьке дикунство”, “жебратство”, убогість, неотесаність, мілітарні невдачі – таким був образ галицької “Гайдамаччини” 1918–1919 рр. в текстах польських авторів¹⁰⁵³. Українці ж ототожнювали себе власне з жителями середньовічного княжого міста¹⁰⁵⁴. (Серед оборонців українського Львова не випадково фігурував Український полк імені князя Лева). Вони ідентифікували себе також з козаками Хмельницького та гайдамаками Події 1918–1919 рр. у їхній свідомості відповідали змістові пісні “Ми – гайдамаки”: “потоптані раби”, вимушені гострити “свячені ножі” на своїх сусідів – “людоїдів зі скаженими серцями”.

Отож, вже з самого початку збройного конфлікту польська й українська спільноти Львова опинилися у полоні цих історичних стереотипів, які позначилися і на політичних пріоритетах. Міжвоєнна доба лише підсилили й розширила їх. Воєнно-політичне протистояння поляків та українців Львова й Галичини приховувало у собі також і міжконфесійну боротьбу римо- та греко-католиків. З польського боку основні звинувачення були спрямовані у бік митрополита Андрея Шептицького, який в уяві галицьких поляків виступав одним з ініціаторів захоплення Львова та решти галицьких земель¹⁰⁵⁵. Українці ж звинувачували поляків в тому, що ті, окупувавши “святий Юр” у листопаді 1918 р., загрожували життю митрополита, стріляли по митрополичих палатах палат, десакралізують їх та знущаються з їхніх мешканців. Картині “польського релігійного терору” і приниження українські мемуаристи протиставляли образ цілковитої толерантності до латинського духовенства в “українській” частині міста¹⁰⁵⁶. Водночас у 1918–1919 рр. українці самі підозріло ставилися до римо-католицьких монахів та священників. Їх сприймали як польських воїнів у рясах та сутанах¹⁰⁵⁷. Зі свого боку, польська військова пропаганда підтримувала пряму чи опосередковану участь ченців та священників у боях як приклад героїства й патріотизму. Українці також підкреслювали велику роль священників в збройному протистоянні – передусім як військових капеланів. Це додавало війні релігійного виміру.

Однак важливішою для обох сторін стала боротьба не за ментальний, а за реальний простір. Внаслідок бойових дій місто досить швидко було поділене на “український” і “польський” Львів. Їхні межі змінювалися, фактично, щодень. При цьому територія польського Львова поступово, хоч і нерівномірно, зростала. Зрештою, 22 листопада 1918 р. “український Львів” (принаймні в оперативно-тактичному розумінні) припинив своє існування, точніше опинився поза межами самого міста. Цим частково можна пояснити й загальну ідеологію облоги Львова. Тепер “українським Львовом” стали навколишні території, згодом також інші галицькі міста й села, що залишалися територією ЗУНР, відтак українці стали розглядати Львів як ворожий бастион, який необхідно здобути. Саме цим, зокрема, можна пояснити

¹⁰⁵³ *Zygma J. Igraszki lwowskie* – S. 41.

¹⁰⁵⁴ *Калина В.* З листопадових боїв на Підзамчі / В. Калина // Наш Львів. Ювілейний збірник 1252–1952. – С.152.

¹⁰⁵⁵ *Rocso-Bogdanowicz M. Wspomnienia / M. Rocso-Bogdanowicz.* – Kraków, 1959. – Т. 1. – С. 199–200.

¹⁰⁵⁶ *Кузьма О.* Листопадові дні. – С.379.

¹⁰⁵⁷ Там само. – С. 98.

руйнування міських водогонів та артобстріли міста. Натомість новий етап “оборони Львова” ще більше спричинився до героїзації львів’ян-поляків у міжвоєнній польській літературі: оточені нападами, вони зятато боронять Батьківщину¹⁰⁵⁸.

Так поставав образ воєнної Галичини як Сербії і Фландрії, а Львова як плацдарму особливо жорстоких українсько-польських боїв: “Тут кожен дім, кожен ріг вулиці – це велика перемога або поразка. Його здобуття лежить на серцю і бійців не лише тому, що вони отримають за це похвалу, а також тому, що в одному з тих будинків мешкає хтось, на чийому житті польському воїнові мусить залежати ... Це якась друга Сарагоса, де вже не вулиці, а навіть окремі будинки стають тереном смертельного змагу. Нерідко трапляється, що на одному поверсі перебувають ті, а на другому – тамті і тоді єдиним способом вигнання ворога стає підпал будівлі...”¹⁰⁵⁹. Усе це, як влучно зауважила Катажина Котинська, перетворило події 1918–1919 рр. на львівський, чи ширше галицький “кінець світу” – і для українців, так і для поляків. Такий образ поширювала й міжвоєнна література¹⁰⁶⁰.

У час війни і після неї галицькі українці та поляки концентрували увагу на кількох ключових мотивах. Для польської сторони важливою була участь у боях за Львів молоді й підлітків – “орлят” чи львівських дітей. У польському агітаційному дискурсі побутували два різновиди образу львівської дитини. У першому варіанті польських дітей Львова зображали невинними жертвами “української агресивності”, акцентуючи на історії 14-літнього Адама Міхалевського¹⁰⁶¹. Натомість прикладом дитини-воїна для львівських поляків став Юрек Бітчан – також 14-літній гімназист, який втік з дому “боронити Львів від українців” і загинув у перестрілці серед могил на Личаківському цвинтарі¹⁰⁶². Культ Бітчана став відправною точкою для створення міфу дітей – учасників львівських боїв. Спочатку їхня назва не була визначеною. Йшлося про “левенят і орлят”¹⁰⁶³ чи навіть “малих бельведерців”, наділених усіма рисами героїв не лише національного, а й світового масштабу, на зразок гаврошів В. Гюго¹⁰⁶⁴. Проте в підсумку “героїчних дітей Львова” стали називати “орлятами”. Міф орлят швидко розповсюдився у міжвоєнній Польщі. Він став невід’ємним елементом шкільного образу листопадових днів 1918 р. у Львові¹⁰⁶⁵. Антиподом “орлятка” у польській військовій пропаганді став узагальнений образ “злої” української дитини-“конфідента”¹⁰⁶⁶. Природно, образ “дитини-монстра” слугував ще одним імпульсом для поширення антиукраїнських настроїв серед львів’ян-поляків. Реакція українців та поширення образу “дитини-орлятка” була двоплановою. З одного боку, твердження, що “Львів оборонили діти” було для них стереотипом, який потрібно розвінчувати з допомогою статистики: “польське військо у Львові мало щонайменше 75% вислужених, досвідчених вояків, а решта

¹⁰⁵⁸ *Gella J.* Ruski miesiąc. – S. 230.

¹⁰⁵⁹ Там само. – S.144.

¹⁰⁶⁰ *Kotyńska K.* Lwów: O odczytywaniu miasta na nowo / K.Kotyńska. – Kraków, 2015. – S. 49–59

¹⁰⁶¹ Там само. – S. 84–87.

¹⁰⁶² Там само. – S. 195.

¹⁰⁶³ Там само. – S. 194.

¹⁰⁶⁴ *Wasylewski S.* Lwów / S.Wasylewski. – Poznań, 1931. – S.160.

¹⁰⁶⁵ Цит. за: *Jedynak S.* Lwów – na krawędzi nachylonej ku Zachodowi miasto obrzerzone smugą Wschodu / S. Jedynak //Akcent. – 1990. – № 1–2. – S. 133.

¹⁰⁶⁶ *Gella J.* Ruski miesiąc. – S.14.

була молодь у поборовому та нижчому віці”, – доводив у 1931 р. О. Кузьма¹⁰⁶⁷. Проте він визнавав, що шкільна та академічна студентська молодь становила одну з рушійних сил польського збройного опору в місті. Однак сам культ львівських орлят був для львів'ян-українців неприйнятним, і вони намагалися знайти йому противагу: “Дотепер усе кажуть тільки про польських “орльонт”. А українські “орлята”? І не тільки українські. Я мав такого товариша, Лотоцький називався, батько – українець, матір – єврейка... Людвіг був переконаним українцем”¹⁰⁶⁸.

Ще одним аспектом, який відрізняв український і польський образи листопадового Львова, став гендерний: участь у боях, нарівні з чоловіками, також і жінок. Саме на ньому акцентували уже перші польські відозви, які закликали до опору львів'ян: “Поляки і польки! Волає до вас пролита кров польської молоді!”¹⁰⁶⁹. Натомість вдаючись до статистики, той же Олекса Кузьма прагнув зруйнувати міф героїчної польської жінки: “В польських боєвих рядах з крісом в руках стояло тоді всього 28 жінок... Крім того, були ще санітарки, кур'єрки і жіночі канцелярійні сили, які... означено числом 290. Чи при загальному числі польського війська 6.700 осіб можна говорити, що Львів оборонили польські “невясти”?”¹⁰⁷⁰. Водночас образ польських “жінок, озброєних в револьвери” раз по раз виникає на сторінках “Листопадкових днів 1918 р”. Автор не тільки наводив текст уже цитованої відозви краківських жінок як зразок успішної “вербункової пропаганди”¹⁰⁷¹. У дисонанс з власними обрахунками Олекса Кузьма змальовував участь польських жінок у листопадкових боях як повсюдне явище¹⁰⁷². Образові активної польської жінки автор протиставляв картину “змарнованої сили українського жіноцтва”¹⁰⁷³.

Львівська війна українців з поляками стала боротьбою емблем. Поляки зверталися до білого орла – національного символу Польщі¹⁰⁷⁴. Саме цей символ породив міф львівських “орлят”. Зв'язок між орлятком (дитиною) й орлом (її батьком) мав символізувати єдність польської дитини з її батьківщиною, Польщею, символом якої був п'ястівський орел. Водночас ця назва мала підкреслити особисті якості польських захисників Львова (мужність, рішучість, войовничість), які також вважали атрибутами орла. Об'єктом ідеологічної війни став і лев – центральний елемент гербу міста Львова. Українці, апелюючи до постаті Лева Даниловича – князя, іменем якого було назване місто, використали його як символ власної державності і закликали своїх в боротися “як леви”. Натомість львівські поляки також вважали цей символ своїм. Невипадково ті ж “орлята” у Геллі названі також і “левенятами”. Це мало вказувати на зв'язок не лише з рідною їм державою, але й з рідним містом.

У польському дискурсі львівські бої та бої за Галичину 1918–1919 рр. трактували як протистояння польських міщан та українських селян. Персонажі польських авторів, польські студенти, як носії міської культури, бачили у своїх суперниках недалеких сільських хлопців – “Гриців” та “Іванів”, над якими можна посміятися.

¹⁰⁶⁷ Кузьма О. Листопадкові дні. – С. 438.

¹⁰⁶⁸ Колесса М. 1918 рік у Львові М. Колесса. – С. 201.

¹⁰⁶⁹ Gella J. Ruski miesiąc. – S. 68.

¹⁰⁷⁰ Кузьма О. Листопадкові дні. – С.438.

¹⁰⁷¹ Там само. – С. 326.

¹⁰⁷² Там само. – С. 309.

¹⁰⁷³ Там само.

¹⁰⁷⁴ Gella J. Ruski miesiąc. – S. 76.

Українські мемуаристи погоджувалися із польськими. Олекса Кузьма бачив у польських захисниках Львова міський, освідомлений, молодий і “повний войовничого захоплення елемент”, натомість в українських солдатах – “стариків і середняків”, до того ж селян, які губилися в чужому для них місті. “Поляки орієнтувались у Львові як дома,... українці не були до таких боїв приготовані”, – з гіркотою констатував він¹⁰⁷⁵. З автором “Листопадових днів” солідаризувався й Роман Купчинський. У 1918 р. – ділився він власним досвідом, – українські селяни сприймали Львів як “велике невідоме”, кам’яний лабіринт, де легко заплутатися¹⁰⁷⁶. Схожої думки дотримувався й соціал-демократ Антон Чернецький. Він підкреслював, що в топографії Львова погано орієнтувалися не лише українські селяни, але й багато старшин, які походили з малих містечок¹⁰⁷⁷.

Образ провінційної Галичини 1918 р. у свідомості українців і поляків був дещо іншим¹⁰⁷⁸. Приклад – провінційний Самбір у “Чорних рядках” Андрія Чайковського. 1 листопада 1918 р. це місто, на ратуші якого на той час вже висів біло-червоний стяг (знак польської приналежності), без боротьби перейшло в українські руки. Такий стан справ письменник трактував як вираз відносно толерантного діалогу між українською і польською спільнотою міста: “Одні перед другими мали “морес”, і одні других не чіпали і не виступали, щоби перебрати владу в свої руки”¹⁰⁷⁹. Упродовж існування “українського” Самбора (з 1 листопада 1918 р. до 13 травня 1919 р.) його повітовий комісар зафіксував лише кілька сутичок нової влади з місцевими польськими організаціями (у тому числі, щоправда, й невдалий переворот) на тлі доволі мирного співжиття українців та поляків. При цьому самбірські українці постійно усвідомлювали певну формальність самого поняття “український Самбір”: “Стан був такий, що місто з мазурськими передмістями мало над українцями подавляючу перевагу, зате повіт з 80% українського населення мав перевагу над польським елементом”, – констатував той же А. Чайковський¹⁰⁸⁰.

Ще оптимістичнішою у свідомості міщан-українців виглядала картина розповсюдження української влади на селі. Лонгин Цегельський змальовував ідилічну українську Галичину 1918 р., створену “державотворчим інстинктом галицьких мас”: “Усюди тихо, лад і спокій. Поляки по дворах, містечках тощо принишкли, сидять собі по домах, не показуються. Всюди урядують українській вийти, де був вийтом поляк – зрікся... Кожне село само подбало, щоб українську владу на місцях настановити, береже ладу в себе...”¹⁰⁸¹. Підсумок визвольних змагань був, однак, невдалим для українців й виграшним для польської спільноти краю.

¹⁰⁷⁵ Кузьма О. Листопадові дні. – С. 439.

¹⁰⁷⁶ Купчинський Р. Село в міських боях / Р. Купчинський // Наш Львів. Ювілейний збірник 1252–1952. – С. 146.

¹⁰⁷⁷ Чернецький А. Спомини з мого життя / А. Чернецький. – Лондон, 1964. – С. 46.

¹⁰⁷⁸ Дет. див.: Голик Р. ЗУНР чи Maloposka Wschodnia?: образ Галичини 1918 р. в ментальності українців і поляків / Р. Голик // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. праць. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2009. – Вип. 18. – С. 62–75.

¹⁰⁷⁹ Чайковський А. Чорні рядки. Мої спомини за час від 1 листопада 1918 р. до 13 травня 1919 р. / А. Чайковський // Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження. – Львів, 2002. – С. 210.

¹⁰⁸⁰ Там само.

¹⁰⁸¹ Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні зв’язані з Першим листопадом 1918 року / Л. Цегельський. – Львів, 2003. – С. 84

Війна по війні: боротьба уявлень на тлі “паралельних реальностей”. Після закінчення боїв образи війни змінилися. У суспільній свідомості поляків події 1918–1919 рр. стали тріумфом. Для українців – поразкою, яку слід було виправдати: “Тільки в однім Львові ... появилися в одній частині міста уоружені польські відділи, що зачали вуличну боротьбу з українським гарнізоном... Ця вулична боротьба горстки партизантів булаби мусіла скінчитися їх покоренням і розоруженням, якби не поміч ..., яку цим польським партизантам дало правительство польської держави із Варшави”¹⁰⁸². Вони формували картину державного терору на теренах території Східної Галичини, неоголошеної війни поляків проти українців: “Тут мається до діла ... з ... безпощадним походом цілої польської суспільності..., аби увесь український елемент у Східній Галичині знищити і викоринити. Ось страшний образ, який виростає перед нашими очима!”¹⁰⁸³. Дії польської влади, починаючи з 1918 і до 1923 років часто репрезентували як “убійства, грабежі, арештування, морди і засуди”, була відповіддю на польські тексти, присвячені “звірствам” українського війська у Львові. Українські автори прагнули символічно “засудити” Польщу за “звірства і переступи під час ведення війни”, “нелюдське полоненнями та інтернованими”, “загроження життя і здоровля українського населення” тощо. Листопадові події зображали трагічним і водночас оптимістичний період історії Польщі, а оборонців Львова мучениками за її свободу¹⁰⁸⁴. Ще один образ, популярний у польському середовищі міжвоєнного часу – уявлення про Львів як про “воююче місто”. Ця ідеологема стала наскрізною темою “львівських промов” Юзефа Пілсудського: “Воїн стає міщанином, місто стає воїном. ...Львів у важких для нього днях став колективним бійцем...”¹⁰⁸⁵. Така риторика була підпорядкована визначеній ідеологічній меті: оскільки Львів став “колективним воїном”, то його можна нагородити воєнною відзнакою – орденом “Віртуті Мілітарі”. Цей орден слугував предметом гордості львівських поляків та візиткою міста впродовж 30-х рр. ХХ ст.

Серед українських мемуаристів та літераторів міжвоєнного часу згадки про львівські події 1918 р. викликали іншу реакцію: почуття депресії, національного сорому, відчаю і навіть агонії. З іншого боку, “героїчний Листопад” залишався “священною миттю”, різновидом “національної Євхаристії”, “Празника”¹⁰⁸⁶. Тут були приховані надії на реванш, “справедливу помсту” ворогам. Таке ж вагання між зневірою і очікуванням “нового 1918 року” помітне й у Святослава Гординського¹⁰⁸⁷. На тлі листопадового пейзажу, він сподівається, що “наново завтра зовсім розпочнеться Історія”. За ширмою мирного Львова 1930-х у поезії С. Гординського приховане місто – твердиня, яку українцям ще необхідно здобути, в якому поет себе “гарматчиком батарей” і визначає межі “майбутніх фронтів” на “розкладеній карті міста” (“Моє місто”). Звертаючись до польських колег по перу, Гординський приховано натякає можливість нового збройного протистояння: “... Знову розгоном нас буфер історії гримне //і почуємо знову у руках металу холодний

¹⁰⁸² Кривава книга. Передрук видань вид. 1919, 1921 рр. – Дрогобич, 1994. – С. 15.

¹⁰⁸³ Там само. – С. 92.

¹⁰⁸⁴ *Zbierzchowski H. Ogród życia. Poezje / S. Wasylewski. – Lwów; Warszawa, b/r. – S. 284.*

¹⁰⁸⁵ *Zygmuntowicz Z. Józef Piłsudski we Lwowie / Z. Zygmuntowicz. – Lwów, 1934. – S. 54–55.*

¹⁰⁸⁶ *Карманський П. Поезії / П. Карманський. – Київ, 1982. – С. 252.*

¹⁰⁸⁷ *Гординський С. І переливи барв, і динамічність ліній / С. Гординський. – Львів, 1990. – С. 116–117.*

вантаж!” (“До польських поетів”). Отож, “Падолист” у сприйманні львівських українців стає не лише їхнім минулим, але й майбутнім. Данину цій традиції приносить навіть відносно аполітичний Богдан-Ігор Антонич (“Заповіт листопаду”). Тому спогади про “Великий Листопад” стали невід’ємним елементом українських видань міжвоєнного Львова¹⁰⁸⁸.

Однак для тогочасних львів’ян і галичан загалом 1918–1919 рр. були відомі не лише з мемуарів. Знаки недавньої війни на міських будівлях стали своєрідним засобом передачі історичної пам’яті як з польського, так і з українського боку. Той же путівник М. Орловича рекомендував гостям міста оглянути “червоний, щойно відремонтований мур” на апсиді Латинської катедри – знак місця, яке вирвав український снаряд “страшного для Львова вечора 9 березня 1919 року” і вміщений поруч уламок цього снаряда з відповідним написом, подивитися на “чисельні сліди українських гранатів”, що вкривають стіни Політехніки тощо¹⁰⁸⁹. Образ понівечених стін – “німих свідків” Листопадового зриву символічним і для українців. Так, герой одного із оповідань О. Лисяка потрапляє “в темні вулиці Корняктів, між мурами церков і великою стіною комплексу Народного Дому”. Тут, “на сірому тлі” церковного муру він також бачить ушкоджене гарматним набоем місце, під яким вміщено напис “ХІ. 1918” – наслідок боїв з “окупантом”¹⁰⁹⁰. Схожі згадки бачимо і у тогочасній українській поезії: “В осінній млі така прозора мить //Минулих днів, розстріляних шрапнелем //(Ще вчора бачив я його цілунків слід, //Додому ідучи повз мури Цитаделі)”¹⁰⁹¹. У дитячій уяві Ліди Палій Львівська Цитадель також асоціювалося з ареною боротьби за український Львів: “Я любила цю цитадель також і через те, що на її стінах залишилися сліди від українських куль з часу боротьби за Львів. Думала що, може, й мій батько там воював”¹⁰⁹². Ознаки минулого збройного протистояння ставали наочною ілюстрацією до недавньої історії, нагодою її реінтерпретації та інструментом патріотичного виховання для молодших поколінь: “У вільні дні я ходив до парку з батьком і тоді, проходячи попри будинок університету, він показував мені замащені цементом діри в мурах від куль. В “листопадові дні” будинок університету обороняли українці від польських повстанців, які наступали від гори св. Юра” – таку картину подій зафіксували спогади Романа Волчука¹⁰⁹³. Проте чи не найважливішими з місць пам’яті про війну 1918–1919 рр. у Львові стали території поховань. Спочатку знаками трагедії слугували цвинтарі полеглих: біля школи ім. Сенкевича та поряд з львівською Політехнікою (де згодом з’явився невеликий пам’ятник львівським “орлятам”) – з польського боку та могили січових стрільців на Янівському та Личаківському цвинтарях – з українського. Однак на кінець 30-х років цей баланс суттєво змінився: на Личаківському кладовищі

¹⁰⁸⁸ Кравченко У. З листопадових днів. Н. Н. Перший листопад / У. Кравченко //Нова хата (Львів). – 1936. – Ч. 21. – С. 1–3.

¹⁰⁸⁹ Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Lwowie. – S.84, 158.

¹⁰⁹⁰ Лисяк О. Моє середмістя / О. Лисяк //Львів. Літературно-мистецький збірник в 700-і роковини заснування княжого города.– Філадельфія, 1954. – С. 85.

¹⁰⁹¹ Гординський С. І переливи барв, і динамічність ліній.../ С. Гординський. – Львів, 1990. – С. 117.

¹⁰⁹² Палій Л. Дитинство, заметене часом / Л. Палій. – Київ, 2006. – С.10.

¹⁰⁹³ Волчук Р. Спомини з передвоєнного Львова та воєнного Відня / Р. Волчук. – Київ, 2002. – С. 29.

виник масштабний Пантеон Орлят. На пілонах цього Цвинтаря були зафіксовані ключові місця боротьби за “польський” Львів. Пам’ять про героїчну боротьбу з українськими “окупантами” увічнювали також інші візуальні символи: катакомби, пам’ятник Хвали з 12 колонами, пілонами, тріумфальною аркою, скульптурами левів із написами на щитах “Zawsze Wierny” і “Tobie Polsko”¹⁰⁹⁴.

Пам’ять про українсько-польську/польсько-українську війну вимагала різних форм вшанування. Однією з них були публічні ритуали. Для поляків однією із символічних акцій було перепоховання неідентифікованого воїна з Персенківки до могили Невідомого солдата у Варшаві 29 листопада 1925 року¹⁰⁹⁵. 1–2 листопада для поляків Львова були водночас і днями спогадів про події 1918 р., і “задушними” днями – святами поминання усіх померлих. Це ще більше загострювало сприймання подій кількалітньої давності, надаючи їм особливого емоційного виміру. Крім того, у рамках свята незалежності Польщі керівники міста та воєводства у супроводі військових покладали квіти до могил “орлят”. Велику увагу у польському середовищі приділяли також збору та систематизації документів, які описували листопадові події. Уже на кінець 20-х років польські автори могли опиратися не лише на документи Генерального штабу Війська Польського, а й на публікації мемуарів та результати спеціального анкетування, проведеного Історичним бюро того ж таки Генерального Штабу у 1923–1926 рр.¹⁰⁹⁶. Був організований також окремих центр для збору інформації про польсько-українське протистояння у Львові – польське Товариство дослідження історії оборони Львова і південно-східних воєводств, яке видало кілька номерів свого річника. Як наслідок, окрім інших публікацій, з’явився друком об’ємистий тритомник “Оборона Львова” (Львів, 1933–1939), який багато у чому перевищував аналогічні українські проекти.

Вшанування Листопадового зриву серед львів’ян-українців мало інші форми, аніж святкування Оборони Львова – серед поляків. Українці прагнули підкреслити значущість “свого” Листопада, нерідко наштотвхуючись на опір з польського боку: “Річниця першого листопада була великими патріотичним святом, зокрема десятиліття – в 1928 році. Тоді батько взяв мене з собою на урочисту вечірню панахиду за полеглих вояків у катедрі св. Юра. Тисячі народу стояли перед собором. Бурхливе віче розбила поліція, блискаючи оголеними шаблями. Люди кинулися тікати, батько затягнув мене... під якесь дерево. Ця подія добре вбилася мені в пам’ять”, – згадував Роман Волчук¹⁰⁹⁷. У пам’яті ще молодшого покоління львів’ян, для яких листопадова демонстрація 1928 р. була вже історією, святкування подій 1918 р. асоціювалося з урочистостями на могилах українського війська. Їх також вважали протестом проти дій польської влади: “Знаю тільки з маминих оповідей, що на подвір’ї церкви св. Юра польська поліція розганяла людей під час якогось свята, й мама ховала мене, зовсім ще маленьку, від нагайок. Натомість добре пригадую панахиди на могилах українських воїнів. Я вважала, що дуже героїчно було співати заборонені пісні “Не пора” і “Ми – гайдамаки”... не зважаючи на те, що

¹⁰⁹⁴ *Niceja S. Lyczaków – dzielnica za Styksem / S.Niceja.* – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1998.– S. 388.

¹⁰⁹⁵ Там само. – S.286–287.

¹⁰⁹⁶ *Rutkowski S. Odsiecz Lwowa w listopadzie 1918 r. / S. Rutkowski.* – Lwów; Warszawa; Kraków, 1926. – S. 3.

¹⁰⁹⁷ *Волчук Р.* Спомини з передвоєнного Львова... – С. 29.

бачила за кущами польських поліцаїв” – такими залишилися “листопадові ритуали” в увяї Ліди Палій¹⁰⁹⁸. Заборони, на які нашоувхувалися дії українців, лише сприяли сакралізації пам’яті про учасників визвольних змагань: “... Ми під опікою старших товаришок ходили на Личаківський цвинтар садити квіти на могилах українських січових стрільців. Це було наче якесь святкове діло, ми не говорили вголос, наче в церкві”, – пригадає та ж мемуаристка¹⁰⁹⁹. Водночас, як і кожний ритуал, вшанування українського листопада у Львові обростало певними штампами, які стали об’єктами одного з творів Івана Керницького¹¹⁰⁰. Його герої, українці Богданівки, проводять Листопадове Свято 1938 р. “в навечер’я Великого Листопада” у читальні “Просвіти” за традиційною схемою: патріотична промова про спадкоємність між походом Хмельницького на Львів у 1648 р. та вивішенням національного прапора на львівській Ратуші у 1918 р.; декламація “Великих роковин” Івана Франка; концерт недозволених пісень (“Не пора!”, “Спіть, хлопці спіть!”), розповсюдження листівок ОУН тощо. Зрештою, на наступний день (1 листопада) після панахиди за полеглими у соборі святого Юра один з учасників святкування – майбутній теолог – б’ється з польськими корпорантами, які провокують українців образливими гаслами на адресу митрополита Шептицького. Попри дещо гумористичний тон, текст Керницького відображає стереотипи мислення і реалії міжвоєнного Львова: пам’ять про бої 1918–1919 рр. стає стимулом для внутрішньої інтеграції національних спільнот та імпульсом до зовнішніх конфліктів між ними.

Проте здебільшого кожна зі спільнот міжвоєнного Львова й надалі оцінювала минулу боротьбу за місто, ігноруючи позицію іншої. “Наші права на Львів, де ми є безсумнівними автохтонами, ще раз підтвердилися через порив польської людності, яка, ображена у своїх національних почуттях, взялася за зброю і вийшла із боротьби переможницею”, – стверджував у 1926 р. Станіслав Рутковський¹¹⁰¹. Схожі стереотипи проникли й у дискурс тогочасної історичної науки. Це помітно навіть у досить виваженій праці Луції Харевиц “Historiografja i miłośnictwo Lwowa”, яку Товариство любителів Львова приурочило до двадцятих роковин боротьби за місто¹¹⁰². Уявлення вченої про події 1918–1919 рр. вміщені у кількох показових тезах¹¹⁰³: 1) “Братовбивча боротьба” за місто спровокована не “ненавистю польського Львова”, а “необхідністю оборони ображених” (“Не поляки викликали українців на пробу сил, а вони самі цього захотіли”); 2) Одна з причин “агресивної” поведінки українців – політична дезорієнтованість. Замість того, щоб зробити центром своїх політичних прагнень Київ, вони обрали для цього “невластиве” місто – Львів. 3) “Український державний переворот” 1 листопада 1918 року – частина підступного плану “догораючої Австрії”, колаборантами якої постійно були галицькі русини 4) Програш українців – закономірний наслідок прорахунку “ворогів”. “Львівське суспільство” виявилось активнішим, аніж пасивна “українська маса” з низькою національно-політичною свідомістю. 5) Перемога

¹⁰⁹⁸ Палій Л. Дитинство, заметене часом. – С.23–24.

¹⁰⁹⁹ Там само. – С. 33.

¹¹⁰⁰ Керницький І. Війна народів / І. Керницький // Герой передмістя. – Львів, 2003. – С. 180–218.

¹¹⁰¹ Rutkowski S. Odsiecz Lwowa w listopadzie 1918 r. / S. Rutkowski. – Lwów; Warszawa; Kraków, 1926. – С.31.

¹¹⁰² Charewiczowa Ł. Historiografja i miłośnictwo Lwowa / Ł. Charewiczowa. – Lwów, 1938.

¹¹⁰³ Там само. – С. 246–247.

“польського Львова” – “хвилина дивовижно особлива”, підсумок прагнень кількох поколінь міщан. 6) Порив польських жителів міста під час “Великого Листопаду й Оборони Львова” – героїчний акт польської історії, яким ніхто не може нехтувати¹¹⁰⁴. Така оцінка минулого диктувала й візію майбутнього. Львів ніколи не був і не буде столицею “жодної Західної України”. – категорично заявляв той же Станіслав Ястшембський, висловлюючи думку значної кількості поляків Галичини¹¹⁰⁵. Невипадково той же Ян Гелля закінчив розповідь про “руський місяць” у Львові характерним зверненням до супротивників-українцям: “Землі не дамо!”. У поезії Петра Карманського бачимо дуже подібну думку, але висловлену вже від імені українців: “Ми не дамо Карпат і Сяну, //Ми тут зросли і тут помрем!”. У таких умовах взаєморозуміння було, радше, утопією, аніж реальністю. Події “Великого Листопаду” залишалися болючою, хоч і героїчною, сторінкою історії львівських українців та поляків впродовж усього міжвоєнного двадцятиріччя.

У масовій свідомості поляків міста виник цілий комплекс кліше, які згодом ввійшли до ідеологічного канону міжвоєнної Речі Посполитої. З одного боку, сюди входив негативний образ шоку, пережитого польськими міщанами у перші дні листопада 1918 р., коли владу у Львові обійняли українці. Йому протистояв “позитивний” мотив обороненого й звільненого міста – твердині, захисники якої зуміли знищити “варварські орди” і скинути “ярмо бруталного насильства”, підтвердивши тим свої природні прагнення на землю батьків і дідів¹¹⁰⁶. Ті ж асоціації стали наскрізними у риторичі “львівських промов” самого “Начального Вождя” – Юзефа Пілсудського: Львів –місто-фортеця, місто-бастион, передовий форпост Польської держави, що захищає її від небезпек зусібіч і підкреслює героїзм “мужнього польського бійця”¹¹⁰⁷. Звідси також і давніше порівняння Львова ХХ ст. і Ченстоховського монастиря ХVII ст. у Чеслава Мончинського: “Як колись Ясна гора, так тепер Львів є твердиною, об яку має і мусить розбитися ... навала гайдамацького дикунства”¹¹⁰⁸. З іншого боку, в польській ідеологічній парадигмі міжвоєнного періоду образ “обороненого Львова” тісно пов’язувався із культом Ю. Пілсудського як “героїчного маршалка” і “рятівника Польщі”. В українському середовищі Львова й краю культ Пілсудського викликав спротив: “Нині приємно зайти вам у теплу, затишну кав’ярню //Папіроску курити й за чаєм читати журнал, //і байдуже знати, що ваших хвилин неозброєну армію// Проведе і без вас крізь історію хмурий маршал” (С. Гординський “До польських поетів”). Однак у свідомості польського населення міста образ “героїчного маршалка” лише підсилював розповсюджуваний державною пропагандою образ Львова як “серця відродженої Польщі”, завжди вірного їй та її засновникові: “W chwili radości, w potrzebie //Patrolem – Lwów dla Ciebie //Marszałku, Twój Sempet Fidelis!”¹¹⁰⁹. Подібні кліше були досить розповсюдженими. Так, для М. Орловича Львів є духовним

¹¹⁰⁴ *Charewiczowa Ł* Historiografia i miłośnictwo Lwowa... – S. 248.

¹¹⁰⁵ *Jastrzębski S.* Kim jesteśmy? – S. 30.

¹¹⁰⁶ *Rutkowski S.* Odsiecz Lwowa w listopadzie 1918 r. / S. Rutkowski. – Lwów; Warszawa; Kraków, 1926. – S. 31.

¹¹⁰⁷ *Zygmuntowicz Z.* Józef Piłsudski we Lwowie / Z. Zygmuntowicz. – Lwów, 1934.–S. 73.

¹¹⁰⁸ Цит за.: *Orłowicz M.* Ilustrowany przewodnik po Lwowie / M. Orłowicz. – Lwów; Warszawa, 1925. – S. 34.

¹¹⁰⁹ Там само. – S. 49.

центром польської держави відразу у трьох аспектах. Місто є осередком, звідки ідея “польськості” розповсюджується на усю Східну Галичину. Його існування підтримує при житті “незліченні читальні Товариства Народної Школи, польські народні доми на селах, гнізда Сокола у містах”¹¹¹⁰. Такі кліше, як зауважував М. Тирович, довго тяжіли над польською літературою міжвоєнного Львова: “Люди пера над Полтвою й надалі вірно оспівували виборену свободу Львова, героїчність Орлят, історіотворчу роль міста на палаючій ще донедавна кордоні...¹¹¹¹. Загальний образ міста й краю у масовій свідомості українців помітно відрізнявся від того, який існував у польській ідеологічній схемі. Насамперед, принципово відмінним був образ Львова 1918 р., збережений у їхній історичній пам’яті і культивованій впродовж 1920–1930-х років в українському культурному середовищі: “хто з очевидців забуде той історичний день ..., коли прастарий город князя Льва став знову столицею української держави?”¹¹¹². Тому історик Микола Чубатий вважав девізом міста хрестоматійне для “польського” Львова “Semper Fidelis”, однак наділяв його абсолютно протилежним смислом: “місто, завжди вірне Україні”.

Звісно, були й винятки, що начебто виходили поза межі стереотипного бачення. Так, ідеологи КПЗУ намагалися витіснити образ події 1918–1919 рр. картиною соціального протистояння, що, з іншого боку, не виключало й національного контексту. Для Миколая Здановича, наприклад, “випадки під Львовом” у 1918–1919 рр. – вияв одночасно антипольських та “антипанських” настроїв українських інтелігентів та селян: “Наївністю було б твердження, що зброю вклали до рук пасивно політичному українському селянинові німці та австріяки. Цю зброю він брав ... проти “польських панів” сам, бо ненависті до тих “панів” навчила його інтелігенція, бо сподівався, що після перемоги “панська” земля дістанеться у його власність”¹¹¹³. Цей підхід, очевидно, мав би ламати існуючі стереотипи. По-іншому проблему стереотипів, пов’язаних з українськими визвольними проектами, з польського боку розглядав Александр Бохенський. Він, зокрема, вказував на неприпустимість зображення інвалідів української армії ворогами, яким польська держава не зобов’язана виплачувати пенсії. Бохенський підкреслював, що навіть польські дитячі видання зображають українських вояків 1918–1919 рр. “гайдамаками”, бандитами і боягузами, а це принижує національну гідність українців загалом і посилює їхню неприязнь до поляків¹¹¹⁴. Зі свого боку, українці (Олекса Кузьма, Лонгин Цегельський) також намагалися зрозуміти мотиви дій львівських поляків під час подій 1918 р., знаходячи там не лише шовінізм та українофобію, але й патріотизм. Проте такі думки не були дуже частими.

Причиною цього були різні парадигми патріотичного виховання, інструментами якого стала й лектура, що підживлювала ідеологеми. Так, ще довоєнна “австрійська” лектура галицьких українців чи русинів української орієнтації (від

¹¹¹⁰ *Orłowicz M.* Ilustrowany przewodnik po Lwowie. – S. 37.

¹¹¹¹ *Tyrowicz M.* Wspomnienia o życiu kulturalnym i obyczajowym Lwowa 1918–1939 / M. Tyrowicz. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1991. – S. 39.

¹¹¹² *Кузьма О.* Листопадіві дні 1918 р. – С. 69.

¹¹¹³ *Zdanowicz M.* Kwestia polsko-ukraińska / M. Zdanowicz // Nie jesteśmy ukrainofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy, Antologia tekstów. – Wrocław, 2002. – S. 135.

¹¹¹⁴ *Bocheński A.* Problem polityczny Ziemi Czerwieńskiej / A. Bocheński // Nie jesteśmy ukrainofilami. – S. 174–175.

Тараса Шевченка й П. Куліша до Маркіяна Шашкевича й Івана Франка, формувала образ поділеної кордоном, але духовно єдиної України та етнічно й культурно монолітного народу, що заселяє простори “від Кавказу аж по Сян”. Натомість поляки, виховані на романах Генрика Сенкевича, Ігнаці Крашевського, поезії Адама Міцкевича і Ю.Словацького, прагнули відродити у Галичині давню, дорозборову Річ Посполиту. Тому читання стали зображати одним з імпульсів та мотивів ескалації українсько-польських відносин, зокрема й протистояння 1918–1919 рр. Невипадково одним з елементів легенди про Юрека Бітчана – польського підлітка, який загинув на Личаківському кладовищі від української кулі в боях за Львів, стала власне книга. Йдучи на смерть, підкреслювали польські міжвоєнні видання, школяр залишає на столі “*Śpiewy historyczne*” Немцевича, розгорнуті на сторінці, де йдеться про героїчну загибель молодого лицаря в обороні Вітчизни¹¹¹⁵. Міжвоєнна лектура також підживлювала міжнаціональні стереотипи. З одного боку, серед польських письменників міжвоєнного Львова було модно писати про “виборену свободу Львова, героїчність Орлят, історіотворчу роль міста на палаючій ще донедавна кордоні”¹¹¹⁶. “Наші права на Львів, де ми є безсумнівними автохтонами, ще раз підтвердилися через порив польської людності, яка, ображена у своїх національних почуттях, взялася за зброю і вийшла із боротьби переможницею”, – твердив у 1926 р. С. Рутковський. Цю думку виносили й у шкільний дискурс, що мав формувати локальний патріотизм як частину загальнопольського. З іншого боку, діячі УВО й ОУН, автори підпільної “Сурми” закликали до радикального спротиву, повного несприйняття польської адміністрації на землях Східної Галичини¹¹¹⁷. Редактори забороненого у тогочасній Польщі часопису змальовували нову українську ірреденту: знищену державу, поділену на чотири частини, в кожній з яких домінує один з “національних ворогів”: “червоний наїздник” (на схід від Збруча, в УСРР), “трусливий Румун” (“у зеленій Буковині та Бесарабії”), не названий прямо “слов’янський брат” – на “південних збочах синіх Карпат”, і, врешті, неависний “розпаношений Лях” – “на Захід від Збруча”¹¹¹⁸. Намагання польської інтелігенції та політичних еліт домовитися з галицькими українцями тут трактували лише як формальні вирази підступної польської “вдачі й душі” та “ляцької правди”. Справжня мета поляків і в XIX ст., і у 20-ті р. XX ст., переконували підпільники, – лише інструментальна: “українською кров’ю викупити свободу Польщі”, щоби панувати над українцями¹¹¹⁹. Звідси – яскравий приклад міжнаціонального спілкування чи неспілкування у частині українських та польських середовищ. Окремі українські мемуаристи згадували, що впродовж років навіть не говорили зі своїми польськими сусідами по мешканні, роблячи вигляд, що тих не існує, і навпаки. Звісно, це були крайнощі, однак крайнощі показові. Так цементувалися міцні стіни різних світів мислення, у яких були замкнені галицькі

¹¹¹⁵ Gella J. Ruski miesiąc. Ilustrowany opis walk listopadowych we Lwowie. – S. 195.

¹¹¹⁶ Tyrowicz M. Wspomnienia o życiu kulturalnym i obyczajowym Lwowa 1918–1939. – S. 39.

¹¹¹⁷ Голик Р. Стиль як сталь: легальна й нелегальна література та формування ідеологічних концептів українського визвольного руху в Галичині (20–30-ті роки XX століття) / Р. Голик // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2014. – Вип. 24. – С. 53–68.

¹¹¹⁸ З Новим Роком! // Сурма. – 1927. – Ч. 1. – С. 1.

¹¹¹⁹ Польські залицяння і ради з-перед 1863 р. // Сурма. – 1927. – Ч. 1. – С. 3–6.

поляки та українці. Невипадково за ширмою мирного Львова у візії Святослава Гординського ховалося інше місто – твердиня, яку українцям ще необхідно здобути – і в реальному, і в метафоричному розумінні: “Але знаєш: уперті й тверді мури львівських домів //Л треба багато, багато на них артилерії”.

Міфи примирення: “батяри”, “балак” і “Горгонова”. Проте у культурі міжвоєнного Львова й Східної Галичини простежувалася й інша тенденція, що частково проклала мости між цими ментальними світами. Певною мірою, до цього начебто прямувала освіта та офіційний дискурс міжвоєнної Польщі, поширюючи ідеологему мирного співжиття обох народів та намагаючись адаптувати польську національну ідею до українського дискурсу. Частина державних шкільних підручників для українських шкіл та гімназій у міжвоєнний час відображала компромісну (українсько-польську) і навіть пропольську ідеологію. Таку доктрину втілювали, наприклад, читанки для вселюдних (тобто народних) шкіл, рекомендовані Кураторією Львівського шкільного округу до вжитку в “школах з руською мовою навчання”. Тут вміщували переклади з Повісті временних літ, поезії, прозу та біографічні матеріали про Т. Шевченка, М. Шашкевича та І.Франка; твори І. Котляревського, П. Куліша, А. Чайковського, О. Маковея. Проте інша частина матеріалів виразно вказувала на тодішню державну приналежність Львова й Східної Галичини: тексти про Варшаву), Віслу, Гданськ, Закопане, а після розповідей про Січ і запорожців містилися тексти про “Відродження Польської Речіпосполитої”, оповідання про Ю. Пілсудського (“Маршалок на варті”, за А. Рапацьким)¹¹²⁰, а за життя святого Йосафата йшла розповідь про Е. Смігли-Ридзя¹¹²¹. Ще в частині текстів підкреслювалося, що ряд народних звичаїв та свят (наприклад, Купало й Собітка) є спільними поляків та українців¹¹²², а розповіді про гуцулів сусідили в читанці з оповідями про польських гуралів. Однак для українців, вихованих на власній патріотичній лектурі, така суміш була штучною.

Проте й лектура українських школярів та гімназистів, які у щоденному побуті нерідко полонізованих міст силою факту мусіли користуватися польською, також була змішаною. Навіть майбутні симпатичні й активісти УВО-ОУН зізнавалися, що виховувалися здебільшого на польському молодіжному читиві. Так, Вивчення трилогії Г. Сенкевича (“Вогнем і мечем”, “Потоп”, “Пан Володийовський”) як обов’язкового тексту шкільної програми було для Макара прикладом нав’язування чужої концепції та виявом “шовіністичного тону поляків в ділянці літератури”. Противагою до цієї лектури, а водночас й наслідком її примусового читання мемуарист зростання впливів УВО та ОУН серед молоді¹¹²³. Інших класиків польської літератури, тексти яких теж вивчали в гімназії (Болеслав Прус, Стефан Жеромський, Марія Конопницька, Еліза Ожешко) мемуарист згадував як “сприємливіші для читання” серед школярів-українців, окремо виділяючи “Пана Тадеуша” та “Дзядів” А. Міцкевича, твори Юліуша Словацького тощо¹¹²⁴. Водночас автор спо-

¹¹²⁰ Читанка для висших клас уселюдних шкіл. Нове справлене видання. – Львів, 1929. – С. 75–77.

¹¹²¹ Там само. – С. 201–205.

¹¹²² Там само. – С. 78–80.

¹¹²³ *Макар В.* Споми́ни і роздуми / В. Макар. – Торонто; Київ, 2001. – Т. 1: Від Бистриці до Бугу (1911–1929). – С. 288.

¹¹²⁴ Там само. – С. 288, 285.

минів зізнавався, що через престижність польської мови й літератури, в гімназії він прочитав більше книжок польською, як українською¹¹²⁵.

Натомість масова культура поширювала міфологію “львівського батяра”, що теж частково була гібридною, польсько-українською. Генетично це – складне й неоднозначне явище на пограниччі українського й польського міської усної культури, передусім Львова та інших міст¹¹²⁶. У міському фольклорі австрійської доби функціонувала традиція, що прославляла “дітей львівської вулиці”; у Львові 20–30-х рр. вона отримала своє літературне оформлення й суспільне визнання. Легенда львівського батяра мала кілька різновидів. У “пісенному” варіанті він постає як проста людина, що живе серед низів суспільства. Тут “батяр” – тип, схильний до бійок та грубих жартів, який споживає “молоко від скаженої корови” (горілку), нерідко наділений надзвичайною силою, екстравагантною зовнішністю та манерою поведінки: “Potem się zjawili jacyś dwaj suwile //Wszystkie podrapane, włosy jak badyle //Swiatło pogasili //Nic nikomu nie mówili //Tyłko w mordę bili //Potem się wkłoniли //Ta j już, Ta j już!”. Важко сказати, де, за фольклорною схемою, проходить межа між негативною постаттю кримінальника “з під темної зірки” та відносно позитивним образом небезпечного, але “добродушного батяра”. Негативні риси характеру цього персонажа нейтралізуються і стають позитивними. Його життя – гротескний карнавал, в якому норми суспільної поведінки перестають діяти, де панують гострі відчуття і “шалена забава”: “Dziś bał u Bombacha //Nich nikt si ni stracha //Tu będzie zabawa i stysk// Z nie jednej to gęby// Polecą tu zęby// Nie jeden dostanie tu w pysk”. У цьому “світі навиворіт”, де навіть насильство дістає позитивні конотації, діють, за пісенною схемою, свої власні правила, цінності та умовні знаки: “Kto z panów w kieszeni //Chce mieć zaproszeni //Nich palcy wystawi na szpic //Studenci na kiszki //I wstęp mają zniżki. //Batiary nie placą tu nic!”. Однак поруч (чи над) цим стереотипом був створений також інший, ближчий до польської ідеологічної схеми. Це образ “батяра”, який протистоїть “гайдамаці” і захищає місто від української “навали”: “Kiedy hajdamaka na nasz Lwów napadał //Jemu lwowski batiar zaraz odpowiadał: //Hej, ti-di- ri –di -ra !!! Taki nasz Lwów będzie// Jak to pan Bóg da! Цей персонаж поміщений в “реальний” історичний час і простір, має виразне “політичне обличчя” та наділений гіперболізованими рисами фольклорного героя, здатного долати ворога навіть голими руками (“choć nie mieli broni //Wojewali chłopczy z kamieniami w dłoni!”). Проте у повному вигляді міф львівського батяра був не стільки фольклорним витвором, скільки літературним конструктором. Його популярність – наслідок активності польських авторів та акторів, які об’єдналися довкола передачі “Весела львівська хвиля” на тогочасному Львівському Радіо. Отож, стереотипний образ “львівського батяра” – плід співпраці режисера і сценариста В. Будзинського та акторів К. Вайди і Г. Фогельфангера, які втілювали образи “Щепка” і “Тонька”. Кожен з цих персонажів мав відображати не тільки загальнольвівську легенду про батяра, але й актуалізувати почуття

¹¹²⁵ Там само. – С. 286–287.

¹¹²⁶ Дет. див.: Харчишин О. Український пісенний фольклор в етнокультурі Львова / О. Харчишин. – Львів, 2011; Голик Р. Гойрак, яких мало / Нойрак jakich mało: стереотип львівського батяра в українській і польській культурній традиції / Р. Голик // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць. Вип. 16: Ювілейний збірник на пошану Івана Патера. – Львів, 2008. – С. 62–79;

локального патріотизму. Так, ім'я “Тонько” чи “Антоні Титилита”, за задумом авторів, мало асоціюватися з личаківською дільницею, патроном якої виступав св. Антоній, (його ім'я у цьому окрузі носили костел, площа, вулиця, школа і навіть базар). Натомість ім'я “Степан” (“Щепан Мигач”) мало нав'язувати до Городецької дільниці міста через набагато складнішу сітку асоціацій: “львівський костел св. Єлизавети” – “віденська Stephanskirche” – “св. Стефан” – “Щепан”¹¹²⁷. Крім того, кожен з названих персонажів мав відповідати одному з двох психологічних стереотипів “батьра” – ініціативного, всезнаючого, хороброго (“Щепко”) чи, навпаки, затурканого, несміливого (“Тонько”) та дублювати модні на той час комічні дуети Фліпа і Фляпа, Пата і Паташона. Цими образами автори “Веселої львівської хвили” прагнули змодельовати певний ідеал культурного героя, а також атмосферу, у якій він живе (чи мав би жити). Прикладом може слугувати одна з аудіопередач Львівського радіо під назвою “Ревю львівського фольклору” (1934), персонажами якої є вуличні співаки, котрі мандрують Львовом¹¹²⁸. Характерним є їхній репертуар: міські романси про нещасливу долю, тюремні балади, “сільські” (гуральські) пісні про трагічне кохання та матір-дітовбивцю тощо. Значущими є також ситуації та місця, куди потрапляють музики: від вуличної вистави до хрестин і тризни, а пізніше до міського базару – “Парижа”. Так образ “батьра” вписувався у ширший стереотип утопічного Львова – “співучого” міста завжди усміхнених людей, між якими не існує соціального поділу (“Czy pan a czy dziad //Jest tu zapanibrat //I każdy ma uśmiech na twarzy...”). Розповсюдженню обох міфологем сприяв кінематограф, зокрема три фільми за участю К. Вайди (“Щепка”) і Г. Фогельфангера (“Тонька”): “Буде краще” (“Będzie lepiej”, 1936), “Волоцюги” (“Włoczęgi”, 1938) та “Серце батьра” (“Serce batiara”, 1939), випущені варшавською кіностудією “Feniks-Film”. Основним засобом популяризації “львівського міфу” у цих фільмах стали не тільки їхні сюжети. Деякі з них були класичними. Наприклад, двоє бідних волоцюг вимушені опікуватися знайденим немовлям (“Będzie lepiej”). Такий хід подій мав підкреслювати ще один атрибут літературно-фольклорного образу батьра – його “добре серце” (“Batiar gdy tra, //To życie swe da, //Bo takie serce on ma”). Феноменом тогочасної масової культури цей образ зробили пісні до названих фільмів, зокрема шлягер “Тільки у Львові” (“Tylko we Lwowie”). Саме вони забезпечили йому романтичну ауру, яка збереглася пізніше. Ідеалізоване кліше волоцюги з добрим серцем втілювалося не лише у радіопередачах та кінофільмах. У спогадах С. Лема є й “іще львівський батьра на дерев'яному постаменті – велика лялька з витрішеними блакитними очима, у вигадливо полатаній курточці, spodнях, смугастій сорочці та з фетровим бананом у кишені”¹¹²⁹.

Одним із постійних атрибутів створеного “Веселою хвилею” образу батьра залишався т.зв. “львівський балак” (пол. “bałak lwowski”). Його основною стала грамати́ка польської мови, а модифікуючими елементами – фонетичні та лексичні українськи, германізьки й гебраїзьки. Початково “балак” обслуговував саме низову культуру львівської вулиці. Звідси – його специфічний лексикон та “спонтанний”

¹¹²⁷ Janicki J. “W kierunku do Lwowa...” / J. Janicki //Wajda K. Vogelfänger H. Szepko i Tońko. Dialogi radiowe z “Wesołej Lwowskiej Fali”. – Lwów, 1934. Reprint z posłowiem J. Janickiego. – Wrocław, 1989. –S.[10].

¹¹²⁸ Same hece, czyli Wesoła Lwowska Fala. – S. 57–74.

¹¹²⁹ Лем С. Високий Замок / С. Лем. – Львів, 2003. – С. 43.

синтаксис, породжений усним мовленням. Реконструкцією такого мовлення й стали діалоги персонажів тієї ж “Львівської Хвилі”¹¹³⁰.

Пропаганда “балаку” у середовищі львівської інтелігенції розвивала також і місцевий патріотизм. Так розвинувся образ ідеального (національно нейтрального), хоч виразно полонізованого міщанина, який живе у власному, оригінальному мовному світі. Специфічна лексика, яку він вживає, є не лише знаком його походження, але й фактором, що впливає на сприймання довколишнього світу речей загалом: “...Родовитий львів’янин – від професора починаючи і шимоном, чи наглядачем, закінчуючи, – мав у помешканні “накаслик” і “тримутку”, в канцелярському магазині купував “радирку” за пару “шусток”, випивав “гальбу” пива, в школі ходив “на гінтер”, а їх жінки запинали собі волосся не якоюсь запинкою, а обов’язково – “гранадлем””, – зауважував з цього приводу Є. Яніцький¹¹³¹. Отож, така спільна мовна традиція мала б об’єднувати міщан. Натомість мовознавці розрізняють у структурі “балаку” кілька різних соціолінгвальних явищ. Полоністи, зокрема, відокремлюють тут два феномени¹¹³². Перший – “культурний діалект Львова”, що функціонував у середовищі інтелігенції. Його прикладом можна вважати наведений вище текст Є. Яніцького. Він, хоч і позначений низкою фонетичних, лексичних і граматичних регіоналізмів, усе таки залишається у межах норм польської літературної мови. Натомість друге з названих явищ – розповсюджена серед малоосвічених мешканців “львівська міська говірка” – якраз і є, за цією версією, ядром “балаку”. Він використовувався серед різних соціальних груп з різною метою: “в нейтральному, інформаційному плані, як мова нижчих міських верств і в ... стилістичному – як жартівлива буденна, домашня мова усіх родовитих жителів Львова. Меншою мірою, активно чи пасивно ..., вона жила у свідомості усіх львів’ян”¹¹³³. З іншого боку, за аналогією до “польської міської говірки” дослідники-україністи говорять про “україномовне койне міста Львова”¹¹³⁴. У ньому простежуються і прагнення наблизитись до стандартів літературної мови “Великої України”, і стійкий зв’язок з місцевими говорами (зокрема, наддністрянським), і наповнення полонізмами, германізмами, гебраїзмами. Так, фактично, формувався український відповідник польського міського “культурного діалекту” Галичини і водночас говору міста Львова.

Зрештою, серед полонізованого населення робітничих передмість справді побутував синтез культур та змішування мов. Невипадково присутні у регіональному (“кресовому”) варіанті польської мови лексеми *balak*, *balakać* походять відукр. *балакати* – “говорити”. У лінгвальному плані *балак* став результатом інтерференції трьох різних мовних систем. Його фонетичний, морфологічний і синтаксичний каркас склали звуки, морфеми та синтагми польської мови, натомість лексичний склад, нарівні з польською лексикою, сформували українізми, германізми та гебраїзми. З іншого боку, *балак* первісно вживався переважно у середовищі малоосвічених робітників, криміналітету й соціального дна. Як наслідок – у ньому залишилося

¹¹³⁰ Same hece, czyli Wesola Lwowska Fala. – S. 58.

¹¹³¹ Janicki J. “W kierunku do Lwowa...”. – S. [5–6].

¹¹³² Kurzowa Z. Polszyzna Lwowa i kresów południowo- wschodnich do 1939 r./ Z. Kurzowa. – Warszawa, 1985. – S. 357–407.

¹¹³³ Там само. – S. 394.

¹¹³⁴ Shevelov G. Y. The Ukrainian Language in the First Half of the Twentieth Century (1900–1941) / G. Y. Shevelov. Its State and Status.– Cambridge (Mass.), 1989. – P. 186.

багато стилістично маркованої пейоративної лексики, арготизмів, які використовували львівські (і ширше – галицькі) злочинці ще з кінця XIX ст.

Тому й сприймання цього феномену кілька разів зазнавало суттєвих змін. Наприклад, у мовній свідомості начальника львівської поліції А. Курки (автора виданого на початку XX ст. “Словника злочинської мови”) лексика *балаку* викликала підозри, аніж позитивні асоціації. Це арго злочинного світу та міського пролетаріату, *blatna muzyka* і *szwargot więzienny*. Однак згодом після Першої світової війни, у 1920–1930-х рр. ставлення до *балаку* змінилося. Виникли нові, позитивні стереотипи, які набули особливого поширення. Наприклад, з’явилася повість Мар’яна Безлуди “Академія Юзька”, головний герой якої теж походив із міських “низів” і вживав у побуті характерну для “*балаку*” лексику. Пропаганда колишнього арго як чогось комічного, смішного, а не страшного й небезпечного вплинула на свідомість польської та частково української інтелігенції. Невдовзі “мовлення низів” стали сприйматися як щось престижне, оригінальне. До того ж, *балак* відрізняв Львів та інші міста Східної Галичини) на тлі урбаністичної культури міжвоєнної Польщі. Так він став одним із засобів регіональної самоідентифікації, стимулом для розвитку місцевого патріотизму в міжвоєнний період. Елементи *балаку*, поточного мовлення міського пролетаріату стали вважати доповненням польського та українського культурного койне, яким розмовляла тогочасна інтелігенція. Разом вони перетворилися на “невід’ємні ознаки” львівського чи галицького походження мовця, що пов’язували його зі спільною для місцевих поляків, українців та євреїв: “родовитий львів’янин – від професора починаючи і шимоном, чи наглядачем, закінчуючи, – мав у помешканні “накаслик” і “тримутку”, в канцелярському магазині купував “радирку” за пару “шусток”, випивав “гальбу” пива, в школі ходив “на гінтер”, а ... жінки запинали собі волосся не якоюсь запинкою, а обов’язково – “транадлем”, – зауважував згодом Єжи Яніцький.

Виникла навіть суперечка, щодо того, кому культурно та мовно належить *балак*. Для польських, здається, не було особливого сумніву в тому, що мова їхніх персонажів – польська, наділена окремими рисами українського та єврейського (їдиш) спонтанного мовлення. Натомість мовлення львівських українців міжвоєнного періоду, видані на початку 1940-х років, презентували *балак* навпаки, як українську мову з численними граматичними та лексичними полонізмами. У записках Ярослава Рудницького українські передміщани, навпаки, намагалися: “А нидучаикані ваши! Ней вас памбіх скари! Абисьти нугами пунатігали! Жибисьте скапали як свічка!... А то ферняк на гвінт, вибалуши сліпакі, накрути куркоцьонгів... шнуруї як грабіна... Морда на глянц, шпануї на теби звінкля і “пу хамску до мні ні балакаць!” (інформатор – “Міхалова зи Знисіне”)¹¹³⁵.

Фактично ж “*балак*” був змішаною системою, що мала і український, і польський, і єврейський варіанти. Витоками цього мовного феномену слугували як тюремні арго польського, українського та єврейського кримінального світу, так і міське просторіччя, спонтанне мовлення галицьких українців, євреїв та поляків.

Первісно балак відображав світ батярів – кримінальників, злодіїв (*андрусів* (*їандрусів*) / *andrusy* (*jandrusy*), “*бухачів*” (*buchaczy*), різних “спеціальностей”:

¹¹³⁵ Рудницький Я. Львівський говір / Я. Рудницький // Наш Львів. Ювілейний збірник 1252–1952. – С. 182

наприклад, *голотників* (*buchacz holotnyk*) – “конокрадів”, *та* *кльавісажів* (*buchacz klawisarz*) “тих, які відкривають двері відмичками”, *тімморгенбіттерів*, (*gitmorgenbitter*, *pukający na dzień dobry*) “тих, котрі стукають (у двері) на добридень” – “злочинців, які вдираються до помешкання вдосвіта або зранку”¹¹³⁶. Їхній світ обмежували галицькі вулиці та *фурдигарньа* / *furdygarnia*, *буцигарньа* / *bucygarnia* – “тюрма” У цьому контексті *батяр* / *batiar*, *basiarz* означало “вуличник, хуліган, злодій”, і було синонімом таких лексем як *антек* – “розбишака”, *голодрига* – “обірванець, несолідна людина”, *госць з-під темної зірки* / *gość z pod ciemnej gwiazdy* – “підозрілий тип, злочинець, кримінальник”, а *батярньа* / *batiarnia* – “збіговисько, золота, міське шумовиння”. Польські та українські Інтелігенти для польських та українських батярів Галичини були чужими людьми, яких легко було надурити (*фрайер помпка* / *frajer pomпка*), *теж* *стосувалося українських та польських селян* (селянин для батярів *кафар* / *kafar* (це слово вживалося також і у значенні “нехристиянин”, *калакуньо* / *kalakunio*, *хлопуньо* / *chlopunio*, *мудьо* / *mudio* – “простак, неотеса”, *тлумок* / *tumok*).

Світ самих батярів був денационалізованим і тому багатокультурний. Однак, і тут відобразилися національні стереотипи, що відобразилося в етнонімах, якими користувалися носії балака: “українець”-*гайдамака* (серед польськомовного населення), поляк- “лях” – (в україномовному середовищі). У польськомовному середовищі міжвоєнного Львова пересічний селянин – “*гриць*” (на тлі популярного на той час серед українців чоловічого імені *Григорій*), а сільська дівчина – *маланка* / *malanka* (на фоні не менш розповсюдженого тоді жіночого імені *Меланія*). Їм протиставлявся стереотипний образ польського мешканця львівських передмістя, що постає як *Йузько чухрай* / *Jużku czuchraj*.

Однак, крім певного відчуття мовної єдності, зацікавлення балаком і використання спільних елементів культурного койне серед польських та українських інтелігентів, у міжвоєнному Львові та інших галицьких містах існував потужний поділ за національно-мовною ознакою. Насамперед тут вживалася польська мова. З огляду на її державний статус та кількісну перевагу польськомовного населення в містах, саме вона превалювала в офіційному спілкуванні та на побутовому рівні. Західноукраїнський варіант української літературної мови (чи західноукраїнську літературну мову), який використовували львів’яни-українці, мав відчутно вужчу сферу житку. Додатковим водорозділом між носіями обох традицій була графіка латинка для польської мови та кирилиця для української. Тому в міському середовищі Галичини існувало етномовне напруження. З одного боку, постанова сейму Речі Посполитої “Про права мови” від 10 липня 1924 р. зобов’язувала урядовців Львівського воєводства приймати документи, подані не лише польською, але й українською мовами (Арт. 2), а також давати відповіді на них двома мовами (Арт. 3). Спеціальним законом від 1 жовтня 1924 р. українська мова запроваджувалася, поруч із урядовою, у практику судів, нотаріатів, та прокуратури. Львівський апеляційний суд був наділений навіть особливими повноваженнями: на його засіданнях

¹¹³⁶ Див. дет.: *Окаринський В.* Яндрус, антек, махабунда та інші. Українська і локальні рецепції субкультури “батярів” на тлі конструювання модерного міту батярів і старої маргінальності (друга половина XIX ст. – 1939 р.) / *В. Окаринський* // *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини.* – Тернопіль, 2016. – Вип. 18. – С. 215–237.

адвокати мали право виголошувати перед “орікаючим судом” промови рідною мовою, а також вимагати подання актів оскарження, присудів та інших документів польською та українською мовами (Арт.4). Проте насправді і на державному, і на побутовому рівні статус двох мов так і не був вирівняним. Українці у польськомовному міському середовищі засвоювали і активно використовували польську мову. Польськомовні жителі міст не відчували нагальної потреби використовувати українську. Якщо в змішаних польсько-українських родинах українська мова ще побутувала у щоденному спілкуванні, то у багатьох повністю польських сім’ях її, щонайвище, тільки розуміли, але не вживали¹¹³⁷. Свого часу Юрій Шевельов стверджував, що у містах Східної Галичини міжвоєнного періоду українська мова, крім звичних (комунікативної, емоційно-експресивної, апелятивної), виконувала ще “показово-демонстративну”, публічно-маніфестивну функцію. Вона була знаком, з допомогою якого українські мешканці виокремлювали себе з польського міського середовища. Вердикт вченого у цьому випадку дуже категоричний: на його думку, така поведінка містила у собі елементи “синдрому камікадзе”, суспільної істерії та “квазігіпнозу”, в якому перебував мовець¹¹³⁸. Так чи так, після боїв 1918–1919 рр. ситуація вимушеного білінгвізму (а фактично, одномовності) на вулицях і в адміністративних структурах міжвоєнного Львова й міст Галичини дійсно виглядала, з погляду українців, штучною і несправедливою. Мовне питання було для них таким само болісним, як і політичне: поразки у цій сфері вони сприймали за відголосок невдачі “Листопадового зриву”.

Проте Львів та інші сполонізовані міста залишалися їхнім життєвим простором, і вони приймали його правила гри, а разом з ними – структури щоденного побуту та масової культури, якою жив польський соціум. Одним з таких відносно спільних пунктів стала роздмухана пресою сенсаційна справа Горгонової, що на певний час дещо відсунула міжнаціональні дискусії львівської та галицької публіки¹¹³⁹. Львів’янка з Хорватії” Ріта (Емілія Маргеріта) Горгонова (з дому Ілліч). Молоду гувернантку звинувачували у тому, що вночі 30 грудня 1931 р. в брюховицькій віллі архітектора (а водночас свого коханця) Генрика Заремби вона підступно, свідомо й з особливою брутальністю вбила підопічну – 17-річну ученицю львівської школи Ольги Філіппі Ельжбету (Люсю) Зарембу (Заремб’янку). Сенсаційна справа несподівано зблизила українське й польське міщанство Львова: в момент похорону дівчинки на Личаківському цвинтарі юрба перебувала у стані, близькому до масового психозу. Натовп прагнув самосуду; на площі перед Бернардинським костелом, де почався чин похорону, люди мало не подушили одні одних, а далі бігли за траурною процесією аж до кладовища і там нищили могили. Ажіотаж був настільки великим, що влада мусіла вивести на вулицю кінну поліцію. Львівський і краківський процеси над “нешасною Рітою (чи) навпаки, “підступною Медузою Горгоною” дістав шалений резонанс. Люди уважно вчитували новини з процесу, а ті, хто міг, годинами стояли на судових засіданнях, виїжджали на судові

¹¹³⁷ *Kurzowa Z.* *Polszyzna Lwowa i kresów południowo-wschodnich do 1939 r.* / *Z. Kurzowa.* – Warszawa, 1985. – S. 53.

¹¹³⁸ *Shevelov G. Y.* *The Ukrainian Language in the First Half of the Twentieth Century.* – P.185.

¹¹³⁹ Дет. див.: *Holyk R.* *Lwów, kobieta i przestępstwo: “sprawa Gorgonowej” w ujęciu medialnym i literackim* / *R. Holyk // Znani i neznani międzywojennego Lwowa. Studia i materiały.* – Kielce, 2017. – S. 141–153.

експерименти до Брюхович, щоб самим визначити: Міські низи тепер поділяла не так національна чи конфесійна приналежність, як відповідь на питання: вона чи не вона, винна чи ні? За цей час Генрик Заремба (не без допомоги журналістів) сформував свій образ Горгонової, Люсі та себе самого у белетризованій книжці-“сповіді”, а варшавські документалісти зняли невеликий фільм про слідчий експеримент в Брюховичах, який демонстрували в кінотеатрах. Впродовж процесу Львів, в якому гувернантку засудили до смертної кари, встиг викликати несприйняття європейських феміністок та заслужити слави “дуже консервативного” й “негуманного” міста, “справжнє обличчя” якого приховане за численними храмами. Однак і після повторного “краківського” та варшавського судів, на котрих львівський вирок замінили ув’язненням, львівський соціум був поділений на прихильників та противників Ріти Горгон. Звісно, такий поділ був ситуативним, але симптоматичним: моторошне вбивство збудило масові інстинкти, колективне підсвідоме, спільне для місцевих українців, поляків та євреїв. Цей епізод, звісно, анітрохи не вирішував польсько-українську дилему Львова й Галичини 1920–1930-х рр. Одна її лінія вела до компромісу, інша – до протистояння. З одного боку, одні толерували існування інших, з іншого – поліція розганяла першолистопадові демонстрації українців, держава запроваджувала *numerus clausus*, польські радикали влаштовували погроми українських інституцій, а українські dokonували політичні замаху на польських достойниках. З одного боку, мешканців Галичини й Волині зобов’язували засади взаємної ввічливості на щодень й політичної культури на державному рівні. Це означало збереження існуючого *status quo* задля самозбереження обох спільнот. З іншого боку, у суспільстві циркулювали приховані очікування, що “гайдамаки” заберуться “за Збруч”, або, навпаки, “ляхи” перенесуться “за Сян”. У вирі Другої світової війни, як знаємо, здомінувала друга тенденція. Однак перед 1939 р. між українцями та поляками краю панувала, хоч невелика й хитка, але рівновага: толеранція всередині протистояння.

МІЖЕТНІЧНА КОНФРОНТАЦІЯ НА УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОМУ ПРИКОРДОННІ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Терміни. Історично етнічне прикордоння між українськими та польськими землями було не тільки суто географічним простором, а й динамічним поняттям, в якому відображалася полікультурна динаміка кордону, її неспостійний характер. Політики й громадські діячі, згодом вчені різних країн вважали ним спочатку польсько-українське етнографічне розмежування в межах Австро-Угорської та Російської імперій, що виявилось “каменем спотикання” у полеміці між українськими та польськими політиками під час Першої світової війни, після закінчення якої був запропонований український варіант визначення українсько-польського кордону з включенням Холмщини до складу України на підставі з додаткового протоколу до Брестського миру 1918 р., змінений пізніше пропозицією визначення польсько-українського кордону згідно з рішеннями Паризької мирної конференції у 1919 р. Наступним кроком була пропозиція щодо нового кордону Польщі та України на підставі угоди між Юзефом Пілсудським і Симоном Петлюрою, замінена пізніше російсько-польським варіантом польсько-українського розмежування відповідно до Ризького мирного договору і, в кінцевому результаті, прикордонням, формально розмежованим так званою “лінією Керзона”¹.

Географічні рамки дослідження охоплюють прикордонні райони територій, щодо яких в польській історіографії використовують термін “східні креси” (тобто окраїни) Другої Речі Посполитої. У роботі вжито українські географічні терміни щодо сучасних українських географічних назв і польську географічну термінологію щодо польських (за винятком тих, щодо яких є історичні українські відповідники – Холм, Грубешів, Замостя тощо). Поняттям “українсько-польське прикордоння” окреслено сучасне прикордоння між Україною (а саме Любомльський, Турійський, Володимир-Волинський, Горохівський райони Волині й Сокальський, Радеківський, Жовківський, Кам’яно-Струмиловський, Яворівський, Мостиський, Городоцький Самбірський і Дрогобицький райони Галичини) та Польщею (Біло-Підляський (пол. Бяла-Подляськова), Влодавський, Холмський (пол. Хелмський), Красноставський, Замостівський, Грубешівський (пол. Грубешувський), Білгорайський, Томашівський (пол. Томашувський), Любачівський (пол. Любачувський), Жешівський (пол. Жешувський), Перемиський, Сяноцький і Бещадський повіти).

¹ *Leslie R. F., Polonsky A. etc. The History of Poland Since 1863 / R. F. Leslie, Antony Polonsky, Jan M. Ciechanowski, Z.A. Pelczynski. – Cambridge; New York; New Rochelle; Melbourne; Sydney: Cambridge University Press, 1983. – P. 135.*

Історичний і етнічний аспекти українсько-польського прикордоння

Процеси національного відродження слов'янських народів Центрально-Східної Європи, що активізувалися ще в дев'ятнадцятому столітті, вели до поступового формування націй з усіма притаманними їм рисами: прагненням до єдності етнічних територій, вільного розвитку національних культур і економік, самоврядування і адміністративного оформлення національних кордонів. Керуючись прагненням реалізації права нації на самовизначення, задекларованому президентом США в роки Першої світової війни, в її роки і у міжвоєнний період представники політично-інтелектуальних еліт розділених між різними державами народів намагалися проголосити й утвердити власну державну незалежність в етнографічних межах. Проте їх національні устремління в умовах залежності від великих наддержав нашоувхувалися на силову протидію країн, у складі яких проживали ці народи і які діяли, як правило, в інтересах збереження і зміцнення максимальної унітарності та згуртованості багатонаціональних держав, які більше чи менше надавали перевагу у внутрішній політиці титульним націям. Залежність "молодих націй" від всіх процесів і перепетій у наддержавих, у складі яких вони перебували, неминучість участі у війнах в інтересах насамперед політико-культурно і соціально-економічно панівних націй, спроможних зруйнувати щойно проголошені тоді державні утворення, рано чи пізно ставили перед нетитульними народами питання про необхідність організації спротиву й організації руху за національну самостійність в його найрадикальнішій формі – боротьби за створення незалежних національних держав, що у кінцевому підсумку повинна була призвести до остаточного оформлення міжнаціональних кордонів. Однак залежний характер народів, відсутність важелів впливу на зміну *status quo* робили в кінцевому підсумку неминучим вимушене співіснування різних етнічних груп населення в прикордонних областях, яке значно ускладнювало конфліктні ситуації, що історично склалися.

Одночасно з національно-визвольними процесами розвиток економічних процесів стимулював нові тенденції в суспільно-політичному житті народів Центрально-Східної Європи. Зростання соціальної боротьби вже пов'язувалося не стільки з селянством, котре, як свідчить історія, не могло реально претендувати на створення стійких і досить великих, альтернативних існуючим державних утворень, скільки з жителями міст, які були сконцентровані у містах і все активніше і організованіше ангажувалися у політичну боротьбу. У той же час на прикордонні ситуація залишалася більш-менш законсервованою в сенсі домінування аграрно-патріархальних відносин.

У міжвоєнний період для центральних областей відповідно України у складі СРСР і Польщі було характерним мирне співіснування людей різних національностей, у яких не було територіальних претензій один до одного. Саме розмірене сільське життя і сили, які визначали його стабільність або нестабільність, були чи не головними факторами, які впливали на динаміку відносин у прикордонних районах у мирний час. Однак у роки Другої світової війни прикордонні райони як зона перманентних конфліктів перетворилися в епіцентр міжетнічних напруженості і кровної ворожнечі, що істотним чином стримували процеси їх економічного розвитку і досягнення належного соціального добробуту його жителів.

Політичне підґрунтя конфлікту на порубіжжі

Традиційно “зміцнення кордонів” було стратегічним завданням великих держав, які сприятливі заселенню або колонізації порубіжних територій своїх держав представниками панівної нації. Не була винятком і міжвоєнна Друга Річ Посполита, для якої важливе значення мало прикордоння з СРСР, охорону якого забезпечував Корпус охорони прикордоння (*Korpus Ochrony Pogranicza – KOP*)².

Не менше значення урядові структури Другої Речі Посполитої приділяли відвертій і латентній колонізації українсько-польського прикордоння у межах цієї держави – тим етнічно змішаним землям так званої “внутрішньої межі”, що умовно відокремлювала поляків від українців. Місцеві українські жителі сприймали таку політику дуже болісно. Один із сучасників тих подій Михайло Хом’як пізніше у споминах так характеризував політику Другої Речі Посполитої на польсько-українському етнічному прикордонні:

“Тут польський уряд планував взагалі позбутись українського автохтонного населення шляхом його переселення з Лемківщини, Посяння, Холмщини і Підляшшя до СРСР. ... Рівночасно пішов сильний курс польонізації церкви, зокрема церковного шкільництва, а навіть богослужб. Найбільших ударів зазнала Українська Православна Церква на Холмщині, де в 1938 році польські збройні ватаги, при повній підтримці уряду або і за його інспірацією, знищили 189 українських православних церков. ... Польський режим пробував штучно творити окремих лемківський чи гуцульський сепаратизм порядком творення окремої лемківської чи гуцульської “мови”, “букварів” тощо. Насильство це вчиняли наслані на українські окраїни польські вчителі та сьондзи”³.

Міжнаціональні суперечності

Наслідком національних утисків українців у Другій Речі Посполитій міжвоєнного періоду було масове невдоволення їх політикою урядів Польщі. Очевидно, що це невдоволення з вигодою для себе вирішили використати як більшовицький СРСР, так і нацистська Німеччина, котрі позиціонували себе як “визволителів західних українців від польського гніту”⁴. 23 квітня 1940 р. секретар Львівського обкому КП(б)У Леонід Гришук під час Першої Львівської обласної партконференції потрактував анексію Радянським Союзом території Галичини та Волині й

² *Hinterhoff E. Zagadnienie ochrony pogranicza / E. Hinterhoff. – Bellona, 1925. – Z. 2; Budownictwo pomieszczeń dla Korpusu Ochrony Pogranicza i domów dla urzędników państwowych w województwach wschodnich. – Warszawa, 1926; Rozwadowski T. Memoriał w sprawie granic wschodnich Polski / T. Rozwadowski. – Kraków, 1930; Dworakowski S. Rubież polesko-wołyńska / Stanisław Dworakowski. – Warszawa, 1938; Falkiewicz S. Nie tylko w patrolu, Straż Graniczna [przedruk] / S. Falkiewicz. – 1994. – Nr. 2. – S. 6; Gocel L. O czym mówić z sąsiadami. Wskazówki dla żołnierzy KOP / L. Gocel. – Warszawa, 1938.*

³ *Хом’як М. Політика Польщі на західноукраїнських окраїнах у роках 1918-1947 / М. Хом’як // Ярославщина і Засяння 1031-1947. Історично-мемуарний збірник. – Нью Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1986. – С. 99, 100.*

⁴ *Див., наприклад: Кудрявцев Б. Внутрішні колонії колишньої Польщі // Комуніст. – 1939. – 14 жовтня; Минский Г. Под игом польских панов. – М.: Соцэкгиз, 1939; 20 років під ярмом польських панів. – К.: Держполітвидав УРСР, 1940.*

західнобілоруських земель як звільнення “трудящих Західної України і Західної Білорусії від рабства ... польських поміщиків і капіталістів”⁵.

Подібна тональність формування політично полонофобських настроїв – що-права, без чітко вираженого соціального акценту – була притаманна для заяв вищих посадових осіб й преси Третього Райху щодо тих українців ГГ, які проживали майже виключно на українсько-польському прикордонні. Райхсканцлер нацистської Німеччини Адольф Гітлер хотів вбачати в українцях українсько-польського прикордоння полонофобів. 2 березня 1940 р. Г. Франк заявив: “Фюрер робить наголос на тому, щоб український елемент у Генеральній губернії визнати таким, що повинен бути розцінений як антипольський і пронимецький”⁶.

Характерно, що вже за кілька днів після цього з метою розпалювання українсько-польської ворожнечі 6 березня 1940 р. в офіційні НСДАП “Фолькішер Беобахтер” було опубліковано статтю “1,2 мільйони українців – жертви терору Польщі”, у якій нацистська Німеччина була потрактована як визволительниця українців з-під гніту Польщі⁷. Подібні публікації й дії окупаційної влади Третього Райху щодо нагнітання полонофобії серед українців були характерними для усього періоду нацистської окупації українсько-польського прикордоння.

Політика СРСР і Третього Райху на окупованих теренах розділеної між ними Другої Речі Посполитої принципово різнилася лише щодо євреїв – якщо за умов сталінського режиму вони отримали можливості для суспільної емансипації порівняно з умовами проживання у Другій Речі Посполитій, за умов гітлерівського режиму їх було піддано дискримінації, переслідуванням і першим вбивствам⁸.

Соціальні корені протистояння: боротьба за землю

У міжвоєнний період Польща не робила істотних капіталовкладень у розвиток польсько-українського прикордоння. Рівень життя мешканців прикордонних районів був на порядок або в деяких місцевостях незрівнянно нижчий порівняно з промислово або аграрно розвинутими областями України та Польщі. Все це створило певні соціально-економічні передумови для виникнення і подальшої ескалації українсько-польських протиріч, в центрі яких опинилася боротьба за землю. Певний вплив на розвиток міжетнічного протистояння на українсько-польському порубіжжі мали низький матеріальний рівень життя на периферії, аграрна відсталість і “земельний голод”. У місцевих українців ще були свіжими в пам’яті глибоко вкорінені у свідомість несправедливе ставлення польської адміністрації у міжвоєнний період і “пацифікація” 1930 р. Найнегативніше вони сприймали широко впроваджений тоді урядом Польщі так званий інститут осадництва – масової колонізації прикордонних теренів “східних кресів”. Гостре невдоволення українських

⁵ Державний архів Львівської області (ДАЛО). – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 25.

⁶ Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie (INP). – Dziennik Hansa Franka (DHF). – Vol. IX. – Ks. – T. 17. – S. 68.

⁷ 1,2 Millionen Ukrainer Opfer des Polenterrors. Eine weitere Blutbilanz von zwei Jahrzehnten polnischer Schreckenerrschaft // Völkischer Beobachter. Kampfblatt der nationalsozialistischen Bewegung Großdeutschlands. – Berlin. – 1940. – 6. März. – S. 1.

⁸ Детальніше див.: *Browning Ch. The Origins of the Last Solution* / Christopher Browning. – Lincoln: University of Nebraska Press, 2004.

селян, зокрема, викликало те, що кожен з польських колоністів на Волині володів 20–30 га землі, тоді як український селянин мав тільки 1–2 га землі. Наприклад, у повітах, що після вересня 1939 р. увійшли до складу Дрогобицької області, до війни було 319 господарств великих польських землевласників (які володіли землею загальною чисельністю 210 000 га – майже третиною від загального земельного фонду області (747 038 га землі) й на одне господарство яких припадало у середньому 610 га землі. На одне господарство сільських жителів припадало 4,4 га землі або до 1 га на людину, тоді як польські осадницькі господарства мали по 18,5 га кращої землі на одне господарство⁹.

У роки Другої світової війни українсько-польське прикордоння стало не лише тимчасовою ареною боротьби між двома наддержавами (на час переїзду через його райони лінії німецько-радянського фронту), а й важливим регіоном, за володіння яким боролося підпілля польського Союзу Збройної Боротьби (від 1942 р. перейменованого в Армію Крайову (АК)) й підпілля Організації Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери (ОУН-Б) й згодом також Української Повстанчої Армії (УПА) й у менших масштабах збройні формування Тараса Бульби-Боровця й ОУН під проводом Андрія Мельника (ОУН-М). Саме боротьба за землю стала “наскрізним каменем спотикання” на шляху до порозуміння між польськими й українськими рухами опору. Факт цього визнавали навіть польські прокомуністичні автори. Згідно з оцінками Антоні Щесняка і Веслава Шоти “програма приєднання до Польщі території Західної України, про яку знали українські націоналісти” була однією з головних причин організації антипольських дій Організації Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери (ОУН-Б) і Української Повстанської Армії (УПА). Цих акцій, за словами згаданих авторів, “сама пам’ять про національні утиски в міжвоєнний час не могла би викликати навіть при усіх зусиллях гітлерівської політики, якби не було в той час програми і дій АК, що прагнула до повторного приєднання цих земель до Польщі”¹⁰.

Національний склад населення у роки німецько-радянської війни

Сьогодні загальновизнаним фактом є те, що історично українсько-польське прикордоння було етнічно змішаним й мало села, які були суто лише польськими чи українськими. Однак визначення точного етнічного співвідношення місцевого населення завжди залишалося спірним. Згідно з польськими переписами 1921 р. і 1931 р. на цих територіях нібито суттєво переважало польське населення, що було відображенням зацікавленості урядів Другої Речі Посполитої у присутності в їх межах саме поляків¹¹.

Однак вибух Другої світової війни змінив офіційну національно строкату картину як прикордонних, так й інших сіл Галичини та Волині, окупованих після 17 вересня 1939 р. Радянським Союзом. Унаслідок масових депортацій поляків із згаданих територій під час творення партизанських формацій АК у цих регіонах

⁹ Державний архів Львівської області (ДАЛО). – Ф. П-5001. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 13.

¹⁰ *Szczesniak A. B. Droga do nikąd. Działalność Organizacji ukraińskich nacionalistów i jej likwidacja w Polsce / A.B. Szczesniak, W.Z. Szota.* – Warszawa, 1972. – S.175.

¹¹ *Marcus J. Social and Political History of the Jews in Poland, 1919-1939 / Joseph Marcus.* – Berlin: Mouton Publishers, 1983. – P. 17.

забрало основного – поляків як бази цих формувань. У квітні 1943 р. її командував генерал Стефан Ровецький (псевдонім “Грот”) у повідомленні для польського еміграційного уряду в Лондон, вказуючи на необхідність “утримування сильного польської меншини на східних землях”, визнав: “У Дистрикті “Галичина”, згідно з переписом за серпень 1942 р., виявився тільки 955821 поляк (трохи більше 21% населення), що продемонструвало майже дворазові втрати порівняно з величезним зростанням відсотка українців”¹².

На відміну від заселених переважно українцями центральних районів Галичини й Волині багато прикордонних містечок і сіл були приблизно порівну українсько-польськими. Згідно з інформацією польського підпілля, що базувалася на даних німецьких переписів станом на початок 1943 р., етнічний склад прикордоння був більше “біполярним”: на підставі даних представника Делегатури уряду на край, підпорядкованого еміграційному урядові Польщі у Лондоні, раннім літом 1943 р. у Грубешівському, Томашівському і Влодавському повітах проживало приблизно по 50% українців і понад 50% поляків, хоча у тісніше пов’язаних з центральними регіонами Польщі районах більшістю жителів були поляки (наприклад, у Білгородському й Холмському повітах було тільки по 25% українців)¹³.

Однак польські статистичні дані не завжди відповідали дійсності – насправді українців на прикордонні зокрема і в Галичині та на Волині взагалі було незрівнянно більше і цей факт заперечив дані польських переписів населення початку 1930-х рр. Журналіст з Тернополя Степан Годований, характеризуючи наслідки перепису населення в Галичині, 8 березня 1943 р. зафіксував у своєму щоденнику свідчення членів лічильної комісії: “Працюють над обробкою статистики. Дізнаюся від них, що в селах Яворівської волості буде 75% українців і 23–25% римо-католиків (поляків). А за Польщі поляки стверджували, що в тому селі вже тільки, неначе б, третя частина українців, решта – поляки”¹⁴.

Недовіра українських суспільних і політичних діячів напередодні війни – а часто й посередніх українців – до даних польських переписів було однією з причин того, що українсько-польське прикордоння апріорі ще до конфлікту було “запрограмоване” у ході ужорсточення німецько-радянської війни стати одним із головних плацдармів для територіального поширення міжнародного протистояння між представниками його двох найбільших національних груп населення.

“Головні актори трагедії”

Незабаром після початку німецько-радянської війни прикордонні землі, образно кажучи, вступили в смугу найбільшого загострення українсько-польських відносин порівняно з попередніми двома десятиліттями в історії спільних доль українського і польського населення цих земель. Можна виділити кілька головних чинників суспільно-політичних процесів і протистояння на їх території:

¹² Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. – Т. VI. Uzupełnienia. – Londyn, 1989. – S. 319.

¹³ Protokół rozmowy z Delegatem Lubelskim z dnia 6.8.43 r. // Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN). – 202/II-13. – К. 39.

¹⁴ ДАЛО. – Ф. Р-35. – Оп. 13. – Спр. 124. – Арк. 10.

- 1) воюючі країни і сторони та їх структури влади (легальні і нелегальні) і збройні формування рухів опору (відповідно регулярні та нерегулярні партизанські) – першорядний за значенням для прийняття політичних рішень фактор;
- 2) місцеві опортуністи, конформісти, колабораціоністи – “підручні допоміжні сили” суспільно-політичних процесів порубіжжя;
- 3) жителі прикордонних районів – основні об’єкти впливу і зацікавлення “головних гравців” у районах з етнічно змішаним населенням;
- 4) маргінальні елементи – починаючи від аполітичних і політично чітко неокреслених угруповань і закінчуючи кримінальними елементами.

Однак, образно кажучи, основними жертвами воєнної трагедії прикордоння, до написання сценарію якої вони були непричетні і режисерами якої були відносно невеликі групи “політтехнологів ескалації конфлікту”, були місцеві жителі, які стали заручниками ситуації. Обставини, в яких вони опинилися, заздалегідь визначали моделі поведінки тих осіб, яких можна умовно зарахувати до трьох останніх із вказаних груп. Перехід представників однієї із зазначених груп до іншої був обумовлений зовнішніми чинниками або місцевими обставинами, приводом до чого був пошук альтернативних шляхів співіснування на спірних етнічно змішаних територіях¹⁵.

Специфіка прикордоння у 1939–1941 роках

Після українсько-польської війни 1918–1919 рр. й інкорпорації Польщею земель, що входили до складу австрійської Східної Галичини, місцеві жителі цих територій по різні боки т.зв. лінії Керзона упродовж міжвоєнного періоду були оголошені громадянами Польщі. Багато з них не відчували себе жителями прикордоння у сенсі міждержавного простору. Тисячі українців унаслідок асиміляційних процесів “розчинилися” у сприйнятливому для колонізації етнополітичному середовищі. Водночас переважна більшість інших невдоволених соціальною і національною політикою 2-ї Речі Посполитої українців зберігали національну ідентичність; чимало з них були симпатиками єдиної ОУН до початку 1940 р. Якийсь час процеси асиміляції стримували і сприяли збереженню етнічних градацій українські церкви (релігійні діячі Греко-католицької Церкви і Української Автокефальної Православної Церкви).

До 1 вересня 1939 р. кордон Польщі був розміщений уздовж р. Збруч і райони навколо нього були польсько-радянським прикордонням, але після анексії Західної України відбулося зміщення прикордоння. Після того, як Польща не стримала наступу з боку СРСР і нацистської Німеччини у вересні 1939 р. і було встановлено новий радянсько-німецький кордон, жителі українсько-польського порубіжжя уперше по-справжньому відчули себе жителями не лише етнічно-змішаних земель, а й прикордоння двох чужих їм країн – сталінського Радянського Союзу і гітлерівського Німецького Райху. Поляки і українці були буквально відгороджені одні від одних. Вчорашні члени змішаних сімей більше не могли безперешкодно

¹⁵ Див.: Андрусак М. Проблема українсько-польської етнографічної границі на Посянні / М. Андрусак // Ярославщина і Засяння 1031-1947... – С.21–25.

відвідати своїх рідних і близьких. Ситуацію у прикордонних районах ускладнювали обопільні двосторонні воєнні приготування однаково як гітлерівської Німеччини, так і сталінського Радянського Союзу. Від осені 1939 р. українці й поляки були відокремлені одні від інших не лише етнічним, а й міждержавним кордоном, що був не просто кордоном двох сусідніх країн, а став кордоном між двома СРСР і нацистським Райхом як тимчасовими союзниками, кожен з яких потаємно готувався до війни проти свого ситуативного партнера й нарощував власну військову присутність у прикордонних районах¹⁶.

Очевидно, що головним об'єктом зацікавлення “конкуrentів за світове панування” були саме прикордонні терени. За таких обставин “малий прикордонний рух” поступово був повністю паралізований. 24 квітня 1940 р. начальник прикордонних військ НКВС Петров під час засідання Львівського обласного комітету КП(б)У визнав, що саме “за рішенням ЦК ВКП(б) для підвищення якості і поліпшення керівництва в охороні кордонів у Львові сформований новий погранокруг (так у протоколі засідання – А. Б.)”. Доповідач приділив особливу увагу “прикордонному характеру Львівської області”, наголосивши на тому, що у складі Львівської області є “8 районів, які межують з Німеччиною” й “державний кордон Львівської області складає 20 % по відношенню до всіх західних кордонів”. Петров підсумував (раніше, тут і далі цитати мовою доповідача – А. Б.): “Порушення державного кордону, який проходить у Львівській області, характеризується такими цифрами: за 1940 рік по сьогоднішній день на території Львівської області є затриманих 19 980 порушників кордону, а з СРСР тікало понад 5 тисяч порушників”.

Такий дисбаланс між кількістю людей з Галичини й до Галичини можна пояснити тим, що у підконтрольну СРСР зону анексованих територій прагнули потрапити з окупованої нацистами Польщі та її прикордонних районів насамперед найбільше упосліджені євреї, тоді як з галицьких земель на окуповану Райхом територію намагалися потрапити насамперед ті українці й поляки, котрі з огляду на політичні переслідування вважали для себе “меншим злом” Генеральну губернію. Продовжуючи промову, Петров наголосив на потребі “вимагати більшої уваги ... питанням охорони державних кордонів” і становищу у прикордонних районах, мотивуючи це стратегічною важливістю цих територій для безпеки Радянського Союзу: “Мимо цього зараз обстановка на кордоні з Німеччиною така, що її не можна назвати нормальною, не можна назвати періодом мирного існування з цим нашим сусідом. За останній час ми відмічаємо на кордоні значні провокації з боку сусідньої держави, відмічаємо обстріли погранотрядів, обстріли місцевих мешканців, відмічаємо загрози по відношенню до наших прикордонних нарядів і

¹⁶ 5 отдел Управления Пограничных войск НКВД УССР (4 отделение). Совершенно секретно. Серия “К”. “Ост” Народному комиссару внутренних дел УССР комиссару государственной безопасности 3 ранга тов. Серову г. Киев. Разведывательная сводка No 59 о концентрации немецких частей и военных мероприятиях в погранполосе Германии. Зам. начальника Погранвойск НКВД УССР полковник Савченко. Военный комиссар Погранвойск НКВД УССР бригадный комиссар Ключев. г. Киев. “5” августа 1940 г. No АБ-0034267/4 // Галузевий Державний архів Служби безпеки України у Києві (ГДА СБУ). – Ф. 16. – Оп. 33 (1951 р.). – Спр. 7. – Арк. 127–134; Monatsbericht Oberfeldkommendantur 365 für d. Zeit v. 16.4.–15.5.1941: Stellungsbau und Truppenübungen auf sowjet. Seite // Institut für Zeitgeschichte in München (IfZ). – MA-679/3. – Bl.309–320; V-Mann-Bericht: Sowjet. Sondereinheiten, z.T. in Zivil, an d. russ. Westgrenze. 5.Juni 1941 // IfZ. – MA-190/8.

місцевих мешканців, відмічаємо прориви озброєних бандитських груп і банд на нашу територію”. Петров вимушений був визнати, що жителі прикордонних районів не сприймали як різні території землі по обидва боки нового кордону: “... встановлені раніш кордони з Німеччиною ... розрізали політичні, господарські, родствєнні і всякі інші взаємовідношення і народ не привик того відчувати, що собою уявляє державний кордон і тому на порушення кордону дивляться так: “Де була? Ходила на весілля”. “А ти де був? У мене там борона залишилась і я пішов за нею”. Одним словом люди ставляться до цієї справи не так, як на наших інших кордонах”¹⁷.

Відтак ці території стали предметом особливого контролю прикордонних служб обох країн. Очевидець тих подій Наталя Яхненко у споминах порівняла становище жителів прикордонних районів зі сторони “совітів” зі становищем мишей у мишоловці: “Але минуло небагато місяців, як кордон був викреслений на мапах союзників, з’явилася прикордонна сторожа, кілька рядів колючого дроту, дресовані ельзаські вовчурі, облави по ночах та ... сітка донощиків, примусово створена НКВД із прикордонних мешканців. Кордон замкнувся і ми лишились всередині, як миші в лапці. Виїхати легально не було й мови. Переходити нелегально, означало попасти в категорію «порушників кордону», та ще з додатком «запідозренности у шпигунстві»”¹⁸.

Однак, незважаючи на загрозу затримання, арешту й ув’язнення, з посиленням експлуатації й погіршенням матеріального становища цілі групи селян з прикордонних районів індивідуально й масово намагались на власний страх і ризик нелегально перейти кордон, рятуючись від усіх “переваг” “сталінського раю”. У постанові Бюро Дрогобицького обкому КП(б)У від 18 липня 1940 р. з цього приводу було стверджено, що “внаслідок послаблення агітаційно-масової роботи серед селян в прикордонних селах з боку Турківського РК КП(б)У та незадовільної охорони кордону окремими заставами Сколівського прикордонного загону контрреволюційні націоналістичні елементи активізували свою контрреволюційну антирадянську роботу. Серед населення, особливо серед молоді, мають місце еміграційні настрої та переходи кордону (з села Лімна перейшло 33 чол., с. Вовче – 45 чол. і ін.)”. Як наслідок такої ситуації Бюро Дрогобицького обкому крім інструкцій своїм активістам посилити “агітаційно-роз’яснювальну роботу” серед населення прикордоння дало доручення репресивно-каральним органам вжити усіх заходів для “очищення” прикордонних районів від опозиційних до режиму жителів або потенційних його ворогів й ужорсточити прикордонний режим контролю за перетином кордону місцевими жителями: “3. Облвідділу НКВС та міліції прискорити очистку прикордонних сіл від класово-ворожих елементів. 4. Облвиконкому разом з начальниками погранзагонів прискорити запровадження погранрежиму відповідно рішення РНК СРСР”¹⁹.

¹⁷ ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Стр. 4. – Арк. 140–141.

¹⁸ Яхненко Н. Від Бюра до Бригідок. Трохи спогадів з 1939-1941 років. Львів / Наталя Яхненко. – Бералія; Мюнхен, 1986. – С. 36.

¹⁹ Цілком таємно (окрема папка). Постанова Бюро Дрогобицького обкому КП(б)У від 18/VII–40 року. Про факти поодиноких та групових переходів кордону в селах Турківського району. Секретар обкому КП(б)У (Ткач) // ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 1. – Стр. 133. – Арк. 74.

Співіснування у 1939–1941 роках

Друга світова війна не ліквідувала існуючі протиріччя на українсько-польському прикордонні. Приховані міжетнічні протиріччя вступали в смугу найбільшого загострення і загострилися до максимального протистояння в умовах німецько-радянської війни, розділила дві частини населення на два ворогуючі табори. У міжвоєнний період зведення частини представників польської національності в привілейовану і опікувану державою групу населення порівняно з українцями та євреями сприяло різкому ослабленню можливості розвитку господарського, політичного і соціального життя представників цих двох найбільших національних меншостей Другої Речі Посполитої. Така ситуація стимулювала кризу політичних структур міжвоєнної Польщі як спершу відносно достатньо стабільної держави і відкривала належні перспективи для вторгнення ззовні нової влади й навіть певної популярності деяких її перших кроків серед частини соціально невдоволених українців на ранніх етапах анексії Галичини та Волині Радянським Союзом, тобто до початку “непопулярних кроків” – більшовизації у різних сферах життя, посиленої експлуатації, падіння матеріального рівня проживання місцевих жителів і загального зубожіння населення й масових репресій НКВС СРСР. Певний вплив на життя на порубіжжі мали окремі політичні заходи органів влади СРСР (конфіскація і націоналізація майна, надії місцевих жителів на отримання власної землі за рахунок конфіскованої у колишніх великих землевласників тощо).

Після анексії Галичини сталінським Радянським Союзом з метою привернути на свій бік симпатії доти соціально незадоволеної частини населення функціонери більшовицького режиму вдалися до політики соціальних експериментів. На анексованих територіях було вирішено “на перехідному етапі” не вдаватися до застосованої в СРСР практики “суцільної колективізації” й дозволити різну форму земельної власності – індивідуальну, колективну, змішану. Спочатку нові органи влади вдалися до соціального тиску на потенційне джерело політичної опозиції (зокрема, невдоволених новими порядками осіб, оголошених “класовими ворогами”) й прийняли рішення про націоналізацію поміщицьких, церковних і монастирських земель. Особливу увагу було приділено перерозподілу земельної власності від нелояльних і тому ненадійних польських колоністів на “більшовицькому боці” німецько-радянського кордону з метою привернути симпатії місцевих небагатих переважно українських селян і перетворити їх на свою опору у прикордонних районах. Наприклад, лише у Дрогобицькій області 86365 га конфіскованих земель були передані для незаможних або безземельних селян, котрі з часом навесні 1940 р. отримали також 20 000 га землі депортованих із Галичини вглиб СРСР (переважно до Сибіру) польських осадників і колоністів, а справжнім “форпостом сталінського соціалізму” мав бути створений в області до квітня 1940 р. 31 колгосп, у якому працювали 3459 місцевих селян²⁰.

Розрахунок був простий: нові господарі резонно сподівалися, що ті, на кого вони зроблять ставку, будуть вірою і правдою служити їм. Однак відсоток переданої галичанам земельної власності порівняно з одержавленим земельним фондом не перевищував 10 %. Наприклад, у Львівській області налічувалося 1 368 587 га землі, з чого 57 291 господарство отримало лише 107 100 га землі разом із конфіскованою

²⁰ ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 15.

худобою (у тому числі колишні наймані сільськогосподарські робітники – 16 675, незаможні селяни – 33 648 і селяни “середньої заможності” – 6878 га й 11 970 голів свійської худоби, у тому 2971 коня, 6 142 корови, 1847 свиней тощо)²¹.

Першорядне значення під час перших експериментів колективізації сільських господарств було приділено саме прикордонним районам, де було вирішено створити колгоспи. Під час засідання компартійного керівництва у Дрогобицькій області на початку 1941 р. член Дрогобицького обкому КП(б)У Давиденко визнав (цитата мовою оригіналу): “Ми в себе в районі намітили ряд міроприємств по організації колгоспів, зараз особливо звернуто увагу на прикордонні села, в яких зараз мається база поповнення землі, а не організовані колгоспи. Це поповнення землі ми маємо на увазі за рахунок прикордонної частини, де маютьься господарства, яких переселили”²².

“По той бік зла”: українсько-польське прикордоння під окупацією нацистської Німеччини

Від початку Другої світової війни з перших місяців окупації Вермахтом українсько-польське прикордоння по тій стороні, що була окупована Рейхом, опинилося в центрі уваги політики роз’єднання національностей, яку проводила націонал-соціалістична Німеччиною згідно з принципом “розділяй і володарюй” (“діли і пануй”). 12 квітня серед своїх найближчих співробітників в уряді ГГ Франк остаточно “розкрив карти” у політиці Третього Райху щодо українців і поляків: “Таким чином, українцям буде надано можливість дозволити творити громадське життя в незобов’язливій [unverbindlicher] формі. В іншому визначено, щоб у Генеральній губернії дотримуватися принципу “divide et impera” (“поділяй і владарюй” (лат.) – А.Б.)²³.

Курс політики Райху був спрямований на загострення протистояння між українцями і поляками, яке, на думку окупаційної влади, відтягало б на себе їх увагу та робило б неможливим консолідацію їхніх спільних зусиль для боротьби проти Третього Райху і його союзника СРСР як спільних ворогів державної незалежності українського та польського народів. З метою якомсь “розвести” міжетнічні суперечки й унормувати окреме співіснування двох різних етнічних груп, у червні 1940 р. німецька окупаційна влада, виступаючи арбітром при подальшому розподілі польського і українського населення, створила три представницькі органи – для поляків, українців та євреїв²⁴. Польський отримав назву “Головна Рада опіки” – ГРО (пол. Główna Rada Opiekuncza, нім. Polnisches Hauptausschuss), яку очолив Адам Ронікер (Roniker), а від серпня 1941 р. її осередок у Галичині очолив Леопольд

²¹ ДАЛО. – Ф. П-3. – Спр. 2. – Арк. 27.

²² Там само. – Ф. П-5001. – Оп. 1. – Спр. 118. – Арк. 168.

²³ IPN (Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie (IPN). – Dziennik Hansa Franka. – Vol. II. – Ks. 2. – Т. 3. – S. 113.

²⁴ Arlt F. R. Polen-, Ukrainer-, Juden-Politik im Generalgouvernement für die besetzten Ostgebiete 1939/40 und in Oberschlesien 1941/43 und im Freiheitskampf der unterdrückten Ostvölker. Dokumente. Äusserungen von Polen, Ukrainern und Juden. Richtigstellungen von Fälschungen. Erinnerungen eines Insiders / Fritz Rudolf Arlt. – Lindhorst: Wissenschaftlicher Buchdienst Herbert Taege, 1995. – S. 46-48.

Тешнар (Teszna)²⁵. Для українців створено Український Центральний Комітет (Ukrainisches Hauptausschuss), який очолив професор Ягайлонського університету Володимир Кубійович, а від лютого 1942 р. його осередок (“діловий осідок”) у Галичині очолив Кость Паньківський. За умов постійних безперервних скарг на місцях на окупаційну владу Райху й підпорядкованих їй допоміжних самоврядних органів місцевого населення ці квазі-репрезентативні органи самоврядування харитативного характеру для місцевих жителів нерідко були єдиними інституціями, до яких можна було звертатися у пошуках захисту від свавілля СС і поліції (хоча часто подібні звертання мали мінімальний ефект з огляду на обмежені повноваження національних комітетів).

Німецькі окупаційні установи допустили українців тільки до нижчих ланок самоуправління – та й то лише в районах з етнічно українським населенням виключно для недопущення дезорганізації господарського життя у тилу Вермахту. Унаслідок цього упродовж весни 1940 р. кожного місяця зростала кількість скарг німецьких окружних старост різних східних округ ГГ на погіршення ставлення й утиски поляків щодо українців. У березні 1940 р. окружний староста у Холмі, характеризуючи настрої поляків, констатував: “Ставлення до українців погіршилося [Das Verhältnis zu den Ukrainern hat sich verschlechtert]”. Як наслідок у квітні окружний староста у Радзині зауважив: “Ненависть, яка віддавна панує між поляками і українцями, посилюється далі [Der seit jeher bestehende Hass zwischen Polen und Ukrainern hat sich weiterhin verstärkt]”. Тоді ж окружний староста у Білій Підляській визнав: “Стосунки між поляками є, як і раніше, напруженими [Das Verhältnis zwischen Polen und Ukrainern ist nach wie vor sehr gespannt]”. У травні окружний староста у Грубешеві вказав на “чисельні скарги українців проти поляків [zahlreiche Anzeigen Ukrainer gegen Polen]”, а окружний староста у Замості вказав, що “в частинах округи з сильною українською меншістю мають місце певні труднощі”, оскільки “українці прагнуть мати власну владу”, аби бути незалежними супроти поляків²⁶.

Звіти Українських Допомогових Комітетів (УДК), підпорядкованих Українському Центральному Комітетові (УЦК) у Кракові, свідчать про загострення міжнаціональних суперечностей на Лемківщині, Грубешівщині та Холмщині. В одному з таких звітів від 11 липня 1940 р., наприклад, було констатовано: “Польська поліція в Сяноці, яка, якщо йде про українців, робиться дуже “спренжистою”, на донесення поробила доходження й на початку липня приарештувала 8 укр. селян, а це: 1) Михайла Адамчука, 2) Михайла Баб’яка, 3) Григорія Дунчака, 4) Івана Дуньчака, 5) Павла Дуньчака, 6) Миколу Кіцака, 7) Івана Кіцака, і 8) Луку Зятика, всіх зі Загочев’я. Арештованих вивезено до Сянока... Додатково зазначаю, що по тих випадках поляки в Загочев’ю сильно роззухвалилися і відгрожуються українцям дальшими арештуваннями”²⁷.

²⁵ ДАЛО. – Ф. Р-24. – Оп. 1. – Спр. 557. – Арк. 23.

²⁶ IPN. – NTN 269 – Akta Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Krakowie w sprawie b. Zastępcy Hansa Franka i szefa Rządu Generalnej Gubernii Józefa Bühlera. – S. 73, 84, 99, 148.

²⁷ До Українського Центрального Комітету в Кракові. 11.7.40. В справі поступовання польської поліції в Сяноці. Краків, дня 11 липня 1940. Володимир Прийма // National Archives of Canada in Ottawa (NAC). – MG 31. D 203. – Vol. 25. – File. 14. On German–Polish Terror. Lemkivshchyna (1940-44).

Подібна інформація була зафіксована у звітах УДК Грубешівщини від 8 червня і 12 серпня 1940 р. У звіті від 30 жовтня 1940 р. “Події в Чесанівщині” було стверджено: “Поляки різними дорогами стараються перед місцевою нім. владою шкодити українцям на кожному кроці. Самі безпосередньо проводять різні проти-українські виступи”²⁸.

Зумисне або щонайменше упереджене ставлення до українців з боку поляків заохочувала також створена під егідою німецької поліції порядку польська поліція. 18 жовтня 1940 р. у повідомленні уряду ГГ про засідання представників окупаційної адміністрації окружний староста у Холмі повідомив: “Нетерпимість між українцями і поляками призводить до того, що деяким чином службовці польської допоміжної поліції не є об’єктивними під час виконання своїх завдань щодо українців”. Тоді ж окружний староста у Красноставі додав: “Стосунки між поляками і українцями загострюються далі [Das Verhältnis zwischen Polen und Ukrainern spitzt sich weiter zu]”²⁹.

Озлоблення сусідів викликали цілком, здавалося б, невинні кроки окупаційної влади по відношенню до українців на польсько-українському прикордонні. Коли 6 листопада 1940 р. губернатор люблінського дистрикту Ернст Цьорнер (Zörner) допустив вживання української мови в усному і письмовому діловодстві в міських судах в повітах цього дистрикту, цим він надав “ведмежу послугу” для українців, оскільки таким чином ще більше погіршив ставлення до них місцевих поляків³⁰.

Населення українсько-польського прикордоння після приєднання Галичини до Генеральної губернії

Початок німецько-радянської війни і приєднання Галичини до ГГ 1 серпня 1941 р. внесли подальшу напругу в міжетнічну конфронтацію на українсько-польському прикордонні. З одного боку, польські жителі українсько-польського прикордоння позитивно сприйняли приєднання Галичини до решти окупованих польських земель, вбачаючи у цьому відновлення єдності польських земель навіть під нацистською окупацією шляхом ліквідації організованого Третім Райхом і СРСР, на їх думку, “штучного поділу польських земель”. З іншого боку, це не змінило негативного ставлення більшості з них до діяльності українських націоналістів, зокрема ж спроб відновлення Української держави діячами ОУН-Б 30 червня 1941 р. Характеризуючи ставлення польського населення в перші тижні німецької окупації до українців у Галичині, сучасний польський дослідник Гжегож Грицюк констатував: “У перших тижнях літа того року, коли ще не цілком усвідомлювали, що несе з собою панування Третього Райху, поляки продовжували відчувати значно більшу ненависть, поєднану зі страхом, до своїх найближчих сусідів, ніж до «цивілізованим європейців» з-під знаку свастики”³¹.

Очевидно, нацисти у своїй політиці роз’єднання розраховували як на таку реакцію українців і поляків на цей крок, так і на погіршення загального фону

²⁸ NAC. – MG 31. D 203. – Vol. 25. File. 16. Nimets’ko–polskyi teror. Hrubeshivshchyna (1940-44).

²⁹ IPN. – NTN 269. – K. 210, 211.

³⁰ Der Chef des Distrikts Lublin im GG. Anordnung. Lublin, den 6. November 1940. gez. Zörner, Gouverneur // NAC. – MG 31. – D 203. – Vol. 24. – File 12 – UTsk Lublin. Posters (1940, 1943).

³¹ Hryciuk G. Polacy we Lwowie 1939–1944. Życie codzienne / Grzegorz Hryciuk. – Warszawa: Książka i Wiedza, 2000. – S. 209.

українсько-польських взаємин. 19 серпня в повідомленні для РСГА констатовано, що після включення Галичини до Генеральної губернії приєднання частини районів Дистрикту “Галичина” до Дистрикту “Краків” викликало подальше загострення українсько-польських відносин³².

Приєднання Галичини до ГГ принципово не змінило і, тим більше, не покращило становище жителів прикордоння, котрі залишилися такими ж “кріпаками «визволителів»” й “заручниками «звільнення»”, як і “за радянської влади”, оскільки згідно з розпорядженням Г. Франка про зв’язок Галичин з ГГ від 29 жовтня 1941 р. у разі воєнних катаклізмів за власним бажанням не могли залишати своїх місць проживання без особливого дозволу окупаційних владних структур, призначених за межами свого регіону³³.

“Розділяй і володарюй”

Як це не парадоксально, але від осені 1939 р. до червня 1941 р. кількісний і якісний стан українсько-польського прикордоння зазнав незначних змін. Характерно, що українсько-польське прикордоння практично не охопили депортації НКВС польських осадників, котрих польські урядові структури розселили переважно на Волині у районах, що межували із СРСР (після поразки більшовицької Росії у 1920 р. й Ризького договору у Польщі вважали за доцільне зміцнювати польськими військовими колоністами саме польсько-радянське прикордоння, оскільки тоді у Варшаві навіть не могли спрогнозувати те, що українсько-польське етнічне прикордоння з часом перетвориться на спільний радянсько-німецький кордон). Винятком були дії польського підпілля й періодичні спалахи опору підпілля ОУН і “вибірковий терор” проти них співробітників НКВС, що часто завершувалися арештами десятків жителів, запідозрених у підтримці спротиву.

Ситуацію кардинальним чином змінив початок німецько-радянської війни. У той час, коли в міжвоєнний період у складі Польщі міжетнічні протиріччя виявлялися переважно приховано, після 22 червня 1941 р. вони проявилися більш явно і охопили всю територію прикордоння, а з української сторони суміжні райони Волині та Галичини. Хоча між Генеральною губернією окупованих польських областей (ГГ) і Райхскомісаріатом “Україна” (РКУ) була встановлена межа, події між прикордонням ГГ та українськими землями РКУ не були особливо тісно взаємопов’язані. Головним винятком були суміжні землі Володимир-Волинського району РКУ і Грубешівського повіту ГГ, а також повіти, які в роки нацистської окупації опинилися у складі люблінського та галицького дистриктів. Міжетнічні протистояння саме між цими землями тісно перепліталися і породжували нові взаємні суперечності.

Значна частина жителів обох національностей отримали керівні управлінські посади в організованих громадських господарствах і нерідко як господарських службовців або поліцейських брали участь в акціях окупаційної адміністрації із вилучення в селян-сусідів іншої національності продукції їх виробництва. Часто

³² Bundesarchiv in Berlin-Lichterfelde (BA). – R 58/215. – Fol. 1–370. – Bl. 97.

³³ Verordnungsblatt Generalgouvernement. – Krakau, 1941. – S.619; Fernschreiben Nr.398. Krakau, den 19.11.41. An der Gouverneur des Distrikts Galizien. Dr. Schoenhals. Regierung d. Generalgouvernement. Hauptabteilung Innere Verwaltung // ДАЛО. – Ф. Р-35. – Оп. 4. – Спр. 1. – Арк. 112.

скривджені людьми однієї національності представники іншої формували у сусідів негативні стереотипи, які переводили на цілі народи і наслідком чого був чіткий поділ жителів на “своїх” і “чужих”. Часто саме представники трактованого як національного ворога народу, які служили в німецьких структурах нижчих рівнів, в першу чергу асоціювалися у багатьох жителів з окупаційною владою, ніж правляча верхівка адміністративно-територіальних утворень, очолювали переважно керівні діячі нацистської партії з рангами СС.

Початок війни сприяв посиленню конкуренції за управлінські посади в окупаційній адміністрації. Чітко виражена політика деполонізації зумовила зміщення із займаних посад поляків у період сталінського режиму в Західній Україні та Західній Білорусі, однак проведений окупаційною владою Райху курс дебільшовизації сприяв усунування “радянських кадрів”, на місце яких знову повернулися польські управлінці, у яких була відповідна кваліфікація ще з 1920–1930-х рр. Підпілля польського еміграційного уряду, своєю чергою, вважало поновне призначення у владні структури регіону польських управлінців важливою підмогою для того, щоб у майбутньому підготувати позиції для оскарження анексії Галичини Радянським Союзом і доведення польського характеру районів українсько-польського та білорусько-польського прикордоння. У звіті Делегатури уряду Польщі в Білостоцькому окрузі про події за 15 серпня–15 вересня 1941 р. з цього приводу стверджувалося: “У цю хвилину майже всі адміністративні посади – за винятком керівних, зайнятих німцями – опинилися в руках поляків, оскільки окупант зайняв позицію повернення до праці людей, які перебували на цих посадах у 1939 р. ... Допоміжну службу виконує місцева поліція, організована майже виключно з колишніх польських поліцейських”³⁴.

Багато поляків, котрі видали себе за етнічних німців (“фольксдойче”), зайняли основні ключові впливові посади середньої адміністративної ланки і господарських установ у всіх великих повітових містах і невеликих містечках не тільки прикордонних, але і всіх інших районів Галичини зі змішаним населенням. Вже через перші півроку німецької окупації вони утвердилися на управлінських посадах цього регіону. Це заклало гострі суперечності конкурентної боротьби за посади у відносинах між українцями та поляками. 9 січня 1943 р. 1942 р. керівник відділу народної агітації і пропаганди дистрикту “Галичина” доповів керівництву Райхсміністерства народної агітації і пропаганди в Берлін доктору Фрітцу Праузе: “На підставі досвіду, який я мав з польським населенням Дистрикту “Радом”, я можу стверджувати по Дистрикті “Галичина”, що керівні кола всього тутешнього населення на 80% є поляками ... У всьому промисловому господарстві, особливо лісовому господарстві, опікунами призначені в основному поляки. Природна реакція на це – особливі розбіжності між українцями і поляками”³⁵.

Після усунення генерал-губернатором Генеральної губернії Гансом Франком із займаної посади першого губернатора галицького дистрикту Карла Ляша новий губернатор Галичини Отто Густав Вехтер зайняв дещо “зрівноважену” позицію щодо українців і поляків, але під тиском Г. Франка змушений був продовжувати лінію свого попередника, спрямовану на відновлення останніх в управлінських структурах середньої ланки адміністрації. 2 лютого 1942 р. Вехтер під час виступу

³⁴ ААН. – 202/II/6. – К. 120.

³⁵ ДАЛО. – Ф. Р-35. – Оп. 6. – Спр. 32. – Арк. 3.

у Львові перед Франком і членами уряду ГГ зазначив, що на кожні 10 польських діячів культури або аптекарів або у вищих навчальних закладах і театрах припадав тільки 1 українець. “У польські часи, само собою зрозуміло, українці були відсторонені від всіх вирішальних посад. Вони були робітниками поляків у містах, а в селах, оскільки вони не були самостійними селянами, слугами і батраками польських поміщиків”. Вехтер визнав, що залучення поляків до керівних посад в окупаційній адміністрації викликало серед українців враження відновлення часів польської окупації: “Це призводить до того, що в деяких випадках українці у впроваджуваних заходах вбачають зміцнення політики на користь поляків”³⁶.

Дослідження та аналіз політики Третього Рейху на українсько-польському прикордонні дозволяють зробити однозначний висновок: підтримуючи українську меншину на польській частині прикордоння нацистські окупаційні органи влади подібним чином підтримували польську меншину на українській стороні порубіжжя. Так само, як і у випадку українців у східних повітах краківського і люблінського дистриктів, так і у випадку поляків на Волині і в Галичині нацисти підтримали слабку меншість проти сильного більшості. Які не зацікавлені у фізичній ліквідації поляків, необхідних для протиставлення українців як противага і “козла відпущення” політики рейху, нацисти всіляко підтримували поляків.

Під час окупації Польщі нацисти застосовували практику масових виселень поляків з їх рідних земель, що мали стати територією для німецької колонізації. Однак крім поляків об'єктами політики переселення виявилися також українці. До розвитку протистояння на українсько-польському прикордонні, образно кажучи, “приклали руку” і штучно його провокували нацисти своєю політикою розселення німецьких колоністів в Замостівському повіті, звідки було вирішено виселити українців у місця більш компактного проживання українського етнічного населення порубіжжя – на Грубешівщині. Після затвердженого в Берліні рішення про це 29 грудня 1942 р. оберштурмбанфюрер СС Ганс Крюмей у депеші шефові підвідділу 4-го управління Головного управління безпеки Райху оберштурмбанфюрерові СС Адольфові Айхману констатував: “10 січня українці, виселені із Замостівського повіту, будуть розселені у Грубешівському повіті. Щоб зробити для них місце, потрібно виселити звідти приблизно від 3 000 до 4 000 поляків”³⁷. На підставі розпорядження губернатора Дистрикту “Люблін” з округу Замостя в Грубешівський повіт до початку листопада 1943 р. було переселено загалом 264 родини відомих українців або разом 1212 осіб³⁸.

Однак виселені з Замостівського повіту на Грубешівщині українці виявилися головним об'єктом нападок з боку місцевого польського населення, яке вкрай вороже зустріло нових поселенців, вбачаючи в них насамперед образ національного ворога і суперників в міжетнічній конкуренції за все – посади, землю, вплив на політику окупаційних властей і т. п. Окупаційна влада, зацікавлена в зменшенні кількості місцевого населення на окупованих територіях з метою їхнього подальшого заселення німецькими колоністами, охоче розпалювала польсько-українське протистояння.

³⁶ ДАЛО. – Ф. Р-35. – Оп. 2. – Спр. 67. – Арк. 78.

³⁷ Okupacja i ruch Oporu w dzienniku Hansa Franka. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1970. – Т. 1. – С. 592, 600.

³⁸ ВА. – R 102 II/11. – Вл. 63.

В Грубешівському повіті на Холмщині окупаційна влада не реагувала на протести УЦК з вимогою покласти край вбивствам місцевих українців загонами АК. Вже 25 лютого 1943 р. провідник УЦК професор Володимир Кубійович у меморандумі Г. Франку писав, що у Дистрикті “Люблін” польські службовці та поліція на кожному кроці прагнуть “завдати шкоди українському населенню та винищити його”. Провідник УЦК констатував, що у зв’язку з акцією виселення в Замості нелегальні формування на Холмщині та у районі Ярослава та Сянока “збільшилися на сотні і навіть тисячі поляків”, “складаються майже виключно з поляків” і “користуються підтримкою польського населення та поліції, які, крім того, неправдиво інформують німецьку владу, щоб усю відповідальність перекинути на українців”³⁹.

Особливе зацікавлення у розпалюванні конфронтації проявили інстанції СС і поліції Райху. Німецькі поліційні інстанції намагалися поглиблювати національні антагонізми і не сприяти об’єднанню представників двох сусідніх народів у боротьбі проти Третього Райху. З цією метою вони використовували співробітників допоміжних поліцій в Східній Європі в акціях проти рухів опору поза їх рідних земель. Зокрема, навесні 1943 р український охоронний батальйон № 203 та групи службовців так званої української допоміжної поліції були використані в боротьбі проти прокомуністичного польського підпілля на Холмщині, в той час як в Курській області в Росії місцева поліція була укомплектована частково з українців, а в районах РКУ діяли поліцейські загоны, створені переважно з росіян⁴⁰.

На Волині українсько-польську ворожнечу послідовно і вдало розпалювали представники німецької окупаційної адміністрації. Після переходу поліцаїв-українців та кількох місцевих українських охоронних батальйонів на сторону збройних формувань національного підпілля, у формі помсти українцям нацисти перекинули туди польський охоронний батальйон № 202 і сформували замість українського польський охоронний батальйон № 107, створили польську поліцію і цілеспрямовано направляли їх дії проти українських селян (особливо в суміжних із Грубешівщиною Володимир-Волинському повіті і Луцькому повіті РКУ). Докладну записку ситуацію, що виникла внаслідок цього, 23 травня 1943 р. підготувало керівництво об’єднаних партизанських загонів у Рівненській області першому секретареві ЦК КП (б) У Нікіті Хрущову і начальникові радянського Українського штабу партизанського руху (УШПР) полковнику держбезпеки Тимофіїві Строкачу.

“Німці, – було стверджено у записці, – почали допомагати полякам зброєю, створюючи одночасно польську поліцію замість української поліції, яка перейшла до націоналістів. У м. Колки поліція на даний час складається виключно з поляків. В окремих районах області – Дубно, Сарни, Млинів, Клевань та інших німці озброюють поляків гвинтівками та кулеметами для боротьби проти партизанів та націоналістів, однак випадків виступів поляків проти партизанів ще не помічено. У такому населеному пункті, як Гута Степанська, поляки мають до 100 гвинтівків та 9 кулеметів. Населення польських сіл у зв’язку з відсутністю зброї створює групи самооборони, на озброєнні яких є сокири, вила, коси, піки і т. д. Деякими

³⁹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України у Києві (ЦДАВОВУ України). – Ф.3959. – Оп. 2. – Спр. 131. – Арк. 4–6.

⁴⁰ Кондакова Н. И. Идеологическая победа над фашизмом (1941–1945 гг.) / Н. И. Кондакова. – Москва: Политиздат, 1982. – С. 92.

комітетами самооборони керують ксьондзи та вчителі – як, наприклад, в м. Володимирець, село Стахівка. Поляки спільно з німцями беруть участь в операціях проти націоналістів; так, ними повністю спалені село Трипутні та частково Грані як найбільше націоналістичні. 11 травня цього року поляки спільно з німцями оточили націоналістичне село Цепцевичі Володимирського району, розбили націоналістів й забрали українську молодь для відправки до Німеччини⁴¹.

Фактор сили: роль рухів опору національного підпілля і його збройних формувань у розпалюванні конфлікту

До початку 1943 р. в окупаційній адміністрації нацистської Німеччини на прикордонні між Західною Україною та Польщею з'явилися конкуренти – українське та польське підпілля і їхні перші збройні формування. Окупаційна влада чекала приводу, щоб розправитися з ними. Нацисти відверто провокували населення до міжнаціональної ворожнечі. Припинення протистояння між українцями та поляками було не вигідно для окупаційної адміністрації, оскільки нормалізація відносин між ними привела б до згоди між рухами опору цих народів і створенню спільного фронту їхньої боротьби проти гітлерівського режиму.

Загальне уявлення про атмосферу життя на прикордонні допомагають зрозуміти документи того часу. 20 квітня 1943 р. діяч польського підпілля Людвік Ландау записав у своєму щоденнику, що для німецької окупаційної адміністрації на Волині характерна “непевність позиції у цілому краї при тому, що на Західній Волині (у Володимирівському повіті) дійшло до відвертого українського повстання (скерованого своїм вістрям, зрештою, і проти поляків)”⁴².

У квітні 1943 р. командувач АК Стефан Ровецький в спеціальному рапорті в Лондон, коментуючи нацистську боротьбу проти українського опору, констатував: “Тепер почалося переслідування українського руху за незалежність, яке останнім часом прийняло систематичний і масовий характер”. Тут же він визнав, що в той же самий час “німці допустили польських фахівців до державної служби (фінансові управління, пошта, залізниця) і на посади, що вимагають технічної підготовки, наклали податок на українську кооперацію, а на українців наклали суворий контроль”⁴³. Незабаром після цього 4 травня 1943 С. Ровецький доповів своєму еміграційному уряду в Лондоні, що український повстанський рух поширився з Сарненського повіту на Костопільський і його діяльність була спрямована “спочатку проти поляків, задіяних в німецькій лісовій службі, і осадників”. Ровецький вказав, що після переходу української поліції в УПА німці “закликали поляків вступати до поліції”⁴⁴.

Озброєння багатьох баз польських збройних формувань окупаційною владою стало платою за їх лояльність до німецької цивільної адміністрації. Коментуючи використання антипольської акції УПА нацистами для розпалювання ворожнечі поляків до українців, делегат уряду у звіті до Лондон за липень 1943 справедливо

⁴¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України у Києві (ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 523. – Арк. 78–79.

⁴² Landau L. Kronika lat wojny i okupacji / Ludwik Landau. – Warszawa: Państwowe wyd-wo naukowe, 1962. – Т. II. – С.379, 356.

⁴³ Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. – Tom VI. Uzupełnienia. – Londyn, 1989. – S. 319.

⁴⁴ Ibid. – Т. III. – С. 4–5.

зауважив: “Однак німецька пропаганда в типовий для себе спосіб підхопила цю справу для приглушення антинімецьких настроїв на кресах і відвернення від себе ненависті поляків й скерування її проти українців”⁴⁵.

Внаслідок цього у відносинах між українцями і поляками на заселених ними етнічно змішаних землях розігралася кривава драма, яка охопила прикордонні та суміжні з ним і заселені переважно українцями райони Галичини і Волині. Нерідко події по один бік кордону впливали на перебіг подій по інший бік кордону. Наприкінці серпня 1943 р. керівні діячі ОУН-Б й командування УПА на Волині закликали українців на Холмщині створювати самооборону для стримування вбивств українців діячами польського підпілля. Наприкінці серпня 1943 р. командир групи УПА “Турів” Юрій Стельмашук, зокрема, видав звернення “Українці Холмщини й Підляшшя!”, в якому було сказано: “Україна горить і стікає кров’ю. Німці по сей бік, а більшовики по той бік фронту плюндрують нашу землю. Пожари, розстріли по всій Україні... На поміч цій нищівній роботі ідуть і польські підпанки. Вони масово служать у німецькій жандармерії, помагають безпосередньо нищити українське населення. Вони, як і самі – як колись за Польщі – бандами нападають на українські села, палять їх, а людей стріляють. Наслідки гуляння цієї здичавілої банди стрінете скрізь на Холмській землі. Поляки замість того, щоб боротися за свою власну державу на своїй землі, яку німці вже донищують, ідуть на грабіж українських земель... Тому творіть свою власну силу для своєї оборони. Хто живий, хто може носити зброю, хай бере її і вступає в УПА”⁴⁶.

У серпні 1943 р. тисячі польських втікачів з Волині опинилися на Грубешівщині та Холмщині, де сотні з них почали поширювати антиукраїнські чутки, перебільшуючи масштаби і форми загибелі поляків під час українсько-польського конфлікту на Волині. Восени того ж року десятки з них, поповнивши місцеві польські боївки, розпочали масові вбивства місцевих українців, повідомлення про що з’явилися у звітах осередків УЦК. У вересні 1943 р. у повідомленні УДК у Холмі було так описано наслідки впливу міжнаціонального протистояння на Волині на розгортання українсько-польського конфлікту на Холмщині: “Від часу, як з Волині почали прибувати на терен Холмського повіту поляки-утікачі, польські шовіністи, які від довшого часу провадять боротьбу зі всім, що українське, поширили свою нікчемну роботу і повели наступ на спокійне українське населення у всіх ділянках його життя. Використовуючи нагоду нібито кривдження поляків на Волині місцевим українським населенням і змушування до утечки на ці терени, темні польські елементи підбурили місцеве [польське] населення проти українців та заогнили відносини між обома народами до найвижчого ступня. Збільшився терор і систематичне нищення найсвідомішого українського активу”⁴⁷.

Реагуючи на повідомлення про антиукраїнський терор, 17 вересня 1943 р. УДК у Холмі у зверненні до українців засудив скоєні польськими терористами “акти насильств, морди й грабунки над безборонними українськими інтелігентами

⁴⁵ ААН. – 202/III/200. – К. 30.

⁴⁶ Державний архів Рівненської області. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 82.

⁴⁷ Bericht. September 1943. Ukrainische Hilfskomitee in Cholm // ЦДАВОВУ України. – Ф. 3959. – Оп. 2. – Спр. 132. – Арк. 40. Цит. за перекладом: Український Центральний Комітет у Львові. Організаційний відділ. Холм, дня 28.9.1943 // ЦДАВОВУ України. – Ф. 3959. – Оп. 2. – Спр. 132. – Арк. 45.

й селянами” й закликав українців не дати спровокувати себе на відповідні антипольські дії й не піддаватись ”впливам ворожої провокації, з чийого боку вона не походила б”: “Це наше становище хочемо підкреслити особливо тепер, коли в зв’язку з напливом збігців з Волині шириться провокаційна агітація серед місцевої людності Холмщини. Акти насильства над мирною безборонною людністю кожної національності, з якого боку вони не походили б, ми завжди осуджували, але осуджуємо рівно ж провокаційні спроби перекинути відповідальність за ці акти на українську людність чи закликаючи до помсти на ній”⁴⁸. 18 жовтня подібне звернення видав УДК в Грубешові, а 2 листопада він же закликав надати допомогу жертвам польського терору з сіл Моложів, Стрільці, Тухані, Пасіка, Мірче, Молодятичі, Грабовець та інших⁴⁹.

Однак подібні звернення були “голосом волаючого у пустелі” – польські біженці з Волині й польське підпілля не припинили антиукраїнських дій. 25 листопада 1943 р. у доповідній записці для В. Кубійовича “Звіт праці за місяць листопад 1943 року” заступник представника УЦК в Любліні Володимир Левицький констатував: “Польські втікачі з Волиня переходять більше разів Буг, носять звідтіля сюди оружжя, яке тут продають за добрі гроші. Так, в селі Дубенка наша поліція знайшла в підводі «уходзці, і то нещеньсьвіего, заменчонега гайдамаками», – три кріси, з яких один самочинно вистрілив й убив одного мазура. В колонії Порай наша поліція застукала банду в одній хаті, якої трьох членів застрілила. Як пізніше показалося, банда складалася з одного місцевого поляка, а трьох з Волиня. Так-то терплять «бідні поляки» Волиня. Польські «уходзці» переходять Буг, нападають на наші села за Бугом, рабують худобу і продають м’ясо на паску, навіть в Грубешові”⁵⁰.

На антиукраїнський терор на Холмщині, своєю чергою, адекватно реагували українські націоналісти у прикордонних районах Галичини і Волині. Ось як, наприклад, були описані події на так званому “сокальському кордоні” у першій декаді жовтня 1943 р. в звіті УДК у Сокалі: “Польські партизани оточують українські села, палять, а втікаючих людей зі сіл стріляють. У відплаті волинські партизани вирізали кілька польських родин у польській кольонії Важів, в селі Войславичах, Опільську і в Конотопах”⁵¹. Незабаром після цього 22 жовтня 1943 р. занотував діяч польського підпілля Л. Ландау у своєму щоденнику події на “кресовому прикордонні”: “А українська бойова організація (УПА – Українська Повстанча Армія) зміцнює діяльність, скеровуючи її однаково проти німців, як і більшовиків (диверсійних відділів) та поляків. Там тепер є справжня *bellum omnium contra omnes*!”⁵². Подібним чином розгорталася подія на кордоні Дистриктів “Люблін” і “Краків” і Дистрикту “Галичини”. 27 жовтня 1943 р. священник Василь Бояновський так описав умови життя на українсько-польському прикордонні у листі Митрополитові ГКЦ Андрееві Шептицькому: “Перед вчера убито в селі Стрийка двох наших громадян

⁴⁸ До української людности Холмщини. УДК в Холмі. Холм, 17 вересня 1943 р. // НАС. – МГ 31. D 203. – Vol. 24. File. 12. UTsK Lublin. Posters (1940, 1943).

⁴⁹ До українського громадянства Грубешівщини. УДК в Грубешеві. Грубешів, 2 листопада 1943 р. // НАС. – МГ 31. D 203. – Vol. 24. File. 12. UTsK Lublin. Posters (1940, 1943).

⁵⁰ НАС. – МГ 31. D 203. – Vol. 24. – File. 11 – UTsK Lublin. Reports (1940-1944).

⁵¹ 12.10.43. Вісті з Сокальщини // ЦДАВОВУ України. – Ф. 3959. – Оп. 2. – Стр. 132. – Арк. 23.

* Війна усіх проти усіх (лат.).

⁵² Landau L. Kronika lat wojny i okupacji... – Т. 3. – S.335.

вночі. Кажуть, що убила їх польська боївка. Отець Андрій Кузьма був нині в ньому і говорив, що в селі велике напруження, а він сам вдома не ночує. Село є мішане: пів українців, а пів поляків. Життя стає з дня на день більше нервовим”⁵³.

Дії українських і польських збройних формувань й ескалація міжнаціональної ворожнечі на прикордонні

Від осені 1943 р. підпілля АК намагалося створити на українсько-польському прикордонні смугу укріпленої озброєних баз, в яких було зібрано велику кількість озброєння і боєприпасів для майбутньої боротьби проти українських повстанських сил. Водночас більшість інших польських сіл стали заручниками кривавого конфлікту, оскільки від весни організатори антипольської акції ОУН-Б поширили на них колективну відповідальність за антиукраїнські вчинки окремих жителів цих сіл чи військові приготування великих опорних пунктів польського підпілля у сусідніх селах.

Для українців Холмщини і Грубешівщини, які пережили війну, весна 1944 р. залишилася у пам'яті як період найбільшого спалаху антиукраїнського терору польських збройних формувань АК, до антиукраїнського терору яких активно приєдналися сформовані з місцевих поляків т.зв. Селянські батальйони – “БХЛ” (Bataliony Chłopskie – BCHL). 12 березня 1944 р. сучасник тих подій священник з Грубешева записав у своєму щоденнику: “Події йдуть такі, що годі й писати денник. Нерви не дають. Від четверга рано горить ціла волос[т]ь М’яке: М’яке, Сагринь, Малків, Моножів, Ласків, Терєбінь і ін. В самім Сагрині наразі начислюють на 400 (чотириста) забитих. Мордували всіх українців, кого стрінули, жінок і дітей. За кілька днів будуть докладніші обчислення жертв”⁵⁴.

Наприкінці квітня 1944 р. у звіті керівництву УЦК провідник УДК в Грубешеві вказав: “В Сагринській волости грасують (гасають – А.Б.) бандити з Тишовецької та Кітлицької вол. та вбивають селян, які сіють чи перебувають на попелищах. С. Тучапи, Моложів, Сагринецької волости, Старе Село, Ликошин, Дутрів, телятинської волости, Кришин, Набряж, лащовецької волости зайняті польськими бандитами. Решта телятинської волости, потуржинської та долобичівської обняті «партизанами» з «УПА»”⁵⁵.

Представники кожної зі сторін конфлікту трактували свої дії проти сусідів-суперників як помсту за дії ворогів, оскільки ніхто не хотів брати відповідальності за каральні дії, під час яких гинули переважно ні в чому не винні цивільні жителі. Керівництво польського підпілля на Яворівщині, наприклад, саме так розцінило генеральну протиукраїнську акцію, заплановану для проведення у середині квітня 1944 р. 12 квітня того року офіцер АК у Городку “Даля” розіслав командирам польських підрозділів у Яворівському повіті повідомлення, в якому було зазначено: “Інспектор наказав стягнути усі наявні у Яворівському повіті сили до лісу, забезпечуючи ці відділи більшою кількістю автоматичної зброї. Завданням цих відділів

⁵³ Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДІА України у Львові). – Ф. 201 – Греко-католицька Митрополича консисторія, м. Львів. – Оп. 1 р. – Спр. 221. – Арк. 60.

⁵⁴ Там само. – Спр. 202. – Арк. 8.

⁵⁵ Звіт з подій Грубешівського повіту та праці в УДК від 10-30.IV.1944 року // НАС. – МГ 31. D 203. – Vol. 25. File. 10. Nimets’ko-polskyi teror. Halychyna.

є провести відплатну акцію [przeprowadzić odwet]. Після виконання обов'язково переслати звіт”⁵⁶.

Реагуючи на прояви антиукраїнського терору польських збройних формувань, у середині березня 1944 року на території Холмщини почали діяти перші курені УПА “Галайда” і “Тигри”. Від середини квітня з Волині перекинута загін УПА імені Івана Богуна (командир “Остріжський”), курінь під командуванням “Наливайка”, а з Карпат – курінь “Сіроманців” командира Яструба. Усі збройні формування були об’єднані під командуванням Холмської ділянки (відтинку) УПА під проводом Степана Новицького. Починаючи від 28 березня 1944 р., ці частини УПА повели наступ проти тих польських сил, котрі були базою озброєних польських боївків. Ними були Острів, Жанрики, Посадів, Стенятин. 15–20 квітня курені УПА проводили бойові операції в Південній Грубешівщині, де контроль УПА поширено на територію до р. Гучви. Саме під охороною збройних відділів УПА тамтешні українські селяни отримали можливість повернутися до своїх сіл і відновити господарювання. Треба відзначити, що ці дії УПА викликали широкий відгук на Холмщині. Наприкінці квітня 1944 р. в Холмі зібралися представники української громади, які високо оцінили зусилля УПА щодо захисту місцевих українців. Від смерті людей часто рятували тільки підрозділи УПА під час своїх рейдів через Перемишльщину та Грубешівщину. 24 квітня 1944 р. у доповідній записці В. Кубійовичу інженер Лучишин з УЦК у Перемишлі констатував, що діяльність повстанців “з-під стягу “УПА” зачинає поширюватися також і в Перемиській окрузі”, при чому перші загоны вже здійснюють рейди “по селах, ночують, а навіть днюють по селах, роблять заходи для стягання контингентів, збирають гроші і т. д.”. “Ціла хмара таємничих агентів веде енергійну акцію по наших селах за втягуванням місцевої молоді до «лісових кадр», змушує місцеву молодь до вступу в «лісовики», поширює різні легенди про героїчні подвиги «УПА» на фронті та в запллі большевиків”, – продовжував він, підсумовуючи: “В оцінці теперішньої політичної ситуації ставлять ті агенти таку тезу: найперше треба причинитися до ліквідації німецької сили, а потім, мовляв, з большевиками дамо собі раду”⁵⁷.

Дуже чітко вся складність такої ситуації була відображена у звітах підпілля ОУН-Б про хід проведення антипольських акцій УПА в українсько-польських прикордонних селах. В одному з таких документів, наприклад, діяльність одного з відділів УПА поблизу Рава-Руської було описано так: “Дня 25.4.44 окружна боївка провела нищільну акцію на село Смолки, у висліді чого спалено 6 польських господарств і зліквідовано 6 мужчин і дві жінки поляків. Дня 27.4.44 та сама боївка зліквідувала в селі Улицько-Середкови 55 мужчин і 5 жінок-поляків. При цьому спалено около 100 господарств. Під час пожежі чути було вибухи муніції і гранат”. Далі під час опису анигпольської акції на Любачівщині було вміщено подібну інформацію: “19.4.44 відділ УПА «Местники» знищили польське село Рутку. В год. 5.30 відділ вступив в село і зажадав від солтиса, щоб населення здало зброю, в противному разі село буде спалено. Село поставилося до домагання негативно. Тому село спалено і зліквідовано 80 поляків. Під час пожежі хат чути було вибухи амуніції, що не вгасали довший час. Власних втрат не було. 25.4.44 сотня

⁵⁶ ААН. – 203/XV-17. – К. 271.

⁵⁷ National Archives of Canada in Ottawa. MG 31. D 203. – Vol. 25. File. 13. Nimets'ko-polskyi teror. Przemysl (1940-1944).

«Местники» знищила чисто польське село Вільку Коровицьку. Село спалено. Під час пожежі чути було часті вибухи муніципії»⁵⁸.

Антипольська акція УПА в Галичині була вигідна для окупаційної влади націонал-соціалістичної Німеччини як засіб тиску на поляків з метою змусити їх виїхати на роботу до Райху, а навесні 1944 р. – до евакуації на захід. Нацисти були зацікавлені у тому, щоб місцеве населення виїхало на захід й більшовики застали при подальшому просуванні в Галичину обезлюднені території. 8 травня 1944 р. керівник органів безпеки Райху в Генеральній губернії Вільгельм Коппе на засіданні уряду ГГ лаконічно констатував: «В іншому відбувається пересування населення з боку поляків, які зі страху тиску українців утікають з Рава-Руської округи до дистрикту Краків»⁵⁹. У місячному звіті розвідки ГА «Північна Україна» за травень 1944 р. підтверджено: «Втечі від українських терористів спонукали деяку кількість поляків добровільно зголоситися до праці в Райху»⁶⁰. 25 травня офіцер «Фалья» доповів Львівському обласному командуванню АК Львівської області: «У містечках Рава-Руська та Любачів, коли поляки отримали від українців заклики виїзду за Сян, німецькі органи влади відповідали виділенням евакуаційних потягів для поляків і ствердили, що не відповідають за долю поляків, які залишаються»⁶¹.

Водночас окупаційні силові структури нацистської Німеччини до останніх місяців окупації Галичини та суміжних земель намагалися видати себе захисниками від польського терору, використовуючи для цього українців. У лютому 1944 р. на лінію міст Холм–Замостя–Томашів для боротьби проти радянських партизанів була скерована Бойова група Баєрсдорфа, яку в березні у згаданих місцевостях було замінено Галицьким добровольчим полком СС № 5. Водночас у район Грубешівського повіту, розміщеного на цій же лінії між Холмом і Томашовом, було скеровано Український легіон самооборони (УЛС). Від середини березня галицькі добровольці і вояки УЛС спільно з відділами Вермахту провели об'єднані проти-партизанські й пацифікаційні акції. У звіті командира Зігфріда Ассмуса командирів поліції порядку в Любліні від 16 березня 1944 р. було констатовано: «13 березня 1944 р. 180 вояків під командуванням Ассмуса і 80 службовців місцевої української поліції зазнали нападу місцевої банди поблизу Масломеча. Банда ... відступила до болот Сагрині. Там бандити приєдналися до їх основних сил. Як було повідомлено, бандити втратили 18 осіб у великій сутичці, включно з дезертиром із польської поліції. Ми не зазнали втрат. Відсунута у південному напрямку, банда була ізольована в українських господарствах поблизу Модрина... Вбито ще 6 бандитів. Ми не мали втрат! Частина продовжує боротися проти ворога». В іншому звіті від 21 березня було констатовано: «19 березня 1944 р. кращих вояків мельниківського загону (Ассмуса) і 40 місцевих поліцаїв були відібрані провести розвідку в зоні Малкова... Була виявлена і оточена банда, що ... нараховувала 400 вояків. Ми мали бій тривалістю від 5 до 11 годин... Ворог втратив 67 осіб. Кількість поранених є невідомою». Зі слів автора звіту, тоді ж загинули один легіонер і один службовець німецької поліції, один легіонер був поранений і «6 пропали безвісти», а також було «втрачено

⁵⁸ Звіти з відбухити протипольських відплатних акцій на терені окр. Рава Руська // ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 34. – Арк. 265.

⁵⁹ DHF. – Vol. XXXVa. – K. 1. – T. 86. – S. 400.

⁶⁰ Bundesarchiv-Militärarchiv in Freiburg. – RH 3/474. – Fol. 1. – Bl. 673.

⁶¹ AAN. – 203/XV-18. – K. 73.

1 кухню і 15 коней”. У рапорті від 12 квітня 1944 р. комендант німецької поліції, посилаючись на повідомлення 1-го (моторизованого) батальйону жандармерії, повідомив, що УЛС у зв’язку з операцією проти великого польського підрозділу в Грубешівському повіті провів наступ об’єднаної бойової групи в районі Краснишин (Krasnyszyn) та Скербишув (Skierbyszow). “Як було заплановано, атаку на банду проведено за 20 км у південному напрямку від Грубешева 27 березня 1944. Банду було виявлено поблизу Ляскова (0 635), 21 км на південь від Грубешева, і знищено. Успіхи: 75 бандитів вбито, 2 захоплено в полон, захоплено 1 кулемет, 30 гвинтівок, 1 000 патронів... Знищення банди, що стаціонувала у Малкові, було здійснене двома сотнями Галицького добровольчого полку СС № 5”, – повідомив 28 березня 1944 р. командир бойової групи Вульбрандт, вказавши, що по власному боці були вбиті два німці й поранені 9 німців, у тому числі 1 артилерист і 5 вояків Вермахту, а також 4 українці, зокрема 3 вояки УЛС і 1 вояк Галицького добровольчого полку СС № 5⁶².

Спроби силового вирішення проблеми українсько-польського протистояння керівництво німецької поліції і СС потрактувало як досягнення на користь мирного співіснування української і польської громад. У зверненні керівника СС і поліції Дистрикту “Люблін” Оділю Гльобочніка до українського населення з приводу розгрому формування “БХЛ” під командуванням “Басая” на початку червня 1944 р., зокрема, було вказано: “Польська терористична банда під проводом Басая, яка від довшого часу непокоїла і тероризувала українське населення Грубешівського повіту, зістала знищена німецькими збройними силами. Українці та мирне населення Грубешівського повіту мають змогу знова зайнятися спокійно своєю господарською працею”. Звернення також закликала до припинення виступів УПА на території Замойського та Грубешівського повітів: “Вже найвищий час, щоб зрозуміти, що боротьба на життя й смерть між українцями та поляками на цих теренах – це тільки вода на большевицький млин, котра є спровокована тільки большевицькими агентами”⁶³.

Окупаційні інстанції націонал-соціалістичної Німеччини, однак, насправді розпалювали вогонь конфлікту між українцями і поляками. Підсумовуючи нацистську політичну лінію розпалювання міжетнічної ворожнечі на українсько-польському прикордонні, у липні 1944 р. губернатор Люблінського дистрикту Ріхард Вендлер визнав у листі Г. Франку: “Важкі помилки допущено також у трактуванні наявних у ГГ політичних проблем населення, особливо у трактуванні питання [взаємин] між поляками і українцями. Ці обидві групи розігрували одну проти іншої, щоб самим отримати від цього користь і намагалися при вирішенні цього питання копіювати англійські методи. Результати були катастрофічні. Застосування цих методів призвело до того, що поляки і українці взаємно послабли – як, наприклад, в окрузі Грубешів та частково суміжних округах”⁶⁴.

В одному з підсумкових звітів підпілля ОУН-Б на Закерзонні перебіг міжнаціонального конфлікту на українсько-польському прикордонні було охарактеризовано так: “В квітні 1944 р. в південній частині Грубешівщини спалено дощенту всі поміщицькі палати та фільварки, як остною польської [землі], а на спалення поляками

⁶² *Styrkul V. We accuse. Documentary Sketch / Valeriy Styrkul.* – Kiev: Dnipro publishers, 1984. – P. 267–270.

⁶³ СС і Поліцайфірер на Люблінський Дистрикт. // ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 35. – Арк. 232.

⁶⁴ ВА. – R 52 II/261. – Fol. 1. – Bl. 9.

44 українських сіл у відплатних цілях спалено всі польські села та колонії в тім же терені, поляків відперто на захід по лінії Жерняки–Набрж–Грабовець. Десятки вогневих заграв, палаючих колоній та фільварків [продем]онструвало перед українською землею, що Холмщина, як і інші українські області, розправляються криваво з польським поміщицтвом та колонізацією”. Перші дії відділів УПА на Холмщині у звіті було описано так: “На початку квітня 1944 р. сотня “Вовків” разом з двома відділами Волинської самооборони вирушили вперше на ліквідацію польських озброєних груп, які спалили останні південні села Холмщини, робили випадки на Галичину. В тому часі спалено польськими [банд]ами такі галицькі села: Костяшин, Ліски, Василів, Волжин. [Мето]ю поляків – це пізніше виявили на слідстві переловлені польські розвідчики, було знищити всі українські галицькі села по Буг і Солокію”. У звіті зроблено висновок, що кривавий конфлікт й зумовлена ним міграція населення змінила з полінаціонального в мононаціональний характер українську й польську сторони прикордоння. Підведено підсумок про створення по обидва боки прикордоння свого роду демаркаційної лінії, що відокремила українські етнічні землі від польських: “Під кінець травня в південній Грубешівщині не лишилося ні одного польського села: і ані одної польської колонії. ... Внаслідок жорстоких боїв повстала на пасі Угнів, Жерники, Стинятин, Набрж далі вздовж Гучвою до Конюх через Гобешів Руський, село Бересть аж під Грабовець – демаркаційна лінія, за яку з української або польської сторони перейти одинцем було майже неможливе. З української сторони на границі стояли все відділи УПА і боївки, а з польської сторони створено навіть КОП (Корпус Охрони Пограніча). Такий стан тривав аж до приходу Червоної Армії”⁶⁵.

Примноження ненависті

Криваву міжнаціональну війну на прикордонні не зупинило встановлення на прикордонні сталінського режиму, який вирішив зупинити її своєрідним чином, проголосивши й здійснюючи боротьбу однаково як проти відділів УПА, так і проти збройних формувань, командири яких не хотіли їх розформувати й перейти у підпорядкування залежного від СРСР Польського Комітету Національного Визволення. У цій боротьбі внутрішні війська НКВС вдало для себе використовувала укомплектовані з місцевих поляків винищувальні батальйони в операціях проти УПА, під час яких часто страждало безборонне цивільне населення українсько-польського порубіжжя. “Винищувальні батальйони, – визнав 11 жовтня 1944 р. під час наради обласного партактиву начальник управління НКВС прикордонної Дрогобицької області Александр Сабуров, – сформували з поляків, які свого часу служили німцям; ось ці поляки, використовуючи надану їм перевагу, користуючись тим, що у них в руках зброя, мстять українцям”⁶⁶.

Після відступу Вермахту з українсько-польських прикордонних районів ворожнеча між місцевими українцями і поляками не припинилася й трансформувалася у взаємне міжнаціональне насильство проти цивільного населення, яке підтримувало “своїх партизанів”. Дуже часто об’єктами нападу були ті села прикордоння,

⁶⁵ Стихійна та організована відплата // ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 34. – Арк. 38.

⁶⁶ ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 2. – Спр. 15. – Арк. 51.

що раніше постраждали від розпалювання міжнаціональної ворожнечі. В одному зі звітів підпілля ОУН-Б на Холмщині від 1 грудня 1944 р. з цього приводу було констатовано: “3.11.44 о год. 8-ій рано поляки напали на укр. село Малків трьома групами в числі 200 осіб. На період все пограбували, убили 14 осіб (діти і старці). Опісля села спалили. Згоріло 120 господарств. 13.11 убито двох польських бандитів, що напали на укр. землі селянина в Боброширичах. 22.11 поляки зграбували в селі Тихобіче 8 укр. господарств, при чому вбито 6-ох. 4.11 поляки вбили 2-ох хлопців села Малків та дві жінки, які викопували на пожарищі своє добро... 7.11 поляки зробили напад на села: Сиховичі, Ласків, Сагринь, Андріївку, Мяжке, колонія Березів, Перебінець, Стрижівець, Мелигів і Теребінь”⁶⁷.

Терор польських боївк зумовлював періодичні рейди відділів групи “УПА-Захід” на Закерзоння, де вони намагалися стримати антиукраїнський терор збройних формувань АК. Згідно з одним зі звітів для відділу “Іноземні армії Сходу” при Генштабі Верховного командування сухопутних військ Німеччини від 17 грудня 1944 р., наприклад, наприкінці того року лише в лісах в околицях Холма діяло приблизно 500 вояків УПА⁶⁸.

Від початку 1945 р. до масового терору на українсько-польському прикордонні крім відділів АК, УПА і підрозділів внутрішніх військ НКВС почали вдаватися відділи польської міліції у прокомуністичній Польщі. 5 березня 1945 р. з цього приводу прокурор Львівської області Пьотр Корнілов поінформував секретаря Львівського обкому КП(б)У Івана Грушецького:

“24.II.1945 року на село Кобельниця-Руська, суцільно населене українцями, напала польська поліція з кількох сіл: Великі Очі, Любачів, Луковець і Бузомір на чолі з комендантом поліції на Ополе-Фельсендорфе Байгерта ... Під час цього нападу влади поліція і штурмовики спалили 180 дворів, вбили 34 чоловіків, забрали 100 корів, 80 коней, 40 штук свиней, 40 возів, носильний одяг, продукти і т. п.”⁶⁹.

Однак у перші місяці після нацистської окупації дислоковані на прикордонні частини внутрішніх військ НКВС СРСР не зупинили конфлікт у прикордонних районах й часто виступали лише у ролі фіксаторів міжнаціонального протистояння. 12 квітня 1945 р., наприклад, В. Рясной зі Львова доповів Л. Берії:

“Доповідаю про безчинства польської міліції, що проводяться відносно українського населення, яке перебуває за прикордонною смугою після передислокації військових комендантів Червоної Армії далі на Захід. ... Активізувалася діяльність польської міліції щодо винищення українського населення, грабежу і знищення майна, а за останній час терористична діяльність польської міліції набуває масового характеру. З відомостей, що надійшли від достовірних джерел, терористична діяльність польської міліції характеризується наступними фактами: 22 лютого с. р. на хуторі Бучина в 8 км на захід райцентру Краковець Львівської обл. групою польської міліції чисельністю 30 осіб пограбовано 10 українських господарств і розстріляно 8 чоловік жителів цього села. 23 лютого в селі Труйчиця Перемишльського повіту польська

⁶⁷ Вісті з терену за час від I.XI.–30.XI.1944 р. Польські акції // ЦДАВОВУ України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 135. – Арк. 11.

⁶⁸ National Archives and Record Administration (NARA). – T-78. – Roll 566. – Frame 000424.

⁶⁹ 5 марта [19]45. Исполкому Львовского облсовета депутатов трудящихся, Секретарю Обкома КП(б)У тов. Грушецкому И. С. (для сведения). Представление. Прокурор Львовской области (П. Корнетов) // ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 239. – Арк. 74–74 зв.

міліція цього села розстріляла 10 чоловік українців, будинки яких спалено. У той же день північніше райцентру Краковець групою польської міліції підпалений будинок жителя цього села Сельчака Івана, записався на виїзд до СРСР. При спробі з боку Сельчака ліквідувати пожежу польська міліція відкрила по дому ружейно-кулеметний вогонь ... Польськими властями діяльність міліції щодо пограбування і винищення українців жодним чином не припиняються, дії міліції проходять безкарно”⁷⁰.

Висновки. Протягом Другої світової війни польські й українські землі були ареною боротьби за світове панування між двома наддержавами зі злочинними режимами – нацистською Німеччиною і більшовицьким Радянським Союзом. Очевидно, що політичне протистояння й згодом тотальна війна не могли не позначитися на долі українців і поляків. Не залишилися осторонь, а й навіть періодично епіцентром цієї боротьби було також етнічно змішане українсько-польське прикордоння. Кожна з держав намагалася по-своєму використовувати “українську карту” і польське питання у власних інтересах. Жителі прикордоння за таких обставин приречені були стати заручниками воєнних обставин, тоталітарних режимів і їх злочинної політики і часто кожна з цих країн вдало для себе використовувала історичні антагонізми, виступаючи у ролі “оборонців” і “захисників” представників однієї національності від brutальних дій представників іншої.

Найтрагічнішим у міжнаціональному протистоянні було те, що на прикордонні «панамі ситуації» була відносно невелика кількість відповідно росіян чи німців, мимовільними чи свідомими спільниками яких під час конфронтації були саме місцеві жителі. Не в стані позбутися історичного комплексу ненависті до “чужих”, представники однієї національності, прикриваючись наданими їм повноваженнями окупаційних органів влади, часто дошкульно й відчутно шкодили “сусідам” не менше, ніж більшовики чи нацисти. Унаслідок цього склався історичний парадокс: місцеві виявилися більшими взаємними ворогами, сприймаючи як другорядного ворога сталінський СРСР чи гітлерівський Німецький Райх. Багато галицьких і волинських українців вважали своїми головними ворогами поляків, багато з котрих, своєю чергою, керуючись міфічними стереотипами про “удар в спину у вересні 1939 року” й “українсько-німецьку співпрацю на некористь Польщі”, вважали, що їх більшим ворогом є сусіди-українці, а не нацисти чи територіально віддалена більшовицька Росія, навіть не зважаючи на оприлюднення даних про злочини НКВС проти польських офіцерів у Катині. Усе це дозволило стороннім силам зручно використати конфлікт в своїх інтересах. Для українців та поляків переважання емоцій над розумом коштувало нових жертв і кровопролиття, згубного для порозуміння двох націй на суміжних етнічно змішаних польсько-українських землях.

⁷⁰ Львов 12 апреля 1945 г. Москва. Народному комиссару внутренних дел Союза ССР тов. Берия Л. П. Сообщение. Народный комиссар внутренних дел Украинской ССР (Рясной) // Чув Ф. Солдаты империи / Феликс Чув. – Москва, . – С.181–182.

МІЖДЕРЖАВНІ ТА МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-х–80-ті РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ

Формування українсько-польського кордону: етнічний та політичний чинники

Проблема державних територій і кордонів у ХХ ст. в Центральній-Східній Європі займала одне з найважливіших місць у міждержавних та міжетнічних відносинах. Після Першої світової війни в результаті розпаду імперій уряди новостворених незалежних країн пробували максимально точно окреслити свою територію за ознакою розселення етнічного населення та домінування його культури. Політичні аргументи в кращому разі ґрунтувалися на історичних, географічних, демографічних наукових дослідженнях вчених своєї країни, не беручи до уваги напрацювань іншої сторони.

Варто відзначити, що з методологічної точки зору важко провести чітку і науково обґрунтовану границю між етносами, які протягом століть проживали в одній державі без жодної делімітаційної лінії із широко розвиненим культурним пограниччям та значним відсотком етнічно і релігійно змішаного місцевого населення. Тому бажання максимально повно окреслити територію розселення власного народу, прагнення кожної зі сторін встановити “ідеальні кордони”, використання наукових підходів на догоду принципам політичної доцільності, безумовно, призводили до міжнаціональних конфліктів за спірні території на етнокультурному пограниччі.

Проведення “справедливих кордонів” здебільшого передбачало намагання привласнити якомога більшу територію¹. Такий спосіб мислення й активне використання поняття “споконвічні етнографічні території” вважається постколоніальним синдромом. Дуже часто схожі аргументи та визначення трапляються у дослідженнях і дискусіях науковців з країн колишнього соціалістичного табору. Тим часом як сучасна західноєвропейська наукова література на тему етнічних кордонів і етнографічних територій уникає подібних формулювань та спрощених підходів, в основі яких – теорії несправедливих границь і привласнених сусідніх етнічних або державних земель. Використання таких теоретико-методологічних засад у науковому аналізі переважно не є результатом нових відкриттів чи польових досліджень, а зумовлене потребою зміцнення процесу побудови національної ідентичності і створення нової, кращої версії історії або національної міфології².

Вагомим аргументом для багатьох сучасних українських і польських дослідників було врахування історичного досвіду володіння певними землями відповідними державними утвореннями в минулому. За твердженням українського історика з

¹ Чорновол І. Компаративні fronti: світовий і вітчизняний вимір / І. Чорновол. – Київ, 2015. – С. 20–21.

² Czmęłyk R. Sąsiedztwo przez drut kolczasty / R. Czmęłyk, L. Mróz // Przegląd Wschodni. – Warszawa, 2013. – Т. XII. – Zesz. 3 (47). – S. 580–581.

Польщі, дослідника українських етнічних територій на українсько-польському пограниччі Юрія Гаврилюка, “під час боротьби за відродження національної державності українські політики намагалися охопити її межами всю територію, на якій за мовними і етнографічними даними проживав український народ. Саме такі ідеальні кордони бачимо, на карті Української Народної Республіки, доданий до меморандуму української делегації на Паризьку мирну конференцію (1919)”³.

В історичній ретроспективі слід звернутися до напрацювань авторитетного українського географа, демографа, картографа, головного редактора “Енциклопедії українознавства”, професора Володимира Кубійовича. Вчений розглядав українсько-польський конфлікт і процес становлення українських державних кордонів у безпосередньому зв’язку із заселенням етнічних територій та формуванням державності, хоча новітній український дослідник Іван Козловський вважає, що між Польщею і Україною “головним предметом суперечки було питання про належність Східної Галичини”⁴. Володимир Кубійович визначав етнічну/національну належність населення Галичини за такими трьома критеріями: віра, мова і національне почуття.

Необхідно зазначити, що досить важко визначити єдині, стійкі й універсальні критерії етнічної належності, оскільки вони є динамічними і залежать від багатьох чинників (політичних, географічних тощо). Часто прийняті критерії трактувалися і застосовувалися надто спрощено, що давало підставу для політичних маніпуляцій. Наприклад, “латинників” у Галичині (українськомовні римо-католики із домінуванням української складової в побутовій культурі) або польськомовних греко-католиків Володимир Кубійович визначив як “переходові групи”, чия “національна свідомість була довгі часи нескристалізована”⁵.

Львівський історик Олег Павлишин, здійснивши аналіз відповідної наукової літератури щодо виникнення і функціонування такого суспільного явища, як “латинники” у Галичині, та базуючись на сучасній методології, зробив висновки, що “історія галицьких латинників має ще один вкрай важливий вимір історичної пам’яті. Вона сприяє усвідомленню того, наскільки походження, національна ідентичність та конфесійна належність на галицьких теренах, з одного боку, не завжди корелювали, а з другого, – були і залишаються тісно переплетеними в родинних зв’язках”⁶. Також він звертає увагу дослідників на те, що “різного роду оцінки чисельності й рівня національної свідомості українського та польського населення Галичини наприкінці ХІХ – першій половині ХХ ст. повинні враховувати існування значної групи латинників з амбівалентною ідентичністю”⁷. Водночас науковець стверджує: “в австрійській Галичині мова й обряд не були самодостатніми чинниками для творення національної ідентичності, багато чого в цьому плані залежало

³ Гаврилюк Ю. Від Володимирових походів до лінії Керзона / Ю. Гаврилюк. – Торонто; Білосток, 2013. – С. 399.

⁴ Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону 1941–1951 рр. / І. Козловський. – Львів, 1998. – С. 6.

⁵ Кубійович В. Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939: національна статистика Галичини / В. Кубійович. – Wiesbaden, 1983. – С. Х.

⁶ Павлишин О. Дилема ідентичності, або історія про те, як “латинники” (не) стали українцями/поляками (Галичина, середина ХІХ – перша половина ХХ ст.) / О. Павлишин. – Україна модерна. – 2014. – Чис. 21: Націоналізм на сході Європи: число на пошану Романа Шпорлюка. – С. 210.

⁷ Там само. – С. 210.

від просвітницької праці світської та духовної інтелігенції та позиції Церков”⁸. На нашу думку, важливими міркуваннями для аналізу етнічної чи національної належності населення українсько-польського пограниччя є твердження про його потенційну і ситуативну амбівалентну ідентичність.

У загалом націоцентричному ХХ ст. вчені, а за ними політики та державні службовці, досить часто на власний розсуд чи з міркувань політичної доцільності визначали етнічну ідентичність цілих груп населення без проведення попередніх ґрунтовних наукових (соціологічних, антропологічних тощо) досліджень, наприклад, щодо критерію детермінації почуття національної належності осіб. У такому разі основними критеріями ставали мова чи релігія або й обидві разом взяті, оскільки побутові явища різнилися швидше за соціальною ознакою, а питання про етнічну самоідентифікацію особи часто залишалося осторонь і належало до виключної компетенції науковця⁹.

Застосування такого методу в наукових працях підвищувало ймовірність суб’єктивної помилки залежно від рівня підготовки дослідника, його політичної заангажованості, і, найважливіше, респонденти повністю були позбавлені можливості вибору й ігнорувалися варіант їх амбівалентної позиції. Метод, згідно з яким вчений краще від досліджуваного знає про його етнічну належність, досить успішно застосовувався в тоталітарних державах, як і в молодих незалежних країнах, щоб підсилити аргументи щодо володіння певними територіями чи сформулювати претензії на частину територій за межами державного кордону.

Сучасний польський дослідник, професор Александер Посерн-Зелінський відзначив об’єктивність етнічних відмінностей, які описують науковці, беруть до уваги політики, а громадяни сприймають. Натомість наголосив на тому, що критерії для наукової ідентифікації не є точними і не можуть бути усталеними¹⁰.

Соціолог з Великої Британії, професор Стів Фентон переконував, що етнічність є широким терміном, який окреслює поняття походження традиції і культури, а також підкреслював його інструментальне використання для утримання суспільних групових зв’язків і границь між ними. Згідно з його тезою, етнічність існує сама в собі і вона нічого не пояснює, а етнічні ідентифікації, окрім всього іншого, мають прикладний характер, мета якого – досягнення користі в політичній боротьбі. Тому етнічність у нестабільній державі має такі значення, які майже не зустрічаються в стабільних¹¹.

Український історик Іван Лисяк-Рудницький у методологічних заувагах до аналізу формування українського народу і нації стверджував, що немає безпосереднього зв’язку між Україною короля Данила і гетьмана Богдана Хмельницького, між Україною Івана Мазепи та Симона Петлюри. Досягнення і традиції перших не могли бути передані безпосередньо від одних до других, потрібно було починати

⁸ Павлишин О. Дилема ідентичности, або історія... – С. 210.

⁹ Макаруч С. Населення Західної України за переписом 1931 р. / С. Макаруч // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1993. – Вип. 29. – С. 54.

¹⁰ Posern-Zieliński A. Etniczność: kategorie, procesy etniczne / A. Posern-Zieliński. – Poznań, 2005. – S. 81.

¹¹ Fenton S. Etniczność / przeł. E. Chomiczka / S. Fenton – Warszawa, 2007. – S. 17–22.

спочатку, що спричинило хронічну політичну незрілість українського суспільства, його інфантильність та примітивізм¹².

Наведені вище узагальнення певною мірою пояснюють і процес формування сучасної державної території України та її кордонів. З цього погляду, орієнтація передусім на етнічну, а не політичну територію розселення українців завжди залишалася пріоритетною і була найвагомішим аргументом у міжнародних дискусіях. Необхідно зазначити, що ця теза стала базовою і тепер використовується як основна для творення власної політичної ідентичності. Тимчасом як у поляків аргументи щодо прав на володіння окресленою територією здебільшого будувалися на політичному і державному досвіді, а етнічна складова сталою заселення ними протягом кількох століть Галичини, Волині чи Поділля швидше була допоміжною і підсилювальною.

Аналіз сучасного стану прикордоння (взаємних контактів, колективної/історичної пам'яті, авто- та гетеростереотипів, переконань про економічне становище та культурну привабливість, а також практик повсякдення по обидва боки кордону) неможливий без згадки про історичний аспект появи кордону між двома сусідніми народами в період функціонування їх перших державних утворень – Польського королівства та Київської Русі. Адже закладені тоді традиції і механізми співіснування поляків та українців продовжували функціонувати протягом подальших століть.

Відповідно до української історіографії, державна територія України–Руси почала формуватися у IX–X ст. За твердженням Степана Макарчука, “можливо, всього 150 років у розвитку давньоукраїнської історії є такими, коли основний масив території держави знаходився під верховенством Києва: умовно можна вважати – від походу Володимира «на ляхи» 981 р., за наслідками якого до Києва приєднані Червенські гради Червен, Перемишль та інші, й до смерті київського князя Мстислава Володимировича у 1132 році”¹³. Згадані міста є саме тією першою розмежувальною лінією між двома державами, яку можна назвати західним кордоном делімітації території та населення із сусідньою Польщею.

Український історик Михайло Грушевський, “визначаючи границі давніх руських земель” і його окремих регіонів, зокрема Волині й Галичини, звертає увагу на той факт, що “треба пам'ятати лише про змінність тутешніх границь в часах староруських, в боротьбі Польщі і Русі за пограничні землі”¹⁴. Після монголо-татарських набігів, занепаду й розпаду Київської Русі в середині XIII ст. центр суспільного, політичного і культурного життя перенісся до Галицько-Волинської держави, яка продовжувала сформовані традиції і виконувала відповідні функції наступні 100 років до “переходу українсько-руських земель під владу Литви й Польщі, боротьби Литви й Польщі за галицько-волинські землі й інкорпорації українських земель Польщею”¹⁵.

Вже цитований Володимир Кубійович стверджував, що “коли Галичина в другій половині XIV ст. опинилася під польським пануванням, на чисто українську

¹² Eberhardt P. Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku / P.Eberhardt. – Warszawa, 1994. – S. 47.

¹³ Макарчук С. Історико-етнографічні райони України / С.Макарчук. – Львів, 2012. – С. 14.

¹⁴ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – Київ, 1993. – Т. 3: До р. 1340. – С. 455.

¹⁵ Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – Київ, 1992. – Т. 2: XI–XIII вік. – С. 142.

колись етнографічну територію став напливати польський елемент, а українська провідна верства з бігом часу зазнала польонізації”¹⁶. Водночас він також звернув увагу на колонізацію у галицьких містах німців і вірмен та наплив євреїв в результаті чого міське населення набуло “мішаного жидівсько-польсько-українського характеру”. Натомість на сході частина польських селян українізувалася під впливом місцевого населення. Усі ці процеси привели до того, що “українсько-польська етнографічна межа пересунулася з лінії р. Вислока 30–60 км далі на схід на лінію Сяну, а на всій іншій території Галичини, зокрема в її середній, найродючішій частині виникли польські етнографічні острови”¹⁷.

Коли звернемося до польської науки другої половини ХХ ст., то зауважимо, що окреслені проблеми там постають в іншому світлі. Дослідник українського козацтва, польський історик Владислав Серчик (Władysław Serczyk) пише: “Територіальна роздробленість Київської Русі пришвидшила серед руської суспільності процес формування локальних особливостей, передусім мовних. Після приєднання українських земель до Литви і Польщі на тих територіях розпочалося інтенсивне виокремлення української, а також білоруської народності”¹⁸. Далі науковець зазначає, що вже в грамотах ХІV та ХV ст. з’являються локальні мовні елементи, з чого можна зробити висновки про початки творення живої української мови. Тоді ж поняття-термін “Україна” поступово закарбовувалося в суспільній свідомості як назва окремої території, населеної людністю зі своєю мовою та традиціями¹⁹. Відтоді і до другої половини ХVІІ ст. висхідна траєкторія розвитку української державності була обірвана через низку об’єктивних причин. Після об’єднання частини “етнічних земель, заселених українцями” в державу під керівництвом Богдана Хмельницького “українські гетьмани зазначали її кордони по Галич, Львів, Хотин і, навіть, Віслу...”²⁰. Проте тогочасній Козацькій державі, до складу якої не входили Галичина, Волинь і Закарпаття, не тільки не вдалося досягнути цілісності своєї території та захистити її державні кордони, але й зберегти свою суверенність внаслідок укладення військово-політичного союзу з Росією.

До кінця ХVІІІ ст. територія сучасного українсько-польського пограниччя залишалася сильно диференційованою за релігійним, мовним, етнічним показниками. Факт спільного заселення поляками, русинами-українцями, євреями не міг вплинути на зміну конфесійної ідентичності на етнічну, особливо серед мешканців сіл. Для тодішнього суспільства існували лише мовні, культурно-звичаєві та релігійні границі. Лише після першого поділу Польщі у 1772 р. майже вся територія колишніх Червенських градів (сучасного польсько-українського кордону) перейшла під правління австрійських монархів. Уклад життя з уже сформованими ідентичностями та міжнаціональні відносини в селах чи малих містечках не зазнали відчутної трансформації від діяльності народно й етнічно зорієнтованих організацій аж до закінчення Першої світової війни.

¹⁶ Кубійович В. Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939. – С. ІХ.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Serczyk W. Historia Ukrainy / W.Serczyk. – Wrocław, 1990. – S. 57.

¹⁹ Ibidem. – S. 57–58.

²⁰ Босчко В. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан / В. Босчко, О. Ганжа, Б. Захарчук. – Київ, 1994. – С. 10.

Наслідки Великої війни створили усі необхідні передумови та спонукали українців і поляків рішуче виступити за створення своїх національних держав. Доцільно зазначити, що проведення державного кордону між Польщею і Україною було одним із основних питань у тогочасній європейській міжнародній політиці. Австрійський історик Еріх Цьольнер (Erich Zöllner) слушно зауважив: “Починаючи з 1916 року, найважчі проблеми у складанні усіх проектів центральних держав щодо мирних переговорів та післявоєнного ладу були пов’язані з так званим «польським питанням»”²¹.

Новоутворений державний кордон між Україною і Польщею був результатом польсько-української війни в 1918–1919 рр. Важливий вплив на процес його творення мали як двосторонні відносини, так і міжнародна підтримка. Водночас необхідно пам’ятати, що українська сторона не завжди дотримувалась єдиної узгодженої позиції щодо лінії поділу територій між двома державами.

Керівництво УНР, для якого пріоритетом була ситуація на сході, а його основною загрозою більшовики, було більш гнучким і схильним до компромісу, внаслідок якого примирення з Польщею мало відбутися коштом ЗУНР. Натомість українці Галичини вели запеклу та безкомпромісну війну з поляками і не могли піти з ними на угоду чи поступитися територією²². З австрійської точки зору, конфронтація між поляками і українцями була однією з основних політичних проблем у Галичині протягом усього часу її перебування під пануванням Габсбургів. На думку австрійського дослідника Еміля Брікса, ця територія стала місцем кристалізації польської, української та єврейської ідентичностей²³.

Стратегія переговорів і вимоги української сторони щодо українсько-польського кордону змінювалися відповідно до успіхів чи поразок на полі битви. Наприклад, на нараді представників Директорії та уряду у Львові 28–29 листопада 1919 р. “було ухвалено рішення пристати на вимоги поляків (проведення кордону між УНР і Польщею по Збручу, тобто фактична відмова від західного регіону) в обмін на військову підтримку”²⁴. Цікаво, що кількома днями пізніше, 8 грудня 1919 р., Верховна Рада Антанти у Декларації про тимчасові східні кордони Польщі остерігала поляків від подальшого просування за лінію, яка “проходила по р. Буг на захід від Рави-Руської і на схід від Перемишля до Карпат”²⁵. Комісія експертів Паризької мирної конференції готувала цей документ, керуючись засадою “національна держава на національній території”. Парадокс полягав у фактичній ситуації – тоді армія під керівництвом Юзефа Пілсудського стояла на Збручі, оскільки “вже 25 червня поляки одержали з Парижа дозвіл на продовження воєнної операції

²¹ Цьольнер Е. Історія Австрії / Е. Цьольнер. – Львів, 2001. – С. 474.

²² Расевич В. Західно-Українська Народна Республіка 1918–1919 рр. / В. Расевич // Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки. – Київ, 2015. – С. 190; про перебіг боїв див.: Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. / М. Литвин. – Львів, 1998. – С. 51–245; Klimecki M. Polsko-Ukraińska wojna o Lwów i Wschodnią Galicję 1918–1919 r.: aspekty polityczne i wojskowe / M. Klimecki. – Warszawa, 1997. – 279 s.; Klimecki M. Polsko-Ukraińska wojna o Lwów i Galicję Wschodnią, 1918–1919 / M. Klimecki. – Warszawa, 2000. – 291 s.

²³ Brix E. Galicja jako “austriacki” mit / E. Brix // Mit Galicji / pod red. nauk. J. Purchli, W. Kosa i in. – Kraków, 2014. – S. 103.

²⁴ Касьянов Г. Україна між революцією, самостійністю та окупацією / Г. Касьянов. // Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки. – С. 164.

²⁵ Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону, 1941–1951 рр. – С. 6.

на всій території аж по Збруч, що фактично стало санкцією держав Антанти на окупацію Галичини”²⁶.

21 квітня 1920 р. в умовах надзвичайно важкої військово-політичної ситуації між лідерами Речі Посполитої та УНР був підписаний Варшавський договір, який фіксував українсько-польський кордон по річці Збруч і далі по річці Прип’ять до її гирла²⁷. Водночас сторони застерегли можливість корегування кордону на Волині у майбутньому на користь України, трактуючи лінію розмежування на Волині як тимчасову²⁸. Отже, усі землі Галичини, які перебували під владою Австро-Угорщини, переходили під юрисдикцію Польської держави. Підписання цього договору викликало значне незадоволення серед політичних і громадських кіл в Україні, особливо в її західній частині. Це була не просто втрата частини території і ресурсів, а позбавлення себе європейського досвіду державотворення на території, за висловом Миколи Рябчука, безнадійно зіпсутій “західним лібералізмом, католицизмом, конституціоналізмом та, звісно, «націоналізмом і русофобією»”²⁹.

Короткочасні успіхи польського війська та його підтримка головного отамана Симона Петлюри у війні проти більшовиків закінчилися невдачею. В умовах активного наступу Червоної армії та через недостатність військової допомоги з боку Верховної Ради союзників (Антанти) Польща погодилася визнати її постанову про Східну Галичину від 21 листопада 1919 р., одним з пунктів якої цій території надавалося право на самовизначення.

Наступні переговори з Москвою про лінію розмежування між Польщею та новоствореними радянськими республіками від імені союзників проводив британський уряд. Зокрема, у телеграмі міністра закордонних справ лорда Джорджа Керзона (George Curzon) від 12 липня 1920 р. серед інших умов перемир’я східний кордон Польщі окреслено “по лінії Гродно–Ялівка–Немирів–Брест–Литовський–Дорогуск–Устилуг–Грубешів–Крилов, на захід від Рави-Руської та на схід від Перемишля до Карпат” як її законний етнографічний кордон³⁰. Отже, рішення про українсько-польський кордон приймалися у Лондоні та Москві, а лінія міждержавного розмежування, відома як лінія Керзона, походить від прізвища засновника терміна “науковий кордон”³¹. 17 серпня 1920 р. в Мінську радянські Росія та Україна розпочали з Польщею безпосередні переговори про мир, зокрема про кордон. Проте польська сторона не погодилася на висунуті умови, а ситуація на фронті знову змінилася на користь останньої і переговори були припинені.

Наступний етап діалогу розпочався 21 вересня 1920 р. в Ризі. Вже за три дні радянська делегація заявила, що заради укладення мирного договору вона готова

²⁶ *Расевич В.* Західно-Українська Народна Республіка 1918–1919 рр. – С. 190.

²⁷ *Трофимович В.* Важкий шлях до Варшавського договору 1920 р. / В. Трофимович // Військово-науковий вісник. – Львів: Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, 2017. – Вип. 28. – С. 121.

²⁸ *Литвин М.* Польсько-українсько-російська війна 1920 р. / М. Литвин. Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / відп. ред. М. Литвин. – Львів, 2014. – Вип. 7. – С. 24–25; також див.: *Polska i Ukraina: sojusz 1920 roku i jego następstwa / red. nauk. Z. Karpus, W. Rezmer, E. Wiszka.* – Toruń, 1997. – 564 s.

²⁹ *Рябчук М.* Перевинайдення Галичини: від імперської вигадки до постімперської міфотворчості / М. Рябчук. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/NODE/34476> [дата звернення: 15.05.17].

³⁰ *Босчко В.* Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – С. 47.

³¹ *Чорновол І.* Компаративні фронтери: світовий і вітчизняний вимір. – С. 20.

на значні територіальні поступки, зокрема не претендувати на Східну Галичину. В кінці вересня Польща запропонувала свій проєкт кордону, який мав бути ціною порозуміння – Східна Галичина і частина Волині залишалися у Польщі. Отже, практично з незначними змінами поверталися до варіанту, окресленого Варшавським договором. Москва погодилася на цю пропозицію, бо отримувала мир коштом територіальних поступок в частині України та відмови Польщі від будь-якої підтримки державницьких антибільшовицьких прагнень Симона Петлюри. Українсько-польський кордон був визначений внаслідок безпосереднього діалогу і досягнутих компромісів між Варшавою і Москвою, тимчасом як Київ був політично залежний від останньої. За умовами Ризького мирного договору, підписаного 18 березня 1921 р., Східну Галичину і значну частину Волині приєднано до II Речі Посполитої, а “в межах Польщі залишалося понад 162 тис. км² українських земель з населенням понад 11 млн осіб”³².

Після двадцяти років мирних, але водночас і напружених українсько-польських відносин наступні кардинальні зміни на українсько-польському, а фактично польсько-радянському кордоні відбулися після підписання Угоди про ненапад між III Рейхом і Радянським Союзом та таємного додатку до неї, званого як Пакт Молотова–Ріббентропа, від 23 серпня 1939 р. Уже після спільного вторгнення в Польщу тимчасові союзники підписали 28 вересня 1939 р. Договір про дружбу і кордон. В результаті Польща перестала існувати як держава, а до Радянської України були долучені західноукраїнські території.

Цю історичну подію Верховна Рада УРСР у своїй постанові від 15 листопада 1939 р. назвала “актом возз’єднання”. Відповідно границя перемістилася з ріки Збруч на ріку Сян, а лінія розмежування, тобто кордон між Радянським Союзом і Німеччиною після завоювання ними Польщі у вересні 1939 р. і до нападу Німеччини на Радянський Союз 22 червня 1941 р., проходила на довгому відтинку по Сяну та через Перемишльський і Ярославський повіти дещо західніше сучасного українсько-польського кордону³³.

Перебіг подій під час Другої світової війни призвів до того, що на конференції в Тегерані 1 грудня 1943 р. керівники Радянського Союзу, Великої Британії і Сполучених Штатів Америки дійшли принципової згоди про майбутню територію Польщі, східний кордон якої мав проходити по лінії Керзона. 27 липня 1944 р. між Польським комітетом національного визволення (ПКНВ), який був створений тижнем раніше у Москві, та урядом Радянського Союзу було підписано порозуміння про державний польсько-радянський кордон. Воно складалося з шести пунктів, з яких три перших стосувалися східного кордону, за основу якого взято лінію Керзона. На думку польської дослідниці Дороти Сули, з точки зору міжнародного права ця умова не могла бути зобов’язуючою, оскільки ПКНВ не мав права підписувати договори, які належали до компетенції уряду³⁴. Однак визначеної границі дотримувалися дві держави і на цьому місці вона була понад рік. Так Москва, за погодженням з Лондоном і Вашингтоном, практично сама формувала свої західні кордони і

³² Чорновол І. Компаративні фронтири... – С. 49; Serczyk W. Historia Ukrainy. – S. 372.

³³ Eberhardt P. Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku. – S. 160.

³⁴ Sula D. Działalność przesiedleńczo-repatriacyjna Państwowego Urzędu Repatriacyjnego w latach 1944–1951 / D. Sula. – Lublin, 2002. – S. 58.

приймала вигідні для неї рішення, які пізніше нав'язувалися усім іншим сторонам переговорів. Еміграційний польський уряд на чолі зі Станіславом Миколайчиком не погоджувався з таким станом справ і апелював найперше до Великобританії, яка перед війною виступила гарантом цілісності територій Польщі, а також до США і навіть Радянського Союзу. Проте Сталін залишався непохитним щодо східних кордонів Польщі і натомість пропонував їй розширення на захід. Черчіль і Рузвельт робили усе для того, щоб не погіршувати відносини з Радянським Союзом, оскільки, на думку польського історика Влодзімежа Ковальського (Włodzimierz Kowalski), не розглядали польське питання як першорядну проблему³⁵.

З успішним наступом Радянського Союзу “влітку 1944 року Микита Хрущов, котрий очолював ЦК КП(б)У і Раду Народних Комісарів УРСР, зробив спробу приєднати до території України Підляшшя, Холмщину, Надсяння. Була навіть складена карта Холмської області”³⁶. Однак цю ініціативу не підтримали в Москві і 9 вересня 1944 р. в Любліні підписано “Угоду між Урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським комітетом національного визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР”. Документ був нетиповим як для польсько-радянських відносин, так і для польсько-українських. Це була чи не єдина угода, укладена під час Другої світової війни, що стосувалася державного кордону Радянського Союзу на території УРСР, який підписувала влада останньої.

На думку деяких українських істориків, зокрема професора Юрія Шаповала, Люблінською угодою “імітувалося усталення кордону між двома народами – українським і польським. Москва начебто залишалася осторонь. Кремль фактично інспірував загострення польсько-українських відносин і юридично не ніс відповідальності за це”³⁷. Всупереч підписаним домовленостям, ця угода здійснювалася з порушенням громадянських прав та із застосуванням примусу, що спричинило опір і саботаж місцевого населення.

Українці в Польщі не хотіли залишати свої рідні землі, адже вже знали про “переваги” життя в Радянському Союзі. Поляки в Західній Україні вважали місця свого проживання малою батьківщиною у складі польської держави. Перед місцевим населенням постала потреба робити складний політичний вибір і мешканці, особливо з амбівалентною ідентичністю, були дезорієнтовані. Незважаючи на національно-патріотичні почуття, люди не хотіли покидати своїх домівок, господарств і нажитого добра, оскільки можливості щось забрати зі собою були обмежені. У змішаних сім'ях з подвійною етнічною і культурною ідентичністю інколи було складно визначитися з етнічною належністю і вибором своєї майбутньої батьківщини: “Є поляки, батьки яких після війни залишилися в Україні. І, наприклад, мама має польське походження, а тато російське або українське”³⁸.

³⁵ Kowalski W. Walka dyplomatyczna o miejsce Polski w Europie (1939–1945) / W.Kowalski. – Warszawa, 1985. – Cz. 1. – S. 399.

³⁶ Шаповал Ю. Уроки двох репатріацій: у вересні 2004-го виповнюється 60 років з початку масштабного польсько-українського переселення / Ю. Шаповал // Дзеркало тижня. – 2004. – 3 вересня (№ 35). – С. 4.

³⁷ Там само.

³⁸ Село Сагринь Грубешівського повіту Люблінського воєводства. Інформатор – пані Дорота, сестра пані солтис Сагрині, 1975 р. н. Матеріали експедиції на українсько-польському

Водночас українці в Польщі, а поляки в Україні боялися переслідувань і терору. Така атмосфера не сприяла згуртуванню колись єдиної місцевої спільноти, а лише поглиблювала протистояння і ненависть одних до других, призводила до взаємних звинувачень у всіх цих бідах. В результаті реалізації вищезгаданої угоди фактично розпочався процес етнічної гомогенізації українсько-польського пограниччя.

На Кримській конференції в Ялті 4–11 лютого 1945 р. Велика Британія і Сполучені Штати Америки підтримали вимоги Радянського Союзу визнати східний кордон Польщі по лінії Керзона з незначними відхиленнями від неї на деяких ділянках на 5–8 кілометрів у східному напрямку. Виходячи із напрацювань та узгоджень Ялтинської конференції, 16 серпня 1945 р. в Москві між Польською Республікою та Союзом Радянських Соціалістичних Республік був підписаний договір про радянсько-польський державний кордон, в якому останній пішов на додаткові поступки. Зокрема, від України відходила територія “на схід від лінії Керзона до річок Буг і Солокія, на південь від м. Крилов з відхиленням на користь Польщі не більше 30 км”³⁹.

Востаннє українсько-польський кордон був дещо скорегований мирним шляхом внаслідок підписаної 15 лютого 1951 р. віце-прем’єр-міністром Польської Республіки Александром Завадським (Aleksander Zawadzki) та міністром закордонних справ Радянського Союзу Андрієм Вишинським польсько-радянської угоди про обмін територіями. В основі цих коректив були економічні причини і господарська доцільність. Радянський Союз передав Польщі територію площею 480 км² у Дрогобицькій області, натомість отримав ділянку такої ж площі у Люблінському воєводстві з намірами пришвидшити будівництво копалень кам’яного вугілля⁴⁰.

Обмін територіями не передбачав обміну населенням, яке підлягало внутрішньому переміщенню. В польській історіографії ця подія відома під назвою “Аксія Н–Т” (латинським алфавітом позначені перші літери повітів Грубешів і Томашів, території яких це стосувалося), а її актуальність для польського населення пограниччя підтверджується появою щораз нових книжок⁴¹. Польський дослідник Пйотр Еберхардт звернув увагу на факт, що територія, передана УРСР до 1945 р., була національно змішаною, але в момент передачі – була заселена переважно поляками. Натомість переданий Польщі район біля Нижніх Устрик за етнічними показниками був здебільшого українським⁴².

Незважаючи на те, що територіальні зміни підтримувала та проводила владна верхівка Польської Республіки, польське суспільство вважало подію нерівноцінним обміном. Багатьом важко було змиритися з втратою таких міст, як Белз, Кристинопіль (від листопада 1951 р. – Червоноград), взамін на Нижні Устрики⁴³. Довгий час після угоди, їдучи потягом із Нижніх Устрик до Перемишля, поляки

пограниччі у 2013 р. // Архів Інституту народознавства НАН України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 703. – Арк. 4.

³⁹ Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону, 1941–1951 рр. – С. 151.

⁴⁰ Там само. – С. 182.

⁴¹ Buziewicz M. Stąd nasz ród! Belz, Krystynopol, Ostrów, Sokal, Uhnów, Waręż: “Akcja NT–1951” / M. Buziewicz. – Ustrzyki Dolne, 2000. – 243 s.

⁴² Eberhardt P. Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku. – S. 169.

⁴³ Terlecki D. Środkem czy brzegem / D. Terlecki // Polityka. – 1993. – 16 stycznia (Nr 3). – S. 3.

проминали без зупинок радянські/українські міста Доброміль і Хирів, адже так пролягало старе залізничне полотно.

Наприкінці 1980-х років, коли стала очевидною незворотність процесів демократизації в Україні та Польщі, а також перспектива відновлення незалежності обох народів, у багатьох середовищах та в суспільному дискурсі з'явилися побоювання щодо можливого конфлікту через актуальний польсько-український кордон. Саме на зламі 80-х і 90-х років ХХ ст. свої плоди дала довголітня праця інтелектуальних і громадських середовищ, яка була покликана застерегти від перегляду ялтинських домовленостей. З польського боку великий внесок у справу прийняття актуального статусу зробили опозиційні середовища в державі та поза нею. Ці питання активно обговорювали на сторінках т. зв. “другого обігу” – забороненої літератури польського руху спротиву⁴⁴.

Теза про необхідність відновлення незалежності України, Білорусі та Литви як умови демократичного і успішного розвитку Польщі вперше з'явилася на сторінках редакovanого Єжи Гедройцем (Jerzy Giedroyc) паризького часопису “Культура”. Юліуш Мерошевський (Juliusz Mieroszewski) в статтях “Польська Ostpolitik” та “Російський «польський комплекс» і простір УЛБ” виклав основні засади ефективної східної політики майбутньої демократичної Польщі⁴⁵. Автор переконував, що поляки разом з іншими поневоленими народами лише тоді зможуть подолати агресивний російський імперіалізм, коли запевнять литовців та українців у відсутності будь-яких “територіальних претензій на Вільно чи Львів” та бажання захопити їх силою⁴⁶.

Від початку 1990-х років новообрана влада Польщі, перейнявши описані вище підходи, підтримала актуальні кордони із своїм східним сусідом. Це підтверджено у “Договорі між Україною і Республікою Польщею про добросусідство, дружні відносини і співробітництво”, підписаному у Варшаві 18 травня 1992 р. під час візиту до Польщі президента України Леоніда Кравчука. В другій статті документа, зокрема, йшлося: “Сторони визнають непорушними існуючі і позначені на місцевості кордони між ними і підтверджують, що не мають жодних територіальних претензій одна до однієї і не висуватимуть таких претензій в майбутньому”⁴⁷.

Отже, кордон, що існував майже півстоліття, був офіційно пролонгований. Однак територіальна незмінність не означала незмінності ментальної чи світоглядної – кордон став прозорим, відкритим до діалогу. Велика культурна і сакральна спадщина обох народів теж знайшла місце в Договорі – ним гарантовано збереження і розвиток етнічної, культурної, мовної, релігійної ідентичностей. Також було

⁴⁴ Чушак Х. Немає вільної Польщі без вільної України: Україна та українці у політичній думці польської опозиції (1976–1989) / Х. Чушак. – Львів, 2011. – С. 189–190; Podlaski K. Białorusini, Litwini, Ukraińcy / K. Podlaski. – Białystok, 1990. – S. 69–119.

⁴⁵ Бердиховська Б. Україна в житті Єжи Гедройця та на шпальтах паризької “Культури” / Б. Бердиховська // Простір свободи: Україна на шпальтах паризької “Культури” / упоряд. Б. Бердиховська. – Київ, 2005. – С. 29.

⁴⁶ Мерошевський Ю. “Польська Ostpolitik” / Ю. Мерошевський // Простір свободи: Україна на шпальтах паризької “Культури”. – С. 191.

⁴⁷ Договір між Україною і Республікою Польщею про добросусідство, дружні відносини і співробітництво. Режимдоступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/ru/616_172 [дата звернення: 15.05.17]; Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Ukrainą o dobrym sąsiedztwie, przyjaznych stosunkach i współpracy, sporządzony w Warszawie dnia 18 maja 1992 roku. // Dziennik Ustaw RP. – 1993. – Nr 125. – S. 573.

наголошено, що “сторони вживатимуть і підтримуватимуть заходи, спрямовані на збереження і розвиток позитивних традицій спільної спадщини, а також подолання упереджень і негативних стереотипів у відносинах між двома народами”⁴⁸.

Без сумніву, частина польського суспільства й надалі відчувала жаль за втраченою колишніми землями. Наприклад, ці настрої відображені у відкритому листі до президента РП Леха Валенси, написаному від Товариства шанувальників Львова і південно-східних кресів у 1993 р: “Львів, Вільно і Східні Землі були відірвані від Польщі не в результаті «історичної справедливості», а в результаті злочинного нападу двох тодішніх потуг”⁴⁹.

Отже, смуга сучасного прикордоння та її населення для таких наукових дисциплін, як етнологія чи культурна антропологія, є надзвичайно цікавим дослідницьким полем. Адже, крім чинників формування кордону – на що не мали впливу місцеві жителі, сучасні відносини України та Польщі відчують відлуння польсько-українських конфліктів ХХ століття.

Ще на початку Другої світової війни, коли Червона армія перейшла річку Збруч і був встановлений німецько-радянський кордон, українські та польські мешканці цих етнографічних територій не розпочали відкритого конфлікту, як того можна було очікувати. Польський історик Тадеуш Ольшанський з цього приводу писав, що “після нападу Німеччини на Польщу маршалок Василь Мудрий від імені української суспільності публічно задекларував в Сеймі лояльність до польської держави, а Українське національно-демократичне об’єднання закликала до активного захисту держави. Вслід за цією партією пішли соціал-демократи. Оборону польської держави підтримав також митрополит Шептицький. В рядах Війська Польського воювало 150–200 тис. українців. Багато з них загинули або отримали поранення, понад 100 тис. потрапили до німецької неволі, а близько 20 тис. – до радянської. Атаки на польських солдатів розпочалися лише в середині вересня з огляду на очевидну військову поразку Польщі, а посилювалися після вторгнення в Польщу радянських військ”⁵⁰.

Після припинення воєнних дій нацистський та радянський режими розпочали реалізувати черговий етап впровадження “Трактату про кордон і дружбу” – масові переселення. В листопаді 1939 р., через декілька тижнів після підписання німецько-радянського договору, окупаційна влада розпочала перші примусові виселення. До Генеральної губернії із зайнятих радянською армією територій переселяли німців, натомість на схід, до СРСР – білоруське, російське, українське населення. Перші виселення відбувалися на прилеглих до Генеральної губернії територіях: навесні 1940 р. близько 100 тис. осіб з-над Бугу, Сяну, а також Карпат силоміць вивезено на Схід⁵¹. Виселення зі Східної Галичини продовжилися і в 1941 р. На відміну від нацистів, які не проводили аж надто масштабних виселень, навіть з близьких до Радянського Союзу територій, інтенсивність радянських переселень були

⁴⁸ Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Ukrainą o dobrym sąsiedztwie, przyjaznych stosunkach i współpracy. – S. 573.

⁴⁹ Хахула Л. “Різуні” чи побратими? Сучасні польські дискурси про Україну / Л. Хахула. – Львів, 2016. – С. 126.

⁵⁰ Olszański T. Zarys historii Ukrainy w XX wieku / T. Olszański. – Warszawa, 1990. – S. 119–120.

⁵¹ Hryciuk G. Українці / G. Hryciuk // Wsiedlenia, wypędzenia i ucieczki 1939–1959: atlas ziem Polski: Polacy, Żydzi, Niemcy, Ukraińcy. – Warszawa, 2008. – S. 204.

зумовлені лише одним географічним напрямом – східним (Сибір або Казахстан). Окрім німецького населення, на Захід зі згоди державної адміністрації виїхало надзвичайно мало осіб.

Ще до закінчення війни 9 вересня 1944 р. була підписана Угода між Урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським комітетом національного визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР. Перший етап переселення українців з Холмського, Грубешівського, Томашівського і Замойського повітів розпочався вже 15 жовтня 1944 р. Це були в основному мешканці тих сіл, які спалили польські партизанські загони весною і влітку 1944 р.⁵²

Примусові переселення з українських земель вглиб Союзу Радянських Соціалістичних Республік, передовсім до Сибіру, радянська влада здійснювала кількома етапами. Наприклад, в 1947–1952 рр. вивезено понад 160 тис. осіб, яких визнали родинами партизанів Української повстанської армії. Частина раніше виселених на східну частину України намагалася повернутися додому на Західну Україну, навіть були спроби виїхати до Польщі, до місця попереднього проживання⁵³.

Після падіння польської державності, в умовах окупаційного тиску активізували діяльність українські національно-визвольні організації, які реалізували свої прагнення через утворення національного війська – Української повстанської армії. Уся драматичність польсько-українських відносин в роки війни втілилася в антипольських акціях на Волині та в Галичині та польських відплатних атаках. Із найновіших досліджень випливає, що масові вбивства спочатку поширилися лише по східному боці тогочасного кордону. “Різанина закінчувалася на лінії кордону з 1939 року, хоча вона не була точним розмежуванням між поляками і українцями”, – писав львівський історик Богдан Гудь, покликаючись при цьому на публікації про УПА польського вченого Богдана Скарадзінського⁵⁴. Український дослідник наголосив, що “українсько-польська суперечка про Східну Галичину і західні частини Волині була розв’язана одразу після закінчення Другої світової війни стороною третьою – червоною Москвою. Це було зроблено в спосіб зміни кордонів і примусового виселення поляків з території Радянського Союзу”⁵⁵.

Знаний в Центрально-Східній Європі американський історик Тімоті Снайдер з цього приводу стверджував: “Одним із головних завдань партизанів з УПА було очищення Волині від поляків. Українські партизани, масово вбиваючи поляків у 1943 році, використали тактику відпрацьовану ж ними під час Голокосту 1942 року”⁵⁶. Відплатні акції польських військових формувань теж полягали у вбивствах українського населення та знищенні вогнем сіл. Після того як фронт просунувся на захід, погроми і вбивства на етнічному ґрунті розпочалися і по інший бік лінії

⁵² Гулай В. Міжетнічна комунікація в Західній Україні в роки Другої світової війни / В.Гулай. – Львів, 2011. – С. 375–378.

⁵³ Hryciuk G. Ukraińcy. – S. 210–211.

⁵⁴ Hud B. Ukraińcy i Polacy na Naddnieprzu, Wołyniu i Galicji Wschodniej w XIX i pierwszej połowie XX wieku / B. Hud. – Lwów; Warszawa, 2013. – S. 320; Skaradziński B. Uwaga na Wschód / B. Skaradziński. – Warszawa, 2007. – S. 17–25.

⁵⁵ Hud B. Ukraińcy i Polacy na Naddnieprzu, Wołyniu i Galicji Wschodniej. – S. 324

⁵⁶ Snyder T. Rekonstrukcja narodów: Polska, Ukraina, Litwa i Białoruś, 1569–1999 / T. Snyder. – Sejny, 2006. – S. 182–183.

кордону з 1939 р. Тому правдоподібними, імовірно, є версії про масові провокації радянських партизанів, їх переодягання в українські або польські мундири, гру влади національними почуттями для своїх корисних цілей.

Хоча ця трагічна і контroversійна сторінка українсько-польської історії не є предметом цього дослідження, проте її вплив на досліджувану тут живу пам'ять не слід недооцінювати. Над рефлексіями про важкі сторінки національної історії й надалі тяжіють почуття національної солідарності та лояльності і надзвичайно важка (і в Україні, і в Польщі) дорога до визнання своєї провини. Для пересічних респондентів такі спогади теж є важливими, але часто витісняються та забуваються – важко поєднати сьогоднішній позитивний образ з тодішніми подіями.

Отже, ретроспективний огляд процесу становлення і динаміки переміщення українсько-польського кордону від Х до ХХ ст. дозволяє підсумувати, що Польща й особливо Україна не відігравали вирішальної ролі у встановленні лінії міждержавного розмежування. Здебільшого ця частина Центрально-Східної Європи ставала предметом торгів у переговорах третіх країн за сфери впливу і поділ територій, що особливо гостро було відчутно в ХХ ст.

У перемовинах і територіальних суперечках між Україною та Польщею часто переважав дух “правової ревіндикації” з покликанням на історичний досвід і принцип етнічної належності населення. Водночас попри активну динаміку переміщення українсько-польської границі протягом останнього тисячоліття, її сучасне місцезнаходження майже не відрізняється від того, про яке йшлося на початковому етапі формування у Х ст. Теперішній українсько-польський кордон демаркований із незначними відхиленнями від лінії Керзона, яка, своєю чергою, була визначена як делімітаційна і проходила по території так званих “Червенських городів”, що розташовувалися на пограниччі двох етносів. Отже, в основі сучасного розділення польської й української територій – етнічно-політичний принцип, який ґрунтується на спільному історичному досвіді.

Аналіз впливу українсько-польського кордону на етнічну структуру пограниччя засвідчує, що особливого характеру і змісту ці процеси набули після Другої світової війни. Організована комуністичним тоталітарним режимом штучна етнічна гомогенізація прикордонних територій призвела до замкнутості та взаємної ізоляваності двох сусідніх народів, що можна було спостерігати аж до часу розпаду соціалістичного табору. Таким способом порушено природну суть міжетнічного пограниччя – його багатонаціональність та полікультурність, які зазвичай формуються на засадах толерантності та мирного співжиття.

Водночас сучасна фактична моноетнічність населення по обидва боки кордону позбавила потенційних ревізіоністів будь-яких реальних шансів на спроби перегляду державних кордонів із використанням аргументів про захист “своїх співвітчизників” і приєднання частини “своїх споконвічних етнічних територій” до материнської землі. Саме на пограниччі зараз найбільш інтенсивно розвиваються суспільно-політичні, культурно-освітні та особисті контакти між українцями і поляками, що загалом сприяє налагодженню діалогу між двома країнами і процесам європейської інтеграції України.

Депортаційні акції у Польщі та СРСР/УРСР в 1944–1951 рр.: суспільно-політичні передумови та етнокультурні наслідки

У новітню добу трагедію депортацій пережило чимало недержавних народів Європи, а серед них українці й поляки, етнічні терени яких у першій половині ХХ ст. неодноразово шматували держави-сусіди. Відзначення в Україні та Польщі роковин проведення депортаційної операції “Вісла” та так званої Волинської трагедії актуалізувало суспільно-політичні та наукові дискусії щодо причин українсько-польського військово-політичного протистояння у роки Другої світової війни та наслідків депортацій українців і поляків у 1944–1951 рр. Однак в Україні тривалий час не проводилися офіційних юридичних експертиз цих депортацій, комплексний розгляд цієї трагедії тривалий час уникала також Верховна Рада України. Натомість повоєнні депортації поляків із Галичини і Волині прокуратура Польщі визнала злочинном проти людства. Водночас суд Польщі підтримав рішення Інституту національної пам’яті у відмові відкривати слідство щодо визнання акції “Вісла” 1947 р. злочином проти людства⁵⁷. Щоправда, Комісія національних та етнічних меншин польського сейму у грудні 2012 р. підготувала загалом об’єктивну ухвалу щодо оцінки операції “Вісла”, однак сейм тоді її не схвалив⁵⁸. Проте чимало польських політиків прагнуло перевести увагу суспільства з цієї трагедії на волинські події 1943 р., які праворадикали з кресових середовищ назвали їх “людобуйством”.

Українсько-польський військово-політичний конфлікт на завершальному етапі Другої світової війни, до розпалювання якого долучилися німецькі й радянські чинники, став приводом для радянського і польського керівництва вирішити задовнений міжетнічний конфлікт шляхом міждержавного обміну територіями (офіційно “евакуації” або “трансферу”) і проведення депортацій 1,5 млн осіб – українців з Надсяння, Лемківщини, Холмщини і Підляшшя до УРСР (не менше 484 тис. осіб – як правило, осадники, військовополонені, біженці, службовці) та поляків з Галичини, Волині (близько 752 тис. осіб) та Півдня України до Польщі⁵⁹. Поляків відправляли із залізничних станцій Львів, Тернопіль, Самбір, Кам’янка-Буська, Рава-Руська, Володимир-Волинський.

Вказана переселенська акція мала, на думку керівництва СРСР, не лише нормалізувати вибухонебезпечну суспільно-політичну ситуацію на етнічному пограниччі, але й сприяти вирішенню повоєнних фінансово-господарських і демографічних проблем, зокрема на півдні та сході УРСР⁶⁰. Для Варшави йшлося також про якнайшвидший розгром прикордонних відділів УПА, а загалом – ліквідацію української національної меншини, асиміляцію опозиційно налаштованих громадян у новому польському середовищі⁶¹. Підступні московсько-варшавські плани врешті-решт підтримали тогочасні керівники США та Великої Британії, які розробляли конфігурацію західного кордону Польщі. Разом із новим радянсько-польським

⁵⁷ *Сподарик Г.* Відкритий діалог. Розмова з головою Інституту національної пам’яті Л. Камінським / Г. Сподарик // Наше слово. – 2012. – 29 квітня.

⁵⁸ *Sejmowy projekt uchwały potępiającej akcję “Wisła”* // *Gazeta Wyborcza*. – 2012. – 6 grudnia.

⁵⁹ *Pisuliński J.* Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944–1947 / J. Pisuliński. – Rzeszów, 2008. – S. 508–509.

⁶⁰ *Цепенда І.* Українсько-польські відносини 40–50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз / І. Цепенда. – Київ, 2009. – С. 332.

⁶¹ *Баран В.* Україна: новітня історія (1945–1991) / В. Баран. – Львів, 2003. – С. 42–43.

кордоном три керівники антигітлерівської коаліції схвалили на Кримській конференції 1945 р. необхідність репатріації в СРСР радянських громадян або емігрантів без громадянства. Репатріанти, як правило, потрапляли з німецьких концтаборів у радянські фільтраційні табори, а далі – в ГУЛАГ⁶².

Що ж до повоєнної комуністичної Польщі, то вона, на нашу думку, стала смиренним виконавцем злочинної політики Кремля. Як відомо, 21 квітня 1945 р. у Москві підписано польсько-радянський договір про дружбу, взаємодопомогу і співпрацю, який підтвердив сталінський погляд на нові кордони Польщі й радянський контроль над суспільно-політичним життям у повоєнній Польщі. Власне він прив'язав країну до соціалістичного табору на чотири десятиліття⁶³.

Відзначимо і те, що депортації українського населення Лемківщини, Надсяння, Холмщини і Підляшшя 1944–1947 рр. здійснені за згодою союзників антигітлерівської коаліції, координації зусиль СРСР і прорадянських режимів Польщі й Чехословаччини. За тогочасної геополітичної ситуації їх уникнути було неможливо. Загалом депортацію українців із цього українського етнічного терену умовно поділено на декілька етапів. Перший – від жовтня 1944 р. до липня 1945 р. в УРСР, який більшість польських і частково українських авторів охарактеризували як відносно (або формально) добровільний. Другий – від вересня 1945 р. до листопада 1946 р., коли переселення в УРСР здійснювало військово та інші репресивно-силові структури. Третій – від квітня до жовтня 1947 р., коли в ході операції “Вісла” брутально депортовано українців на т. зв. “понімецькі землі” Польщі. На території Лемківщини другий етап в основному завершився у липні 1946 р., а третій – у липні 1947 р. Щоправда, десятки лемківських родин влада виселяла на захід ще у грудні 1949 – серпні 1950-х рр.⁶⁴. Заключний етап – вирівнювання польсько-радянського кордону 1951 р. пройшов у районі Нижньо-Устрицького, Стрільківського і Хирівського районів Дрогобицької області. Загалом жертвами переселенсько-депортаційних акцій стало більше семисот тисяч українців Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя, Західної Бойківщини.

Лише для частини українців Дуклянщини, Короснянщини, частково Ясельського і Горлицького повітів, насамперед соціально незахищених і громадян лівих поглядів (малоземельних і безземельних; тих, хто втратив житло і худобу в роки війни), переселення наприкінці 1944 – першій половині 1945 рр. носило добровільний характер. Вказана категорія людей повірила агітаційно-пропагандистським заходам польської цивільної і військової адміністрації, у складі яких служило чимало функціонерів НКВС і місцевих комуністів, почасти українців. До термінового виїзду у жовтні 1944 р. перших 50 лемківських сімей до 21 колгоспу Каланчанського району Херсонської області⁶⁵ спонукали регулярні рейди-грабунки новоствореної

⁶² *Куницький М.* Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор) / М. Куницький. – Луцьк, 2007. – С. 140–186; *Литвин В.* Україна в Другій світовій війні (1939–1945) / В. Литвин. – Київ, 2004. – С. 420–421; *Стрільчук Л.* Причини третьої хвилі української еміграції / Л. Стрільчук // Студії з архівної справи і документознавства. – Київ, 1998. – Т. 3. – С. 77–79.

⁶³ *Дейвіс Н.* Боже ігрище. Історія Польщі / Н. Дейвіс. – Київ, 2008. – С. 862–864.

⁶⁴ *Halagida I.* Między Moskwą, Warszawą i Watykanem. Dzieje Kościoła grekokatolickiego w Polsce w latach 1944–1970 / I. Halagida. – Warszawa, 2013. – С. 189–190.

⁶⁵ *Буцко О. В.* Україна–Польща: миротворческие процессы 40-х годов / О. В. Буцко. – Киев, 1997. – С. 93–94.

польської міліції, а також мобілізація до Армії Людової чоловіків 1921–1924 рр. народження, яку населення Надсяння, Лемківщини, Холмщини бойкотувало. Неможливо було жити й у селах, які знищувало польське підпілля у 1944 – на початку 1945 рр. Згадаймо насамперед с. Павлокома Бжозівського повіту, в якому під час атаки відділу Армії Крайової загинуло не менше 314 українців⁶⁶. Польські збройні акції прагнули нейтралізувати Крайовий провід ОУН західних окраїнних українських земель (Закерзоння; провідник Я. Старух), якому підпорядковувалася воєнна округа “Сян” (командир М. Онишкевич), що об’єднала 26-й (Лемківський), 27-й (Любачівський) і 28-й (Холмський)⁶⁷ тактичні відтинки. На цьому етапі підпілля ОУН і УПА здебільшого не протидіяло переселенським акціям, зважаючи на соціальний стан, політичні симпатії частини людей із Західної Лемківщини, Холмщини і Підляшшя, а також насиченість району польськими і радянськими регулярними частинами, підрозділами НКВС. Щоправда, цей етап “евакуації” з боку влади проходив неорганізовано: не вистачало утеплених вагонів, які, до того ж, приходили нерегулярно, що робило неконтрольованим процес транспортування людей зі станцій Люблін, Холм, Замостя, Парчев, Звезжинець, Бугволонськ, Красностав, Жешів, Угнів та навіть Варшава. Радянофільські настрої у частини зубожілого населення підживлював план керівництва УРСР (сформульований наприкінці весни 1944 р.), який полягав у проведенні нового кордону, що захопив би регіон довкола Холма, одного зі столичних міст Галицько-Волинської держави. М. Хрущов намагався переконати Й. Сталіна в необхідності створення Холмської області УРСР, посилаючись на той факт, що українці становлять більшість населення регіону, який постійно переслідували поляки. І як тільки у липні 1944 р. Червона армія ввійшла в прикордонну зону, було організовано своєрідні “плебісцити”, численні петиції та листи місцевих українців з Холмщини та Лемківщини до Києва і Москви щодо приєднання Закерзоння до УРСР. Оскільки вказаний план у Кремлі не схвалили, це спричинило певні суспільні негатиї в поведінці українців Польщі⁶⁸.

⁶⁶ Акція “Wisła”. 1947. Dokumenty i materialy. – Warszawa, 2012. – S. 22.

⁶⁷ Содоль П. Українська повстанська армія. 1943–1949. Довідник / П. Содоль. – Нью-Йорк, 1995. – С. 180.

⁶⁸ Детальніше див.: Депортації. Західні землі України: кінець 30-х – початок 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3-х т. / [відп. ред. Ю. Сливка]. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича, 1996. – Т. 1 (1939–1945 рр.). – 749 с.; 1996. – Т. 2 (1946–1947 рр.). – 539 с.; 2002. – Т. 3 (Спогади). – 418 с.; *Пиріг Р.* Листи Микити Хрущова з питань евакуації українського і польського населення за Люблінською угодою 1944 р. / Р. Пиріг, І. Цепенда // Студії з архівної справи та документознавства. – Київ, 1998. – Т. 3. – С. 155–160; *Сергійчук В.* Трагедія українців Польщі. Документи / В. Сергійчук. – Тернопіль, 1997. – 439 с.; *Білас І.* Депортація НКВС-МДБ і доля українського населення в Польщі: історико-правовий і суспільно-політичний аспект переселення / І. Білас // Військо України. – 1993. – №4. – С. 63–123; *Гонтар Т.* Польсько-українська угода 9 вересня 1944 р. про обмін населенням та створення апарату депортації / Т. Гонтар // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / [заг. ред. М. Алексієвця]. – Тернопіль, 2002. – Вип. 2. – С. 123–127; *Гонтар Т.* Становище переселенців з Польщі в південних і східних областях УРСР 1944–1945 рр. / Т. Гонтар // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. – Вип. 7. Серія: Історія. Зб. наукових праць. – Тернопіль: Лілея, 1998. – С. 146–155; *Горний М.* Вплив політики німецької окупаційної влади на формування настроїв українців Холмщини і Підляшшя напередодні виселення до УРСР /

Із серпня 1945 р. переселення українців повністю набуло ознак насильницького, оскільки польська влада залучила до цього процесу військо. До кінця року проведено ще декілька спроб виселити втікачів із СРСР, насамперед південноукраїнського регіону. Щоб уникнути депортацій, тисячі лемків Новосанецького повіту записалися поляками і перейшли на римо-католицький обряд. Немало українців с. Вислока Великого, Токарня, Горб, Ославиця Сяноцького повіту 1946 р. втекли у Beskidські ліси. Щоб налякати непокірних польське військо під командуванням радянських офіцерів того ж року декілька разів паціфікувало с. Завадка Морохівська Сяноцького повіту.

Переселенців, крім західних областей розселяли на сході й півдні України, переважно в Запорізькій, Дніпропетровській, Херсонській, Одеській, Миколаївській областях, де відчувалася гостра господарська необхідність в робочій силі, а також на розмінованих територіях з вільним житлом, яке залишилося після депортацій у 30–40-і рр. десятків тисяч родин з німецьких, польських, татарських, грецьких, болгарських і єврейських поселень. Не всі переселенці отримали від радянської влади одноразову грошову допомогу (500–2000 крб). Грошова реформа 1947 р. стала прихованою формою нового закабалення переселенців-боржників. Влада неохоче нараховувала людям похилого віку нові пенсії. Не завжди функціонери визнавали польські, чеські, австрійські та німецькі дипломи міжвоєнної і воєнної доби. Нерегулярно надходили продукти і товари широкого вжитку у спеціальні магазини облспоживспілки для переселенців. У багатьох населених пунктах західних областей неодноразово мобілізували населення на заготівлю палива для шкіл і лікарень, вивіз деревини для спорудження невеликих будинків для переселенців. Щоправда, досить активно проводилася серед них політмасова робота: підростаюче покоління залучали до піонерських організацій, комсомолу, виборчих кампаній; кожен двір зобов'язано передплачувати одну-дві компартійні газети.

Особливо багато родин на півдні прийняла Запорізька (понад 8 тис. сімей) та Дніпропетровська область (майже 6 тис. сімей), які для багатьох асоціювалися зі Січчю, козацькими вольностями, гарною землею. Там переселенці навіть внесли свої заощадження у фонд придбання бойового літака для Червоної Армії⁶⁹. Однак на новому місці більшість депортованих загнали у колгоспи, усупільнено основну частину їх коней, корів, сільгоспінвентаря (підвод, соломорізок, віялок, плугів, борон); голови колгоспів нерідко відмовляли їм виділяти ділянки під городи. Зрештою, виділення цих ділянок часто здійснювалося в обмін на заяву про вступ до колгоспу. У деяких колгоспах родини переселенців показували приклади високої працьовитості й трудової дисципліни (хоча за трудовень давали лише 200–500 г зерна), дехто швидко доріс до посад бригадирів і ланкових. Однак більшість не могла соціально адаптуватись у радянсько-комуністичну дійсність, викликало невдоволення й ігнорування владою релігійних потреб, російськомовне середовище, незвичний степовий клімат, брак води (криниць) і фуражу, шлункові розлади (через вживання солоної води), низькі врожаї картоплі. Нерідко й окремі місцеві мешканці, недобросовісні керівники колгоспів проводили або стимулювали самовільний виїзд

М. Горний // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / НАН України; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2007. – С. 155–164.

⁶⁹ Пронь Т.М. Повоєнне розмежування кордонів між СРСР/УРСР і Польщею (1944–1951 рр.) / Т.М. Пронь. – Миколаїв, 2012. – С. 89–95.

“поляків” (“польських бандитів”), якщо не в Польщу, то в західні області УРСР, поближче до рідних теренів, де ще не відчувалися наслідки голоду 1946–1947 рр., оскільки суцільну колективізацію там проведено лише у наступні два роки⁷⁰. До цього часу в західних областях репресовано і депортовано десятки тисяч селян, які брали участь у національно-визвольній та антикомуністичній боротьбі, що звужило соціальну базу українського підпілля. Водночас у 1946–1948 рр. посилювалися позазаконні методи наступу на депортованих одноосібників – погрожування, залякування, шантаж і нове виселення у віддалені північні і східні райони СРСР (табори і спеціальні поселення). Республіканські місцеві радянсько-партійні органи Волинської і Ровенської областей штучно підігрівали ворожнечу між українцями-переселенцями з Холмщини і Пряшівщини (Чехословаччини) з однієї сторони, і між переселенцями в цілому і корінним українсько-польським населенням з іншої⁷¹.

Документи підтверджують безаргументованість тези тогочасної польської влади про воєнну безпеку напередодні акції “Вісла” у південно-східних воєводствах дій УПА і Самооборонних кушів, потуги яких у 1946–1947 рр. різко зменшилися внаслідок обезлюднення українських сіл, порушення системи матеріального і кадрового забезпечення українського підпілля. Власне взимку 1946–1947 рр. за ухвалою 3-ї Округи ОУН Закерзонського краю повстанські відділи трансформовано у невеликі групи (боївки), що розпорошилися у пристосованих до зимівлі схронах і невеликих селах, які були віддалені від польських гарнізонів і частин НКВС. Повстанці уникали зустрічей із польським і радянським військом, не перешкоджали роботі виборчих комісій (січень 1947 р.), перейшовши виключно до оборонної тактики дій. Знесилену українську військово-політичну опозицію, на нашу

⁷⁰ Детальніше див.: *Наконений В.* Переселення лемків у 1940–1946 роках як трагедія найзахіднішої гілки українства / *В. Наконений* // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка: Українознавство. – Київ, 2006. – Вип. 10. – С. 55–57; *його ж.* Історична доля та культурне відродження лемків // *Етнічна історія народів Європи.* – Київ, 2007. – Вип. 22. – С. 85–90; *його ж.* Лемки в XV ст.: життя на етнічних землях та в нових геополітичних умовах: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 09.00.12 “Українознавство”. – Київ, 2008. – 19 с.

⁷¹ Детальніше див.: *Данилиха Н.* Проблема забезпечення житловими і господарськими приміщеннями українців із Польщі в УРСР у 1944–1950-х рр. (На матеріалах західних областей України) / *Н. Данилиха* // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – Львів, 2007. – Вип. 2: Депортації 1944–1951. – С. 104–125; *Довгалюк Х.* Депортація українського населення з Польщі 1944–1946 рр. Політика уряду щодо депортованих / *Х. Довгалюк* // Міжнародний Науковий Конгрес “Українська історична наука напорозі ХХІ століття”, Чернівці 16–18 травня 2000 р. / [відп. ред.: Л.Винар, Ю.Макар]. – Чернівці: Рута, 2001. – Т. 2. – С. 333–341; *Дрозд Р.* Депортація українців Польщі в Радянську Україну в 1944–1946 рр. / *Р. Дрозд* // Південний архів. Історичні науки. – Вип. 16. – Херсон, 2004. – С. 287; *Заброварний Б.* Депортації українського населення із Закерзоння в 1944–1947 роках / *Б. Заброварний* // Історіографічні дослідження в Україні / [гол. ред. В. Смолій]. – Київ, 2003. – Вип. 13. – Ч. 1: Україна і Польща: історія і сучасність. – С. 359–385; *Зашкільняк Л.* Політика польської влади щодо українців у 1944–1947 рр. / *Л. Зашкільняк* // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – Львів, 2007. – Вип. 2: Депортації 1944–1951. – С. 165–171; *Пронь Т.* “Евакуація” – депортація українського населення з території Польщі на Україну відповідно до укладеної Угоди між урядами УРСР і ПР 9 вересня 1944 р. / *Т. Пронь* // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Миколаїв, 2009. – Вип. 81: Історичні науки. – С. 57–62; *Пронь Т.* Переселення українського населення з Польщі на Південь України в 1944–1946 рр. (На матеріалах Миколаївської та Херсонської областей) / *Т. Пронь* // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. 9. – С. 269–282.

думку, влада могла спробувати нейтралізувати політичними методами, але цього не зробила. Представники польської центральної влади були налякані переговорним процесом між командуванням АК-ВіН і УПА (започаткований навесні 1945 р.) щодо спільної антикомуністичної боротьби, можливості якої продемонструвала успішна збройна акція на Грубешів 27–28 травня 1946 р.⁷²

Натомість Сеймовий закон про амністію від 27 лютого 1947 р. розповсюдився лише на польське підпілля (близько 53 тис. осіб), а це свідчило про те, що ОУН і УПА тоді вже не складали для польської комуністичної влади серйозної загрози. Амністія для військовиків АК закінчувалася 25 квітня, за три дні до початку операції “Вісла”, цим нова влада прагнула нейтралізувати польську антикомуністичну опозицію – можливого ситуативного союзника ОУН і УПА у вирішенні українського питання. Репресовано й ієрархію та десятки священників Перемиської єпархії Греко-католицької церкви, які намагалися захистити своїх вірних від насильницьких дій різних польських збройних формувань і нової польської влади.

Рубіж польськими повстанцями сотень “Хріна” і “Стаха”, 28 березня 1947 р. під Балигородом генерала К. Сверчевського стало пропагандистським приводом і юридичним обґрунтуванням для влади до широкомасштабної воєнно-політичної операції “Вісла” (спершу її називали “Жешівська”, “Схід”, інколи – “Українська акція”) проти УПА і швидкого переселення українського населення і мішаних (українсько-польських, українсько-білоруських) сімей на так звані “повернені землі” (насамперед північну Прусію), звідки на захід виселено більше 2 млн німців. Аналіз комплексу документів і ходу операції засвідчує, що спеціальну ухвалу Політбюро ЦК Польської робітничої партії від 29 березня 1947 р. і постанову Президії Ради Міністрів від 24 квітня цього ж року швидше всього узгоджено з керівництвом СРСР і Чехословаччини. Показово, що розпочата 28 квітня операція, до якої залучено 17 350 солдат і офіцерів польського війська та прикордонників під командуванням досвідченого ген. С. Моссора (серед них було чимало недавніх воїнів Червоної армії), мала, насамперед, денационалізувати українські етнічні терени. Списки депортованих робилися швидко, не перевірялися й відразу передавалися командирам груп для реалізації операції. 442 ешелони з депортованими 5–6 днів супроводжував військовий конвой. Однак в умовах холоду і антисанітарії до нового місця не доїхало сотні лемків, надсянців, холмщаків, чимало великої рогатої худоби⁷³.

⁷² Детальніше див.: Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. – Київ; Торонто, 2009. – Т. 12. – Кн. 1: Воєнна округа УПА “Буг”. Документи і матеріали 1943–1952 / [упор. В. Мороз, О. Вовк]. – 800 с.; Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто; Львів, 1992. – Т. 22: УПА в світлі польських документів; книга перша: Військовий суд Оперативної групи “Вісла” / [упор. Є. Місило]. – 627 с.; Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто; Львів, 2003. – Т. 39: Тактичний відтинок УПА 28-й “Данилів”: Холмщина і Підляшся (Документи і матеріали) / [ред. П. Потічний, упор. П. Потічний, С. Шпак, Є. Штендера]. – 1044 с.; Літопис УПА. Нова серія. – Київ; Торонто, 1999. – Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943–1944. Документи і матеріали / [упоряд. О. Вовк, І. Павленко]. – 723 с.; *Сергійчук В.* Український здрив: Закерзоння. 1939–1947 / В. Сергійчук. – Київ, 2004. – 840 с.; Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2-х т. / [відп. ред. та упоряд. В. В'ятрович]. – Львів, 2011. – Т. 1. – 792 с.; Т. 2. – 576 с.

⁷³ Akcja “Wisła”. Dokumenty / [opr. E. Misiło]. – Warszawa, 1993. – S. 27–32; Akcja “Wisła”. Dokumenty i materiały / [wstęp, wybór i opr. dok. E. Misiło]. – Warszawa, 2012. – S. 25–30, 86.

Особливо жорстокою була депортаційна акція, яку провела влада у липні 1947 р. у повітах Новий Санч і Новий Торг Краківського воєводства. При цьому взагалі не брали до уваги ступінь лояльності й партійної приналежності, підпадали під виселення навіть сім'ї демобілізованих і солдат дійсної служби. “Заслужені” родини (відзначені за бойові заслуги, поранені, працівники виборчих комісій) мали переселяти окремим транспортом на кращі ділянки Сілезії, звідки депортовано німців.

На початку операції “Вісла” 6-а Воєнна округа УПА “Сян” не провела організованої акції проти виселення, оскільки польське військо значно переважало в силі. На цей час ще діяли курені “Залізняка” (повіт Любачів, Перемишль), “Байди” (Сянок, Лісько), “Рена” (Сянок, Ясло, Кросно), більшість з яких прагнула перебратися до Чехословаччини. Варшаву нервувало й те, що відділи УПА нерідко зав'язували конструктивний діалог з АК щодо протидії польській комуністичній владі. Зокрема, в таємному листі командира 7-ї військової дивізії округи Війська польського генерала Б. Зарако-Зараковського до міністра національної оборони М. Роля-Жимерського від 4 червня 1947 р. підкреслено: “Банди УПА на території 7 КВО встановили зв'язок з польськими реакційними бригадами (“Ястшемба”, “Млота” та іншими), а це створює вигідне для них становище в районі та сприяє розширенню бази їхньої діяльності також на повіти, в яких проживає польське населення”⁷⁴. У цей же час, як свідчить міністр національної оборони М. Ролі-Жимерський, УПА поширило до повстанських командирів на Закерзонні листівку, в якій зазначалося: “Поводитися “коректно”, не проводити відплатних і каральних операцій... Нам йдеться про міжнародну арену, про формування антибільшовицької думки світу... Коректна поведінка по відношенню до населення необхідна передусім з огляду на те, що наші ведуть закордоном боротьбу з західними державами за визнання Української Повстанської Армії як повноправної. Мусимо давати знати про себе, але ще важливіше, щоб ми показали своє політичне і культурне обличчя, щоб нарешті зникло побоювання стосовно того, що можливо ми – “банда”⁷⁵.

Зауважимо і те, що 1947 р. зуміли уникнути виїзду більшість українських і змішаних родин із деяких повітових міст. Власне підготовлений владою окремий наказ щодо міст так і не був реалізований. У містечках (зокрема у родичів і знайомих) знайшли прихисток чимало сільських сімей. У повітових містечках легше було й підробити або купити польські документи. Пасивно протидіяли політиці влади окремі українці, що працювали у повітових структурах Управління громадської безпеки. Уникли депортацій лише окремі офіцери Війська польського, держслужбовці воєводської і повітових структур, залізничники, студенти столичних вузів, деякі лояльно налаштовані до влади священики.

Загалом у рамках операції “Вісла” депортували, за різними даними, від 137 до 150 тис. осіб, які проживали у 1244 населених пунктах 19 повітів Краківського, Жешівського і Люблінського воєводств. Кілька тисяч українців, а серед них десятки священиків, виїхали на захід перед вступом Червоної армії. Водночас

⁷⁴ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття. – Варшава; Київ, 2006. – Т. 5: Акція “Вісла”. – С. 398.

⁷⁵ Там само. – С. 272.

через фільтраційні комісії “евакуювали” в УРСР, головню західні області, тисячі українців, які поверталися з Німеччини⁷⁶.

Нова польська влада намагалася якнайшвидше асимілювати депортованих – розпорощувала українські сім’ї, щоб вони не створювали компактних національних груп і їхня кількість не перевищувала 10 % жителів сіл; українців також заборонено розселяти у зоні 50 км від сухопутного і 30 км від морського кордонів. Зокрема, 178 лемківських родин (928 осіб) з Фльоринки розселено в 33 селах – чотирьох повітах Зеленогірського та двох повітах Вроцлавського воєводств. Мешканців с. Ясюнка розселено у 14 селах⁷⁷.

Чи не найскладнішою проблемою, з якою зіткнулися переселенці після прибуття на нове місце проживання, стала відсутність належних умов для облаштування господарств. Наприклад, в Ольштинському воєводстві, куди переселено більшість українців, не вистачало вільних незнищених житлових і господарських будівель, які залишили німці (кожне третє господарство вимагало капітального ремонту, а майже кожне десяте не надавалося до вжитку). Надані владою кредити не відповідали масштабам і темпам відбудови. Ситуацію дестабілізували й агенти, яких серед переселенців вербували польські спецслужби для підривної діяльності в українському середовищі. Все це сприяло тому, що відразу розпочався процес самовільного повернення депортованих на свої землі, який частково легалізовано лише в 1956–1957 рр.

“Підозрілих” українців, насамперед патріотично налаштованих селян, представників інтелігенції, симпатиків УПА, влада ізолювала в таборі Явожно (Краківське воєводство), на території філіалу колишнього гітлерівського концентраційного табору в Освенцімі. Всі вони потрапили до цього табору за принципом т. зв. колективної відповідальності. Серед його 3873 в’язнів-українців були і священники Михайло Гушак, Петро Мазяр, Омелян Калинюк, Юліан Криницький, Степан Шеремета, Григорій Федоришак, Іван Булат, Ярослав Гребеняк, Микола Заєць та інші, яким

⁷⁶ Детальніше див.: Документи про акцію “Вісла” // Україна і Польща між минулим і майбутнім / [ред. А. Павлишин]. – Львів: Видавничий центр “Фенікс”, 1991. – С. 18–24; Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ ст. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Варшава; Київ, 2006. – Т. 5. Акція “Вісла” 1947. – 832 с.; Дискусія з теми “Акція “Вісла” // Україна–Польща: важкі питання / [наук.ред. М. Кучерепа]. – Луцьк, 2004. – Т. 9. – С. 17–35; Депортації українців і поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (До 50-річчя операції “Вісла”) / [упоряд. Ю. Сливка]. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1998. – 132 с.; Дрозд Р. Акція “Вісла” – метод вирішення української проблеми у Польщі / Р. Дрозд // Депортації українців і поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (До 50-річчя операції “Вісла”) / [упоряд. Ю. Сливка]. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1998. – С. 19–23; Дрозд Р. Боротьба за тотожність: українці на західних та північних землях Польщі після акції “Вісла” / Р. Дрозд // Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків / [упоряд. М. Кучерепа, Н. Сташенко]. – Луцьк, 2008. – С. 228–240; Дрозд Р. Депортація та розселення українців – чинник асиміляції / Р. Дрозд // У пошуках правди про акцію “Вісла”. Науково-практична конференція. Перемишль, 22–23 листопада 1997 р. Збірник доповідей і матеріалів конференції. – Перемишль, 1998. – С. 11–18; Дашкевич Я. Дискусійні питання довкола акції “Вісла” / Я. Дашкевич // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (До 50-річчя операції “Вісла”) / [упоряд. Ю. Сливка]. – Львів, 1998. – С. 24–28; Дашкевич Я. Подзвінне операції “Вісла” / Я. Дашкевич // Незалежний культурологічний часопис “І”. – 1997. – №10. – С. 55–72.

⁷⁷ Лемківщина. Земля–люди–історія–культура / [ред. Б. Струмінський]. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1988. – С. 256–258.

інкреміновано співпрацю з ОУН чи УПА. Один із них, греко-католицький священник Степан Дзюбина, уродженець с. Гладішева Горлицького повіту, згадує: “Ми страшенного голодували, жили практично на воді. А тим часом, як ми згодом довідалися, цілі вагони з харчами для в’язнів розкрадали наглядачі. Після трьох місяців перебування в Явочні люди почали пухнути з голоду. Лише протягом кількох місяців умерло 150 осіб, ще сотні помирали після звільнення. Серед в’язнів знаходилося 22 священники нашої церкви і п’ять православних. Коли випав перший мокрий сніг, нас примушували його змитати, потім запрягали одного священника до візка, щоб вивезти на болото. Іншим разом примусили ховати здохлого kota і співати релігійні пісні для вартових... Зі збоку я старався рятувати українців, які пухли з голоду. Залучав їх до праці в шпиталі. Сповідав хворих. Яюсь навіть охрестив дитину, що народилася в жіночому бараці... Найдовше тримали в Явочні священників та інтелігенцію, нас випустили аж наприкінці 1948 року”⁷⁸. У цьому таборі замордовано 162 в’язнів⁷⁹.

Додамо, що нова польська комуністична влада репресувала й саму Греко-католицьку церкву. 1947 р. лише на Сяноччині в неї конфісковано 2602 га землі⁸⁰.

1951 р., як уже згадувалося, Україна знову втратила частину своїх етнічних територій. Згідно з новим польсько-радянським договором від 15 лютого 1951 р. сторони обмінялися прикордонними ділянками (по 480 кв. км). До Польщі переходила частина території Дрогобицької області: Нижньо-Устрицький район (м. Нижні Устрики і 27 сільських рад), три сільських ради (Бистрянська, Липовецька, Міхновецька) Стрільківського району і чотири сільські ради Хирівського району. Передані до Польщі землі були багатими на нафту та газ (129 нафтових свердловин, з них 97 діючих), на ній знаходилися також нафтопереробний завод, електростанція, маслозавод, машинно-тракторні станції. До СРСР відійшла відповідна площа Люблінського воєводства, на якій створено новий район Львівської області – Забузький, до якого ввійшли міста Белз, Кристинопіль (нині Червоноград), Угнів, а також 21 сільська рада. Внаслідок угоди до України відійшли: 64,5 км залізничної колії із чотирма станціями, високовольтна лінія електропередач, десять підприємств будівельної та переробної промисловості, а також великі поклади кам’яного вугілля. Водночас на південно-східні земля України, зокрема до Донецької, Одеської, Миколаївської і Херсонської областей примусово переселено 32 тис. українців; лише окремі сім’ї були працевлаштовані у вугільній та нафтопереробній галузях Львівської і частково Тернопільської областей⁸¹.

Загалом, особливості та етапи виселення українців з Польщі до УРСР у 1944–1946 рр. можна прослідкувати із таблиці:

⁷⁸ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. – Т. 3. – С. 339–340.

⁷⁹ Акція “Wisła”. 1947. Dok. imat. – S. 19.

⁸⁰ Детальніше див.: Явожно. Спогади в’язнів польського концентраційного табору / [до друку підг. Б. Гук, М. Іваник]. – Перемишль; Торонто; Львів, 2007. – 368 с.

⁸¹ Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону. 1941–1945 / І. Козловський. – Львів, 1998. – С. 186–188; Пронь Т.М. Воєнне розмежування кордонів між СРСР/УРСР і Польщею (1944–1951 рр.). – С. 307–330.

Динаміка депортацій українців з Польщі до УРСР у 1944–1946 рр.⁸²

Дані станом на :	Враховано українського населення		Подано заяв на переселення		Фактично евакуйовано	
	господарств	осіб	господарств	осіб	господарств	осіб
10 листопада 1944 р.	93 345	373604	31898	114629	–	6369
1 грудня 1944 р.	110157	435676	36171	133587	3378	12931
26 грудня 1944 р.	110748	441685	37882	142167	7628	28589
10 січня 1945 р.	110748	441685	38396	143168	13075	48874
26 лютого 1945	114723	457187	44947	169702	20939	78376
6 квітня 1945 р.	124642	493380	54892	206400	29631	111435
25 квітня 1945 р.	137042	554180	65356	245615	36568	139124
23 травня 1945 р.	138642	549380	65925	246646	42493	161779
26 червня 1945 р.	127749	506271	68221	262520	52053	196959
1 жовтня 1945 р.	120744	468432	81260	313161	66784	255706
1 листопада 1945	120744	468439	84789	323723	76036	291533
15 червня 1946 р.	123796	483826	–	–	118960	468747
19 липня 1946 р.	–	–	–	–	122622	482880

Брутально проведені депортації 1944–1951 рр. створили не лише етнокультурні проблеми для західних українців, але й політичні, духовні, господарські наслідки для польського соціуму, яке втратило багате поліетнічне середовище, фахівців-господарників, сотні об'єктів сакрального мистецтва. У південно-східній Польщі змінено назви 120 українських місцевостей, сплюндровано десятки українських цвинтарів. Тисячі сімей асимільовано. Не без впливу іноземних емісарів чимало лемків-українців залучено до організацій русинського спрямування, які заперечують приналежність русинів Польщі, Словаччини, Закарпатської області України до українського народу.

Аналіз офіційних документів, спогадів і поточної періодики України та Польщі дають підставу вважати депортації українців з прикордоння як конфлікт історичної пам'яті сусідніх народів: українці хочуть пам'ятати історію, яку поляки воліють забути. Із особливою гіркою переселенці з Лемківщини, Надсяння і Холмщини згадують про втрату рідної землі, повоєнну радянську дійсність, коли на півдні, сході й навіть заході України їх нерідко з негативним підтекстом сприймали як

⁸² Янишин Б. Акція виселення українців 1944–1947 рр. у свідомості переселенців / Б. Янишин // Європа між минулим та майбутнім. Пам'ять та ідентичність. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 150.

“поляків”, “мазурів”, “забужан”, “холмщаків”, “лемків”, або ж “куркулів” (з огляду на привезений реманент і худобу)⁸³.

Вивчення складних соціально-політичних деформацій на українсько-польському пограниччі у 40-і роки ХХ ст. мають ставитися в контекст відповідних історичних умов у Центрально-Східній і служити підставою не до протиставлення національно-політичних рацій українців і поляків, а до взаєморозуміння історії українсько-польського пограниччя.

Деполонізація західних областей України в 1944–1946 роках

Інкорпорація Західної України до складу УРСР/СРСР спричинила значні суспільно-політичні, соціально-економічні й культурні трансформації, які мали трагічні наслідки і для українського, і для польського населення. Власне “польський чинник” був значною перешкодою до підпорядкування та органічного “злиття” західних областей УРСР із Радянським Союзом. У різний спосіб поляки намагалися відстоювати довоєнні польські кордони та чинили спротив радянзації Галичини та Західної Волині. За таких умов проблему польської “присутності” Кремль вирішив кардинально: шляхом депортації польського населення з паралельними процесами ліквідації Римо-католицької церкви та польського шкільництва.

Депортація поляків. 9 вересня 1944 р. у Любліні уряд УРСР і Польський Комітет Національного Визволення (ПКНВ) підписали угоду про евакуацію українського населення з території Польщі в УРСР і польських громадян з УРСР у Польщу. Угоду підписали голова Ради Народних Комісарів (РНК) УРСР М. Хрущов і голова ПКНВ Е. Осубка-Моравський⁸⁴, але детально розробили її у Москві. Підписання вказаної угоди, згідно з якою передбачалося взаємне переселення поляків і українців, відбувалося з ініціативи вищого партійного керівництва СРСР.

⁸³ Детальніше див.: Дрозд Р. Боротьба за тотожність: українці на західних та північних землях Польщі після акції “Вісла” / Р. Дрозд // Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків / [упоряд. М.Кучерпа, Н.Сташенко]. – Луцьк, 2008. – С. 228–240; Зимомря М. До питання про засади акції “Вісла”: виміри, оцінки / М. Зимомря // У пошуках правди про акцію “Вісла”. Науково-практична конференція, Перемишль, 22–23 листопада 1997 р. / [упоряд. М. Литвин]. – Перемишль, 1998. – С. 31–35; Ісаєвич Я. Основні проблеми українсько-польських відносин у ХХ ст. / Я. Ісаєвич // У пошуках правди. Зб. матеріалів міжнародної наукової конференції “Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки”, Луцьк, 20–23 травня 2003 р. – Луцьк, 2003. – С. 5–21; Ісаєвич Я. Холмсько-волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки / Я. Ісаєвич // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / [гол. ред. кол. Я. Ісаєвич]. – Львів, 2003. – Вип. 10: Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. – С. 3–58; Кабачій Р. Деякі морально-етичні аспекти акції переселення польських українців на Херсонщину в 1945 р. / Р. Кабачій // Південний архів. Історичні науки. – Херсон: Айлант, 2001. – Вип. 5. – С. 170–176; Кабачій Р. Чим завинили українці Закарзоння? / Р. Кабачій // Наше слово. – 2007. – 29 квітня; Литвин М. Депортації 1944–1945 рр. у суспільній свідомості українців / М. Литвин // Україна–Польща історична спадщина і суспільна свідомість / НАН України; Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича. – Львів, 2007. – Вип. 2: Депортації 1944–1951. – С. 12–19; Савчук О. Чужі серед своїх, доля депортованих українців Холмщини / О. Савчук // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (До 50-річчя операції “Вісла”). – Львів, 1998. – С. 82–83.

⁸⁴ Макаруч В. Міжнародно-правове визнання державного кордону між Україною і Польщею (1939–1945 рр.) / В. Макаруч. – Київ, 2004. – С. 103.

Доказом цього є те, що її зміст був тотожним польсько-білоруському договору, а також майже дослівно відповідав раніше ухваленим радянською владою указам про переселення чеченського, кримсько-татарського та низки інших народів⁸⁵.

Укладення договору урядом УРСР було формальністю, попри те, що вона мала право вступати у відносини з іншими державами та підписувати міждержавні договори⁸⁶. Видається мало ймовірним, що без попередньої згоди й координації дій з ЦК ВКП(б) республіканське компартійне керівництво України могло робити політичні кроки на міжнародній арені. З іншого боку, укладення договору про взаємний обмін населенням представниками ПКНВ було неправомірним. На момент підписання угоди ПКНВ визнала лише одна держава – Радянський Союз. Натомість легітимний уряд Польщі був у Лондоні, і тільки його представники мали юридичне право укладати такі договори⁸⁷.

З вищезазначеного випливає те, що план виселення поляків із західних областей України та низки інших прикордонних територій Радянського Союзу був розроблений ЦК ВКП(б) саме у Москві, а не в Києві. Підписання угоди урядом УРСР, а не московським керівництвом, було спланованим кроком. Радянська влада “чужими руками” втілювала в життя свої геополітичні плани, залишаючи собі простір для маневру⁸⁸.

Для радянського керівництва підписання Люблінської угоди було важливим з кількох причин. По-перше, реалізація цього договору майже за рік до закінчення війни давала Й. Сталіну та його прихильникам можливість поставити уряди США і Великобританії, а також польський еміграційний уряд перед доконаним фактом приєднання Західної України до складу СРСР. По-друге, радянська панівна верхівка намагалася піднести значення ПКНВ, який не був визнаний західними державами⁸⁹. Також не менш важливим аспектом для радянського уряду була стабілізація військово-політичної ситуації у своєму тилу в умовах просування фронту на Захід. Український дослідник Б. Заброварний слушно відзначив, що радянське керівництво мало на меті “завершити розпочате ще в 1941 р. тотальне очищення території на своєму західному кордоні від ненадійного з національного, соціального та політичного поглядів елемента”⁹⁰.

Майже відразу після досягнення згоди про переселення розпочалася практична підготовка урядів України та Польщі щодо втілення її в життя. Зокрема,

⁸⁵ Сливка Ю. Першопричини та геополітичні цілі переселенських акцій / Ю. Сливка // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 1950-х років (до 50-річчя операції “Вісла”) / [упоряд. Ю. Сливка]. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1998. – С. 12.

⁸⁶ Козловський І. Переселенська акція 1944–1946 рр. та реакція на неї польського і українського підпілля / І. Козловський // Polska i Ukraina po II Wojnie światowej / [pod red. W. Bonusiaka]. – Rzeszów: Wydawnictwo wyższej szkoły pedagogicznej, 1998. – С. 166.

⁸⁷ Білас І. Переселенсько-депортаційні акції: політико-правовий аспект / І. Білас // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 1950-х років (до 50-річчя операції “Вісла”) / [упоряд. Ю. Сливка]. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1998. – С. 34.

⁸⁸ Козловський І. Переселенська акція 1944–1946 рр. – С. 165.

⁸⁹ Вялікі А. На раздарожжы. Беларусы і палякі ў час перасялення (1944 – 1946) / А. Вялікі. – Мінск: БДПУ, 2005. – С. 11.

⁹⁰ Заброварний Б. Депортації українського населення із Закерзоння в 1944–1947 роках / Б. Заброварний // Україна – Польща: історія і сучасність. Збірник наукових статей і спогадів пам’яті П. М. Калениченка (1923–1983) / [відп. ред. Ю. Пінчук]. – Київ: НАН України. Інститут історії України, 2003. – Ч. 1. – С. 360.

було сформовано представництво уряду УРСР у справах евакуації польського населення на чолі з О. Цоколем. Відповідно, головне представництво польського уряду під керівництвом В. Вольського розмістилося в Луцьку. На теренах Західної України створили апарати уповноважених з евакуації та районні представництва, які мали виконувати облік та реєстрацію польського населення. Вони розмістилися в Луцьку, Ковелі, Рівному, Володимирі, Львові, Дубно, Бродах, Кам'янці-Бузькій, Золочеві, Рава-Руській, Дрогобичі, Стрию, Самборі, Чорткові, Ходорові, Тернополі, Кременці, Станіславі, дещо пізніше – у Чернівцях⁹¹.

Згідно з угодою про обмін населенням районні представництва з евакуації мали розпочати свою роботу 15 жовтня 1944 р. Але процес їхнього формування був досить тривалим і значно затягнувся. Тож вони розпочали свою роботу тільки в грудні 1944 р. Також дуже швидко стало зрозумілим і те, що закінчити переселення до встановленого строку, а саме до 1 лютого 1945 р., не вдасться. Через численні труднощі, які виникали в ході переселення, кінцева дата його закінчення кілька разів зазнавала змін. У підсумку остаточне закінчення переселенської акції відбулося 15 червня 1946 р⁹².

Крім встановлених термінів евакуації, польсько-українська угода про взаємний обмін населенням містила низку інших принципів положень. Зокрема, переселенню до Польщі підлягали всі поляки і євреї, які мали польське громадянство до 17 вересня 1939 р. і мешкали в західних областях УРСР⁹³.

Для реєстрації на виїзд треба було документально підтвердити своє громадянство. Запис населення мали робити за одним з таких документів: радянський паспорт (з позначкою про те, що він виданий на підставі документа, який підтверджує польське громадянство), польський паспорт, польський військовий квиток, свідоцтво про народження, професійна медична книжка тощо⁹⁴. Також офіційно було зафіксовано, що “евакуація є добровільною, і ніякий примус не може бути застосований ні прямо, ні опосередковано”⁹⁵. При цьому в інструкції з виконання угоди зазначалося, що “бажання евакуюватися може бути висловлене як усно, так і в письмовій формі”⁹⁶. Вказана умова, насправді, полегшувала місцевим органам влади примусове виселення громадян, оскільки “добровільне бажання виїзду” могло бути ніде не задокументоване.

Інші положення Люблінської угоди передбачали суто практичні умови проведення трансферу. Зокрема, дозволяли брати з собою не більше ніж одну тисячу радянських карбованців, або ж, як виняток, не більше однієї тисячі польських злотих на особу. Також дозволяли перевезення майна загальною вагою до 2 тонн

⁹¹ Макарчук С. Переселення поляків із Західних областей України в Польщу у 1944–1946 рр. / С. Макарчук // Укр. іст. журн. – 2003. – № 3. – С. 104.

⁹² Там само.

⁹³ Державний архів Івано-Франківської області, м. Івано-Франківськ (далі – ДАІФО). – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 167. – Арк. 147.

⁹⁴ Кнатъко Г. К вопросу об обмене населением между Беларусью и Польшей в 1944–1946 годах / Г. Кнатъко // Армія Краёва на тэрыторыі Заходняй Беларусі (чэрвень 1941 – ліпень 1944 гг.): тэзісы чацьвёртай навук. канф. беларускіх і польскіх гісторыкаў, (Гродна, 6 – 7 кастрычніка 1994 г.) – Гродна: Беларускі навукова-даследчы цэнтр дакумэнтазнаўства, археаграфіі і архіўнай справы, 1994. – С. 105.

⁹⁵ ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 167. – Арк. 147.

⁹⁶ Там само. – Арк. 147.

на одну сім'ю (в тому числі й худобу). Крім того, з господарств які підлягали евакуації, списували “всі недоїмки по натуральних поставках, грошових податках і страхових платежах”. На території Польщі переселенці мали отримати земельні ділянки та будинки, еквівалентні залишеним в Україні⁹⁷.

Ще до початку переселенської акції партійні органи намагалися пильно спостерігати за настроями поляків, фіксувати їхні висловлювання і про Люблінську угоду, і про радянську владу. Населення часто було погано поінформоване, йому було важко зорієнтуватися у суспільно-політичній ситуації, що склалася після звільнення України від нацистів. Досить типовими у цей час були запитання на зразок: “Чи буде у нас Польща?”, “Який уряд у Польщі?”, “Де проходить лінія Керзона?”, “Якщо ми не поїдемо до Польщі, нас залишать тут чи виселять у Сибір?”, “Коли розпочнеться переселення?” тощо⁹⁸.

Польське населення по-різному бачило своє майбутнє після закінчення війни. Неоднозначно сприймали домовленості про евакуацію. Зокрема, впродовж другої половини 1944 р. поляки негативно сприймали виїзд. Так, працівник Рівненського пивоварного заводу поляк Рог Йосиф заявив: “Я чув по радіо оголошення, що всіх поляків будуть переселяти за Буг. Не знаю тільки, за бажанням чи примусово, але як у першому, так і в другому випадку не хотів би їхати, а залишуся тут”⁹⁹. Працівник ліспромгоспу з Дрогобицької області Карл Дроздовський сказав: “Поїхав би в Польщу, та шкода власності. Тут продаси – там не купиши”¹⁰⁰. Водночас антипереселенські настрої простежувалися й у поштово-телеграфній кореспонденції, яку систематично цензурувала радянська влада¹⁰¹. Очевидно, що в основі негативного ставлення поляків до виїзду лежав психологічний аспект. Він був викликаний небажанням розлучатися з малою батьківщиною, оскільки чимало родин жили на цих землях з діда-прадіда і вважали їх своїм рідним краєм¹⁰².

Широко розповсюдженими були й інші заяви, що свідчили про небажання покидати обжиті місця. Чимало поляків висловлювали свої сподівання на те, що після закінчення війни Західна Україна залишиться у складі Польщі. Зокрема, показово є заява мешканця міста Тернополя поляка Василя Іжнере з приводу Люблінської угоди: “...Це трюк Радянського Союзу для спасіння Західної України перед приєднанням її до Польщі. Така політика не приведе ні до чого, оскільки Англія категорично заявила, що визнає кордони тільки наявні після Версальського договору і визнає у Польщі тільки уряд Соснковського”¹⁰³.

На підставі вивчення настроїв польського населення компартійні органи виокремили три основні причини зволікання з переселенням: 1) відстоювання

⁹⁷ ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 167. – Арк. 148, 150.

⁹⁸ Самборський Є. Переселення поляків із Західної України і Західної Білорусі до Польщі в 1944–1946 рр.: порівняльний аналіз / Є. Самборський // *Rocznik Pszemyski*. – 2013. – Т. 49, з. 3: *Historia*. – S. 177.

⁹⁹ Сергійчук В. Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944–1946 рр. / В. Сергійчук. – Київ: Українська Видавнича Спілка, 1999. – С. 55.

¹⁰⁰ Там само. – С. 55.

¹⁰¹ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. П-5001. – Оп. 6. – Спр. 46. – Арк. 74, 138, 252.

¹⁰² Макачук С. Переселення поляків із західних областей України... – С. 106.

¹⁰³ Сергійчук В. Депортація поляків з України. Невідомі документи... – С. 57.

претензій на землі Західної України; 2) сподівання на виникнення війни між Великобританією і США з одного боку і СРСР з другого; 3) незадоволення діяльністю ПКНВ і важкими матеріальними умовами в Польщі¹⁰⁴.

Справді, до січня – лютого 1945 р. хід реєстрації і виїзду польського населення до Польщі був дуже повільним. На процес переселення значно вплинуло польське підпілля та римо-католицькі священники. Представники влади відзначали “засміченість” комісій з евакуації польськими антирадянськими елементами, які намагалися гальмувати реєстрацію і переселення, особливо шляхом затягування оформлення документів¹⁰⁵. У зв’язку з цим широкого розповсюдження набули арешти працівників райпредставництв з евакуації. У січні 1945 р. у Рівному було заарештовано бухгалтера Зуба, референта Совінського, відповідального за транспортні перевезення Кецика Ганрика. Водночас затримали референта польського райпредставництва у Дрогобичі¹⁰⁶.

У зв’язку з повільними темпами переселення поляків радянське керівництво вирішило вдатися до низки репресивних заходів, які мали прискорити “евакуацію”. Зокрема, з цією метою у надісланому 29 листопада 1944 р. листі Й. Сталіну М. Хрущов пропонував у всіх вищих навчальних закладах і школах заборонити викладання польською мовою, використання польських підручників та перевести навчальний процес на українську і російську мови. Він також наполягав на мобілізації поляків на рівні з українським населенням на роботу на промислові об’єкти і будівництво у східні регіони Радянського Союзу¹⁰⁷.

Польське населення виражало невдоволення початком переселенської акції та загалом політикою радянської влади не тільки в усній формі. 1 листопада 1944 р. близько 4 тис. поляків Львова провели широкомасштабну акцію протесту на Личаківському цвинтарі. На місцях захоронення радянських воїнів вони зробили написи: “Не віддамо Львова СРСР!”, “Слава борцям за польський Львів!”. Протестувальники встановили карту з кордонами Польщі станом до 1939 р. та написом: “Що ворог відібрав у нас силою – шаблею повернемо!”¹⁰⁸.

У відповідь на спротив поляків Львова органи НКДБ здійснили низку арештів. У січні 1945 р. карально-репресивні органи заарештували 772 особи, серед них 21 інженера, 14 професорів, 6 лікарів, 5 священників і 3 артистів¹⁰⁹. Нелегальна

¹⁰⁴ *Сергійчук В.* Протидія поляків депортаціям з України (1944–1946 рр.) / В. Сергійчук // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 1950-х років (до 50-річчя операції “Вісла”) / [упоряд. Ю. Сливка]. – Львів: Інститут українознавства імені І. Крип’якевича НАН України, 1998. – С. 30; *Боляновський А.* Депортації як чинник впливу на розвиток українсько-польських відносин у 1944–1945 рр. / А. Боляновський // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – Вип. 2: Депортації 1944–1951 рр. – Львів: Інститут українознавства імені І. Крип’якевича, 2007. – С. 57.

¹⁰⁵ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 319. – Арк. 62; ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 39, 50.

¹⁰⁶ *Przesiedlenie ludności polskiej z Kresów Wschodnich do Polski. 1944 – 1947* / [wybór, opracowanie i redakcja dokumentów S. Ciesielski]. – Warszawa: Instytut Historii PAN, Wydawnictwo NERITON, 1999. – S. 85–86.

¹⁰⁷ *Сергійчук В.* Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр. Нові документи і матеріали / В. Сергійчук. – Київ: Дніпро, 1998. – С. 168–169.

¹⁰⁸ *Макарчук С.* Переселення поляків із західних областей України... – С. 107.

¹⁰⁹ *Сергійчук В.* Десять буремних літ... – С. 203.

польська підпільна газета “Слово польське” прокоментувала цю акцію так: “3 і 4 січня НКВД, бажаючи змусити поляків до масового виїзду з міста Львова, провів численні арешти. Вже сьогодні окремим арештованим запропонували звільнення за ціну підписання декларації про виїзд”¹¹⁰.

Арешти польського населення відбувалися за безпосередніми наказами вищого радянського керівництва. 11 січня 1945 р. у надісланій з Москви телеграмі заступник НКДБ СРСР Б. Кобулов наказав голові НКДБ УРСР С. Савченку заарештовувати поляків, які протидіють кампанії з переселення. Він також пропонував посилити агентурну роботу з виявлення осіб, які ведуть агітацію проти переселення поляків до Польщі та розповсюджують провокаційні чутки. За цією вказівкою такі особи підлягали негайному ув’язненню. У зв’язку з цим наголошували, що слідство над ними має відбуватися “у прискореному порядку”¹¹¹. Згідно з тогочасними польськими даними, у січні 1945 р. тільки за один тиждень радянські репресивні органи у Львові затримали близько 6 тис. осіб польської національності. В одному з донесень аківського підпілля зазначалося, що 15 січня того ж року тільки у Львові було арештовано 7 тис. поляків і вивезено їх до Сибіру¹¹².

Репресії з боку тоталітарної влади відбувалися не лише на Львівщині, а й в інших західних областях України. Так, директор школи з міста Рокитне Рівненської області, поляк С. Кубринович у бесіді з вчителькою цієї ж школи – Міллер Ніною, заявила: “Росіяни ненавидять поляків. Військові переодягаються у форму бандитів і ходять по польських селах, де пропонують полякам виїжджати до Польщі, а тому, хто не хоче виїжджати – погрожують убивством...”¹¹³. Очевидно, що спеціальні провокативні бойові групи органів внутрішніх справ і держбезпеки, які діяли під виглядом вояків УПА, інколи отримували завдання залякувати польське населення з метою примусу до переселення¹¹⁴. Всього ж, за деякими даними, під “маскою” українських повстанців в Західній Україні діяло 156 спецгруп НКВС¹¹⁵. Ці факти доводять намагання з боку НКВС та інших радянських репресивних структур не тільки сприяти швидкому виселенню польського населення, але й посилити польсько-українську конфронтацію.

Тиск, який чинила влада на польське населення, впливав на динаміку переселенського процесу. Зокрема, до лютого 1945 р. реєстрація поляків проходила

¹¹⁰ Сергійчук В. Десять буремних літ... – С. 207.

¹¹¹ Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Переселення поляків та українців / [гол. ред. Є. Тухольський, Ю. Шаповал]. – Варшава; Київ: Архів Міністерства внутрішніх справ і адміністрації Республіки Польщі, Державний архів Служби безпеки України, 2000. – Т. 2: 1944 – 1946. – С. 324.

¹¹² Armia Krajowa w dokumentach. 1939–1945 / [komitet redakcyjny: H. Czarnocka, K. Iranek-Osmecki, W. Otocki, T. Pełczyński]. – Т. 5: (październik 1944 – lipiec 1945). – Londyn: Studium Polski podziemnej, 1981. – S. 231 – 232, 374.

¹¹³ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 892. – Арк. 162.

¹¹⁴ Кульгавець Х. Винищувальні батальйони та групи охорони громадського порядку у боротьбі із націоналістичним підпіллям у західних областях УРСР (1944–1950 рр.) [Електронний ресурс] / Х. Кульгавець // Форум права. – 2009. – № 3. – С. 273. – Режим доступу: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILEA=&S21STR=FP_index.htm_2009_3_55 (20.05.2017)

¹¹⁵ Ткачов С. Польсько-український трансфер населення. 1944–1946 рр. Виселення поляків з Тернопілля // С. Ткачов. – Тернопіль: Підручники і посібники, 1997. – С. 103.

вкрай повільними темпами. Наприклад, у Дрогобицькій області станом на 1 лютого 1945 р. на виїзд до Польщі було зареєстровано тільки 20374 особи, з яких фактично переселилися лише 3640¹¹⁶. Повільний хід реєстрації місцеві партійні органи здебільшого пояснювали відсутністю польських уповноважених, недостатньою агітаційною роботою серед польського населення, антипереселенськими діями польського підпілля¹¹⁷.

Певну роль у прискоренні переселення поляків відіграв приїзд до Львова наприкінці серпня 1945 р. відомого польського політика С. Грабського. На зустрічі з представниками Союзу польських патріотів йому вдалося переконати їх у необхідності цього заходу. При цьому С. Грабський особливо наголосив на тому, що під час зустрічі з Й. Сталіним у Москві він “робив усе, щоб Львів залишився у складі польської держави, але не вийшло”¹¹⁸.

Не менш важливим чинником, що посприяв значному збільшенню кількості тих, хто бажав переселитися, було укладення 16 серпня 1945 р. угоди про польсько-радянський кордон. Проте, незважаючи на зростання темпів “евакуації”, з осені 1945 р. в окремих регіонах Західної України переселення поляків відбувалося з перемінним успіхом. На це впливала зайнятість населення на сільськогосподарських роботах зі збирання врожаю. У деяких містах (Львів, Станіслав, Дрогобич), “евакуацію” поляків затримували керівники господарських організацій, обґрунтовуючи це тим, що їх нема кому замінити на роботі¹¹⁹.

Швидкими темпами депортація поляків відбувалася на останньому етапі переселенської акції (квітень – червень 1946 р.). У цей час силовим структурам вдалося зламати пасивний опір, який чинила Римо-католицька церква. Польське населення не бажало виїжджати, очікуючи на виїзд священників, а духівництво заявляло, що виїде тільки разом з останніми парафіянами. Лише у квітні – травні 1946 р. партійним органам вдалося організувати послідовний виїзд представників РКЦ. Наприклад, у Станіславській області з кожним ешеленом, де їхали священники, виїжджало по 40–50 вагонів польських громадян¹²⁰.

Неабиякий вплив на прискорення “евакуації” поляків відіграло також прагнення польського керівництва форсованими темпами закінчити переселенську акцію. Зацікавленість польського уряду в цьому питанні полягала в приєднанні до Польщі частини колишніх територій Німеччини. Влітку 1946 р. з них планували депортувати в британську зону окупації Німеччини близько 1,5 млн німців. Натомість переселені з Радянського Союзу поляки мали заповнити утворений у західних регіонах Польщі “вакуум”¹²¹.

¹¹⁶ Сергійчук В. Депортація поляків з України. Невідомі документи... – С. 111.

¹¹⁷ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 790. – Арк. 94 – 95.

¹¹⁸ Андрухів І. Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках ХХ ст. Історико-політологічний аналіз / І. Андрухів, П. Кам’янський. – Івано-Франківськ: Нова зоря, 2005. – С. 242–243.

¹¹⁹ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 1469. – Арк. 135.

¹²⁰ ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 426. – Арк. 25.

¹²¹ Serhijczuk W. Problemy przasiedlenia Ukraińców z Polski i Polaków z Ukrainy w latach 1944 – 1946 / W. Serhijczuk // Polska – Ukraina: trudne putania. Materiały VIII międzynarodowego seminarium historycznego “Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej” (Warszawa, 6 – 7 listopada 2000). – Т.8. – Warszawa: KARTA, 2001. – S. 76–77.

Вище окреслені темпи переселення поляків із західних областей УРСР підтверджують статистичні дані (див. графік). Загальні тенденції динаміки переселенського процесу чітко простежуємо на прикладі Станіславського райпредставництва, яке ми зіставили з Гродненським (Західна Білорусія). Обидва регіони були досить проблемними з погляду антирадянської підпільної діяльності та складності міжнаціональних відносин. Так, згідно з проведеними підрахунками помітно, що значне пожаття виїзду польського населення у Станіславському райпредставництві було в червні – вересні 1945 р., коли в середньому щомісячно зі Станіславської області виїжджало близько 10630 осіб. У цей час до Польщі виїхало 54,5 % населення від загальної кількості “евакуйованих”¹²². На території Гродненського райпредставництва у липні – серпні 1945 р. щомісячно налічувалося 4548 переселенців¹²³.

Не менш значне зростання кількості переселених осіб спостерігалось весною 1946 р. Впродовж березня – травня 1946 р. з Гродненського райпредставництва до Польщі було виселено 34 % польського населення від загальної кількості переселених. У середньому щомісяця із вказаного регіону виїжджало 4482 особи¹²⁴. Вище зазначені підрахунки дають можливість вважати літо 1945 р. та весну 1946 р. найбільш продуктивними періодами переселенської акції. Також зазначимо, що у Західній Україні переселення поляків відбувалася значно швидшими темпами й порівняно із західнобілоруськими землями набуло примусових ознак, фактично перетворившись на депортацію¹²⁵.

Так, переселенська акція 1944–1946 рр. була цілеспрямованою операцією, яку проводили з метою очищення прикордонних територій СРСР від польського населення, насамперед західноукраїнських земель. Одним із її наслідків стала кардинальна зміна етнопонаціонального складу західних областей України. Про це яскраво свідчать статистичні дані. Зокрема, за підрахунками В. Сергійчука, станом на 1 серпня 1946 р. із західних областей України було “евакуйовано” 272 554 сім’ї, що становило 789 982 особи¹²⁶. Водночас, згідно з підрахунками польського історика Я. Чернякевича, за період 1944–1946 рр. було виселено 787 524 особи, а в 1947 і 1948 рр. ще 76 та 74 особи, відповідно¹²⁷.

¹²² ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 426. – Арк. 21 – 22.

¹²³ Национальный архив Республики Беларусь (далі – НАРБ). – Ф. 788. – Оп. 2. – Д. 70. – Л. 14–27, 34.

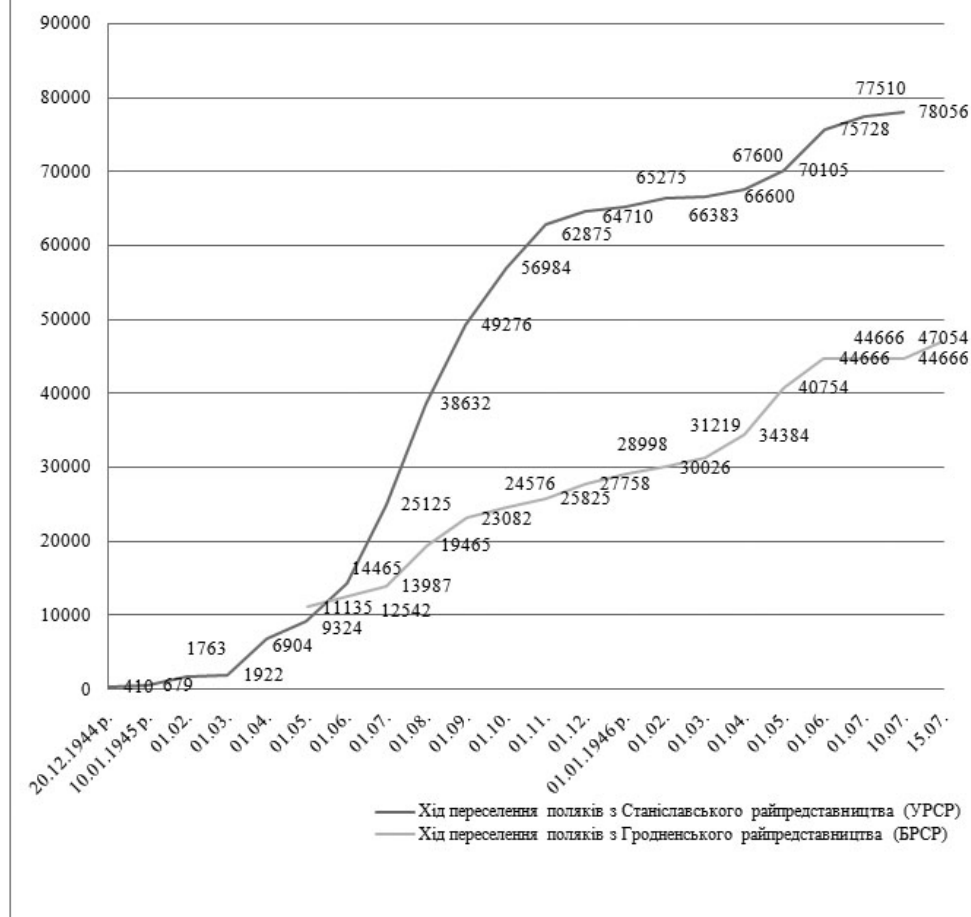
¹²⁴ Там само. – Л. 14–27, 34.

¹²⁵ Про порівняння депортаційної політики щодо поляків західних областей України та Білорусії, а також політики радянської влади щодо них загалом див.: *Самборський Є.* Переселення поляків із Західної України і Західної Білорусі... – С. 175–188; *Самборський Є.* Поляки Західної України і Західної Білорусі в національній політиці СРСР (1944–1946 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 “Всесвітня історія” / Є. Самборський. – Чернівці, 2014. – 16 с.

¹²⁶ *Сергійчук В.* Депортація поляків з України. Невідомі документи... – С. 172.

¹²⁷ *Czerniakewicz J.* Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1944 – 1948 / J. Czerniakewicz. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1987. – S. 134.

Схема порівняння динаміки переселення польського населення

Переслідування Римо-католицької церкви. У релігійному житті Польщі міжвоєнного періоду Римо-католицька церква (РКЦ) займала домінантне становище: вона мала досить сильні позиції і вплив на польське населення. Після інкорпорації Західної України до складу Радянського Союзу РКЦ виявилась серйозною перешкодою на шляху до радянізації зазначеного регіону. Вище партійне керівництво вважало за необхідне ліквідувати РКЦ, будь-якими методами зменшити її суспільний вплив. На відміну від центральних та східних регіонів України, де релігійне життя було майже повністю зліквідовано ще до початку війни, у західних областях УРСР існувала досить розгалужена мережа римо-католицьких парафій та монастирів. Цей чинник радянське керівництво не могло не враховувати, як і те, що більшість священнослужителів були високоосвіченою елітою польської інтелігенції, яка у своїх політичних поглядах підтримувала лондонський еміграційний уряд. Католицьке духовництво не сприймало радянської влади, а особливо її політики в релігійній сфері¹²⁸. Тому Москва вбачала в РКЦ потенційну загрозу наявному режиму.

З метою ліквідації більшості римо-католицьких громад та опанування релігійних процесів на теренах Радянського Союзу в травні 1944 р. при Раді народних комісарів СРСР була створена Рада у справах релігійних культів, яку очолив І. Полянський¹²⁹. За допомогою органів НКВС її працівники застосовували репресивну політику щодо релігійних конфесій. Суть цієї політики зводилася до використання правових, ідеологічних, економічних та репресивних методів. В ідеологічному аспекті радянська влада намагалася протиставити релігію комуністичній ідеології та атеїстичному вихованню молоді. Що стосується економічних заходів (висока оплата за використання електроенергії, оподаткування церковних будівель, земельних ділянок) і репресій, то ці методи були більш практичними та дієвими¹³⁰.

Католицьке духовництво постійно перебувало під пильним наглядом агентів НКВС. З близького оточення священників вербували агентів-інформаторів, які намагалися записувати висловлювання священників і вірян про Радянський Союз, комуністичну партію, колгоспи (також почуті під час сповідей) і т. д.¹³¹. Спершу увага органів НКВС була прикута до тієї категорії священнослужителів, що мали зв'язки з польськими збройними формуваннями як в роки німецької окупації, так і після. Зауважимо, що таких осіб було багато. Це пояснюється тією обставиною, що велика кількість священників надавала воякам Армії Крайової душпастирські послуги¹³². Чимало з них переховували акиців у церквах та власних будинках. Під час арештів духовництва та обшуків церковних приміщень радянські спецслужби

¹²⁸ Ярмусик Э. Католический Костёл в Беларуси в 1945 – 1990 годах / Э. Ярмусик. – Гродно: ГрГУ, 2006. – С. 96.

¹²⁹ Державно-церковні відносини: світовий досвід і Україна (історико-політичний аналіз) / [за ред. І. Тимошенка]. – К.: Вид-во Європ. Ун-ту, 2002. – С. 92.

¹³⁰ Jarmusik E. Kościół katolicki na Białorusi podczas II Wojny światowej (1939-1945): spójrzenie przez dziesięciolecie / E. Jarmusik // Проблемы национального сознания польского населения на Беларуси: материалы II Межд. науч. конф. (Гродно, 7–9 ноября 2003 г.). – Барановичи: Баранов. укрупн. тип., 2004. – С. 316–317.

¹³¹ Ярмусик Э. Католический Костёл... – С. 113.

¹³² Dzwonkowski R. SAC. Represje wobec duchowieństwa katolickiego w Białoruskiej SRR po II Wojnie światowej / R. Dzwonkowski SAC // Проблемы национального сознания польского населения на Беларуси: материалы II Межд. науч. конф. (Гродно, 7–9 ноября 2003 г.). – Барановичи: Баранов. укрупн. тип., 2004. – С. 327.

часто вилучали документи польського підпілля, нелегальні газети, листівки, друкарські машинки, засоби радіозв'язку і т. д.¹³³.

Багато представників католицького підпілля поєднувало церковну службу з підпільною роботою в загонах. Особливо широкого розмаху в цей час набула справа над групою львівських католицьких священиків, яких звинуватили у зв'язках і допомозі Армії Крайовій. Головним підсудним у цій справі став ксьондз костелу Св. Юзефа в монастирі єзуїтів о. Людвіг Северин. Його засудили до 10 років виправно-трудових таборів з конфіскацією майна¹³⁴. Крім нього, також заарештували низку священнослужителів – членів АК (отці Я. Ш. Длугош, З. Трушковський, Я. С. Мокшицький, В. Лен, П. Дідушицький, Я. Ленчевський, В. Жибровський)¹³⁵.

Одночасно з репресіями проти осіб, запідозрених у співпраці з АК, до першої хвилі арештів потрапили ті, чий вирок був винесений в 1939–1941 рр., але через певні обставин не був виконаний¹³⁶. Досить часто радянська влада інкримінувала “злочини”, здійснені ще в 30-х роках ХХ ст. Чимало священиків обвинуватили в “зрадництві Батьківщини” за те, що в міжвоєнний період у Польщі вони керували парафіяльними товариствами “Католицької дії”¹³⁷.

Поряд з репресивною політикою партійне керівництво отримало змогу усунути Римо-католицьку церкву із Західної України в межах переселенської акції 1944–1946 рр. Перед священиками постав нелегкий вибір, особливо в умовах нестабільної політичної ситуації. Більшість із них все ще сподівалася на вирішення проблеми польсько-радянського кордону на користь Польщі. На їхнє рішення значний вплив мала позиція вірян.

Ставлення більшості священиків до виїзду в Польщу було негативним. Під час богослужінь вони доволі часто проводили антипереселенську агітацію (у Львові, Острозі, Тернополі тощо)¹³⁸. Так, під час розмови з вірянами ксьондз ордену єзуїтів Лопатка заявив: “... дурні ті поляки, які виїжджають до Польщі, м. Львів все рівно буде польським”¹³⁹.

Вагомим чинником для священиків у справі виїзду була й позиція Ватикану, адже залишити просто так, без згоди вищого керівництва, свої приходи, церковні будівлі та майно вони не могли. У радянських документах часто знаходимо висловлювання про взаємозв'язок католицького духовництва з Ватиканом, від якого воно отримувало інструкції. Проте встановити наявність таких зв'язків і рівень, на якому вони відбувалися, сьогодні важко. Можемо лише припускати, що певні консультації та погодження координації дій з вищим керівництвом були.

¹³³ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 45.

¹³⁴ Осипова І. “В язвах своїх сокрою меня...” Гонения на Католическую Церковь в СССР. По материалам следственных и лагерных дел / И. Осипова. – Москва: Серебряные нити, 1996. – С. 133, 137.

¹³⁵ Осипова І. “В язвах своих сокрою меня...” – С. 135.

¹³⁶ Hlebowicz A. *Katolicyzm państwiewowieckim. 1944–1992* / A. Hlebowicz. – Gdańsk: Maris, 1993. – S. 78.

¹³⁷ *Dzwonkowski R. SAC. Represje wobec duchowieństwa katolickiego...* – С. 327.

¹³⁸ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 790. – Арк. 162; ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 892. – Арк. 161, 170.

¹³⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ (далі – ЦДАВО). – Ф.4648. – Оп. 4. – Спр. 23. – Арк. 2.

Загалом депортація католицького духівництва відбувалася повільно. Більшість церковних служителів проходили реєстрацію, проте переселятися не поспішали, займаючи вичікувальну позицію. У Дрогобицькій області протягом 1946 р. на виїзд до Польщі було зареєстровано лише 14 католицьких громад, проте всі вони від евакуації відмовилися¹⁴⁰. Водночас у Львівській області станом на травень 1946 р. від виїзду категорично відмовилося 23 священики. Деякі з них своє рішення пояснювали наявністю 15–18 тисяч вірян-поляків, які після закінчення переселенської акції залишаться в області¹⁴¹.

Римо-католицька церква виявилася серйозною перешкодою в процесі депортації поляків у 1944–1946 рр. Вона була підґрунтям релігійних переконань і національної ідентичності польського населення, що створювало перешкоди для перетворення західноукраїнських земель у стабільні та в національному відношенні монолітні регіони. З цього приводу дослідник А. Вялікі дійшов висновку, що кількість “евакуйованого” населення була прямо пропорційною до кількості виселених священиків¹⁴². Іншими словами, в областях, де чималий відсоток становили поляки, які ухилилися від переселення, залишилось, відповідно, й більше представників РКЦ. З іншого боку, органи радянської влади зазначали, що “духівництво серед населення користується великим авторитетом, і там, де подав заяву на евакуацію священик, подає заяву все населення”¹⁴³. Справді, проблема “евакуації” поляків – духівництва і вірян – була взаємопов’язаною. З одного боку, вона була зумовлена наявністю прихожан, а з іншого – ставленням самого священика до виїзду.

Репресивна політика апарату органів НКВС певною мірою виявила себе під час реєстрації релігійних громад. Розпочатий у 1945 р. облік наявних у Радянському Союзі церков мав на меті встановити тотальний контроль над наявними релігійними інститутами, серед них і над РКЦ. Однак протягом 1945–1946 рр. у зв’язку з виїздом поляків до Польщі реєстрації католицьких громад у західних областях України майже не проводили. Навесні 1945 р. уповноваженому Ради в справах релігійних культів по УРСР П. Вільховому вище керівництво наказало утриматися від реєстрації релігійних громад у районах “евакуації” польського населення¹⁴⁴. На місцях обласні уповноважені обґрунтовували це рішення тим, що громада не може бути зареєстрована до “повного результату виїзду польського населення в Польщу”. Підкреслимо, що ця вказівка не була закріплена письмово, її повідомляли в усній формі¹⁴⁵. Тільки за перше півріччя 1945 р. до Ради в справах релігійних культів при РНК СРСР від представників різних релігійних конфесій надійшло 5770 прохань про відкриття церков, з яких позитивні відповіді отримали всього 414¹⁴⁶.

¹⁴⁰ЦДАВО. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 1, 3 – 4.

¹⁴¹Войналович В. Римо-католицькі громади України в контекстах взаємин СРСР і Ватикану перших повоєнних років (1944–1946 рр.) / В. Войналович // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей. – 2004. – Вип. 8, ч. 2. – С. 178–179.

¹⁴²Вялікі А. На раздарожжы... – С. 119–120.

¹⁴³ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1470. – Арк. 15.

¹⁴⁴ЦДАВО. – Ф. 4648. – Оп. 4. – Спр. 2. – Арк. 19.

¹⁴⁵ЦДАВО. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 5.

¹⁴⁶Dzwonkowski R. SAC. Religia i Kościoł katolicki w ZSRS oraz w krajach i na ziemiach okupowanych. 1917–1991. Kronika / R. Dzwonkowski SAC. – Lublin: Towarzystwo naukowe Katolickiego uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, 2010. – S. 265.

Реєстрація релігійних громад проходила повільно, переважно через політичну лінію партії, що прагнула ліквідувати осередки РКЦ. Цьому також сприяв значний відтік католицького духівництва та польського населення до Польщі в межах переселенської акції. За таких умов відбувалося закриття й націоналізація костелів та церковного майна. Здебільшого місцеві органи влади практикували передачу націоналізованих храмів для використання різних суспільних потреб.

Одним із методів якщо не цілковитої ліквідації, то принаймні зменшення суспільного впливу РКЦ було намагання протиставити їй Російську православну церкву (РПЦ), роль і значення якої в роки війни помітно зросли. З допомогою РПЦ комуністична партія намагалася сприяти переходу якомога більшої кількості католиків у православ'я. Зокрема, Голова Ради у справах релігійних культів І. Полянський радив відкрити у деяких прикордонних містах Білорусі, України та Прибалтики (Рига, Вільно, Гродно, Луцьк, Львів і Чернівці) православні братства. Головним завданням цих братств мало бути “зміцнення православ'я і протиставлення його католицизму”¹⁴⁷.

З метою розпалення міжконфесійної ворожнечі та зменшення ваги РКЦ радянська влада робила спроби до утворення на території СРСР автокефальної католицької церкви. У травні 1945 р. І. Полянський скерував до своїх уповноважених в Україні, Білорусі, Естонії та Литві спеціальну директиву, яку заборонялося копіювати. У ній, зокрема, була рекомендація з'ясувати погляди авторитетних ксьондзів щодо створення автокефальної РКЦ¹⁴⁸. З цього приводу пропонували “виявляти в середовищі служителів римо-католицької церкви прибічників радянської і антиватиканської орієнтації”. Ця категорія духівництва мала становити кістяк своєрідного “перехідного об'єднання” – “Братства католиків Радянського Союзу”, яке у перспективі мало підняти питання автокефалії¹⁴⁹. Так, уповноваженому по Тернопільській області І. Чирві рекомендували детально сповіщати про наявність лояльних ксьондзів¹⁵⁰.

Загалом упродовж 1944–1946 рр. антирелігійна політика радянської влади завдала відчутного удару по Римо-католицькій церкві. У Західній Україні у Львівському архієпископстві (охоплювало Львівську, Станіславську, Тернопільську та Дрогобицьку обл.) станом на 1 січня 1946 р. залишилося всього 135 священників та 227 костелів і каплиць¹⁵¹. До квітня 1947 р. ці показники суттєво зменшилися. У семи західноукраїнських областях (без урахування Закарпатської, де РКЦ переважно представляло угорське населення) було 49 ксьондзів, які обслуговували 84 громади¹⁵². У квітні 1947 р. у Західній Україні залишилося тільки 2 чинні монастирі – чоловічий монастир у Дрогобицькій обл., який налічував 10 осіб, та жіночий на Закарпатті (85 осіб)¹⁵³.

Наведені кількісні дані підтверджують, що у 1944–1946 рр. радянські органи влади планомірно проводили антирелігійну політику, спрямовану на ліквідацію

¹⁴⁷ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. / І. Білас. – Київ: Либідь – Військо України, 1994. – Кн.2. – С. 590.

¹⁴⁸ Ткачов С. Польсько-український трансфер населення... – С. 172.

¹⁴⁹ ЦДАВО. – Ф. 4648. – Оп. 4. – Спр. 3. – Арк. 37 зв.

¹⁵⁰ Державний архів Тернопільської області, м. Тернопіль (далі – ДАТО). – Ф. Р-3239. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 4 зв.

¹⁵¹ ЦДАВО. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 4. – Арк. 15.

¹⁵² ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5667. – Арк. 156–157.

¹⁵³ Там само. – Арк. 157.

Римо-католицької церкви. Її суспільне значення було вагомим, оскільки перешкоджало радянській Західній Україні. Представники католицького духовництва намагалися чинити певний опір переселенню польського населення, виступали за збереження довоєнних кордонів. За таких умов партійне керівництво застосувало репресивні заходи: депортації та арешти священиків, оподаткування та націоналізацію церковних будівель і майна, протиставлення атеїстичної ідеології релігійному вихованню.

Обмеження польського шкільництва. Встановлення радянської влади у західних областях України значно вплинуло на становище польськомовних закладів освіти. Протягом 1944–1946 рр. їх масово закривали. Цьому неабияк сприяла переселенська акція, яка розпочалася восени 1944 р. У зв'язку з масовим виїздом польських учнів та вчителів до Польщі чимало шкіл було закрито або ж переведено на інші мови навчання. Так, у Станіславській обл. у 1945/1946 навчальному році згідно з планом мало працювати 842 школи, з них 20 польських (при цьому під час планування 8 з 20 зазначених шкіл уже були в процесі ліквідації)¹⁵⁴. Протягом навчального року припинили роботу 18 польських шкіл, вибуло до Польщі 6616 учнів¹⁵⁵. З Волинської та Дрогобицької обл. упродовж 1944/1945 навчального року через переселення виїхало, відповідно, 22149 та 16574 учні¹⁵⁶.

Поряд із переселенням польської молоді терени західних областей України та Білорусі покидали й польські вчителі. Так, на початок 1944/1945 навчального року в Луцьку налічувалося 106 польських учителів, з яких 49 протягом року виїхало до Польщі¹⁵⁷. Протягом 1944–1946 рр. тільки зі Станіславської обл. виїхав 531 учитель¹⁵⁸.

Зменшення кількості вчителів та учнів призводило до закриття польських шкіл. За таких умов радянська влада практикувала об'єднання шкіл або ж відкриття окремих польськомовних класів. У Рівненській обл. протягом 1944/1945 навчального року було закрито 43 школи (Рівне, Здолбунів, Дубно, Костопіль, Острог і т. д.)¹⁵⁹. У Луцьку наприкінці того ж навчального року працювало три польські школи. Унаслідок зменшення кількості учнів школи № 4 і № 5 були об'єднані зі школою № 3¹⁶⁰. У деяких районах Тернопільської обл. польські школи об'єднували з українськими й було утворено лише окремі класи з польською мовою навчання¹⁶¹.

Зауважимо, що процес зменшення впливу польської освіти на суспільне життя населення проходив у складних для радянської влади умовах. Польські вчителі, учні, працівники освітньої сфери докладали чимало зусиль для збереження польської системи освіти. Вони також чинили опір радянській освітній сфері. Загалом спротив польських вчителів виражався у невиконанні радянських шкільних програм. Учителі активно залучали дітей до релігійного життя, проводили уроки в душі польського патріотизму, перешкождали вступу учнів до піонерських

¹⁵⁴ ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 194. – Арк. 23–24.

¹⁵⁵ Там само. – Арк. 9–12.

¹⁵⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 195. – Арк. 35, 48.

¹⁵⁷ Там само. – Спр. 220. – Арк. 147.

¹⁵⁸ ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 426. – Арк. 38.

¹⁵⁹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 207. – Арк. 2.

¹⁶⁰ Там само. – Спр. 195. – Арк. 127 зв.

¹⁶¹ Там само. – Спр. 209. – Арк. 6 зв.

і комсомольських організацій. Наприклад, вчитель Львівської середньої школи № 17 Кухта на уроках викладав не той матеріал, який було заплановано. Внаслідок цього учні 9 і 10 класів твори І. Франка не вивчали зовсім. Вчитель пояснював це тим, що він не хотів “зачіпати національних почуттів учнів польської школи”¹⁶². У польських школах Львова й Тернополя в екзаменаційних білетах було упущено кілька програмових тем і занижено вимоги. Усі питання, що стосувалися історії комуністичної партії та польсько-радянських відносин, вчителі ігнорували¹⁶³. На одній з нарад директорів шкіл Львова завідувач методкабінету Мацюк подібні явища обґрунтував тим, що “поляки вміють виховувати учнів, але не хочуть радянського виховання”¹⁶⁴.

Особливу увагу працівники польських шкіл відводили релігійному вихованню дітей. У Львівській області більшість учителів ходили до церкви, співали в хорі, організовували учням відвідини костелу в позашкільний час¹⁶⁵. У Львівській школі № 9 заступник відділу народної освіти натрапила на читання учнями молитви у класі після закінчення занять. У творах на тему: “Як я провів вихідний день” учні зазначали: “Відвідав службу божу”¹⁶⁶. Зокрема, у Дрогобицькій, Львівській, Станіславській областях біля костелів священники вивішували таблички з розкладом учнівських занять¹⁶⁷. В одному з приміщень чоловічого монастиря у Станіславі виявили класну кімнату, в якій були підручники для третього і четвертого класів¹⁶⁸.

Такі явища були широко розповсюдженими. Компартійна влада намагалася зупинити співпрацю вчителів зі священниками, оскільки це перешкоджало впровадженню радянської системи освіти, зміцнювало становище польської національної меншини. Змішані польсько-українські школи відображали тогочасні доволі непрості відносини між двома народами. Зокрема, між українськими і польськими вчителями нерідко відчувалася певна ворожнеча. Так, вчитель польської школи № 5 міста Станіслава Малецький виступив проти об’єднання цієї школи з українською. Також траплялося, що польські вчителі не хотіли, щоб у польських школах вивішували українські стінгазети та викладали предмети українською мовою¹⁶⁹.

Польсько-українська неприязнь була й у середовищі учнів. У Сокальському районі Львівської обл. в одній з українських шкіл на нещодавно вивішених правилах поведінки польською мовою були нецензурні написи¹⁷⁰. У змішаній школі Станіслава постійно відбувалися бійки між польськими й українськими учнями. Діти однієї школи нищили шкільне майно та зривали стінгазети на поверсі іншої¹⁷¹. Українські педагоги часто скаржилися, що польські вчителі та учні з презирством ставляться до української мови. У Рівненських школах № 3 і № 8 польські діти відмовилися вивчати українську мову взагалі, заявивши, що це “мова бандерівців”¹⁷².

¹⁶² ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 94. – Арк. 41 зв. – 42.

¹⁶³ Там само. – Спр. 75. – Арк. 163.

¹⁶⁴ Там само. – Арк. 41 зв.

¹⁶⁵ Там само. – Спр. 105. – Арк. 45; Там само. – Спр. 75. – Арк. 29.

¹⁶⁶ Там само. – Спр. 75. – Арк. 25.

¹⁶⁷ Там само. – Спр. 105. – Арк. 44.

¹⁶⁸ Там само. – Оп. 23. – Спр. 4555. – Арк. 253.

¹⁶⁹ Там само. – Оп. 73. – Спр. 75. – Арк. 25, 40.

¹⁷⁰ Там само. – Спр. 94. – Арк. 41.

¹⁷¹ Там само. – Арк. 25.

¹⁷² Там само. – Оп. 46. – Спр. 319. – Арк. 115.

Вище окреслена ситуація не задовольняла компартійне керівництво, оскільки не сприяла перетворенню західних областей України в стабільний регіон. Крім того, працівники районних та обласних відділів освіти не знали польської мови, а тому не могли перевіряти проведення занять, виконання шкільних програм тощо. За таких умов польські школи фактично ставали безконтрольними, що перешкоджало утвердженню освітньої галузі за радянським зразком.

Про ставлення радянської влади до польської освіти яскраво свідчить витяг з доповіді, проголошеної секретарем Львівського обкому КП(б)У І. Грушецьким на міській нараді польської інтелігенції: “Ми не будемо провадити політику загравання 1939–1940 років, а це значить, що до польського населення як громадян Радянського Союзу ми будемо застосовувати всі наші заходи без усяких поправок, всі радянські закони для них повинні бути обов’язковими... У всіх навчальних закладах, інститутах, технікумах, в університеті буде провадитися навчання за радянськими програмами й українською мовою”¹⁷³.

Українізація освітньої сфери передбачала створення широкої мережі освітніх закладів. Навчання дітей за радянськими програмами й підручниками проводили з метою впровадження в суспільне життя радянської ідеології з її моральними цінностями та світоглядними орієнтирами. Відкриття нових шкіл мало сприяти збільшенню кількості вчителів, які також були зобов’язані виступати в ролі пропагандистів. Паралельно партійне керівництво широко практикувало переведення шкіл з польською мовою викладання на українську. Так радянська влада заклала основу для широкого впровадження російської мови в майбутньому¹⁷⁴. На теренах Західної України набула чинності постанова РНК СРСР від 13 березня 1938 р. “Про обов’язкове вивчення російської мови в школах національних республік і областей”¹⁷⁵. В УРСР з другого півріччя 1945/1946 навчального року запровадили обов’язкове вивчення російської мови в українських школах, починаючи з другого класу¹⁷⁶.

Поступове зменшення контингенту вчителів унаслідок їхнього переселення до Польщі створювало дефіцит працівників освітньої галузі. За таких умов широкого розповсюдження набула практика відрядження вчителів зі сходу України, а також Росії на роботу в західні регіони, що, безумовно, мало сприяти русифікації. Тільки в 1944 р. на роботу в західні області України Народний комісаріат освіти УРСР відрядив 8116 вчителів, 329 працівників зайняли керівні посади у відділах народної освіти, до вищих навчальних закладів скерували 160 осіб професорсько-викладацького складу¹⁷⁷.

Радянізація освітньої галузі поряд зі школами так само торкнулася й вищих навчальних закладів. Як у школах і училищах, так і в університетах, інститутах, у міжвоєнний період навчання проводили польською мовою. Переважна більшість

¹⁷³ Культурне життя в Україні. Західні землі: документи і матеріали: у 3 т. – Т. 1: (1939–1953) / [відп. ред. Ю. Сливка]. – Київ: Наукова думка, 1995. – С. 232.

¹⁷⁴ Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30 – 50-ті роки ХХ століття (історико-політологічний аспект) / Б. Ярош. – Луцьк: Надтир’я, 1995. – С. 139.

¹⁷⁵ Сворак С. Становлення радянської системи освіти в західному регіоні України: традиції та проблеми / С. Сворак. – Київ: Правда Ярославичів, 1998. – С. 28.

¹⁷⁶ Рябошапко Л. Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000) / Л. Рябошапко. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – С. 284.

¹⁷⁷ ЦДАГО. – Ф.1. – Оп. 73. – Спр. 75. – Арк. 173.

викладачів була поляками. Тож партійне керівництво намагалося змінити національний склад викладачів на користь росіян та українців.

Особливо напруженою ситуація була у Львові, де до початку війни чималий відсоток інтелігенції, зокрема й викладачів, становили поляки. У Львівському політехнічному інституті в 1941 р. кількість українських і російських викладачів становила лише 3,5 %, а студентів – 6,5 %¹⁷⁸. У жовтні 1944 р. серед професорсько-викладацького складу усіх львівських вищих навчальних закладів (ВНЗ) частка поляків становила 47,7 %¹⁷⁹. Протести львівської інтелігенції проти радянської влади та переселення поляків викликали занепокоєння партійного керівництва. З метою придушення опору 9 січня 1945 р. органи НКВС провели арешти польського населення. Серед ув'язнених виявилось й 24 наукові працівники¹⁸⁰.

Польські науковці і викладачі були особливо небезпечні для радянської влади, оскільки становили найбільш свідому частку польського населення. Вони протестували проти входження Західної України до складу СРСР, відстоювали право Польщі на ці землі. За допомогою переселенської акції, арештів, закриття польських освітніх закладів радянська влада намагалася ізолювати їх, не дозволити поширювати протепольські впливи на населення.

Радянські партійні діячі усвідомлювали, що польська школа разом із Римокатолицькою церквою є осередком польськості, а тому хотіли позбавити поляків їхнього національно-культурного життя. Першочергову роль у цьому процесі відіграла переселенська акція. Вона дала змогу партійним керівникам під приводом зменшення кількості польських учнів і вчителів розпочати закриття та реорганізацію шкіл. Це суттєво впливало на прискорення русифікації освітньої сфери в Західній Україні. Примусове виселення поляків давало змогу радянській владі замінювати польські школи російськими. Унаслідок цього на території УРСР станом на 1 січня 1946 р. залишилося тільки 17 польських шкіл¹⁸¹. Виселення поляків також призвело до зменшення кількості спеціалістів у галузі освіти. Вакантні місця у навчальних закладах часто заповнювали за рахунок російськомовних фахівців, з якими ніхто не проводив відповідної роботи з вивчення української мови, що ще більше сприяло русифікації.

Польсько-українські відносини після Другої світової війни (1946–1959): між-державний, регіональний, міжлюдський виміри

Наприкінці Другої світової війни знову змінився державно-політичний статус Східної Галичини і Волині. З того часу найбільше місто регіону опинилося в складі СРСР/УРСР. Зрозуміло, що зміна кордонів, державної приналежності потягнула за собою виселення тогочасних мешканців. Експатріація львівських поляків в

¹⁷⁸ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 73. – Спр. 33. – Арк. 26.

¹⁷⁹ Гулай В. Поляки Львова в 1944–1946 роках: кінець національних ілюзій / В. Гулай // Львів: місто – суспільство – культура: зб. наук. праць. – Т. 6: Львів – Краків: діалог міст в історичній ретроспективі / [під. ред. О. Аркуші, М. Мудрого]. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2007. – С. 571.

¹⁸⁰ Культурне життя в Україні. Західні землі... – С. 249 – 252.

¹⁸¹ Szkolnictwo polonijne w XX wieku. Studia i rozprawy / [pod. red. A. Koprukowniaka]. – Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, 1986. – S. 207–208.

основному завершилася в 1944–1946 рр.¹⁸². Попри це, в західному регіоні України продовжувала мешкати значна частина представників польської національності. Більшість із них не погоджувалася з новим політичним устроєм і все ще сподівалися на його швидку заміну. З іншого боку, населення Львова, Тернополя, Луцька почало стрімко зростати за рахунок нових мешканців. Серед них переважали росіяни (в основному – військові й чиновники), а також українці з навколишніх сіл. Отже, в обласних містах створювалася нова етноконфесійна ситуація.

Польсько-українські відносини викликали великі емоції на кожному етапі історії Львова. Безсумнівно, міжвоєнний період відзначився найбільшим зростанням взаємних антагонізмів і відритих конфліктів. Однак на рівні звичайних сусідських контактів взаємовідносини між обома народами були щонайменше нормальні, а в багатьох випадках навіть дуже добрі¹⁸³. Після Другої світової війни ситуація виглядала інакше. Львівські поляки трактували цей період як явно тимчасовий, очікуючи на швидку зміну політичної ситуації. Українці натомість, значною мірою як “сільські прибульці”, просто почувалися чужими в просторі великого міста. Саме тому обидві сторони підходили дуже обережно, а часто й з недовірою до встановлення якихось нових зв’язків¹⁸⁴.

На рівні офіційних міжнародних відносин усе було інакше. Керівництво СРСР, як і влада повоєнної маріонеткової Польщі, однаково були зацікавлені у виразній репрезентації “братерства зброї” і “польсько-радянської дружби”. Офіційні міжнародні контакти значно активізувалися після смерті Й. Сталіна 1953 р. Здебільшого не з волі львівських українців і поляків. Перспектива “дружби двох народів” була, по суті, розроблена компартійним керівництвом СРСР. Встановлені тоді спорадичні контакти нерідко переходили у тривалу, багаторічну співпрацю.

Перша офіційна зустріч представників двох народів у Львові відбулася під кінець червня 1946 р. На той час ще не завершився процес евакуації львівських поляків (останній транспорт виїхав майже через місяць). Резонансною подією став спільний військовий парад СРСР і нової Польщі. Його головнокомандувачами були генерал армії Я. Єрофенко разом з віце-міністром національної оборони генерал-полковником К. Сверчевським¹⁸⁵. Офіційно візит останнього у Львові мав затвердити новий політичний устрій, а також закріпити “вічну польсько-радянську дружбу”. Парадоксально, однак постать цього військового трохи згодом постала в зовсім іншому світлі історії українського народу¹⁸⁶.

¹⁸² Hryciuk G. Wielka wymiana ludności Lwowa w latach 1944–1946 / G. Hryciuk // Polska leży na zachodzie. Studia z dziejów Polski i Europy dedykowane Pani Profesor Teresie Kulak / [pod red.: W. Wrzesiński, M. Masnyk, K. Kawalec]. – Toruń, 2011. – S. 397–410.

¹⁸³ Olechowski P. Wzajemna niechęć czy dobrosąsiedztwo? Polacy i Ukraińcy w międzywojennym Lwowie. Obraz sąsiada we wspomnieniach / P. Olechowski // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – Львів, 2016. – Вип. 9. – С. 249–257.

¹⁸⁴ Matyukhina A. W sowieckim Lwowie. Życie codzienne miasta w latach 1944–1990 / A. Matyukhina. – Kraków, 2000. – S. 150–151.

¹⁸⁵ Львовская правда. – 1946. – 28 июня.

¹⁸⁶ Згодом Кароль Сверчевський буде вбитий вояками УПА в Бешадах. Згідно з офіційними державними заявами, його смерть стала безпосередньою причиною початку процесів переселення українського населення з території східних воєводств нової Польщі, відомої пізніше як акція “Вісла”.

Спостерігаючи за тогочасною суспільно-політичною ситуацією в Польщі і її контактами з радянською владою, можна зауважити цікаву закономірність. Партиїні функціонери з-під Вісли часто бували в Києві та інших промислових містах України. Хоча львівська преса інформувала про це (на українській, російській та польській мовах), сам Львів не потрапляв до списку міст, які відвідували польські делегати. Перший офіційний візит до України на чолі з прем'єром Едвардом Осубкою-Моравським відбувся восени 1946 р. Польські чиновники побували тоді в Запоріжжі й Одесі, де їм представили досягнення місцевих фабрик і заводів¹⁸⁷. Ймовірно, відсутність Львова у списку цих міст спричинена непевною суспільно-політичною ситуацією: у місті залишилося багато поляків, які, напевно, очікували від нової влади пояснень і становили потенційну загрозу для перебігу візиту. А це не вписувалось у гасло “польсько-радянської дружби”.

Аналогічно ситуація виглядала наступного року. Однак цього разу Радянську Україну відвідала делегація польських селян. Їхні оглядові екскурсії відбувалися в Київській, Запорізькій, Одеській і Сталінській областях. Звісно, про це писала регіональна преса¹⁸⁸. Відсутність Львова у списку відвідуваних центрів можна пояснити ще й задумом радянських чиновників перетворити місто на великий промисловий центр. Натомість селяни були зацікавлені в ознайомленні з функціонуванням колгоспів, побутом селян. Можливо, приїзд до Львова міг спричинити контакт з місцевими поляками, а це було небажаним.

Окрім безпосередніх візитів, польську культуру й найновіші досягнення молодого соціалістичної держави презентовано на теренах радянського Львова в інший спосіб. Місцеві медіа (в основному преса) інформували про нові твори польських письменників і поетів (зрозуміло, тих, які відповідали тогочасному устрою, як Владислав Броневський чи Ярослав Івашкевич). Їхню творчість друкували навіть в українському перекладі, прагнучи в такий спосіб надати місцевим українцям можливість ознайомитися з польською поезією і прозою¹⁸⁹. З іншого боку, пам'ятали також знаного в Польщі в період 1948–1949 рр. за “націоналістично-праві відхилення” Владислава Гомулку. На думку львівських журналістів, ці політичні події мали суттєвий вплив на творчість окремих письменників з-під Вісли. Водночас ніхто не рекомендував українському читачеві творів Тадеуша Ружевича і Мечислава Яструна¹⁹⁰. Безумовно, більший пропагандистський вплив мало справити кіно. Першою прем'єрою польської кінопродукції у Львові став показ фільму “Польща”, в якому відображалася багатоголікова боротьба польського народу проти поневолювачів. Зрозуміло, що образ сусідньої країни показано у відповідному історико-політичному контексті. Особливу увагу звернено на спільну участь польських військ та інших народів СРСР в боротьбі з гітлерівською Німеччиною. У фільмі наголошено й на інші події, а саме відбудову соціалістичної Польщі та масове повернення поляків на “втрачені землі”¹⁹¹.

У наступні роки кількість офіційних візитів делегацій з Польщі виразно зменшилася. Хоча політичний устрій в обох державах був досить схожий, однак будова соціалізму тільки розпочалась. З презентацією її наслідків потрібно було

¹⁸⁷ Вільна Україна. – 1946. – 15 жовтня.

¹⁸⁸ Львовская правда. – 1947. – 5 марта.

¹⁸⁹ Вільна Україна. – 1952. – 13 серпня.

¹⁹⁰ Вільна Україна. – 1954. – 9 березня.

¹⁹¹ Львовская правда. – 1948. – 28 апреля.

почекати принаймні до досягнення поважніших успіхів. З іншого боку, кожний потенційний візит іноземців означав підозру у шпигунстві й спробу контрабанди заборонених товарів, зокрема й книг.

Міжлюдським стосункам перешкоджав польсько-радянський кордон. Отримати комплект документів, які б дали змогу громадянину СРСР вільно його перетнути, було неможливим. Навіть у другій половині 50-х років громадяни СРСР, які хотіли виїхати до Польської Народної Республіки, повинні були зібрати значний перелік документів – від рекомендацій з місця роботи, характеристики партійних органів і профспілки, й завершуючи візитом до управління НКВС. Співробітники цієї служби перевіряли походження і діяльність родичів такої особи. Навіть, якщо й вдавалося отримати дозвіл, то максимум на один виїзд у рік¹⁹². Сама процедура часто тривала кілька місяців.

Тільки через рік після смерті Й. Сталіна можна було зауважити певний прогрес у відносинах між поляками й українцями на теренах Львова. Уже тоді місто набуло вигляду типового радянського центру. Тодішня “відлига” в СРСР, пов’язана з приходом до влади Микити Хрущова, дала змогу налагодити широкі контакти на різних рівнях. З того часу до Львова і Києва почали регулярно приїжджати польські журналісти, художники, спортсмени й письменники. Спільні культурні ініціативи були поєднані з типово радянськими звичаями відвідин нових закладів праці та пам’яті. Найчастіше поляки відвідували місцеві заклади, фабрики, де їм презентували найновіші досягнення радянської людини. Іншим важливим моментом був обов’язковий візит до т. зв. Пагорба Слави або ж нового цвинтаря солдатів Червоної армії, розташованого на Верхньому Личакові. Парадоксально, що це було неподалік від польського військового меморіалу на Личаківському кладовищі. Місце будови Пагорба Слави вибрали не випадково – він мав бути на голову вище над похованими під ним останками¹⁹³. Іншою обов’язковою традицією під час відвідин гостей з Польщі було покладання квітів до пам’ятника Адаму Міцкевичу в центрі міста, а також до могил Івана Франка й Марії Конопницької. Зрозуміло, що приїжджим полякам не дозволялося вшанувати інші могили видатних предків, зокрема політиків і військових, які спочивали на Личаківському та Янівському цвинтарях.

22–28 листопада 1954 р. у львівських кінотеатрах “Україна”, ім. Богдана Хмельницького та Палаці культури залізничників організовано фестиваль нових польських фільмів. Захід мав презентувати Польську Народну Республіку, яка відбудовувалася після руйнацій Другої світової війни. З цією метою львів’янам показано фільми “Пригода на Марієнштаті” і “Варшава”. Але були також звернення до передвоєнних часів, насамперед показу важкої долі робітничого класу в міжвоєнний період. Зокрема, про це йшлося в фільмі “Дороги життя”, у якому Другу Річсполітиту охарактеризовано як “профашистську” державу. Польські фільми

¹⁹² Фурман К. Від більшості до меншості. Поляки у Львові після 1945 року / К. Фурман, О. Томіцька, Й. Туровська // Eine neue Gesellschaft in einer alten Stadt. Erinnerung und Geschichtspolitik in Lemberg anhand der Oral History / [pod red.: L. Henke, G. Rossolinski, P. Ther]. – Wrocław, 2007. – S. 160–177.

¹⁹³ Markowski D. Za drugiego Sowietu. Pierwszy rok powojennego Lwowa (sierpień 1944 r. – wrzesień 1945 r.) / D. Markowski // Przeszłość i pamięć. – 2012. – № 40. – S. 212–244.

презентовано також в інших містах СРСР – Москві, Києві, Мінську і Вільно. Якщо в Москві польські фільми оглянуло 390 тис. глядачів, то в Києві – 190 тис.¹⁹⁴

Польську культуру пропaгували під час поетичних зустрічей, зокрема на честь А. Міцкевича й М. Конопницької. 1955 р. поетичний вечір відбувся з нагоди сторіччя від дня народження польського поета. Це була одна з нечисленних подій, де в публічному просторі міста офіційно презентовано польську мову. Лозунг: “Naród powali tyranów i z iskry wolności zapłoną nowe ognie w Europie” займав також центральне місце виставки у львівській філії Академії наук УРСР¹⁹⁵.

Влада не заперечувала й проти певних контактів між пресовими редакціями двох країн. Було налагоджено навіть видання спеціальних номерів “Вільної України” та “Nowin Rzeszowskich”, присвячених співпраці поляків і українців. Один із них видруковано у Львові 22 липня 1956 р. на честь 12-тої річниці проголошення маніфесту Польського Комітету Національного Визволення. Загалом питанням взаємного співробітництва було присвячено кілька сторінок видання “Вільної України”. Матеріал був опублікований під загальною назвою “Braterska cześć narodowi polskiemu budującemu socjalizm” з відчутною помилкою в останньому слові¹⁹⁶. До речі, варто додати, що такі помилки не були чимось новим у радянському Львові. Тогочасні читачі досконало це пам’ятали, оскільки польськомовний “Czerwony Sztandar” існував до середини 1950 р. Опубліковані там статті найчастіше передруковували з “Вільної України” чи “Львівської правди” з жакливим перекладом на польську мову.

У вересні 1956 р. організовано “Місяць поглиблення польсько-радянської дружби”. З нагоди 100-річчя від дня народження Івана Франка до Львова прибули польські письменники: Юліан Стрийковський, Ришард Матушевський, Станіслав Арнольд, а також Маріян Якубець. С. Арнольд виголосив тоді святкову промову під назвою “Приятель польського народу”. Однак на сторінках львівської преси І. Франко був представлений не стільки українським діячем, як виразником соціалістичних ідей¹⁹⁷. І хоча підтекст всього заходу був очевидний, завдяки йому відбулась зустріч і взаємний обмін думками між польськими й українськими діячами культури. Окрім того, у вересні у Львові організовано зустрічі спортсменів і представників інших професій.

У другій половині 50-х років до України почали частіше приїжджати науковці. Уперше після завершення Другої світової війни вони отримали змогу провести у Львові дослідження, хоча часто доступ до архівів і бібліотек був обмеженим. На допомогу приходили місцеві поляки, найчастіше – мистецтвознавець і книгознавець Мечислав Гембарович, бібліограф Вацлав Ольшевич. Попри певні обмеження, на правах радянських громадян вони мали ширші можливості роботи з документами¹⁹⁸.

Зрозуміло, що необхідність поглиблення польсько-радянських відносин широко пропaгувалася у пресі та різних зібраннях. Місцеві часописи неодноразово звертали увагу на фатальні наслідки взаємин у міжвоєнний період, критикуючи

¹⁹⁴ Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich. – Warszawa, 1982. – T. 10: styczeń 1950 – grudzień 1955. – S. 456–457.

¹⁹⁵ Вільна Україна. – 1955. – 13 листопада.

¹⁹⁶ Вільна Україна. – 1956. – 22 липня.

¹⁹⁷ Там само. – 2 вересня.

¹⁹⁸ Matwijów M. Mieczysław Gębarowicz (1893–1984). Uczony i opiekun narodowych dóbr kultury / M. Matwijów. – Warszawa: Wyd-wo DiG, 2013. – S. 404,406.

владу Другої Речіпосполитої. При цьому вихваляли польсько-радянські міждержавні взаємини. Прикладом такої пропагандистської акції може слугувати офіційний візит польських державних службовців до Львова у жовтні 1956 р. Делегацію очолив тодішній заступник міністра культури ПНР Лук'ян Мотика. Згідно з його словами, більшість учасників цього виїзду побувала у Львові вперше. Місцева влада підготувала гостям стандартну програму – екскурсії містом без будь-яких контактів із місцевими поляками¹⁹⁹.

У час хрущовської “відлиги” місто відвідав польський журналіст газети “Трубна Ludu”, який після повернення до Варшави написав велику статтю на тему сучасного образу Львова. Насамперед звернуто увагу на вигляд нових мешканців, вчорашніх селян, які прогулювалися вулицями міста в сільському лахмітті. Водночас журналіст був здивований, як поляки продовжують там мешкати. У міському мовному просторі, зазначив автор, “переважає українська, багато російської, польської майже зовсім не чути”. Він також побував у польськомовних школах і трьох чинних римо-католицьких костелах. Відзначив велику кількість преси у місті, в тому числі продажу польських газет “Трубна Ludu”, “Życie Literacie”, “Po Prostu”. При цьому журналіст дещо занижив кількість поляків тогочасного Львова, оцінивши її на “може сім тисяч”²⁰⁰. Хоча тоді у місті могло проживати щонайменше 20 тис. осіб польської національності.

Найяскравішою подією міждержавних взаємин 1957 р. став концерт ансамблю пісні й танцю “Сілезія” у Львові, який відбувся наприкінці літа²⁰¹. Восени до міста приїхала делегація з Варшавського університету на чолі з філософом, професором Казімежем Айдукевічем, який до Другої світової війни працював у Львівському університеті. Польські професори отримали подарунок від адміністрації університету ім. Івана Франка у вигляді рукописів польського філософа, засновника львівської філософської школи Казімежа Твардовського. Загалом тоді до Польщі передали 56 наукових досліджень, 16 коробок рукописів з історії, філософії, логіки, психології та етики, понад 6 тис. документів приватної кореспонденції за 1896–1937 рр. Наприкінці візиту львівські журналісти поцікавилися у К. Айдукевіча про враження від повоєнного Львова. Однак польські вчені дуже обережно підбирали слова відповіді. Зокрема, останній не висловив жодної похвали на адресу радянської влади, відзначив лише велику кількість квітів у центрі міста²⁰².

Значно кращим для польсько-українських взаємин видався 1958 р. У цей період польські журналісти з Любліна і Жешова кілька разів відвідували Львів. У квітні затверджено міждержавний план співпраці на поточний рік. Розписаний на семи аркушах, він передбачав далекоюсяжне культурне співробітництво та правила проїзду і поселення творчих колективів по обидві сторони кордону²⁰³. Насамперед готувалося святкування “Днів польської культури в Україні”, яке відбувалося в серпні на території цілої республіки. Значна частина заходів заплановано у Києві та Львові. Окрім презентації польських класиків (А. Міцкевича, Ю. Словацького, М. Конопницької й Е. Ожешко), мешканці Львова також могли ознайомитися з

¹⁹⁹ Вільна Україна. – 1956. – 7 жовтня.

²⁰⁰ Культурне життя в Україні. Західні землі, 1953–1966. – Львів 1996. – Т. 2 – С. 221–223.

²⁰¹ Вільна Україна. – 1957. – 20 серпня.

²⁰² Там само. – 24 вересня.

²⁰³ Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich. – Warszawa, 1987. – Т. 11: styczeń 1956 – grudzień 1960. – S. 283–284.

творами сучасних авторів, які “вписувалися” в нову політичну систему. Згодом презентовано творчість В. Броневського, Ю. Тувіма, Л. Кручковського і Є. Пумтрамента. Найбільше зацікавлення викликав перегляд сучасного польського кіно, яке у Львові подивилося понад 50 тис. глядачів. Щонайменше половину з них становили неполяки (останніх тоді в місті було близько 20–25 тис.), що свідчить про зацікавленість творчістю сусідів з боку українського і російського населення²⁰⁴. На завершення циклу заходів, пов’язаних із польською культурою в міському просторі Львова, “Вільна Україна” опублікувала лозунги польською мовою – “Дружба назавжди” або ж “Вічна дружба двох народів”.

Вищевказані записи, безсумнівно, свідчать про певний успіх у промоції польської культури. Однак офіційно медіа не інформували про інші аспекти повсякденного життя. Співпраця відбувалася також у церковно-релігійній сфері, хоча неофіційно. З часу переходу в підпілля Греко-католицької церкви значна частина вірних цього обряду не визнала промосковського православ’я. Прагнучи залишитися в єдності з Ватиканом, окремі віряни почали відвідувати поодинокі римо-католицькі святині. Найбільшою популярністю користувалася львівська латинська катедра на чолі з її настоятелем о. Владиславом-“Рафалем” Керницьким, який таємно відправляв релігійні обряди і для греко-католиків. Невдовзі настоятель отримав покарання у вигляді восьми років заборони служіння. Офіційною причиною арешту була нелегальна торгівля релігійною літературою перед катедрою. Насправді, отця засудили за ведення підпільної служби для вірян східного обряду²⁰⁵.

Іншим надзвичайно важливими чинником на той час була т. зв. “друга репатріація” (по суті, експатріація) польського населення із західного регіону УРСР. Розпочатий у 50-х роках, цей процес доходив до кінцевої стадії. Логічно, що українські газети загалом не інформували, але й не заохочували місцевих поляків до виїзду. Проте велика частина поляків цього разу вирішила виїхати до ПНР. Натомість львівська преса бачила зовсім інші загрози, які походили з Польської Народної Республіки. На думку місцевих журналістів, їх становили значно відвертіші польські газети, які щодня потрапляли до кіосків Львова. Як вирахував один із партійних чиновників, кожного дня в місті продавалося тисячу примірників польських газет і журналів (найбільше – партійна “Trybuna Ludu” – 550 штук). Безсумнівно, в тогочасному Львові ці газети читали також українці і росіяни (поляків з кожним роком ставало все менше). Вказане явище не могло вийти з-під уваги радянських і партійних чиновників. В одному з рапортів секретар Львівського обкому КП(б)У вимагав зменшення накладів польської преси, доступної в межах міста. Він аргументував це тим, що польське слово шкодить радянській пропаганді²⁰⁶. Попри це, варшавські видання (газети і книги) й надалі потрапляли до Львова. Найвідомішим місцем, де їх купували, була книгарня “Дружба” в центрі міста.

Наступні роки відзначилися послабленням контактів між представниками обох народів. Зазвичай місто відвідували групи польських журналістів, спортсменів, артистів.

²⁰⁴ Вільна Україна. – 1958. – 12 серпня.

²⁰⁵ Бучек М. Служив Богу і людям. Єпископ Рафал Владислав Керницький OFV Conv. Книга пам’яті / М. Бучек, Л. Литвинюк, Н. Статкевич. – Львів, 2011. – С. 95–96.

²⁰⁶ Державний архів Львівської області. – Ф.П-3. – Оп. 5. – Спр. 397. – Арк. 206.

Наприкінці 50-х рр. у Львові залишилося зовсім небагато поляків. Близько 16 тис. осіб, які проживали після т. зв. “другої репатріації”, станом на 1959 р. були польської національності. Натомість під час виїздів у 1955–1959 рр. місто залишило ще понад 13,5 тис. поляків.

Загалом польсько-українські відносини у Києві, Львові та інших містах західного регіону республіки після завершення Другої світової війни здебільшого мали офіційний характер. На рівні міжетнічних взаємин польська спільнота Львова уникала розмов і контактів із сусідами, принаймні початково. Львівські поляки майже до смерті Й. Сталіна все ще сподівалися на вибух Третьої світової війни і зміни політичної ситуації²⁰⁷. Однак цього не сталося. “Відлига” принесла відкритий, хоч, звісно, обмежений доступ до польської культури. Щоправда, наведені вище суспільно-культурні акції, зніційовані компартійною владою, сприяли взаємному пізнанню поляків і українців у західному регіоні УРСР. Це було важливо насамперед для нових мешканців міста, особливо Львова, які прибули з навколишніх сіл. На думку сучасників, в очах тогочасних мешканців “все, що польське” було значно кращим, ніж радянські товари. У наступні роки в регіоні продовжувала панувати особлива “мода на польськість”, яка давала змогу частині населення відчувати трохи свободи в сірому радянському повсякденні²⁰⁸.

Україна у польській повоєнній незалежній думці

Відносини поляків та українців (русинів, як їх довгий час називали) і політику Польської держави щодо України (радше в проєкціях на майбутнє) активно обговорювали в польській політичній думці вже в XIX ст. Та особливо загострилися ці питання після Першої світової війни, коли обидві нації намагалися здобути незалежність. Українська революція 1917–1921 рр. зазнала поразки. Польща, згідно з низкою міжнародних договорів, отримала незалежність, територію й етнічно строкате населення. Другу Річ Посполиту, як і більшість інших держав Центрально-Східної Європи того часу, важко назвати демократичною державою з толерантним поведженням із національними меншинами. Однак серед польської еліти існували середовища, які плекали ідею польсько-українського діалогу й намагалися вплинути на ширші кола громадськості, провадячи досить активну публіцистичну та видавничу діяльність. Усі ці зусилля перервав вибух Другої світової війни, яка кардинально змінила ситуацію не лише в Польщі. Велика частина політичної еліти була змушена виїхати за межі країни, а післявоєнний розвиток подій стримав більшість емігрантів від повернення на Батьківщину. На території Польщі опозиційні санаційному урядові партії під час війни здобули можливість діяти вільно й формувати адміністрацію підпільної держави. Та після приходу радянських військ їх поступово знову витіснили в опозицію, а згодом, із посиленням комуністичного терору, зробили неможливим їхнє легальне існування. Так відбулося розділення польської еліти та інтелектуалів на тих, хто перебував в еміграції, та тих, хто залишився у Польщі. Різні умови існування цих груп стали результатом розвитку

²⁰⁷ *Fastnacht-Stupnicka A.* Zostali we Lwowie / *A. Fastnacht-Stupnicka.* – Wrocław: Sator Media, 2010. – S. 101.

²⁰⁸ *Matyukhina A.* W sowieckim Lwowie. – S. 156–159.

двох осередків незалежної політичної думки, що не завжди мали однакові погляди на проблеми, які розглядали.

У самій Польщі перші повоєнні роки – час ліквідації некомуністичних сил та сталінізації, унаслідок сильних утисків та репресій впливові осередки, які перебували в опозиції до влади, майже зникають. Паралельно відбувається формування незалежних середовищ в еміграції, що поступово втрачає монолітність, зумовлену потребою консолідації сил під час війни. Відтак у 1944–1956 рр. польська незалежна політична думка розвивалася передовсім на еміграції, а також у підпільних конспіративних рухах у самій державі, меншою мірою – в середовищі легальної опозиції. Її вияви можна знайти в деклараціях, програмах, аналітичних матеріалах партій та організацій, що не були підконтрольними Польській робітничій партії, також у публіцистиці польської еміграції.

Польська повоєнна еміграція – т. зв. Друга велика еміграція²⁰⁹, вважала себе продовжувачем “Незалежної Польщі”, адже люди, що її становили, залишалися переконаними в легітимності саме еміграційного уряду²¹⁰, дарма що міжнародна спільнота визнала Тимчасовий Уряд Національної Єдності, сформований під тиском СРСР. Однак політики, громадські діячі, інтелектуали та політологи, які залишилися за межами Польщі, продовжували свою діяльність. Вони вірили, що раніше чи пізніше зможуть повернутися на вільну та некомуністичну Батьківщину, тож думали над способами, якими цього можна досягти. Досвід Другої світової війни змусив їх замислитися над тим, чому все трапилося саме так. Вони почали шукати помилки в довоєнній внутрішній політиці та зовнішньополітичних стратегіях Другої Речі Посполитої. Так само перед емігрантами було нелегке завдання переосмислення наслідків війни, зміненої карти Європи та – особливо – змінених кордонів Польщі. Серед усіх цих питань виринала проблема т. зв. “східної політики”, тобто політики щодо східних сусідів Польщі. Цю проблему розглядали у двох часових площинах: аналізували досвід довоєнної Речі Посполитої, а також розробляли концепції щодо майбутнього цієї політики. Щоправда, говорити про саме існування терміна “східна політика” у 1944–1956 рр. ще надто рано. У цей період в емігрантських середовищах тільки починалося формування поглядів та напрямків їхнього розвитку (серед яких зазначимо також федералістичні концепції та питання західних кордонів і стосунків із Німеччиною). Розглянемо лише один аспект розвитку політичної думки на еміграції – становлення різних бачень взаємовідносин між Польщею та Україною.

Політичну думку еміграції розглянуто на основі публіцистичних матеріалів – адже не можна серйозно говорити про стратегічні розробки уряду, який не визнавала жодна держава у світі і який, до того ж, зсередини руйнували чвари між представниками різних партій та груп, що до нього входили (або ж у найбільш кризові моменти виходили). Крім того, не можна говорити про єдиний погляд, притаманний усій польській еміграції – вона складалася з різних груп та течій, тож коли у повоєнний період серед емігрантів формується певне ставлення до України, то кожне середовище бачить його по-своєму.

²⁰⁹ Friszke A. *Życie polityczne emigracji* / A. Friszke. – Warszawa: Biblioteka Więzi, 1999. – 512 s.

²¹⁰ Paczkowski A. *Pół wieku dziejów Polski. 1939–1989* / A. Paczkowski. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1998. – S. 143.

Головна проблема, навколо якої концентрувалася політична думка еміграції у повоєнний період, – наслідки Ялтинської конференції²¹¹, усі інші питання були похідними від неї. Щодо результатів Ялти всі середовища були однотайні – різке засудження та неація. Тому безпосередньо після війни серед емігрантів не було різких поділів, єдиним виходом із ситуації, що склалася, вважали т. зв. політику *roll-back*, себто відпихання Москви на схід або навіть знищення радянської потуги через військовий конфлікт із Заходом²¹². Однак з часом починають з'являтися різні підходи щодо ефективної тактики боротьби проти ялтинського порядку, її термінів та можливих союзників. Найбільше відмінностей у поглядах, навіть протилежні думки, мали лондонське (згуртоване навколо уряду та президента, яке великою мірою складалося з військових) та паризьке (згуртоване навколо часопису “Культура”) середовища.

Саме у цьому контексті варто розглядати поширену після Другої світової війни серед еміграції – і не тільки з Польщі, а й інших країн Центрально-Східної Європи – федеративну ідею. По суті, вона була центральним елементом політичної думки впродовж 1949–1955 рр. (хоч різні федеративні клуби активно діяли й у 1948 р.)²¹³. Тільки дві сили – Національна партія (т. зв. “народовці”) та з початку 50-х років Союз Східних Земель – не підтримували ідеї про потребу створення із країн Центрально-Східної Європи федеративного утворення чи якогось іншого союзу. Справа в тім, що офіційною версією польського екзильного президента й уряду була концепція “Міжмор’я” – себто пасма незалежних держав, об’єднаних у федерацію чи якийсь інший тип союзу, від Балтійського до Чорного моря. До цього пасма польські мислителі включали й Україну та Білорусь. Через це представники Національної партії та Союзу Східних Земель стверджували, що включення “східних” України та Білорусі послабить зв’язок планованого утворення зі Західною Європою, затягуватиме Польщу у зону російських впливів – як висловився народовець Тадеуш Пішчковскі, “Вісь Варшава–Київ не можна узгодити з віссю на Прагу та Будапешт, яка веде до Рима та Парижа”²¹⁴.

Загалом же за ставленням до складу пропонованих федеративних утворень еміграційні середовища можна поділити на три групи. Перша – це прихильники згаданої вище концепції “Міжмор’я”. Крім пропрезидентських сил, ідею широкого складу майбутньої федерації – себто разом із Україною та Білоруссю, підтримувало також оточення паризького часопису “Культура”²¹⁵.

Друга група охоплювала середовища, які до майбутньої федерації вважали за потрібне включати лише ті держави, що були незалежними до Другої світової війни, себто з усіх східних сусідів Польщі туди входила тільки Литва. Такий погляд на майбутнє Центрально-Східної Європи мав найбільшу кількість прихильників. Вони активно добивалися підтримки цього проекту (а точніше проектів – бо паралельно

²¹¹ Wolański M. Europa Środkowo-Wschodnia w myśli politycznej emigracji polskiej 1945–1975 / M. Wolański. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1996. – S. 21.

²¹² Habielski R. Gra możliwości. O pisarstwie Juliusza Mieroszewskiego / R. Habielski // Myśl polityczna na wygnaniu. Publicyści i politycy polskiej emigracji powojennej. – Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 1995. – S. 139–162.

²¹³ Wolański M. Europa Środkowo-Wschodnia w myśli politycznej emigracji polskiej 1945–1975 / M. Wolański. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1996. – S. 168.

²¹⁴ Там само. – С. 185–192

²¹⁵ Habielski R. Gra możliwości. O pisarstwie Juliusza Mieroszewskiego. – S. 139–162.

існувало декілька різних пропозицій) у західних держав, а також створили цілу низку комітетів, організацій та клубів, до яких входили представники з еміграцій інших країн. Наприклад, у 1949 р. постав Комітет Націй Вільної Європи (“Вільна Європа”), у межах Європейського руху була організована Секція Східної Європи, у 1954 р. з ініціативи поляка Стефана Корбонського було створено Асамблею Поневолених Європейських Націй, а в 1955 р. виник Комітет Вільних Представників Країн Центрально-Східної Європи. Ці та низка інших організацій велику надію покладали на американську допомогу – не в останню чергу фінансову, та підтримку Західної Європи, зокрема, на можливість у майбутньому ввійти до загальноєвропейських структур.

Третя група була дуже різномірною. До неї можна віднести середовища, плани яких загалом зводилися до так званих “локальних федерацій” – себто утворень із невеликою кількістю членів, згуртованих навколо певної країни-лідера. У певний час розглядали можливість створення кількох федерацій – із центрами у Польщі, Сербії, Україні та Угорщині, які потім мали б узгоджено діяти в питаннях оборони та зовнішньої політики²¹⁶. У 1955 р. польський еміграційний уряд – точніше прем’єр-міністр Антоні Пайонк та міністр закордонних справ Александр Завіша – запропонував створити нейтральний пояс, до якого, крім Польщі, мали б входити ще Чехословаччина, Естонія, Литва та Латвія. З певним застереженням до цієї групи можна віднести плани про федерацію найбільш розвинутих країн регіону. В різних варіантах та комбінаціях туди, крім Польщі, входили Чехословаччина, Австрія, Угорщина. Такі ідеї здебільшого підтримували праві угруповання нації, яка бачила свою державу лідером пропагованої федерації – наприклад, частково останній проект підтримувала польська Національна партія (адже там вже не йшлося про жодні східні впливи).

Коротко зупинимося й на іншому питанні, яке розділяло різні федеративні проекти польських емігрантів. Хоч воно прямо не стосується України, але дещо перегукується з питанням, яке постало у Центрально-Східній Європі після розвалу соціалістичного блоку. Отож, польські еміграційні політологи та політики не могли зійтися щодо функцій бажаної ними федерації та її ролі у ширших інтеграційних процесах. Для частини з них така федерація була б самодостатнім і самостійним утворенням, для інших же – кроком до подальшої інтеграції зі Західною Європою чи навіть із якоюсь глобальною організацією, створення якої тоді вважали можливим. Своєю чергою, остання група поділялася ще на дві – перша вважала, що метою федерації країн Центрально-Східної Європи власне і є вступ до майбутньої європейської організації, інші стверджували, що таке утворення мало б зберігатися і після вступу, оскільки країни, що будуть його членами, матимуть спільні інтереси та проблеми.

Чому ж польські мислителі так вподобали собі федеративні проекти? Пояснень є декілька – вони бачили у федерації спосіб протистояти Німеччині і/або Росії, зберігати баланс сил у Європі та світі, а також своєрідну протиотруту до воєнного психозу, викликаного переконанням про наближення третьої світової війни. Сподівалися федералісти й позитивних економічних наслідків об’єднання. Відіграло свою роль у розвитку цих ідей засудження Сполученими Штатами Америки “балканізації” Центрально-Східної Європи. Однак чи не найважливішим

²¹⁶ *Wolański M.* Europa Środkowo-Wschodnia w myśli politycznej emigracji polskiej 1945–1975. – S. 170.

було усвідомлення, що насправді цей регіон – дуже слабкий, а причинами його слабкості є націоналізм у кожній окремій країні, велика кількість нерегульованих територіальних проблем (один із постійних авторів “Культури” Юзеф Чапський нарахував їх 38²¹⁷) та етнічно мішані території. Вважалося, що створення понаднаціонального об’єднання допоможе вирішити ці болючі питання²¹⁸.

Отож, погляди великої частини емігрантів були спрямовані радше на Захід та за Атлантичний океан, від яких очікували допомогу, лише декілька еміграційних середовищ бачили своїм сусідом – здебільшого у можливому майбутньому – Україну. Згадки у великій кількості промов та статей Львова (нероздільно з Вільнюсом) зовсім не означали присутності в емігрантському дискурсі України, радше навпаки, емоції, викликані втратою східних територій – Кресів – перекривали справжній образ східних сусідів і перекреслювали можливості співпраці з ними.

Проблему України еміграційні інтелектуали починають спершу розглядати в ширших, федералістичних концепціях – досить побіжно і лише у незначній їхній частині (прихильники концепції Міжмор’я). Однак саме у федеративному контексті треба дивитися на спроби більш конкретного звернення до України. Так, уже в 1948 р. у Лондоні окремою книжкою з’являється праця Станіслава Скшипека “Українська державницька програма на тлі дійсності”, а 1949 р. – книжка Станіслава Папроцького “Українське питання”. Перша праця, за оцінкою Юзефа Лободовського, “обережна й солідна, хоч іноді заходить надто далеко”²¹⁹, підсумовувала попередні результати польських політичних пропозицій та пошуків щодо України. Скшипек розглядає дві головні на той час програми. Перша полягала у федерації чи союзі з незалежною Україною, друга ж заперечувала можливість існування української держави. Щодо першої програми, Скшипек пише, що вона не принесе Польщі жодної вигоди, а навіть може спричинити територіальні втрати – тут він має на увазі територію Кресів. Другу програму він вважає анахронічною, а також критикує тих політиків, які вважали, що Польща має право претендувати на землі, розташовані на схід від кордону, встановленого Ризькими мирним договором. Тож він робить такий висновок: “Зваживши всі за та проти, вважаю, що принцип, згідно з яким українська нація має таке саме право на власну державу, як кожна інша нація, у жодному випадку не повинен піддаватися сумнівові з боку поляків. Однак я не думаю, що ми, визнаючи цю засадничу тезу, мали б робити з неї висновок, що, визнавши її, польська сторона має якийсь обов’язок боротися за її здійснення... Щоб здобути незалежність України, зусилля повинні прикладати самі українці, ми ж зі свого боку цим зусиллям, якщо вони не стикатимуться з нашими інтересами, не повинні перешкоджати. Якщо Україна внаслідок нового світового конфлікту зможе отримати незалежність, ми зичливо привітаємо її появу. Однак ми не можемо будувати її незалежність власними силами, бо не кажучи вже про

²¹⁷ *Wolański M.* Europa Środkowo-Wschodnia w myśli politycznej... – С. 194.

²¹⁸ *Korek J.* Paradoxy paryskiej “Kultury” / J. Korek. – Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2000. – S. 130–145; *Wolański M.* Europa Środkowo-Wschodnia w myśli politycznej emigracji polskiej 1945–1975. – S. 168–203.

²¹⁹ *Łobodowski J.* Przeciw upiorom przeszłości / J. Łobodowski // Nie jesteśmy ukrajinofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów. – Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2002. – S. 233.

те, що в задіюванні їх на користь Україні складно видивитися якихось виразних користей для Польщі, цих сил ми не маємо надто багато”²²⁰.

Трохи прихильніше до української незалежності ставився Станіслав Папроцькі. Він стверджував, що немає жодних аргументів на підтримку тези, ніби незалежність можуть мати лише ті європейські держави, які лежать на захід від Польщі. Тому самостійними вповні можуть бути нації на схід від польського кордону, з якими поляки колись становили єдину державну цілість. Він вважав, що порозуміння між поляками та українцями необхідне з огляду на державний інтерес Польщі та її змагання за незалежність, воно важливе для “визволення з-під московського ярма всіх народів Центрально-Східної Європи й інших народів, що перебувають у советській неволі”²²¹.

Найрадикальніше з усіх представників лондонського середовища польської еміграції висловився, мабуть, публіцист Мар’ян Піотровські, який у 1950 р. написав, що умовою політичної, економічної та військової незалежності Польщі є незалежність України, Литви та Білорусі, і не раз наголошував, що кожен союз у Центрально-Східній Європі мусить вийти за межі кола держав, які були незалежними перед другою світовою війною, а незалежність України та Білорусі в інтересах Польщі та Чехословаччини, оскільки тільки в такому разі політичні врегулювання в регіоні стануть тривалими²²².

Великий внесок у формування концепції східноєвропейської політики Польщі та ставлення польських еліт до України зробили люди, згуртовані навколо часопису “Культура”. Часопис цей виник завдяки зусиллям Єжи Гедройца. Ще до війни він мав досвід редагування часописів, а після її закінчення, перебуваючи в Італії, заснував “Культуру”, перший номер якої вийшов у 1947 р. Однак через фінансові причини цього ж року Гедройц переїхав до Парижа, де відтоді постійно перебувала редакція часопису.

Тож спершу між паризьким та лондонським середовищами польських емігрантів не було серйозних розходжень у поглядах. Однак уже на початку п’ятдесятих років з’являються певні зариси майбутніх “ліній розламу”, які за деякий час, поширюючись та поглиблюючись, спричинять те, що лондонська та паризька (вужче – згуртована навколо “Культури”) еміграції стоятимуть в опозиції одна до іншої.

Саме середовище “Культури”, незаперечним лідером якого був Єжи Гедройц, сучасні публіцисти називають “джерелом польсько-українського примирення”. Наприклад: “Гедройц вирішив радикально розрубати гордіїв вузол польсько-українських суперечностей шляхом порозуміння, ціною відмови від польських ревіндикаційних планів щодо Львова, Гродна й Вільнюса”²²³. Однак чи справді все було так у 1950-х роках? Досить часто лінію “Культури” виводять із пізніших статей головних дописувачів часопису, а також інтерв’ю самого редактора. В одному зі своїх інтерв’ю Єжи Гедройц сказав: “Не існує великої, тривалої політики без жертв. Тому наш колектив відразу вирішив ще у 1949 р., що Вільнюс і Львів втрачені для Польщі. Якщо ми хочемо нормалізувати стосунки з Литвою та Україною, то мусимо відмовитися від цих міст. Мусимо відмовитися від повернення цих земель навіть після зміни

²²⁰ Boruta M. Wolni z wolnymi, równi z równymi. Polska i Polacy o niepodległości wschodnich sąsiadów Rzeczypospolitej / В. Mirosław. – Kraków: Arcana, 2002. – S. 268.

²²¹ Там само. – С. 269.

²²² Там само.

²²³ Осадчук Б. Єжи Гедройц – великий поляк, видавець, редактор, основоположник польсько-українського порозуміння / Б. Осадчук // Сучасність. – 2001. – №1. – С. 128.

ситуації”²²⁴. Однак це було сказано у 1989 р. А як ця справа виглядала майже 40 років до того? Адже набагато цікавішим завданням, ніж констатувати постфактум головні ідеологічні лінії в діяльності “Культури”, видається спроба поетапної реконструкції становлення цих ліній. Зробити це не можливо без урахування загальної ситуації в Європі, а також поширених серед польських емігрантів переконань.

Поява української тематики в “Культурі” не відрізнялася від усталеної вище схеми – через федеративні концепції авторів часопису. Серед тих, хто найпослідовніше порушував цю тему, був Юліуш Мерошевські. Згодом, у 60-х та 70-х роках він багато писатиме про східну політику Польщі, Україну, Білорусь та Литву, а в 1973 р. заявить: “Ми повинні запевнити українців і литовців не лише в тому, що не висловлюємо вимог повернути Вільнюс й Львів, а також і в тому, що не візьмемося зі зброєю за ці міста, навіть у ситуації, коли обставини нам сприятимуть”²²⁵. Однак на початку 50-х років його погляди були інакшими. Від більшості польської еміграції того часу його відрізняла відмова використовувати історію замість політичного дороговказу. 1939 р. був для нього кінцем певної епохи в історії Польщі, крапкою, після якої не можна продовжувати жити довоєнними зовнішньополітичними концепціями²²⁶. Тому він виступав послідовним супротивником польського нейтралітету, прихильником якомога ширшої федерації країн Центрально-Східної Європи, а від загалу еміграційних публіцистів його відрізняла вимога засновувати політичну доктрину на двох принципах: польська еміграція походить не тільки й виключно з пригнобленої Польщі, а з пригнобленої Московією частини світу; вимагати звільнення потрібно не лише для Польщі, але й для всіх її сусідів²²⁷.

Мерошевські бачив Україну, Польщу та інші країни як частинки більшого історичного процесу й зосереджувався, радше, на глобальних, а тому й загальних проблемах. Інший постійний автор “Культури” Юзеф Лободовський володів набагато більшими знаннями про внутрішні українські справи, її історію, культуру²²⁸. І от 1952 р. у спареному 2–3 номері “Культури” з’являється класична тепер уже стаття його авторства “Проти страхіть минулого”. За твердженням Богдана Осадчука, вона була написана на спеціальне замовлення Єжи Гедройца²²⁹. Із перших же сторінок Лободовський справді виступає в ролі доброго експерта в українських справах – він, аналізуючи публікації кількох польських емігрантів, у довоєнній Польщі доволі значних політиків чи журналістів, перелічує усі найпоширеніші стереотипи щодо України й сміливо їх спростовує – наприклад, заперечує тезу про те, що серед українців ніколи не було волі до свободи чи що українці ніколи не хотіли розірвати стосунків із Московією – і закидає всім польським “знавцям” української справи, що

²²⁴Droga na Wschód. Z Jerzy Giedroyciem rozmawia Marek Zieliński // *Więź*. – 1989. – № 10. – S. 43.

²²⁵Mieroszewski J. Polska “Ostpolitik” / J.Mieroszewski // *Nie jesteśmy ukrainofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów*. – Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2002. – S. 306.

²²⁶Habielski R. Gra możliwości. O pisarstwie Juliusza Mieroszewskiego / R.Habielski // *Myśl polityczna na wygnaniu. Publicyści i politycy polskiej emigracji powojennej*. – Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 1995. – S. 144–147.

²²⁷Там само. – С. 148– 149.

²²⁸Бакула Б. Юліуш Мерошевський: польська “Остполітік” / Б. Бакула // *Сучасність*. – 1999. – № 9. – С. 117.

²²⁹Осадчук Б. Єжи Гедройц – великий поляк, видавець, редактор, основоположник польсько-українського порозуміння. – С. 130.

“українську проблему головно бачили з боку мальовничості й традиційних легенд та легендок”²³⁰, себто спрощено й міфологізовано. Натомість він, не приховуючи свого захоплення українською культурою, вказує на раціональні підстави українофільства й ствердно відповідає на запитання, чи поява незалежної України лежить в інтересі Польщі. На його думку, головні причини позитивного стосунку до України, який мала б виявити Польща, полягають у тому, що поляки не можуть дозволити собі пасивне, нейтральне становище у світі, адже мають проблеми і на східних, і на західних кордонах держави. Тож потрібно мати “вільні руки” хоча б з одного боку. На думку Лободовського, кращим для цього є східний напрямок – бо Україні теж потрібні “вільні руки” на заході (все це можна краще зрозуміти, якщо пригадати загальне напруження, коли не сподівання, то переляк перед новою світовою війною, який у той час панував серед польських емігрантів. Головний страх того часу – щоб Німеччина та СРСР (чи Росія) знову не уклали якогось союзу, який обценьками затисне Центрально-Східну Європу й Польщу в тому числі²³¹). При цьому, на його думку, добре, якщо Україна та Польща будуть у дружніх стосунках, але навіть як цього не станеться, незалежність України все одно позитив для Польщі – адже вона перейматиме на себе удар Росії, відтак в останньої не буде часу чи сили при цьому конфліктувати ще й з поляками. Якщо б Німеччина домовилася з Росією, це автоматично мало штовхнути Україну до співпраці з Польщею, щоб якось протистояти “обценькам”. Що ж до закидів опонентів української незалежності про те, що Україна може увійти в союз із Німеччиною, Лободовський відповідає, що це навіть краще – автоматично ворогом нового союзу стане Росія. Та навряд чи сам автор статті вважав цей варіант розвитку подій реалістичним – головний наголос у своїх розумуваннях він кладе на нейтралізації Росії незалежною Україною.

Що ж до згаданого вище радикального розрубування гордієвого вузла польсько-українських суперечностей, то вирішенню проблеми Львова та Вільна у статті присвячений цілий розділ – “Галичина чи Східна Малопольща”. Назва зумовлена тим, що, як вважав Лободовський, територію, про яку йдеться, українці називають Галичиною, а польська назва цієї території – Східна Малопольща – для них образлива, для поляків ж усе навпаки. Тому Лободовський пропонує вживати нейтральну для обох націй назву “Червенська земля”²³². Уже в цьому видно його загальний підхід до проблеми. Подальший короткий історичний екскурс, наголос у якому покладено на спільності території для українців та поляків, велику етнічну мішанину, постійні процеси полонізації, українізації, реполонізації та реукраїнізації, які там проходили, підтверджує його правильність. Такий виклад логічним робить висновок, що штильний кордон у такій ситуації – не найліпше рішення, і хотіти його можуть тільки націоналісти. Зрештою, саме встановлення більш-менш чіткого кордону на цих теренах видається Лободовському дуже сумнівною затією – на заваді цьому стоять зовсім різні проекти його проходження у поляків та українців. А вирішувати це питання силою не пристало (та й навряд чи вдасться) жодному з обох зацікавлених народів. Крім того, не вирішивши болючих проблем, серед яких і питання Червенських земель, Україна та Польща не зможуть нормально

²³⁰ *Łobodowski J. Przeciw upiorom przeszłości.* – S. 263.

²³¹ *Ibidem.* – S. 262.

²³² Там само. – С. 272.

співпрацювати, відтак представити міжнародній спільноті реалістичний проект федерації, не зможуть зацікавити ним США, не складуть конкуренції російським некомуністичним проектам. А тому Червеньська земля має бути територією між обома країнами, “повинна отримати свій власний статут на підставі цілковитої рівноправності народів і збереження ідентичних об’єднувальних форм із Варшавою та Києвом. Тоді вона мала б великий шанс стати мостом між двома націями і їхньою цивілізацією та культурою замість, як це було нещодавно, проваллям”²³³.

Статтю “Проти жахів минулого” супроводжувала редакційна нотка, що “Постава Ю. Лободовського щодо української справи, уточнена в цій статті – відповідає поглядам колективу “Культури””²³⁴. Тож видається, що лінія “Культури” у питанні Кресів на самому початку не була справді радикальною, що й не дивно в тогочасних обставинах. Свідченням цього може бути й те, що в тому самому 2–3 номері знаходимо фразу Мєрошевського: “Адже треба вже сьогодні думати про майбутнє несовєтської Росії, котра, хоч і відступить на кордон 1939 року (або й далі) – однак не забуваймо, що роками росіяни дивилися на Європу з вікон Берліна”²³⁵.

Згодом, проте, Мєрошевські змінив свої погляди, а знехтувати великими зрушеннями справжнього польсько-українського діалогу та примирення, що поступають на сторінках “Проти страхів минулого”, неможливо. Юзеф Лободовський заявляє про геть не очевидні речі в ті часи для всіх представників польської еміграції: “Уже давно слід полякам зрозуміти, що українці – це окрема нація з таким самим правом на самостійність, яке має кожна інша нація”²³⁶. Лободовський закликає до розмов, діалогу – навіть якщо це не допоможе вирішити наявні проблеми, пропонує полишити змагання, хто пролле більше крові, заради змагання, хто перший простягне долоню.

Сама стаття, зрештою, свідчить про існування в ті часи польсько-українського діалогу – “Проти страхів минулого” формально побудовано як відповідь на закиди до попередніх праць Лободовського, публікованих в інших емігрантських часописах. Він відповідає не лише польським опонентам, а й на реакцію українців – чому присвячує окремий розділ. У цій полеміці обговорювали історичні проблеми, як-от питання Великого князівства Литовського чи зовсім на той час недавні події на Волині. Є в ній стримано оптимістичні нотки – автор наводить цитату українського публіциста Євгена Врецьони, з яким, вочевидь, погоджується, що “... вихідні позиції поляків і українців різні, але не цілком протилежні”²³⁷. Однак автор не закриває очей на складні, неоднозначні моменти тогочасних польсько-українських відносин в еміграції: “Певні польські публіцисти не в стані написати два слова, щоб не образити болісно українську національну гордість. Певні українські публіцисти не хочуть пасти задніх і гідно приєднуються до суперечки”²³⁸. А “з досягнень наших еміграцій можна зробити один висновок: ми знову дозволяємо дистанціюватися від подій. Справа польсько-українського порозуміння не посунулася ні на п’ядь до

²³³ *Lobodowski J. Przeciw upiorom przeszłości.. – С. 279.*

²³⁴ *Korek J. Paradoxy paryskiej “Kultury” / J. Korek. – Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2000. –S. 141.*

²³⁵ Там само. – С. 135.

²³⁶ *Lobodowski J. Przeciw upiorom przeszłości. – S. 271.*

²³⁷ Там само. – С. 255.

²³⁸ Там само. – С. 260.

переду, хоча в терплячий папір всоталося стільки “натхненного” чорнила. Жести примирення – це й усе! Ах, гарні жести!”²³⁹.

Стаття Юзефа Лободовського неоднозначно вказує на бажання автора, а відтак і колективу “Культури”, провадити з українцями діалог, розмовляти про минуле, намагатися зрозуміти психологію один одного й спробувати “не наступати на болючі мозолі”. Однак нема в ній визнання, що Львів належить українцям та Україні. Звісно, не варто трактувати появу цієї статті лише як гру, своєрідну пропаганду “Культури”, яка у 1951–1952 рр. активно лобювала проект створення міжнародної європейської бригади, до складу якої хотіли схилити й українців²⁴⁰. Адже українську справу Єжи Гедройц та Юзеф Чапський порушили ще в 1950 р. у Берліні на Конгресі свободи культури, чим здобули часописові прихильність українських емігрантів²⁴¹. Кілька місяців після статті Лободовського на сторінках “Культури” з’являється стаття Владзімежа Бончковського, редактора міжвоєнного “Польсько-українського бюлетеня”, який покликається на польсько-український діалог, що існував до війни, і закликає продовжити його, незважаючи на міжнародну ситуацію²⁴².

Найгостріше питання польсько-українських кордонів на сторінках “Культури” постало у двох зовсім коротеньких публікаціях кінця 1952 – початку 1953 рр. Вони виявляють усю складність кресової проблематики для польських емігрантів. В 11-му номері 1952 р. у рубриці “Листи до редакції” було надруковано лист від Юзефа Маєвського – майбутнього священника з Південної Африки. Це була реакція на з’їзд польських емігрантів, які мешкали в Америці, що відбувся 1 червня того ж року в Атлантик Ситі. У відповідь на те, що присутні там емігранти вимагали визнання кордону по Одрі і Нисі (Лужицькій) на заході, по лінії Ризького договору із Львовом та Вільнюсом включно на сході, із цілою Східною Прусією та Кенігсбергом на півночі, Маєвський відкликається: “Чи ж це не мрії відтятої голови? І, може, Черчілль мав рацію, коли у 1945 р. сказав: “Poles have every virtue, except political sense” (Поляки мають усі чесноти, крім здорового глузду в політиці)”²⁴³. На його думку, поляки мають відмовитися від своїх східних претензій, а оберігати нові кордони на заході. “Як ми, поляки, маємо право на Вроцлав, Щецин і Гданськ, так литовці слушно домагаються Вільна, а українці Львова. ... Хоч це й факт, що більшість мешканців Львова і Вільна вважали себе поляками до 1939, однак грубо помиляється той, хто стверджує, що ці міста мусять колись бути поверненими Польщі. ... Після закінчення останньої війни Східні Креси були “очищені” від поляків. Коли дійде до третьої світової війни і до можливої поразки Советської Росії, наші апетити на Вільнюс і Львів мають вже повністю згаснути”²⁴⁴. Цей короткий лист викликав обурення польських емігрантів, що змусило “Культуру” уточнити своє ставлення до проблеми – і

²³⁹ *Łobodowski J.* Przeciw upiorom przeszłości. – С. 284–285.

²⁴⁰ *Korek J.* Paradoxy paryskiej “Kultury”. – С. 138–142.

²⁴¹ *Kowal P.* Przyczynki do dziejów “sprawy ukraińskiej” w Polsce / P.Kowal // Nie jesteśmy ukrajinofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów. – Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2002. – S.9–26.

²⁴² Там само.

²⁴³ *Majewski J.* List do Redakcji “Kultury” / J.Majewski // Nie jesteśmy ukrajinofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów. – Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2002. – С. 293.

²⁴⁴ Там само. –С. 294.

в першому номері 1953 р. з'являється нота редакції під назвою “Непорозуміння чи дешевий патріотизм?”. Цій публікації далеко до однозначності, її можна назвати чудовим політичним ходом – адже у другому абзаці колектив “Культури” стверджує, що колонка листів є вільною трибуною, тож погляди, висловлені в ній, це приватні погляди читачів, а не редакції. “Достатньо поверхово пробігти очима цей відділ, щоб ствердити, що ми поміщаємо переважно листи, які висловлюють критику наших поглядів або ж презентують поставу, відмінну від тієї, яку в цій справі займає Колектив “Культури” ... погляд Колективу “Культури” на проблему східних земель ми декілька разів сформулювали, обговорюючи ці справи в статтях Ю. Лободовського та Ю. Мерошевського”²⁴⁵. Відбившись таким способом від найгостріших закидів, автори далі пом'якшують твердження, що емігранти не мають права брати на себе зобов'язання щодо зміни кордонів. А що після 1939-го відбулися великі зміни, то відбудова попереднього ладу на східних землях просто неможлива й небажана. Наприкінці невеликої публікації зазначено: “Коли прийде до організації нової європейської системи, багато кордонів – серед них і східний кордон Польщі від 1939 року, мусять піддатися перегляду”²⁴⁶. Отже, проукраїнськи налаштований читач міг прочитати в цьому відречення поляків принаймні від частини Кресів.

Без сумніву, редакція “Культури” виступала за польсько-українське зближення, робила це, напевно, найпослідовніше та найбільш кваліфіковано з усіх емігрантських середовищ, але в період, який ми розглядаємо, її висловлювання щодо найболючішої проблеми, яка багатьом емігрантським діячам емоційно закривала Україну, себто проблеми Кресів та Львова, були досить поміркованими й далекими від радикалізму. Однак виведення цієї проблеми перед очі читачів, презентація різних поглядів на неї робили свою справу – повільно впливали на зміну ставлення до нових східних кордонів дедалі більшої кількості поляків.

Тим часом у Польщі обговорення українських справ кардинально відрізнялося від еміграційних дискусій. Період 1944–1956 рр. характеризувався найбільшим терором, утисками та репресіями з боку не тільки польської влади, а й радянських спецслужб, що активно діяли на визволених Червоною Армією територіях. Ситуація особливо погіршилася до 1947 р. – після сфальсифікованих виборів до сейму та зміни міжнародної ситуації, потреба у будь-якій – навіть маріонетковій, опозиції для збереження в очах світової громадськості видимості демократії відпала. Сталінізація Польщі тривала до 1956 р. – у цей час у країні не було незалежних суспільних організацій чи неформальних груп, які б могли діяти хоча б напівофіційно, виражати відмінні від усталених Польською робітничою партією погляди чи провадити видавничу діяльність. Лише після польської відлиги у 1956 р. у державі знову з'явилися легальні вільнодумці.

Тож незалежна політична думка існувала в дуже скрутних умовах. Помітною її рисою – особливо порівняно з еміграцією – стає майже повна відсутність у внутріпольському опозиційному дискурсі України. Причин цьому є декілька. Насамперед, у країні не було незалежної преси. Щоправда, вже у 1944 р. конспіративні

²⁴⁵ Zespół “Kultury”. Nieporozumienie czy tani patriotyzm? Nota Redakcji // Nie jesteśmy ukrainofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów. – Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2002. – S. 295.

²⁴⁶ Там само. – С. 296.

друкарні, спрямовані проти фашистів, почали випускати антирадянські газети, а навіть книжки та листівки. Однак діяльність їхня була дуже обмежена – через брак матеріалів, переслідування з боку польських та радянських спецслужб, із яким боротися було важче, ніж з нацистами, адже це були “свої” люди, що знали мову і ситуацію. До того ж велика кількість груп, які з приходом Червоної Армії почали видавничу діяльність, навіть якщо раніше цим не займалися, не рятувала, а часто, навпаки, ускладнювала ситуацію. Це зумовлювало значну розпорошеність, а тому й нескоординованість, а нерідко й несубординованість підпільних видань – здебільшого невеликих газеток – відповідним центральним органам партії чи організації²⁴⁷. Також, попри часом досить значну кількість видань (про точні цифри тут говорити, проте, не доводиться), – у “піковий” 1945 р. кількість відомих на сьогодні газеток та часописів сягала 281 (хоч уже в 1946 їх стало 99²⁴⁸) – вони мало стосуються питання, яке висвітлює ця стаття. По-перше, більшість видань було так званими радіогазетами – тобто просто друкували новини, почуті на західних радіостанціях. По-друге, матеріали в газетах та часописах були здебільшого пропагандистського чи агітаційного характеру. Ось один із прикладів риторики цих видань – йдеться про засудження тих поляків, що “продають польську землю, продають бастион польськості: Львів – Советам! Ними не керує патріотизм чи бажання служити Вітчизні ... Для них Польща – це шмат сукна, яке можна порізати і наділити “друзів”, які за це визнають їх “представниками Польщі””²⁴⁹. Окрім цього, публікували програми та заяви партій, які видавали ту чи ту газету або часопис, роз’яснювальні матеріали щодо політики комуністичного уряду, себто аж ніяк не поважні аналітичні статті.

Головною метою цієї преси було підважити авторитет люблінського уряду, викликати до нього та всіх його дій недовіру й підозри. Видавці робили це не найкращим способом, значно спрощували ситуацію, подавали упереджені коментарі, розпалювали ненависть до росіян та комуністів, представляли читачам усіх, хто прийшов із теренів Радянського Союзу, як росіян, усіх росіян – як комуністів (і навпаки), а всіх росіян-комуністів – як співробітників органів безпеки. Негативи такої спрощеної пропаганди бачив уряд у Лондоні, навіть намагався втрутитись і якось вплинути на видавців – однак у самій Польщі мало хто поділяв обережність щодо розпалювання ворожості до “росіян” та “комуністів”, відмовлялися помічати негативи насаджуваних стереотипів²⁵⁰. Опосередковано під таке шельмування потрапляли й українці. Не могла цьому зарадити й підпільна преса ОУН і УПА, хоч її спеціально видавали польською або англійською – вона була поширена тільки на південно-східних територіях Польщі, до того ж усі спроби закликати до спільної боротьби проти радянських сил розбивалися об постійні інциденти та збройні зіткнення між УПА та Армією Крайовою, напади з обох боків на мирне населення²⁵¹.

²⁴⁷ *Sokół Z.* Antykomunistyczna prasa podziemna na Rzeszowszczyźnie (1944–1953) / *Z. Sokół // Prace Historyczno-Archiwalne.* – 1998. – Т. 6. – С. 51–81.

²⁴⁸ *Chojnacki W.* Bibliografia polskich publikacji podziemnych wydanych pod rządami komunistycznymi w latach 1939–1941 i 1944–1953 / *W. Chojnacki.* – Warszawa: Literackie Towarzystwo Wydawnicze, 1996. – С. 13.

²⁴⁹ *Sokół Z.* Antykomunistyczna prasa podziemna na Rzeszowszczyźnie (1944–1953). – С. 71.

²⁵⁰ *Hemmerling Z.* Opozycja antykomunistyczna w Polsce 1944–1956. Wybór dokumentów / *Z. Hemmerling, M. Nadolski.* – Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 1990. – С. 59–61.

²⁵¹ *Sokół Z.* Antykomunistyczna prasa podziemna na Rzeszowszczyźnie (1944–1953). – С. 76–77.

Зрозуміло, що одне з чільних місць у публікаціях преси такого штибу займали вимоги повернути Вільнюс та Львів, але, як і серед багатьох еміграційних середовищ, за цими містами бачили польські центри, а не своїх безпосередніх сусідів.

Підземний видавничий рух, по суті, припиняється у 1947 р. (хоч останню підпільну газетку – “Антибільшовик” – датують 1953 р.²⁵²). Після програних виборів та референдуму, посилення переслідування нелегальної опозиції ризик, пов’язаний із такою діяльністю, значно перевищує усі можливі її позитивні результати. Більшість друкарень закривають за наказами відповідних керівників партій чи рухів.

Під час аналізу інших матеріалів того часу – партійних програм, виступів лідерів різних партій – у вічі впадає кардинальна відмінність між опозиційними осередками в Польщі та еміграційними середовищами у ставленні до східного кордону. Перші визнали нові кордони – були змушені це зробити. З приходом Червоної Армії почалася легалізація партій, що діяли у підземеллі за часів нацистської окупації, адже радянські спецслужби розправлялися за нелегальними силами, а крім того, багато партій виходило з підпілля з надією вплинути на хід подій у рідній країні, спробувати зберегти її незалежність, протидіяти тотальній сов’єтизації. Умовою легалізації стало визнання нових східних кордонів Польщі. На це не пішла Національна партія та організація “Свобода і незалежність” (виникла на місці Армії Крайової) – вони залишилися у підпіллі. І хоча тема України зникає з дискурсу легальної опозиції, про неї пишуть підпільні організації. Ставлення Національної партії до України, чи, радше, українців, було негативним, майже не відрізнялося від ставлення еміграційної частини партії, про яке вже було сказано вище. Натомість об’єднання “Свобода і незалежність” бачило Україну (але з кордонами, визначеними Ризьким договором) членом ширшої федерації країн Центрально-Східної Європи²⁵³.

Якщо ж говорити про легальну опозицію, то хоч питання зовнішньої політики після Другої світової війни було дуже гострим і займало перші місця в програмах та деклараціях партій, однак у всіх цих документах як східний сусід фігурує Радянський Союз, або ж частіше – Росія, яку нерідко опозиціонери використовують як синонім до СРСР (або й замість СРСР). Інколи в цих документах можна побачити згадки про українців (не Україну), але здебільшого в негативних контекстах убивств, скоєних українцями, “українських банд”, яких треба позбутися, чи української меншини, яка приносить клопоти²⁵⁴.

Помітною стає уніфікація зовнішньополітичних програм опозиційних партій – усі сили заявляли про потребу дружніх стосунків з СРСР. При цьому, якщо у 1944–1945 рр. крізь ці заяви проглядало незадоволення, а то й ворожість, вимоги про рівні польсько-радянські стосунки, припинення втручання у внутрішні справи Польщі тощо, то згодом кожна партія та її лідери вважають за потрібне наголошувати, що саме він/вони були одними з перших, хто ратував за польсько-радянське зближення²⁵⁵. Цей зовнішньополітичний пункт поступово стає недоторканим: опозиція могла дозволити собі критикувати економічні реформи, формування бюджету,

²⁵² *Władysław Ch.* Bibliografia polskich publikacji podziemnych wydanych pod rządami komunistycznymi w latach 1939–1941 i 1944–1953 / W. Chojnacki. – Warszawa: Literackie Towarzystwo Wydawnicze, 1996. – S. 11.

²⁵³ *Hemmerling Z.* Opozycja antykomunistyczna w Polsce 1944–1956. – S. 407.

²⁵⁴ Там само. – С. 43–89.

²⁵⁵ Там само. – С. 218.

надмірне фінансування органів держбезпеки, але ніколи – дружніх стосунків із Радянським Союзом. У 1946 р. Станіслав Миколайчик, виголошуючи програму Польської народної партії, найпотужнішої опозиційної сили, заявив: “І тому також на польсько-советському напрямку треба собі сказати, що та ідея прометеїзму, якою пілсудчики проголошували, що Польща зможе розбити Радянську Росію, які хотіли розбивати цю велику наддержаву, що не вдалось у минулому ні Наполеонові, ні нещодавно Гітлерові, є навіженою фікцією божевільних шибайголів. Тому ця фікція мусить бути без залишку вимита з польських голів”²⁵⁶. Це перекреслювало будь-яку можливість відсилення до минулих спроб налагодження українсько- (і не тільки) польських відносин. Відтак довоєнні традиції польсько-українського діалогу могли продовжуватися тільки в еміграції.

Таку риторичу політиків пояснюємо твердим переконанням, що питання польських західних кордонів Англія та США використовують у власних інтересах, заграючи з Німеччиною. А що страх перед відновленням потуги останньої був надзвичайно великим, то єдиною силою, яка могла б заступитися за Польщу і в питанні кордонів, і в разі можливої війни, був Радянський Союз. Так бачили тогочасну польську реальність опозиційні політики, зрештою, мешкаючи в Польщі, зовсім близько від СРСР, спостерігаючи за посиленням радянських впливів і потерпаючи від них, значно важче було уявляти інші варіанти розкладу сил.

Зауважимо, що насправді в такій позиції багато що виникало не тільки з реалістичного погляду на міжнародну ситуацію, а й з примусу. Зовнішня політика була сферою, у якій вже дуже скоро майже не залишилося розбіжностей у програмах опозиційних та підпорядкованих польським комуністам партій. Будь-які, навіть найменші відхилення від “загального” курсу різко критикували у пресі, що, по-суті, була підконтрольною Польській робітничій партії. А в загальній атмосфері страху перед “німецькою гідрою”, як назвав Німеччину депутат від Польської народної партії²⁵⁷, та зневіри у західних державах надто багато речей можна було трактувати як зраду держави, що в заповненій терором Польщі мало відповідні наслідки.

У 1944–1947 рр., коли опозиція у Польщі ще могла діяти легально, питання зовнішньої політики повільно перетворювалося на своєрідну священну корову, зачіпати яку заборонялося: боротьба між владою та опозицією точилася щодо внутрішньої політики. Крім того, опозиційні партії та групи були надто заплутані в боротьбі проти польських комуністів, головну увагу надавали саме цьому питанню. Україну помічали тільки нелегальні опозиційні сили. Але і їх розгромили – після 1947 р. в Польщі майже зникають виразники незалежного, відмінного від офіційної лінії, мислення.

Католицька Церква, представники якої згодом відіграватимуть значну роль у польсько-українському зближенні, у період, що розглядаємо, була надто заклопотана збереженням власної незалежності та впливів. Українське питання не входило в коло її найважливіших зацікавлень.

Отже, у період з 1944 по 1956 рр. на підхід польських емігрантів до України впливала проблема східних кордонів Польщі. Можливість співпраці з Україною розглядали тільки декілька емігрантських середовищ – у межах Центрально-Східно-Європейської федерації й за умови, що кордон між державами проходитьиме по

²⁵⁶ Там само. – С. 240.

²⁵⁷ Там само. – С. 203.

лінії, визначеній Ризьким мирним договором. Дразливе питання кордонів зачепив і спробував переглянути паризький часопис “Культура”, який почав виходити на чільне місце в польсько-українському діалозі на еміграції. У самій Польщі в цей період питання східних кордонів не могли обговорювати відкрито, так само як і можливість співпраці з окремими республіками-частинами СРСР. Про співпрацю з Україною (знову ж таки за умови відновлення кордону з-перед 1939 р.) писали сили, що перебували в підпіллі.

1956 р. почався новий період в історії Польщі. Він приніс народові послаблення режиму, а отже, дозволив певне вільнодумство, що відкрило для обговорення табуовані раніше теми. Відлига й зміни в країні викликали реакцію в еміграції, ще більше посилили внутрішні ідеологічні розлами останньої, змусили еміграційні кола переоцінити та переглянути деякі свої положення.

Українці в ПНР, поляки в УРСР: особливості культурної і релігійної асиміляції та шляхи протидії

Після Другої світової війни українсько-польські відносини зазнали докорінних змін у національно-релігійній сфері. Унаслідок зміни кордонів, утворених після Ялтинських домовленостей, українці й поляки опинилися в двох державах, контрольованих московським партійним керівництвом. Після масових депортацій населення у 1944–1946 рр. Польща перетворилася на мононаціональну державу, де нацменшини становили лише 2%²⁵⁸.

Після депортацій і акції “Вісла” українське питання в Польщі набуло нового звучання. Перед владою постала потреба продовжити асиміляцію, але й формально дозволити українцям культурну автономію. 10 листопада 1947 р. Міністерство повернутих земель видало інструкцію, яка забороняла вживати щодо осадників назву “українець”. Українську інтелігенцію наказували розселяти якнайдалі від інших українців²⁵⁹. Так влада заперечила існування окремої української меншини, застосовуючи до українців окреслення осадник з акції “Вісла”, або “осадник “В”²⁶⁰.

Переселенську акцію “Вісла” 1947 р. повністю супроводжувала антиукраїнська пропаганда. Водночас проводили широку кампанію з дискредитації українського населення, насамперед південно-східних воєводств Польщі. Українців представляли як таких, що активно допомагають УПА, а українські села як бази для “українських бандитів”²⁶¹. Регіональна преса також долучалася до тиражування негативного стереотипу українця. У липневих номерах тижневика воєводського комітету Польської робітничої партії в Гданську “Głos Wybrzeża” публікували

²⁵⁸ *Зашкільняк Л.* Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів, 2002. – С. 549; *Bonusiak W.* Historia Polski (1944–1989) / W. Bonusiak. – Rzeszów, 2007. – S. 103; схожою була ситуація й в УРСР: напр., у Львові після 1946 р. лише близько 10% мешканців були львів'янами з міжвоєнної Польщі (до порівняння у 1931 р. частка польського населення міста була 50%), а більшість становили українці, росіяни, радянські євреї.

²⁵⁹ *Стецюк Н.* Національно-культурна діяльність українців у Польщі (1947–1989 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Рукопис / Н. Стецюк. – Івано-Франківськ, 2012. – С. 55.

²⁶⁰ Там само. – С. 63.

²⁶¹ *Kmita M.* Propaganda antyukraińska i kształtowanie negatywnego stereotypu Ukraińca w czasach PRL / Małgozata Kmita // Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji “Wisła” 1947 roku / [pod red. W. Mokrego]. – Kraków : Wydawnictwo “Szwajpolt Fiol”, 1997. – S. 62.

статті про боротьбу влади з “бандитами УПА”, пропаганда повторювала тезу, що операція “Вісла” охопила “найгірші ворожі елементи”²⁶². Польські комуністи докладали максимум зусиль, аби ворожість до радянської Росії замінити ворожістю до німців. Наступним після німців ворогом для поляків мали стати українці. Ці два образи ворога давали можливість забути про тих, хто знищував польську державу і намагався позбавити поляків власної ідентичності²⁶³. Тому “депортованих з-за Бугу поляків депортовані під час акції «Вісла» українці мали за своїх найбільших ворогів, а забужани відповідали своїм українським сусідам не меншою ворожістю”²⁶⁴.

Незважаючи на жорсткі заходи влади, депортовані українці почали відновлювати духовно-культурне життя через спільні пісенні вечори у хатах, дотримувалися традицій і свят за юліанським календарем, зустрічалися²⁶⁵. Важливим чинником для збереження ідентичності українців залишалася Греко-католицька церква. Розуміючи це, польські комуністи, за дорученням Кремля, приклали максимум зусиль для ліквідації структур Церкви на території південно-східних воєводств – Перемиської єпархії та Апостольської адміністрації Лемківщини. Улітку 1946 р. через польсько-радянський кордон силоміць переправили єпископів Йосафата Коциловського і Григорія Лакоту, яких вже в УРСР арештували і розпочали проти них суд. У 1947 р. Й. Коциловського засудили до 10 років трудових таборів, а Г. Лакоту до 8 років на підставі звинувачень в “активній участі у реалізації антирадянської політики Ватикану” та “пособницькій діяльності на користь німецьких окупантів”²⁶⁶. Не очікуючи такого перебігу подій, єпископ Й. Коциловський не передав право управління єпархією й вона залишилася без канонічної єпископської опіки.

10 грудня 1946 р. папа Пій XII призначив примаса Польщі, кардинала Августа Гльонда, спеціальним делегатом для вірних візантійського-українського та вірменського обрядів. Примас Гльонд отримав також від Конгрегації у справах Східної Церкви право провадити архіпастирську діяльність щодо кліру й мирян ГКЦ на території усїєї повоєнної Польщі²⁶⁷. Уже навесні 1947 р. кардинал А. Гльонд призначив генеральних вікаріїв для Перемиської єпархії та Апостольської адміністрації Лемківщини. Ними стали о. Василь Гриник та о. Андрій Злупко, відповідно. Проте під час акції “Вісла” отців Гриника і Злупка змусили покинути південно-східні воєводства разом із паствою. Після цього їхні повноваження на нових територіях не поновили²⁶⁸.

²⁶² *Hałagida I.* Ukraińcy w Województwie Gdańskim w latach 1947–1956 / I. Hałagida // *Polska i Ukraina po II wojnie światowej* / [red. W. Bonusiak]. – Rzeszów, 1998. – S. 64, 67; 59–76.

²⁶³ *Prokop J.* Głos w Dyskusji / Jan Prokop // *Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji “Wisła” 1947 roku* / [pod red. W. Mokrego]. – Kraków : Wydawnictwo “Szwajpolt Fiol”, 1997 – S. 99.

²⁶⁴ *Гнатюк О.* Відвага і страх / О. Гнатюк. – Київ: “Дух і Літера”, 2015. – С. 11.

²⁶⁵ *Дрозд Р.* Політика польських властей щодо української меншини в 1947–1960 рр. / Р. Дрозд // *З історії українсько-польських відносин другої половини XIX – початку XX ст.: кол. монографія / [за ред. П. С. Федорчака]. – Івано-Франківськ, 2011. – С. 175–192.*

²⁶⁶ *Прах Б.* Перемиська єпархія та Апостольська адміністрація Лемківщини (1939–1950): знищення структур і доля духовенства / Б. Прах // *Прах Б.* Духовенство Перемиської єпархії та Апостольської адміністрації Лемківщини: у 2-х т. – Львів, 2015. – Т. 1: Біографічні нариси (1939–1989). – С. LI–LII.

²⁶⁷ *Місило Є.* Греко-Католицька Церква у Польщі (1944–1947) / Є. Місило // *Варшавські українознавчі записки* / [гол.ред. С. Козак]. – Варшава, 1989. – Зошит 1. – С. 216.

²⁶⁸ *Прах Б.* Перемиська єпархія... – С. LIV.

5 вересня 1947 р. і 29 вересня 1949 р. згідно зі спеціальними декретами держава перейняла у власність майно Греко-католицької церкви, позбавивши її близько 600 святинь. Насильницькі заходи польської влади призвели не лише до ліквідації церковного життя на південно-східних воєводствах, а й до знищення численних духовних і матеріальних надбань: стародруків, літургійних книг, церковного посуду, цінних ікон, парафіяльних архівів та бібліотек, що спричинило до втрати культурної тяглості українського народу. У 1950 р. польська влада утворила Управління з віровизнань (*Urząd do Spraw Wyznań*), яке офіційно визнало, що ГКЦ перестала існувати з причини виїзду її вірян²⁶⁹. Греко-католицьких священників змушували перейти в православ'я або зупинити душпастирську роботу.

Ліквідацію структур Греко-католицької церкви в Польщі супроводжувало переслідування духовенства. Силами Війська Польського та Управління безпеки влада арештовувала священників, ув'язнювала їх у тюрмах та таборі Явожно, де вони зазнавали тортур і знущань. У 1944–1946 рр. з території Перемиської єпархії та Апостольської адміністрації Лемківщини до УРСР переселили 176 священників, на території Польщі залишилося лише 87²⁷⁰. За десятиліття після 1944 р. органи безпеки арештували 69 греко-католицьких священників, з них 11 засудили до ув'язнення²⁷¹.

Відтак проблемою ГКЦ у повоєнній Польщі став брак священників, що спровокувало частковий відтік вірян до інших церков, насамперед РКЦ. Ті, хто unikнув арешту і виселень в УРСР, переїхали на північні й західні воєводства Польщі, де влаштувалися на парафіях римо-католицького обряду. Факт вибору вірянами конфесії – римо-католицької чи православної – не в останню чергу залежав від прихильного ставлення того чи того священника до греко-католиків. Також українці, переселені унаслідок акції “Вісла” 1947 р. в північно-західну Польщу, збиралися на молитви в приватних помешканнях за участі колишніх дяків. Питання переходу українців греко-католиків до західного обряду часто ускладнювало банальне незнання польської мови, а отже, нерозуміння текстів молитов. Нетиповість польської ситуації полягала ще й у тому, що наявне греко-католицьке духовенство не прийняло цілком західного обряду: більшість тимчасово працювала в римо-католицьких парафіях, дехто покинув свій сан, зайнявшись світською діяльністю, окремі продовжували душпастирську діяльність в греко-католицькому обряді, часто наражаючись на конфлікт з місцевим латинським єпископатом. Від перших років після акції “Вісла” і до середини 1950-х, незважаючи на всі старання влади, українське середовище потрапило в самоізоляцію, зберігши релігійні традиції, й так зуміло протистояти процесам асиміляції²⁷².

Курс “лібералізації” в СРСР, незважаючи на малу ефективність в суспільстві, став для греко-католиків рятівним насамперед завдяки збільшенню кадрів духовенства (у 1956 р. з 426 священників у західних областях УРСР 267 недавно

²⁶⁹ *Grunberg K.* Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko-ukraińskie w X–XX wieku / K. Grunberg, B. Sprengel. – Warszawa, 2005. – S. 679.

²⁷⁰ *Прах Б.* Перемиська єпархія... – С. LXXXII–LXXXIII.

²⁷¹ Там само. – С. LXIV.

²⁷² *Hałagida I.* Między Moskwą, Warszawą i Watykanem. Dzieje Kościoła greckokatolickiego w Polsce 1944–1970 / I. Hałagida. – Warszawa, 2013. – S. 144–250.

повернулися із заслання)²⁷³. В ПНР у квітні 1957 р. греко-католики отримали від влади неофіційний дозвіл на діяльність, однак лише у західній та північній частинах країни та з категоричною заборонаю душпастирства на етнічних українських землях²⁷⁴. Згадана часткова легалізація стала можливою завдяки відданій позиції кільканадцяти греко-католицьких отців: Василя Гриника, Миколи Денька, Павла Пушкарського, Мирослава Ріпецького, Володимира Боровця²⁷⁵ та ін. Заразом міністерство віросповідань ПНР як партійна інстанція і надалі формально не визнавало існування окремої церковної структури східного обряду в Польщі, а утворені релігійні осередки не отримали правового статусу парафій, не існувало також вищого духовного навчального закладу для греко-католиків, що узалежило їх від римо-католицького духовенства. У тих воєводствах, де греко-католики не отримали вищезгаданих “привілеїв”, вірні зіткнулися з низкою проблем та труднощів, передусім пов’язаних із ворожо налаштованим польським населенням.

У кінці 1950-х років – на початку 1960-х набули інтенсивності контакти ГКЦ із Ватиканом, який у часи сталінізму не міг впливати на становище східноєвропейських греко-католиків та не мав можливості підтримувати контакти з ними, бо це загрожувало неабиякими репресіями місцевому кліру. Проте, на думку польського дослідника І. Галагіди, незважаючи на постійний зв’язок греко-католиків ПНР з Ватиканом, їхнє визнання і формальну опіку, Апостольська столиця не змогла захистити ГКЦ дипломатичними методами і тому її позицію вважали надто пасивною²⁷⁶. Одним із позитивних результатів дипломатичної діяльності Ватикану стало звільнення у 1963 р. із заслання глави Греко-Католицької Церкви митрополита Йосифа Сліпого, який підтримував греко-католицькі громади ПНР та лобював їхні інтереси перед ватиканською адміністрацією. Передчуття змін у становищі греко-католиків в ПНР наступило лише у кінці 1960-х рр., коли відновила діяльність Перемиська греко-католицька капітула, а примас Польщі кардинал Стефан Вишинський призначив у 1967 р. отця Василя Гриника генеральним вікарієм (заступником римо-католицького єпископа) для вірних греко-католицького обряду²⁷⁷.

Паралельно до спроб ліквідації греко-католицьких громад у Польщі відбувалися репресивні заходи в СРСР проти римо-католицького духовенства, пік якого припав на 1945–1952 рр. Серед причин репресій дослідники вирізняють ідеологічні (прагнення радянизувати й атеїзувати католицьке населення) та національно-політичні (повна асиміляція й русифікація поляків). До 1953 р. в західних областях УРСР арештовано понад 40 ксьондзів. Із 33 оголошених вироків двом присудили

²⁷³ *Стоцький Я.* Репресивні дії органів радянської державної влади проти Української Греко-Католицької Церкви в галицькому регіоні України у 1940–1960 роках / Я. Стоцький // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія “Історія”. – Тернопіль, 2009. – Вип. 3. – С. 137.

²⁷⁴ *Hałagida I.* Między Moskwą, Warszawą i Watykanem... – S. 302–318.

²⁷⁵ *Прах Б.* Духовенство Перемиської єпархії та Апостольської адміністрації Лемківщини: у 2-х т. / Б. Прах. – Львів, 2015. – Т. 1: Біографічні нариси (1939–1989). – С. 64–65, 68–69, 81–82, 170–172; *Козак М.* Невтомний душпастир (о. кан. Володимир Боровець) / М. Козак. – Перемишль; Щецін; Львів, 2007. – С. 32–46.

²⁷⁶ *Hałagida I.* Między Moskwą, Warszawą i Watykanem... – S. 384–392.

²⁷⁷ *Hałagida I.* “Szpieg Watykanu”. Kapłan greckokatolicki ks. Bazyli Hrynyk (1896–1977) / I. Hałagida. – Warszawa, 2008. – S. 217.

15 років позбавлення волі в таборах (24–10 років). Це було виявом достатньо слабкої позиції Римо-Католицького Костелу на цих землях після депортацій²⁷⁸.

Після смерті римо-католицького митрополита Болеслава Твардовського у 1944 р. його наступнику Еугеніушу Базяку вдалося на нетривалий період підтримати організаційне життя римо-католиків. Уже в березні 1946 р., після масових виселень поляків з УРСР, архідієцезію перенесли до Любачова, а архієпископ Е. Базяк розпустив капітулу. Ставлення радянської влади до римо-католицьких структур та її вірних розкриває доповідна записка “Про антирадянсько-зрадницьку діяльність керівників Римо-католицької церкви на території Львівської області” начальника Управління НКДБ у Львівській області, подана першому секретарю Львівського обкому партії І. Грушецькому, де римо-католиків названо зняряддям Ватикану для полонізації Галичини і боротьби проти Росії та СРСР²⁷⁹. Тому влада всілякими способами прагнула змусити до виїзду монахів-місіонерів усіх орденів й дозволити залишитися лише поодиноким лояльним ксьондзам.

Після депортацій поляків з УРСР, що призвели, за образним висловом уродженця Львова, письменника-фантаста С. Лема, до “розпаду польського світу”²⁸⁰, значних змін зазнала адміністративна структура римо-католицької церкви. Такий стан справ український історик Я. Стоцький назвав “острівцями католицизму”²⁸¹.

На Львівщині після виїзду близько 220 тис. поляків залишилося лише 20 тисяч, а у Львові – 8 тис. У 1946 р. тут діяло 7 костелів із 8 священниками і 4 монахинями. На прохання вірян про відкриття костелів влада відповідала відмовками в стилі “невідповідності документів” або недоцільності. У Львові облвиконком погодився на відкриття лише костелу Марії Магдалини, а двох інших – Матері Божої Остробрамської і св. Єлизавети – відмовив²⁸². Та віряни продовжували приходити з квітами на молитви до зачинених храмів. Схожою була ситуація на Станиславівщині, яку покинуло 80 тис. осіб польської національності. Тут, як і в Львівській та Тернопільській областях, полишені храми Рада у справах релігійних культів при Раді Міністрів УРСР ділила за мистецькою вартістю на три категорії для передачі під культурно-релігійне чи господарське застосування (філії музеїв, клуби, склади тощо)²⁸³.

Так, наприкінці 1948 р. в УРСР офіційно зареєстрованими були 257 римо-католицьких громад, 240 храмів і 79 священників. Зазначимо, що 62 громади діяли на Закарпатті, їхніми прихожанами були мешканці регіону (за походженням угорці,

²⁷⁸ *Dzwonkowski R.* Duchwieństwo katolickie obrządku łacińskiego represjonowane w ZSRS w latach 1939–1988. Materiały do słownika biograficznego / R. Dzwonkowski // *Przegląd Wschodni.* – Warszawa, 2000. – Т. 4. – Zeszyt 3(23). – S. 529.

²⁷⁹ *Стоцький Я.* Римо- та вірмено-католицизм в галичанських областях України у 1944–1946 рр. / Я. Стоцький // *Українське релігієзнавство.* – 2009. – № 51. – С. 170.

²⁸⁰ *Amar T. C.* Zabójstwo we Lwowie. Koniec miasta wieloetnicznego, budowa sowiecko-ukraińskiego Lwowa i los modelowego miasta pogranicza / T. C. Amar // *Nowa Ukraina. Zeszyty historyczno-politologiczne.* – Kraków; Przemysł, 2007. – Zeszyt 1–2. – S. 108–109.

²⁸¹ *Стоцький Я. В.* “Острови” римо-католицизму в західних областях України у 1947–1955 роках / Я. В. Стоцький // *Гілея: зб. наук.праць / [гол. ред. В. М. Вашкевич].* – Київ, 2008. – Вип. 17. – С. 60–71.

²⁸² *Стоцький Я.* Римо- та вірмено-католицизм в галичанських областях України у 1944–1946 рр. – С. 171–172.

²⁸³ Там само.

чехи і словаки)²⁸⁴. На території Львівської митрополії РКЦ, де до війни діяло кілька сотень храмів, відкритими залишилося лише близько 30 костелів. У самій лише Львівській області у 1940 р. віряни мали змогу відвідувати 227 костелів, а в 1947 р. лише 12, які обслуговувало 10 священників²⁸⁵. У Станіславові діяло 7 громад і 6 костелів з 2 священниками²⁸⁶. На Тернопільщині було зареєстровано 10 римо-католицьких громад і 7 священників²⁸⁷.

Наступна хвиля тиску влади для ліквідації римо-католицьких громад прокотилася на межі 1950-х – 1960-х років й була ініційована вищим радянським керівництвом з метою вирішити релігійне питання в СРСР згідно з ідеологічними рішеннями партії²⁸⁸. Результатом цих заходів стало значне скорочення релігійних громад РКЦ з 622 у 15 областях УРСР в 1945 р. до 101 у 8 областях в 1964 р.²⁸⁹ Важливим інструментом цієї політики став інститут Уповноваженої Ради у справах релігійних культур з представниками на республіканському та обласному рівнях, одним із завдань якого було всіляко перешкоджати відкриттю нових храмів, ініціювати припинення радіотрансляцій католицьких богослужінь у соціалістичних країнах, заборонити публікацію відомостей з Варшавської та Будапештської курій, Ватикану в суспільно-політичній пресі соцтабору²⁹⁰. Ухвалена у листопаді 1958 р. “Інструкція про порядок пропуску в СРСР релігійної літератури і предметів релігійного культу” ускладнювала допуск релігійної літератури до римо-католицького духовенства й вірян.

Як і в попередні роки, головним інструментом боротьби з римо-католиками була заборона зареєстрованим громадам об’єднуватися у більші. На місцях ліквідація релігійних громад виглядала так: спочатку влада конфісковувала храм через розірвання договору оренди, далі священника позбавляли реєстрації і знімали з реєстрації громаду. За таким методом позбавили храму римо-католицьку громаду Станіславова. Спочатку виконавчий комітет висловив зауваження щодо порушення умов оренди пам’ятки XVII ст., нібито в ній 10 років не проводили жодного ремонту. Вимога влади полягала у сплаті 400 тис. крб за ремонт, тоді як громада збрала лише 3 тис., і розірванні оренди. У 1960 р. місцевий суд задовольнив позов і храм закрили. Через два місяці священника Язєпа Павіланіса зняли з реєстрації, звинувативши у порушенні законів про культу, виконанні обряду та ін. Тоді ж за поданням уповноваженого виконком скасовує реєстрацію римо-католицької громади як “нечисленної і такої, що не має будинку для молитов”. У Москві такий крок розцінили як “саморозпуск”.

У цьому ж році закрито 20 костелів і з реєстрації знято 20 громад. Загальна кількість римо-католицьких священників скоротилася до 48 осіб на 133 релігійні

²⁸⁴ *Капітан Л.* Антирелігійний курс влади щодо римо-католицької церкви у Закарпатті (1944–1955 рр.) / *Л. Капітан* // Український історичний журнал. – 2013. – № 5. – С. 157.

²⁸⁵ *Стоцький Я. В.* “Острови” римо-католицизму в західних областях України у 1947–1955 роках. – С. 61–62.

²⁸⁶ Там само. – С. 64.

²⁸⁷ *Стоцький Я.* Римо- та вірмено-католицизм в галичанських областях України у 1944–1946 рр. – С. 174–175.

²⁸⁸ *Байдич В.* Антирелігійна кампанія радянської влади у 1958–1964 рр. і римо-католицька Церква в Україні / *В. Байдич* // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАНУ. – Київ, 2011. – № 2(52). – С. 296.

²⁸⁹ Там само.

²⁹⁰ Там само. – С. 297.

громади. Тоді ж з реєстру знято 747 храмів, наступного року – 997, а у 1964 р. – 1144. Найбільше у Львівській, Івано-Франківській, тернопільській, Хмельницькій та Вінницькій областях. Коли ж на парафії помирав настоятель, нового влада уже не реєструвала. Уповноважені РСРК в областях виконували вказівки з центру головно щодо обмеження пересування священників до релігійних громад без постійного служителя культу. Це призвело до того, що громади переставали існувати²⁹¹. Тоді ж популярності набула практика “індивідуальної атеїстичної роботи з віруючими”, яка втім не дала помітних результатів через опір римо-католиків.

Новацією від влади, яка ускладнювала душпастирську діяльність, стало запровадження квитанційного обліку здійснених обрядів. Це передбачало запис прізвищ, паспортних даних, адрес осіб, які хрестили дітей, вінчалися, похорони у спеціальні журнали. Відомі подальші наслідки такої роботи спричиняли переслідування “засвічених” осіб за місцем праці чи навчання.

Про те, як проходили українсько-польські відносини на державному рівні, свідчить хроніка радянсько-польських відносин 1944–1974 рр., укладена співробітниками Інституту суспільних наук АН УРСР²⁹². Її аналіз дає змогу констатувати, що всі серйозні політичні й економічні питання, що стосувалися Польщі й УРСР, вирішували у Москві, а потім накидали польському керівництву у вигляді міждержавних договорів та угод. Зазначимо, що угоди, укладені між СРСР і ПНР, мали на меті тісно пов’язати економіку Польщі з Союзом та зрівноважити торгові обороти з Заходом²⁹³. Представникам УРСР була відведена лише культурно-освітня ділянка правильного ідеологічного напрямку – фестивалі радянського мистецтва, місячники польсько-радянської дружби та ін. Існували два товариства – Товариство радянсько-польської дружби і Товариство польсько-радянської дружби. У 1970 р. головою Товариства радянсько-польської дружби обрано голову Ради Союзу ВР СРСР А. П. Шитикова²⁹⁴. У часи ПНР вищою військовою нагородою був Хрест Грюнвальда I ступеня. У 1963 р. його кавалерами стали радянські космонавти В. Терешкова і В. Биковський²⁹⁵. 17 липня 1960 р. на грюнвальдських полях урочисто відзначили 550-ту річницю битви за участі радянської делегації²⁹⁶.

Після війни культурне життя поляків в УРСР як таке припинилося. У перші повоєнні роки зі Львова до польських міст вивезли пам’ятники польського короля Яна III Собеського, поета Корнеля Уейського і драматурга Александра Фредри. Драматичні події розігралися навколо спроб вивезти до Польщі моделі пластичної панорами м. Львова авторства інженера Януша Вітвіцького, що закінчилося таємничим убивством художника в липні 1946 р. Врешті панораму до Польщі вивезла дружина Я. Вітвіцького та його друзі²⁹⁷.

²⁹¹ Байдич В. Антирелігійна кампанія радянської влади... – С. 300.

²⁹² Годы братской дружбы и сотрудничества СССР и ПНР. – Киев, 1974. – 168 с.

²⁹³ Jirásek Z. Polska i Czechosłowacja w dobie stalinizmu (1948–1956). Studium porównawcze / Z. Jirásek, A. Małkiewicz. – Warszawa, 2005. – S. 205.

²⁹⁴ ГодыбратскойдружбыисотрудничестваСССРиПНР. – Киев, 1974. – С. 141.

²⁹⁵ Там же. – С. 105.

²⁹⁶ Там же. – С. 90.

²⁹⁷ Дет. див.: Amar T. C. Zabójstwo we Lwowie. Koniec miasta wieloetnicznego, budowa sowiecko-ukraińskiego Lwowa i los modelowego miasta pogranicza / T. C. Amar // Nowa Ukraina. Zeszyty historyczno-politologiczne. – Kraków; Przemyśl, 2007. – Zeszyt 1–2. – S. 107–121.

У післявоєнний період з вересня 1953 р. виходила газета “Червоний штандарт”. Одразу ж після війни діяло 3 школи, згодом лише 2 – імені Марії Конопніцької та імені Марії Магдалини²⁹⁸. Від 1958 р. діяв Польський народний театр, головним режисером якого був З. Хшановський²⁹⁹.

Потреби українців як окремої національної групи на порядку денному центральної влади постали лише з початком 1950-х років, коли в структурі Міністерства освіти Польщі було створено відділ у справах шкільництва з непольською мовою навчання. 12 квітня і 31 грудня 1951 р. на засіданнях ЦК ПОРП під головуванням віце-прем’єра Ради міністрів ПНР Александра Завадського утворено спеціальну комісію, яка збирала матеріал про місця скупчення українців, дізнавалася про їхні культурні потреби, настрої. До її завдань входило також простежувати політичну й громадську активність українців у місцевій владі, подавати класовий зріз українського середовища. Комісія, спираючись на дані віросповідання, відзвітувала, що в Польщі проживало близько 140 тис. українців, з них – 125 тис. переселених в ході операції “Вісла”, а 15 тис. – залишилися на південно-східних теренах³⁰⁰. За результатами діяльності “комісії Завадського” у квітні 1952 р. Політбюро ЦК ПОРП прийняло постанову “Про заходи, спрямовані на поліпшення економічної ситуації українського населення в Польщі та посилення політичної боротьби серед нього”³⁰¹. Цей документ стосувався передусім фінансової допомоги для інтенсифікації поживлення господарського життя українців, задоволення культурних потреб через впровадження навчання українською мовою в школах. Постановою пропонувалося також залучити виявлений “позитивний український елемент масових суспільних організацій, партійної роботи в українському середовищі для поборювання націоналістичного підпілля”. Так, польська комуністична влада, побоюючись масових нелегальних повернень українців на місця колишнього проживання та створення в державі мовного та культурного підпілля українців, а також бажаючи зберегти контроль над ситуацією, вирішила організувати суспільно-культурне життя українців.

Після смерті Б. Берута 12 березня 1956 р. до влади у Польщі прийшла т. зв. пулавська група на чолі з В. Гомулкою, що ознаменувало початок т. зв. “малої стабілізації” з розширеними громадянськими свободами. 30 квітня 1956 р. прем’єр Циранкевич створив комісію Ткачова, яка мала займатися поверненням українців на рідні землі. Незважаючи на створення різних інституцій, зокрема Комісії з питань національностей в січні 1957 р. на чолі з В. Ярославським, справжньою роботою щодо нацменшин займався суспільно-адміністративний департамент ЦК ПОРП³⁰². Цей департамент зайнявся налагодженням суспільно-культурного руху у середовищі української громади ПНР. Показово, що сам процес відбувся “згори” і мав за мету демонстративне схвалення доступу українців до національно-культурного життя, не полишаючи маніпуляції рухом у своїх інтересах. Додатково це переконує механізм утворення Українського суспільно-культурного товариства.

²⁹⁸ *Mazena J.* Поляки у Львові / *J. Mazena* // Львів. Історичні нариси / [упоряд. Я. Ісаєвич та ін.]. – Львів, 1996. – С. 539.

²⁹⁹ *Mazena J.* Поляки у Львові. – С. 540.

³⁰⁰ *Grunberg K.* Trudne sąsiedztwo. – S. 682.

³⁰¹ *Стецюк Н.* Національно-культурна діяльність українців у Польщі (1947–1989 рр.). – С. 66.

³⁰² *Grunberg K.* Trudne sąsiedztwo. – S. 692–693.

В лютому 1956 р. до Міністерства внутрішніх справ надійшла петиція, підписана 50 мешканцями Варшави, з пропозицією організувати українське культурне товариство. У стислі терміни суспільно-адміністративний департамент ЦК ПОРП з партійними діячами українського походження розробив концепцію майбутньої організації як взірць аналогічних товариств євреїв, росіян, словаків в ПНР.

9 квітня 1956 р. у Варшаві було створено Організаційний комітет, очолений С. Макухом, який зайнявся підготовкою загально польського з'їзду представників української меншини з метою заснувати на ньому Українське суспільно-культурне товариство. Тодішній секретар оргкомітету М. Сивіцький пізніше згадував, що комітет виконував лише роль пішака, а справжні організатори знаходилися в системі МВС та партії³⁰³. Автором Статуту Товариства став Остап Лапський, а періодичним виданням газета "Наше слово". Перший з'їзд УСКТ пройшов 18–19 червня у Варшаві за участі 239 представників української громади Польщі. Головну управу очолив С. Макух, колишній діяч КПЗУ, заступниками стали Т. Маришук і М. Щирба, секретарем Г. Боярський³⁰⁴. Першою акцією, організованою УСКТ, були шкільні лекції, виступи й вечори, присвячені 100-річчю від дня народження Івана Франка. 8–9 квітня 1956 р. у Варшаві пройшла наукова сесія, присвячена творчості І. Франка³⁰⁵. Утворення УСКТ стало наслідком стабілізації, послаблення сталінізму. На І З'їзді в промовах згадували українських і польських діячів, героїв боротьби за суспільне й національне визволення – П. Сагайдачного, Б. Хмельницького, Т. Костюшка, Т. Шевченка, Зигмунта Сераковського³⁰⁶. Загалом після 1956 р. українська громада отримала свою організацію, радіо, мережу шкіл та ін. У Варшавському університеті діяв факультет української філології. З 1967 р. відбувався Фестиваль української культури в Польщі. Першим місцем проведення стало містечко Сянок; далі Фестиваль проходив у Кентшині, Кошаліні, Варшаві. З 1983 р. українська мова лунала зі сцени Лісової опери в Сопоті³⁰⁷.

Підвищення цін у 1970 р. призвело до сутичок з міліцією і армією. 20 грудня 1970 р. від влади усунуто В. Гомулку, і секретарем ПОРП обрано Едварда Герека, розпочався ліберальний курс із залученням закордонних кредитів.

У лютому 1976 р. на III Пленумі ЦК ПОРП стверджено, що Польща є моноетнічною державою, це додатково підкреслило провадження послідовної асиміляційної політики щодо українців. В окремих південно-східних воєводствах розбирали покинуті дерев'яні церкви, змінювали назви населених пунктів з українським звучанням. Згодом через протести українців та наукових кіл Польщі окремі назви повернули. У ПНР під час загальних переписів населення (1950, 1960, 1978, 1988) влада свідомо полонізувала деякі українські імена й прізвища, не було граfi національності і рідна мова. Тому за приблизними підрахунками на початку 1960-х років у ПНР проживало близько 180 тис. українців³⁰⁸.

³⁰³ *Стецюк Н.* Національно-культурна діяльність українців у Польщі (1947–1989 рр.). – С. 79.

³⁰⁴ *Дрозд Р.* Політика польських властей щодо української меншини в 1947–1960 рр. – С. 184–185.

³⁰⁵ *Годы братской дружбы и сотрудничества СССР и ПНР.* – С. 72.

³⁰⁶ *Grunberg K.* Trudne sąsiedztwo. – S. 691.

³⁰⁷ *Кравчук Н.* Українські барви в Сопоті [Електронний ресурс] / Н. Кравчук. – Режим доступу: <http://www.nasze-slowo.pl/ukrayinski-barvi-v-sopoti/> [дата звернення 17.02.2016].

³⁰⁸ *Wielka encyclopedia powszechna.* – Warszawa, 1967. – Т. IX. – С. 71.

У 1980 р. на тлі нової економічної кризи загострилася політична ситуація. Розпочалися страйки робітників, влада пішла їм на поступки і 30 та 31 серпня 1980 р. було підписано порозуміння, що передбачало створення незалежних профспілок. На I З'їзді незалежної самоврядної професійної спілки “Солідарність” у Гданську делегати звернулися до національних меншин: “Дбаючи про розвиток польської культури, відкритої перед досягненнями інших народів, висловлюємо волю до прояву не меншого піклування про те, щоб польські громадяни, котрі належать до інших народів і етнічних груп – білоруси, цигани, греки, литовці, лемки, німці, українці, татари, євреї та інші національності, знайшли у спільній із поляками вітчизні умови для вільного розвитку своєї культури і її передачі наступним поколінням ... наша профспілка є проти будь-яких національних поділів і боротиметься за гарантії повних громадянських прав для всіх поляків, незалежно від їхньої національності чи походження”³⁰⁹.

У лютому 1989 р. УСКТ перейменували в Союз українців Польщі. У червні того ж року відбувся черговий Фестиваль української культури у Сопоті, названий “непокірним”. Під час заходу виконано гімн України, до гостей звернувся голова Львівської філії Української гельсинської спілки Богдан Горинь: “Століттями нас роз’єднували вороги. Століттями кидали нас по тюрмах, розсівали по далеких Сибірах, мордували на Соловках. Століттями терпів український народ і зник жити нишком, не виявляючи свого голосу. Але мусив він нарешті прозріти і задуматись, що становить у світі велику силу, а тому мусить з’єднуватися ... Стоїмо напередодні великих історичних подій, коли наш народ зможе заявити про своє існування, про право на свою суверенність і самостійність”³¹⁰. Тоді ж зі сцени лунали українські пісні й музика у виконанні гурту Олега Кульчицького, Віктора Морозова, Остапа Стахіва³¹¹.

Пожавлення національно-культурного життя національних меншин в ПНР і УРСР стало можливим і завдяки інтенсивним контактам польських та українських громадсько-політичних опозиційних діячів.

Лемки в умовах повоєнних суспільно-політичних трансформацій у Польщі.

Починаючи з другої половини ХХ ст. у житті лемківської спільноти наступив період, який характеризувався боротьбою за збереження національної самобутності в умовах польського, словацького та радянського політичних режимів. На цей час Лемківщина втратила цілісність як історико-етнографічний регіон, будучи ще більше пошматованою адміністративними кордонами. Внаслідок депортаційних акцій 1940-х років її північна частина хоча і залишилась в адміністративних кордонах Польщі, все ж була позбавлена носіїв самобутньої лемківської культури, частина яких розпочала період свого дисперсного виживання в умовах польського комуністичного режиму, інша – в умовах жорстокої радянської дійсності.

³⁰⁹ НСПС “Солідарність”. Ухвала в справі національних меншин // Ми не є українофілами.

Польська політична думка про Україну і українців. Антологія текстів. – Київ, 2012. – С. 357.

³¹⁰ Горинь Б. Не тільки про себе / Б. Горинь. – Київ: Пульсари, 2010. – Кн. 3 (1985–1990). – С. 406.

³¹¹ Кравчук Н. Українські барви в Сопоті.

Процес виселення українців проходив в умовах особливого українсько-польського напруження. Влітку 1945 р. у східній частині Лемківщини з'являються збройні відділи польського підпілля, поповнені польською молоддю. Депортаційним акціям передували грабункові й терористичні напади Війська Польського на українські села, маючи на меті залякати населення і виїжджати до УССР³¹². Громадський діяч Ю. Тарнович зібрав матеріали про щоденні грабунки польськими військами українських родин³¹³.

Під час масового виселення польська адміністрація робила спробу виступити миротворцем, ініціювавши наприкінці серпня 1945 р. зустріч у Варшаві з делегацією від українців Лемківщини. Самих делегатів обирали волості і тільки один мав репрезентувати повіт. Натомість повітових представників номінувала польська влада, які зрозуміло були підібраними кандидатами. Про односторонній формат зустрічі засвідчує виступ перед делегатами представника тимчасового уряду із законічною заявою, що українське населення на підставі договору мусить добровільно виїхати до України. Цікаво, що жоден з делегатів не передав справжніх бажань скривджених лемків.³¹⁴ Очевидним залишається тільки формальний характер лояльності з боку польської адміністрації, яка спільно з радянським урядом продовжувала нехтувати інтересами місцевого населення.

Про край напружені відносини між польським і місцевим лемківським населенням довідуємось з інформаційного звіту УПА за жовтень 1946 р., в якому повідомлялося, що “настрої українського населення на Лемківщині змінюються дуже часто... Майже цілий місяць українські маси були тероризовані варварським ставленням Війська Польського, грабунками, биттям і арештами... Військо порозкидало по всій території свої листівки, які закликають населення до розірвання з нами (відділи УПА – *Авм*). Крім друкованого слова, яке не мало на українські маси ні найменшого впливу, ВП й далі продовжувало усну пропаганду”³¹⁵.

Аналогічною виявилася ситуація і на теренах західних лемківських повітів, де восени 1946 р. ставлення польського населення до українців і навпаки було дуже ворожим. Повстанці відзначали: “До цього часу поляки не можуть усвідомити, що на Західній Лемківщині живуть тільки українці, а не “руснаки” чи “русини”, як вони звикли висловлюватись. Інколи з упертою наївністю поляки намагаються довести і переконати себе, що українців тут нема, а є тільки русини або лемки, які не мають нічого спільного з українцями”³¹⁶.

Влада також проводила серед населення численні пропагандистські акції. Із наведених інформаційних звітів повстанців довідуємось, що “на території є українські священики, які можуть повністю забезпечувати духовні потреби нашого населення. Але в українських селах з'являються польські ксьондзи..., і починають відправляти у церквах для нашого населення католицькі богослужіння. Проповіді проголошують польською... Маючи вказівки польські ксьондзи можуть відновити

³¹² *Бескид Ю.* На згарищах Закароння / Ю. Бескид. – Торонто, 1954. – С. 87.

³¹³ Там само. – С. 93.

³¹⁴ Там само. – С. 89.

³¹⁵ *Сивіцький М.* Історія польсько-українських конфліктів / М. Сивіцький. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2005. – Т. III. – С. 341.

³¹⁶ Там само. – С. 348.

традиційне “перехоплення душ”³¹⁷. Подібну роль виконували і польські вчителі, які змушували українських дітей молитися польською і обов’язково відвідувати уроки з римо-католицької релігії.

У зв’язку з тим, що частина лемків, яка вперто не бажала покидати рідний край, приписуючи собі найрізноманітнішу ідентичність від шведів, татар³¹⁸, що намагалися пропагувати і окремі повітові комісари, організатори депортацій у квітні 1946 р. звернулись до Польської академії наук щодо конкретизації національної приналежності лемків. Офіційна відповідь провідної наукової інституції вважаємо є дуже показовою, особливо для політиканів лемківського питання в умовах сьогодення. У листі-відповіді генерального секретаря Польської Академії Т. Ковальського від 16 квітня 1946 р. зазначено: “Щодо походження лемків – це така сама людність руська як у Східній Галичині... Лемки розмовляють діалектом дещо іншим, ніж літературна українська мова, але значно ближчим йому від польської. Національно завжди вважались за “Русинів”, а коли ціла людність руська в Східній Галичині усвідомила і задекларувалась як народ “український”, консервативні лемки залишилися при своїй старій назві русинів чи руснаків. Загалом вони не вважали себе поляками, а частиною руського народу”³¹⁹.

Чи не найтрагічнішою була доля лемків-переселенців, яких було виселено у північно-західні воєводства Польщі внаслідок організованої польською владою операції “Вісла” 1947 р. З документів стає зрозумілим, що польська влада не приховувала своїх завдань щодо цієї частини переселенців, відзначаючи: “Головною метою переселення осадників “Вісли” є їхня асиміляція в новому польському середовищі... Не вживати стосовно до цих осадників назви українець. Представників інтелігенції серед осадників негайно розселити окремо найдалше від мешкання осадників”³²⁰ у зв’язку з чим ставилось завдання докласти всіх зусиль, щоб негайно досягти поставленої мети. Ці твердження обґрунтовує на основі відповідей респондентів дослідниця Л. Халюк. Усні народні оповідання про переселення 1947 р., на її думку, є незаперечним свідченням розпорошення українців у Польщі з метою їх повної асиміляції. Авторкою відзначено, що значне місце в досліджуваних нарративах займають оповіді про тотальний нагляд за українським середовищем Громадською міліцією та Службою безпеки, заборону спілкування українською мовою, збиратися гуртом і навіть вживати слова “українець”, замість якого запропоновано термін “поселенець з акції “Вісла”. Польські спецслужби ретельно слідували та всіляко перешкождали будь-яким спробам українського духівництва організувати навколо себе громадськість³²¹.

³¹⁷ Там само. – С. 356.

³¹⁸ Місило Є. Лемківська хронологія / Є. Місило // *Аннали Лемківщини*. – Ч.5. – Нью-Йорк: ФДЛ, 1993. – С.181.

³¹⁹ Там само. – С. 183.

³²⁰ Цепенда І. Українсько-польські відносини 40–50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз / І. Цепенда. – К., 2009. – С.297.

³²¹ Халюк Л. Усні народні оповідання українців-переселенців Лемківщини, Холмщини та Підляшшя: жанрово-тематична специфіка, художні особливості. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. Спеціальність: 10.01.07 – фольклористика /Л.Халюк. – К., 2011. – 20 с.

Загалом організовані польською комуністичною владою депортації українського населення все ж не вирішили головного – ліквідацію українського питання у Польщі. Доцільним буде наголосити, що польський режим трактував лемків як елемент підозрілий та ворожий супроти Польщі, у зв'язку з чим намагався колонізувати переселенців. Тому не випадково одна з дописувачок тижневика “Нашого Слова” у 1964 р. писала: “Минулого року ми мали можливість відвідати своїх рідних в селах Ліски, Бортне, Лосе... Тільки от з мовою не все гаразд. Ми спостерігали, що в автобусах, ресторанах, містах наші люди рідко говорили рідною мовою”³²².

Польська влада популяризувала негачії до новоприбулих виселенців з Лемківщини. Були випадки коли представники держапарату на зібраннях застерігали місцевих мешканців “що оселять тут напівдиких лемків, які є найгіршим племенем українського народу”³²³.

Влада також намагалася призупинити діяльність громад Греко-католицької церкви, більшість з яких перейшли в підпілля. Офіційна влада розраховувала, що віруючі греко-католики після виселення стануть православними або їх поглине Римо-католицька Церква. Незначну частину лемків, які не покинути рідні терени, було піддано “обструкції” з боку римо-католицьких священників, котрі чи не найбільше сприяли колонізації.

Очевидним є, що впродовж першого повоєнного етапу в очах варшавських чиновників лемки були такими ж самими українцями, як усі інші виселенці. Проте в офіційному обігу слова “українець”, “український” не вживалося. Натомість представників з Лемківщини влада реєстрували у списках як “русинів”, “лемків”, навіть “поляків”³²⁴, свідомо віддаючи перевагу регіональній ідентичності лемків-русинів, чим польські влада потурала утвердженню “лемківського сепаратизму”. Спочатку існування комуністичного режиму в Польщі “лемківське питання” планувалося розв'язати в рамках вирішення долі всіх українців. Вагомість так званого “лемківського питання” у повоєнний період актуалізувалась у зв'язку з тим, що серед залишків українського населення Польщі саме уродженці Лемківщини почали становити дуже помітну національну групу (15–20%)³²⁵. Проте цей етап був короткотривалим.

Польський дослідник Б. Гальчак стверджує, що після виселення лемків у 1947 р. їх зв'язки з Україною були майже розірвані. Вони перебували у цілковитій ізоляції, а “русинство” у лемківському варіанті стало наслідком польської політики щодо лемків³²⁶. Дослідник стверджує, що комуністична Служба Безпеки навіть інспірувала суперечки в середовищі української меншості в Польщі на тлі “лемківського сепаратизму”³²⁷.

³²² Шлянта М. В гостях у рідних / М.Шлянта // Наше Слово. – 1964. – 19 січня. – С. 5.

³²³ Лемківщина Земля – люди – історія – культура. – Т.1. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1988. – С.259.

³²⁴ Янчук О. Активізація питання “лемківського сепаратизму” в останні роки існування Польської народної республіки / О.Янчук // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2013. – Вип. XXXVI. – С. 277.

³²⁵ Сирник Я. Влада комуністичної Польщі і лемківське питання / Я. Сирник // Український журнал. – 2009. – №1. – С. 13.

³²⁶ Гальчак Б. Проблеми нац. ідентичності лемків в Польщі / Б. Гальчак // Етнічна історія народів Європи. – 2008. – Вип. 26. – С.26.

³²⁷ Там само.

І все ж треба віддати належне окремим активістам громадського та культурно-освітнього життя, які регулярно відвідували місця проживання переселенців. Серед них відзначимо О. Колянчука, який у 60-х – початку 70-х рр. ХХ ст. зі словом про творчість Т. Шевченка побував майже у кожному селі Ольштинщини, де випало жити лемкам, виселеним із українських етнічних земель, та був причетний до організації мережі пунктів навчання української мови³²⁸.

Початок періоду десталінізації, який охопив радянський простір після 1956 р., спровокував хвилю дискусій про сталінізм у Польщі, які актуалізували проблему насильницького виселення українців. У червні 1956 р. польський уряд дозволив заснувати Українське суспільно-культурне товариство (УСКТ) і фактично визнав існування в Польщі української національної меншини. 1957 р. українцям дозволено повертатися у місця попереднього проживання.

Заснування УСКТ у Польщі та початок її діяльності активізувало і лемківський громадський актив. У червні 1957 р. була скликана нарада лемківських діячів, метою якої було “оживити серед лемків культурно-освітню діяльність, плекати любов до лемківських традицій, розвивати регіональну культуру лемків у всіх формах”. Її учасники продемонстрували свої національні орієнтири, відзначаючи: “Кожний лемко, як би він себе не називав, коли він хоче, щоб його мова не вмерла разом з його смертю, повинен навчати своїх дітей читати і писати де тільки можна – української мови”³²⁹. У зв’язку із розпорошенням лемків по різних воєводствах, багато з яких почали забувати мову своїх батьків, редактори газети зверталися до всіх активістів та свідомих лемків послити навчання своїх дітей рідної мови. З метою популяризації лемківської спадщини окремі діячі ініціювали студентські мандрівки в Бескиди, які влада не дозволяла. Заборонено обмін між студентами Кракова та Пряшева³³⁰.

Влада намагалася вплинути і на тематику публікацій газети “Наше Слово”. Зокрема на її сторінці “Лемківське слово” часто друкувала листи від лемків з УРСР з назвами прізвищ, де останні писали, як їм добре живеться. Очевидно, що подібні листи були творені за ініціативою польської влади, оскільки архівні фонди України переповнені матеріалами, які спростовують листи “задоволених лемків”.

У грудні 1959 р. при УСКТ було засновано окрему секцію для плекання розвитку регіональної лемківської культури. яку очолив агент польських спецслужб, “ідеолог лемківського сепаратизму” М. Донський, який до 1970 р. разом з однодумцями фактично розколював українське населення на українців і лемків. Характерно, що етнонаціональні переконання діяча були нечіткі та мінливі. Адже вже у 1987 р. він повернувся до Польщі зі США і став активним членом проукраїнської організації лемків Польщі “Об’єднання лемків”³³¹.

Наприкінці 70-х рр. ХХ ст. політика колонізації велася вже неприховано. В 1977 р. брутально змінено назви більше сотні місцевостей на південному сході країни. У лютому 1976 р. згідно резолюції ЦК ПОРП у Польщі було акцентовано

³²⁸ Шагала Л. Педагогічна діяльність Ярослава Грицьковяна в контексті розвитку українського шкільництва в Польщі (1956–2010 рр.) Спеціальність 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. Дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук / Л.Шагала. – Дрогобич, 2016. – С.65.

³²⁹ Кусцьок о шиткїм // Наше слово. – 1958. – 9 лютого. – С.5.

³³⁰ Шагала Л. Педагогічна діяльність Ярослава Грицьковяна в контексті розвитку українського шкільництва в Польщі. – С.108.

³³¹ Янчук О. Вказана праця. – С.277.

увагу про етнічну однорідність польського суспільства, у зв'язку з чим зі статуту УСКТ зник параграф про потребу плекання регіональної лемківської культури.

Водночас лемкознавча проблематика не переставала поповнювати предметне поле польської гуманітаристики. З 1965 р. кафедра етнографії і етнології Люблінського університету ім. М. Складовської-Кюрі проводила дослідження народної культури лемків. Влітку група студентів під керівництвом Р. Райнфуса організувала експедиції в лемківські села Кросненського повіту³³². До речі, на шпальтах періодики знаходимо схвальні відгуки на адресу польського вченого-лемкознавця: “Я, як лемко, сердечно вдячний проф. Р. Райнфусови за його працю в популяризації багатьох традицій лемківського мистецтва”³³³.

Водночас серед польських вчених з'являються перші дослідники лемків у повоєнній Польщі. Зокрема праці А. Квілецького написані тенденційно, бо сам автор виявився прихильником асиміляції лемків.

Початок 1980-х років у Польщі – це період великих суспільних зрушень, заснування незалежної профспілки “Солідарність”. З аналізу постанови “У справі національних меншостей”, що її ухвалили керівники “Солідарності” у жовтні 1981 р., можемо стверджувати: вони були не послідовні у лемківському питанні, оскільки відзначали, що підтримують “вільний національний розвиток національних меншостей на території Польщі, серед них – українців, лемків”³³⁴. На початку 1980-х років в польській політиці почастішали спроби штучного нав'язування лемкам етнічної окремішності.

У період військового стану в листопаді 1982 р. група із 33 осіб з Кракова, Варшави і території колишнього Горлицького повіту виступила з проханням про реєстрацію “Товариства любителів лемківської культури в Польщі” з резиденцією в Горлиці. Серед його ініціаторів виникнення були П. Стефановські, Ф. Гоч, Я. Трохановський. Щоправда, лемківського товариства тоді не створено, проте приблизно із середини 80-х рр. Е. Прус в експертизі, створеній для Воєводської адміністрації у Лігниці, прямо заявив, що в польському “національному інтересі є відрив бойків і лемків від українців”³³⁵.

Вже у квітні 1989 р. в Лігниці було створено організацію “Товариство лемків” з виразним “неорусинським” характером, яка відмежувалась від української етнідентичності й почала активно пропагувати лемківську окремішність.

Загалом у постсоціалістичний період лемківський рух був спрямований в основному на культурний розвиток спільноти, і тільки впродовж 1990-х рр. він все більше політизується. Нині в Польщі можна зауважити тенденцію до трактування лемків як окремої нації. Певна група лемків у Польщі уперто відмовляється визнати себе українцями, вважаючи, що вони є окремою нацією. Таку позицію у Польщі продовжує репрезентувати “Товариство лемків”, під егідою якого в 1989 р. розпочалися спроби кодифікації лемківської мови, у 1999 р. було створено першу сучасну лемківську граматику. Про кодифікацією лемківської мови свідчить оприлюднення у 2005 р. “Словника лемківсько-польського”. Важливо підкреслити,

³³² Райнфус Р. Етнографічні дослідження на Лемківщині / Р. Райнфус // Наше Слово. – 1964. – 12 липня. – С.5.

³³³ Печух Г. Слушний заклик / Г. Печух // Наше слово. – 1964. – 9 лютого. – С. 5.

³³⁴ Лемківщина Земля – люди – історія – культура. – Т. 1. – С. 276.

³³⁵ Сирник Я. Вказана праця.

що русини-лемки на Лемківщині почали запроваджувати лемківський діалект у навчальний процес у школах, починаючи з 1991/1992 навчального року³³⁶.

На підтвердження непослідовності польської влади у лемківському питанні є прийняття 6 січня 2005 р. польським сеймом закону про національні та етнічні меншини та про регіональну мову. Відповідно до нього, українці визнані національною, а лемки – етнічною меншиною³³⁷. Дослідник М. Зан зауважив, що у XXI ст. відбувається сегментація (розмежування) української меншини у Польщі, яка з одного боку представляє власне українців, а з іншого – лемків, які вважають себе окремою етнічною меншиною³³⁸. Додамо, що останнім сприяє відповідна державно-правова підтримка.

Як бачимо, лемківське питання впродовж суспільно-політичних трансформацій другої половини XX ст. займало особливе місце у політиці післявоєнної Польщі. Започатковане польською владою ще у міжвоєнний період лемківське питання продовжувало перебувати у форматі політичних маніпуляцій, які в залежності від суспільно-політичної ситуації були видимі, приховані і підступні. У період ПНР комуністичний уряд офіційно визнав лемків за складову частину української нації, тоді як в останні десятиліття в Польщі простежувалася тенденція до трактування лемків як окремої нації.

Українська тематика в польській опозиційній пресі 1976–1989 рр.

Середина 1970-х років – це зародження т. зв. “нової опозиції” у Польській Народній Республіці³³⁹, себто відкритої і невоєнізованої (на противагу конспіративним залишкам військових формувань, що діяли у підпіллі в останні роки Другої світової війни та впродовж кількох повоєнних років). 1976 рік радше символічний – цього року засновано Комітет захисту робітників (Komitet Obrony Robotników – KOR), який був першою організацією в ПНР, що не приховувала критичного ставлення до влади (на відміну, скажімо, від легальних Клубів католицької інтелігенції, які відкрито проти влади не виступали, лише пропонували деякі поліпшення в суспільній та економічній сферах).

Крім того, хоча спроби інформувати польське суспільство іншими, ніж офіційні, шляхами, робилися зі середини 1940-х років³⁴⁰, однак їх жорстко придушили, і у 1950–1960-х рр. такі намагання дуже спорадичні, належать до винятків і влада їх дуже швидко припиняє. Але вже у середині 70-х позацензурне видавництво пережило т. зв. “розмножувальну революцію” (*rewolucja powielaczowa*) – у ПНР

³³⁶ Кічера Н. Лемки в етнополітиці Польщі / Н. Кічера // Грані. – 2014. – № 1. – С. 66.

³³⁷ Режим доступу: <http://www.msw.gov.pl/download/1/2343/ukrainski.pdf>

³³⁸ Зан М. Особливості громадсько-політичної репрезентації національних та етнічних меншин Польщі / М. Зан // Ужгородські польські наукові читання: історія, культура, політика, право. Науковий збірник. – Ужгород: Поліграфцентр “Ліпа”, 2014. – С. 179.

³³⁹ Dissentin Poland. Reports and Documents in Translation. December 1975 – July 1977. – London: Veritas Foundation Press, 1977. – P. 80.

³⁴⁰ Детальніше про це див. *Chojnacki W.* Bibliografia polskich publikacji podziemnych wydanych pod rządami komunistycznymi w latach 1939–1941 i 1944–1953: czasopisma, druki zwarte, druki ulotne / W. Chojnacki. – Warszawa: Literackie Towarzystwo Wydawnicze, 1996; *Sokół Z.* Antykomunistyczna prasa podziemna na Rzeszowszczyźnie (1944–1953) / Z. Sokół // Prace Historyczno-Archiwalne. – 1998. – T. 6. – S. 51–81.

почали з'являтися нелегально спроваджені зі Заходу копіювальні машини, що уможливило якісніший друк і більший тираж підпільних видань, тож результати не забарилися. Першу з них привіз із зарубіжного турне театр Люблінського Католицького Університету – Люблін виявився першим центром незалежного друкарства у Польщі. Першою ластівкою був літературний щоквартальник “Zapis”, сигнальний номер якого вийшов у 1977 р. тиражем 400 примірників³⁴¹. Незабаром цю ініціативу підхопили середовища Варшави, а згодом нелегальні видавництва з'явилися й у інших польських містах. Люблін, проте, залишався важливим видавничим центром, якщо йдеться про українську проблематику: там виходив часопис католицької молоді “Spotkania” (Зустрічі), який Єжи Гедройц назвав найбільш послідовним прихильником концепції паризької “Культури”. Це стало початком т. зв. другого обігу. У широкому розумінні це поняття включає ті польські видання, які публікувалися нелегально, в обхід державної цензури й не входили до офіційної мережі розповсюдження друкованої продукції. У вужчому розумінні дослідники вживають це поняття щодо суспільно-політичних, історичних, публіцистичних, літературно-мистецьких, культурних видань, у яких висловлювали погляди, що суперечили офіційній партійній ідеології. Така підпільна видавнича діяльність, спрямована проти Радянського Союзу та політичних сил, що користувалися його підтримкою, тривала з кінця Другої світової війни³⁴².

Обидва явища – поява нової опозиції та активізація другого обігу – тісно між собою пов'язані. Адже для появи друкованого слова загалом, а преси особливо, потрібні загальнокультурні передумови та технічно-організаційні (фінансові, кадрові) можливості суспільства, а також окремих його груп, бажання і здатність таких груп переказати свою думку іншим за посередництвом видавничої діяльності³⁴³. У середині 1970-х років польське суспільство через низку різних причин, про які тут за браком місця не йтиметься, стало готовим сприймати нелегальні видання, а в окремих групах інакодумців з'явилися видавничі можливості. Не останню роль тут відіграло також і те, що державний апарат менше утискав таку діяльність: видавців нецензурованої літератури чи її розповсюджувачів могли затримати, арештувати, знищити техніку чи готовий тираж, але боротьба з незалежними від державного апарату видавництвами у 1970-х роках була, безумовно, слабша, ніж придушення друкарських осередків некоммуністичних сил одразу після Другої світової війни. У вищих ешелонах влади вирішили, що діяльність цих видавництв “коштуватиме” менше, ніж зусилля, яких доведеться докласти, щоб придушити видавничі спроби.

³⁴¹ Drugi obieg wydawniczy w Polsce w latach 1976–1990 w zbiorach biblioteki Jagiellońskiej. – Kraków: Księgarnia Akademicka, 1994.

³⁴² Детальніше про явище другого обігу див.: Drugi obieg wydawniczy w Polsce w latach 1976–1990 w zbiorach biblioteki Jagiellońskiej. – Kraków: Księgarnia Akademicka, 1994; Drugi obieg. Zbiór referatów wygłoszonych na seminarium poświęconym niezależnemu ruchowi wydawniczemu w Łodzi. – Łódź, 1991; Piśmiennictwo – system kontroli – obiegi alternatywne. Tom 1, 2. – Warszawa, 1992; Papierowa rewolucja. Leseditions clandestines en Pologne communiste. Under grundverlagein kommunistischen Polen. Underground Publishing in Communist Poland, / [ed. Fedrigo C. and Sygnarski J.]. – Bibliotheque cantonale et universitaire Fribourg (Suisse), 1992.

³⁴³ Paczkowski A. Badania historycznoprasowe w zastosowaniu do badań nad dziejami myśli politycznej / A. Paczkowski // Polska myśl polityczna XIX i XX wieku. Na warsztatach historyków polskiej myśli politycznej. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1980. – S. 9–21.

У 1976–1989 рр. опозиційні середовища ПНР надавали перевагу суто практичним елементам антиурядової діяльності і звертали мало уваги на окреслення своєї ідеології та складення програм. У цій ситуації аналіз преси³⁴⁴, брошур та книжок, видавання яких було одним з найпоширеніших видів діяльності різних опозиційних середовищ, польські дослідники³⁴⁵ вважають за достовірний спосіб визначити політичну та ідеологічну платформу тої чи тої групи. Адже вибір книжок для друку чи статей для перекладу, мусив відбуватися на підставі певної, хоч може не до кінця викристалізованої та артикульованої, ідеології цієї групи. Ці публікації набагато більше говорять про справжню орієнтацію та світогляд їхніх видавців, ніж декларації та програми.

Поява періодичних видань, з одного боку, свідчила про певний рівень сформованості польських середовищ інакодумців, адже для видання часопису чи навіть книжки потрібно, щоб незадоволення діями влади переросло з пасивної стадії на активну діяльність, мусить існувати достатньо згуртований колектив людей, які можуть фізично видати друковану продукцію (себто їх має бути від кількох до кільканадцяти – залежно від того, що видавати) і які мають хоча б приблизне уявлення, що саме вони хочуть сказати у своїх виданнях. З іншого боку, сам другий обіг сприяв остаточному формуванню опозиційних груп: існування альтернативного обігу інформації робить можливою, по-перше, комунікацію цих груп між собою (а це сприяло творенню, диверсифікації та кристалізації їхніх ідеологічних та політичних платформ), а по-друге – передачу поглядів опозиції решті суспільства³⁴⁶.

Попри свою вагу, явище другого обігу залишається досить слабо дослідженим. Одна з головних причин – велика кількість виданих книжок та періодики, які до того ж ніхто централізовано не гromадив. Зростання їхнього числа вражає – у середині 1977 р. виходило 4 часописи, через три роки – кілька десятків³⁴⁷, а після серпневих страйків 1980 р. і з появою Незалежної самоврядної професійної спілки “Солідарність” Польщу буквально затопило виданнями другого обігу. Усі місцеві ланки профспілки, а також колективи більших підприємств та установ видавали власні газети³⁴⁸. Кількість періодичних видань перевищила кілька тисяч

³⁴⁴ Далі у тексті з суто стилістичних причин як синонім до слова “преса” вживається слово “періодика”, хоч насправді, попри наміри редакційних колективів, опозиційні газети та часописи виходили нерегулярно – в силу як зовнішніх (таких як, наприклад, запровадження воєнного стану у грудні 1981 р.), так і внутрішніх (суперечки та розколи в опозиційному середовищі) обставин.

³⁴⁵ Зокрема, див.: *Paczkowski A.* Badania historycznoproasowe w zastosowaniu do badań nad dziejami myśli politycznej // *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku. Na warsztatach historyków polskiej myśli politycznej* / A. Paczkowski. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1980. – S. 9–21; *Hofman I.* Ukraina, Litwa, Białoruś w publicystyce paryskiej “Kultury” / I. Hofman. – Poznań: Forum Naukowe, 2003. – 322 s.; *Rogaczewska K.* Niemcy w myśli politycznej polskiej opozycji w latach 1976–1989 / K. Rogaczewska. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1998. – 181 s.

³⁴⁶ *Hollander G. D.* Political Communication and Dissent in the Soviet Union / G. D. Hollander // *Dissent in the USSR: Politics, Ideology and People*, ed. by Tokes R.L. – The Johns Hopkins UP, 1976. – P. 233–276.

³⁴⁷ Други обіг wydawniczy w Polsce w latach 1976–1990 w zbiorach biblioteki Jagiellońskiej. – Kraków: Księgarnia Akademicka, 1994. – 48 s.

³⁴⁸ Див. *Katalog czasopism niezależnych w księżnicy Pomorskiej wydawanych w latach 1980–1989.* – Szczecin, 1994. – 116 s.

найменувань. Після запровадження воєнного стану держава почала застосовувати сильніші репресії щодо видавців, а особливо – розповсюджувачів позацензурних видань, але все одно видавали близько 2000 різних часописів та газет³⁴⁹.

Зрозуміло, що за такої кількості різних видань важко подати вичерпну інформацію про публікації на українську тематику, які з'являлися на їхніх сторінках. Тому мета цієї статті – виокремити видання, які найбільше писали про Україну та українців, визначити теми, які порушували найчастіше, і спробувати пояснити чому, а також показати головні підходи опозиційних середовищ до української проблеми.

Зацікавлення та активну дискусію серед польських політиків та інтелігенції “українські” питання (у дещо іншій формі) викликали ще в міжвоєнні часи – тоді у Польщі існувало кілька часописів, які ними займалися. Найголовнішими були тижневик “*Biuletyn Polsko-Ukraiński*”, щомісячник “*Problemy Europy Wschodniej*”, щоквартальник “*Wschód*”, двотижневик “*Myśl Polska*”³⁵⁰. Після війни ці теми з'являлися у часописах, які видавали особи з таборів для переміщених³⁵¹, а згодом – польські та українські емігранти на Заході.

Загальноприйнято вважати, що на території самої Польщі після Другої світової війни тема України та українців (як і Білорусі та Литви), майже зникає з легального обігу інформації. Справді, в офіційному дискурсі влади про українців або не говорили, або говорили негативні речі. Проте одночасно в академічних колах провадили поважну й об'єктивну працю над темами, пов'язаними з Україною (проте не над всіма – зокрема, уникали питання про волинські події під час Другої світової війни). Унаслідок цієї праці з'явилося кілька досліджень, які не втрачають своєї актуальності дотепер (напр., праці Мирослави Папежинської-Турек, Анджей Хойновського, Ришарда Тожецького та ін.). Загалом “українська проблема” в офіційному інформаційному обігові ПНР – явище не настільки однозначне, як може видаватися на перший погляд, і потребує ретельнішого вивчення. Польські опозиціонери вважали, що східні сусіди Польщі (серед них і Україна) були недостатньо присутні в інформаційному просторі ПНР, у зв'язку з чим навіть виник термін для їхнього позначення – “великий відсутній” офіційного інформаційного обігу – і саме таке сприйняття зумовлювало їхні дії. Тож з середини 1970-х років “східна тематика” починає з'являтися на сторінках видань другого обігу – зокрема, як компенсація замовчування її в легальній періодиці.

Наприклад, у 1974 р. у своїй статті “Політична опозиція у Польщі” Яцек Куронь написав: “Варто звернути увагу на ще один дуже вагомий сюжет – на справи наших східних та північних сусідів, але не росіян, як ми звикли вважати, а українців, білорусів, литовців. Суверенність України, Білорусі і Литви – це програма боротьби за суверенність Польщі, і водночас вони є її реальними, а не екзотичними союзниками. Ця думка мусить спрямовувати діяльність політичної опозиції в Польщі”³⁵². Того ж року, 17 вересня, священник і активний та авторитетний опозиційний діяч Ян Зея у проповіді під час служби за загиблих, замордованих у таборах і пропалих без вісті солдат вересневої кампанії 1939 р., сказав: “Ми молимося також за день

³⁴⁹Drugiobieg wydawniczy w Polsce w latach 1976–1990 w zbiorach biblioteki Jagiellońskiej. – Kraków: Księgarnia Akademicka, 1994. – 48 s.

³⁵⁰Див.: *Bączkowski W. Sprawa ukraińska / W. Bączkowski // Kultura. – 1952. – № 7–8. – S. 64–84.*

³⁵¹*Осадчук Б. Україна, Польща, світ / Б. Осадчук. – Київ: Смолоскип, 2001. – 356 с.*

³⁵²*Kuroń J. Polityczna opozycja w Polsce / J. Kuroń // Kultura. – 1974. – № 11. – S. 13.*

правди, свободи і примирення не лише для нас, але і для наших братів литовців, білорусів і українців, про свободу для всіх націй світу”³⁵³.

Першим груповим виступом у справі східних сусідів у самій Польщі була програма Польської незалежницької угоди (Polskie Porozumienie Niepodległościowe – PPN), опублікована у травні 1976 р., чотирнадцятий пункт якої був про те, що народи України, Литви, Білорусі та Польщі віками були разом, і хоч їхні взаємини бували різними, треба об’єднатися для боротьби зі спільним ворогом. Для цього поляки мали підтримувати національні рухи своїх східних сусідів, а також відмовитися від будь-яких територіальних претензій щодо них.

Наведені вище приклади свідчать, що у 1970-х роках Україна майже не фігурувала в опозиційних публікаціях самостійно. Зазвичай писали про Україну, Литву та Білорусь разом, часто вживаючи термін “терени УЛБ” (“obszar ULB”) чи просто УЛБ – за першими літерами назв. Цю аббревіатуру вперше вжив у своєму есе публіцист паризької “Культури” Юліуш Мєрошевські. Він аргументував такий вибір тим, що ці терени “були чимось більшим, ніж яблуком розбрату між Польщею та Росією. Терени УЛБ детермінували форму польсько-російських відносин, прирікали нас [Польщу] або на імперіалізм, або на статус сателіта”³⁵⁴. Через свою влучність та зручність термін “терени УЛБ”, а з ним і саме поняття міцно вкоренилися у польській публіцистиці. Це мало свої негативні наслідки (які, безумовно, не входили до намірів автора), тому що поняття перетворилося на кліше, яке потім часто безрефлексивно повторювали багато публіцистів (зрозуміло, не всі – скажімо, на шкідливості такого узагальнення наголошував Богдан Скарадзінські³⁵⁵), і стало на заваді індивідуальному підходові до кожної країни, на що також вплинуло і польське традиційне сприйняття земель на схід від кордону як частини колись спільного державного організму³⁵⁶. Тривання в часі цього терміна можна пояснити все ще слабким зацікавленням польської опозиції проблематикою східних сусідів та недостатніми знаннями у цій сфері (доказом чого є дуже незначна кількість матеріалів про всі три країни в опозиційній пресі 1970-х років), тож формули “УЛБ” цілком вистачало для політичних та геополітичних концепцій різних опозиційних середовищ.

Ситуація почала змінюватися на початку 1980-х років. Після впровадження надзвичайного стану 13 грудня 1981 р. серед польської опозиції посилюється переконання, що в соціалістичному блоці зміни тільки в одній країні неможливі, тому потрібно звільнитися від контролю Радянського Союзу. Україна, Литва та Білорусь у цьому світлі постали як найбажаніші та найефективніші спільники. Окрім того, суспільна ферментація початку 80-х сприяла поживленню представників національних меншин, що мешкали у ПНР, серед інших – українців, що теж почало привертати увагу до української проблематики. Все це зумовило

³⁵³ Zieja J. Kazanie podczas mszy świętej za poległych, pomordowanych w obozach i zaginionych żołnierzy kampanii wrześniowej 1939 // Ks. J. Zieja. W duchu i w prawdzie. Wybór kazań. – Warszawa, 1997. – S. 231.

³⁵⁴ Mioszowski J. Rosyjski “kompleks polski” i obszar ULB / J. Mioszowski // Nie jesteśmy ukrajinofilami. Polska myśl polityczna w obec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów. – Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2002. – S. 316.

³⁵⁵ Skaradziński B. Białorusini, Litwini, Ukraińcy / B. Skaradziński. – Białystok: Zakłady Wydawnicze “Versus”, 1990. – 151 s.

³⁵⁶ Kuroń J. Polityczna opozycja w Polsce. – S. 9–17.

більшу кількість матеріалів про Україну та українців у польській опозиційній пресі. З'являються часописи, що програмно присвячують себе справам країн-сусідів Польщі, і ширше – Центрально-Східної Європи (“Obóz”, “Międzymorze”, “ABC”, “Nowa Koalicja”). Виходило теж два видання, присвячені лише українським та польсько-українським справам – “Dialog” (щоправда, з'явився лише один номер цього часопису – у 1986 р.), “Dialogi. Biuletyn Polsko-Ukraiński” (назва цієї газети, яку видавали впродовж 1987–1988 рр., була відсиланням до часопису, який виходив у міжвоєнний час). Періодичні видання, що мали найбільший вплив на громадську думку і які розповсюджували на території цілої Польщі, теж вміщували матеріали, що стосувалися української проблематики. Хоча її торкалися газети й часописи всіх ідеологічних напрямів, проте видання середовищ, які позиціонували себе як ліві, робили це частіше (тут виділимо особливо авторитетні – суспільно-політичний кварталник “Krytyka” і тижневик “Tygodnik Mazowsze”, з якої вийшла “Gazeta Wyborcza”). Дуже багато ваги майбутньому України надавала заснована у 1979 р. радикально незалежницька Конфедерація незалежної Польщі (Konfederacja Polski Niepodległej) – перше з опозиційних середовищ, яке заявило про себе як про партію. Центральні й локальні часописи та газети (“Opinia”, “Droga”, “Opinia Krakowska” та ін.) цієї організації містять багато матеріалів про Україну та українців. Тему цю розгортали й у виданнях націонал-консерваторів (“Bratniak”, “Arka”), соціал-демократів (“Głos”, “Biuletyn Informacyjny”), націонал-лібералів (“Niepodległość”). Натомість часописи середовищ, які проголошували себе прихильниками західних ідеологій – “чистими” лібералами чи консерваторами (наприклад, досить впливові “Przegląd Polityczny” та “Res Publica”), не містили публікацій, присвячених Україні (хоч вона могла епізодично фігурувати в контексті певних тем). Крім того, що може здаватися дивним, середовища, які проголошували себе сповідниками традицій польського націоналізму, теж майже не обговорювали українських проблем на сторінках своїх видань (головний теоретичний часопис цього напрямку “Polityka Polska” не містить жодної “української” статті).

Характерною рисою другого обігу була його значна децентралізація, внаслідок чого одні й ті самі матеріали друкували у різних часописах. Це було характерно і щодо статей на українські теми, деякі з них публікували три-чотири й більше разів (так, часто передруковували статтю Анджея Земби, яка спростовувала поширене переконання, що українці брали участь у придушенні Варшавського повстання, чи статтю представника української меншини Володимира Мокрого “Українці і поляки: сьогодні, вчора і завтра”, яка закликала до діалогу і співпраці). Однією з причин такої ситуації було й те, що бракувало спеціалістів з українських питань, які б могли написати оригінальні статті. Тож редколегії, які хотіли звернути увагу своїх читачів на важливість України, мусили вдаватися до вже готових текстів. Проте навіть передруки можуть багато сказати про ставлення до української теми середовища-видавця: по-перше, на це вказує вибір статті, а по-друге, передруки часто супроводжували кількома реченнями від редакції, у яких висловлювали ставлення до публікованого тексту. Отже, один і той самий текст міг з'являтися у цілком різних контекстах.

Цікаву картину отримаємо, якщо проаналізуємо склад авторів публікацій на українську тематику й те, звідки їх передруковували. На початку обговорюваного в цій статті періоду більшість матеріалів становили передруки з еміграційних

часописів – і польських (перше місце тут, безумовно, займала паризька “Культура” та “Zeszyty Historyczne”, які виходили в тому ж видавництві), і українських (передовсім із “Сучасності” та “Віднови”). Як певну іронію можна сприйняти те, що польські опозиціонери та дисиденти часто надсилали свої статті саме до Парижа, а вже потім їх передруковували в самій Польщі видання другого обігу³⁵⁷. Крім цього, після подій початку 1980-х на Захід виїхало досить багато активних діячів “Солідарності”, і завдяки активній видавничій діяльності цієї нової еміграції з’явилося ще декілька видань, які надавали багато уваги східним сусідам Польщі – їх розповсюджували на території ПНР разом із виданнями другого обігу. У поважніших часописах опозиції з’являлися також переклади наукових статей північноамериканських та західноєвропейських учених на дотичну до українсько-польських справ тематику (Романа Шпорлюка, Франка Сисина, Збігнева Бжезінського, Алена Безансона, Тараса Кузьо та ін.).

Із часом ситуація дещо змінилася: з’явилося більше авторів- мешканців Польщі, серед яких окремі особи почали спеціалізуватися у питаннях східних сусідів загалом чи, вужче, українських – тобто можна говорити про появу в колах польської опозиції власних експертів. Частина опозиційної преси почала активніше представляти на своїх сторінках українську сторону – поряд із перекладами статей еміграційних діячів з’являлися переклади праць українських дисидентів. А зі середини 1980-х деякі видання також публікували висловлювання представників української меншини в ПНР.

Незважаючи на збільшення інтересу до “сходу” у 1980-х, статті на українську тематику в польській пресі другого обігу займали маргінальне щодо інших тем місце й з’являлися не регулярно, не систематично³⁵⁸, а оказійно, найчастіше – у зв’язку з якимись подіями в УРСР (серед подій, які викликали велику кількість відгуків у пресі другого обігу були, зокрема, Чорнобильська катастрофа та смерть Василя Стуса), або у зв’язку з річницями історичних дат (наприклад, голодомору 1933 р., вересня 1939 р. чи польсько-більшовицької війни), а також у релігійному контексті³⁵⁹ (підготовка та святкування 1000-ліття хрещення Русі, візити папи Іоанна Павла II до Польщі). При цьому переважали не аналітичні, а інформативні матеріали.

Представники опозиційних середовищ вірили: причина негативного ставлення поляків до українців – у відсутності інформації про останніх. Тож багато видавництв ставило собі за мету заповнити цю прогалину у знаннях пересічного поляка про минувшину та сучасний стан України. Зазначимо селекцію тем – обирали переважно ті, які працювали б на позитивний образ українця, могли викликати співчуття до українців з боку поляків, доводили, що українці теж страждали і мали трагічну історію (показовою тут є велика кількість статей про голодомор, а також низка статей про значні людські жертви українців під час Другої світової

³⁵⁷ Звісно, бувало і навпаки – коли “Культура” передруковувала на своїх сторінках нашумілі тексти з видань другого обігу.

³⁵⁸ Окрім видань, які претендували на спеціалізацію у подіях та процесах, що мали місце за межами Польщі; такі видання намагалися кожного номера друкувати принаймні коротенькі повідомлення про кожну з країн регіону зацікавлення редколегії – тож за умови що Україна входила до грона цих країн, інформація про неї була досить регулярною

³⁵⁹ Щоправда, у цих випадках йшлося радше про греко-католиків, ніж про українців. Значно менше були представлені проблеми українців-православних.

війни). З певної часової відстані можна зауважити, що така стратегія не була найбільш вдалою. Мартирологізація образу України та українців мала й зворотний бік медалі – створення перебільшеного враження про слабкість, а то й недорозвиненість українського суспільства, неповноцінність української історії, що стояло на перешкоді сприйняття українців як рівних.

Крім цього, як довів Цветан Тодоров, збільшення знань однієї суспільної групи про іншу не обов'язково має провадити до зменшення неприязних відчуттів до неї³⁶⁰. Тому стратегія “інформування” польського суспільства про Україну та українців не була найбільш вдалою стратегією в боротьбі з упередженнями.

Цікава ситуація з виданнями невеликих опозиційних груп, які здебільшого діяли дуже локально. Часто поява “українського” (чи, ширше – “східного”) напрямку в них була зумовлена існуванням у середовищі видавців якогось ентузіаста (рідше – кількох) тієї тематики. Відповідно, всі статті писала ця особа (притім могла користуватися кількома псевдонімами) і вони відображали її власний, часом досить особливий, погляд на справу. Якщо ж така людина з якихось причин залишала середовище, “її” тематика могла зникнути з видання – як це трапилося з постійною рубрикою “Kontakt”-у (щоправда, цей часопис був якраз досить впливовим та широко розповсюдженим у Польщі, хоч і друкувався за її межами), після того, як її “патрон” Юзеф Дарський перейшов через ідеологічні причини до видання Ліберально-демократичної партії “Незалежність” (“Niepodległość”).

Повернімося до головної причини, через яку українська тематика фігурувала на сторінках видань польської опозиції, щоб подивитися, як трактували її середовища різного ідеологічного спрямування. Частина правих організацій не приховувала свого інструментального ставлення до України як знаряддя майбутнього розвалу СРСР та боротьби проти Росії (при цьому інша частина правих угруповань вважала ставку на Україну помилкою й услід за лідером польських націоналістів початку ХХ ст. Романом Дмовським повторювала, що Польща має дбати про добрі стосунки передовсім із Росією). Ліві середовища теж сподівалися від процесів в Україні – розвитку національної свідомості, опозиційного руху та боротьби за права людини – послаблення і навіть розпаду СРСР, проте вони підтримували ідею незалежності України та аргументували потребу побудови добрих стосунків із нею також з огляду на мораль та демократичні цінності.

Цікавим є й те, у яких моментах Україна з'являлася в матеріалах про Радянський Союз. Коли йшлося про дисидентські рухи, переслідування, яких вони зазнають, національне відродження в СРСР, то Україна займала одне з перших (якщо не просто перше) місць у таких повідомленнях. Натомість коли йшлося про СРСР як про загрозу, то в такому контексті Україна не з'являлася.

Наступним кроком після розпаду СРСР, відповідно до візії більшості опозиціонерів, мало бути створення федерації, яка б об'єднувала держави Центрально-Східної Європи. Особливо активно це пропагували опозиційні середовища, які вважали себе спадкоємцями традицій політичного мислення міжвоєнної Польщі і намагалися розвивати їх далі, незважаючи на значні зміни в міжнародній та внутрішній польській ситуації. На небезпеці такого підходу наголошувало середовище

³⁶⁰За: Нойман І. Использование “Другого”. Образ Востока в формировании европейских идентичностей / И. Нойман. – Москва: Новое издательство, 2004. – С. 50.

паризької “Культури”, а також ліві опозиціонери, що пройшли шлях від участі в комуністичних структурах до опонування їм, тож не дотримувалися традицій, які б стояли на заваді реалістичному сприйняттю сучасної їм ситуації. Вони відстоювали думку, що така федерація не буде можливою, бо нації, звільнившись від тиску СРСР, не схочуть увійти до нового союзу, щоби більше, у багатьох федеративних концепціях зберігалася роль гегемона – її відводили Польщі.

В обговорюваних текстах публіцисти вживають два поняття – “соціалістичний блок” та Центрально-Східна Європа. Частина авторів використовує їх як синоніми, однак далеко не завжди обидва визначення були тотожними. Україна, безумовно, входила до соціалістичного блоку, проте не всі опозиційні середовища були готові визнати її належність до ЦСЄ. Наприклад, на думку редколегії вроцлавського часопису “Еурога”, до ЦСЄ входили лише Польща, Чехословаччина та Угорщина, тому жодних матеріалів про Україну там не публікували. Більшість середовищ усе ж дотримувалися іншої думки і вважали своїм обов’язком активно її обстоювати. Тож статті, які аргументували належність України до ЦСЄ, були досить поширені. Водночас для частини середовищ належність України до регіону взагалі не викликала запитань – вона просто фігурувала у матеріалах про ЦСЄ.

Наголосимо, що питання кордонів, а також належності Вільнюса та Львова, яке гостро стояло наприкінці Другої світової війни та по її закінченні, у 1976–1989 рр. перебуває на маргінесі, а коли й порушується – то черговими деклараціями про непорушність кордонів і відмову від територіальних претензій до України, Литви та Білорусі.

Те, що польська опозиція побачила своїм східним сусідом не СРСР, а Україну, Литву та Білорусію, було важливим і цікавим феноменом. Хоча серед опозиції існували суперечності щодо шляхів подальшого улаштування життя в країнах соціалістичного табору, про доцільність створення федерації та її склад, проте спільним для всіх було те, що незалежність України визнавали необхідною для Польщі.

Значно складнішим і неоднорідним було ставлення польської опозиції до українців як до нації та суспільства. У цьому питанні погляди опозиційних середовищ були значно поляризованіші, ніж у питаннях, що стосувалися державних інтересів, які більшість опозиціонерів того часу розуміли у “твердих”, класичних термінах геополітики, сили, озброєння та под. Тон статей про українців залежав від того, про кого саме йшлося. Якщо мова була про українців, які мешкали на території УРСР, то зазвичай про них висловлювалися зі симпатією та співчуттям. Багато публікацій розповідали про переслідування українців, про їхню боротьбу за збереження власної мови, культури, спроби національного відродження тощо. Українці поставали як жертви історичних обставин, терору та репресій, які, проте, не полишили сподівань на власну незалежну державу. Дуже активними були намагання запобігти асоціації “українець – комуніст”. Проте, що характерно, дуже часто ці матеріали містили сильні русофобські нотки. Лише часописи, які дотримувалися лівої, й частина з тих, що дотримувалися ліберальної ідеології, проводили у своїх публікаціях розмежування між СРСР та Росією, росіянами й комуністами. Отже, виправлення іміджу українців відбувалося шляхом іншування росіян.

Натомість тема української національної меншини у ПНР викликала на сторінках видань другого обігу жваві, часом жорсткі дискусії та полеміки. Образ

“польського” українця дуже відрізнявся від мешканця УРСР. В оцінці становища та майбутнього українців Польщі опозиційні середовища драстично різнилися. Для частини опозиції українська меншина мала становити місток між польською та українською націями (у плані пізнання культури, зближення), а згодом і державами. Для інших груп українці в Польщі становили загрозу, свого роду “п’яту колону”. Можна говорити, що ставлення до української національної меншини (як і до інших нацменшин) було своєрідною пробою на демократичність польських опозиціонерів. Витримали її представники середовищ лівого спектра і близькі до католицької інтелігенції. Прихильники націоналістичного стилю мислення, а також частина консервативних релігійних кіл не склали цього іспиту.

У літературі на тему становища української меншини у ПНР часто обидві групи – і поляки, й українці – трактують як гомогенні моноліти. Проте, уважно розглянувши, виявляємо, що як серед опозиціонерів існували різні течії, різні підходи до питання української меншини, так аналогічно і серед українців можна виділити різні групи: були й обережні люди, які жодним чином не хотіли вирізнятися із загалу польського суспільства й добровільно асимілювалися, були особи, які відстоювали потребу українців “замкнутися” у своєму середовищі, а була й молодь, яка намагалася брати активну участь у суспільному житті у 1980-х роках, співпрацювати з польськими опозиційними середовищами³⁶¹. Тому існувало багато різних досвідів з обох боків, і саме їх автори вкладали у свої статті. Напевне, цим – безпосереднім (і неоднаковим) контактом із обговорюваною проблемою – зумовлена різноманітність поглядів опозиціонерів щодо української меншини в Польщі.

Статті про польсько-українські відносини здебільшого замикалися на минулому, що пояснюється великою непевністю польського суспільства (чи принаймні його опозиційної до влади частини) щодо майбутнього. Левову частку матеріалів, які все ж стосувалися майбутнього чи сьогодення, становили декларації та загальні заяви про українсько-польські відносини або ж вони зводилися до констатації наявних проблем. Програми чи пропозиції конкретних дій були дуже рідкісним явищем. На це мала вплив і відсутність досвіду реальної діяльності опозиціонерів в економічній, політичній, управлінській сферах – адже опозиція у соціалістичних країнах була досить специфічним явищем, здебільшого вона складалася з інтелігенції і була налаштована на діяльність, спрямовану на зміну світогляду членів суспільства.

Статті про польсько-українські відносини в історичній перспективі були у пресі другого обігу чи не найпопулярнішими. Вони були дуже обережними та поміркованими, намагалися оминати складні, дражливі питання (наприклад, навіть антиукраїнські видання польської опозиції не містять жодної безпосередньої згадки про Волинську трагедію). Для багатьох публіцистів правилом було те, що поляки мають говорити про польські провини (щоправда, це супроводжувалося очікуванням, що українці самі заговорять про свої провини). Однак такий підхід не завжди знаходив відгук серед читачів. Тож часто на виважені статті, які намагалися поліпшити образ українців, відгуком було незадоволення, обурення, перелічування кривд,

³⁶¹ Питання участі української меншини в опозиційній діяльності й, зокрема, нелегальна видавнича активність, мало висвітлене в науковій літературі (на відміну, скажімо, від білоруської меншини – див., напр., *Choruży W. Białoruski drugi obieg w Polsce 1981–1990.* – Białystok, 1994) і заслугове окремої розвідки. Матеріали дають змогу стверджувати і про задіяність частини українців у польській опозиції, і про існування українського другого обігу.

які зробили українці полякам. І якщо ці відгуки не завжди публікували часописи чи газети, де виходили статті-об'єкти нападок, то це могли зробити інші періодичні видання. Тобто дискусії навколо деяких текстів могли точитися у кількох виданнях.

Загалом кількісно значно переважали статті, спрямовані на те, щоб показати, що в українсько-польській минувшині були приклади взаємовигідної співпраці. У цьому ключі популяризували оцінку Речі Посполитої як держави трьох рівноправних народів (про що писали також в офіційних наукових виданнях). Майже кожне періодичне видання, яке опублікувало хоча б кілька матеріалів на українську тематику, своїм обов'язком вважало згадати про співпрацю Пілсудського та Петлюри.

У періодиці, яку видавали ліві середовища, було більше історичних матеріалів із наголосом на мирному співіснуванні та співпраці українців і поляків. Натомість у пресі націоналістично-незалежницького табору більший наголос робили на тих моментах, які можна трактувати як спільну боротьбу проти росіян чи більшовиків.

У пресі другого обігу відбувається спроба зведення поррахунків поляків із власною історією, спроба її об'єктивної оцінки – без ідеологічних кліше як ПОРПУ, так і незалежницької еміграції. Тому часописи й газети в опозиції вміщали багато критичних матеріалів про національну політику польського уряду і становище національних меншин (зокрема й української) у 1918–1939 рр. Вони починають пояснювати поширення націоналістичних та екстремістських тенденцій в українському русі недоглядами та прорахунками тієї політики.

Проте в цілому історичним текстам про українсько-польські відносини бракувало конкретики. Дуже багато авторів, коли намагалися їх оцінити, зверталися до цивілізаційних підходів та історіософії. При цьому звичною справою було писати про “весь” досвід польсько-українського співіснування, узагальнювати у статті кілька століть історії. Найчастіше це робили в контексті дихотомії Схід-Захід, що нерідко зводилося до цивілізаційної вищості Польщі. Загалом же тексти про українсько-польські відносини засвідчують прагнення певних середовищ до зближення та діалогу, але одночасно виказують повну розгубленість цих середовищ щодо того, яким способом цього можна було б досягти, до яких реальних дій вдатися. Представлений огляд української проблематики в пресі другого обігу не є готовою відповіддю на запитання про ставлення польської опозиції та суспільства до України та українців. Для цього не вистачить аналізу самих текстів, як і самого аналізу текстів. По-перше, потрібно зважати на фізичні параметри публікацій – їхнє місце у часописі чи газеті, супроводжувальні малюнки чи фотографії, які матеріали містяться по сусідству, назву рубрики. Крім того, треба враховувати умови створення матеріалу: що вплинуло на його написання чи публікацію, в якому суспільному контексті він з'явився, який був суспільний резонанс (і чи був він взагалі)³⁶². Сучасні історіографічні тенденції змушують звертати увагу на інтенціональний контекст висловлювань. Дослідник мусить усвідомлювати, що не завжди він може приписувати висловлюванням значення, які, як видається нам з віддалі

³⁶² Paczkowski A. Badania historycznoprasowe w zastosowaniu do badań nad dziejami myśli politycznej. – S. 9–21.

(чи висоти) часу, очевидно впливають із сказаного³⁶³. Врахування всього цього робить дослідження становища опозиції справою досить копіткою та складною.

Ще складніше розібратися зі ставленням до цієї проблеми польського суспільства. У цьому питанні можна було би прийняти позицію Анджея Пачковського про те, що нелегальна чи еміграційна преса “становила фрагмент видавничої активності цілої нації”³⁶⁴ й перенести висновки, зроблені для опозиції, на ціле польське суспільство. Проте такий підхід викликає кілька застережень. Адже видавництвом поза цензурою займалися здебільшого невеликі групи, які ніколи не претендували на масовість. Преса, особливо у 1970-х рр., була радше початком, зародком громадської думки, слугувала не стільки її вираженню, скільки формуванню. З огляду на це зрозумілим стає, що, хоча в принципі періодика – базове джерело для дослідження історії ментальності, дослідження преси другого обігу належить до царини історії ідей, яка, на відміну від історії ментальності, не має не меті вивчення і реконструкцію мислення та світогляду суспільства загалом, бо специфіка використовуваних джерел не дає змоги на їхній підставі робити висновки про загальне поширення і сприйняття ідей, що з’являються в публікаціях другого обігу напередодні антикомуністичних революцій в Центрально-Східній Європі.

³⁶³ *Ankersmit F.* *Historiography and Postmodernism* / F. Ankersmit // *History and Theory*. – 1989. – № 2. – S. 137–153.

³⁶⁴ *Paczkowski A.* *Badania historycznoprasowe w zastosowaniu do badań nad dziejami myśli politycznej*. – S. 9–21.

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ І СТРАТЕГІЧНЕ ПАРТНЕРСТВО УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ В ПОСТКОМУНІСТИЧНИЙ ПЕРІОД

Налагодження політичних взаємин України і Республіки Польща (1991–2004)

В кінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. докорінно змінюється геостратегічна карта Центральної та Східної Європи. Унаслідок процесу демократичних перетворень у країнах регіону та дезінтеграції СРСР виникло чимало нових незалежних держав, серед яких і Україна. Водночас Республіка Польща (РП) перестала бути членом військово-політичних та економічних структур східного блоку та отримала можливість проводити суверенну зовнішню політику. Враховуючи цивілізаційні й історичні зв'язки, польська влада офіційно проголосила курс на зближення із Заходом, однак, поява на політичній карті, зокрема, України, Російської Федерації (РФ), Республіки Білорусь (РБ) та інших незалежних пострадянських республік, спонукали Польщу впроваджувати у дію нові концепції східної політики.

Із здобуттям незалежності перед Україною постало завдання фактично з нуля вибудувати свою зовнішню політику. Формування самостійної зовнішньополітичної стратегії, яка б відповідала національним інтересам, потребувало теоретичного осмислення місця держави у системі міжнародних відносин та існуючих систем безпеки на континенті. Водночас українській дипломатії на початковому етапі були властиві спрощені підходи в трактуванні геополітичної ситуації, переоцінка власного потенціалу та брак теоретичної бази у налагодженні двосторонніх відносин.

Одним з пріоритетних напрямів було налагодження відносин із сусідніми державами: Польщею, Росією, Словаччиною, Білоруссю та ін. Від самого початку польський вектор в закордонній політиці нашої держави став одним з найважливіших, хоча й непозбавленим суперечностей в контексті наповнення реальним змістом доктрини стратегічного партнерства обох держав. Серед країн регіону РП послідовно виступала в підтримку України на шляху європейської інтеграції, допомагала в проведенні інституційних перетворень та ринкових реформ. Водночас Польща може слугувати для України моделлю політичних і економічних посттоталітарних трансформацій, а також успішної інтеграції в європейські і євроатлантичні структури.

Перші українсько-польські контакти розпочались ще наприкінці горбачовської “перебудови”, коли представники Народного Руху України налагоджували контакти з діячами “Солидарності”¹, а уже згодом взаємини між країнами формально вийшли на міждержавний рівень. Це відбулось 13 жовтня 1990 р. під час візиту

¹ Гевко В. Україна і Польща: до двадцятиліття співпраці / Вікторія Гевко // Україна–Європа–Світ. Міжн. зб. наук. праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / [гол. ред. Л. М. Алексієвець]. – Вип. 6–7: 20-й річниця Незалежності України присвячується. – Тернопіль, 2011. – С. 154.

міністра закордонних справ Польщі Кшиштофа Скубішевського до столиці на той час ще радянської України. За наслідками перебування була підписана українсько-польська Декларація². Документ містив елементи міждержавного договору. Передусім стверджувалась непорушність кордону між УРСР і Польщею і констатувалась відсутність територіальних претензій між сторонами. Крім цього, зазначалося, що згідно з принципом самовизначення націй, український і польський народи мають невід’ємне право в умовах повної свободи визначати свій внутрішній і зовнішній політичний статус без втручання зовні, а також прагнення до утвердження між УРСР і РП, як суверенними державами, добросусідських відносин, підтримання та розвиток взаємовигідного співробітництва.

Слід зазначити, що внаслідок парламентських виборів, що відбулися у Польщі у червні 1989 р., перемогу здобула опозиція на чолі з “Солідарністю”, а у кінці 1990 р. президентом країни замість Войцеха Ярузельського було обрано Леха Валенсу. Це поставило перед зовнішньополітичним відомством країни завдання окреслити місце Польщі в загальноєвропейській і світовій системі координат. Основні засади нової зовнішньої політики Польщі були представлені міністром закордонних справ К. Скубішевським у виступах перед Сеймом РП³. Було задекларовано прагнення приєднання до процесу європейської інтеграції, співпраця із структурами об’єднаної Європи, зміцнення регіональних зв’язків насамперед у рамках субрегіональних структур. Згодом проголошено також про прагнення Польщі долучитися і до Північноатлантичного альянсу. Варто наголосити, що у найважливіших питаннях закордонної політики, а особливо в тих, що стосувалися національних інтересів, більшість політичних сил висловлювали схожі погляди. Окремі відступи, що періодично демонструвалися партіями чи їх лідерами, найчастіше були елементами виборчої тактики, з метою отримання голосів певних суспільних груп. Ключовими гаслами, які схвалювалися майже усіма вагомими партіями, були: суверенітет – безпека – розвиток⁴.

Водночас, від самого початку у політичних колах було розуміння, що повертаючись на Захід, польська держава не може відвернутися від своїх східних сусідів, зокрема відносно дедалі більш самостійних радянських республік. Ініціативи Міністерства Закордонних Справ РП (МЗС РП) під керівництвом К. Скубішевського щодо розвитку відносин з СРСР отримали назву політики “двох шляхів” або “двоколіїності” (“polityka dwutorowości”), яка полягала у необхідності одночасного врахування інтересів як центру, так і союзних республік⁵. Керуючись постулатами цієї політики польські еліти підтримували відцентрові тенденції у радянських

² Декларація про принципи та основні напрями розвитку українсько-польських відносин від 13 жовтня 1990 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/616_176 (12.06.2015)

³ Skubiszewski K. Informacja o polityce zagranicznej rządu. Przedstawiona w Sejmie X Kadencji – 26 kwietnia 1990 r. / Krzysztof Skubiszewski // *Exposé ministrów spraw zagranicznych 1990–2011*. – Warszawa, 2011. – S. 5–19; Skubiszewski K. Polityka zagraniczna Rzeczypospolitej Polskiej w roku 1991. Exposé przedstawione na 65 posiedzeniu Sejmu RP – 27 czerwca 1991 r. / Krzysztof Skubiszewski // *Exposé ministrów spraw zagranicznych 1990–2011*. – Warszawa, 2011. – S. 21–38.

⁴ Kuźniar R. Wprowadzenie. Podstawy polityki zagranicznej RP / R. Kuźniar, K. Szczepaniak // *Polityka zagraniczna RP 1989–2002* / [pod red. R. Kuszniara, K. Szczepaniaka]. – Warszawa, 2002. – S. 28.

⁵ Fedorowicz K. Stosunki polsko-rosyjskie w polskiej polityce wschodniej (1991–2001) / Krzysztof Fedorowicz // *Sprawy Wschodnie*. – 2004. – Nr 1 (5) – S. 38.

республіках⁶, зокрема надавали підтримку демократичним силам. Наголошуючи на фактичному визнанні республік як окремих суб'єктів СРСР, а також, декларуючи підтримку самостійницьких тенденцій у середині тих же республік, польська дипломатія переважно займала вичікувальну та нейтральну позицію. Також ця схема у відносинах не враховувала обмеженість повноважень республік у міжнародній діяльності, що підважувало засади симетричності у розвитку двосторонніх взаємин. Тому перед польською владою, політичними силами та суспільством загалом гостро постала проблема формування довготермінової стратегії східної політики, зокрема й щодо України, а також визначення наскільки активно вона повинна проводитися⁷. Важливим кроком у цьому напрямку стало прийняття Сенатом РП ухвали, де зафіксовано визнання існуючих кордонів Польщі остаточним і непорушним, проголошено підтримку незалежницьких устремлінь радянських республік і особливо розвитку взаємин з Україною, Литвою, Білоруссю⁸.

Протягом століть в українсько-польських відносинах домінувала конфронтаційна складова. Водночас, вироблена у 70-х – 80-х роках ХХ ст. дисидентськими колами і польською інтелектуальною елітою в еміграції, що гуртувалася навколо часопису “Культура”, доктрина, закликала до українсько-польського порозуміння і співпраці, повалення тоталітарних режимів, непорушності існуючих кордонів і підтримку незалежності майбутніх України, Білорусі, Литви тощо⁹. Перейнята опозиційними силами з руху “Солідарність”, після демократичних змін у Польщі та приходу їх до влади, вона стала домінуючою у польському політичному житті та проклала шлях становленню стратегічних українсько-польських взаємин у новітню добу.

Прихід до влади в Польщі демократичних сил у 1989 р. і проголошення незалежності України у 1991 р. означали початок нової ери в українсько-польських відносинах. 2 грудня 1991 р., відразу ж після всеукраїнського референдуму, Польща стала першою державою, яка визнала незалежну Україну. Налагодження та інтенсифікація міждержавного співробітництва з Україною розглядалася як один з пріоритетних напрямків діяльності польської дипломатії на Сході. В нових умовах зовнішньополітичне відомство РП сприймало формування суверенних держав на пострадянському просторі в контексті зміцнення незалежності та безпеки власної країни. У Польщі вбачали в нашій державі важливий чинник регіональної й загальноєвропейської стабільності¹⁰. Незалежна Україна фактично мала становити своєрідний буфер, що відділяв Польщу та Європу від Росії. Таким чином, геополітичний чинник став важливою складовою польсько-українського зближення¹¹.

⁶ *Całka M.-J.* Polska polityka wschodnia w latach 1989–1997. Proba oceny, nowy wyzwania i perspektywy / M.-J. Całka // *Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej*. – 1998. – S. 37.

⁷ *Onyszkiewicz J.* Polska polityka wschodnia / Janusz Onyszkiewicz // *Biuletyn informacyjny PWIN w Przemyślu*. – 1996. – Nr 2. – S. 67.

⁸ Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 7 września 1990 r. w sprawie polityki wschodniej Rzeczypospolitej Polskiej // *Polska w Europie*. – 1991. – T. 4. – S. 55–56.

⁹ *Burant S. R.* Polska polityka wschodnia – granice możliwości / Stephen R. Burant // *Polska w Europie*. – Warszawa, 1996. – Zeszyt 22. – S. 86.

¹⁰ *Стоцький С. В.* Україна в зовнішній політиці Республіки Польща: євроатлантичний та європейський інтеграційний вимір. (Історико-політологічне дослідження) / Стоцький Сергій Вікторович. – К., 2009. – С. 54.

¹¹ *Драус Я.* Дослідження польсько-українських стосунків у 1991–2008 роках: нарис проблематики / Ян Драус; [перекл. з пол. Є. Г. Сінкевича] // *Чорноморський літопис*. – 2010. – Вип. 1 – С. 33.

Сторони майже відразу розпочали роботу над розробкою довгострокових аспектів двосторонніх взаємин. Насамперед, уже 4 січня 1992 р. країни встановили дипломатичні відносини на рівні посольств. Відтоді дипломати обох країн розпочали підготовку основоположного договору про добросусідство та співпрацю, який би ґрунтувався на положеннях раніше підписаної декларації, але охоплював весь спектр двосторонніх відносин.

Важливим етапом у формуванні нової системи двостороннього співробітництва став перший офіційний візит Президента України Леоніда Кравчука до РП, який відбувся 18–19 травня 1992 р. Підписані у процесі переговорів угоди заклали основу майбутніх взаємин. Одним з засадничих документів серед завізованих президентами Л. Кравчуком та Л. Валенсою був Договір про добросусідство, дружні відносини та співробітництво¹². Цією угодою остаточно було засвідчено відсутність територіальних претензій один до одного у держав підписантів, що зважаючи на історію конфліктів першої половини ХХ ст., мало неабияке значення у побудові добросусідських відносин. Договором також врегульовувалося становище і функціонування національних меншин в сусідніх державах. Таким чином, незважаючи на чимало несприятливих, навіть трагічних сторінок в історії українсько-польських відносин, Україні і Польщі вдалось значною мірою пригасити давні упередження і розпочати розбудову взаємин на новій добросусідській основі: прагненні подолання спадщини тоталітаризму та входження до європейського цивілізаційного простору¹³. Бажання обох держав закріпити добросусідський характер міждержавного співробітництва також пояснювалося спробою віднайти зовнішні протизваги російському політичному впливу. Крім цього, для України, що потребувала надійного союзника в регіоні, важливим було заручитися підтримкою Польщі на шляху просування у напрямку Європи.

Водночас, попри проведення конкретної роботи по зміцненню міждержавних контактів, розширенню торгово-економічного та прикордонного співробітництва, розвитку динамічних українсько-польських відносин значною мірою перешкоджала відсутність договірно-правової бази та брак їх інституційного наповнення. Існувала потреба безпосередньої участі президентів України та Польщі в питаннях побудови стратегічних засад двосторонніх відносин. У цьому контексті сторони опрацьовували механізми взаємодії у межах консультативного комітету на найвищому рівні. Ідея створення органу з координації двосторонніх відносин належала президенту РП Л. Валенсі та була підтримана українським керівництвом. 12 січня 1993 р. представники президентів України і Польщі підписали протокол про створення Консультативного комітету Президентів України і Республіки Польща (ККП). Згодом, 30 квітня 1993 р. було узгоджено текст Статуту зазначеного комітету¹⁴, в якому йшлося про

¹² Договір між Україною і Республікою Польшею про добросусідство, дружні відносини і співробітництво від 18 травня 1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/616_172 (12.06.2015)

¹³ *Makar J.* Poparcie przez Polską dążeń eurointegracyjnych Ukrainy / Jurij Makar // Україна–Європа–Світ. Міжн. зб. наук. праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / [гол. ред. Л. М. Алексієвць]. – Тернопіль, 2011. – Вип. 5. У 2 ч.: Україна–Європа–Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку / Міжн. зб. наук. праць на пошану проф. М. М. Алексієвця. – Ч. 2. – С. 108–109.

¹⁴ *Стрільчук Л. В.* Україна – Польща: від добросусідських відносин до стратегічного партнерства (кінець ХХ – початок ХХІ століття) / Л. В. Стрільчук: монографія. – Луцьк, 2013. – С. 145.

завдання новоутвореної структури, аналіз і пропозиції щодо проблем, які виникають у відносинах сусідніх держав, а також між усіма країнами Центральноєвропейського регіону. На переконання сторін, його діяльність мала сприяти поліпшенню координації спільних дій щодо політичних, економічних, культурних питань, транскордонного співробітництва, боротьби зі злочинністю, а також вирішенню проблем безпеки і військової взаємодії. Перше засідання ККП відбулося в Києві 24–27 травня 1993 р., де було обговорено пропозиції щодо діяльності експертних груп. Комітет створив аналітичну комісію у галузі безпеки, наголосив на поглибленні економічної співпраці двох держав (розвиток банківського співробітництва, поліпшення прикордонних переходів, розвиток повітряних сполучень, співпраця на ринках третіх країн, у нафтовій промисловості, соціальне забезпечення, співробітництво між підприємствами тощо). Наступна зустріч відбулася уже у листопаді 1993 р. у Варшаві, на якій було розглянуто доповідь Комісії експертів з питань національних меншин та питання щодо реалізації домовленостей, досягнутих під час першого засідання ККП в Києві. На рівні експертних середовищ Консультаційний комітет продовжував активну роботу і у наступні роки, особливо це стосувалося проблем політики безпеки. Водночас ККП України і Польщі, як своєрідному механізму “гарячої лінії” між президентами, не вдалося уникнути негативного впливу загальних проблем та суперечностей у взаєминах двох країн. Як результат, в часи президентства Л. Валенси за три роки відбулось лише три пленарні засідання¹⁵. Проте з перспективи майбутніх відносин заснування та діяльність Комітету стала вагомим чинником розвитку українсько-польського взаєморозуміння та співробітництва.

Для поглиблення двосторонніх зв’язків вагоме значення мав офіційний візит до України Президента Польщі Л. Валенси, що відбувся 24–25 травня 1993 р. Одним із головних його результатів стало обговорення функціонування системи європейської безпеки, яка задовольняла б усі зацікавлені держави та участь у ній країн Центрально-Східної Європи, адже у цей час на порядок денний все частіше виносяться питання розширення Північноатлантичного альянсу. Українська політична еліта не випрацювала чіткої позиції щодо даної проблеми. З одного боку, висловлювалось зацікавлення у розширенні взаємодії з євроатлантичними структурами, а з іншого, зважаючи на позицію РФ, яка різко висловила протидію розширенню НАТО на схід, Україна починає балансувати на межі Захід–Схід, займаючи обережну позицію у даному питанні. У цьому контексті намагаючись зменшити вплив Росії шляхом розбудови нового безпекового ландшафту в регіоні українська сторона запропонувала до реалізації РП т.зв. “план Кравчука”, представлений у лютому і травні 1993 року), який передбачав створення певного роду зони безпеки і стабільності в Центрально-Східній Європі з об’єднанням держав Центральної Європи, країн Балтії, європейських країн СНД (крім Росії)¹⁶. Ця пропозиція не отримала підтримку Польщі, яка вбачала у формуванні регіональних безпекових структур суперечність

¹⁵ *Стоєцький С. В.* Україна в зовнішній політиці Республіки Польща: євроатлантичний та європейський інтеграційний вимір... – С. 62.

¹⁶ *Максак Г.* Україна – Польща. Історія двосторонніх відносин у контексті глобальних та регіональних питань безпеки / Геннадій Максак // Українська призма. Між стратегічним партнерством і безпекою. – Київ, 2013. – С. 18–19; *Gibas-Krzak D.* Polsko-ukraińskie partnerstwo polityczne – przeszłość, teraźniejszość i przyszłość (1991–2009) / Danuta Gibas-Krzak // *Doctrina. Studia Społeczno-Polityczne.* – 2009. – Nr 6. – S. 263.

стратегічному виборі Польщі щодо отримання членства в НАТО. Варшава ставила на перше місце співпрацю із західними країнами, що гарантувало підтримку трансформаційних процесів у країні і прискорювало процес прийняття її до НАТО та ЄС, а також взаємодію з країнами Вишеградської групи (Чехією, Угорщиною, Словаччиною), що поділяли її стратегічні цілі¹⁷. Співробітництво з нашою державою на даному етапі не належало до стратегічних пріоритетів зовнішньополітичного курсу РП. Водночас у сфері загальноєвропейської політики безпеки Польща виявляє зацікавленість у євроатлантичній та європейській інтеграції України.

З другої половини 1993 р. і до кінця 1995 р. українсько-польські відносини стають помітно стриманішими або, за визначенням українських дослідників В. Глібова і Д. Горуна – прагматичними¹⁸. Бажання української дипломатії закріпити визначення двосторонніх взаємин на рівні офіційних програм і заяв в категорії “стратегічне партнерство” неоднозначно та суперечливо сприймалися польською стороною. Президент Польщі Л. Валенса в офіційному дискурсі прагнув утримуватися від використання такого формулювання, проте на урядовому рівні ця формула активно використовувалась. У концепції зовнішньополітичного відомства РП у той момент скоріше йшлося про рівень відносин, що означалися як “добросусідство” чи “пріоритетність”¹⁹. Такий підхід Варшави мав у своїй основі декілька як внутрішніх, так зовнішніх чинників.

На парламентських виборах 1993 р. у Польщі до влади повернулися “посткомуністичні” ліві сили, які сформували парламентсько-урядову коаліцію Об’єднання демократичних лівих сил (SLD) і Польської народної партії (PSL). Уряд Вальдемара Павляка (жовтень 1993 – лютий 1995) головні зусилля спрямував на прискорене зближення Польщі зі західними структурами. У квітні 1994 р. РП подала офіційну заявку на вступ до ЄС, а також проводила тісну співпрацю з НАТО, шляхом залучення до численних програм Альянсу. Водночас східній політиці Польщі бракувало стратегічної ініціативи і вона вибудовувалась скоріше як відповідь на геополітичну ситуацію в регіоні, насамперед пов’язану з політикою безпеки²⁰. Польські ліві спробували певною мірою розвинути добросусідські відносини з Росією. Прагнучи приєднатися до НАТО Варшава змушена була зважати на позицію Москви у цьому питанні. Висловлювалися погляди щодо різних рівнів реалізації національних інтересів у співпраці зі східними партнерами.

¹⁷ Гевко В. Україна і Республіка Польща: від багатосторонньої співпраці до стратегічного партнерства / Вікторія Гевко // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / [гол. ред. Л. М. Алексієвцев]. – Тернопіль, 2010. – Вип. 5. У 2 ч.: Україна–Європа–Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку / Міжн. зб. наук. праць на пошану проф. М. М. Алексієвця. – Ч. 1. – С. 141.

¹⁸ Глібов В. В. Українсько-польські відносини в пострадянський період. Деякі аспекти політичного й економічного співробітництва / В. В. Глібов, О. Д. Горун // Політика і час. – 1997. – № 5–6. – С. 17.

¹⁹ Стоєцький С. Концепція стратегічного партнерства в політиці Республіки Польща щодо України / Сергій Стоєцький // Політичний менеджмент. – 2005. – № 3 (12). – С. 153–154.

²⁰ Стрільчук Л. В. Україна – Польща: від добросусідських відносин до стратегічного партнерства... – С. 146.

Польській дипломатії довелося не раз констатувати брак помітних успіхів у процесі політичних та економічних реформ в Україні²¹, що додавало інертності українсько-польським відносинам. Висловлювались побоювання, що надто тісна співпраця з менш афільованою у євроінтеграційні та трансформаційні процеси Україною могла вплинути на швидкість набуття Польщею членства у відповідних організаціях. Сприяло такій позиції і брак чіткої геостратегічної визначеності зовнішньої політики нашої держави, що полягало у формуванні концепції “багатовекторності”. Тобто, європейський та євроатлантичний вектори української зовнішньополітичної стратегії були не домінантними, а лише одним з напрямів такої діяльності. Основні параметри цієї політики було закладено у Постанові Верховної Ради від 2 липня 1993 р. “Про головні напрями зовнішньої політики України”. В документі визначені основні групи національних інтересів, головні застави, напрями та пріоритети зовнішньої політики. Зокрема зазначалося: “У зв’язку з особливостями історичного розвитку і специфікою геополітичного і гео економічного положення України домінантою двосторонніх відносин з прикордонними державами є українсько-російські відносини. Для України вони є стосунками особливого партнерства... Протидіючи будь-яким територіальним претензіям чи спробам втручання у свої внутрішні справи, Україна вживатиме всіх заходів для переведення стосунків з Росією в русло справжнього добросусідства, взаємоповаги і партнерства. Україна спрямовуватиме свої зовнішньополітичні зусилля на те, щоб стати надійним мостом між Росією і країнами Центрально-Східної Європи²².” Водночас щодо Польщі та сусідніх держав на Заході зафіксована необхідність підтримання військово-політичної і соціально-економічної стабільності в регіоні, що впливало з національних інтересів України в галузі безпеки. Вказувалось також на прагнення розвивати рівноправні відносини з країнами ЄС та США, нарощувати рівень своєї участі Раді Північноатлантичного співробітництва та Північноатлантичній асамблеї. Серед найбільш чітко визначених завдань зовнішньої політики України, обґрунтовувалось прагнення стати повноправним членом Ради Європи та розвивати свою зовнішньополітичну активність на субрегіональних напрямках, зокрема щодо входження у структуру Центральноєвропейської ініціативи і підтримки контактів із Вишеградською групою²³.

Вагомим чинником похолодання українсько-польських взаємин було питання ліквідації ядерного арсеналу колишнього СРСР, який знаходився на території України. 26 лютого 1992 р. Президент України Л. Кравчук у Гельсінкі поставив свій підпис під Заключним Актом Наради з питань безпеки та співробітництва у Європі (ОБСЄ), тим самим наша держава підтвердила свої міжнародні зобов’язання та заявила про своє правонаступництво в усіх договорах і домовленостях, узгоджених колишнього СРСР щодо обмеження та скорочення стратегічної наступальної

²¹ Wystąpienie Ministra Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej Andrzeja Olechowskiego na posiedzeniu Komisji Spraw Zagranicznych Senatu Rzeczypospolitej Polskiej na temat głównych elementów Polskiej Polityki Wschodniej (Warszawa, 17 lutego 1994 r.) // Zbiór Dokumentów. – 1994. – Nr 1. – S. 46. (S. 42–54).

²² Постанова Верховної Ради України від від 02.07.1993 “Про основні напрями зовнішньої політики України” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3360-12>.

²³ Там само.

зброї. Водночас в умовах політичної і економічної нестабільності в середині країни 30 вересня 1992 р. міністр закордонних справ України Анатолій Зленко заявив в ООН, що наша держава готова знищити свою ядерну зброю лише за умови надання їй іншими державами гарантій безпеки та фінансової допомоги. Так розпочався процес узгодження і підписання домовленостей, які стосувалися певного протистояння у сфері міжнародних відносин. Зволікання українського керівництва з вирішенням цієї проблеми обернулося тимчасовою міжнародною ізоляцією. У цьому контексті Польща, як союзник Заходу, прагнула розвинути стратегічні відносини з Україною лише після набуття нею без'ядерного статусу, здійснюючи тим самим додатковий політичний тиск на нашу державу. Водночас підписання 14 січня 1994 р. президентами України, Росії і США в Москві меморандуму про виведення з території України ядерних боєголовок, у короткотерміновій перспективі практично не вплинуло на стриманий характер відносин української і польської сторін. Уряд В. Павляка продовжував шукати формулу наповнення східної політики через порозуміння з РФ, відсуваючи взаємини з Україною і Білоруссю на другий план²⁴. Як удар, спрямований проти національних інтересів та не сумісний з утвердженням стратегічних відносин між державами, сприйнято Україною підписання у 1993 р. польсько-російської угоди про будівництво газопроводу через Білорусь і Польщу в обхід території України. Ситуацію загострила також запущена Москвою через дипломатичні канали дезінформація ніби Варшава готова відмовитись від підтримки незалежності України в обмін на дозвіл Росії щодо приєднання Польщі до НАТО²⁵.

Суттєво впливала на українсько-польські відносини і позиція РФ. Польща висловлювалася за рівноправне двостороннє співробітництво з Росією і, незважаючи на політичні непорозуміння, торгово-економічне співробітництво динамічно розвивалося. Однак попри численні консультації та спроби порозуміння, Варшава і Москва так і не дійшли компромісу у питанні розширення Північноатлантичного альянсу. Крім цього, у польського керівництва викликали занепокоєння опубліковані фрагменти нової російської воєнної доктрини та неоімперські прояви у зовнішній політиці Росії, наприклад тези щодо “особливих інтересів” на пострадянському просторі, зокрема і по відношенню до України. Ці території розглядалися як “природна зона міждержавної інтеграції Росії” і пострадянським країнам нав'язувався альтернативний до західного євразійський об'єднавчий вектор, що вписувався у так звану “багатоплярну модель глобалізації” як таку, що відповідала національним інтересам Росії²⁶. Побоюючись посилення впливів Росії на сусідні з Польщею країни, насамперед Україну, польська дипломатія під керівництвом міністра закордонних справ Анджея Олеховського розпочала активну діяльність у напрямку розвитку відносин з східними сусідами, підтримки там демократії та ринкових перетворень²⁷. Візія цих взаємин будувалася на баченні Києва, на взамін Москви,

²⁴ Стрільчук Л. В. Україна – Польща: від добросусідських відносин до стратегічного партнерства... – С. 147.

²⁵ Gibas-Krzak D. Polsko-ukraińskie partnerstwo polityczne – przeszłość, teraźniejszość i przyszłość (1991–2009) – S. 264.

²⁶ Троян С. Україна у контексті російської візії інтеграції / Сергій Троян // Україна–Європа–Світ. – Вип. 3: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / [гол. ред. Л. М. Алексієвцев]. – Тернопіль, 2009. – С. 64.

²⁷ Burant S. R. Polska polityka wschodnia – granice możliwości. – S. 89.

як ключового партнера Варшави на Сході²⁸. Пожвавлення українсько-польських відносин відбувається на тлі російсько-білоруського зближення.

У 1994 р. відбулися певні зрушення у двосторонньому діалозі, в тому числі і у питаннях безпеки. Позиція Варшави щодо активізації відносин була пов'язана зі зменшенням критики з боку Західних країн відносно України та її прогресом у відносинах з НАТО. Відбувалося напрацювання важливих двосторонніх документів. У березні 1994 р. було підписано “Декларацію міністрів закордонних справ України та Польщі про принципи формування українсько-польського партнерства”²⁹. В документі було заявлено про важливість двосторонніх відносин і зроблено особливий акцент на прагнення обох країн сприяти зміцненню безпеки в Центральній-Східній Європі та стабілізації політичної ситуації в регіоні. Однак формулу “стратегічне партнерство” у документі замінено терміном “тісне партнерство”. Тоді ж було підписано Угоду між Урядом України і Урядом РП про збереження місць пам’яті і поховання жертв війни та політичних репресій³⁰. Таким чином на офіційному рівні був започаткований діалог щодо нівелювання наслідків минулих конфліктів, які розпалювали міжнародний антагонізм.

Підтримуючи Україну на шляху трансформації, польські політичні еліти прагнули допомогти їй у поглибленні відносин із західними структурами, як в межах загальноєвропейської інтеграції, так і з прилученням до регіональної співпраці. Польща активно сприяла бажанню України приєднатися до регіональної організації Центральноєвропейської ініціативи, а також розпочати конкретну співпрацю з субрегіональним формуванням – Вишеградською групою. За підтримки польського уряду у червні 1994 р. Україна підписала Угоду про партнерство та співробітництво з Європейським Союзом, а згодом у вересні 1995 р. стала членом Ради Європи.

Активізації зазнало військово-політичне співробітництво Польщі та України. З приходом до влади в Україні у 1994 р. Леоніда Кучми вдалося покращити відносини з Росією, що, в свою чергу, дозволило спочатку розпочати двосторонній діалог, а згодом перейти й до конкретних військових завдань у взаємодії з НАТО. Україна першою з країн СНД у лютому 1994 р. приєдналася до програми НАТО “Партнерство заради миру”. Реалізуючи завдання забезпечення спільної безпеки і оборони, польські та українські військові з’єднання були задіяні в навчаннях НАТО “Міст співпраці – 1994”, що відбулися у Польщі³¹. Водночас, у питанні розширення Альянсу на Схід позиція України залишалась суперечливою. Київ побоювався, що приєднання Польщі до євроатлантичних структур перетворить Україну на буферну зону у протистоянні Росії і НАТО. Така позиція не могла не позначитися на рівні двосторонніх відносин.

²⁸ Czachor R. Miejsce Federacji Rosyjskiej w polskiej polityce wschodniej. Bilans 20-lecia / Rafał Czachor // Wrocławski Przegląd Międzynarodowy. – 2011. – № 2. – S. 116.

²⁹ Декларація Міністрів закордонних справ України та Республіки Польща про принципи формування українсько-польського партнерства від 21.03.1994 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/616_072 (18.06.15)

³⁰ Угода між Урядом України і Урядом Республіки Польща про збереження місць пам’яті і поховання жертв війни та політичних репресій від 21.03.1994 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/616_014 (18.06.15).

³¹ Чорна Н. Польсько-Українські відносини в контексті інтеграції Польщі до НАТО та ЄС / Наталія Чорна // Україна–Європа–Світ. – Вип. 2: Міжн. зб. наук. праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / [гол. ред. Л. М. Алексієвець]. – Тернопіль, 2009. – С. 151.

Польсько-українські стосунки отримали нову динаміку за часів президентства Леоніда Кучми в Україні (1994–2004) і Александра Квасневського в Польщі (1995–2005). Посилення двостороннього діалогу, що намітилось у 1994–1995 роках, активізувалось у 1996 р., коли відбулося чимало важливих зустрічей на найвищому рівні та було підписано низку міждержавних документів, які поступово вивели взаємини України і Польщі в категорію стратегічного партнерства.

У Польщі з пересторогою поставилися до обрання в Україні проросійськи налаштованого кандидата Л. Кучми. Існували побоювання, що наша держава, на зразок Білорусі, розпочне поглиблювати міждержавну співпрацю з Росією не лише в торгово-економічній, а й у військовій сфері, приєднавшись до Організації договору про колективну безпеку (ОДКБ), яку Москва намагалася подавати як реальну альтернативу НАТО в регіоні. Зрештою адміністрація Л. Кучми на початковому етапі не надавала польському вектору достатньої ваги, концентруючись на покращенні економічної ситуації в Україні і розбудові добрих стосунків з Росією. Однак потребуючи західної фінансової допомоги для розв'язання внутрішньоекономічних проблем, Україна вимушена була шукати “посередника” на шляху налагодження зв'язків з Європою. Серед партнерів України таку роль об'єктивно могла виконувати РП. Про що і було заявлено під час візиту Л. Кучми до Варшави у січні 1995 р. Для польської сторони то був важливий сигнал, що Україна хоче мати не тільки добрі стосунки із Заходом та Сходом, але також із Польщею³².

Позитивні сигнали з обох столиць щодо відновлення повноцінного діалогу привели до інтенсифікації також економічних відносин, зокрема транскордонного співробітництва (домовлено про розширення діяльності в Євросередині Карпати, постало ще в 1993 р., утворено новий Євросередині Буг). У політико-дипломатичній сфері у другій половині 1995 р. відновлено діяльність Консультативного комітету президентів двох держав, на який було покладено функції координатора всього обсягу українсько-польського співробітництва.

У червні 1996 р. на запрошення новообраного Президента РП А. Квасневського відбувся візит Л. Кучми до міста Ланьцут в Польщі, у якому проходила зустріч керівників європейських країн щодо проблем розширення ЄС та НАТО. Заява України на саміті про відсутність намірів протистояти розширенню НАТО на Схід, більше того, наголос на тому, що вступ Польщі до НАТО відіграє позитивну роль у формуванні безпеки в Центрально-Східній Європі та для України, позитивно були сприйняті як польською дипломатією, так і Заходом. До того ж, загострення розбіжностей між Росією і США щодо безпекових проблем центрально-східного регіону, посилюють зацікавлення останньої українськими проблемами, а також зміцнюють роль нашої держави у якості стабілізуючого фактору в побудові нової системи безпеки в Центрально-Східній Європі³³. Таким чином у ставленні до просування Альянсу на Схід, що було одним із стратегічних завдань зовнішньої політики РП, позиції сусідніх держав поступово зближувалися. Водночас Київ прагнув підтримки для європейських устремлінь України.

³² Драус Я. Дослідження польсько-українських стосунків у 1991–2008 роках: нарис проблематики. – С. 34

³³ Стрільчук Л. Польща – Україна: шлях від добросусідства до стратегічного партнерства (кінець ХХ – початок ХХІ століття) / Л. В. Стрільчук // “Гілея: науковий вісник”: Збірник наукових праць. – К., 2014. – Вип. 85 – С.44 43–48.

Новий проєвропейський курс української політики було закріплено під час офіційного візиту Л. Кучми до Варшави 25–26 червня 1996 р. У ході зустрічі відбулося підписання Спільної декларації Президента України і Президента Республіки Польща, де чітко сформульована ідея про розвиток стратегічного партнерства між країнами³⁴. Важливим для нашої держави було те, що це партнерство мало ґрунтуватися “на спільних європейських інтересах”, а також, що “Україна і Республіка Польща надаватимуть собі взаємну підтримку у прагненні якнайшвидше інтегруватися в європейські політичні та економічні структури, а також структури безпеки”³⁵. Отже, європейський вектор української зовнішньої політики поступово перетворювався на пріоритетний, а курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію ставав ключовою стратегічною метою. Водночас вагомою засадою польської політики стало сприяння Україні в інтеграції в європейські організації. Зокрема, наслідком цих подій стала підтримка членства України в Центральноєвропейській ініціативі.

З 1996 року інтенсивність польсько-українських контактів зростала на різних щаблях співпраці. Збільшилась динаміка торгівельного обороту, що було наслідком багатьох урядових домовленостей: угоди про безвізовий режим від 25 червня 1996 р., (почав діяти 8 вересня 1997 р.), відкриття нового прикордонного переходу Корчова–Краковець в 1998 р., численним українсько-польським торгово-економічним виставкам та форумам у Криниць, Жешові, Кросні (все РП) та Львові тощо³⁶. Важливим наслідком візиту прем’єра Влодзімежа Цімошевича до Києва в жовтні 1996 р. було узгодження питання щодо будівництва нафтопроводу Одеса–Броди–Гданськ, який дозволив би транспортувати каспійські нафту до Європи через Україну. Цей проєкт мав стратегічне значення для нашої держави, адже дозволяв послабити енергетичну залежність від Росії. Затягування польської сторони з побудовою ділянки Броди–Гданськ (українську частину від Одеси до Бродів побудовано 2001 р.) було пов’язано зі зміною економічної кон’юнктури, зокрема, відсутністю гарантій безперебійних поставок необхідних обсягів нафти. Не вирішеним дане питання залишається і до сьогодні.

Польський і український політикуми теж демонстрували відкритість та прагнення до зближення. 25–27 березня 1996 р. в Луцьку відбулося спільне засідання депутатів Сейму Польщі і народних депутатів України, а у червні 1996 р. польський Рух і Народний Рух України підписали меморандум “Стратегічне партнерство Польщі й України”, у якому пропонувалася низка ініціатив з інтенсифікації контактів, вдосконалення механізмів інституційної співпраці, а також заходи співпраці у сфері європейської інтеграції та у військовій сфері³⁷.

У сфері оборонної політики країни зобов’язалися спільно працювати для досягнення безпеки і стабільності у Європі та центрально-східному регіоні, а також про

³⁴ Спільна декларація Президента України і Президента Республіки Польща від 25.06.1996 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/616_088 (08.03.2016)

³⁵ Там само.

³⁶ Драус Я. Дослідження польсько-українських стосунків у 1991–2008 роках: нарис проблематики. – С. 35.

³⁷ Ільчук І. Формування українсько-польських політичних відносин на рівні стратегічного партнерства (1994–1999 рр.) / Ірина Ільчук // Наукові записки ТНПУ імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. Зуляка. – Тернопіль, 2014. – Вип. 2. Ч. 2. – С. 134.

проведення спільних військових навчань³⁸. Результати переговорів міністрів оборони Валерія Шмарова і Збігнева Оконьського під час зустрічі в Сольні (РП) 4–5 листопада 1995 р. лягли в основу підписаної 10 листопада 1996 р. угоди між Урядом України і Урядом РП про взаємні поставки озброєння, військової техніки та надання послуг у військово-технічній галузі. Офіційна позиція України щодо не заперечення ані права Альянсу на розширення, ані права країн Центральної Європи приєднатися до нього, незважаючи на внутрішньополітичні дискусії та критичне ставлення Москви до цього питання, сприяла посиленню підтримки Польщею інтересів України на Заході. Зокрема А. Квасневський рішуче підтримав підписання у процесі розширення НАТО угоди “Україна–НАТО”, на зразок тої що планувалася до підписання з Росією³⁹.

Однак, значною перешкодою на шляху повноцінного партнерства Києва з Північноатлантичним альянсом було питання розміщення ядерної зброї на території нових членів. Польща розуміла занепокоєння України, яка перед цим добровільно позбулася третього в світі за розміром ядерного арсеналу, однак не могла погодитися аби треті країни могли впливати чи ставити умови НАТО у процесі розширення. Зрештою після заяви Північноатлантичної ради 10 грудня 1996 р. про відсутність у НАТО планів та потреби розміщувати ядерний арсенал на території нових країн-членів, порозуміння вдалося досягти і в українсько-польському діалозі. Компроміс було підтверджено в комюніке за результатами засідання ККП України і Польщі, що відбулося за участю глав держав 23 січня 1997 р.⁴⁰ Відтак 9 липня 1997 р. у Мадриді між Україною і НАТО була підписана Хартія про особливе партнерство, яка виводила відносини нашої держави з Північноатлантичним альянсом на новий рівень і дозволяла Україні долучатися до миротворчих операцій НАТО, а також безсумнівно вплинула на зближення інтересів України та Республіки Польща у сфері безпеки. Як результат, 26 листопада 1997 р. укладено міжурядову угоду про створення спільного військового підрозділу “Укрполбату” для участі в міжнародних миротворчих операціях (зокрема був задіяний у Косово і Іраку).

Для поглиблення політичних та суспільних зв'язків суттєвою перешкодою у відносинах України і Польщі залишалося вирішення цілого комплексу проблем, пов'язаних з складними сторінками історичного минулого обох народів. Процес зменшення впливу історичної пам'яті на сучасні політичні відносини та переведення дискусій переважно в гуманітарну площину започатковано під час офіційного візиту А. Квасневського до Києва у травні 1997 р. Вагомим результатом зустрічей керівництва держав стала Спільна заява Президентів України і Республіки Польща “До порозуміння і примирення” від 21 травня 1997 р., у якій задекларовано, що “шлях до щирої дружби та єднання пролягає, насамперед, через правду і взаєморозуміння”⁴¹. У документі також зазначалося “складаємо

³⁸ *Gibas-Krzak D.* Polsko-ukraińskie partnerstwo polityczne – przeszłość, teraźniejszość i przyszłość (1991–2009) – S. 264.

³⁹ *Стоцький С. В.* Україна в зовнішній політиці Республіки Польща: євроатлантичний та європейський інтеграційний вимір... – С. 79.

⁴⁰ *Стоцький С. В.* Україна в зовнішній політиці Республіки Польща: євроатлантичний та європейський інтеграційний вимір... – С. 81.

⁴¹ Спільна заява Президентів України і Республіки Польща “До порозуміння і примирення” від 21.05.1997 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/616_005 (18.02.2016)

шану безвинним – закатованим, полеглим і примусово переселеним українцям та полякам. Засуджуємо винуватців їхніх страждань. Разом з тим, висловлюємо вдячність всім, хто впродовж тих важких років сприяв українсько-польському зближенню”⁴². Водночас у чергове підкреслено добросусідський та стратегічний характер українсько-польських відносин на шляху України і Польщі до Європи, а також відданість демократичним цінностям та повазі до прав людини. Таким чином двосторонні відносини поступово наповнювалися змістом стратегічного партнерства з відповідним динамізмом та цілеспрямованістю в політичній, економічній і гуманітарних сферах.

У 1997 р. новий правотериський уряд Єжи Бузека взяв на себе зобов’язання впровадити у РП “чотири великі реформи” (пенсійну, освіти, охорони здоров’я й адміністративного устрою). Важливі реформам додавала і щораз реальніша перспектива вступу Польщі до ЄС, яка вимагала відповідних змін політики на міждержавному рівні. Для польської дипломатії, з огляду на деклароване стратегічне партнерство з Україною, важливою була підтримка зближення нашої держави з європейськими структурами, привернення якнайбільшої уваги США та ЄС до утвердження України в її європейському виборі, прямій підтримці процесів трансформації та внутрішніх реформ.

В 1998 р. продовжилась інтенсифікація українсько-польського діалогу, що проявилось в рекордній кількості як дво-, так і в багатосторонніх зустрічей на найвищому рівні та плідних результатах цих зустрічей. Так лише президенти двох держав зустрічалися шість разів. Така динаміка двосторонніх відносин свідчила про те, що українсько-польські контакти виходили на відповідний рівень “стратегічного партнерства”. Підтверджували це і зовнішньополітичні програми польського уряду⁴³.

Наприкінці 1998 р. за ініціативи міністра закордонних справ Польщі Б. Геремика засновано Українсько-польську конференцію з питань європейської інтеграції, у якій брали участь урядовці та дипломатичні представники двох держав. Вона стала важливим інструментом передачі польського досвіду з трансформації суспільно-політичного устрою та взаємодії з європейськими структурами. В перспективі східний кордон РП мав стати кордоном ЄС і польська влада прагнула аби цей кордон не став цивілізаційним бар’єром⁴⁴. Зокрема, як тоді відзначив відомий американський політолог польського походження Збігнєв Бжезінський в інтерв’ю польським медіа, “Україна повинна відчувати, що західні сусіди вважають її частиною Європи і що, незважаючи на труднощі, вона може піти дорогою, подібною до Польщі. У протилежному випадку там може повторитися білоруський сценарій”⁴⁵.

Відповідні побоювання існували також і в Україні. Українське керівництво висловлювало занепокоєння, що прискорене розширення НАТО та ЄС на Схід без

⁴² Спільна заява Президентів України і Республіки Польща...

⁴³ *Geremek B.* Informacja ministra spraw zagranicznych o podstawowych kierunkach polityki zagranicznej Polski. Przedstawiona na 13 posiedzeniu Sejmu RP III kadencji – 5 marca 1998 r. / Bronisław Geremek // *Exposé ministrów spraw zagranicznych 1990–2011.* – Warszawa, 2011. – S. 155.

⁴⁴ *Льчук І.* Формування українсько-польських політичних відносин на рівні стратегічного партнерства (1994–1999 рр.). – С. 134.

⁴⁵ *Bosacki M.* Uwierzyć w Ukrainę / M. Bosacki // *Gazeta Wyborcza.* – 1998. – 10 października.

врахування інтересів України може бути чинником нового геополітичного розподілу Європи, т. зв. Ялти 2⁴⁶. Що в сучасних умовах означало формування такої геополітичної структури, в якій Україні відводилася роль буферної держави між Заходом і Росією, з домінуючим політичним впливом останньої. Водночас слід констатувати, що, незважаючи на численні політичні заяви про вірність України європейському вибору й формальні кроки української влади в цьому напрямі, зовнішньополітичний курс у цілому не знайшов логічного продовження у практичній площині. Більше того, характерною ознакою української дипломатії була політика балансування між Заходом і Росією, відповідно до тогочасної внутрішньополітичної кон'юнктури. Водночас ідея “багатовекторності” навряд чи відповідала національним інтересам України, навіть з огляду на невизначеність цих самих “векторів” і політичних пріоритетів: проголошувалися гасла постійного, тимчасового чи активного нейтралітету й позаблоковості, європейської і євроатлантичної інтеграції при збереженні стратегічного партнерства з Росією, курсу “до Європи разом з Росією”, поглиблення інтеграційних процесів на пострадянському просторі (ЄврАзЕс і СЕП) тощо⁴⁷.

Крім цього, на зовнішньополітичну сферу суттєво впливало ускладнення внутрішньополітичної ситуації в Україні. Вбивство журналіста Георгія Гонгадзе, у якому підозрювалось вище керівництво країни, “касетний скандал” та звинувачення у продажу Іраку радіолокаційних комплексів “Кольчуга”, попри ембарго, встановлене Радою Безпеки ООН, спричинили міжнародну ізоляцію Л. Кучми. Водночас зовнішня політика Києва продовжувала залишатися суперечливою. З одного боку – відставка “реформаторського” і “прозахідного” уряду Віктора Ющенка та розгляд варіантів приєднання до угоди про формування Єдиного економічного простору (ЄЕП), пропалаваного Росією, свідчили щонайменше про сповільнення євроінтеграційного курсу, з іншого – у 2002–2003 рр. Верховна рада прийняла нові редакції концепції національної безпеки та закону про основні засади внутрішньої і зовнішньої політики України у яких задекларовано курс на підготовку до вступу в ЄС і НАТО.

Невизначеність зовнішньополітичної стратегії української держави на рубежі ХХ–ХХІ ст., гальмування реформ, політична криза в Україні та її негативний вплив на міжнародний імідж нашої держави, а також не врегульованість питання спільного історичного минулого обох держав (зокрема, питання подій на Волині 1943 р., проблема військових поховань тощо), призвели до того, що динаміка українсько-польських відносин після інтенсифікації у 1996–1999 рр., зазнала певного спаду. За таких обставин, частина польської політичної та інтелектуальної еліти вважала сумнівною доцільність подальшого поглиблення українсько-польських відносин, а український напрям у закордонній політиці Польщі було схарактеризовано як “політичний романтизм”. Підґрунтям таких тверджень стали побоювання, що інтенсивний діалог Варшави і Києва в умовах політичної невизначеності позиції України

⁴⁶ Йдеться про Ялтинську конференцію – дипломатичну зустріч лідерів антигітлерівської коаліції США, Великобританії й СРСР, яка відбулась 4–11 лютого 1945. На конференції обговорено і закріплено комплекс заходів пов'язаних із закінченням Другої світової війни, а також формування повоєнного ладу в Європі, зокрема облаштування повоєнних кордонів між державами. Важливим наслідком цієї зустрічі став геополітичний розподіл сфер впливу на європейському континенті поміж СРСР і Заходом.

⁴⁷ *Віднянський С.* Еволюція зовнішньої політики України (1991–2006 рр.) / С. В. Віднянський, А. Ю. Мартинів // Український історичний журнал. – 2006. – Вип. 4, (№ 469). – С. 38.

може загальмувати поступ РП до ЄС. Активне лобіювання Польщею інтересів нашої держави не лише не отримало підтримку, а й відверто негативно сприймалося окремими членами Євросоюзу, зокрема Німеччиною, Францією, Італією та ін., що продовжували вважати Україну сферою впливу РФ. Водночас у Польщі теж існували побоювання щодо можливого розвороту Києва у бік Росії, адже українське керівництво неодноразово декларувало прагнення до поглиблення соціально-економічної та політичної співпраці з північним сусідом. У такій ситуації спостерігається переорієнтація РП на вирішення внутрішніх проблем держави, а також висловлювалися погляди, що Польщі слід уникати будь-яких офіційних зобов'язань щодо всебічної підтримки України в її інтеграції у ЄС і євроатлантичні структури. Таким чином, враховуючи, що рівень стратегічного партнерства визначається тим, наскільки збігаються життєво важливі стратегічні інтереси двох держав, формування розбіжностей щодо зовнішньополітичних цілей та процесу демократичних перетворень, свідчило про те, що українсько-польське стратегічне партнерство у цей час фактично опинилось під загрозою, носячи переважно декларативний характер.

Загострювало відносини двох країн також обговорення складних проблем минувшини. Увага Києва і Варшави насамперед була зосереджена на питаннях впорядкування місць пам'яті і поховання жертв війни і репресій. Згадувана уже спільна декларація Президентів РП і України про порозуміння і єднання від 21 травня 1997 р. стала тим фундаментом, з якого розпочався діалог щодо важких сторінок історичної спадщини українсько-польських відносин. Незабаром по тому, в листопаді 1998 року український уряд створив Державну міжвідомчу комісію у справах жертв війни і політичних репресій, яка спільно з польською Радою збереження пам'яті війн і страждань, починаючи з 1999 року розпочали реалізацію двосторонніх зобов'язань⁴⁸. Водночас у суспільному розрізі вирішення вказаних проблем виявилось набагато складнішим і тривалішим процесом. Це зокрема стосувалося відновлення польського військового меморіалу на Личаківському цвинтарі, подій на Волині під час Другої світової війни, а також українських військових поховань і вшанування пам'яті репресованих українців у Польщі та суперечки щодо греко-католицької кафедри в Перемишлі (справа костелу кармелітів). Зокрема, протягом другої половини 90-х років ХХ ст. – на початку ХХІ ст. проблема упорядкування польського Цвинтаря орлят у Львові неодноразово була предметом переговорів між президентами України і Польщі. Водночас, емоційні висловлювання політичних сил і розгорнута кампанія конфронтаційного характеру у засобах масової інформації з обох боків, що подекуди доводили навіть до вандалізму, підривали політичні домовленості керівництва держав⁴⁹. Наслідком загострення конфронтації стала відміна візиту А. Квасневського в Україну в 2003 р., приводом до чого послужила ситуація навколо відкриття Цвинтаря орлят, а також гостра дискусія в Польщі з приводу трагічних волинських подій 1943–1944 рр., що виникла напередодні

⁴⁸ Драус Я. Дослідження польсько-українських стосунків у 1991–2008 роках: нарис проблематики. – С. 37.

⁴⁹ Детальніше див.: Хахула Л. Проблема відновлення польського військового меморіалу у Львові в польській та українській пресі кінця ХХ – початку ХХІ століття / Любомир Хахула // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / [відп. ред. Микола Литвин]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2014. – Вип. 7. – С. 119–138.

60-ї річниці цих подій. Як слушно зауважив з цього приводу Яцек Куронь: “Якщо ми хочемо увіковічення польських жертв на Волині чи Поділлі, то не можемо відмовляти в такому праві також українцям. Гідне поховання померлих, вбитих, замордованих – це елементарний обов’язок живих, одна із підстав Європейської цивілізації”⁵⁰. Зрештою, після президентських виборів в Україні 2004–2005 рр. та Помаранчевої революції, у якій Польща та її громадянська активність активно підтримали демократичні устремління українського народу, новообраний президент В. Ющенко під час виступу в Раді Європи запевнив польське суспільство, що сприятиме вирішенню цієї проблеми. Після нетривалих дебатів у Львівській міській раді депутати підтримали компромісні рішення українсько-польської міжвідомчої комісії по врегулюванню цього питання і 24 червня 2005 р., за участю президентів Польщі й України, на Личаківському цвинтарі було відкрито меморіал загиблим воїнам Української галицької армії та Цвинтар орлят⁵¹.

Окремо обговорювалися і вирішувалися на вищому офіційному рівні також питання українських військових поховань і вшанування жертв репресій у Польщі, зокрема акції “Вісла”. Проведення останньої ще у 1990 р. було засуджено Сенатом РП. У 2002 р. під час вшанування річниці трагедії президент Польщі О. Квасневський висловив співчуття українському народу з приводу виконання цієї акції, а у 2007 р. президенти Польщі Лех Качиньський і України Віктор Ющенко в спільній заяві засудили операцію “Вісла”, наголосивши що ті події суперечили основоположним правам людини. Отже, тривалі суспільні і політичні дискусії щодо подолання історичних стереотипів і відновлення історичної пам’яті стали одним з важливих етапів налагодження українсько-польських відносин у 90-х роках ХХ – на початку ХХІ ст.

Зважаючи на концепцію власної національної безпеки, Польща була зацікавлена в існуванні стабільної, передбачуваної, економічно і політично незалежної української держави. Відтак ініціативу у розвитку двосторонніх відносин перебрало на себе польське керівництво. Президент РП А. Квасневський, що мав добрі стосунки з Л. Кучмою, розуміючи важливість посередницької місії Варшави, проводив чітку лінію на підтримку України. Протягом 2001 р. польський президент двічі (в Казимижі Дольному і в Ланцуті) організовував зустрічі української влади і опозиції, намагаючись налагодити між ними діалог. Крім цього, А. Квасневський неодноразово порушував українську тему на міжнародних зустрічах і форумах, зокрема під час переговорів із президентом США у 2002–2003 роках. Важливе значення мала проведена 15 жовтня 2002 р. у Варшаві міжнародна конференція “Україна в Європі” за участю президентів Польщі, України, Швеції, українських і польських політичних лідерів, високопоставлених представників Європейського Союзу і НАТО. Відвертий діалог учасників зібрання щодо місця України відносно формування нового євроатлантичного простору, безперечно знизили напругу як у стосунках України із Заходом, так і у внутрішньополітичних дискусіях – по лі-

⁵⁰ *Berdychowska B.* Chłodne pogranicze / В. Berdychowska, J. Kuron // *Gazeta Wyborcza.* – 1998 – 29 października.

⁵¹ *Хахула Л.* Проблема відновлення польського військового меморіалу у Львові в польській та українській пресі кінця ХХ – початку ХХІ століття. – С. 135.

нії: президент – опозиція⁵². Уряди Лешика Міллера та Марека Бельки підтримали проукраїнську позицію А. Квасневського. На початку 2003 р. польська дипломатія виступила з ініціативою вироблення “східного виміру” політики Європейського Союзу, який містив би і концепцію особливих відносин з Україною. Пропозиції Польщі охоплювали необхідність чіткого визначення перспективи членства в ЄС для України, а також негайного надання Україні статусу країни з ринковою економікою⁵³.

Ще більш виражений характер мала підтримка офіційною Варшавою політики Києва на зближення з НАТО. Зміна загальної геополітичної ситуації у світі після терактів у США 11 вересня 2001 р. та формування нових відносин між Північноатлантичним альянсом та Росією сприяли також посиленню співпраці по лінії Україна–НАТО. Так, на засіданні РНБОУ 23 травня 2002 р. було ухвалено проект стратегії відносин з Альянсом, що передбачав кінцевою метою повноцінне членство у ньому. Крім цього, 19 червня 2003 р. Верховна Рада України прийняла Закон “Про основи національної безпеки України”, що визначав одним з основних пріоритетів державної політики в сфері національної безпеки набуття членства в НАТО⁵⁴. Рішення України в майбутньому інтегруватися в Організацію Північноатлантичного договору, загалом позитивно сприймалося на Заході, а також відповідало духу українсько-польського стратегічного партнерства. Польща активно виступала за впровадження в Альянсі принципу “відкритих дверей” щодо країн Центрально-Східної Європи, зокрема й України. Польські експерти надавали консультаційну підтримку українській стороні в межах роботи Комісії “Україна–НАТО” і підготовці дорожньої карти у двосторонніх відносинах – Плану дій “Україна–НАТО”, а крім цього польський уряд послідовно виступав за приєднання нашої держави до Плану дій щодо членства у НАТО (ПДЧ).

Однак можливості підтримки Польщею України на її шляху до НАТО суттєво обмежувались непослідовністю українського керівництва на зовнішній арені та недотриманням демократичних стандартів у внутрішній політиці. З наближенням президентських виборів 2004 р. Західні країни все частіше стали висловлювати занепокоєння з приводу стану демократії й забезпечення прав людини в Україні, їх відповідності т. зв. Вашингтонським критеріям, виконання яких у перспективі мало стати підставою для отримання ПДЧ. Це привело до того, що напередодні Стамбульського саміту НАТО у червні 2004 р., попередні сигнали про можливість формального запрошення України на цьому форумі до участі в ПДЧ були нівельовані. Водночас РП як дійсний член Альянсу, хоч і дотримувалась загальної лінії, намагалась формувати свою позицію в українській справі по-можливості гнучкіше та зменшувати негативні для України наслідки⁵⁵. Підтримуючи ідею надання Україні ПДЧ, польська дипломатія наголошувала на необхідності виконання Києвом необхідних демократичних трансформацій та проведенні економічних реформ.

⁵² Драус Я. Дослідження польсько-українських стосунків у 1991–2008 роках: нарис проблематики. – С. 37.

⁵³ Киридон А. Україна – Республіка Польща: етапи, реалії та перспективи відносин / А. Киридон // Зовнішні справи. – 2013. – № 11. – С. 18–21.

⁵⁴ Закон “Про основи національної безпеки України” № 964-IV від 19.06.2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/964-15> (20.03.2016)

⁵⁵ Стосцький С. В. Україна в зовнішній політиці Республіки Польща: євроатлантичний та європейський інтеграційний вимір... – С. 93.

З ходом президентської кампанії 2004 р. внутрішньополітичне протистояння в Україні поступово знову загострювалося. Головна боротьба точилася між лідером опозиційної “Нашої України” Віктором Ющенком, який декларував проведення інституційних реформ, репрезентував проєвропейську орієнтацію та підтримувався Заходом, а також тогочасним прем’єром Віктором Януковичем, лідером Партії регіонів, якого підтримували президент Л. Кучма, олігархічні клани та РФ. Відповідно по мірі наближення терміну президентських виборів, у зовнішній політиці Президент України Л. Кучма все більше схилявся до поглиблення відносин з Москвою. Зокрема Україна підписала (хоч і з застереженнями) Угоду про формування Єдиного Економічного простору (ЄЕП), посилювалася інтеграція з Росією в енергетичній сфері. Важливим чинником у цьому напрямі стало вилучення у липні 2004 р зі закону про засади внутрішньої і зовнішньої політики формулювання, де йшлося про те, що стратегічною метою України є членство в Європейському Союзі та НАТО⁵⁶.

Під час президентських виборів, які відбулись у жовтні–листопаді 2004 р., дії української влади, що зумовили фальсифікацію волевиявлення громадян, засвідчили її небажання дотримуватися демократичних стандартів. Як наслідок, в Україні розпочалися акції громадянської непокорі та масові вуличні маніфестації, в яких провідники опозиції Віктор Ющенко та Юлія Тимошенко закликали українську та світову громадськість не визнавати їх результати. Відповідно занепокоєння перебігом голосування та сумніви щодо того, що офіційні результати виборів відповідають демократичним нормам висловили ОБСЄ, США, країни Євросоюзу, зокрема й Польща.

У період президентської кампанії 2004 р. головними чинниками самоідентифікації виступали не стільки програми кандидатів, скільки система цінностей і зовнішньополітичні орієнтири, які з ними уособлювалися. Опозиційний кандидат В. Ющенко асоціювався зі західним вектором, хоча й отримував від Заходу на початку здебільшого моральну підтримку, тоді як підтримку урядовому табору відкрито і приховано надав Кремль. Події на Майдані засвідчили сталу геополітичну орієнтацію значної частини українського суспільства на європейські стандарти і цінності. Відстоювання українцями демократичних свобод і власного вибору було з натхненням зустрінуте не лише польською політичною й інтелектуальною елітою, але й зруйнувало чимало стереотипів твердо вкорінених у свідомості поляків. Боротьба українців за свою гідність і права співвідносились польським суспільством з власними ідеалами боротьби часів “Солідарності”, а тому Україна стала сприйматися близькою і дружньою країною. Підтримка “помаранчевого табору” відчувалася на багатьох рівнях (урядовому, громадському, медійному), а тому в польському дискурсі закріпилася думка, що революція на Майдані досягла успіху значною мірою завдяки польській допомозі у вирішенні політичної кризи⁵⁷.

Сейм і уряд РП (прийнято ухвали “У справі забезпечення громадянських прав і вільного характеру виборів в Україні”, “Звернення до Верховної Ради України” та “Заяву Сейму Республіки Польща у зв’язку з президентськими виборами в Україні”), провідні польські політичні кола та їх діячі (у Києві на підтримку

⁵⁶ Драус Я. Дослідження польсько-українських стосунків у 1991–2008 роках: нарис проблематики. – С. 37.

⁵⁷ Машкевич М. Східна польська політика у XX – на початку XXI ст.: концепції та інтерпретації / Маріуш Машкевич; [пер. з польськ.]. – К, 2015. – С. 262.

протестувальників зі сцени виступили колишній президент Польщі Лех Валенса і мер Варшави Лех Качиньський) засуджували фальсифікації і зловживання на виборах, а також активно солідаризувалися з боротьбою українців за свої демократичні права. Обрані до Європарламенту польські депутати (Міхал Каменський, Адам Білян, Єжи Бузек, Яцек Саріуш-Вольський, Броніслав Геремек, Гражина Станішевська, Влодзімеж Цімошевич) розгорнули активну пропагандистську кампанію при обговоренні перебігу подій в Україні й захисті української опозиції, спонукаючи активізувати політику ЄС в українському напрямі⁵⁸.

Важливою була участь Президента РП Александра Квасневського, який виконував посередницьку місію у залагодженні політичного конфлікту. Польському керівникові уже доводилося налагоджувати діалог влади і опозиції під час політичної кризи в Україні на початку 2000-х років. До того ж, у нього склалися хороші стосунки з Леонідом Кучмою, який у критичних ситуаціях схильний був йому довіряти. Опозиція теж активно підтримувала ідею залучення польських переговорників для вирішення конфлікту. Водночас, “блакитний табір” з пересторогою ставився до польського президента, бо вважав його відкритим симпатиком В. Ющенка.

Під час переговорів А. Квасневський як виразник єдиної спільноти Заходу виступав модератором діалогу між конфліктуючими політичними силами і доклав чимало зусиль для досягнення порозуміння. Президент Польщі ще до початку роботи “круглого столу” провів телефонні переговори з Л. Кучмою намагаючись відшукати точки дотику влади з опозицією. За наслідками цих перемовин до Києва вже 24 листопада прибула урядова польська делегація, очолювана Станіславом Цьосиком (також у її складі були Г. Шляйфер і В. Зайончковський з МЗС, а також О. Іваняк, Я. Клочковський з Канцелярії Голови Ради Міністрів). Переговорники мали намір зустрітися не лише з українським керівництвом, але й обговорити можливі варіанти дій з представниками українських промислово-олігархічних груп, аби ті врешті погодились на компроміс⁵⁹.

РП, яка незадовго до того стала членом ЄС, важливо було узгодити свої позиції з європейськими партнерами, аби проблема України була в епіцентрі уваги Брюсселя. А. Квасневському вдалося заручитися підтримкою західних лідерів і до участі у “круглому столі” між українською владою і опозицією долучилися Президент Литви Валдас Адамкус, Верховний представник ЄС із зовнішньої політики і безпеки Хав’єр Солана та генеральний секретар ОБСЄ Ян Кубіч. Росії, яка до цього уже привітала Віктора Януковича з обранням президентом, все ж довелось погодитись на переговори і вона відрядила своїм представником очільника російської Державної думи Бориса Гризлова. Варто наголосити, що російськими політичними діячами, політтехнологами та медіа була нав’язана теза, яка згодом закріпилася в російській історіографії, що події на рубежі 2004–2005 рр. не були масовим протестом суспільства проти існуючих політичних і економічних умов життя у країні, а властиво “геополітичною технологією”, “політтехнологічним проектом” Заходу, спрямованим на встановлення нових геополітичних ліній розмежування.

⁵⁸ *Ільчук І.* Українсько-польське міждержавне співробітництво в європейсько-атлантичному контексті (1991–2014 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Ільчук Ірина Василівна; Терноп. нац. пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 2015. – С. 99–101.

⁵⁹ *Машикевич М.* Східна польська політика у ХХ – на початку ХХІ ст. – С. 266–267.

Вказувалося на потужний дестабілізуючий вплив таких революцій для стабільності в регіоні та загрозу домінуванню РФ на пострадянському просторі⁶⁰. Участь європейських посередників у переговорному процесі між владою і опозицією трактувалася як сценарій, який використовував механізм переговорного процесу задля контролю за перебігом проведення і встановлення результатів виборів, що відповідав би очікуванням Заходу⁶¹.

Активна участь поляків у тих подіях та відкрита демонстрація проукраїнських поглядів спричинили вагомий вплив на самоусвідомлення польським суспільством важливості розвитку українсько-польських відносин та створювали нову платформу взаємодії, яка базувалася на спільності доль і стратегічних цілей, зокрема в розширенні сфери безпеки, розбудові демократії та ринкової економіки. Старі образи і негативний історичний досвід в контактах повинні були змінитися зусиллями, спрямованими на будівництво Польщею спільно з партнерами зі сходу стабільної і безпечної Європи⁶².

Не дивлячись на розповсюджені уявлення, в суспільному і політичному дискурсі Польщі існували також думки, хоча й не численні, щодо доцільності надання допомоги українській опозиції. Цю ідею нав'язували насамперед консервативні середовища, які наголошували на тому, що В. Ющенко надто позитивно оцінює діяльність УПА, а частину його оточення становлять радикальні націоналістичні кола. Ці проблеми були достатньо дражливими для польського суспільства, ще й з огляду на те, що за рік до цього у Польщі відзначали 60-ті роковини волинських подій 1943 р. і питання історичних кривд все частіше виносилось з історико-правової у політичну площину. У цьому контексті, мабуть, найбільш влучно виловився А. Квасневський, який закликав не робити вісню польсько-українських відносин трагічні сторінки минулого двох сусідніх народів, наголошуючи: “Я, наприклад, вважаю, що скільки б ми не старалися, та сприйняття Бандери в Польщі і в Україні буде різне. Для нас це терорист, злочинець і український націоналіст, а для українців, особливо в Західній Україні, це борець за незалежність України, який використовує тогочасну політичну кон'юнктуру, а водночас він застосовує методи терору, яких не цуралися й польські герої, до яких ми ставимось, як до світлих постатей нашої історії”⁶³.

Зрештою, згідно рішення Верховного суду України на початку 2005 р. відбувся повторний другий тур виборів, під час якого новим президентом було обрано В. Ющенка. Після демократичної зміни влади в Україні на початку 2005 р. і обрання президентом В. Ющенка Польща офіційно заявила про готовність і надалі підтримувати Україну на її шляху в інтеграції до євроатлантичних структур.

Отже, демократичні перетворення, що відбулися на рубежі 80–90-х років ХХ ст. в Центрально-Східній Європі, сформували нову політичну карту регіону. Поява на руїнах СРСР низки суверенних держав, спонукала їх західних сусідів до пошуку прагматичних підходів у побудові партнерських відносин із ними. Зокрема,

⁶⁰ Корнієнко Н. Російська історіографія про “західний чинник” в українській “помаранчевій революції” / Н. В. Корнієнко // Історичний архів. – 2013. – Вип. 11. – С. 120–121.

⁶¹ Там само. – С. 122.

⁶² Мруз М. Европейский выбор Украины в исторической перспективе. От Мазепы до Ющенко / М. Мруз // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Зб. наук. праць. – К, 2011. – Вип. 97. – Ч. II. – С. 51.

⁶³ Савицький Ю. Квасневський: в українців грубіша шкіра, бо їх довго дубасили. [Електронний ресурс] / Юрій Савицький. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/24910054.html>

незважаючи на те, що у закордонній діяльності РП головним завданням стало набуття повноправного членства в євроатлантичних структурах, польська політична думка, подолавши непростий еволюційний шлях, також вийшла на рівень позитивного сприйняття і підтримки нових незалежних держав на Сході. Формуючи східний вектор зовнішньополітичної стратегії, польська дипломатія насамперед прагнула гарантувати безпеку своєї держави, яку вона бачила в успішній економічній та політичній трансформації таких країн, як Україна. Стратегічний інтерес Польщі у цьому регіоні передбачав підтримку й утвердження цілковитого суверенітету колишніх радянських республік та формуванні своєрідного поясу безпеки, що мали відділяти Польщу від РФ з її міцними імперськими традиціями. Водночас Україна на початку незалежності, в умовах загострення українсько-російських конфліктів та прохолодного ставлення Заходу, потребувала надійного союзника на шляху просування у напрямку Європи. Від самого початку польський вектор в закордонній політиці нашої держави став одним з найважливіших, хоча й неопозбавленим суперечностей. Значні можливості для співпраці двох країн були зумовлені не тільки геополітичним положенням, але й глибокими історичними зв'язками.

В останні роки існування Радянського Союзу українська та польська сторони розпочали вибудовувати відносини в умовах неповного суверенітету України, цей період можна назвати підготовчим. Починаючи з 90-х років ХХ ст., українсько-польські стосунки починають активно розвиватися в політичній, економічній та безпековій сфері, формується нормативно-правова та інституційна база двостороннього співробітництва, що заклало основи трансформації цих відносин на рівень стратегічного партнерства.

У конструюванні концепції стратегічних відносин між двома країнами вагоме значення мала активна участь України у створенні архітектури європейської безпеки, зокрема відмова від ядерного арсеналу та позитивні сигнали щодо питання розширення Північноатлантичного альянсу на Схід. Зі середини 1990-х років Польща починає позиціонувати двосторонні взаємини в контексті їх противаги політичному тиску Москви. Вона активно підтримує українські ініціативи зі вступу до регіональних європейських та євроатлантичних інституцій.

Разом із тим певне похолодання у відносинах сусідніх країн в окремі періоди спричинили як криза ідей і підходів у вибудовуванні східної політики польським урядом, зосередженість зусиль Польщі на вступі до ЄС і НАТО, так і усвідомлення польською стороною слабкості України через економічну кризу, корупцію та відсутність реформ, а тому й сумніви, що вона зможе зберегти незалежність. Не останню роль у цьому відіграла також суперечливість поглядів української правлячої еліти, невизначеність та постійна зміна ключових зовнішньополітичних орієнтирів України.

Між партнерством і сусідством: міждержавні відносини України і Польщі у 2005–2015 роках

У відносинах України і Польщі важливе значення мало приєднання останньої у травні 2004 р. до Європейського Союзу. Варшава з початком демократизації країн Центрально-Східної Європи і розпадом Східного блоку своїм стратегічним

завданням поставила повернення у євроатлантичний простір. Це завдання країні вдалося виконати у доволі стислі терміни завдяки рішучим реформам як у політичній, так і економічній сфері. Східному вектору закордонної політики хоч і надавалося вагомого значення, все ж він був лише похідним елементом, що мав гарантувати вирішення головного стратегічного курсу. Водночас, отримавши статус повноправного члена НАТО і ЄС, Республіка Польща (РП) могла собі дозволити проводити більш амбітну східну політику, зокрема розігрувати карту регіонального лідера, посередника між Сходом і Заходом.

У свою чергу Україна в 2004 р. теж стояла на межі цивілізаційного вибору. Все очевиднішим ставав крах домінуючої у попередній період доктрини багатовекторності, що полягала у балансуванні між євроатлантичною та євразійською системою цінностей. Суперечливість поглядів української правлячої еліти, брак економічних реформ, корупція та вплив олігархічних угруповань на політичні процеси, невизначеність та постійна зміна ключових зовнішньополітичних орієнтирів України призвели до того, що курс на євроатлантичну інтеграцію опинився під загрозою. Відчувалося поступове розчарування Заходу в Україні, особливо ключових країн ЄС (Франції та Німеччини), які до польських ініціатив тіснішої співпраці з останньою та надання їй сигналу про можливість майбутнього членства, ставилися здебільшого негативно, використовуючи формулу “Росія перш за все”, відносячи Україну до сфери впливу Російської Федерації.

Досягнувши стратегічних цілей вступу у НАТО і ЄС, Польща одним з пріоритетів своєї закордонної політики мала намір зробити східний вектор. Приєднання РП та ще дев'яти країн Центрально-Східної Європи у травні 2004 р. до ЄС мало потужний вплив на геополітичні реалії в регіоні, воно змінило основні критерії зовнішньополітичних стратегій як Польщі, так і України. Київ вимушений був рахуватися з тим, що східний кордон Польщі став кордоном ЄС, з усіма політичними, економічними і соціальними наслідками такої інтеграції для двосторонніх відносин. Натомість Варшава, досягнувши головних стратегічних зовнішньополітичних цілей, відповідно вимушена була шукати нових підходів у побудові своєї східної політики, у тому числі і у відносинах з Україною. Активне провадження зовнішньополітичної діяльності у цьому напрямку мало посприяти зростанню авторитету Польщі на Заході та забезпечити їй роль регіонального лідера серед держав центрально-східного регіону. Однією зі складових цієї політики стало декларування необхідності налагодження тісного діалогу та наповнення реальним змістом формули стратегічного партнерства з Україною. Ці принципи було закладено у Стратегії національної безпеки РП, затвердженій у кінці 2003 р.⁶⁴ Водночас, налагоджуючи взаємини з Україною, польські політики прагнули аби наша держава розвивалась шляхом демократичних перетворень у тісному зв'язку з Заходом, оскільки вбачали в ній важливий чинник регіональної й загальноєвропейської безпеки⁶⁵. З огляду на це,

⁶⁴ Strategia Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej, przyjęta przez Radę Ministrów w dniu 22 lipca 2003 r., a zatwierdzona przez Prezydenta RP w dniu 8 września 2003 r. – Pkt III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://bip.kozienice.pl/dokument-2152-strategia_bezpieczenstwa_narodowego.html

⁶⁵ *Стоєцький С. В.* Україна в зовнішній політиці Республіки Польща: євроатлантичний та європейський інтеграційний вимір. (Історико-політологічне дослідження) / Стоєцький Сергій Вікторович. – К., 2009. – С. 54.

незважаючи на політичну та економічну нестабільність України, РП брала на себе зобов'язання й надалі підтримувати євроатлантичні прагнення нашої держави, зокрема наполягати на продовженні політики “відкритих дверей” НАТО і ЄС для неї⁶⁶.

Сфера європейської й євроатлантичної інтеграції завжди визначалася як один найперспективніших напрямів співпраці України та Польщі. Враховуючи зацікавленість Польщі у цьому, польські політичні еліти прагнули допомогти їй у поглибленні відносин із західними структурами, як в межах загальноєвропейської інтеграції, так і з прилученням до регіональної співпраці. Ця політична доктрина залишалася сталою протягом тривалого часу, незважаючи на зміну політичного керівництва. Проблемою у відносинах Польщі та України у попередній період неодноразово ставала багатовекторність зовнішньополітичного курсу останньої. Попри гучні декларації офіційного Києва щодо поглиблення євроатлантичної інтеграції, йому бракувало відкритості та цілеспрямованості у реалізації західного вектору, що спонукало польську владу час від часу переконувати українських партнерів у необхідності дотримання проголошеного курсу та своїх зобов'язань. У Варшаві політика України, спрямована на вирішення короткотермінових завдань та позбавлена постановки стратегічних цілей, викликала нерозуміння, особливо в контексті швидкого просування самої Польщі у євроатлантичні та європейські структури. Перемога Помаранчевої революції і прозахідного кандидата на президентських виборах 2004 р. В. Ющенко, якому симпатизували в Польщі, відродили надії тамтешніх політиків на поглиблення європейського курсу Києва та подальше зміцнення стратегічних зв'язків між Польщею та Україною. Майдан, як вияв народної волі та демократичних традицій, мав серйозний вплив як на відновлення позитивного іміджу України на міжнародній арені, так і на формування почуття європейської ідентичності в українців, що відкривало нові можливості також для внутрішньої демократичної трансформації країни.

Відразу після обрання президентом В. Ющенко розпочав активну дипломатичну діяльність спрямовану на те, аби переконати західних партнерів України, що вона категорично пориває з попередньою політикою “багатовекторності”, а головним її пріоритетом стає набуття членства у ЄС і НАТО. Він закликав надати Україні “сигнал щодо європейських перспектив”. І вже у січні 2005 р. Європарламент за ініціативи польських депутатів прийняв резолюцію, що зверталася до керівних органів ЄС з проханням про можливість розглянути розширення відносин Союзу з Україною. Однак, варто зазначити, що йшлося не про швидке приєднання Києва до Євросоюзу, а про визнання останнім, на чому власне і наполягала Польща, самої можливості європейської перспективи України, що само по собі могло надати їй імпульс для внутрішніх перетворень.

Ще 2003 р. РП виступила із зверненням до Європейської комісії щодо активізації “східного виміру” ЄС, який містив концепцію особливих відносин з Україною. Йшлося про необхідність чіткого визначення перспективи членства для України.

⁶⁶ *Cimoszewicz Wł.* Informacja ministra spraw zagranicznych o zadaniach polskiej polityki zagranicznej w 2004 r., przedstawiona na 67 posiedzeniu Sejmu RP IV kadencji 21 stycznia 2004 r. / Włodzimierz Cimoszewicz. – *Exposé ministrów spraw zagranicznych 1990–2011.* – Warszawa, 2011. – S. 290; *Strategia Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej, przyjęta przez Radę Ministrów w dniu 22 lipca 2003 r., a zatwierdzona przez Prezydenta RP w dniu 8 września 2003 r.* – Pkt III [Електронний ресурс].

Така ініціатива не отримала належної підтримки значної частини членів Євросоюзу. В результаті східні сусіди ЄС були приєднані до програми “Ширша Європа – сусідство: новий формат відносин з нашими східними та південним сусідами”, куди також входили країни Середземномор’я. А вже наступного року було впроваджено загальну стратегію відносин Європейського союзу з сусідніми країнами “Європейська політика сусідства”, що не передбачала країнам-учасникам надання будь-яких гарантій майбутнього членства, натомість мала сприяти належному проведенню прикордонними з ЄС країнами політичних та економічних реформ, їх часткової економічної інтеграції з ЄС, підтримки запровадженню європейських стандартів в регіоні та належного розвитку політичних контактів на двосторонньому рівні.

Не зважаючи на запевнення ЄС у підтримці демократичних перетворень в Україні після Майдану, його офіційні речники й надалі намагалися уникати заяв щодо можливої перспективи членства Києва. Підписаний 21 лютого 2005 р. “План дій для України” (на 2005–2007 рр.), мав привести лише до поширення на неї в перспективі принципу чотирьох свобод (вільний рух товарів, послуг, капіталу та робочої сили). Україна отримала також обіцянку щодо членства у СОТ і підтримку визнання країни з ринковою економікою. Подібні до українського плани дій (з урахуванням індивідуальних особливостей) були запропоновані також низці інших партнерів, з якими Євросоюз провадив політику сусідства, зокрема: Йорданії, Ізраїлю, Молдові, Марокко, Палестинській Автономії, Тунісу. Таким чином ЄС демонстрував однакове ставлення до країн, які своєю метою проголосили повноцінну європейську інтеграцію, і країн, які не мали перспективи вступу та не декларували відповідних намірів. Не дивно, що офіційний Київ обережно висловлював своє невдоволення такою політикою Брюсселя, адже означений формат вказував на відмову від політики розширення.

Додавався і чинник Росії, на який в Європі традиційно звикли зважати. Кремль після перемоги Помаранчевої революції був роздратований новим зовнішньополітичним курсом України та відмовою від симетричності відносин із Росією. Не маючи політичних ресурсів змінити внутрішню розстановку сил в Україні, Москва вдалася до газового шантажу аби забезпечити реалізацію своєї політики на домінування в регіоні. Європа залежна від російських енергетичних сировинних ресурсів, зважаючи також на відносини ЄС–Росія, змушена була з обережністю формувати східний вектор.

Співробітництво на найвищому державному рівні – важливий чинник для розвитку відносин між державами. Тісна політична співпраця – це перший крок до підписання взаємовигідних угод між країнами, а відповідно, до налагодження інших сфер співробітництва. У попередні роки у Польщі сформувалася традиція – відносини з Україною стали домінантою президента, попри те, що згідно з конституцією, зовнішньою політикою країни займається уряд. Зустрічі голів держав на офіційному рівні відбувались щорічно (часто по декілька разів на рік). Продовжили відповідну традицію також В. Ющенко та А. Квасневський, які у 2005 р. на різних політичних та економічних майданчиках зустрічалися не менше семи разів. Так, під час офіційного візиту до Польщі 11–12 квітня 2005 р. В. Ющенко відкрив Рік України у Польщі, а також провів зустрічі з президентом А. Квасневським, главою уряду Марекком Белькою, главою сейму Влодзімежем Цімошевичем. Під

час урочистих заходів український президент ще раз відзначив унікальну роль у вирішенні української політичної кризи польського лідера, а також наголосив, що Україна і Польща мають не лише спільне минуле, але й спільне сьогодення: “Майдан жив нашими загальними цінностями... ми не сусіди Європи, ми країна, що розташована в центрі Європи”. Такі твердження підтримав також А. Квасневський стверджуючи, що Рік України у Польщі має пройти під гаслом: “Україна і Польща разом у Європі”⁶⁷. Під час візиту українська і польська делегації узгодили співробітництво країн у миротворчій місії в Іраку, міжпарламентські зв’язки, можливість допомоги Польщі при інтеграції України в Європейський Союз, а також відновлення роботи Консультативного комітету Президентів України і Республіки Польща (ККП). Сторони також обговорили низку економічних проєктів, зокрема домовилися провести бізнес-форуми в Гданську та Києві, активізувати співпрацю в ділянці будівництва нафтопроводу Одеса–Броди–Гданськ. Одним з ключових в переговорах стало питання зі спрощення візового режиму з країнами ЄС⁶⁸.

Ще одним важливим українсько-польським заходом на рівні глав держав стало відкриття 24 червня 2005 р. польського військового меморіалу Орлят та меморіалу воїнам Української галицької армії у Львові. Протягом другої половини 90-х років ХХ ст. – на початку ХХІ ст. проблема упорядкування польського Цвинтаря орлят у Львові неодноразово була предметом переговорів між президентами України і Польщі. Водночас емоційні висловлювання політичних сил і розгорнута кампанія конфронтаційного характеру у засобах масової інформації з обох боків, подекуди навіть вандалізм, підривали політичні домовленості керівництва держав. Новообраний президент В. Ющенко під час виступу в Раді Європи запевнив польське суспільство, що сприятиме вирішенню цієї проблеми. Після нетривалих дебатів у Львівській міській раді депутати підтримали компромісні рішення українсько-польської міжвідомчої комісії з врегулювання цього питання і польський меморіал було відкрито⁶⁹. Українська громада в Польщі наполягала на тому, щоби в пакеті двосторонніх переговорів щодо поховання на Личаківському цвинтарі також було поставлено питання українських місць пам’яті на території Польщі. Зокрема вирішено встановити Пам’ятний знак закатованим українцям в с. Павлокома, який відкрито наступного року.

У 2005 р. зустрічі президентів відбувалися ще неодноразово. 29–30 червня у м. Гдиня під патронатом та за участю Президентів України і Польщі пройшов VIII Економічний форум “Україна–Польща”, на якому обговорювали покращення інвестиційного клімату в Україні та налагодження тіснішої українсько-польської економічної співпраці. В серпні відбулася зустріч президентів Польщі, України, Литви і Грузії, а згодом В. Ющенко взяв участь в урочистостях з нагоди 25-ліття створення “Солідарності”. Нарешті, в листопаді 2005 р. А. Квасневський, президентський термін якого добігав до кінця, перебував в Україні з прощальним візитом. Польський лідер на спільній з українським колегою прес-конференції

⁶⁷ Підсумки першого дня візиту Ющенка до Польщі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/256149-pidsumki-pershogo-dnya-vizitu-yushchenka-do-polshchi>

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Детальніше див.: *Хахула Л.* Проблема відновлення польського військового меморіалу у Львові в польській та українській пресі кінця ХХ –початку ХХІ століття / Любомир Хахула // *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість* / [відп. ред. Микола Литвин]. – Львів, 2014. – Вип. 7. – С. 119–138.

узагальнено підсумовував здобутки українсько-польських відносин за свого президентства та перспективи подальшої співпраці. У відповідь, з українського боку, за заслуги у сфері налагодження українсько-польського діалогу, А. Квасневському було присуджено звання почесного професора Національного університету “Києво-Могилянська академія”⁷⁰.

З 2006 р. динаміка двосторонніх відносин на найвищому рівні дещо знизилася. Причиною цього були політичні зміни в обох країнах, однак, насамперед, загострення політичної кризи в Україні. Варто зазначити, що прозахідні прагнення частини українських політичних еліт з табору “помаранчевих” стикнулися з підтримкою іншою частиною українського населення політики багатовекторності і помітним дрейфом суспільних настроїв на схід, у бік інтеграції з РФ. Прихильниками цих ідей був значний відсоток українських громадян, який фактично відповідав відсотку прихильників інтеграції з європейськими структурами, що свідчило про дезорієнтацію українського суспільства. Перші невдачі постмайданних урядів і відставка уряду Ю. Тимошенко посилили розчарування у “помаранчевому” таборі та дозволили здобути перемогу (однак не отримати більшість) на парламентських виборах 2006 р. Партії регіонів. Зовнішньополітичні цілі проголошені президентом В. Ющенком на європейську і євроатлантичну інтеграцію залишилися незмінними, однак їх фактична реалізація без оперття на повноцінну більшість в парламенті та суспільстві ставала все менш реальною. Зрештою, це привело до підписання українським президентом т.зв. Універсалу національної єдності зі своїм головним конкурентом на президентських виборах та лідером проросійської Партії регіонів В. Януковичем, а також засвідчило, що Україна знову повернулася на дорогу балансування між Заходом і Росією⁷¹.

У 2005 р. в Польщі президентом став Лех Качинський – лідер правоконсервативної партії Право і справедливість (ПіС), яка на парламентських виборах наступного року також прийшла до влади. Національно-консервативні кола, згуртовані довкола ПіС, у зовнішній політиці схилились до євроскептицизму і дистанціювання від Росії. Щодо України, то обрання наприкінці 2005 р. президентом Польщі Л. Качинського докорінним чином не позначилося на польсько-українських відносинах. Польський президент, попри політичні розбіжності, продовжував підтримувати візію свого попередника щодо стратегічності геополітичного зміцнення вісі Варшава–Київ⁷².

Польща, подібно до України, критично ставилася до політики сусідства ЄС, прагнучи активізувати, насамперед, східний вектор. Українсько-польський державно-політичний діалог міг розвиватися достатньо активно, однак стратегічні цілі східної політики РП змушена була узгоджувати з баченням Євросоюзу. А в цьому напрямку, принаймні в часи правих урядів ПіС, було чимало проблем, і не лише в контексті сприйняття частиною європейських країн польської східної

⁷⁰ *Meszka A.* Stosunki polsko-ukraińskie w okresie prezydentury Wiktora Juszczenki / Arkadiusz Meszka [Електронний ресурс]. – S. 8 – Режим доступу: <http://stosunki-miedzynarodowe.pl/polityka-zagraniczna/1142-stosunki-polsko-ukrainskie-w-okresie-prezydentury-wiktora-juszczenki?format=pdf>

⁷¹ *Драус Я.* Дослідження польсько-українських стосунків у 1991–2008 роках: нарис проблематики / Ян Драус; [перекл. з пол. Є. Г. Сінкевича] // Чорноморський літопис. – 2010. – Вип. 1 – С. 38.

⁷² *Tupalski T.* Stosunki polsko-ukraińskie w latach 2004-2010 / Tomasz A. Tupalski // Colloquium. – Poznań, 2014. – Nr 3. – S. 141.

політики як антиросійської та обтяженої історичним досвідом, а й тому, що Польщі не вдалося поєднати її з інтересами усієї об'єднаної Європи. Водночас в ситуації дедалі жорсткішої позиції польської дипломатії щодо Німеччини та блокування ініціатив ЄС у відношенні до РФ, отримання підтримки для польської точки зору на відносини з Україною, наštтовхувалося на щораз чисельніші вияви спротиву серед європейських партнерів⁷³.

Політична ситуація в Україні теж не сприяла рішучому проведенню реформ та просуванню на шляху євроінтеграції. Прихильники “багатовекторності” зовнішньополітичного курсу країни (прем'єр В. Янукович, значна частина депутатів Верховної Ради, політикуму) продовжували закликати до відмови від прискороного поступу в бік Заходу, як засобу геополітичного відриву від Росії⁷⁴.

Перший офіційний візит нового Президента Польщі Л. Качинського до України відбувся 28 лютого 2006 р. Під час нього обговорено політичні і економічні проблеми двостороннього співробітництва, зокрема польська сторона підтвердила, що нова адміністрація й надалі підтримуватиме зусилля України на шляху євроінтеграції. Було відзначено, що для Києва важливим є досвід Варшави у сфері проведення реформ і адаптації її законодавства до європейських стандартів⁷⁵.

У травні цього ж року на запрошення польського президента з візитом до Польщі прибув В. Ющенко. Обговорювалися питання енергетичної безпеки обох країн, проблема візової лібералізації для українських громадян у зв'язку з майбутнім приєднанням Польщі до Шенгенської зони, а також військово-технічна співпраця. Головним елементом поїздки стало урочисте відкриття пам'ятного знаку закатованим українцям с. Павлокома. Протягом кількох років тривали суперечки щодо питання встановлення пам'ятника жертвам, а особливо щодо напису на ньому. Рішення тривалий час блокували мешканці села, але принципової згоди про його побудову вдалося досягти під час переговорів про відкриття Цвинтаря “Орлят” у Львові. Нарешті 13 травня 2006 р. у Павлокомі відбулося відкриття пам'ятника за участю президентів України та Польщі В. Ющенка і Л. Качинського. Ця подія стала черговим прикладом як вшанування місць історичної пам'яті вело до зближення і примирення обох народів⁷⁶. Решта зустрічей відбувалася у межах міжнародних форумів – 4 травня під час конференції “Спільне бачення спільного сусідства” у Вільнюсі, у якій взяло участь десять президентів країн Центрально-Східної Європи, а також високі представники ЄС, НАТО, США та під час зустрічі в Києві представників країн-членів організації ГУАМ, на якій Л. Качинський був гостем.

Водночас проходили зустрічі також на рівні глав урядів та керівництва МЗС: 9–10 січня 2006 р. у Києві перебував міністр закордонних справ Польщі Стефан

⁷³ Мруз М. Польсько-українське стратегічне партнерство і програма Східного партнерства у контексті відносин Варшава–Київ. Спроба оцінки і перспективи на майбутнє / М. Мруз // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2011. – Вип. 97. – Ч. II. – С. 113.

⁷⁴ Віднянський С. Еволюція зовнішньої політики України (1991–2006 рр.) / С. В. Віднянський, А. Ю. Мартинов // Український історичний журнал. – 2006. – Вип. 4 (№ 469). – С. 43.

⁷⁵ Чорна Н. Еволюція польсько-українських відносин після вступу Польщі до Європейського Союзу / Наталія Чорна // Україна–Європа–Світ. Міжн. зб. наук. праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. – 2012. – Вип. 9. – С. 94.

⁷⁶ Meszka A. Stosunki polsko-ukraińskie w okresie prezydentury Wiktora Juszczonki [Електронний ресурс]. – С. 9.

Меллер, а 16–17 лютого Польщу з офіційним візитом відвідав прем'єр-міністр України Юрій Єхануров, який обговорював економічні відносини зі своїм колегою Казімежем Марцінкевичем. У листопаді уже новий прем'єр-міністр Польщі Ярослав Качинський зустрічався у Києві з В. Ющенком, тодішнім головою уряду В. Януковичем, міністром закордонних справ Борисом Тарасюком та лідеркою БЮТ Ю. Тимошенко. Головними питаннями для офіційного обговорення продовжували залишатися проблеми енергетичної безпеки, особливо в контексті нещодавньої “газової війни” України і Росії, а також проблема добудови нафтопроводу Одеса–Броди до Гданська, вирішення якої ніяк не могло зрушити з місця⁷⁷. Поглибленню взаємодії між Україною і Польщею у різних сферах сприяла також робота Консультаційного комітету президентів України і Польщі, Змішаної комісії з питань економічного співробітництва, Міжурядової координаційної ради з питань міжрегіональної співпраці, Українсько-Польського комітету з питань підготовки “Євро–2012”⁷⁸.

У 2007 р. відбулося два візити в Польщу українського президента і навзаєм два візити в Україну польського. 7 березня В. Ющенко прибув у Плоцьк (РП), де відбулося засідання ККП України і Польщі. На переговорах піднімалися теми проведення нашою державою політики європейської інтеграції, зокрема щодо початку переговорів з Європейським Союзом про підготовку нової базової угоди Україна–ЄС. Українська сторона підкреслила, що розраховує на те, що Польща як член ЄС підтримає необхідність надання чіткої європейської перспективи для України в цій угоді⁷⁹. Наступний приїзд у Польщу В. Ющенка відбувся 27 квітня з нагоди 60-х роковин акції “Вісла”. Український президент в інтерв'ю журналістам висловив переконання, що Україна та Польща наближаються до спільної оцінки історичних подій, серед яких і операція “Вісла”. Він зауважив, що цю сторінку історії слід розглядати виключно в контексті взаємного примирення та прощення⁸⁰. Водночас, з метою подальшого розвитку двостороннього співробітництва та у дусі стратегічного партнерства в рамках продовження процесу примирення між українським та польським народами президентами було підписано спільну “Дорожню карту українсько-польського співробітництва на 2007–2008 рр.”, де на найвищому рівні передбачені заходи, які мали реалізувати українська та польська сторони на рівні президентів, урядів, бізнесу в торговельній, гуманітарній сферах, ділових відносинах⁸¹.

Перший візит польського президента у 2007 р. мав місце 9 липня і був присвячений узгодженню заходів щодо організації проведення футбольного Євро-2012. Другий візит пройшов 6–7 грудня у Києві. За його результатами було підписано заяву “Спільні виклики – нові виміри стратегічного партнерства”, яка встановлювала пріоритетні напрями співробітництва двох країн у різних сферах. Згідно з цим

⁷⁷ *Meszka A.* Stosunki polsko-ukraińskie w okresie prezydentury... – S. 10.

⁷⁸ *Ільчук І.* Українсько-польське міждержавне співробітництво в європейсько-атлантичному контексті (199–2014 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Ільчук Ірина Василівна; Терноп. нац. пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 2015. – С. 106

⁷⁹ Ющенко відбув до Польщі. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/286705-yushchenko-vidbuv-do-polshchi>

⁸⁰ Президентський уклін жертвам акції “Вісла” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nadbuhom.pl/art_0046.html

⁸¹ *Molo B.* Nowy wymiar polityki wschodniej / Beata Molo // *Polityka zagraniczna i bezpieczeństwa Polski (po 1989 roku)* / [pod. red. Erharda Cziomera]. – Kraków, 2015. – S. 151.

документом, стратегічне партнерство між обома країнами необхідно будувати на основі політичного та економічного консенсусу задля процвітання всієї Європи⁸².

Цей візит відбувався уже після позачергових парламентських виборів у Польщі і Україні. За їх результатами в обох країнах змінилися урядові коаліції: в Україні знову відновлено демократичну і прозахідну коаліцію БЮТ – Наша Україна– Народна самооборона та уряд на чолі з Ю. Тимошенко, а в Польщі перемогу здобула “Громадянська платформа” (“ГП”), яка в коаліції з Польською селянською партією сформували уряд Дональда Туска. Польський уряд відразу пообіцяв змінити динаміку зовнішньополітичної діяльності, зокрема у відносинах з ЄС та Росією. Жорстка позиція щодо Москви попереднього польського керівництва не знаходила підтримки серед європейських партнерів, а особливо у Берліні і Парижі. Як результат Варшава опинилася в ЄС в певній ізоляції, внаслідок чого її пропозиції щодо активізації східного виміру ЄС підтримувалися здебільшого лише новими членами союзу, такими як Литва чи Чехія⁸³. Аби покращити відносини з РФ, в чому був зацікавлений Брюссель, уряд Д. Туска оголосив про підтримку Польщею розблокування переговорів щодо вступу Росії до Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР). Також при вирішенні ситуації з поставками продукції польського тваринництва до Росії, Польща зазначила, що може зняти вето на переговори про новий базовий договір між РФ та Євросоюзом. Ці заяви стали несподіваними для президента Л. Качинського і спричинили конфлікт у польській владі, зумовлений необхідністю чіткішого вирішення питання про розподіл ролей президента і прем’єр-міністра у формуванні зовнішньої політики країни. Ця ситуація якоюсь мірою нагадувала протистояння українського президента В. Ющенка з головою уряду Ю. Тимошенко, який існував на той час⁸⁴.

Український напрям польський уряд продовжував позиціонувати серед ключових своїх пріоритетів у зовнішній політиці, водночас змінювалася тактика у взаєминах, вони ставали прагматичнішими, націленими на конкретний результат (наприклад, підтримка Польщею надання Україні ПДЧ щодо вступу у НАТО, євроінтеграції тощо). Міністр закордонних справ Р. Сікорський, виступаючи в Сеймі РП у травні 2008 р., наголосив, що Польща як одна з найбільш заангажованих у справі сходу країн ЄС має продовжувати спеціалізуватися на виробленні спільної зовнішньої політики щодо цього напрямку. Для цього, стверджував він, має бути опрацьований формат відносин, який давав би додатковий інструментарій у взаєминах з тими державами, які розглядають європейську перспективу найбільш бажаною. І Україну слід розглядати як ключового кандидата на поглиблення відносин з Євросоюзом. Фактично Варшава знову змагала до ролі регіонального лідера у Центрально-Східній Європі, що також мало посилити вагу Польщі у Євросоюзі.

⁸² *Алексієвець Л.* Трансформація сучасних українсько- польських відносин у політичній сфері до європейсько-атлантичного процесу (1991–2014 рр.) / Леся Алексієвець, Микола Алексієвець, Ірина Ільчук // Україна–Європа–Світ. Міжн. зб. наук. праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. – 2015. – Вип. 16(2). – С. 116.

⁸³ *Мруз М.* Польсько-українське стратегічне партнерство і програма Східного партнерства у контексті відносин Варшава-Київ. – С. 114.

⁸⁴ *Олійниченко А.* Україна та Польща: інтеграція споріднених країн / А. М. Олійниченко // Вчені записки: зб. наук. пр. / [редкол.: А. Ф. Павленко (відп. ред.) та ін.]. – Київ, 2008. – Вип. 10. – С. 260.

МЗС Польщі дало зрозуміти, що воно перебирає на себе ініціативу щодо українсько-польських відносин, а за їх безпосередню реалізацію відповідатиме міністр Радослав Сікорський⁸⁵. Під час візиту польського прем'єра в Україну (березень 2008 р.) підкреслено продовження політики стратегічного українсько-польського партнерства, однак в Києві з пересторогою поставилися до зближення Варшави і Москви.

Після приходу в Польщі до влади уряду Д. Туска і залагодженню непорозумінь з європейськими партнерами польська дипломатія заакцентувала одним із пріоритетних завдань своєї політики прагнення домогтися активізації східного вектору ЄС. Потреба в оновленні політики щодо країн пострадянського простору ставала все більш очевидною і в самому Брюсселі, адже необхідність збереження зацікавленості у політиці сусідства диктувала потребу надання більш чітких та привабливих пропозицій від ЄС. Німеччина уже не розглядала можливості узгодження нового формату з Росією, а Франція була зацікавлена в підтримці центральноєвропейськими державами свого середземноморського проекту. За таких умов Польща, заручившись підтримкою Швеції, 26 травня 2008 р презентувала програму “Східне партнерство” (СП), яка передбачала поглиблення та активізацію східного вектору зовнішньої політики Євросоюзу щодо шести країн (Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Грузії, Молдови й України). 19–20 червня ідея нової стратегії була представлена міністром закордонних справ Польщі Р. Сікорським на засіданні Європейської Ради, яка і доручила Єврокомісії розробити відповідну пропозицію до весни 2009 р.

За польським задумом центральне місце у СП мало бути відведено Україні. Водночас запропонований Польщею проект мав мало шансів для реалізації через наголос на перспективах вступу країн учасників СП до ЄС у майбутньому. Попри декларовані вигоди для України у її відносинах з ЄС польському керівництву не вдалося досягти відчутних практичних результатів щодо їх відстоювання у Брюсселі, можливо, за винятком, збільшення фінансування програм СП. В остаточному варіанті документу, на вимогу частини країн членів ЄС, було знято формулювання про європейську ідентичність та перспективи набуття повноправного членства. Проте, започаткована ініціатива покликана була збільшити вагу східноєвропейського регіону у зовнішній політиці Євросоюзу і створити додаткові стимули для євроінтеграційних прагнень його країн-учасниць.

Після оприлюднення угоди щодо СП українська сторона дещо з осторогою поставилася до ініціатив у рамках цієї програми. На це були підстави, адже загальний підхід щодо країн-учасниць, як тих, що декларували свої інтеграційні плани (Україна, Молдова), так і тих, що не висловлювали таких намірів (Білорусь, Азербайджан) на практиці міг означати гальмування процесу вступу до ЄС більш задіяних в цих процесах країн. Водночас у межах програми “Східне партнерство” ЄС пропонував своїм сусідам вийти на новий рівень взаємин через підписання двосторонніх Угод про асоціацію замість діючих Угод про партнерство та співробітництво, що означало поглиблення взаємодії сторін в усіх сферах. Важливим було те, що в Комунікації до програми було зафіксовано, що зміст таких угод буде відрізнятися відповідно до цілей та спроможностей кожної з держав-партнерів. З врахуванням інтеграційної заангажованості, Україна стала першою згідно програми СП, з ким Європейська

⁸⁵ *Алексієвець Л.* Трансформація сучасних українсько- польських відносин у політичній сфері до європейсько-атлантичного процесу (1991–2014 рр.). – С. 116

Комісія 9 вересня 2008 р. на Саміті в Парижі розпочала перемовини щодо Угоди про асоціацію. Іншим можливими позитивними чинниками СП було те, що воно також передбачало в майбутньому інтеграцію країн-партнерів до ринків ЄС через утворення всеосяжних Зон вільної торгівлі та візову лібералізацію.

У процесі розширення Європейського Союзу поставала проблема правового регулювання в'їзду та перебування на території країн-членів ЄС, особливо в контексті приєднання нових членів до Шенгенської зони. Польська візова політика у процесі повноцінного входження в європейські структури також мала бути приведена у відповідність до вимог шенгенських критеріїв. Для українсько-польських відносин це створювало труднощі щодо багатьох сфер міждержавної співпраці, транскордонного співробітництва, суспільних і культурних зв'язків тощо. З огляду на кількість українців, які відвідували Польщу як з метою працевлаштування, так і особливо мешканців прикордонних територій, що в основній масі займалися дрібною торгівлею, різкі зміни в процедурах і правилах перетину кордону населенням несли загрозу економічній стабільності значної частини українських громадян, а тому ця проблема ставала доволі болючою для України в процесі просування ЄС на схід. Аналогічно, через велике значення транскордонного руху для економічного розвитку своїх прикордонних територій та на ринку праці, Польща довгий час зволікала з запровадженням візового режиму для українців. 30 липня 2003 р. під час візиту польського прем'єра Л. Міллера до Києва було підписано угоду про запровадження візового режиму за принципом асиметричності – польським громадянам для поїздок в Україну віз було не потрібно, натомість українцям такі візи мали надаватись безкоштовно.

Протягом кількох наступних років Польща вела активний діалог з Євросоюзом щодо можливості запровадження “спеціального” режиму малого транскордонного руху з Україною. Проблема частково вдалося владнати після підписаної у червні 2007 р. угоди між Україною і ЄС про спрощене оформлення віз та реадмісію, в якій враховано декларації Польщі, Словаччини, Угорщини і Румунії про бажання перейти до укладання двосторонніх угод з Україною щодо місцевого руху. Договір з РП, що спрощував перетин кордону громадянами, які проживали у межах встановленої відстані від нього, було укладено 28 березня 2008 р. в ході візиту польського прем'єр-міністра до Києва. Польща, яка приєдналася до Шенгенської зони 21 грудня 2007 р. чітко виконує взяті на себе зобов'язання, однак, разом з тим, була послідовним прихильником найширшої візової лібералізації для українців, підтримуючи діалог з Україною та ЄС щодо безвізового режиму, який офіційно розпочався 29 жовтня 2008 р. після початку переговорів про укладення Угоди про асоціацію.

Попри скепсис і побоювання як з українського, так і з польського боку відносини між країнами протягом 2008–2009 рр. продовжували залишатися на достатньо високому рівні та були позначені посиленням ролі офіційної Варшави як активного лобіста євроінтеграційних та євроатлантичних прагнень України. У 2008 р. глави держав мали сім зустрічей у рамках офіційних та робочих візитів (трьох В. Ющенка до Польщі та чотирьох Л. Качинського до України) та чотири у рамках міжнародних заходів. Також тривала співпраця на рівні глав урядів. Так, на початку березня український президент зустрічався Д. Туском на саміті Європейської ради в Брюсселі, а уже 13–14 березня він прибув до Варшави, де вів переговори з своїм польським колегою. 28 березня 2008 р. прем'єр-міністр РП Д. Туск вперше

відвідав Україну з офіційним візитом, за результатами якого було підписано кілька документів, найважливішим з яких була “Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Польща про правила місцевого прикордонного руху”⁸⁶, яка дещо пом’якшувала ситуацію з перетином кордону для українців, що проживали на прикордонних територіях після входження Польщі до Шенгенської зони. Наступний приїзд польського прем’єра до Києва відбувся 19 вересня 2008 р. Цього ж року 14 квітня та 11 листопада відбулися візити Президента України В. Ющенка та 14 липня прем’єр-міністра України Ю. Тимошенко до Польщі, а також 23 травня, 20 липня, 29 жовтня, 22 листопада – Президента РП Л. Качинського в Україну. Знаковою подією став факт безпрецедентного візиту до столиці Грузії Тбілісі під час російської агресії, з метою підтримки грузинського народу, який 12 серпня 2008 р. здійснили президенти Польщі, України, Литви й Естонії та прем’єр Латвії.

У 2009 р. відносини між Україною і Польщею залишилися на високому рівні співробітництва. Уже 14 січня український президент здійснив робочий візит до Польщі і зустрівся з Л. Качинським. Сторони обговорили подальший розвиток відносин у контексті ініціативи ЄС “Східне партнерство”, а також широкий спектр питань двосторонньої співпраці у політичній, торговельно-економічній, енергетичній та культурних сферах⁸⁷. Наступного разу президенти зустрілися вже 28 лютого, коли Л. Качинський прибув до України, щоб взяти участь в скорботних заходах 65-ї річниці трагедії села с. Гута Пеняцька. Чергова зустріч глав держав проходила 7–8 вересня у Польщі. Під час дводенного візиту до РП лідер України зустрічався також із прем’єром польського уряду Д. Туском та спікером сейму Броніславом Коморовським. Він взяв участь в урочистому відкритті пам’ятного знаку жертвам Голодомору в Україні. Крім актуальних справ, як підготовка до ЄВРО 2012, співпраця у сфері безпеки та економічної політики, не обійшлося без суперечливих тем, що стосувалися складного історичного минулого обох країн⁸⁸. Крім цього президентами було підписано “Дорожню карту українсько-польського співробітництва на 2009–2010 рр.”, у якій встановлено 10 пріоритетів в галузі політичних та економічних взаємин, історичної пам’яті та військово-безпекових питань, на яких мали базуватися українсько-польські відносини у наступні роки⁸⁹.

В останні роки активізувалася діяльність зовнішньополітичних відомств двох країн. Важливими сигналами до налагодження співпраці у цьому плані були офіційний візит міністра закордонних справ Польщі Р. Сікорського до України 29 січня 2008 р. та робочий візит міністра закордонних справ України Володимира Огризка до Варшави 4 березня 2008 р., а також започаткування якісно нового механізму двостороннього співробітництва на рівні МЗС – засідання спільної Ради (Колегії)

⁸⁶ Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Польща про правила місцевого прикордонного руху від 28.03.2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/616_138

⁸⁷ *Алексієвець Л.* Трансформація сучасних українсько- польських відносин у політичній сфері до європейсько-атлантичного процесу (1991–2014 рр.). – С.117.

⁸⁸ *Поштар Є.* Президент Ющенко говорив у Польщі про єднання українців із поляками / Сва Поштар. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/1818278.html>

⁸⁹ *Meszka A.* Stosunki polsko-ukraińskie w okresie prezydentury Wiktora Juszczenzi / A. Meszka [Електронний ресурс]. – S. 9.

міністерств закордонних справ України та Польщі у Варшаві 10 грудня 2008 р.⁹⁰ Протягом 2009 р. зовнішньополітичні відомства узгоджували для підписання головні положення “дорожньої карти” на 2009–2010 рр., яка б наповнювала фактичним змістом формулу українсько-польського стратегічного партнерства.

Одним з важливих елементів українсько-польських взаємин була підтримка Польщею стратегічного руху України на шляху до Північноатлантичного альянсу. Починаючи з 2005 року Україна розпочала інтенсивний діалог з НАТО стосовно питання членства. На повноправному членстві як кінцевій меті співробітництва Києва з Альянсом наголошено президентом В. Ющенком уже в лютому 2005 р. під час засідання Комісії Україна–НАТО. Що важливо, заяви українського керівництва отримали підтримку в структурах Північноатлантичного альянсу і уже в квітні на черговому засіданні Комісії на рівні міністрів МЗС підписано дорожню карту щодо дій з набуття членства та проведення відповідних внутрішніх реформ. РП активно підтримувала відповідні заходи, наголошуючи на політиці “відкритих дверей” Альянсу, особливо у відношенні України. Поряд з цим, Польща взяла на себе консультативну та військово-технічну допомогу щодо наближення збройних сил України до стандартів НАТО.

Оптимістичний сценарій для України передбачав набуття нею у 2006 р. Плану дій щодо членства (ПДЧ), з можливістю прийняття у Північноатлантичний альянс на саміті 2008 р. у Бухаресті. На початку 2006 р. В. Ющенко під час візиту до Брюсселю ще раз підтвердив готовність країни до отримання ПДЧ. Задля цього було підписано відповідний президентський указ “Про Національну систему координації співробітництва України з Організацією Північноатлантичного договору”, що мав на меті пришвидшення організаційних заходів у напрямку вступу в НАТО. Водночас повернення у серпні 2006 р. в урядове крісло в Україні проросійськи налаштованого В. Януковича суттєво загальмувало цей процес. І лише з відновленням “помаранчевої коаліції” у 2007 р. це питання знову вийшло на порядок денний.

З наближенням Бухарестського саміту енергійне просування інтересів України взяв на себе президент Польщі Л. Качинський, який відстоював надання Києву ПДЧ та гарантування майбутнього членства. Відповідну позицію поділяли також США та ще низка країн, переважно нових членів Альянсу (Литва, Чехія тощо). Натомість скепсис щодо готовності України отримати ПДЧ висловили Німеччина, Франція та Італія, які наголошували на політичній нестабільності в нашій країні та відсутності суспільної підтримки вступу до НАТО (соціологічні дані показували в середньому лише 25% населення України підтримували такі дії). На відмову надання ПДЧ Україні і Грузії на саміті в Бухаресті 3 квітня 2008 р. серйозний вплив мала позиція РФ, яка погрожувала значними військово-політичними наслідками як щодо вказаних країн, так і для відносин Росія–НАТО, у разі прийняття позитивного рішення. Однак, за наполяганням Польщі та США в заключне комюніке бухарестської зустрічі членів Альянсу все ж було внесено пункт про те, що Україна і Грузія в майбутньому можуть стати членами цього військово-політичного блоку.

Відмова у наданні ПДЧ фактично означала закриття “вікна можливостей” для України. Сам процес набуття членства міг дати поштовх демократизації суспільства

⁹⁰ *Львук І.* Українсько-польське міждержавне співробітництво в європейсько-атлантичному контексті (1991–2014 рр.). – С. 107.

та удосконаленню механізмів прийняття державних рішень. Адже вступ до Альянсу це не лише військові та безпекові чинники, але й система цінностей, що відповідає високим стандартам розвинутих країн. Російська агресія в Грузію у серпні 2008 р. підкреслила неготовність НАТО приймати радикальні рішення в майбутньому, які теоретично могли б негативно бути сприйняті РФ. Відповідно шанс отримання довгоочікуваного запрошення в Організацію північноатлантичного договору відкладався на довшу перспективу. Це завдавало серйозного удару зовнішньополітичній доктрині В. Ющенка, яка, передовсім, передбачала швидкий вступ у НАТО. Схожим чином це позначилося й на оцінці польської східної політики. Зміцнення системи безпеки Польщі передбачало просування кордонів НАТО на схід з відповідним розширенням зони стабільності за рахунок таких держав як Україна. Затримка з входженням Києва до Альянсу засвідчила, що цих цілей досягнуто не було. Водночас політика “відкритих дверей” НАТО дозволила РП й надалі підтримувати Україну на шляху євроатлантичної інтеграції.

На початку 2010 р. в Україні відбувалися чергові президентські вибори. Діючий глава держави В. Ющенко, втративши довіру громадян, уже не міг претендувати на переобрання. За цих умов головними претендентами були діючий прем'єр-міністр Ю. Тимошенко, яка хоч вважалася прозахідним кандидатом, все ж більш поміркованою, ніж діючий президент ставилася до європейської і, особливо, євроатлантичної інтеграції, а також проросійський лідер Партії регіонів В. Янукович, який заявляв про потребу “рівноправних” відносин з ЄС та виступав проти зближення з НАТО. Зрештою, перемога В. Януковича та прихід урядової команди на чолі з Миколою Азаровим засвідчили початок наступного етапу у польсько-українських відносинах.

Іншою ключовою подією, яка вплинула на розвиток двостороннього співробітництва, була трагічна загибель Президента Польщі Л. Качинського в авіакатастрофі під Смоленськом 10 квітня 2010 р. Польський лідер був активним прихильником українсько-польського стратегічного діалогу та приєднання нашої держави до НАТО, а тому політика “донецьких” з їх промосковською та антинатовською риторикою вступала у протиріччя з програмними принципами “ПіС”, а отже неминуче вела б до згортання тієї активності у відносинах, що намітились в останні роки. Водночас новий президент Б. Комаровський та польська урядова коаліція на чолі з прем'єр-міністром Д. Туском була налаштована посилити позиції Польщі через відновлення координації діяльності у межах ЄС. Інструментом укріплення становища на Заході мало стати налагодження паритетного діалогу з РФ, оскільки традиційні європейські партнери Польщі (Німеччина і Франція) були налаштовані на тіснішу співпрацю з Москвою. При цьому у ставленні до України належало відійти від “патріотично правильної” взаємодії, замінивши її “прагматичним”, а за потреби – “приятно критичним” підходом⁹¹. Водночас польська дипломатія сильно недооцінювала неоімперіалістичні прояви в політиці РФ.

Зміни в керівництві Польщі і України закінчували, як окреслюють деякі дослідники, період романтизму в польській східній політиці та українсько-польських

⁹¹ Tezy o polityce RP wobec Rosji i Ukrainy [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pap.pl/aktualnosci/news,781082,msz-ujawnilo-notatke-z-2008-r-waszczkowski-to-by-l-poczatek-zwrotu-ku-polityce-prorosyjskiej.html>

відносинах, що характеризувався необґрунтованими сподіваннями на зміцнення польського лідерства на Сході й швидкого приєднання України до європейських й євроатлантичних інституцій⁹². У Польщі, як і в інших європейських країнах, наростало розчарування українськими політичними елітами, і Варшаві все важче було відігравати традиційну роль адвоката України на міжнародній арені. Тому політика щодо України мала реально відображати стан і шанси української держави у сфері інтеграції із західними інституціями.

Хоча формально про зміну підходів у взаєминах України і Польщі не повідомлялося, В. Янукович, як і Б. Комаровський, мали дещо інше бачення пріоритетності закордонної політики, у якій уже не йшлося про розвиток стратегічного партнерства між країнами. Із заяв українського президента випливало, що на перше місце для України виходила співпраця з ЄС та налагодження дружніх стосунків з Росією, у східній політиці Польщі українсько-польські відносини поступались польсько-російським⁹³.

У другій половині 2010 – першій половині 2011 р. українська влада продовжувала вести активний діалог з ЄС, ставлячи на перше місце переговори щодо Угоди про асоціацію, що практично уже наближалися до свого завершення. Варшава також прагнула реалізовувати свою політику щодо України, насамперед прагнучи забезпечити консенсус серед країн-членів ЄС щодо необхідності якнайтіснішого зближення з Україною. З огляду на це, для України важливого значення набувало головування Польщі у Раді ЄС у другій половині 2011 р., яке могло посприяти процесу подальшої євроінтеграції нашої держави в межах підтримуваної Варшавою програми “Східне партнерство”: завершенню переговорів і підписанню Угоди про асоціацію, створення повноцінної розширеної зони вільної торгівлі та спрощення візового режиму.

Зважаючи на спільне проведення великого міжнародного форуму ЄВРО 2012 і узгодження позицій щодо процесу євроінтеграції, у 2011 р. активізувався українсько-польський діалог як на рівні глав держав, так і урядово-міністерському. Ще восени 2010 р. Б. Комаровський двічі відвідував Україну, а офіційний візит у Варшаву відбув М. Азаров. У лютому 2011 р. з першим офіційним візитом до Польщі прибув Президент України В. Янукович, який з Президентом РП Б. Комаровським підписали Дорожню карту українсько-польського співробітництва на 2011–2012 рр., а вже у квітні польський президент брав участь у міжнародній конференції у Києві. У заходах Центральноєвропейської ініціативи, що відбувалися у травні 2011 р., на запрошення свого польського колеги брав участь український керівник. Активно співпрацювали зі своїми колегами, особливо в контексті проведення ЄВРО 2012, прем'єр Д. Туск та шеф МЗС Р. Сікорський, обмінювалися візитами парламентарі. Проте головним елементом в обговоренні сторін займала проблема підписання Україною широкої Угоди про асоціацію з ЄС. Зокрема, фактичне узгодження основних пунктів Угоди, за участю В. Януковича, було задекларовано на саміті Східного партнерства 29–30 вересня 2011 р. у Варшаві, а уже 19 грудня під час засідання Україна–ЄС у Києві оголошено про завершення переговорів. Польська сторона все

⁹² *Baluk W. Stosunki polsko-ukraińskie w latach 2005-2012. Od romantyzmu do pragmatyzmu / Walenty Baluk // Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej. – 2012. – R. 10. – Zesz. 1. – S. 29.*

⁹³ *Kuspys P. Polityka zagraniczna Ukrainy w 2010 roku. Próba bilansu / Piotr Kuspys // Biuletyn Opinie. – 2011. – Nr 4. – S. 6.*

ж позитивно оцінювала результати саміту, навіть незважаючи на відкладення підписання договору, оскільки виправдовувалися сподівання Польщі щодо розвитку програми СП, яка була основою її східної політики на цьому етапі⁹⁴. Водночас кінцевий результат просування України на шляху євроінтеграції вкотре узалежнювався від низки зовнішніх і внутрішніх чинників.

В міру просування переговорів України з ЄС все наполегливішою ставала позиція РФ, яка прагнула приєднання України до Митного Союзу та наголошувала на неприйнятності Угоди про асоціацію між Україною і ЄС своїм економічним і геополітичним інтересам, що проявлялося у все відвертішій торгівельній війні з Україною та шантажистських заявах щодо європейських партнерів. Поряд з цим, все очевиднішими ставали антидемократичні дії влади всередині країни: незаконна зміна діючої конституції на користь президента В. Януковича, переслідування опозиції та політично вмотивовані вироки Ю. Тимошенко та Ю. Луценко не могли не позначитися на оцінці Брюсселем стану демократії в Україні, а отже доля Угоди, підписати яку планувалося до кінця 2011 р., залишилася невирішеною і великою мірою залежала від дотримання українською владою демократичних свобод. Водночас погіршення відносин між Україною та Євросоюзом спричинило кризу східної політики ЄС та, у першу чергу, програми “Східне партнерство”, реалізацією якої опікувалася від самого початку РП⁹⁵.

Після проведення в країні політичних процесів над опозицією українське керівництво опинилося в становищі “м’якої ізоляції” у Європі. Водночас польська сторона не була налаштована підтримувати ізоляцію України, насамперед з огляду на дуже ймовірний поворот останньої у бік євразійської інтеграції, а отже і формування на українській території зони нестабільності з авторитарним режимом на чолі⁹⁶. Стояло завдання підтримувати прагматичний діалог з офіційним Києвом у межах євроінтеграційних процесів та водночас налагодити стійкий інформаційний канал з українськими опозиційними силами. Зокрема, під час візиту В. Сікорського до Києва 8 лютого 2012 р., після робочих зустрічей з В. Януковичем і шефом українського МЗС Костянтином Грищенком, він мав тривалу зустріч з Арсенієм Яценюком, Володимиром Немирею, Борисом Тарасюком, де обговорювали внутрішньополітичну ситуацію на Україні та справи двохстороннього співробітництва України з Євросоюзом⁹⁷.

Польща і її керівництво продовжувало пропагувати євроінтеграцію України серед країн-членів ЄС, проводячи чимало двосторонніх зустрічей як з представниками Європейської Ради, Єврокомісії і Європарламенту, так і з високопоставленими українськими урядовцями, задля того, щоб було віднайдене консенсусне рішення, яке б задовольнило чиновників ЄС, а українська сторона проявила раціональну політичну волю і усунула перешкоди, що стояли на шляху асоціації. Одним з прикладів цього може слугувати створення моніторингової місії Кокса-Квасневського,

⁹⁴ *Льчук І.* Українсько-польське міждержавне співробітництво в європейсько-атлантичному контексті (1991–2014 рр. – С. 111.

⁹⁵ *Чорна Н.* Еволюція польсько-українських відносин після вступу Польщі до Європейського Союзу. – С. 97.

⁹⁶ *Baluk W.* Stosunki polsko-ukraińskie w latach 2005-2012. – S. 33.

⁹⁷ *Wizyta Ministra Radosława Sikorskiego w Kijowie* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://kijow.msz.gov.pl/pl/aktualnosci/wydarz_polityczne/wizyta_mrs_8lut?channel=www

яка мала на меті відслідковувати дотримання демократичних свобод та врегулювати ситуацію з становищем політичних в'язнів в Україні⁹⁸.

2012–2013 роки були неоднозначними для українсько-польських відносин. Зміна ключових засад зовнішньої політики, сформованих в попередній період, призвела до розмивання тих сфер діалогу, які традиційно становили підґрунтя двостороннього стратегічного партнерства. Не важко помітити, що рівень діалогу Києва і Варшави, який би відповідав стратегічному партнерству, багато у чому залежав від кроків України на зближення зі Заходом, що також відповідало стратегії польської східної політики. Таким чином, одним з факторів поглиблення українсько-польських відносин виступала інтенсифікація європейської та євроатлантичної інтеграції України.

У 2013 р. з новою силою розгорілися дискусії щодо різних інтерпретацій українсько-польського історичного минулого і політик пам'яті, що їх провадять обидві держави. Приводом стали 70-ті роковини подій, що відбулися на Волині під час Другої світової війни, які польські праві на чолі з ПіС характеризували як “етнічну чистку з елементами геноциду українськими націоналістами мирних польських громадян”. 12 липня 2013 р. відповідне формулювання також підтримав Сейм РП⁹⁹. А уже в 2016 р., під час відзначення 73-х роковин, Сейм Польщі 432 із 442 присутніх у сесійному залі депутатів підтримав документ, яким криваві події на Волині 1943–1945 років названі геноцидом. Згідно рішення День пам'яті жертв цієї трагедії у Польщі щороку відзначатиметься 11 липня.

Варто зауважити, в ідеології ПіС політика пам'яті та історична політика загалом займали значне місце¹⁰⁰. Запропонована інтелектуальними елітами двох країн в попередній період формула “прощаємо і просимо вибачення” стала фундаментом на базі якої було досягнуто значного прогресу в історичному діалозі з питань охорони пам'яток польсько-української історичної спадщини. Однак на фоні історичного примирення суттєвої напруги додав Указ Президента України В. Ющенка “Про присвоєння С. Бандері звання Герой України”, підписаний 20 січня 2010 р.¹⁰¹. У Польщі таке рішення сприйняли як таке, що йде у розріз з декларованим українсько-польським стратегічним партнерством, воно також залишило глибокий слід в політиці ПіС по відношенню до України¹⁰². Не слід відкидати також тезу про те, що польські парламентарі активно використовують історичні події на Волині з політичною метою, щоб виглядати “більшими патріотами” напередодні виборів.

Задля припинення подальшої ескалації напруження в липні 2016 року Президент України Петро Порошенко поклав вінок до пам'ятника жертв Волинської трагедії в Варшаві, ставши перед ним навколішки. Водночас 24 серпня 2016 року

⁹⁸ Антонюк Н. Україна у сфері геополітичних інтересів Республіки Польща / Наталія Антонюк, Юлія Сенюк // Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. – 2014. – Вип. 35. – С. 61.

⁹⁹ Сейм назвав Волинь не “геноцидом”, а “чисткою” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2013/07/12/130279/>

¹⁰⁰ Chojan A. Fundamenty ideowe i cele polityki zagranicznej Prawa i Sprawiedliwości z perspektywy 2005 roku / Adrian Chojan // Myśl Ekonomiczna i Polityczna. – 2016. – Nr 1 (52). – S. 208–212.

¹⁰¹ Указ Президента України “Про присвоєння С. Бандері звання Герой України” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/46/2010>

¹⁰² Польські експерти розповіли, як Польща образилася на Україну через Ющенка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.rezonans.pp.ua/?p=53579>

президенти Порошенко і Дуда прийняли спільну декларацію, яка підтверджувала примирення і стратегічні стосунки обох держав, а у вересні 2016 року Верховна Рада виражено, без взаємних звинувачень, відповіла на ухвали Сейму і Сенату. Проте варто наголосити, що, зважаючи на характер трагічних сторінок української і польської минувшини, навряд чи вдасться досягнути в найближчій перспективі такого рівня порозуміння, яке б дозволяло запобігти впливу історичного минулого у тій чи іншій мірі на розвиток сучасного співробітництва. Залишається лише сподіватися, що розв'язання історичних проблем стане передусім справою науковців обох країн та буде позбавлене надмірної політизації.

Після початку Євромайдану та Революції гідності, що стали наслідком відмови В.Януковича підписати у Вільнюсі Угоду про асоціацію України з ЄС, та подальші прояви авторитаризму і насильства з боку української влади, Польща чи не найбільш активніше відреагувала на події в Україні як на владному, так і на громадському рівні. Зокрема, у грудні 2013 р. офіційна Варшава ініціювала розгляд політичної ситуації в Україні на засіданні Європейської Ради, де переконувала партнерів, щоб перешкодити розгортанню білоруського сценарію, не відвертатися від нашої держави, а навпаки повернутися до перемовин про безвізовий режим перетину кордону і надання необхідної фінансової допомоги¹⁰³.

Одразу після початку агресії РФ в Криму польська влада, як і Захід в цілому, виявляли розгубленість. Уряд Польщі не одразу виступив із заявою, очікуючи на реакцію насамперед США та ЄС. З іншого боку, події в Україні розглядали як серйозну загрозу безпеці Польщі. Найбільше занепокоєння польської влади та Бюро національної безпеки Польщі викликала можливість дестабілізації Росією ситуації на кордонах з Калінінградською областю РФ. Занепокоєння своєї влади поділяло і польське суспільство: опитування, проведене у березні 2014 р. Центром дослідження суспільної думки, засвідчило, що після агресії Росії в Криму загрозу безпеці Польщі відчувало 72 % респондентів. В очах більшості поляків агресія Росії в Україні стала підтвердженням імперіалістичних прагнень Володимира Путіна. Також 67 % респондентів висловилися за те, щоб польський уряд у межах міжнародної допомоги Україні долучився до розв'язання конфлікту¹⁰⁴.

Польща, на відміну від деяких країн ЄС, які зайняли неоднозначну позицію щодо Росії і її політики в умовах агресії в Україні (їх умовно називають “ті, які розуміють Росію” (“Russia’s understanders”)), увійшла в коло європейських країн, які найбільш критично відреагували на факт анексії. Польська влада вибрала шлях дотримання генеральної лінії ЄС з одночасним внесенням на розгляд європейських союзників своїх ініціатив у контексті російської інвазії. Зокрема, на зустрічі міністра закордонних справ Р. Сікорського з британським колегою Вільямом Хейгом у березні 2014 р. йшлося про координацію зусиль в межах ЄС щодо протидії російській агресії. Уряд підтримав введення санкцій проти РФ, накладених ЄС і США, наголошуючи на максимальній підтримці Києва в протистоянні з Москвою. Водночас змушений був констатувати відсутність реальних ініціатив щодо деокупації півострова. 25 березня 2014 р. Голова ради Міністрів

¹⁰³ Антонюк Н. Україна у сфері геополітичних інтересів Республіки Польща. – С. 62.

¹⁰⁴ Polacy o sytuacji na Ukrainie w czasie krymskiego kryzysu. Komunikat z badań (NR 35/2014) [Електронний ресурс] / [oprac. Katarzyna Kowalczyk]. – Режим доступу: www.cbos.pl.

РП Д. Туск: “Останні рішення України про виведення військ (з Криму) показали, що усі чи майже всі погодилися з силою фактів (щодо анексії), але не сприйняли їх з юридичної і міжнародно-правової точок зору. Можна визнавати факти, не визнаючи легальності подій, з чим маємо справу сьогодні”¹⁰⁵.

Україна і політика Росії щодо неї стали одними з ключових елементів у виступі Р. Сікорського в сеймі 8 травня 2014 р., присвяченого пріоритетам зовнішньої політики Польщі у 2014 р. За словами глави МЗС, Польща і Захід ніколи не прагнули ізолювати Росію, але прагнули вибудувати з нею партнерські та добросусідські відносини. Однак дії Москви щодо анексії Криму і дестабілізації східних регіонів України суперечать міжнародному праву і несуть загрозу безпеці Польщі. Було підкреслено, що польський уряд не визнає результатів референдуму, проведеного самопроголошеною владою півострова, як і “односторонні рішення Кремля щодо приєднання Криму”¹⁰⁶.

Після формування в червні 2014 р. так званого нормандського формату переговорів¹⁰⁷ та підписання у вересні Мінських угод Польща опинилася усунутою від прямої участі в переговорному процесі щодо врегулювання ситуації. Роль провідного перемовника взяла на себе Німеччина. Своєю чергою польська опозиція, насамперед лідери партії ПiС, закидали уряду і президентові Б. Комаровському недостатню міжнародну активність у просуванні польських інтересів, наголошуючи, що у питанні вирішення українсько-російського конфлікту місце Польщі має бути за столом учасників переговорів.

Восени 2014 р. після переформатування польського уряду міністр закордонних справ Гжегож Щетина продовжував наполягати на більшій участі власної країни у вирішенні конфлікту в Україні, зазначаючи, що “нормандський формат” себе вичерпав і до переговорів мали б бути залучені Польща і США. Водночас новообраний прем’єр-міністр Польщі Єва Копач застерегла від односторонньої і неузгодженої з ЄС і США підтримки України, що, на її думку, могло б становити певний ризик для країни через загрозу ескалації відносин з РФ¹⁰⁸. Польський уряд, розглядаючи можливості комплексної допомоги Україні, вбачав своє завдання насамперед у лобюванні позиції нашої держави в європейських медіа, на зустрічах представників ЄС і НАТО. Польські європарламентарі працювали над розробкою і просуванням в Європейському парламенті резолюцій із засудженням російської агресії в різних її виявах та підтримкою українських позицій. Також одним із ключових завдань польської дипломатії було просування питання ратифікації

¹⁰⁵ Туск: міжнародна спільнота не сприймає від’єднання Криму від України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.ukrinform.ua/rubric-politycs/1637974-tusk_mignarodna_spilnota_ne_spriymae__vide_dnannya_krimu_vid_ukraiini_1921823.html

¹⁰⁶ Sikorski w Sejmie głównie o sytuacji na Ukrainie i roli Rosji [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.msz.gov.pl/pl/p/msz_pl/aktualnosci/msz_w_mediach/sikorski_w_sejmie_glownie_o_sytuacji_na_ukrainie_i_rolu_rosji_depesza_pap_8_maja_2014_r_?jsessionid=08ADB6BED190308C2445DDB6A3D8F3E5.cmsap1p

¹⁰⁷ “Нормандським форматом” називають зустрічі глав держав чи керівників МЗС України, Росії, Франції і Німеччини щодо вирішення питань, пов’язаних з конфліктом на Донбасі та агресією РФ.

¹⁰⁸ Olszyk S. Kontekst geopolityczny kryzysu na Ukrainie (2013–2014) i zaangażowanie władz polskich w jego rozwiązanie / Sabina Olszyk // Środkowoeuropejskie Studia Polityczne. – 2016. – Nr 3. – S. 282.

структурами ЄС та країнами членами Угоди про асоціацію з Україною в незмінному вигляді, незважаючи на шантаж і критику Кремля. Ці та інші міжнародні заходи польської сторони стали важливими елементами утвердження української позиції на європейському континенті, особливо в умовах, коли Росія прагнула розколоти Європейський Союз у питанні її агресії в Україні.

Про підтримку Польщею структурних економічних, політичних та інституційних реформ йшлося під час офіційного візиту президента Петра Порошенка до Варшави у грудні 2014 р. Польський президент Броніслав Комаровський запевнив свого колегу, що РП залишається надійним партнером України, підтримує її незалежність, територіальну цілісність та прагнення реального зближення з євроатлантичними структурами, до того ж готова активізувати свою участь у модернізації української армії¹⁰⁹. Загалом, військово-технічне співробітництво та співпраця в галузі безпеки та оборони стали одним із важливих пріоритетів двосторонніх взаємин. Серед головних акцентів у переговорах військових відомств та керівництва держав розглядали питання поставок в Україну польського чи будь-якого іншого озброєння через Польщу, створення і функціонування українсько-польсько-литовської бригади, перепідготовку та навчання польськими інструкторами українських військових за стандартами НАТО. Водночас у польському політикумі було чуто також голоси і проти передачі озброєння нашій державі¹¹⁰.

З приходом Анджея Дуди на посаду Президента Польщі політичний курс стосовно України було продовжено, а в питанні пошуку шляхів мирного врегулювання українсько-російського конфлікту зроблено спробу його активізації. Особлива увага та необхідність польської підтримки України, що випливала з агресивної політики Росії, визначені серед головних пріоритетів польської зовнішньої політики на 2016 р. Це підтвердив і візит президента Польщі, єдиного з західних лідерів, до Києва під час святкування 25-тої річниці Незалежності України. У спільній декларації польського і українського президентів з нагоди свята було ще раз чітко вказано, що незалежність і територіальна цілісність України мають принципове значення для безпеки і незалежності Польщі¹¹¹.

Отже, у вказаний період політичний діалог між Україною та Польщею переважно перебував у парадигмі доброзичливості та конструктивізму. Про це свідчить характер, а також аналіз кількості зустрічей, зокрема, на президентському та урядовому рівні. Водночас інші аспекти співпраці залишалися недостатньо розвинутими. Транскордонне співробітництво, економічні та культурні зв'язки залишалися в тіні політичних взаємин, слабо відповідаючи заявленому рівню стратегічного партнерства. Значний вплив на динаміку українсько-польських відносин

¹⁰⁹ Kowalczyk A. Polityka Polski wobec Ukrainy w 2014 r. – próba bilansu [Електронний ресурс] / Adam Kowalczyk. – Режим доступу: <http://www.geopolityka.org/analizy/adam-kowalczyk-polityka-polski-wobec-ukrainy-w-2014-r-proba-bilansu>.

¹¹⁰ Gromadzki G. Percepcja konfliktu rosyjsko-ukraińskiego w Niemczech i w Polsce – próba oceny / Grzegorz Gromadzki. – Warszawa: Raport zlecony i opublikowany przez Fundację im. Heinricha Bölla, 2015. – S. 4.

¹¹¹ Спільна декларація Президента України та Президента Республіки Польща. 24 серпня 2016. Президент України. Офіційне інтернет-представництво [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/spilnadeklaraciya-prezidenta-ukrayini-ta-prezidenta-respubl-37975>

мала також зовнішньополітична невизначеність України. Помаранчева революція і перемога на виборах президента України кандидата, який декларував прозахідний курс, до того ж якого відкрито підтримувала польська політична еліта та суспільство, викликали в Польщі значний оптимізм щодо українсько-польських відносин. Насамперед він був пов'язаний зі сподіваннями на швидку демократичну трансформацію нашої країни, зростання динаміки її просування на шляху ЄС та НАТО. Однак зміна зовнішньополітичної кон'юнктури, зокрема у відносинах з ЄС та Росією, крах “помаранчевих” і прихід до влади в Україні проросійських сил на чолі з В. Януковичем, змушували польську сторону перебудувати відносини з Києвом на прагматичній основі, зосередившись на підтримці євроінтеграційних процесів в Україні та програми ЄС “Східне партнерство”.

Регіональне і транскордонне співробітництво України та Республіки Польща

Розвиток прикордонних територій уже більш як півстоліття є одним із напрямів європейської регіональної політики. Успіхи Євросоюзу у розвитку прикордонних територій є досить вагомими, однак застосування його досвіду для українських потреб обмежено, адже всередині ЄС державні кордони фактично стали символічними. Кордони ж сучасної України є значно закритішими, тому розвиток прикордонних територій у цьому регіоні є відносно новим перспективним напрямом.

У 1985 р. започатковано діалог Асамблеї європейських регіонів (АЄР). Членами АЄР серед східноєвропейських країн є Польща, Болгарія, Румунія, а також Україна. Мета АЄР полягала в об'єднанні регіонів за принципом субсидіарності (громадсько-політичний принцип, за яким нижчі суспільні одиниці мають право і повинні розв'язувати лише ті проблеми, на виконання яких вищі структури не здатні). Через два роки після створення АЄР отримала статус спостерігача в Раді Європи, а також працювала над виникненням нового Конгресу місцевої та регіональної влади в Європі. Ця структура тісно співпрацювала з ЄС та ОБСЄ¹¹². Отже, Україна ще в радянський період проявила поглиблений інтерес до регіональної співпраці, зокрема, до участі в європейських економічних проєктах на транскордонній основі.

Початок прикордонних зв'язків між двома сусідніми країнами припадає на 1956 р.: 30 червня було підписано Угоду про двостороннє культурне співробітництво між СРСР та ПНР¹¹³, а у вересні того ж року було підписано ряд перших договорів про прикордонне співробітництво між Волинською областю й Люблінським воєводством¹¹⁴, Львівською областю і Жешувським воєводством¹¹⁵. Серед конкретних форм співробітництва у 60–70-х роках ХХ ст. слід виділити встановлення побратимських зв'язків між містами, районами і повітами прикордонних

¹¹² Студенніков І. Міжрегіональне співробітництво як чинник процесу європейської інтеграції та інструмент регіонального розвитку / І.Студенніков // Регіональна політика в країнах Європи: уроки для України / Київський центр. Ін-т Схід – Захід; під заг. ред. С. Максименка. – К.: Логос, 2000. – С. 99.

¹¹³ Годы братской помощи и сотрудничества СССР и ПНР: летопись важнейших событий советско-польских отношений. 1944 – 1972 гг. – К., 1974. – 250 с.

¹¹⁴ Archiwum Państwowe w Lublinie (APL). KW PZPR w Lublinie. Wid. Kultury. – Sygn. 51. – S. 1–5.

¹¹⁵ Колесник В.П. Граница дружбы и мира: О советско-польском приграничном сотрудничестве, 1956–1979: монография / В.П. Колесник, М.П. Калиниченко. – Л.: Вища школа, 1980. – С. 12.

регіонів, обміни групами спеціалістів різних галузей народного господарства. У 70-ті роки набув поширення рух міст-побратимів, зокрема, щорічне проведення днів міст: Луцьк – Люблін, Луцьк – Замость, Львів – Жешув, Нововолинськ – Білгорай, Володимир-Волинський – Грубешів, Ковель – Холм¹¹⁶.

Сучасне транскордонне співробітництво важко уявити без такої його важливої складової, як туризм. Прикордонні регіони України та Польщі спільно розвивають цю галузь з 1958 р. Саме 18 березня 1958 р. у Варшаві було підписано угоду про розвиток туризму між СРСР і ПНР, де, зокрема, визначено характер і можливості обміну туристами між прикордонними областями СРСР та ПНР¹¹⁷. У перші роки обмін мав переважно ознайомлюючий характер, а з 1963 р. вступили в силу нові принципи. У практику обмінів було запроваджено так званий “спеціалізований туризм”, тобто такі групи, куди входили люди однієї або близьких професій, що давало можливість використовувати поїздку не лише з метою відпочинку, а й для відвідування підприємств, установ, проводити бесіди з колегами прикордоння на професійні теми. Така форма туризму користувалася великою популярністю, про що свідчать, наприклад такі дані: протягом 1965–1975 рр. Волинська область і Люблінське воєводство обмінялися 80 туристичними групами по 2800 осіб із кожної сторони¹¹⁸. У 80-ті роки, час протестного руху “Солідарності” в Польщі, туристичні поїздки з України різко скоротилися (їздив, як правило, партійно-комсомольський актив).

З початком 90-х років ХХ ст. розпочалося налагодження зв'язків між прикордонними регіонами України та Польщі. Декларація про державний суверенітет України, прийнята 1990 р., проголосила суверенність республіки та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах. Проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р. наповнило Декларацію реальним змістом. Особливо у світлі того факту, що чимала територія України отримала статус прикордонних регіонів, сформувавши так звану зону “нового прикордоння”¹¹⁹. Дев'ять областей України стали прикордонними.

Під поняттям “прикордоння” слід розуміти територію, яка складається з адміністративних регіонів, розміщених вздовж кордону сусідніх держав. Специфіка прикордоння залежить, з однієї сторони, від устрою і форм сусідніх держав, з другої – від зв'язків між ними, що знаходить свій вираз у характері кордону. Польсько-українське прикордоння обіймає площу 85018 км². На польську частину припадає площа 43041 км², що складає 13,8% державних територій і складається з воєводств: Люблінського і Підкарпатського. На українську ж частину припадає площа 41977 км², що становить 7% площі України і включає Волинську та Львівську області. На території українсько-польського прикордоння мешкало 8 млн 131,1 тис. осіб,

¹¹⁶ Archiwum Państwowe w Lublinie (APL). KW PZPR w Lublinie. Wid. Propogandy. – Sygn. 51/ VIII/26/t-17. – S. 104.

¹¹⁷ Годы братской помощи и сотрудничества СССР и ПНР: летопись важнейших событий советско-польских отношений. 1944–1972 гг. – С. 77.

¹¹⁸ Колесник В.П. Граница дружбы и мира: О советско-польском приграничном сотрудничестве, 1956–1979. – С. 110.

¹¹⁹ Пилипенко О.І. Стратегія прикордонної політики України в контексті зміни геополітичного положення її регіонів / О.І. Пилипенко // Проблеми розвитку прикордонних територій та їх участі в інтеграційних процесах: матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф., Луцьк, 15–16 жовтня 2009 р. / [за ред. В.Й. Лажніка і С.В. Федонюка]. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2009. – С. 38.

з яких на польській стороні 4 млн 361,7 тис. (11,3% населення Польщі), а з української – 3 млн 769,4 тис. (7, 5% населення України)¹²⁰.

Віссю регіону є кордон довжиною 529 км. Для України він є п'ятим із точки зору довжини (після кордону з Росією, Молдовою, Білоруссю і Румунією), а для Польщі – третім за довжиною після Чехії та Словаччини, становить 14,8% протяжності кордонів Польщі і 6,9% – довжини кордону України¹²¹.

Згідно із міжнародно-правовими документами, які підписані також і Україною, “транскордонне співробітництво” (ТКС) означає будь-які спільні дії, спрямовані на посилення та поглиблення добросусідських відносин між територіальними общинами або владою, які перебувають під юрисдикцією двох або декількох договірних сторін, та на укладення з цією метою будь-яких необхідних угод або досягнення домовленостей¹²². Це визначення, яке міститься у базовому європейському документі Ради Європи з транскордонного співробітництва – статті 2 Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями, підписаної країнами-членами Ради Європи в м. Мадрид 21 травня 1980 р., – є загальноприйнятими у Європі. Транскордонне співробітництво сфокусовано на співпраці суміжних регіонів, територій сусідніх країн, які мають спільний кордон¹²³.

Як уже зазначалося, на початку 90-х років ХХ ст. було започатковано якісно новий етап розвитку всіх форм ТКС, що знайшли свою реалізацію в умовах Української незалежної держави і демократичної РП. Перший міждержавний Акт-декларація про принципи та основні напрями розвитку українсько-польських відносин від 13 жовтня 1990 р. підтверджував прагнення договірних сторін до всебічного сприяння безпосередньому співробітництву польських та українських підприємств задля активізації торговельно-економічного та господарського співробітництва.

Протягом 1991–1993 рр. було підписано близько 50 міждержавних документів, що стосувалися організаційного забезпечення та правових питань налагодження регіональної, транскордонної та галузевої співпраці. Гостра потреба формування нової нормативно-правової бази та нових форм організації міждержавних контактів на початку 90-х років ХХ ст. була пов'язана зі зміною зовнішньої політики східно-європейських держав та глибокою економічною кризою, що охопила ці країни і як результат – призвела до розриву усталених економічних і політичних зв'язків. І саме українсько-польське співробітництво на рівні регіонів і міст, яке тривалий час залишалося невикористаним резервом, на цьому етапі могло дієво заповнити вакуум, що утворився у взаєминах двох країн.

¹²⁰ Pogranicze polsko-ukraińskie w liczbach US. – Lublin, 1999. – S. 265.

¹²¹ Обухова О.Ю. Українсько-польське транскордонне співробітництво як чинник євроінтеграційних намірів України / О.Ю. Обухова, Л.В. Стрільчук // Наук. вісн. Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. Ювілейний випуск, 2007. – № 1. – С. 128; Feduń A. Główne kierunki ukraińsko-polskiej współpracy transgranicznej w warunkach procesu integracji europejskiej / A. Feduń // Polska w systemie międzynarodowym w dobie integracji europejskiej. – Puławy, 2001. – S. 142.

¹²² Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями (21 травня 1980 р., м. Мадрид) // Збірка договорів Ради Європи. Українська версія. – К.: Парламентське вид-во, 2000. – 654 с.

¹²³ Гарагонич В.В. Транскордонне співробітництво України: мости через кордони: монографія / В. В. Гарагонич. – Ужгород: Карпати, 2011. – С. 49.

На сьогодні основним законодавчим документом у сфері транскордонного співробітництва є Закон України “Про транскордонне співробітництво”, затверджений Верховною Радою України 24 червня 2004 р.¹²⁴. Відповідно до цього Закону, транскордонне співробітництво розглядається як “спільні дії, спрямовані на встановлення і поглиблення економічних, соціальних, науково-технічних, екологічних, культурних та інших відносин між територіальними громадами, їх представницькими органами, місцевими органами виконавчої влади України та територіальними громадами, відповідними органами влади інших держав у межах компетенції, визначеної їх національним законодавством”¹²⁵.

Для відтворення цілісної картини становлення та розвитку нормативно-правової бази українсько-польського транскордонного співробітництва вдамося до аналізу його поетапного формування. 18 грудня 1991 р. З ініціативи польської сторони у Замості було проведено регіональну нараду представників прикордонних воєводств Республіки Польща та прикордонних областей України. Коло питань, яке обговорювалося на нараді, стосувалося розширення економічної та культурної співпраці в прикордонних областях і воєводствах. Це стало новим етапом прикордонних зв’язків сусідніх держав¹²⁶.

Однією з головних проблем на той час була відсутність усталеного режиму і документів на перетині міждержавного кордону, а також гострий брак сучасних комунікацій у прикордонні, обладнаних шляхів для швидкого та зручного пересування людей та вантажів. На українсько-польському кордоні, протяжністю близько 500 км, функціонувало всього лише три залізничних (Ягодин – Дорогуськ; Володимир-Волинський – Грубешів; Мостиська – Перемишль) і два автодорожних (Ягодин – Дорогуськ; Шегині – Медика) пункти пропуску через кордон. Для порівняння: у той же час на польсько-німецькому кордоні протяжністю 300 км залізничних пунктів перетину кордону існувало шість, автомобільних – 21¹²⁷.

Тому першочерговим завданням стало забезпечення нормального функціонування співробітництва у сфері перевезень через польсько-український кордон, підвищення пропускнуої спроможності пунктів пропуску та створення умов для належного контролю осіб, транспортних засобів і вантажів. 1992 р. було прийнято ряд важливих документів, що стосувалися вищезазначених проблем. Започаткувала цей процес Угода між Урядом України та Урядом РП про пункти пропуску через державний кордон, підписана у Варшаві 18 травня 1992 р. Перші чотири статті визначали правила перетину державного кордону, а більшість наступних статей угоди мали рекомендаційний характер. Правила, заявлені в угоді, діяли без істотних змін до 2004 р., аж поки Республіка Польща в однобічному режимі не ввела Шенгенський візовий режим для громадян України.

¹²⁴ Закон України “Про транскордонне співробітництво” // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 45. – Ст. 499.

¹²⁵ Там само.

¹²⁶ *Октисюк А.М.* Правове регулювання двостороннього співробітництва України та Республіки Польща: дис.... канд. юрид. наук: 12.00.11 / А. М. Октисюк / Харківський національний університет імені Ярослава Мудрого. – Х., 2006. – С. 169.

¹²⁷ *Ебергард П.* Результати суспільно-економічних перетворень у Польщі та Україні / П. Ебергард // Економіка України. – 1999. – № 4. – С. 82.

Ще одним кроком на цьому шляху стало прийняття окремої Угоди між Урядом України та Урядом Республіки Польща про залізничне сполучення через державний кордон (підписана у Варшаві 18 червня 1992 р., набула чинності 1 січня 1994 р.). Подальше розширення нормативно-правової бази на цьому напрямі співробітництва відбулося під час другого раунду переговорів між делегаціями РП та України у Варшаві 1–2 жовтня 1992 р. Головні питання, що виносилися на порядок денний, стосувалися правового регулювання основ і умов користування польських транзитних потягів на ділянці залізниць України, визначення порядку розробки і підписання залізницями обох сторін виконавчої угоди про залізничне сполучення через Державний кордон. Результатом переговорів стало підписання Протоколу переговорів між делегаціями РП та України по розробці проекту Угоди про залізничне сполучення через Державний кордон. Обидві держави рекомендували своїм залізницям приступити до узгодження виконавчих документів¹²⁸.

Таким чином, на цьому напрямі співробітництва між Республікою Польща та Україною, ще до підписання базового Договору про добросусідство, було укладено пакет нормативно-правових документів, які відповідали сучасним вимогам і забезпечували функціонування транспортної системи. 30 грудня 1992 р., після набуття чинності Договору між Республікою Польща і Україною про добросусідство, дружні відносини і співробітництво¹²⁹, розпочинається нова віха в міждержавному транскордонному співробітництві. Співпраця України і РП набула планомірного правотворчого процесу в усіх напрямках співробітництва. Стаття 10 Договору проголошувала, що “сторони сприятимуть встановленню і розвитку безпосередніх контактів та співробітництва між регіонами, адміністративно-територіальними одиницями та містами Республіки Польща та України. Особлива увага приділялася прикордонному співробітництву. Сторони співпрацюватимуть у галузі перспективного планування розвитку прикордонних регіонів”¹³⁰.

Концепція польської політики “двошляховості” на прикладі України приносила помітні позитивні результати, і цей приклад прислужився Польщі в налагодженні нових міждержавних контактів на Сході. Як уже зазначалося, на двосторонні відносини Польщі та України у цей період великий вплив мала внутрішньополітична ситуація в країнах. Процес трансформації польського суспільства, який мав свої успіхи та невдачі, не міг не позначитися на реалізації східної політики щодо України. У період 1989–1993 рр., коли при владі перебували лідери “Солідарності”, польсько-українські відносини розвивалися динамічно¹³¹. Їх широко підтримувала польська політична еліта, як й інтеграційні устремління України. Маршал Сейму Ю. Зих, наголошуючи на доцільності розширення і активізації співпраці

¹²⁸ *Октисюк А. М.* Правове регулювання двостороннього співробітництва України та Республіки Польща: дис.... канд. юрид. наук: 12.00.11 / А. М. Октисюк / Харківський національний університет імені Ярослава Мудрого. – Х., 2006. – С. 170–171.

¹²⁹ Договір між Республікою Польща і Україною про добросусідство, дружні відносини і співробітництво (18.05.1992 р.) // Україна на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів. 1991 – 1995 рр. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – С. 12.

¹³⁰ Там само. – С. 4.

¹³¹ *Стрільчук Л.* Україна в польській східній політиці 1989 – 1999 рр. / Л. Стрільчук // III Міжнародний науковий конгрес українських істориків “Українська наука на шляху творчого поступу”. – Луцьк, 17–19 травня 2006.: Доповіді та повідомлення: В 3-х томах. – Луцьк: РРВ “Вежа”, 2008. – Т. 3. – С. 517.

польських парламентарів із українськими колегами, підкреслював важливість організації зустрічей депутатів прикордонних воєводств Польщі і прикордонних областей України з метою поглиблення регіонального співробітництва. У відповідь Україна організувала у Львові першу зустріч ділових кіл, де розглядалися питання українсько-польської міжрегіональної співпраці¹³².

22 червня 1992 р. у Луцьку відбулося засідання українсько-польської змішаної комісії з участю представників органів влади, ділових людей Волинської, Львівської областей та Замостяньського, Холмського, Перемишльського, Кросненського воєводств, на якому було обговорено актуальні питання економічного співробітництва й регіонального розвитку: залучення іноземних інвестицій, створення спільних виробництв, а також поглиблення співробітництва в галузі культури, обміну інформацією, охорони навколишнього середовища, створення польсько-українського комерційного банку. За наслідками засідання було підписано Протокол намірів щодо розширення регіональної співпраці¹³³. За тиждень в Ковелі, що на Волині, відбулася зустріч голови Волинської обласної державної адміністрації В. Блаженчука з представниками Замостяньського, Люблінського, Підляського, Холмського, Тарнобжезького воєводств, на якій було підписано Угоду про співробітництво, яка переконливо свідчила про спільні наміри створення нових умов, корисних для гармонійного розвитку торговельних відносин і господарської співпраці сусідніх регіонів на тривалу перспективу.

Результатом діяльності Українсько-польської урядової координаційної комісії з питань міжрегіонального співробітництва стало підписання 18 грудня 1992 р. Угоди “Про співробітництво прикордонних воєводств – областей Польщі і України”. Цим документом уперше чітко визначається статус суб’єктів прикордонної співпраці, окреслено контактні зони по обидва боки кордону.

Нормативні напрацювання початку 90-х років стали ґрунтовною юридичною основою для підписання 12 січня 1993 р. у Києві Договору між Україною і Республікою Польща про правовий режим українсько-польського державного кордону, співробітництво та взаємну допомогу з прикордонних питань. Договір встановлював чіткі правила користування прикордонними водами та перетинаючими кордон залізницями і шосейними дорогами, а також проходження й утримання кордону та ін. У наступні роки згаданий Договір доповнювався окремими угодами та урядовими розпорядженнями, що мали на меті удосконалити окремі напрями співробітництва, зокрема: Угодою між Урядом України та Урядом РП про передачу і прийом осіб через спільний Державний кордон; Угодою між Урядом України та Урядом РП про залізничне сполучення через Державний кордон; Угодою між Урядом України та Урядом РП про будівництво автодорожного мосту через річку Західний Буг на українсько-польському кордоні “Ягодин-Дорогуськ”; Розпорядженням Кабінету міністрів України про відкриття пункту пропуску “Рава-Руська” та ін.¹³⁴.

¹³² *Бабак О.І.* Політика Польщі щодо України (кінець 1980 – 1990-і роки): дис... канд. іст. наук: 07.00.02. / О.І. Бабак / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України – К., 2002. – С. 123.

¹³³ *Колесник В.* Волинь – Замость, Люблін, Холм: прикордонні контакти в 2-й половині ХХ століття / В. Колесник // Україна і Польща: історія і сучасність. Зб. наук. ст. і спогадів пам’яті П. М. Калениченка (1923–1983). – К. – 2003. – Ч. 2. – С. 12.

¹³⁴ *Октисюк А.М.* Правове регулювання двостороннього співробітництва України та Республіки Польща. – С. 174.

У 1994–1996 рр. на кордоні України та РП у рамках Договору про пункти пропуску через державний кордон було відкрито шість міждержавних переходів, укладено угоди про співпрацю між прикордонними областями України та воєводствами Польщі. Найважливішою подією під час візиту Л. Кучми до Варшави стало підписання Угоди про безвізовий туризм 15 червня 1996 р. Угода набула чинності 18 серпня 1996 р., спростивши процедуру перетину кордону громадянами.

Отже, протягом 1994–1996 рр. було здійснено дієві кроки щодо сприяння розвитку прикордонної торгівлі, яких так бракувало раніше. Але навіть те, що було зроблено, далеко не повністю задовольняло потреби прикордонної торгівлі, однак суттєво її активізувало. Про це красномовно свідчить статистика: станом на 1994 рік Україна була четвертим партнером Польщі за обсягами прикордонної торгівлі, а вже в 1996 р. – другим¹³⁵.

24 травня 1993 р. між Урядами Республіки Польща та України було підписано Угоду про міжрегіональне співробітництво¹³⁶, у якій йдеться про форми майбутнього співробітництва прикордонних областей та воєводств України і РП у межах Карпатського і Євробузького регіонів – самостійних в організаційно-правовому відношенні формувань.

Помітні зрушення відбулися після приєднання України в 1993 р. до Європейської рамкової конвенції про основні принципи транскордонного співробітництва між територіальними громадами або органами влади. Конвенція передбачала можливість підписання угод про транскордонне співробітництво між місцевими і регіональними органами влади. Тоді ж було створено єврорегіон “Карпати”, до якого ввійшли Тернопільське, Рівненське, Кіровоградське воєводства РП та Закарпатська, Львівська, Чернівецька та Івано-Франківська області України, п’ять округів із угорського боку та шість словацьких повітів.

Ідея створення Карпатського єврорегіону (КЄ) виникла у 1989 р.¹³⁷. Проект єврорегіону “Карпати” був розроблений за допомогою Нью-Йоркського Інституту “Схід–Захід”. Європейський відділ цього інституту – Центр європейських досліджень у Празі – представив проект у 1992 р. Слід відзначити, що на момент обговорення проекту створення єврорегіону всі потенційні його учасники мали власне бачення щодо принципів його організації та бачення майбутнього. Рішення про створення єврорегіону “Карпати” викликало бурхливі дебати в Польщі. Висловлювалися бачення про те, що це наддержавна структура, яка загрожує національній незалежності Польщі. Польський міністр закордонних справ змушений був переконувати депутатів Сейму, що єврорегіон не становить загрози польській державності і, навпаки, допоможе відродженню польської меншини в сусідніх із РП країнах¹³⁸. Позиція Угорщини зустріла активний опір з боку Румунії та досить прохолодне ставлення Словаччини. Сторони, що домовлялися, стикнулися з рядом

¹³⁵ Польща. Вопросы и ответы: Справочник / [Общ. ред. и сост. В.А. Светлова]. – М.: Политиздат, 1991. – С. 10.

¹³⁶ Єврорегіон “Буг”: Волинська область / [за ред. Б.П. Клімчука, П.В. Луцишина, В.Й. Лажніка]. – Луцьк: Рекд.-вид. в. Волин. ун-ту, 1997. – С. 265.

¹³⁷ *Гарагонич В.В.* Транскордонне співробітництво України: мости через кордони. – С. 251.

¹³⁸ *Макаускенс Ж.* Між сусідами – єврорегіони / Ж. Макаускенс, Є. А. Почтар // Наше слово. – 1997. – 4 травня.

проблем, найгострішими з яких були неоднорідність адміністративних одиниць та повноважень, що їх мали місцеві влади.

Офіційною датою створення євро регіону “Карпати” вважається 14 лютого 1993 р., коли у м. Дебрецені (Угорщина) керівники урядових структур та органів МСВ підписали установчі документи Карпатського євро регіону. Присутні на церемоніях міністри закордонних справ України – А. Зленко, Республіки Польща – К. Скубішевський, Угорщини – Г. Єсенські ухвалили Декларацію про співробітництво населення, яке проживає в Карпатському євро регіоні¹³⁹.

Помітною подією в житті євро регіону стало проведення в жовтні 1996 р. в Ужгороді колоквиуму з питань транскордонного співробітництва, який було організовано за ініціативою Ради євро регіону спільно із Закарпатською обласною державною адміністрацією та обласною Радою, а також із директором з питань навколишнього середовища і місцевих органів влади РС¹⁴⁰.

У 1994 р. було створено Фундацію розвитку євро регіону, яка ставила за мету підтримку транскордонного співробітництва шляхом надання фінансової та технічної допомоги неурядовим організаціям. З 1995 р. Міжнародна асоціація “Карпатський євро регіон” мала власний бюджет, який формувався з коштів місцевих органів влади, Інституту “Схід-Захід”, Фонду братів Рокфеллерів та внесків інших неурядових організацій. З часом євро регіон “Карпати” розширився, у 1997 р. до нього ввійшли румунські прикордонні території¹⁴¹.

Карпатський євро регіон, як перше євро регіональне об’єднання за участю України, відіграв і продовжує відігравати важливу роль у європейських устремліннях України. Тому проблемні аспекти його створення та сучасного розвитку потребують подальшого наукового дослідження.

У жовтні 1993 р. у Варшаві відбулася нарада представників адміністрації прикордонних областей і воєводств України, Білорусі та РП, на якій було вироблено принципово нові підходи щодо концепції регіонального співробітництва (створення євро регіону “Буг”), яка отримала схвалення у Штаб-квартирі Європейської Співдружності в Страсбурзі¹⁴². Ідея створення євро регіону вперше була озвучена у травні 1992 р. на конференції в Казімежі-Дольному (РП). Учасники конференції виробили проект макроструктури, яка мала охоплювати Підляське, Холмське, Люблінське і Тарнобжезьке воєводства Республіки Польща та Волинську область України. У першому варіанті цей євро регіональний проект дістав назву євро регіон Східного Сяну, однак, пізніше назву було замінено на євро регіон “Буг”. Брестська область Республіки Білорусь була залучена до стадії планування євро регіону, однак Уряд Білорусі уряд відмовився від подальшої участі у проекті.

¹³⁹ *Гарагонич В.В.* Транскордонне співробітництво України: мости через кордони. – С. 253.

¹⁴⁰ Спільна польсько-українська стратегія транскордонного співробітництва “Разом у майбутнє” (2005–2015). – Люблін: європейський центр інтеграції і співпраці органів місцевого самоврядування “дім Європи”, 2005. – С. 23.

¹⁴¹ *Афанасьєв І.Ю.* Польсько-українські відносини 1991– 2000 рр.: політична та економічна взаємодія: дис... канд. іст. наук: 07.00.02. / І. Ю. Афанасьєв / Національний університет “Кієво-Могилянська Академія”. – К., 2004. – С. 147.

¹⁴² *Стрільчук Л. В.* Україна – Польща: від добросусідських відносин до стратегічного партнерства (кінець ХХ – початок ХХІ століття) / Л. В. Стрільчук: монографія. – Луцьк: Волинські старожитності, 2013. – С. 259.

29 квітня 1993 р. у Сандомирі було підписано Статут майбутнього прикордонного об'єднання. 15–17 червня 1994 р. у Казімежі-Дольному відбулася конференція, присвячена розгляду перспектив економічної співпраці в рамках майбутнього євро-регіону. 27 жовтня того ж року українська сторона підписала протокол про наміри вступити до створюваного єврорегіону. Передбачалося заснування реструктуризаційного фонду, інвестиційного банку, школи менеджменту та інших інституцій¹⁴³.

24 січня 1995 р. група волинських експертів на чолі із заступником голови облдержадміністрації М. Косенком виїжджала до Холма, де разом із представниками Холмського, Замостянського, Білопідляського і Люблінського воєводств спільно виробляли остаточний варіант статуту єврорегіону “Буг”. Для підписання документів, необхідних для реєстрації нового регіону, сюди прибули представники найвищих органів польської влади – депутати Сейму, сенатори, працівники уряду¹⁴⁴. Завершальним етапом в організаційному оформленні єврорегіону “Буг” стала Міжнародна науково-практична конференція в Луцьку, на якій було конкретизовано окремі програми і напрями співробітництва.

Формальною датою створення єврорегіону “Буг” є 29 вересня 1995 р., коли у Волинській облдержадміністрації відбулося підписання двосторонньої Угоди про створення транскордонного об'єднання єврорегіон “Буг”¹⁴⁵. У її преамбулі зазначається, що основними напрямами співробітництва новоствореного регіону є поєднання зусиль в економічній сфері, розбудові соціальної, інформаційної та виробничої інфраструктури кордону, розвитку транспортної мережі, науковій та культурній співпраці, охороні навколишнього середовища, обміні досвідом між відповідними органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, взаємній допомозі в ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, боротьбі зі злочинністю і нелегальною міграцією тощо.

Від імені української сторони Угоду підписав голова Волинської облдержадміністрації Б. Клімчук, від імені польської – воєводи Холмський – М. Ціхош, Замостянський – С. Рапа, Люблінський – Е. Хунек, Тарнобжезький – П. Ставови. При підписанні Угоди були присутні послы України в Республіці Польща – П. Сардачук і Республіки Польща в Україні – Є. Козакевич, керівники урядових структур, народні депутати України. Водночас відбулися презентації філії Люблінського депозитно-кредитного банку та Міжнародного інституту суспільної географії і менеджменту, який мав готувати спеціалістів для новоутвореного єврорегіону. 29 листопада у Холмі було створено найвищий орган об'єднання – Раду єврорегіону “Буг”, до якої увійшли по 5 представників від кожної із сторін, а також Президію об'єднання, що складається з двох членів – по одному від кожної з сторін¹⁴⁶.

¹⁴³ *Афанасьєв І. Ю.* Польсько-українські відносини 1991–2000 рр.: політична та економічна взаємодія: дис... канд. іст. наук: 07.00.02. / І. Ю. Афанасьєв / Національний університет “Києво-Могилянська Академія”. – К., 2004. – С. 154.

¹⁴⁴ *Стрільчук Л.В.* Регіональний розвиток крізь призму прикордонного співробітництва / Л.В. Стрільчук // Європейські інтеграційні процеси і транскордонне співробітництво: Тези доповідей III Міжнар.наук.-прак.конф.студ., аспір. і молодих науковців, Луцьк, 18–9 трав. 2006 р. – Луцьк, 2006. – Т. 2. – С. 155.

¹⁴⁵ *Сомова Є.* 3 днем народження, “Єврорегіон Буг” / Є. Сомова // Волинь. – 1995. – 30 вересня.

¹⁴⁶ *Стрільчук Л.В.* Регіональний розвиток крізь призму прикордонного співробітництва. – С. 156.

У наступні роки вдосконалися нормативно-правова бази цієї структури. Наприкінці січня 1996 р. у Замості пройшло перше засідання Українсько-польської міждержавної координаційної Ради з питань міжрегіонального співробітництва на рівні міністрів зовнішніх економічних зв'язків України й Польщі та керівництва єврорегіону "Буг". Схвалено головні напрями і завдання на виконання конкретних програм, а саме: будівництво автомагістралей, розбудова кордону та кордонної інфраструктури, охорона навколишнього середовища, гідрометеорологія, промислова кооперація, сільське господарство, наукове співробітництво та підготовка кадрів, співпраця в галузі культури, розвитку місцевого самоврядування. Зокрема, передбачалося будівництво нового моста через річку Буг (автомобільний перехід "Ягодин – Дорогуськ"), розбудова швидкісної автомагістралі "Варшава – Люблін – Холм – Ковель – Київ" та створення інфраструктури широкої колії "Катовіце – Ковель", реалізація спільної українсько-польської програми "Чистий Буг", розвиток та охорона водноболотних угідь – місць поселення водоплавних птахів (Шацькі озера, басейни річок Стохід і Прип'ять) та інші пропозиції. Рада позитивно оцінила роботу двох сторін у програмах єврорегіону "Буг" і розвитку взаємної співпраці в розбудові й модернізації прикордонних регіонів¹⁴⁷.

20 травня 1996 р. у Володимирі-Волинському відбулося друге засідання Ради єврорегіону "Буг", на якій вирішено перетворити музей Стравинського в Устилузі на осередок творчих зустрічей українських і польських митців, діячів культури. Водночас мери Володимира-Волинського і Грубешова проявили ініціативу – для тіснішого спілкування створити Спільку мерів міст у рамках єврорегіону "Буг"¹⁴⁸. У січні 1997 р. єврорегіон "Буг" став повноправним членом Об'єднання Регіонів Європи, яке намагалося "підтягнути" відсталі регіони до рівня розвинених шляхом співпраці у сфері економіки, екології, науки, освіти та культури.

Щодо економічного співробітництва в межах українсько-польських єврорегіонів, то слід відзначити, що воно мало свої особливості та специфіку. Наприклад, у єврорегіоні "Карпати" економічним контактам значно сприяла робота Комісії з господарчої співпраці. У середині 90-х років вона реалізовувала проект Ради і Секретаріату єврорегіону, сутність якого полягала у створенні бартерного центру єврорегіону для стимулювання транскордонної торгівлі за умов недостатності банківської інфраструктури фінансування міжрегіонального товарообороту і значних обігових коштів у більшості підприємств єврорегіону.

Наслідком налагодження транскордонної співпраці у межах єврорегіону "Карпати" стало те, що впродовж 90-х років ХХ ст. у зовнішньоторгівельній структурі українських областей, які входили до єврорегіонального об'єднання, стабільно знижувалася частка обміну товарами та послугами з Росією та країнами СНД, натомість постійно зростала частка європейських країн, зокрема Польщі. Особливо стрімко зростало значення РП як зовнішньоторгівельного партнера на кінець 90-х років. Наприклад, за перший квартал 1996 р. товарооборот між Польщею та Львівською областю досяг майже 9 млн дол. США, а в наступні роки продовжує зростати. У 1996–1998 рр. Республіка Польща посідала третє місце за обсягами

¹⁴⁷ Перше засідання українсько-польської координаційної Ради з питань міжрегіонального співробітництва у Замості // Волинь. – 1996. – 1 лютого.

¹⁴⁸ Друге засідання ради єврорегіону "Буг" // Волинь. – 1996. – 21 травня.

інвестицій в економіку Львівщини, а в 1998 р. у Львівській області було зафіксовано 122 польські інвестиції на загальну суму 4,8 млн дол. США¹⁴⁹. Ще один приклад: за перші 9 місяців 1999 р. експорт Польщі в Закарпатську область зріс, порівняно з відповідним періодом 1998 р., удвічі¹⁵⁰.

Схожа динаміка прослідковувалася і в єврорегіоні “Буг”. У 1995 р. зовнішньоторгівельний оборот Волинської області з воєводствами Польщі склав 3,5 млн дол., або 8 відсотків від загального зовнішньоторгівельного обороту області. Уже протягом першого року функціонування єврорегіону “Буг” у Волинській області було зареєстровано понад 60 українсько-польських спільних підприємств, що складало половину всіх спільних підприємств області. У 1995 р. з 7 млн дол. іноземних інвестицій в економіку Волині 2 млн дол. припадало на Польщу.

У новому тисячолітті тенденції міждержавної торгівлі прикордоння збереглися. Наприклад, у період з 2001–2003 рр., коли Польща активно готувалася до вступу в Європейський Союз, вона приділяла мінімальну увагу інтенсифікації торговельного обороту з Україною, оскільки основні зусилля польської влади спрямовувалися до поглиблення інтеграції із західноєвропейськими партнерами, які на той час вже забезпечували 2/3 експортно-імпортного обороту економіки Польщі (проти менш ніж двох відсотків, які припадали на Україну)¹⁵¹.

У 2003 р. обсяг торговельного обміну між сусідніми країнами склав 2,3 млрд дол. США. Протягом 1992–2003 рр. вартість польського експорту в Україну збільшилася майже семиразово, а імпорт збільшився більше ніж утричі. Згодом Україна стала першим одержувачем польських товарів серед країн СНД та дев’ятим партнером Польщі в експорті загалом.

Українські області, учасники єврорегіонів “Карпати” та “Буг” мають досить різну динаміку торговельних відносин з Польщею. Так, зовнішня торгівля товарами Закарпатської області з воєводствами Польщі була незначною. Якщо на країни Європи від Закарпаття припадає 90,8% усього зовнішньоторгівельного обігу, то на Польщу – 1,4%¹⁵². А обсяги товарообороту волинських підприємств із Польщею станом на 2002 р. становили 42,8 млн дол., або майже 10% загальнообласного показника міжнародної торгівлі. А вже на кінець 2003 р. цей показник сягнув 102 млн дол. Як бачимо, зростання взаємоторгообігу було досить динамічним¹⁵³. Що стосується Львівської області, то імпорт товарів на кінець 2003 р. становив 2945,3 млн дол., причому він значно збільшився у порівнянні з минулими роками (приріст до попереднього року склав майже 180%). Зріс і обсяг експорту¹⁵⁴.

¹⁴⁹ Матеріали семінару “Партнерство муніципального, суспільного і приватного секторів України і Польщі: проблеми становлення і розвитку (на досвіді малих міст України і Польщі)” // Економічний часопис. – 1998. – № 6–7. – С. 25.

¹⁵⁰ Мелега А. Про зовнішньоекономічну діяльність та залучення іноземних інвестицій / А. Мелега // Новини Закарпаття. – 1999. – 11 грудня. – С. 5–6.

¹⁵¹ Борщевський В. Українсько-польське економічне співробітництво у умовах євроінтеграції / В. Борщевський: Монографія. – Львів: Аверс, 2007. – С. 152.

¹⁵² Закарпаття 2006: статистичний щорічник / Голов.упр.статистики в Закарпатській області. – Ужгород, 2006. – С. 285.

¹⁵³ Дмитрук В. Кордон, що не розділяє, а об’єднує / В. Дмитрук // Урядовий кур’єр. – 2004. – № 13. – С. 6.

¹⁵⁴ Статистичний щорічник Львівської області за 2003 рік. – Л.: Головне упр.статистики у Львів. обл., 2004. – Ч. 1. – С. 89.

В умовах транскордонного співробітництва однією з найважливіших характеристик кордону між державами на сьогодні є поняття проникненості кордону. У цьому плані ситуація на польсько-українському прикордонні суттєво змінилася на краще після введення в дію нових пунктів перетину кордону: колійно-дорожнього “Ягодин – Дорогуськ”; колійно-дорожнього “Рава-Руська – Гребенне”; дорожнього “Краківець – Млини”; колійного “Хирів – Кросцієнко”.

У 2000 р. українсько-польський кордон перетнуло 11 млн 831 тис. осіб (це на 20% більше, ніж в 1999 р.), однак згадана цифра склала лише 4,3% від кількості осіб, котрі протягом року перетнули кордон Польщі. До того ж 93% перетинаючих польсько-український кордон це українці і лише 7% – припадає на поляків¹⁵⁵.

Як свідчить статистика, найжвавіший рух через кордон зафіксовано на автодорожніх переходах (8 млн 884 тис.). З анкетних досліджень, проведених поляками в цих пунктах перетину кордону, слідує, що головною метою українців, які пересікають міждержавний кордон, є купівля товару в Польщі. Детальніше мотивацію поїздок, а також частоту перетину кордонів характеризує таблиця¹⁵⁶:

Пункт перетину кордону	Мета візитів (в %)					
	Разом	Задля покупок	Туризм	Економічні інтереси	Відвідини родичів, знайомих	Інше
Дорогуськ	100.0	47.0	0.9	24.8	10.5	16.8
Гребенне	100.0	67.9	3.4	10.4	10.3	8.0
Медика	100.0	77.9	3.0	3.1	8.4	7.6

Як свідчать дані, зібрані польськими дослідниками, головними місцями закупівлі товару на прикордонні є міста Холм та Люблін – для прибулих через Дорогуськ; Томашів Любельський, амось та Люблін – для прибуваючих через Гребенне; Жешув – для прибуваючих через Медику. Існують також дані, що характеризують, яку відстань долають українці, перетнувши кордон. Вони красномовно свідчать про те, що, як правило, більшість торговельних операцій проводиться в безпосередній близькості від міждержавного кордону. Наведена нижче таблиця наводить дані щодо українців, які на автомобілях прибули в РП за покупками у 2000 р.¹⁵⁷.

Пункт Перетину Кордону	Для покупок			
	Разом (в %)	Віддалення		
		до 20 км.	від 21 до 100 км.	більше 100 км.
Дорогуськ	100.0		70.4	

¹⁵⁵ Mischuk A. Pogranicze polsko-ukraińskie a polityka zagraniczna III RP / A.Mischuk // Polskie pogranicza a polityka zagraniczna u progu XXI wieku / [P. red. Ryszarda Stemplowskiego i Adrian Żelazo]. Instytut Spraw Międzynarodowych. – Warszawa. 2002. – S. 267.

¹⁵⁶ Ruch graniczny i wydatki cudzoziemców w polsce oraz Polaków za granicą w 2000 roku, GUS. – Warszawa, 2001. – S. 140.

¹⁵⁷ Ruch graniczny i wydatki cudzoziemców w polsce oraz Polaków za granicą w 2000 roku, GUS. – Warszawa, 2001. – S. 48.

Гребенне	100.0		47.8	
Медика	100.0		18.4	

Для згаданих міст, які знаходяться в прикордонні і розміщені вздовж доріг, що ведуть до пунктів перетину кордону, попит на товари через прибулих українців став важливим імпульсом для економічного розвитку¹⁵⁸. Статистичні дані відображають і картину активності участі жителів близького і віддаленого українського прикордоння у безпосередньому русі через кордон. Беззаперечним є той факт, що найактивнішу участь у русі через кордон беруть люди, які проживають неподалік від нього. Віддалення місць проживання українців, які перетинають українсько-польський кордон, наведено в таблиці, що нижче (дані за 2000 р.)¹⁵⁹.

Пункт Перетину Кордону	Для покупок			
	Разом (в %)	Віддалення		
		до 20 км.	від 21 до 100 км.	більше 100 км.
Дорогуськ	100.0		53.3	
Гребенне	100.0		55.7	
Медика	100.0		64.7	

Торгівля має найрізноманітніший характер: від стихійної – до регулярної, упродовжуваної через зареєстровані, підлеглі економіці, а також кооперації об'єкти. Така торгівля трактується як найвищий підйом транскордонної економічної співпраці¹⁶⁰. Про розміри регулярної економічної співпраці свідчить такий факт: торгівля в польській частині прикордоння становила в 2000 р. близько 50% вартості офіційно зареєстрованого експорту з Польщі на Україну. Цей експорт складав 3,8% вартості польського експорту і є приблизно в 10 разів меншим у порівнянні з експортом РП до Німеччини. Польський експорт становив 3,2% українського імпорту. Натомість польський імпорт з України складав 10,8% вартості польського імпорту і 2,1% вартості експорту цього краю¹⁶¹.

Отримані результати дають змогу стверджувати, що автоперехід “Ягодин – Дорогуськ” відіграє важливу роль “дороги на захід” для жителів України. Завдяки зручній мережі доріг вони мають можливість швидкого переміщення до території Польщі і доступу до переходів її західного кордону на Німеччину, а далі – на Бельгію, Нідерланди. Можна також стверджувати, що райони, розташовані поблизу переходу “Ягодин – Дорогуськ”, не отримують з цього достатньої користі.

¹⁵⁸ *Miszczuk A.* Transgraniczny ruch drogowy jako impuls rozwoju lokalnego, “Wiadomości Statystyczne” / A. Miszczuk, W. Gorzym-Wilkowski. – 1996. – Nr. 1. – S. 61–64.

¹⁵⁹ Ruch graniczny i wydatki cudzoziemców w polsce oraz Polaków za granicą w 2000 roku, GUS.. – S. 146.

¹⁶⁰ *Szul R.* Rola granicy w gospodarce – próba ujęć teoretycznego / R. Szul / [P.r. A. Mync, R. Szul]. Rola granicy i współpracy transgranicznej w royoju regionalnym i lokalnym. – Warszawa: EUROREG, 1999. – S. 220.

¹⁶¹ *Miszczuk A.* Transgraniczny ruch drogowy jako impuls rozwoju lokalnego / A. Miszczuk, W. Gorzym-Wilkowski // Wiadomości Statystyczne. – 1996. – Nr.1. – S. 269.

Понад 2/3 пасажирів, які прибувають до Польщі через Дорогуськ, залишають свої кошти за межами прикордонної зони, в основному у великих містах. Проте існуючі можливості господарського розвитку, що випливають із значного руху на кордоні, використовуються недостатньо. Можна лише сподіватися, що реалізація планів будівництва вільної митної території сприятиме активізації території, яка розміщена в прикордонній смузі шириною кілька десятків кілометрів, а також стане головною метою поїздок тих, хто прибуває в Україну¹⁶². Зауважено й те, що з Польщі вивозять майже в два рази більше товарів, ніж з інших держав. З України надходить 66% усіх товарів, що привозяться до Польщі, тоді як в Україну ввозять майже 45% товарів польського походження.

Заради справедливості слід зауважити, що поряд з позитивними моментами на польсько-українському прикордонні існують, на жаль, і негативні явища. Зокрема, прикордоння двох держав було місцем процвітання так званої “сірої зони”. Від 1998 р. розпочалося ввезення до Польщі безакцизних товарів: алкоголю і цигарок. Через польсько-український кордон зафіксовані нелегальні міграції – головним чином вихідців з Азії, які, мігруючи через Україну, вибирають цілком своєї мандрівки країни ЄС. Ще одним елементом “сірої сфери” є досить характерне для прикордоння нелегальне працевлаштування українців, головним чином на будівельні чи сезонні роботи в сільському господарстві. Попит на згадану досить дешеву робочу силу є високим, бо платню нелегальні робітники отримують у дватри рази нижчу, ніж поляки.

Висока інтенсивність кордонного руху і велика динаміка її зростання засвідчували велику популярність переходів. Така популярність, на жаль, мала і негативні сторони. Значно збільшився час очікування та час паспортно-митного контролю. Зростало навантаження руху автомобілів як на дорогах, розміщених поблизу переходів, так і на головних комунікаційних шляхах, які вели на захід Польщі. А це призвело до збільшеної кількості автопригод, викликаних перевтомою водіїв.

Крім негативних явищ, пов'язаних з функціонуванням переходів, безперечним позивом є економічна активізація прикордонних регіонів. Щоправда, не повністю використовувалися можливості, які випливали з цього значного руху на кордоні, але щоразу частіші спроби використання його переваг могли привести до розвитку прикордонного співробітництва між Польщею та Україною. Найбільше користі з існування переходів мали території, розташовані вздовж головних доїзних до переходів трас. Створення вигідних умов для подорожей і розвитку вільного обміну товарів спричинили активізацію територій, які розміщені в прикордонній смузі.

Згадана мережа доріг, яка уможливило вигідні державні та міжнародні зв'язки, на жаль, не приносить прикордонним регіонам очікуваних прибутків. Товари плинуть насамперед до віддалених від кордону місць Польщі і за польський західний кордон. Вказані переходи насамперед відіграють роль міжнародних переходів, а їх значення для прикордонного руху – невелике. Прикордонні регіони найбільше страждають з приводу черг на митному відправленні вантажівок. У цій ситуації необхідною стає реалізація розбудови і модернізації існуючих автопереходів,

¹⁶² Стрільчук Л. Українсько-польське прикордоння: кордонні переходи та кордонний рух у межах євро регіону “Буг” / Л. Стрільчук // Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. – Луцьк, 2008. – Число 5. – С. 68–69.

будівництва нових переходів для обслуговування товарного руху, а також розширення плану будівництва автостради А-2 й експресових доріг на території єврорегіону.

Вимагають змін методи організації праці митників. Цей процес мусить стосуватися всіх служб України та Польщі, які співпрацюють. Його основним ефектом мусить бути відповідна координація цієї співпраці. Для прикладу, через Ягодин – Дорогуськ проїжджає в рік в середньому близько 416 тис. автомобілів; через Колбасково на кордоні з Німеччиною – близько 400 тис., а крім того, там немає заторів, як у Дорогуську. Зауважимо і те, що велика кількість приїжджих до Республіки Польща сприяла розвитку дрібних господарств (магазини, міні-бари та ін.), що не вимагають використання великого капіталу та є “еластичними” у вирішенні проблем.

Аналіз процесів, що відбуваються нині на польсько-українському прикордонні, засвідчує, з одного боку, подолання бар’єрів, залишених від минулого, а з іншого – появу нових реальних можливостей для розбудови периферійного прикордоння, яке в перспективі матиме важливе значення в міждержавних відносинах як з геополітичного, так і з економічного погляду.

Необхідно враховувати й те, що успіхи й позитивні результати польсько-українських відносин залежать також від соціально-економічного розвитку самих прикордонних регіонів. Історично склалося так, що на прикордонних територіях, як правило, менш розвинута економіка, ніж у центрі країни, і, як наслідок, цей регіон є менш потужним в економічному сенсі. Але позитивним надбанням минулого є культурна і мовна близькість, які дещо компенсують політико-економічні прогалини¹⁶³.

Беззаперечним є і той факт, що східні воєводства Республіки Польщі є менш розвиненими з погляду економіки, у порівнянні з центральними і особливо західними воєводствами. Але при цьому, саме східні воєводства Польщі на початку ХХІ ст. стали східною вітриною ЄС. Відповідно й західні області України, виходячи з її інтеграційних прагнень, повинні стати візиткою держави, її “брамою” до Польщі і до Західної Європи. Це вимагає значного піднесення її економічного потенціалу, розвитку освіти та культури, створення відповідної туристичної інфраструктури.

Як бачимо, напрацювання в договірно-правовому забезпеченні єврорегіональних зв’язків між сусідніми державами були досить суттєвими вже на середину 90-х років ХХ ст., а на початку ХХІ ст. їх нормативно-правова база значно наблизилася до кращих європейських зразків. Однак не вдалося оминати і певних проблем: вимагала вдосконалення структура управління міжрегіональною діяльністю на всіх рівнях; не враховувалися і не виділялися потрібні кошти в бюджетах усіх рівнів на достатнє фінансування регіонального співробітництва; існувала суттєва різниця в організації підготовки кадрів для регіональних органів влади, і, відповідно, у їх якості; на момент початку функціонування єврорегіонів “Карпати” та “Буг” жоден закон України не визначав категоріального апарату щодо регіональної співпраці і особливостей функціонування прикордонного регіону на зовнішньому ринку.

Серед проблем розвитку транскордонного співробітництва слід виділити ще такі: законодавство України 90-х років ХХ ст. надавало учасникам єврорегіонів значно менший простір для дії, ніж представникам закордонних членів асоціації;

¹⁶³ *Обухова О.Ю.* Українсько-польське транскордонне співробітництво як чинник євроінтеграційних намірів України / О. Ю. Обухова, Л. В. Стрільчук // *Наук. вісн. Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. Ювілейний випуск, 2007.* – № 1. – С. 131.

незбіг або частковий збіг інтересів учасників єврорегіонів викликаний їх економічною, правовою, етнічною та історико-культурною строкатістю; співпраця в рамках польсько-українських єврорегіонів розвивалася не так дієво, як передбачали експерти через проведену в Польщі адміністративну реформу. Наприклад, з 1 січня 1999 р. замість чотирьох воєводств Карпатського регіону постало нове – Підкарпатське, яке лише через півроку (25 серпня) ввійшло до єврорегіону “Карпати”; величезна територія Карпатського єврорегіону швидше пригальмовувала його ефективну діяльність, аніж навпаки; територія єврорегіону “Буг” є менш заселеною і менш урбанізованою, ніж інші частини країни. Уклад території має моноцентричний характер, про що свідчить відсоток міського населення, а сільська система територій є дуже роздіблена, що не сприяло її господарській активізації та урбанізації; сільське господарство та інші напрями агробізнесу мали багато різних обмежень, що вимагали стратегічних змін; невелика кількість інституцій та організацій, які рекламують або ж стимулюють транскордонну співпрацю; слабкість капіталу малих і середніх підприємств, не здатних до значних інвестиційних починань; мала кількість суб’єктів із часткою іноземного капіталу; незначна зацікавленість закордонних підприємств для вкладення капіталу на території єврорегіонів “Буг” та “Карпати”; недостатній рівень співробітництва між промисловістю та науковими осередками.

Крім проблем економічного характеру, проблеми розвитку транскордонного співробітництва в єврорегіонах “Карпати” та “Буг” пов’язані також з туризмом, наукою, інноваціями, сферою суспільних контактів. До найважливіших проблем розвитку туризму в єврорегіонах належать такі: низький рівень послуг у готелях, закладах харчування; нестача культурної та розважальної інфраструктури в центрах відпочинку; поганий технічний стан значної частини пам’яток культури; низький рівень усвідомлення можливостей використання туризму як форми заробітку і економічної вигоди. Щоправда, це не стосувалося Львова, курортів Буковель та Яремче, які активно розвивали туристично-розважальну сферу.

Після набуття Польщею членства в Європейському Союзі важливість міждержавного транскордонного співробітництва зросла. Адже регіональна складова у сучасній політиці Євросоюзу відіграє чимраз важливішу роль. В умовах, коли безвізовий режим між сусідніми країнами відійшов у минуле, з’явилися перешкоди для активного розвитку міжнародного руху трудових ресурсів, а разом із цим загострилися соціальні негаразди мешканців українсько-польського прикордоння.

Як вважає економіст В. Борщевський, сучасний розвиток транскордонного співробітництва України та Республіки Польща відбувається одночасно на кількох рівнях. З одного боку, це посилення зовнішньоекономічних зв’язків підприємств і активізація транскордонного бізнесу; з другого, поглиблення взаємодії громадських організацій і суспільних рухів по обидві сторони кордону, створення спільних асоціацій або єврорегіонів; з третього, налагодження скоординованої діяльності органів державної влади регіонального рівня та ОМСВ. Важливим складником цього процесу є співробітництво наукових установ і навчальних закладів, зокрема, щодо формування інноваційних моделей розвитку прикордонних територій на основі обміну досвідом та використання спільної інфраструктури¹⁶⁴.

¹⁶⁴ *Борщевський В.* Українсько-польське економічне співробітництво в умовах євроінтеграції. – С. 152.

Слід визнати, що польсько-українське транскордонне співробітництво в останні роки зазнало досить суттєвих змін, які головним чином пов'язані із набуттям Польщею членства в ЄС. Зрозуміло, що Республіка Польща змушена була адаптувати своє законодавство до стандартів і вимог Євросоюзу, і, як наслідок, відбулася трансформація зовнішньоекономічних відносин. Однак, як уже зазначалося вище, Польща не відвернулася від свого східного сусіда, а взяла на себе роль зв'язуючої ланки між Заходом і Сходом. Якраз у цьому випадку розвиток транскордонного співробітництва є найбільш ефективним і показовим. Україна в особі західного сусіда отримала своєрідного лобіста українських інтересів перед ЄС.

Поряд із цим відбулася і зміна механізмів здійснення ТКС. Зокрема, ЄС (в цьому випадку йдеться про Польщу) головними суб'єктами євро регіонів виступають ОМСВ, а участь нашої держави в євро регіональній співпраці головним чином ґрунтується на домінуючій адміністративній діяльності регіональних органів державної влади із формальним або фрагментарним залученням ОМСВ. Крім того, українські євро регіони "Карпати" та "Буг" є досить великими за площею і кількістю жителів у порівнянні із євро регіонами Західної Європи, а з погляду суб'єктів співпраці, українські регіони мають їх у 16 разів менше, ніж їх західні аналоги¹⁶⁵. За таких обставин співпраця в межах євро регіонів є ускладненою і не завжди ефективною.

Сьогодні українсько-польське ТКС здійснюється за кількома напрямками: двостороння співпраця регіонів на основі укладених міжрегіональних угод; взаємодія інституцій по обидві сторони міждержавного кордону; співробітництво на рівні підприємців, громадських організацій тощо. Проте незаперечним є той факт, що перелічені напрями ТКС не забезпечують належним чином тих стратегічних інтересів, які стоять перед Україною та Польщею в умовах розширеного Європейського Союзу. Йдеться про їх розрізненість, фрагментарний характер і практичну відсутність координації. До того ж, досить часто трапляється так, що інтереси різних учасників ТКС найчастіше незбігаються, навіть вступають у відверті суперечності.

Експерти сходяться на думці, що обидва українсько-польські євро регіони відображають інтереси не усіх, а найчастіше одного із їх українських учасників. Так, наприклад, євро регіон "Карпати" насамперед представляє інтереси Закарпатської області, а Львівська область, маючи найбільшу протяжність кордону із Польщею, залишається у "вакуумі". У зв'язку із цим у 2003–2004 рр. активно обговорювалася ідея створення нового євро регіону на території Львівської області України та Підкарпатського воєводства РП із назвою "Сян"¹⁶⁶. Таке адміністративне дріблення мало б більшу ефективність з огляду на західноєвропейський досвід, проте входження Польщі до ЄС призупинило реалізацію цього проекту.

Тим не менше, після вступу до ЄС Польща не втратила зацікавленості у співпраці з Україною. Як наслідок послідовної політики Республіки Польща та України щодо транскордонного співробітництва в 2005 р. було розроблено Проект стратегії транскордонного співробітництва на десять років для чотирьох прикордонних регіонів: Волинської, Львівської областей України та Люблінського і Підкарпатського воєводств Польщі, згідно із яким передбачалося створення українсько-польської

¹⁶⁵ *Борщевський В.* Українсько-польське економічне співробітництво... – С. 263.

¹⁶⁶ *Носарева Л.* Економічний форум у Львові: від союзу країн – до союзу регіонів / Л. Носарева // Дзеркало тижня. – 2002. – № 39 (414).

транскордонні Агенції, яка мала б здійснювати моніторинг, впроваджувати стратегію та координувати програми міжрегіональної співпраці¹⁶⁷. Для ефективної реалізації стратегії необхідно здійснити ряд заходів на українсько-польському прикордонні. Зокрема, розширити повноваження українських місцевих органів влади, прийняти низку законів, які процедурно узгодять транскордонне співробітництво, збільшити пропускну спроможність на пунктах перетину кордону та впроваджувати нові інноваційні проекти, які активізують ТКС.

У переліку можливих інновацій у сучасному польсько-українському транскордонному та регіональному співробітництві можна виділити, на нашу думку, кілька напрямків, які потребують особливої уваги, зокрема: розробка та реалізація інноваційних проектів транскордонного характеру; формування та розбудова спільної науково-технічної інфраструктури; розбудова кордонних переходів з метою збільшення їх пропускну спроможності та розвиток прикордонної інфраструктури; будівництво транспортних коридорів та розвиток транспортних комунікацій, налагодження системи авіаперевезень; спільна реалізація туристичного потенціалу прикордоння і за допомогою цього репрезентація історії та культури українсько-польських транскордонних об'єднань на Заході з метою залучення нових інвестицій та туристів.

За оцінками англійського інституту Rendall, Україна має найвищий у Європі транспортний транзитний рейтинг – 3,11 бала. У сусідній Польщі цей показник становить лише 2,73 бала^{168, 169}. Тому пріоритетом розвитку транспортного комплексу України є інтеграція в європейську транспортну систему. Цьому сприяють вигідне географічне положення та високий транзитний рейтинг країни. Розбудова міжнародних транспортних коридорів й ефективне здійснення транзитних перевезень дозволять Україні посісти помітне місце у європейській транспортній системі.

Найважливішим в інтеграції вітчизняної транспортної системи в європейську є відповідний рівень розвитку національної мережі міжнародних транспортних коридорів та їх транспортно-комунікаційної інфраструктури, яка б відповідала стандартам Євросоюзу і стосувалася трьох основних сфер: покращення якості транспортних послуг через розвиток інтегрованих транспортних систем, що ґрунтується на передових технологічних досягненнях та сприяє забезпеченню більшої безпеки і захисту довкілля; покращення функціонування єдиного ринку для забезпечення ефективності, справедливих конкурентних умов та задоволення потреб у транспортних послугах і вимог споживачів таких послуг, зберігаючи одночасно високі стандарти соціального захисту працівників транспортної сфери; розширення присутності європейських транспортних компаній на ринках транспортних послуг третіх країн, покращення якості міжнародних транспортних зв'язків¹⁷⁰.

¹⁶⁷ Спільна польсько-українська стратегія транскордонного співробітництва “Разом у майбутнє” (2005– 2015). – Люблін: європейський центр інтеграції і співпраці органів місцевого самоврядування “дім Європи”, 2005. – 45 с.

¹⁶⁸ *Паніш Н.І.* Реалізація транзитного потенціалу України: проблеми та перспективи / Н.І. Паніш // Європейські інтеграційні процеси і транскордонне співробітництво. Тези доповідей III Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів і молодих науковців, м. Луцьк, 18–19 травня 2006 р. Том 2. – Луцьк: Вежа, – 2006. – С. 171.

¹⁶⁹ *Malendowski W.* Euroregion – pierwszy krok do integracji Euturopejskiej, atlas 2 / W. Malendowski, M. Ratajczak. – Wrocław, 1998. – S. 163.

¹⁷⁰ *Колодяжна В.* Основні нормативно-правові напрацювання в сфері українсько-польського транспортного співробітництва / В. Колодяжна // Європейські інтеграційні процеси і

Наявність в Україні спільного кордону з ЄС жодним чином не ускладнює, а навпаки, сприяє підтримці спільних зусиль в облаштуванні прикордонних зв'язків між Україною та Польщею і подальшому формуванню прикордонних об'єктів транспортної інфраструктури, зокрема, спрощення у зоні міжнародних транспортних коридорів для транзиту процедури проходження кордону, відпрацювання механізму прикордонного контролю із суміжними польськими контролюючими структурами, введення нормативів часу проходження кордону. Проте недосконалість існуючого законодавства, а іноді й відсутність правових актів щодо певних моментів транспортної політики є однією із причин зниження пропускної здатності пунктів перетину кордону. Республіка Польща неодноразово звертала увагу української сторони на цей факт, і навіть пропонувала свої послуги в спільному вирішенні цих та інших проблем, що періодично виникали в процесі взаємодії обох держав.

Негативними моментами в здійсненні транспортних зв'язків є низька якість більшості шляхів сполучення та їх невідповідність європейським стандартам, недостатній рівень розвитку інфраструктури у прикордонних пунктах, складність та тривалість проходження процедури перетину державного кордону. Часте порушення Закону України "Про транзит вантажів" призводить до тривалої затримки вантажів і непорядкованості здійснення зборів, хабарництва і корупції. Розв'язати перелічені проблеми можна шляхом поліпшення законності, правопорядку, суспільного порядку й дисципліни. Українські та польські підприємці вірять, що політичні та історичні дискусії між владами двох країн не будуть гальмувати спільні економічні проекти, туристичний розвиток регіонів України та Польщі.

Поряд із позитивними прикладами двосторонньої економічної співпраці слід звернути увагу і на негативні тенденції, що мали місце в останні роки. Однією із особливостей сучасних українсько-польських взаємин, зокрема в економічній сфері, є трудова еміграція українців¹⁷¹. Аналіз статистичних даних свідчить, що переважна більшість українців, які щорічно в'їжджають до РП, – це особи молодші 30 років: студенти, молоді спеціалісти інженерно-технічного профілю, управлінці, працівники культури, молоді робітники, які влаштовуються в сільському господарстві чи на будівництві. Ще однією особливістю сучасної української міграції у Польщу є її дві характерні ознаки: трудова та етнічна. У перші роки після здобуття Україною незалежності переважала етнічна міграція, а в останнє десятиліття – трудова¹⁷².

Спершу українці виїжджали на сезонні сільськогосподарські роботи, а нині – на постійні заробітки. Щоправда, частина українських заробітчани працює поза правовим полем, а отже, і отримує суттєво меншу платню. Легалізація іноземного працівника передбачає сплату роботодавцем спеціального податку, розмір якого залежить від кваліфікації працівника. Окрім того, легалізація працівника покладає додаткові зобов'язання на роботодавця: забезпечення мінімальної заробітної платні, соціального та медичного захисту, належних умов праці. За таких умов українським

транскордонне співробітництво: тези доповідей IV міжнар. нак.-практ.конф. студ., аспірантів і молодих науковців, м. Луцьк, 17–18 травня 2007 р. – Луцьк: Вежа, 2007. – С. 151–153.

¹⁷¹ *Завітневич Н. Г.* Гуманітарний чинник в українсько-польських міждержавних відносинах: дис...к. політ.наук: 23.00.04 / Н. Г. Завітневич. – К., 2008. – 241.

¹⁷² *Стрільчук Л.* Проблеми трудової міграції через державний кордон у сучасних українсько-польських взаєминах / Л. Стрільчук // Краєзнавство. Науковий журнал. – 2015. – № 3 / 4 (92/93). – С. 106.

трудовам мігрантам нерідко доводилося погоджуватися на умови праці “нелегала”. Непоодинокими стали факти нападу на українських заробітчан у РП¹⁷³.

Українські дипломатичні представництва змушені констатувати, що приїзд українців на роботу до РП іноді контролюється організованими кримінальними угрупованнями. Нерідко й самі емігранти стають кримінальними елементами й ставлять загрозу для безпеки польського суспільства¹⁷⁴. Якщо зважити на масштаби міграції до сусідньої Польщі, то можна зрозуміти всю глибину соціально-психологічних деформацій майже 2 млн українських мігрантів.

Як відомо, Україна та Республіка Польща підписали низку двосторонніх угод про взаємне працевлаштування громадян України та Польщі, про взаємний трудовий і соціальний захист громадян, що працюють поза межами своїх держав, проте в угодах нечітко виписано механізми їх реалізації¹⁷⁵. Загалом ці угоди позитивно впливають на українсько-польські відносини, оскільки регулюють міграції на законодавчому та виконавчому рівнях, що дозволяє уникнути численних порушень та непорозумінь.

Адміністративно-територіальна реформа в Польщі: приклад системної трансформації для України

Соціально-політичні процеси кінця ХХ – початку ХХІ ст. в країнах Центральної та Східної Європи, в тому числі і в Республіці Польща (РП), призвели до корінних змін у різних сферах суспільного життя. Після 1989 р., у зв'язку з розпадом соціалістичної системи, серйозних змін зазнали механізми господарювання, політичні та правові відносини, духовна сфера життя, широкий розвиток отримали принципи демократизму, поширилися основні права та свободи громадян, без чого неможливе функціонування повноцінного демократичного суспільства. У процесах державотворення основними принципами державної політики у Польщі стали повага до прав людини, політичний і культурний плюралізм, децентралізація влади й демократизація суспільного устрою.

У 70–80-х роках ХХ ст. чимало країн Європи розпочали процес реформування системи державного управління, результатом чого була децентралізація і становлення місцевого самоврядування. РП однією з перших серед держав Центрально-Східної Європи почала розбудовувати відповідні інститути, що означало приведення системи адміністрування в країні у відповідність зі стандартами Європейського Союзу. Однак, якщо для західноєвропейських демократій цілями реформ було забезпечення ефективної діяльності публічної адміністрації й посиленні участі громадянських структур в прийнятті управлінських рішень, то на постсоціалістичному просторі,

¹⁷³ У Польщі група неонацистів атакувала гуртожиток із українцями. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://tsn.ua/ukrayina/u-polschi-grupa-neonacistiv-atakuvala-gurtozhitok-iz-ukrayincyami-582779.html> – Назва з екрану; Стрільчук Л. Історична пам'ять українців та поляків: пошук шляхів примирення чи привід до конфлікту? / Л. Стрільчук // Історичні та політологічні дослідження. Науковий журнал. Спеціальний випуск: доповіді на міжнародній науково-практичній конференції “Трансформації історичної пам'яті”. – Вінниця, 2018. – С. 176–183.

¹⁷⁴ Кузьмич О. М. Волиняни у Польщі. Трудова міграція 1991 – 2008 рр. / О.М. Кузьмич. – Луцьк: Волинські старожитності, 2012. – С. 114.

¹⁷⁵ Борисов Д. Польща легалізує українських заробітчан / Д. Борисов // Львівська газета. – 2005. – № 83 (657).

на початковому етапі, насамперед ставилося завдання викорінення адміністративно-командної системи, що проявлялася в надмірній централізації усіх сфер життя¹⁷⁶.

Демократичні перетворення у Польщі у кінці 80-х рр., зокрема процес порозуміння між комуністичною урядовою коаліцією й опозицією, винесли на порядок денний проведення економічних і політичних реформ, внесення принципових змін у систему державного управління. Закладена у часи існування ПНР особливість побудови управлінської моделі державної влади була підлаштована під тогочасні політичні реалії і насамперед прагнула до посилення впливу центральної влади на територіальні одиниці. Впроваджена у 1975 р. система державної влади була позбавлена такої характерної для демократичних країн складової, як місцеве самоврядування. Основними засадами її функціонування були централізація, жорстка вертикаль управління, конституційне визнання лише соціалістичних форм власності, зрощення політичної сфери з адміністративними функціями. Це позбавляло можливість раціонального проведення економічної і соціальної політики у країні¹⁷⁷.

Потреба реформування управління на місцевому рівні, економічної і політичної системи загалом, почала яскраво проявлятися ще на початку 80-х років, коли існуючий у Польщі режим почав проявляти ознаки перехідної системної кризи. Уже у 1988 р. опозиція створила Комісію самоврядування, яка діяла в рамках Громадського комітету. Це дозволило на початку 1989 р. у процесі переговорів “Солідарності” та тогочасної влади, під час засідань так званого Круглого столу, винести дану проблему на порядок денний¹⁷⁸. У рамках його засідань пророблялися варіанти різних рішень територіального управління. Опозиційним делегатам вдалося провести проект концепції гмінного самоврядування, наполягаючи на впровадженні глибоких перетворень суспільного ладу і відкидаючи показні реформи, які пропагувала партійно-урядова сторона. Водночас перемога опозиційних сил на парламентських виборах 4 червня 1989 р. та поступова втрата контролю над державним управлінням комуністичним режимом пришвидшили перспективу реформування місцевої влади.

З обранням у серпні 1989 р. уряду Тадеуша Мазовецького розпочався процес деконструкції тоталітарного режиму і поступове запровадження елементів демократичного устрою. Одним з найважливіших напрямків процесу трансформації в Польщі була децентралізація і проведення реформи системи адміністрування, яке відбувалось у два основних етапи: політичний, пов’язаний з формуванням інституційних умов демократизації цієї сфери, та адміністративний, спрямований на перебудову її структурних елементів¹⁷⁹. Натхненником проведення адміністративних змін був Єжи Регульський, якого називають “батьком польської реформи самоврядування”. До приходу демократичних сил до влади у Польщі професор Є. Регульський започаткував

¹⁷⁶ Дробот І. Реформування систем місцевого управління: зарубіжний досвід [Електронне видання] / Ігор Дробот, Іван Шуляр // Публічне адміністрування: теорія та практика. Електронний зб. наук. праць. – 2011. – Випуск 1 (5). – Режим доступу: [http://www.dbuap.dp.ua/zbirnik/2011-01\(5\)/11diouzd.pdf](http://www.dbuap.dp.ua/zbirnik/2011-01(5)/11diouzd.pdf)

¹⁷⁷ Kulesza M. Transformacja ustroju administracyjnego Polski (1990–2000) / Michał Kulesza // *Studia Iuridica*. – 2000 – Nr 38. – S.81.

¹⁷⁸ Бортніков В. Особливості становлення місцевого самоврядування в Республіці Польща: досвід демократичної трансформації / В. Бортніков, С. Байрак // Європейська інтеграція: досвід Польщі та України: кол. моногр. / [за заг. ред. Н. В. Павліхи]. – Луцьк; Люблін, 2013. – С. 15.

¹⁷⁹ Марчук Д. Адмінреформа в Україні через призму досвіду Польщі [Електронний ресурс] / Д.Марчук. – Режим доступу: <http://glavcom.ua/articles/2695.html>

дослідження із зазначеної проблематики в Польській академії наук, а також у Лодзькому і Варшавському університетах. З червня 1989 р. в уряді Т. Мазовецького його призначено керувати розробкою та підготовкою до впровадження пакету реформаторських законів у царині місцевого самоврядування. З цією метою було сформовано Комісію у справах регіонального самоуправління, яка і зайнялася реалізацією окреслених завдань¹⁸⁰. Згодом, після ухвалення у березні 1990 р. відповідних законодавчих актів, Є. Регульського від імені уряду Польщі обрано представником інтересів новостворених самоврядних громад у конфліктах з центральною адміністрацією.

Варто відзначити, що процес демократичного транзиту в більшості постсоціалістичних країн, зокрема і у Польщі, відбувався за схожим сценарієм: формування активних демократично налаштованих груп у суспільстві, виокремлення з-поміж їхнього середовища мнених еліт та їх прихід до влади, і як результат – створення нових політичних інституцій, серія відповідних реформ¹⁸¹. Водночас однією з важливих передумов впровадження демократичних реформ виступав також високий рівень суспільної свідомості та підтримки населенням економічних і суспільно-політичних змін.

Ключовим елементом, на основі якого в Польщі мала відбуватися демократична трансформація, було визначено розвиток місцевого самоврядування. При цьому потребували вирішення проблеми пов'язані з розподілом повноважень і відповідальності різних рівнів і гілок влади, незалежнення громад від будь-якого обмеження їхніх прав або втручання з боку центральної влади, що забезпечувалося незалежним судовим захистом і чітким розмежуванням майнових та фінансових функцій центру та місцевих інституцій. Завдяки процесам децентралізації система територіального самоврядування також мала забезпечувати кращу організацію соціальних послуг (спрямовану на підвищення їхньої якості), підтримувати утворення інститутів громадянського суспільства, гарантувати та створити ефективні механізми контролю громадян за діяльністю місцевих органів влади¹⁸². Ці прагнення відповідали європейській практиці, яка передбачала, що свобода місцевих громад обирати, які послуги і в якому обсязі вони бажають мати, вважається більш важливою, ніж бажання забезпечити всім громадянам однаковий набір соціальних вигод. Однак контроль центральних влад над місцевим управлінням повинен вдатися у тому випадку, коли він сприяє забезпеченню ефективності місцевого управління, стандартизації послуг, які надають місцеві влади, захищає громадян від зловживань владою з боку місцевих органів, сприяє реалізації національного політичного курсу у сфері фінансів, економіки, загального планування.

Започаткували процес децентралізації та трансформації місцевих органів влади законодавчі акти “Про територіальне самоврядування”¹⁸³, “Про вибори в ради

¹⁸⁰ Байрак С. О. Еволюція місцевого самоврядування Республіки Польща у процесі демократичної трансформації / С. О. Байрак // Панорама політологічних студій. – 2012. – Вип. 8. – С. 175.

¹⁸¹ Срібна Т. Тенденції розвитку демократичної трансформації політичних режимів України і Республіки Польщі у порівняльному аналізі / Т. Срібна // Вісник НТУУ “КПІ”. Політологія. Соціологія. Право. – К., 2012. – Вип. 4 (16). – С. 9.

¹⁸² Щенни П. Досвід Польщі у проведенні адміністративної реформи та регіональної політики / Пьотр Щенни // Україна на шляху до Європейського Союзу / [ред. Ян Хофмолк, Катажина Смик, Агнешка Амброзьяк, Олександр Маркович]. – Варшава, 2006 – С. 136.

¹⁸³ Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. O samorządzie terytorialnym // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1990. – Nr 16. – Poz. 95.

гмін”¹⁸⁴ (ухвалені 8 березня 1990 р.) і “Про місцеві органи державної адміністрації”¹⁸⁵ (від 22 березня 1990 р.). Відповідно до законів створювалися територіальні самоврядні одиниці – гміни, а також встановлювалася система виборів до органів місцевої влади, доходи та видатки гмін, поняття муніципальної служби. У межах локальних самоврядних одиниць законодавство закріплювало відсутність державних адміністрацій, натомість центральний уряд делегував більшість повноважень муніципалітетам. Відповідно до цього органам самоврядування від центральної влади передавалися для вирішення притаманні місцевому рівню функції: початкова освіта, комунальні послуги, частина дорожньо-транспортного господарства, базові функції соціальної сфери та охорони здоров’я, у той же час на центральному рівні залишалися загальнодержавні завдання, переважно стратегічного і контролюючого спрямування¹⁸⁶. Органи місцевого самоврядування також було наділено статусом юридичної особи та правами судового захисту, що унеможливило вплив центральних органів держави на справи, що стосувалися виключно територіальних громад. Найвищим органом гміни стала рада, що формувалася за допомогою виборів. На регіональному рівні – рівні воєводств – управлінські функції розглядалися як рівень державної адміністрації, а їх керівник воєвода призначався Головою Ради Міністрів і підпорядковувався йому¹⁸⁷.

Таким чином, на першому етапі впровадження системи місцевого самоврядування у Польщі було встановлено дуалістичну модель управління, що складалася з органів державної та місцевої адміністрації. Водночас попри формування нових самоврядних одиниць, системної перебудови державного управління не відбулося. На регіональному рівні центральна влада зберегла свій вплив через призначення воєвод, а самі воєводства мали недостатньо повноважень для розробки реальних програм розвитку своїх територій, оскільки не мали власних доходів та бюджетів. Проблемним виявилось завдання розподілу повноважень між органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади, недостатньо розробленою залишалася система громадянського контролю за діяльністю владних органів й реальних механізмів для впливу на їх політику та й сама життєдіяльність гмін виявляла організаційні та формальні недоліки цих структур¹⁸⁸. Проведення системних демократичних перетворень ускладнювалося також потребою, з одного боку, існування сильної центральної влади, яка була здатна забезпечити їх впровадження у період трансформації, а з іншого застосування політики децентралізації при формуванні органів самоврядування. Не сприяла реформаторським зусиллям і політична нестабільність в країні, зокрема зміни урядів та фрагментація політичних сил у парламенті.

¹⁸⁴ Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. Ordynacja wyborcza do rad gmin // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1990. – Nr 16. – Poz. 96.

¹⁸⁵ Ustawa z dnia 22 marca 1990 r. O terenowych organach rządowej administracji ogólnej // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1990. – Nr 21. – Poz. 123.

¹⁸⁶ Бочаров С. В. Адміністративна реформа в Польщі як крок до інтеграції в Європейський Союз / С. В. Бочаров // Наука. Релігія. Суспільство. – 2010. – № 4. – С. 61.

¹⁸⁷ Stefaniuk M. Główne reformy administracyjne w Polsce w latach 1989–2009 / Marek Stefaniuk, Jan Szreniawski // Między tradycją a przyszłością w nauce prawa administracyjnego. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Janowi Bociowi / [red. J. Supernat]. – Wrocław, 2009. – S. 674–675.

¹⁸⁸ Бортніков В. Особливості становлення місцевого самоврядування в Республіці Польща... – С. 18.

Уряди Яна Кшиштофа Білецького (січень–грудень 1991 р.) та Яна Ольшевського (грудень 1991 – червень 1992 р.) не здійснили помітних зрушень щодо продовження реформи самоврядування. Центральна виконавча влада у той період виявилася неготовою до перерозподілу значних повноважень на користь локальних громад. Щоправда, в час нетривалого урядування кабінету Ганни Сухоцької (липень 1992 р. – жовтень 1993 р.) ініційовано розробку системи самоврядування на рівні районів (повітів) та розпочато роботу над новим воєводським поділом країни¹⁸⁹. Розпорядженням Ради Міністрів РП створено спеціальну Спільну комісію уряду і місцевого самоврядування, завданням якої була опрацювання та погодження рішень щодо функціонування місцевих громад¹⁹⁰. Розроблялися й інші заходи. Зокрема до повноважень міст було передано деякі функції центральної адміністрації, при цьому передбачалося, що пізніше ці повноваженнями перейдуть на найнижчий рівень – до самоврядних повітів. Підготовлено також варіанти нового територіально-адміністративного поділу на рівні воєводств, кількість яких мала бути суттєво зменшеною. Владні повноваження та відповідальність планувалось децентралізувати.

Варго зазначити, що на початковому етапі трансформаційних процесів різні елементи конструкцій і функціонування самоврядних інституцій потребували постійного удосконалення. Так, для розвитку системи місцевого самоврядування важливе значення мало прийняття т. зв. Малої Конституції (17 жовтня 1992 р.), яка затверджувала права гмін на комунальне майно, встановлювала джерела доходів і запроваджувала можливість проведення місцевого референдуму¹⁹¹.

Політична криза 1993 р., що розпочалась у результаті відставки кабінету Г. Сухоцької, змінила розстановку сил у польському політикумі. На дострокових виборах у Сейм перемогу здобули ліві партії, які сформували коаліцію Союзу демократичних лівих сил (СДЛС) та Польської селянської партії (ПСР). Вони не були зацікавлені в подальшій децентралізації, оскільки це передбачало позбавлення центральної влади низки повноважень на користь місцевого самоврядування, тому повний план реформ було відкладено. Як результат, гальмування реформаторських зусиль у 1994–1997 рр. привело до певного рецидиву централізму та посилення бюрократизму на місцях¹⁹². Та попри це, ліві політичні сили започаткували реалізацію Міської пілотної програми реформи публічної адміністрації, яка діяла у 40 містах. Містам, щодо яких було задіяна програма, делеговано певні повноваження зі сфери центральної адміністрації. При цьому в різних містах ці делеговані повноваження були різними. Це дозволило сконцентруватися на підготовці модельних рішень, що пізніше лягли в основу реформи повітів. Згодом Міська пілотно програма замінено законом “Про зміну компетенції деяких міст та міської сфери публічних послуг”, а пілотні проекти розпочалися в сільських територіях¹⁹³.

¹⁸⁹ *Lipska-Sondecka A.* Reforma ustroju gminy w Polsce na tle rozwiązań niemieckich / Agnieszka Lipska-Sondecka // e-Politikon. – 2012. – Nr 1. – S. 58.

¹⁹⁰ *Stefaniuk M.* Główne reformy administracyjne w Polsce w latach 1989–2009. – S. 675.

¹⁹¹ *Dąbrowski K.* Funkcjonowanie samorządu terytorialnego w Polsce i na Ukrainie / Karol Dąbrowski, Martyna Jurzyk // Samorząd terytorialny w Polsce i na Ukrainie / [red. Mirosław Karpiuk]. – Poznań; Kijów, 2013. – S. 255.

¹⁹² *Kulesza M.* Transformacja ustroju administracyjnego Polski (1990–2000). – S. 82.

¹⁹³ *Ibidem.* – S. 83.

Важливим кроком того часу в царині впровадження демократичних принципів в управління місцевих громад була ратифікація 1993 р. Польщею Європейської хартії місцевого самоврядування 1985 р., яка містить правові стандарти для локального рівня територіального самоврядування. У преамбулі Хартії відзначено, що “місцеві спільноти є одним з найважливіших основ будь-якого демократичного ладу”¹⁹⁴. Тому європейська демократична традиція прагне до децентралізації адміністративного управління, оскільки вважається, що вона має забезпечити раціональніше витрачання коштів та активізацію суспільства. Система територіального самоврядування, в межах власної юрисдикції, повинна гарантувати одиницям окремих рівнів фінансову незалежність та свободу і самостійність дій. Завдяки процесам децентралізації місцеві громади мають отримати спрямовану на підвищення їхньої якості організацію соціальних послуг, підтримувати утворення інститутів громадянського суспільства, покращити громадський контроль суспільної влади¹⁹⁵. Таким чином, ратифікований Польщею нормативний акт засвідчував зв’язок демократичних перетворень із розвитком місцевого самоврядування, а отже підтверджував відмову країни від практики централізованого управління та курс на уніфікацію свого правового поля з існуючими європейськими конструкціями¹⁹⁶.

Комплексні заходи щодо децентралізації управління продовжились у Польщі у 1996–1997 роках. Основною метою законодавчого забезпечення цих дій було врегулювання організації і режиму роботи Ради Міністрів РП, органів і центральних офісів, а також провести зміни в правилах, що стосувалися функціонування економіки та державного управління¹⁹⁷. Ці зміни, що розроблялися ще з 1992 р., були пов’язані з посиленням позицій Голови Ради Міністрів (прем’єр-міністра) як керівника уряду, а також розмежуванням повноважень в центральних органах влади на сферу обслуговування процесів управління (міністерства) і сферу виконання державних адміністративних завдань (центральный апарат). Однак, повноцінно ця структура урядового управління розпочала функціонування лише з 1999 р.¹⁹⁸.

Децентралізація місцевої влади у Польщі була закріплена у новій Конституції РП, прийнятій 2 квітня 1997 році, яка встановила баланс між централізацією та децентралізацією в системі управління державою. Зокрема у розділі VII “Місцеве самоврядування” Основного закону країни ця інституція визначалася як суб’єкт, що здійснює публічну владу¹⁹⁹. Локальна громада – гміна – ставала основоположним органом місцевого самоврядування. Водночас передбачалася можливість створення самоврядних одиниць на регіональному рівні. Також остаточно закріплювалися юридичні права, право власності на майно місцевого самоврядування і їх судова охорона, надавалося право визначати податки і місцеві збори. Встановлено, що всі свої завдання громада виконує самостійно, якщо це надано їй законом. Державним органам влади заборонялося втручатися у діяльність самоврядних одиниць, а лише

¹⁹⁴ *Dąbrowski K.* Funkcjonowanie samorządu terytorialnego w Polsce i na Ukrainie. – S. 254.

¹⁹⁵ *Щенснi П.* Досвід Польщі у проведенні адміністративної реформи та регіональної політики. – С. 136.

¹⁹⁶ *Бортніков В.* Особливості становлення місцевого самоврядування в Республіці Польща. ... – С. 19.

¹⁹⁷ *Stefaniuk M.* Główne reformy administracyjne w Polsce w latach 1989–2009. – S. 675.

¹⁹⁸ *Kulesza M.* Transformacja ustroju administracyjnego Polski (1990–2000). – S. 83.

¹⁹⁹ *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnian 2 kwietnia 1997 r.* // *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej.* – 1997. – Nr 78. – Poz. 483.

здійснювати загальний нагляд з точки зору законності. Органами такого нагляду мали виступати Голова Ради Міністрів і воєвода, а на місцевому рівні (нагляд за бюджетними коштами) – Регіональні рахункові палати²⁰⁰.

Одразу після виборів 31 жовтня 1997 р. в Сеймі РП “Виборчою акцією Солідарність” разом з “Союзом свободи” Лешка Бальцеровича було створено правоцентристський кабінет на чолі з Єжи Бузеком, який взяв на себе зобов’язання впровадити “чотири великі реформи” (пенсійну, освіти, охорони здоров’я і адміністративного устрою). Остання отримала назву “Європа регіонів”. Така назва була далеко не випадковою, адже здійснення адміністративно-територіальної реформи стало розглядатись як ключовий елемент комплексу заходів з євроінтеграції. Першочерговими цілями у цьому напрямку було визначено підвищення ефективності та результативності місцевих органів влади та наближення влади до людей, що мало б результатом встановлення такої системи публічної адміністрації, яка б максимально відповідала інтересам місцевого населення та задовольняла їх потреби. Крім цього, польська влада та її представники, що безпосередньо впливали на процес прийняття рішень, чітко усвідомлювали важливість проведення адміністративно-територіальної реформи і створення сучасного управлінського апарату європейського типу, задля повноправного членства у Європейському Союзі. Водночас, її впровадження не сприймалося польською владою як самоціль, але лише як засіб для реформування багатьох галузей суспільного життя. Так, за твердженням одного з головних кураторів адміністративної реформи в Польщі Міхала Кулеші, потреба вирішення цієї колосальної проблеми була ще у тому, що “відкладання змін на чергове “потім” могло б принести дуже значимі втрати, які б мали цивілізаційний характер та завдали б шкоду економічному та фінансовому розвитку країни”²⁰¹. Утворення самоврядних одиниць повинно враховувати економічні, екологічні, географічні, демографічні, історичні і культурні фактори. За словами Олександра Неліцького Євросоюз висуває “вимоги результативності”, тобто головний принцип полягає у тому, що система державного управління мусить працювати ефективно²⁰². Реформування також має забезпечувати реалізацію базових критеріїв, які лежать в основі проведення регіональної політики Європейського Союзу²⁰³. Такими принципами є: субсидіарність, децентралізація, партнерство, програмування, концентрація і доповнюваність. Першочергове значення у контексті реформи державного управління належить субсидіарності – принципу, згідно якого рішення у державі приймаються на найнижчому можливому рівні, і верхні ланки управління можуть розв’язувати лише ті завдання на виконання яких не здатні нижчі структури. Другий вагомий принцип – децентралізація – перерозподіл функцій і повноважень між центром та регіонами з метою їх ефективного використання та заохочення регіональних

²⁰⁰ *Lipska-Sondecka A.* Reforma ustroju gminy w Polsce na tle rozwiązań niemieckich. – S. 59–60.

²⁰¹ *Кулеша М.* Реформа публічної адміністрації в Польше (1989–1999 гг). Идеи и люди / Михаил Кулеша. – Режим доступу: <http://www.yabloko.ru/Themes/SG/poland89-99.html>

²⁰² Адміністративна реформа: польський досвід // Інформаційний бюлетень Міжнародного центру перспективних досліджень. – 2000. – № 88. – 4 грудня.

²⁰³ *Федонюк С. В.* Адміністративно-територіальна реформа у процесі інтеграції з ЄС (на прикладі Польщі) / С. В. Федонюк // Досвід вступу Польщі до Європейського Союзу: уроки для України: мат-ли Міжнар. круглого столу (21 травня 2009 р.) / [за ред. С. В. Федонюка]. – Луцьк: Волинський нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2009. – С. 61.

ініціатив, оптимізації практичного вирішення питань саме на місцевому рівні²⁰⁴. Виходячи з зазначеного, проведення адміністративно-територіальної реформи повинно забезпечувати реалізацію принципів децентралізації та субсидіарності, які передбачають утворення в рамках держави самостійних одиниць як носіїв місцевого самоврядування, а також надання таким самоврядним одиницям широкого кола прав та повноважень.

Утворення муніципальних одиниць – гмін – було лише першим кроком у процесі відродження самоврядних органів влади в Польщі. Реформа державного устрою вимагала одночасної зміни адміністративного поділу, який фактично передбачав значні зміни у всьому громадському секторі. Це, насамперед, мало б привести покращення системи адміністрування і надання громадських послуг в різних галузях суспільного життя, більшої прозорості в діяльності адміністрацій та ефективності витрачання коштів, а також поліпшенню якості обслуговування громадян та їх більшої безпеки²⁰⁵. Таким чином, під час планування територіального поділу держави на одиниці самоврядування, насамперед бралися до уваги потреби громадян у певних суспільних послугах та існуючу структуру пропонованих послуг, а також проводився аналіз географічних особливостей і потенційних можливостей окремих територій, зокрема й з огляду на їх демографічний, економічний, інноваційно-науковий, культурний, інституційний та інфраструктурний потенціал²⁰⁶.

Основою адміністративно-територіальної реформи в Польщі було повернення триступеневого територіального поділу, із гмінами, великими регіонами та проміжною ланкою – повітом. На думку розробників законодавства такий устрій Польщі оптимально відповідав розподілу завдань і компетенцій, властивих різним рівням територіального самоврядування, і разом з тим, співвідносився за параметрами території і чисельності населення з багатьма регіональними утвореннями в країнах ЄС²⁰⁷. Трирівневий поділ також мав гарантувати можливість проведення ефективної політики регіонального розвитку та використання інструментів регіональної політики ЄС. Органи самоврядування перебирали відповідальність за розробку та реалізацію цілей регіональної політики, а також за результати її проведення. Загалом, регіональна політика має вирішувати, насамперед, такі проблеми як нерівномірність розвитку регіонів. У Польщі, як і практично у всіх центральноєвропейських країнах, були значні нерівномірності в доходах, розвитку виробництва окремих регіонів, зокрема між столичними і периферією, західними і східними прикордонними, сільськими та прикордонними регіонами²⁰⁸. Єврокомісія розробила чіткий регламент щодо підготовки проектів і їх реалізації, що стимулює створення відповідних інституцій та стратегій у країнах-членах ЄС. Зокрема при економічному зростанні пріоритетним є міжрегіональна справедливість, при стагнації та економічному спаді – загальна ефективність, що сприяє підтягуванню до

²⁰⁴ Федонюк С. В. Адміністративно-територіальна реформа у процесі інтеграції з ЄС... – С 62.

²⁰⁵ Кулеша М. Реформа публичной администрации в Польше (1989–1999 гг)... – Режим доступу: <http://www.yabloko.ru/Themes/SG/poland89–99.html>

²⁰⁶ Шенсн П. Досвід Польщі у проведенні адміністративної реформи та регіональної політики. – С. 137.

²⁰⁷ Федонюк С. В. Адміністративно-територіальна реформа у процесі інтеграції з ЄС... – С 67.

²⁰⁸ Там само. – С. 60.

середнього рівня промислових, сільських, периферійних або гірських регіонів²⁰⁹. Законодавство спрямоване на зменшення розриву між соціально-економічними показниками розвитку різних регіонів, головним чином на підтримку та стимулювання депресивних територій. У цьому контексті важливу роль відіграє фіскально-кредитна програма, яка базується на застосуванні низки економічних інструментів та преференцій задля поліпшення економічного потенціалу депресивних зон²¹⁰.

Відповідно до основних завдань було вибудовано і модель майбутньої реформи, що зводилася до розбудови сильних регіонів, як основи конкурентоспроможності польської економіки на європейському просторі. Функціонування цих економічно розвинених територій із власними владними органами було вкрай необхідно для виконання функцій на кшталт: здійснення цільової державної політики, розбудови інфраструктури, прямих партнерських стосунків з інвесторами, міжрегіональних чи міжнародних відносин, підтримки науково-дослідницьких проектів тощо. Впровадження повітового рівня розцінювалося необхідною проміжною ланкою між гмінами і воєводствами, що забезпечувала ефективне надання послуг, які не можуть повноцінно виконуватися локальними громадами²¹¹.

Робота над проведенням адміністративно-територіальної реформи проходила досить складно, адже, як відзначав М. Кулеша, “те, що могло і повинно було бути проведено у кілька етапів, у 1998 р. впроваджувалося одноразово”²¹². Потрібно було одночасно змінити адміністративний поділ, ввести самоврядування в повітах і воєводствах, перебудувати урядову адміністрацію шляхом консолідації і модифікації принципів відповідальності, а також відразу ж провести основні суспільні реформи. Першочергово розглядалася можливість формування від 9 до 12 великих воєводств і 150 – 200 повітів. Однак під тиском різних місцевих громад, що були не задоволені територіальним поділом, їх було створено дещо більше. Не вдалося також корелювати кордони регіонів з історичними землями, від яких воєводства отримали свої назви²¹³. Поділ зроблено так, щоб мешканці усіх адміністративних одиниць мали доступ до спеціалізованих суспільних послуг (наприклад, доступ до медичних закладів регіонального значення). У результаті цього на території Польщі було утворено 2478 гмін (основних одиниць територіального самоврядування місцевого рівня). На проміжному регіональному рівні з’явилися 373 повіти (де 65 повітів мали статус міста на правах повіту), а також 16 воєводств (до реформи їх було 49)²¹⁴. На даний час в Польщі функціонують 2479 гмін, 380 повітів (у тому числі 66 міст на правах повіту) та 16 воєводств.

²⁰⁹ Пастух К. Реалізація регіональної політики Європейського Союзу / Катерина Пастух // Актуальні проблеми європейської інтеграції та євроатлантичного співробітництва України: мат-ли 11 регіон. наук.-практ. конф (15 травня 2014, м. Дніпропетровськ) / [за заг. ред. Л. Л. Прокопенка]. – Дніпропетровськ, 2014. – С. 92.

²¹⁰ Пастух К. Реалізація регіональної політики... – С. 93.

²¹¹ Байрак С. О. Еволюція місцевого самоврядування Республіки Польща у процесі демократичної трансформації. – С. 175.

²¹² Кулеша М. Реформа публичной администрации в Польше (1989–1999 гг.)... – Режим доступу: <http://www.yabloko.ru/Themes/SG/poland89-99.html>

²¹³ Dąbrowski K. Funkcjonowanie samorządu terytorialnego w Polsce i na Ukrainie. – S. 255.

²¹⁴ Бочаров С. В. Адміністративна реформа в Польщі як крок до інтеграції в Європейський Союз. – С. 61.

Створення поруч з органами самоврядування гміни, самоврядних інститутів повіту²¹⁵ та воєводства²¹⁶, запроваджених реформою, що вступила в дію 1 січня 1999 р., остаточно закріпило адміністративно-територіальний устрій Республіки Польща²¹⁷. У цілях реформування, окрім ухвалених десятків нових законів, серед яких, наприклад, про громадські фінанси і цивільну службу, було також внесено зміни майже 200 чинних нормативно-правових актів²¹⁸. Виконання суспільних завдань було розподілено так, щоб завдання, доручені органам самоврядування одного рівня, не перебували одночасно у компетенції інших рівнів. Реформа мала на меті закріпити за кожним сегментом державної влади певний вид діяльності і розподілити повноваження урядової адміністрації та адміністрації органів самоврядування. Однак на практиці саме завдання розмежування функцій і повноважень виявилось найпроблемнішим у процесі реформування. Місцева влада в гмінах, повітах і воєводствах була поділена на законодавчу і виконавчу. Законодавчі органи представлені радою гміни, радою повіту і воєводським сеймиком, натомість виконавчі – вїйт, староста повіту, президент або бурмістр міста, управління повіту, воєвода, управління воєводства. На регіональному рівні співіснують самоврядування і державна адміністрація. Законодавчий орган воєводства (сеймик) обирається прямим пропорційним голосуванням і представляє регіональний уряд. Він обирає виконавчого голову (маршалка), що представляє воєводство. Функції державної адміністрації і контролю за діяльністю місцевого самоврядування на всіх рівнях здійснював воєвода, якого призначав Прем'єр-міністр, і ці функції були чітко регламентовані на законодавчому рівні. До того ж специфічною властивістю самоврядних одиниць була відсутність ієрархічного підпорядкування, місцеві адміністрації виступали єдиноначальними у своєму віданні. Громадяни кожні чотири роки на загальних виборах обирають законодавчу владу всіх трьох рівнів самоврядування. У випадку гмін це стосується також виборів виконавчого органу²¹⁹.

Законодавство Польщі визнало за повітом право на самоврядність із власними функціями і відповідальністю, сконцентрованими у сфері громадських послуг та місцевої адміністрації. На повіт покладено публічні завдання, що визначені законами і які не в змозі забезпечити органи на рівні гміни. Сюди віднесено розвиток середньої освіти, соціальне забезпечення, видача дозвільних документів на будівництво, земельні питання та місцеву політику працевлаштування, санітарну інспекцію, утримання медичних, культурних, фізичних закладів загального користування тощо. На рівні повітового самоврядування зосереджено й п'ять основних контрольних функцій, які виконуються іншими службами, залишаючись однаково підпорядковані голові його адміністрації: пожежну службу, ветеринарну

²¹⁵ Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. O samorządzie powiatowym // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1998. – Nr 91. – Poz. 578.

²¹⁶ Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. O samorządzie województwa // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1998. – Nr 91. – Poz. 576.

²¹⁷ Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. O wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1998. – Nr 96. – Poz. 603.

²¹⁸ Kulesza M. Transformacja ustroju administracyjnego Polski (1990–2000). – S. 83.

²¹⁹ Шенсн П. Досвід Польщі у проведенні адміністративної реформи та регіональної політики. – С. 139.

інспекцію, поліцію, санітарно-епідеміологічну інспекцію та інспекцію ветеринарного нагляду²²⁰.

Органи регіонального самоврядування (воєводства) несли відповідальність за проведення регіональної політики та створення довгострокової стратегії всебічного розвитку регіону: забезпечення умов економічного розвитку, розбудови соціальної і технічної інфраструктури, пошуку і поєднання публічних та приватних коштів, підтримки освіти й науки, забезпечення співпраці між наукою й промисловістю, охорони природи й культурної спадщини²²¹. Натомість уряд на рівні територіального адміністрування виконував допоміжну і координаційну функцію, що передбачала формулювання ключових завдань регіонального розвитку, уточнення діяльності органів самоврядування, розробку програм для вирівнювання диспропорції між регіонами та створення умов для їхнього розвитку. Залишилися за органами центральної влади також здійснення контролю за законністю рішень які приймаються територіальними урядами усіх трьох ланок.

Радикальні перетворення в управлінні країною спричинили зміни й у системі державного фінансування. Державні видатки на підтримку функціонування місцевих бюджетів замінено бюджетом територіальної одиниці, значна частина коштів якого формувалася безпосередньо за рахунок внутрішнього наповнення, а витрати контролюються громадою. Однак більшість коштів надходить в бюджети гмін, а повіти і воєводства фінансуються переважно прямими субвенціями з державного бюджету. Таким чином, реформа, хоча і не в повному обсязі, уніфікувала організаційну структуру країни, трансформувала її з відомчо-територіальної на територіальну²²².

В цілому результати проведення реформування адміністративно-територіальної системи РП були наступними:

- відбулася трансформація країни з соціалістичної, побудованої на засадах жорсткої централізації, у державу, в основі якої функціонують самоврядні інститути та громадянське суспільство;
- врегулювання проблем місцевого самоврядування та його адаптація з основними принципами Європейської хартії місцевого самоврядування та регіональної політики ЄС, і як результат, повноправне членство країни в Євросоюзі;
- побудова управлінської моделі на засадах оптимального розподілу повноважень і відповідальності органів влади, що дозволяло максимально ефективно забезпечувати права і свободи громадян, задовольняти їх потреби у якісних та ефективних послугах;
- підвищення фінансової самостійності місцевого самоврядування, що уможливило виконання покладених на нього функцій і разом з тим зменшило навантаження на урядову адміністрацію;

Переважна більшість дослідників позитивно оцінюють результати та ефективність системи управління, що була запроваджена внаслідок адміністративно-територіальної реформи. Водночас в процесі її проведення неминуче виникали різноманітні

²²⁰ *Бортніков В.* Особливості становлення місцевого самоврядування в Республіці Польща... – С. 21.

²²¹ *Апончик Т. М.* Адміністративна реформа Польщі. Напрями змін і результати, як позитивний приклад для України / Т. М. Апончик // Вісник НТУУ “КПІ”. Політологія. Соціологія. Право: збірник наукових праць. – 2012. – № 1 (13). – С. 120.

²²² *Корчак Є.* Адміністративна реформа в Польщі: спроба оцінки. – С. 14.

проблеми, пов'язані з практичним впровадженням запланованих змін у житті. В основному вони стосувалися організаційних і фінансових питань, а також функціонування повітів, що виявлялося в обмеженні компетенції їхніх органів самоврядування у сферах, передбачених для них законодавством. Частина повітів виявилася занадто слабкими в економічному плані, а отже менш ефективними. Аналіз ситуації вказував, на значні відмінності у можливості реалізації своїх функцій між містами на правах повіту і повітами без великих міських центрів. Останні отримала менше необхідних ресурсів для виконання покладених на них громадських завдань²²³. Схожі проблеми проявилися й на регіональному (воєводському) рівні. Закладені в процесі реформи, внаслідок політичних торгів і суспільного тиску, відмінності в розмірах і потенціалі регіонів створили диспропорції в їх розвитку. Менші і економічно слабші регіони показували повільніші темпи зростання, ніж великі і економічно потужні. Крім цього, більша частина переданої у комунальну власність майна та фінансових ресурсів отримали гміни, а повіти і воєводства стали залежними від субвенцій центрального бюджету.

Водночас під час проведення адміністративно-територіальної реформи у законодавство закладено механізм корегування тих процесів, що на практиці не відповідали покладеним на них сподіванням. Протягом наступних років, після її впровадження було прийнято низку змін у нормативно-правові акти щодо адміністративно-територіального устрою, зокрема й т. зв. "очишувальний" Закон "Про зміну деяких законів, дотичних до функціонування громадської адміністрації", яким було змінено 57 законів і 65 нормативних актів²²⁴.

Сьогодні ефективне впровадження політичних та економічних реформ в Україні багато в чому залежить також і від змін, які відбуваються у сфері державного управління. Упорядкувавши систему адміністративно-територіального устрою, провівши децентралізацію державної влади, створивши умови для формування ефективного та відповідального місцевого самоврядування, Україна отримує шанс на перебудову політичної та економічної системи, їх перехід до постіндустріального та інформаційного векторів розвитку, що притаманно сучасним державам²²⁵. Водночас впровадження нових інституційних форм, необхідних для реалізації актуальних завдань сьогодення, сприятиме інтеграції України до європейського співтовариства.

Процес делегування повноважень органів виконавчої влади, органам місцевого самоврядування в Україні потребує постійного вдосконалення. Суспільство в очікуванні знаходження оптимальних шляхів децентралізації влади. Саме тому важливим є створення самодостатніх самоврядних територіальних громад, які забезпечать функціонування мережі закладів освіти, медицини, культури, соціального захисту та володітимуть відповідними матеріальними і фінансовими ресурсами, територією та об'єктами соціальної інфраструктури, необхідними для ефективного виконання покладених на громаду завдань і функцій. Ці завдання, як це на практиці

²²³ Шпортюк Н. Адміністративно-територіальна реформа в Польщі: досвід для України / Наталя Шпортюк // Державне управління та місцеве самоврядування. – 2011. – № 2. – С. 51.

²²⁴ Корчак Є. Адміністративна реформа в Польщі: спроба оцінки. – С. 16.

²²⁵ Красівський Д. О. Впровадження європейських стандартів кадрового забезпечення політичного управління: польський досвід / Д. О. Красівський // Державне управління: теорія та практика: електрон. наук. фах. вид. – К., НАДУ. – 2011. – № 2. – Режим доступу: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej14/txts/Krasivskiy.pdf>

було втілено у Польщі, можуть і повинні вирішувати саме територіальні громади, а не органи державної влади.

Відсутність комплексного підходу до реформи та політичної волі керівництва України протягом більш ніж двох десятиліть фактично загальмували законодавчий процес, пов'язаний з розв'язанням адміністративно-територіальних проблем у державі. Незважаючи на передбачені Конституцією та законами права місцевих громад на самоврядування та відповідні повноваження, на практиці місцеві ради не виконували покладені на них функції, а їх реалізація перекладалася на місцеві державні адміністрації, які фактично були не здатні сповна представляти інтереси місцевих громад, тобто порушувалося право громадян на самоврядність. Низька ефективність діяльності органів місцевого самоврядування в Україні до останнього часу була обумовлена низьким рівнем бюджетного фінансування та відсутністю механізму трансферу фінансових ресурсів на базовий рівень територіальних громад. До того ж чимало регіонів залежали від фінансових вливань з Державного бюджету, що приводило до втрати економічної ініціативи та ліквідації дієвих стимулів до саморозвитку й ефективного господарювання на місцях, падіння темпів виробництва в регіонах і зростання нерівномірності їх соціально-економічного розвитку, привели до загострення протиріччя між регіональним рівнем та, насамперед, між центральною владою і регіонами²²⁶. Тому в процесі адміністративно-територіального реформування важливим є набуття конкурентоспроможності регіонами, а також надання їм, за прикладом Польщі, більшої економічної самостійності щодо формування власної стратегії розвитку в економічному просторі держави та за її межами²²⁷. Водночас в умовах зовнішньої агресії та сепаратистських тенденцій в окремих областях важливо забезпечити також відповідний інструментарій контролю над прийняттям рішень, що дозволяло б запобігти можливим відцентровим тенденціям в регіонах.

Значним досягненням адміністративно-територіальної реформи в Польщі та ознакою демократичного суспільства загалом є участь громадян у вирішенні проблем своєї громади та регіону безпосередньо та через утворені ними інституції місцевого самоврядування. В Україні потребує змін система контролю за відповідними органами управління, не через централізовану державну вертикаль, а самою громадою, яка їх створює, фінансує і контролює. У контексті розробки адміністративно-територіальної реформи Кабінетом Міністрів України 1 квітня 2014 р. затверджено оновлену «Концепцію реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні», однією із цілей якої визначено необхідність становлення інститутів прямого народовладдя, удосконалення системи залучення громадськості до розроблення управлінських рішень і контролю за їх реалізацією²²⁸. Фактично йдеться про розвиток т. зв. партисипативної демократії,

²²⁶ Власюк О. Шляхом децентралізації: виклики, ризики та пріоритети реформування регіонального розвитку в Україні / О. С. Власюк // Регіональна економіка. – 2015. – №1. – С. 5.

²²⁷ Савостенко Т. Конкурентоспроможність регіонів: європейські теорії та підходи до управління / Тетяна Савостенко // Актуальні проблеми європейської інтеграції та євроатлантичного співробітництва України: мат.-ли 11 регіон. наук.-практ. конф (15 травня 2014, м. Дніпропетровськ) / [За аг. ред. Л. Л. Прокопенка]. – Дніпропетровськ: ДРІДУ НАДУ, 2014. – С. 108.

²²⁸ Про схвалення Концепції місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. № 333-р [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-p>

якій останнім часом приділяється багато уваги у країнах ЄС. З огляду на це, важливе значення має аналіз досвіду розвитку форм прямої демократії в європейських державах та його адаптація в Україні.

Не менш важливою проблемою, з огляду на ті проблеми що виникали в процесі польського реформування, є підхід до майбутнього фінансового та бюджетного забезпечення самоврядних одиниць. Відтак потребує доопрацювання Бюджетний і Податковий кодекси України. Власне це те, на що має бути спрямована адміністративна реформа.

Отже, кожна країна, що стоїть на шляху реформаторської діяльності, для її успішного здійснення повинна аналізувати і ефективно використовувати набутий вдалий досвід попередників. Зокрема результатом проведеної адміністративно-територіальної реформи в Польщі була трансформація країни із соціалістичної, побудованої на засадах жорсткої централізації, у державу, яка служить своїм громадянам, і спираючись на самоврядні інститути та громадянське суспільство дає можливість формувати й контролювати органи публічної влади. Виходячи з цього, впроваджувана в Україні адміністративно-територіальна реформа має забезпечити: на основі принципів субсидіарності та децентралізації оптимальний розподіл повноважень і відповідальності органів самоврядування місцевого, районного та обласного рівнів, законодавчо врегулювати проблеми місцевого самоврядування та його адаптувати до основних принципів Європейської хартії місцевого самоврядування та регіональної політики ЄС, участь громадськості у процесі розробки та прийнятті управлінських рішень та контролі за їх реалізацією на місцевому рівні, запровадження організаційної та фінансової самостійності місцевого самоврядування.

Виборча система до органів місцевого самоврядування в Україні та Республіці Польща: порівняльний аналіз

Місцеве самоврядування Польщі, як і України, ґрунтується на принципах, визначених Європейською Хартією місцевого самоврядування, що прийнята у Страсбурзі 15 жовтня 1985 р. Про це свідчить як зміст законів про місцеве самоврядування, так і ратифікація Хартії парламентами двох країн. Відповідно до ст. 3 Європейської Хартії, місцеве самоврядування означає право і спроможність органів місцевого самоврядування в межах закону здійснювати регулювання і управління суттєвою часткою суспільних справ, які належать до їхньої компетенції, в інтересах місцевого населення²²⁹. Саме місцевий інтерес, інтерес територіальної громади та її мешканців завжди має бути в центрі уваги органів місцевого самоврядування.

Функціонування і розвиток місцевого самоврядування є визначальним для будь-якої демократичної держави. Відповідно до положень Конституції, в Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування, яке є правом територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України²³⁰. Конституційні положення свідчать про те, що Україна не

²²⁹Європейський тиждень місцевої демократії та його проведення в Україні. Збірник документів, статей і матеріалів. – Івано-Франківськ, 2009. – С. 9.

²³⁰Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К: Преса України, 1997. – 79 с.

тільки закріплює гарантії місцевого самоврядування, а й визнає його як одну з фундаментальних засад демократичного устрою держави і суспільства.

Україна і Республіка Польща мають багато спільних ознак, зокрема можна виділити політичні (наприклад, партійну систему), державно-правові (однаковий державний устрій, державний режим) та ін. Успіхи Польщі в питаннях місцевого самоврядування, а саме його формування, роблять актуальним вивчення польського досвіду для України.

Трансформацію виборчої системи України до органів місцевого самоврядування можна поділити на такі етапи:

Перший етап (1994) – встановлення мажоритарної системи у виборах як депутатів, так і голів сільських, селищних, районних, міських, районних у містах, обласних Рад. Обраним вважався кандидат у депутати, який отримав на виборах найбільшу кількість голосів, але не менше як 10% голосів виборців внесених до списку виборців. Кандидат на посаду голови ради вважався обраним, якщо за нього проголосувало не менше 25% виборців, внесених до списку виборців²³¹.

Другий етап (1998) – прийняття нового закону про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів, яким встановлювалася мажоритарна система відносної більшості на виборах як депутатів, так і голів рад²³².

Третій етап (2004) – запровадження мажоритарної системи на виборах депутатів сільських, селищних рад, сільських, селищних, міських голів і пропорційної – для виборів депутатів міських рад, районних, обласних рад²³³.

Четвертій етап (2010) – застосування змішаної (мажоритарно-пропорційної) виборчої системи на виборах депутатів обласних, районних, міських, районних у містах радах за якою: 1) половина від кількості депутатів (загального складу) відповідної ради обирається за виборчими списками кандидатів у депутати від місцевих організацій політичних партій у багатомандатному виборчому окрузі (тобто за пропорційною системою); 2) половина від кількості депутатів (загального складу) відповідної ради обирається за мажоритарною системою відносної більшості в одномандатних виборчих округах. Вибори депутатів сільських, селищних рад і сільських, селищних, міських голів проводяться за мажоритарною системою відносної більшості²³⁴.

П'ятий етап (2015) – прийняття нового закону про місцеві вибори. Відповідно до нового закону: вибори депутатів сільських, селищних рад проводяться за мажоритарною системою відносної більшості в одномандатних виборчих округах, на які поділяється територія відповідно села (кількох сіл, жителі яких добровільно об'єдналися у сільську громаду), селища, територія утвореної відповідно до Закону України “Про добровільне об'єднання територіальних громад” об'єднаної сільської, селищної територіальної громади; вибори депутатів Верховної Ради

²³¹ Закон України “Про вибори депутатів і голів сільських, селищних, районних, міських, районних у містах, обласних Рад” від 24.02.1994 р.

²³² Закон України “Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів” від 14.01.1998 № 14/98-ВР.

²³³ Закон України “Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів” від 06.04.2004 № 1667-IV.

²³⁴ Закон України “Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів” від 10.07.2010 № 2487-VI.

Автономної Республіки Крим, обласних, районних, міських, районних у містах рад проводилися за пропорційною виборчою системою в багатомандатному виборчому окрузі за виборчими списками місцевих організацій політичних партій з закріпленням кандидатів в територіальних виборчих округах, на які поділявся багатомандатний виборчий округ, що співпадало з територією відповідно Автономної Республіки Крим, області, району, територією міста згідно з існуючим адміністративно-територіальним устроєм або територією утвореної відповідно до Закону України “Про добровільне об’єднання територіальних громад” об’єднаної міської територіальної громади; вибори міського (міст, кількість виборців, у яких дорівнює або є більшою ніж 90 тис.) голови проводилися за мажоритарною системою абсолютної більшості в єдиному одномандатному виборчому окрузі, що співпадало відповідно з територією міста згідно з існуючим адміністративно-територіальним устроєм або територією об’єднаної міської громади; вибори сільського, селищного, міського (міст, кількість виборців, у яких є меншою ніж 90 тис.) голови проводилися за мажоритарною системою відносної більшості в єдиному одномандатному виборчому окрузі, до якого входила територія відповідного села (кількох сіл, жителі яких добровільно об’єдналися у сільську громаду), селища, територія об’єднаної сільської, селищної громади, територія міста²³⁵.

Проте очевидним є те, що процес побудови ефективної системи місцевих виборів в Україні ще далеко незавершений і діюча система місцевого самоврядування характеризується низкою питань, вирішення яких потребує системного аналізу. Саме завдяки місцевим виборам, через обрані в результаті їх ефективні органи місцевого самоврядування та їхню взаємодію з державними структурами на регіональному рівні залежала ефективність реалізації регіональної політики.

Реформування законодавства України про місцеві вибори мало винятково важливе політичне, економічне, міжнародне значення. Від вирішення цієї проблеми буде залежати, в якому напрямку і якими темпами розвиватиметься Україна. Саме територіальні громади становлять першооснову складної конструкції органів публічної влади в Україні та мають безпосереднє відношення до єдиного джерела формування влади і до єдиного джерела влади – народу.

Неефективність системи місцевого самоврядування та нездатність її органів вирішувати питання буденного життя громадян особливо виявилися в останні роки. Однією із причин такої ситуації є відсутність реальної фінансової і матеріальної самостійності органів місцевого самоврядування, а відтак їх відповідальності перед територіальними громадами. Однак ситуація зумовлена не тільки неадекватним способом формування місцевих бюджетів, кризовими явищами в економічній і політичній сферах, а й безпосередньо пов’язана із системою формування органів місцевого самоврядування, запроваджену у 2004 р. Законом України “Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів”, яким передбачалося: вибори депутатів районних у містах, міських, районних, обласних рад Верховної Ради Автономної Республіки Крим проводяться за пропорційною виборчою системою. А право на участь у розподілі депутатських мандатів отримували місцеві органи партій, блоків, які подолали трьохвідсотковий виборчий бар’єр. Висування кандидатів у депутати

²³⁵ Закон України “Про місцеві вибори” від 14.07.2015 № 595-VIII.

в єдиному багатомандатному виборчому окрузі цим законом надавалося лише місцевим організаціям партій, блокам. Мажоритарна виборча система відносно більшості була, на жаль, збережена лише при формуванні сільських та селищних рад і при обранні сільських, селищних, міських голів.

Пропорційна виборча система з голосуванням за закритими списками кандидатів зруйнувала взаємозв'язок у територіальній громаді між депутатом і виборцем. Виборці позбавлялися дієвих важелів впливу на депутатів, які фактично не представляли їхні інтереси у відповідній раді. Крім того, якщо за умов мажоритарної виборчої системи виборець принаймні знав, хто представляє його інтереси в раді, то за умов формування рад за пропорційною системою позбавлений такої можливості.

Впровадження на місцевих виборах пропорційної виборчої системи фактично унеможливило оновлення влади, а тотальні закриті списки призводили до включення у них людей, що не мали жодного стосунку до територіальних громад. Частково ця проблема вирішилась у 2010 р., із прийняттям нового закону про вибори, яким передбачалося застосування змішаної (мажоритарно-пропорційної) виборчої системи на виборах депутатів обласних, районних, міських, районних у містах рада²³⁶. З прийняттям нового закону про місцеві вибори (2015) у минуле відійшла змішана виборча система, яка поєднувала найгірші риси мажоритарної виборчої системи та пропорційної виборчої системи за закритими партійними списками. Натомість вводилася пропорційна виборча система за відкритими партійними списками. При цьому виборець, крім голосування за партію, віддавав свій голос за кандидата, який висунутий політичною партією на територіальному окрузі. При цьому виключалося перехресне балотування, тобто, одна особа не може бути висунута для участі у виборах до рад різних рівнів кількома партіями, а також виключається можливість участі одного кандидата у виборах місцевих рад, наприклад, одночасно до Івано-Франківської та Львівської облрад. Новий закон про місцеві вибори також встановив п'ятивідсотковий прохідний бар'єр для політичних партій.

Якщо говорити про застосування мажоритарної системи відносно більшості на виборах місцевих голів, то це часто призводило до гострого конфлікту між ним та місцевою радою. Так, непоодинокими були випадки, коли переможець виборів на посаду місцевого голови набрав таку кількість голосів виборців, що є суттєво меншою за кількість виборців, які проголосували за всіх інших кандидатів на цих виборах. Особливо актуальною була ця проблема для великих міст, де зазвичай перемагали кандидати, які отримували підтримку сильних політичних партій. Такі особи часто була невідомими для переважної більшості членів територіальних громад.

На виборах місцевих голів теж доцільно було б використати досвід Польщі і застосувати виборчу систему абсолютної більшості, яка діє на виборах війтів, бурмістрів і президентів міст, і яка передбачає проведення другого туру у випадку, коли кандидат не набрав більше половини голосів у першому турі.

Слід відзначити, що в Україні уже була спроба запровадження мажоритарної системи абсолютної більшості на виборах голів міст. У березні 2009 р. до Верховної Ради України було внесено два законопроекти. Один проект закону про внесення змін до Закону України "Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної

²³⁶Закон України "Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів" від 10.07.2010 № 2487-VI.

Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів” (щодо обрання міських голів у два тури) № 3051 був внесений депутатом К. Куликовим. Інший проект № 3051-1 підготовлено групою депутатів (від “Нашої України – Народної Самооборони” – М. Катеринчук, О. Омельченко, В. Каськівим; від БЮТу – О. Бондар, В. Бондаренком; від Комуністичної партії України – А. Мартинюком; від Партії регіонів – О. Костусевим).

Законопроект № 3051 містив положення, за яким вибори міських голів мали проводитися за мажоритарною виборчою системою абсолютної більшості в єдиному одномандатному окрузі, межі якого збігалися з межами міста згідно з існуючим адміністративно-територіальним устроєм. Повторне голосування мало призначатися на третю неділю після дня виборів територіальною виборчою комісією у разі, якщо до виборчого бюлетеня для голосування у день виборів було включено більше одного кандидата на посаду міського голови і за результатами голосування у день виборів жоден кандидат на посаду міського голови не отримав більше половини голосів виборців, які взяли участь у голосуванні²³⁷. Інший законопроект, поданий групою депутатів, передбачав проведення виборів міських голів за мажоритарною виборчою системою абсолютної більшості тільки у містах з населенням понад 75 тис. осіб²³⁸.

Під час розгляду вищезазначених законопроектів у травні 2009 р. Верховна Рада України відхилила проект № 3051, поданий депутатом К. Куликовим, і ухвалила в першому читанні “Проект Закону про внесення змін до Закону України “Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів” (щодо обрання міських голів за мажоритарною системою абсолютної більшості) № 3051-1. До розгляду цього законопроекту у другому читанні Верховна Рада України повернулася майже через рік. Проте за ухвалення законопроекту № 3051-1 у другому читанні проголосували тільки 194 депутати. Частково дана проблема вирішилася через п’ять років (2015) із прийняттям нового закону. Проте мажоритарна система абсолютної більшості запроваджена тільки на виборах міських голів у містах, де кількість виборців становить або перевищує 90 тисяч. Отже, стали неможливими вибори міських голів, за яких видавали голоси не більше 10–15% жителів громад.

Проблема одночасного проведення парламентських і місцевих виборів, яка викликала багато дискусій в Україні і зазнавала істотної критики з боку міжнародних спостерігачів, дещо несподівано вирішилася внаслідок проведення позачергових виборів народних депутатів України восени 2007 р. У цьому питанні доцільно

²³⁷Проект Закону про внесення змін до Закону України “Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів” (щодо обрання міських голів у два тури) № 3051 від 13.03.2009 р. Ініціатор законопроекту Куликов К. [Електронний ресурс] / К. Б. Куликов. – Режим доступу до проекту: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=33136.

²³⁸Проект Закону про внесення змін до Закону України “Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів” (щодо обрання міських голів за мажоритарною системою абсолютної більшості). Ініціатори законопроекту Катеринчук М., Бондар О., Мартинюк А., Омельченко О., Каськів В., Бондаренко В., Костусев О. [Електронний ресурс] / [М. Д. Катеринчук, О. Б. Бондар, А. І. Мартинюк та ін.]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=34796

було б скористатися досвідом Польщі і закріпити термін проведення місцевих виборів – через рік після парламентських.

Позитивним явищем після впровадження нового закону про місцеві вибори слід відзначити скорочення кількості депутатів місцевих рад всіх рівнів. До 2015 р. в Україні було близько 220 тис. депутатів усіх рівнів. У зв'язку із прийняттям нового закону їх кількість скорочено на третину²³⁹.

Сучасну систему органів місцевого самоврядування Республіки Польща створено в результаті адміністративно-територіальної реформи, яка адаптувала територіальну структуру Польщі до загальноєвропейських стандартів напередодні вступу країни до Європейського Союзу. Реформа запровадила трирівневу систему територіальних одиниць (гміна – повіт – воєводство) замість дворівневої (гміна – воєводство). Ще одним завданням реформи була децентралізація влади та передача органам місцевого самоврядування значної частини повноважень на місцях. Реформа остаточно набула чинності 1 січня 1999 р.

Важливою подією для місцевого самоврядування Республіки Польща було ухвалення в Сеймі 17 жовтня 1992 р. Конституційного закону про взаємовідносини між законодавчою і виконавчою владою Республіки Польща, а також про місцеве самоврядування²⁴⁰. Цей закон ще називають Малою Конституцією Польщі. Важливість цього документу полягає в тому, що з його вступом у дію втрачала чинність Конституція Польщі від 22 липня 1952 р.

Мала Конституція значно розширила регулювання проблематики місцевого самоврядування, хоча й не впровадила істотних змін до концепції місцевого самоврядування. Важливим було те, що цей документ закріпив основні засади виборчого права до органів місцевого самоврядування, а саме: принципи загальності, рівності виборів і таємного голосування, а також врегулював питання місцевих референдумів. Прийняття цієї Конституції стало важливим кроком у напрямку модернізації й трансформації польського конституційного устрою.

2 квітня 1997 р. Сейм II каденції ухвалив основний закон держави – Конституцію Республіки Польща, яка є чинною й на сьогодні. Розділ VII (містить 9 статей) Конституції Республіки Польща присвячений місцевому самоврядуванню. Відповідно до Конституції Республіки Польща (ст. 163) територіальне самоврядування виконує суспільні завдання, які не закріплені Конституцією або законами за іншими органами державної влади²⁴¹. Одиниці територіального самоврядування виконують свої завдання через розпорядчі і виконавчі органи. Конституція закріпила положення, відповідно до якого принципи і порядок виборів, а також відкликання виконавчих органів одиниць територіального самоврядування, висунення кандидатів і проведення виборів, а також умови їх чинності визначаються законом. На конституційному рівні закріплено тільки основні принципи місцевих виборів.

²³⁹Горова С. Нова виборча система у відображенні експертних висновків [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1346:mostsevi-vibori-v-ukrajini&catid=8&Itemid=350

²⁴⁰Ustawa Konstytucyjna z dnia 17 października 1992 r. o wzajemnych stosunkach między władzą ustawodawczą i wykonawczą Rzeczypospolitej Polskiej oraz o samorządzie terytorialnym // Dziennik Ustaw. – 1992. – Nr 84. – Poz. 426.

²⁴¹Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. – Режим доступу: <http://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/polski/kon1.htm>

Відповідно до ст. 169 вибори в розпорядчі органи є загальними, рівними, прямими і проводяться шляхом таємного голосування. Внутрішня структура одиниць територіального самоврядування визначалася в рамках законів їх розпорядчими органами²⁴².

Вивчення та аналіз виборчого законодавства Республіки Польща до органів місцевого самоврядування з 1990 р. дозволили здійснити періодизацію виборчої системи. Отже, за критерієм змін виборчого законодавства можна виділити наступну періодизацію трансформації виборчої системи Республіки Польща до органів місцевого самоврядування:

Перший етап (1990) – відновлення місцевого самоврядування, встановлення мажоритарної виборчої системи до рад гмін у містах із населенням до 40 тис. жителів і пропорційної – з кількістю населення більше 40 тисяч.

Другий етап (1998) – упровадження місцевого самоврядування на рівні повітів і воєводств та встановлення мажоритарної виборчої системи – у гмінах з населенням до 20 тис. жителів, пропорційної – в гмінах більше 20 тис., в містах на правах повіту, до рад повітів і сеймиків воєводств (бар'єр 5 %).

Третій етап (2002) – запровадження мажоритарної системи абсолютної більшості на виборах вїтїв, бурмістрів і президентів міст;

Четвертій етап (2011) – прийняття Виборчого кодексу РП, яким встановлювалась мажоритарна виборча система до рад гмін, незалежно від кількості жителів і пропорційна – на виборах до рад повітів і сеймиків воєводств.

Дискусії стосовно вибору виборчої системи проходили в Польщі як перед прийняттям першого закону про вибори до місцевих органів влади 1990 р. – Виборчого положення до рад гмін, так і перед прийняттям Закону Виборчого положення до рад гмін, рад повітів і сеймиків воєводств 1998 р., Закону про безпосередні вибори вїтїв, бурмістрів і президентів міст 2002 р. і Виборчого кодексу 2011 р.

Перед прийняттям першого закону про вибори до рад гмін в Сеймі переважала підтримка пропорційної системи, яку підтримували не тільки депутати, а також лідери партій, які не були представлені в парламенті, й Польський Єпископат. Мажоритарну концепцію Сенату схвалювали громадянські комітети²⁴³.

Під час роботи над законопроектами про безпосередні вибори вїтїв, бурмістрів і президентів міст найбільші дискусії тривали навколо того чи вибори мають відбуватися в одному чи в двох турах, чи простою чи абсолютною більшістю голосів. Наприклад, В. Гінтовт-Дзевалтовський (Союз Демократичної Лівіці), один із заступників голови Комісії сейму з місцевого самоврядування і регіональної політики висловлювався за голосування в одному турі, обґрунтовуючи це тим, що, по-перше, як свідчить практика, виборча активність у другому турі є низькою, і, по-друге, це додаткові кошти (біля 150 млн злотих). Інший заступник голови Комісії сейму з місцевого самоврядування і регіональної політики – В. Дзіковський (ГП) підтримував вибори у двох турах, як і інші депутати Громадянської платформи. Вони висловлювались за вибори вїтїв, бурмістрів і президентів абсолютною

²⁴² Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r...

²⁴³ Piasecki A. Władza w samorządzie terytorialnym III RP: teoria i praktyka kadencji 1990–2002 / A. Piasecki. – Zielona Góra; Łódź: Wydawnictwo “Tęcza”, 2002. – S.106.

більшістю голосів, щоб до другого туру проходили два кандидати, які набрали найбільшу кількість голосів у першому турі²⁴⁴.

Реформування виборчої системи на місцевому рівні мало враховувати не лише національний досвід, але й геополітичні пріоритети, досвід Республіки Польща. Відтак сформоване на виборах представництво громади мало відображати реальне волевиявлення людей. Беззастережне дотримання цих принципів є найважливішим елементом демократії. Виборча система має бути визнаною суспільством як справедлива і об'єктивна. Якщо система не сприймається суспільством, підсумки виборів завжди будуть створювати враження маніпулятивних і нечесних. Ступінь легітимності суспільного визнання обраних за такою системою органів завжди буде невисоким.

Позитивним явищем стало прийняття в Республіці Польща в 2011 р. Виборчого кодексу. На сьогодні усі вибори в Польщі проводяться на основі єдиного кодифікованого акту, який уніфікував усі закони про вибори. Виборчий Кодекс визначає принципи та порядок висунення кандидатів, проведення та умови дійсності виборів до Сейму і Сенату Республіки Польща; Президента Республіки Польща; виборів у Європейський парламент, органи місцевого самоврядування; війтів, бурмістрів і президентів міст.

В результаті прийняття нового кодексу, змінилося чимало положень, які регулювали проведення виборів. Одним із нововведень цього акту є можливість проведення голосування протягом двох днів (таке рішення може прийняти орган, який призначає дату виборів – у випадку місцевих виборів, рішення приймає прем'єр міністр), а також можливість голосування через пошту для осіб, які перебувають за кордоном. Особа, яка бажає скористатися цією можливістю, повинна повідомити консула (усно, письмово, телеграфом, факсом або в електронному вигляді) за 15 днів до виборів. Обов'язковою є вимога про включення її до списку виборців. Нові правила також регулюють паритет у виборчих списках. Виборчий список для того, щоб був зареєстрований, повинен містити не менше 35 відсотків жінок і не менше 35 відсотків чоловіків. Кодекс також вводив новий час для голосування, а саме, виборчі дільниці в Польщі діяли з 7.00 до 21.00. Зазнала змін також виборча система: якщо раніше вибори до рад гмін проходили за мажоритарною і пропорційною системою, то згідно положень нового кодексу вибори проводилися виключно за мажоритарною системою²⁴⁵.

Одним із недоліків національного виборчого законодавства є його нестабільність. Майже кожні вибори в Україні проводилися за новим виборчим законом. А якщо пригадати місцеві вибори 2010 і 2015 рр., то нові закони взагалі приймалися за три з половиною місяці до виборів, що ускладнило підготовку і організацію проведення виборів, і є порушенням виборчих стандартів. Одним із шляхів стабілізації виборчого законодавства є насамперед уніфікація усіх правил проведення виборів, тобто прийняття єдиного акту – Виборчого кодексу України. Про це також неодноразово заявляли і спостерігачі за виборами від Ради Європи, ОБСЄ та Європейського парламенту, а також експерти Комітету виборців України.

В Україні підготовлено черговий проект Виборчого кодексу, який зареєстровано у Верховній Раді України. Цей документ має мати довгострокову силу для

²⁴⁴ *Kalinowska B. Spór o kompetencje / B. Kalinowska // Wspólnota. – 2002. – 9 marca. – S. 18.*

²⁴⁵ *Ustawa z dnia 5 stycznia 2011 r. "Kodeks wyborczy" // Dziennik Ustaw. – 2011. – Nr 21. – Poz. 112.*

того, щоб перед наступними виборами під розклад певних політичних сил не приймалося чергове виборче законодавство.

Особливості президентських виборів в Україні та Польщі

Президент – це одноособовий виборний глава держави в країнах із республіканською формою правління, який обирається її громадянами або парламентом на 4–7 років. Цей інститут на сьогодні є доволі поширеним і застосовується майже у 150 державах світу. Інститут президента у кожній країні має свої особливості. Правове регулювання виборів Президента України здійснюється Конституцією України та Законом України “Про вибори Президента України”. Відповідно до положень Конституції Президент України є главою держави і виступає від її імені. Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина. Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п’ять років. Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг тридцяти п’яти років, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою. Одна й та сама особа не може бути Президентом України більше ніж два строки підряд²⁴⁶.

Чергові вибори Президента України проводяться в останню неділю березня п’ятого року повноважень Президента України. У разі дострокового припинення повноважень Президента України вибори Президента України проводяться в період дев’яноста днів з дня припинення повноважень. Порядок проведення виборів Президента України встановлюється законом.

З часу отримання незалежності в Україні було проведено шість президентських виборів.

Перші вибори Президента України відбулись 1 грудня 1991 р. На виборах використовувалася мажоритарна система абсолютної більшості. Обраним Президентом України вважався кандидат, який одержав на виборах більше половини голосів виборців, що взяли участь у голосуванні. Але у перших президентських виборах 2-й тур не знадобився. Президента було обрано у першому турі. У всіх регіонах України перше місце отримав Леонід Кравчук, за винятком трьох областей (Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської), де переміг В’ячеслав Чорновіл.

В. Чорновола у кандидати в президенти України висунула Рада Народного Руху України. Проте, націонал-демократичний табір не зміг об’єднатися, і окрім В’ячеслава Чорновола на президентських виборах балотувалися також Левко Лук’яненко та Ігор Юхновський. Свій шанс використала та частина номенклатури, яка перейшла на національні позиції і швидко змогла “адаптуватися” до нової ситуації. У виборчій кампанії вони зуміли використати переваги, які давала їм влада. Можна звичайно сперечатися, чи можна називати це адміністративним ресурсом, але Леоніда Кравчука було представлено як політика, що привів країну до незалежності та успішно її захищає. Перемогу Л. Кравчука над лідером опозиції В. Чорноволом

²⁴⁶ Конституція України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – Ст. 141. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр/page2>

під час президентських виборів пояснюється зокрема консервативною орієнтацією українських виборців, які не хотіли так радикально прощатися із минулим. Кравчук позиціонувався у свідомості більшості виборців як політик понаднаціональний, що дозволило йому мирним способом прийти до незалежності України²⁴⁷.

Результати перших президентських виборів були наступні: Кравчук Л. М. отримав 61,59%, Чорновіл В. М. – 23,27%, Лук'яненко Л. Г. – 4,49%, Гриньов В. Б. – 4,17%, Юхновський І. Р. – 1,74%, Табурянський Л. І. – 0,57%.

Другі вибори Президента України були призначені достроково і відбулися в 1994 р. Причиною призначення дострокових виборів стали шахтарські страйки, а також конфлікт між парламентом та президентом, який фактично паралізував владу. Певним поштовхом до вирішення ситуації стали події у Москві, де в 1993 р. конфлікт між Борисом Єльциним та Російською Державною Думою російський президент наважився вирішити розстрілом будинку парламенту²⁴⁸.

26 червня проходив перший тур і 10 липня – другий. На виборах використовувалася мажоритарна система абсолютної більшості. У другому турі для перемоги теж була потрібна абсолютна більшість, а у разі її відсутності (що було цілком можливо, завдяки голосам проти обох) виборча кампанія мала б починатися з початку, але такої проблеми не виникло. Незважаючи на перемогу у першому турі, Леонід Кравчук програв вибори. У другому турі абсолютну більшість отримав Леонід Кучма, який виграв вибори не стільки завдяки іншій економічній програмі, скільки ставці на етнолінгвістичні та геополітичні питання. Зокрема він обіцяв надати російській мові статусу урядової, а також говорив про потребу зміцнення зв'язків з Росією. Саме через ці обіцянки за нього проголосував електорат зі східних та південних областей.

Результати першого туру були наступними: Леонід Кравчук (незалежний) – 38,36% (9 977 766); Леонід Кучма (незалежний) – 31,17% (8 107 626); Олександр Мороз (Соціалістична партія України) – 13,33% (3 466 541); Володимир Лановий (незалежний) – 9,55% (2 483 986); Валерій Бабич (незалежний) – 2,48% (644 263); Іван Плющ (незалежний) – 1,24% (321 886); Петро Таланчук (незалежний) – 0,55% (143 361); проти всіх – 3,43% (892 740)²⁴⁹. Результати другого туру: Леонід Кравчук 45,06%, Леонід Кучма – 52,15%, проти всіх – 2,80%.

Треті вибори Президента України відбулись у 1999 р. (31 жовтня – перший тур і 14 листопада – другий тур). Особливістю цих виборів було те, що вони проводилися за новим Законом України “Про вибори Президента України”, який набув чинності у березні 1999 р. Прийняття нового закону було зумовлено двома основними чинниками. По-перше, 28 червня 1996 р. прийнято Конституцію України, яка заклала нові підвалини майбутнього українського державотворення і мала узгодити законодавство у відповідність з її нормами. По-друге, попередній Закон вибори президента містив значну частину відсилочних правових норм з посиланням на конкретні положення Закону України “Про вибори народних депутатів України”, прийнятого у 1993 р., що втратив чинність у зв'язку з прийняттям нового Закону у 1997 р.

²⁴⁷ Див.: Електоральна карта Львівщини у міжрегіональному зрізі. – Львів: ЦПД, 2010. – 168 с.

²⁴⁸ Андрусечко П. Президентські вибори по-українськи / П. Андрусечко // Український журнал. – 2010. – № 1. – С. 29–30.

²⁴⁹ Там само. – С. 30.

Процедура прийняття чинного Закону про вибори Президента України була досить непростюю. Підготовлено і подано п'ять законопроектів. Новий Закон "Про вибори Президента України" мав ряд переваг порівняно з попереднім Законом. Одна із них – виборчі цензи. Насамперед, на відміну від попереднього закону, законодавець вилучив ценз для ув'язнених, тобто новим законом не передбачалося призупинення виборчого права для осіб, які за вироком суду перебували у місцях позбавлення волі та у місцях примусового лікування. Для активного виборчого права законом обумовлено лише два обмеження: за віком (досягнення 18 років) та для осіб, які визнані судом недієздатними. Для кандидата у Президенти України встановлено жорсткий ценз осілості. Якщо за раніше чинним законом Президентом України міг бути обраний громадянин України, який проживає постійно не менше 5 останніх з 10 років проживання на території України, то за новим законом вимагалось постійне проживання на території України протягом усіх останніх перед днем виборів 10 років. Крім того, введено додатковий ценз, відповідно до якого не можуть бути висунуті претендентами на кандидатів у Президенти України не лише ті громадяни, які перебувають у місцях позбавлення волі, а й ті, що мають судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена й не знята в установленому порядку²⁵⁰.

Щодо виборчої системи, то нова редакція Закону, як і раніше, передбачала проведення виборів Президента України за системою абсолютної більшості. У разі відсутності кандидата, що набрав абсолютну більшість від числа тих, що взяли участь у виборах, передбачався 2-й тур, у якому змагалися двоє, що набрали найбільше голосів. Але у 2-му турі для перемоги досить було набрати голосів більше, ніж у суперника.

Серед зареєстрованих кандидатів у Президенти України 1999 р. один – діючий Президент України, тринадцять – народні депутати України, один – міський голова. Одинадцять кандидатів були членами політичних партій. Уперше в історії виборів Президента України кандидатом у Президенти України зареєстровано жінку – Н. М. Вітренко. Повторно брали участь у виборчих перегонах як кандидати у Президенти України Л.Д. Кучма, О.О. Мороз і О.М. Ткаченко. Усі кандидати у Президенти України мали вищу освіту. Наймолодшому з кандидатів – М. О. Габеру на час його участі у виборчій кампанії Президента України виповнилося 39 років, Г.Й. Удовенко був найстаршим за віком кандидатом у Президенти України²⁵¹.

Напередодні виборів двоє кандидатів О. М. Ткаченко та В. М. Олійник зняли свої кандидатури і остаточно у першому турі взяли участь 13 кандидатів у Президенти України. Відповідно до даних ЦВК результати голосування є наступні: Леонід Кучма (незалежний) отримав 9 598 672 голоси (36,49%); Петро Симоненко (КПУ) – 5 849 077 (22,24%); Олександр Мороз (СПУ) – 2 96 9896 (11,29%); Наталія Вітренко (ПСПУ) – 2886972 (10,97%); Євген Марчук (незалежний) – 2 138 356 (8,13%); Юрій Костенко (незалежний) – 570 623 (2,17%); Геннадій Удовенко (НРУ (Рух)) – 31 9778 (1,22%); Василь Онопенко (СДПУ(о)) – 124 040 (0,47%); Олександр Ржавський ("Єдина Родина") – 96 515 (0,37%); Юрій Кармазін (ПЗВ) – 90 793 (0,35%); Віталій Кононов (ПЗУ) – 76 832 (0,29%); Олександр Базилюк

²⁵⁰Вибори Президента України 1999. Інформаційно-аналітичне видання / Центральна виборча комісія; Редкол.: М.М.Рябець (голова) та ін. – Київ, 2000. – С. 11.

²⁵¹ Там само. – С. 138.

(СП) – 36 012 (0,14%); Микола Габер (ППУ) – 31 829 (0,12%). Не підтримали жодного кандидата, тобто проголосували проти всіх – 477 019 виборців (1,81%)²⁵².

Переможцем президентських виборів 1999 р. за результатами другого туру став Леонід Кучма, отримавши 15 870 722 голоси (56,25%). За Петра Симоненка у другому турі віддали свої голоси 10 665 420 (37,80%) виборців. Не підтримали жодного кандидата 970 181 (3,44%)²⁵³.

Президентські вибори в Україні 2004 р. були проведені 31 жовтня, 21 листопада та 26 грудня 2004 р. Ці президентські вибори були *четвертими виборами*, що пройшли в Україні після здобуття незалежності. Їх особливість полягає в тому, що вони проходили у три тури голосування. Результати другого туру були оскаржені лідером опозиції В. Ющенком. Вибори проходили у досить важкій політичній атмосфері.

Про своє бажання балотуватися на пост Президента України заявили аж 44 особи, 18 з яких ЦВК відмовила в реєстрації. Два кандидати (В. Кононов, Г. Черниш) звернулися із заявами про відмову від балотування. Остаточою до виборчого бюлетеня було включено 24 кандидати: О. Базиліук, Б. Бойко, М. Бродський, Н. Вітренко, В. Волга, М. Грабар, І. Душин, Ю. Збітнев, А. Кінах, Р. Козак, С. Комісаренко, Д. Корчинський, В. Кривобоков, О. Мороз, В. Нечипорук, О. Омельченко, О. Ржавський, М. Рогожинський, П. Симоненко, Л. Черновецький, А. Чорновіл, В. Ющенко, О. Яковенко, В. Янукович).

За результату ятвом голосування 31 жовтня 2004 р. найбільшу кількість голосів виборців отримали В. Ющенко – 11 188 675 голосів (39,90%) і В. Янукович – 11 008 731 (39,26%). Оскільки жоден з кандидатів не набрав 50% (або більше) голосів 21 листопада відбувся другий тур. За підсумками повторного голосування на виборах Президента України більшість виборців підтримала В. Януковича (15 093 691 особа або 49,46%). За В. Ющенка віддали свої голоси 14 222 289 виборців, або 46,61%. Проведення другого туру голосування стало предметом розгляду Верховного Суду України. В. Ющенко, його прихильники, міжнародні спостерігачі стверджували, що вибори сфальсифіковані. Наступні події привели до політичної кризи в Україні з широкою мирною демонстрацією, яка отримала назву “Помаранчева революція”. Верховний суд України анулював офіційні результати. На виконання рішення суду Центральна виборча комісія призначила повторне голосування на 26 грудня 2004 р. За підсумками повторного голосування перемогу здобув В. Ющенко, який отримав 15 115 712 або 51,99% голосів виборців, за В. Януковича свої голоси віддали 12 848 528 виборців або 44,20%. Рішення Центральної виборчої комісії про підсумки повторного голосування 26 грудня 2004 р. було оскаржене В. Януковичем до Верховного Суду України. Проте Верховний Суд України відмовив у задоволенні скарги. Таким чином, Президентом України став Ющенко Віктор Андрійович²⁵⁴.

П'яті вибори Президента України відбулися у 2010 р. Спочатку призначено Верховною Радою України на 25 жовтня 2009 р., але ця дата була оскаржена чинним Президентом України В. Ющенком у Конституційному Суді. Після того,

²⁵²Результати голосування 31.10.1999 року. – Режим доступу:<http://www.cvk.gov.ua/pls/vp1999/WEBPROC0>

²⁵³Там само.

²⁵⁴Корж І. Вибори в незалежній Україні / Ірина Корж // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2007. – №1 (7). – С. 95.

як Конституційний Суд визнав таке рішення протиправним, Верховна Рада призначила вибори на 17 січня 2010 р.

Центральна виборча комісія було зареєстровано 18 кандидатів: І. Богословська (лідер партії “Віче”); М. Бродський (член Партії вільних демократів); А. Гриценко (член фракції НУНС); Ю. Костенко (лідер Української народної партії); В. Литвин (лідер Народної партії); О. Мороз (лідер Соціалістичної партії); О. Пабат (лідер партії “Громадський актив Києва”); В. Противсіх (самовисуванець); С. Ратушняк (мер Ужгорода, самовисуванець); О. Рябокони (юрист); П. Симоненко (лідер Комуністичної партії України); Л. Супрун (лідер Народно-демократичної партії); Ю. Тимошенко (прем’єр-міністр України, голова партії “Батьківщина”); С. Тігіпко (лідер партії “Сильна Україна”); О. Тягнибок (лідер політичного об’єднання “Свобода”); В. Ющенко (чинний Президент України, самовисуванець, лідер партії “Наша Україна”); В. Янукович (лідер Партії регіонів); А. Яценюк (лідер партії “Фронт Змін”).

Результати виборів 2010 р. були наступними: Віктор Янукович у першому турі отримав 35,32%, а у другому – 48,95%; Юлія Тимошенко у першому турі отримала 25,05, у другому – 45,47%. У 2010 р. президентом України став Віктор Янукович.

Наступні вибори Президента України (шості) відбулися 25 травня 2014 р. Це були позачергові вибори, які проводилися у зв’язку із вимогами Майдану. Подання кандидатами документів на реєстрацію почалося 25 лютого і тривало до 30 березня 2014 р. Реєстрація кандидатів тривала до 4 квітня 2014 р. Зареєстровано 23 кандидати на пост Президента України та 23 особам відмовлено в реєстрації. Перед виборами 2 кандидатів зняли свої кандидатури (Н. Королевська, О.Царьов).

Кандидати отримали наступну кількість голосів виборців: О. Богомолець (безпартійна, активістка Майдану, самовисування) – 345 384, Ю. Бойко (член Партії регіонів, самовисування) – 35 928; А. Гриненко (безпартійний, самовисування) – 73 277; А. Гриценко (член політичної партії “Громадянська позиція”, яка його і висунула кандидатом) – 989 029; М. Добкін (член Партії регіонів, самовисування) – 546 138; О. Клименко (голова Української народної партії, яка його і висунула кандидатом) – 10 542; В. Коновалюк (безпартійний, колишній регіонал, самовисування) – 69 572; Р. Кузьмін (безпартійний, самовисування) – 18 689; В. Куйбіда (член політичної партії Народний Рух України, яка його і висунула кандидатом) – 12 391; О. Ляшко (член Радикальної Партії О. Ляшка, яка його і висунула кандидатом) – 1 500 377; М. Маломуж (безпартійний, самовисування) – 23 771; П. Порошенко (безпартійний, самовисування, його кандидатуру підтримав “УДАР” і Віталій Кличко) – 9 857 308; В. Рабинович (безпартійний, самовисування) – 406 301; Саранов В. Г. (безпартійний, само висування) – 6 232; П. Симоненко (член Комуністичної партії України, яка його і висунула кандидатом) – 272 723; Ю. Тимошенко (голова політичної партії Всеукраїнське об’єднання “Батьківщина”, яка її і висунула кандидатом) – 2 310 050; С. Тігіпко (член Партії регіонів, самовисування) – 943 430; О. Тягнибок (член політичної партії Всеукраїнське об’єднання “Свобода”, яка його і висунула кандидатом) – 210 476; В. Цушко. (екс-член Соцпартії, самовисування) – 10 434; З. Шкіряк (активіст Майдану, безпартійний, самовисування) – 5 021; Д. Ярош член політичної партії “Правий сектор”;

самовисування –127 772²⁵⁵. П. Порошенко отримав на виборах 54,7% голосів і відповідно не виникла необхідність у проведенні другого туру.

Президент Польської Республіки є верховним представником Польської Республіки і гарантом безперервності державної влади. Президент Республіки дбає про дотримання Конституції, стоїть на сторожі суверенітету і безпеки держави, а також непорушності і неподільності її території. Президент Республіки виконує свої завдання в обсязі та відповідно до принципів, визначених у Конституції і законах.

Відповідно до положень Конституції Президент обирається народом шляхом загальних, рівних, прямих виборів таємним голосуванням. Президент Республіки обирається на п'ятирічний термін повноважень і може бути обраний повторно лише один раз. Президентом Республіки може бути обраний польський громадянин, який не пізніше дня виборів досяг 35 років. Кандидата висувають не менше 100 000 громадян, що володіють правом обирати в Сейм. Обраним на посаду Президента Республіки визнається кандидат, який одержав більше половини поданих дійсних голосів. Якщо жоден з кандидатів не отримає необхідної більшості, на чотирнадцятий день після першого голосування проводиться повторне голосування.

При повторному голосуванні вибір проводиться між двома кандидатами, які при першому голосуванні отримали найбільшу в порядку черговості кількість голосів. Якщо хтось із цих двох кандидатів відкличе згоду балотуватися, втрапить виборче право або помре, на його місце до виборів при повторному голосуванні допускається кандидат, який наступний отримав найбільшу кількість голосів у першому голосуванні. У цьому випадку дата повторного голосування відкладається ще на 14 днів. Обраним на посаду Президента Республіки при повторному голосуванні визнається кандидат, який отримав більше голосів.

Вибори Президента Республіки призначав Маршал Сейму на день, який припадав на період не раніше 100 днів і не пізніше 75 днів до закінчення терміну повноважень діючого Президента Республіки, а в разі звільнення посади Президента Республіки – не пізніше ніж на чотирнадцятий день після звільнення посади з встановленням дати голосування на неробочий день, який припадає на 60-денний період з дня призначення виборів. Дійсність виборів Президента Республіки підтверджував Верховний Суд²⁵⁶.

З 1990 р. в Республіці Польща було проведено шість президентських виборів. *Президентські вибори в Польщі 1990 р.* проходили в два тури 25 листопада та 9 грудня відповідно. Відбувалися вони за мажоритарною виборчою системою абсолютної більшості на основі Закону від 27 вересня 1990 р. про вибори Президента Республіки Польща²⁵⁷.

У виборах взяли участь п'ять кандидатів, які отримали наступну кількість голосів виборців: Лех Валенса 6 569 889 (39,96 %); Станіслав Тиминський 3 797 605 (23,10 %); Тадеуш Мазовецький 2 973 364 (18,08 %); Владзімеж Цімо-

²⁵⁵ Позачергові вибори Президента України 25 травня 2014 року. Протокол Центральної виборчої комісії про результати виборів Президента України. – Режим доступу: http://www.cvk.gov.ua/info/protokol_cvk_25052014.pdf

²⁵⁶ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. – Режим доступу: <http://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/polski/kon1.htm>.

²⁵⁷ Ustawa z dnia 27 września 1990 r. o wyborze Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej // Dz.U. – 1990. – Nr 67. – Poz. 398.

шевич 1 514 025 (9,21 %); Роман Бартоше 1 176 175 (7,15 %); Лешек Мочульський 411 516 (2,50 %) ²⁵⁸.

Президентом у другому турі був обраний Лех Валенса – лідер профспілки “Солідарність”, який отримав у другому турі 74,25% (10 622 696 голосів виборців). Друге місце в першому турі посів безпартійний кандидат Станіслав Тиминський. У другому турі він отримав трохи більше голосів (25,75%), ніж у першому (23,10%). Перший в новітній історії прем’єр-міністр Польщі Тадеуш Мазовецький, якому пророкували друге місце і боротьбу з Лехом Валенсою, отримав лише 18,08 % голосів і посів третє місце, в результаті чого не брав участі у другому турі.

Президентські вибори в Польщі 1995 р. були *другими виборами президента Польщі*, що відбулися 5 та 19 листопада 1995 р. У виборах взяло участь 13 кандидатів. Крім Леха Валенса, діючого президента Польщі, свої кандидатури виставили такі політики, як колишній лідер Соціал-демократичної партії Олександр Квасневський, діяч антикомуністичної опозиції Яцек Куронь, засновник і лідер партії Самооборона Республіки Польща Анджей Леппер та ін.

У першому турі з відривом у два відсотки переміг Олександр Квасневський. У другому турі він лише зміцнив лідерство, набравши на 3,4% голосів більше, ніж Лех Валенса (51,7% проти 48,3%). Важливу роль у зміні настроїв на користь А. Квасневського у другому турі виборів 1995 р. відіграли телевізійні дебати обох претендентів, які пройшли 12 та 15 листопада. Вони викликали неабиякий інтерес у польських виборців – їх дивилися 72% польського населення. У ході цих теледебатів А. Квасневський позиціонував себе як поміркований демократ і прихильник національного порозуміння та єдності. Л. Валенса навпаки обрав агресивний стиль поведінки. У підсумку в голосуванні в другому турі взяла участь рекордна кількість виборців – 68,2%. А. Квасневський отримав 51,7% голосів, а Л. Валенса – 48,28%. Для багатьох обрання колишнього комуніста Президентом Польщі – країни-“криголама” соціалістичної світової системи, стало великою несподіванкою, але це був закономірний підсумок невдалого управління країною політиків з табору правих, що стояли на антикомуністичних позиціях ²⁵⁹.

Наступні *треті президентські вибори* в Польщі проходили 8 жовтня 2000 р. Особливістю цих виборів було те, що вони відбувалися в одному турі. У виборах взяло участь 12 кандидатів. Переконливу перемогу здобув чинний Президент Польщі Олександр Квасневський (53,9%). Друге місце отримав Анджей Олеховський (17,3%). Перемога О. Квасневського означала нормальні взаємини із сусідами, а в першу чергу з Україною. Нова сторінка історичних зв’язків українського та польського народів пов’язана з процесом формування та реалізації стратегічного партнерства в умовах розгортання європейської інтеграції. Варшава була однією з перших східноєвропейських столиць, яка почала інтенсивно розвивати договірно-

²⁵⁸ Obwieszczenie Państwowej Komisji Wyborczej z dnia 26 listopada 1990 r. o wynikach głosowania i wyniku wyborów Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej, zarządzonych na dzień 25 listopada 1990 r. – Режим доступу: <http://isip.sejm.gov.pl/Download?id=WDU19900830483&type=2>

²⁵⁹ *Поліщук І.* Електоральний процес в Україні і Польщі в посткомуністичний період: політико-культурний аспект / І. Поліщук // *Studia politologica Ucraino-Polona.* – 2012. – Вип. 2. – С. 185.

правову базу двосторонніх відносин із Києвом, після здобуття Україною незалежності²⁶⁰.

Президентські вибори в Польщі 2005 р. відбувалися в два тури (9 і 23 жовтня відповідно). Це були перші вибори, які проходили після вступу країни до ЄС. У першому турі виборів взяло участь 12 кандидатів, четверо з яких набрали більше 10% голосів.

Результати першого туру були наступні: Дональд Туск отримав 5 429 666 голосів виборців (36,33%); Лех Качинський – 4 947 927 (33,10%); Анджей Лепер – 2 259 094 (15,11%); Марек Боровський – 1 544 642 (10,33%); Ярослав Каліновський – 269 316 (1,8%); Януш Корвін-Мікке – 214 116 (1,43%); Хенрика Бохняж – 188 598 (1,26%); Лівіуш Ллаш – 31 691 (0,21%); Станіслав Тимінський – 23 545 (0,16%); Лешек Бубель – 18 828 (0,13%); Ян Пишко – 10 371 (0,07%); Адам Сломка – 8 895 (0,06%)²⁶¹. У другий тур вийшли Лех Качинський, який набрав 8 257 468 (54,04 %) і Дональд Туск – 7 022 319 (45,96%). Отже, за результатами другого туру Президентом Польщі було обрано Леха Качинського.

У зв'язку із загибеллю президента країни Леха Качинського 20 червня 2010 р. відбулися *дострокові вибори президента*. За результатами першого туру жоден із десяти кандидатів не набрав більшість голосів. 4 липня 2010 р. відбувся другий тур, в якому Броніслав Коморовський (кандидат від партії “Громадянська платформа”), набравши 53,01%, переміг Ярослава Качинського (кандидата від партії “Право і справедливість”).

Чергові президентські вибори в Польщі відбулися в 2015 р., які вперше проходили за положеннями Виборчого кодексу 2011 р. Перший тур виборів у Польщі відбувся 10 травня 2015 р. Про своє бажання балотуватися на пост Президента Польщі заявили 11 осіб. У першому турі жоден із кандидатів не набрав 50 % голосів, тому 24 травня проводився другий тур виборів. До другого туру вийшли Анджей Дуда (34,76% голосів) і Броніслав Коморовський (33,77% голосів). У другому турі переміг Анджей Дуда.

За досліджуваний період в Україні та Польщі відбулося шість президентських виборів. В Україні тільки двічі президента було обрано у першому турі (1991, 2014), у Польщі відбувався один тур президентських виборів тільки у 2000 р. Дострокові президентські вибори в Польщі відбувалися тільки один раз (2010) у зв'язку із загибеллю президента країни Леха Качинського. Дострокові вибори в Україні відбувалися двічі у 1994 р. та 2014 р. Слід також відзначити, що в Україні на виборах президента висувається більше кандидатів, ніж у Польщі.

²⁶⁰ Буглай Н. М. Президентські вибори 2000 року в Польщі та вступ країни до Європейського Союзу / Н. М. Буглай // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Сер.: Історичні науки. – 2013. – Вип. 3.35. – С. 203.

²⁶¹ Obwieszczenie Państwowej Komisji Wyborczej z dnia 10 października 2005 r. o wynikach głosowania i wyniku wyborów Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej, zarządzonych na dzień 9 października 2005 r. // Dz.U. – 2005. – Nr 200. – Poz. 1647.

Російський провокативний вектор конфронтації відносин Польщі та України (2015–2017): політико-комунікативний вимір аналізу та прогнозування

Визнаючи те, що українською політичною наукою достатньо розкрито політико-культурні підвалини та інституційно-процедурні засади активного розвитку політичної комунікації в Україні останнього десятиліття²⁶², водночас необхідно визнати фактичну відсутність прикладних політико-комунікативних досліджень актуального стану українсько-польських відносин. Політико-комунікативного вимір відносин України та Польщі на сучасному етапі пропонується розглядати як важливий інструмент їх аналізу та прогнозування крізь призму актуалізації конфліктогенного потенціалу під впливом зовнішніх та внутрішніх чинників провокативного спрямування.

Внутрішні чинники загострення польсько-українських відносин в останні роки потребують окремого комплексного дослідження після представлення результатів вивчення зовнішнього, а саме російського, втручання у провокацію як дразливих питань історичної пам'яті обох народів, так й маніпулювання складнощами нового етапу формування української політичної нації й досвіду державного будівництва в умовах неоголошеної з боку Російської Федерації збройної агресії, анексії Автономної Республіки Крим, Севастополя та окупації частини Донецької й Луганської областей маріонетковими проросійськими терористичними угрупованнями “Донецька народна республіка” й “Луганська народна республіка”, інструментами нового для традиційної історико-ідеологічної проблематики українсько-польських/польсько-українських відносин політико-комунікативного дискурсу дослідження.

Одним із вихідних положень є розуміння політичного впливу як процесу взаємодії суб'єктів політичної системи, що виражається в діях агентів впливу, метою та/або наслідком яких є зміна поведінки, поглядів, почуттів адресата впливу в середовищі політичного буття чи зміна самого цього середовища²⁶³. Політичний вплив, з одного боку, розкриває зміст реалізації політичної влади, з іншого – є способом взаємодії суб'єктів політичної сфери²⁶⁴.

Різноманітний у своїх проявах, політичний вплив чи не найкраще розкривається через реалізацію відповідних стратегій: атаки – нестандартні, багатоманітні, мінливі, швидкі, активні, багатослівні, багатозначні, рухливі, пантомімічні методи впливу

²⁶² *Анісімович-Шевчук О. З.* Політична комунікація як системоутворюючий фактор політичного життя суспільства: автореф. дис. канд. політ. наук / О. З. Анісімович-Шевчук. – Львів, 2010. – 19 с.; *Денисюк С. Г.* Політична комунікація: ціннісні основи та механізми реалізації в умовах сучасного суспільного розвитку: автореф. дис. канд. політ. наук / С. Г. Денисюк. – Київ, 2013. – 36 с.; *Дубас О. П.* Інформаційно-комунікаційний простір: культурно-політичні детермінанти / О. П. Дубас. – Київ: Генеза, 2011. – 256 с.; *Клячин А. К.* Політична комунікація як чинник трансформації політичних цінностей: автореф. дис. канд. політ. наук / А. К. Клячин. – Дніпропетровськ, 2007. – 19 с.; *Ромашко О. О.* Політична комунікація як фактор соціокультурної реінтеграції сучасного українського суспільства: автореф. дис. канд. політ. наук / О. О. Ромашко. – Одеса, 2007. – 18 с.; *Яковлева Н. І.* Пропаганда як складова політичної комунікації: автореф. дис. канд. політ. наук / Н. І. Яковлева. – Київ, 2010. – 18 с.

²⁶³ *Бабка В. Л.* Історична пам'ять як фактор політичного впливу в незалежній Україні: автореф. дис. канд. політ. наук / В. Л. Бабка. – К., 2017. – С. 12.

²⁶⁴ *Бабка В. Л.* Політичний вплив: характерні риси та особливості. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Спецвипуск. Політика і духовність в умовах глобальних викликів / В. Л. Бабка. – Київ: Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2014. – С. 360.

на особу з метою блокування логічного мислення; тиску – представницькі, сильні, інтенсивні, спрямовуючі, ствердні, стійкі, стабільні методи впливу з метою змусити особу до певних дій, які зумовлюють перехід на нижчі сходинки соціальної ієрархії; маніпулювання – подвійні, композиційні, спритні, рішучі, двозначні, збалансовані методи впливу на психіку людини з метою поставити її перед необхідністю вибору своєї поведінки з двох альтернатив; програмування – одноманітні, константні, точні, наполегливі, однозначні, унікальні, нерухомі, інертні методи впливу з метою створення алгоритмів мислення і формування стереотипів поведінки та ін.²⁶⁵

У процесі досягнення мети політичного впливу через реалізацію відповідних стратегій нерідко використовують політичну провокацію як прийом політичного взаємодії, що включає як поодинокі, так й комплексні спеціально організовані акції деструктивного характеру та їх наступне використання для дестабілізації ситуації, ескалації насилля, дискредитації протилежної сторони. При цьому, як зауважує Б. Петренко, латентна і кінцева мета провокації – стимулювати спровокованих на неадекватну відповідь та, як наслідок, – компрометувати себе, знизити підтримку політичних ідей та цінностей, які відстоюють спровоковані²⁶⁶.

Окремо варто зауважити, що нерідко такі ціннісно-ідеологічні орієнтири впливають із попереднього історичного досвіду взаємодії народів в екстремальних умовах. Суспільними сферами, що впливають на формування історичної пам'яті, взаємодоповнюючи одна одну, є також політика пам'яті, історична освіта, меморіальна культура, медійний дискурс²⁶⁷.

Як фактор здійснення політичного впливу історична пам'ять, за В. Бабкою, може: по-перше – передувати безпосередньому впливові як засіб впливу (ресурс легітимації рішень і дій агента впливу чи інструмент для мобілізації суспільства), тобто обумовлювати особливості реалізації впливу; по-друге – становити кінцеву ціль агента впливу (стимул взаємодії) щодо перетворення предмета впливу для досягнення завершального результату, – бажаної моделі пам'яті, тобто бути об'єктом впливу²⁶⁸.

Через провадження політики пам'яті може бути реалізована ціла низка політичних інтересів – від консолідації суспільства на ґрунті спільного історичного минулого до його повної дезінтеграції на підставі гіперболізації певних перепитій минулого²⁶⁹. Політика пам'яті залежить, зокрема, й від міжнародних інтересів країни та зовнішніх впливів. В. Бабка на прикладі порівняння зразків здійснення політики пам'яті між Європейським Союзом та Російською Федерацією акцентує увагу на істотній відмінності, котра полягає у використанні пам'яті як ресурсу для залагодження конфліктів (Європа) або засобу їх провокування та легітимації військової агресії (Росія)²⁷⁰.

²⁶⁵Бойко О. Д. Політичне маніпулювання: навчальний посібник / О. Д. Бойко. – Київ: Академвидав, 2010. – С. 163–164.

²⁶⁶Петренко Б. М. Політична провокація та політичний екстремізм в теорії і практиці суспільних відносин. Філософія і політологія в контексті сучасної культури / Б. М. Петренко. – 2012. – Вип. 3. – С. 234.

²⁶⁷Бабка В. Л. Історична пам'ять як фактор політичного впливу в незалежній Україні. – С. 13.

²⁶⁸Там само.

²⁶⁹Федорищак Х. І. Інституційні механізми реалізації політики пам'яті на державному рівні (на прикладі України та Республіки Польща): автореф. дис. канд. політ. наук / Х. І. Федорищак. – Одеса, 2017. – С. 10–11.

²⁷⁰Бабка В. Л. Історична пам'ять як фактор політичного впливу в незалежній Україні. – С. 14.

Як не прикро визнати, але одним із театрів російської гібридної стратегії геополітичного реваншу стали відносини України та Польщі²⁷¹. Росія у своїй підривної діяльності залучала різні групи впливу та різну агентуру. Наприклад, певною точкою біфуркації в офіційному трактуванні трагічних подій на Волині 1943 р. можна вважати офіційне звернення, що підписали в 2013 р. 148 депутатів Верховної Ради України, які офіційно назвали ці події “геноцидом” і звернулися до своїх польських колег з “проханням” зробити те саме. Показово, що це звернення ініціювали та підписали депутати вже заборонених в Україні партій (Партія Регіонів та КПУ), яких можна віднести до прямої агентури Російської Федерації²⁷².

Глибинні внутрішні підвалини трансформації політики пам’яті у самій Польщі та особливо в оцінці історії польсько-українських відносин періоду Другої Речі Посполитої та Другої світової війни потребують аналізу та представлення в українському історико-політологічному науковому дискурсі. В українському медіа-середовищі та експертних колах трапляється інформація про те, що на території сусідньої з Україною Польщі продовжується тенденція зростання антиукраїнських настроїв, що може позначатись на погіршенні польсько-українських відносин. На тлі зростання трудової міграції українців до Республіки Польщі, перемоги консервативної партії “Право і справедливість” (“Prawo i Sprawiedliwość”) активізувались різні ультраправі угруповання, які до 2014–2015 рр. перебували на маргінесі, не мали впливу на політичні процеси та формування громадської думки в польському суспільстві²⁷³.

Радикалізацію настроїв у польському політикумі добре характеризує теза сенатора від ПiСу, фахового історика Яна Жарина (Jan Żaryn) щодо необхідності історичного наступу (“przeprowadzimy ofensywę historyczną”), коли восени 2015р. пролунали його заяви з неновими ідеями про “Львів як місто завжди вірне Польщі, без якого немає польського народу”, про “український народ, не здатний до

²⁷¹ Атака з тилу: інтриги Кремля у Польщі. – Режим доступу: URL: <https://petrimazepa.com/kremlinfrontinpoland.html> (14.07.2017)

²⁷² Гончаренко Ю. “Стратегія та тактика Росії щодо загострення україно-польських стосунків” / Ю. Гончаренко // “Польсько-українська конфронтація чи співпраця?”. Матеріали круглого столу. – Київ, 25 травня 2017. – Режим доступу: URL: <https://fpdi.org.ua/wp-content/uploads/2017/07/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0-%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D1%80%D0%BE%D0%BD%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F-%D1%87%D0%B8-%D1%81%D0%BF%D1%96%D0%B2%D0%BF%D1%80%D0%B0%D1%86%D1%8F-%D0%B7%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BA%D0%B0-%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%D1%96%D0%B2.pdf> (16.05.2018).

²⁷³ Никоноров О. Активність проросійських організацій і рухів в Польщі / О. Никоноров // “Польсько-українська конфронтація чи співпраця?”. Матеріали круглого столу. – Київ, 25 травня 2017. – Режим доступу: URL: <https://fpdi.org.ua/wp-content/uploads/2017/07/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0-%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D1%80%D0%BE%D0%BD%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F-%D1%87%D0%B8-%D1%81%D0%BF%D1%96%D0%B2%D0%BF%D1%80%D0%B0%D1%86%D1%8F-%D0%B7%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BA%D0%B0-%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%D1%96%D0%B2.pdf> (16.05.2018).

самоусвідомлення без допомоги поляків. Українці мають визнати свою провину за волинську різанину й визнати цю трагедію актом геноциду польського народу”²⁷⁴.

Відверто антиукраїнську політику проводить найближчий конкурент “ПіС” за голоси консервативного та націоналістичного електорату партія “Кукіз’15” (“Kukiz’15”), яка на виборах до Сейму 25 травня 2015 р. набрала 8,8 %, отримавши 42 із 460 посольських мандатів. Лідер партії Павел Кукіз відомий антиукраїнською риторикою, а також критикою шанувальників С. Бандери. На попередніх виборах президента Польщі він набрав майже 21% і посів третє місце. Виступаючи в прямому ефірі на одному з польських телеканалів, П. Кукіз заявив, що ні в якому разі не можна підтримувати героїзацію С. Бандери, адже він винен “у масових вбивствах поляків”. Також він назвав поляків, які захопили Львів під час проголошення Західно-Української Народної Республіки, “захисниками”²⁷⁵. “Кукіз’15” була єдиною фракцією, яка не дала жодного голосу на підтримку українсько-польської “Декларації пам’яті та солідарності”, а її депутат Януш Саноцький у стінах парламенту переконував колег, що Україна не воює з Росією²⁷⁶. Іншою важливою фігурою цієї політичної сили є Роберт Вінницький, відомий своїми антиукраїнськими заявами і критикою української влади, солідарністю з російськими ультраправими колами, співпрацею із групою відеоблогерів Анатолія Шарія, які мали виразну антиукраїнську позицію.

Виокремлення найпотужніших агентів російського провокативного впливу в Україні на ескалацію українсько-польських відносин останніх років потребує детальнішого аналізу. Наразі спробуємо подати ретроспективу підривної діяльності, зокрема в медіа-сфері правих політичних угруповань Польщі, які небезпідставно пов’язують із артикуляцією зовнішньополітичних інтересів Російської Федерації в дискурсі зовнішньої та внутрішньої політики Республіки Польщі.

Виходячи із запропонованої теми, не залишаючи поза полем зору інституційно-процедурні інструменти реалізації російського латентного політичного впливу на суспільно-політичну ситуацію в Польщі крізь призму відносин із постмайданною Україною, основна увага далі зосереджується саме на аналізі й використанні маніпулятивно-пропагандистських інструментів представлення актуальних подій

²⁷⁴ *Калищук О. М.* Волинська дискусія й сучасні україно-польські міждержавні відносини / О. М. Калищук // Українсько-польське партнерство: сьогодення та перспективи: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Луцьк-Світязь, 26–27 червня 2017 р.) / [за ред. В. Й. Лажника, С. В. Федонюка]. – Луцьк: Вежа-Друк, 2017. – С. 90.

²⁷⁵ *Никоноров О.* Активність проросійських організацій і рухів в Польщі / О. Никоноров // “Польсько-українська конфронтація чи співпраця?”. Матеріали круглого столу. – Київ, 25 травня 2017. – Режим доступу: URL: <https://fpdi.org.ua/wp-content/uploads/2017/07/D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0-%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D1%80%D0%BE%D0%BD%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F-%D1%87%D0%B8-%D1%81%D0%BF%D1%96%D0%B2%D0%BF%D1%80%D0%B0%D1%86%D1%8F-%D0%B7%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BA%D0%B0-%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%D1%96%D0%B2.pdf> (16.05.2018).

²⁷⁶ *Зарембо К.* Аудит зовнішньої політики: Україна-Польща. Дискусійна записка / К. Зарембо. – Київ, 2016. – Режим доступу: URL: <http://glavcom.ua/pub/pdf/49/4935/auditukrpoland.pdf> (16.05.2018).

та інтерпретації історичних фактів у польський інформаційно-комунікаційний простір.

Серед вагомих медіа-інструментів російської інформаційної агресії називають версію польською мовою телеканалу “Sputnik”, а також телеканал “RussiaToday”, який можна дивитись у Польщі англійською мовою завдяки багатьом польським операторам кабельного телебачення. Зокрема, характеризуючи діяльність російських інформаційних порталів “Sputnik” і “RussiaToday” в інтерв’ю для Cyberdefence24.pl, керуючий редактор іспанського видання “ElPaís” Давід Аландете наголосив: “Це не ЗМІ. Їх головний редактор Маргарита Сімоновна Симоньян визначила їх засобами Міністерства оборони РФ. Це солдати у інформаційній війні”²⁷⁷.

Водночас активно використовується соціальна мережа “Facebook”. Так, повідомлення групи, до якої належать редактор видання “Myśl polska” з яскраво вираженим проросійським спрямуванням Ян Енгельгард, редактор веб-сторінки “Konsertwatyzm.pl” Адам Веломські (геополітик, який надихається ідеями Александра Дугіна), Ян Анджей Запаловський, Володимир Осадчий (професор із Любліна, що консульгував оновлення польського законодавства про Інститут національної пам’яті Польщі) та Давід Худзец (громадянин Польщі, російський найманець, який перебував на території окупованого Донбасу) в цілому корелюються зі змістом повідомлень “Супутника”, а сама веб-сторінка фактично є органом кремлівської пропаганди²⁷⁸.

Поряд із власне російськими медіа-інструментами інформаційної війни чільне місце в провокації польсько-українських відносин має сайт “Kresy.pl”, заснований у 2008 р. Варто також згадати, що колишній його редактор Марцін Скальські 2016 р. відвідав Крим та Чечню з метою легітимізації офіційної російської політики щодо цих територій. У 2017 р. аудиторія підписників цього ресурсу на “Фейсбуку” сягнула майже 100 тис. осіб.

Іншою відкритою проросійською веб-сторінкою є менш популярний (трохи більше 13 тис. підписників у “Фейсбуку”), але від того ще більш агресивний “Xportal”, який був заснований Бартошем Бекером. Медіа-інструментами російської пропаганди в Польщі також виступають як ресурси з умовно кажучи польським підґрунтям, як то Фейсбук-група “Ukrainiec NIE jest moim bratem” (понад 65 тис. учасників), уже згаданий “Konsertwatyzm.pl” (більше 7 тис. членів відповідної Фейсбук-спільноти) чи “Obserwator Polityczny” (близько 1 тис. прихильників у “Фейсбуці”) та власні “продукти” російської пропаганди діяльності терористичних угруповань “ДНР/ЛНР” як “Noworosja Walczaca” (2 тис. Фейсбук-підписантів), “Novorossiya Today”, “Tragedia Donbasu”.

Серед позапарламентських політичних угруповань Польщі із виразною антиукраїнською позицією в душі інтернет-мемів російської пропаганди варто насамперед назвати організацію “Фаланга” (“Fałanga”), що підтримувала зв’язки з донецькими сепаратистами і закликала до зміни територіального устрою України, зокрема окупації Галичини і Волині польськими військами. Частина членів

²⁷⁷ *Межинська А.* Сіячі страху: 10 днів з російською пропагандою в Польщі / Переклад: ІА “Західний інформаційний фронт” / А. Межинська. – Режим доступу: URL: [https://zahidfront.com.ua/news/Siyachi-strachu-10-dniv-z-rosijskoju-prop\(10.07.2018\)](https://zahidfront.com.ua/news/Siyachi-strachu-10-dniv-z-rosijskoju-prop(10.07.2018)).

²⁷⁸ *Вуйціцький К.* Як в Польщі поширюється дезінформація Кремля / Переклад: ІА “Західний інформаційний фронт” / К. Вуйціцький. – Режим доступу: URL: [https://zahidfront.com.ua/news/YAk-v-Polshhi-poshiruyetsya-dezinformaciya-Kremlya.html\(20.04.2018\)](https://zahidfront.com.ua/news/YAk-v-Polshhi-poshiruyetsya-dezinformaciya-Kremlya.html(20.04.2018)).

організації брала участь у бойових діях у складі незаконних збройних формувань т.зв. “ДНР”. Екстремістське угруповання очолював редактор уже згаданого порталу “Xportal.pl” Бартош Бекер, якому з жовтня 2014 р. заборонено в’їзд на територію України, зокрема за зустріч зі спікером “парламенту” донецьких сепаратистів Денисом Пушиліним.

Не зупиняючись на таких пропагандистських провокаціях, 3 серпня 2015 р. активісти з “Фаланги” на своєму порталі “Xportal.pl” поширили відеосюжет, в якому чітко видно, як радикали зі зброєю в руках патрулюють ділянку польсько-українського кордону під виглядом т.зв. “антибандерівського патруля”.

У вересні 2015 р. польська поліція затримала підозрюваного в установці вибухового пристрою з годинниковим механізмом кімнаті “Українського Світу” у Варшаві, який був пов’язаний з крайніми правими рухами. “Фаланга” також подала інформацію на цю тему на своєму порталі www.xportal.pl, цитуючи дружній портал www.kresy.pl.

Окремо варто назвати ще одну провокацію “Фаланги” зі своїми російськими кураторами – рейкову “Львівську народну республіку” в соціальній мережі “Facebook”. Хостинг та провайдера сайту “Львівська народна республіка” зареєстровано у Санкт-Петербурзі із використанням програм-анонімайзерів. Сайт був своєрідним агрегатом дестабілізуючих новин, але міг бути використаний як основа в подальшому для розміщення спеціальних матеріалів та їх просування у соціальних мережах під виглядом патріотичних західноукраїнських ресурсів в інтересах антиукраїнських сил²⁷⁹. Окремо варто вказати на існування т.зв. “Львівської народної республіки” у російській соціальній мережі “ВКонтакте”, де із майже 16 тис. підписантів немає жодного львів’янина²⁸⁰.

Ультраправа екстремістська організація “Національно-радикальний табір” (“Obóz Narodowo-Radykalny”) була створена в 1995 р. польськими вуличними праворадикалами, що прийняла довоєнну символіку. В останні роки “ONR” виступає – поряд з консервативно-християнською “Всепольською молоддю” (Młodzież Wszechpolska) – організатором маршів націоналістів в День незалежності 11 листопада.

10 жовтня 2015 р. після антимігрантської демонстрації, організованої у Варшаві “Мазовецькою бригадою націонал-радикального табору” та руху “Поляки проти іммігрантів”, відбулося вторгнення групи націоналістів до Центру “Український Світ” у Варшаві. Акція була проведена угрупованнями “Народна вільна Польща”, “Національна Варшава” і Patrio.pl – “Національним об’єднанням патріотичних польських уболівальників” (NZPPK). Ультрарадикали відібрали папери з підписами за перейменування однієї з варшавських вулиць на вулицю Героїв Майдану. Після нападу екстремістів у будівлі з’явилося безліч наліпок проти УПА і С. Бандери²⁸¹.

Важливим чинником російського впливу в Польщі, зокрема провокуванням відносин з Україною, створена скінхедом Матеушем Піскорським в лютому 2015р.

²⁷⁹ Самохвалова Л. Нові заспіви кремлівських політтехнологів: РПС та “Львівська Народна Республіка” / Л. Самохвалова. – Режим доступу: URL:<http://www.ukrinform.ua/rubric-politycs/1999330-novi-zaspivi-kremlivskih-polittechnologiv-rps-ta-lvivska-narodna-respublika.html> (16.05.2018).

²⁸⁰ Сайт “Львівська народна республіка”. – Режим доступу: URL:<http://leopolis.news/sajt-lvivska-narodna-respublika-prodovzhuye-pratsyuvat/>

²⁸¹ Там само.

партія “Зміна” (“Zmiana”). Уже тоді її активісти намагалися потрапити до України з метою проведенням провокацій біля польського меморіалу в Гуті Пеняцькій на Львівщині. Натомість частина з них була затримана на кордоні. Невелика група таки перетнула кордон і сфотографувалася біля пам’ятника загиблим полякам. Наступного дня у Львові з’явилися написи польською мовою, які ставили під сумнів територіальну цілісність України і розпалювали міжнародну ворожнечу²⁸².

Серед експертного співтовариства побувала думка, що за акціями на території західних областей України, під час яких на стінах міст розмальовувалися гасла “польський Львів” та про які одним із перших у березні 2015 р. написав портал “kresy.pl”²⁸³, можуть також стояти активісти проросійської організації “Український вибір” під керівництвом кума В. Путіна та одночасно представника України у т.зв. Мінській групі, бенефіціара низки тіньових бізнесових схем між воюючими державами В. Медведчука.

Навесні 2015 р. соратник лідера “Зміни” Матеуша Пікорського Конрад Рекас створив організацію “Реституція кресів” (інша назва – “Кресова опіка” (“Powiernictwo Kresowe”)), яка має власний паблік на Фейсбуці, де публікував матеріали, спрямовані проти України (<https://www.facebook.com/powiernictwo/?fref=photo>)²⁸⁴.

“Проблему” реституції також роздмухувала організація Віктора Медведчука “Український вибір”. За задумом організаторів, на території західного регіону України слід лякати українців тим, що в разі продовження євроінтеграційних дій Києва громадяни Польщі, Румунії, Чехії та Угорщини будуть домагатися повернення нерухомості в Україні. З огляду на це, члени “Українського вибору” системно створювали інформаційні приводи для обговорення реституції, проте жоден суд в Україні, Польщі або Євросоюзу не отримав позову щодо майна, втраченого внаслідок Другої світової війни. К. Рекас у кінці березня 2016 р. здійснив ряд робочих зустрічей з румунськими (“Комітет реституції”), угорськими та словацькими націоналістичними організаціями щодо створення “Координаційного комітету реституційних рухів народів Східної Європи”. За задумом активістів “Реституції кресів”, це дозволить підняти на новий рівень наявні реституційні вимоги і використовувати потенціал європейських ЗМІ для пропаганди цієї ідеї на міжнародному рівні²⁸⁵.

Натомість польський журналіст Єжи Кутковський відзначив, що питання реституції – політичне, а не юридичне: “Польща не претендує на оселі українців, хоч вони колись і були польськими. Це нонсенс і провокація. Маргінальні радикальні партії хочуть заробити собі бали в середовищі “кресів” – жителів східної Польщі, деякі з яких вважають, що потрібно повернути квартири предків, та й Львів вважають польським містом. Але таких людей серед поляків зовсім небагато”²⁸⁶.

Необхідно зазначити, що першими штучно створили та роздмухали проблему “реституції кресів” медіа, пов’язані з діяльністю ФСБ Росії. Зокрема, наведемо приклад діяльності порталу www.chekist.ru, на якому журналіст Андрій Козлов поширював інформацію про те, що поляки зібрали 600 пакетів документів для звернення до суду, а ще 1,2 тис. звернень проходили перевірку в юристів, щоб

²⁸² Сайт “Львівська народна республіка”...

²⁸³ Там само.

²⁸⁴ Там само.

²⁸⁵ Там само.

²⁸⁶ Там само.

повернути нерухоме майно спадкоємцям вихідців з території сучасних областей Західної України²⁸⁷. Водночас портал “Чекіст.ру” публікував матеріали про діяльність російських спецслужб і розвідок країн світу, створюючи позитивний імідж навколо діяльності правоохоронних органів РФ і СРСР²⁸⁸.

Восени 2015 р. на місцевих виборах у Дніпрі й Кривому Розі перебував активіст партії “Зміна” Януш Недзведцький, який на догоду російським ЗМІ розповідав про системні порушення і фальсифікації української влади під час плебісциту²⁸⁹. У травні 2016 р. М. Піскорський був заарештований Агентством внутрішньої безпеки Польщі за шпигунство на користь Росії, що послабило активність “Зміни”.

Тісно співпрацювала з бойовиками російського неонацистського бандформування група “Русич”, члени якої входили до складу незаконних збройних формувань “ДНР” “Бетмен” та “Спарта”, проросійської ультраправої організації панславистського характеру “Задруга” (“Zadruga”). За інформацією російських ЗМІ, російський неонацист, один із лідерів бойовиків Ян Петровський, відвідав у 2016 році Польщу, де нібито взяв участь у зібранні неонацистів у рамках організації концерту “Русский стяг”. Потім з’явилось інтерв’ю, у якому Петровський підтвердив своє перебування у Варшаві на запрошення ультраправих активістів із організації “Задруга”. Цей інформаційний привід міг бути поширений у медіа з метою демонстрації всюдозволеності російських неофашистів і відсутності їх кримінального переслідування на території ЄС за вбивства на території Східної України²⁹⁰.

Екстремісти організації “Задруга” з часом закрили доступ у паблік організації в соціальній мережі “ВКонтакте”, зробивши його приватним співтовариством (https://vk.com/ns_zadruga). У пабліку організації у Фейсбуці (https://www.facebook.com/nszadruga.malopolska/?ref=un_c) активно тиражувався матеріал, який закликає поляків організувати т.зв. “Polexit” – референдум про вихід Польщі зі складу ЄС. Указана організація, ймовірно, могла бути пов’язаною з діяльністю російських спецслужб²⁹¹.

Чітко прослідковувався провокативний і замовний характер антиукраїнських акцій ультраправих сил Польщі, за якими виразно стояли проросійські сили, метою яких є дестабілізація ситуації в Україні. З огляду на цей фактор, залишається сподіватися, що “гарячим головам” у праворадикальних структурах України вистачить розуму не піддаватися на ці дешеві провокації, адже погіршення польсько-українських відносин однозначно буде на руку Росії та неминуче призведе до загострення і без того складної внутрішньодержавної ситуації в Україні²⁹².

Поряд із власне політичними організаціями, зокрема парламентськими партіями, так особливо з позапарламентськими рухами правоекстремістського спрямування, не останню роль у просуванні в польському медіа-просторі та професійних середовищах антиукраїнських міфологем російської пропаганди відіграють громадські інституції. Наприклад, проросійське “Польське національне співтовариство”, очолюване Болеславом Тейковським активно взаємодіяло із “Польським слов’янським комітетом” (Барбара Крігер) і “Товариством польсько-російської

²⁸⁷ Сайт “Львівська народна республіка”...

²⁸⁸ Там само.

²⁸⁹ Там само.

²⁹⁰ Там само.

²⁹¹ Там само.

²⁹² Там само.

дружби” (Тадеуш Сікорський). Організація відома діяльністю на підтримку РФ, дискредитацію України на території Польщі, зокрема через своїх представників серед викладачів польських вишів та студентів. Представники цього середовища активно працювали у “Всесвітній радіслов’ян” – кишеньковій організації Росії з просування російського панславізму в слов’янських країнах²⁹³.

Важливим засобом впливу Кремля був Фонд “Російсько-польський центр діалогу і згоди”. Його очолив Ю. Бондаренко, котрий у 2015 р. організував провокацію, відправивши 15 студентів-відмінників із Польщі на запрошення “Російсько-польського центру діалогу та згоди” в окупований росіянами Крим. Такими провокаціями російські пропагандистські ЗМІ намагалися створити штучний інформаційний привід відносно того, що польська сторона нібито визнала анексію Криму Росією. У Росії не так багато фахівців з Польщі, але ще менше поляків згодні працювати під своїм прізвиськом на користь Росії. Водночас багато поляків кулуарно обурюються, що “польсько-російський діалог” знаходиться під впливом пропагандистських акцій Ю. Бондаренка²⁹⁴.

Чергова ескалація польсько-української “війни пам’ятей” пов’язана з актуалізацією в обох країнах тематики Другої світової війни. “Сьогодні можна сказати, що поляків та українців ніщо не розділяє, окрім суперечки про один фрагмент історії – волинські злочини”, – підкреслює польський історик, директор Інституту політичних студій Польської академії наук Гжегож Мотика, вважаючи можливість використання тих подій як інструмент на користь Росії в сучасній гібридній війні²⁹⁵.

За інформацією одного із найобізнаніших експертів у досліджуваній тематичі Фелікса Рупіцького, після початку воєнних дій на Донбасі навесні 2014р. у Москві задумали активізувати сепаратизм у Львові та в Житомирській області (історично – Польський національний район імені Юліана Мархлевського). Однак, побачивши реальну ситуацію з польською меншиною на місцях, було вирішено змінити акценти і почати діяти в Польщі. З осені 2014 р. у Польщі неодноразово нищилися пам’ятники і могильні плити вояків УПА; відбулося осквернення могили Степана Бандери (кожен раз зловмисники хотіли показати свій польський слід). При цьому в 2013 році їх було всього – 9, у 2014 р. – 26, а в 2015 р. – уже 37²⁹⁶. За іншими даними, упродовж 2014–2016 рр. у Польщі невідомі вандали зруйнували

²⁹³ Сайт “Львівська народна республіка”...

²⁹⁴ Там само.

²⁹⁵ Атака з тилу: інтриги Кремля у Польщі. – Режим доступу: URL: <https://petrimazepa.com/kremlinfrontinpoland.html> (14.07.2017)

²⁹⁶ *Никоноров О.* Активність проросійських організацій і рухів в Польщі / О. Никоноров // “Польсько-українська конфронтація чи співпраця?”. Матеріали круглого столу. – Київ, 25 травня 2017. – Режим доступу: URL: <https://fpdi.org.ua/wp-content/uploads/2017/07/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0-%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D1%80%D0%BE%D0%BD%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F-%D1%87%D0%B8-%D1%81%D0%BF%D1%96%D0%B2%D0%BF%D1%80%D0%B0%D1%86%D1%8F-%D0%B7%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BA%D0%B0-%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%D1%96%D0%B2.pdf> (16.05.2018).

і осквернили 14 могил і пам'ятних знаків українцям²⁹⁷. У жодному з випадків вандалів не було затримано.

Не менш показовим є те, що інформація про випадки руйнувань дуже часто першою з'являлася в російських ЗМІ, що дає підстави стверджувати, що ці акти вандалізму координуються з Росії²⁹⁸. На жаль, у Польщі залишилась майже непоміченою інформація про аналіз листування у Фейсбуці одного з координаторів “русского мира” у Східній Європі О. Усовського, яке було зламано хакерами з “Українського кібер-альянсу” (UCA) та проаналізовано волонтерами спільноти “Inform Napalm”, відповідно до якого пам'ятники ОУН-УПА в Польщі оскверняли за гроші з РФ (ціна – 2000 євро), а вуличні акції польських радикалів проти України також оплачувала Росія²⁹⁹.

9 жовтня 2017 р. голова Об'єднання українців у Польщі П. Тима повідомив у Фейсбуці, що українська меншина виявила зруйнований пам'ятник українцям, у тому числі воякам Української Повстанської Армії, котрі спочивають на цвинтарі села Верхрата Любачівського повіту Підкарпатського воєводства. Відео знищення українського пам'ятника цього разу знову розмістив на своїй сторінці у сервісі “YouTube” член право-радикальної націоналістичної організації “Табір великої Польщі” Давід Гудзец, який відомий своєю проросійською позицією та активною підтримкою проросійських сепаратистів на Донбасі. Сам він неодноразово писав, що члени організації причетні до знищення пам'ятників УПА на сході Польщі. Гудзец модерує польською мовою сторінку проросійських бойовиків povorossia.today. Під відеороликом читаємо: “Тихотемні” (пол. *Sichociemni*) – спецгрупа польських патріотів, яка (на фоні піддаливої та зрадницької політики влади у Варшаві) вирішила самостійно розправитися з прославлянням УПА на терені Польщі – і знову вдарила!”³⁰⁰.

Початок чи не наймасштабнішої провокації в українсько-польських відносинах останніх років було покладено 8 січня 2017 р., коли невідомі сплундрували пам'ятник убитим у роки Другої світової війни мешканцям польського поселення Гута Пеняцька на Бродівщині Львівської області. Бічні стели були розмальовані стилізованим нацистським символом “SS”, а викарбувані імена загиблих поляків зафарбували синьо-жовтими та червоно-чорними барвами. Центральний монумент-хрест розбили на кавалки³⁰¹.

При цьому вперше інформація про знищення пам'ятника у Гуті Пеняцькій з'явилася ще вранці 9 січня в антиукраїнських групах мережі “ВКонтакте”, тобто майже за добу до того, як почалося розслідування цієї справи і про цей

²⁹⁷ Війна пам'ятників триває. Тепер у Підкамені. ФОТО. – Режим доступу: URL: <http://www.istpravda.com.ua/short/2017/03/12/149604/> (12.03.2017).

²⁹⁸ Україна і Польща домовилися спільно боротися з руйнуванням пам'ятників. – Режим доступу: URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politycs/2193810-ukraina-i-polsa-domovilisaspilno-borotisa-z-rujnuvannam-pamatnikiv.html> (15.03.2017).

²⁹⁹ Inform Napalm показав, як Кремль фінансує польських радикалів. – Режим доступу: URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-abroad/2185467-informnapalm-pokazav-ak-kreml-finansuepolskih-radikaliv.html> (11.03.2017).

³⁰⁰ На сході Польщі вкотре знищили українське поховання. – Режим доступу: URL: <http://www.polradio.pl/5/38/Artykul/274668> 9.10.2017 (12.10.2017).

³⁰¹ На Львівщині осквернили два меморіали загиблим полякам. – Режим доступу: URL: http://zik.ua/news/2017/03/12/u_seli_pidkamin_na_lvivshchyni_znovu_oskvernyly_mogyly_polyakiv_foto_1058819/ (13.03.2017).

випадак дізналися більшість українських ЗМІ. О 13:45 інформація про цей випадок з'явилася на фейсбук-сторінці колишнього телеведучого “Інтера” і ведучого “Антимайдану” Юрія Кота. Він також не додав фото з місця події, написавши лише, що на пам'ятнику написали “Слава Україні”. Допис створений задовго до публікації перших новин на цю тему і набрав уже більшого резонансу. Зокрема, пост Ю. Кота поширили сторінка Жовківської районної організації Партії регіонів і послідовники В. Медведчука. Окрім них, цей допис скопіювали й кілька користувачів “ВКонтакте”. Уже з посиланням на російський “Regnum інформація про знищений пам'ятник пішла на інші сайти. Одним із перших українських агентств цю новину о 20:51 дав “Корреспондент”, що входить до медіахолдингу УМН, який досі належить скандальному бізнесмену-втікачу С. Курченку³⁰².

У цьому зв'язку радник тодішнього глави МЗС Польщі зауважив, що за пошкодженням польського пам'ятника у Гуті Пеняцькій стоїть Москва. Експерт звернув увагу, що відео, розміщене в “YouTube”, підписано українською мовою з русизмами. Він нагадав, що впродовж 2015–2016 років при знищенні українських пам'ятників у Польщі вандалі так само залишали там польські написи з помилками. “Інцидент стався 8 січня – у другий день Різдва в Україні. Це ще більше підкреслює нереальність того, що українець, галичанин, у день великого свята піде нищити пам'ятник. У психологічному сенсі це виглядає гротескно”, – підкреслив радник глави польського зовнішньополітичного відомства. За його словами, знищення пам'ятника у Гуті Пеняцькій є свідченням того, що “триває інтенсивна спроба посварити народи нашого регіону, яким загрожує Росія”. Погоджуємося із польськими аналітиками у тому, що на цей інцидент обидві сторони повинні відреагувати солідарно і не дозволять себе посварити³⁰³.

Віце-директор державного Центру польсько-російського діалогу та порозуміння, політичний аналітик Лукаш Адамський переконаний, що за спалюванням меморіального комплексу “Биківнянські могили” в січні 2017 р., за акти вандалізму в Гуті Пеняцькій чи зруйнування українських пам'ятників у Польщі стоять російські спецслужби. Виконавці залишили певні сліди, зокрема, дрібні орфографічні помилки³⁰⁴. Навіть відома польська дослідниця Єва Семашко, яка дотримується переконання, що українські повстанці вчинили геноцид поляків у часи Другої світової війни, заявила, що до руйнування меморіалу в Гуті Пеняцькій причетні російські провокатори³⁰⁵.

Як у Польщі, так і в Україні, політична еліта й експертне середовище добре усвідомлювали, хто стоїть за польсько-українською “війною” з пам'ятниками, але суспільство бачило фото, формувало відповідні асоціації і вимагало від політиків

³⁰² Тузяк Н. Хто приготував провокацію у Гуті Пеняцькій / Н. Тузяк. – Режим доступу: URL: http://zahid.net/news/showNews.do?hto_prigotovav_provokatsiyu_u_guti_penyatskiy&objectId=1414635 (11.01.2017).

³⁰³ Російські провокатори викрили себе датою зруйнування меморіалу в Гуті Пеняцькій – радник глави МЗС Польщі. – Режим доступу: URL: <http://expres.ua/news/2017/01/11/222382-rosiyski-provokatory-vykyryly-sebe-datoyu-zruynuvannya-memorialu-guti/> (27.02.2017).

³⁰⁴ Польський історик побачив слід російських спецслужб у вандалізмі у Биківні. – Режим доступу: URL: <http://glavcom.ua/news/polskiy-istorik-pobachiv-slid-rosiyskih-specsluzhb-u-vandalizmi-u-bikivni--402094.html> (25.03.2018).

³⁰⁵ Вандалізм у Гуті Пеняцькій. Реакція в Україні та Польщі. – Режим доступу: URL: <http://www.istpravda.com.ua/short/2017/01/12/149447/> (01.12.2017).

адекватної відповіді. Однак саме на поспіх й емоції розраховують виконавці злочинів, насамперед їхні замовники³⁰⁶.

У найкоротші терміни за кошти української сторони і за сприяння місцевої влади пам'ятник було відновлено. На скорботних заходах 26 лютого 2017 р. були присутні керівники Львівщини, посол України в Польщі Андрій Дешиця, посол Польщі в Україні Ян Пекло, а також депутати Верховної Ради України та Сейму Республіки Польщі³⁰⁷.

10 березня 2017 р. у Львові на Вулецьких пагорбах вандали “помалювали” пам'ятник польським професорам, яких нацисти розстріляли тут у 1941 р. Вандали закидали червоною фарбою і написали “смерть ляхам” на задній частині експозиції. Адміністрація відреагувала швидко і добре, відразу видала всі написи з монумента³⁰⁸.

12 березня 2017 р. стало відомо про чергову провокацію із польськими пам'ятниками. У с. Підкамінь н Львівщині невідомі розмалювали червоною фарбою пам'ятники жертвам польсько-українського конфлікту. На центральному хресті з'явився напис “Смерть ляхам!” і свастика³⁰⁹.

За словами одного із найактивніших медіа-експертів у царині сучасних українсько-польських відносин, керівника Інтернет-ресурсу “Західний інформаційний фронт” Юрія Кміть, титанічні зусилля української сторони, спрямовані на відновлення меморіалу, польська влада оцінила дуже скептично³¹⁰.

У практичній площині щодо протидії російському сценарію “розвитку” польсько-українських стосунків, наприклад, в Україні, може стати завчасне виведення його потенційних гравців на маргінес і ототожнення з впливом Росії. Зрозуміло, що неможливо повністю запобігти ситуації, коли якась псевдонаціоналістична організація в Україні здійснить провокаційний акт руйнації польського пам'ятника і це буде подано як відплатна акція на попередні дії поляків³¹¹.

³⁰⁶ *Банахевич Ю.* Україна–Польща: на порозі охолодження відносин? / Ю. Банахевич. – Режим доступу: URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-abroad/2171484-ukrainapolsa-na-porozi-oholodzenna-vidnosin.html> (08.02.2017).

³⁰⁷ *Кміть Ю.* Гута Пеняцька 2018: сумні результати польського “примирення” / Ю. Кміть. – Режим доступу: URL: <https://zahidfront.com.ua/news/Guta-Penyacka-2018-sumni-rezultati-polskogo-primirennya.html> (04.03.2018).

³⁰⁸ У Львові вандали “розписали” пам'ятник загиблим професорам. – Режим доступу: URL: http://galinfo.com.ua/news/u_lvovi_vandaly_pomalyuvaly_pamyatnyk_zagybylym_polskym_profesoram_254430.html (12.03.2017).

³⁰⁹ Війна пам'ятників триває. Тепер у Підкамєні. – Режим доступу: URL: <http://www.istpravda.com.ua/short/2017/03/12/149604/> (12.03.2017).

³¹⁰ *Кміть Ю.* Гута Пеняцька 2018: сумні результати польського “примирення” / Ю. Кміть. – Режим доступу: URL: <https://zahidfront.com.ua/news/Guta-Penyacka-2018-sumni-rezultati-polskogo-primirennya.html> (04.03.2018).

³¹¹ *Гончаренко Ю.* “Стратегія та тактика Росії щодо загострення українсько-польських стосунків” / Ю. Гончаренко // “Польсько-українська конфронтація чи співпраця?”. Матеріали круглого столу. – Київ, 25 травня 2017. – Режим доступу: URL: <https://fpdi.org.ua/wp-content/uploads/2017/07/07%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0-%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D1%80%D0%BE%D0%BD%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F-%D1%87%D0%B8-%D1%81%D0%BF%D1%96%D0%B2%D0%BF%D1%80%D0%B0%D1%86%D1%8F-%D0%B7%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BA%D0%B0-%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%D1%96%D0%B2.pdf> (16.05.2018).

Російські агенти впливу продовжують влаштовувати різноманітні провокації задія загострення українсько-польських взаємин, одним найгучнішим з яких є обстріл із гранатомета Консульства РП у Луцьку вночі 29 березня 2017 р.³¹². За “неофіційною” інформацією СБУ та МВС, навесні 2017 р. перекриття траси Львів – Рава-Руська та обстріл з гранатомета генерального консульства Польщі в Луцьку – справа рук фейкової польської нацменшини зі структур В. Медведчука. Найнебезпечніше тут те, що всі арештовані учасники пікету були випущені, а медіа-картинка транслюється через “ольгінських тролів” у польських ЗМІ як “провокація СБУ”. Тобто “Український вибір” почуває себе повністю готовим до наступних провокацій, а “хороший” (у “кремлівському розумінні”) розголос лише надихає на нові “звитяги”³¹³.

Поряд із уповноваженими державними органами свою лепту у викриття російського провокативного впливу в Польщі вносить група волонтерів-аналітиків “Російська V колона в Польщі”, яка поставила за мету документально довести руйнівний російський вплив на польську політику. Активістам цієї групи постійно погрожують та здійснюють проти них психологічні операції, адже вони доводять як давно й системно Росія вкладає величезні ресурси в свою V колону в Польщі³¹⁴.

Підсумовуючи, цілком погоджуємось із думкою Л. Стрільчук, що проблеми історичної пам’яті мусять лягти в основу виваженої державної політики обох сусідніх держав. Подолання негативних стереотипів і формування нових, більш позитивних, у свідомості сусідніх народів стосовно один одного є важливою складовою гармонійного розвитку взаємин України та Польщі і, як засвідчують події останніх років, актуальність історичної пам’яті у взаєминах України та Республіки Польща зростає³¹⁵. Виходячи з цього, велику увагу в питанні зміцнення колективної пам’яті громадян України та Республіки Польща необхідно надавати інформаційній

³¹² Обстріл із гранатомета Консульства Польщі у Луцьку – це провокація “третьої сили” – польська реакція. – Режим доступу: URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28398281.htm> (10.06.2018).

³¹³ Попов Г. “Як посварити українців з поляками” / Г. Попов // “Польсько-українська конфронтація чи співпраця?”. Матеріали круглого столу. – Київ, 25 травня 2017. – Режим доступу: URL: <https://fpdi.org.ua/wp-content/uploads/2017/07/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0-%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D1%80%D0%BE%D0%BD%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F-%D1%87%D0%B8-%D1%81%D0%BF%D1%96%D0%B2%D0%BF%D1%80%D0%B0%D1%86%D1%8F-%D0%B7%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BA%D0%B0-%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%D1%96%D0%B2.pdf> (16.05.2018).

³¹⁴ Зубар Н. Україна, Польща і конфліктологія / Н. Зубар // “Польсько-українська конфронтація чи співпраця?”. Матеріали круглого столу. – Київ, 25 травня 2017. – Режим доступу: URL: <https://fpdi.org.ua/wp-content/uploads/2017/07/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0-%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D1%80%D0%BE%D0%BD%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F-%D1%87%D0%B8-%D1%81%D0%BF%D1%96%D0%B2%D0%BF%D1%80%D0%B0%D1%86%D1%8F-%D0%B7%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BA%D0%B0-%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%D1%96%D0%B2.pdf> (16.05.2018).

³¹⁵ Стрільчук Л. В. Проблеми історичної пам’яті в сучасних українсько-польських взаєминах / Л. В. Стрільчук // Українсько-польське партнерство: сьогодення та перспективи: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Луцьк–Світязь, 26–27 червня 2017 р.) / [За ред. В. Й. Лажніка, С. В. Федонюка]. – Луцьк: Вежа-Друк, 2017. – С. 99.

безпеці, позаяк у сучасних умовах засоби масової інформації, зважаючи на суспільну важливість, масовість та доступність, мають величезний вплив на духовні процеси, що відбуваються в суспільстві³¹⁶.

Окремо варто звернути увагу на штучне роздмухування конфлікту з боку медіа-ресурсів, коли досить часто українські та польські ЗМІ робили сенсації з тих провокацій на території України та Польщі, за якими, як правило, стояла російська сторона.

Отже, на основі проведеного політико-комунікативного дослідження можна обґрунтовано вказати на зовнішню сторону провокації відносин України та Польщі на сучасному етапі – Російську Федерацію. З огляду на це, безвідповідальними видаються дії окремих представників правих політичних середовищ обох країн, які, якщо й не прямо долучені до реалізації російської стратегії й тактики гібридної війни проти України та Польщі, але й не можуть не усвідомлювати своєї ролі в актуалізації конфліктогенного потенціалу українсько-польських відносин, передовсім з огляду на історичний досвід взаємних образ, кривд та збройної боротьби. Одночасно, адекватно реагуючи на реалізацію Російською Федерацією стратегії провокації польсько-українських відносин у сфері політики пам'яті, відповідальні наукові, експертні та політичні кола повинні пропагувати в сьогоденні історію спільної боротьби українського та польського народів проти реалізації російських реваншистських планів.

Військове співробітництво

На українських Майданах, як відомо, можна було зустріти не лише польських студентів, але й науковців, відставних офіцерів. Нині армії сусідніх держав прагнуть ділитися досвідом служби, зокрема на полігонах України та Польщі. Регулярно здійснюються взаємостажування між викладачами і курсантами вищих військових навчальних закладів обох країн. У Національній академії оборони України, Національній академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного організуються науково-технічні та історичні конференції за участю колег з Варшави, Торуня, Гданьська, Гдині, Жешува.

Особливо цінним є досвід створення і функціонування українсько-польського батальйону (Укрполбат), на базі якого згодом створено спільну литовсько-польсько-української бригаду (ЛитПолУкрбриг).

Інтеграція до євроатлантичних структур та участь у системі загальноєвропейської безпеки – це основний інструмент України для гарантування національної безпеки. Тому вона докладає всіх зусиль для розвитку співпраці на європейському континенті з такими структурами, як Організація Північноатлантичного альянсу (НАТО), Організація з безпеки та співробітництва у Європі (ОБСЄ), Європейський Союз (ЄС) та Рада Європи (РЄ).

Україна і Польща високо цінують міжнародні зусилля в миротворчій сфері, доказом чого є активна участь їхніх збройних сил у миротворчих операціях. Конкретним наслідком такої співпраці було створення українсько-польського

³¹⁶ Федорищак Х. І. Інституційні механізми реалізації політики пам'яті на державному рівні (на прикладі України та Республіки Польща). – С. 16–17.

миротворчого батальйону в 1995 р. за домовленістю між міністрами оборони України та Республіки Польща на базі Прикарпатського і Краківського військових округів. 26 листопада 1997 р. під час зустрічі міністрів оборони підписано Угоду між Україною та Республікою Польща щодо створення спільної військової частини для участі в міжнародних миротворчих і гуманітарних операціях під егідою міжнародних організацій³¹⁷.

Відповідно до директив міністра оборони України та командувача військами Прикарпатського військового округу, 1 вересня 1997 р. сформовано 208-й окремий спеціальний батальйон Прикарпатського військового округу. За наказом командира 208-го батальйону № 1 від 1 вересня 1997 р. оголошено список особового складу батальйону. Відтоді 1 вересня вважався Днем частини. Батальйон носив ім'я гетьманів Петра Сагайдачного та Яна Кароля Ходкевича, які відіграли визначну роль у поглибленні взаємовідносин між польським і українським народами³¹⁸.

208-й українсько-польський окремий спеціальний батальйон Прикарпатського військового округу був створений як перша спільна постійна миротворча частина в Україні, призначена для виконання миротворчих завдань. Відповідно, його організаційно-штатна структура суттєво відрізнялася від типових лінійних частин. Українська частина батальйону складалася з 51 офіцера, 26 прапорщиків, 51 сержанта і 235 солдатів строкової служби. Всього за штатом у ньому – 363 військовослужбовці особового складу. Організаційно батальйон складався з командування, управління, 1-ої та 2-ої механізованих рот, які мають на озброєнні БТР, БРДМ і стрілецьку зброю, підрозділів забезпечення (штабна рота, рота тилового забезпечення, медичний взвод, військова поліція, клуб). З 1999 р. батальйон комплектується винятково військовослужбовцями за контрактом. Загальна кількість становила 754 солдати: 250 контрактників та 504 солдати, що проходили строкову військову службу. Польська частина налічувала 391 солдата. Служба в цій частині була дуже популярною як серед польських, так і серед українських військових³¹⁹.

Згідно з Директивою міністра оборони України 23 липня 1998 р., у присутності міністра оборони Польщі та всіх учасників навчань “Щит миру-98” міністр оборони України генерал армії України О. Кузьмук вручив цьому батальйону Бойовий прапор частини. 14 вересня 1998 р. за Директивою міністра оборони України 208-й окремий спеціальний батальйон Прикарпатського військового округу перейменовано в 1-й окремий спеціальний батальйон Західного оперативного командування (ОК)³²⁰.

6 квітня 2000 р. Верховна Рада ратифікувала Угоду між Україною та Республікою Польща щодо створення спільної військової частини для участі в міжнародних миротворчих операціях. Після цього батальйон одержав назву українсько-польського миротворчого батальйону. Його українська частина – 1-й окремий

³¹⁷ Директива Міністра оборони України № Д-1115/1/0247 від 23.07.1997 року “Про формування 208 осіб ПрикВо” [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.mil.univ.kiev.ua>

³¹⁸ Гевко І. Шлях до співробітництва країн / І. Гевко // Яворівський голос. – 1998. – 20 червня.

³¹⁹ Корчинські Г. Двостороння кооперація України та Польщі в сфері миротворчості [Електронний ресурс] / Г. Корчинські // Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/book/perepel/012.htm>

³²⁰ Директива Міністра оборони України № Д-1115/1/3890 від 14.09.1998 року “Про перейменування 208 осіб Західного ОК в 1 особу Західного ОК” [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.mil.univ.kiev.ua>

спеціальний батальйон 24-ої механізованої дивізії 13-го армійського корпусу Західного ОК дислокувалася в м. Яворів на Львівщині³²¹.

Комплектування батальйону відбувалося на дуже серйозному рівні. Особовий склад постійно був задіяний в різних тренінгах і бойових навчаннях. Так, на початку 1999 р. у військову частину прибули шість сержантів служби за контрактом: М. Олійник, Ю. Танцюра, С. Набит, Л. Бойчук, А. Шарій, І. Халанчук, які пройшли курс навчання в сержантській академії США. Їхній рівень підготовки виявився настільки високим, що їм доручили проводити всі заняття, які стосувалися бойової підготовки³²².

Заняття проводили переважно з командирської підготовки, де навчали методиці керування підрозділом. Дуже багато уваги приділялося вивченню психології та етики. Американці були приємно вражені рівнем військового вишколу українських двадцятирічних хлопців, які не поступалися американським сержантам із багаторічною вислугою. Здивували українці американців й умінням виконувати силові гімнастичні вправи. Закінчивши шестимісячне навчання, випускники отримали дипломи міжнародного зразка.

У лютому 2000 р., перебуваючи на Яворівському полігоні, військова делегація НАТО, очолена генералом Г. Данте, зустрілася з воїнами українсько-польського батальйону і мала змогу спостерігати за вогневим вишколом миротворчого підрозділу. Споглядаючи за діями українських військовослужбовців, американський генерал відзначив їхній високий професіоналізм³²³. Під час підготовки сержантський склад Укрполбату також одержав допомогу від американських рейнджерів, які поділилися своїм досвідом. Вони теж були приємно вражені рівнем професійної підготовки українських сержантів. Так, сержант-майор В. Майєрс зазначив: маючи вже майже 30 років вислуги сержантом та досвід у багатьох воєнних конфліктах, він може порівняти українців із найкращими військовослужбовцями світу³²⁴.

Бойова підготовка з американськими сержантами не пройшла даремно. Хоча українці готувалися до здійснення миротворчих операцій з думкою про закордонні конфлікти, військовий досвід знадобився українським воїнам на рідній землі під час бойових дій в антитерористичній операції (АТО) в боротьбі з кадровими російськими військовими. Ці знання були успішно застосовані для знищення ворожої техніки та живої сили противника. Так виникла парадоксальна ситуація, коли США ще задовго до військової агресії на Донбасі підготували вишколених військових інструкторів, які передали свої знання іншим військовослужбовцям, і виступили союзником України проти Росії.

Першим серйозним іспитом для батальйону стала спільна миротворча місія в Косово. Протягом 2000 р. велася активне обговорення практичного застосування

³²¹ *Стукаліна Н.* Правові основи миротворчої діяльності / Н. Стукаліна // Сухопутні війська Збройних сил України: 20 років миротворчої діяльності: Матеріали доповідей науково-практичної конференції 25 жовтня 2012 р., м. Львів. – Львів: АСВ, 2012. – 223 с С. 11–12.

³²² *Гевко І. Голубятніков С.* Набули досвіду і знань українські сержанти під час навчання в американській академії / І. Гевко, С. Голубятніков // Армія України. – 1999. – 4 лютого.

³²³ *Голубятніков С.* Україна і НАТО: партнерство триває / С. Голубятніков // Армія України. – 2000. – 10 лютого.

³²⁴ *Гевко І., Голубятніков С.* Американські рейнджери ділилися досвідом і знаннями із сержантським складом Укрполбату / І. Гевко, С. Голубятніков // Армія України. – 2000. – 11 березня.

військових підрозділів у спільному виконанні миротворчої місії на цій території. Було досягнуто порозуміння щодо організаційної структури миротворчого контингенту, його озброєння, оснащення, місця дислокації і принципів формування штабу. Робочі групи обговорили різні варіанти й вирішили, що Україна та Польща мають скерувати спільну бойову групу до району виконання миротворчої місії в Косово, де перейдуть у підпорядкування командування НАТО під егідою сил КФОР.

Спершу між українцями і поляками була домовленість про кількість військового контингенту 800 осіб (по 400 від кожної країни). Але в українській сторони виникли фінансові труднощі, тому вона запропонувала лише 174 особи. Польська сторона з цим категорично не погоджувалася і поставила під сумнів доцільність усієї військової операції. Після кількомісячних обговорень та гострих дискусій було досягнуто угоди, за якою українська сторона виділяла 267 осіб, а польська – 533. Окрім цього, до складу польської групи входив литовський взвод чисельністю 30 осіб. Новостворена військова структура була прототипом Литовсько-польсько-української бригади.

Під час виконання миротворчої місії зона відповідальності була поділена між українською та польською сторонами порівну, український контингент був розташований на заході, де переважало сербське населення, а польський займав сектор, де проживала албанська більшість. Узгодили й посади сторін: командир – поляк постійно, заступник – українець постійно, інші посади обіймалися під час ротації. Документація спільного батальйону велася тільки польською мовою. Англійську використовували для роботи зі штабом бригади і вважали офіційною.

Перед відправленням батальйону в Косово особовий склад проінспектувала група датських офіцерів вищого рангу з метою визначення ступеня готовності до виконання миротворчих завдань. До складу військової делегації увійшли: підполковник Пассе Крістіансен (голова), старший лейтенант Генріх Стормі, військовий аташе Королівства Данії в Україні та Польщі підполковник Клаус Матієс. Датчани оглянули казарми й парк бойових машин українсько-польського батальйону і взяли участь у спільних навчаннях. При цьому висловили особливе захоплення бойовою розвідувальною машиною (БРДМ), відзначивши, що Данія не випускає подібних і їх доводиться купувати у Швейцарії. На думку підполковника П. Крістіансена, частина, якою керував майор В. Шкурат, спроможна виконувати завдання в районі конфлікту³²⁵.

Першими 10 липня 2000 р. відправилися в Косово польські військовослужбовці. Проводи української частини батальйону відбулися 14 липня 2000 р. у присутності міністрів оборони України, Польщі, Азербайджану, Казахстану, Білорусі, військовослужбовців 21 армії партнерів, 9 представників військових аташе та спостерігачів, що свідчило про серйозне зацікавлення у спільному батальйоні десятків держав і про їхню повагу.

На церемонії проводу батальйону були зачитані слова привітання міністра оборони України О. Кузьмука та голови Бюро національної безпеки Республіки Польща М. Сівца. У вітальному слові Верховний головнокомандувач об'єднаними збройними силами НАТО в Європі генерал Д. Ролстон зазначив: пишається тим, що представляє США і країни Альянсу на цій церемонії. Щодо українсько-польського

³²⁵ Синяк Д. Датчан в Яворові ще не було / Д. Синяк // Високий Замок. – 2000. – 17 квітня.

батальйону, то висловив задоволення надзвичайною підготовкою формування, яке пройшло добру школу миротворчих навчань на території Польщі та України³²⁶.

На проведеній прес-конференції міністр національної оборони Республіки Польща Б. Коморовський наголосив, що у співпраці воїнів Польщі й України здобуто певний досвід, унаслідок якого до Косово відбув українсько-польський миротворчий батальйон. Наші воїни разом там стоятимуть на сторожі миру. Це – ще одне свідчення миролюбності наших держав, а також розширення міждержавних контактів, що дасть змогу забезпечити стабільність у Європі. Визнаючи заслуги українських миротворців перед польським народом, Б. Коморовський на закінчення урочистостей нагородив командувача Сухопутних військ Збройних сил України генерал-полковника П. Шуляка і командувача військами Західного ОК генерал-полковника С. Чернілевського золотими медалями Війська Польського, заступника командувача військами Західного ОК із виховної роботи Л. Коберського і військового аташе України в Польщі генерал-лейтенанта М. Мельника – срібними, а командира українсько-польського батальйону підполковника В. Шкурата – бронзовою медаллю³²⁷.

9 серпня 2000 р. відбулася офіційна презентація спільного миротворчого підрозділу, що приступив до виконання обов'язків у складі військового контингенту КФОР у Косово. У презентації взяли участь послы України і Польщі в Югославії, які відвідали польовий табір частини. Представник посольства України зазначив, що “перед вами постало дуже складне завдання з виконання резолюції Ради Безпеки ООН № 1244, яке передбачає поновлення порядку, встановлення миру і спокою у цьому краї. І виконати його ви зможете лише пліч-о-пліч з братами по зброї – польськими солдатами й офіцерами. Сьогодні ви починаєте писати нову важливу сторінку в двосторонніх стосунках між Польщею та Україною. Ваше перебування тут у складі спільного контингенту є реальним свідченням того, що ми вже маємо практичні результати стратегічного партнерства з дружньою, братньою, сусідською Польщею. Хочу побажати, щоб ви, починаючи цю спільну службу з друзями по зброї, закінчили її братами”³²⁸. Посол Республіки Польща, звертаючись до особового складу батальйону, наголосив, що спільна служба польських й українських солдатів та офіцерів – це відображення динамічних стосунків між Польщею й Україною.

Учасники зустрічі відзначили те, що спільний батальйон перебуває під командою єдиного штабу і виконує спільні оперативні завдання, є безперечним та поки унікальним досягненням у практиці міжнародної військової співпраці. Головними завданнями батальйону стали: нагляд за порядком і безпекою, охорона установ й організацій влади, підтримка діяльності та співпраця з Верховним комісаром ООН у справах біженців, а також охорона дороги зі Скоп'є до Приштини. Серед завдань, що виконували миротворці: служба на постах, супроводження конвоїв, патрулювання місцевості, охорона місцевого населення в конфліктних районах.

На тлі політичного протистояння і взаємного несприйняття албанців та сербів проходила миротворча місія першого військового українсько-польського батальйону. З урахуванням чисельності особового складу обох частин батальйону зони

³²⁶ *Махно І.* Щит миру – 2000. Пліч-о-пліч проти збройних конфліктів / І. Махно // Народна Армія. – 2000. – 18 липня.

³²⁷ *Гевко І.* Наша держава стала центром підготовки миротворців / І. Гевко, С. Голубятніков // Армія України. – 2000. – 18 липня.

³²⁸ *Шкурко Д.* Укрполбат отримує добро послів / Д. Шкурко // Народна Армія. – 2000. – 12 серпня.

відповідальності становили: для українських підрозділів – 214 км², а для польських – 247 км². У зонах відповідальності українців проживало 14,2 тис. осіб, поляків – 42 тис. місцевого населення. Різниця між двома зонами полягала в тому, що під опікою українських миротворців була лінія розподілу між албанцями і сербами, де найчастіше відбувалися сутички. Але українські солдати за короткий термін спромоглися знайти спільну мову з обома спільнотами і використовували стосунки для подальшої стабілізації ситуації. У зоні відповідальності польських підрозділів проживали тільки албанці, там відчувалася велика активність кримінальних елементів та контрабандистів. Якщо до українців албанці ставилися добре, то з росіянами поводитись інакше. Був випадок, коли розлючений нагавп албанців накинувся на російський патруль. Виручили французи, хоча автомобіль росіян був спалений³²⁹.

У складі батальйону з'явився новий для Збройних сил України підрозділ – військова поліція. На нього було покладено завдання координації роботи з адміністрацією ООН, місцевими органами влади, попередження місцевого населення про виявлені міни, а також супроводження конвоїв, здійснення заходів безпеки під час мітингів і масових заходів.

У листопаді–грудні 2000 р. в зоні відповідальності українсько-польського батальйону проводили операцію “Аштон” із виявлення, вилучення і знешкодження прихованої зброї та інших нелегальних предметів. Під час її здійснення поблизу населеного пункту Горанцев у чотирьох печерах виявили найбільший за весь період миротворчої місії в Косово склад зі зброєю та боеприпасами – українські військові разом із польськими колегами вилучили 116 кг вибухонебезпечних предметів і понад 20 одиниць зброї³³⁰.

Упродовж усього періоду перебування батальйону в Косово його особовий склад взяв участь у багатьох спецопераціях із підтримання правопорядку та збереження спокою серед мирного населення. Зазнав і снайперського ворожого вогню, і нападів стихійно організованих місцевих мешканців. На жаль, не обійшлося і без втрат. Але за виявлену доблесть у кризових ситуаціях та зразкову службу неодноразово воїнів батальйону нагороджували медалями й всіляко заохочували.

Спільний українсько-польський батальйон перебував у Косово в складі сил КФОР протягом 2000–2010 рр. і зарекомендував себе якнайкраще. 1 травня 2011 р. угода 1997 р. про створення спільного батальйону втратила чинність і частину, відповідно, розформували. Але набутий досвід не зник безслідно. Робота зі створення спільного литовсько-польсько-українського підрозділу розпочалась ще у 2007 р., коли керівники військових відомств України, Республіки Польща та Литовської Республіки підписали Лист намірів щодо створення литовсько-польсько-українського миротворчого батальйону. У 2009 р. внаслідок міжурядових переговорів польська сторона виступила з ініціативою щодо посилення формату співробітництва та запропонувала сформувати литовсько-польсько-українську бригаду чисельністю від трьох до чотирьох з половиною тисяч особового складу, залежно від характеру поставлених завдань. Спільна бригада мала формуватися з трьох окремих батальйонів за національною ознакою і

³²⁹ Галач А. Наслідки гуманітарної інтервенції НАТО в Косово – незалежність від сербів / А. Галач // Народна Армія. – 2000. – 12 грудня.

³³⁰ Прес-служба Міністерства оборони України. Операція “Аштон” // Народна Армія. – 2000. – 24 листопада.

дислокуватися на території своїх держав. Возз'єднатися бригада мала для виконання спільних завдань або навчань. Військова техніка та зброя не були уніфіковані. Кожна частина використовувала ту, яка була на озброєнні її власних збройних сил. З часом передбачалось, щоби бригада повністю підпадала під критерії армій НАТО.

16 листопада 2009 р. у Брюсселі керівники оборонних відомств Литовської Республіки, Республіки Польща та України підписали Лист намірів стосовно створення спільної литовсько-польсько-української бригади³³¹.

Міжвідомче узгодження проекту Угоди між урядами трьох країн про створення спільної військової частини закінчилося в березні 2014 р. 9 вересня 2014 р. Кабінет Міністрів України доручив Міністру оборони України генерал-полковнику Валерію Гелетей завершити переговори і підписати документ. 19 вересня 2014 р. у Варшаві відбулася церемонія підписання Угоди між Кабінетом Міністрів України та урядами Литви і Польщі про створення спільної литовсько-польсько-української бригади. Міністр оборони України генерал-полковник Валерій Гелетей, Міністр національної оборони Республіки Польща Томаш Семоняк та Міністр охорони краю Литовської Республіки Юозас Олекас підписали історичний документ у присутності президента Польщі Броніслава Коморовського. Створення спільної литовсько-польсько-української бригади стало наслідком домовленостей країн НАТО з модернізації української армії, а підписання цієї угоди – частиною плану, який обговорювали на саміті НАТО в Ньюпорті, де були прийняті рішення про підтримку України, – зазначив президент Республіки Польща Броніслав Коморовський перед церемонією підписання Угоди про створення спільної бригади³³².

Б. Коморовський додав також, що Польща взяла на себе зобов'язання сприяти процесу модернізації української армії. Бригада буде частиною системи миротворчих контингентів і способом передачі досвіду, знань та умінь допомагатиме взаємодії української армії зі збройними силами світу. “Я переконаний, що сукупність всіх цих дій приведе до здатності української армії ефективно співпрацювати з арміями світу, а також процесу модернізації Збройних сил України, яка вкрай необхідна в зв'язку з наявною загрозою з боку агресивно налаштованого сусіда”, – підкреслив президент Польщі Броніслав Коморовський³³³.

Міністр оборони України Валерій Гелетей зазначив, що створення бригади є елементом ефективної співпраці, дружби та єднання польської, литовської та української армій перед викликами сьогодення. “Це приклад реальної та ефективної взаємодії в умовах нових викликів і новий елемент загальноєвропейської безпеки”, – наголосив він³³⁴. У межах візиту до Польщі Валерій Гелетей також провів переговори з главою польського оборонного відомства Томашем Семоняком у складі делегацій, під час яких обговорювали питання, пов'язані з поточною ситуацією в Україні, формуванням спільного військового підрозділу (ЛитПолУкрбриг), а також наданням допомоги Україні.

³³¹ Підписано Угоду щодо створення спільної польсько-литовсько-української бригади [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua>. – офіційний веб-сайт Міністерства оборони України.

³³² Там само.

³³³ Там само.

³³⁴ Там само.

Відповідно до річної програми підготовки, литовсько-польсько-українська бригада взяла участь у сертифікаційному навчанні, за підсумками якого підтвердила набуття повних операційних спроможностей. Як зазначив командир бригади полковник Зенон Бжушко, згідно з вимогами Технічної угоди між міністерствами оборони країн-учасниць його бригада мала пройти сертифікацію та набуття повних операційних спроможностей не пізніше, ніж за дванадцять місяців після набуття початкових операційних спроможностей. 24 січня 2017 р. було визнано остаточною датою³³⁵.

Під час багатонаціонального командно-штабного навчання “Common Challenge-16” у грудні 2016 р. було перевірено стан бойової готовності бригади за системою оцінки НАТО. Управління частини прийняло командування польським, українським і литовським батальйонами та, відповідно до навчального сценарію, виконало операцію зі стабілізації, – повідомив начальник штабу підполковник ЗС Литовської Республіки Елігіус Сенуліс. Під час навчання багатонаціональна сертифікаційна група запропонувала певні зміни в операційних процедурах і організаційно-штатній структурі командування бригади. До закінчення встановленого Технічною угодою терміну ці вимоги були задоволені. Набуття повних операційних спроможностей підтвердили Сертифікаційним листом, підписаним очільниками трьох оборонних відомств.

“Ми набули навичок та вмінь у системі планування, організації та виконання завдань. За нашими діями в грудні 2016 р. спостерігали Міністр національної оборони Республіки Польща Антоній Мацеревич, Міністр національної оборони Литовської Республіки Раймундас Каробліс і заступник Міністра оборони України з питань європейської інтеграції Ігор Долгов. Як наслідок, вони підписали Сертифікаційний лист, який підтверджує готовність бригади виконувати місії з підтримки миру відповідно до стандартів НАТО. Після опрацювання вимог сертифікаторів ми заявляємо, що командування ЛИТПОЛУКРБРИГ є цілком боєготовим підрозділом”, – наголосив заступник командира бригади полковник Володимир Юданов³³⁶.

У підсумку зазначимо, що спільна Литовсько-польсько-українська бригада була створена для: підвищення рівня взаємної довіри та зміцнення військової співпраці між країнами, а також покращення безпекової ситуації в регіоні; залучення сил та засобів Збройних сил України до спільних заходів з підготовки штабів, тренувань, навчань для підвищення рівня оперативних можливостей та впровадження сучасних стандартів із планування, забезпечення та застосування військових сил у загальну систему підготовки Збройних сил України; забезпечення національного внеску до багатонаціональних військових формувань високого рівня готовності.

³³⁵ [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/> – офіційний веб-сайт Міністерства оборони України

³³⁶ Трестороння бригада ЛитПолУкрбриг набула бойових спроможностей відповідно до стандартів НАТО [Електронний ресурс] // Режим доступу: <https://defence-ua.com>

СУЧАСНІ ВЗАЄМИНИ В ГУМАНІТАРНІЙ СФЕРІ

Регіональні особливості міжнаціональної співпраці: пам'ятко-охоронна діяльність

Після розпаду СРСР і відновлення суверенітетів України та Польщі особливою гостротою набула проблема відновлення знищених поховань та повернення сакральних споруд. Занедбані і/або навмисне зруйновані комуністичним режимом українські та польські місця пам'яті були лакмусовим папірцем спроможності урядів і громадянських суспільств обох держав досягти згоди в питаннях задоволення духовних потреб своїх співгромадян.

Для українців, які наприкінці 1980-х рр. проживали на території 39 воєводств (найбільше – північних та південно-західних регіонів) Польщі, символічні місця пам'яті були розкидані в південно-східній країні. Так, на початку 1990-х рр. в Перемиському воєводстві проживало від 10 до 20 тис. українців, найбільше в Перемишлі та Ярославі, у гмінах Фредрополь та Стубно. У Перемишлі з 60 тис. населення українська меншина налічувала 2 тис. осіб¹. На території воєводства діяло 129 церков та 193 українські цвинтарі². Осередками національно-культурного життя були відділи Об'єднання українців у Польщі, Український народний дім в Перемишлі, Наукове товариство ім. єпископа Григорія Лакоти в Ярославі, Товариство української незалежної молоді, фольклористичне товариство “Дібрава” з центром у Хотинці та ін.

Згідно із Законом ПНР “Про відносини держави з католицьким костелом” від 17 травня 1989 р., частину сакральних споруд в Перемиському воєводстві було повернуто греко-католикам³. Після відновлення Перемиської греко-католицької дієцезії і призначення Ватиканом у січні 1991 р. єпископом Івана Мартиняка (уже два роки виконував функції єпископа-помічника прimate Польщі у справах українців греко-католиків у Польщі) постало питання собору для вірних. Не маючи власної катедри, єп. І. Мартиняк не міг повноцінно виконувати свої обов'язки, а греко-католицька громада Перемишля не мала місця для зустрічі з Папою Римським Іваном Павлом II під час його подорожі до Польщі в червні 1991 року. У середині лютого 1991 р. у Варшаві польський єпископат передав перемиський костел Отців Кармелітів Босих греко-католикам у користування на п'ять років, допоки останні не збудують власної церкви.

¹ *Polak G.* Spór o katedrę / G. Polak // *Gazeta Wyborcza*. – 1991. – № 55. – 6 marca.

² *Malikowski M.* Wybrane problemy stosunków polsko-ukraińskich / M. Malikowski. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2010. – S. 23.

³ Ustawa z dnia 17 maja 1989 r. o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej // *Dziennik Ustaw RP*. – 1989. – № 29. – Poz. 157. – 29 maja. – S. 465–468; *Konieczpolski A.* O stosunkach polsko-ukraińskich / A. Konieczpolski // *Życie Przemyskie* – 1991. – № 43. – 23 października.

Історія сакральної споруди розпочалася у 1620–1630 рр., коли на кошти Марціна графа Красіцького збудовано костел і монастир кармелітів босих. Після першого поділу Польщі австрійський імператор Йосиф II скасував орден, а костел і монастир передав унійній громаді міста. До 1946 р. костел був греко-католицькою катедрою, однак польська комуністична влада відібрала у греко-католиків церкву, семінарію, курію, єпископа Йосафата Коциловського і єпископа-помічника Григорія Лакоту депортовано в Сибір, а собор передали монахам кармелітам.

Коли в Перемишлі почали говорити про те, що цей костел передадуть греко-католикам, група мешканців міста звернулася з листом до Папи Римського, в якому висловила глибоке занепокоєння спробами греко-католицької громади перейняти храм⁴. Після рішення варшавських ієрархів утворено Громадський комітет оборони польського костелу Отців Кармелітів у Перемишлі, який розпочав пікети резиденції єпископа-ординарія та будинку секретаріату Єпископату в Варшаві. На бажання йти на жодні поступки, Комітет не прислухався навіть до заяви настоятеля ордену кармелітів, який запевняв, що кармеліти залишаться в Перемишлі і за п'ять років повернуться до святині⁵. Серед аргументів “захисників” костелу звучали й такі: українці не мали жодних прав на свою колишню святиню, бо отримали її з волі австрійського загарбника. Інший аргумент – фундатор костелу, воєвода Марцін Красіцький, заповів його кармелітам: “Хто може ламати волю мертвого, котрий, крім усього, лежить у підземеллях костелу”⁶. Спадкоємці фундатора – родина Красіцьких із Кракова – письмово також висловили спротив рішенню ієрархії про передавання костелу греко-католикам, покликаючись на те, що в ньому поховано фундатора⁷. Незгідні спочатку приховували свою неприязнь до українців, але з часом почали висловлювати те, що глибоко закоренилося в свідомості: “Ми оточені українцями. Це найгірші націоналісти”, “Різали поляків, а тепер протягують руки до їхньої власності”⁸. Членів товариств, які обороняли костел, журналісти пов’язували з правими та християнсько-демократичними партіями, як-от Порозуміння Центр, Християнсько-національне об’єднання та ін.⁹

Ще перед початком конфлікту за передачу костелу греко-католикам висловилися Президент Польщі, воєвода і органи місцевого самоврядування. Проте регіональний осередок Незалежної самоврядної професійної спілки “Солідарність” Перемиської землі, партія Порозуміння Центр й інші організації та товариства підтримали Громадський комітет. Шеф осередку “Солідарності” Марек Камінський зазначив, що “місцевих людей треба зрозуміти, бо багато з них були покривджені українцями. Українська меншина не є сьогодні проблемою для нас, але може стати проблемою, якщо конфлікт не розв’яжуть і дійде до критичної ситуації”¹⁰. Голова Порозуміння Центр у регіоні Зигмунд Гжесяк вважав, що серед поляків ще живе пам’ять про те, як українці мордували їхніх батьків і родичів під час Другої світової

⁴ *Szeliga Z. Czy zaborca zatriumfuje? / Z. Szeliga // Życie Przemyskie. – 1991. – № 4. – 23 stycznia.*

⁵ *Szeliga Z. Pierwszy dzień od nowionego biskupstwa / Z. Szeliga // Życie Przemyskie. – 1991. – № 17. – 24 kwietnia.*

⁶ *Polak G. Spór o katedrę / G. Polak // Gazeta Wyborcza. – 1991. – № 55. – 6 marca.*

⁷ *Malikowski M. Wybrane problemy stosunków polsko-ukraińskich. – S. 26.*

⁸ *Polak G. Spór o katedrę / G. Polak // Gazeta Wyborcza. – 1991. – № 55. – 6 marca.*

⁹ *Hugo-Bader J. Lejnaszych / J. Hugo-Bader // Gazeta Wyborcza. – 1993. – № 298. – 22 grudnia.*

¹⁰ *Polak G. Spór o katedrę / G. Polak // Gazeta Wyborcza. – 1991. – № 55. – 6 marca.*

війни. На зауваження журналіста, що поляки теж вбивали українців і в Бещадах були цілі села, які зникли з лиця землі з волі поляків, політик відповідав: “Але українці були гіршими, українці мордували більше”¹¹.

Під час акцій протесту фронтом костелу вкрили написи: “Українці – залиште костел і збудуйте собі новий – то не церква”, “Не віддамо польського костелу”¹² та ін. За посередництва ЗМІ про справу стало відомо не лише в Польщі, але й за кордоном. Регіональна газета “*Życie Przemyskie*” писала, що ця акція була провокацією, яку підтримував місцевий осередок “Солідарності”¹³. Говорили також, що діяльність Комітету – це інспірація КДБ (таку підозру поділяв і архієпископ Токарчук)¹⁴. Деякі газети засуджували дії пікетувальників, а також нетолерантність, ксенофобію, націоналізм. Почали з’являтися статті із закликами до порозуміння, вибачення кривд¹⁵.

Ліберальна преса пропонувала трактувати рішення римо-католицької ієрархії про передання святині “як відшкодування кривд, заподіяних греко-католикам, і крок до поєднання між поляками та українцями”¹⁶. Таке поєднання декларували у 1987 р. примас Польщі Юзеф Ґлемп і Верховний Архієпископ УГКЦ Мирослав Іван Любачівський під час зустрічі в Римі. Тоді кардинал Любачівський сказав: “Подаємо братню долоню братам-полякам у знак поєднання, прощення і любові”¹⁷. Але польсько-українське примирення, ознаки якого простежувалися на початку 1990-х рр., затьмарив конфлікт щодо катедрального собору¹⁸.

Згодом протестувальники закрилися у костелі, намагаючись завадити висвяченню єпископа Івана Мартиняка. На фасаді святині з’явився плакат із написом: “Не покинемо, Христе, Твоїх святинь”, а на вхідних дверях таблиця із оголошенням, що всередині відбуваються “закриті дні зосередження чоловіків в обороні польського костелу кармелітів”¹⁹. Речниця організації заявляла, що Комітет проводить свою акцію “від імені громади Перемишля”, але більшість мешканців міста не поділяла поглядів оборонців костелу. На плакаті перед храмом були зазначені вимоги Комітету: 1. Визнати недійсним рішення про передачу костелу греко-католикам під катедральну церкву; 2. Перенести висвячення Івана Мартиняка до іншого костелу; 3. Зберегти святиню за кармелітами, як єдиними користувачами костелу²⁰.

¹¹ *Smolenski P. W Przemysłu jest duszno / P. Smolenski // Gazeta Wyborcza. – 1991. – № 93. – 20–21 kwietnia.*

¹² *Polak G. Spór o katedrę / G. Polak // Gazeta Wyborcza. – 1991. – № 55. – 6 marca.*

¹³ *Besz Z. Protest u jącym doszambucha / Z. Besz // Życie Przemyskie. – 1991. – № 12. – 20 marca.*

¹⁴ *Malikowski M. Wybrane problemy stosunków polsko-ukraińskich. – S. 26.*

¹⁵ Див: *Dobromilski P. Po dwutysiącach prawie lat w Przemysłu... / P. Dobromilski // Życie Przemyskie. – 1991. – № 18. – 1 maja; Dobromilski P. My i Ukraińcy / P. Dobromilski // Życie Przemyskie. – 1991. – № 20 – 15 maja; Dobromilski P. Polacy, Ukraińcy – wspólny los / P. Dobromilski // Życie Przemyskie. – 1991. – № 21 – 22 maja; Tas J. Obcyjęzypolski / J. Tas // Życie Przemyskie. – 1991. – № 14. – 3 kwietnia.*

¹⁶ *Polak G. Spór o katedrę / G. Polak // Gazeta Wyborcza. – 1991. – № 55. – 6 marca.*

¹⁷ *Ibidem.*

¹⁸ *Smolenski P. W Przemysłu jest duszno / P. Smolenski // Gazeta Wyborcza. – 1991. – № 93. – 20–21 kwietnia.*

¹⁹ *Szeliga Z. Pierwszy dzień od nowionego biskupstwa / Z. Szeliga // Życie Przemyskie. – 1991. – № 17. – 24 kwietnia.*

²⁰ *Ibidem.*

13 квітня 1991 р. висвячення єпископа Мартиняка відбулося в римо-католицькому кафедральному соборі міста²¹. Як писала преса, того дня Перемишль нагадував англійський Гайд-парк. Журналісти питали, чи раптом оборонці костелу не готують якихось антипальських плакатів, як-от: “Любачівський, Ковальчик і Глемп – винуватці нашої журби і сліз?”²².

Серед оборонців костелу були переважно старші люди, які пережили війну і повосенні катаклізми та запевняли, що знають українців. Одна жінка згадувала сусідку, що під час німецької окупації чула про особливі збори, де нібито було кілька гітлерівців і два перемиські греко-католицькі владика Йосафат Коциловський і Григорій Лакота. Жінка начебто чула, як “єпископ Коциловський просив німців, щоби дали українцям годину на мордування поляків. Німці не погодилися. Тоді єпископ благав, щоби виділили хоч півгодини або принаймні 10 хвилин. Не дали”²³. Цей “висмоктаний з пальця” факт прийняли на віру... Саме тому, на думку жінки, НКВС вивезло Коциловського до Сибіру. Польку не переконав навіть пастирський лист, який зачитували в перемиських костелах. У ньому мовилося, що єпископи Коциловський і Лакота “залишилися вірними Костелу і Апостольській Столиці, хоча перехід у православ’я міг означати уникнення в’язниці”²⁴.

Під костелом люди нарікали, що з українцями немає європейської згоди. На 60-тисячне польське населення Перемишля приходиться тільки дві тисячі українців, та вони завжди у всьому винні. Коли над Сяном знаходили труп, вулиця шуміла, що це справа українців; обікрали магазин – знову українці. Як писав журналіст Павел Смоленський: “На перемиській вулиці душно. Не треба народитися в Перемишлі, пам’ятати війну, щоби ненавидіти українців. Вистачить там жити”²⁵.

1 червня 1991 р., перед приїздом Папи Римського, Громадський комітет оборони польського костелу Отців Кармелітів у Перемишлі закінчив акцію протесту. На зустрічі з греко-католиками 2 червня Іван Павло II ініціював віддати їм у вічне користування для потреб катедри позсуїтський гарнізонний костел Найсвятішого Серця Ісусового²⁶. Тоді ж Святий Отець промовив: “Нехай тут, у цій дієцезії формується приклад співжиття та єдності в плюралізмі. Нехай любов, терпеливість і взаємне розуміння будуть сильнішими від усіляких штучних поділів і суперечок”. Він також наголосив: “Відновлення давніх націоналізмів і неприязні було би діяльністю супроти християнської ідентичності”²⁷.

Однак емоції не відразу вщухли. У редакційній статті газети “*Życie Przemyskie*” зазначено, що польсько-український конфлікт навколо костелу кармелітів був “немов функцією тяжіючого над нами багажу не порахованих (взаємно не пробачених) кривд, про які донедавна не можна було говорити. Сьогодні вже можна – але

²¹ Polak G. Kościół Ukraińców / G. Polak // *Gazeta Wyborcza*. – 1991. – № 93. – 20–21 kwietnia.

²² Szeliga Z. Pierwszy dzień od nowionego biskupstwa / Z. Szeliga // *Życie Przemyskie*. – 1991. – № 17. – 24 kwietnia.

²³ Smolenski P. W Przemysku ślujestduszno / P. Smolenski // *Gazeta Wyborcza*. – 1991. – № 93. – 20–21 kwietnia.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Ibidem.

²⁶ Jan Paweł II. Wasza wolność wyrosła z ofiary wielu męczenników / Jan Paweł II // *Mokry W. Papieskie posłania Jana Pawła II do Ukraińców* / W. Mokry – Kraków, 2001. – S. 297–298; Polak G. W Ojcařce / G. Polak // *Gazeta Wyborcza*. – 1991. – № 128. – 4 czerwca.

²⁷ Chreścijańska tożsamość // *Gazeta Wyborcza*. – 1991. – № 138. – 14 czerwca.

розмови про них ускладнює природна схильність людської пам'яті до збереження швидше суб'єктивних відчуттів, аніж об'єктивних фактів у цілій їх складності"²⁸. Головний редактор газети за старою стереотипною схемою, розробленою комуністичною владою, у розпалі конфлікту звинуватив Сейм РП, який засудив депортаційну акцію "Вісла", але не "ту сферу діяльності УПА, яка була пов'язана з масовими вбивствами мешканців польських сіл і міст", бо "якщо засуджується наслідок, то напевне потрібно засудити і причину"²⁹.

Хоча сторонами цього конфлікту була група жителів Перемишля і римо-католицької ієрархи, проте в суперечку втягнуто також греко-католицьку ієрархію і її вірних. Історик Маріан Маліковський вважав, що це був "класичний приклад, коли релігійні справи (а власне лише формально-правові, що стосувалися відносин між різними обрядами, підпорядкованими одній римській юрисдикції) свідчили, як сильно тяжіють над польсько-українськими відносинами історичний досвід і слаба свідомість належності до єдиної Церкви серед римо- і греко-католиків"³⁰.

Проте напруженість навколо костелу кармелітів не втихла після 1991 р., протистояння загострилося у наступні роки, коли продовжилися суперечки щодо демонтажу купола візантійського зразка. Будучи греко-католицькою катедрою Івана Хрестителя, кармелітський костел св. Терези перебудували у XIX ст. Тоді за згодою австрійської влади фасад і дах костелу спустили, вежу-дзвіницю демонтували, а на її місці спорудили величний дерев'яний купол, запроєктований архітектором Юліаном Захарієвичем³¹. Після Другої світової війни, коли костел повернули кармелітам, почали вести розмови про реконструкцію святині. В 1970-х рр. краківський архітектор Юзеф Фразік приготував проект реставрації, частиною якого була заміна купола. На поч. 1990-х рр. кармеліти звернулися до архітекторів, аби останні визначили, чи баня знаходиться в аварійному стані. Проте комісія дійшла висновку, що заміни потребують лише деякі частини конструкції, без руйнування всього купола³². Консерватор пояснив своє рішення так: "Костел, збудований в першій половині XVII ст., був кардинально і досить некорисно видозмінений у XIX ст.: серед іншого збудували купол і змінили фасад костелу. Зміни ці негативно вплинули на архітектуру об'єкта"³³.

У 1992 р. настоятель монастиря кармелітів босих отець Анджей Гут звернувся до воєводського консерватора пам'яток із проханням дати дозвіл на демонтаж костельного купола³⁴. Першим аргументом отця-преора була небезпека обвалу, другим – бажання відновити "чистоту архітектурного стилю"³⁵. Консерватор дав позитивну відповідь на прохання³⁶. Наприкінці листопада 1995 р. з верхівки купола зняли хрест і ліхтар, почали розбирати верхню частину бані.

²⁸ *Borzęcki J.* Szukajmy tego łączy! / *J. Borzęcki* // *Życie Przemyskie*. – 1991. – № 24. – 12 czerwca.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Polak G.* Kościół Ukraińców / *G. Polak* // *Gazeta Wyborcza*. – 1991. – № 93. – 20–21 kwietnia.

³¹ *Delmanowicz D.* Kwadratura kopuły / *D. Delmanowicz* // *Życie Przemyskie*. – 1995. – № 56. – 15 listopada.

³² *Młynarski J.* Ostatni lot anioła / *J. Młynarski* // *Gazeta Wyborcza*. – 1992. – № 259. – 3 listopada.

³³ *Kłopoty z kopułą ciąg dalszy* // *Życie Przemyskie*. – 1995. – № 44. – 4 października.

³⁴ *Młynarski J.* Ostatni lot anioła / *J. Młynarski* // *Gazeta Wyborcza*. – 1992. – № 259. – 3 listopada.

³⁵ *Z kopułą czy bez?* // *Życie Przemyskie*. – 1992. – № 39. – 30 września.

³⁶ *Kłopoty z kopułą ciąg dalszy* // *Życie Przemyskie*. – 1995. – № 44. – 4 października.

Однак такі аргументи не переконали деяких мешканців Перемишля, які вважали, що “купол уже кільканадцять поколінь є вписаним у панораму міста і збагачує неповторну його красу”³⁷. Деякі творчі середовища також висловили протест проти демонтажу купола³⁸. До речі, ще у серпні 1992 р. засновано Фундацію ім. Марціна із Седина графа Красицького, організаторами якої були ті самі люди, котрі у 1991-му обороняли костел. Деякі римо-католицькі ієрархи почали непокоїтися, що ця справа може спричинити новий польсько-український конфлікт³⁹.

Об’єднання українців у Польщі написало листа до світської і духовної влади Перемишля, в якому наголошено, що “ліквідація купола не затре слідів українськості в Перемишлі, але значною мірою ускладнить нормалізацію польсько-українських відносин у Польщі і в Україні”⁴⁰. Для стороннього ока це була чергова суперечка між групою радикально налаштованих поляків та українською громадою Перемишля⁴¹.

Тоді ж справа набула міжнародного розголосу. ОУП у спеціальному зверненні закликала прем’єра і уряд до “рішучих дій, для припинення демонтажу”⁴². Своє розчарування не приховував тодішній посол України в Польщі Петро Сардачук, який переказав польському МЗС ноту з позицією українського посольства. Українські дипломати вважали, що конфлікт треба розв’язати у процесі переговорів, а місцева влада мусить зважати на реакцію української меншини⁴³. Мер Львова у листі до президента Перемишля застерігав, що “ліквідація купола може негативно вплинути на польсько-українські відносини”⁴⁴. У газеті “*Życie Przemyskie*” надрукували інформацію, що 30 квітня 1996 р. у Львові 150 осіб, насамперед вихідці із Надсяння, протестували проти демонтажу купола⁴⁵. Світовий конгрес українців у листі президентові Перемишля переконував, що церква є цінною пам’яткою архітектури, яку треба оберігати. Представники Конгресу вважали, що руйнація купола могла стати на перешкоді приязні між обома народами та завадити польсько-українській співпраці на еміграції⁴⁶. Президент Перемишля Тадеуш Савицький протести української влади назвав втручанням у внутрішні справи Польщі. Він засудив поведінку генерального консерватора пам’яток за призупинення “легально проведених робіт”.

Після швидкого демонтажу купола, під час прес-конференції, віце-міністр культури і мистецтва РП Тадеуш Поляк назвав ці дії правовими. Суперечку щодо купола храму він охарактеризував як філософську, а не правову, визнавши рішення генерального консерватора пам’яток про призупинення робіт помилковим. На завершення конференції заступник міністра зауважив: “Ця справа колись потрапить до книжок і буде наукою для нащадків”⁴⁷.

³⁷ Jeszcze w sprawie kopuły // *Życie Przemyskie*. – 1992. – № 40. – 7 października.

³⁸ *Zawaleń E.* Zabytki a polityka. Rozmowa z Jerzym Turem / E. Zawaleń, J. Tur // *Перемиські дзвони*. – 1994. – № 3. – С. 20.

³⁹ *Młynarski J.* Ostatni lot anioła / J. Młynarski // *Gazeta Wyborcza*. – 1992. – № 259. – 3 listopada.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ Kłopoty z kopułą ciąg dalszy // *Życie Przemyskie*. – 1995. – № 44. – 4 października.

⁴² *Młynarski J.* Zdjęcie kopuły / J. Młynarski // *Gazeta Wyborcza*. – 1996. – № 99. – 26 kwietnia.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ *Delmanowicz D.* Koniec znoś czy prowokacja? / D. Delmanowicz // *Życie Przemyskie*. – 1996. – № 18. – 1 maja.

⁴⁶ Symbol tolerancji i zgodne współżycia // *Życie Przemyskie*. – 1996. – № 19. – 8 maja.

⁴⁷ Demontaż zgodny z prawem // *Życie Przemyskie*. – 1996. – № 28. – 10 lipca.

Не менш гостро представники влади та радикальні політики реагували на можливість відновлення могил вояків УПА та встановлення на них надгробків, які було зведено за сприяння родин та громадськості в місцевостях Люблінєць Новий, Люблінєць Старий, Верхрата, Монастир, Кальників, Грушовичі⁴⁸.

У жовтні 1994 р. на комунальному цвинтарі Грушович, що в гміні Стубно, встановлено пам'ятний знак воякам УПА з надписом українською мовою: “Слава героям УПА”. Під написом вміщено чотири таблиці з інформацією про чотири курені, які воювали на цих теренах. Роботи, пов'язані з будівництвом, виконали з недотриманням приписів влади. Протестували проти зведення меморіального об'єкта передусім польські комбатантські товариства, які наголошували на неприйнятності “встановлення в Польщі пам'ятників убивцям польського народу, до котрих, без сумніву, належать злочинні націоналістичні формації ОУН–УПА”⁴⁹. Для цих товариств пам'ятник був виявом українізації територій південно-східної Польщі: “У Грушовичах встановлено пам'ятник з антипольською пластичною формою та змістом написів, що недвозначно стверджують українськість цієї землі. Це чергова спроба українізації Перемиського воєводства”⁵⁰.

Ініціаторів спорудження знаків звинувачували у тому, що вони не провели консультацій щодо форми і змісту написів із воєводським Комітетом охорони пам'яті боїв і мучеництва в Перемишлі, а тому не діяли згідно з правом, а методом “доконаних фактів”, припускаючи, що простіше буде залегалізувати пам'ятник після будівництва, аніж старатися на початку⁵¹.

На думку польського соціолога Славоміра Лодзінського, для польських українців відбудова могил УПА та їх гідне вшанування були передусім спробою закрити епоху Другої світової війни. Пам'ятники споруджувало старше покоління українців, які відчували обов'язок віддати шану своїм близьким і ровесникам, вважали українських повстанців справжніми воїнами і намагалися зняти з них ярлики “терористів” і “вбивць”⁵². Такими акціями українці прагнули відновити історичну справедливість про УПА, котра була для них національно-визвольною армією, а її вояки, як і солдати АК, герої. Як слушно відзначив голова ОУП у 1990–1996 рр. Єжи Рейт: “Була переламана змова мовчання навколо місць української пам'яті. Польське середовище почуло від українців про їхні рани”⁵³.

Протести з польського боку були не лише словесними. У березні 1995 р. невідомі облили грушовицький пам'ятник фарбою, написавши антиукраїнські гасла⁵⁴. Історик Євген Місило, який на початку квітня відвідав цвинтар, зазначив: “Пам'ятник вояків УПА збезчещений, помазаний чорною фарбою. Відірвано і забрано одну металеву таблицю з назвою куреня “Залізняка”, саме того, що діяв на цій території. Фарбою обито й тризуб. Винуватців профанації досі не встановлено”⁵⁵.

⁴⁸ *Malikowski M.* Wybrane problemy stosunków polsko-ukraińskich. – S. 28.

⁴⁹ *Wilczak J.* Kamień niezgody / J. Wilczak // *Polityka*. – 1994. – № 50. – 10 grudnia.

⁵⁰ *Łodziński S.* Bitwy o pomniki i pamięć. Spory w okółmiejsu pamiętnień mniejszości narodowych w Polsce 1989 roku / S. Łodziński // *Opcje*. – 1997. – № 1 (16). – S. 93.

⁵¹ *Malikowski M.* Wybrane problemy stosunków polsko-ukraińskich. – S. 29.

⁵² *Łodziński S.* Bitwy o pomniki i pamięć. – S. 93.

⁵³ *Ibidem.*

⁵⁴ *Zdewastowan o pomnik // Życie Przemyskie*. – 1995. – № 14. – 5 kwietnia.

⁵⁵ *Карванська-Байляк А.* Україно, визнай / А. Карванська-Байляк. – Варшава, 2002. – С. 81.

У зв'язку з тим на сторінках тижневика “*Życie Przemyskie*” розгорілася дискусія. У листі до редакції голова Товариства пам'яті перемиських Орлят інженер Станіслав Жулкевич та керівник перемиського відділу Товариства увічнення пам'яті жертв злочинів українських націоналістів д-р Казимир Вальчак протестували проти того, щоб учасників українського повстанського руху називати вояками УПА. Вищезгадані товариства згуртували навколо себе активістів, погляди яких на польсько-українську історію були мішаниною етнонаціоналізму та антиукраїнських упереджень. Їх заклики з підкресленням польськості Перемишля мобілізували значну частину міщан проти української меншини⁵⁶. Коментуючи лист, професор Вроцлавського університету Едвард Петрашек обґрунтовував право українців на повстання проти польської влади, бо “українці стали громадянами Польщі не з власної волі”, тому вони мали право “боротися проти Польської держави за свободу і незалежність власної вітчизни – Галицької Русі та України – як у 1918–1919 роках, так і пізніше”⁵⁷. Не підтримуючи методів боротьби, проф. Едвард Петрашек вважав, що найкраще було б, якби українських повстанців ховали в межах кордонів України, де б не виникали різні асоціації і могили доглядали б належно.

Представники польських організацій та владних структур висловлювали різні думки, ставлення до українців у них було суперечливим. Голова перемиського Союзу комбатантів РП Генрик Бурдон вважав, наприклад, що не можна жити в забутті та ненависті, не можна всіх українців оцінювати за однією міркою. Проте відкриття пам'ятника УПА обурило поляка, спонукало до різких висловлювань: “УПА не була героїчною армією, лише ватагою вбивць, воювали вони не за Україну, а проти польського народу, мордували жінок та дітей, українське населення теж багато терпіло від УПА”⁵⁸. Офіційна польська влада, як, зрештою, і київська, займала у конфлікті нейтральну позицію. Тодішній перемиський воевода Зигмунд Цюпінський зазначав: “Часто комбатанти переносять славу УПА на всіх українців, та це не справедливо. Українське населення є чудовим, а оцінку УПА слід залишити історикам”⁵⁹.

Польський опір також зустріла ініціатива ексгумації та перепоховання останків вояків УПА, що загинули у містечку Бірча в січні 1946 р.⁶⁰ На початку 1990-х р. Анна Карванська-Байляк, дружина загиблого сотенного Дмитра Карванського, розпочала пошуки місця поховання. Могилу вояків віднайшли на присадибній ділянці Яна Ляшкевича. Господар висівав там конюшину та випасав корови. Коли в липні 1992 р. до Бірчі приїхав представник Анни Карванської-Байляк, директор Українського архіву у Варшаві Євген Місило, то власник поля вказав місце на ділянці, несподівано додавши: “Ось, тут лежать ті бандити...!”. Один зі сусідів відреагував ще упередженіше: “Гей, Ляшкевич! Що, старий бандерівець на “твою могилу” привіз з Америки молодого бандерівця? Ех, мав би я автомат, то б їх усіх...!”⁶¹. Ян Ляшкевич неприхильно поставився до пропозиції поставити

⁵⁶ *Zhurzhenko T.* The borderaspainandremedy: commemorating the Polish-Ukrainian conflict of 1918–1919 in Lviv and Przemysl / *T. Zhurzhenko* // *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*. – 2014. – Vol. 42. Is. 2. – P. 257.

⁵⁷ *Pietraszek E.* Korygowanie historii / *E. Pietraszek* // *Życie Przemyskie*. – 1995. – № 20. – 17 maja.

⁵⁸ *Wilczak J.* Kamień niezgody / *J. Wilczak* // *Polityka*. – 1994. – № 50. – 10 grudnia.

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ *В'ятрович В.* Історія з грифом “Секретно” / *В. В'ятрович*. – Львів, 2011. – С. 111.

⁶¹ *Карванська-Байляк А.* Україно, визнай. – С. 65.

хрест на місці поховань. Поляк, колишній член ОРМО (добровільного резерву громадянської міліції в ПНР), з іронією і цинізмом підкреслював, що там, де були закопані тіла повстанців, родило найкраще. Анна Карванська-Байляк розпочала майже дев'ятилітній процес переговорів з владою та громадськістю щодо перепоховання останків полеглих. Її проханням поховати воїнів у Перемишлі місцева адміністрація відмовила, мотивуючи тим, що ніхто з полеглих не народився і не проживав на момент смерті у Перемишлі, тому й не мав тут права на поховання. Іншою формальною перепороною справи став статус загиблих.

Проблему висвітлювали польська регіональна і загальнонаціональна преса та телебачення. Громадські слухання в Бірчі повністю опублікували в “Gazecie Wyborczej”. Жителі містечка висловилися за християнське перепоховання українських партизанів. Утім, майже кожен виступ супроводжували образливі репліки: “Це бандити. Палили дітей. Вбивали сокирами”⁶². Ситуацію намагався врятувати війт, закликавши громаду поховати вояків у Бірчі. Однак дехто не вгавав: “В Бірчі їх ховати?! Дітям животи розпорювали”⁶³. В результаті таємного голосування, більшість підтримала пропозицію вивезти останки вояків УПА з Бірчі і поховати їх в іншому місці.

Щоб домогтися згоди перепоховати бірчанських повстанців, пішло ще п'ять років. У 2000 році РОПБІМ РП без консультацій з українцями встановила дату і місце поховання. 7 липня 2000 р. у селі Пікуличі під Перемишлем на цвинтарі воїнів Армії УНР і УГА перепоховали останки 28 вояків із Бірчі та 19 тіл із села Лішня (розстріляних під час акції “Вісла” 1947 р.)⁶⁴. На хрестах зроблено напис: “Тут спочивають українські повстанці, полегли в боротьбі за самостійну Україну”. Однак і це не вгамувало окремих поляків: під час панахиди у Пікуличах до авторитетного отця-мітрата Стефана Дзюбини підійшла жінка, представилася журналісткою з телебачення і грубо запитала: “З якої банди були ті, котрих сьогодні ховаємо?”⁶⁵.

У 1994 р. голова ОУП подав у воєводське управління проект проведення Фестивалю української культури в Перемишлі – на території польсько-українського прикордоння⁶⁶. Воєводська та міська влада Перемишля спочатку неприхильно поставилися до такої ініціативи. Деякі громадські діячі наголошували, що фестиваль не варто проводити в цьому місті. Інші вважали, що його перенесення вчоргове могло “сприяти радикалізації антиукраїнських настроїв із лавиноподібними наслідками”⁶⁷.

Проте найбільшими противниками цих культурних заходів були кресові і комбатантські організації, які наприкінці травня 1995 р. надіслали лист-протест до маршалка Сенату та міністра культури з вимогою заборонити проведення фестивалю⁶⁸. Коли ж місцева влада остаточно вирішила дати дозвіл, патріотично-комбатантські

⁶² *Ostałowska L.* Postanowienie / L. Ostałowska // *Gazeta Wyborcza* – 1995. – № 84. – 8–9 kwietnia.

⁶³ *Ibidem.*

⁶⁴ *Szwic J.* Tablice niezgody / J. Szwic // *Życie Podkarpackie*. – 2004. – № 5. – 4 lutego.

⁶⁵ *Smolenski P.* Miało by cicho i spokojnie / P. Smoleński // *Gazeta Wyborcza*. – 2000. – № 205. – 2–3 września.

⁶⁶ XIV Festiwal Kultury Ukrainkiej – Przemyśl'95 // *Życie Przemyskie*. – 1995. – № 20. – 17 maja.

⁶⁷ *Kucharski M.* List do Wojewody Przemyskiego / M. Kucharski // *Życie Przemyskie*. – 1995. – № 20. – 17 maja.

⁶⁸ *Krzemień E.* Festiwal niepokojów / E. Krzemień // *Gazeta Wyborcza*. – 1995. – № 142. – 21 czerwca.

організації на розклеєних по місту плакатах назвали міністра культури РП, перемиського воєводу та президента міста агентами ОУН⁶⁹.

Найрадикальніші вдалися до актів вандалізму. 8 червня 1995 р. невідомі підпалили двері Українського народного дому в центрі міста та облили фарбою могилу отця Михайла Вербицького, автора музики до гімну України⁷⁰. Наступного дня у Перемишлі з'явилися плакати з гаслами: “Українці, геть із Польщі”, “Польща для поляків” та ін.⁷¹.

Коментуючи антиукраїнські написи, представники польських комбатантських середовищ твердили, що це українські провокації. Говорили, наприклад, що аналіз граматичних помилок у гаслах свідчив про те, що такі помилки могли зробити лише українці. Українці натомість відповідали: якби в написах і були помилки, то це було б майстерно виконаною польською провокацією і поготів⁷².

Багато поляків наголошувало, що українці в Польщі мають свої церкви, Народний дім (насправді лише у користуванні), громадські організації, проводять різноманітні урочистості. Провокаційні написи на Ринку, вибиття шиб в українській школі та підпал дверей Народного дому, – все це вчинки людей недалекоглядних. Одна літня жінка, читаючи написи на плакатах, сказала: “Колись шведи були нашими ворогами, а тепер ні. Ми повмираємо, а ви порозумієтесь”⁷³.

Однак Фестиваль української культури в Перемишлі таки відбувся. Виступи провідних українських митців, акторів (з-поміж них Богдана та Остапа Ступок), фольклорних колективів сприяли зближенню польської та української інтелігенції. Як слушно зауважив один із організаторів: “Забагато вогню як на один фестиваль”⁷⁴.

Не без конфліктів відбувся і 15-й Фестиваль української культури в 1997 р., оскільки президент Перемишля намагався заборонити його проведення в місті. Проте організатори, за підтримки київської та львівської влади, домоглися свого, фестиваль відбувся, серед його гостей були тодішній прем'єр-міністр Влодзімеж Цімошевіч та голова комісії Сейму у справах нацменшин Яцек Куронь. Газети писали, що, вітаючись із організаторами заходу, прем'єр не подав руки президентові Тадеушові Сівіцькому⁷⁵. У вітальному слові В. Цімошевіч виразив підтримку уряду для української меншини, підкреслив важливість права на окремішність та плекання власної культури.

Аналізуючи відносини поляків та українців у Надсянні, виділимо статтю Юрія Андруховича, опубліковану у 1999 р. в “Gazecie Wyborczej”. Український письменник переконував, що мешканці Перемишля найчастіше уявляли українця як “забігане створіння, одягнуте в китайський одяг, яке переважно розмовляло російською мовою”. Місцеві мешканці добре ставилися до українців, гору тут брав

⁶⁹ *Stępień S.* Nieudolność czy bagatelizowanie problemu? / *S. Stępień* // *Życie Przemyskie*. – 1995. – № 44. – 4 października.

⁷⁰ *Szwic J.* Festiwal o wenapięcia / *J.Szwic* // *Życie Przemyskie*. – 1995. – № 24. – 14 czerwca; *Prowokacje i lekcja nie tolerancji* // *Życie Przemyskie*. – 1995. – № 26. – 28 czerwca.

⁷¹ *Szwic J.* Festiwal o wenapięcia / *J.Szwic* // *Życie Przemyskie*. – 1995. – № 24. – 14 czerwca.

⁷² *Malikowski M.* Wybrane problemy stosunków polsko-ukraińskich. – S. 27.

⁷³ *Młynarski J.* Ukrainka pszczołka Maja / *J. Młynarski* // *Gazeta Wyborcza*. – 1995. – № 149. – 29 czerwca.

⁷⁴ *Szwic J.* Próba ognia / *J. Szwic* // *Życie Przemyskie*. – 1995. – № 27. – 5 lipca.

⁷⁵ *Młynarski J.* Festiwal ukraiński, polityka polska / *J. Młynarski* // *Gazeta Wyborcza*. – 1997. – № 150. – 30 czerwca.

торговельний інтерес. Близькість до кордону сприяла толерантності і згоді між обома народами. Навіть написи та реклама в місті й околицях були двомовними⁷⁶.

Певним відголосом конфліктів у Перемишлі залишалися посилені заходи безпеки під час масових урочистостей української громади. Наприклад, у 1994 р. під час святкування Водохреща на березі Сяну за участі греко- і римо-католицьких владик Івана Мартиняка та Юзефа Міхаліка процесію супроводжували численні патрульні автомобілі поліції⁷⁷. Відносини між сусідами, на думку місцевих поляків, слід було трактувати раціонально: “То світить сонце, то надходять хмари. На прикордонні так буде завжди”⁷⁸.

Події уже нового століття показали, що українські місця пам’яті в Польщі залишилися предметом суперечок, “каменем спотикання” в побудові національно-героїчної версії новітньої історії. В другій декаді XXI ст. грушовицький пам’ятник був осквернений вандалами в листопаді 2012 р. (з написами “Katy”, “Faszysty”, “Сволочи”), в березні та серпні 2014 р. членами польської профашистської організації “Фаланга” (“Смерть катам Волині і Донбасу”), травні 2015 р. (демонтовано таблиці, фарбою нанесено символ “Polska Walcząca”). Якщо ці акти містили сліди проросійської провокації, то повне руйнування пам’ятника 26 квітня 2017 р. відбулося за присутності війта гміни⁷⁹. Відсутність реакції зі сторони польської влади призвела до розпалювання нової “війни пам’ятників” між Україною та Польщею.

Слід зауважити, що в останні роки пам’ятко-охоронною діяльністю в Польщі активно займаються Об’єднання товариств депортованих українців “Закерзоння” (голова В. Середа), суспільно-культурні товариства “Надсяння”, “Лемківщина”, “Холмщина”, “Ярославщина”, Конгрес українців Холмщини і Підляшшя, які проводять наукові конференції, зеленосвяточні та першолистопадові походи на стрілецько-повстанські і козацькі могили (Пикуличі, Ланцут, Люблін), пісенно-мистецькі фестивалі, зустрічі-ватри (Ждині у Польщі, Монастирську на Тернопільщині, у Львові), видають історико-мемуарні книги (краєзнавчі нариси сіл, збірник “Ярославщина”, “Лемківський календар” та ін.).

Травматичні сторінки минулого та їх інтерпретація стояли на заваді виваженому розв’язанню проблем, пов’язаних із культурно-релігійним життям української громади в Польщі. Але й українці в Україні теж не змогли вибратися з тенет упереджень і виробити формулу примирення зі своїми західними сусідами щодо важливого польського місця пам’яті – військового меморіалу на Личаківському цвинтарі. Величний військовий некрополь збудовано у 1920–1930-х рр. для поховань учасників протистояння за Львів 1–22 листопада 1918 р., українсько-польської війни 1918–1919 рр. і спільної польсько-української боротьби проти більшовиків у

⁷⁶ *Andruchowycz J. Trzy wątki bez zakończenia / J. Andruchowycz // GazetaWyborcza. – 1999. – № 96. – 24–25 kwietnia.*

⁷⁷ *Lentowicz Z. Premyski Jordan / Z. Lentowicz // Rzeczpospolita. – 1994. – № 16. – 20 stycznia.*

⁷⁸ *Wilczak J. Duch i materia / J. Wilczak // Polityka. – 1991. – № 23. – 8 czerwca.*

⁷⁹ У Польщі за присутності представника влади розібрали пам’ятник воїнам УПА. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/28454369.html>.

1920 р., а також полеглих у боях і ветеранів, що померли протягом 1920–1939 рр.⁸⁰. У свідомості мешканців міжвоєнної Польщі та й в історичній пам'яті поляків загалом сформувався міф про “чин львівських орлят” – молодих гімназистів (серед похованих – 13-річний Антоній Петрикевич та 14-річний Єжи Бітшан), які зі зброєю в руках захищали рідне місто від ворогів⁸¹.

Під час Другої світової війни меморіал не зазнав значних руйнувань. Цвинтар почали цілеспрямовано і систематично руйнувати після війни⁸². Особливо знищили його 25 серпня 1971 р. танки і бульдозери, які проклали через могили автомобільну дорогу, навколо було збудовано цегляний мур. Наступні два десятиліття згадки про львівський цвинтар перебували під табу у Варшаві, Києві, а передусім – у Москві⁸³. Хоча у першолистопадові дні місцеві поляки продовжували приносити свічки під його мур.

Під кінець 1980-х рр. працівники краківської будівельної фірми “Енергополь” з директором Юзефом Бобровським, які монтували газопровід до Дашави, почали прибирати знищені львівські поховання. Під тиском польської громадськості в червні 1989 р. міністри культури і мистецтва ПНР і УРСР утворили Комісію з охорони, консервації та реконструкції могил на Личаківському цвинтарі. На її першому засіданні 16–17 травня 1989 р. у Львові обговорили питання зруйнованого цвинтаря Орлят. 1 листопада 1989 р. на розчищених від сміття полях відбули спільну панахиду і символічний акт поєднання поляків із українцями. На стрічці одного з вінків був напис: “Братам полякам – українці Львова”⁸⁴. Група української інтелігенції поклала квіти на польські гроби, а поляки – на могили Українських січових стрільців.

Польська сторона створила проект повернення меморіалу до “такого стану, в якому він перебував у 1939 р.”⁸⁵. У вересні 1991 р. ці пропозиції передали обласній і міській владі Львова. Міська рада не погодилася з польським проектом і, аргументуючи, зазначила: “Польські пропозиції не можуть бути прийняті до виконання як Пантеон, який несе в собі односторонній ідеологічний тягар, що висвітлює українсько-польські військові події 1918 року”⁸⁶. Влада Львова погодилася лише на впорядкування цього військового поля.

Через різні суспільно-політичні обставини у перші роки незалежності України не було поступу щодо концепції та форми майбутнього меморіалу. Лише польсько-українська угода від 21 березня 1994 р. “Про збереження місць пам'яті і поховання

⁸⁰ Харчук Х. Польський військовий меморіал на Личаківському цвинтарі / Х. Харчук // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / [гол. редкол. Я. Ісаєвич; упоряд. М. Литвин, І. Патер, І. Соляр]. – Львів, 2009. – Вип. 19: Західно-Українська Народна Республіка: до 90-річчя утворення. – С. 77; Najder Z. Polsko-ukraińskie asymetrie / Z.Najder // Rzeczpospolita. – 2001 – № 261. – 8 listopada.

⁸¹ Nicieja S. S. Lwowskie Orłęta. Czyn i legenda / S. S. Nicieja. – Warszawa: Iskry, 2009. – S. 60–76.

⁸² Brykowski R. Odbudowa cmentarza Obrońców Lwowa 1918–1920 / R. Brykowski // Rzeczpospolita. – 1992. – № 63. – 14–15 marca.

⁸³ Daniec M. Orłęta na zgodę / M. Daniec // Polityka. – 1999. – № 20. – 15 maja.

⁸⁴ Jędraszczyk K. Cmentarz czy Panteon? Konflikt wokół Cmentarza Orłąt lwowskich / K. Jędraszczyk. – Poznań: Instytut Wschodni UAM, 2004. – S.20.

⁸⁵ Brykowski R. Odbudowa cmentarza Obrońców Lwowa 1918–1920 / R. Brykowski // Rzeczpospolita. – 1992. – № 63. – 14–15 marca.

⁸⁶ Stańczyk T. Cmentarz tak, panteon nie / T. Stańczyk // Rzeczpospolita. – 1993. – № 200. – 27 sierpnia.

жертв війни та політичних репресій”⁸⁷, в якій сторони серед іншого зобов’язалися сприяти “влаштуванню місць пам’яті і поховання” та вільному доступу до них, пришвидшила переговорний процес.

У грудні 1994 р. підписано порозуміння між Радою охорони пам’яті боротьби і мучеництва РП (РОПБіМ) і львівською владою щодо реконструкції цвинтаря. Згідно з документом, польська сторона мала розпочати її навесні 1995 р., а за основу відбудови взяти вигляд некрополя від 1939 р. Водночас у Перемишлі розгорівся скандал навколо пам’ятника УПА в селі Грушовичі та могили українських повстанців у селі Бірча. Польські журналісти припускали, що ставлення місцевої влади Перемишля до українських могил певною мірою зрівноважувало ставлення львівської влади до цвинтаря Орлят⁸⁸. У грудні 1995 р. Львівська міська рада заборонила проводити будь-які роботи на території некрополя. У листопаді 1996 р. українська сторона не прийняла пропонування поляками план 1-го етапу реконструкції⁸⁹. На початку червня 1997 р. Комісія військових поховань міської ради Львова прийняла рішення демонтувати плити з антиукраїнськими написами⁹⁰. Покликаючись на це рішення, директор Личаківського цвинтаря Ігор Гавришкевич в листі до голови польського Товариства опіки над військовими гробами Євгеніуша Цидзика вимагав впродовж двох місяців забрати з цвинтаря усі надмогильні плити з написами “Оборонець Львова” й “Оборонець східних кресів”⁹¹.

Після консультацій та дискусій представників влади, політиків і вчених, тиску найвищих осіб Польщі й України 25 червня 1997 р. у Львові підписано протокол намірів обох сторін. У серпні цього ж року Польща представила цілісний план реставрації кладовища, на його території розпочалися ексгумаційні роботи⁹².

25 липня 1998 р. у Львові українська і польська делегації підписали протокол щодо впорядкування меморіалу Орлят⁹³. У вересні–жовтні 1998 р. переговорний процес ускладнили дії членів праворадикальної організації УНА–УНСО, які облили фарбою та пошкодили центральну плиту могили Невідомого солдата. На ній з’явилися грубі написи “Лайно” і “NO PL”⁹⁴. Такий вчинок засудили у столиці, а місцеві представники влади запевнили, що реконструкція цвинтаря відбуватиметься без перешкод. Вказані події збіглися в часі з приїздом до Львова відомого американського політолога Збігнева Бжезінського і наданням йому звання почесного

⁸⁷ Угода між Урядом України і Урядом Республіки Польща про збереження місць пам’яті і поховання жертв війни та політичних репресій від 21 березня 1994 р. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/616_014 [дата звернення 14.02.2013].

⁸⁸ *Jędraszczyk K.* Cmentarz czy Panteon? – S. 26.

⁸⁹ *Wilczak J.* Sława i niezgoda / J. Wilczak // *Polityka*. – 1997. – № 26. – 28 czerwca.

⁹⁰ *Archiwum Akt Nowych*. – Zespół 2346, Unia Wolności. – Sygn. 514. – Ministerstwo spraw zagranicznych RP. Departament Europy Wschodniej. Informacja na temat spornych zagadnień w stosunkach polsko-ukraińskich. Warszawa, 26.06.2000 r.

⁹¹ *Zdjąćnapisy // GazetaWyborcza*. – 1997. – № 136. – 13 czerwca.

⁹² *Archiwum Akt Nowych*. – Zespół 2346, Unia Wolności. – Sygn. 514. – Ministerstwo spraw zagranicznych RP. Departament Europy Wschodniej. Informacja na temat spornych zagadnień w stosunkach polsko-ukraińskich. Warszawa, 26.06.2000 r.

⁹³ *Chodkiewicz A.* Traktat polsko-ukraiński a położenie mniejszości polskiej na Ukrainie. Aneks 1 / A. Chodkiewicz // *Biuletyn Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego. Badania Ukrainoznawcze*. – 1998. – № 4. – S. 60–61.

⁹⁴ *Jędraszczyk K.* Cmentarz czy Panteon? – S. 32.

громадянина міста. У промові Збігнев Бжезінський не оминув увагою проблеми польсько-української боротьби за Львів у 1918 р., сказавши: “Мій батько походив із Галичини. У 1918-му він воював за це місто, котре називав Львовом. Але коли я був хлопцем, то він мені говорив, що це була братовбивча війна і з неї скористали інші”⁹⁵. На конференції про роль України і Польщі у процесі європейської інтеграції, яка відбулася одразу після присвоєння Збігневу Бжезінському звання, тема збезпечення польських могил теж звучала. Більшість учасників з обох країн говорила, що такі дії – це провокація третьої держави. На запитання журналістів, про яку державу йдеться, Збігнев Бжезінський дотепно відповів, що це точно не Аргентина⁹⁶. Вважалося, що за суперечками стоїть російська розвідка. Водночас профанацію польських могил осудило Об’єднання українців у Польщі.

Для польської сторони угода від 25 липня 1998 р. стала вихідним пунктом для реалізації плану реконструкції цвинтаря Орлят. В інформативних зведеннях Департаменту Східної Європи Міністерства закордонних справ Республіки Польща йшлося про необхідність відстоювати засади цього порозуміння⁹⁷. Виконуючи рішення липневої угоди, голова РОПБІМ Анджей Пшевознік наказав зняти напис на головній плиті меморіалу (“Невідомим героям, полеглим під час оборони Львова і південно-східних кресів”), а також таблички на індивідуальних могилах із написами “Невідомим оборонцям Львова”⁹⁸. Голос у цій справі взяли і польські комбатанти. Зокрема, громадська структура “Порозуміння комбатантських і незалежницьких організацій” висловила спротив “систематичному порушенню українською стороною постанов липневої угоди”, яке мало на меті “позбавити цей некрополь елементів польськості”⁹⁹.

Львівська влада змінила текст напису на плиті, зробивши граматичну помилку (“Nieznanym polskim wojacom poległym w wojnie polsko-ukraińskiej”¹⁰⁰). Коли у травні 1999 р. президенти Леонід Кучма й Александер Квасневський поклали квіти до меморіалу, польські журналісти звернули на це увагу Президентові Польщі, який висловив сподівання, що до наступного дня цю помилку виправлять. Наступного ранку дирекція Личаківського цвинтаря це зробила¹⁰¹. Роботи тут були припинені до підписання нової угоди.

Влітку 2000 р. Леонід Кучма дав вказівку Кабінету Міністрів України остаточно вирішити проблему польського цвинтаря. 3 серпня 2000 р. генеральний секретар РОПБІМ Анджей Пшевознік і заступник міністра закордонних справ України Петро

⁹⁵ Цит. за: *Bosacki M. Z grzyty i plamy / M. Bosacki // Gazeta Wyborcza. – 1998. – № 225. – 25 września.*

⁹⁶ *Bosacki M. Poco pytaacie o Orleta? / M. Bosacki // Gazeta Wyborcza. – 1998. – № 227. – 28 września.*

⁹⁷ *Archiwum Akt Nowych. – Zespół 2346, Unia Wolności. – Sygn. 439. – Najważniejsze kontakty ze Wschodem – Rosja – Ministerstwo spraw zagranicznych RP. Departament Europy Wschodniej. Materiał informacyjny dotyczący Ukrainy. Warszawa, 29.11.1998 r.; Archiwum Akt Nowych. – Zespół 2346, Unia Wolności. – Sygn. 514. – Ministerstwo spraw zagranicznych RP.*

⁹⁸ *Archiwum Akt Nowych. – Zespół 2346, Unia Wolności. – Sygn. 772. – Dziennik internetowy PAP – Świat, Warszawa, 25–11–1998. – Przewoźnik: na Cmentarzu Orłąt zdjęto kontrowersyjne tablice.*

⁹⁹ *Archiwum Akt Nowych. – Zespół 2346, Unia Wolności. – Sygn. 772. – Dziennik internetowy PAP – Kraj, Warszawa, 27–11–1998. – Polscy kombataneci w sprawie Cmentarza Orłąt we Lwowie.*

¹⁰⁰ *Jeromin A. Pokój lwowski / A. Jeromin, W. Radziwinowicz // Gazeta Wyborcza. – 2005. – № 136. – 14 czerwca.*

¹⁰¹ *Стецюк В. Зустріч Президентів країн Центральної Європи у Львові / В. Стецюк. – Режим доступу: <http://www.brama.com/news/press/990517lvu.html> [дата звернення 24.03.2015].*

Сардачук підписали у Варшаві протокол, який регулював остаточний варіант реконструкції цвинтаря Орлят та оформлення могил перепохованих останків із Бірчі й Лішні на Пікулицькому цвинтарі в Польщі. Після тривалої дискусії українська сторона погодилася на польські пропозиції: таблицю на могилі Невідомого солдата з написом “Невідомим польським воїнам, полеглим за незалежність Республіки Польща 1918–1920 роках” і пам’ятники французьким піхотинцям та американським пілотам з історичними написами польською мовою¹⁰². Питання встановлення фігур левів перед тріумфальною аркою та брами в західній частині цвинтаря залишилося предметом подальших переговорів. На початку вересня Львівська міська рада, очолювана Василем Куйбідю, ухвалила цей протокол (ухвала № 770 від 4 вересня 2000 р.), проте із певними змінами. Депутати не погодилися на слово “незалежність”, ані на пам’ятні знаки американцям і французам. Окрім того, висунули ультиматум: якщо до 1 жовтня польська фірма “Енергополь” не закінчить робіт і не відбудеться відкриття меморіалу, то її замінять українські компанії. Польська сторона, висловивши протест, наполягала на тому, щоби вилучити цвинтар з-під юрисдикції міської ради Львова.

За тиждень після ухвали Львівської міської ради голова РОПБіМ Анджей Пшевознік публічно заявив, що нелегально встановлені пам’ятники на місцях поховань воїнів УПА в Польщі мусять бути ліквідовані. Він запевняв, що це не відповідь українській стороні, а буква закону. Секретар ОУП Петро Тима натомість вказував, що “ще в 1997 р. комісія Сейму, яка займалася питаннями національних меншин, отримала повний перелік місць української цивільної і військової пам’яті. І лише в 2000-му цю справу витягли, щоби вказати українцям на їхнє місце”¹⁰³.

Під кінець жовтня 2001 р. представники львівської влади почали заявляти про недотримання поляками умов порозуміння. Секретар міської ради Василь Білоус зазначав, що на могилі Невідомого солдата встановлено “меч-щербець”, який в українців асоціюється із захопленням Києва Болеславом Хоробрим. Анджей Пшевознік відповідав, що це “хрест, стилізований під меч”¹⁰⁴. Заплановане на листопад 2001 р. відкриття військового меморіалу не відбулося, бо польська сторона не прийняла українських пропозицій (запропоновано напис “полеглим во славу Польщі”¹⁰⁵) і наполягала на формулюванні “за незалежність Польщі”. 13 грудня 2001 р., під час засідання Консультативного комітету Президентів України та Польщі в Києві, секретар РОПБіМ Анджей Пшевознік та голова Державної міжвідомчої комісії з питань вшанування жертв війни і політичних репресій Валерій Череп підписали протокол порозуміння щодо меморіалу. Він передбачав повернення на кладовище пам’ятників піхотинцям і пілотам із написами: “Французам, полеглим у боротьбі

¹⁰²Протокол українсько-польських переговорів щодо завершення впорядкування польських військових поховань 1918–1919 років на Личаківському цвинтарі у м. Львові та впорядкування нових могил на українському військовому цвинтарі у Пікуличах // *Карванська-Байляк А. Україно, визнай / А. Карванська-Байляк. – Варшава, 2002. – С. 228–229.*

¹⁰³*Smoleński P. Groby, groźby i głupstwa. Rozmowa z sekretarzem Związku Ukraińców w Polsce Piotrem Tymą / P. Smoleński, P. Tyma // GazetaWyborcza. – 2000. – № 256. – 2 listopada.*

¹⁰⁴*Ibidem.*

¹⁰⁵*Стеців Г. Дебати довкола питання про відкриття військового польського цвинтаря у Львові / Г. Стеців. – Режим доступу: [http://www.ukraine-poland.com/u/publicystyka/publicystyka.php?id=&dzial=policyka\[дата звернення18.05.2011\]](http://www.ukraine-poland.com/u/publicystyka/publicystyka.php?id=&dzial=policyka[дата звернення18.05.2011]).*

за Польщу в 1919–1920 роках” й “Американцям, полеглим у боротьбі за Польщу в 1919–1920 роках”. Польська сторона запропонувала таку версію напису на центральній плиті: “Невідомим солдатам, героїчно полеглим у боротьбі за Польщу”¹⁰⁶. Після переговорів спільна польсько-українська комісія узгодила дату офіційного відкриття цвинтаря – 20 лютого 2002 року. Польська громадськість готувалася до відкриття. Президент Александер Квасневський висловлював сподівання, що меморіал відкриють у перші тижні 2002 р.¹⁰⁷. Це рішення мала схвалити ще Львівська міська рада. Навесні 2002 р. українська влада перенесла відкриття на травень. Міністр закордонних справ України Анатолій Зленко пояснював таке зволікання парламентськими виборами в Україні. Коментуючи його заяву, Президент Польщі говорив, що особисто для нього принизливо вкотре говорити про “ймовірну, а не остаточну дату відкриття цвинтаря Орлят”¹⁰⁸.

У травні 2002 р. під керівництвом новообраного мера Любомира Буняка в міській раді Львова знову відновилися дебати. Напередодні рада отримала листа від ОУП із проханням “виявити зваженість у прийнятті рішення про відкриття Польського військового цвинтаря, пам’ятаючи, що від цього залежатиме збереження позитивного образу України й доля українських євроінтеграційних устремлінь”¹⁰⁹. Голова ОУП Мирон Кертчак наводив приклади принципової позиції польських офіційних осіб під час вшанування місць пам’яті “борців за волю України періоду 1918–1920 років та національно-визвольних змагань у 40-х роках”, які, “незважаючи на протести окремих радикальних середовищ, уміють виконувати взяті на себе зобов’язання”.

Під час сесії мер Любомир Буняк переконував депутатів прийняти компромісне рішення, раніше узгоджене між Києвом і Варшавою. Він зачитав список українських військових поховань у Польщі, що їх дозволила впорядкувати польська влада. На цих меморіалах були написи: “Полеглим за волю України”, “Слава героям”¹¹⁰. Під час дебатів міську раду пікетували радикальні організації і виголошували на телекамери гасла про те, що відкриття меморіалу – це зрада, ганьба, ляпас українцям¹¹¹. Депутати також протестували зі словами: “Полегли за Польщу у Львові – це зрада!”, “Скільки разів будемо згинати шию, бо так захотілося полякам?”¹¹². Найбільша дискусія точилася довкола слова “героїчно” в написі “Невідомим воїнам, героїчно полеглим у боротьбі за Польщу в 1918–1919 роках” (“Nieznany żołnierzom bohatersko poległym za Polskę w latach 1919–1920”). На думку депутатів, цей напис разом із довоєнними фігурами левів та пам’ятниками американським

¹⁰⁶ *Jędraszczyk K.* Cmentarz czy Panteon? – S. 58.

¹⁰⁷ *Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej Aleksander Kwaśniewski.* Przemowienia. Listy. Wywiady. 2001 rok. Wybór / A. Kwaśniewski. – Warszawa, 2002. – S. 525.

¹⁰⁸ *Артушевська Т.* Монументальний візит Анатолія Зленка / Т. Артушевська // Поступ. – 2002. – № 38. – 19–20 березня.

¹⁰⁹ Звернення Об’єднання українців у Польщі до депутатів Львівської міської ради 14. 05. 2002 р. – Режим доступу: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/zuwp1405.htm> [дата звернення 18.05.2011].

¹¹⁰ *Харченко О.* ...А Любомир Буняк відмовчується / О. Харченко // Високий замок. – 2002. – № 112. – 21 травня.

¹¹¹ *Wojciechowski M.* Agitacja a przeczepca / M. Wojciechowski // *Gazeta Wyborcza.* – 2002. – № 194. – 21 sierpnia.

¹¹² *Konflikt o Cmentarz Orłat // Gazeta Wyborcza.* – 2002. – № 119. – 23 maja.

пілотам і французьким піхотинцям перетворить меморіал на “Пантеон польської зброї”: “Напис, пропонований поляками, заторкує наші почуття. Польща пропонує нам конфронтацію, а не компроміс. Що ми скажемо своїм дітям, які прийдуть на цвинтар і запитають: із ким так героїчно воювали поляки? Чи маємо їм казати, що поляки героїчно вбивали ваших прадідів, і тому ми ставимо їм пам’ятники?”¹¹³. Депутати не підтримали київського порозуміння, але запевнили, що протест проти окремих деталей меморіалу не означав, що міська рада цілком заперечує відкриття кладовища¹¹⁴. Міський голова, як і депутати, хотів, щоб урочисте відкриття відбулося 21 травня. Остаточне рішення в цій справі мав прийняти Президент Польщі.

Після рішення Львівської міської ради Александр Квасневський заявив, що воно “ґрунтується на фальшивих упередженнях, бо польська влада ніколи не мала намірів відтворювати історичні поділи і посягати на гідність українського народу”¹¹⁵. Така ухвала було незрозумілою з огляду на зусилля, яких він особисто докладав до польсько-українського примирення і налагодження стратегічного партнерства з Україною. Щобільше, це рішення обурило польського президента, тому він ствердив, що “немає умов, аби гідно, спокійно і зосереджено відкрити 21 травня цвинтар львівських Орлят”.

На повідомлення зі Львова відреагувала й київська влада. Міністерство закордонних справ заявило, що вся вина за зрив урочистої церемонії відкриття Цвинтаря лежить на львівських депутатах: “Певні сили в міській раді і окремі громадські діячі зайняли позицію, котра не бере до уваги українських державних інтересів”¹¹⁶. Президент України Леонід Кучма вибачився за цей прикрий інцидент, а голова Львівської облдержадміністрації Мирон Янків різко засудив дії Львівської міськради, яка фактично зірвала візит польського та українського президентів до Львова¹¹⁷.

Наступна сесія Львівської міської ради, 30 травня 2002 р, також супроводжувалася пікетами радикалів, які тримали транспаранти із гаслами: “Полеглим потрібна молитва, а не меч на могилі”, “Військовим похованням – так, польському пантеону – ні!”¹¹⁸ та ін. Звинувачували також начальника відділу зовнішніх зв’язків міської ради Тараса Возняка у “підспівуванні панові Пшевозняку”¹¹⁹. Після дискусій Львівська міська рада прийняла ще одну ухвалу “Про відкриття меморіалу воїнам УГА, полеглим в обороні Львова у 1918–1919 роках, та Польських військових поховань 1918–1919 років на території музею “Личаківський цвинтар””. Згідно з документом, дата спільного відкриття обох меморіалів за участю президентів України та Польщі мала бути встановлена на підставі розширених консультацій з обов’язковою присутністю уповноважених представників Львівської міської ради,

¹¹³ *Wojciechowski M.* Lwów: nietak / M. Wojciechowski // *Gazeta Wyborcza*. – 2002. – № 114. – 17 maja.

¹¹⁴ *Biłous W.* Bez symboli militaryzmu / W. Biłous // *Rzeczpospolita*. – 2002. – № 114. – 17 maja.

¹¹⁵ *Kwaśniewski A.* Oświadczenie Prezydenta RP w sprawie Cmentarza Orłąt lwowskich. Warszawa, 17 maja 2002 roku / A. Kwaśniewski // Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej Aleksander Kwaśniewski. Przemowienia. Listy. Wywiady. Styczeń–czerwiec 2002 r. Wybór. – Warszawa, 2002. – S. 349.

¹¹⁶ Konflikt o Cmentarz Orłąt // *Gazeta Wyborcza*. – 2002. – № 119. – 23 maja.

¹¹⁷ *Харченко О.* ...А Любомир Буняк відмовчується / О. Харченко // *Високий замок*. – 2002. – № 112. – 21 травня.

¹¹⁸ *Федів Л.* Бійців польської і галицької армій вшановуватимуть разом / Л. Федів // *Високий замок*. – 2002. – № 122. – 1 червня.

¹¹⁹ *Харченко О.* ...А Любомир Буняк відмовчується / О. Харченко // *Високий замок*. – 2002. – № 112. – 21 травня.

Державної міжвідомчої комісії у справах увічнення пам'яті жертв війни та політичних репресій і Ради охорони пам'яті боїв та мучеництва РП. Вони повинні були закінчитися не пізніше 31 липня 2002 р., після цього виконавчий комітет Львівської міської ради мав призначити дату відкриття цвинтаря. “Розширені консультації” між представниками Львова, Києва та Варшави полягали в тому, щоб пояснити зацікавленим сторонам попереднє рішення міської ради, за яким депутати не погодилися на зміни в написах на могилах¹²⁰.

Два наступні роки не принесли поступу в питанні відкриття меморіалу. Польська сторона, погодившись піти на певні поступки (забрати слово “героїчно” з напису на центральній плиті), вимагала: або відкриття повністю відреставрованого цвинтаря, або ніякого.

Личаківський військовий некрополь завжди формував у польському суспільстві сильні “патріотичні емоції”¹²¹. У посткомуністичній Польщі вийшло багато публікацій, присвячених “кресам”; свобода призвела до появи листів і досліджень, які “відробляли” заборонену довгий час “глюорифікацію польського чину”¹²² на Сході. У публіцистиці постійно з'являлися полоноцентричні мотиви про вільнюські чи львівські кладовища, польське мистецтво, переслідування, заслання, католицьку віру тощо. Львівський цвинтар належав до найважливіших символів Другої Речі Посполитої, оскільки однією з національних легенд міжвоєнного часу був образ “дітей з карабінами в руках та оборони кресової столиці”¹²³. Після демократичних змін у суспільстві питання реконструкції і нового відкриття меморіалу стало справою честі всього суспільства й усіх польських урядів¹²⁴.

Іншим результатом такої ностальгії були побоювання, насамперед серед старших українців, з приводу мрії поляків повернути Львів Польщі. Польський дослідник Станіслав Ніцея вважав, що такі надії в поляків, якщо ще жили, то лише в дуже вузькому колі осіб найстаршого покоління, які не змирилися з вигнанням. Натомість для наступних поколінь це вже не було настільки актуальним. А якщо польські земляцтва і плекали якісь мрії про Львів, то передусім про місто на зразок Страсбурга, де між собою примирилися німці та французи. Щодо відбудови цвинтаря Орлят, то історик розумів, що частина українців могла мати щодо цього побоювання. Проте, “коли в майбутньому поряд із польським меморіалом з'являться могили Січових стрільців, коли польські підручники і книги почнуть інформувати про смерть живих людей і з українського боку, тоді все почне змінюватися”¹²⁵.

У дискусії навколо меморіалу Орлят брало участь багато польських громадських діячів і політиків. У червні 1997 р. в “Gazecie Wyborczej” вийшла стаття Яцека Куроня, присвячена історичним польсько-українським суперечкам, зокрема

¹²⁰ Харченко О. ...А Любомир Буняк відмовчується...

¹²¹ Nicieja S. Wielkim ludziom w dzięczna Ojczyzna / S. Nicieja // Rzeczpospolita. – 1993. – № 255. – 30 października – 1 listopada.

¹²² Beauvois D. Mit “Kresów Wschodnich”, czyli jak mu położyć kres/ D. Beauvois // Polska myśl polityczna XIX i XX wieku. Polskie mity polityczne XIX i XX wieku / [pod red. W. Wrzesińskiego]. – Wrocław, 1994. – S. 94.

¹²³ Bruski J. J. Orłęta dla orłów / J. J. Bruski // Wprost. – 2002. – № 1007. – 17 marca.

¹²⁴ Czech M. Wstęp/ M. Czech // Wiele twarzy Ukrainy. Rozmawiali i przypisami opatrzyli Iza Chruślińska i Piotr Tyma. – Lublin, 2005. – S. 8.

¹²⁵ Urbanek M. Mit Lwowa. Rozmowa z prof. Stanisławem Nicieją, autorem książki “Łyczaków. Dzielnica za Styksem” / M. Urbanek, S. Nicieja // Polityka. – 1999. – № 22. – 29 maja.

і щодо реконструкції меморіалу. Автор вважав, що справжня трагедія польсько-українських відносин полягала в поширенні взаємних упереджень найбільше через міжпоколіннєвий переказ: кожне вносило свій вклад, розвивало та видозмінювало його. Проте Яцек Куронь переконував, що, незважаючи на відмінності в поглядах, людям має бути надане право “доглядати за гробами своїх загиблих та убитих. Ця правда є і залишиться суб’єктивною, але мусимо пильнувати, щоб епітафії шанували пам’ять померлих, а не заторкували почуття живих”¹²⁶.

Частина львівської влади та інтелігенції насторожено сприймала активізацію східної історико-меморіальної політики Польщі. Тому у багатьох питаннях Київ комунікував з Варшавою значно простіше, ніж Львів із Перемишлем. Справу львівського цвинтаря часто витлумачували як відображення польської пасивності щодо поховань вояків УПА (міський голова Львова Василь Куйбіда порівнював справу реконструкції цвинтаря Орлят із конфліктом довкола пам’ятника воїнам УПА в селі Грушовичі тоді Перемиського воєводства¹²⁷). Науковці та громадсько-політичні діячі вважали також критичним стан поховань старшин і козаків Армії УНР у Ланцуті, Каліші, Стшалкові та інших містах. Багато українців не могли пробачити полякам поведінки під час передачі перемиського костелу греко-католикам у 1991 р. Натомість мешканці Перемишля, аргументуючи, запитували: а що із цвинтарем Орлят?¹²⁸.

На думку Малгожати Данец з журналу “Polityka”, початок переговорів щодо відбудови меморіалу збігся з періодом напруги у відносинах між обома народами: “Саме тоді точився відомий спір за костел кармелітів... Тоді також у Перемиському воєводстві з’явилися нелегальні пам’ятники полеглим членам УПА. У цей час відкривалися римо-католицькі дієцезії в Україні, а на Волині вшановували місця бойового шляху 27-ї дивізії АК. Цвинтар Орлят перетворився на предмет торгу”¹²⁹. Натомість для українців символом польської нетолерантності виявилася справа могил УПА в польському селі Бірча. Ані депутати, ані громадськість не висловили згоди на гідне перепоховання останків бійців УПА, бо “не забули убивств, вчинених цією формацією та боялися повернення легенди УПА”.

Найбільший сплеск коментарів та публікацій у Польщі відбувся після сесії Львівської міської ради у травні 2002 р. Мера Любомира Буняка трактували як політичну фігуру, що підігрує крайньоправим організаціям¹³⁰. З іншого боку, регіональна газета “Tygodnik Zamojski” писала, що він “самотньо боронив пропозиції польської сторони”¹³¹. Багаторічний депутат від української меншини в польському Сеймі Мирослав Чех зауважив: “Я обурений рішенням депутатів міськради Львова. Воно немудре, недобре і зайвий раз хвилює президента Кваснєвського і поляків. Мені шкода президента, і я повністю його розумію. Президент Кваснєвський зробив багато для розвитку польсько-українських стосунків і для вступу України в

¹²⁶ Kuroń J. W pułapce historii / J. Kuroń // Gazeta Wyborcza. – 1997. – № 143. – 21–22 czerwca.

¹²⁷ Wilczak J. Sława i niezgoda / J. Wilczak // Polityka. – 1997. – № 26. – 28 czerwca.

¹²⁸ Кресло А. С. Польсько-українські стосунки й образ України у польській пресі (1991–2003) / А. С. Кресло. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2005. – С. 61; Szwic J. Tablice niezgody / J. Szwic // Życie Podkarpackie. – 2004. – № 5. – 4 lutego.

¹²⁹ Daniec M. Orłęta na zgodę / M. Daniec // Polityka. – 1999. – № 20. – 15 maja.

¹³⁰ Wojciechowski M. Agitacja przeczepcza / M. Wojciechowski // Gazeta Wyborcza. – 2002. – № 194. – 21 sierpnia.

¹³¹ Czubara K. Orłęta kością niezgody / K. Czubara // Tygodnik Zamojski. – 2002. – 22 maja.

європейській структури, а тепер зовсім не заслужено натрапив на таку протидію”¹³². Представник канцелярії Прем’єра РП Тадеуш Івінський вважав, що “Президент Квасневський висловлював проукраїнські погляди щодо акції “Вісла”, робив це в дусі поєднання між нашими народами. Польща була першою державою, яка визнала незалежність України, виступає за вступ України в НАТО і ЄС – і тому треба замислитися: чому з українського боку ми не одержуємо гідної відповіді?”¹³³.

Провину за затягування відкриття цвинтаря польська преса нерідко поклдала на лідера України Леоніда Кучму. Натомість Александер Квасневський загалом позитивно оцінював позицію свого українського колеги, проте звертав увагу на загальну ситуацію в Україні: “Там говорять про УПА як про армію, котра воювала за незалежність України. Це залягло в їх свідомості так глибоко, що дискусія з цього питання надзвичайно важка. І це позначається на питанні цвинтаря”¹³⁴. Іншою проблемою, що перешкождала діалогу з Польщею, Александер Квасневський вважав низький рівень історичної свідомості українців. У радянські часи відрив людини від історії був, на думку Президента Польщі, одним з елементів формування свідомості т. зв. “*homosovieticus*”. Тому дискусія про поєднання, про відновлення історичної правди мала б розпочатися з історичної освіти: “Це не стосується дітей, а лише політиків. ... Справа цвинтаря складна навіть для українських демократів. Вони безпорадні, бо їх не розуміє власний електорат. У зв’язку з цим ходять довкола, змінюють позицію, обіцяють – і не виконують обіцянок”¹³⁵. Лідер Польщі завжди публічно заявляв, що полякам потрібно в українських питаннях виявляти велике терпіння, розуміння, а інколи й великодушність.

Дискусії в польській пресі продемонстрували також й існування відмінних думок у різних середовищах. У найскладнішій ситуації, як вважалося, опинилися прихильники польсько-українського порозуміння. У “*Gazecie Wyborczej*” і “*Rzeczpospolitej*” публікували статті та коментарі, автори яких намагалися пояснити польській громадськості суспільно-політичну ситуацію в Україні. Члени Польсько-українського форуму Богуміла Бердыховська і Генрик Вуєц вважали, що у Львові існували нечисленні середовища, які докладали “усіх зусиль, щоб не допустити закінчення “цвинтарної епопеї”. Бо доки триватиме епопея, доти ті середовища зможуть видавати себе за “незламних оборонців національної гордості й інтересів””¹³⁶. Позитивним моментом подій навколо Личаківського цвинтаря, на думку авторів, була дискусія в українських (особливо львівських) засобах масової інформації на тему меморіалу та польсько-українських відносин: “Львівські ліберальні інтелектуали нарешті звернули увагу на проблеми, яких вони раніше не помічали або не надавали їм серйозного значення”. Таке обговорення мало фундаментальне значення, бо без внутрішньоукраїнської розмови про нещодавнє

¹³² Цит за: *Осадчук Б.* Компетентна відповідь на некомпетентну рецензію / Б. Осадчук // Політика і культура – 2002. – № 33. – 17–23 вересня.

¹³³ Там само.

¹³⁴ *Kwaśniewski A.* Wywiad dla „Gazety Wyborczej” (fragmenty). 5 lipca 2003 roku / A. Kwaśniewski // Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej Aleksander Kwaśniewski. Przemowienia. Listy. Wywiady. Lipiec–grudzień 2003 r. Wybór. – Warszawa, 2004. – S. 20.

¹³⁵ *Ibidem.*

¹³⁶ *Berdychowska B.* Nie opuszczajmy rąk / B. Berdychowska, H. Wujec // Rzeczpospolita. – 2002. – № 156 – 6–7 lipca.

польсько-українське минуле та майбутні відносини відкриття цвинтаря Орлят в атмосфері взаємоповаги виглядало неможливим.

Відзначимо і самокритичні відгуки, наприклад, співробітника Ягеллонського університету, спеціаліста з польсько-українських відносин 1920-х рр. Яна Яцека Бруського. На його думку, помилка польської сторони полягала в неналежному проведенні інформаційної кампанії в “підозрілому щодо польських намірів Львові”¹³⁷. Поляки постійно забували: те, що одна сторона вважала “кресовим посланням” (важливим завданням для добра інших), друга – сприймала як “польський імперіалізм”, називаючи польських захисників Східної Галичини “окупантами”, які поховали українські мрії про незалежність. Історик пропонував допомогти фінансово і технічно побудувати Меморіал українським воякам, полеглим у 1918–1919 роках, бо, можливо, “польські й українські ветерани, які гідно спочивають поряд, мають шанс поєднати живих”¹³⁸.

З іншого боку, звучали фрази про марність зусиль влади в налагодженні відносин з Україною і у спробах наблизити її до Європи. Для частини противників примирення рішення Львівської міської ради стало справжнім подарунком долі. Деякі організації та групи змогли “раціоналізувати свої антиукраїнські фобії і заклики дати собі спокій з Україною і українцями, бо насправді відомо, чого від них можна сподіватися”¹³⁹. Під час дискусій у пресі та інтернеті з’явилися заклики до зміни польської східної політики загалом. Згідно з ними, Польща протягом останньої декади даремно поглиблювала співпрацю з Україною, занедбуючи при цьому відносини з Росією. Тому вона втратила шанси, які ці відносини несли. Найвиразнішим речником такого погляду стала ліва (*narodowo-lewicowa*) газета “*Trybuna*”. Заступник головного редактора видання Марек Баранський переконував, що не Україна, а Росія робила Польщі жести до примирення, надавала докази власного прагнення до поєднання. Тим часом Україна, “без сумніву, урочисто приймала польського президента на кордонах областей, ... але більше нічого не робила”¹⁴⁰.

Проукраїнську позицію в цих дискусіях зайняв уродженець Львова Яцек Куронь, який був переконаним, що для більшості львівських депутатів справа полягала не в тому, “що там є невідповідні прикметники про незалежну Польщу чи “героїчно полеглих””. Справжньою причиною опору Львівської міської ради та частини містян був факт, що поляки примушували українців погодитися, “аби цей пантеон тріумфу польської зброї стояв у місті, яке вони (українці – *Л. Х.*) вважають серцем України, щоби пригадував їм про поразку 1918 року”¹⁴¹. Яцек Куронь звертав увагу на відсутність в Польщі пантеону тріумфу німецької чи російської зброї, бо Польща на таке б не погодилася. Крім того, українська сторона, на думку політика, почувалася незручно в цій дискусії, бо Польща для України була “великим політичним шансом по дорозі до Європи” й українці маневрували так, щоб якнайменше уразити Польщу та одночасно зберегти власну гідність. Стаття Яцека Куроня спричинила хвилю незадоволень, передусім у середовищі

¹³⁷ *Bruski J. J.* Orłęta dla orłów / J. J. Bruski // *Wprost*. – 2002. – № 1007. – 17 marca.

¹³⁸ *Ibidem*.

¹³⁹ *Berdychowska B.* Nie opuszczajmy rąk/ B. Berdychowska, H. Wujec // *Rzeczpospolita*. – 2002. – № 156 – 6–7 lipca.

¹⁴⁰ Цит. за: *Berdychowska B.* Nie opuszczajmy rąk/ B. Berdychowska, H. Wujec // *Rzeczpospolita*. – 2002. – № 156 – 6–7 lipca.

¹⁴¹ *Ibidem*.

Товариства шанувальників Львова і південно-східних кресів. Публіцист Анджей Павловський звинуватив Яцека Куроня в тенденційності висвітлення польсько-українських відносин і в тому, що останній вважав Львів українським містом¹⁴². Саме низкою старих історичних міфів і стереотипів, наприклад, “Львів і Східна Малопольща – одвічно польські землі”, “Українські націоналісти – вбивці польських професорів у 1941 році”, автор листа-відповіді намагався довести Яцекові Куроневі слухність польської позиції.

Не менш гострою була і внутрішньоукраїнська дискусія щодо Польського військового меморіалу. 17 червня 2002 р. група львівської інтелігенції (Антін Борковський, Тарас Возняк, Ярослав Грицак, Мирослав Маринович, Юрко Прохасько, Тарас Чорновіл, Роман Шуст, загалом 31 особа) оприлюднила відкритий лист до президентів України та Польщі, в якому закликало не поспішати з відкриттям меморіалів і дати змогу провести конструктивні переговори, “до яких були б залучені представники уряду України та Польщі, представники органів місцевого самоврядування Львова, фахові експерти – архітектори, мистецтвознавці, історики, представники різних громадських організацій”¹⁴³. Інтелектуали висловили переконання, що “неприязне ставлення частини львів’ян, яке іноді виливається у ксенофобські настрої, аж ніяк не репрезентує переконань більшості львівської громади, зацікавленої у всебічному розширенні контактів із зовнішнім світом, насамперед із Польщею та поляками, утвердженні доброго імені та кращих традицій свого міста, асоціює себе з гуманістичним спадком багатокультурної та віротерпимої Європи, до якої ми завжди належали і будемо належати”¹⁴⁴. Один із авторів листа, заступник головного редактора Незалежного культурологічного часопису “І” Андрій Павлишин пояснив необхідність його появи тим, що в Україні і Польщі люди більше поінформовані про позицію тієї частини львівської громади, котра не бажає йти на компроміси з польською стороною¹⁴⁵. Проте, на думку історика, серед громадян середнього віку і молоді такі настрої не домінували. Більшість підписантів звернення до президентів оприлюднили також заяву до львівської громади, в якій закликали до спільного діалогу щодо гідного впорядкування військових поховань на території Львова та України¹⁴⁶.

Натомість 19 червня 2002 р. почесні громадяни Львова громадський діяч Юрій Шухевич, науковці Ярослав Дашкевич та Олег Романів, композитор Микола Колеса, художник Володимир Патик і спортивний діяч Карло Мікльош та ін. оприлюднили звернення до президента Леоніда Кучми, в якому закликали “розглядати польські військові поховання часів Польсько-Української війни 1918–1919 років і Пантеон

¹⁴² Pawłowski A. W sprawie Cmentarza Orłąt i nie tylko / A. Pawłowski. – Режим доступу: <http://www.lwow.home.pl/kuron1.html> [дата звернення 09.03.2012].

¹⁴³ Звернення львівських інтелектуалів до президентів України та Польщі, 17.06.2002. – Режим доступу: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/appeal-kk.htm> [дата звернення 19.05.2011].

¹⁴⁴ Там само.

¹⁴⁵ Група львовських інтелектуалів просит президентів України и Польши не устанавливать новой даты открытия военных мемориалов во Львове. 17 июня 2002. – ИНТЕРФАКС-УКРАИНА. – Режим доступу: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/appeal-kk.htm> [дата звернення 19.05.2011].

¹⁴⁶ Звернення представників інтелектуальних та громадських середовищ Львова до громади міста 12 липня 2002. – Режим доступу: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/appeal-1207.htm> [дата звернення 19.05.2011].

Слави війська Польського на Личаківському цвинтарі у Львові як два окремі, незалежні комплекси, що несуть протилежні ідеологічні та моральні навантаження¹⁴⁷. При цьому висловили сподівання, що Леонід Кучма, відкриваючи Польські військові поховання і меморіал УГА, створить сприятливі умови для перенесення в майбутньому Пантеону Слави війська польського до Польщі. На вказану пропозицію скептично відреагував львівський політолог, депутат міськради Анатолій Романюк: “Я категорично не погоджуюся з точкою зору про необхідність віддачі полякам “їхнього”. Адже це не лише їхні гробівці, а й наші – львівські. У Львові жили представники різних народів, для яких ця земля була Батьківщиною”¹⁴⁸. Дещо іншу думку висловив редактор газети “Поступ” Орест Друль, вважаючи, що Львів незаслужено дістав ксенофобську славу: “А тим часом польський Пантеон на Личаківському цвинтарі стоїть...”. На його думку, семантика слова “героїчно” (у польському варіанті “bohatersko”) в обох мовах різна: “Bohatersko” може перекладатися не тільки як “героїчно”, а й як “мужньо”. Натомість в українській мові герой – не тільки сміливець, а й переможець. У цьому сенсі “мужньо” – більш лояльне слово, ніж “героїчно”¹⁴⁹.

21 червня 2002 р. покидаючи посаду начальника відділу міжнародних зв'язків Львівської міської ради Тарас Возняк несподівано заявив: “На моє глибоке переконання, ситуація з цвинтарем є не стільки українсько-польським конфліктом, скільки конфліктом внутрішньоукраїнським. В цьому конфлікті я обстоював право громади Львова на те, щоб не бути ізольованою від решти Європи. Я обстоював право і обов'язок львів'ян мати спільну позицію, яка, базуючись на моральних принципах, максимально відповідала би інтересові нашого міста і яка би дозволяла нашому місту на рівних брати участь у політичному житті України, регіону, континенту”¹⁵⁰. При цьому чиновник та політолог слушно зрозумував: “Як галичанин, як українець я не можу допустити, щоб у світі остаточно сформувався імідж України, як країни, яка не здатна знайти порозуміння зі своїми сусідами та виконати свої зобов'язання перед партнерами. Я не можу допустити, щоб було зведено нанівець роботу тисяч людей, які формують нову європейську Україну. Україна не має вибору: щоб позбутися нав'язливої опіки “великого брата” ми мусимо розв'язати усі суперечки і збудувати міцні стосунки з нашими західними сусідами”¹⁵¹.

На початку листопада 2002 р. в Українському католицькому університеті відбулася зустріч польських та українських інтелектуалів (Яцек Куронь, Мирослав Маринович, Богуміла Бердиховська, Ярослав Грицак, Тарас Возняк) і студентів за круглим столом під назвою: “Що робити з історією?”. Схвильовано говорив Яцек Куронь: “Ми майже один народ. То чому ж ми пролили стільки крові? Напевне,

¹⁴⁷ Почесні громадяни Львова запропонували Президенту України створити сприятливі умови для перенесення в майбутньому Пантеону Слави війська Польського у Львові на територію сучасної Польщі Львів, 19 червня 2002 року, Медіа Простір. – Режим доступу: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/m-pr1906.htm>[дата звернення 20.05.2011].

¹⁴⁸ Харченко О. Виклики для Львова. “Треба зруйнувати “мур” між польськими та українськими могилами” / О. Харченко // Високий замок. – 2002 – № 153. – 10 липня.

¹⁴⁹ Там само.

¹⁵⁰ Заява начальника відділу міжнародних зв'язків Львівської міської ради Тараса Возняка 21 червня 2002 р. – Режим доступу: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/zayava-vozn.htm>[дата звернення 20.05.2011].

¹⁵¹ Там само.

між нами є стільки ж близькості, скільки ненависті”¹⁵². Український дисидент Мирослав Маринович відповів, що на суперечку довкола цвинтаря Орлят сильно вплинула пам’ять про конфлікти 1930–1940-х років: “Люди говорять “Орлята”, але думають про УПА й АК, події на Волині, або про те, з чим зіткнулися українці у Львові перед Другою світовою війною”¹⁵³.

У громадсько-політичній дискусії взяли участь духовні лідери римо-католицької та греко-католицької громад – кардинали Мар’ян Яворський та Любомир Гузар. Коментуючи критичний стан справ, Глава УГКЦ назвав спротив Львівської міської ради прикладом українського страху: “З одного боку, є крикливий націоналізм, з іншого – рада не має людей такого формату, щоб місто їх послухало”¹⁵⁴. Щоби залагодити гострі внутрішньоукраїнські суперечки кардинал оприлюднив 20 червня 2002 р. пастирський лист, у якому закликав вірних у ширій християнській молитві “схилити голови над українськими і польськими могилами на Личаківському цвинтарі”¹⁵⁵. На початку липня 2002 р. Любомил Гузар та Мар’ян Яворський оприлюднили відкритий лист із закликом до всіх людей доброї волі допомогти у вирішенні незгоди, звернувши увагу на те, що “кожен, хто проливає кров за свою вітчизну заслуговує на повагу і пам’ять”¹⁵⁶. Кардинали висловили переконання, що польський меморіал і розташовані поряд могили воїнів УГА “можуть стати символами польсько-українського поєднання”¹⁵⁷.

1 листопада 2002 р. на Личаківському цвинтарі львівські римо- та греко-католики зі своїми духовними лідерами пройшли процесією до обох меморіалів і провели спільні молебні. Разом із львів’янами – громадськими діячами, науковцями, молоддю – молився і Яцек Куронь¹⁵⁸. Польський журналіст так описав спільний похід: “Ми несли запалені свічки, вінки і квіти. Український хор співав “Господи, помилуй”. Українці та поляки спільно поклонилися Січовим стрільцям, спільно віддали честь орлятам, спільно задумалися над могилами молодих солдатів обох народів, котрі полягли у братовбивчій боротьбі. Нарешті вдалося розірвати зачароване коло: з обіймів історії ми втекли в майбутнє”¹⁵⁹. Ідея спільного вшанування річниці українсько-польських боїв за Львів зародилася в колах львівської інтелігенції “наперекір закомплексованій міській раді і крикливим націоналістичним середовищам”. Ярослав Грицак, один з ініціаторів молебню, признався, що якби не ухвала міської ради Львова, то ідея спільної молитви не виникла б ніколи. На що журналіст “Gazety Wyborczej” зреагував так: “Тому сердечна подяка львівським депутатам за глупоту, націоналістам – за крики, а львів’янам – за серце і розум”.

¹⁵² *Wojciechowski M.* Tyle bliskości, ile nienawaści / *M. Wojciechowski // Gazeta Wyborcza.* – 2002. – № 256. – 2–3 listopada.

¹⁵³ *Ibidem.*

¹⁵⁴ *Nienawiść jak czkawka. Rozmowa Pawła Smoleńskiego z Kardynałem Liubomirem Huzarem / P. Smoleński, Kard. L. Huzar // Gazeta Wyborcza.* – 2002. – № 41. – 18 lutego.

¹⁵⁵ *Kardynał Liubomir Huzar. Mogiły niedoskonałości / Kard. Liubomir Huzar // Gazeta Wyborcza.* – 2002. – № 168. – 20–21 lipca.

¹⁵⁶ *Apel kardynałów // Gazeta Wyborcza.* – 2002. – № 168. – 20–21 lipca.

¹⁵⁷ *Ibidem.*

¹⁵⁸ *Wojciechowski M.* Tyle bliskości, ile nienawaści / *M. Wojciechowski // Gazeta Wyborcza.* – 2002. – № 256. – 2–3 listopada.

¹⁵⁹ *Wojciechowski M.* Uciekliśmy z objęć Historii / *M. Wojciechowski // Gazeta Wyborcza.* – 2002 r. – № 262. – 9–10 listopada.

Відтоді спільні молитви на військових меморіалах у Львові стали регулярними, об'єднуючи духовенство, інтелектуалів, урядових представників, пересічних громадян України та Польщі¹⁶⁰.

Український Майдан та його підтримка польським суспільством схиляли представників львівського політикуму до компромісу. 25 січня 2005 р. Віктор Ющенко у виступі в Раді Європи щиро подякував полякам за підтримку і запевнив, що сам звернеться до міської ради Львова аби змінити “теперішнє становище”¹⁶¹. Оптимізм українського президента поділяли й львівські депутати. Анатолій Романюк вважав, що з ініціативи Віктора Ющенка питання цвинтаря Орлят швидко вирішиться, адже після Помаранчевої революції ставлення українців до поляків значно покращилося, а противники польсько-українського компромісу залишилися безсилими¹⁶². Вважалося, що виборчі протести настільки “розтопили лід між поляками й українцями, що навіть найзатятішим націоналістам незручно буде виступати проти відкриття цвинтаря”¹⁶³. Крім того, Віктор Ющенко користувався великим авторитетом у Західній Україні, до його думки дослухалися¹⁶⁴.

Під час чергової зустрічі у травні 2005 р. польсько-українська комісія впрацювала компромісний варіант напису на плиті могили Невідомого солдата: “Тут спочиває польський солдат, який загинув за Батьківщину” (“Tu leży polski żołnierz poległy za Ojczyznę”). На сесії Львівської міської ради 19 травня 2005 р. більшість депутатів підтримала порозуміння з урядом Польщі щодо напису. Міська рада також погодилася на відновлення пам’ятників французьким піхотинцям та американським пілотам із написами “Полеглим у боротьбі за Польщу 1919–1920” (“Poległym w walce o Polskę 1919–1920”¹⁶⁵). Водночас рада прийняла звернення, в якому закликала польську сторону сприяти зведенню пам’ятник українцям села Павлокома, вбитих під час польської відплатної акції 1945 року.

На початку червня 2005 р. у Варшаві польські та українські урядовці порозумілися в питанні військового меморіалу, зокрема щодо таких пунктів: а) напис на центральній могилі: “Тут спочиває польський солдат, який загинув за Батьківщину”; б) на старі місця повернено пам’ятники американським пілотам і французьким піхотинцям; в) кам’яні фігури левів із щитами не повернено на некрополь¹⁶⁶.

¹⁶⁰ Терещук Г. Українсько-польське примирення на Личаківському цвинтарі у Львові / Г. Терещук. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24758140.html> [дата звернення 02.11.2012]; Терещук Г. Сучасні українці і поляки не винні за минуле – АнджейКунерт / Г. Терещук. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/25155451.html> [дата звернення 03.11.2013]; Возняк Т. Запрошуємо на українсько-польську молитву примирення / Т. Возняк. – Режим доступу: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/voznjak/5453606cd4206/> [дата звернення 02.11.2014].

¹⁶¹ Sołtyk R. Juszczenko: koniec sporu o Cmentarz Orłąt / R. Sołtyk, M. Wojciechowski // Gazeta Wyborcza. – 2005. – № 21. – 26 stycznia.

¹⁶² Lwów otworzy Orłęta // Gazeta Wyborcza. – 2005. – № 24. – 29–30 stycznia.

¹⁶³ Adamski Ł. Lwów klóci się o Cmentarz Orłąt / Ł. Adamski // Gazeta Wyborcza. – 2005. – № 133. – 10 czerwca.

¹⁶⁴ Lwów otworzy Orłęta // Gazeta Wyborcza. – 2005. – № 24. – 29–30 stycznia.

¹⁶⁵ Jeromin A. Cmentarz Orłąt wkrótce / A. Jeromin // Gazeta Wyborcza. – 2005. – № 116. – 20 maja.

¹⁶⁶ Adamski Ł. Jest zgoda na Orłęta / Ł. Adamski // Gazeta Wyborcza. – 2005. – № 130. – 7 czerwca.

Польсько-українська умова передбачала також, що відкриття цвинтаря відбудеться 24 червня за участю Віктора Ющенка та Александра Квасневського¹⁶⁷.

Після нетривалих дебатів у Львівській міській раді¹⁶⁸ депутати підтримали варшавські домовленості й проголосували за те, щоб перед входом на цвинтар Орлят та Меморіал воїнів УГА помістити двомовний напис: “Тут спочивають українські та польські воїни, які полягли у війні 1918–1919 років”¹⁶⁹ (“Tu spoczywają ukraińscy i polscy żołnierze, polegli w latach 1918–1919”¹⁷⁰).

Майже п’ятнадцятирічна цвинтарна епопея завершилася 24 червня 2005 р. у Львові, коли “в атмосфері радості і щирої симпатії полякам”¹⁷¹ Президенти Польщі та України урочисто відкрили Польський військовий меморіал та Меморіал воїнів УГА¹⁷². У промові Віктор Ющенко нагадав, що Польща – друг і стратегічний партнер України: “Варшава послідовно працює для того, щоби відкрити європейські двері для Києва. В об’єднаній Європі наші народи бачать себе разом”¹⁷³, додавши: “Я не сумніваюся: немає вільної України без вільної Польщі”. Віктор Ющенко згадав папу Івана Павла II, який, “як ніхто інший, розумів трагізм конфлікту між нашими народами і зробив дуже багато для того, щоби цей день настав”¹⁷⁴. Президент Александер Квасневський відповів: “Поляки й українці, подаємо один одному руки понад історією, подаємо понад могилами. Я переконаний, що в майбутнє ми йдемо разом!”¹⁷⁵.

Отже, “цвинтарні дискусії” засвідчили, що “немає чогось такого, як польський та український погляд” на міжнаціональні відносини¹⁷⁶. І в Польщі, і в Україні існували середовища, зацікавлені в розвитку та триванні цього конфлікту, але були й люди, які шукали виходу з цієї ситуації¹⁷⁷. У результаті перемогли прихильники порозуміння. В українському суспільстві справа Орлят стала “першою серйозною

¹⁶⁷ *Jestdecyzja // Życie Podkarpackie. – 2005 – № 24. – 15 czerwca.*

¹⁶⁸ *Jeromin A. Pokój lwowski / A. Jeromin, W. Radziwinowicz // Gazeta Wyborcza. – 2005. – № 136. – 14 czerwca; O Orłętach w poniedziałek // Gazeta Wyborcza. – 2005. – № 134. – 11–12 czerwca.*

¹⁶⁹ Ухвала Львівської міської ради № 2553 від 13.06.2005 “Про внесення змін до ухвали міської ради від 04.09.2000р. № 770 “Про завершення впорядкування польських поховань 1918–1919 рр. на території “Музею Личаківський цвинтар” в м. Львові” з врахуванням Протоколу зустрічі Уповноважених представників Президентів України та Республіки Польща”. – Режим доступу: [http://www8.city-adm.lviv.ua/inteam/uhvaly.nsf/\(SearchForWeb\)/9B68646F33634F72C2257031002EE95D?OpenDocument\[дата звернення 20.06.2013\]](http://www8.city-adm.lviv.ua/inteam/uhvaly.nsf/(SearchForWeb)/9B68646F33634F72C2257031002EE95D?OpenDocument[дата звернення 20.06.2013]).

¹⁷⁰ *O Orłętach w poniedziałek // Gazeta Wyborcza. – 2005. – № 134. – 11–12 czerwca.*

¹⁷¹ *Wojciechowski M. Akcja „Wisła” nadal dzieli / M. Wojciechowski // Gazeta Wyborcza. – 2007. – № 98. – 26 kwietnia.*

¹⁷² *Szwic J. „Tam gdzie lwowskie spią Orłęta” / J. Szwic // Życie Podkarpackie. – 2005 – № 26. – 29 czerwca.*

¹⁷³ *Juszczenko W. Oczyśćmy pamięć z fałszu / W. Juszczenko // Lwowskie spotkania. – Reprint wydania z 2005 r.*

¹⁷⁴ *Szwic J., „Tam gdzie lwowskie spią Orłęta” / J. Szwic // Życie Podkarpackie. – 2005. – № 26. – 29 czerwca.*

¹⁷⁵ *Kwaśniewski A. Wystąpienie podczas uroczystego otwarcia Cmentarza Orłąt Lwowskich. Lwow, 24 czerwca 2005 roku / A. Kwaśniewski / Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej Aleksander Kwaśniewski. Przemowienia. Listy. Wywiady. Lipiec–grudzień 2005 r. Wybór. – Warszawa, 2005. – S. 485.*

¹⁷⁶ *Wiele twarzy Ukrainy. Rozmowa z Jarosławem Hrycakiem / J. Hrycak, I. Chruślińska, P. Tyma // Wiele twarzy Ukrainy. Rozmawiali i przypisami opatrzyli Iza Chruślińska i Piotr Tyma. – Lublin, 2005. – S. 39.*

¹⁷⁷ *Nowakowski J. M. Brama pojednania / J. M. Nowakowski // Wprost. – 2005. – № 26. – 3 lipca.*

спробою частини громади окреслити власне ставлення до української історії, а не приймати позицію, накинуту урядом”¹⁷⁸.

Незважаючи на інформаційні приводи наступних років про необхідність демонтажу т. зв. “меча-щербця”¹⁷⁹ чи доцільність/абсурдність ідеї повернути кам’яних левів¹⁸⁰, для львів’ян і гостей міста польський та український військові меморіали на Личаківському цвинтарі поступово перетворюються на стійкий символ міжнародного поєднання на історичному ґрунті. І, на відміну від гострих суперечок про Другу світову війну, все рідше стають предметом політичних спекуляцій з обох боків.

Юридичний статус та сучасні проблеми депортованих українців з прикордоння у 1944–1951 років

Реалізація угод між Радою народних комісарів УРСР і Польським комітетом національного визволення від 9 вересня 1944 р.¹⁸¹ та між урядом СРСР і Тимчасовим урядом національної єдності Польської Республіки від 6 липня 1945 р.¹⁸² зумовила депортацію українського населення з Лемківщини, Надсяння, Холмщини і Підляшшя на територію Української РСР, натомість поляків і частково євреїв із західних областей УРСР – у Польщу. З формальної точки зору особи, які підпадали під депортацію до УРСР згідно Люблінської угоди, були польськими громадянами, а до Польщі – радянськими громадянами. У вищезазначеній липневій угоді 1945 р. визначено, що “Уряд Союзу Радянських Соціалістичних Республік погоджується визнати особами польської і жидівської національностей, які до 17 вересня 1939 р. мали польське громадянство, які живуть на території СРСР, право змінити громадянство СРСР згідно з висловленим бажанням і дозволити переселення на територію Польщі. Тимчасовий Уряд Національної Єдності Польської Речіпосполитої погоджується визнати особами російської, української, білоруської, русинської і

¹⁷⁸ Nowakowski J. M. Brama pojednania...

¹⁷⁹ Міжнародний скандал: у Львові можуть демонтувати польський меч-щербець. – Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?mizhnarodniy_skandal_u_lvovi_mozhut_demontuvati_polskiy_mechshherbets&objectId=1080487[дата звернення 02.01.2016]; Меч-щербець на Цвинтарі орлят у Львові хочуть замінити хрестом. – Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?michshherbets_na_tsvintari_orlyat_u_lvovi_hochut_zaminiti_hrestom&objectId=1289704[дата звернення 02.01.2016].

¹⁸⁰ Іваник М. Повернення левів: довкола цвинтаря Орлят знову суперечки / М. Іваник. – Режим доступу: <http://www.polukr.net/uk/blog/2015/12/cvyntrarorliat/>[дата звернення 02.01.2016].

¹⁸¹ Угода між Польським Комітетом Національного Визволення і Урядом Української Радянської Соціалістичної республіки у справі переселення українського населення з території Польщі до УРСР і польських громадян з території УРСР до Польщі. 9 вересня 1944, Люблін // Репатріація чи депортація. Переселення українців до УРСР. збірник документів за ред. Є. Місила. – Львів: Каменярь, 2007. – С. 39–43.

¹⁸² Лист Л. Райхмана з доданим текстом Угоди між Урядом СРСР і Тимчасовим Урядом Національної Єдності РП від 6 липня 1945 р. УРСР. 21 липня 1945, Москва // Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб / упор. З.Гайвонічек. – Варшава; Київ, 2000. – Т. 2: Переселення поляків та українців 1944–1946. – С. 424–432.

литовської національності право зміни польського громадянства згідно з висловленим ними бажаннями”¹⁸³.

За виконання угод на території Польщі та України відповідали апарат Головного уповноваженого уряду УРСР в Любліні на чолі з М. Підгорним та його заступники – Т. Кальненко, М. Ромащенко; Головний представник уряду УРСР у Луцьку А. Цоколя, його заступники – І. Гребченко, А. Могила¹⁸⁴, 11 та 18 районних уповноважених (відповідно у Польщі та Україні)¹⁸⁵. Їм допомагали радянські репресивно-каральні органи, зокрема НКВС, співробітники яких були призначені заступниками керівників комісій з переселення¹⁸⁶, районних уповноважених¹⁸⁷.

Районні уповноважені склали списки переселених, зокрема з представниками другої сторони, публікували офіційні повідомлення населення “про можливості і спосіб переселення”. Ці працівники також приймали заяви від тих, хто бажав переселитися, встановлювали час та місце їхнього збору. Разом із завою рекомендувалося подавати документи, які засвідчують національність. Згідно із виконавчою інструкцією “затвердження списків районними уповноваженими й представниками є достатнім для здійснення переселення осіб, вказаних у списках. В особливо складних випадках вимагалось затвердження списків евакуйованих головним уповноваженим і головним представником сторін”¹⁸⁸.

Під час “евакуації” населення зобов’язувалося вручити районному представнику або ж його заступнику паспорти та інші документи, що засвідчували їх особу, а натомість отримували – посвідку про переселення. На підставі списків та отриманих посвідок депортованих осіб пропускали через контрольно-пропускні пункти. Варто зауважити, що згідно з документами, “громадяни, переселені з Польщі до УРСР, після прибуття на місце поселення зобов’язані: у місцевостях, де є обов’язкова паспортизація протягом трьох днів з’явитися до міліції з метою отримання паспорта та інших документів і здійснення реєстрації. В інших місцевостях

¹⁸³ Угода між Тимчасовим Урядом Національної Єдності ПР і Урядом СРСР про право зміни радянського громадянства й переселення до Польщі осіб польської і жидівської національності, які живуть у СРСР, та право зміни польського громадянства й переселення до СРСР осіб білоруської, литовської, російської, русинської і української національності, які живуть на території Польщі // Репатріація чи депортація... – С. 125.

¹⁸⁴ Постанова № 1237/69 РНК УРСР і ЦК КП(б) У стосовно реалізації договору між Урядом УРСР і ПКНВ про евакуацію українського населення з території Польщі і польського населення з УРСР. 19 вересня 1944, Київ // Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття. – Т. 2: Переселення поляків та українців 1944–1946. – С. 152.

¹⁸⁵ Доповідна записка М. Хрущова Й. Сталіну про хід роботи щодо реалізації Люблінської угоди стосовно переселення українського населення з Польщі і польських громадян з УРСР. 27 листопада 1944, Київ // Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття. – Т. 2: Переселення поляків та українців 1944–1946. – С. 262.

¹⁸⁶ *Боляновський А.* Депортації як чинник впливу на розвиток українсько-польських відносин у 1944–45 рр. / *А. Боляновський* // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича. Вип. 2: Депортації 1944–1951. – Львів, 2007. – С. 56.

¹⁸⁷ Цепенда І. Українсько-польські відносини у 40–50-х роках ХХ століття: етнополітичний аналіз / І. Цепенда. – Київ, 2009. – С. 131.

¹⁸⁸ Виконавча інструкція до угоди від 9 вересня 1944 р., укладеної між ПКНВ і Урядом УРСР у справі переселення українського населення із Польщі й польських громадян з УРСР, вересень 1944 // Репатріація чи депортація... – С. 59.

з'явитися до сільської ради з метою вручення евакуаційної картки й здійснення реєстрації у списках населення. Сільські ради зобов'язані переслати посвідку на переселення органам міліції”¹⁸⁹.

Після перетину нового польсько-радянського кордону депортовані особи отримували паспорти громадян СРСР. Підписані угоди між УРСР та ПКНВ, а згодом урядом СРСР і Тимчасовим урядом національної єдності Польської Республіки не містили жодних додаткових умов щодо набуття чи зміни громадянства, тому і польські “репатріанти” (депортовані особи) “розглядалися як польські громадяни, а репатріація автоматично означала, що вони втрачали іноземне громадянство”¹⁹⁰. У Польщі статус депортованих осіб, так званих репатріантів, був окреслений не лише угодами з країнами звідки переселялися поляки, а й вперше юридично визначений у новому законі про польське громадянство, що був ухвалений в січні 1951 р. (замінював попередній закон від 1920 р.)¹⁹¹. Згідно з цим законом репатріація ставала підставою для набуття польського громадянства¹⁹². Однак ні у репатріаційних угодах, ні у законі про громадянство не було чіткого визначення поняття репатріанта; така неоднозначність становила труднощі для осіб-чужоземців, або ж тих, які приїхали на короткий термін до країни. Непорозуміння було виправлено у новому законі про громадянство в лютому 1962 р., де зазначалося, що “репатріантом є іноземцем польської національності чи походження, який прибув до Польщі із наміром тут оселитися назавжди, прагнучи отримати дозвіл компетентних польських органів”¹⁹³.

Депортовані українці, за винятком отриманих виплат за залишене майно у Польщі, не мали ніякого окремого статусу, чи соціальних пільг. Натомість у Німеччині наприкінці 1945 р. було створено Земельне управління у справах біженців, яке координувало процес розселення новоприбулих. 1950 р. Рада Європи у Страсбурзі висловила занепокоєння щодо стану німецьких біженців (депортованих), а 1957 р. через Фонд у справах переселення надала кредити в суму 3,6 млн доларів для будівництва житла¹⁹⁴. Після утворення у 1949 р. Федеративної Республіки Німеччина та введення нової валюти розпочалися системні зміни, зокрема 1949 р. було прийнято нове законодавство (1952 р. доповнено). У 1948 р. проведено грошову реформу у Західній Німеччині, зокрема задля виплати компенсації вигнанцям, біженцям,

¹⁸⁹ Виконавча інструкція до угоди від 9 вересня 1944 р., укладеної між ПКНВ і Урядом УРСР у справі переселення українського населення із Польщі й польських громадян з УРСР, вересень 1944 // Репатріація чи депортація... – С. 60.

¹⁹⁰ Łodziński S. Repatriacja osób narodowości polskiej lub pochodzenia polskiego w latach 1989–1997: problemy prawne i instytucjonalne / S. Łodziński // Biuro Studiów i Ekspertyz Kancelarii Sejmu. – Warszawa, 1998. – Nr. 586. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://biurosej.gov.pl/teksty/i-586.htm>

¹⁹¹ Janik T. Zagadnienia prawno-administracyjne uzyskania statusu repatrianta w warunkach polskiego systemu prawnego obowiązującego od 1944 do 1997 roku / T. Janik // Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa / pod. red. D. Malec, K. Baran, M. Mięka. – Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2011. – Tom 4. – S. 123

¹⁹² Ustawa z dnia 8 stycznia 1951 r. o obywatelstwie polskim // Dz.U. 1951 nr 4 poz. 25. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19510040025>

¹⁹³ Łodziński S. Repatriacja osób narodowości.... [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://biurosej.gov.pl/teksty/i-586.htm>

¹⁹⁴ The German Exodus. A selective study on the post-World War II expulsion of German populations and its effects / Edited by G. Beijer; Publications of the research group for European migration problems. – Dordrecht: Springer Science, Business Media Dordrecht, 1962. – Volume XII. – P. 22–23

особам, що стали жертвами авіанальотів, і всім тим, хто постраждав під час війни. Було визначено, що виплати мають здійснюватися поступово аж до 1979 р., зокрема щороку виділялося 750 млн доларів, з яких дві третини призначалися для допомоги та інтеграції біженців¹⁹⁵. Окрім того, німецький уряд, усвідомлюючи той факт, що біженці “не лише покинули свої рідні землі, а й втратили приватну власність, заощадження та накопичувальні пенсії по старості, страхові платежі”¹⁹⁶, тому усі групи постраждалих, за умови їх непрацездатності, поважного віку чи хвороби отримували медичну та соціальну допомогу, чи пенсії по старості¹⁹⁷.

Після здобуття незалежності України на хвилі національно-політичного та культурного піднесення створювалися суспільно-культурні товариства депортованих українців (за регіональним принципом), після організаційно-координаційної роботи всередині громад, налагодження зв'язків між ними, протягом 1993–2004 рр. відбулися світові конгреси: лемків¹⁹⁸, холмшаків та підляшуків у Львові, Холмі, Рівному¹⁹⁹, а 1999 р. утворено Об'єднання товариств депортованих українців (ОТДТ) “Закерзоння” у Львові на чолі з В. Середою, до якого ввійшли товариства депортованих українців Волинської, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської, Тернопільської, Київської та інших областей.

На цих конгресах, а також на зібраннях чи науково-практичних конференціях, присвячених роковинам депортацій (брали участь активні представники громад депортованих) та звітно-виборчих засіданнях як і товариств, так і ОТДТ “Закерзоння”, що проходять майже щороку, приймаються ухвали та відозви, звернення до української та польської влади. Зокрема на першому Світовому конгресі українців Холмщини та Підляшшя 18 вересня 1994 р. прийнято лист-звернення до президента Республіки Польща Леха Валенса із проханням посприяти у вирішенні проблем: визнати виселення українців з Польщі у 1944 р. та наступних роках “протиправним актом і надати виселенцям статусу депортованих”; засудити акцію “Вісла”; спростити перетин українсько-польського кордону “для переселенців з Польщі та їх нащадків (як і для громадян Польщі, які народилися в Україні) для відвідування своїх земель, батьківських могил та забезпечення можливості встановлення пам'ятних знаків на місцях знищення наших храмів і могилах земляків – жертв воєнного часу”. Урядові Польщі пропонували “дозволити перезахоронення останків короля Галицько-Волинської держави Данила Галицького, які знаходяться у підземеллях собору в м. Холмі”²⁰⁰. Схоже звернення, але до українського президента Леоніда Кучми та голови Верховної

¹⁹⁵ The German Exodus. A selective study on the post-World War II expulsion of German populations and its effects / Edited by G. Beijer; Publications of the research group for European migration problems. – Dordrecht: Springer Science, Business Media Dordrecht, 1962. – Vol. XII. – P. 22–25

¹⁹⁶ Ibid. – P. 25.

¹⁹⁷ Ibid. – P. 25.

¹⁹⁸ Лемки в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lemky.org.ua/nasha-istoriia/istoriia-lemkiv/323-lemky-v-ukraini>

¹⁹⁹ Гук Б. Стара і нова Холмщина. Розмова з Миколою Онуфрійчуком, головою Товариства “Холмишча” м. Луцька / Б. Гук // Наше слово. Об'єднання українців у Польщі (Варшава). – 2013. – Ч. 11. – 17 березня.

²⁰⁰ Лист Президентів Республіки Польща Панові Леху Валенсі // Світовий конгрес українців Холмщини і Підляшшя (Львів – Холм, 17–21 вересня 1994 р.). Матеріали наукової конференції. – Львів, 1996. – С. 173–174.

Ради України Олександра Мороза, було ухвалено 22 жовтня 1994 р. за ініціативи львівських суспільно-культурних товариств “Лемківщина”, “Надсяння”, “Холмщина” на конференції, приуроченій 50-річчю депортаціям. Заявники вимагали “дати належну політично-правову оцінку насильницького виселення в 1944–1945 роках”²⁰¹, надати “статус депортованих осіб”²⁰² та спростити процедуру перетину українсько-польського кордону українцями депортованими із Закарзоння, “звернутися до Президента Республіки Польща та Сейму Республіки Польща із закликом засудити депортаційну акцію “Вісла” як злочин, що був вчинений тодішнім польським тоталітарним режимом супроти своїх громадян української національності, і створити належні умови для повернення депортованих під час акції “Вісла” українців на свої споконвічні землі”²⁰³.

1999 р. у відповідь на звернення Конгресу українців Холмщини і Підляшшя від 19 вересня 1999 р. Адміністрація Президента України утворила Міжвідомчу робочу групу, до якої ввійшли також члени громадських організації Конгресу українців Холмщини і Підляшшя та товариства “Лемківщина”²⁰⁴. 29 жовтня 1999 р. за участю працівників Держкомнацміграції, Мінпраці, МЗС, МВС, Міносвіти, Мін’юсту, Держкомкордону, СБУ України відбулося перша нарада Міжвідомчої робочої групи, яка розробила “план роботи з вирішення проблем, що містяться у зверненні”²⁰⁵.

Діяч київського товариства депортованих українців “Холмщина” імені Михайла Грушевського Степан Романюк зазначав: “В результаті на засіданні Міжвідомчої робочої групи 4 липня 2001 рр. було розглянуто підготовлений Держнацміграції проект Закону України “Про визнання депортованими українців, насильно переселених в 40-х роках з території Польщі в Україну”. Вказаним Законом Верховна Рада України (надалі ВРУ – Ю. П.) визнавала депортованими українців, засуджувала дії тоталітарних режимів, вважала їх порушенням прав людини та основних свобод, гарантувала забезпечення прав осіб, які були насильно переселені, відшкодування моральних і матеріальних збитків, які були завдані особам внаслідок депортації”²⁰⁶. Не набрав достатньої кількості голосів під час голосування 9 липня і 11 вересня 2003 р. у ВРУ законопроект “Про визначення статусу українців, примусово переселених у 1944–1946 рр. з території Польщі в Україну” та постанови ВРУ “Про

²⁰¹Звернення Президенту України пану Леонідові Кучмі, Голові Верховної Ради України пану Олександру Морозу // Депортація українців з Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя (1944–1947 рр.). Матеріали наукової конференції “50-річчя депортації”(Львів, 22 жовтня 1994 р.) / За ред. В. Бадяка. – Львів, 1996. – С. 51.

²⁰²Звернення Президенту України пану Леонідові Кучмі, Голові Верховної Ради України пану Олександру Морозу // Депортація українців з Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя (1944–1947 рр.)... – С. 51.

²⁰³Там само. – С. 51.

²⁰⁴Лист Голові конгресу українців Холмщини і Підляшшя О. М. Боровику від Заступника глави Адміністрації Президента України А. К. Орела // Другі збори Всеукраїнської Громадської Організації “Конгресу українців Холмщини і Підляшшя”(Рівне, 14–15 липня 2001 р.) / За ред. О. Боровика. – Рівне, 2001. – С. 105.

²⁰⁵Лист Голові конгресу українців Холмщини і Підляшшя О. М. Боровику... – С. 105.

²⁰⁶Романюк С. Стан і перспективи відновлення прав українців, примусово виселених з території Польщі на сучасному етапі / С. Романюк. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://holm.kiev.ua/?cath=27&page=57&lang=1>

проведення парламентських слухань з проблем законодавчого врегулювання та реалізації державної політики щодо надання політико-правової оцінки насильницькому виселенню українців за Угодою від 9 вересня 1944 року між Урядом УРСР та Польським Комітетом Національного визволення з їхніх етнічних земель (Лемківщини, Надсяння, Підляшшя, Холмщини)”²⁰⁷.

Урегулювання соціального статусу депортованих українців із Польщі відбулося після внесення змін та доповнень до закону “Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту”. Постановою ВРУ від 22 грудня 1995 р. депортованим надано статус учасників війни, проте лише тим особам, які “після 1945 року були переселені на територію України з територій інших країн, а також громадяни, які за направленням державних органів колишнього Союзу РСР працювали в державах-союзниках СРСР”²⁰⁸. 2003 р. до цього закону внесено зміни, зокрема попереднє формулювання змінено на “особи, які після 9 вересня 1944 року були переселені на територію України з території інших країн”²⁰⁹.

14 квітня 2005 року на засіданні Комітету з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин ВРУ розглянуто проект “Закону про визнання депортованих і відновлення прав українського населення, примусово переселеного у 1944–1951 рр.” (реєстр. № 6013 від 28.07.2004 року), поданий народним депутатом України М. Косівим. Він передбачав законодавче врегулювання питань, які стосувалися депортації українців з території Польщі у 1944–1946 та 1948–1951 роках в Україну. У ньому було запропоновано “виселення українців засудити як порушення прав і свобод громадян і чітко визначити його, як депортацію. В якості компенсації збитків, завданих виселенням особам та членам їхніх сімей, пропонується поширити на них пільги, передбачені для учасників війни та членів сімей учасників війни”²¹⁰. Цей проект був прийнятий за основу до розгляду у ВРУ та направлений на доопрацювання Комітету з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин²¹¹. 5 лютого 2008 року на розгляд Комітету з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин ВРУ М. Косів знову вніс законопроект “Про визнання депортованих і відновлення прав українського населення, примусово переселеного у 1944–1951 рр.” (реєстр. № 1398 від 22.01.2008 р.)²¹². Вказаний законопроект не відрізнявся

²⁰⁷ Романюк С. Стан і перспективи відновлення прав українців... [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://holm.kiev.ua/?cath=27&page=57&lang=1>

²⁰⁸ Про внесення змін і доповнень до Закону України “Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту” № 488/95 від 22.12.1995. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/488/95-%D0%B2%D1%80>

²⁰⁹ Про внесення змін до статті 9 Закону України “Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту” № 1219-IV від 02.10.2003. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1219-15>

²¹⁰ Проект Постанови про прийняття за основу проекту Закону України про визнання депортованих і відновлення прав українського населення, примусово переселеного у 1944–1951 рр. 11.05.2005 № 6013/П. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=24453

²¹¹ Там само.

²¹² Проект Закону про визнання депортованих і відновлення прав українського населення, примусово переселеного у 1944–1951 рр. № 1398 від 22.01.2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=1398&skl=7

від попереднього, за винятком вживання термінів “депортація”, “депортовані особи” та ін., які подані у авторському тлумаченні та визнанні акту переселення 1944–1951 рр. як незаконного²¹³.

14 травня 2008 р. Комітет розглянув законопроект та ухвалив рекомендувати ВРУ прийняти його за основу. Однак варто зауважити, що Головне науково-експертне управління апарату ВРУ мало чимало зауважень та пропозицій до цього проекту закону, зокрема найсуттєвіші з них: “Головна ідея законопроекту полягає у тому, щоб поширити на депортованих та членів їхніх сімей пільги, передбачені Законом України “Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту”. Проте він не містить правового механізму та порядку визнання переселених осіб депортованими. При цьому не достатньо аргументованим вбачається й положення статті 3 законопроекту, за якою акт переселення кваліфікується як незаконний, оскільки це рішення формально на той час мало законну силу, бо приймалося на найвищому державному рівні як радянською, так і польською стороною. До того ж треба враховувати, що Верховна Рада України не уповноважена Конституцією України визнавати акти незаконними... Ретельного доопрацювання потребує також термінологічний апарат законопроекту та узгодження його із законодавством України”. Не менш суттєвим було зауваження щодо фінансово-економічного обґрунтування закону, адже його виконання вимагало збільшення бюджетних витрат²¹⁴. Тому, зважаючи на ці недопрацювання, законопроект зареєстровано на 2 сесії VI скликання, проте не внесений в порядок денний²¹⁵.

У 2011 р. до Комітету у справах пенсіонерів, ветеранів та інвалідів М. Косів знову подав проект закону “про визнання депортованими громадянами України, які у 1944–1951 роках були примусово переселені з території Польської Народної Республіки на територію Української Радянської Соціалістичної Республіки”. Цей законопроект повторював основні положення попередніх, і знову через суттєві зауваження, які стосувалися термінології стосовно визначення осіб, які мають отримувати пільги, адже “особи, які після 9 вересня 1944 року були переселені на територію України з території інших країн, вже мають статус учасника війни та отримують пільги, визначені статтею 14 Закону “Про статус ветеранів війни, гарантії їхнього соціального захисту””²¹⁶.

Окрім офіційно зареєстрованих проектів законів існували також і альтернативні, наприклад підготовлений Київським ветеранським правозахисним товариством депортованих українців “Холмщина” імені Михайла Грушевського “Про визнання

²¹³ Проект Закону про визнання депортованим... [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=1398&skl=7

²¹⁴ Висновок Головного науково-експертного управління від 05.03.2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=1398&skl=7

²¹⁵ Проект Постанови про прийняття за основу проекту Закону України про визнання депортованим і відновлення прав українського населення, примусово переселеного у 1944–1951 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=32501

²¹⁶ Повідомлення до Комітету у справах пенсіонерів, ветеранів та інвалідів підтримує проект закону про визнання депортованими громадян України, які у 1944–1951 роках були примусово переселені з території Польської Народної Республіки на територію Української Радянської Соціалістичної Республіки. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua/news/Povidomlennya/51072.html>

депортованими українців, примусово виселених з території Польщі”. Цей законопроект так і не був зареєстрований у ВРУ, однак у ньому чіткіше сформульовані статус примусово виселених осіб, нормативно-правові підстави отримання соціального захисту, відшкодування моральних та матеріальних збитків: “Визнати осіб, примусово виселених у 1944–1946, 1948 та 1951 роках з території Польщі в УРСР – депортованими українцями. Підставою для надання статусу депортованого українця є евакуаційний лист, переселенський квиток, архівна довідка або рішення суду... На осіб, примусово виселених, та на громадські ветеранські організації, які їх об’єднують, поширюються пільги, передбачені статтями 14 та 20 Закону України “Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту”. Особи, примусово виселені, або їх спадкоємці мають право на відшкодування моральних і матеріальних збитків, завданих їм внаслідок примусового виселення. Матеріальні збитки, підлягають відшкодуванню у розмірах і порядку, встановленому окремим законом”²¹⁷.

На сайті Київського ветеранського правозахисного товариства депортованих українців “Холмщина” імені Михайла Грушевського знаходилася інформація щодо подання провадження від 3 грудня 2006 року до Європейського суду з прав людини у Страсбурзі – “Справа № 37730/06 (Borovyk and others v. Ukraine) за позовом Боровика О.М. та інших до держави України про відшкодування витрат, пов’язаних з евакуацією”²¹⁸, але під час ретельного пошуку на сайті архіву Європейського суду не було виявлено цього провадження, тому можна припустити, що його відхилили.

Не менш тривалим, але успішним був процес отримання статусу “осіб, депортованих за національною ознакою” кримськими татарами. Постановою Кабінету Міністрів України №1493 від 13 серпня 1999 р. була утворена Комісія у справах осіб, депортованих за національною ознакою (діяла з певними змінами до 02.06.2010)²¹⁹. 18 травня 2004 р. Верховна Рада постановила направити проект закону “Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою” (№ 4526) на повторне друге читання, доручила Комітету з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин доопрацювати законопроект²²⁰; аналогічні вимоги висунуто і до допрацьованого законопроекту 2012 р.²²¹. Очевидно, що вирішальне значення для прийняття Закону “Про відновлення прав

²¹⁷ Проект Закону України “Про визнання депортованими українців примусово виселених з території Польщі” (редакція Київського товариства “Холмщина”). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://holm.kiev.ua/?page=32&lang=1&cat=27>

²¹⁸ Романюк С. Стан і перспективи відновлення прав українців... [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://holm.kiev.ua/?cat=27&page=57&lang=1>

²¹⁹ Постанова Кабінету Міністрів України №1493 від 13.08.1999. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1493-99-%D0%BF>

²²⁰ Постанова Верховної Ради України. Про направлення на повторне друге читання проекту Закону України про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1719-15>

²²¹ Постанова Верховної Ради України. Про проекти законів України про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1640-15>

осіб, депортованих за національною ознакою”²²² у 2014 р. мав політичний фактор, зокрема анексія Кримського півострова Російською Федерацією та неодноразові порушення прав людини у Криму, але окрім відсутності належної гуманітарної політики чи підтримки держави, питання надання статусу депортованих українцям з Польщі залишалось на маргінесі через відсутність будь-яких доопрацювань у законопроектах, узгоджень з іншими нормативно-правовими актами України.

Щодо Республіки Польща, то згідно з ухвалою Сенату від 3 серпня 1990 р. було засуджено акцію “Вісла”, як таку, що властива для тоталітарних систем, застосовуючи колективну відповідальність²²³. Таке рішення “без врегулювання справи ліквідації її правових та матеріальних наслідків” на думку Головної Ради Об’єднання Українців у Польщі було недостатнім, тому ще від 1991 р. “Головна Рада стоїть непохитно на позиції, що тільки засудження акції “Вісла” Сеймом РП, скасування декретів у майнових справах 1947, 1949, 1957 років [націоналізація та обмеження на володіння земельними ділянками – Ю. П.], моральне задоволення і матеріальне відшкодування, допомога людям, які хочуть повернутися на землю батьків” можна вважати вичерпними заходами²²⁴. 8 травня 1991 р. відбулася друга консультативна зустріч у Міністерстві майнових перетворень, на якій обговорювався проект закону у справі про реприватизацію майна, згідно з яким Міністерство виступило проти анулювання будь-яких законів виданих після 1944 р. та за жорстке “обмеження віддачі конфіскованого майна його попереднім власникам, надаючи перевагу грошовим компенсаціям у формі т. зв. капіталових талонів (бонів)”²²⁵. Для отримання цих відшкодувань у 1994 р. Міністерство майнових перетворень розробило анкету, яку з детальними роз’ясненнями-інструкціями надрукував часопис української громади у Польщі “Наше слово”²²⁶.

Загалом у 1989–2016 рр. розроблено 20 різних законопроектів, що стосувалися виплат компенсацій за втрату так званого “забужанського майна” (залишене в результаті депортації поляків з колишніх південно-східних кресів), однак більшість із них не були прийняті (створені за ініціативи сеймових угруповань-коаліції, уряду чи окремих політиків), або були відхилені (не набрали достатньої кількості голосів), або заветовані президентом²²⁷. У контексті виплат компенсацій тривала дискусія щодо юридичного статусу і наслідків укладених угод про депортацію населення. Польська дослідниця Малгожата Фушара, проаналізувавши ухвали Конституційного

²²² Закон України “Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою” № 1223-VII від 17.04.2014.[Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1223-18>

²²³ Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 3 sierpnia 1990 r. w sprawie akcji „Wisła”. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ksi.home.pl/archiwaprzelomu/obrazy/AP-6-1-1-30_44.PDF

²²⁴ Комюніке з засідання Головної Ради Об’єднання Українців у Польщі // Наше слово. Український тижневик (Варшава). – 1991. – № 14 (1759). – 7 квітня.

²²⁵ Проект закону про реприватизацію // Наше слово. Український тижневик (Варшава). – 1991. – № 21 (1766). – 26 травня.

²²⁶ Галь Л. Як заповнити анкету Майнових перетворень / Л. Галь // Наше слово. Український тижневик (Варшава). – 1994. – № 3 (1904). – 16 січня.

²²⁷ Ścisłowska A. 20 razy reprivatyzacja. Analiza wszystkich dotychczasowych projektów ustaw / A. Ścisłowska.[Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://serwis.mamprawowiedziec.pl/analiza/2016/09/20-razy-reprivatyzacja.html>

суду, влучно підсумувала: “Конституційний Трибунал підтвердив, що, незважаючи на наведені Генеральним прокурором аргументи, які, між іншим, стосувалися плинину часу, існування інших фінансових зобов’язань держави й інших скривджених груп, переселені мають і надалі право очікувати, що держава створить такі юридичні регуляції й такі умови, аби можна було одержати компенсацію за полишене майно”. Від 1990-х років видано чималу кількість законів, які стосувалися майна забужан, але лише у 2003 р. розпочато процес цілісного вирішення цього питання. Законопроекти мали суттєві розбіжності щодо масштабів та методів репереватизації, тому щоб не вдаватися до деталізованих описів проектів окреслимо лише найголовніші розбіжності: “1) обсяг повторної репереватизації/реституції (власності, що перейшла до держави на підставі постанов 1944, 1962 рр., чи власності що відійшла до держави із порушенням законів чи постанов 1944, 1962 рр., 2) суб’єктивна сфера застосування репереватизації (фізичні особи та їх правонаступники, а також юридичні особи, чи повинні вони бути польськими громадянами, які постійно проживають в Польщі; так само якщо особа, яка проживає за кордоном в момент придбання майна має польське громадянство підпадає під ці умови, чи вона повинна прийняти польське громадянство); 3) форма реприватизації (натуральна реституція [надання майна, властивості яких аналогічні втраченому – Ю. П.], частини власності, компенсації у вигляді ваучерів (капітанових талонів), або у вигляді грошової допомоги); 4) як визначити вартість такого майна та суму компенсації. Головною перешкодою до реалізації цих законопроектів було фінансова складова, адже виплати за реституцію майна сягали десятки мільйонів, а то і мільярдів злотих .

Протягом 2003–2005 рр. відбувалося оскарження цілої низки приписів у Конституційному Трибуналі, а певним врегулюванням проблеми можна вважати закон “Про реалізацію права на компенсацію на підставі полишення нерухомості поза теперішніми кордонами Республіки Польща” (2005)²²⁸. Суттєву роль в його появі відіграв вирок Європейського Суду з прав людини в Страсбурзі у “справі Броньовський проти Польщі від 22 червня 2004 р.” (позивач оскаржував неможливість отримання компенсацій через отримання раніше часткового розрахунку за майно)²²⁹. У вирокі вказано на порушення Конвенції прав людини (охорона власності) та системних проблем у Польщі, зокрема відсутність чітко розробленого законодавства і адміністративної практики, які б гарантували реалізацію права на компенсацію²³⁰. У зв’язку з нечітким механізмом виплат, що міг спровокувати появу великої кількості аналогічних позовів, Європейський Суд зобов’язав Варшаву врегулювати проблему²³¹, а також укласти угоду з позивачем Є. Броньовським, згідно з якою він отримав виплату в розмірі 237 тис. злотих²³².

²²⁸ *Фушара М.* Примирення без конфлікту? Компенсації за забужанське майно. Частина 1 / М. Фушара. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hi-phi.org.ua/historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2060-malgozhata-fushara-prymyrennia-bez-konfliktu-kompensatsii-za-zabuzhanske-maino-chastyna-i>.

²²⁹ *Michniewicz-Wanik K.* Mienie zabuzańskie. Prawne podstawy realizacji roszczeń / М. Michniewicz-Wanik. – Wrocław: Wydawnictwo „NORTOM”, 2008. – S. 184–188.

²³⁰ *Michniewicz-Wanik K.* Mienie zabuzańskie... – S. 188.

²³¹ *Ibid* – S. 188.

²³² *Фушара М.* Примирення без конфлікту?... Частина 1 / М. Фушара. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hi-phi.org.ua/historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2060-malgozhata-fushara-prymyrennia-bez-konfliktu-kompensatsii-za-zabuzhanske-maino-chastyna-i>.

Згідно з новим законом право на отримання відшкодування отримували особи, які покинули кордони Речі Посполитої та залишили майно на підставі підписання так званих республіканських умов, а також ті, хто був змушений виїхати/покинути Польщу внаслідок інших умов, пов'язаних із початком війни у 1939 р. Право на компенсацію мали отримати ті, хто відповідав таким вимогам: був польським громадянином, що проживав у Республіці Польща на 1 вересня 1939 р., або ж залишив її “у зв'язку з війною, що розпочалася 1939 р.”, мав польське громадянство, а також усі спадкоємці цих осіб, якщо вони проживають на території Польщі і є її громадянами²³³. Для отримання виплати потрібно було подати заяву до 31 грудня 2008 р., яку затверджував певний воєвода; окрім цього подані вище умови мали підтверджуватися відповідними доказами, тобто документами – описами майна, рішеннями Державного репатріаційного управління, іншими документи влади з архівів Білорусії, Литви, Росії, України та ін. держав, що підтверджували польське громадянство²³⁴. У випадку відсутності цих документів передбачалося подання свідчень двох мешканців, які колись проживали на тій самій, або ж сусідній місцевостях, де розміщувалося втрачена нерухомість позивача. Як зауважила М. Фушара, у законі 2005 р. формула із свідченням свідків повторювалася, як і в попередніх постановках, але “було відмовлено від вимоги, яку брав під сумнів Трибунал, що знаходилася в законі від 2003 р., щоб ті особи були повнолітніми на момент укладення республіканських домовленостей”. Свідок не повинен мати особливих зв'язків із позивачем, і надавав покази під загрозою кримінальної відповідальності за подання фальшивих свідчення “перед нотаріусом, органом, який веде судочинство, або в польському консульському представництві в країні, де проживає свідок”²³⁵.

Отримати компенсацію можна було через так зване “право на зарахування” (що було визначено у постановках попередніх років), або ж у формі грошової виплати, яку виплачував спеціально створений Фонд компенсації. Форму виплат самостійно обирав той, хто отримував компенсацію. Щодо “право на зарахування”, то воно “може бути реалізоване шляхом зарахування ціни продажу або довічного користування нерухомістю, ціни продажу будинків, квартир, а також оплати за перетворення довічного користування на право власності – у всіх тих випадках нерухомість, яка становить компенсацію, має бути власністю державної скарбниці. Зацікавлені мусять подати складену експертами оціночну відомість, яка визначає вартість раніше набутого майна”²³⁶. Передбачалася сума виплат у розмірі 20 % від втраченого майна (у попередньому законі була визначена верхня межа компенсації²³⁷). У ст. 16 закону “Про реалізацію права на компенсацію...” від 2005 р. чітко визначено джерела надходження фінансів. Загалом цей закон усував низку неточностей і суперечностей, які містили попередні ухвали, проте уже навіть після набрання чинності закону від

²³³Ustawa z dnia 8 lipca 2005 r. o realizacji prawa do rekompensaty... [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20051691418>

²³⁴Ustawa z dnia 8 lipca 2005 r. o realizacji prawa do rekompensaty... [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20051691418>

²³⁵Фушара М. Примирення без конфлікту?... Частина 1 / М. Фушара. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hi-phi.org.ua/historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2060-malgozhata-fushara-prymyrennia-bez-konfliktu-kompensatsii-za-zabuzhanske-maino-chastyna-i>.

²³⁶Там само.

²³⁷Там само.

2005 р. судовий процес був доволі затяжним, і доволі важко було передбачити дату завершення процесу виплат. Врегулювання механізму отримання компенсації за “забужанське майно” назагал можна охарактеризувати як позитивне рішення, однак воно містило у собі й певний конфліктний потенціал, особливо у випадку претензій інших категорій громадян, які теж втратили майно, але не отримали компенсації²³⁸, наприклад українці, депортовані в рамках операції “Вісла”.

Отже, згідно з міжнародним правом, депортація в широкому сенсі означає насильницьке переміщення частини населення окупованої території за її межі або переміщення частини свого населення на окуповану територію. Згідно з Женевським правом (насамперед Женевською конвенцією про захист цивільного населення під час війни 1949 р., Додаткового протоколу до цієї конвенції, що стосується захисту жертв міжнародних конфліктів 1977 р.), такі дії є міжнародним злочином, який тягне кримінальну відповідальність осіб, винних у його скоєнні. Віднедавна з’явилася міжнародна практика тлумачення депортацій, яка деталізує елементи кваліфікації цього злочину, виходячи з наслідків збройних конфліктів. При цьому країні-окупанту забороняється депортувати на свою територію або в третю державу частину цивільного населення окупованої території, за винятком випадків, коли у неї немає матеріальних можливостей вчинити інакше²³⁹.

Соціокультурні особливості функціонування польської громади в незалежній Україні

Важливий вплив на формування демократичного простору незалежної України відіграв етнокультурний чинник. Власне формування української політичної нації органічно пов’язувалося з національними меншинами, врахуванням і збереженням їх культурно-ментальної самобутності.

Згідно з Всеукраїнським переписом населення у 2001 р. в Україні мешкало 144,1 тис. етнічних поляків, переважно в Житомирській (23 тис.), Хмельницькій (23 тис.), Львівській (18,9 тис.) областях та від 2,6 тис. до 6,9 тис. осіб в інших регіонах України. Щоправда, відсоток польського населення з 1989 р. по 2001 р. зменшився майже на третину²⁴⁰. Польську мову вважали рідною в Україні близько 19 тис. осіб (12,9 % поляків, хоч володіє нею значно більше людей). Тільки на заході України її знає щонайменше декілька сотень тисяч українців²⁴¹. 71,0 % поляків визнають українську мову рідною, а 15,6 % – російську мову.

У часи горбачовської перебудови у Львові постала ініціативна група, яка ініціювала створення Польського національно-культурного товариства. Тривала підготовка установчого з’їзду завершилася у грудні 1988 р. створенням одного з перших в УРСР польського національно-культурного товариства – Товариства

²³⁸ Фушара М. Примирення без конфлікту? Компенсації за забужанське майно. Частина II / М. Фушара. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hi-phi.org.ua/historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2065-malgozhata-fushara-prymyrennia-bez-konfliktu-kompensatsii-za-zabuzhanske-maino-chastyna-ii>

²³⁹ Денисов В. Депортація // Енциклопедія Міжнародного права. – Київ, 2014. – Том 1. – С. 732–735.

²⁴⁰ Ярмоленко М. Регіональні особливості етнокультурних процесів в Україні у радянську і пострадянську доби / М. Ярмоленко. – С. 459.

²⁴¹ Лозинський Р. М. Мовна ситуація в Україні (суспільно-географічний погляд) : монографія / Р. М. Лозинський. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – С. 229.

польської культури Львівщини (голова – професор консерваторії Л. Мазепа). Невдовзі при товаристві було створено: редакцію друкованого органу – “Gazeta Lwowska”, Товариство польських лікарів, низку хорових, артистичних, театральних колективів, серед яких виділимо капелу “Веселий Львів”²⁴². За участю Генерального Консульства Польщі у Львові Періодично організовувалися вечори-зустрічі з провідними громадсько-політичними та культурними діячами сусідньої країни, проходилися святкові заходи приурочені пам’ятним та визначним датам польської історії, відзначалися релігійні свята, приймалися делегації з Кракова, Перемишля, Варшави і, особливо, з Вроцлава, куди після Другої світової війни переїхало багато поляків зі Львова²⁴³. У наступні роки створюються аналогічні польські національно-культурні товариства на Волині, Тернопільщині, Хмельниччині, Вінниччині, Житомирщині, Київщині та інших регіонах України (Співка поляків України, численні товариства польської культури, прихильників польської мови та ін.). Водночас відбувається пошук оптимальної моделі управління, викристалізовується актив організацій, відходять “випадкові люди”, вирішуються матеріальні та фінансові проблеми, налагоджуються контакти з польськими державними органами та громадськими організаціями. Новостворені товариства відрізнялися: чисельністю, структурою побудови, історичним минулим рівнем матеріального забезпечення тощо²⁴⁴. Їхню діяльність нерідко патрунували Посольство та Консульства Польщі в Україні.

Значимою для українців стала підтримка етнічними меншинами акції Злуки 22 січня 1990 р., у якій взяли участь польська, єврейська, чеська, вірменська, білоруська та інші громади західної України. Відновлення 1991 р. української державності створило сприятливі передумови для національно-культурного розвитку всіх без винятку етнічних спільнот, які проживають у державі. У цей час місцеві органи влади більшості областей намагалися забезпечити толерантний міжнаціональний діалог, мирне співіснування етнічних груп; задовольнити мовно-культурні запити етнічних спільнот; сприяти у розбудові громадських інституцій етнічних меншин, передусім національно-культурних товариств.

Для врегулювання етнічних відносин в Україні за період незалежності створено політико-правову базу міжнаціональних відносин у сфері етнокультурного розвитку національностей. Першим документом, який юридично закріпив низку важливих положень щодо політико-правового регулювання національних відносин в УРСР, стала Декларація “Про державний суверенітет України”, прийнята Верховною Радою 6 липня 1990 р. У документі констатувалося, що в УРСР забезпечується рівність перед законом усіх громадян, незалежно від расової та національної приналежності, мови та релігійних переконань, гарантувала представникам усіх національностей, які проживали на території України, “право їх вільного національно-культурного розвитку”²⁴⁵. 12 лютого 1991 р. Рада Міністрів УРСР затвердила державну програму розвитку української мови та інших національних мов в УРСР на період до 2000 р.

²⁴²Муравський О. Західні землі України: шлях до незалежності/ О. Муравський. – Львів, 2011. – С. 209 та ін.

²⁴³XV Lat TKPZL. – Lwów, 2005. – S. 5.

²⁴⁴ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 1845. – Арк.182.

²⁴⁵Декларація про державний суверенітет України // Голос України. – 1990. – 17 липня.

Першочерговим завданням новоствореної української держави стало забезпечення толерантного міжнаціонального діалогу, мирного співіснування різноманітних етнічних груп. З цих причин етнонаціональна політика України покликана перетворити багатонаціональний склад суспільства з можливого джерела міжетнічних суперечок і конфліктів на підвалину зміцнення стабільності поліетнічного суспільства. Для врегулювання етнічних відносин в Україні за період незалежності створено політико-правову базу міжнаціональних відносин у сфері етнокультурного розвитку національностей. У 1996 р. прийнято Конституцію України, яка гарантує широкий спектр гарантій, політичних та юридичних прав представникам різних національностей, які є громадянами України.

Здійснення єдиної державної політики у сфері міжетнічних відносин починаючи з 1991 р. покладено на Державний комітет України у справах національностей та міграції, який координував діяльність державних структур і самодіяльних формувань щодо гармонізації національних відносин у республіці, аналізував та прогнозував процеси, що проходили в її етнонаціональному середовищі, виробляв рекомендації щодо попередження можливих негативних наслідків, надавав практичну допомогу у вирішенні практичних питань. В областях створено обласні управління у справах національностей²⁴⁶. 26 квітня 1993 р. Указом Президента України на базі цього Комітету утворено Міністерство України у справах національностей і міграції, яке у 1994 р. перейменоване у Міністерство України у справах національностей, міграції та культур. Однак уже 26 грудня 1995 р. міністерство ліквідоване, а на його базі знову утворено Міністерство України у справах національностей та міграції.

Надалі трансформація міністерства, яке опікувалося етнічними меншинами, не припинялася. 15 грудня 1999 р. Указом Президента України “Про зміни у структурі центральних органів виконавчої влади” Державний комітет у справах національностей та міграції взагалі ліквідовано, а його повноваження надано Міністерству юстиції, Міністерству внутрішніх справ і Міністерству культури і мистецтв. У складі Міністерства юстиції створено Державний департамент у справах національностей та міграції, на базі якого 13 вересня 2001 р. Указом Президента знову створено Державний комітет України у справах національностей та міграції²⁴⁷. Зрозуміло, що постійні реорганізації структури, її кадрові зміни не завжди сприяли співпраці органів влади з національно-культурними товариствами, зокрема й поляків.

Питання про застосування мов корінних народів і національних меншин подає низка законів, серед яких Декларація прав національностей України (1991) та Закон “Про національні меншини в Україні” (1992), які гарантують усім народам та національним групам право вільного користування рідними мовами в усіх сферах суспільного життя, включаючи освіту, виробництво, одержання і розповсюдження інформації. Право на вільне і безперешкодне використання мови своєї меншини, приватно чи публічно, в усній чи письмовій формі, гарантує також Рамкова

²⁴⁶ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. – К., 2000. – С. 297.

²⁴⁷ Колісник В. Співвідношення політики і права в процесі формування сучасної державної етнополітики України / В. Колісник // Наукові записки / Курасівські читання- 2005. – Вип. 30. – Кн. 1. – К.: ІПЕНД, 2006. – С. 221.

Конвенція Ради Європи 1995 р. з питань захисту національних меншин, яку Україна підписала 15 вересня 1995 р., Верховна Рада ратифікувала 9 грудня 1997 р., а 1 травня 1998 р. Конвенція набула чинності²⁴⁸. Таким чином, положення Рамкової Конвенції з питань захисту національних меншин є обов'язковими для України.

1 січня 2006 р. в Україні набула чинності Європейська хартія регіональних мов або мов меншин, яку Україна підписала 2 травня 1996 року, а Верховна Рада України ратифікувала 15 травня 2003 року²⁴⁹. Закон України “Про ратифікацію Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин” гарантує, що положення Хартії стосуються мов 13 національних меншин України (білоруська, болгарська, гагаузька, грецька, єврейська, кримськотатарська, молдавська, німецька, польська, російська, румунська, словацька, угорська)²⁵⁰.

Сьогодні існує необхідність розробки нових документів щодо покращення вивчення української мови як державної у загальноосвітніх навчальних закладах з навчання мовами національних меншин, які відповідають вимогам часу. На думку вчительки Львівської загальноосвітньої школи № 24 імені Марії Конопницької з польською мовою навчання М. Пилип, “вільне володіння державною мовою має величезне значення для самоусвідомлення себе громадянином України, попри національне походження, успішної інтеграції в суспільство, формування спільної відповідальності за розвиток держави, що стала рідною не лише для корінної нації, але й для представників інших національних спільнот”²⁵¹. Із цією думкою важко не погодитися.

Без добре організованого шкільництва у межах освітніх закладів за місцем проживання, вважає президент Спільки польських вчителів А. Хлопек, жодна національна меншина не має можливості зберегти власну ідентичність. В Україні польськомовним шкільництвом охоплено дошкільні, початкові, середні та поза-шкільні установи²⁵².

У 2007–2008 рр. в українськомовних дошкільних закладах існували польськомовні групи, зокрема у м. Львові групи “*Ślonecznik*” (17 осіб), “*Dzwoneczki*” (20 осіб), “*Śloneczko*” (22 особи), “*Miglang*” (27 осіб). У м. Городку Львівської обл. в дитячому садку “*Байка*” вивчали польську мову 22 дитини п'ятирічного віку, 31 дитина шестирічного віку.

За результатами дослідження стану вивчення мов в Україні (української та іноземних, а також одинадцяти мов національних меншин та корінних народів) у 2008 – 2009 н. р. у державі функціонувало 5 навчальних закладів з польською

²⁴⁸Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / [за ред. Юліане Бестерс-Дільгер]. – 2-ге вид. – К.: Вид. дім “Кієво-Могилянська академія”, 2008. – С. 64.

²⁴⁹Закон України “Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин” // Відомості Верховної Ради. – 2003. – № 30.

²⁵⁰Доповідь Комітету експертів про застосування Хартії Україною // Європейська хартія регіональних мов або мов меншин. Застосування Хартії в Україні. Перший цикл моніторингу (7 липня 2010 року, Страсбург) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.coe.int/t/education/minlang/.../UkraineECRML1_ukr.pdf

²⁵¹Пилип М. Мотивація мовної поведінки особистості в умовах українсько-польського білінгвізму / М. Пилип // Теорія і практика викладання української мови як іноземної : зб. наук. праць. – Львів, 2009. – Вип. 4. – С. 81–83.

²⁵²*Chlopek Adam. Zarys szkolnictwa polskiego na Ukrainie / A. Chlopek // Postscriptum polonistyczne. – Katowice: Wydawnictwo Gnome, 2009. – 1 (3). – S. 303–313.*

мовою навчання із загальною чисельністю 1389 учнів, ще 6889 учнів вивчали польську мову як предмет, а 4443 особи факультативно або в гуртках. Усі вони зосереджені в західному регіоні України, зокрема початкова польськомовна школа в с. Стрїлища Мостиського району Львівської області (95 учнів), а також середні школи у Львові (2), Мостиськах (1), Городку (1). Класи з польською мовою навчання функціонували також у двох середніх загальноосвітніх школах, зокрема двомовній польсько-російській школі в м. Івано-Франківську (108 учнів) та середній школі № 13 м. Кам'янець-Подільського (560 учнів)²⁵³. Польську мову також вивчають у школах міст Бердичева (№ 3, 4, 15), Житомира (№ 2, 17, 36), Новоград-Волинського (колегіум), а також Баранівського, Володар-Волинського, Емільського, Коростенського, Новоград-Волинського, Романівського районів²⁵⁴.

У 2010–2011 н. р. для задоволення освітніх потреб осіб польської національності функціонувало крім 5 загальноосвітніх шкіл з польською мовою навчання, 1 загальноосвітня школа з польською та українською мовами навчання. Польську мову як предмет вивчало 8357 учнів, факультативно або в гуртках – 3529 учнів²⁵⁵.

Початковий рівень знань польської мови забезпечують в Україні також суботньо-недільні школи у Львівській, Волинській, Рівненській, Житомирській, Хмельницькій, Київській та інших областях, якими опікуються польські культурно-освітні організації та римо-католицькі костели. Так, у 21 місцевості Львівщини у суботньо-недільних школах навчанням охоплено 1193 особи. З-поміж шкіл цього типу виділяється суботня школа ім. королеви Ядвіги в Дрогобичі. Польськомовним шкільництвом в Україні опікується Спілка польських вчителів, яка мала регіональні осередки. Вона має власний часопис “Głos nauczyciela” (“Голос вчителя”), який надає методичну допомогу вчителям польської мови різних областей.

Польську мову вивчають у багатьох вищих навчальних закладах України. Давні традиції має полоністика у Львівському національному університеті імені Івана Франка. У різний час (від II пол. XIX – дотепер) тут функціонували спеціальні кафедри, діяльність яких спрямована на навчання польської мови та літератури, а також дослідження польської культури, історії та фольклору.

У повоєнні роки полоністика у Львівському університеті розвивалася в межах кафедри слов'янської філології, якою керував професор І. Свенціцький (1976–1956). Викладачами польської мови були такі відомі лінгвісти, як Л. Гумецька, М. Онишкевич та ін. У 70–80-х рр. XX ст. збільшилася кількість студентів-полоністів та колектив викладачів. Сьогодні існує окрема кафедра польської філології (з квітня 2004 р.), яка активно співпрацює з різними полоністичними осередками в Україні та в Польщі, проводить активну наукову, навчальну та культурно-виховну роботу. Вивченням польської мови в університеті охоплено 500 осіб, серед яких не лише студенти-полоністи, але й студенти інших спеціальностей різних факультетів

²⁵³ Там само. – С. 306–307.

²⁵⁴ Див.: Інформаційно-аналітичне видання “Полонія Житомирщини”. – Житомир, 2007. – 290 с.

²⁵⁵ Здійснення мовної політики в освіті, навчання мовами національних меншин України та вивчення цих мов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mon.gov.ua/main.php?query=newstmp/2011/19_01/1

університету – журналістики, міжнародних відносин, іноземних мов, історичного, географічного, філологічного факультетів²⁵⁶.

Окрім Львівського університету, польську мову вивчають студенти Київського університету ім. Т. Шевченка, Прикарпатського університету ім. В. Стефаника, Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка, Волинського національного університету ім. Лесі Українки, Острозької академії, Кам'янця-Подільського державного університету, а також вищих навчальних закладів Херсона, Бердянська, Тернополя, Рівного, Житомира та ін.

Для підвищення рівня педагогічної майстерності щодо викладання польської мови у загальноосвітніх школах Міністерство освіти та науки організує Всеукраїнські науково-практичні семінари методистів та вчителів, а також на базі Хмельницького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти працюють курси вчителів польської мови і літератури. Розширюється обмін викладачами польської та української мови. У 2009–2010 н. р. у загальноосвітніх закладах України працювали 22 вчителі польської мови і літератури з Республіки Польща.

В Україні існує можливість скласти іспит і здобути сертифікат на знання польської мови і культури. Більш ніж сто осіб навчалось у Школі польської мови та культури для іноземців Силезького університету (Польща), яка проводила навчання у 2009 р. при Львівському національному університеті імені Івана Франка, і здобули свідоцтво про закінчення післядипломних студій. У Польщі існує спеціальна Державна комісія, що засвідчує володіння польською мовою як іноземною і популяризує систему перевірки знань польської мови іноземцями як в межах країни, так і за кордоном. У квітні 2009 р. у Львові була проведена Міжнародна конференція “Мова як іноземна: проблеми сертифікації за європейськими стандартами”, організована кафедрами польської філології та українського прикладного мовознавства Львівського національного університету ім. І. Франка та Школою польської мови та культури Силезького університету. У конференції взяли участь викладачі Вроцлавського університету, Університету ім. Марії Кюрі-Склодовської в Любліні, Ягеллонського, Варшавського, Лодзького та Силезького університетів, а також працівники Відділу підтвердження освіти і міжнародного обміну Міністерства науки і вищої освіти, до структури якого входить Державна комісія з питань підтвердження рівнів володіння польською мовою як іноземною. За підсумками роботи конференції було прийнято ухвалу, в якій зазначалося про використання позитивного досвіду науковців Польщі щодо створення національної системи сертифікації з української мови як іноземної в Україні²⁵⁷.

Для збереження і поширення польської мови і культури важливе значення мають культурно-освітні центри національних меншин. Для координації зусиль щодо процесу навчання польської мови в Україні відкрито Загальноукраїнський методично-координаційний центр навчання польської мови і культури (ZNPnU) у

²⁵⁶ *Kozyckyj Andrij*. 190 lat historii katedr filologii polskiej na Uniwersytecie Lwowskim / *A. Kozyckyj // Postscriptum polonistyczne*. – Katowice: Wydawnictwo Gnome, 2009. – 1 (3). – S. 209–222; *Chlopek Adam*. Zarys szkolnictwa polskiego na Ukrainie. – S. 224–232.

²⁵⁷ Мова як іноземна: проблеми сертифікації за європейськими стандартами: матеріали Міжнародного наукового конференції (Львів, 23–24 квітня 2009 року) / [за ред. О. Антонів, А. Кравчук, Й. Тамбор]. – Львів: Українська академія друкарства, 2010. – С. 19–21.

м. Дрогобичі, який з 2009 р. набув статусу філії Інституту інноваційних технологій і системи освіти Міністерства освіти, науки молоді та спорту України.

Як самостійна одиниця в структурі Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка з 2002 р. діє Полоністичний науково-інформаційний центр ім. І. Меньока, який проводить велику наукову, методичну та культурно-мистецьку діяльність. Багата бібліотека Центру (5000 позицій) складає науково-методичну основу для полоністичних студій. Центр підтримує тісні зв'язки з освітніми та культурними установами в Польщі, організовує спільні українсько-польські конференції, семінари, фестивалі та концерти, розробляє та реалізує різноманітні культурні проекти. Для навчання студентів-полоністів університету постійно Центр запрошує лекторів з різних університетів Польщі²⁵⁸.

У м. Бердянську у 2004 р. створено Центр польської мови і культури як структурну одиницю кафедри слов'янської філології Університету менеджменту і бізнесу. З 1998 р. в Університеті студенти мають змогу вивчати польську мову як другу іноземну. Спільно з іншими осередками польської мови та культури, відповідними кафедрами вишів України було опубліковано більш ніж 30 праць, зокрема декількох підручників і словників для вивчення польської мови²⁵⁹. У цьому місті також активно діє польське культурно-освітнє товариство “Odrodzenie” (“Відродження”).

Вказаний напрям роботи координують також окремі структури на Житомирщині – Спілка вчителів-полоністів України (житомирське відділення), Культурно-освітнє товариство ім. Є. Івановського, Польське культурно-освітнє товариство ім. Ю. Крашевського, Культурно-освітнє товариство ім. Ю. Словацького, Товариство поляків ім. Яна Павла II, Культурно-просвітницька спілка поляків ім. В. Реймонта, Польське наукове товариство в Житомирі та ін.²⁶⁰.

Проблеми культурно-освітнього життя поляків регулярно висвітлюють польськомовні газети у Києві, Львові, Івано-Франківську, Житомирі, Бердичеві. Наукова полоністика друкується у збірниках “Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість” (Львів), “Україна/Полоніка”, “Українська полоністика” (Житомир).

Наявність в Україні мережі польськомовних дошкільних закладів і груп, початкових і загальноосвітніх шкіл, наукових установ, культурно-освітніх товариств у різних регіонах України свідчить про необмежені можливості поляків використовувати і розвивати рідну мову, зокрема і в умовах українсько-російської двомовності. Залучення до вивчення польської мови і культури представників інших національностей сприяє поширенню польської мови та утверджує почуття взаємоповаги і толерантності до мови і культури національних меншин. Дуже часто через польськомовні видання та телепередачі українці пізнають досвід євроінтеграції Польщі, який може бути корисним і для українців, насамперед політиків та управлінців.

²⁵⁸ *Meniok Wiera*. Notka o Polonistycznym Centrum Naukowo-Informacyjnym im. Igora Menioka Państwowego Uniwersytetu Pedagogicznego im. Iwana Franki w Drogobyczu / W. Meniok // *Postscriptum polonistyczne*. – Katowice: Wydawnictwo Gnome, 2009. – 1 (3). – S. 320–323.

²⁵⁹ *Suchomłynow Lech Aleksy*. Działalność Centrum Języka i Kultury Polskiej w Berdiańsku / L. Suchomłynow // *Postscriptum polonistyczne*. – Katowice: Wydawnictwo Gnome, 2009. – 1 (3). – S. 315–318.

²⁶⁰ Інформаційно-аналітичне видання “Полонія Житомирщини”. – С. 3–5.

У період незалежності постійно зростала кількість громад Римо-католицької церкви. Щоправда, просування її громад у східні та південні області викликала негативну реакцію представників православних церков, які розцінювали поширення католицизму не інакше як прозелітизм, відкрите посягання на “канонічні території” православ’я. Утім, у Римо-католицької церкви почав змінюватися етнічний склад вірян – поляки уже не становлять більшості багатьох громад²⁶¹. В окремих містах не вирішено проблем з повернення костельних будівель. Зокрема у Львові тривалий час ведуться перемовини щодо повернення костелу Св. Магдалени (нині органний зал) місцевій римо-католицькій громаді.

В останні роки зменшилася громадська діяльність багатьох польських товариств, оскільки після введення безвізового режиму чимало їхніх членів виїхало на навчання та роботу до Польщі.

Українські громадські організації в Польщі

Конституція ПНР від 1952 р. формально наділяла усіх громадян рівними правами і обов’язками, а питання національної приналежності залишалося їх особистою справою. Насправді ж, комуністична влада всіляко прагнула до асиміляції національних меншин, вважаючи їх часто небезпечними. Конституція демократичної Республіки Польща, прийнята 2 квітня 1997 р., статтею 35 гарантувала польським громадянам, які належать до національних і етнічних меншин, “право збереження і розвитку мови, збереження звичаїв, традицій і розвитку своєї культури”²⁶². Національні і етнічні меншини мали, згідно з Конституцією, право творити свої освітні та культурні інституції, покликані захищати культурну і релігійну ідентичність.

У 2002 і 2011 рр. Головне статистичне управління РП провело Загальнонаціональні переписи населення і домогосподарств (Narodowy spis powszechny ludności i mieszkań). У анкетах цих переписів респондентам ставили питання про їх національну чи етнічну приналежність. На відміну від перепису 2002 р., у 2011 р. громадяни могли задекларувати т. зв. “складну національно-етнічну приналежність”, тобто вказати належність до однієї або двох етнічних категорій (через вибір із списку або вільний запис)²⁶³. Саме внесення в анкету двох питань про національну чи етнічну належність було відповіддю на запити частини середовищ нацменшин²⁶⁴.

Результати переписів засвідчили зріст серед мешканців Польщі відчуття національної окремішності, проте у більшості випадків це пов’язувалося з відчуттям одночасної належності до польської нації. До найчисельніших непольських національно-етнічних ідентифікацій відносилися сілезька і кашубська.

²⁶¹ Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості. – Київ, 2011. – С. 322–323.

²⁶² Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. // Dziennik Ustaw RP. – 1997. – Nr 78. – Poz 483. – S. 2420.

²⁶³ Ludność. Stan i Struktura demograficzno-społeczna. Narodowy spis powszechny ludności i mieszkań. – Warszawa, 2013. – S. 89.

²⁶⁴ III raport dla Sekretarza Generalnego Rady Europy z realizacji przez Rzeczpospolitą Polską postanowień Konwencji Ramowej O Ochronie Mniejszości Narodowych. – Warszawa, 2012. – S. 5.

Національно-етнічна ідентифікація мешканців Польщі у 2002 і 2011 роках²⁶⁵

	2002 (лише одна ідентифікація)		2011 (можливість подвійної ідентифікації)	
	Тис осіб	%	Тис осіб	%
Загалом	38230080	100	38511824	100
Поляки	36983720	96,7	37393651	97,1
Сілезці	173153	0,45	846719	2,2
Кашуби	5062	0,013	232547	0,61
Німці	152897	0,4	147814	0,38
Українці	30957	0,08	51001	0,13
Білоруси	48737	0,13	46787	0,12
Роми	12855	0,33	17049	0,04
Росіяни	6103	0,016	13046	0,03
Лемки	5863	0,015	10531	0,03
Литовці	5846	0,015	7863	0,02
Євреї	1133	0,003	7508	0,02
Вірмени	1082	0,003	3623	0,01
Чехи	386	0,001	3447	0,01
Словаки	2001	0,005	3240	0,009

Отримані дані дозволили експертам Головного статистичного управління РП встановити регіональні скупчення населення, що задекларувало іншу, аніж польська, етнічну приналежність. У 181 гміні частка таких склала не менше 10% мешканців. Ці гміни знаходилися в 50 повітах і у 8 воєводствах. Найбільше у Сілезькому (76), Поморському (41), Опольському (36,) воєводствах. Також в Підляському (18), Вармінсько-Мазурському (6), Малопольському (2), Підкарпатському (1) та Західнопоморському (1)²⁶⁶.

У 2001 р. у Польщі почала діяти Рамкова конвенція про захист національних меншин. З 1 червня 2003 р. ввійшла в дію Європейська хартія регіональних мов або мов меншин. 6 січня 2005 р. був прийнятий “Закон про національні та етнічні меншини і регіональну мову” (Ustawa o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym)²⁶⁷. Згідно з Законом, національною меншиною вважається група польських громадян, які є чисельно меншими, характеризуються мовною,

²⁶⁵Ludność. Stan i Struktura demograficzno-społeczna. Narodowy spis powszechny ludności i mieszkań. – Warszawa, 2013. – S. 91-92.

²⁶⁶Przynależność narodowo-etniczna ludności– wyniki spisu ludności i mieszkań 2011. Główny Urząd Statystyczny. Departament Badań Demograficznych i Rynku Pracy. Materiał na konferencję prasową w dniu 29.01.2013 r. – S. 2

²⁶⁷Ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym // Dziennik Ustaw RP. – 2005. – Nr 17. – Poz. 141. – S. 1170–1178.

традиційною, культурною відмінністю і прагнуть її зберегти. Предки такої групи повинні проживати на території сучасної Польщі щонайменше 100 років, а сама меншина має ототожнювати себе з народом, який має власну державу. Варто зауважити, що схоже визначення нацменшини подане в угорському Законі “Про права національних та етнічних меншин”, прийнятому ще у 1993 р.: “Національною або етнічною вважається кожна національна або етнічна група, яка протягом хоча б ста років проживає на території країни, становить меншість за чисельністю щодо решти населення; члени якої є громадянами Угорщини, яких відрізняє від іншої частини населення своя мова, культура, традиції, та проявляють почуття спільності, метою яких є збереження своїх цінностей, а також вираз та захист інтересів своїх історично сформованих спільнот”²⁶⁸.

Таким чином, у Польщі національними меншинами вважаються представники дев’яток народів – білоруси, чехи, литовці, німці, вірмени, росіяни, словаки, українці, євреї. Закон запровадив і визначення етнічної меншини, яка характеризується аналогічними рисами що і національна, лише не ототожнює себе з народом, організованим у окремій державі. Такими вважаються караїми, лемки, роми, татари. Меншини мають право використовувати/писати транслітеровані власні імена і прізвища згідно правил письма мови меншини, головню з метою реєстрації в актах громадського стану, особистих документах. В органах місцевого самоврядування (гміна) може використовуватися мова меншини як допоміжна (język pomocniczy). Проте лише у тих гмінах, де кількість мешканців, що ототожнюють себе з меншиною становить не менше 20% від загальної кількості населення, і які, на подання Ради гміни, внесені відповідним міністром до Урядового реєстру гмін, де використовується допоміжна мова. Допоміжною мовою представники меншини можуть звертатися письмово чи усно до органів влади і отримувати усні або письмові відповіді на свої запити. Станом на лютий 2014 р. допоміжні мови впроваджено у 33 гмінах. У Підляському, Поморському та Опольському воєводствах допоміжними мовами є білоруська (5 гмін), кашубська (5 гмін), литовська (1 гміна), німецька (22 гміни) мови²⁶⁹.

Закон також передбачав, що у місцях компактного проживання національних та етнічних меншин можливість використання, поряд з урядовими, традиційних назв місцевостей і географічних об’єктів, вулиць. Проте такі назви не могли покликатися до назв періоду 1933–1945 рр., наданих німецьким Райхом чи СРСР. Для цього, на подання Ради гміни з часткою представників національних чи етнічних меншин не менше 20%, або за згодою половини учасників спеціальних консультацій, відповідний міністр формував окремий Реєстр гмін, на території яких використовуються назви мовою меншини²⁷⁰. Станом на 2014 р. назви мовою меншин

²⁶⁸ *Товт М.* Визначення поняття „корінний народ” і „національна меншина” у міжнародних документах / М. Товт // Кримські татари: “національна меншина” або “корінний народ”: Матеріали круглого столу – К. – 1999. – С. 48.

²⁶⁹ *Lista gmin wpisanych na podstawie art. 10 ustawy z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym do Urzędowego Rejestru Gmin, w których jest używany język pomocniczy.* – Режим доступу: <http://mac.bip.gov.pl/fobjects/details/8808/urzedowy-rejestr-gmin-jez-pom-17-iii-14-pdf.html>.

²⁷⁰ *Ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym* // *Dziennik Ustaw RP.* – 2005. – Nr 17. – Poz. 141. – S. 1172.

було дозволено у 56 гмінах (крім білоруської, кашубської, литовської, німецької також і лемківською мовою) Опольського, Поморського, Підляського, Сілезького, Малопольського воєводств²⁷¹.

У сфері освіти і культури органи місцевого самоврядування зобов'язували підтримувати діяльність спрямовану на збереження і розвиток культурної ідентичності меншин (видавництво книжок, газет мовою меншини або польською). Закон також запровадив поняття регіональної мови (*język regionalny*), яку декларує узгодженою з Європейською хартією регіональних мов або мов меншин. Регіональною мовою в Польщі є мова, яка традиційно використовується на території певної держави її громадянами, котрі складають групу, що є кількісно меншою від решти населення цієї держави, а також відрізняється від офіційної мови даної держави. Регіональними мовами не можуть бути діалекти та мови емігрантів. У Польщі регіональною мовою є кашубська. Нею користується етнічна меншина, що заселяє Поморське воєводство.

За результатами перепису 2011 р. українцями зареєструвалися 51 тис. осіб у Вармінсько-Мазурському (26,2%), Мазовецькому (13%), Західнопоморському (9,8), Поморському (8,3%), Підкарпатському (8,1%), Нижньосілезькому (7,3) воєводствах²⁷². В шкільному році 2011/2012 в 172 навчальних закладах українську мову як рідну вивчали 2 642 учні.

Національно-культурне життя українців у Польщі було тісно пов'язане з діяльністю таких організацій як Об'єднання українців Польщі, Об'єднання українців Підляшшя, Українське вчительське товариство в Польщі, Українське історичне товариство, Організація української молоді "Пласт". Українськими друкованими органами є газети "Наш Вибір" "Наше Слово", журнал "Над Бугом і Нарвою"; щороку проводяться Фестивали української культури, Фестивали "Осінь Підляшшя", Дні українського театру в Ольштині.

Найбільшою громадською організацією українців у Польщі залишалося Об'єднання українців у Польщі (ОУП), спершу засноване в 1956 р. як Українське суспільно-культурне товариство (УСКТ). З утворенням організації друкованим виданням Головного правління став україномовний часопис – тижневик "Наше слово" (перший номер вийшов друком 15 червня 1956 р. під головною редакцією Миколи Щирби, комуністичного діяча міжвоєнного періоду, члена Комуністичної партії Західної України). Протягом перших місяців свого існування одноразовий тираж тижневика становив понад 17 тис. примірників, через передплату розповсюджувало близько 70% усього накладу²⁷³.

Тижневик, за задумом тодішньої влади, мав виконувати роль своєрідного містка між урядом й українським населенням, зокрема пояснювати політику

²⁷¹ Lista gmin wpisanych na podstawie art. 12 ustawy z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym (Dz. U. – 2005. –Nr 17. –Poz. 141, z późn. zm.) do Rejestru gmin, na których obszarze używane są nazwy w języku mniejszości. – Режим доступу: <http://mac.bip.gov.pl/rejestry/lista-gmin-wpisanych-na-podstawie-art-12-ustawy-z-dnia-6-stycznia-2005-r.html>

²⁷² Ludność. Stan i Struktura demograficzno-społeczna. Narodowy spis powszechny ludności i mieszkań. – Warszawa, 2013. – S. 270–271.

²⁷³ *Zabrowarny S. Geneza i początki działalności Ukraińskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego / S. Zabrowarny // Zeszyty Naukowe INP. – 1989. – Nr 16. – S. 137–138.*

держави щодо українців, депортованих у 1947 р. в рамках операції “Вісла” з етнічних південно-східних земель на північно-західні терени Польщі. Газета також мала сприяти економічній та суспільній стабілізації розпорошеного українського населення, заохочувати, при незначній фінансовій підтримці, розвивати рідну культуру й освіту, а також поширювати інформацію про громадсько-політичне та культурне життя в УРСР. Насправді ж, в цей період “Наше слово” перетворилося на відкриту трибуну скарг і нарікань українського населення на ситуацію, в якій воно опинилося, на прояви національної дискримінації, на асиміляційну загрозу, було своєрідною заявою переселенців, які вимагали повернути їх на рідні землі. Водночас тижневик відіграв дуже важливу роль єдиного зв’язку між розсіяними по всій країні українськими громадами²⁷⁴.

Протягом першого року свого існування тижневик збагатився кількома постійними тематичними сторінками, для дітей – “Дитяче слово” для літераторів – “Літературна сторінка”, для етнічної групи лемків – “Лемківське слово”. З 1957 р. почав виходити “Український календар” з інформацією про життя українців у Польщі та історію України, художніми творами тощо. У 1958 р. у формі додатку до тижневика почала виходити “Наша культура” – літературний і популярно-науковий щомісячник, який відіграв роль організатора української творчої інтелігенції, особливо у сфері літератури, історії, мистецтва та культури; У середині 1960-х рр. з “Нашого слова” виокремився черговий щомісячний додаток “Світанок” – газета для українських дітей, яка їх не лише розважала, а передусім учила рідної мови, часто переймаючи на себе роль першого вчителя²⁷⁵.

Тижневик “Наше слово”, з огляду на свій зміст, на відміну від часописів інших національних меншин, які до країн свого походження офіційно доходили, не отримав згоди на розповсюдження у Радянському Союзі, особливо в Україні. Проте, всупереч забороні, тижневик шляхом передплати рідними чи знайомими у Польщі або на Заході потрапляв як в Україну, так і до інших радянських республік, де проживали депортовані у період сталінізму українці. У середині 1960-х рр. майже 50% накладу тижневика, одноразовий тираж якого перевищував 21 тис. примірників, йшов до читачів на схід від Польщі. Але через затримку на кордоні часто надавав редакції чимало політико-цензурних проблем, в результаті чого неодноразово в митних установах на кордоні журнал затримували та конфіскували. За це, звичайно, різко картала влада як шляхом загострення цензури, так і заборонаю друкувати матеріали деяких авторів. Слід відзначити, що тижневик мав численних читачів також серед західної діаспори²⁷⁶.

Своє критичне ставлення до тижневика влада відкрито продемонструвала у першій половині 1980-х рр., коли “Наше слово” опинилося в серйозних поліграфічних клопотах. Наслідком цього було припинення випуску “Нашої культури” та “Світанку”, а протягом кількох місяців не виходив також сам тижневик. В середині 1990-х відновлено випуск додатку для дітей, натомість “Нашої культури” відновити так і не вдалося.

²⁷⁴ Наше Слово. – 1958. – № 29. – 20 липня.

²⁷⁵ “Наше слово”. – Режим доступу: <http://www.nasze-slowo.pl>

²⁷⁶ Медведчук Н. Участь громадських організацій в українсько-польських культурних стосунках: історія і сучасність / Н. Медведчук // Етнічна історія народів Європи. – 2001. – Вип. 11. – С. 33–37.

Після позачергового з'їзду УСКТ у лютому 1990 р. й перетворення товариства в Об'єднання українців у Польщі тижневик “Наше слово” припинив виконувати роль пресового органу нової структури і прийняв форму українського тижневика. Натомість ОУП перейняло на себе роль видавця.

Відповідно до Статуту УСКТ, головними завданнями товариства були широке залучення українців до соціально-економічного та суспільно-політичного життя, зміцнення співробітництва українського і польського населення, знайомство українців з польською культурою і, навпаки, поляків – з культурним надбанням українського народу, сприяння розвитку української культури. Спеціальний пункт зобов'язував товариство зберігати регіональну культуру лемків. УСКТ мало право діяти на всій території Польщі і підтримувати зв'язки з громадськими і культурними організаціями України та інших держав.

Однією з основних форм діяльності УСКТ був відносно добре розвинутий рух аматорських мистецьких колективів. Спочатку великою популярністю користувалися вокальні колективи, драматичні й декламаторські групи. Так, у 1960-х рр. особливо відомим був Варшавський змішаний хор під керівництвом Й. Курочки, хор з Осецька (Гожовське воеводство), Перемиська театральна група, танцювальні колективи з Варшави та Перемишля. Тоді ж розпочалася творча діяльність відомих сьогодні художніх колективів загальноосвітніх ліцеїв з Легниці та Гурова-Ілавецького²⁷⁷.

На початку 1970-х рр. виникла нова форма художньої самодіяльності – молодіжні естрадні групи, значного розмаху набрала робота з дітьми. Відтак у 1991 р. під опікою ОУП нараховувалося близько 60 любительських колективів (понад 1000 виконавців). Серед найвідоміших наприкінці 1980-х – у 1990-х рр. колективів – чоловічий хор “Журавлі”. Поза ОУП діяв Український камерний хор церковної музики при церкві Отців Василіанів у Варшаві. Великий авторитет здобули мистецькі фестивалі, започатковані УСКТ. Перший Фестиваль української культури відбувся у 1967 р., а до 2001 р. подібних заходів відбулося 16. Щорічно проходили огляди творчості дитячих колективів у Кошаліні, конкурси молодіжних самодіяльних ансамблів у Гданську (“Молодіжний ярмарок”). В 1982 р. у Бескиді-Ниському організовано подібний огляд для лемківських фольклорних колективів²⁷⁸.

УСКТ розгорнуло на території Польщі також й освітню діяльність серед українців. Початок викладання українською мовою у паралельних класах польських шкіл було покладено у 1952/1953 навчальному році (у 24 класах навчалось 487 дітей). До середини 1960-х рр. кількість таких класів і шкіл постійно зростала, потім розпочався кризовий період для української освіти у Польщі. Зменшено кількість шкіл і пунктів навчання української мови, також обмежено і культурну діяльність. Непокірних діячів ув'язнювали, звільняли з роботи, а ціле товариство піддано постійному нагляду спецслужб. Подолати цю ситуацію вдалося тільки на початку 1990-х рр. після демократизації Польщі. Одним зі свідчень цього стало утворення на початку 1990 р. у Варшаві Польської асоціації українознавців, що займалася вивченням і популяризацією історії, культури, мистецтва і державної

²⁷⁷ Drozd R. Bohdan Halczak: Dzieje Ukraińców w Polsce w latach 1921–1989 / R. Drozd // Warszawa: 2010. – S. 43–46.

²⁷⁸ Скотний В. Польща / В. Скотний // Українська культура: історія і сучасність. – Львів, 1994. – С. 340–342.

мови України. Вона започаткувала видання часопису “Варшавські українознавчі записки” та молодіжного альманаху “Зустрічі”²⁷⁹.

В лютому 1990 р. на хвилі демократичних змін УСКТ перетворено в Об’єднання Українців в Польщі (ОУП). Створено багато галузевих і регіональних організацій, таких як Союз української незалежної молоді, Об’єднання українців Підляшшя, Об’єднання лемків, Українське лікарське товариство, Українське вчительське товариство у Польщі, Спілка українців-політ’язнів сталінського періоду, Фонд ім. Св. Володимира Хрестителя Русі. Появились нові друковані видання – двомісячник “Над Бугом і Нарвою”, греко-католицький тижневик “Благовіст”²⁸⁰.

ОУП розпочало реалізацію проектів для різних вікових груп: дітей, молоді і студентів, осіб середнього і старшого віку. Серед реалізованих заходів були і міжнародні проекти, такі як: “Лемківська Академія”, табори скаутської організації “Пласт”, концерти церковної музики (“Осінні дні церковної музики”), фестивалі української культури (Фестиваль української культури – Сопот 2005), дитячі фестивалі в Кошаліні і Ельблонзі, історичні семінари (“Польща – Україна. Важкі питання”). А також заходи, які показують культуру українсько-польського прикордоння.

Найбільшими культурними заходами української спільноти в Польщі – є “Фестиваль української культури” в Сопоті, “Молодіжний ярмарок” в Гданську, “На Івана на Купала” в Дубичах Церковних, фестиваль української культури на Підляшші “Підляська Осінь”, “Лемківська Ватра” в Ждині, “Дні Української культури” – Гіжицко, Щецін, “Бітівська Ватра” в Битові. Українська національна меншина має своїх представників в органах місцевого самоврядування, переважно у Вармінсько-Мазурському воєводстві. Один з них виконує функцію голови воєводської ради. Навчання української мови проходить в 106 школах і пунктах навчання, які відвідує близько 2700 учнів. Діє чотири загальноосвітні ліцеї²⁸¹.

Інша українська громадська організація – Союз українців Підляшшя заснована у 1992 р. з осередком у Більську Підляському і діє на теренах Підляського і Любельського воєводств. Головна управа Союзу зосередила свою діяльність на організації багатьох культурних імпрез, на підтримці і розвитку пунктів навчання української мови, допомозі молодіжним та фольклорним колективам, видавничій діяльності. В терені діють чотири відділи СУП: в Більську, Гайнівці, Білостоці та Орлі. В планах Союзу відкриття нових філій на Південному Підляшші, налагодження контактів з колишніми членами Українського суспільно-культурного товариства на Підляшші – наприклад в Кліщелях, Черемусі.

Союз українців Підляшшя брав участь в політичному житті в регіоні. На виборах до органів самоврядування у 2002 р. СУП мав своїх кандидатів або підтримував кандидатів влад міста Більськ, гміни Більськ і Більського повіту. В результаті виборів СУП отримав чотирьох радних (депутатів) в міській раді Більська²⁸².

²⁷⁹ Трухан М. Українці у Польщі після другої світової війни 1944–1984 / М. Трухан. – Торонто, 1990. – С. 194–203.

²⁸⁰ Drozd R. Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989 / R. Drozd. – Warszawa, 2001. – S. 236–239.

²⁸¹ Drozd R. Związek Ukraińców w Polsce w dokumentach z lat 1990–2005 / R. Drozd. – Warszawa, 2010. – S. 61–68.

²⁸² Союз українців Підляшшя. – Режим доступу: <http://www.zup.org.pl>

Постійними культурними заходами Союзу українців Підляшшя були Фестиваль української культури на Підляшші “Підляська осінь”, який проходив в Більську, Білостоці, Сім’ятичах, Гайнівці, Кліщелях, Черемсі та інших місцевостях. Надзвичайно великим заходом став фольклорний фестиваль “На Івана, на Купала” в Дубичах-Церковних. Велику кількість глядачів приваблюють також “Польсько-українські музичні зустрічі” в Черемсі та Нарві. Варто згадати також “Огляд весільних пісень” в Кліщелях і “Підляські обжинки”, які в останні роки проходять в Мощоні-Королівській гміні Мельник. Всі ці проекти були реалізовані завдяки фінансовій підтримці Міністерства культури, а у 2005 році Міністерства внутрішніх справ і адміністрації РП²⁸³.

Окрема увага Головної управи була скерована на працю з дітьми та молоддю. Охоплювала вона організацію і розбудову українського шкільництва на Підляшші, підтримку діяльності колективів, а також організацію екскурсій або таборів. В періоді 2000–2005 рр. виникли три нові пункти навчання української мови. Зусиллями Івана Бакуновича та членів Головної управи почав працювати невеликий пункт в Орлі. Українські активісти з Білостоку зорганізували міжшкільний пункт навчання української мови в цьому місті. Найбільшим досягненням була організація першого пункту навчання в середній школі – в загальноосвітньому ліцеї № 1 імені Т. Костюшка в Більську²⁸⁴.

В останніх роках велику увагу присвячено діяльності молодіжних колективів, передовсім “Ранку” з Більська та “Гілочки” з Черемухи. У 2000 р. була створена танцювальна група ансамблю “Ранок”. У 2003–2004 рр. вдалося роздобути фонди на діяльність колективів з Міністерства культури Польщі – у розмірах 50 тис. та 35 тис. злотих. За ці гроші придбано новий одяг, забезпечено зарплату для хореографа, який приїжджав з України, а також кошти для організації вишкільних таборів та транспорту на концерти та фестивалі. В 2005 р. старша група “Ранку” – з фінансовою допомогою в рамках цього проекту – їздила на Фестиваль нарцисів до Румунії. При нагоді в румунські Карпати поїхала група молоді з середніх шкіл Більська. Започатковано також контакти з українцями Мармарощини в Румунії²⁸⁵.

Окрім цього Союз українців Підляшшя організував щорічно маланкові забави в Більську, прибутки з яких були призначені на різдвяні подарунки для дітей, які вивчають українську мову та на поточну діяльність організації. Союз українців Підляшшя підтримує також постійні контакти з Посольством України та Генеральними консульствами України у Гданську і Любліні, а також з іншими українськими організаціями у Польщі.

В 2005 р. член Головної ради СУП Григорій Купріянович став членом Спільної комісії уряду та національних меншин, яка була покликана на основі новоприйнятого “Закону про національні та етнічні меншини і регіональну мову” і вперше в історії дозволила нацменшинам безпосередньо впливати на політику держави. Союз має добрі контакти з органами самоуправління, зокрема в містах Більськ, Сім’ятичі, Білосток та гмінах Гайнівського повіту, що є дуже важливо при

²⁸³ Семенюк Л. Над Бугом і Нарвою святкує 15-ліття / Л. Семенюк // День. – 2006. – № 144.

²⁸⁴ Союз українців Підляшшя. – Режим доступу: <http://www.zup.org.pl>

²⁸⁵ Polonews., – Режим доступу: <http://polonews.in.ua>

організації культурних заходів. СУП підтримує також зв'язки з приватними спонсорами, що дозволяє профінансувати частину заходів Союзу²⁸⁶.

14 жовтня 2014 р. Українське товариство в Любліні та Люблінсько-Холмська православна єпархія провели спільно поїздку місцями, важливими для української культури та православної традиції на Холмщині: Холм, Турковичі, Сагринь, Терагин, Ухані, Войславичі, Сілець, Верховини та Депултичі Королівські. Тоді ж взято участь у святкуванні празника Покрови святої Богородиці у Турковицькому Свято-Покровському жіночому монастирі. Урочистості очолив Блаженніший митрополит Варшавський і всієї Польщі Сава. Окрім того учасники поїздки взяли участь у панахиді біля могил українських православних жертв у Сагрині та Верховинах, а також у молебню в церкві Казанської ікони Пресвятої Богородиці у Войславичах та біля чудотворного джерела у Сільці²⁸⁷.

16 жовтня 2014 р. Міська рада Любліна прийняла рішення про намір встановлення Пам'ятника присвяченого пам'яті мільйонів жертв Голодомору в Україні 1932–1933 рр. З такою ініціативою виступили: Об'єднання “Спільне коріння”, Українське товариство, а також Генеральний консул України в Холмі при підтримці Генерального консула України в Любліні Івана Грицака. Маловідомим є, що серед жертв Голодомору, окрім мільйонів українців, було кількадесят тисяч поляків, що довів люблінський історик, д-р Чеслав Райца, один із перших дослідників Голодомору в Польщі, автор польськомовної книжки “Голод в Україні” (2005 р.)²⁸⁸.

21–23 жовтня 2014 р. у Більському будинку культури відбувся XV Декламаторський конкурс “Поетичне триголося” для дітей з Більська, Білостока, Гайнівки, Кліщель та Нарви, серед них учні пунктів навчання української мови: діти з садка № 9 “Лісова поляна” у Більську та школярі школи ім. А. Міцкевича в Більську, які крім вірша польською мовою, продекламували також поезію українською мовою²⁸⁹. 24–31 жовтня 2014 р. у Василькові відбулася польсько-українська академія діалогу. У її рамках молодь з українського міста Сарни та місцеві школярі з гімназії ім. о. Рабчинського у Василькові спільно відвідували цікаві місця в регіоні, які свідчать про його мультикультуралізм, брали участь у дискусіях та громадських заходах, а також працювали над короткими фільмами, які були кульмінацією проекту.

24–25 жовтня 2014 р. у Вроцлаві закінчився фестиваль “Viva Ukraina – Viva Polonia”, який мав на меті презентацію жителям міста української культури. У його рамках в осідку вроцлавських українців при вул. Руській виступив український ансамбль пісні і танцю “Ранок” з Більська.

9 листопада 2014 р. у сільській світлиці в Курашові відбулася презентація публікації – “Курашово минулі роки”, автором якої є колишній житель села, Юрій Плева. У книжці зображені архівні фотографії і документи, зібрані автором протягом кількох років від теперішніх і колишніх жителів села. Доповнює її історія Курашова представлена на фоні історії регіону та загальний опис курашівського

²⁸⁶ Над Бугом і Нарвою. – Режим доступу: <http://nadbuhom.pl>

²⁸⁷ Наше слово. – Режим доступу: <http://www.nasze-slowo.pl>

²⁸⁸ Лабович Л. З хроніки подій на Підляшші / Л. Лабович // Над Бугом і Нарвою. – 2014. – № 6. – С. 46; *Rajca Cz. Głód na Ukrainie / Cz. Rajca.* – Lublin: Wydawnictwo „Werset”; Toronto: Polski Fundusz Wydawniczy w Kanadzie, 2005. – 188 s.

²⁸⁹ Режим доступу: <http://www.beskid-niski.pl>

весілля. Зовнішній вигляд публікації – це проєкт Товариства спадщина Підляшшя, яке кілька років тому в такому вигляді видало книжку Йоанни Сапезжинської про село Витово. Видання є спільною ініціативою автора книжки та гміни Чижі, яка профінансувала альбом. Під час презентації доповідь на тему історії села виголосив автор книги. З місцевим репертуаром виступив ансамбль “Незабудки” з Курашова. Промоція відбулася при численній участі жителів села та околиць, зацікавлених своєю малою батьківщиною.

9 листопада 2014 р. у Музеї хліборобства в Цехановці підбито підсумки та вручено нагород переможцям X Конкурсу найкраще збереженої пам’ятки дерев’яного будівництва у Підляському воєводстві за 2014 рік. Оцінці підлягало 45 будинків з 22 гмін. Традиційно головні нагороди отримали власники будинків з україномовного Підляшшя. Лауреатом першого місця став Петро Наум’юк, власник хати з 1920 року в селі Канюки, якому при реставрації будинку помагав батько, відомий різьбяр Володимир Наум’юк. Одну з трьох других нагород отримали хата і клуня Миколи Пацевича з Котлів, одну з п’яти третіх місць зайняв Славомир Кирилюк, власник хати з Нового Березова²⁹⁰.

16 листопада 2014 р. у Польщі відбулися вибори до місцевого управління. Члени Союзу українців Підляшшя балотувалися у Більську від Виборчого комітету виборців “Коаліція Більська”, який отримав дев’ять мандатів до Миської ради і чотири до Повітової. Серед вибраних двоє українців: Петро Осташевський, молодий український активіст, учасник ансамблів “Ранок” та “Гойраки”, а також багатолітня діячка Союзу українців Підляшшя Марія Рижик²⁹¹.

19 листопада 2014 р. в клубі “Зміна клімату” в Білостоці відбулася авторська зустріч з Міхалом Кацевічем, журналістом тижневика “Newsweek”, поєднана з промоцією його книжки “Сотні свободи – Україна від Майдану до Донбасу”. Видання – це збірка репортажів безпосереднього учасника подій в Україні, тобто трагічних подій Євромайдану, які призвели до розстрілу понад сотні протестувальників, та втечі президента Віктора Януковича в Росію, а також захоплення Росією Криму та російсько-української війни, яка продовжується на Донбасі²⁹². Це перша в Польщі репортерська книжка, яка розповідає про події в Україні²⁹³.

23 листопада 2014 р. в студії Рембрандт Радіо Білосток побував відомий виконавець українських пісень у стилі фольк-рок – гурт “Гойраки” з Більська. Відбулася чергова презентація циклу з восьми осінніх концертів у прямому ефірі Радіо Білосток у рамках конкурсу “Культура для громадян”, профінансованого Миським управлінням Білостока. Ансамбль заспівав народні пісні в фольк-роковій обробці та свої авторські твори. Виконав також польською мовою пісню “Walcz”, яка присвячена трагічним подіям Євромайдану в Україні. З тією піснею “Гойраки” виступили 2014 р. в загально-польському конкурсі “Гітом в ефір”, який був організований Радіо Білосток і зайняли в ньому третє місце. Утворений в 2011 р. Гурт “Гойраки” став лауреатом кількох конкурсів – окрім згаданого “Гітом в ефір”, у 2011 р. взяв участь у Конкурсі української пісні “З підляської криниці” в Більську,

²⁹⁰Режим доступу:<http://monitor-press.com>

²⁹¹Режим доступу:<http://www.zup.org.pl>

²⁹²Kaciewicz M. Sotnie wolności: Ukraina od Majdanu do Donbasu / M. Kaciewicz. – Warszawa: Ringier Axel Springer, 2014. – 286 s.

²⁹³Режим доступу:<http://www.pauci.org>

зайнявши у своїй категорії перше місце; у 2013 р. став півфіналістом шоу “Must be the music” телеканалу Polsat, що мало великий вплив на його популярність не лише в регіоні²⁹⁴.

25 листопада 2014 р. в Білостоцькій мовній кав'ярні “Esperanto Café” відбулася перша зустріч при українському столику. Взяло в ній участь кілька осіб з українського середовища Підляшшя та українців з України. Мовна кав'ярня є проектом реалізованим з 2009 р., який має на меті регулярні вечірні зустрічі, призначені для всіх, хто хоче вивчати і використовувати в практиці знання мов світу, познайомитися з новими людьми та їхньою культурою. Кав'ярня служить білосточанам місцем для проведення найкращого мовного курсу у світі – тобто навчання через розмову за столом. Друга мета цих зустрічей полягає в інтеграції іноземців та національних меншин у Білостоці – обмін досвідом та контакти із співвітчизниками та їх інтеграції в спільноту Білостока. Зустрічі при українському столику відбуваються кожний другий і четвертий вівторок місяця²⁹⁵.

30 листопада у Воеводській публічній бібліотеці ім. Г. Лопацинського в Любліні відбулася презентація книжки “Дві години. Спогади мешканців Холмщини та Південного Підляшшя про акцію „Вісла”, підготовленої Братством православної молоді Люблінсько-Холмської єпархії в рамках проекту “Вчімся толеранції на помилках історії”, завдяки дотації Європейської комісії в рамках програми “Молодь у дії”. Книжка – це спогади очевидців-жертв акції “Вісла”, депортованих у 1947 р. з цих двох регіонів, зібрані молодим поколінням православної молоді з території Люблінсько-Холмської єпархії. Раніше презентація видання відбулася під час Фестивалю української культури на Підляшші “Підляська осінь” в Більську та Білостоці²⁹⁶. 3 грудня учні громадських шкіл ім. св. Кирила і Методія в Білостоці, які вчать української мови як рідної, взяли участь у музейному уроці в Музеї друку і паперової промисловості в Супраслі. То одна з багатьох позашкільних ініціатив приурочених до занять української мови в білостоцькій школі.

3–7 грудня 2014 р. у Білостоці пройшов Міжнародний фестиваль короткометражних фільмів “Жуброффка”, організований Білостоцьким осередком культури. На думку спеціалістів він став найбільшим кінозаходом у північно-східній Польщі, новою платформою обміну сучасними думками та зустріч творців із Заходу та Сходу. Там також обговорювали актуальні проблеми українського кіно за участю режисерів і сценаристів з України. На фестивалі показано анімацію Олега Федченка “Гості мого дому” та фільм Олексія Соболева і Михайла Коротеєва “PTSD”, пов'язаний із трагічними подіями війни на сході України. Окрім того 4 грудня відбувся спеціальний показ фільмів групи “Вавилон 13” про українську Єврореволюцію та російсько-українську війну. “Вавилон 13” – це об'єднання режисерів, операторів та кінематографістів, загалом понад сорока осіб, яке створилося під час подій Євромайдану. Їх метою, як групи волонтерів, є – у формі короткометражного документального кіно – пояснювати людям події, які відбуваються в їхній країні, а передусім показувати народження й перші рішучі кроки громадянського

²⁹⁴Лабович Л. З хроніки подій на Підляшші / Л. Лабович // Над Бугом і Нарвою. – 2014. – № 5. – С. 47.

²⁹⁵Режим доступу: <http://www.zup.org.pl>

²⁹⁶Режим доступу: <http://nslowo.pl>

суспільства. У Білостоці презентовано короткі сюжети, які торкалися трагічних подій останнього року в Україні. Ці фільми були доволі популярними, про що свідчать майже 4 млн переглядів на каналі YouTube²⁹⁷.

6–7 грудня 2014 р. у Музею хліборобства в Цехановці проходив XXXIV Міжнародний конкурс гри на пастуших інструментах, в якому взяло участь 200 виконавців з Польщі, України, Литви, Білорусії, Угорщини та Словаччини. Музиканти презентували вміння гри на таких інструментах як лігави, трембіти, роги та інші. Серед нагороджених знайшлося багато музикантів – як дорослих, так і дітей – з українських Карпат. Традиційно відбувся концерт ансамблю “Карпатська тайстра”, який презентує інструментальну та вокальну музику Гуцульщини.

Лемками у 2011 р. себе назвала 10531 особа, переважно в Нижньосілезькому (46,9%), Малопольському (21,4%), Любуському (14,9%), Підкарпатському (2,8%), Західнопоморському (3,2%) воєводствах. Традиційно лемки проживали на т. зв. Лемківщині, проте були виселені на західні воєводства під час акції “Вісла” 1947 р. Сьогодні невелика частина лемків проживає на батьківській землі (Малопольське воєводство). В сучасній Польщі в шкільному році 2011/2012 в 37 навчальних закладах лемківську говірку вивчали 268 учнів. Організаційно лемки представлені 7 товариствами, мають свої періодичні видання “Бесіда”, “Ватра”, “Щорічник Руської бурси”, “Лемківська сторінка”. З 2011 р. в м. Горлице лемківською говіркою ведеться трансляція з інтернет-радіостанції “LEM.fm”. Серед культурних лемківських заходів – фестивалі “Лемківська ватра” в Ждині, “Міжнародне бієнале лемківської культури” в Криниць та ін.

Найстарішою лемківською громадською організацією є “Руска Бурса”, яка заснована 1908 р. в містечку Горлиця. Організація відновила свою діяльність в 1991 р. і з того часу інтенсивно діє на всіх просторах пов’язаних з лемківською ідентичністю. Головний осередок і надалі розміщений в Горлицях, в історичному будинку, але члени товариства і співпрацівники “Руской Бурси” діють на території цілої Лемківщини та різних містах Польщі, наприклад в Кракові, Варшаві, але й поза кордонами польської держави – на Пряшівщині в складі Словаччини, в Україні, США та інших країнах²⁹⁸.

Головною метою діяльності “Руской Бурси”, є збереження лемківської ідентичності через такі функції:

- освітня – організація наукових читань, лекцій, мовних курсів, едукативного табору для дітей в Гладишеві.
 - культурна – проведення концертів, вистав, фестивалів лемківських традицій, звичаїв, ремесл.
 - виховна – організація початку і закінчення шкільного року для дітей, здійснення екскурсій до театрів та музеїв.
 - видавничка – друкування наукового часопису “Річник Руской Бурси”, засновано видавничу серію “Бібліотека Лемківской Клясики” – видання творів Петра Полянського, Владимира Хиляка, видання дисків з лемківською музикою.
- Ведення бібліотеки, архіву і Ізби пам’яті Івана Русенка.

²⁹⁷Режим доступу:<http://www.cwpu.org/>.

²⁹⁸Річник Руской Бурси. – Режим доступу:<http://www.ruskabursa.org>

Засновано і ведення в ефірі першого лемківського радіо LEM.fm та інформаційного порталу LEM.fm+.

Організовано діяльність дитячо-молодіжного музичного ансамблю Терочка і театрального Терка.

Українсько-польську співпрацю у сфері культури, освіти, політики, економіки розвиває у Варшаві заснований 2004 р. фонд “Наш вибір”. Активісти організації надають юридичну, інформаційну допомогу українцям, як навчаються, працюють чи відпочивають в Польщі²⁹⁹. У співпраці з редакцією тижневика ОУП “Наше слово” виходить місячник “Наш вибір”.

Вищенаведені факти свідчать про активізацію культурного життя українського населення Польщі та польського населення України з часу появи різних громадських об'єднань. Їх виникнення на початку ХХ ст., як уже було вказано, стало результатом довгого історичного та духовного розвитку двох сусідніх народів, суттєво збагативши відносини між ними. Особливо зросла роль громадських організацій після 1989 р., коли їх діяльність стала важливим фактором формування українсько-польських міждержавних взаємин. До суспільно-культурного життя в країні поступово долучаються представники нової хвилі трудової еміграції.

Співпраця України та Республіки Польща у сферах освіти та охорони здоров'я

Головними завданнями діячів науки та освіти сусідніх України та Польщі є пошук механізмів і можливостей зближення обох суспільств. Адже саме еліта формує певний стереотип у свідомості суспільства про сусідній народ, його історію, культуру, політичні традиції, побут та ін. Через проведення спільних конференцій, симпозіумів, узгодження підручників, подання повної та різнобічної інформації про сусідню державу формується її імідж, сприйняття у сусідньому суспільстві. А тому роль науково-освітніх контактів в українсько-польських відносинах є невід'ємною й важливою складовою.

Основу міждержавної взаємодії у сфері освіти складають підписані урядами обох країн нормативно-правові акти. Базовим документом українсько-польських взаємовідносин став Договір між Україною і Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини і співробітництво від 18 травня 1992 р. Перспективи розвитку міждержавної співпраці у науковій та освітній галузях визначає стаття 14 Договору, окреслюючи контакти між школами, науковими установами, навчальними закладами, у тому числі в галузі обміну науковими працівниками, викладачами, студентами, аспірантами, а також у здійсненні спільних науково-дослідницьких робіт. Договором закріплено можливість укладення відповідних договорів між окремими міністерствами, відомствами, науковими та навчальними установами.

У вересні 1995 р. було підписано нову Угоду про співробітництво між міністерствами освіти Польщі і України³⁰⁰. У березні 1996 р. Україну з робочим візитом відвідав міністр освіти Республіки Польща Є. Вятр. Переговори польського та українського галузевих міністрів засвідчили динаміку процесу співробітництва:

²⁹⁹ Фонд “Наш вибір”. – Режим доступу: <http://naszwybir.pl/fond-nash-vybir>

³⁰⁰ Сорока М.М. Світ відкриває Україну. Про зовнішню політику української держави у 1990-х рр.: Статті. Документи. Коментарі. / М.М. Сорока. – К.: Правда, 2001. – С. 345.

сторони домовилися про внесення змін та доповнення до Угоди про міждержавну співпрацю. Зокрема, нові пропозиції стосувалися збільшення квот обмінів студентами, аспірантами, викладачами, вчителями; створення змішаної комісії для розробки та узгодження нормативно-правової бази в галузі освіти; прискорення процесу підготовки та підписання міжурядової угоди про визнання документів про освіту всіх рівнів, вчених ступенів та звань³⁰¹. Міністри освіти України та Польщі обговорили освітні проблеми національних меншин.

Аналіз Угоди між Урядом Республіки Польща та Урядом України про співробітництво в галузі культури, науки та освіти від 20 травня 1997 р. визначив головні пріоритети міждержавної співпраці: обмін науковою інформацією; навчально-наукове співробітництво; проведення спільних досліджень у різних галузях науки, спільних конференцій, симпозумів, семінарів; організація практики стажування іноземних викладачів, вчителів, студентів, учнів; публікація статей закордонних колег у фахових виданнях, переклад монографій; сприяння освіті національних меншин; налагодження партнерства між окремими вузами³⁰².

У період 1995–2011 років Міністерство освіти, науки, молоді та спорту України на основі міжнародних документів з питань демократизації, гуманізації в галузі освіти, зокрема Загальної декларації прав людини (ст. 26), міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права (ст. 13), Протоколу до Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року, здійснило ряд масштабних заходів щодо створення нової нормативно-правової бази національної вищої освіти України³⁰³. Запроваджені в Україні документи пройшли апробацію на міжнародному рівні і сьогодні складають основу освітньої політики держави.

У вересні 2002 р. у Варшаві відбулася нарада групи експертів Міністерства національної освіти і спорту Польщі та Міністерства освіти і науки України, під час якої було узгоджено вступний проект Угоди про взаємне визнання документів про освіту та наукових ступенів³⁰⁴. Ця подія стала важливим кроком на шляху наукового та освітнього співпраці двох держав.

21 лютого 2005 р. було підписано “План дій: ЄС – Україна”. Відповідно до положень цього документу Європейський Союз розпочав надавати підтримку Україні у реформуванні системи освіти та наближенні її до стандартів ЄС. Україна досить активно включилася до цього процесу, зокрема, до Трансевропейської програми мобільності для студентів вузів (ТЕМПУС), Еразмус Мундус (програми стипендій для студентів-дослідників випускників) та Жан Моне (програми грантів

³⁰¹ Горун Д. Українсько-польські гуманітарні взаємини в 1991 – 2001 рр. / Д. Горун // Історія в школі. – 2002. – № 5 – 6. – С. 50–49.

³⁰² Медвечук Н. А. Українсько-польське співробітництво у гуманітарній сфері : кінець 80-х – 90-ті роки ХІХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 “Всесвітня історія” / Н. А. Медвечук. – Луцьк, 2004. – С. 8.

³⁰³ Колодяжна В. В. Українсько-польське транскордонне співробітництво: правові засади освітнього співробітництва / В. В. Колодяжна // Проблеми розвитку прикордонних територій та їх участі в інтеграційних процесах: Матеріали V Міжн. наук.-практ. конф., м. Луцьк, 16 – 17 жовтня 2008. / ВНУ ім. Лесі Українки; [за ред. В.Й. Лажніка, С.В. Федонюка]. – Луцьк, 2008. – С. 78.

³⁰⁴ Książek J. Stosunki Dwustronne Polski (Ukraina) / J. Książek // Rocznik Polskiej polityki Zagranicznej. 2002. – Warszawa, 2003. – S. 317.

для надання допомоги академічним установам у реалізації проектів європейської інтеграції)³⁰⁵.

Міжнародні стандарти права на освіту, європейські та вітчизняні стандарти освіти, узгодження правового освітнього поля є постійною темою обговорення на постійно діючій Міжнародній конференції “Європейські інтеграційні процеси і транскордонне співробітництво”, що двічі на рік проходить на базі факультету міжнародних відносин Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

З метою адаптації української системи вищої освіти до стандартів Євросоюзу Україна активно включилася до Болонського процесу (Болонська декларація була підписана у 1990 р.). У квітні 2003 р. Україна приєдналася до Болонської декларації³⁰⁶. Польща на цей час уже мала певний досвід реформування вищої освіти, оскільки це було однією з умов Ради Європи щодо її вступу в ЄС. Тому польський досвід широко використовувався в Україні.

Однією з поширених та популярних форм співпраці в галузі освіти та науки стали обміни педагогами, вченими з метою обміну досвідом та науковими досягненнями, ознайомлення з бібліотечними фондами тощо³⁰⁷. Починаючи з першої половини 90-х років, число цих обмінів постійно зростає, розширюється тематика наукових контактів.

Важливою складовою контактів стали обміни викладацькими кадрами вищих навчальних закладів Республіки Польща та України для проходження науково-педагогічних стажувань і проведення інших заходів. Особливо активно така співпраця розвивалася між західними регіонами України та східними – Польщі. Яскравим прикладом може слугувати співпраця Волинського національного університету імені Лесі Українки (нині Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки) та Люблінського університету імені Марії Кюрі-Склодовської. Між університетами в середині 90-х років ХХ століття укладено відповідні угоди, на підставі яких українські та польські науковці регулярно проходять стажування, діляться власним досвідом, запозичують досвід партнерів, мають широкі можливості працювати в архівах, бібліотеках.

На прикладі згаданих вищих учбових закладів України та Польщі, що знаходяться поблизу міждержавного кордону, можна яскраво прослідкувати становлення та еволюцію різносторонніх контактів. Програми співпраці двох найбільших прикордонних регіональних центрів вищої освіти України та Республіки Польща – Волинського національного університету імені Лесі Українки та Люблінського університету імені Марії Кюрі-Склодовської, які співпрацюють ще з 1975 р., на сучасному етапі містять визначальні позиції розвитку європейської освітньої системи: посилення гуманістичної спрямованості, духовної та загальнокультурної складової освіти, поглиблення фундаменталізації освіти, формування системного підходу до аналізу складних етносоціальних ситуацій, стратегічного мислення, а

³⁰⁵ Пропозиції ЄС у галузі освіти для України // Євробулетень. – 2005. – №19. – С. 20 – 21.

³⁰⁶ Гуменюк А. Болонський процес: проблеми та перспективи / А. Гуменюк // Голос України. – 2005. – № 227. – С. 10.

³⁰⁷ Szmyd Z. Stosunki z Ukrainą / Z. Szmyd // Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej za 2000 r. / P.r. B. Wizmirskiej. – 2001. – S. 189 – 202.

також прищеплення студентам навичок до самонавчання, самовиховання³⁰⁸. Обидва університети домовилися спільно діяти у міжнародному контексті нормативно-правового забезпечення в галузі освіти для переходу до багаторівневої системи освіти, що дає змогу задовольнити потреби особистості у здобутті певного освітнього і кваліфікаційного рівня за обраним напрямом. Для цього спільно формувалися нові освітні плани і програми, залучалися сучасні джерела фінансування.

Ще одним із прикладів впровадження нової якості співробітництва між Україною та Польщею стала запропонована на початку 90-х років ХХ ст. ідея створення польсько-українського університету у Любліні. Протягом другої половини 90-х років ХХ ст. проходила організація спільного освітнього проекту. З української сторони участь у ньому взяли три провідні вищі країни: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Львівський національний університет імені Івана Франка, Національний університет “Києво-Могилянська академія”. З польського боку – два вищих учбових заклади – Люблінський університет імені Марії Кюрі-Скłodовської, Люблінський католицький університет імені Іоанна Павла ІІ. Перелічені заклади ввійшли до спільної українсько-польської освітньої установи – Європейського колегіуму польських і українських університетів (ЄКПіУУ) з центром у Любліні. Пізніше до Європейського колегіуму прилучилися Сільсько-господарська та Медична академії (м. Люблін) та Люблінська політехніка³⁰⁹.

Ідея створення спільного ЄКПіУУ, який проіснував понад 10 років, належала українському еміграційному публіцисту, проф. Вільного університету Берліна (Німеччина) Б. Осадчуку. Вже 2001 р. за підтримки Президентів України та Польщі розпочав свою діяльність Європейський колегіум польських і українських університетів, який дав можливість українським та польським науковцям передавати та запозичувати досвід, а аспірантам – піднімати свій освітній рівень. Молоді науковці, зараховані на навчання до ЄКПіУУ, одночасно поєднували статус слухача Колегіуму і аспіранта одного із вищезазначених польських вишів. Серед головних напрямків підготовки переважали гуманітарні дисципліни – історія, політологія, філологія, філософія, право та ін. Інша частина аспірантів готувала дисертації з медицини, хімії. Такий тип навчання мав сприяти, з одного боку, підготовці фахівців певного напрямку, а з іншого – формуванню проєвропейсько налаштованих молодих наукових кадрів, поглибленню інтеграції України до простору ЄС³¹⁰.

Серед проблем діяльності Європейського колегіуму слід виділити наступні: неврегульованість та невідповідність законодавчо-правової бази співпраці та юридичного статусу установи, недостатність фінансування (особливо з боку України). Слід виділити і проблему визнання здобутих випускниками дипломів доктора

³⁰⁸Стрільчук Л. В. Інституційні складові українсько-польських гуманітарних взаємин і співробітництва: монографія / Л.В. Стрільчук, В.В. Стрільчук. – Луцьк: Волинські старожитності, 2013. – С. 36 – 37.

³⁰⁹Центр Східної Європи Університету Марії Кюрі-Скłodовської. [Електронний ресурс]// – Режим доступу: <http://www.centrum.umcs.pl/ru/o-nas/historia/o-kolegium> – Назва з екрану.

³¹⁰Разиграєв О. В. Європейський колегіум польських та українських університетів як приклад міждержавного стратегічного партнерства в галузі освіти та науки / О. В. Разиграєв // Збірник наукових праць міжнародної науково-практичної конференції “Науковий парк та інноваційна структура університету як основа розвитку освіти та науки” (4 – 5 жовтня 2013 р.). – Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. – С. 147–148.

(вітчизняний відповідник – кандидат наук) в Україні. Науковий проект, головним чином, фінансувався за рахунок РП. 16 травня 2011 р. ЄКПіУУ припинив своє існування, а на його базі постала науково-дослідна установа Університету Марії Кюрі-Складовської – Центр Східної Європи³¹¹.

Більш ніж десятилітнє функціонування ЄКПіУУ є прикладом можливого українсько-польського науково-освітнього співробітництва, стратегічного партнерства освітньої інтеграції двох держав. На жаль, лише старань науковців двох країн замало; проблеми, які призвели до закриття наукового проекту, продемонстрували важливість для співробітництва урегульованості нормативно-правової бази, узгодження фінансових питань, етнополітичної толерантності.

Важко переоцінити роль міжнародних фондів – Стефана Баторія (каса Ю. Мьяновського), братів Снядецьких, Уряду Республіки Польща для молодих науковців для науково-педагогічного співробітництва. Саме завдяки їх фінансової підтримки українські педагоги та вчені, здобувачі наукових ступенів мали можливість проводити дослідження архівних та бібліотечних фондів Республіки Польща³¹².

З 1995 р. розпочалася реалізація освітніх програм, які включають обміни вчителями, учнями, студентами між навчальними закладами України та Польщі. Особливо активно такий обмін здійснюється на прикордонній основі. Наприклад, уже в жовтні 1995 р. троє абітурієнтів із Ковельщини на конкурсній основі вступили на факультети садівництва та городництва Люблінської сільськогосподарської академії³¹³.

Міністерство освіти України, обласні управління освіти, керівництво Дрогобицького і Тернопільського педуніверситетів надавали певну допомогу українським школам в Польщі. Завдяки управлінню освіти Львівської обласної держадміністрації комплекс загальноосвітніх шкіл № 2 імені М. Шашкевича у Перемишлі (початкова школа, гімназія, загальноосвітній ліцей, дитсадок) неодноразово отримував науково-методичну літературу, меблі, навчальне приладдя з України. Освітняки Львова, Тернополя, Івано-Франківська, Луцька, Житомира, Києва та інших міст завжди радо приймали учнів з Польщі.

Серед вчительських обмінів можна навести наступні приклади: в лютому 1996 р. в Луцьку при обласному Інституті післядипломної освіти для польських вчителів історії було прочитано курс лекцій з питань українсько-польської історії, організовано зустрічі з українськими вчителями. 27 березня – 1 квітня 1997 р. на Волині перебувала група вчителів україномовних шкіл та закладів навчання української мови із прикордонних районів Польщі. Вони взяли участь у роботі шестиденного семінару “Освіта в діаспорі. Реальність і перспективи”. Гості з Польщі відвідали кілька луцьких шкіл, школи Горохівщини, побували з екскурсією в музеї-садибі Лесі Українки у Колодяжному, що на Ковельщині. Було визначено умови обміну делегаціями школярів для їх відпочинку та ознайомлення з культурою сусідів³¹⁴.

³¹¹ Центр Східної Європи Університету Марії Кюрі-Складовської. [Електронний ресурс] // – Режим доступу: <http://www.centrum.umcs.pl/ru/o-nas/historia/o-kolegium> – Назва з екрану.

³¹² Стрільчук Л.В. Інституційні складові українсько-польських гуманітарних взаємин і співробітництва: монографія / Л.В. Стрільчук, В.В. Стрільчук. – Луцьк: Волинські старожитності, 2013. – С. 41.

³¹³ Люблінські студенти з Волині // Волинь. – 1995. – 19 жовтня. – С.3.

³¹⁴ Балик Н. Уроки української мови в Польщі / Н.Балик// Волинь. – 1997. – 5 квітня. – С.2.

23 квітня 1997 р. в Луцьку за підтримки обласного управління освіти, Волинського ліцею і кураторії освіти Холмського воєводства було проведено міжнародний олімпіадний турнір серед учнів 10 – 11 класів шкіл Волинської, Рівненської областей та Холмського воєводства з математики, інформатики, англійської мови³¹⁵. Схожі заходи проводилися в наступні роки.

Прикордонні регіони Польщі та України стали місцем проведення спільних науково-освітніх конференцій, серед яких слід виділити: “Волинь у другій світовій війні та перші повоєнні роки” (Луцьк, квітень 1995 р.), “Українсько-польські відносини в Галичині у XX столітті” (Івано-Франківськ, листопад 1996 р.), “Україна – Польща: вчора, сьогодні, завтра” (Люблін, червень 1997 р.), “Поляки й українці: 1918–1956 рр.” (Сянок, листопад 1997 р.), “Українсько-польські відносини в XX столітті: державність, суспільство, культура” (Тернопіль, квітень 1999 р.) та ін.³¹⁶. Вже традиційними стали українсько-польські зустрічі на Івано-Франківщині, спільними організаторами яких виступають Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, Варшавський університет, Київський національний університет імені Тараса Шевченка. 25–27 вересня 2015 р. у Яремчі відбулася VIII зустріч “Політика та історія”, на якій обговорено українсько-польські взаємини на сучасному етапі та питання історичної пам’яті України та РП. Жвава, іноді досить гостра дискусія засвідчила актуальність двостороннього діалогу, неузгодженість певних аспектів та необхідність нових дискусій.

9–13 жовтня 1993 р. в Києві відбулося спільне засідання українсько-польської підручкової комісії щодо уточнення та узгодження текстів підручників, що стосувалися суперечливих питань спільної історії. Частина запитань була узгоджена. Тоді ж було вирішено створити спеціальні комісії для перегляду і уточнення шкільних підручників з історії та географії. На жаль, в останні роки діяльність Комісії призупинено. Є потреба також активізувати співпрацю середніх закладів освіти, відповідних регіональних відділів освіти двох країн.

Невід’ємною складовою гуманітарної сфери є *охорона здоров’я*. Українсько-польська співпраця у цій галузі здійснюється на основі національного законодавства, яке на сучасному етапі перебуває у стані реформування відповідно до принципів, проголошених Всесвітньою організацією охорони здоров’я (ВООЗ). Головними завданнями урядів обох країн згідно із Люблінською хартією Європейського бюро ВООЗ (1997 рік) та Програмою ВООЗ “Здоров’я для всіх у ХХІ столітті” (1999 рік) було створення умов реалізації принципів справедливості, рівності, доступності та доцільності медичного обслуговування³¹⁷.

Як відомо, структури охорони здоров’я, що діяли в Україні та РП у 70 – 80-х роках ХХ ст., в основному виправдовували себе. Проте, суспільно-політичні реалії кінця ХХ ст. викликали потребу змін у системі медичного обслуговування, в

³¹⁵ *Онофрійчук М.* Що ви знаєте про культурні взаємини України і Польщі/ М. Онофрійчук // Волинь. – 1997. – 16 вересня. – С. 3; *Медведчук Н.* Участь Волині у реалізації культурно-освітніх програм Єврорегіону „Буг”/ Н. Медведчук// Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. Випуск 6. – Луцьк, 2001. – С.137..

³¹⁶ *Сторінки історії Волинського державного університету імені Лесі Українки.* – Луцьк: РВВ ВДУ ім. Лесі українки, 1998. – С.4.

³¹⁷ *Фінансування та управління у сфері охорони здоров’я: проект фінансування Європейським Союзом // Главный врач.* – 2004. – № 8. – С. 11–12.

першу чергу, законодавчої адаптації до ринкових умов. Тому, вже у 1991 р. Україна відновлює своє членство в ВООЗ³¹⁸. Керуючись базовими угодами, Європейське регіональне бюро ВООЗ у 90-ті роки ХХ ст. розпочало реалізацію програми “Євроздоров’я”, яка розроблялася спеціально для надання медико-технічної допомоги країнам Центрально-Східної Європи, у тому числі й Україні та Польщі. В 1994 р. засновано Бюро ВООЗ по координації та зв’язках з окремими країнами регіону. За посередництвом останнього укладалися та постійно поновлювалися довірчі медичні договори щодо взаємодії у сфері охорони здоров’я³¹⁹.

Розвиток у такий спосіб безпосередніх зв’язків між медиками Республіки Польща та України дозволив іодночасно приступити до реформ. При цьому враховувався досвід країн-членів Євросоюзу, узагальнений у 1999 р. Програмою ВООЗ “Здоров’я для всіх в 21 столітті (Здоров’я–21)”. Згідно із запропонованою у ній концепцією, проблема охорони здоров’я у ХХІ ст. набула нового змісту – соціокультурні умови життя та діяльності людини визначено, як вирішальні для здоров’я³²⁰. Перетворення в системі охорони здоров’я в обох країнах розпочалися одночасно. Верховна Рада України у січні 1997 р. схвалила Концепцію національної безпеки, а польський Сейм – Закон про реформування охорони здоров’я у лютому того ж року³²¹.

У серпні 1992 р. в Харкові було утворено Українську асоціацію медицини, що об’єднала більше семи десятків науково-дослідних інститутів та лікувальних закладів. Польські експерти в галузі медичної інформатики ввійшли до неї як індивідуальні члени. Українська асоціація медицини впродовж останніх двадцяти років активно співпрацює з медичними закладами Республіки Польща. Одночасне вироблення в Польщі та Україні внутрішнього законодавства і паралельність процесів реформування медичної сфери, як наслідок тісний взаємозв’язок цих процесів, забезпечили двом сусіднім країнам створення на кінець ХХ ст. сучасної практики відносин в сфері охорони здоров’я, що відповідає міжнародним стандартам ООН.

Аналізуючи польський досвід реформування сфери охорони здоров’я, слід підкреслити, що головною метою реформування стала заміна бюджетного фінансування системою медичного страхування, що передбачало відмову від фінансування лікарень з державного бюджету. 18 липня 1998 р. в Республіці Польща було прийнято Закон про загальнообов’язкове медичне страхування. Новий закон дав можливість пацієнтам здійснювати вільний вибір сімейного лікаря, медсестри. Україна частково запозичила досвід Польщі щодо реформування системи охорони здоров’я, наприклад, новим явищем стало введення практики сімейної медицини тощо.

Паралельно із реформами у медичній сфері України та Польщі відбувалася тісна співпраця медиків двох держав. Наприклад, у квітні 1999 р. відбувся спільний

³¹⁸ Литвин В. Україна на межі тисячоліть (1991 – 2000 рр.) / В. Литвин. – К.: Альтернативи, 2000. – С.189–194.

³¹⁹ Жаліло Л. Наукові засади реформування охорони здоров’я в Україні / Л. Жаліло, І. Солоненко, О.Кунгурцев, О.Мартинюк, Н.Солоненко // Вісник Української академії державного управління при Президентові України. – 2001. – № 3. – С. 209.

³²⁰ Українська Асоціація „Комп’ютерна медицина”. – Харків: УАКМ, 2004. – С.6 // Здравохранение. – 2001. – 12 ноября.

³²¹ Жаліло Л. Науковий підхід до питання громадського сприяння реформам в охороні здоров’я // Л. Жаліло, І. Солоненко, О.Кунгурцев, О.Мартинюк, Н.Солоненко / Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні/ [за заг.ред.В.І. Лугового, В.М. Князева]. – К.: Вид-во УАДУ, 2001. – Т. 2. – С. 34–35.

семінар-презентація “Соціальна освіта в Україні”, проведений спільними зусиллями Харківського дитячого фонду, Української асоціації соціальних педагогів та Фонду соціально-медичного-обслуговування. В листопаді 2000 р. десять лікарів із Києва, Житомира, Луцька, Вінниці, Хмельницького (члени Товариства польських лікарів України) проходили стажування у Воєводському самоврядному шпиталі імені папи Іоанна Павла II у Замості (РП). Під час стажування українські хірурги, ендокринолози, невропатологи ознайомилися не лише з останніми досягненнями польської медицини у відповідних галузях, але й з загальними принципами реформування системи охорони здоров’я. У свою чергу, польські лікарі дізналися про умови розвитку медицини в Україні, про найпоширеніші методи профілактики, діагностики і лікування різних хвороб³²².

24–25 листопада 2000 р. у Києві було проведено семінар із питань поліпшення медичних послуг в Україні. На відкритті даного представницького форуму виступив директор Координаційного бюро Дирекції з питань розвитку та співробітництва Швейцарії Д. Фонтана., який подав інформацію про перебіг реформи системи медичної допомоги у Польщі.

У липні 2002 р. Міністерство охорони здоров’я України створило робочу групу з підготовки формули бюджетних трансферів на охорону здоров’я, поради та консультації якій надаються експертами проекту Tasic-LARGIS. З ініціативи польського та шведського консультантів П. Свяневича та А. Боалта, група рекомендувала МОЗ України заміну існуючої формули на таку, що враховувала б вік пацієнтів як фактор впливу на вартість медичних послуг. Пілотні дослідження проекту провели у Одеській та Львівській областях. В результаті було простежено суттєву залежність між збільшенням віку і збільшенням витрат на лікування³²³.

Польсько-українське співробітництво в сфері медичного обслуговування та охорони здоров’я можна вважати вагомим кроком на шляху євроінтеграційного поступу України. Так, з січня 2004 р. в Україні заплановано Проект Європейського Союзу “Фінансування та управління у сфері охорони здоров’я в Україні”, що сприяв розвиткові ефективного фінансування й управління, забезпечення максимально ефективного використання медицини, запровадження медичного страхування громадян, а через це – досягнення важливої стратегічної мети – поліпшення якості і доступності медичного обслуговування³²⁴.

2004 р. група дослідників та лікарів з України за запрошенням Організаційного Комітету 28-го Конгресу Польського Товариства Фтізіопульманологів приймала участь у роботі цього форуму. Головною метою контактів було встановлення тісного співробітництва між польськими та українськими практикуючими лікарями, а також обмін досвідом у науковій роботі й клінічній практиці.

³²² Стрільчук В.В. Українсько-польська співпраця у сфері охорони здоров’я як один із напрямів гуманітарного співробітництва / В.В. Стрільчук // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. Випуск 8. – Луцьк, 2012. – С. 125.

³²³ Медведчук Н.А. Українсько-польське співробітництво у гуманітарній сфері: кінець 80-х – 90-ті роки ХХ століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Н. А. Медведчук / Інститут українознавства і народознавства НАН України імені І. Крип’якевича. – Львів, 2004. – С. 171.

³²⁴ Фінансування та управління в сфері охорони здоров’я: проект фінансування Європейським Союзом // Главный врач. – 2004. - № 8. – С. 11 – 12.

Українськими та польськими медиками було організовано 22–25 вересня 2004 р. спеціальний семінар у Лодзі, на якому виступили співробітники провідних українських медустанов, зокрема таких, як Інституту фізіології ім. О. Богомольця НАН України, Інституту геронтології НАМНУ, Київської академії післядипломної освіти ім. П. Шупика, Донецького державного медичного університету, Тернопільської державної медичної академії та польських закладів: Національного дослідницького інституту туберкульозу та легеневих захворювань, Дитячого меморіального інституту здоров'я у Варшаві, Варшавської медичної школи та Медичного університету з Лодзя. Результатом роботи семінару стало прийняття медиками Республіки Польща та України “Листа намірів”, у якому, зокрема, сказано: “Учасники Першого польсько-українського семінару з патофізіології дихання, організованого в рамках 28-го Конгресу Польського Респіраторного Товариства Фтізіопульмонологів, вирішили організувати Польсько-українську Робочу групу з клінічної та експериментальної патофізіології дихання. Ідея цієї Робочої групи полягає в стимулюванні співробітництва польських і українських наукових працівників та лікарів, щоб поповнювати знання і клінічний досвід...допомагати у боротьбі з розладами дихальної системи”. Координаторами Робочої Групи було визначено: докора біологічних наук Т. Сребровську з Інституту фізіології ім. А. Богомольця НАНУ та професора Я. Ковальського з Варшавського відділення польського товариства легеневих захворювань. Програма Польсько-Української Робочої Групи включала три основні напрямки: організацію щорічних науково-практичних семінарів та симпозіумів як у Польщі, так і в Україні; обмін студентами та молодими спеціалістами, стажування на робочих місцях в інститутах і медичних закладах обох країн; започаткування та впровадження мультицентрових наукових програм у Польщі та Україні³²⁵.

Загалом, українські організатори служби охорони здоров'я та медики у співпраці з польськими колегами ставлять перед собою триєдину мету:

- нормативно-правове регулювання процесів надання гарантованої медичної допомоги, соціального захисту та відносин медичного персоналу і пацієнтів (у тому числі посилення економічної мотивації праці зайнятих у сфері охорони здоров'я), взаємодії суб'єктів ринку медичних послуг, підвищення якості всіх компонентів середовища життєдіяльності (зокрема, умов праці та побуту) поряд із налагодженням відповідних законодавчих актів, норм і стандартів до практики ЄС;
- удосконалення нормативно-правової бази експорту медичних послуг, а також співробітництва із практичних питань охорони здоров'я, розробки і впровадження новітніх медичних та біотехнологій, обладнання і виробів медичного призначення та лікарських засобів, а також медичного страхування, впровадження його загальнообов'язкової форми;
- досягнення нормативів підвищення ефективності територіальної організації, формування та використання матеріально-технічного й кадрового потенціалу (насамперед, державних і комунальних закладів), а також рівня та якості різних видів медичної допомоги³²⁶.

³²⁵ Сребровська Т. Передмова: українсько-польське співробітництво / Т. Сребровська // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ifp.kiev.ua/doc/journals/upj/05_dop/9.pdf – Назва з екрану.

³²⁶ Управление международными ресурсами здравоохранения // Вести здравоохранения. – 2001. – 12. ноября.

Реформування національної системи охорони здоров'я відбувається і на започиненому з Польщі досвіді розвитку первинної медико-санітарної допомоги (ПМСД) на засадах сімейної медицини, що особливо активно розвивалося у західних регіонах держави. Започаткування інституту сімейних лікарів у світовій практиці суспільної охорони здоров'я стало відповіддю на спільні для різних країн проблеми, пов'язані з неухильним подорожчанням медичних послуг, об'єктивною нестачею державних видатків на організацію основної ланки ПМСД і її незадовільним рівнем.

З 1995 р. МОЗ України, враховуючи польський досвід, започаткувало підготовку сімейних лікарів, а також перепідготовку лікарів-спеціалістів (зокрема, з числа терапевтів та педіатрів) на фахівців загальної практики. Зважаючи на високу доступність послуг сімейного лікаря та можливість швидкої адаптації загальної лікарської практики в умовах сільської місцевості, відповідні розділи було включено до "Основних засад розвитку соціальної сфери села", схвалених Указом Президента 20 грудня 2000 року, де наголошувалося на необхідності переходу до надання сільським жителям ПМСД на засадах сімейної медицини, а також Державної програми розвитку соціальної сфери села на період до 2005 року, затвердженої Указом Президента 15 липня 2002 року "Про першочергові заходи щодо підтримки розвитку соціальної сфери села".

Як свідчить досвід Польщі, прискорення темпів і підвищення ефективності трансформації національної системи ПМСД на засадах сімейної медицини потребувало як прямого державного керівництва (в особі МОЗ, покликаного фінансувати, стимулювати та контролювати відповідні процеси на рівні територіальних структур з управління охороною здоров'я, органів регіональної і місцевої влади), так і опосередкованих форм державного впливу (передусім нормативно-правових), пов'язаних із залученням до участі в цій діяльності територіальних громад, суб'єктів господарювання³²⁷.

Міжнародний статус мала конференція з паліативної та хоспісної медицини, що пройшла у Луцьку 25 квітня 2012 р.³²⁸. Захід проведено під патронатом Генерального консульства Республіки Польща у Луцьку, а організаторами виступили управління охорони здоров'я Волинської облдержадміністрації, Товариство лікарів польського походження на Волині, Волинська обласна лікарня "Хоспіс" у співпраці з Українською лігою сприяння розвитку паліативної та хоспісної допомоги, Інститутом паліативної та хоспісної медицини МОЗ України. Задля активізації польсько-української взаємодії в галузі охорони здоров'я за посередництвом Волинської обласної державної адміністрації налагоджено регулярні обміни лікарями для обміну досвідом роботи³²⁹.

У 90-х роках ХХ ст. складалася в основному договірно-правова база, яка за сучасними міжнародними стандартами забезпечувала регулювання такої важливої

³²⁷ *Богущ Л.Г.* Соціально-економічні аспекти використання в Україні європейського досвіду медичного обслуговування населення на засадах загальної лікарської практики / Л. Г. Богущ // Європейські інтеграційні процеси і транскордонне співробітництво. – Луцьк: Вежа, 2006. – С.200.

³²⁸ Медицина // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://volga.lutsk.ua/ukr/rubrics/medicine/1882/> – Назва з екрану.

³²⁹ Про реалізацію туристичних проектів транскордонного співробітництва. Поточний архів управління культури і туризму Волинської обласної державної адміністрації. Від 2011 р.

галузі міждержавної взаємодії, як охорона здоров'я. Україна вивчала польський досвід реформування медичної сфери, а це у свою чергу наближувало її до стандартів ЄС.

Українсько-польське наукове співробітництво

Після проголошення незалежності України розпочався новий етап українсько-польських взаємин, склалися сприятливі можливості для законодавчого унормування й виведення наукової співпраці на міжнародний рівень. Одним із перших документів, що передбачав сприяння розвитку науково-технічного співробітництва між двома країнами, залучення до спільних досліджень наукові установи й навчальні заклади та пропагування досягнень в цій сфері був Договір між Україною й Республікою Польща про добросусідство, дружні взаємини та співробітництво, укладений у травні 1992 р. Міжакадемічну співпрацю двох країн регулюють угоди про співробітництво між Академією наук УРСР та Польською академією наук (ПАН) (25 лютого 1991 р.) та Угода про наукове співробітництво між Національною академією наук України (НАН України) та ПАН (1 липня 1997 р.), які передбачають співпрацю між установами та фахівцями щодо сприяння науково-технічному прогресу, вирішення фундаментальних проблем у галузі природничих, технічних і гуманітарних наук. Цими документами визначено та конкретизовано пріоритети партнерства, що включають обмін науковою інформацією та продукцією; навчально-наукове співробітництво; проведення спільних досліджень у різних галузях науки, спільних конференцій, симпозіумів, семінарів; організацію стажувань іноземних учених; публікацію праць закордонних колег у фахових збірниках; сприяння освіті національних меншин³³⁰.

Починаючи з першої половини 90-х років зростали наукові обміни, розширювалася тематика наукових контактів. Наприклад, лише у 1993 р. наукові установи НАН України прийняли 253 польських вчених, а вже наступного, 1994 р., кількість польських вчених, що працювала в Україні, сягнула 453 осіб³³¹. Схожа динаміка прослідковується і в наступні роки.

Міждержавні угоди конкретизував Протокол про наукове співробітництво між НАН України та Комітетом наукових досліджень Польщі (1994). Наслідком реалізації положень даного документу стало те, що уже 1995 р. діяло 87 прямих угод з питань проведення спільних досліджень, у яких взяли участь 39 українських інститутів та 62 польські наукові установи³³². Започатковано низку спільних наукових проєктів, проведено ряд дискусій, конференцій у галузі технічних, гуманітарних та природничих наук.

³³⁰ Гороть А. Ретроспективний аналіз формування договірно-правового співробітництва між Україною і Республікою Польща у сфері освіти і науки в часи незалежності / А. Гороть // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки. – Херсон, 2014. – Вип. 1. – Т. 3. – С. 232–237; *Лишко В.* Наукові зв'язки України та Польщі в 1990-х рр. XX століття / В. Лишко // Історіографічні дослідження в Україні. – Київ, 2003. – Вип. 13: Україна–Польща: історія і сучасність. Збірник наукових праць пам'яті Павла Михайловича Калениченка (1923–1983). – Ч. 2. – С. 77–89.

³³¹ Archiwum Aktów nowych w Warszawie. PZPR. Komitet Centralny w Warszawie. – Sygn. LXXVI-927. – S. 56.

³³² Archiwum Aktów nowych w Warszawie. PZPR. Wydział Zagraniczny. – Sygn. 246 (973/245. – S. 183

Серед започаткованих у 90-ті роки міжнародних наукових тем можна виділити наступні: “Проблема українсько-польських прикордонних зв’язків”, “Україна та Польща в загальноєвропейському процесі інтеграції”, “Українсько-польське стратегічне партнерство”, “Польсько-українські літературні та наукові зв’язки в XIX – та XX століттях (архівні дослідження, інвентаризація документів, обмін копіями першоджерел)”, “Українсько-польське мовне порубіжжя”, “Україна – Польща: важкі питання”, “Історія національно-визвольної боротьби XX століття”, “Вузлові проблеми функціонування та розвитку української та польської економік в період трансформації”, “Аграрно-економічні, демографічні, екологічні проблеми та проблеми транспорту і зв’язку, розвитку прикордонних територій України та Польщі”, “Українсько-польське транскордонне співробітництво”³³³ та ін. Наприклад, спільний проект “Польсько-українські літературні та наукові зв’язки в XIX – XX століть (архівні дослідження, інвентаризація документів, обмін копіями першоджерел)” здійснювався колективними зусиллями працівників Інституту літературних досліджень ПАН, Інституту славістики ПАН, Архіву ПАН – з польської сторони та Національної бібліотеки імені В. Вернадського НАН України, Інституту літератури НАН України, Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, Львівської національної бібліотеки імені В. Стефаника та Архіву НАН України – з української. Така велика кількість учасників проекту забезпечила не лише успішну його реалізацію, але й налагодження та поглиблення безпосередніх контактів між окремими науковими установами та дослідниками, сприяла налагодженню міжлюдських взаємин.

Укладалися також угоди про науково-технічне двостороннє співробітництво, які надавали зв’язкам плановірності та довгостроковості, сприяли вирішенню фундаментальних наукових проблем. Колективні дослідження забезпечували взаємообмін найновішою інформацією, зменшуючи час на пошук перспективних напрямів і підвищуючи професійний рівень науковців країн-партнерів. Міждержавні та відомчі ухвали сприяли науково-технічному співробітництву між Україною та Польщею у галузі фізики, хімії, математики, енергозабезпечення та інших точних наук. Зокрема спільний проект “Лазерна спектроскопія фотореактивних систем” виконували фізичний факультет Дніпропетровського національного університету з Інститутом фізичної хімії ПАН, оптичні та фотоелектричні монокристали галогенідів кадмію з летючими добавками і без них колективно вивчали науковці Волинського державного університету ім. Лесі України та Вроцлавської політехніки³³⁴.

Програму наукового співробітництва успішно здійснювали академічні установи. Так, у 1997 р. діяло 87 угод про спільний науковий пошук, на основі яких дослідження проводили 39 інститутів (НАН України) і 62 наукові установи й організації ПАН і міністерств РП із природничих, технічних і соціально-гуманітарних наук. З 1993 р. діє Українсько-польська лабораторія по каталізу при Інституті сорбції та проблем ендоекології НАН України, результати досліджень якої з процесів селективного окислення вуглеводнів та ванадій-вмісних каталізаторів

³³³ Archiwum Aktów nowych w Warszawie. PZPR. Komitet Centralny w Warszawie. – Sygn. LXXVI-925. – S. 123.

³³⁴ Медведчук Н. Українсько-польське співробітництво в гуманітарній сфері: кінець 80-х – 90-ті роки XX століття. – С. 100–115.

дозволяють покращити промислові технології. У наступні роки вчені інституту разом з польськими колегами вивчали “Механізм взаємодії комплексів металів платинової групи з поверхнею активованих антрацитів як селективних адсорбентів з багатокомпонентних розчинів” (2004–2006) та “Створення та вивчення багатокомпонентних оксидних та вуглецево-оксидних систем як перспективних каталізаторів та адсорбентів” (2004–2005)³³⁵. Варто відзначити також співпрацю Центру космічних досліджень ПАН, Головної астрономічної обсерваторії НАН України та Міжнародного центру астрономічних і медико-екологічних досліджень, представники яких провели низку семінарів, конференцій та наукових експедицій³³⁶. Спільні експерименти учені з цих установ проводять і тепер, зокрема розробляють проект “Іоносат-Мікро” (передбачає лише один мікросупутник), що має стати першою фазою повномасштабного проекту “Іоносат”. Значущість наукових результатів істотно залежатиме від того, як реалізація малого проекту слугуватиме методичним підґрунтям для здійснення повномасштабного. Його загальною метою є вивчення динамічних процесів у іоносфері в широкому діапазоні просторових і часових масштабів за допомогою узгоджених космічних і наземних вимірювань, пошуку взаємозв’язку іоносферних збурень з процесами на Сонці, в магнітосфері, атмосфері та внутрішніх оболонках Землі. Така мета зумовлена специфічною роллю іоносфери, яка є зоною взаємодії Землі з ближнім космосом і з нейтральною атмосферою. Систематичні вимірювання параметрів іоносфери – ключ до вивчення механізмів формування іоносферного відгуку на дії “зверху” і “знизу”. Про інтерес міжнародного наукового співтовариства до проекту “Іоносат-Мікро” свідчить участь у ньому не лише українських і польських вчених, а й фахівців з Росії та Казахстану. Запуск мікросупутника з апаратурою цього проекту заплановано під час першого випробувального польоту української ракети-носія “Циклон-4” з бразильського космодрому Алякантара. Його реалізація стане знаменною подією не лише в історії української ракетно-космічної галузі, а й у розвитку вітчизняних супутникових технологій, оскільки проект демонструватиме здатність вітчизняної промисловості створювати конкурентоспроможні апарати для космічної науки і пропонувати їх різним користувачам як в Україні, так і за кордоном³³⁷.

Розширюється дослідження флори, фауни і ґрунтів українсько-польсько-словацького Міжнародного біосферного резервату “Східні Карпати”, в якому беруть участь Державний природничий музей НАН України, Інститут екології Карпат НАН України та Бещадський національний парк (Польща). Інститут екології Карпат також є співзасновником Міжнародного екологічного центру ПАН, який вивчає гірські екосистеми під впливом антропогенного навантаження. У роботі центру окрім вчених з України та Польщі беруть участь науковці з Німеччини, Швеції та Росії. Регулярними стали симпозиуми з теоретичних та експериментальних

³³⁵ *Мякушко С.* Стан та перспективи українсько-польського між академічного співробітництва / С. Мякушко, А. Мирончук // Україна і Польща – стратегічне партнерство. Історія. Сьогодення. Майбутнє. – Київ, 2002. – Ч. 2. – С. 159–165.

³³⁶ *Федорчак П.* Розвиток українсько-польського наукового співробітництва на рубежі ХХ–ХХІ ст. / П. Федорчак // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 2011. – Вип. 19. – С. 75–80.

³³⁷ *Федоров О.* Дослідження ближнього космосу: досягнення та перспективи / О. Федоров // Вісник НАН України. – Київ, 2014. – № 4. – С. 33–39.

досліджень поверхневих явищ і їх технологічного застосування за участю представників обох держав. Їхні результати активно застосовують в промисловості, наприклад, в обладнанні доочищеної питної води, виробництві лікувальних препаратів та очищенні рідких середовищ від дисперсних домішок³³⁸.

Довгострокові угоди з наукового співробітництва виконує Міжнародний науково-навчальний центр інформаційних технологій та систем НАН України з Інститутом економіки ПАН та Науково-технічним центром залізничного транспорту Польщі, що розробляють проєкт “Основні проблеми економік Польщі та України за умов європейської інтеграції”. Українським вченим є корисним досвід польських колег, що плідно працюють в галузі економетричного дослідження і прогнозування “перехідних” явищ та процесів, за умов інтеграції польської економіки до ЄС, при моделюванні економічних процесів в Україні як державі з “перехідною” економікою.

Українсько-польській науковій співпраці приділяють увагу також вчені вищих навчальних закладів, де функціонують створені разом із НАН України спільні науково-дослідні інститути, центри та лабораторії. Як відомо, Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника має угоди з Варшавським, Жешівським, Гданським, Вармінсько-Мазурським, Ольштинським та Ягеллонським університетами. Зокрема спільно з польськими колегами івано-франківські біологи досліджують пристосування мікроорганізмів до несприятливих умов, фізики – технологічні режими формування ізолюючих шарів у напівпровідниках методами опромінювання й поліенергетичної іонної імплантації.

Унікальним проєктом науковців двох сусідніх держав є відбудова астрономічно-метеорологічної обсерваторії на горі Піп Іван – одній з найвищих вершин Карпат, розташованій на межі Івано-Франківської та Закарпатської областей. Як відомо, ця обсерваторія, яку називають “Білий слон”, збудована поляками на висоті 2018 м над рівнем моря в 1936–1938 рр. для вчених Варшавського університету. На початку Другої світової війни вона перейшла у власність СРСР, все цінне обладнання з неї вивезли, а дослідження більше не проводилися. Починаючи з 2012 р. на її території ведуться відновлювальні роботи, які фінансують Варшавський університет і Міністерство культури і національної спадщини Республіки Польща, Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника, а відкриття обсерваторії заплановано на 2019 р. Тут мають створити астрономічну обсерваторію, сейсмологічну станцію, біостаніонар із досліджень флори та фауни Карпатського національного парку, постійно діючу міжнародну метеорологічну станцію, туристичний станіонар, науково-дослідний центр для студентів і вчених Прикарпатського і Варшавського університетів, а також окремий рятувальний пост Державної служби України з надзвичайних ситуацій в Івано-Франківській області³³⁹.

Зміцненню українсько-польських взаємин сприяють виставки науково-технічних досягнень. Підтвердженням цього була організована в червні 2004 р. у Львові

³³⁸ *Мякушко С.* Стан та перспективи українсько-польського між академічного співробітництва / С. Мякушко, А. Мирончук // Україна і Польща – стратегічне партнерство. Історія. Сьогодення. Майбутнє. – Київ, 2002. – Ч. 2. – С. 159–165.

³³⁹ Польща профінансувала відбудову обсерваторії на горі Піп Іван на суму понад 1,7 млн грн. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://stanislavske.tv/polscha-profinansovala-vidbudovu-observatoriji-na-hori-pip-ivan-na-sumu-ponad-17-mln-hrn/>

та Києві у рамках Року Польщі в Україні Міністерством освіти і науки України та Міністерством науки і інформації РП виставка “Україна–Польща: стратегічне партнерство у сфері науки і технологій”, в якій взяло участь 25 українських і 15 польських наукових організацій, зокрема Дніпропетровський національний університет, Інститут проблем матеріалознавства НАН України, Центр космічних досліджень Польської академії наук, Інститут оптоелектроніки Варшавської військово-технічної академії, які презентували результати співпраці. Під час виставки відбулися науково-практична конференція “Розвиток науково-технологічних парків та інноваційних структур інших типів: Польща і Україна та світовий досвід”, семінар “Україна і Польща в спільних проєктах Європейського Союзу”, круглий стіл “Україна–Польща: результати і перспективи співробітництва”. Проведення цих заходів допомогло окреслити перспективи подальшого українсько-польського співробітництва в рамках наукових програм Європейського Союзу³⁴⁰.

Впродовж останніх років наукове та науково-технічне співробітництво між НАН України і установами ПАН суттєво розширилося. У 2012–2014 рр. успішно виконано 50 спільних науково-дослідних проєктів за участю 27 наукових установ НАН України. Про плідну співпрацю вчених свідчить проведення значної кількості конференцій і семінарів, а також видання спільних наукових праць. Пріоритетним напрямом українсько-польського міжнародного співробітництва на рівні НАН України і ПАН залишаються дослідження у галузі природничих і точних наук. Так, спільні наукові проєкти з української сторони виконують: Інститут проблем машинобудування ім. А. Підгорного, Інститут фізики, Фізико-технічний інститут низьких температур ім. Б. Веркіна, Інститут фізики напівпровідників ім. В. Лашкарьова, Інститут прикладних проблем механіки і математики ім. Я. Підстригача, Інститут геофізики ім. С. Субботіна, Державний природничий музей (Львів), Інститут молекулярної біології і генетики, Інститут біології клітини, Інститут ботаніки ім. М. Холодного та ін.

За міжінститутськими угодами Інститут прикладних проблем механіки і математики ім. Я. Підстригача співпрацює з Політехнікою Опольською, Інститутом радіоелектроніки Варшавської політехніки, факультетом прикладної математики Гірничо-металургійної академії, Інститутом металургії та інженерії матеріалів, а також Інститутом фундаментальних технологічних досліджень ПАН. Учені цих установ вивчають математичне моделювання та оптимізацію фізико-механічних процесів у складних механічних системах³⁴¹.

Міжнародні наукові проєкти спільно з інститутами ПАН виконує Інститут зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України, наприклад з Інститутом паразитології ПАН досліджено такі актуальні проблеми як “Іксодові кліщі в екосистемах Польщі і України та їх зараженість патогенами, які передаються кліщами” (2011–2013, керівник Ігор Акімов), “Свійський кінь, як потенційне джерело паразитів для інтродукованого коня Пржевальського” (2012–2014, керівник Катерина Слівінська),

³⁴⁰ Федорчак П. Розвиток українсько-польського наукового співробітництва на рубежі ХХ–ХХІ ст. – С. 75–80.

³⁴¹ Пачос Ю. Міжакадемічне співробітництво України та Польщі на сучасному етапі (2000–2012 рр.) / Ю. Пачос // Інтелігенція і влада: громадсько-політичний науковий збірник. – Одеса: Астропринт, 2013. – Вип. 28: Історія. – С. 79–85.

Інститутом охорони природи ПАН – “Біорізноманіття ґрунтової біоти в наземних екосистемах Антарктики” (2012–2014, керівник Наталія Яковенко)³⁴².

Українські ботаніки й біологи науково-дослідних установ Відділення загальної біології НАН України, зокрема Навчально-наукового центру Інститут біології та Інституту ботаніки ім. М. Г. Холодного НАН України на підставі двосторонніх міжнародних договорів співпрацюють з вченими Інституту ботаніки ім. В. Шафера ПАН (Краків), Інститутом дендрології ПАН і Академії Свентокшистської (Кельце)³⁴³.

На підставі двосторонніх угод в галузі науки спільні експериментальні дослідження з провідними науковими центрами зарубіжних країн Франції, Німеччини, Іспанії, Польщі проводить також Фізико-механічний інститут ім. Г. В. Карпенка НАН України (Львів). Польськими партнерами цього інституту є Воєнно-технічна академія ім. Я. Домбровського, Центр космічних досліджень ПАН (Варшава) та Білостоцький технологічний університет. Співробітники інституту презентували свої досягнення на наукових форумах, зокрема, Першій Міжнародній конференції “Турбо-2014” (Щецін), Міжнародній конференції “Коррозія 2014” (Глівіце), XII-й Міжнародній конференції “Проблеми корозії і протикорозійного захисту матеріалів” (Львів). Українські та польські вчені виголосили доповіді, присвячені фундаментальним аспектам корозії та корозійно-механічного руйнування, водневій та газовій корозії, новим корозійно-твивним матеріалам і покриттям, інгібіторам корозії, біоцидному та електрохімічному захисту, методам досліджень і корозійному контролю, протикорозійному захисту трубопроводів і резервуарів. Особливо відзначено проблему корозійно-механічного руйнування матеріалів як одного з найнебезпечніших видів корозії металоконструкцій, розробку методів корозійного моніторингу обладнання, зокрема магістральних нафтогазопроводів та створення захисних покриттів³⁴⁴.

Згідно з міжакадемічними угодами щорічно відбувається обмін вченими – польські науковці проходять стажування в профільних українських науково-дослідних інститутах і навпаки. Вони мають як позитиви, так і негативи, зокрема закладають основу для “відтоку мізків” з України.

Українські вчені публікують результати досліджень у провідних європейських періодичних видання, є членами багатьох міжнародних наукових товариств та організацій, зокрема Європейського товариства механіків (Euromech), Міжнародної федерації нелінійних аналітиків (IFNA), Європейського товариства з цілісності конструкцій (ESIS), Міжнародного інституту прикладного системного аналізу (IASA), Міжнародної лабораторії сильних магнітних полів та низьких температур у Вроцлаві та ін. Щороку організують в Україні та беруть участь в закордонних міжнародних конференціях, де представляють науковій громадськості свої винаходи та відкриття, обмінюються досвідом і знайомляться з актуальними дослідженнями світових і європейських колег, у тому числі й польських. Ще одним видом наукового співробітництва є створення та діяльність спільних лабораторій, наприклад, з каталізу при Інституті сорбції та проблем ендоекології, хімії поверхні

³⁴² Інститут зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України. Звіти. – Електронний ресурс. – Режим доступу: http://izan.kiev.ua/ann_reps.htm

³⁴³ Historia badań i rozwoju Instytutu botaniki im. W. Szafera Polskiej Akademii Nauk (1953–2012) / [red. B. Godzik, K. Wołowski]. – Kraków, 2013. – 355 s.

³⁴⁴ Фізико-механічний інститут ім. Г. В. Карпенка НАН України. Міжнародна науково-технічна співпраця. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.ipm.lviv.ua>

функціональних та гібридних наноматеріалів на базі Інституту хімії поверхні ім. О. О. Чуйка НАН України.

У 2013 р. започатковано спільну премію президентів НАН України і ПАН за важливі наукові результати, отримані ученими двох академій, а вже наступного року науковці авторського колективу Радіоастрономічного інституту НАН України і Центру космічних досліджень ПАН стали переможцями першого конкурсу за цикл досліджень “Динамічна структура енергійних частинок у навколосемному просторі за даними польського фотометра SphinX і українського телескопа електронів СТЕП-Ф на навколосемному супутнику “Коронас-Фотон”, забезпечення спільного космічного експерименту на борту міжпланетного зонда “Інтергеліозонд””³⁴⁵.

Євроінтеграційний вибір України передбачає комплексне узагальнення досвіду державного управління, функціонування економіки, системи освіти і науки європейських країн, насамперед сусідніх, які за історичною спадщиною, демографічними і соціально-економічними можливостями є близькими до нашої держави. Варто погодитися з думкою Президента України Петра Порошенка, що найбільш прийнятним для сучасної України є реформаторський досвід Польщі, яка за два десятиліття перевела економіку на ринкові умови, очистилася від комуністичних ідеологем в історії, культурі, мистецтві; проходить болісний, самокритичний шлях очищення історичної пам’яті. Значну роль у цьому процесі відіграє наукова еліта соціогуманітарного профілю, яка здебільшого об’єднана в установах Польської академії наук, Польської академії освіти та культури, багатoproфільному Інституті національної пам’яті, вищих державних і приватних навчальних закладах, наукових фундаціях різних форм власності, з якими провідні наукові установи України мають прямі або опосередковані зв’язки, насамперед на рівні творчих колективів або окремих виконавців.

Як і в Україні, головний науковий потенціал гуманітарної сфери цієї країни зосереджений в Польській академії наук, яка має відділи в Кракові, Познані, Лодзі, Гданську, Вроцлаві та Любліні. Крім профільних наукових інституцій в ПАН діють міжвідомчі комісії, зокрема історії, права, політології і міжнародних відносин, теології, польсько-українських культурних зв’язків та ін.

Конструктивною є співпраця археологів двох країн. У 1992 р. Інститут археології НАН України уклав договір із Варшавським університетом щодо обміну фахівцями й експертами для консультацій та спільної роботи. В межах згаданого договору проводилися спільні наукові конференції, публікація наукової продукції вчених обох країн³⁴⁶. Інститут археології НАН України також виконував двосторонні угоди з Університетом імені Адама Міцкевича та Інститутом археології Ягелонського університету наприкінці 90-х років ХХ – на початку ХХІ ст. Крім обміну фахівцями, учасники здійснили спільні археологічні дослідження античних поселень с. Кошари, розкопки Ольвії та на острові Березані³⁴⁷. Результативною була робота спільної польсько-українсько-російської археологічної експедиції, яка дослідила Великий Рижанівський курган й розкопала два кургани доби бронзи та скіфського часу. За результатами спільних досліджень відбулася презентація археологічних

³⁴⁵ Загородній А. Міжнародне співробітництво НАН України: стан перспективи, проблеми / А. Загородній // Вісник Національної академії наук України. – Київ, 2015. – № 5. – С. 25–29.

³⁴⁶ Archiwum Aktów nowych w Warszawie. PZPR. Wydział Zagraniczny. – Sygn. 349 (973/361). – S. 181.

³⁴⁷ Ibidem. – Sygn. 505 (973/513). – S. 181

виставок в Україні та Польщі. Тісну співпрацю з музейними установами Польщі налагодив Одеський археологічний музей, який наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. виступив ініціатором вивчення археологічних пам'яток Північно-Західного Причорномор'я та античних поселень Нижнього Подністров'я. Проведення згаданих експедицій частково фінансувалося польською стороною³⁴⁸.

Ще з радянських часів відділ археології Інституту суспільних наук АН України (нині Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів) підтримував наукові зв'язки з Інститутом археології Малопольщі ПАН у Кракові, Польською академією мистецтв і науки³⁴⁹.

Культурно-історичні контакти стародавнього населення Східної Європи тривалий час досліджує Інститут археології та етнології ПАН, з яким співпрацюють науковці Інститутів археології та українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, переймаючи досвід сучасних міждисциплінарних методик дослідження і обмінюючись науковою інформацією. Зокрема Інститут археології та етнології ПАН під керівництвом професора Анджея Буко спільно з археологами та медієвістами Інституту українознавства (Лев Войтович, Віра Гупало, Юрій Лукомський), а також істориками архітектури Національного університету "Львівська політехніка" досліджував у 2013–2017 рр. пам'ятки княжого Холма, однієї зі столиць Галицько-Волинської держави. Фінансову та організаційно-юридичну підтримку цієї міжнародної експедиції здійснював Фонд Петра Порошенка.

У рамках співпраці між НАН України та Польською академією мистецтв і науки на 2007–2010 рр. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України досліджував заселення території сучасної України у найдавніший період існування людства, шляхи міграцій та переселень у неолітичну та ранню бронзову добу, культурні зв'язки стародавнього населення Прикарпаття і Волині; при цьому басейн Дністра розглядався як культурний міст і погранична зона поміж давніми цивілізаціями Центральної і Східної Європи, культурами Сходу та Заходу. Результати дослідження, яке здійснювалося під керівництвом краківського професора Яна Махніка, викладені в польськомовних, англійськомовних та україномовних публікаціях.

Спільно з Інститутом геологічних наук ПАН у Варшаві відділ археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України розробляв тему "Стратиграфічна кореляція палеолітичних стоянок і палеогеографія середнього і верхнього плейстоцену Західної України і Південної Польщі" ("Korelacja stratygraficzna stanowisk paleolitycznych i paleogeografia środkowego i górnego plejstocenu zachodniej Ukrainy i południowej Polski", керівник з польської сторони Тереза Мадейська). Конструктивною була співпраця львівських археологів на чолі з Олександром Ситником із Інститутом археології та етнології університету ім. Миколая Коперніка у Торуні в розробці теми "Палеоліт Західної України і Південної Польщі" ("Paleolit zachodniej Ukrainy i południowej Polski" (керівник з польської сторони – Кшиштоф Цирек), з університетом ім. М. Кюрі-Склодовської у Любліні над темою "Стратиграфія і палеоліт Верхнього Подністров'я" (керівник – Марія Ланчонт). Успішно також завершився польсько-український дослідницький проект Міністерства науки

³⁴⁸Ibidem. – Sygn. 487 (973/496). – S. 211.

³⁴⁹Archiwum Aktów nowych w Warszawie. PZPR. Wydział Zagraniczny. – Sygn. . 192 (973/190). – S. 193.

і вищої освіти в Польщі (N 306 426234) “Палеогеографічні підстави феномену постійного палеолітичного заселення в Прикарпатсько-Подільському регіоні” (“Paleogeograficzne podstawy fenomenu trwałego osadnictwa paleolitycznego w strefie podkarpacko-podolskiej”), який об’єднав археологів двох країн у 2008–2011 роках.

За підтримки Міністерства науки і вищої освіти Польщі укладено Угоду про наукову співпрацю з Львівським національним університетом ім. І. Франка та Варшавським університетом у сфері історії археології, внаслідок якої опубліковано двомовну монографію про видатного діяча східноєвропейської археології “Професор Леон Козловський” (2012). Представники львівської археологічної школи (Львівського національного університету та Інституту українознавства) у 2010–2013 рр. виконували міжнародний проект “Палеолітична ойкумена Прикарпатського регіону – дослідження природних змін Західної України і Південно-Східної Польщі в плейстоцені та їхній вплив на первісне заселення, а також шляхи міграцій (на основі дослідження лесових та печерних пам’яток)” (“Paleolityczna ekumena strefy pery- i metakarpackiej – studium zmian środowiska zachodniej Ukrainy i południowo-wschodniej Polski w plejstocenie i ich wpływu na pierwotne osadnictwo oraz szlaki migracji (na podstawie stanowisk lessowych i jaskiniowych)”.

Більше двох десятиліть археологи Інституту українознавства спільно з Інститутом археології Жешівського університету проводять польові дослідження території західного регіону України та Південно-Східної Польщі. Спільна Українсько-польська експедиція відкрила сотні нових пам’яток археології поселенського характеру, а також за окремою програмою – більше тисячі курганів доби енеоліту – раннього залізного віку. За результатами цих робіт опубліковано десятки наукових статей у вітчизняних та зарубіжних виданнях, а також науковий англomовний збірник “Довкілля і людина в Карпатському передгір’ї в басейні верхнього Дністра від неоліту до раннього Середньовіччя” (“Environment and man at the Carpathian foreland in the Upper Dnister catchment from Neolithic to early mediaeval period”) (Kraków, 2006), який високо оцінили українські та європейські спеціалісти. Здобутки експедиції широко висвітлювалися в засобах масової інформації обох країн. Щоправда, в цій науковій царині є чимало резервів, зокрема щодо обміну спеціалістами та підвищення їхньої кваліфікації в галузі антропології, палеонтології, трасології, палінології, малакології та ін. Цінним є польський досвід щодо проведення різних аналізів, особливо радіовуглецевого C-14, термомюнісцентного та інших датувань в польських та українських лабораторіях, що дасть змогу корегувати спірні питання етногенезу двох сусідніх народів.

За ініціативою Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України було створено Інститут Центрально-Східної Європи (ІЦСЕ) у Львові, який став одним із засновників Міжнародної федерації інститутів Центрально-Східної Європи. Федерація утворилася 15 лютого 1993 р. та об’єднала у собі сім позадержавних наукових інституцій з Білорусі, Польщі, Угорщини, Словаччини, Чехії та України. Федерацію очолив професор Є. Клочовський – директор Інституту Східної та Центрально-Східної Європи в Любліні. Останній заклад і став осередком Федерації³⁵⁰. За роки свого існування Федерація організувала ряд міжнародних

³⁵⁰ Козакевич Є. Рухаємось у доброму і бажаному напрямі / Є. Козакевич // Політика і час. – 1995. – № 4. – С. 21–26.

наукових конференцій, симпозіумів, семінарів, регулярно виходив бюлетень з напрацьованими матеріалами. За посередництвом даної інституції підтримувалися та постійно розширювалися контакти між науковцями та аспірантами.

Рішенням Президії Академії Наук України від 26 серпня 1993 р. було створено Українсько-польську історичну комісію на чолі з академіком Я. Ісаєвичем. А вже 29 жовтня того ж року в Любліні відбулося організаційне засідання спільної комісії істориків. Українську частину комісії очолив Я. Ісаєвич, польську – професор Ягеллонського університету А. Подраза³⁵¹. Під час першого засідання було обговорено плани на найближче майбутнє, визначено головне коло питань до обговорення та узгодження і прийнято рішення про наступну частину роботи комісії, заплановане на березень 1994 р. в Жешуві³⁵².

Диалог українців та поляків з питань історичної пам'яті було продовжено зустріччю вчених, членів згаданої комісії 22 грудня 1995 р. у Варшаві. Представники обох держав домовилися про організацію постійно діючих міжнародних наукових семінарів, пов'язаних з історією польсько-українських відносин. Роботу координували Волинський державний університет імені Лесі Українки (Луцьк), Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та Військовий історичний інститут (Варшава). Завдяки спільним зусиллям 27–30 березня 1996 р. у Луцьку проведено I Міжнародний науковий семінар “Українсько-польські відносини в роки Другої світової війни”. Делегацію польських істориків очолив директор Військового історичного інституту у Варшаві професор А. Айненкель, а українську – директор Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів), академік НАН України Я. Ісаєвич.

Висловивши свої бачення, вчені України та Польщі дали оцінку сучасному стану досліджень спільної історії та започаткували проведення колективних досліджень, обмін матеріалами та документами, науковою літературою, затверджено план подальшої співпраці, створено редакційну комісію для публікації напрацьованих матеріалів. Упродовж 1996–2008 років відбулося 11 семінарів, що по чергово проходили у Варшаві, Луцьку та Львові.

Поглиблювалися й двосторонні взаємини наукових закладів. Інститут історії ім. Тадеуша Мантойфля Польської академії наук підтримує творчі контакти з Інститутом історії України НАН України та Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича, Українським католицьким університетом, здійснює обмін стажистів та наукової літератури. Його структурні підрозділи (Джерелознавчих досліджень та видавництва, Середньовічних студій, Історії Нового часу, Історичного атласу, Суспільно-політичної історії XIX і XX ст., Історії ідей і інтелігенції у XIX–XX ст., Історії дипломатії та тоталітарних систем, Дослідження історії Польщі після 1945 р., Історії Східної Європи та дослідження Імперій XIX і XX ст., Історії Помор'я, Відділ історико-географічного словника польських земель в Середньовіччя, Відділ Польського біографічного словника, Бібліографії польської історії, Наукова лабораторія історії Німеччини і польсько-німецьких відносин) прямо або опосередковано розглядають суспільно-політичні та етнокультурні процеси в Центральній-Східній Європі, зокрема на українсько-польсько-білоруському пограниччі. В останні роки

³⁵¹ ЦДАВО України. – Ф.5233. – Оп.1. – Спр. 284. – Арк 194.

³⁵² Там само. – Арк 195.

в Інституті започатковано студії, присвячені історії міст, ментальності та повсякдення, історії держави і права, функціонування тоталітарних режимів, до яких могли б активно залучатися українські науковці. Актуальними для української науки є проекти Інституту історії ПАН: “Перша світова війна на польських землях. Очікування. Досвід. Наслідки”, “Політичні та економічні еліти Бессарабії в міжвоєнний період”, “Велика земельна власність в Подільській губернії першої половини XIX ст.”, “Критичне видання “Галицько-Волинської літопису” з коментарями та перекладом”, “Расові ідеї, національна характерологія і етнопсихологія в Центральній-Східній Європі у контексті Першої світової війни”, “Між історією та літературою. Образ жінки в російській радянській прозі 20–30-х рр. XX ст.”, “Культурна історія здоров’я і хвороби в польському селі другої половини XX ст.”. Цінним для українських науковців є надбання цього інституту щодо укладання бібліографії історії Польщі, історико-географічного словника польських земель епохи Середньовіччя, історичних атласів Польщі, перекладу власних видань на англійську мову з метою популяризації в паперовому та електронному вигляді.

Міжнародне визнання дістав проект Інституту історії ПАН та Польської академії освіти та мистецтва під назвою Польський біографічний словник (Polski Słownik Biograficzny) – багатотомне видання, започатковане у 1935 р., мета якого – реконструювати історію та культуру Польщі крізь призму людських доль. У період німецької окупації та сталінізму Словник не видавався, а відновився лише у 1958 р. До 2014 р. видано 48 томів, в яких вміщено майже 27 тис. життєписів, починаючи від князів Попеля і П’яста, королів Мешка I і Болеслава Хороброго до осіб, померлих у 2000 р. До 2030 р. планується завершення видання у 62 томах. Крім політичних і державних діячів, гасла Словника подають біографії вчених, письменників, художників, скульпторів, архітекторів, священнослужителів, акторів театру і кіно, спортсменів. У Словнику подано також біограми відомих українських діячів історії та культури на тлі суспільно-політичних та воєнних подій, які тісно перепліталися з минулим польського народу. Однак на відміну від 30-х років XX ст., коли активними дописувачами словника були українські вчені (зокрема член Наукового товариства імені Шевченка у Львові Мирон Кордуба написав низку статей, присвячених роду Хмельницьких), сучасні біограми українських діячів пишуть переважно польські науковці. Тому вважаємо за доцільне, щоби в цьому проекті брали участь не лише окремі українські науковці, але й вітчизняні наукові осередки, як от Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, академічні бібліотеки держави.

Революція Гідності ще раз актуалізувала необхідність перегляду окремих подій та явищ новітньої історії України, аналізу специфіки міжетнічних та регіональних проблем, наших уявлень про них. У зв’язку з цим надзвичайно актуальним є досвід польського Інституту національної пам’яті (ств. 19 січня 1999 р.), який об’єднав зусилля понад 1200 істориків, політологів, юристів-практиків. До 2010 р. він підтримував тісні взаємини з Українським інститутом національної пам’яті, Інститутом етнонаціональних та політичних досліджень ім. І. Кураса НАН України, Східноєвропейським національним університетом ім. Лесі Українки (Луцьк), Галузевим архівом Служби Безпеки України, готуючи спільні конференції та археографічні публікації. Однак призупинення діалогу в останні роки призвело до радикалізації частини польського і українського суспільств щодо оцінки діяльності УПА та Армії

Крайової, оцінки річниць трагедії 1938–1947 рр. на Холмщині, Волині та Галичині, блокування ексгумаційної та пам'ятко-охоронної діяльності на пограниччі. Вважаємо, що академічні установи України спільно з цим Інститутом могли б відновити наукові семінари “Україна – Польща: важкі питання”, які проводилися за участю Польсько-української історичної комісії при ПАН і НАН України до 2008 р. (як свідчать сучасні суспільно-політичні реалії, діяльність спільної комісії необхідно відновити). Роботу вказаного семінару міг би координувати Центр дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Микола Литвин, Андрій Боляновський), у доробку якого випуски збірника “Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість” (2007–2017).

Є потреба також налагодити тіснішу співпрацю з Інститутом політичних студій ПАН, який тривалий час аналізує трансформаційні процеси на пострадянському просторі, регіональну співпрацю країн Центрально-Східної Європи, роль трансатлантичного чинника в міжнародних відносинах. Вказані проблеми, зокрема співпрацю обох країн в економіці, освіті, культурі, транскордонному та прикордонному співробітництві, нині спільно вивчають Львівський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президенті України, Інститут регіональних досліджень НАН України, Університет ім. Адама Міцкевича (Познань), Інститут європейської культури Вармінсько-Мазурський університет (Ольштин), Варшавська вища школа безпеки та охорони.

Чималий науковий та суспільний резонанс викликала наукова конференція “Війна на Україні в контексті прав людини”, яку проведено 9–10 грудня 2014 р. у Любліні за участі кафедри соціології права і моралі Інституту соціології та Відділу суспільних наук Люблінського католицького університету Івана Павла II (Кшиштоф Мотика, Анна Пшиборовська-Клімчак, Володимир Осадчий, Аркадіуш Яблонський), а також науковців Київського національного університету ім. Т.Шевченка (Борис Бабін), Дипломатичної академії України (Сергій Троян), Українського інституту національної пам'яті (Алла Киридон). Учасники конференції не лише узагальнили суспільно-політичну ситуацію в Україні, але й обговорили можливі шляхи припинення війни та надання населенню Донбасу гуманітарної допомоги.

Активну співпрацю з вітчизняними книгозбірнями – Національною бібліотекою України ім. В. Вернадського, Львівською національною науковою бібліотекою України ім. В. Стефаніка (ЛННБУ) та Науковою бібліотекою Львівського національного університету ім. І. Франка розвивають польські наукові бібліотеки: Національна бібліотека у Варшаві, вроцлавська бібліотека Національного закладу ім. Осолінських та краківська Ягеллонська бібліотека. Українська сторона зацікавлена передусім українською в польських книгозбірнях, польська – полоністикою, зокрема історичними збірками бібліотек України. Співпрацюючи на засаді паритету, бібліотеки проводять роботу з реєстрації, опрацювання та створення інформаційних баз полоністики та українки у фондах польських і українських бібліотек. Академічні бібліотеки та університетські осередки досліджують історичні фонди, організовують міжнародні конференції. З-поміж них відзначимо цикл міжнародних наукових конференцій “Краків–Львів. Книжки, часописи, бібліотеки XIX і XX століть”, організованих Інститутом бібліотекознавства Педагогічної академії в Кракові та Львівським національним університетом ім. І. Франка. Заслуговує уваги

науково-видавничу діяльність польських і українських бібліотек, обмін сучасними технологіями обробки інформації. Зокрема цінним є досвід Ягеллонської бібліотеки щодо консервації фондів (декислотизації книжок і документів).

Заслугою є схвалення практики координації зусиль вроцлавського “Оссолінеуму” та ЛННБУ ім. В. Стефаника. 2006 р. у Львові відкрито представництво вроцлавського Наукового закладу ім. Оссолінських, працівники якого створюють спільні бібліографічні бази, електронні колекції унікальних документів, допомагають впроваджувати новітні методики оцифрування різновидових джерел. За підтримки Міністерства закордонних справ Польщі, “Оссолінеуму” та ЛННБУ ім. В. Стефаника проводяться “Оссолінські зустрічі”, на яких науковці та управлінці регіону знайомляться з новітніми здобутками істориків, культурологів, політологів, істориків та правників (останні, наприклад, презентували досвід розробки територіально-адміністративної реформи у Польщі, який би не завадило перейняти й українській владі). Чималий науковий та суспільний резонанс викликала зустріч 1 грудня 2014 р. у Львові з директором Інституту національної пам’яті Польщі Лукашем Камінським, на якій обговорено проблеми функціонування історичної пам’яті по обидва боки кордону, польський досвід декомунізації суспільства.

Важливими осередками міждисциплінарних студій в Польщі є кафедри україністики у Варшавському, Торунському, Познанському, Краківському, Люблінському, Гданському, Катовіцькому, Ольштинському, Жешівському та інших університетах, які об’єднують в науково-освітній діяльності не лише філологів та літераторів, але й істориків, політологів-міжнародників. Зокрема на кафедрі україністики (факультет прикладної лінгвістики) Варшавського університету (існує з 1953 р., очолює Ірена Митнік) викладають фольклор, історію, антропологію, етнологію, спецкурс “Трансформаційні процеси в Україні” та інші політологічні курси. Результати досліджень кафедри апробуються на міжнародних конференціях та у “Варшавських українознавчих зошитах”, де неодноразово друкувалися представники академічної та університетської науки України.

В Ягеллонському університеті при Інституті східнослов’янської філології з 1994 р. діє кафедра україністики (очолює проф. Адам Фаловскі), яка об’єднує як літературознавців, так і мовознавців та викладачів української мови як іноземної. На факультеті Міжнародних і політичних студій з 2005 р. працює кафедра українознавства, очолювана проф. Володимиром Мокрим, який має досвід парламентської діяльності та два десятиліття очолює Фундацію святого Володимира, що видає науковий збірник “Поміж сусідами”, проводить наукові конференції та мистецькі виставки. З культурологами та богословами Ягеллонського університету, Фундацією святого Володимира, Люблінського католицького університету Івана Павла II тривалий час співпрацюють вчені Українського католицького університету (Львів), Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, які готують спільні міжнародні наукові конференції та видання збірників.

Науковці Львівського національного університету ім. І. Франка та Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України спільно з Жешівським університетом завершили проекти “Багатокультурне історичне середовище Львова ХІХ – першої половини ХХ ст.” (2002–2006), “Історія–ментальність–ідентичність. Роль історії та істориків у житті польського та українського народу в ХІХ і ХХ

столітті” (2007–2011), у результаті яких під керівництвом професора Леоніда Зашкільняка підготовлено декілька колективних праць та аналітичних записок щодо гармонізації міжнаціональних відносин, особливостей функціонування історичної пам’яті обох народів.

Тривалий час з Південно-Східним науковим інститутом в Перемишлі (Станіслав Стемпень, Олександр Колянчук) співпрацюють науковці Інституту історії України НАН України (Олександр Рубльов) та Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України (Микола Литвин, Ігор Чорновол, Володимир Александрович), Київського, Львівського та Прикарпатського національного університетів. Результатом їхніх спільних студій стали наукові збірники “Україна – Польща: тисячу років сусідства”, “Бюлетень українознавчий”, документальний багатотомник “Поляки в Україні” та ін.

Спеціалісти з історичної лексикографії Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України (Наталія Хобзей, Марія Чікало, Ганна Войтів) та Інституту польської мови ПАН (Януш Рігер) упорядковували фундаментальний “Польсько-український словник”, словник “Українські говірки в Польщі”, а також “Атлас надсянського говору”. Кафедра української філології Університету імені Марії Кюрі-Склодовської (УМКС) спільно з Львівським національним університетом ім. І. Франка (ДНУ) та Дрогобицьким державним педагогічним університетом ім. І. Франка (ДДПУ) організують фольклорно-діалектологічні експедиції, як от у липні 2014 р. в с. Головецько Сколівського району на Львівщині. Водночас підготовлено три збірники наукових праць “*Studia Ingardeniana*” – з відділом теорії літератури Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України (Vol. I); з кафедрою теорії літератури ЛНУ (Vol. II), з кафедрою української літератури та теорії літератури ДДПУ (Vol. III).

Науковці Люблінського католицького університету Івана Павла II (Юзеф Колодзей, Єугеніуш Красовський, Михайло Лесів) за участю вчених Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України (Микола Жулинський) підготували двомовний “Кобзар 1840 року” (2014). З польськими літературознавцями Варшави, Кракова і Любліна тривалий час співпрацює професор Ростислав Радішевський (Київський національний університет ім. Т. Шевченка), який досліджує українсько-польські літературні взаємини XVII–XVIII ст., “українську школу” польської літератури, українських та польських літератур від давнини до сучасності. В його доробку антології польською мовою: “Польськомовна українська поезія кінця XVI – початку XVIII ст.” (1996), “Польськомовна поезія в Україні” (1996), “Роксоланський парнас” (1996), упорядкування та редагування двомовних антологічних видань творів Ю. Словацького, Я. Івашкевича, “Передзвони Польської лютні”, наукової серії “Київські полоністичні студії”, “Студій з україністики”. За його участю організовано міжнародні конференції: “А. Міцкевич і Україна” (1998), “Ю. Словацький і Україна” (1999), “Я. Івашкевич і Україна” (2000). Вказану тему розробляє директор Інституту Івана Франка НАН України, професор Євген Нахлік, автор монографій “Доля–Los–Судьба: Шевченко і польські та російські романтики (2003), “Творчість Юліуша Словацького й Україна. Проблеми українсько-польської літературної компаративістики” (2010).

Дослідження етнічних та етнокультурних процесів на порубіжних територіях України та сусідніх держав (етнічних українських землях) проводиться на підставі

укладених угод про довгострокове співробітництво між Інститутом народознавства НАН України та Інститутом етнології і культурної антропології Варшавського університету, Інститутом етнології і археології Польської АН та ін. Львівські етнологи спільно з польськими колегами досліджують динаміку змін традиційної культури в умовах пограниччя, особливості етнокультурної інтеграції населення порубіжних територій, проводять міжнародні експедиції, щорічні семінари і круглі столи. Зокрема Інститут народознавства НАН України координував українсько-польський науковий проект “Збереження національної ідентичності в контексті міжкультурного діалогу: польсько-український досвід” (2012–2014 рр. спільно з Інститутом славістики ПАН (РП)). Львівські етнографи та науковці Варшавського університету підготували збірник соціологічних досліджень українсько-польського пограниччя “Na pograniczu “nowej Europy”: Polsko-ukraińskie sąsiedstwo” (Pod. red. Magdaleny Zowczak), монографію “Студії з українсько-польського етнокультурного пограниччя”, збірник наукових праць “Церква і костел в контексті етнічної самоідентифікації на українсько-польському пограниччі”.

Аналіз трудової міграції, етнічних факторів формування соціальних ідентичностей в умовах глобалізованого суспільства Інститут народознавства НАН України здійснює у співпраці з Центром міграційних досліджень Варшавського університету, Аграрним університетом ім. Г. Колонтая у Кракові. В ході дослідження проведено соціологічні опитування, моніторинг медіапростору та інформаційних потоків, організовано круглі столи і публічні лекції, щороку видаються матеріали про масштаби, напрямки, закономірності і тенденції сучасної трудової міграції українців, результатом чого стала публікація книги “Церква у просторі міграцій: етнокультурні ресурси та соціоінтегративний потенціал релігійних спільнот українців” (2012).

Колектив Інституту народознавства НАН України також уклав угоди про співпрацю в галузі культурології, мистецтвознавства та музеології з Національним музеєм у Варшаві, Музеєм Замойських в Козлувці (Польща), Національним музеєм у Кракові та ін. У рамках цієї співпраці відбувається не тільки обмін вченими, музейними працівниками, надання та отримання консультацій фахівців, проведення спільних семінарів та конференцій, але й опрацювання музейних фондів, видання ілюстрованих наукових каталогів окремих фондів збірок Музею етнографії Інституту народознавства НАН України та підготовка розгорнутих тематичних фондів виставок.

Розробка полоністичних та польсько-українських студій стимулюється низкою державних та недержавних фондів у Польщі. Зокрема існують стипендіальні програми, які фінансує уряд Польщі, а також ряд неурядових і міжнародних інституцій. Програми функціонують як для іменитих вчених (Нагорода ім. Івана Виговського), так і для студентів, які щойно починають наукову діяльність (Програма уряду Республіки Польща для молодих науковців (Program Rządu RP dla Młodych Naukowców), Стипендіальна програма ім. Банаха). Ці стипендії можна поділити на дві категорії:

1) спрямовані на полегшення та популяризацію вивчення питань, пов’язаних з історією Польщі. Такі програми, спрямовані на широке коло дослідників (Стипендія Музею історії Польщі (Stypendium Muzeum Historii Polski), Програма німецького історичного інституту в Варшаві);

2) програми, спрямовані на колишні республіки СРСР, держави колишнього соціалістичного блоку, які стали на шлях євроінтеграції (як от Балкани) – Каса Мьяновського (існувала з 1994 по 2011 рік, зараз пропонується програма Fellowships Research & Experience II (Стипендії для дослідження і здобування досвіду-2) для країн Східного партнерства, куди входить і Україна), Стипендія ім. Кшиштофа Скубішевського. Як бачимо, дослідницькі проекти і стажування для українських вчених підтримуються як із державних коштів, так і неурядовими організаціями. Значну роль у фінансуванні дослідницьких проектів відіграє Фонд польської науки, який діє з 1991 року. Нині українські вчені здебільшого користуються з програм, спрямованих на країни Східної Європи, Центральної Азії та Кавказу (тобто, фактично, використовують преференції у ставленні до цих держав, які історично пов'язуються з давніми уявленнями польських інтелектуалів про певну “цивілізаційну” місію Польщі щодо її “східних сусідів”). Однак у програмах, відкритих для вчених з усіх країн світу, українських лауреатів, як правило, немає (там кількісно переважають стипендіати з Німеччини). Проте в рамках проектів для Східної Європи, Південної Азії та Кавказу вчені з України становлять найчисельнішу групу стипендіатів. Так, у програмі Лейна Кіркланда до 2013 р. було задіяно 565 українців, а в програмі Каса Мьяновського за час її існування (до 2011 р.) – 859 з 1605, тобто понад половину всіх стипендіатів із 36 країн. Окремі програми спрямовувалися на фінансування перебування і дослідження українських вчених в польських університетах чи при ПАН (Нагорода ім. Івана Виговського – для гуманітаріїв та представників точних наук).

Деякі навчальні заклади у Польщі мали свої стипендії для науковців чи студентів із країн Центрально-Східної Європи, зокрема Стипендійну програму Європейського колегіуму в Натоліні для післядипломного навчання, стипендію королеви Ядвіги та ім. Юзефа Дітля в Ягеллонському університеті, Східну стипендію Варшавського університету для магістрів, а віднедавна – і бакалаврів. Серед нагороджених у Польщі українців відзначимо: науковця Інституту східноєвропейських досліджень НАН України М. Кірсенка від Фундації “Польська культура” у номінації за сприяння польсько-українському інтелектуальному зближенню, Н. Яковенко (Києво-Могилянська академія) та Я. Грицака (Львівський національний університет ім. І. Франка) – від часопису “Східний Огляд” (“Przegląd Wschodni”) за монографічні дослідження спільних сторінок українсько-польської історії³⁵³.

Важливим кроком на шляху розширення двостороннього наукового співробітництва стало підписання Протоколу щодо заснування Представництва Польської Академії Наук (ПАН) при НАН України у Києві та Представництва НАН України у Варшаві при ПАН, який було підписано 17 листопада 1999 р. Офіс Представництва ПАН у Києві відкрито 5 грудня 2014 р. Основними його завданнями є популяризація в Україні досягнень польської науки; організація наукових заходів (конференцій, лекцій, семінарів, виставок, круглих столів); надання підтримки для налагодження контактів між установами та вченими з обох країн; видання бюлетенів і наукових публікацій Представництва; участь у виконанні угод про співробітництво між

³⁵³ *Стрільчук Л. В.* Україна–Польща: від добросусідських відносин до стратегічного партнерства (кінець ХХ – початок ХХІ століття) / Л. В. Стрільчук: монографія. – Луцьк: Волинські старожитності, 2013. – С. 345.

НАН України й іншими польськими і українськими науково-дослідними установами³⁵⁴. Цього ж дня під час зустрічі президента НАН України Бориса Патона з президентом ПАН Міхалем Кляйбером підписано Протокол про співробітництво на 2015–2017 рр., яким передбачено виконання 68 спільних дослідницьких проєктів у галузі природничих, точних і гуманітарних наук. У рамках співпраці започатковано спільну участь у конкурсах наукових робіт, зокрема Рамковій програмі ЄС з наукових досліджень³⁵⁵.

Як бачимо, польський досвід є важливим для української науки як з точки зору інституалізаційного розвитку, так і тематики досліджень, інформаційного та технологічного забезпечення, форм і методів співпраці з державними і недержавними структурами. Водночас для польської науки важливо залучати потужний потенціал академічних установ України.

Українсько-польські взаємини у сфері культури

Культурні зв'язки – один із наймасовіших напрямків міжлюдського спілкування. Водночас культура є своєрідним дипломатом, який піднімає престиж держави, при цьому не принижуючи іншої.

Культурний обмін між українським та польським народами має чималі традиції. Однак державно-політичні трансформації 80–90-х років ХХ ст. надали йому нових імпульсів, вибудували нові концепції гармонійного співіснування культур сусідніх народів на основі розуміння взаємних культурних цінностей і долучення до творчих надбань один одного.

Сучасна культурно-мистецька співпраця України та Польщі здійснюється за такими основними напрямками: гастроляна діяльність творчих самодіяльних і професійних колективів та окремих діячів культури (артистів, музикантів, композиторів, художників, письменників та ін.); проведення фестивалів, днів культури, виставок, кінопоказів, театральних гастролей.

На початку 90-х років ХХ ст. було сформовано певну схему культурного співробітництва між двома країнами, яка і сьогодні підтримується у міждержавних взаєминах. Наприклад, у міжурядовому документі “Польсько-українське культурне співробітництво” основними напрямками культурних взаємин визначено: проведення “Днів польської культури в Україні” та “Днів української культури в Польщі”; організація фестивалів кіно, музики, літератури; проведення днів драматургії; співпраця у галузі театру, естради; презентації книг³⁵⁶.

Культурно-мистецька співпраця між Україною та Республікою Польща започаткована в 2003 р. Угодою про співробітництво між Міністерством культури і мистецтв України та Міністерством культури Республіки Польща. Угода передбачала співпрацю в галузі культури, науки та освіти; сторони зобов'язалися продо-

³⁵⁴ У Києві відкрите постійне представництво Польської Академії Наук. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://kyiv1.org/news/u-kyev-vidkrite-postijne-predstavnictvo-polskoj-040167/>

³⁵⁵ Загородній А. Міжнародне співробітництво НАН України: стан перспективи, проблеми. – С. 29.

³⁵⁶ Archiwum Aktów nowych w Warszawie. PZPR. Wydział-Sekretariat Komisij Międzynarodowej. – Sygn. 486 (973/ 496). – S. 83–84.

вжувати співробітництво з метою розширення і підвищення якості та ефективності двосторонніх зв'язків у галузі культури та мистецтва³⁵⁷.

Традиційним стало проведення Днів української культури в Польщі та Днів польської культури в Україні. Перші Дні української культури, що проходили в Польщі 6–8 грудня 1991 р., мали насичену програму: у Ягеллонському університеті в Кракові відбувся вечір, присвячений духовній спадщині Київської Русі; організовано зустрічі українських та польських студентів, екскурсії історичними місцями міста. На вечорі духовної музики в Галереї українського мистецтва виступили художні колективи з України. У рамках Днів культури проведено відкритий семінар “Майбутнє польсько-українських відносин”, учасники якого висловили пропозиції для вчених, творців культури, видавців, політичних, суспільних і релігійних діячів. Учасники заходів взяли участь у богослужіннях у греко-католицькій та православній церквах. Водночас проведено зустрічі з професійними митцями та аматорами зі Львова, перегляд молодіжних та студентських творчих робіт.

Під час проведення у вересні 1993 р. Днів Волині у Варшаві в етнографічному музеї експонувалася виставка “Волинський народний одяг”, яку представив Волинський краєзнавчий музей; відбувалися виступи відомих артистів та ансамблів області, показано українські кінофільми.

У рамках Днів польської культури в Україні 26–31 жовтня 1995 р. проведено низку культурно-мистецьких заходів. Паралельно в Кракові відкрилися Дні молоді Львова, які були представлені мистецькими колективами Центру творчості дітей та юнацтва Галичини та ін.³⁵⁸

19–20 жовтня 1996 р. проходили Дні польської культури в Луцьку, під час яких влаштовано виставку літератури (після закінчення Днів культури всі книжки подаровано Волинському університету імені Лесі Українки). У кінотеатрі “Промінь” організовано “Польський кіномарафон”. На сцені народного дому “Просвіта” виступали дитячі та самодіяльні ансамблі Холмщини й аматорські колективи волинських товариств польської культури³⁵⁹. Відтоді Дні польської культури щорічно проводяться в Луцьку, а Дні української культури – у Любліні.

У містах Польщі, що знаходяться на Балтійському узбережжі – Сопоті, Гдині, Гданську 5–14 вересня 1998 р. проведено Дні України, у ході яких поляки мали змогу ознайомитися з художніми виставками, відвідати виступи фольклорних колективів, послухати солістів Одеського театру опери та балету. Організатори провели декілька конференцій і творчих зустрічей.

Чималий суспільний резонанс викликало проведення Року Польщі в Україні (2004) та Року України в сусідній державі (2005). У варшавському Архіві нових актів сформовано документальний фонд “Centrum Międzynarodowej Współpracy Kulturalnej “Instytut Adama Mickiewicza 1990 – 2005 r””, де зберігаються документи,

³⁵⁷ Угода про співробітництво між Міністерством культури і мистецтв України та Міністерством культури Республіки Польща. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk> – Назва з екрану.

³⁵⁸ Стрільчук Л. В. Україна–Польща: від добросусідських відносин до стратегічного партнерства (кінець ХХ–початок ХХІ століття). – С. 329.

³⁵⁹ Медведчук Н. Участь Волині в реалізації культурно-освітніх програм євро регіону “Буг” / Н. Медведчук // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей Волинського національного університету імені Лесі Українки.– Луцьк, 2001. – Вип. 6. – С. 138.

що ілюструють культурні заходи, які відбувалися в сусідніх країнах. Аналіз документів фонду свідчить про те, що окрім столичних міст, особливий акцент організатори звертали на прикордонні регіони³⁶⁰. Окрім того, останній факт вказує на важливість прикордоння в міждержавному культурному співробітництві, адже саме ці території найповніше ввібрали в себе елементи культури обох держав, саме тут зосереджено чимало пам'яток спільної історії та культури і саме тут проживає значна частина національних меншин.

Архівні документи свідчать про те, що до проведення культурних заходів, приурочених до Року Польщі в Україні залучено було велику кількість громадських діячів, працівників культури, представників мистецтва, учених, літераторів³⁶¹. Проходили гастролі творчих колективів і окремих діячів культури³⁶². Усі заходи в Україні широко висвітлювалися в польській пресі³⁶³.

До організації Року Польщі в Україні залучалися і окремі воєводства Польщі, зокрема, Люблінське³⁶⁴ і Підкарпатське. Про зацікавленість Республіки Польща у якнайповнішій репрезентації своєї країни свідчили кошториси, закладені на організацію гастролей, виставок, видання спеціальної літератури³⁶⁵. У цьому ж фонді знаходимо численні листи із переписки Міністерств культури та різних відомств, у яких узгоджується обмін художніми полотнами та скульптурами, які мали експонуватися в сусідів³⁶⁶, узгодження списку творів польських та українських письменників, які планувалося перекласти та видати мовою сусідів³⁶⁷ та ін.

В аналізованому фонді є кілька справ, де зібрані документи щодо заходів у рамках Року України у Республіці Польща³⁶⁸, це головним чином газетні вирізки з інформацією та фотографіями про проведені заходи, переписка між установами та організаціями двох країн, які були безпосередньо залучені до проведення відповідних імпрез.

Серед найпомітніших заходів, що впродовж 2004–2005 рр. відбулися в українсько-польському культурному обміні, виділимо такі: виставка польського плакату у Львівському Палаці мистецтв³⁶⁹, виставка польських художників Є. Новаковського, Л. Тарасевича і Я. Грика “Занурення” у Києві та Львові³⁷⁰, концерти Г. Гурецького, виставки польських скульпторів і художників М. Машлянка, А. Миц, А. Плотницької, М. Смочинського³⁷¹ у Тернополі, Львові, Івано-Франківську, Луцьку. Великою популярністю користувалися гастролі Львівського драматичного театру в містах

³⁶⁰ Archiwum Aktów nowych w Warszawie. Zesp. Centrum Międzynarodowej Współpracy Kulturalnej “Instytut Adama Mickiewicza 1990 – 2005 rr”. Rok Polski na Ukrainie. – Sygn. 288. – S. 7; Zesp. Centrum Międzynarodowej Współpracy Kulturalnej “Instytut Adama Mickiewicza 1990 – 2005 rr”. Rok Polski na Ukrainie. – Sygn. 273. – S. 94.

³⁶¹ Ibidem. – Sygn. 274. – S. 16 – 18.

³⁶² Ibidem. – Sygn. 273. – S. 158.

³⁶³ Ibidem. – Sygn. 288. – S. 3, 7.

³⁶⁴ Ibidem. – Sygn. 275. – S. 48.

³⁶⁵ Ibidem. – Sygn. 287. – S. 4 – 11.

³⁶⁶ Ibidem. – Sygn. 274. – S. 16 – 18.

³⁶⁷ Ibidem. – Sygn. 290. – S. 94 – 97.

³⁶⁸ Ibidem. – Sygn. 289. – S. 9.

³⁶⁹ Ibidem. – Sygn. 280. – S. 23 – 25.

³⁷⁰ Ibidem. – Sygn. 290. – S. 94 – 107.

³⁷¹ Ibidem. – Sygn. 273. – S. 158.

польсько-українського прикордоння. З-поміж помітних подій культурного життя в транскордонному регіоні в рамках Року Польщі в Україні та Року України в Польщі стали зустрічі журналістів у березні 2004 р. і травні 2005 р.³⁷², виставки науки і техніки, презентації книг³⁷³.

23–25 травня 2008 р. у рамках Днів Кракова у Львові організовано концерти, виставки польських митців, що були представлені на III Міжнародному фестивалі Бруно Шульца у Львові та Дрогобичі³⁷⁴.

Розвивалася гастрольна діяльність самодіяльних та професійних творчих колективів сусідніх країн. Такий культурний обмін можна вважати одним із конкретних кроків щодо реалізації Указу Президента України “Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу”, у якому наголошується, що інтеграційний процес у напрямі культури полягає в “поширенні власних культурних здобутків. У кінцевому результаті такі кроки спрацюватимуть на підвищення в Україні європейської культурної ідентичності”³⁷⁵. Саме цій меті служило щорічне проведення Днів Європи у Львові та Луцьку.

Аналізуючи гастрольну діяльність українських та польських митців, виділимо кілька особливостей. Зокрема, протягом 90-х років ХХ – початку ХХІ ст. у гастрольній діяльності спостерігалися підйоми та спади, особливо активною вона була в першій половині 90-х років ХХ ст. Найактивнішу участь у гастрольному обміні брали колективи прикордонних регіонів – Волинської, Львівської, Тернопільської, Івано-Франківської, Чернівецької, Хмельницької областей та м. Києва. Найчастіше гастролі приймав Львів, Луцьк та Київ, а також Варшава, Люблін, Холм, Перемишль, Краків, Вроцлав. Сільські місцевості України та Польщі практично не були охоплені гастрольною діяльністю. Важливо й те, що гастролі українських та польських колективів викликали велику зацікавленість населення³⁷⁶.

Коротко охарактеризуємо гастрольну діяльність творчих колективів двох країн. У 1991 р. на гастролях у РП побувала заслужена капела бандуристів “Кобзар” із Тернопільської області, самодіяльний хор “Надбужжя” Сокальського району Львівської області, ансамбль бандуристів Самбірської дитячої музичної школи “Писанка” та фольклорний ансамбль “Колосочки”, оркестр народної музики “Буковина” та ансамбль танцю “Юність” з Чернівців.

Неодноразово на Люблінщині та Холмщині виступали ансамблі танцю “Волинянка” та “Волиняночка”, джазовий колектив “Диксиленд-бенд”, камерний хор “Оранта” з Луцька, народний ансамбль пісні і танцю України “Колос” з Торчина, ряд інших художніх колективів. Натомість на Волині та Хмельниччині виступали ансамбль танцю університету імені Марії Складовської-Кюрі з Любліна, ансамблі

³⁷² Archiwum Aktów nowych w Warszawie... – S. 105.

³⁷³ Ibidem. – Sygn. 292. – S. 14.

³⁷⁴ Тоценко Ж. М. Співпраця у галузі культури як складова українсько-польських гуманітарних відносин / Ж. М. Тоценко. Дис. на здобуття наук. ст. к. і. н.: 26.00.01 – теорія та історія культури. – К., 2012. – С. 153.

³⁷⁵ Указ Президента України “Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу” із змінами, внесеними згідно Указу Президента №587/2000 від 12.04.2000 // Політика і час: спецвипуск. – 2004. – № 3–4. – С. 33.

³⁷⁶ Стрільчук В. Культурно-мистецька співпраця в сучасних українсько-польських відносинах / В. Стрільчук // Історико-політичні проблеми сучасного світу. Збірник наукових статей. – Чернівці, 2014. – Том. 27–28. – С.269.

пісні і танцю Холмського, Грубешівського будинків культури та ін. Вдалося налагодити постійні зв'язки між виконавцями класичної музики зі Львова, Луцька, Тернополя, Івано-Франківська та Польщі. Періодично відбувалися гастролі учнів луцьких музичних шкіл, Волинського державного училища культури і мистецтв у Польщі³⁷⁷. У відповідь польські естрадні групи теж гастролювали у сусідів. У 1992 р. у Чернівцях з концертами виступив вокально-інструментальний ансамбль “Ліберо” та оркестр поп-музики “Теа” з Республіки Польща. Львів неодноразово приймав оркестр Варшавського камерного оперного театру, окремих солістів.

1994 р. позначився гастролями великої кількості виконавців класичних творів. Зокрема, в Україні виступав диригент Я. Пшибільський, музичний гурт “Старопольська лютьня” та співачка Г. Мадейська-Пільхова. У цьому ж році з РП відвідали український дует “Писанка”, Львівський дитячий камерний оркестр під керівництвом О. Труньюк³⁷⁸. У різні роки в Польщі також гастролювали львівська “Пікардійська терція”, співачка І. Шинкарук, Харківський культурний центр “Нова сцена”, рок-колектив “ФоаХока”, народний ансамбль танцю “Карпати” з Івано-Франківська та ін.

Поряд із Днями культури неодноразово проводилися різні фестивалі. Як свідчить статистика, їх кількість постійно зростала: з одного у 1991 р. до шести у 1994 та 1995 роках. Піком фестивальної активності став 1997 р., коли в Україні було проведено 10 фестивалів. 1998 та 1999 роки ознаменувалися невеликим спадом – до дев'яти та восьми фестивалів відповідно³⁷⁹. У наступні роки їх кількість залишається на рівні 1999 р.

У Республіці Польща фестивальна діяльність розвивалася не так активно, як в Україні, і характеризувалася чергуванням як підйомів (1993 р., 1995 р., 1997 р.), так і спадів (1994 р., 1998–2001 рр.). Щоправда, окремі заходи, як-от фестиваль української культури у Перемишлі (1995 р., 1997 р.), викликав спротив місцевих праворадикалів, які на будинках міста намалювали чимало антиукраїнських гасел. У 2002 р. спостерігається активізація культурних взаємин між сусідніми країнами. Великий резонанс викликав IV Фестиваль польської культури на Україні 24 жовтня – 9 листопада у Львові, Києві, Одесі та Харкові³⁸⁰. До найпомітніших подій польсько-української культурної співпраці 2002 р. слід віднести також відкриття музею Й. Словацького у Кременці, а також реконструкцію замкового мосту в м. Кам'янці-Подільському³⁸¹.

Головним ініціатором культурних заходів на початку нового тисячоліття виступав Інститут Польщі у Києві. Це третя (після Москви та Мінська) культурна установа, створена в 1999 р. з ініціативи Варшави, яка взяла на себе організацію та

³⁷⁷ Медведчук Н. Участь Волині в реалізації культурно-освітніх програм євро регіону “Буг” / Н. Медведчук // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Луцьк, 2001. – Вип. 6. – С. 138.

³⁷⁸ Archiwum Aktów nowych w Warszawie. PZPR. Wydzał Zagraniczny. – Sygn. 191(973/189). – S. 34.

³⁷⁹ Ibidem. – Sygn. 245 (973/244). – S. 174.

³⁸⁰ Ibidem. – Sygn. 349 (973/361). – S. 7.

³⁸¹ Książek J. Stosunki Dwustronne Polski (Ukraina) / J. Książek // Rocznik Polskiej polityki Zagranicznej. 2002. – Warszawa, 2003. – S. 317.

координацію численних культурних імпрез в Україні³⁸², зокрема, у Києві, Вінниці, Житомирі, Львові, Тернополі, Харкові, Сімферополі та інших містах³⁸³.

Проведені фестивалі можна умовно поділити на дитячі, молодіжні, фольклорні, церковні, музичні, фестивалі народних колективів, старовинної та камерної музики, фестивалі національних культур. Вони, як правило, приурочувалися до ювілейних дат, уродин видатних особистостей.

Мистецькою візитівкою Волині є Міжнародний фестиваль “Поліське літо з фольклором”, який щоліта проводиться у Луцьку. Завдяки цьому фестивалю Україна увійшла до всесвітнього проекту “Фольклорна дорога – 2000” у рамках програми ЮНЕСКО³⁸⁴. Серед щорічних фестивалів відзначимо також музичні фестивалі “Київ. Музик. Фест” та “Віртуози” (Львів). Як заходи світового рівня трактуються патроновані керівництвом євро регіону “Буг” міжнародні фестивалі “Музичні діалоги над Бугом”, “Різдвяна містерія”, “Поліське літо з фольклором”, які за географією учасників та значенням мали інтеграційну спрямованість³⁸⁵.

Починаючи з 2004 р. у Підкарпатському воєводстві РП щорічно проходить фестиваль “Галиція”, організатором якого є Фонд “Спадщина” імені Хоне Шмерука – видатного дослідника культури та літератури ідиш, професора Краківського, Варшавського та Єрусалимського університетів. Традиційно культурна програма представляє класичну та народну музику, театральні вистави, фільми, малярство, фотографію, науку та етнографію етносів, які проживають у Галичині. Наприклад, 23 червня 2008 р. під час відкриття цього фестивалю у замку Красічина, поблизу кордону, офіційною метою фестивалю було задекларовано: “Доведення до широкого кола глядачів культури народів, які колись населяли землі Галичини, формування толерантності у міжлюдських відносинах, а також активізація співробітництва прикордонних регіонів у галузі культури”³⁸⁶.

У Міжнародному фестивалі “На хвилях Світязя”, який багато років проходить у липні, завжди бажаними є конкурсанти з Польщі³⁸⁷. Прикладом організації та проведення спільних фестивалів може слугувати проведення 20 серпня 2006 р. у Луцьку фестивалю “New Cooperation” Замосць – Луцьк³⁸⁸.

Популярним є фольклорний дитячий фестиваль, що проходив у Сумах з 1991 р. за організаційної підтримки Міністерства освіти України, Всеукраїнської музичної спілки та Міністерства у справах молоді. Дитячі колективи з Польщі щорічно виступають на фестивалях “Поліське літо з фольклором” та “Берегиня” у Луцьку. Дитячі колективи з України неодноразово брали участь у традиційному фестивалі

³⁸² Szmyd Z. Stosunki z Ukrainą / Z. Szmyd // Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej 1999. – 2000. – S 190.

³⁸³ Szmyd Z. Stosunki z Ukrainą / Z. Szmyd // Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej za 2000 r. / P.r. B. Wizmirskiej. – 2001. – S. 237.

³⁸⁴ Луцьк європейський. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.itt.net.ua/guman7.html>. – Назва з екрану.

³⁸⁵ Медведчук Н. Участь Волині в реалізації культурно-освітніх програм євро регіону “Буг”/ – С. 138.

³⁸⁶ Archiwum Aktów nowych w Warszawie. Zesp. Telewizja Polska S.A. Zbiór wczinków Prasowych 1953 – 2009 rr. – Sygn. T 10/31. – S. 34.

³⁸⁷ Ibidem.. Zesp. Urząd Kultury Fizycznej i Turystyki w Warszawie 1991–2000 r. – Sygn. 716. – S. 10.

³⁸⁸ Stowaryszenie Zamojsi Klub jazzowy. 2006 // Поточний архів управління культури і туризму Волинської обласної державної адміністрації (м. Луцьк). – С. 1–5.

дитячої творчості в містечку Кошалін (Польща). Серед молодіжних заходів можна виділити “Дні молоді Кракова у Львові” та студентський фестиваль “Лесина пісня”.

Як приклад заходів, приурочених до вшанування видатних особистостей, став фестиваль на честь 185-ої річниці від дня народження Ф. Шопена, що проходив у березні 1995 р. у Запоріжжі. Крім конкурсу на краще виконання творів композитора, у рамках фестивалю відбулася науково-практична конференція “Творчість Ф. Шопена та мистецтво епохи романтизму”³⁸⁹.

Своїх прихильників має фестиваль церковної музики, що проходив у 1993 р. у містечку Хайнука, розташованому на кордоні Польщі, України та Білорусі за участю півсотні колективів із 16 країн³⁹⁰. 2008 р. в Центрі православної культури відбувся організований Культурно-інформаційним центром Посольства України у Республіці Польща в співавторстві з Союзом Підляшшя “Вечір української духовної культури”, у ході якого організовано фотовиставку “Святині Києва” та перегляд документальних фільмів “Православні храми Києва” та “Святині України”³⁹¹.

Яскравою сторінкою культурних взаємин стало проведення 5–10 жовтня 1996 р. у Львові Першого фестивалю польської культури, що продовжив традиції фестивалів української культури, які в 1983–1993 рр. відбувалися у Сопоті (РП)³⁹².

Традиційним для Волині вважається музичний фестиваль “Стравінський та Україна” та музичний фестиваль імені О. Тасмана, організаторами якого є управління культури і туризму облдержадміністрації та Волинська обласна філармонія. 13–20 червня 1999 р. цей фестиваль проходив в Устилузі та Луцьку. У його програму було включено концерт творів О. Тасмана, який виконували гості з Республіки Польща³⁹³. 2011 р. польські митці взяли участь у традиційному музичному фестивалі на Волині, що проходив у Володимирі-Волинському³⁹⁴.

Українсько-польський фестиваль альтернативної музики, який організував 16–17 вересня 2011 р. у Києві Артистичний Центр з Вроцлава, ознайомив слухачів із польською та українською авангардною музикою, сучасними польськими фільмами. Фестиваль набув великого резонансу, його заходи обговорювався музичними критиками та журналістами³⁹⁵.

Упродовж 2011 р. у Луцьку за підтримки Консульства Республіки Польща відбулося три українсько-польські джазові фестивалі: “Музичні діалоги над Бугом”, “Джаз безт”, “Art Jazz Cooperation – 2011”. У березні того ж року відбулася

³⁸⁹ Archiwum Aktów nowych w Warszawie. PZPR. Wydział Zagraniczny. – Sygn. 349 (973/361). – S. 74.

³⁹⁰ *Лишко В.В.* Українсько-польські зв’язки в галузі культури (1991–1999 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. / В.В. Лишко / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2002. – С. 130.

³⁹¹ Archiwum Aktów nowych w Warszawie. Zesp. PZPR. Wydział Zagraniczny. – Sygn. 245 (973/244). – S. 49.

³⁹² *Ibidem.* – Sygn. 225 (973/223). – S. 68.

³⁹³ Про участь у фестивалі “Стравінський та Україна” виконавців з Лодзі // Поточний архів управління культури і туризму Волинської обласної державної адміністрації. 2012 р. – С. 1–3.

³⁹⁴ Напрями співпраці з Лодзьким воєводством // Поточний архів управління культури і туризму Волинської обласної державної адміністрації. 2011 р. – С. 1–3.

³⁹⁵ Українсько-польський фестиваль ALTERNATIVE MUSIC MEETINGS. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://slam.kiev.ua/2011/06/01> – Назва з екрану.

імпреза, присвячена видатному польському поетові Ч. Мілошу, фотовиставка та кінофестиваль польського кіно³⁹⁶.

Українсько-польський фестиваль “Земля козаків” (2 червня – 1 липня 2012 р., Київ) проходив паралельно з футбольним Єврочемпіонатом, який спільно приймали Польща та Україна. У рамках фестивалю відбувалося кінно-каскадерське шоу, лицарські турніри, виступи фольклорних колективів обох країн, майстер-класи з танців та козацьких ремесел. Фестиваль став важливим доповненням до культурної програми в рамках футбольного чемпіонату.

Фестиваль “Душа Сходу” (8 вересня 2012 р., Лодзь) зібрав українські та білоруські фольклорні колективи³⁹⁷. Волинь представляли співачка А. Опейда та дует “Душа Волині”.

Налагоджувалася співпраця між музеями. Наприклад, Державний природничий музей НАН України (Львів) зав’язав творчі контакти з Окружним музеєм ім. Я. Мальчевського (Радам)³⁹⁸. За їх участю організовано виставку “Клейноди колекції ординації Дідушинських зі Львова”³⁹⁹. Активну виставкову діяльність у сусідній країні проводили Львівський історичний музей, Львівська картинна галерея, Музей етнографії та народного промыслу Інституту народознавства НАН України.

Доброю традицією стало відкриття музеїв відомих діячів культури та освіти. Зокрема, у вересні 2004 р. у м. Кременці Тернопільської обл. було відкрито музей Юліуша Словацького. За участю музейників проведено чимало міждержавних культурних імпрез, зокрема 2–4 вересня 2008 р. Міжнародне літературно-мистецьке свято “Діалог двох культур”. У заході взяли участь українські й польські науковці, музейні працівники, представники громадськості та офіційні особи України і Польщі⁴⁰⁰.

Прикладом конструктивної співпраці музеїв може слугувати діяльність Волинського краєзнавчого музею (Луцьк) та краєзнавчого музею у Замості. 16 жовтня 2014 р між ними укладено договір про співпрацю⁴⁰¹, у якому йдеться про співпрацю у сфері робіт, пов’язаних із проведенням музейної статутної діяльності, особливо у таких сферах: обмін тимчасовими виставками із колекції музеїв, доступ до джерельних матеріалів для проведення наукових досліджень, публікація наукових праць

³⁹⁶ У Луцьку покажуть польський фільм про українців. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.volynnews.com> – Назва з екрану.

³⁹⁷ Dusza Wschodu // Поточний архів управління культури і туризму Волинської обласної державної адміністрації. 2012 р. – С. 1–3.

³⁹⁸ Стрільчук В. Українсько-польські культурні зв’язки: виставкова та фестивальна діяльність (90-ті рр. XX – поч. XXI ст.) / В. Стрільчук // Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. Число 11. – Луцьк, 2012. – С. 94.

³⁹⁹ Archiwum Aktów nowych w Warszawie. Zesp. Telewizja Polska S.A. Zbiór wczinków Prasowych 1953–2009 гг. – Sygn. T 10/31. – S. 76.

⁴⁰⁰ Тоценко Ж. М. Співпраця у галузі культури як складова українсько-польських гуманітарних відносин: дис. на здобуття наук.ст.к.і.н.: 26.00.01 – теорія та історія культури / Ж. М. Тоценко. – К., 2012. – С. 156.

⁴⁰¹ Umowa o współpracy pomiędzy Wołyńskim Muzeum Krajoznawczym w Łucku (Ukraina) a Muzeum Zamojskim w Zamościu (Rzeczpospolita Polska). Від 2014 р. // Поточний архів управління культури і туризму Волинської обласної державної адміністрації (м. Луцьк). – С. 1–3.

у виданнях партнера або спільних, надання експонатів для тимчасових виставок, обмін музейними довідниковими універсальними виданнями⁴⁰².

Повільно, але системно налагоджувалася співпраця бібліотечних закладів, яка була призупинена на початку 90-х рр. XX ст. Наприклад, Львівська національна бібліотека імені Василя Стефаника налагодила тісні контакти з бібліотеками Вроцлава, Варшави, Перемишля. У рамках співробітництва створювалися комп'ютерні бази цих фондів, здійснювався обмін видань⁴⁰³. Бібліотеки Луцька, Любліна, Холма та Замостя спільно досліджують книжкові колекції, видають каталоги, передплачують періодику, обмінюються науково-технічною інформацією⁴⁰⁴.

У 1999 р. у науковій бібліотеці Львівського університету імені Івана Франка експонувалася виставка “Польська наукова книга”, ініціатором якої виступив ректор Люблінського університету імені Марії Кюрі-Склядовської М. Долішній. Після її завершення представлені видання подаровано львів'янам⁴⁰⁵.

Національну культуру та самобутність популяризували Мистецькі виставки, зокрема, українського мистецтва XVI – XX століть, ікон XVI – XVII століть, що експонувалася у Центрі української науки і культури в Кракові в 1992 р.⁴⁰⁶. У містах Республіки Польща побувала виставка “Волинське народне вбрання”, представлена Волинським краєзнавчим музеєм⁴⁰⁷.

Організовувалися виставки як колективів художників, так і окремих авторів. Наприклад, у 1996 р. у Польщі відбувалися виставки тернопільських художників М. Дмитруха, М. Пазизіна (живопис), О. Курдибахи (гобилен), Т. Невеселої (скульптура), Є. Удіна (графіка)⁴⁰⁸. Тоді ж у Перемишлі експонувалася персональна виставка львівського художника Т. Сулейманова⁴⁰⁹. У 1998 р. упродовж місяця у Львові проходила малярська виставка художника Л. Геца⁴¹⁰.

Великою популярністю користувалися фотовиставки, зокрема, “Українські храми Лемківщини” (1993 р., Жешув)⁴¹¹, “Львів у фотографіях Василя Пилип'юка” (1996 р., Люблін)⁴¹². В Івано-Франківську відбулася виставка польської авторки Б. Гайвінської, на якій було представлено фотографії Міжнародного гуцульського фестивалю “Яремче-96”.

Важливим проявом транскордонного українсько-польського культурного співробітництва є спільна видавнича діяльність. Одним із вдалих проєктів стало

⁴⁰² Договір про співпрацю між Волинським краєзнавчим музеєм у Луцьку (Україна) і заморським музеєм у Замосці (Республіка Польща). Від 2014 р. // Поточний архів управління культури і туризму Волинської обласної державної адміністрації (м. Луцьк). – С. 1–4.

⁴⁰³ Archiwum Aktów nowych w Warszawie. Zesp. Telewizja Polska S.A. Zbiór wczinków Prasowych 1953 – 2009 rr. – Sygn. T 10/31. – S. 58.

⁴⁰⁴ Ibidem. – S. 248.

⁴⁰⁵ *Лишко В. В.* Українсько-польські зв'язки в галузі культури (1991 – 1999 pp.). – С. 122.

⁴⁰⁶ Archiwum Aktów nowych w Warszawie. Zesp. Centrum Międzynarodowej Współpracy Kulturalnej “Instytut Adama Mickiewicza 1990 – 2005 rr”. – Sygn. 13. – S. 63.

⁴⁰⁷ Ibidem. – Zesp. PZPR. Wydział Zagraniczny. – Sygn. 245 (973/244). – S. 39.

⁴⁰⁸ *Лишко В. В.* Українсько-польські зв'язки в галузі культури (1991 – 1999 pp.). – С. 124.

⁴⁰⁹ Archiwum Aktów nowych w Warszawie. Zesp. Telewizja Polska S.A. Zbiór wczinków Prasowych 1953 – 2009 rr. – Sygn. T 10/31. – S. 96.

⁴¹⁰ Ibidem. – Zesp. PZPR. Wydział Zagraniczny. – Sygn. 349(973/361). – S. 29.

⁴¹¹ Ibidem.. – Sygn. 487 (973/496). – S. 54.

⁴¹² Ibidem.. – Sygn. 246 (973/245). – S. 72.

видання щорічника “Український літературний провулок”. Проект стартував у 2001 р. у Любліні за сприяння Т. Карабовича. До його редакційної ради ввійшли знані українські письменники і художники: Ю. Гаврилюк, В. Грабан, І. Златокудр, А. Ментух, Л. Пушак та ін.⁴¹³

Об’єднували творчі зусилля кінематографісти Польщі та України, зокрема польські кіномитці брали участь у фестивалях “Крок”, “Пролог” і “Молодість”. Фільми українських режисерів неодноразово займали призові місця на Краківському фестивалі короткометражок⁴¹⁴.

За сприяння Посольства Республіки Польща в Україні, Міністерства культури і мистецтв Республіки Польща, Міністерства культури та мистецтв України започатковано Фестиваль українських фільмів у містах Гдиня, Сопот та Гданськ. Художнім керівником фестивалю був відомий польський режисер Є. Гофман.

Важливим кроком на шляху взаємного зближення культур стало створення у 1998 р. спільної польсько-української фірми “Studio C2 Cinema Ukraina”, яка намагалася відновити польсько-українські взаємини та пропагувати сучасне мистецтво в Україні та Польщі. За участю фірми організовано декілька кінематографічних проєктів, зокрема в рекламній-поліграфічній сфері та шоу-бізнесі. Прикладом діяльності фірми став прем’єрний показ у лютому 1999 р. в Будинку кіно стрічки відомого польського кінорежисера Ю. Махульського “Кіллер”.

Яскравим прикладом польсько-української співпраці в галузі кінематографу є спільний фільм “Вогнем та мечем” (режисер Є. Гофман)⁴¹⁵. 8 лютого 1999 р. у Варшаві пройшла прем’єра цієї картини, на якій виступив відомий український актор Б. Ступка, що знявся в головній ролі. У Києві прем’єра відбулася 23 жовтня 1999 р. Фільм може слугувати на лише прикладом плідної співпраці українських та польських кіномитців, але й взірцем вироблення прийняттого для обох народів погляду на складну історичну минувшину.

У жовтні 1999 р. проведено Міжнародний фестиваль акторів кіно “Стожари”, на якому працювало два журі: акторське та критиків. Переможцям було вручено нагороди – кришталеві дзвони.

З 2000 року за підтримки Посольства Республіки Польща в Україні, Міністерства культури і мистецтв Польщі, Міністерства культури та мистецтв України започатковано проведення “Днів польського кіно в Україні”. 11–18 квітня 2012 р. в Україні проходив Сьомий кінофестиваль “VII Днів польського кіно”. У рамках кінофестивалю українські глядачі мали можливість познайомитися з кращими фільмами польського кінематографу. Демонстрація фільмів щороку відбувається в Києві, Львові, Чернівцях та Одесі (до окупації Криму – у Севастополі)⁴¹⁶.

⁴¹³ Тоценко Ж. М. Співпраця у галузі культури як складова українсько-польських гуманітарних відносин / Ж. М. Тоценко. Дис. на здобуття наук. ст. к. і. н.: 26.00.01 – теорія та історія культури. – К., 2012. – С. 160.

⁴¹⁴ Archiwum Aktów nowych w Warszawie. PZPR. Wydział Zagraniczny. – Sygn. 184 (973/182). – S. 633.

⁴¹⁵ “Вогнем і мечем” – українсько-польський історичний фільм. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org> – Назва з екрану.

⁴¹⁶ Дні польського кіно 2012: В Україні покажуть кращі польські фільми. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://afisha.tocha.net/ua/12527> – Назва з екрану.

Важливою ланкою культурної взаємодії є також документальне кіно, яке користується великим попитом в обох країнах. 4 березня 1999 р. у Києві відбулася прем'єра документального фільму режисера та сценариста Є. Любаха “Нелегке братерство”, у якому розповідається про будівничого фундаторів УНР С. Петлюру та його союз у 1920 р. з Ю. Пілсудським. Фільм було знято за ініціативи редактора паризької “Культури” Є. Гедройця й під патронатом Президента Республіки Польща А. Квасневського. У створенні стрічки брали участь вчені з Києва та Львова (В. Голубко, Б. Гудь та ін.). Кінопрем'єра викликала велике зацікавлення та гучний суспільний резонанс. На першому показі були присутні представники державних, громадських організацій України та Республіки Польща.

Невід'ємною складовою сучасних українсько-польських культурних взаємин є співпраця в театральній галузі. Незмінною популярністю протягом останніх десятиліть користуються театральні гастролі, про що свідчить їх частота та широкий спектр представлених театральних постановок українських колективів у Польщі та польських – в Україні. Зокрема, у Республіці Польща неодноразово гастролювали: Театр ляльок з Рівного, Київський театр-студія “Будьмо!”, Львівський театр “Воскресіння”, Харківський український драматичний театр імені Т. Шевченка, Львівський дитячий музичний театр та ін. В Україні з гастролями побували Торунський театр імені В. Хожиці, Варшавський академічний театр, театр “Арлекін” із Лодзя та ін. Доброю традицією став театральний фестиваль “Золотий Лев” у Львові, Міжнародний фестиваль ляльок “Різдвяна містерія” у Луцьку та ін.⁴¹⁷, Міжнародний театральний фестиваль “Контакт” в Торуні та ін.⁴¹⁸. Цей перелік можна продовжувати.

Наведені приклади переконують, що польсько-українське співробітництво в галузі культури стало невід'ємною частиною міждержавних взаємин. Характерною особливістю є тенденція до їх розширення, урізноманітнення заходів, вироблення дієвого механізму здійснення культурних контактів через призму національних здобутків і врахування інтересів безпосередніх суб'єктів цього співробітництва.

Отже, взаємне збагачення та зближення культур – важлива закономірність духовного й культурного розвитку. Це особливо помітно на прикладі українсько-польських культурних зв'язків, адже завдяки найрізноманітнішим контактам вони постійно розширюються та збагачують міждержавні взаємини.

⁴¹⁷ Подлужна А. Лялькові містерії / А. Подлужна // Дзеркало тижня. – 2001. – 20 січня. – № 3.

⁴¹⁸ Archiwum Aktów nowych w Warszawie. PZPR. Wydział Zagraniczny. – Sygn. 246 (973/245). – S. 181.

Післямова. СУЧАСНІ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ: АКТУАЛІЗАЦІЯ НОВИХ “МОБІЛІЗАЦІЙНИХ” МАРКЕРІВ ІСТОРІЇ

Українсько-польські відносини нині переживають, мабуть, найважчий період часів своєї взаємодії у форматі незалежних держав. І великий вплив на них має політизація історії та історизація державно-політичних відносин, особливо з боку влади та радикальних політиків. Чи не тому історія знову починає відігравати непропорційно визначальну роль у міждержавних і міжнаціональних відносинах. Очевидним є і те, що різнорівневі суперечності мають об'єктивний характер і не можуть бути вичерпані швидко, навіть за наявності політичної волі на рівні лідерів обох держав, бо торкаються глибинних процесів еволюції національних ідентичностей, актуалізації нових “мобілізаційних” маркерів історії.

У зв'язку з цим політичні експерти та історіографи слушно вважають, що в останні роки сформувалися дві симетричні тенденції, які позначають відмінність нинішнього моменту від попереднього “золотого віку” українсько-польських відносин, що тривав чверть століття і був позитивним для діалогу науковців, зокрема у форматі Польсько-української історичної комісії НАН України і ПАН, спільної підручкової комісії, регулярних семінарів “Україна – Польща: важкі питання”. Власне з боку Польщі бачимо витіснення правлячими політиками та підручними істориками “гедройцевого” розуміння взаємин із східним сусідом-українцем та фаворизацію “кресового” прочитання східної політики Польщі. На жаль, офіційна Варшава, донедавна як рівний партнер, знову стає в позу ментора-“цивілізатора”, а адвокат на шляху до євроінтеграції перевтілюється в прокурора.

Зрозуміло, що політики, управлінці та науковці зобов'язані враховувати суспільні настрої по обидва боки кордону. Як відомо, у 1991 р. до українців із симпатією ставилося лише 9% опитаних, але цей показник зростав впродовж десятиліття. Після двох Майданів, як свідчать польські соціологи, рівень симпатії до українців піднявся на найвищий за історію досліджень рівень – 36%. Проте у 2016 р., буквально на наших очах, відбувся спад приязні до 27%. Це не в останню чергу пов'язано із приходом до влади у Варшаві правих консерваторів, нерішучістю української внутрішньої і зовнішньої політики, підступною інформаційною інтервенцією Росії. Тому думка істориків щодо спільного українсько-польського минулого повинна бути виваженою, а дії влади – системними як щодо розсекречення документів, так і щодо культивування позитивних/негативних комеморативних практик.

Насамкінець ще раз виділимо більші/спірні історіографічні проблеми та окремі висловлювання (тези) українських і польських посадовців щодо спільної минувшини двох народів, українсько-польських міждержавних і міжнаціональних зв'язків.

Як відомо, дискусійною є не лише новітня, але й додержавна, княжа та козацька доби. До сих пір польські автори не лише приватизують плем'я лензян (тобто ляхів, поляків), але й намагаються його перемістити з Бугу і Стиру до Дніпра. Хоча львівський сходознавець Ярослав Дашкевич довів тотожність назв лензяни і лучани. Зауважимо і те, що у музеях Перемишля та інших сусідніх міст, польських підручниках, як правило, відсутня доба Галицької Русі, а державне життя прикарпатських теренів починається здебільшого з походу Казимира III на Львів 1340 р. Натомість обидва сусідні етноси, як зауважив львівський медієвіст Леонтій Войтович, пережили синхронне формування державності в умовах феодальної системи IX–XIII століть. Цей час був не стільки періодом протистоянь, скільки часом мирних шлюбних союзів між Рюриковичами і П'ястами, часом співпраці. Реальне українсько-польське протистояння почалося наприкінці XIV ст. і дуже часто у наступні століття завершувалося перемогою російської сторони. Недоцінює польська історіографія і державно-політичний чин Богдана Хмельницького, інших гетьманів, воєнні дії яких нібито й зруйнували поліетнічну Річ Посполиту.

Не втрачають актуальності й студії над “довгим” XIX ст., яке вважається періодом відносного спокою, “перепочинком” між війнами. Історики вивчають у ньому насамперед історію ідей. Тон суспільним дискусіям задає уявне конструювання минулого – у формі національних та імперських гранд-наративів, і таке ж творення майбутнього, в якому щастя людини мало залежати від форм національно-політичного і державного устрою.

Попри поділи Речі Посполитої, протягом усього XIX ст. взаємозалежність між українцями й поляками нікуди не зникала, а в деяких моментах навіть і посилювалася. Вони одночасно відігравали одне для одного роль союзників / братніх народів і ворогів / конкурентів, були тим дзеркалом, у якому відображалися власні недоліки та проблеми.

Фундаментальною темою у вивченні XIX ст. залишається формування національних ідентичностей. Важливим питанням тут є розпад єдиного політичного простору Речі Посполитої та спроби інтелектуалів втримати його в нових культурних формах. Варто бачити ці процеси не у відриві – як погляди окремих діячів, течій, середовищ – а в постійному українсько-польському діалозі, яким вони насправді й були. Такий самий діалог відбувався між українцями й поляками у площині політичної полеміки. Тому прийшов час охопити її як цілість, аналізуючи аргументи сторін та їх реакцію на слова та дії опонентів, адже багато що згодом “спрацювало” в конфліктах XX ст.

Українсько-польські відносини XIX – першої половини XX ст. потрібно розглядати на тлі й у контексті ширших процесів, з урахуванням інших гравців – росіян, євреїв, німців та ін., які мали власні інтереси й нерідко входили в ці взаємини.

Іншим підходом, який може внести наукову новизну у вивчення українсько-польських відносин, є розгляд національних аспектів крізь призму соціальних практик, тобто вивчення різних аспектів життя національно змішаного польсько-українського суспільства з урахуванням того, що «національне» було лише одним із дискурсів і не підмінювало собою все життя. Такі історії, які одночасно вивчаються польськими й українськими дослідниками, як правило, приводять до подібних висновків, вільних від національних стереотипів, і сприяють зближенню позицій сторін на підставі фахового підходу.

Поглиблення знань про польсько-українські відносини новітньої доби лежить також на шляху ґрунтовного вивчення джерельної бази, яку залишили по собі так звані постаті другого плану – журналісти, вчителі, землевласники, чиновники та члени їх родин і т. ін. Опрацювання їх особових джерел вводить у коло уявлень людини, показує, як вона бачила представників іншої національності, що її захоплювало, а що ображало тощо. Таким чином, найближчі академічні перспективи у вивченні українсько-польських відносин ХІХ – першої третини ХХ ст. лежать у площині аналізу міжнаціонального діалогу, конструювання проектів співжиття, спрямованих як у минуле, так і в майбутнє, відтворення уявлень про іншого в поглядах звичайної людини та відповіді на питання, що і як формувало ці уявлення, як співвідносилася нав'язана національними дискурсами конфронтація з повсякденними спостереженнями. Безсумнівим є також факт, що багато проблем, які вийшли на поверхню у середині ХХ ст., корінилися саме в уявленнях попереднього періоду.

Активно обговорювалася в українському суспільстві й теза про окупаційність/неокупаційність польської влади у міжвоєнний період ХХ століття. Зокрема серед польських політиків та урядовців викликала негацію фраза директора Національного музею “Тюрма на Лонцького” (Львів) Руслана Забілого, який 5 листопада 2017 р. на провокаційну фразу очільника МЗС Польщі відповів, що Польща є окупантом Східної Галичини. Як відомо, Паризька мирна конференція 1919 р. надала Польщі право на “тимчасову окупацію” Східної Галичини. Радянсько-польська угода у Ризі 1920 р. встановила новий радянсько-польський кордон по Збручу, а Рада Амбасадорів 1923 р. дозволила приєднати Східну Галичину і Волинь до Польської держави. Тобто, у міжнародних документах йшлося і про окупацію, і про приєднання краю до відродженої Польської держави. Польські автори, затушовуючи польську збройну агресію, називають листопадові 1918 р. події у Львові та Східній Галичині українським замахом, протистоянням двох патріотизмів, громадянським конфліктом місцевих поляків та українців, а не міждержавним військово-політичним протистоянням ЗУНР і Польщі, яку підтримали країни Антанти. Не забуваймо і те, що вступ польського війська 21 листопада 1918 р. до столиці ЗУНР – Львова ознаменувався масовим єврейським погромом за участю військовиків, у ході якого було брутально вбито 72 євреїв, пограбовано сотні єврейських родин (про це писав сучасний польський історик Міхал Клімецький, український науковець Микола Литвин). Тобто, польська державність у Галичині встановлювалася не місцевими “орлятами”, а силою регулярного війська, яке передислоковано до Перемишля і Львова з Центральної Польщі. Нагадаймо і те, що намісник Галичини Кароль фон Гуйн 1 листопада 1918 р. офіційно передав державну владу Національній раді ЗУНР, а не польським політикам. У зв'язку з цим вислів віце-консула Генерального консульства у Луцьку Марека Запури 8 листопада 2017 р. у Рівненському краєзнавчому музеї про історичну польськість Львова є тенденційним і провокативним, містить елемент антидержавної діяльності.

Щодо статусу Польщі міжвоєнної доби, то вона була не тоталітарною, а авторитарною державою: дозволяла діяльність окремих українських політичних партій, української кооперації, допускала українських політиків до виборів у Сейм і Сенат, однак практично повністю ліквідувала українське шкільництво, сплюндрувала 200 православних церков і каплиць Холмщини і Волині, а представників антипольської

опозиції (як ОУН, так і Компартії Західної України) запроторювала до спеціально створеного 1934 р. концтабору в Березі Картузькій. Більшість істориків сусідньої держави не хочуть визнавати й те, що польська влада реалізовувала політику національної/державної асиміляції; при цьому не лише організовувала репресії проти радикальних політиків, але й прагнула перевести на рейки угодовства легальні українські політичні сили. Варшава толерувала полонофільські угруповання, зокрема наддніпрянських емігрантів, прагнула штучно нав'язати серед етнічних груп – лемків, гуцулів, бойків і поліщуків відрубну національну свідомість. А головне – не бажала надавати українцям національно-культурної автономії, про що зобов'язувалася 1923 року.

Отже, більшість західних українців не сприймала Польщу своєю державою, а тому Уряд ЗУНР, українські партії Галичини, Західноукраїнське товариство Ліги Націй виступали на міжнародній арені (Парижській та Ризькій конференціях, Лізі Націй) проти “тимчасової окупації” краю 1919 р. Польщею, анексії території ЗУНР 1923 р. під патронатом Ради Амбасадорів, критикували курс правлячих ендеків, загалом Бельведеру на творення однонаціональної Польської держави¹.

Певну негацію у польському суспільстві також викликав напис на меморіалі вояків Карпатської Січі (збройне формування Карпатської України 1939 р.), який відкрито Львівською облдержадміністрацією восени 2017 р. на Верецькому перевалі, кордоні Львівської та Закарпатської областей. Особливо багато критики в Польщі викликало твердження про те, що відступаючих вояків Карпатської Січі на угорсько-польському кордоні вбили угорські та польські окупанти. Як відомо, карпатських січовиків, зокрема втікачів з полону, розстрілювали у березні – квітні 1939 р. не лише угорські військовики, але й польські прикордонники та жандарми. Вказані акти проти українців слід трактувати як воєнні злочини. У згаданих випадках польські та угорські силовики нехтували правами військовополонених, що зафіксовані в Гаазькій конвенції про закони та звичаї сухопутної війни 1907 р. та Женевській конвенції про поводження з військовополоненими 1929 р.

На жаль, польська влада і підвладні їй науковці намагаються нав'язати українцям, зокрема інколи через різні круглі столи та презентації у Львові, Луцьку та Івано-Франківську перекладну літературу Інституту національної пам'яті Польщі, препаровану візію спільної історії, де поляк завше стояв на вищому культурно-цивілізаційному шаблі, зокрема на “східних кресах”.

Відзначимо й те, що в публікаціях українських і польських науковців загалом об'єктивно реконструюється польський чинник Української революції 1917–1921 рр., більшовицько-польсько-українська війна 1920 р., діяльність наддніпрянської військово-політичної еміграції в Польщі; реконструйовано радянські репресії проти польського населення УСРР, кліру і вірних Римо-католицької церкви у 20–30-і роки ХХ ст. Натомість більшої уваги дослідників потребує розгляд ментально-побутового рівня співжиття українців, поляків, євреїв у містах і селах України по обидва боки Збруча, аналіз еволюції їх ідентичностей в умовах

¹ Детальніше див. книги Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України: Проект “Україна”. Австрійська Галичина (Харків: Фоліо, 2016); Литвин М. Проект “Україна”. Галичина в Українській революції 1917–1921 рр. (Харків: Фоліо, 2015); Проект “Україна”. Галичина і Волинь у складі міжвоєнної Польщі (Харків: Фоліо, 2017)

тоталітарного та авторитарного режимів. Не втратили актуальності й студії про польську складову Голодомору 1932–1933 рр., де поляки були не лише об'єктом, але й суб'єктом тогочасного процесу.

Зауважимо й те, що в українській та польській літературі неоднаково розглядаються вересневі події 1939 р., територіальні зміни в період вибуху Другої світової війни. Польські й окремі українські вчені трактують дії Кремля, Червоної армії 17 вересня 1939 р. як окупацію Галичини, Другої Речіпосполитої. Натомість чимало українських авторів дають не правову чи військову, а етнополітичну оцінку події – як приєднання Західної України до УРСР у складі СРСР; як дію, що суголосна Акту Злуки 1919 року.

Особливо гостро в останні роки обговорюються передумови, перебіг та наслідки українсько-польського військово-політичного протистояння в роки Другої світової війни. Як стверджують українські історики, головною причиною протистояння була боротьба в Галичині, на Волині та Холмщині, які українці вважали споконвічно й автохтонно українськими етнічними землями, а поляки трактували їх як південно-східні креси Речі Посполитої. По обидва боки протистояння загинули тисячі озброєних українців і поляків, однак головними жертвами конфлікту стали тисячі невинних мирних людей, які волею долі опинилися в епіцентрі трагічного військово-політичного протистояння. Головними рушіями конфронтації, на нашу думку, були праворадикальні взаємозаперечуючі політичні сили обох народів, які переслідували діаметрально протилежні цілі й не зуміли знайти порозуміння у боротьбі проти спільних ворогів й компромісного вирішення територіальних проблем.

Складною є також оцінка дій підпілля АК і УПА у контексті застосування їх відділами масового терору проти населення Волині у 1943 р. Як відомо, польський екзильний уряд у Лондоні розробляв великодержавні плани, які передбачали поновну окупацію Польщею територій чотирьох її сусідніх країн – західних областей (волинські й галицькі) України, Вільнюську (Віленську) область Литви, реінкорпорацію Західної Білорусі й приєднання території східних (сілезьких та інших) областей Німеччини. Від початку 1943 р. польське підпілля розпочало масштабні військові приготування на Волині. Одночасно німецька влада у березні розпочала творення постерунків польської поліції замість т.зв. української допоміжної поліції та охоронних батальйонів німецької поліції порядку, які ОУН-Б масово переводила на нелегальне становище у ліси на бік УПА.

Відтак польські поліційні відділи спільно з німецькими відділами СС і поліції, підрозділами німецької жандармерії розпочали масовий терор проти українського населення, виявляючи особливу брутальність проти сіл, які були базами для дій УПА. Від травня 1943 р. одним із головних завдань командування УПА було не допустити у майбутньому до реалізації планів поновної анексії Польщею волинських областей України. З цією метою командир УПА Дмитро Клячківський у квітні, згодом у травні й пізніше на початку липня видав звернення до поляків Волині із закликом не підтримувати політики польського уряду й антиукраїнських каральних операцій німецьких відділів СС і поліції. У відповідь на активізацію збройних приготувань польського підпілля за погодженням із керівництвом підпілля ОУН-Б Д. Клячківський ініціював проведення широкомасштабної антипольської акції УПА на Волині у липні – жовтні 1943 р. Під час її проведення відділи Служби безпеки (СБ) ОУН-Б

і військової польової жандармерії УПА застосовували акти терору проти польських колоній, які підтримували німецьку владу й діяльність польського підпілля, відділів АК, зокрема брали участь у скеровуваних нацистами антиукраїнських діях.

Цивільні поляки фактично стали заручниками політики підпілля еміграційного уряду Польщі у Лондоні, який замість організації евакуації власного населення закликав поляків не залишати Волинь. Це мотивувалося тим, що у разі проведення плебісциту у цьому регіоні щодо його територіальної приналежності, відсутність невеликої кількості польського населення позбавить еміграційний уряд аргументів на користь повторного приєднання Волині до Польщі. Натомість на Волині розпочалося масове творення польських збройних формувань за підтримки радянських партизанів або німецької влади (СС і поліції, німецької жандармерії, польських поліцейних відділів на службі німецьких окупаційних структур, польових гарнізонів Вермахту тощо). Участь польських збройних формувань – селянських батальйонів, відділів Корпусу державної безпеки, відділів Армії Крайової в антиукраїнських діях (погромах, пограбуваннях й вбивствах українців), котрі польські сучасники й автори потрактовували як “відплатні акції” з метою залякати українців й зупинити антипольську акцію УПА, на місцях часто викликала зворотній ефект – масові антипольські дії українських збройних формувань.

Водночас польські автори штучно звужують українсько-польське протистояння виключно на фактах смерті цивільного населення й злочинах УПА. При цьому не згадують факти вбивств поляків нацистами, шуцманами на службі у німецькій поліції за наказами керівництва СС і поліції, а також смерть поляків у результаті дій криміналітету. Замовчуються й факти масштабних військових приготувань польського підпілля (Делегатури уряду, АК, державної безпеки та інших) на Волині з метою мобілізації чоловіків до збройних формувань (загалом 12–15 тис. озброєних осіб), які під час відступу Вермахту мали займати великі населені пункти на Волині з метою довести перед усім світом факт їх приналежності до Польщі (у рамках реалізації плану “Буря”). Цифри польських авторів (60–130 тис.) польських жертв конфлікту – ніколи не були ніким доведені або верифіковані на підставі різних джерел чи шляхом проведення археологічних розкопок та ексгумацій.

Нині в документах сейму Польщі, заявах політиків цієї країни, медійному просторі й наукових публікаціях постійно вживається термін “геноцид” (*ludobójstwo*) щодо антипольських дій відділів УПА, що має не тільки політичне, але й юридичне наповнення звинувачувального характеру. Однак термін “геноцид” виправдано вживати лише щодо цілеспрямованих вбивств беззбройних людей, тоді як головною метою УПА було: знищити польські озброєні бази на Волині й позбавити соціальної бази мілітарні та парамілітарні формування польського підпілля. Тому можна погодитися з висновком Окружної комісії Інституту національної пам’яті Польщі у Вроцлаві (2003), в якому визнано: антипольська акція УПА на Волині була проведена не задля винищення польського населення, а “з метою створення умов життя, що загрожували їх біологічному існуванню, а саме таких, що змушували залишати садиби й утікати з місця проживання”.

При цьому зауважимо, що реальна цифра вбитих поляків, яку подавало командування Армії Крайової наприкінці війни – 15–20 тисяч; щоправда, можливою є цифра 30 тисяч, але не більше. Водночас за участю 27-ої дивізії АК, польських поліцаїв

убито від 8 до 10 тис. українців (вказані підрахунки здійснив луцький краєзнавець, кандидат історичних наук Іван Пусько, записавши більше 1000 аудіоспогадів українців і поляків, відвідавши за 10 років понад 2 тис. міст, сіл та хуторів Волинської, Рівненської і частково Тернопільської областей, більшість з яких опубліковано.

Зрозуміло, що нинішня Українська держава де-юре не відповідає за цю трагедію, а навпаки – представники центральної влади, інтелектуали країни неодноразово засуджували прояви взаємної ненависті й насилля. Тому слід погодитися з українськими вченими та публіцистами в тому, що Волинська трагедія 1943 р. сталася в період функціонування німецької адміністрації, власне за відсутності української державності й проходила на міжнаціональному ґрунті, а поліетнічне населення регіону стало заручником геополітичної гри великих країн, які вирішували власні етнополітичні плани.

Як свідчать медіа, польські урядовці, дипломати, праворадикальні політики продовжують звинувачувати українських посадовців та науковців у “бандеризації” суспільства, а голову Проводу ОУН С. Бандеру в організації масових убивств польського населення. Однак, як відомо, у 1934–1939 рр. С. Бандера відбував ув’язнення у польській тюрмі, а в 1941–1945 рр. – у гітлерівському концтаборі, тобто був ізольований від визвольного руху, а тому реально не міг особисто керувати ні ОУН, ні УПА. Він фактично був прапором (“бандерою”) антигітлерівської та антисталінської боротьби. Реальним ідеологом українського визвольного руху був Петро Федун-“Полтава” (двотомник його праць “Концепція самостійної України” видав Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України у 2008 і 2013 рр.), а організатором збройного спротиву окупантам (гітлерівській, угорській, румунській армії, Червоній армії та радянській партизанці, відділам НКВС, Армії Крайовій і Армії Людовій) був Головний командир УПА Роман Шухевич, освічений галицький інтелігент, чудовий музикант і спортсмен, успішний підприємець (утримував у Львові рекламну фірму “Фама”, яка пропагувала українські товари), онук прославленого українського етнографа Володимира Шухевича (об’ємну книгу про Р. Шухевича авторства А. Боляновського Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України випустить у 2019 р.). Не секрет, що наприкінці Другої світової війни командування УПА намагалося нав’язати діалог і співпрацю з Армією Крайовою у боротьбі проти радянського та польського комуністичних режимів, однак досягти порозуміння, особливо у територіальних питаннях, у 1944 р. не вдалося.

Як відомо, Польща на законодавчому рівні заборонила пропаганду дій УПА, яку не вважає осердям українського руху опору; влада забороняє порівнювати УПА з Армією Крайовою, применшуючи антиукраїнські збройні операції аківців 1942–1944 рр. проти тисяч мирного українського населення Холмщини, Надсяння, Волині, Галичини. Натомість у польському суспільному дискурсі замовчується і той факт, що командування Армії Крайової після триденного захоплення Львова (24–27 липня 1944 р.) офіційно передало місто силовим структурам СРСР (армії, структурам НКВС), які відразу започаткували масові репресії проти українців і поляків, а згодом і депортаційні акції.

Польська влада повинна також нести відповідальність за масові депортації (понад 800 тис.) українців із Надсяння, Лемківщини, Холмщини і Підляшшя у 1944–1951 рр. Особливо це стосується суспільно-політичних передумов, перебігу

та етнополітичних наслідків депортаційної акції “Вісла” 1947 р., в ході якої за сприяння СРСР та Чехо-Словаччини на північно-західні землі Польщі депортовано понад 150 тис. українців. Як свідчать офіційні польські документи, цю депортацію здійснено за етнічною ознакою, а тому її можна кваліфікувати етноцидом. На той час на прикордонні уже не діяла УПА, а була лише невелика мережа українського підпілля, яка не становила загрози для Польської держави.

Як відомо, впродовж останніх років на адресу Адміністрації Президента України, Кабінету Міністрів України, Верховної ради України надійшло десятки листів, заяв та ухвал від суспільно-культурних товариств і об’єднань “Закерзоння”, “Надсяння”, “Холмщина”, “Лемківщина”, “Любачівщина” та ін., які рекомендують владі провести парламентські слухання, на яких обговорити наслідки депортацій українців в 1944–1951 рр., здійснені тоталітарними владами Польщі, Чехословаччини та СРСР/УРСР. Депортовані здебільшого не вимагають матеріальних відшкодувань, а правно-політичної оцінки злочинних дій тогочасних тоталітарних режимів, визнання масових переселень українців з Надсяння, Лемківщини, Холмщини і Підляшшя в 1944–1951 рр. депортаціями за етнічною ознакою, а їхнім жертвам надання статусу депортованих. А тому важливою є не лише історична оцінка, але й експертиза спеціалістів з міжнародного та національного законодавства.

Слід додати, що пам’ять про акцію “Вісла” продовжує розділяти польське суспільство і сьогодні. Свідченням цього були дебати 2007, 2012, 2016 років щодо проекту ухвали про засудження акції “Вісла”, що його опрацювала Комісія національних і етнічних меншин Сейму РП. Проект в основному повторював текст ухвали Сенату РП від 3 серпня 1990 р., засуджуючи “притаманний тоталітарним режимам принцип колективної відповідальності”. Проте деякі політики Польщі й надалі продовжують використовувати наявні у свідомості населення стереотипи для власних маніпуляцій. Незважаючи на напрацювання польських і українських істориків, багатотомні видання джерел, частина послів до Сейму (переважно представники Права і Справедливості) й далі називають акцію “Вісла” “слухною відповіддю за злочини УПА” і вимагають засудити “геноцид польського народу на Волині в 1943 році”.

Хочуть цього наші польські колеги чи ні, однак чин та постаті діячів Українського визвольного руху середини ХХ ст. є невід’ємною складовою нинішньої “мобілізаційної” версії української ідентичності, спрямованої проти новітньої агресії Росії. Й доки триватиме українсько-російський антагонізм (а триватиме він довго), немає підстав очікувати, що постаті-символи військово-політичної боротьби за незалежність відійдуть із першого ряду новітнього героїчного пантеону українців. Не варто очікувати, що й поляки відмовляться від власного сприйняття Другої світової війни, Волинської трагедії 1943 р. як свідомого геноциду українцями цивільного польського населення, а не як симетричного міжнародного конфлікту, взаємних провокативних етнічних акцій, як це бачиться з української сторони. Лише в середньостроковій перспективі можливе формування певного спільного бачення суперечливих сторінок спільної історії. А воно може сформуватися лише в результаті тривалого діалогу вчених, як це сталося після Другої світової війни між німецькими та французькими істориками. Зрозуміло, що історики не повинні ставати дипломатами і приймати кардинальні рішення, які впливають на перебіг

двосторонніх відносин. Водночас й урядовці не повинні виконувати функцію професійних істориків. Тому за нинішніх умов необхідно продовжити двосторонній історичний діалог, однак позбавити його вирішального впливу на політичний рівень відносин. Відтак історики мають взяти на себе тривалу “миротворчу” місію – формування, де це можливо, спільного історичного способу мислення з контрверсійних питань, творення паралельних неантагоністичних концепцій.

Для толеранції міждержавних та міжнаціональних відносин бажано робити не адекватні вчинки “на негативі”, а творити інтелектуальний/ науковий продукт, який би ніс позитив двом народам, двом суспільствам. У зв’язку з цим Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України разом з польськими колегами готує книгу про українсько-польсько-військово-політичну співпрацю у XX–XXI ст. Є потреба також відновити міжнародні наукові семінари “Україна-Польща: важкі питання”, діяльність яких призупинено 2008 р. Потребує державного фінансування діяльність новосформованої Українсько-польської історичної комісії НАН України. За прикладом польської сторони (МЗС Польщі, Мінкультури Польщі, ПАН), яка проводить щомісячні Осолінські читання у Львові (беруть участь науковці, дипломати, управлінці, музейники) необхідно організувати аналогічні заходи, наприклад Дні української науки у Польщі, українсько-польські наукові читання (на базі Палацу Сташца ПАН у Варшаві), в ході яких бажано обговорювати не лише науково-технологічні новації, але й складні проблеми історичного минулого обох країн.

Поза політикою має залишатися й вшанування місць поховань українців у Польщі та поляків в Україні. Вартувало б також організувати спільні археологічно-ексгумаційні експедиції, які би досліджували і польські, і українські поховання воєнної доби. На часі відновлення не лише поховань вояків УПА, але й меморіалів союзної до Польщі Армії УНР у Ланцуті, Щепйорно та інших містах Польщі. Корисним для нас може стати також польський досвід євроінтеграції, аналіз західного та східного векторів польської політики, формування політики історичної пам’яті у цій країні.

Історія українсько-польських суспільно-політичних та культурних взаємин знала різні часи. У ній були періоди пожвавлення, “потепління”, зближення, взаємної допомоги й підтримки українського та польського соціумів й держав, спільної боротьби проти зовнішніх викликів. Проте було багато й болючих сторінок: часи охолодження й дистанціювання, непорозумінь, прихованої та явної ворожнечі, інтриг та відкритих конфліктів, що спричинили чисельні жертви з обох боків. Частина суперечностей стала спогадом історії, частина все ще, на жаль, актуальна. Зараз, коли виходить ця книга, політичні відносини між країнами та настрої їхніх суспільств неоднозначні. У них є й розуміння того, що сусідство держав – об’єктивна реальність, що слід об’єднуватися проти спільних загроз, що дискусії про історію слід залишити історикам, але є й бажання використовувати історичну пам’ять як козир у політичних іграх. Проте завжди хочеться сподіватися на краще й дивитися у майбутнє з оптимізмом; хочеться вірити, що темні й сірі періоди минуться, і українсько-польські взаємини чекає світле спільне європейське майбутнє.

Наукове видання

Українсько-польські відносини. Новітня доба / [відп. ред. Микола Литвин];
Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. –
Львів, 2017. – 732 с.

ISBN 978-966-02-8584-2

Літературний редактор
Віталія Станкевич

Художньо-технічний редактор
Дмитро Савінов

Художник обкладинки
Федір Лукавий

Підписано до друку 28.12.2017. Ум. друк. арк. 57,19
Друк офсетний. Формат 70х100/16.
Наклад 300 прим.

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
79026 Львів, вул. Козельницька, 4. Тел: (032)-270-14-18